ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG TAGJAI

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA
KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG ELNÖKE

BALASSA IVÁN

SZERKESZTŐ

HOFER TAMÁS

XCIV. ÉVFOLYAM

1982

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

TARTALOM — TABLE OF CONTENTS

Tanulmányok — Articles

Banó István: Meseszerkezet és esztétikum. Märchenstruktur und Ästhetik ... 232—258

K. Csilléry Klára: Irodalmi adatok a XIX. század közepi dél-erdélyi ládakészítésről és a ládakivitelről. Production and exportation of South Transylvanian painted chests in the middle of the 19th century ..... 422—424

Földes László: „A vándorló Erdély." Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról. „Wandering people of Transylvania." Historical-ethnographical research on the transhumance between Transylvania and the Danubian Principalities ..... 353—389

Hann, C. M.: Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években. Landwirtschaftliche Kleinbetriebe in der Gemeinde Tázlár in den siebziger Jahren ..... 33— 72

Lengyel Dénes: Álmos vezér születésének mondája. The legend of the birth of Chief Álmos ..... 259—268

Marinov, Vaszil: Juhászat a Nyugati-Rodopéban és a bolgár tejfeldolgozás etnokulturális kapcsolatai. Schafzucht im westlichen Rhodopengebirge und die ethnokulturelle Verbindungen der bulgarischen Milchverarbeitung ..... 425—436

Miskolczy Ambrus: A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán. The handicraft industry of South and South-east Transylvania in the East European regional division of labour in the middle of the last century ..... 390—422

Paksa Katalin: Kis hangterjedelmű öt- és négyfokú dalaink keleti rokonsága. Die orientalische Verwandschaft der fünf- und vierstufigen ungarischen Volkslieder mit geringem Tonumfang ..... 527—553

Rácz István: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében. Das Debrecener Einzelgehöft zu Ende des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts ..... 1— 32

Sárosi Bálint: Hangszeres népzene Kodály műveiben: a Galántai és a Marosszéki táncok. Instrumentale Volksmusik in den Werken Kodálys: die Galántaer und Marosszéker Tänze ..... 513—526

Tóth Zoltán: Polgárosodás és hagyományőrzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban. Embourgeoisement and persistence of tradition: differentiation in the ways of living in Szekszárd at the turn of the century ..... 177—231

Közlemények — Communications

Balogh István: Szállás és karám Debrecenben a XVII. század végén és a XVIII. század elején. Temporäres Obdach und Windschutz in der Gegend von Debrecen gegen Ende des 17. und um den Beginn des 18. Jahrhunderts ..... 437—438

Benda Gyula: Árpaaratás sarlóval és kaszával Lébényszentmiklóson a XVIII. század közepén. Ernten von Gerste mit Sichel und Sense um die Mitte des 18. Jahrhunderts in Lébényszentmiklós ..... 438—447

Dömötör Sándor: A Jáger Jóska ballada történeti háttere. Der geschichtliche Hintergrund der Ballade von Jóska Jáger ..... 560—570

Iklódi András: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása. The historical development of witch-hunt in Hungary ..... 292—298

Pávai István: Egy kvintváltó dallam átalakulásai. Transformations of a pentatonic tune ..... 554—560
Székely László: Egy csíki Szent Anna legenda irodalmi forrásai. A legend of Saint Anna from Csík County (Transylvania, România) and its literary sources ..... 570—572
Tüskés Gábor—Knapp Ilona Éva: Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751—1786. Ein südwestungarischer Wallfahrtsort im 18. Jahrhundert. Das Mirakelbuch von Homokkomárom (1751—1786) und seine Lehren .... 269—291
Viga Gyula: Szamártartás Magyarországon. Das Halten von Eseln in Ungarn 448—462

Kutatástörténet—History of Ethnography and Folklore

Achs Károlyné: Kiss Géza 1891—1947. Géza Kiss 1891—1947. ..... 586—613
Fried István: Szerb népdalfordítások az Aurorában. Serbische Volksliedübersetzungen in der Aurora ..... 83— 88
Martin György: A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban. The discovery of Szék traditions and their role in contemporary Hungarian folk revival movements ..... 73— 83
Tari Lujza: Hangszeres népzenekutatásunk első szakasza. Der erste Abschnitt der Erforschung der ungarischen instrumentalen Volksmusik ..... 573—585

Tájékozódás — kutatási áttekintések — Orientation — Surveys of Research Fields

Löfgren, Orvar: Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában. Changing perspectives in Scandinavian ethnology ..... 89—111
Martin György: Magyar néptánckutatás Szlovákiában. Die Erforschung der ungarischen Volkstanztraditionen in der Slowakei ..... 112—120

Krónika — Chronicle

Benda Gyula: A történeti források kiadásának szabályozása. Regulation of the publication of historical sources ..... 319—320
Bődi Erzsébet: Szimpozion a lakodalmi szokáskörről. Strážnice, 1981. szeptember 28—30. Symposium on wedding-customs in Strážnice, September 28—30, 1981 ..... 316—318
Hofer Tamás: Amerikai—magyar folklór konferencia. Budapest, 1981. július 20—21. American—Hungarian bi-national folklore conference in Budapest, July 20—21, 1981 ..... 302—303
Hofer Tamás: Döntések az Ethnographia szerkesztését illetően. Tájékoztatás az Ethnographia munkatársai számára. Decisions concerning the editorial policy of Ethnographia — an announcement for contributors to the journal 320
Istvánovits Márton: Grúz falutörténeti kutatások. Research on the history of villages in Georgia 319
Kresz Mária: Konferencia a hutteriták történetéről és a habán kerámiáról. Conference on the history of Hutterites and on Haban pottery. Kircheimbolanden, April 20—26, 1981 ..... 311—314
Kriza Ildikó: Balladakutatók 12. nemzetközi konferenciája. Alden Biesen (Belgium), 1981. július 22—25. 12th international conference of ballad-researchers. Alden Biesen (Belgium), July 22—25, 1981 ..... 315—316
Küllős Imola: Konferencia a bolgár folklór nemzeti szerepéről. Blagoevgrad, 1981. november 5—6. Conference on the national significance of Bulgarian folklore. Blagoevgrad, November 5—6, 1981 ..... 318—319
Niedermüller Péter: Kognitív antropológiai szeminárium Budapesten. 1981. július 30—augusztus 1. Seminar on cognitive anthropology. Budapest, July 30—August 1, 1981 ..... 310—311
Páll István: Megemlékezések Szabolcs-Szatmárban Kiss Lajos születésének 100. évfordulójáról. Celebration of the centennial of Lajos Kiss' birth in County Szabolcs-Szatmár 301

Tüskés Gábor: Református egyházi néprajzi konferencia. Berekfürdő, 1981. április 27—30. Conference on ethnography of the Hungarian Calvinist Church. Berekfürdő, April 27—30, 1981 ..... 309—310
Tüskés Gábor: Temetőkultúra 1750—1850. Nemzetközi szimpozion, Mühlheim/Ruhr, 1981. május 11—13. „Cemetery-Culture 1750—1850." International symposium in Mühlheim/Ruhr, May 11—13, 1981 .... 314—315
Verebélyi Kincső: A folklorizmus fogalma és jelenségei. Nemzetközi folklorizmus konferencia, Kecskemét, 1981. július 22—27. „The Concept and Phenomena of Folklorism." International conference in Kecskemét, July 22—27, 1981 ..... 304—305
Voigt Vilmos: A sámánizmus Eurázsiában. Nemzetközi konferencia Sárospatakon, 1981. szeptember 14—19. „Shamanism in Eurasia". International conference in Sárospatak, September 14—19, 1981 ..... 306—309
Wilheim András: A Bartók-év etnomuzikológiai eredményei. Ethnomusicological achievements of the Bartók Memorial Year..... 299—301

Vita, vélemények — Discussion and Debate

Barabás Jenő: A társadalomtörténet és a tanyák. Social history and the tanya-s ..... 129—134
Bárth János: Néhány teendő a néprajzi tanyakutatásban. Tasks in the ethnographic investigation of the tanya-system ..... 134—137
Kristó Gyula: A X. század közepi magyarság „nomadizmusának" kérdéséhez. On the question of the „nomadism" of Hungarians of the middle of the 10th century ..... 463—477
Vélemények a magyar tanyarendszer múltjáról. Opinions about the past of the tanya-system (dispersed homesteads around agrotowns) in the Great Hungarian Plain 121
Wellmann Imre: Megjegyzések „A magyar tanyarendszer múltja" c. munkához. Remarks to the book „The Past of the Hungarian Tanya-System" 122—129

Kutatók, életművek — Personalia

Andrásfalvy Bertalan: Földes László 1934—1980. László Földes 1934—1980 .. 475—478
Balassa Iván: K. Kovács Péter 1912—1981. Péter Kovács, K. 1912—1981 ... 616—618
Dömötör Tekla: Leopold Schmidt 1912—1981 ..... 614—615
Földes László irodalmi munkássága. Bibliography of László Földes. Összeáll.: S. Gémes Magda, Györgyi Erzsébet, Varga Mária ..... 478—484

Ismertetések — Book Reviews

Általános művek, kézikönyvek — General Works, Handbooks

Butură, Valer: Etnografia poporului român (Szent-Iványi István) ..... 622—623
Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus Anno 1975. Pars I. (Kodolányi János) ..... 619—621
Österreichischer Volkskundeatlas (Kisbán Eszter) ..... 141—144
Problemü szlavjanszkoj etnografii (Kerezsi Ágnes) ..... 144—146
Sammeln und Sichten (Kisbán Eszter) ..... 146—148
Slovensko ljudsko izročilo (M. Kozár Mária) ..... 140—141
Szabó T. Attila: Nép és nyelv (Balassa Iván) ..... 139—140
Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások. I. (Balogh István) ..... 138—139
Timaffy László: Szigetköz (Bárth János) 621
Virtaranta, Pertti: Vienan kyliä kiertämässä (Pap Éva) ..... 623—625

Elmélet, módszertan — Theory, methodology

Bromlej, Ju. (szerk.): Isszledovanyija po obsej etnografii (Tagányi Zoltán) .... 148—149
Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales (Voigt Vilmos) 156
Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika (Verebélyi Kincső) ... 153—155

Kuusi, M.—Honko, L.—Virtanen, L.—Pentikäinen, J.: Perinteentutkimuksen perusteita (Voigt Vilmos) ..... 149—152
Maritena, Ju. V.—Putyilov, O. N.: Aktualnüje problemü etnografii i szovremennaja zarubezsnaja nauka (Tagányi Zoltán) ..... 148—149
Serpell, Robert: Kultúra és viselkedés (Niedermüller Péter) ..... 155—156
Steward, Julian H.: Evolution and Ecology (Sárkány Mihály) ..... 152—153
van Willigen, John: Anthropology in Use (Niedermüller Péter) ..... 156—157

Tudománytörténet — History of science

Averkieva, J. P.: Isztorija teoreticseszkoj müszli v amerikanszkoj etnografii (Tagányi Zoltán) 632
Datcu, Jordan—Stroescu, S. C.: Dicţionarul folcloriştilor (Székely László) .... 633—634
Etnografija za rubezsom (Tagányi Zoltán) 632
Fried István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig (Voigt Vilmos) ..... 627—629
Geday Gusztáv: Entz Ferenc (Sándor István) 625
Hoppál Mihály: Ipolyi Arnold (Sándor István) ..... 625—627
Lakó György: Budenz József (Sándor István) 626
A Múlt Magyar Tudósai IX. (Sándor István) ..... 625—627
Szabó József: Hunfalvy János (Sándor István) ..... 626—627
Tokarjev, Sz. A.: Isztorija zarubezsnoj etnografii (Gurgyák János) ..... 630—632
G. Vass István: A békéscsabai múzeum története 1899—1979 (Szilágyi Miklós) ..... 629—630

Folklór, folklorisztika — Folklore, folkloristics

Beneš, Bohuslav: Úvod do folkloristiky (Voigt Vilmos) 331
Bernoni, D. G.: Canti popolari veneziani (Biernaczky Szilárd) ..... 339—340
Cordeanu, Maria: Meşterul Manole (Székely László) ..... 334—336
Csenki Imre—Csenki Sándor: Cigány népballadák és keservesek (Kríza Ildikó) 325—326
Demény István Pál: Kerekes Izsák balladája (Kríza Ildikó) 324
Džūkstes pasakas. Pierakstijis A. Lerhis-Puskaitis (Voigt Vilmos) ..... 338—339
Ferraro, Giuseppe: Canti popolari piemontesi ed emiliani (Bierneczky Szilárd) 339—340
Gašparíková, Viera—Milan Leščak (red.): Interetnické vzt'ahy vo folklóre Karpatskej oblasti (Niedermüller Péter) 333
Kanyó, Zoltán: Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form (Banó István) 322—323
Konschitzky, W.—Hausl, H. (szerk.): Banater Volksgut Bd. I. (Székely László) 336—337
Krupa András: Újkígyósi mondák és igaz történetek (Pócs Éva) ..... 326—327
Lőrincz, László: Mongolische Märchentypen (Voigt Vilmos) ..... 330—331
Múlt századi olasz népköltészeti gyűjtemények új kiadásai (Biernaczky Szilárd) ..... 339—340
Nigra, Costantino: Canti populari del Piemonte I—II. (Biernaczky Szilárd) 339—340
Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról (Kovács Emese) ..... 321—322
Oinas, Felix J.: Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast je kirjandusest (Voigt Vilmos) ..... 331—333
Salamon Anikó (szerk.): Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz (Küllős Imola) 327—328
Schindler, Margot: Die Kuenringer in Sage und Legende (Tüskés Gábor) 337—338
Ujváry Zoltán: Szállj el, fecskemadár . . . (Küllős Imola) 325
Vajda József: Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek? 333 zalai népdal (Paksa Katalin) ..... 328—330
Vöő Gabriella: Tréfás népi elbeszélések (Banó István) ..... 323—324

Néphit, vallás — Folk beliefs, religion

Bandić, Dušan: Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba (Jung Károly) ..... 344—345
Bartha Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban (Tüskés Gábor) ..... 346—347
Davidson, H. R. Ellis (ed.): The Journey to the Other World (Sámuel Nikolett) 349—350
Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága (Pócs Éva) ..... 341—343

Hoppál Mihály (szerk.): A tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágából (Fejős Zoltán) ..... 343—344
Humanitas religiosa. Festschrift für Haralds Biezais zu seinem 70. Geburtstag (Voigt Vilmos) 349
Mezey László (szerk.:) Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez (Tüskés Gábor) ..... 347—349
Polner Zoltán: A Teknyőkaparó (Niedermüller Péter) ..... 345—346
Utunk évkönyv 80. (Banó István) ..... 350—351

Népszokások, rítusok — Customs, rituals

Ujváry Zoltán: Népszokások és színjátékok I. (Tátray Zsuzsanna) 352

Törzsi művészet, népművészet — Tribal Art. Folk Art

Barişta, Örcün: Osmanli Imparatorluk Dömeni Türk Islemelerinden Örnekler (Verebélyi Kincső) ..... 650—651
Bodrogi Tibor (szerk.): Törzsi művészet. I—II. (Németh Lajos) ..... 634—635
Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. I—II. (Németh Lajos) 636—637
Kelemen Pál: Régi amerikai művészet (Domanovszky György) ..... 635—636
A Kiskunság népművészete (Tüskés Gábor) 647
Klusch, Horst: Die kontinuierliche Entwicklung des rumänischen Töpferhandwerks in zwei Jahrtausenden (Kresz Mária) ..... 641—645
Klusch, Horst: Siebenbürgische Töpferkunst aus drei Jahrhunderten (Kresz Mária) ..... 641—645
Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet (Kresz Mária) ..... 637—638
Könenkamp, Wolf-Dieter: Wirtschaft, Gesellschaft und Kleidungsstil in den Vierländen während des 18. und 19. Jahrhunderts (Verebélyi Kincső) 649—650
Pišútová, Irena: Fayencen (Verebélyi Kincső) ..... 645—646
Sinkó Kalló Katalin: Kalotaszegi nagyírásos (Flórián Mária) ..... 638—639
Soproni Olivér: A magyar művészi kerámia születése (Kresz Mária) ..... 640—641
Szilágyi István: Kálváriák (Füzes Endre) ..... 648—649
Volkskunst im slowenischen Alpenland (Oberkrain) (Tüskés Gábor) ..... 647—648

Anyagi kultúra, gazdálkodás — Material culture, economy

Baumgarten, Karl: Das deutsche Bauernhaus (Füzes Endre) ..... 503—504
Bentzien, Ulrich: Bauernarbeit im Feudalismus (Balassa Iván) ..... 495—497
Butinov, N. A.—Resetov, A. M. (red.): Rannie zemledel'cü: Etnograficseszkie ocserki (Tagányi Zoltán) ..... 490—491
Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története (Paládi-Kovács Attila) ..... 486—487
Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata (Paládi-Kovács Attila) ..... 488—489
Feoktisztova, L. H.: Zemledelie u Esztoncev XVIII — nacsalo XX. v. Szisztemü i tehnika (Balassa Iván) ..... 497—498
Frolec, Václav (red.): Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a přilehlých územích (Füzes Endre) ..... 502—503
Kósa László: A burgonya Magyarországon (Selmeczi Kovács Attila) ..... 485—486
Kowalska-Lewicka, Anna: Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim (Bődi Erzsébet) ..... 499—500
Netting, McC.: Cultural Ecology (Sámuel Nikolett) ..... 492—494
Pryor, Frederic L.: The Origins of Economy (Tagányi Zoltán) ..... 491—492
Sigaut, François: Les réserves de grains à long terme (Füzes Endre) ..... 498—499
Szilágyi Miklós: A Hernád halászata (Solymos Ede) ..... 489—490
Szromba-Rysowa, Zofia: Pożywienie ludności wiejskiej na Śląsku (Bődi Erzsébet) ..... 500—501
Tools and Tillage. Vol. IV: 1. (Balassa Iván) ..... 494—495
Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon (Paládi-Kovács Attila) ..... 487—488
Voskuil, J. J.: Van vlechtwerk tot baksteen (Gilyén Nándor) ..... 504—505

Társadalomnéprajz — Studies of rural and urban societies

Dupaquier, Jacques: La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles (Andorka Rudolf) ..... 164—165
Gazda József: Így tudom, így mondom (Küllős Imola) ..... 161—162
Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken (Földesné Györgyi Erzsébet) ..... 159—160
Kiss Lajos: A szegény emberek élete (Jávor Kata) 157
Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János: Réteghelyzet — rétegtudat (Niedermüller Péter) ..... 162—163
Kovács, Martin L.: Peace and Strife: Some Facets of the History of an Early Prairie Community (Fejős Zoltán) ..... 163—164
Mesterházy Károly: Nemzetiségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál (Ecsedy Ildikó) ..... 165—167
Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások (Bónis György) ..... 158—159
Weber-Kellermann, Ingeborg: Die Kindheit (Földesné Györgyi Erzsébet) ... 161

Európán kívüli népek — Non-European peoples and cultures

Gernet, Jacques: Kína hétköznapjai a mongol hódítás előestéjén (Ecsedy Ildikó) ..... 171—173
Hart, David Montgomery: The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif (Sárkány Mihály) ..... 173—174
Imereti. — Masalebi Imeretis etnograpiuli šesçalisatvis (Istvánovits Márton) 170—171
Kaloev, B. A.: M. M. Kovalevszkij i jego isszlevodányije gorszkih narodov Kavkaza (Tagányi Zoltán) 168
Molnár István: Élelmiszer-termelés és szövetkezeti mozgalom a fejlődő országokban (Sárkány Mihály) ..... 174—175
Sakartvelos istoriul-etnograpiuli atlasi (Istvánovits Márton) ..... 168—170
Steenberg, Axel: New Guinea Gardens (Bodrogi Tibor) 167
Új grúz néprajzi kiadványok (Istvánovits Márton) ..... 170—171

Művelődéstörténet, parasztságtörténet — Cultural history, history of the peasantry

Bobrovszky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete (Balogh István) 508—509
Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon (Fried István) 505—507
Kovách Géza—Binder Pál (szerk.): A céhes élet Erdélyben (Dóka Klára) ... 509—511
Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban (Szilágyi Miklós) ... 511—512
Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában (Fejős Zoltán) 508

Folyóiratok, bibliográfiák — Periodicals, bibliographies

Anthropological Literature — An Index to Periodical Articles and Essays. I/1. (Voigt Vilmos) 656
Ethnological Bibliography 1935—1970 and 1975—1976 Suomen perinnetieteellinen bibliografia (Voigt Vilmos) 656
A Hermann Ottó Múzeum Évkönyve XVII—XVIII. (Selmeczi Kovács Attila) 653—654
Karpińska, Grazyna Ewa: Bibliografia etnografii polskiej za lata 1970—1975. (Niedermüller Péter) ..... 655—656
Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból 1979. (Flórián Mária) ..... 652—653
Tátrai Zsuzsanna: Mutató az Ethnographia 1940—1969. (LI—LXXX.) évfolyamához (Csoma Zsigmond) ..... 651—652
Tibiscus, Etnografie 1976—1978 (Székely László) ..... 654—655

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. ÉVFOLYAM, 1. SZÁM

BUDAPEST, 1982

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Rácz István: A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében (6 térképpel) 1
Hann, C. M.: Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években (37 táblázattal) 33

Kutatástörténet

Martin György: A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban 73
Fried István: Szerb népdalfordítások az Aurorában 83

Tájékozódás — kutatási áttekintések

Löfgren, Orvar: Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában (2 térképpel) ... 89
Martin György: Magyar néptánckutatás Szlovákiában 112

Vita, vélemények

Vélemények a magyar tanyarendszer múltjáról 121
Wellmann Imre: Megjegyzések „A magyar tanyarendszer múltja" c. munkához 122
Barabás Jenő: A társadalomtörténet és a tanyák 129
Bárth János: Néhány teendő a néprajzi tanyakutatásban 134

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 138

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. * BUDAPEST 1982 * 1. SZÁM

Rácz István

A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében

Bevezetés

A debreceni tanyarendszer kialakulásának és fejlődésmenetének általános vonásait a történeti szakirodalom már megnyugtatóan feltárta.[1] Kevésbé fordult azonban az érdeklődő figyelem mindmáig a tanya külső megjelenési formája és mindennapi élete felé. Keveset tudunk arról, hogy Debrecenben kik választották a tanyásgazdálkodás útját, a városi polgárok hol és hogyan építették fel határbeli üzemhelyeiket, az egyes gazdák a tanyán milyen eszköztárral és munkaerővel rendelkeztek, s egyáltalában a tanya milyen helyet foglalt el a polgári vagyonban. Így még ma is sokrétű és szerteágazó kérdéscsoportok vetítődnek a kutató elé, s maradéktalan megválaszolásukra aligha vállalkozhatunk e rövid közlemény keretében is. Arra azonban lehetőség nyílik, hogy ne csupán a kérdések felvetésére szorítkozzunk, hanem — ha vázlatosan is — a XVIII. század végére és a XIX. század első felére jellemző debreceni tanyaképet és termelési funkciót rekonstruáljuk.

A fenti időhatárokat kettős megfontolás indokolja. Az egyik tartalmi vonatkozású. Debrecen határában ekkorra öltött szilárd formákat és terebélyesedett ki a tiszta képletű tartozéktelepülés jelleget viselő szántóföldi tanyásgazdálkodás rendszere. A másik periodizációs indokot a forráslehetőség magyarázza: erre a korszakra még sikerült olyan forrásokat a debreceni tanyákról felfedni, amelyek talán analógiás anyagul is felhasználhatók.

Ilyen távlatba persze már csak írásos levéltári források segítségével lehet bevilágítani. Az általunk vizsgált időszakból tanyai vonatkozású sajátos néprajzi forrásanyag nem maradt fent. Öt-hat emberöltő távolában a tárgyi emlékek, elsősorban a tanyaépületek elpusztultak, s a hagyományőrző népi emlékezetben is átformálódtak az egykori tanyásgazdálkodás emlékei. Balogh Istvánnak már az 1930-as évek derekán is csupán néhány ősi elemet átörökítő tanya fényképét és alaprajzát sikerült az utókorra hagyományoznia.[2]

[1] Szabó István 1929. 214—244.; Balogh István 1937. 146—160.
[2] Balogh István 1937.

A levéltári anyagról is el kell azonban mondanunk, hogy a tanya történeti jelentőségéhez mérten, eléggé szegényes és egyenetlen. Abból következően, hogy a tanyafejlődés nélkülözte a közhatalom tervszerű irányítását és erősen spontán jellegű volt, az írásos nyomai is csak egyenetlen tér- és időbeli szóródással nyertek megörökítést. Ezért eleve szükségszerűvé válik, hogy a kutatómunkához többféle forrástípust használjunk fel. A tanya topográfiájához mindenekelőtt a kevésbé forgatott kéziratos térképek nélkülözhetetlenek: a tanyarendszer területi tagoltságára és az egyes tanyák üzemközpont jellegének dokumentálására egyaránt. A tanyatulajdonosokról és a felhasznált munkaerőről elsősorban az összeírások tájékoztatnak. A polgári vagyon egészéről és a tanyasi termelésről pedig legrészletesebben a testamentumok és a végrendeletek végrehajtásáról szóló jegyzőkönyvek vallanak. Kiegészítő anyagként haszonnal forgathatók a városi tanácsülési jegyzőkönyvek is.

Mindezeknek a forrásoknak az együttes adataiból lehet tehát összeilleszteni a debreceni tanya történeti képét a feudalizmus utolsó háromnegyed évszázadában. Forrásmetodika szempontjából figyelmet érdemel az a sajátosság, hogy a kútfők adatai többnyire egyedi eseteket és jelenségeket örökítettek meg, s így a kutatóra hárul a tipizálás feladata. A mélyfúrás színteréről való indulás azonban — az adatsorok foghíjassága ellenére is — viszonylag biztos alapokat nyújt az általánosításhoz.

Szemléleti alapelvként kínálkozik annak a szélesebb vetületű látásmódnak az érvényesítése, amely a tanyásgazdálkodást az általános magyarországi agrártermelés szerves részének tekinti.[3] Debrecenre vetítve ezt a nézőpontot, a helyi tanyásgazdálkodást a debreceniek egész mezőgazdasági termelésének a rendszerébe kell beilleszteni. Természetesen e rendszeren belül kiemelést kívánnak a tanyai üzem jellegzetes vonásai, amelyek egyben többnyire az ottani agrárgazdálkodás általános jellemzői is.

Debreceni viszonylatban a kutatói rálátást így az a jelenség is meghatározza, hogy a tanya a városi polgár gazdálkodásának, de ezen belül még agrártermelésének is, csupán egyik üzemközpontja. A debreceni polgárok agrárgazdálkodásának a szántóművelést és állattenyésztést egyesítő tanya mellett, a szőlőtermelés volt a másik tartópillére, s rendszerint ehhez is Bihar megyében az érmelléki szőlőhegyeken külön üzemközpontokat szervezett. Nem is szólva arról, hogy mindezeket az agrártermelési ágazatokat nem csupán a parasztpolgárok művelték, hanem gyakran az iparosok, a kereskedők vagy éppen az értelmiségiek is.

Tanyaföldek — tanyatulajdonosok

Debrecen a nagy határú alföldi városok közé tartozik. A Tiszától Szatmárig húzódó széles kiterjedésű határa a XIX. század közepén is megközelítette a 170 ezer kh-t, s két vármegyébe is beékelődött, Biharba és Szabolcsba. Szélessége itt-ott elérte a 15 km-t, máshol egyre keskenyedett, míg a macsi és a hegyesi puszták között alig 6—7 km-re szűkült; hossza viszont kb. 75 km-re terjedt *(1. térkép)*.[4] A Hetilap tudósítója 1845-ben méltán állapította meg, hogy Torna megye eltévedne a debreceni határban.[5]

[3] Orosz István 1980. 170.

[4] Balásházy János 1844. 13. — A térkép Szücs István III. 1872. 876. mellett közölt térkép felhasználásával készült.

[5] Hetilap 1845. 30. sz.

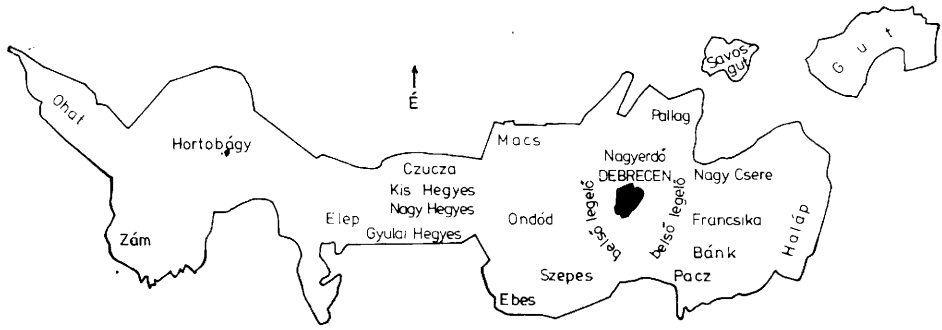

1. térkép. Debrecen város határa (a várostól keletre Fancsika olvasandó)

E roppant méretű határ a saját terrénumból és a bérelt-zálogos pusztákból állott. A város a határterületét nem különítette el a földbirtok jogi eredete szerint, hanem egységnek tekintette, s a gazdasági célszerűségnek megfelelően hasznosította. A városi magisztrátus fokozatosan övszerű határhasználati rendszert alakított ki. Eléggé általános szisztémává vált ez az alföldi úrbéres falvakban és mezővárosokban,[6] s a szabad királyi városi rangot élvező Debrecenben is ezt a rendszert honosították meg. Megjegyzendő azonban, hogy a természeti feltételek miatt a szabályos hármas tagoltságú övrendszert — belső legelő, szántó, külső legelő — csak a nyugati határrészeken lehetett kialakítani; északon és délen már külső legelőre nem futotta a határból, a keleti részen pedig a belső legelő után az erdők és a téli külső legelő funkcióját betöltő erdőspuszták foglalták el a szántó és a külső nyári legelő helyét.

A határ művelési ágak szerint való területi megoszlását a XIX. század közepén a következőképpen rekonstruálhatjuk:[7]

Művelési ág	Terület		A művelési ágak százalékos megoszlása
	kh	öl	
Belső telek	675	892	0,4
Város körüli szőlő, gyümölcsös	1 401	685	0,8
Közlegelő (belső, külső)	68 627	904	41,3
Szántó (házutáni, tanyaföld)	58 922	1469	35,4
Erdő (kaszálókkal)	34 488	192	20,8
Egyéb (utak, vizek stb.)	2 171	507	1,3
Összesen:	166 286	1449	100,0

[6] Rácz István 1980. 120—121.
[7] Zelizy Dániel 1882. 8—10.

A debreceniek tehát a határuknak még a XIX. század derekán is bő egyharmadát élték ekével, kétharmad részét pedig legelőnek és erdőnek hagyták. A szántóföldi tanyák természetesen elsősorban a szántókra települtek, de gyakran előfordult, hogy erdei kaszálókat törtek művelés alá, s oda építettek tanyát. Így érthetjük meg, hogy az egykorúak a debreceni határban mezőségi és erdei tanyákat írtak össze. Ám ezeknek a debreceni tanyáknak a gazdasági tevékenysége nem szűkült csupán a szántóföld határai közé. Balogh István találóan tömör megfogalmazásával messzemenően egyetértve, „itt a határ három eltérő használatú része, a pusztai legelő, a szántóföld és az erdei kaszáló egyetlen szoros üzemi egységet alkotott".[8] Másképpen megfogalmazva: a legelő osztatlan formában, az erdei kaszáló pedig újraosztásos béres rendszerben szinte nélkülözhetetlen tartozéka lett a szántóföldre települt debreceni tanyásgazdálkodásnak. Elvétve persze akadtak olyan tulajdonosok is, akik nem váltottak rendszeresen erdei kaszálót vagy egyáltalán nem is éltek ezzel a lehetőséggel. A külső és belső legelő használatáról azonban egyetlen tanyás cívis sem mondott le, mert a debreceniek gazdálkodásának az alapja ekkortájt még az állattartás volt.

Birtokjogi szempontból a debreceni szántókat már a XVI. században is érlelődött elv alapján, feltételezhetően a XVII. század végétől, házutáni és béresföldekre különítették el. Az előbbit a belső telek szerves tartozékának tekintették, a város tulajdonát képező földből osztották, s a polgárok ingyen élték. A béresföldeket viszont meghatározott cenzus fejében válthatták a cívisek, a zálogos pusztákon. Évszázadokon keresztül mindkét birtoktípust újraosztásos földközösségi rendszerben használták. A házutáni és a béresföldek nagyságát pontos előírások nem szabályozták, általában a teherviselés mértékéhez, ritkábban az adóalaphoz igazították.[9]

A földtulajdon és határhasználat rendjében nagy jelentőségű változást majd a Forgách-komisszió 1774. évi rendelkezése és az 1818. évi zálogmegújítási szerződés hozott. Mindkettőnek fontos szerepe lett a debreceni tanyásgazdálkodás kibontakozásában is.

A Forgách-komisszió mindenekelőtt a házutáni földek kérdését rendezte. Alapelvként mondotta ki, hogy házutáni és béresföldet csak polgárjoggal rendelkező gazdák kaphatnak. A komisszió pontosan meghatározta a házutáni föld osztásának a kulcsát is: minden 8 □-öl belső telek után 300 □-öl házutáni föld járt a határban. E földek véglegesen a polgárok egyéni tulajdonába kerültek, ezeket kivonták a földközösségi rendszerből. Ezzel megteremtették Debrecenben is a szilárd telekszervezet alapjait, s utat nyitottak a művelési kényszertől mentes szabadgazdálkodás számára. Már most jelezzük azonban — erről a későbbiek során még szólni fogunk —, hogy bizonyos kötelmek továbbra is megkülönböztették a tiszta képletű szabadgazdálkodástól. Emellett a házutáni földek polgári tulajdonra jellemző szabad forgalmazását is korlátozták, mert csak a házzal együtt lehetett elidegeníteni. Ellenben mostmár statútummal engedélyezték, hogy a házutáni földekre birtokosaik tanyaépületeket emeljenek, de ott szárnyasok, sertések, valamint nyáron heverő jószágok tartását tilalmazták.

A Forgách-féle komisszió a béresföldek osztását is szabályozta. Nagyságát az adófizetés és az állatvagyon alapján állapította meg. Megjegyzendő,

[8] Balogh István 1973. 99.
[9] Módy György 1960. 32—34.

hogy az állatvagyonon belül is külön bírálta el az igás- és a heverő jószágot, az előbbit részesítve előnyben. Az igényelhetőség alsó határát 10 Ft adófizetésben határozta meg, s ezen felül 50 Ft-ig minden 5 Ft után egy-egy nyilas földet lehetett a zálogos pusztákból bérelni. Külön szabályozta az állatállomány után kiosztható földterület nagyságát, s minden pár járómarha, 8 db gulyabeli jószág vagy ménesbeli ló után újabb egy-egy nyilas föld járt. Az igényelhetőség felső határát 50 Ft adónál és 50 db jószágnál vonta meg, s ezen felül már több béresföld nem járt. Így tulajdonképpen meghatározta a földszerzés lehetőségét. Egyébként, ha a városi polgár rendesen fizette a cenzust, akkor béresföldet állandó jelleggel birtokolhatott.

A béresföldeket — eltérően a házutánitól — újraosztásos rendszerben hagyták továbbra is, ennél „állandó osztásnak helye nintsen, annak okáért hét esztendőhöz igazíttasson, vagy ujj osztás tevődjön". És ami a mi kérdésünk szempontjából fontos, ezeken is megengedték a tanyaépítést, „de tsak a szükséges és nem kölcséges" épületeket.[10]

A béresföldek történetében további alapvető változás 1818-ban következett be. Ennek a történeti összefüggései ismeretesek, ezért a jobb megértés végett csak arra utalunk, hogy a város a zálogos puszták szántóit most alzálogba bocsátotta a polgároknak kh-ként 100 Ft-ért. Csakhogy ezeket a béresföldeket is — a házutánihoz hasonlóan — egyéni birtokba adta, s a zálog idejére „teljes szabadság engedtetik kinek kinek arra, hogy a maga földjén tetszése szerént, de mások sérelme nélkül, maga hasznához alkalmaztatandó gazdálkodást folytathasson". A béresföldet ettől fogva szabadon lehetett forgalmazni is, a gazdának joga volt egészben vagy részben eladnia. Az 1818. évi tanácsi statútum megerősítette a tanyaépítés lehetőségét a béresföldekre, kikötve azonban, hogy három nyilasnál kisebb területen „semmiféle épületet, ólat vagy garádját építeni nem szabad".[11]

Lényegében ezzel a rendelkezéssel a debreceni határban az egész szántóterület egyéni tulajdonba, ill. birtokba került, megszűnt az újraosztásos nyomásos gazdálkodás, s így a tanyarendszer kibontakozásának komoly akadályai szűntek meg.

Ha mármost a házutáni és béresföldek birtoklását közelebbről is szemügyre akarjuk venni, akkor elemzésre alkalmas anyagot ilyen vonatkozásban az 1818/19. évből hasznosíthatunk.[12] Az innen merített adatokat természetesen nem szabad abszolutizálni, mert a számszerűségben előbb és később is mutatkozik valamelyes eltérés, az általános tendenciákat azonban jól tükrözik. Ekkor 11 933 kh házutáni földet tartottak nyilván, s ezen a területen 2560 polgár osztozott, átlagban tehát 4,6 kh jutott. De közülük 2329 gazdának 10 holdon alul maradt a házutánija (91%), s 231-en gazdálkodhattak 10 holdon felüli házutáni földön (9%).

A béresföld már sokkal nagyobb területre terjedt ki, az 1818/19. évi adatok szerint 29 254 kh-ra. Béresföldet azonban a háztulajdonosoknak csak

[10] HBmL IV. A. 1002/1. P. 146—147.; Uo. IV. A. 1011/n/5. P. 57—58. (A következőkben csak akkor tüntetjük fel a levéltár nevét, ha nem a HBmL-ből származó anyagra hivatkozunk. Így a jelzetek értelemszerűen a HBmL-re vonatkoznak.)

[11] IV. A. 1022/a/1. P. 14—17. — Itt ezüst forintról volt szó. Ekkor még általánosan használatos a váltó forint is: 1 ezüst forint = 2,5 váltó forint (Wft).

[12] Az alábbi számításokat Gombár József 1962. 39—42. lapján közölt statisztikák alapján végeztem.

kisebb része váltott, a 2 560 közül mindössze 777, azaz 30,3%. De itt már lényegesen nagyobb lett az egy főre eső földátlag mint a házutániaknál, mert 22,4 kh-ra rúgott. A rendelkezésünkre álló birtokstatisztikai adatokból leszűrhető az a tanulság, hogy béresföldet a nagyobb házutáni földdel rendelkező polgárok váltottak. A belső teleknagyság legtöbbször kifejezője a vagyoni állapotnak is: minél tágasabb a porta, annál tehetősebb a gazda. Nagyobb tehát a házutáni földje is, és több lehetősége kínálkozott béresföld váltására. Jellemző, hogy a 10 kh-n aluli házutánival rendelkező 2 329 lakos közül csak 648 (27,8%) váltott béresföldet. A 11—20 kh-s kategóriájú 213 gazda közül viszont már 97 (45,5%). De még ehhez a statisztikai adathoz hozzá kell fűznünk azt a megállapítást is, hogy 45 kh-nál nagyobb terjedelmű béresföldet a 10 kh-n aluli házutánival rendelkezők közül 136 fő (20,9%) váltott, a 11—20 holdasoknál viszont 57 (58,7%), tehát a nagyobbik fele.

A földműves tanyák a házutáni és a béresföldeken egyaránt megjelentek. Első határozott nyomaikkal 1728-ban találkozunk, de a XVIII. század eleji szórványadatok azt sejtetik, hogy a pásztorszállások után megjelenő földművestanyák története idáig követhető vissza.[13] Olyan időszakban vert tehát gyökeret, amikor még az újraosztásos határhasználati rendszer dívott a házutáni és a béresföldeken egyaránt. Erre a látszólagos ellentmondásra azért kell felfigyelnünk, mert a szakirodalom a tanyarendszer kialakulásánál alapvető feltételként szokta számon tartani az egyéni tulajdonba került szilárd telekszervezetet.[14] A debreceniek ez idő tájt úgy hidalták át ezt az ellentmondást és úgy segítettek magukon, hogy a szállástartó gazdáknak igyekeztek több osztási periódusban ugyanazt a földterületet juttatni, s így arra már érdemes volt épületeket, akár lakóházat is emelni. Ez a szisztéma kibontakozást jelentett az újraosztásos rendszer merev kötelékeiből, s csak egy lépés választotta el az állandó jellegű egyéni tulajdontól.

Ezt az állapotot tükrözi a tanács 1732. évi földosztási határozata, amely úgy rendelkezett, hogy „a jó szállások is megmaradjanak, és eszerint a szállásos gazdáknak ugyanott adódjék föld érdemek szerint".[15] Valójában ez a gyakorlat maradt meg a béresföldeken később is, a házutáni földek kiosztását követően. A Forgách-féle komisszió a tanyásgazdák védelmezése érdekében úgy határozott, hogy „most ebbe az osztásba, úgy a következendő rectificatiokba is arra kell vigyázni, hogy a szállás minden embernek meg maradhasson a mennyire lehet".[16] Így érthetjük tehát meg, hogy a földműves tanyák Debrecenben a szilárd telekszervezet kialakulása előtt is feltűnhettek a határban.

A XVIII. század második felétől a debreceni szántóföldi tanyarendszer megszilárdult és besűrűsödött. Számszerű alakulását, határrészenként és összességében, az alábbi táblázat szemlélteti:[17]

[13] SzSzmL IV. A. 1. Fasc. 29. No. 260. 1728. Az adatra Balogh István hívta fel a figyelmemet.

[14] Rácz István 1980. 115.

[15] Balogh István 1937. 151.

[16] IV. A. 1002/1. P. 149.

[17] Szabó István 1929. 226; *A város mezőségein és erdőségein találtatott mindennemű és rendű egyének összeírása 1848.* máj. 11. IV. A. 1011/t/13. cs.

A puszta neve	A tanyák száma	
	1770. évben	1848. évben
Mezőség:		
Macs	15	56
Elep	10	155
Kösélyszeg		46
Szepes	26	76
Ebes	50	89
Hegyes	26	56
Ondód	16	191
Erdőség:		
Haláp	23	—
Gut	23	—
Összesen:	199	669

A két időbeli metszet adataiból világosan kitűnik, hogy e háromnegyed évszázadban a tanyák száma átlagosan megháromszorozódott, az elepi pusztán azonban hússzorosára, de Ondódon is tizenkétszeresére növekedett. Ami viszont feltűnő, hogy amíg 1770-ben mintegy 46 erdőségi tanyát is összeírtak, addig 1848-ban egyet sem. Az erdei tanyák azonban nem fokozatosan, hanem rövid néhány év alatt tűntek el. Az 1838. évi összeírás alkalmával ugyanis még 199 kunyhós tanyát számoltak össze az erdőkben.[18] Az erdei tanyákról azonban tudjuk, hogy valójában csak teleltető szállások voltak, ezért sokkal hevenyészettebbek, mint a mezőségiek, mert a gazdák a kaszálókat csak ideiglenesen birtokolták, igaz, sokszor évtizedekig is. Így felszámolásuk is kevesebb nehézségbe ütközött. Mindenesetre a városi tanács 1838—1848 között szoríthatta ki a tanyaépítőket az erdőkből. Felsőbb hatóságok erdővédelmi intézkedései nyomán tiltotta meg az erdei kaszálókon a XIX. század elejétől jelentkező földművelést, s az állandó tanyalakókat is kiparancsolta az erdőkből. Az erdei tanyák csak az 1853. évi kataszteri felmérés és tulajdonbaadás után, lényegében csak az 1870-es években kezdtek szaporodni. Így levonhatjuk azt a következtetést, hogy a tanyák 1848 előtt csak a mezőségi szántókon eresztettek végleges gyökereket.

A tanyaépítéssel párhuzamosan tehát a debreceni határban a tanyapusztulásnak is tanúi lehetünk, egészében véve azonban olyan növekedést ért el, hogy gazdálkodási rendszerré érlelődött. A közölt összeírások mellett a II. József korabeli katonai térképfelvétel is azt mutatja, hogy már a XVIII. század végén behálózták a határt[19] s ez idő tájt joggal beszélhetünk Debrecenben is tanyarendszerről. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy minden polgár már ekkorra tanyai üzemhelyet épített magának, hiszen ez később sem történt meg.

[18] Szabó István 1929. 233.

[19] Hadtörténeti Intézet lt. B IX. a 527. Coll. XXIII. Sect. 18—20., Coll. XXIV. 18—20., Coll. XXV. Sect. 18—20.

A városban 1848-ban 2651 telkes házat írtak össze, de tanyát — mint láttuk — csak 669 cívis épített, vagyis a házas gazdák 18,7%-a.[20] Ennél azonban jóval nagyobb arányú volt a szántókból való részesedésük. Az 1833. évi összeírás 20 686,5 kh tanyához kapcsolódó szántóföldet mutatott ki. Ha ezt a területet az 1848-ban számba vett 49 124 kh egész debreceni szántóföldi részhez viszonyítjuk, akkor arra az eredményre juthatunk, hogy annak mintegy 43,8%-a tanyásgazdák kezébe került. Eszerint az összes, házzal rendelkező polgár egyötödét kitevő tanyatulajdonos a szántóterületnek több mint kétötödével rendelkezett. Ez persze azt is jelentette, hogy a XIX. század közepén a debreceni agrárgazdálkodásnak csaknem fele a határbeli üzemközpontokhoz kapcsolódott.

Érdemes azonban azt is megvizsgálni, hogy az egyes cívisek tanyáihoz milyen nagyságú szántók tartoztak, vagyis milyen nagyságú földre építettek külső gazdasági központot. Az 1833. évi összeírás a következő tanyaföld átlagokat mutatja:[21]

Határrész neve	Tanyákhoz kapcsolódó földbirtok kh-ban	Tanyásgazdák száma	Egyes tanyák átlagterülete kh-ban
Ondód	2 658,5	112	23,7
Macs	1 726	45	38,3
Kishegyes	2 730	56	48,8
Szepes	4 258	79	53,9
Ebes	5 475	105	52,1
Kösélyszeg	2 084	49	42,5
Elep	1 755	52	33,7
Összesen:	20 686,5	498	41,5

Az összeállított statisztika jól mutatja, hogy határrészenként is eltérő nagyságú tanyaföld átlagokkal számolhatunk: leginkább aprózódtak a házutáni földként kiosztott ondódi határban, és legterjedelmesebbek Szepesen voltak. Az átlagszámok természetesen valamennyi pusztán végleteket takarnak. A debreceni tanács — eltérően az ország többi tanyás vidékeitől — igyekezett a polgári földbirtok s ezen belül a tanyaföld minimumát és felső határát megvonni. A tanyák zöme ennek megfelelően 3—16 nyilas, azaz 15—90 kh területű szántóra épült. A házutáni földeken azonban Ondódon kisebb területekre is jutott a tanyákból, mert itt volt a legalacsonyabb az egy főre eső tanyaföld nagysága. Az 1833. évi összeírás szerint Ondódon 112 tanyásgazda közül 6 egy-egy nyilasra, 2 pedig két-két nyilasra épített szállást. A másik végletet viszont az jelentette, hogy olykor-olykor egyesek a tanyaföld maximumát is túllépték, de éppen úgy csak elvétve, mint ahogyan a meghatározott minimum alá is ritkán csökkent a tanyaföld nagysága. Ilyen uradalmi majorságokra emlékeztető tanyatulajdonosként jegyezték fel 1833-ban Ondódon Halmágyi Lajost, aki 222 kh-n gazdálkodott. Az 1839. évi vagyonleltár alapján pedig a Rickl-örökösök 180 kh területű elepi majorságára utalhatunk.[22]

[20] Palugyay Imre 1853. 401. — Balogh István szíves szóbeli közlése szerint viszont 1848-ban 2686 belvárosi és 940 külvárosi házat írtak össze Debrecenben.

[21] IV. A. 1011/k/150. 207/1834.

[22] IV. A. 1011/k/176. 692/1839. A nyilas = 9 ezer □-öl. A későbbiekben rendszerint a nyilast kh-ra számítottam át.

Később tisztázandó kérdés ezek eredete és tanácspolitikai vetülete. Ezúttal csak a végletes jelenségre tudjuk felhívni a figyelmet.

Az általános tendencián a fenti szélsőséges esetek nem sokat változtatnak, a 16 kh-n aluli és a 90 kh-n felüli tanyák csak kivételeknek tekinthetők. Ezzel szemben fontos hangsúlyozni, hogy Debrecenben a XIX. század közepére 41,5 kh-s tanyaföld átlag alakult ki, ami azt sejteti, hogy ez a tanyásgazdálkodást folytató települések között a legmagasabb területi kategóriába sorolható.

A gazdák zöme Debrecenben csak 1—1 tanyát épített a határ meghatározott pontján. Feltűntek ugyan a két- vagy többtanyás gazdák már a XVIII. század utolsó negyedében is, tömegesebben azonban a reformkorban sem találkozunk velük. Jellemző, hogy 1838-ban az összeírók Ondódon és Hegyesen egyetlen olyan gazdát sem találtak, akinek két tanyája lett volna, de Szepes és Ebes 183 tanyatulajdonosa közül is mindössze 8-nak volt két tanyája. Három tanyával rendelkező gazdát pedig az egész Alsó-járásban egyet találtak, Ebesen, Balogh József személyében.[23]

Több tanya építésére a nagyobb gazdáknak sem volt szükségük, mert a földjét rendszerint mindenki egy tagban kapta meg. A tagosítási szempontok már korábban is érvényesültek a debreceniek gyakorlatában, s a Forgách-komisszió is fontos alapelvnek tekintette az 1774. évi munkálatainál. Utasítása szerint a házutáni földekből „kinek-kinek a maga része egy tagba szakasztasson ki"; hasonlóképpen a béresföld is „egy tagba adódgyék".[24] Később arról is gondoskodás történt, hogy ha valaki ki akarta egészíteni a béresföldjét, lehetőleg a meglevő földjéhez tudja kapcsolni. Ehhez pedig legalkalmasabbnak kínálkozott a szomszédsági jog érvényesítése. Az 1818. évi tanácsi határozat szerint a béresföldek eladásánál „fel hagyódik a szomszédoknak a jussa, hogy a földjüket egy tagba vehessék s az eladó szomszéd földekből annyit magokhoz válthassanak, amennyire szükségek van, tsak a földjük 16 nyilasnál felyül ne légyen".[25]

A gazdák aztán éltek is a statútumok által biztosított lehetőségekkel, különösen a szomszédjog előnyeivel. Eladásra kínált vagy a megváltási összeg lerovásának elmulasztása miatt elvett, csődtömeg esetén dobra ütött és caducitás révén megürült tanyaföldeket — tanyaépületeikkel együtt — a szomszédok valósággal szétkapkodták. Jellemző példaképpen hivatkozhatunk Domokos Lőrincné 16 nyilas terjedelmű ebesi tanyájára, ami 1831-ben magvaszakadás miatt a tanácsra háramlott. A szomszédok, azzal érvelve, hogy „a szomszédság jussán 16 nyilasig minden polgárnak szabad földet váltani", kérték a tanácstól Domokosné tanyaföldjének szétosztását. Így került Csiszár Ferenc 14 nyilasához 2, Pongor János 10,5 nyilasához 5,5, Németi János 13 nyilasához 3 és Juhász István 2 nyilasához 5,5 nyilas. Pongor János ezen felül még 100 Rft értékben megváltotta a tanyaépületeket is, mert az ő területére jutottak.[26]

Az egy tagban levő tanyaföld persze sokszor nem azt jelentette, hogy valóban homogén egységet is alkotott. Nemegyszer több dülőben is szétosztódott, de csaknem mindig egyetlen határrészen belül, egymáshoz közel. Így Nagyhegyesen Vámosi Károly főjegyző tanyaföldje két dűlőben volt: az elsőben 8, a másodikban 4 nyilas.[27] Ugyanígy 2 dűlőben helyezkedett el Tóth Mihály esküdt macsi tanyaföldje is, 5 és 3,5 nyilas megoszlásban.[28] Szórtabb tanyaföldekkel azonban ritkán találkozunk. Ha mégis előfordult,

[23] IV. A. 1011/k/177. 90/1840.
[24] IV. A. 1011/n/5. P. 57—58.; IV. A. 1002/1. P. 149.
[25] IV. A. 1022/a/1. P. 16.
[26] IV. A. 1011/k/137. 70/1831. Vö. IV. A. 1022/a/1. P. 50—76, 288—301, 304—310, 314—332.
[27] IV. A. 1011/k/156. 558/1835.
[28] IV. A. 1011/k/1839. 451/1831.

hogy valamelyik polgár két vagy több tagban, egymástól távolabb eső határrészen jutott béresföldhöz, indokolttá vált több tanya építése is. Így hivatkozhatunk Kémeri Mikó Mihály példájára, akinek a 16 nyilas cenzuális földjéből 7 Macson, 9 pedig Hegyesen volt, ezért mindkettőre tanyaépületeket emelt.[29]

A földtulajdon rendszeréből következően tanyatulajdonosok kizárólag a polgárjoggal rendelkező lakosok lehettek. Házutáni földeket már a XVII. század végétől csak polgároknak osztottak, de béresföldet 1774-ig lakók és hóstátiak is válthattak maguknak. A Forgách-komisszió azonban — mint láttuk — a béresföldek használatát is a polgárjoghoz kötötte. Ezért kellett ekkor mindenkinek újból igazolnia a concívisségét.[30] Ettől fogva a magisztrátus szigorúan ragaszkodott ennek a tulajdonjogi-birtoklási elvnek az érvényesítéséhez. Álláspontját jogilag azzal igyekezett indokolni, hogy a polgárállapot a jogok és a kötelezettségek egységére épül: a polgárok viselik a városi terheket (adó, beszállásolás, közmunka), tehát a gazdasági előnyökben is nekik kell részesülniök (adó arányában erdei fakompetencia és bormérés lehetősége, valamint a földtulajdon és -használat).

A tanács belső jogrendszere származás szerint már nem tett különbséget a polgárok között. A régi polgárok utódait és a beköltözött új cíviseket a kötelezettségek és a mentességek-előnyök vonatkozásában egyformán kezelte. Előfeltétele persze a polgártaxa lerovása és a kötelezettségek vállalása volt. A házutáni és a béresföldekből a concívisség alapján részesülhettek. Balásházy János az 1840-es évek elején úgy látta, hogy az új tanyabirtokosok többsége nem a debreceni gazdák fiaiból került ki, hanem a „magokat felvett s polgár leányokkal, özvegyekkel egybekelő vidékről származott cselédekből, vagy olyanokból, kik több kevesebb értékkel, s tőkepénzzel ellátva, Debreczenben telepedtek le, vagy ideszármazott mesteremberekből".[31] Balásházy azonban nem szólt arról, hogy a debreceni polgárok és a tanyásgazdák között milyen nagy súllyal szerepeltek a nemesi eredetű cívisek. Ez azért feltűnő, mert ő maga is közéjük tartozott, 1836-ban telepedett le Debrecenben, s a következő évben már a Holt-Kadarcs partján, az ún. Kis-Álomzugban Nádasdi András tanyáját megvásárolta magának.[32]

A Debrecenben élő nemeseknek két rétegét különböztették meg már a kortársak is. Egyik része házat vásárolt a városban, de polgárjogot nem nyert, mert önmagában véve a háztulajdon nem jogosította a tulajdonost házutáni földre is, csak a teherviselés vállalásával együtt. A beköltözött nemesség többsége azonban az országos nemessége mellé a polgárjogot is megszerezte, ami a földtulajdon és a tanyaépítés lehetőségét is biztosította.[33] Az aztán már természetes jelenségnek számított, hogy az olyan vidékről érkezett nemesek is tanyákat építettek szántóikra, ahol ez a külső üzemszervezeti forma ismeretlen volt. A beköltözött nemesek rendkívül gyorsan alkalmazkodtak az itt kialakult agrártermelési szisztémához.

Feltűnő azonban, hogy a nemesi eredetű cívisek nagyobb arányban rendezkedtek be tanyásgazdálkodásra, mint a polgári származásúak. Megbízható statisztikával ezt a megállapítást nehéz lenne dokumentálni, de egy szúrópróbaszerűen összeállított névanyagból már igazolni lehet a forrásanyag

[29] IV. A. 1011/k/152. 487/1834.
[30] IV. A. 1011/a/67. P. 84—85.
[31] Balásházy János 1844. 20.
[32] Herpay Gábor 1925. 22.; IV. A. 1011/k/163. 222/1837, 257/1837.
[33] IV. A. 1011/k/149. 118/1834.

egészéből nyert benyomásokat. Találomra kiválasztott 38 tanyásgazda közül 21 nemesi eredetűnek bizonyult, s ez 55%-os arányt mutat.[34] Debrecenben 1850-ben 449 nemest írtak össze, s ha ennek fele tanyát épített, akkor a tanyásgazdák között a nemesi származásúak aránya az egyharmadot is elérhette.

E nemesi eredetű polgároknál megfigyelhető olyan jelenség is, hogy egyesek közülük megtartották a városon kívüli nemesi birtokaikat, de miután Debrecenben polgárjogot szereztek, házutáni és béresföldekhez jutottak, tanyát is építettek. Jól példázza ezt a polgártípust Veres Gergely esküdt 1801-ben kelt testámentuma, amelyben Kisújszálláson levő nemesi portiójáról és a debreceni szállásáról végrendelkezett.[35]

De talán a számarányuknál is szembeötlőbb, hogy Debrecenben az igazi nagy tanyásgazdák többsége nemesi eredetű volt. Csupán jelzésszerűen utaljunk a Simonffy, Kenessey, Szeremley, Baranyi, Halmágyi, Komáromi, Tikos, Rakovszky, Diószegi, Verzár családokra. Ennek az oka külön részletes vizsgálatot érdemelne. Aligha járunk messze a valóságtól, ha arra utalunk, hogy ezek a családok valamelyes vagyont hoztak magukkal a városba, másrészt vidéki portiójukból s különösen pedig a bihari szőlőikből pénzeltek. Rendelkeztek tehát olyan kezdőtőkével, ami a maximális terjedelmű tanyaföld megváltásához és az állattenyésztés megalapozásához elegendőnek mutatkozott.

Nemcsak a debreceni, de talán az egész magyar tanyatörténetben egyedülálló jelenségként tarthatjuk számon, hogy a kis- és középbirtokos nemesek mellett gróf Majláth Antal személyében főrendű polgár is akadt a tanyásgazdák között. A Péterfia 167. sz. alatt volt a háza, és 1845-ben a szepesi pusztán, a közlegelő mellett, Szőllősi János szomszédságában térképezték fel a tanyáját. A három évvel később készült összeírásból pedig azt is megtudjuk, hogy a tanyáján 1 majoros és 2 cselédcsalád lakott.[36]

Nem érdektelen egy rövid pillantást vetni a debreceni tanyatulajdonosok foglalkozási összetételére is. Természetesnek az tűnne, ha valamennyi parasztpolgár lett volna. Ezzel szemben az összeírásokban „agricola"-ként számon tartott földműves polgárok mellett szép számmal találhatók más foglalkozásúak is. VARGA Gyula az 1770-ben készített ún. Vecsey-féle összeírás alapján kimutatta, hogy a tanyatulajdonosok között 76 iparos neve is szerepelt.[37] Kutatásait GYIMESI Sándor eredményei alapján kiegészítve arra is utalhatunk, hogy ugyanez az összeírás 23 kalmár tanyáját is számba vette.[38] Közülük a legrangosabbak — Simonffy, Auer, Rickl, Kis Orbán családok — később is szerepeltek a tanyásgazdák között. De megtalálhatók a tanyatulajdonosok között a különböző értelmiségiek is. A Földipénztár jegyzőkönyve 1819-ben Budai Ézsaiás kollégiumi professzor macsi földön levő tanyáját örökítette meg.[39] Az 1848. évi összeírás pedig Aranyi István tiszteletes és 6 tanyás ügyvéd nevét említi a szállástartó gazdák között.[40]

[34] A névanyagot végrendeletek, osztályegyezségek és tanácsülési jegyzőkönyvi adatok alapján állítottam össze.

[35] IV. A. 1011/z. No. 1075.; Hasonló nemesi végrendelkezések: IV. A. 1011/z. No. 804., IV. A. 1011/k/146. 364/1833.

[36] IV. A. 1021/b/2475.; IV. A. 1011/t/13. cs.

[37] VARGA Gyula 1980. 13.

[38] GYIMESI Sándor 1980. 10. táblázat.

[39] IV. A. 1022/a/1. P. 56.

[40] IV. A. 1011/t/13. cs.

Mindez világosan mutatja, hogy a debreceni polgárság agrárstruktúrájú közösség, termelésében a mezőgazdaság központi helyet foglalt el, s így a tanyásgazdálkodás is széles társadalmi alapokon nyugodott.

A tanyai munkaerő

A tanya nemcsak termelési, hanem munkaerőközpont is. A tanyásgazdálkodásnak éppen az volt a lényege, hogy a munkaerőt a termelés színterén tartsa, s így a leggazdaságosabban tudja kihasználni. Ahhoz, hogy az extenzivitás irányából a belterjesebb gazdálkodás felé haladhasson, szükségszerűen a tanyai népesség számát is növelni kellett. A munkaerő számszerű alakulása tehát fokmérője a termelési színvonal változásának is.

Debrecenben az állandó tanyai népesség növekedését az alábbi táblázat szemlélteti:[41]

Határrész neve	A népesség száma	
	1770-ben	1848-ban
Macs	5	216
Ondód és Fegyvernek	1	784
Elep és Kösélyszeg	—	964
Szepes	42	237
Ebes	30	310
Hegyes	6	212
Összesen:	84	2 723

Amíg 78 év alatt a tanyák száma megháromszorozódott, a tanyai lakosság harmincszorosára növekedett. Határrészenként ennek az üteme is különbözött, mint a tanyaépítésnek. A lélekszám emelkedése nem feltétlenül állt arányban a tanyák számának a gyarapodásával. Szám szerint és arányaiban is legnagyobb méretű Ondódon és Elepen volt s legalacsonyabbnak Szepesen bizonyult, de még itt is ötszörös növekedést mutat a statisztika.

Fontos tanulsága a két időbeli összevetésnek az is, hogy 1770-ben még minden második tanyára sem jutott 1 kinti lakos, 1848-ban viszont már tanyánként meghaladta a 4 fős átlagot. És ez a népesség szinte egyenletesen oszlott meg a nemek között: 1393 férfi mellett 1330 nőt számláltak össze. Az 1838. évi összeírásból pedig még a tanyalakók vallási megoszlására is következtethetünk. Ekkor az Alsó-járás 934 tanyalakója közül 906 (97%) követte a református vallást, és csak 19 fő volt a római- és 9 a görögkatolikus (3%).

A tanyalakók Debrecenben 1848-ig szinte teljes egészében a gazda alkalmazottai voltak, és többségükben családok. A család az állandó tanyai tartózkodásnak elengedhetetlen követelménye lett. Ez egyben azt is jelentette, hogy az összeírt tanyai népesség egészében nem képezett effektív munkaerőt. Mivel meglehetősen bőséges volt a gyermekáldás, a tényleges munkaerő mellett jelentősnek mondható az eltartottak száma is. Azonban rövid időn belül ez a gyermeknépesség a munkaerő utánpótlás biztos bázisa lett, annál is inkább, mert a kiskorúakat korán munkára fogták. Az 1848. évi összeírás nem közli

[41] Szabó István 1929. 226.; IV. A. 1011/t/13. cs.

az életkori adatokat, így sajnálatosan le kell arról mondanunk, hogy statisztikailag is érzékeltetni tudjuk a felnőttek és a gyerekek arányát.

A tanyalakók zömét Debrecenben az ún. majorosok alkották. Ezeknek három csoportját lehet megkülönböztetni. A szűkebb értelemben vett *majorosok* családos emberek, a gazda állandó alkalmazottai s évi konvenciót élveztek. A *tanyások* magános személyek, a gazda kosztján éltek s félfizetésért a téli jószággondozást végezték, nyáron pedig — külön napszámért — a mezőgazdasági munkáknál segédkeztek. A Hetilap tudósítója találóan „állandó lakású napszámosoknak" mondja őket.[42] A *szabad majorosok* tulajdonképpen csak lakók voltak a tanyán, s ennek fejében évi 20 pár csirkét adtak a gazdának. Természetesen ők is vállalhattak napszámosmunkát a tulajdonosnál.

Ez a majoros rendszer már a XVIII. század közepén is élt, amit az is jelez, hogy 1770-ben 38 majorost írtak össze. Számuk később rohamosan emelkedett, s 1838-ban csupán az Alsó-járási tanyákon 317-re ugrott.[43] Ha jó fél évszázaddal azelőtt még csak a tanyák egyötödében találjuk meg őket, akkorra már csaknem valamennyi tanyán élt majoros. Az 1833. évi tanyaösszeírás szerint Kishegyes és Szepes 135 tanyája közül mindössze 8-ból hiányzott, tehát 94%-os arány mutatható ki. Előfordult, hogy egy tanyán 2 majorost is tartottak.[44]

A majorosok elsősorban debreceniek voltak. Az Alsó-járás 1838-ban összeírt 317 majorosából 225 (71%) a debreceni és 92 (29%) a vidéki eredetű. Ez utóbbiak 52 különböző helységből vándoroltak Debrecenbe. A debreceni tanyák munkalehetőséggel elsősorban a közel levő újvárosi, böszörményi, újfalui és derecskei szegényeket csalogatták. Messzehatóvonzási hatósugarukra azonban jellemző, hogy az egyik debreceni tanyára lengyelországi majoros szegődött.

A majorosok természetesen javakorabeliek, amit az alábbi táblázat is mutat:[45]

Az ebesi majorosok életkora 1838-ban

20 év alatt	4 fő
21—30 év között	9 fő
31—40 év között	47 fő
41—50 év között	20 fő
51—60 év között	13 fő
60 év felett	3 fő
Összesen:	96 fő

Egyértelműen látszik tehát, hogy az itteni majorosok — de ezt az arányt általánosíthatjuk is — 79%-a a 21—50 évesek kategóriájába tartozott. Különösen a 31—40 éves életkorbeliek aránya kiugró, hiszen az egész majorosnépességnek csaknem a fele.

Majorosnak rendszerint hosszú időtartamra szerződtek, egyesek egész életükre. Az 1833. évi adatok tanúsága szerint Zilahi Sámuel szepesi tanyáján lakó László Péter 40 éves majoros s Nagy Mihály szepesi tanyáján majoroskodó 36 éves Lukács Mihály „gyermekségétől" ott élt; Pongor István ebesi és Bocskai Mihályné szepesi tanyáján 30—30 éve ott lakó majoros nevét jegyezték fel; Vetési István kösélyszegi tanyájára Mile István éradonyi születésű 65 éves majoros még 1782-ben „származott", tehát 52 évvel azelőtt.[46]

A majorosok fizetése széles skálán mozgott. Egységes alapbérnek minden majorosnál a tanyai házban való lakást tekintették, ami annyira természetes volt, hogy külön nem is igen hivatkoztak erre. Ezen túlmenően az 1838. évi Alsójárásra vonatkozó majoros összeírás konvenciós, gazda kenyerén élő és fizetés nélküli majorosokat különböztet meg, a következő számszerű megoszlásban:

[42] Hetilap 1845. 33. sz.
[43] Szabó István 1929. 226.; IV. A. 1011/k/177. 90/1840.
[44] IV. A. 1011/k/150. 207/1834.
[45] A statisztikát IV. A. 1011/k/177. 90/1840. alapján állítottam össze.
[46] IV. A. 1011/k/150. 207/1834.

konvenciós	252 fő
gazda kenyerén élő	64 fő
fizetés nélküli	1 fő
Összesen:	317 fő

Eszerint a majorosok 79%-a konvenciós fizetést kapott, 21%-a a gazda kenyerén élt s az 1 fizetés nélkülit pedig jellegében teljesen egyedi esetnek kell minősítenünk.[47]

A majorosokat készpénzben, természetben vagy a kettő kombinációját alkalmazva fizették. Az 1824. évi cselédösszeírás 12 forinttól 80 forintig a legváltozatosabb majoros fizetéseket tünteti fel. Az aránytalan készpénzkonvenció hátterében több ok húzódott meg. Sokszor a majorosnak feleségével együtt állapították meg a fizetését, ezért szökött az átlagosnál magasabbra. Előfordult, hogy a készpénzfizetést csak a téli munka után állapították meg, nyáron a majoros külön „mint napszámos fizetődik". Olykor a pénzbért élelemmel és ruházattal egészítették ki.

A természetbeni konvenció meghatározott földterület használatát jelentette. Varga Mihály egyik majorosának téli fizetését fél nyilas vetésben állapította meg, amit nyáron napszámos munka lehetőségével egészített ki. Másik majorosának pedig évi 2 köböl vetéssel fizetett (1 kassai köböl = 600□-öl).

A gazda kenyerén való élés élelemmel és ruházattal való ellátásra szorítkozott. Az ilyen majorosok rendszerint idősebbek voltak. Az Elek Ferenc tanyáján élő 75 éves Kenderesi János 1824-ben már 34 éve szolgált majorosként s neki — a bejegyzés szerint — „nints béri, tsak mikor mire szüksége". Csapos Mihályné Boros György nevezetű majorosának még szűkebbre szabta a fizetését, mert „tsak a lakás, örlés, fütölék a conventioja".[48]

A termelőmunkát a tanyákon az 1848-ig terjedő korszakban csak részben végezték az állandóan kintlakó majorosok, s főleg az állatgondozásból vették ki a részüket. A szántóföldet döntően a városból idénymunkára kiszállított munkaerő művelte. Ennek három főbb forrása kínálkozott. Alapvető fontossága a családi munkaerőnek volt. A nagyobb parasztgazdák ugyan maguk ritkán fogták meg az ekeszarvát, mert a gazdaság szervezése vette igénybe az idejüket és az erejüket. A nagykereskedők és az értelmiségiek sem igen nyúltak a kaszához és a kapához, mert a mindennapi munkájuk a bolthoz, a tanári katedrához vagy az ügyvédi irodához kötötte őket. De a parasztpolgári családtagok, különösen a fiúgyerekek, már komolyan kivették a részüket a mezei munkából. Általában a kisebb tanyásgazdák családi munkaereje elegendőnek bizonyult a szántógazdálkodáshoz, természetesen a majorosok kisegítő munkaerejének a kiegészítésével. Ez utóbbit azért hangsúlyozzuk, mert — mint láttuk — a XVIII. század végén még hellyel-közzel alkalmaztak majorosokat, de a reformkorban már a legkisebb tanyatulajdonosnak is volt majorosa. A majoros nélküli tanya ekkorra már szinte ismeretlen fogalommá vált a debreceni határban. Ez egyben azt is jelentette, hogy tisztán családi munkaerővel egyetlen polgár sem folytatott tanyásgazdálkodást. Ilyen szűk, csak majoros segítséget igénybe vevő tanyai üzem felső határa 15—20 kh-ban vonható meg. Ezen felül már szükségessé vált a munkaerő további bővítése.

A nagyobb gazdák cselédeket alkalmaztak, s ez a munkaerőforrás lett a másik meghatározó eleme a tanyásgazdálkodásnak. Az 1740. és az 1824. évi cselédösszeírás azt mutatja, hogy a cselédtartás Debrecenben nagy méreteket öltött.[49] Közöttük családosok és magánosok, szolgalegények és szolgálóleányok egyaránt megtalálhatók. Ezek béresek, kocsisok, méhészek, dohányosok, de lényegében ide sorolhatók a pásztorok, a kondások és a mindenesek is.

[47] IV. A. 1011/k/177. 90/1840.
[48] IV. A. 1011/k/109. 344/1824.
[49] IV. A. 1011/t/ 11. ftsz.; IV. A. 1011/k/109. 344/1824.

A cselédek a városban éltek, a gazda közvetlen környezetében. Őket valójában konvenciós bérmunkásoknak tekinthetjük. A cselédeket egész évre alkalmazták és munkaerejüket a polgár gazdaságának valamennyi ágazatában hasznosították, mezőgazdasági munkák idején a tanyasi szántókon. A szántást, vetést végezték és a lehetőséghez képest a betakarítás munkájából is részt vettek. Fizetésük általában valamelyest felülmúlta a majorosokét. A cselédek fizetésének mértékét és differenciáltságát az 1824. évből Kovács Mihály Csapó utcai polgár alkalmazottjainak a konvenciója alapján érzékeltetjük:[50]

Munkakör	Alkalmazott életkora	Évi fizetése
kocsis	23	40
kocsis	25	60
béres	40	52
majoros	60	40
majoros felesége	50	
kondás	25	35
méhész	24	20
szolgáló	18	28

A gazdák többsége alkalmazott meghatározott időszakra napszámosokat is. Ez volt tehát a tanyasi munkaerő harmadik forrása. Szikszai Ferenc 1830-ban lefolytatott peranyaga[51] és esküdt Szücs Mihály 1835-ben kelt vagyonleltára[52] arra enged következtetni, hogy a szántóföldi gazdálkodásnál elsősorban a betakarítási munkákhoz fogadták fel őket: aratáshoz, nyomtatáshoz, tengeritöréshez. A majorosokhoz és a cselédekhez hasonlóan a napszámosokat is helybeli és környékbeli zsellérek közül szegődtették.

Bérüket a munka jellegének megfelelően állapították meg, de előfordult, hogy különbséget tettek a napszámosok nemzetisége szerint. Emögött természetesen nem valami nemzetiség-ellenes politikai meggondolás húzódott meg, hanem általános tapasztalati tényből következett. A tanács 1774-ben „a szokott tartáson", azaz élelmen kívül, a következő napszámbéreket határozta meg:[53]

A munka neme	Napszámbér krajcár
Szőlő kapás	14
Szőlő kötő	7
Tengeri kapás	12
Magyar kaszás	15
Orosz vagy oláh kapás, ha jó	12
Gyűjtő, aki boglyáz is	14
Gyűjtő, ha nem boglyáz	9
Arató, ha kévét is köt	15
Arató, ha nem köt kévét	12
Villásnak 1 hétre	51
Lóhajtónak 1 hétre	30

[50] IV. A. 1011/k/109. 344/1824.
[51] IV. A. 1011/k/137. 42/1831.
[52] IV. A. 1011/k/157. 636/1835.
[53] IV. A. 1002/1. P. 20.

A társiratokból is az derül ki, hogy az egy napra eső napszámbér jóval magasabb volt, mint a konvenciós cselédeknél. Viszont a napszámosmunka időtartama nagyon lerövidült és így végeredményben a nagyobb és biztosabb kenyeret a cselédsors jelentette. Akik viszont a napszámosmunka időhatárait ki tudták tágítani, húzódoztak a cselédeskedéstől. Ilyen lehetőségek pedig a városban voltak.

Debrecenben a XVIII. század végén és a XIX. század első felében a munkaerőkínálat és -kereslet vonatkozásában az országosnál kedvezőbb egyensúlyi helyzet alakult ki, s ez érződik a tanyásgazdálkodásban is. Bizonyos, hogy nagyobb arányú helybeli munkaerő túlkínálatról kevésbé lehet beszélni. Másik oldalról azért nem lehet szó szerint venni a tanyásgazdák kesergéseit, amikor állandóan a cselédek „szűk" voltáról panaszkodtak, „mellyek miatt már sok tseléd tartó és külső mezei gazdaságot folytató gazdák annyira elkedvetlenedtek, hogy a közönséges industriának, a marha tartásnak és szántásvetésnek nagy hátramaradására és kárára, a tseléd tartásról, következéskép a külső gazdaság folytatásáról, végképpen le akarnak mondani".[54] Valójában a cseléd- és napszámosbéreket szerették volna lenyomni, mert ezeket érezték a gazdaságuk jövedelméhez viszonyítva rendkívül magasnak.

Olyan megnyugtató eredményre vezető vizsgálatokat sajnálatosan nem tudunk végezni, amelyek alapján általános érvénnyel meghatározhatnánk a debreceni tanyák munkaerő ellátottsági színvonalát. A Rickl-örökösök elepi 180 holdnyi tanyáján 1848-ban 18 főnyi cselédséget írtak össze.[55] Ez azt jelentheti, hogy 10 kh-ra jutott egy fő munkaerő. Nem tudjuk, hogy emellett még milyen napszámosmunkát használtak itt fel. Valószínűnek látszik, hogy a debreceni tanyákon egy főre általában jóval kevesebb jutott 10 kh művelésénél. Ezt a megállapítást látszik bizonyítani, hogy az ugyancsak Elepen gazdálkodó Funtsek János 90 holdnyi tanyáján 36 főt írtak össze, s ebből 19 fő felnőtt ember volt.[56] Itt tehát már az egy főre eső földátlag 5 kh-ra szállt alá. A tapasztalatok szerint ez tekinthető reálisabb munkaerő-gazdálkodási alapnak.

A szántóföldi termelést a tanyákon csak olyan helyeken végezték teljes egészében az állandó tanyalakók, ahová maguk a gazdák is véglegesen kiköltöztek. Szabó István az 1770-es összeírásban egyetlen olyan elszegényedett debreceni polgár nevére bukkant, aki a hegyesi tanyaföldjén összetákolt kunyhójába kiköltözött. Később az 1833. és az 1838. évi összeírásokban azonban már elvétve sem akadt saját tanyájára kihúzódott gazda.[57] Ellenben az 1848. évi összeírásban már kezdtek feltűnni az állandó tanyalakó családos gazdák, méghozzá a jobbmódúak közül. Az összeírók ekkor már Kösélyszegen találták Jablonczay Imrét 5, Papp Lajost 6 és Lopósi Józsefet 3 tagú családjával, Elepen pedig Funtsek Jánost 8 tagú családjával. Ezeket már nem a szegénység hajtotta ki a tanyára, hanem valószínűleg tudatos és tervszerű gazdálkodási igény. Maguk is állandóan kint akartak lenni tanyai majorságukban a termelés színhelyén. Családjuk mellett magukkal vitték a városból — szintén állandó tanyai lakosnak — a cselédségüket is. Ezzel tehát megszüntették a munkaerő idényjellegű tanyára való vándoroltatását. Ezért növekedett 1848-ra az idézett Funtsek-tanya népessége 36, Jablonczay Imre

[54] IV. A. 1011/t/79. 1804. január 4., május 24., június 24., június 25., november 22.
[55] IV. A. 1011/t/13. cs.
[56] IV. A. 1011/t/13. cs.
[57] Szabó István 1929. 226 s köv.

tanyáján 40 és Papp Lajos kösélyszegi tanyáján 45 főre. Az alkalmazottak — a gazdákhoz hasonlóan — többségükben szintén családosok voltak.[58] Feltételezhető, hogy a városi házban a nagyszülők maradtak, ahonnan a gyerekeket iskoláztatták, és ahova piacok, vásárok alkalmával megszálltak.

Az 1848. évi összeírás tanúsága szerint még mindössze 5 polgárcsalád költözött ki a tanyára állandó lakosként. Elenyésző kisebbség ez, de mindenképpen új vonását jelzi a debreceni tanyásgazdálkodásnak.

Tanyai épületek

A tanyatelkek formái az újraosztásos határhasználati rendszerben gyakran változtak. A tanyaépületeket már ekkor is sokszor huzamosabb ideig meg tudták a tulajdonosaik tartani, mert — mint láttuk — szántóikat többnyire a régi helyen kapták meg. A tanyához kapcsolódó telek formája azonban ilyen esetekben is módosulhatott, mert az újraosztáskor újra dűlőzték a határt is. Ilyenkor nagyon nehéz volt még a tanyaépületeket is teljes egészében a tulajdonos kezén meghagyni. Amikor 1769-ben a szepesi prédiumot újraosztották, az eddigi északról délre dűlő tanyaföldek fekvését kelet-nyugat irányúra változtatták. Ennek következtében Kállai István és Varga István tanyaépületeinek egy része átcsúszott a szomszéd földjére: Varga vermei, szérűje és kertjének egy része Kállaihoz került, viszont az ő akoljának egy része és óljának a vége Vargának jutott.[59]

A szilárd telekszervezet kialakulása után az ilyen jellegű bizonytalanság megszűnt, s a tanyaföldek elnyerték végleges formájukat. Kisebb korrekciókat természetesen ezután is végeztek, alapvető változásokra azonban már nem került sor.

A tanyaföld formáját számtalan tényező alakította. Mindenekelőtt a terjedelme. Az egy dűlőben fekvő tanyaföldek hosszát egyöntetűen mérték ki a mérnökök, szélessége viszont már a nagyság szerint váltakozott. Nagy szerepet lehet tulajdonítani a természeti feltételek alakító hatásának is. A vízfolyásokat, az áradásos, mocsaras területeket, a szikes határrészeket a szántók kikerülték, illetve azokba az előbbiek különböző nagyságban és szeszélyes elhelyezkedéssel ékelődtek be, s a külső és belső legelőkhöz sem mértani pontossággal csatlakoztak. Sokszor meghatározták az egyes tanyaföldek alakját a városból kivezető s a határt átszelő utak, a szomszédos helységek határvonulatai. Az is formálta a tanyaföld alakját, hogy a városi polgár egy vagy több tagban kapta-e meg a földjét, s egyszerre vette azt birtokába vagy kiegészítésekkel nyerte el végleges nagyságát.

A ránk maradt térképek azt mutatják, hogy szabályos téglalap alakú tanyaföldeket csak a nagyobb, összefüggő szántóterületeken tudtak kimérni. Ilyennek örökítették meg 1769-ben Kállai István és Varga István szepesi, 1831-ben esküdt Tóth Mihály macsi *(2. térkép)* és 1837-ben Diószegi István hegyesi *(3. térkép)* tanyaföldjét.[60]

A tagoltabb határrészeken már deformálódtak a tanyaföldek határvonalai. A gróf Majláth Antal szepesi puszta X. dűlőjében levő 4,5 nyilas tanyaföldje az 1845-ös térkép alapján háromszögre emlékeztet[61]; Vámosi Károly főjegyző nagyhegyesi tanyaföldje az

[58] IV. A. 1011/t/13. cs.

[59] IV. A. 1011/k/4. 23/1769.

[60] IV. A. 1011/k/4. 23/1769.; IV. A. 1011/k/139. 451/1831.; IV. A. 1011/k/163. 262/1837. — A 2. térkép Liszkay Sámuel, a 3. térkép Beregszászi Pál munkája alapján készült.

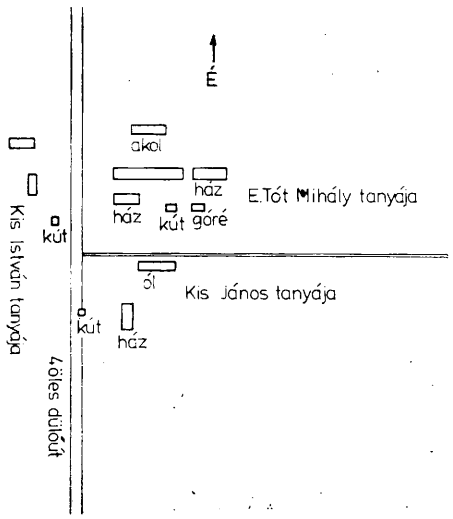

2. térkép. Tóth Mihály, Kis János, Kis István tanyája Macson, 1839.

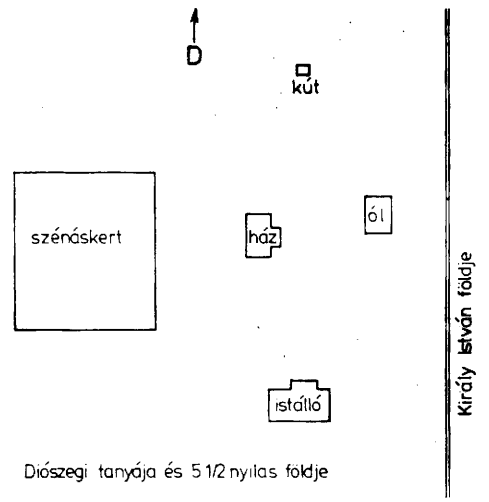

3. térkép. Diószegi István tanyája Hegyesen, 1837.

1837-es kéziratos térkép tanúsága szerint két egymás mellett fekvő dűlőben megcsonkított négyszög és téglalap összeillesztéséből alakult ki[62]; Beck Pálné szepesi tanyaföldjét pedig az 1835-ben készített térkép alapján rombuszhoz hasonlíthatjuk, de egyik oldala a Szováti-nagyút görbületének a követésével még ettől is eltért.[63]

Az ilyen szabálytalan formájú tanyaföldeknél a határvonal sokszor csak a szomszéd mezsgyéjénél és a szegélyező dűlőút mentén futott egyenes irányban. Ahol a mérnöki munkát a tanyaföld körülhatárolásánál a természet is segítette, a határvonal nagyon egyenetlenné és bizonytalanná vált s egészen különleges formákat hozott létre. A hivatalos debreceni földmérő 1835. évi térképe szerint Barna Tóth István 13 nyilas tanyaföldje körülölelte a Nagy-Fehér tavat, kívülről pedig a Holt-Kadarcs medrét követte, s így külső és belső határvonala zegzugosan kanyargott *(4. térkép)*.[64] A Kis-Álomzug első dűlőjét viszont a Nagy- és a Holt-Kadarcs, mint egy szigetet fogta közre, s ott egy Tiba nevű polgár tanyáját még megközelíteni is csak az általa épített gáton átkelve lehetett. Az ő tanyáját 3 oldalról is szorongatta az áradó víz *(5. térkép)*.[65]

A tanyák az Alföldön szórt, soros vagy bokortelepülés formájában helyezkedtek el. A debreceni határban kizárólag a szórt rendszer a jellemző. Ennek a formának aztán különféle változatai figyelhetők meg. Szepesen Kállai István és Varga István a tanyaföld közepére helyezte az épületeket.[66] Hasonlóképpen járt el Nádasdi István Elepen.[67] Macson esküdt Tóth Mihály a tanyaföldjének a délnyugati, Kiss János örökösei az északkeleti szegletre építkeztek, közvetlenül a dűlőút mentén.[68] Diószegi István hegyesi tanyáját szabályszerű téglalap alakú földjének a közepére telepítette, teljes szélességben, ezzel mintegy kettéosztotta a birtokot.[69] Barna Tóth István Elepen a Nagy-Fehér tavat övező szántójának a déli nyúlványa közepére helyezte tanyaépületeit.[70]

[61] IV. A. 1021/b/2475.
[62] IV. A. 1011/k/164. 336/1837.
[63] IV. A. 1011/k/153. 513/1835.
[64] IV. A. 1011/k/156. 558/1835. A 4. térkép Somogyi Károly munkája nyomán készült.
[65] IV. A. 1011/k/163. 257/1837. Az 5. térkép Liszkay Sámuel munkája alapján készült.
[66] IV. A. 1011/k/4. 23/1769.
[67] IV. A. 1011/k/136. 218/1835.
[68] IV. A. 1011/k/139. 451/1831.
[69] IV. A. 1011/k/163. 262/1837.
[70] IV. A. 1011/k/156. 558/1835.

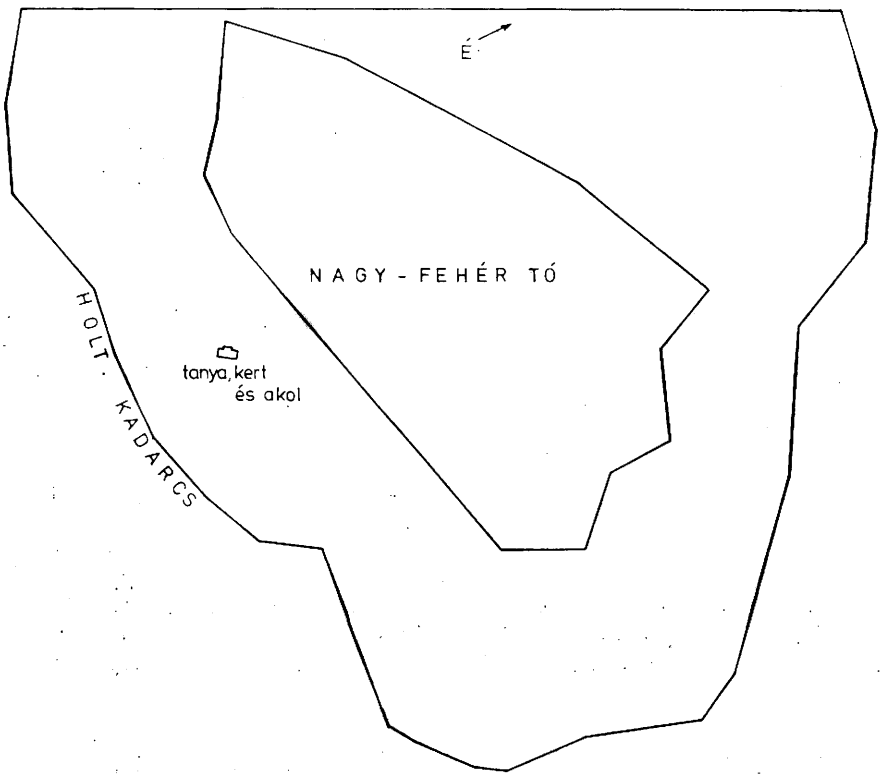

4. térkép. Barna Tóth István tanyája Elepen, 1835.

A II. József korabeli katonai térképfelvétel szinte arányos sűrűséggel tünteti fel a debreceni határ nyugati részén a tanyákat.[71] A részletesebb vizsgálat azonban azt mutatja, hogy egy ilyen léptékű térkép a valóságos arányokat már nem tudja érzékeltetni. Ténylegesen sokkal egyenetlenebbül szóródtak szét a tanyák. Ez egyszerűen azzal magyarázható, hogy a tanyaföldek nagysága és elhelyezkedése különbözött, és nem is emeltek valamennyire épületeket. Esetenként 1—2 kilométerre vagy távolabb is kerültek egymástól, máskor egymás hegyén-hátán zsúfolódtak. A már többször idézett Kállai István és Varga István tanyája Szepesen szinte összeépült.[72] Macson esküdt Tóth Mihály, Kiss István és Kiss János örököseinek a tanyája került szorosan egymás mellé. A Kiss örökösök tanyája — Tóth Mihály szavait idézve — „ollyan közel van az enyémhez, hogy a kertye az én ólamhoz 19 ölnyire van, ahhoz ismét egy ólja 10 ölre, úgy hogy itt benn a városon akármennyi udvarok vannak szélesebbek, tágasabbak, mert nékem az apró marháim egész nap a másik tanya kertyében lakik, azoknak a jószága pedig az én földemen élősködik, amely mind a két részről nagy bosszúság".[73] Hegyesen a Diószegi István tanyája még közelebb épült a szomszédhoz, úgy hogy — Diószegi szavaival — az ólból „ha a marhák kibocsátódnak, azonnal az Alperes (Király István szomszédja) földjeire mennek".[74]

[71] L. 19. jegyzet.
[72] IV. A. 1011/k/4. 23/1769.
[73] IV. A. 1011/k/139. 451/1831. — 1 öl = 1,89 m.
[74] IV. A. 1011/k/163. 262/1837.

A tanyai építkezéseket alapvetően befolyásolta a gazdálkodás jellege. Amíg az állattartás dominált, a szűkebb tanya fogalma az istállóra, esetleg hozzátartozó karámra és akolra korlátozódott. Bene István guti teleltető szállása 1773-ban még 3 istállóból állott.[75] Az állattartó szálláson a jószág és gondozója a tüzelősólban egy fedél alá szorult. A szántóföldi termelés előtérbe kerülésével viszont az istállók kiegészültek házzal és más gazdasági épületekkel. A huzamos emberi tartózkodásra alkalmas ház feleslegessé tette a tüzelősólak építését. A debreceni határból a XVIII. század utolsó negyedétől fokozatosan kezdtek kiszorulni, mert szinte valamennyi tanyára ház került. Esküdt Tóth Mihály kettőt is épített. Szilágyi József 1819. évi vagyonleltárában megörökített elepi „garádjás ólból álló tanya" vagy a Simon Istvánné örököseinek 1831-ben végrehajtott osztályegyezségi jegyzőkönyvébe felvett elepi „rossz ólból álló tanya" ritkaságszámba ment.[76] A XIX. század első felében már maga a tüzelősól fogalma is meghalványodott. Az általam átnézett forrásanyagban mindössze egy alkalommal fordult elő. Öreg Balogh Mihály ebesi tanyájáról 1834-ben készített leltárban szerepelt a „tüzelő ló istálló", a házzal egy fedél alatt.[77] A XIX. század második negyede a tanyafejlődésnek már egy olyan újabb fejlődési szakasza, amikor a különálló tanyaházak egyre jobban kiszorították a szállásföldekről a tüzelősólakat.

A maradandóbb értékű tanyai építkezéseknek nagyobb lendületet a szilárd telekszerkezet kialakítása adott. Balásházy János ugyan csak az 1818 előtti béresföldekről állapítja meg, de vonatkoztathatjuk az 1774 előtti házutániakra is, hogy azokra az újraosztás bizonytalansága miatt „az épületek is a könnyen történhető változásokhoz alkalmazva, minél silányabban építtettek".[78]

Az általános színvonalú és terjedelmű tanya illusztrálására Tiba András 1837-ben kelt leltárából idézünk. Az ő szepesi tanyáján a következő épületeket írták össze: 1 ház, 2 istálló, 1 akol, 1 pelyvásszín, 4 verem és 1 kút.[79] A fenti leltár ugyan nem tünteti fel, de valamennyi korabeli tanyához tartozott még szénás- és szérűskert is. Ritkábban gyümölcsös- és veteményeskert is csatlakozott a házhoz. A nagyobb gazdaságok pedig góréval és szekérszínnel is gazdagították a pusztai majorságukat.

Előfordult aztán olyan tanya is, amelyik egymagában nemcsak a fenti valamennyi épülettípust vallhatta magáénak, hanem még ki is egészítette. A Rickl-örökösök elepi mintagazdaság jellegű tanyáján 1839-ben 9 féle rendeltetésű építményt vettek leltárba: 1 házat, 4 istállót, 1 kamrát, 1 sertéshízlalót, 3 górét, 2 pelyvásszínt, 1 malmot, 2 élettartó épületet és 1 birkaakolt.[80]

A tanyai építkezés eléggé általános vonásaként említhetjük meg, hogy a gazdák esetenként többféle rendeltetésű épületet egy fedél alá hoztak. A házat összeépítették az istállóval, a góré alá sertésólat helyeztek, a pelyvás- és szekérszínt csak egy vékony hevenyészett fallal választották el.

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy — ha nem is bőségesen — rendelkezünk támpontokkal a tanyai épületek nagyságára nézve is. Itt már nehéz általános érvényű példát idéznünk, Lukácsi András szenátor szepesi 16 nyilas béres földjén levő tanyai épületeinek a méretei azonban mégis bizonyos támpontokat nyújtanak. Nála a következő épületeket leltározták 1831-ben:[81]

[75] IV. A. 1011/k/5. 53/1773.
[76] IV. A. 1011/k/87. 104/1819.; IV. A. 1011/k/139. 453/1831.
[77] IV. A. 1011/k/151. 359/1834.
[78] Balásházy János 1829. 20.
[79] IV. A. 1011/k/163. 257/1837.
[80] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[81] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.

Épület megnevezése	Hossza	Szélessége
	ölben	
Ház, istállóval	9	4
Góré	5	1,5
Tehén- és borjúól	12	3
Akolszín	12	3,5

Magától értetődik, hogy a közölt épületnagyságoktól szinte valamennyi tanyatulajdonos eltért. Egyesek megelégedtek szerényebbekkel, másoknak nagyobbakra volt szükségük. Simonffy Sámuel özvegyének elegendő volt Ebesen egyetlen 12 öles marhaól,[82] a Rickl-tanyán viszont csupán az egyik istálló 78 ölesre rúgott.[83] De ilyen változatosság mutatkozott a házak vonatkozásában is.

Az épületek anyagára és minőségére nézve még szórványosabb adatokkal rendelkezünk. Az bizonyosnak látszik, hogy a falakat jobbára sárból és vályogból vagy földből verték. Szilágyi József 1819-ben az elepi tanyáján a „garádjás ól" mellé „sárból" csináltatott egy másik ólat.[84] Esküdt Tóth Mihály 1832-ben a macsi tanyaszomszédjától „rossz sárból és földből készült" épületekre alkudott.[85] Szinte egyedinek számított a Rickl-örökösök elepi tanyaháza, amelyet alápincéztek, s így legalább az alapjait téglából rakták le.[86]

A melléképületek falazásához más anyagokat használtak fel. A pelyvásszínt Simonffy Sámuel özvegyének ebesi tanyájáról 1827-ben készült leltár „tapaszos"-nak mondja,[87] Lukácsi Andrásét pedig Szepesen — 1831. évi adatok szerint — náddal övezték.[88] Ez utóbbi az akolszínjét deszkával kerítette,[89] de Hőke József a bánki kaszálóján levő telelő szállását 1839-ben nyárfakarós vesszővel font sövénnyel vette körül *(6. térkép)*.[90] A górét egyöntetűen lécezték. Ilyen „léces góré"-ról találunk feljegyzést Csontos Sámuel ondódi 1825. évi és Lukácsi Sándor szepesi, már idézett tanyaleltárában.[91] A Rickl-tanyán a sertésfiaztatókat deszkarekesztékekkel választották el egymástól.[92]

Az épületeket különféle anyagokkal fedték. A Tóth Mihály által Macson alkudott épületek teteje „gazból" készült,[93] a Tiba András tanyáján ugyancsak „gazos tehén ólat" leltároztak.[94] Szilágyi József az elepi istállóját „náddal köttette".[95] A Rickl-tanya ebből a szempontból is kivételnek számított, mert ott a górékat zsindelyezték, s az élettartó kerek épületeket pedig cseréppel borították.[96]

A vermeknek két formájáról emlékeznek meg a források. A Simonffyak ebesi tanyáján egyszerűen csak vermekről esett szó,[97] de a Tiba András tanyáján már „rakott vermeket" leltároztak.[98] Nyilván az előbbi esetben borítatlanul hagyták az oldalát, a „rakott" jelző pedig feltehetően deszka- vagy téglabélelésre utal.

A kutaknál meg háromféle építési eljárás regisztrálható. Tiba Andrásnak „rakott", Lukácsi Andrásnak „fa kútja" volt, a Nádasdi András tanyáján pedig kútgödört tüntet fel

[82] IV. A. 1011/k/121. 371/1827. — 1 □-öl = 3,59 m².
[83] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[84] IV. A. 1011/k/87. 104/1819. Vö. Hetilap 1845. 33. sz.
[85] IV. A. 1011/k/144. 752/1832.
[86] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[87] IV. A. 1011/k/121. 371/1827.
[88] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[89] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[90] IV. A. 1011/k/176. 662/1839. A 6. térkép Liszkay Sámuel rajza alapján készült.
[91] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[92] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[93] IV. A. 1011/k/144. 752/1832.
[94] IV. A. 1011/k/163. 257/1837.
[95] IV. A. 1011/k/87. 104/1819.
[96] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[97] IV. A. 1011/k/121. 371/1827.
[98] IV. A. 1011/k/163. 257/1837.

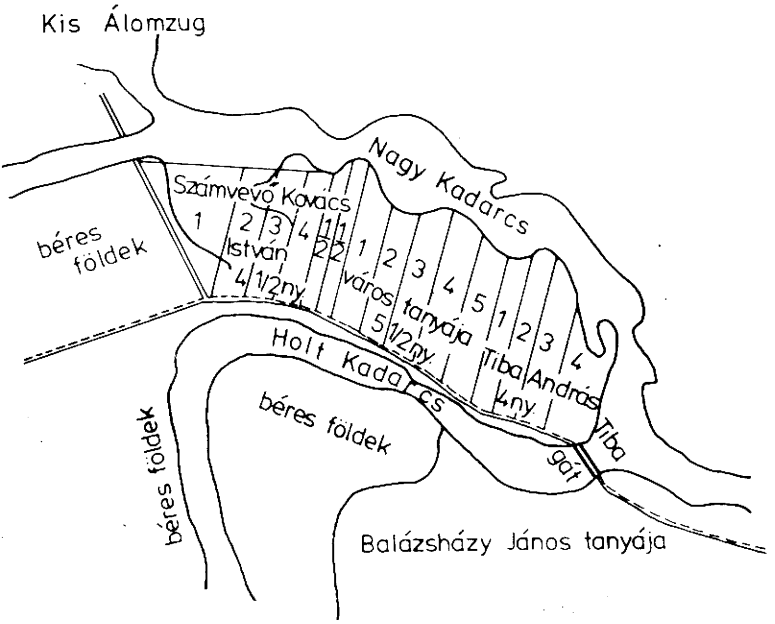

5. térkép. Tiba András tanyája Kis-Álomzugban, 1837. (Balázsházy, helyesen: Balásházy)

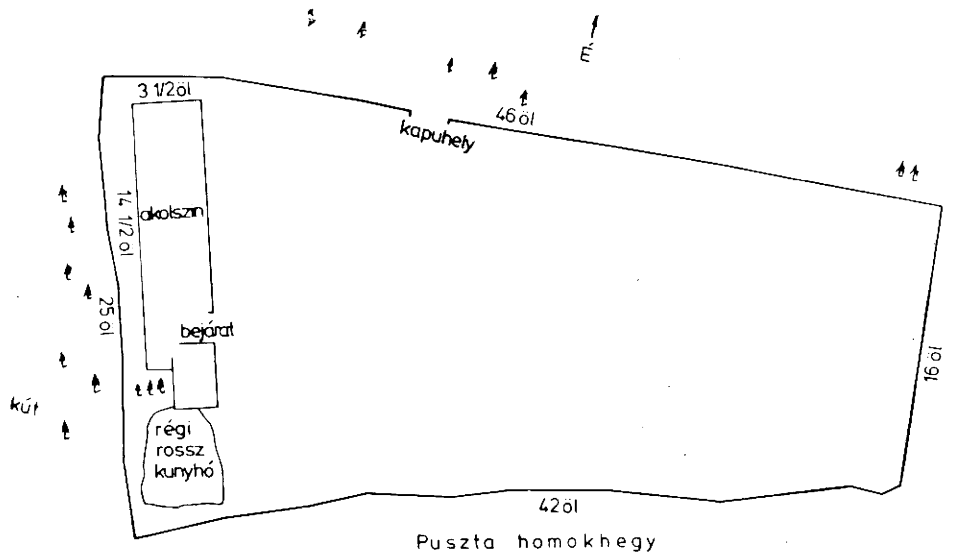

6. térkép. Hőke József kaszálója Bánkon, 1839.

az 1835-ben készített térkép.[99] A kútágas és a kútostor használata általánosabban elterjedt szokásnak tűnik. Fontos tartozéka volt a kútnak a vödör és a vályú.

A tanyaépületek elrendezésében semmi szabályszerűség nem mutatkozott, az egyéni elgondolás és a célszerűség szempontjai érvényesültek. Ellenben az megfigyelhető, hogy az egyes tanyaépületeket eléggé szórtan, nagy távolságra helyezték el egymástól. Így a szorosabb értelemben vett tanya meglehetősen nagy területet vont ki a szántóművelésből. Az épületek között bizonyára legelőt hagytak, sőt azt is valószínűsíthetjük, hogy a füves térség a házon és az istállókon kívülre is terjedt. Ezt annál inkább feltételezhetjük, mert ekkortájt még általánosan dívott a gyepváltós gazdálkodás. Diószegi István hegyesi kb. 30 kh földjén épült tanyájáról 1837-ben készített térkép tájékoztat a szántóföld és tanya területi arányairól is.[100] Itt a 30 kh-ból kb. 1,5 kh-at foglaltak el csupán a tanyaépületek. Nem tudjuk, hogy ez az arány alkalmazható-e általános érvénnyel, de az bizonyosnak látszik, hogy a debreceni tanyák mindenütt tágasak voltak. Területük sokszorosan meghaladta a 3—400 □-öles városi belső telek nagyságát.

A tanyákat kerítetlenül hagyták, talán éppen a széles kiterjedésük miatt is. Kerítést hellyel-közzel csak a szénáskert köré vontak, nyilván azért, hogy a sok jószág — különösen a határszabadulás után — szertelenül ne pusztíthassa a takarmányt. Lukácsi András szepesi tanyaleltárában külön tételként szerepelt a szénáskert kerítése vagy garádja. Az anyagát azonban már nem tüntette fel az összeíró.[101] Többen inkább magát a tanyaföldet védelmezték körülárkolással. A tanácsnál igazságát kereső Vecsei József ügyének az elbírálásakor 1832-ben a hatósági emberek az ebesi határszélen nemcsak a tanyaföldjét szemlélték meg, hanem „a földjeit körül vevő árkokat" is.[102] De az árkolás sem vált általános szokássá.

Mindezek után aligha kerülhetjük meg azt a kérdést, hogy milyen értékűek lehettek a debreceni tanyák a tárgyalt korszakban. Ennek érzékeltetésére legcélszerűbbnek mutatkozik az az eljárás, ha nem pusztán a tanyákra vonatkozó kortársi becslések adatait közöljük, hanem a városi házak értékével is összevetjük. Ezzel az eljárással valójában a városi polgár külső és belső agrárgazdálkodási üzemközpontjának az értékarányait vethetjük mérlegre. Előre kell azonban bocsátani, hogy az adatsorokat a korabeli kategorizálás és értékrendszer alapján állítottam össze. Erre a szempontra azért kell utalni, mert Debrecenben a polgári vagyon összetevőit és érték fogalmát a késő feudalizmusban másképpen értelmezték, mint a tőkés korszakban. A táblázatban csak a tanyai épületekre vonatkozó adatok fedik a pontos tartalmat. A városi házhoz azonban még több minden egyéb is tartozott: a beltelek, a melléképületek és a házutáni föld. Ezek szoros jogi egységet alkottak, s miután szabad forgalmazással azokat nem lehetett egymástól elválasztani, a városi ház fogalmába mindezeket beleértették. Ami viszont nagyon fontos a debreceni polgár magánvagyonának a megítélése szempontjából, hogy a telek és a házutáni föld árát külön pénzértékben nem fejezték ki. Ezért az örökösödési leltározások során csak a városi ház és a hozzá kapcsolódó melléképületek kerültek becslésre, mégpedig az anyagi- és a munkaráfordítás valódi értékének megfelelően. Így végül is a városi ház és a tanyai épületek összevetésének reális alapjai vannak.

[99] IV. A. 1011/k/163. 257/1837.; IV. A. 1011/k/140. 95/1831.; IV. A. 1011/k/136. 218/1835.
[100] IV. A. 1011/k/153. 262/1837.
[101] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[102] IV. A. 1011/k/144. 750/1832.

Az alábbiakban 10 különböző vagyoni állapotú polgár adatait közöljük:[103]

Tulajdonos neve	Évkör	Városi ház ára Ft	Tanyai épületek ára Ft
Gyarmati András	1765	408	10
Bene István	1773	265	6
Szilágyi József	1819	2 500	250
Csontos Sámuel	1825	4 520	150
Simonffy Sámuel	1827	14 070	650
Beke István	1831	5 500	300
Simon Istvánné	1831	800	50
Lukácsi András	1832	13 184	5 365
Nádasdi András	1837	2 500	250
Rickl József	1839	6 984	4 343

Első látásra is feltűnik, hogy általában a városi ház jóval nagyobb értéket képviselt a polgári vagyonban, mint a tanya. Különösen a XVIII. századi istállós szállások csekély értékűek, viszonyítva és önmagukban is. A városi ház ára Gyarmati Jánosnál negyvenszeresen, Bene Istvánnál pedig negyvennégyszeresen múlta felül a tanyáét. Hogy ekkortájt még mennyire nem volt számottevő értékű a tanya, az is mutatja, hogy egy szarvasmarháért három, Bene István guti szállásához hasonló tanyát lehetett venni. A városi ház és a tanya értéke az 1830-as években kezdett jelentősen közeledni egymáshoz, mégpedig az igényesebb határbeli építkezések miatt. Lukácsi András városi házát 1832-ben már csak két és félszeresen becsülték többre a tanyájánál. A Rickl-tanya pedig két városi ház árát is felülmúlta. A táblázatban közölt adatok ugyanis 3 városi házra vonatkoznak. A Rickl-örökösök Piac u. 246. és 247. sz. háza együttvéve 4288 Ft-ot tett ki, s ez az összeg pedig még nem érte el az elepi tanya árát. Mindenesetre a tanyaárak is jelzik, hogy a debreceni szántókra is egyre igényesebb épületek kerültek.

A tanyai termelés sajátosságai

A debreceni tanyákon a tárgyalt korszakban vegyesgazdálkodást folytattak, a földművelés és az állattenyésztés tehát szoros egységet alkotott. A földművelés meghatározott munkaeszközkészletet igényelt. Amilyen mértékben növekedett a népesség száma és a szántóművelés aránya, úgy gazdagodott a tanyák eszköztára is. A pásztorszállásokon az állatokon és az istállókon kívül még alig található egyéb a jószággondozó személyes használati tárgyainál. Bene István guti szálláson összeírt javai 1773-ban még mindössze 1 fejszéből, 1 vasvillából és 1 vasfazékból állottak.[104] A mezőségi tanyáknak

[103] IV. A. 1011/k/3. 1/1766.; IV. A. 1011/k/5. 53/1773.; IV. A. 1011/k/87. 104/1819.; IV. A. 1011/k/111. 4/1825.; IV. A. 1011/k/121. 371/1827.; IV. A. 1011/k/140. 574/1831.; IV. A. 1011/k/139. 453/1831.; IV. A. 1011/k/140. 95/1831.; IV. A. 1011/k/136. 218/1835.; IV. A. 1011/k/176. 692/1839. — Az első két tulajdonosnál az értékeket rénes-, a többinél váltó forintban állapították meg.

azonban már ekkor is és később különösen, szerves tartozékai lettek a mezőgazdasági munkaeszközök. Ezeket a városi belső telekről szállították ki a határba, és véglegesen ott is hagyták. Az idénymunkák befejezése után csak a munkaerő nagyobb része — cselédek, napszámosok, gazdacsalád férfi tagjai — költözött vissza a városba, a gazdasági felszerelések azonban már a termelés színhelyén maradtak. A korabeli leltárak a munkaeszközök sorában mindenekelőtt az igaerőt és az azzal vontatott szekereket, ekéket és boronákat tüntették fel. Az összeírók figyelme azonban gyakran kiterjedt a kéziszerszámokra is, a szérűfelszerelésekre, az ásókra, a kapákra és a kaszákra is. Ezek alapján felvillanthatók a tanyai eszköztár leglényegesebb elemeinek a meghatározó vonásai is.

A tanyásgazdálkodásban — az agrártermelés más üzemtípusaihoz hasonlóan — meghatározó szerepe volt az igaerőnek. Az így hasznosított állatokat összefoglalóan *járójószág*nak, fajtánként pedig *járó ökör*nek, *jármos ökör*nek és *igás ló*nak, *szekeres ló*nak nevezték, megkülönböztetve az eladásra otthon vagy a gulyán nevelt *heverő jószág*tól. Fogatolásra ökröket és lovakat egyaránt felhasználtak. Fogategységnek azonban nem az egypár jószágot tekintették, hanem a három párból álló hatost. A tanyásgazdák egy része csak lovakat tartott igásállatként. Tikos István 1763., özv. Tóth Mihályné 1806. és Auer Mihály esküdt 1834. évi adatok szerint 6—6 lóval szántott-vetett.[105] A lovakat azonban nemcsak a magángazdaságban használták fel, hanem a súlyos teherként jelentkező hadifuvarozásoknál is. Barcza Gedeon tanyáján 1812-ben 10 jármos ökör maradt az utódokra.[106] Gyarmati János tanyáján pedig 1765-ben 6 ökröt és 6 lovat fogtak szekérbe, s Lukácsi András is lovakkal és ökrökkel gazdálkodott, az 1831. évi adatok szerint 6 igás lovat, 6 jármos ökröt és 4 kisebb jármos ökröt számoltak meg a tanyasi istállójában.[107] A Rickl-tanyán pedig 1839-ben 12 igás és 4 hintós lóra raktak hámot, s 20 ökröt jármoltak. Előfordult természetesen az is — amint ezt Kovács Mihály kishegyesi tanyáján is tapasztalták —, hogy egyesek kevesebb vonójószággal is beérték.[108]

A hatos fogatok alkalmazását az ún. *vasas szekerek* és a nehéz debreceni eke használata tette szükségessé. Ismerték ugyan a 4 lovas kis szekeret, a trágyahordó taligát is, de a leltárak tanúsága szerint kevés került belőlük forgalomba. A vasas szekérnek a kerekeit és oldalait vasalták, a saroglyáját és a derekát lánccal kötötték össze.

Az eke fontosságára utal, hogy a gondosabb leltározások során szinte minden részét külön árazták. Öreg Balogh Mihály 1834. évi leltárából kitűnik, hogy az ekét vassal, szántótaligával, 6 ökörhöz való tézslával és járommal tekintették egységnek, s ezt nevezték *ekekészület*nek. Ekkor a vasas szekerét 100, az ekéjét pedig 17 Wft-ra becsülték.[109] Balásházy János ezt az eketípust

[104] IV. A. 1011/k/5. 53/1773.
[105] IV. A. 1011/k/3. 24/1765.; IV. A. 1011/y/7. P. 125—126.; IV. A. 1011/k/151. 345/1834.
[106] IV. A. 1011/k/85. 215/1818.
[107] IV. A. 1011/k/3. 1/1766.; IV. A. 1011/k/140. 95/1831.; IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[108] IV. A. 1011/k/64. 217/1811.
[109] IV. A. 1011/k/151. 359/1834.

gazdaságtalannak minősítette, s helyette a könnyebb és kevesebb igaerőt igénylő nyírségi és dunántúli fajtákat ajánlotta.[110]

A boronának két típusát használták. Elterjedtebb a tövisborona volt, de több tanyai leltárban előtűntek már a vasboronák is. Öreg Balogh Mihály tanyaleltára még azt is megmondja, hogy a tövisboronája mellett egy 42 szeggel ellátott vasboronája volt. A kettőt együtt 10 Wft-ra becsülték, de egy évvel előbb Szikszai Ferenc vagyonösszeírásában az új vasboronát magában 15 Wft-ra árazták.[111]

A kéziszerszámok közül a tanyákon különösen a szérűhöz tartozó eszközöket becsülték meg. Lukácsi András tanyáján 1831-ben ezek a következők voltak: 7 db kétágú favilla, 13 db háromágú favilla, 5 db vasgereblye, 5 db szérűnyeső, 3 db szórólapát, 5 db seprű és 1 db vontatólánc. Ezek összértékét 28 Wft-ban állapították meg.

De nem hiányzott a tanya eszköztárából a kasza, a kapa és az ásó sem. Lukácsi András előbb idézett leltárában 6 kasza s a hozzátartozó 3 üllő és kalapács szerepelt, emellett 2 kapa, 1 ásó és 1 szénavágó nyert megörökítést, mintegy 13 Wft értékben. A becsült értékekhez összehasonlító adatként megemlíthető, hogy ekkor 1 fejőstehén 20 Wft-ba került.[112]

A tanyaföldek kikerültek az újraosztással együttjáró művelési kötöttségek alól, s így a polgárok — a határszabadulás rendszerét kivéve — szabadon élhettek. „Tellyes szabadság engedtetik kinek-kinek arra, hogy a maga földjén tetszése szerént, de a mások sérelme nélkül, maga hasznához alkalmaztatandó gazdálkodást folytathasson" — hangzik a városi magisztrátus 1818. évi határozata a béresföldekről.[113] A gazda tehát maga határozta meg, hogy szántójából mennyit fog eke alá, és mennyit tart meg legelőnek vagy kaszálónak; milyen vetésforgót alkalmaz és milyen termékfeleségekkel veti be a földjét, s ezekből mennyi legyen a kalászos és a kapás, az őszi és a tavaszi vetés.

A tanyák szántóföldi termeléséről többnyire csak közvetett és bizonytalan adatokkal rendelkezünk. Az azonban így is feltűnik, hogy az összterülethez képest kevés földbe került mag. Amikor Vágó János ebesi 8 nyilas földjét 1833. július 24-én — tehát mindenféle vetés befejezése után — felmérték, 4650 □-öl rozsvetést és 2430 □-öl szántót találtak, s ez összesen alig egy nyilast tett ki.[114] A Balogh István elepi 9 nyilas földjén osztozkodó árvákat 1834. március 2-án úgy tájékoztatták, hogy 13 köböl, azaz 9 kh tanyai vetésük van, ez pedig az 50 kh-nak megfelelő 9 nyilasnak csak szűk ötöd része. Ha ezt a vetésterületet tavasziakkal még megduplázták, akkor is legfeljebb 40%-ra emelkedett a bevetett terület aránya.[115] Nehéz lenne általános érvénnyel meghatározni a szántóföldi arányt, az azonban bizonyosnak látszik, hogy a tanyaépületeknek, de főleg a legelőnek és a kaszálónak tekintélyes nagyságú földterületeket hagytak meg. Nem véletlen, hogy minden tanya szénáskertjében ott magasodtak a szénaboglyák, egyben-egyben 8—10 vagy ennél több szekérrel is összeraktak. Ezeket pedig nem az erdei kaszálókról gyűjtötték,

[110] Balásházy János 1844. 52—53.
[111] IV. A. 1011/k/151. 359/1834.; IV. A. 1011/k/147. 374/1833.
[112] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[113] IV. A. 1022/a/1. P. 14—15.
[114] IV. A. 1011/k/147. 492/1833.
[115] IV. A. 1011/k/143. 474/1832.

hanem itt vágták. Kondor József 1801-ben kelt végrendeletében azt vallotta, hogy a szepesi prédiumon levő tanyáján 2 nagy szénásboglyát találnak az utódok, amelyben legalább 13 szekér széna volt, emellett a Cserén még külön 2 boglyát említett meg.[116]

A terményféleségek vonatkozásában a kutatónak forrásanyag alapján az lehet a megállapítása, ami Balásházynak saját mindennapi tapasztalata révén is szembeötlött: búzát, rozst, árpát, zabot, kölest, tengerit termeltek, és szinte teljesen mellőzték az ipari növényeket. Az 1848. évi tanyaösszeírásban ugyan találkozunk már egy-két dohányossal is az alkalmazottak között, de ezek szórványesetek. A terményeknek ez a sokfélesége valamennyi tanyai gazdaságban ismétlődött. Szűcs István szepesi tanyáján 1831-ben készült tanúvallomás alapján tájékozódhatunk a betakarított terményekről: 54 köböl tisztabúza (1 kassai köböl = 125 l), 89 köböl rozs, 145 köböl árpa, 61 köböl köles, 57 köböl zab, 200 zsák tengeri és 45 zsák krumpli került a vermekbe és górékba. Ezek mellett még 2 boglya szénát és egy jó szekér sarjút is begyűjtöttek.[117]

Szűcs István tanyai terméseredményeinek a sokfélesége mellett az is nagy tanulsága, hogy csak egyharmada tekinthető élelmiszer alapanyagnak, a többi takarmánynövény. Ez az arány azonban nem véletlen és nem egyedi. Debrecenben 1847-ben összeírták az akkor termett, elvetésre szükséges és élelmezésre fennmaradt terményeket. Ebből a Péterfia, Hatvan és Csapó utcaiak megmaradtak, s ezekből már általánosabb érvénnyel is következtethetünk.[118] A három utcához tartozó házutáni és béresföldeken 19 634 köböl búza és kétszeres, 569 köböl burgonya, 180 köböl bab, borsó, lencse, 600 köböl köles, azaz 20 983 köböl élelmiszernek számító terméket írtak össze. A takarmánynövényeket (árpa, zab, kukorica) 62 052 köbölre számították. Így tehát kétharmados többség mutatkozott a takarmánynövények javára. Ténylegesen azonban a tanyákon még ennél is nagyobb volt az arányuk, mert ide kell számítani a rét és a legelő hasznát is. Így már most megfogalmazhatjuk azt a következtetésünket, hogy a debreceni szántóföldi tanyákon az ekével is az állattenyésztést kívánták szolgálni. Kenyérgabonát és egyéb élelmiszert inkább csak önellátásra termeltek, ebből keveset bocsátottak áruba.

A debreceni tanyásgazdálkodás alacsony terméshozamokat ért el. A már említett és elemzett 1847. évi összeírás azt mutatja, hogy az elvetett magnak csak 3,2-szeresét takarították be, egyedül a kukoricánál értek el 6,8-es arányt. Ennek persze többféle oka lehetett. Bizonyára közrejátszott a talajelőkészítés gondatlansága, a trágyázás hiánya és a betakarítás elhúzódása, különösen a gabonaféleségeknél. Csűröket a debreceni tanyákon egyáltalán nem építettek, s így a nyomtatásra váró gabona olykor még a telet is a nyílt szérűn érte meg, ami nagy szemveszteséget jelentett.[119] De a gabona vermekben való tárolása további veszteségeket is eredményezhetett. A ta-

[116] IV. A. 1011/z. No. 1748.
[117] IV. A. 1011/k/157. 636/1835.
[118] IV. A. 1011/k/217. 55—61/1848.
[119] Kovács Mihály 1809. december 15-én kelt végrendeletében olvashatjuk: „Vagyon a Kishegyesen tanyám, ott levő takarmányom, kétszeres búza, köles és zab termésem, a mely még többnyire nyomtatatlan; úgy nem különben a ház után való földemen is van nyomtatatlan tavasz buzáim." IV. A. 1011/k/64. 217/1811.

nyákon ugyanis az életet vermelték, csak a városi házban tartották hombárban, hordókban vagy *ferslóg*oknak nevezett ládákban.

A tanyásgazdálkodásban a termelés súlypontja a szántóföldi tanyák megszilárdulása után is az állattenyésztésre esett. A tanyák azonban sokat segítettek abban, hogy a polgárok a rideg állattartásról legalábbis a félistállózásra térhessenek át.

Debrecenben 1850-ben az ingó javak összeírása során a következő állatállományt mutatták ki:[120]

fejőstehén	1 784
járó ló	4 158
járó ökör	428
ménesbeli ló	160
gulyabeli marha	5 248
juh v. birka	7 720
sertés	2 023
méh (kas)	142

Minden jel arra mutat, hogy a tényleges jószágállomány ennél jóval többre rúgott. Bizonyára hihetőbb a Hetilap 1845. évi tudósítása, amely szerint a legelőn 27 ezer marha járt, s a juhállományt 40 ezerre, a sertést pedig 30 ezerre becsülték.[121]

Ebből következően az egyes polgárok külön-külön is kisebb gulyákkal és csürhékkel rendelkeztek. A példákat szinte vég nélkül sorolhatnánk. Szabó Péter vérvölgyi szállásán 1783-ban 35 szarvasmarhát, 8 lovat, 4 fias sertést és 100 db juhot tartottak.[122] Barcza Gedeon szepesi szállásán 1812-ben a 10 jármos ökör mellett 53 szarvasmarha és 34 ló telelt.[123] Lukácsi András szepesi tanyáján 1831-ben a 16 jármos ökör mellett 55 szarvasmarhát és 3 lovat leltároztak.[124] A Rickl-tanyán 1839-ben a 16 igáslovon és a 20 jármos ökrön kívül 81 szarvasmarhát, 19 lovat, 176 birkát és 202 db sertést tartottak.[125] Az ilyen példákból vonhatta le Balásházy azt a jogos következtetést, hogy a debreceni polgár „fő cassája" a lábasjószágokban van.[126]

A debreceni tanyákon sokféle jószágot tartottak. A közölt 1850. évi állatösszeírás, ha a számszerűséget nem is tükrözi, de az arányokat — a sertésállomány kivételével — jól érzékelteti. A társiratokból az is kiderül, hogy az egyes tanyatulajdonosok is többféle állatot tartottak, specializálódás nyomai még csak fel sem tűntek. Törzsállománynak a szarvasmarhát tekinthetjük, s jelentőségben ezt követte a lótenyésztés. Ez utóbbiról azonban meg kell jegyeznünk, hogy főként igaerőnek használták. A XIX. század első felében nemcsak gyökeret vert, de fel is virágzott a juhtenyésztés. Az egyes gazdák tanyái körül 50—100 darabból álló nyájakat terelgettek. Nagy szerepe lett

[120] Rel. 207/1850.
[121] Hetilap 1845. 32. sz.
[122] IV. A. 1011/z. No. 725.
[123] IV. A. 1011/k/85. 215/1818.
[124] IV. A. 1011/k/140. 95/1831.
[125] IV. A. 1011/k/176. 692/1839.
[126] Balásházy János 1844. 27.

a sertésnek is. A hivatalos 1850. évi összeírás meg sem közelítette ezek valóságos számát. Ennek igazolására — a Hetilap tudósítása mellett — arra utalhatunk, hogy amikor 1832-ben perbe fogták a tanyák közt sertést tartó polgárokat, az 51 vádlottnak 1387 sertését számolták össze, átlagban tehát 31-et.[127] A sertést főként élőállat formájában értékesítették, de dívott a levágott jószág szalonnájának az árusítása is.

Az 1850. évi összeírás ugyan figyelmen kívül hagyja, mégis érdemes megjegyezni, hogy a tanyákon baromfit is tartottak, csirkét, tyúkot és pulykát. Úgy tűnik azonban, hogy ez csak a házi szükségletet fedezte. Ezt látszik igazolni Vecsey József jómódú polgárnak 1833. május 3-án kelt tanyai leltára is, amelyben 25 tyúkot, 39 csirkét és 52 pulykát írtak össze.[128]

A hatalmas állatállomány eltartására maguk a tanyák képtelenek lettek volna. Valójában a tanya a jószágtartásnak csak egyik színtere volt, még akkor is, ha a legfontosabbnak tarthatjuk. Állandó jelleggel csak az igavonó jószágokat és a fejőstehenek egy részét tartották a tanyán. Nyáron a lábasjószágok többsége a külső és belső legelőn élt. A közös legelőn a polgároknak minden nyilas föld után joguk volt ingyen legeltetni 5 db szarvasmarhát vagy lovat — avagy ehelyett 50 db juhot vagy sertést — az igavonó marhákon és a városban tartott fejősteheneken kívül. De ezen felül is legeltethettek, meghatározott bér fejében. A jószágot az általános szokásoknak megfelelően április 24-én verték ki a legelőre, és október 15-ig tartották kint. Télen aztán az erdőségi aklokban vagy a tanyai istállókban, de sokszor egymást követve szénáztatták a jószágot. A gazdáknak ugyanis módjuk volt az erdei kaszálókból 10 boglyás terjedelemig (1 boglyás=3600 □-öl) mérsékelt bérért kiárendálni a várostól, s a többség élt is ezzel a lehetőséggel. A tanyákon pedig az ott termett szálas és szemes takarmányon tartották a jószágokat. Szénában — mint utaltunk rá — itt sem volt hiány, mert saját termésüket a várostól felesben vagy harmadosan kiárendált takarmánnyal is bővítették. De ezek a tanyákon telelt jószágok nem mindig kerültek fedél alá. A Hetilap 1845-ben arról írt, hogy „az épületek körül szoktak hálni — istállójuk fedele többnyire a csillagos eget érvén".[129]

Az állattenyésztésnek ez a jól bevált rendszere azonban nem volt teljesen zökkenőmentes. Különösen sok vita támadt amiatt, hogy a gazdák a jószágokat a gulyákról és a ménesekről idejekorán, olykor augusztus végén kiszakították és a tanyákra hajtották.[130] Ekkor még bizonyos termések lábon állottak, és a szanaszét kóborló jószágok sok kárt tettek a határban. Ezt ugyan minden évben tilalmazta a tanács, de mindig eredménytelenül. Hiába hangoztatta azt az elvet, hogy „a maga földje minden polgárnak olly tulajdona, hogy azt mások elől nem tsak ősszel, de télen által is tilalomba veheti és így senkinek is a tulajdonos meg egyezése nélkül semmi féle barmait a más földjére hajtani nem szabad".[131] A gazdák október 15-e után vagy már előbb

[127] IV. A. 1011/k/144. 748/1832.
[128] IV. A. 1011/k/149. 710/1833.
[129] Hetilap 1845. 35. sz.
[130] IV. A. 1011/a/82. P. 71. 375.; IV. A. 1011/a/121. 1820. szept. 4., okt. 28., dec. 15., 1821. ápr. 19., szept. 25.; IV. A. 1011/a/130. 1831. ápr. 20., 1832. aug. 9., 1840. szept. 30.; IV. A. 1011/k/144. 748/1832.
[131] IV. A. 1011/a/130. 1840. szept. 30.

is, szabadnak tekintették a határt, s mindenfajta tanyahatárokon túltekintettek. A nyomásrendszer maradványa volt ez, s bár tényleg szabadabb lett a tanyásgazdálkodás az előbbi szisztémához képest, ilyen kötelmek azonban még hosszú időn keresztül ránehezedtek.[132]

Mindebből következik, hogy az egyes polgárok vagyonában a jószág aránytalanul nagyobb értéket képviselt, mint a szántóföldi termék. Barcza Gedeon szepesi szállásának 1812-ben történt leltározása alkalmával a kinti jószágot 4495, az „életet" pedig 467 Wft-ra becsülték,[133] s ez 10:1-es aránynak felelt meg. Jóllehet az utóbbiból a leltározás idejére már valamennyit — elsősorban kenyérgabonát — hazaszekerezhettek a városi házhoz, ez azonban aligha lehetett számottevő mennyiség. A tanyai üzemek tehát nagyobb arányú árutermelést csak az állattenyésztési ágazatban folytattak, a szántógazdálkodásuk jobbára az önellátást szolgálta.

Balásházy János a debreceni tanyákon folytatott gazdálkodást a szabad gazdálkodás „különös neme"-ként „magyarhoni legelőváltó gazdálkodás" elnevezéssel illette, és külön típusba sorolta.[134] Valójában azonban nemcsak a debreceniek gazdálkodására jellemző, eléggé általánosan elterjedt az Alföldön, de legjellegzetesebb formáját éppen a debreceni tanyákon figyelhette meg.

Végül is olyan vegyesgazdálkodás alakult ki a debreceni tanyákon, amelyben a földművelés ugyan összekapcsolódott az állattenyésztéssel, de ez utóbbinak — Palugyay szavaival — „alá van rendelve a szántás-vetés".[135] Ez még önmagában véve nem jelentett volna problémát, az igazi gond abból származott, hogy a szántógazdálkodás is megrekedt az extenzivitás mélységeinél, így az állattenyésztést sem tudta továbblendíteni a belterjesebb gazdálkodás irányába. Ezért merevedett meg a tanyásgazdálkodásnak a Debrecenre és környékére jellemző extenzív állattartásra berendezkedő típusa.[136] Sokat veszített ugyan már a ridegségéből, de a valódi belterjességtől igen távol maradt. Ez feltétlenül a tőkeszegénység következménye, s fokmérője a debreceni polgárok státusának is.

IRODALOM

Balásházy János
1829 *Tanátsolatok a magyarországi mezei gazdák számára.* Sárospatak
1838 *A háztartás és mezei gazdaság tudománya.* Debreczen
1844 *Debreczen mint van s jövendője.* Debreczen
Balogh István
1937 *A debreceni tanya.* Déri Múzeum Évkönyve 1936. Debrecen
1965 *Az alföldi tanyásgazdálkodás.* In: Szabó István (szerk.): A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. I. Budapest. 429—479.
1973 *A civisek világa.* Debrecen

[132] Orosz István 1980. 201.
[133] IV. A. 1011/k/85. 215/1818.
[134] Balásházy János 1838. II. 276—313.
[135] Palugyay Imre 1853. 433. A Társalkodó tudósítója is azt írta, hogy „a gabonatermesztésre kevés gondot fordítanak, csupán arra vigyázván, hogy szalma teremjen a marhának téli táplálékul; ennélfogvást leginkább csak tavaszit vetnek". Társalkodó 1837. 9. sz.
[136] Balogh István II. 1965. 438.

GOMBÁR József
1962 *Debrecen agrárviszonyai és agrártársadalma a XIX. század első felében.* Debrecen
GYIMESI Sándor
1980 *Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái.* Kézirat
HERPAY Gábor
1925 *Nemes családok Debrecenben.* Debrecen
MÓDY György
1960 *Földtulajdon Debrecenben a XVI—XIX. században.* Déri Múzeum Évkönyve 1958—59. Debrecen
OROSZ István
1980 *A „rideg tanya".* In: PÖLÖSKEI Ferenc—SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 170—215.
PALUGYAY Imre
1853 *Szabad királyi városok leírása.* Pest
RÁCZ István
1980 *A tanyarendszer kialakulása.* In: PÖLÖSKEI Ferenc—SZABAD György (szerk.): A magyar tanyarendszer múltja. Budapest. 97—148.
SZABÓ István
1929 *A debreceni tanyarendszer kialakulása.* Debrecen
SZÜCS István
1872 *Sz. kir. Debrecen város történelme.* III. Debrecen
VARGA Gyula
1980 *Ipari termelés — a társadalom iparos elemei.* Kézirat
ZELIZY Dániel
1882 *Debreczen sz. királyi város egyetemes leírása.* Debrecen

István Rácz

DAS DEBRECENER EINZELGEHÖFT ZU ENDE DES 18. JAHRHUNDERTS UND IN DER ERSTEN HÄLFTE DES 19. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Der Verfasser analysiert in seiner Studie vier Themenkreise. Zuerst spricht er von den Feldern und Grundstücken, worauf man ein Gehöft bauen konnte, und von deren Besitzern. Sein Ausgangspunkt ist: besitzrechtlich gab es in Debrecen zwei Arten von Acker, jene, die zum Haus gehörten und jene, die von der Stadt gepachtet waren. Im Jahre 1818 wurden von der ersten Kategorie 11,000 und von der zweiten 29,000 Katastraljoch an 2560 Bewohner mit Bürgerrecht ausgeteilt. Von der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts an konsolidierte sich das Gehöftsystem auf diesen Ackerfeldern und nahm an Dichte zu. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts waren 18% der Debrecener Bürger auf die Gehöftwirtschaft eingerichtet, d. h. haben ein Gehöft in der Gemarkung aufgebaut. Damals gab es eine Durchschnittgröße von 41.5 Katastraljoch für die Gehöftparzellen. An der Gehöftwirtschaft nahmen Ackerbürger, Handwerker, Kaufleute und Intellektuelle gleicherweise teil.

Der zweite Teil der Studie ist dem Problem der Arbeitskraft der Gehöfte gewidmet. Auf den Gehöften von Debrecen wurden 1770 84, 1848 aber 2723 Personen als ständige Bewohner zusammengeschrieben. Sie waren fast in ihrer Gesamtheit Angestellte des Besitzers und hießen die sogenannten Meierfamilien. Von den bäuerlichen Besitzern siedelten sich zunächst wenige in den Gehöften an und auch diese erst in den 1840-er Jahren. Die produktive Arbeit wurde auf den Gehöften zum Teil von den ständig dort wohnenden Angestellten geleistet. Größere Besitzer dingten auch Landarbeiter an. Diese wohnten in der Stadt, arbeiteten aber während der landwirtschaftlichen Arbeiten auf den Äckern des Gehöftes. Die Mehrzahl der Besitzer dingte auch für eine bestimmte Zeit Taglöhner. Der Verfasser kommt zum Schlusse, daß die Versorgung der Gehöftswirtschaften mit Arbeitskraft auf entsprechendem Niveau stand.

Der dritte Teil der Studie befaßt sich mit den Gehöftsgebäuden. Auf Grund zeitgenössischer Pläne spricht er zunächst von der äußeren Form der Gehöftsfelder, dann von der Lage der Gebäude im Ackerland. Im Raume von Debrecen hatte sich das sogenannte Streusystem eingebürgert und dementsprechend legten die Besitzer ihre Gehöfte der wirtschaftlichen Notwendigkeit nach auf den Äckern an. Zuerst wurden bloß Ställe gebaut, bald aber ging man dazu über, auch für längeren menschlichen Aufenthalt geeignete Gebäude zu errichten. Der Verfasser spricht auch von den Typen, der Größe, dem Baumaterial, dem Wert usw. der Gehöftgebäude. Aus den Untersuchungen geht hervor, daß die städtischen Gebäude früher einen viel höheren Wert vertraten, als jene auf den Gehöftparzellen. Bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts näherte aber der Durchschnittswert der Gehöftgebäuden zu den Wert der Bauten am städtischen Mutterhof.

Das vierte Kapitel analysiert die Eigenheiten der Produktion der Debrecener Gehöfte. Es konnte bewiesen werden, daß dort gemischte Landwirtschaft betrieben wurde, Getreidebau und Viehzucht formten also eine Ganzheit. Die Produktion der Äcker war aber von bedeutend geringerer Bedeutung, als die Viehzucht. Gesät wurde nur auf wenigen Parzellen, Brotgetreide wurde nur wenig produziert, viel eher verlegte man sich auf Futter. Weite Gebiete blieben Weide und Wiese. Aus alledem geht hervor, daß im Vermögen der einzelnen Bürger das Vieh einen unvergleichlich größeren Wert besaß, als die Produkte der Äcker. Mit der Viehzucht dienten sie auch den Ansprüchen der Warenerzeugung, während der Ackerbau sich meist nur auf den eigenen Bedarf beschränkte.

C. M. Hann

Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években*

1. Bevezetés

Tázlár község a Duna—Tisza közén, a Kiskőrösi járásban fekszik. Bár Halashoz közelebb van, Kiskőröshöz tartozott már a XVIII. században is, de akkor még mint puszta, a Wattay család birtokában. A XIX. században szétaprózódott a birtok, a század vége felé már felparcellázták a földeket. A századfordulón még csak 876 lélek élt itt, a negyvenes évek végén azonban már csaknem négyezren. A lakosság több mint háromnegyed része tanyán lakott. ERDEI Ferencnek a 30-as évekből származó leírása szerint a község (amely akkor a Prónayfalva nevet viselte) Jakabszálláshoz, Bócsához és Orgoványhoz hasonló kiskunsági település „minden falusi mag nélkül".

Érdeklődésem eredetileg a tanyarendszerre irányult. Ösztöndíjasként érkeztem Angliából azzal a céllal, hogy tanulmányozzam a parasztgazdálkodás átalakulását egy olyan vidéken, ahol a szórványtelepülések megnehezítették a mezőgazdaság nagyüzemi átalakítását. Budapesten többet olvastam a tanyakérdésről, és egyebek között ERDEI Ferenc elméletét is elemeztem a fent említett disszertációban. Akkor tudtam meg, hogy milyen sajátos intézménnyel próbálták megoldani a nehézségeket. Angliában még semmit nem hallottam a szakszövetkezetről. Tázláron más típusú mezőgazdasági szövetkezetet az 50-es évek óta nem ismernek, 1974 után csak egy van a községben, ennek a működése és a keretében folytatott kisüzemi gazdálkodás lett a fő témám a terepmunka során, amelyet 1976 és 1978 között végeztem a faluban. Köszönettel tartozom budapesti tanácsadóimnak, BODROGI Tibornak és SÁRKÁNY Mihálynak, akik már munkám kezdetén felhívták a figyelmemet a szakszövetkezetre, és javasolták, hogy a Duna—Tisza közén keressek megfelelő községet; de Tázlárt én választottam, és az alábbi elemzésekért szintén kizárólag én vagyok felelős.

*

A részletes felmérést 1977 első felében végeztem el. Hasznos segítséget kaptam a községi tanácsnál és a Béke Szakszövetkezet irodáin, adataim viszont gyakran eltértek a hivatalos nyilvántartásoktól. Megállapítottam, hogy a községnek 2 284 állandó jellegű lakosa van; ez némi csökkenést jelentett a legutóbbi általános népszámlálás óta (1970), de ez a csökkenési folyamat lelassult a korábbi évtizedekhez képest. Viszont egyre többen vándoroltak be a tanyákról és építkeztek az alsó telepen, a község belterületén. Az itteni központban

* Átdolgozott fejezet a szerző disszertációjából — The Socio-Economic Structure of a Community on the Great Hungarian Plain. University of Cambridge, 1979.

362 család (1 095 fő) lakott. A régi központ, Tázlár felső telepe, ma külterületnek minősül. Külterületen összesen 401 család (1 189 fő) élt, ebből harmincegynéhány a felső telepen, a többi szétszórt tanyákon (a község területe több mint 7,000 ha). Több érdekes különbség van a tanyai és falusi háztartások között — pl. elég sok idős ember él magányosan tanyán, tanyán a családfő átlag életkora valamivel magasabb, mint a faluban (55,2 éves, 52,7-tel szemben) stb.

Más érdekes különbségek mutatkoznak a foglalkozási viszonyok esetében. Ahol szakszövetkezet van, ott a szokásos statisztikai kategóriák csak nehezen alkalmazhatók, mert azon felül, hogy szinte minden család folytat kisüzemi termelést, még nagyon sok olyan család van, ahol senkinek sincs foglalkozási viszonya a parasztgazdaságon kívül, de eltartott vagy „háztartásbeli" asszony sincsen. A tanyákon és belterületen egyaránt a kisüzemi gazdálkodás a legfontosabb jövedelemforrás; ennek ellenére az utóbbi években előretörtek a nem paraszti foglalkozások. Nézzük meg röviden először az ebbe a körbe tartozó öt csoportot.

A bérmunkát végzők legnagyobb csoportját az iparban alkalmazott férfiak és nők alkotják, akik vagy a községben, vagy a szomszédos városokban, illetve nagyobb helységekben (Soltvadkert, Kiskőrös, Halas, Majsa) dolgoznak. 1977 első felében 256 volt ezeknek a dolgozóknak a száma. Közülük mintegy 40 asszony dolgozott három műszakban a falu központjában működő orsózóüzemben. Ez az üzem egy halasi szövetkezet irányítása alatt állt, és a községben az egyetlen jelentősebb munkalehetőség volt a mezőgazdaságon kívül. Az alacsony bérek és a kedvezőtlen munkafeltételek miatt egyre többet veszített népszerűségéből. 1980-ban meg is szűnt. Jelenleg egy kis varroda működik a helyén. Remélhetőleg a közeljövőben sikerülni fog a szakszövetkezetnek egy melléküzemet beindítania. A naponta „ingázók" legnagyobb része a hajnali busszal indul munkahelyére, Halas (javarészt könnyűipari) üzemeibe.

Mindössze 142 munkást alkalmazott teljes munkaidőben a mezőgazdaság szocialista szektora, azaz a szövetkezet a közös földjén és műhelyében, valamint a Kiskőrösi Állami Gazdaság a Tázláron levő szőlőterületén és kisebb gépállomásán és az Erdőgazdaság a község több ezer hektáros erdőterületén.

Összesen 76 azoknak a dolgozóknak a száma (65 háztartásból), akik hosszú távon ingáznak. Ezek szinte kizárólag férfiak, akik elsősorban az építőiparban keresnek alkalmazást. Nagy részük rendszeresen, hetente vagy kéthetente jár haza a budapesti munkahelyről, mások, mint például a vasúti alkalmazottak, rendszertelen időközönként. Egyeseket a mezőgazdasági munkából való kiábrándulás vitt ilyenfajta ingázásra, másokat pedig családi ellentétek, náluk az ingázó távolléte oldja meg a különélés vagy a hivatalos válás problémáját. A Tázlárról való hosszú távú ingázás mértéke az igen magas országos arányhoz viszonyítva manapság nem nagy. Az ingázást gátló tényező a község viszonylag nehézkes közlekedése és — mindenfajta bérmunkához hasonlóan — a szakszövetkezet keretein belül folytatható kisüzemi gazdálkodás nagyobb vonzereje.

A tázlári értelmiség mintegy 54 tagot számlált 1977 elején. Ide tartozik az orvos, az orsózóüzem igazgatója, a két pap, a mintegy tucatnyi tagot számláló tantestület, valamint a tanács és a szakszövetkezet adminisztrációjának hivatalnokai, beleértve a mezőgazdasági szakembereket is. Ez az értelmiség számbelileg sokkal nagyobb, mint korábban bármikor volt. Kimutatható azonban, hogy viszonylag kisebb megbecsülés jár az adminisztratív munkakörnek, hogy az alacsonyabb fokú adminisztratív munkakörökben kapott fizetés kevesebb a helyi iparban vagy mezőgazdaságban elérhető keresetnél, s hogy nem egy elszigetelt, zárt csoportról van szó, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy az ebbe a körbe sorolható dolgozók — hivatalnokok, titkárnők, sőt tanárok — közül soknak a házastársa fizikai munkás.

A nem paraszti munkát végzők ötödik és egyben utolsó csoportját az egyáltalán nem bérmunkát végző iparosok alkotják. Ők — az önálló kistermelőkhöz hasonlóan — maguk osztják be a munkára fordított időt. Számukat jelenleg 31-re becsülik, de számos probléma merült fel ennek a csoportnak pontos elhatárolásával kapcsolatban. Általában az iparosok közé szoktuk sorolni mindazokat, akik teljes munkaidőben, illetve rendszeres jövedelem mellett folytatják speciális tevékenységüket, tekintet nélkül arra, hogy az illető ezen kívül folytat-e mezőgazdasági tevékenységet is. Statisztikánkban bérmunka-

viszonynak számítjuk azt a néhány esetet is, amikor az iparos családján kívülről kapott rendszeres támogatást (beleértve az ipari tanulóknak járó juttatást is).[1]

A fenti, a nem paraszti alkalmazásról szóló rövid összefoglalást az *1. táblázat* szemlélteti.

1. táblázat. A nem paraszti alkalmazás

	Falu	Tanya	Összesen
ipari bérmunkát végző egyének száma	170	86	256
mezőgazdasági bérmunkát végző egyének száma	71	71	142
hosszú távon ingázó egyének száma	40	36	76
értelmiségiek száma	44	10	54
iparosok száma	26	5	31
összes egyén száma	351	208	559
összes háztartás száma (melyek mindegyikében egy vagy több, nem paraszti munkakörben, teljes munkaidőben dolgozó egyén van)	229	138	367

Jól látható, hogy a hosszú távú ingázás és a szinte kizárólagosan helyi jellegű mezőgazdasági bérmunka nagyjából azonos mértékben vonzza a falu és a tanyák lakosságát. A többi kategóriában, ahol fontos szerep jut a magasabb szakképzettségre való igénynek és a faluban lakás előnyeinek (pl. a napi ingázást megkönnyítő közlekedési lehetőségnek), a tanyasiak kisebbséget alkotnak.

Az *1. táblázat* szerint összesen 559 egyén tartozik a teljes munkaidőben, a kisüzemi gazdálkodáson kívül alkalmazottak körébe. Ez a szám 367 háztartás között oszlik meg. Ha ehhez hozzáadjuk az idős emberek és nyugdíjasok számát (286), valamint a 16

[1] Az „iparosok" csoportja még mindig igen heterogén, annak ellenére, hogy néhányan a hagyományos mesterségeket űzők közül felhagytak korábbi szakmájukkal, hogy ehelyett a jövedelmezőbb mezőgazdasági termelésből húzzanak minél nagyobb hasznot. Sokuknak nem is maradt más választása, mint pl. a bognármesternek a gumikerekes kocsik bevezetése után az 1960-as években, vagy a korábbi maszek boltosoknak, akiknek munkáját a soltvadkerti központtal működő ÁFÉSZ szorította ki. Az utóbbi években új iparágak indultak virágzásnak. A villanyszerelők képtelenek lépést tartani az igényekkel, és nagy szükség lenne egy helyi TV-szerelő szakemberre is. Az iparosok mint régen, ma is túlnyomórészt a központban dolgoznak. Még a teljes munkaidőben űzött mesterségek is jól összeegyeztethetők a parasztgazdaság ellátásával. De a faluban sokkal több az olyan háztartás, amelyik kevésbé szilárd, nem mezőgazdasági munkából eredő, illetve nem bérmunka jellegű jövedelemforrásból tartja fenn magát. Néhány vállalkozó szellemű asszony varr otthon és fonott székeket készít, amelyeket egy külső szövetkezet fejez be és értékesít. Az olyan munkák mint pl. a varrás vagy akár az építés nem feltétlenül követelik meg a hivatalos szakképzettséget, végzettséget. Egy kis községben nem marad sokáig titok, ha valaki képességeit tudatosan felhasználva valamilyen új, eredeti szolgáltatásba kezd, vagy pedig az állami vállalatnál olcsóbban nyújtja ugyanazt a szolgáltatást. A szolgáltatást nyújtó egyén vásárlókörének alakulását erősen befolyásolja az illető személyisége és népszerűsége. Erős az a tendencia, hogy a gyermekek örökségként folytatják szüleik mesterségét. A „másodlagos gazdaság" gazdasági és szociológiai fontosságának az egész országra kiterjedő vizsgálata csak a legutóbbi időkben indult meg. (L. GÁBOR cikkét a *Valóság* c. folyóiratban (1979) és az ugyanabban a kötetben szereplő, RADNÓTI Huba által írott kritikát (1979. 4. sz. 92—95.), továbbá GÁBOR válaszát (1979. 7. sz. 100—102.), amelyben azt próbálja bizonyítani, hogy a háztáji gazdálkodás maga is ennek a másodlagos gazdaságnak a része.

éven aluli gyermekek (439) és a továbbtanulók, illetve a katonai szolgálatot teljesítők (70) számát, és az így kapott összeget kivonjuk a népesség teljes létszámából, akkor 930-ra becsülhető azoknak a száma, akik folyamatosan, aktívan dolgoznak a kisüzemi gazdálkodás keretein belül, vagy valamilyen módon ahhoz kapcsolódó munkatevékenységet végeznek. Természetesen mindez csak egyszerűsítés. Hiszen például ebbe a maradékba sok GYES-en levő asszony tartozik, akik közül sokan nem térnek vissza korábbi munkakörükbe, de nem feltétlenül kezdenek aktív mezőgazdasági tevékenységbe. Magába foglal ez a szám háztartásbelinek nevezhető asszonyokat, olyan tisztviselők és ipari munkások feleségeit, akiknek háztartásában egyáltalán nem folyik mezőgazdasági termelés. Továbbá ez a kikövetkeztetett szám magába foglal olyan egyéneket is, akik ugyan nem érték még el 70. életévüket, de már nem képesek a mezőgazdasági munkákban való részvételre. Ugyanakkor sok 70. életévét betöltött ember, aki juttatások fejében még mindig aktív termelőmunkát végez, kimaradt a becslésből. Ha ideszámítjuk a mezőgazdaság szocialista szektorában dolgozó 142 fizikai munkást, akkor 1 072 lesz azoknak a dolgozóknak a száma, akik kizárólag a mezőgazdaságban vannak alkalmazásban és fizikai munkát végeznek. Ez a szám a községhez tartozó 1 489 aktív kereső számának 72,1%-a.

A háztartások többsége és a tanyákon élők nagy része nem folytat rendszeres nem paraszti jellegű tevékenységet, így megélhetését a kisüzemi termelés útján kell biztosítania. Még a faluban is, ahol pedig a háztartások kétharmad

2. táblázat. A kisüzemi termelés 1975—77[2].

	Falu	Tanya	Összesen
A földdel rendelkező gazdaságok száma (szántóföld, legelő, szőlő)	228	324	552
A termékeiket eladó gazdaságok száma	266	318	584
A termékeiket minden egyes évben eladó gazdaságok száma	179	221	400
Ezek közül azoknak a gazdaságoknak a száma, amelyekben legalább egy nem paraszti munkát végző egyén van	71	97	168
Azoknak a [potenciális] gazdaságoknak a száma, amelyekben nincs nem paraszti munkakörben dolgozó egyén és piacra egyáltalán nem termelnek	30	60	90

[2] A *2. táblázat*ban szereplő gazdaság fogalma nem egészen azonos a háztartás fogalmával, amelyről korábban szó volt, mivel 19 háztartáson belül (ebből 10 a faluban, 9 a tanyákon, általában azokban az esetekben, amikor hosszabb-rövidebb ideig egynél több család él egy háztartásban) két külön mezőgazdasági vállalkozás működött. Ezekben az esetekben egy második családfő is színre lép, aki általában birtokba veszi a család összes föld-magántulajdonát vagy annak egy részét. A másodlagos egységek megléte nehézségeket állít a „munkás—paraszt" és a „teljes munkaidejű" gazdaságok, valamint a termeshozam és a munkaerő-kínálat közötti viszony későbbi elemzése útjába. A *26.*, *32.* és *37. táblázat*ban ezt a problémát úgy oldottuk meg, hogy ezt a 19 háztartást kihagytuk az elemzésből, mivel a bennük folyó munkamegosztás bizonytalan. Mindazonáltal lehetséges, hogy a *2.*, *3.*, *27—36.* (a *32.* kivételével) *táblázat*ban a munkás—paraszt gazdaságok számát kicsit alábecsültük. (Ez az az eset lenne, amikor a háztartás két vagy több külső, tehát a gazdaságon kívül alkalmazott dolgozót tartalmaz.) Az a tény, hogy őket az idősebb gazdák gazdaságába számítják, lehetővé teszi azt, hogy az idősebb gazdák gazdasága kerül a munkás—paraszt, a fiatalabbaké pedig a teljes munkaidejű gazdaságok kategóriájába, miközben ténylegesen ennek éppen a fordítottja is igaz lehet. Tekintettel azonban arra, hogy ennek a 19 háztartásnak a többsége nem rendelkezik külső munkaerővel, nem fenyeget az eredmények erős torzulásának a veszélye.

részében volt a mezőgazdasági termelésen kívül aktívan tevékenykedő egyén, a vizsgált 1975—77 közötti időszakban sokan értékesítették termékeiket a szakszövetkezeten keresztül. Ezeket a „vegyes háztartásokat" a továbbiakban „munkás — paraszt" háztartásoknak fogjuk nevezni. Ők a kisüzemi termelés egyre növekvő összetevőjét alkotják.

A *2. táblázat* azt mutatja, hogy a potenciális 782 gazdaságból összesen 546-nak volt valamilyen földtulajdona, és 584 értékesített bizonyos mennyiségű terméket a szakszövetkezeten keresztül 1975 január és 1977 decembere között. Az is látható, hogy jelentős azoknak a gazdaságoknak a száma, amelyekhez nem tartoznak nem paraszti szférában dolgozó egyének, azonban mégsem termeltek semmit. Ide tartoznak azoknak a nyugdíjasoknak a gazdaságai, akiknek családjában nincs már aktív kereső, illetve azok a háztartások, amelyekben a megélhetést alkalmi munkák biztosítják. Azoknak a háztartásoknak a helyzete, amelyek annak ellenére, hogy 1977-ben nem mezőgazdasági tevékenységből származó jövedelemmel rendelkeztek, a vizsgált három év során rendszertelenül egy vagy két éven át eladásra termeltek, az ott dolgozó egyének tetszése szerinti munkavégzésével magyarázható. Az a tény, hogy hasonló jelenség figyelhető meg a semmiféle külső jövedelemforrással nem rendelkező háztartások körében is, azt mutatja, hogy vannak más kereseti források is. Sok esetben ez alkalmi munkát jelent. (Kivételesen a nem rendszeres eladást jelző adatok mögött sikeres, önellátásra képes gazdaságok állnak; pl. a szakosodott bortermelők semmit nem adnak el, ha rossz volt a termés.)

A *2. táblázat*ból kitűnik az is, hogy a tanyasiak közül kerül ki a földtulajdonosok nagyobb százaléka, és a tanyák alkotják a rendszeresen termelő gazdaságok aránytalanul nagy részét. A gazdaságok nagysága, szerkezete és elhelyezkedése közötti összefüggések, valamint az egyének tevékenysége és a kisüzemi termelői tevékenység közötti kapcsolatok elemzésére az 5. részben kerül sor.

2. A kisüzemi gazdálkodás fő ágazatainak tendenciái a 1975—77 közötti időszakban

A tázlári gazdaságok eladásra történő termelésének adatai a szakszövetkezet 1975., 1976., 1977. évi könyveléséből származnak. Ezek a feljegyzések azokat a pontos összegeket tüntetik fel, amelyeket a szövetkezet készpénzben fizetett ki az egyes gazdáknak (közülük nem egy olyannak, aki ténylegesen nem volt szövetkezeti tag). Az 1975—77 között az állami felvásárlási árakban történt kismértékű növekedések miatt az adatokból nem tűnik ki tisztán a termelésben mutatkozó hanyatlás 1976-ban, illetve az a fejlődési tendencia, amely legszembetűnőbben 1977-ben jelentkezett. Ennek ellenére az adatok jól használhatók a kisüzemi termelés vizsgálatánál.

A vizsgált korszakon belül egy év, 1976, különösen rossz bortermést hozott. (A bortermelés az a termelési ágazat, amely a legérzékenyebb az időjárás változásaira.) A következő év viszont szokatlanul kedvezően alakult a bortermelők számára. Ez a néhány év arra is alkalmas, hogy a kormány kisüzemi gazdálkodásra irányuló politikájának hatását lemérjük. 1975—76 között a kisüzemi gazdálkodás tevékenységének bizonyos korlátozása és főleg a felvásárlási árak emelésének elmaradása, miközben a befektetés költségei emelkedtek, a korábbi termelési eredmények csökkenéséhez vezettek. A kormány erre úgy reagált, hogy ismét megkezdte a kisüzemi gazdálkodás minden formájának támogatását. A felvásárlási árak növekedésének hatása már jól láthatóan jelentkezik az 1977. évi magas terméseredményekben. Mindezt a *3. táblázat* mutatja, amely mindhárom évben a kisüzemi gazdaságok termelési átlagértékét tünteti fel.

3. táblázat. Az aktív gazdaságok száma, és az 1975—77 közötti termelés átlagértéke

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	266	30 545	281	27 452
1976	212	27 588	265	25 664
1977	230	48 493	268	48 048

Mind a tanyák, mind pedig a falu gazdaságai nehézségekkel küszködtek az 1976. évben, nagyarányú fellendülésre csak 1977-ben került sor. Észre kell vennünk azt is, hogy az 1977. évi nagyarányú termelési növekedés ellenére az aktív gazdaságok teljes száma még ebben az igen kedvező évben sem éri el az 1975. évi szintet.

A fent említett tényezők, azaz a kormánypolitika és az 1976. évi késői, szigorú fagyok hatása még tisztábban megfigyelhető, ha az egyes termelési ágazatokat külön-külön vizsgáljuk. A szakszövetkezeti könyvelésben hármas felosztást találunk:

a) sertéshizlalás, amely esetenként a malacok eladását is magába foglalja;
b) tejtermelés, amely gyakran magába foglalja egy-egy borjú évenkénti eladását;
c) gyümölcs- és bortermelés, ezen belül az utóbbi a jelentősebb, annak ellenére, hogy a gazdák nagy része csak szőlőt ad el, és kisebb a száma az egyéb gyümölcsöt (főleg körtét) eladó termelőknek.

A könyvelésben szereplő adatok a tázlári gazdák által eladott mezőgazdasági termékeknek megközelítőleg a 80—90%-át mutatják.[3]

A következőkben sorra vesszük mindhárom ágazat helyzetét. A *4. táblázat* azoknak a falusi és tanyasi gazdaságoknak a számát mutatja, amelyek minden évben aktív sertéshizlalást folytattak.

4. táblázat. Sertéshizlalás 1975—77

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	158	20 227	166	18 737
1976	149	21 382	130	17 411
1977	192	30 366	180	26 959

A sertéshizlalás a termelésnek a külső árváltozásokra legérzékenyebben reagáló ága, azonban mégsem olyan érzékeny a kisüzemi gazdálkodás hosszú távú jövőjét érintő bizonytalanságokra, mint más ágazatok. A sertéshús messze a legfontosabb összetevője a magyar hústermelésnek, és a nemzeti termelésnek megközelítőleg a fele a kisüzemi szektorból származik. Ez magyarázza a kormány gyors cselekvését, amely az 1975—76. évi hanyatlás megállítására irányult.[4] Egy évvel később, 1977 nyarának elején,

[3] Érdemes megemlítenünk a statisztikák elkerülhetetlen hiányosságait. Az országos piacon lehet állatokat venni és eladni a faluban, de a tázlári gazdák visznek állatokat a szomszédos városok és falvak nagyobb piacaira is. Néhány asszony nagy mennyiségű zöldséget és gyümölcsöt visz a soltvadkerti piacra. Mások vagy egyénileg, vagy hivatásos vállalkozó közvetítésével egészen Budapestig viszik árujukat, és kismértékű kereskedelem folyik a falu heti piacain is. A kisebb házi termékek (tojás, nyúl, bizonyos gyümölcsök) többnyire az ÁFÉSZ-en keresztül értékesíthetők; néhányan ennek a szövetkezetnek a tagjai közül ugyanilyen módon adják el sertéseiket, mondván, hogy így több hús kerül vissza abból a helyi lakossághoz. Bizonyos áruk termelése olyan ritka Tázláron, hogy a szakszövetkezetnek nem érdemes ezekkel foglalkoznia, pl. néhány gazda birkahúst, báránybőrt vagy távolabbi szövetkezetekkel szerződve libamájat, mézet stb. termel. A helyi szövetkezet a tejeladás hatékony monopóliumával rendelkezik, mivel semmilyen más szervezet nem biztosítja a napi begyűjtést. De még így is a falusi szomszédoknak való nem hivatalos eladások, vagy a helyi piacra történő túrótermelés kisebb torzulásokat eredményez. Elméletben a bortermelés is monopólium. A gyakorlatban azonban ezt lehetetlen erőltetni a magáneladások jelentős mértéke miatt. Az állam hivatalosan monopolhelyzetben van a paprikatermelésben is, azonban sok háztartás termeli és értékesíti ezt az árut is nem hivatalos módon. A házi fogyasztásra történő termelés jelentősége a kevés szőlőt és parányi veteményeskertet birtokló falusi értelmiségtől a távolabbi tanyák önellátó gazdaságáig terjed, mely utóbbiak között nem egy olyan van, ahol telenként több nagy állatot is vágnak.

[4] A kormánynak a kisüzemi mezőgazdasági termelés egyensúlyba hozásával kapcsolatos nehézségeit a miniszter maga is elismerte, annak fenntartása mellett, hogy az egész kisüzemi termelés integrációja megtörtént. (Román 1977. 74—76.) A kisüzemi sertéstenyésztés ciklusaival a *Mezőgazdasági... Minisztérium* (1976. 16—18.) foglalkozik, amelyben, helyesen, ezeket a termelésben uralkodó bizonytalansággal magyarázzák, mely valójában az egész kisüzemi gazdálkodást jellemzi.

amikor sok gazda igyekezett megszabadulni állataitól még a nagy forróság kezdete előtt, a szövetkezetnek csak nehézségek árán sikerült elhelyeznie a megnövekedett állatállományt. A táblázatból néhány, a falusi és tanyasi gazdaságok közötti érdekes különbség is leolvasható. 1975-ben a tanyák gazdaságai számbelileg felülmúlták a falusiakat, de termelési értékük elmaradt a falusi gazdaságokétól. A falusi gazdaságok ugyanakkor jobban állták az 1976. év kedvezőtlenebb feltételeit, sőt termelési értékük a korábbihoz képest növekedett, miközben a tanyasi gazdaságoké csökkent. Mindkét típusú gazdaság fellendült 1977-ben, de a termelési eredmények továbbra is eltérőek maradtak. Az aktív tanyasi gazdaságok száma túlhaladta ugyan az 1975. évit, azonban továbbra is a falusi gazdaságok maradtak többségben. Ez a helyzet egyrészt ennek az ágazatnak tőke- és munkaigényével, másrészt pedig a falusi és tanyasi lakosság eltérő igényeivel magyarázható. Az ágazat tőkeigénye igen alacsony.

Ha egy család a faluközpontba költözik, már sokkal nehezebben építhet olyan, a nagyállattartásra (beleértve a kocahizlalást is) alkalmas istállót, amilyen szinte minden tanyán megtalálható, azonban minden további nélkül vásárolhat malacot és rögtönözhet számukra ólakat. A sertéshizlalás kevés munkát igényel; a napi kétszeri, reggeli és esti etetés összeegyeztethető a mindennapi ingázók napirendjével. Ez tehát olyan termelési ágazat, amelyben a tanya „természetes előnyei" már egyáltalán nem játszanak jelentős szerepet. Kevés ma már az olyan tanyasi gazda, aki földjével és munkájával a régi, külterjes legeltetés módszereinek megfelelően gazdálkodik. Manapság általában népszerűbb az intenzívebb tápláláson alapuló, rövidebb termelési ciklus. Sok gazda, különösen a faluban lakók, szívesebben vásárolja a tápot a szövetkezettől ahelyett, hogy földjein termelné meg azt. A falusi gazdaságok kedvezőbb helyzetben vannak, nemcsak azért, mert ilyen termékekhez juthatnak, hanem azért is, mivel ugyancsak a szövetkezeten keresztül, egyszerűbben értékesíthetik állataikat. Arról van szó, hogy míg korábban a sertéseket egészen a soltvadkerti vasútállomásig kellett elszállítani, ma a falu egy pontján mérik meg és gyűjtik össze egy teherautóra őket.

A sertéshizlalás falun belüli népszerűségének növekedését magyarázó tényezők indokolják azt a jelenséget is, hogy a megváltozott feltételek között mi gátolta a falusi gazdaságokat abban, hogy más termelési ágazatra térjenek át. Azok a háztartások, amelyek magasabb készpénzjövedelmet igényelnek (pl. hogy a faluban új ház építése esetén tartozási kötelezettségüknek eleget tudjanak tenni), esetenként arra kényszerülhetnek, hogy ezt sertéshizlalással keressék meg. A tanyasi háztartások viszont, hacsak nincs szó ott is házépítésről, általában ritkábban igényelnek állandó készpénzjövedelmet, és rugalmasabb eszközök állnak rendelkezésükre annak megszerzésére. Kivételesen jelentkező készpénzigényt (pl. egy lakodalom költségeit) valamennyi háztartás a sertéshizlalás ágazatán belüli termelés intenzitásának növelésével elégítheti ki a legkönnyebben. Ugyanakkor rá kell mutatnunk arra is, hogy a terméshozam átlagos szintje nem túl magas, és igen széles skálán mozog mind a tanyákon, mind pedig a faluban. Még 1977-ben is átlagos termelési eredménynek egy átlagos méretű szaporulat hizlalásának végén alig több, mint darabonkénti 100 kg-os eladási súly felelt meg. A gyakorlatban szinte egyetlen gazdaság sem neveli fel egyszerre az egész szaporulatot, és a többség évente két vagy három alkalommal visz terméket a piacra.

A szakosodott sertéshizlalók száma (az egy adott éven belül kizárólag ebben az ágazatban aktív gazdaságok tulajdonosait értjük ez alatt) állandóan nőtt mind a faluban, mind pedig a tanyákon 1975—77 között. Ezeknek a gazdáknak átlagos terméshozama alacsonyabb volt, mint a nem kizárólag erre az ágazatra specializálódott gazdáké. 1977-ben a 372 sertéshizlaló gazdaság közül csak 79 volt szakosodott, s ezen belül 57 volt a falusi gazdaságok száma.

A különböző ágazatok közötti kölcsönös függőségi viszonyt, és a tanyasi gazdaságok rugalmasságát tükrözi a tejtermelést vizsgáló *5. táblázat.*

5. táblázat. A tejtermelés 1975—77

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	69	8 503	168	9 786
1976	69	17 204	179	17 203
1977	66	23 127	164	22 573

A tej szintén olyan termék, amely miatt az állam erősen a kisüzemi szektorra van utalva. A 70-es években számos intézkedéssel próbálták a kisüzemi termelők számának rohamos hanyatlását meggátolni. Jelentős készpénzhitelt kaphatnak azok a gazdák, akik vagy első ízben vesznek tehenet, vagy a már meglevő állományt akarják bővíteni. Felemelték a felvásárlási árakat is, amelyek következetesen felülmúlják a boltban kapható tej árát. Azonban a táblázatból kiderül az is, hogy az 1977-es literenként 6—7 Ft között mozgó felvásárlási ár mellett, annak az évnek átlagtermése — bár majdnem háromszorosa az 1975. évinek — még mindig csak két állat által adott évenkénti 2000 liternél valamivel kevesebb mennyiségű tejnek felel meg. A tejhozam gyakorlatilag az év nagy részén át igen alacsony, amit a szövetkezet agronómusai a nem megfelelő takarmányozással magyaráznak. Bár van néhány nagyobb arányokban termelő gazda, köztük egy, akinek állatállományába 10-nél több állat tartozik, a tehenek átlagos száma gazdaságonként kettő. Sok háztartásban a tehenet elsősorban a saját tejszükséglet kielégítésére tartják, és csak kis mennyiségű tejet adnak el, többlettermelés esetén. Az 1976—77-es évek termelésének növekedését fejlettebb technikák bevezetésével, és nem az állatállomány növelésével érték el.

Bár a tejtermelő gazdaságok többsége tanyasi, a falusi gazdaságok is képesek hasonló átlagos termelési szint fenntartására. 1976-ban, amikor a sertéshizlalás ellenőrzés alá került, a szőlőt pedig természeti katasztrófa pusztította, a tejtermelő tanyasi gazdaságok száma növekedett, miközben a falusi termelőegységek száma változatlan maradt. A hosszú távú tendencia ismét visszatért 1977-ben, amikor a piacra történő termelési átlagban jelentős növekedés mutatkozott, csökkent azonban a tanyasi és falusi gazdaságok száma. Feltehetően ez a tendencia továbbra is érvényben marad, és az állami hitelek ösztönzőleg hatnak mind a termelés hatékonyabb növelésére, mind pedig a kisebb vállalkozások megszűnésének ellensúlyozására. Ezeknek a kisebb vállalkozásoknak kapcsán ismét megfigyelhető az a jelenség, hogy a szakosodott gazdák termelése alatta marad a nem szakosodottakénak.

6. táblázat. Szakosodott tejtermelők, 1975—76

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	8	6 283	25	6 776
1976	10	13 412	45	11 894
1977	3	25 719	17	15 263

A szakosodott tejtermelő gazdaságok tulajdonosainak átlagéletkora több mint 5 évvel múlja felül a sertéshizlalásra szakosodott gazdák korát. Ezek a szakosodott gazdák számbelileg kevesen vannak ugyan, de az 1975—77 közötti ingadozások azt mutatják, hogy néhány tanyasi gazda erre az ágazatra tért át, amikor 1976-ban a körülmények más ágazatokban kedvezőtlenül alakultak. A szakosodott tejtermelők által birtokolt legelők átlagos nagysága sokkal kisebb volt 1976-ben, mint a másik két vizsgált esztendőben. Ez arra enged következtetni, hogy míg a szakosodott gazdák nagymértékben függnek saját legelőiktől, ilyen erőforrások nem feltétlenül elengedhetetlenek a tanyasi gazdaságok tejtermeléséhez. A földtulajdon és a terméshozam közötti viszony további elemzésére minden egyes ágazaton belül a 3. részben kerül sor.

A vizsgált korszakban a sertéshizlalás ágazatán belül a termelés átlagértékének kezdeti stagnálását és az aktív gazdaságok számának csökkenését élénk fellendülés követte. A tejtermelés következetes emelkedést mutat a terméseredmények átlagát illetően, de hanyatlást az aktív gazdaságok számára nézve.

A bortermelés, amelynek adatai a 7. *táblázat*ban láthatók, nagyfokú hanyatlást mutat mind a terméseredmények, mind pedig az aktív gazdaságok számának szintjén az 1976. évben, majd a kettő közül a terméseredmények mutatnak sokkal gyorsabb javulást 1977-ben.

Ezen az ágazaton belül a kis szőlőstelkek fokozatos feladásának tendenciája érvényesül hosszú távon. Itt is megelőző intézkedéseket tett az állam, magasabbra emelve a felvásárlási árakat, mint bármely más ágazatban az 1970-es években. Azonban fontos különbségek vannak a bor- és tejtermelés ágazatai között. Előbb ezeket kell szemügyre vennünk, mielőtt azt vizsgálnánk, hogy vajon a kormánypolitika (a dinamikus elemek erősítése a kisüzemi gazdálkodók körében) általános hatása összevethető-e a két ágazatban.

7. táblázat. Bortermelés, 1975—77

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	168	18 573	208	14 230
1976	139	10 616	168	8 680
1977	158	24 030	191	22 629

A kisüzemi tejtermelés magas színvonalának fenntartására rányuló erőfeszítések közepette a kormány teljes joggal hivatkozhat azokra a módokra, ahogyan a tejtermelők együttműködhetnek a mezőgazdaság kollektív szektorával, pl. termékek eladásánál vagy az állatoknak a gazdaság tehenészére történő rábízásával a közös nyári legeltetés idején. A nagyarányú tejtermelést folytató tázlári gazdák többsége él ezekkel a lehetőségekkel. Azonban csak kevés lehetőség van arra, hogy a szövetkezet a kistermelő szőlősgazdákat segítse. Tázláron egyáltalán nem lehet nagy teljesítményű permetező felszerelést bérelni, a szövetkezet csak arra képes, hogy felvásárlóként lépjen fel. Ez az ágazat igen munkaigényes, a szőlőmunka minőségileg különbözik a tehenek takarmányozásának és fejésének egész éven át változatlan, egyhangú munkájától. A szőlőt télen be kell takarni, tavasszal ki kell nyitni és meg kell metszeni, nyár elejére marad a kötözés és intenzív permetezés. Bármelyik lépés kimaradása súlyosan befolyásolja a termést. A késői fagy által károsított szőlőt az év további szakaszában gyakran elhanyagolják, minek következményeként a következő években sokkal kevesebb lesz a termés. Az őszi szüret sokkal nagyobb munkaerő mozgósítását igényli, mint a többi ágazat az év bármely szakában. A modern család nagysága megnehezíti az egyéni gazdaságok számára ennek a munkaerőigénynek a kielégítését. Elvileg ennek a problémának megoldása az ágazaton belüli háztartások nagyobb mértékű együttműködése vagy munkások felfogadása lehet. Úgy tűnik, hogy a kormány, felismerve az utóbbi lehetőség veszélyeit, lépéseket tesz annak érdekében, hogy a sikeres bortermelőket szőlőterületeik további növelésében megakadályozza. Régóta tilos új szőlők telepítése, és 1977-ben hivatalosan is megtiltották a szőlőstelkek eladását és vételét. A gyakorlatban azonban még van példa ilyen birtokátruházásokra, és — a föld használati jogához hasonlóan — a szőlőstelkek is örökölhetők.

Tázláron 1977-ben a járási hatóságok által javasolt tervek egyike szerint a szövetkezet tagjait arra kellene ösztönözni, hogy egy nagy kiterjedésű szőlőterület egy-egy részét vegyék meg, melyeken a szükséges munkálatokat ők maguk végeznék el. Az ehhez hasonló ötletek nagyon jól beváltak az erős kollektív szektorral rendelkező szövetkezeteknél, mint pl. Kiskőrösön és Soltvadkerten, a tázlári tagok azonban nemigen lelkesedtek az ilyenfajta tervekért. Addig, amíg közös szőlőstelkek létesítését nem szervezi meg a szövetkezet, Tázláron az összes termény kisüzemi szektorból fog származni, az Állami Gazdaság termelését kivéve. Az állam igyekszik a termelést ösztönözni, ami elkerülhetetlenül a termelők között új vagyoni polarizációhoz vezet. Az állam politikájának eredményeként egyrészt csökkent a bor minősége, másrészt ez vezetett indirekt módon a bor- és pálinkakereskedelem feketepiacának kialakulásához Tázláron és a Duna—Tisza közének néhány más, ugyancsak szakszövetkezettel rendelkező községében.[5]

Hosszú távon a kormány arra fog kényszerülni, hogy vagy a kollektív szektor erősítésével oldja meg a problémát, vagy pedig megengedje, hogy az egyéni gazdálkodók egy szűk csoportja saját nagy szőlőterületeket birtokoljon, amelyeknek művelését családon kívüli munkaerő segítségével végzik.

Az 1950-es években a kis szőlőstelkeket igen nagy mértékben elhanyagolták. A kiskőrösi járás bortermelésének általános helyzetét részletesen Szigetvári Ferenc elemezte (1968). Szerinte a tázlári szőlőstelkek az átlagosnál gyengébbek voltak és folyamatosan rossz minőségű termést hoztak. Zám Tibor szociológus (1974) a szőlőstelkek életképességét meghatározó „minimális terméshozam" bevezetését ajánlotta, amelynek mértékét a tázlári gazdák többsége még a kedvezőbb esztendőkben sem érte el. Ez az egyik oka annak, hogy a tázlári kisüzemi szőlőgazdaságok hanyatlófélben vannak. A másik ok a termesztéshez és a tároláshoz szükséges felszerelés magas ára, (mely utóbbi nélkülöz-

[5] Ennek a hálózatnak léte az egész országban közismert, elsősorban Zám Tibor írásainak köszönhetően (1974), aki világosan rámutat a jelenlegi borkonjunktúra negatív következményeire a szesztermelő községekben.

hetetlen, ha a terméket borként, és nem pedig a kevésbé kifizetődő szőlő formájában viszik piacra). A tázlári szőlőterületek nagysága az 1966. évi 783 hektárról 1977-re 412 hektárra zsugorodott, hozzátéve azt is, hogy ez utóbbi adat sok olyan telket is magába foglal, amely részben vagy teljesen elveszítette termőképességét.

A tanyasi és falusi bortermelő gazdaságokban egyaránt csökken az aktív gazdaságok száma, a termelés átlagértéke pedig nő. Ezen az ágazaton belül a lakóhely igen kis mértékben befolyásolja a termelést. A *8. táblázat* mutatja a bortermelésre szakosodott gazdák számát, és megerősíti azt a korábban már említett megfigyelést, mely szerint a szakosodott gazdák száma viszonylag kevés, és az általuk létrehozott termelési átlagértéket felülmúlja a nem szakosodott gazdák termelési átlagértéke.

8. táblázat. Bortermelésre szakosodott gazdaságok, 1975—77

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	46	14 693	64	12 256
1976	43	9 320	54	7 763
1977	27	18 908	53	17 502

Ehhez azt is hozzá lehet tenni, hogy a szakosodott gazdák átlagos szőlőterülete valamivel kisebb, és hogy ezeknek a gazdaságoknak a tulajdonosai átlagéletkorukat tekintve idősebbek mint a nem szakosodott termelők. Az ágazaton belül 1976-ban valamennyi termelő átlagéletkora jelentős csökkenést mutat. Ez talán azzal magyarázható, hogy a fiatalabb gazdák nem engedhették meg maguknak a termés elhanyagolását a fagykárok után, hiszen az hosszú távú károsodást jelentett volna.

A *7.* és *8. táblázat*ból kitűnik, hogy — néhány gazdag szomszédjától eltérően — Tázlár viszonylag kevés olyan bortermelésre szakosodott gazdával dicsekedhet, akik jelentős mennyiségben visznek terméket a piacra. Tázlár mezőgazdasága ma is vegyes képet mutat. A termelési szintek igen széles skálát mutatnak minden ágazaton belül, de sehol sem olyan mértékben, mint éppen a bortermelésben. Ezt bizonyítja a *9. táblázat*.

9. táblázat. A kisüzemi bortermelés ingadozása

Kategória	Falu	Tanya	Más ágazatok évi termelési átlagértéke (Ft)
1.	81	132	14 999
2.	74	80	21 980
3.	29	30	31 490
4.	19	16	35 827

(1. kategória = azok a gazdaságok, amelyek az 1975—77 közötti időszakban 20 000 Ft értékig adtak el bort.
2. kategória = azok a gazdaságok, amelyek az adott időszakban 20 000 Ft és 60 000 Ft közötti értékben adtak el bort.
3. kategória = azok a gazdaságok, amelyek az adott időszakban 60 000 Ft és 100 000 Ft közötti értékben adtak el bort.
4. kategória = azok a gazdaságok, amelyek az adott időszakban 100 000 Ft-nál nagyobb értékben adtak el bort.)

A táblázatból az is kiderül, hogy a másik két ágazaton belül a termelési átlagérték azokban a kategóriákban növekszik, amelyek nagyobb mennyiségű bort visznek a piacra.

A bortermelés és a többi ágazat terméseredményeinek összevetése azt mutatja, hogy a tázlári kisüzemi gazdaságok jövedelmei közt igen nagy eltérések vannak. Más megvilágításba helyezi ezt az eltérést a szakosodás egy bonyo-

lultabb meghatározása. 1976-ban például minden 6 gazdaságból 5 teljes kisüzemi bevételének több mint 75%-át egyetlen ágazatból szerezte. Mindössze 54 a száma azoknak a gazdaságoknak, amelyek a vizsgált három esztendő mindegyikében mindhárom ágazaton belül aktívan termeltek. Megjegyzendő, hogy az ilyen „teljesen vegyesen befektető" (fully diversified) gazdaságok (közülük 34 tanyasi) termelésének átlagértéke a három év alatt 270 000 Ft volt. Ez felér a legalább egy ágazatban aktívan termelő 400 gazdaság évi 117 000 Ft-os és a valamennyi aktív gazdaság 88 000 Ft-os átlagával. Az ilyen teljesen vegyes befektetésű gazdaságok megoszlását a *10. táblázat* mutatja. Különösen figyelemreméltó a tanyasi gazdaságok számának csökkenése az 1976-os nehéz esztendőben.

10. táblázat. A teljesen vegyesen befektető gazdaságok, 1975—77

	Falu		Tanya	
	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)
1975	38	52 429	85	47 383
1976	34	56 856	66	53 412
1977	43	95 766	91	79 859

A gazdaságok többsége tehát valahol az egyetlen terméktől való függőség és a mindhárom ágazaton belüli rendszeres termelés között foglal helyet. A *11. táblázat* a gazdaságok jövedelme alapján osztja négy csoportba azt a 400 gazdaságot, amely a vizsgált évek mindegyikében eladásra termelt.

11. táblázat. A rendszeresen aktívan termelő kisüzemi gazdaságok jövedelmi skálája

Kategória	Falu	Tanya	Összes
1.	179	221	400
2.	89	110	199
3.	45	50	95
4.	15	25	40

(1. kategória = a minden évben valamennyit termelő gazdaságok,
2. kategória = a minden évben 15 000 Ft értéknél többet termelő gazdaságok,
3. kategória = a minden évben 30 000 Ft értéknél többet termelő gazdaságok,
4. kategória = a minden évben 50 000 Ft értéknél többet termelő gazdaságok.)

Mielőtt a jövedelemeltérések további vizsgálatát megkockáztatnánk és a társadalmi rétegződés ingoványos talajára lépnénk, nézzük meg, hogy a táblázatban szereplő eltérések milyen mértékig vethetők össze a kisüzemi termelés főbb, a termeléshez nélkülözhetetlen tényezőivel: ezek a földtulajdon, a szövetkezeten keresztül szerzett javak és szolgáltatások és elsősorban a gazdaság munkaerőforrásai.

3. A kisüzemi gazdálkodás termelési tényezői: a föld

Az előző fejezetekben már utaltunk a földnek mint termelési tényezőnek és tulajdonjogának mint kulturális tényezőnek fontosságára egy túlnyomórészt agrárközösségen belül. A föld tulajdonjogának kérdését mint a parasztgazdaság egyik kulcsfontosságú elemét már igen sok szerző tárgyalta (Pl. SHANIN, 1974. 70—71.) Ennek a tényezőnek gazdasági és kulturális szerepe egyaránt sok változáson ment keresztül Tázláron. A hagyományos településhelyeken jelentkező termőföldigény a terület újra benépesítését eredményezte a XIX. században. A földek felparcellázása olyan gyorsan ment végbe, hogy néhány évtized múltán a jó mezőgazdasági termőföld itt is hiánycikk lett. A szocializmus előtti közösség értékrendszerében — sok más parasztközösséghez hasonlóan — a birtokolt földterület nagysága mindennél nagyobb jelentőségű volt. A kistulajdonosi rendszer tetőfokát az 1945. évi földreform után érte el. Aztán, az 1940-es évek végétől kezdve a jómódú és középparasztság földtulajdona nagyságának csökkentésére kényszerült. Kénytelenek voltak földjeiket eladni, vagy egyszerűen átengedni a helyi tanácsnak vagy valamelyik szövetkezeti csoportnak. A politikai helyzet további változásai során a független gazdaságok földterületei tovább csökkentek. Ennek egyik oka az volt, hogy a gazdák közül sokan elhagyták földjeiket, másik oka pedig, hogy az otthon maradók egy része rosszabb minőségű földjét átengedte a szövetkezeteknek, hogy ily módon könnyítsen adóterhein. Az 1970-es évek öt éve alatt tapasztalható hanyatlást, amikor a gazdákat nemigen késztették külső erők földtulajdonuk csökkentésére, a *12. táblázat* mutatja.

12. táblázat. A kisüzemi szektor földterülete, 1972—77[6]

	Szántóföld és rét	Szőlő, kert gyümölcsös	Legelő, nádas, erdő	Összes mezőgazdasági terület (ha)
1972	1 342	427	722	2 619
1977	959	412	374	1 747

A gazdák nagyobb hajlandósága arra, hogy lemondjanak nagy kiterjedésű örökölt földterületeikről (azaz a szakszövetkezet keretein belül a számukra biztosított örökölhető használati jogról) más tényezők feltételeinek megváltozásával magyarázható: pl. a családi munka csökkenése, változatos termelési technikák elérhetősége a szövetkezeten keresztül. Gyakran hangzik el a kormány részéről az a kijelentés, amely szerint a kisüzemi gazdaságok olyan mértékben integrálódtak már a kollektív szektorba, hogy könnyen nélkülözik a nagyobb földterületeket (pl. *Mezőgazdasági . . . Minisztérium*, 1976. 9.). Sok tázlári gazda egyetért ezzel az állítással, és nem tekinti már a földet a termelés kulcsfontosságú tényezőjének. Sok periferikus földterületet, amelyet az elmúlt harminc év alatt tulajdonosaik elhagytak, műveletlenül hagynak azok a szövetkezetek és állami gazdaságok is, amelyeknek névlegesen tulajdonai. A Tázlárhoz tartozó, a szakszövetkezet által megművelt szántóterület — az elmúlt években felmutatott javulások ellenére — kisebb, mint az

[6] Az 1972. évi adatok az általános mezőgazdasági népszámlálás eredményei. Az 1977. évi adatok a tázlári Tanács adócsoportjától származnak.

1930-as években volt. Ugyanez érvényes a tejtermelő állatállományra és a szőlőterületekre is. A kollektív szektor megszervezése az egyéni termelők által rájuk hagyott földeken nem ment simán. Mindaddig, amíg a szövetkezetet elsősorban tagjainak egyéni érdekei irányították, olyan rossz földek begyűjtőhelyéül szolgált, amelyekre senkinek nem volt szüksége. Néhány nem tipikus esetben, ha valaki növelni kívánta földterületét, a szövetkezet nagyon szívesen adott bérbe földet, igen olcsón. Azokban az esetekben, amikor olyan föld kisajátítására került sor, amit a tulajdonos nagyon sajnált, kárpótlásul másutt kínáltak fel neki földet. Tázláron a szövetkezet földdel nem rendelkező tagjait és alkalmazottait olyan háztájival látta el, amely gyakran felülmúlja a termelőszövetkezeti tagok gazdaságainak átlagos nagyságát.

A földterület csökkenése és a furcsa új földbőség nem feltétlenül jelenti a földtulajdon okozta jelentős különbségek megszűnését. A továbbra is fennálló eltéréseket a terméshozamban és a jövedelemben mutatkozó különbségekkel lehet összefüggésbe hozni, bár — mint minden itt felhasznált statisztikai adatot — ezt is óvatosan kell kezelni.[7] A *13. táblázat* földfajtánként mutatja a

[7] Ezek az adatok a helyi adókönyvelésből származnak, amelyeket a szövetkezet bocsátott rendelkezésemre. Ez az egyének összes földterületét három kategóriában tünteti fel: szántóföldterület (minőségjelző számmal, amely a fizetendő adóösszeget befolyásolja), legelőterület (hasonló minőségjelzővel), szőlőterület (minőségjelző nélkül). Ezeket az adatokat az előző részben tárgyalt gazdaságokkal állítottuk szembe. Azokban az esetekben, amikor a háztartásnak egynél több gazdasága volt, a földtulajdonokat is felosztották, legalábbis adózási célokból. Számos kiigazítást tettünk, pl. amikor tudtuk, hogy a földet, amely névlegesen egy budapesti rokoné vagy házhoz kötött nagymamáé, a valóságban egy másik gazda használta. A gazdaságok és földterületek közötti összefüggésekről nyert kép óhatatlanul tökéletlen marad. Mivel lehetetlen bármilyen földtípussal való kereskedés, mindhárom földtípus esetében akad példa nem hivatalos bérlésekre. Ezek legtöbbje igen kis mértékű; pl. egy nyugdíjas falusi lakos évente 50 liter tejet kap azért, hogy egy tanyasinak átengedi egy kis legelőrész használatát. Sok terület nem helyi lakosok birtokában van. Néhányan ezek közül kivándoroltak a faluból, de a soltvadkerti határhoz közel eső szőlőföldeket már annak a községnek jómódú bortermelői birtokolják. Ezek egy része még termel, fizetik az adót a helyi tanácsnak sőt, még értékesítenek is a tázlári szakszövetkezeten keresztül. Mivel azonban már nem tekinthetők tázlári lakosoknak, mi nem is foglalkozunk itt velük. Más esetekben, ahol a külső tulajdonos nem foglalkozik földjével, és főként helyi illetőségű rokonai végzik a munka legjavát (és élvezik a jövedelem nagy részét vagy akár egészét) mind a föld, mind a termelés a helyi gazdasághoz számítható.

Bár azt várnánk, hogy a gazdák nem szívesen fizetnek adót olyan föld után, amelyet a gyakorlatban nem használnak, ez mégsem így van. Vannak olyan gazdák, akik sokkal nagyobb területet használnak mint amekkora után adóznak. De vannak olyanok is, akik nem jelentik, ha szántóföldjüket vagy szőlőjüket már csak legelőként használják, pedig ezáltal csökkennének adóterheik. Lehetséges az, hogy egy gazda adót fizet teljesen terméketlen földje után is, mert ezzel késleltetheti ennek a földnek és más földtulajdonának a kollektív szektor vagy az Állami Gazdaság által történő kisajátítását. A tanácsi hivatalokban rendszeresen ellenőrzik a földtulajdonokat. A járási tisztviselők 1977-ben végeztek alaposabb vizsgálatot, amely sok gazda kötelezettségeit csökkentette. Ugyanennek az évnek a végén érvénybe lépett néhány új kollektivizálási tervezet. Azokban az esetekben, amikor az 1977. évi alacsonyabb adat a fenyegető kisajátításnak volt tulajdonítható, az 1976. évi adatot vettük figyelembe, de néhány esetben az 1977. évit választottuk, mint az elmúlt években használt földterületeket pontosabban jelző mutatót. A fennmaradó tökéletlenségekről a szőlőtulajdon és bortermelés esetében is számot kell adnunk. Ma már mind sertést, mind tehenet lehet tartani bármiféle földtulajdon nélkül is (leszámítva a kerteket, amelyek Tázláron általában 0,5 hektárnál valamivel nagyobbak, és nincsenek feltüntetve az adózási feljegyzésekben). Nehéz azonban elképzelni a bortermelést szőlőterületek nélkül (bár a kerti szőlőtermelés szintén nem szerepel a feljegyzésekben). A tázlári 522 szőlősgazda közül csak 416 termelt eladásra szőlőt vagy bort 1975—1977 között. Ez még akkor is nagy eltérés, ha figyelembe vesszük a terméketlen területeket, a közös eladásokat és a házi fogyasztásra történő termelést. Sőt, ezen az ágazaton

földtulajdonnal rendelkező gazdaságok teljes számát, a *14. táblázat* pedig az összes földtulajdon nagyságbeli megoszlását, és minden egyes méretkategórián belül a művelhető földterület és a szőlőstelkek arányát tünteti fel.

13. táblázat. A kisüzemi földtulajdonok a tulajdon fajtája szerint

Gazdaságok	Falu		Tanya		Összesen
	gazdaságok száma	átlagos nagyság (m²)	gazdaságok száma	átlagos nagyság (m²)	
szántófölddel rendelkező gazdaságok	209	14 308	312	17 351	521
legelővel rendelkező gazdaságok	100	9 597	214	12 460	314
szőlőterülettel rendelkező gazdaságok	215	5 318	307	5 853	522

14. táblázat. A kisüzemi gazdaságok nagyság szerinti megoszlása[8]

A gazdaságok teljes nagysága (ha)	Gazdaságok száma	A teljes terület szántóföld része (%)	A teljes terület szőlőterület része (%)
0 —0 6	228	41,4	49,9
0,6—1,8	346	49,2	32,4
1,8—3	215	58,9	21,3
3 —4,8	132	56,9	16,6
4,8—6	31	59,4	13,1
6 —9	4	65,4	10,4

Összesen 465 gazdaságnak volt mindhárom típusú földje: minden típuson belül az átlagos földtulajdon nagysága megközelítette az általános átlagot. A gazdaságoknak mindössze 8%-a nem rendelkezett földtulajdonnal. A *13. táblázat* szerint a tanyasi gazdaságok száma mindhárom földtípus kategóriájában felülmúlja a falusiakét, és földterületeik is számottevően nagyobbak, különösen a szántóföldek és a legelők tekintetében.

Bennünket elsősorban a kisüzemi gazdaságok terméshozama és a földtulajdon viszonya érdekel. A földdel rendelkező gazdaságok kis része feltehetően csak saját fogyasztás céljából művelte földjét, és ezért nem értékesített semmilyen terméket a szakszövetkezeten keresztül 1975—1977 között. Valamivel magasabb az aránya azoknak a gazdaságoknak, amelyek csak egy vagy két évben adtak el terméket. A következőkben figyelmünket részben arra a 400 gazdaságra fogjuk összpontosítani, amelyeket korábban rendszeresen eladásra termelőknek neveztünk, részben pedig az előző rész végén szereplő *11. táblázat*ban feltüntetett kategóriákra. (Az 1. kategória mind a 400 gazdaságot tartalmazza, a 2. kategóriába azok a gazdaságok tartoznak, amelyek a vizsgált időszak minden egyes évében több mint 15 000 Ft értéket termeltek, a 3. kategória gazdaságainak több mint 30 000 Ft, a 4. kategóriába tartozóknak 50 000 Ft-nál magasabb az évi termelési értéke.)

belül 45 olyan termelő volt, akik egyáltalán nem szerepelnek a szőlőterületek összeírásaiban. Néhányan közülük minden bizonnyal virágzó kerti szőlőtermelést folytatnak, mások pedig olyan területeket béreltek, amelyek után nem ők fizették az adót. De az is lehetséges, hogy az adózási adatok és a gazdaságok összeegyeztetésének tökéletlenségei is hozzájárulnak ennek magyarázatához.

[8] Az 1977. évi helyi adózási összeírásokból. A maradék területet legelők, erdők és nádak alkotják, amelyek közül messze a legnagyobbak a legelőterületek.

15. táblázat. A rendszeresen termelő gazdák földtulajdonai

	Összes gazd. száma	Gazd. %-a	Szántóföldek átlagter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Legelők átlagter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Szőlőterület átlaga (m²)
1. kategória	400	85	18 411	157	55,3	13 063	34	88,3	6 209
2. kategória	199	87,9	21 274	193	60,8	14 449	36	93,5	6 861
3. kategória	95	89,4	23 394	228	69,5	14 319	33	96,8	7 395
4. kategória	40	92,5	23 431	234	72,5	15 314	44	97,5	7 828
5. kategória	54	96,3	23 654	223	74,1	14 015	37	100	6 123

A *15. táblázat* a valamennyi földtípussal nem rendelkező gazdaságok számát és a földtulajdon átlagnagyságát mutatja, a szántóföld és legelő esetében aranykoronán alapuló minőségjelző számmal együtt.[9] Ugyanezeket az adatokat tüntettük fel a gazdaságok egy 5. kategóriájában is, amelyek a vizsgált három év mindegyikében mindhárom termelési ágazatban aktívak voltak (teljesen vegyesen befektető gazdaságok).

A *15. táblázat* nem feltétlenül támasztja alá azt az állítást, amely szerint a földtulajdon okozta különbségek megszűntek volna. A rendszeresen termelők tulajdona kis mértékben ugyan, de felülmúlja a rendszertelenül, illetve egyáltalán nem termelő gazdaságokét. Ami a szántóföldeket illeti, azok átlagterülete és minősége először növekedést mutat, de aztán állandó marad a két magasabb jövedelemkategóriába tartozó gazdaságok esetében. A legalacsonyabb kategóriában 60, szántófölddel egyáltalán nem rendelkező gazdaság van. A teljesen vegyes befektetésű gazdaságok területe és minősége alig különbözik a többi magasabb jövedelmű gazdaságétól. Miközben a legelők területe és minősége, valamint az összes terméshozam között igen távoli az összefüggés, a magasabb jövedelemkategóriákban a tulajdonnal rendelkező gazdaságok száma nő. A földtulajdon aránya a három termelési ágazat legkevésbé integrált ágazatában, a bortermelésben a legmagasabb. A magasabb kategóriákban észrevehető területi növekedés itt kisebb mértékű, de folytonos.

Csak a termelési statisztikák részletesebb vizsgálata után, akkor is szigorú megkötésekkel vonhatjuk le azt a következtetést, hogy napjainkban a terméshozamban mutatkozó különbségeknek alig van közük a földtulajdon milyenségéhez, és hogy valamennyi nagyobb termelő együttműködik a szakszövetkezettel. Először is, a heterogén összetételű tázlári földek minőségét az aranykorona szerinti értékelés nem tükrözi hűen. Másodszor, a szántófölddel és szőlővel nem rendelkezők viszonylag magas száma részben az adatok pontatlanságával magyarázható, ami pl. a haszonbérletek ellenőrizhetetlenségéből adódhatott. A napjainkban alkalmazott fejlett technika módot ad az ügyes gazdáknak arra, hogy újabb szőlőtelepítések nélkül növeljék termelési eredményeiket. Ennek ellenére még mindig szoros összefüggés van a szőlőtelkek nagysága és a bortermelés eredményének értéke között. Ez annak ellenére igaz, hogy még ezen a termelési ágazaton belül is lehetőség van az alapvető nyersanyagok kívülről történő beszerzésére; néhány gazda gazdagabb szomszédjának adja el szőlőjét, amit maga nem tud feldolgozni.

[9] A minőség aranykorona értékben megadva szerepel. De a tázlári földterületek felmérése ma már annyira idejétmúlt, hogy ez az adat nem jelent túl sokat. Így pl. manapság a kisüzemi gazdák által évek óta rendszeresen művelt és trágyázott földterület esetleg termékenyebb lehet, mint egy hasonló nagyságú terület a kollektív szektorban, amelyet csak időszakosan műtrágyáznak, annak ellenére, hogy ez utóbbi ugyanakkora aranykorona értékelést kapott annak idején, és a szakszövetkezet kárpótlásul ajánlotta fel a gazdáknak, ha saját földjeiket táblásításnak vetették alá. Az ökológiai feltételek gondos kezelésének fontosságáról ezen a vidéken l. Berényi munkáját (1971).

16. táblázat. A bortermelő gazdaságok szőlőterülete

	Gazdaságok száma	Átlagos szőlőterület (m²)
0— 20 000 Ft értékben eladott bor	213	4 920
20— 60 000 Ft értékben eladott bor	154	5 536
60—100 000 Ft értékben eladott bor	69	7 890
100 000 Ft-nál magasabb értékben eladott bor	35	11 446

A legelők széles körű elhanyagolása és elhagyása (melyek aztán beolvadnak a szövetkezetbe) az oka annak a *12. táblázat*on jól látható jelenségnek, hogy egyre kevesebb a legelővel rendelkező gazdaságok száma. Természetesen nem lehet egyszerű megfeleléseket megállapítani a sertéshizlalás és tejtermelés, illetve a szántóföld és legelőtulajdon között. Azonban további szabályszerűségek bukkannak fel a *17.* és a *18. táblázat*okban, amelyek 1977-ben a szakosodott termelők földtulajdonainak lebontását, valamint minden egyes ágazaton belül az aktív gazdaságok tulajdonát mutatják ugyanabban az évben.

17. táblázat. A szakosodott termelők földtulajdona 1977-ben

	Összes gazd. száma	Gazd. %-a	Szántóföldek átl. ter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Legelők átl. ter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Szőlőter. átl. (m²)
Sertéshizlalók	79	65,8	12 688	115	32,9	7 293	23	54,4	4 411
Bortermelők	80	80	14 328	99	46,3	12 040	37	92	5 739
Tejtermelők	20	80	16 098	77	40	16 072	35	75	5 160

18. táblázat. Valamennyi aktív gazdaság földtulajdona 1977-ben

	Összes gazd. száma	Gazd. %-a	Szántóföldek átl. ter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Legelők átl. ter. (m²)	Minőség	Gazd. %-a	Szőlőter. átl. (m²)
Sertéshizlalók	372	82	18 302	158	51,6	12 500	33	81,7	5 961
Bortermelők	349	85,4	17 622	149	53,9	12 804	34	93,7	6 358
Tejtermelők	230	87,4	21 514	186	67	13 858	36	88,3	6 438

Várakozásainknak megfelelően a szakosodott gazdáknak kevesebb forrás áll rendelkezésükre, mint a nem szakosodottaknak. Azonban érdekes különbségeket figyelhetünk meg a három ágazat között. A bortermelők viszonylag közel állnak az átlaghoz, minden földfajta tekintetében *(16. táblázat)*. Sok tejtermelő legelőtulajdona azonban jóval fölötte áll az átlagosnak. A három ágazat közül a sertéshizlalóknak állnak a legcsekélyebb források a rendelkezésére.

Az egyes termelési ágazatoknak az előző részben leírt fő jellemzői segítik ezeknek a táblázatoknak a megértését. 1977-ben az aktív tejtermelő gazdaságok nagy részének az átlagosnál nagyobb legelő, sőt szántóföld, valamint szőlő tulajdona volt. Azokról a gazdákról van itt szó, akik a felszerelés és nyersanyag előteremtéséhez elsősorban saját termelésükre támaszkodnak. Az aktív bortermelő gazdaságoknak csak a szőlőstelkei emelkedtek az átlag fölé. Az aktív sertéshizlaló gazdaságok között nagy számban (67) találunk szántófölddel egyáltalán nem rendelkezőket. Ezek közül 37 volt a szakosodott gazdaság. Talán ez a kis csoport példázza a kormánynak azt az állítását, amely szerint sikerült megszüntetni a parasztoknak a földtől való függőségét. Tázláron *lehetséges* ilyen módon állatot tenyészteni és eladni. Ne felejtsük azonban el azt, hogy ezeknek a termelőknek az átlagos terméshozama nem magas. Ezek a gazdaságok többnyire egy vagy két, a gazdaságon kívül dolgozó taggal rendelkező fiatal családhoz tartoznak, amelyek a faluban laknak, s így elérhető távolságban vannak a szövetkezet nyújtotta lehetőségekhez. Rá kell mutatnunk

arra is, hogy a fennmaradó 52 szakosodott sertéshizlaló gazdaság szántóföldterülete az átlag alatt marad. Ezeknek a földtulajdonoknak a minősége következetesen alacsonyabb a nem szakosodott gazdaságokénál. Ugyanezt a jelenséget figyelhetjük meg a többi ágazat szántóföldterületeinek esetében.

Mindebből az a tendencia rajzolódik ki, hogy a nagy terméshozamú, rendszeresen eladásra termelő gazdaságok nagyobb földtulajdonnal rendelkeznek mindhárom földtípus esetében. Láttuk, hogy a nagyobb bortermelőknek általában nagyobb szőlőterületeik vannak. A teljesen vegyes befektetésű gazdaságoknak, valamint a tejtermelő gazdaságoknak 1977-ben igen nagy volt a szőlőterületen kívüli birtoka. A földnek mint a kisüzemi termelés tényezőjének változatlan fontosságát illetően csak a sertéshizlalás ágazatában élhetünk lényeges fenntartásokkal. Itt ugyanis néhány, az alábbiakban tárgyalandó választási lehetőség biztosítja a gazdák számára azt, hogy földtulajdon nélkül is értékesíthessenek állatokat a szakszövetkezeten keresztül. A tejtermelés már sokkal inkább a legelők és a saját készletek meglétének függvénye. Ha felidézzük azt, hogy a sertéshizlaló gazdaságok többsége ma már a faluban van, a tejtermelők pedig jobbára tanyán élnek, világossá válik, hogy a tanya fennmaradása a földkérdéssel függ össze. Nemcsak arról van szó, hogy a tanyasi gazdaságok nagyobb földtulajdonnal rendelkeznek; tulajdonosaik közül sokan, bár megengedhetnék maguknak a faluba való beköltözést, mégis úgy vélik, hogy földjeik közelségének és a nagy, bekerítetlen udvarok használatának előnyei a terméseredmények színvonalának fenntartásához elengedhetetlenek. A falusi és a tanyasi gazdák egyetértenek abban, hogy a kisüzemi gazdaságok földtulajdonait csökkentő kisajátítások ártani fognak a termelésnek. Mégis, minden bizonnyal a tanyasi gazdák lesznek azok, akik nehezebben fognak tudni alkalmazkodni a termelési technikák megváltozásához. Az a tanyalakó, aki évtizedeken át a közeli mezőn legeltetett, valószínűleg kelletlenül veszi tudomásul azt, hogy a tápért a faluba kell mennie, hogy ott készpénzért vegye meg, miközben a mezőt a kollektív szektor újrafejlesztési terveknek veti alá. Úgy tűnik, hogy a tanyákról való folyamatos kiszorulást és a kollektív szektor további kiterjesztését legjobban a tejtermelés ágazata szenvedi meg. A község fiatalabb gazdáit arra ösztönzik, hogy egész éven át nagyobb számú állatot tartsanak istállókban. A falusiak azonban szívesebben szakosodnak olyan ágazatra, amely nem igényel sem egész éven át tartó gondozást, sem pedig időigényes ki-bejárást és munkát a földeken. A tanyasi és falusi sertéshizlaló gazdaságok szántóföld tulajdonának eltéréseit mutatja a *19. táblázat.*

19. táblázat. A sertéshizlaló gazdaságok szántóföld tulajdona, 1975—77

	Gazdaságok száma	Gazdaságok %-a	Átlagterület (m^2)
Falusi sertéshizlalók	230	73	15 250
Tanyasi sertéshizlalók	231	87,9	20 390

Az eladásra kerülő termék színvonalának emelkedésével az eltérés egyre nagyobb lesz.

Kísérletek történtek a falusi és tanyasi gazdaságok terméshozama és földtulajdona közötti statisztikai összefüggések feltárására mind a tejtermelés, mind a sertéshizlalás ágazatán belül. Egyetlen pozitív összefüggés adódott a tanyák sertéstenyésztése és szántóföldterületeik között az 1976-os évben. Ne felejtsük el, hogy ebben az ágazatban ez a stagnálás éve volt, amikor sem a tanyák, sem a falu gazdaságai nemigen adtak el semmit.

Ezeknek a részletezett megszorításoknak figyelembevétele mellett is vitatható, hogy a föld olyan sokat veszített-e korábbi jelentőségéből a kisüzemi gazdálkodásban. Egyetlen pont van, amely ezt a végkövetkeztetést megkérdőjelezheti. A 400, rendszeresen aktív, árutermelő kisüzemi gazdaság átlagos földterülete 3 hektár. Ez a szám a teljesen vegyes befektetésű és virágzó gazdaság esetében a 4 hektárt is meghaladja. 1972-ben a magyarországi szakszövetkezeti községek parasztgazdaságainak átlagos nagysága 2,53 hektár

volt.[10] Ugyanebben az évben a háztáji üzemek átlagos nagysága 0,75 hektár volt, s ez a szám azóta is folyamatosan csökken. Sok fejlettebb termelőszövetkezetben ezek a területek már nem egyéni művelés alatt állnak, hanem gyakorlatilag a kollektív szektorhoz tartoznak; a kistermelők készpénzt vagy természetbeni juttatást kapnak utánuk.[11] Ezekben az esetekben elmondhatjuk, hogy a kisüzemi gazdálkodás valóban integrálódott a szocialista szektorba, legalább olyan értelemben, hogy a föld már nem nélkülözhetetlen termelési tényező az egyén számára. Ez a helyzet azonban nem áll fenn a tázlári szakszövetkezet esetében. A gazdák nagyobb földterületeket tartanak meg, de nem a föld státuszt jelentő értéke miatt, hanem azért, mert szerintük ez az a legmegfelelőbb területnagyság, amely biztosítja az általuk kitűzött termelési színvonalat. Ha a szántók és legelők méretei meghatározásában jelenleg fennálló szabadságot hirtelen (pl. egy háztáji norma bevezetésével) korlátoznák, nem biztos, hogy valamennyi gazdaság megkísérelné termelési színvonalának más módon való fenntartását. A következő részben arról lesz szó, hogy a hatóságok tervei szerint hogyan menne végbe egy ilyen átmenet, és hogy a szakszövetkezetek kollektív szektorának javak és szolgáltatások formájában történő juttatásai milyen mértékben játszanak lényeges szerepet ma a kisüzemi termelésben.

4. A kisüzemi termelés tényezői: a szövetkezet által biztosított javak és szolgáltatások

Ebben a részben a helyi statisztikák felhasználásával fogjuk megvizsgálni azt, hogy a kisüzemi gazdálkodás milyen mértékben integrálódott a nagyarányú termelést folytató szocialista mezőgazdaságba, és hogy a kettő valóban szerves egységet alkot-e.[12] A gazdaságok többségében ma már egy vagy több szakszövetkezeti tag van. Ezen a helyen nem kívánunk foglalkozni sem a szövetkezetnek a községben játszott kulturális vagy politikai szerepével, sem azokkal az előnyökkel, amelyeket a szövetkezet irányításában valamilyen módon részt vevő tagok élveznek. A szövetkezet tevékenysége nem korlátozódik arra, hogy tagjai és a nem tagok is rajta keresztül értékesíthetik termékeiket. Feladatai közé tartozik a termelés segítése a befektetés oldalán is. Jugoszláviától és Lengyelországtól eltérően Magyarországon igen nehéz az egyéni gazdálkodónak nagyobb, a termeléshez szükséges gépeket, nevezetesen traktorokat megvásárolni. A tázlári földbirtokok átlagos nagysága aligha tesz lehetővé ilyen mértékű befektetést. Mégis, vannak olyan munkálatok, amelyek elvégzéséhez a komolyabb gépek nélkülözhetetlenek. A korábban magántulajdonban levő cséplőgépeket a szakszövetkezet az 1960-as évek elején sajátította ki, és

[10] Ebből 1,72 hektár volt szántóföld. A szakszövetkezet 1972. évi általános népszámláláson alapuló gazdasági statisztikáinak részletes lebontását és egyéb kisüzemi gazdaságokkal való összehasonlítását l. *Központi Statisztikai Hivatal* 1977. 98.

[11] A háztáji földeknek a nagyüzemi földterületekbe való bekebelezése elvileg közvetlenül a tömegeket tömörítő szövetkezetek megalakítása után megkezdődött, l. pl. Hegedűs elemzését (1970. 8. fejezet). De a teljes kollektivizáció viszonylag új jelenség, amely csak a nagyobb és eredményesebben gazdálkodó szövetkezetekre jellemző.

[12] L. pl. *Mezőgazdasági... Minisztérium* 1976. 9. Ugyanez a forrás (1976. 11.) elismeri azt, hogy a szakszövetkezeti tagok esetében a kollektív szektorban végzett munkával való kapcsolat gyengébb mint a termelőszövetkezeti tagok esetében. Pedig az integráció lényeges alapelvei az egyszerűbb szövetkezetek fajtáira is vonatkoznak. L. Gyenis (1971. 8.).

az 1970-es évek elejéig voltak használatban. Az egyéni termelők az elmúlt évek során arra kényszerültek, hogy használatba vegyék a szövetkezeti tulajdonban levő modern kombájnokat. Ugyancsak a szövetkezet „műhelyében" (régen: gépállomás) egyéb szolgáltatásokhoz is juthatnak a gazdák. Saját gabonatermésüket megőröltethetik a szövetkezet darálójában és, ami az 1970-es években vált nagyobb jelentőségűvé, nagy mennyiségű műtrágyát és tápsűrítményt vehetnek, amelyek részben a helyi kollektív szektor termékei, nagyobbrészt pedig Tázláron kívülről hozzák be, előre csomagolt állapotban. Sajnos, a kisüzemi gazdaságok és a szövetkezet tranzakcióit feltüntető statisztikák nem tartalmazzák a műhelyben történő áru- és szolgáltatáscserét. Ennek, és más fogyatékosságoknak ellenére az ezen tranzakciókat feltüntető adatok a legjobb elérhető mutatók a kisüzemi gazdálkodást illetően.[13]

Szemben azzal, ami a kisüzemi gazdálkodás teljes integrációja után várható lenne, a gazdaságok közül igen sok nem vette igénybe a mezőgazdasági gépek szolgáltatásait. Ezek közül néhány, de nem mindegyik, egyáltalán nem rendelkezett földtulajdonnal, vagy pedig bortermelésre szakosodott gazdaság volt. (Ez az a termelési ágazat, amely nagymértékben független maradt a kollektív szektortól.)

20. táblázat. Az aktív gazdaságok tranzakciói, 1975—77

	Összes gazdaság száma	A tranzakciókban részt vevő gazdaságok (%)	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
1975	507	81,5	2782
1976	477	73,6	3263
1977	498	72,3	2433

A *20. táblázat*ból világosan kiderül az, hogy évről évre bizonyos ingadozással kell számolnunk mind a szolgáltatásokat igénybe vevő aktív gazdaságok arányát, mind az igénybe vett szolgáltatások átlagértékét illetően.

Az igénybe vett szolgáltatások szintjének ingadozásáról tanúskodik a *21. táblázat* is, amely azt mutatja, hogy a teljesen vegyesen befektető gazdaságok szinte mindegyike az átlagosnál magasabb szinten vett részt a szövetkezettel folytatott tranzakciókban, ez a szint azonban évről évre csökkent.

Ezeknek az adatoknak megmagyarázásakor két szempontot kell figyelembe vennünk. Először is, idézzük fel a különböző ágazatok termelésének általános tendenciáit. Az aktív gazdaságok száma csökkent 1976-ban, de nem olyan nagy mértékben, mint a tranzakciókat folytató gazdaságoké. Emögött az állhat, hogy a szőlőt károsító fagyokat követően néhány gazdaság a gépi ráfordítástól jobban függő ágazatokban növelte a

[13] Emiatt a főbb kihagyás miatt lehetetlen bizonyítani, hogy — egyéb dolgok egyenlők lévén — a falusi gazdaságok jobban ki tudják használni a szövetkezet nyújtotta lehetőségeket, és nagyobb mennyiségű tápot vásárolnak közvetlenül a műhelyből. Ugyanakkor az elérhető statisztikák tartalmaznak olyan adatokat is, amelyek figyelembevétele a gazdasági integrációról alkotott kép torzulásához vezet. A tagok igényelhetnek olyan szolgáltatásokat (nevezetesen házépítéskor a szállítást), amelyeknek semmi közük nincs a gazdálkodáshoz. Ezeket a tételeket figyelmen kívül hagytuk. Kiigazításokat tettünk olyankor, amikor köztudott volt, hogy az egy számlára írt szolgáltatásokat a valóságban mások vették igénybe (pl. nem tag vagy olyan tag, aki tartozik a szövetkezetnek és emiatt saját nevére nem kaphat szolgáltatást). De még ezek után a kiigazítások után is marad néhány zavaros eset. Néhány nagy igényekkel fellépő gazdaság ugyanis igen kevés terméket értékesített a szakszövetkezeten keresztül vagy éppen semmit. 1975—77 között az 584 aktív gazdaságból összesen csak 306 bonyolított le tranzakciókat a szövetkezettel gazdasági ráfordítások céljából a vizsgált évek mindegyikében.

21. táblázat. A teljesen vegyes befektetésű gazdaságok tranzakciói, 1975—77

Év	A tranzakciókban részt vevő gazdaságok száma	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
1975	53	5471
1976	53	3637
1977	54	3116

termelést. Ez magyarázhatja a tranzakciók szintjének általános emelkedését. Ugyanakkor a teljesen vegyes befektetésű gazdaságok igényei csökkentek. Ha visszaemlékszünk, ezeknek a gazdaságoknak 2/3 része tanyasi, és a tanyasi sertéshizlalás termelése 1976-ban a kormányzat ingadozó állásfoglalásai következtében visszaesett. Az alábbiakban vissza fogunk térni a tanyasi és falusi gazdaságok közötti tranzakciós eltérések bonyolult problémájára. Azonban elégtelen minden olyan érv, amely kizárólag a kisüzemi gazdaságok szolgáltatási *igényeire* összpontosít. Ezek ugyanis aligha magyarázhatják a tranzakciók átlagértékének általános esését 1977-ben, tehát abban az évben, amikor mindhárom ágazat termelése nagymértékű emelkedést mutat. Ez a jelenség csak egy másik, döntő pont megvizsgálásával magyarázható, nevezetesen azzal, hogy mennyiben képes a szövetkezet javakkal és szolgáltatásokkal kielégíteni tagjai igényeit.

Sajnos, ez a szolgáltatási kapacitás az 1975—1977 közötti időszakban jelentősen csökkent. Ennek a szakszövetkezet vezetőségén belüli helyi problémák voltak a legfőbb okai. Ahogyan azt a disszertáció előző fejezeteiben leírtuk, 1977-ben az irányítás belső ellentétek kialakulására adott módot, kulcspozícióban levő tisztviselők távoztak, s a tagság általában ellenségesen viszonyult a vezetőséghez. 1975-ben az akkor még új, a szakszövetkezet modernizálását célul tűző vezetőségnek sikerült a még a korábbi vezetőség által megjavított szolgáltatási szintet emelni. Ezt általános javulás követte 1976-ban. Az ebben az évben jelentkező csökkenő tendenciák csak az igények oldalának ellentétes jellegű tényezőivel magyarázhatók. 1977-ben azonban a szervezet általános válsága következtében a műhely több hónapig mérnök nélkül maradt, egészen addig, míg végül egy helyi iparost alkalmaztak az állás betöltésére. A vezetőség még megmaradt része a kollektív szektor problémáival volt elfoglalva. Megtörténhetett, hogy abban az évben aratáskor nem vették a fáradságot a (szakszövetkezet számára fölösleges) szalma betakarítására és bálázására, hogy aztán eladják a helyi gazdáknak. Így azok a gazdák, akiknek szalmára volt szükségük (elsősorban a tejtermelők) és azok, akiknek már nem voltak saját földterületeik, arra kényszerültek, hogy szükségleteiket máshonnan szerezzék be. Az ilyen és ehhez hasonló esetek növelik az egyéni gazdálkodó által vállalt kockázatot, aki feladja saját földterületét, és ehelyett a kollektív szektorral való együttműködésre bízza magát. A kollektív szektor forrásai községenként mások, és évről évre változnak. Sajnálatos eset volt — és mint azt az itt nem közölt másik fejezetben kifejtettem, részben maguk a helyi gazdák is hozzájárultak ehhez —, hogy éppen egy, az egész szövetkezet (beleértve a tagokkal való kölcsönösen gyümölcsöző együttműködés lehetőségeit) megerősítését kívánó vezetőség tevékenysége vezetett olyan helyzethez, amelyben a föld kisajátításának erőszakos politikáját a tagok számára elérhető szolgáltatási lehetőségek komoly hanyatlása kísérte.

Kétségtelenül vannak olyan mezőgazdasági szövetkezetek Magyarországon, amelyek tagjaik teljes bizalmát élvezik. Ezek a szövetkezetek talán részben éppen ennek a bizalomnak alapján képesek tagjaik számára évről évre az áruk és szolgáltatások magas szintjét biztosítani, s ennélfogva stabil keretet adni a decentralizált, kisüzemi gazdálkodást folytató gazdaságok számára. De ennek a bizalomnak és következetességnek hiányában könnyen érthető, hogy sok gazda miért választja inkább a szövetkezettel való tranzakcióinak lecsökkentését, vagyis azt, hogy csak akkor veszi igénybe a szövetkezet szolgáltatásait, ha végképp nincs más választása. Például, a szövetkezet minőségi kandisznókat tart igen magas költségen. Tagjait arra ösztönzi, hogy használják is ezeket a modern fajtákat. De a tagok közt van néhány, aki továbbra is tart hagyományos fajtájú kanokat, és sokan inkább ezekhez a gazdákhoz viszik állataikat, mintsem a szövetkezeti megtermékenyítő központba. Vagy vegyünk egy másik példát. A szövetkezet egész értékesítési rendszere elvileg előzetes szerződésen alapul; a tag vásárláskor előnyös árengedményeket és manapság társadalombiztosításra való jogosultságot is kap, ha bizonyos mennyiségű

termék beszolgáltatására vállalkozik. A tagoknak csak kis százaléka veszi figyelembe ezeket a szabályokat. A többség egyszerűen jelenti a szövetkezetnek, ha éppen van valami eladnivalója, és igen mérges (különösen, ha disznó eladásáról van szó), ha azt a választ kapja, hogy néhány hétig várnia kell. Amennyire rossz hatással van a tagokra a szövetkezeti szolgáltatások szintjének ingadozása, ugyanúgy a szövetkezet sincs soha olyan helyzetben, hogy tagjai termelését akárcsak rövid távra előre megjósolja. Tehát bizonytalanság uralkodik mindkét oldalon.

Elméletben a kollektív szektor minden erejével azon van, hogy maximális segítséget nyújtson a kisüzemi termelésnek.[14] De a kollektív szektor által nyújtott áru- és szolgáltatási lehetőségek mellett sok más választás is nyitva áll a kisüzemi gazdálkodó előtt. Először is, a szövetkezetnek versenytársai vannak a község kisiparosai körében. Ha a maszek molnár gyorsabban, olcsóbban és megfelelőbb módon dolgozik mint szövetkezeti ellenlábasa, akkor a többség az előbbit fogja választani. Az 1970-es években a szövetkezet támogatta azt, hogy egyéni gazdálkodók nagyobb mezőgazdasági gépeket, felszereléseket vásároljanak. Mindez azon az alapon történt, hogy a kollektív szektor nem képes az összes igényt kielégíteni és, hogy a verseny jó dolog, ha az össztermelésre jótékony hatással van. A kisüzemi gazdálkodók igényeinek kielégítését szolgáló iparosok között kiemelkedő szerepet játszanak a géptulajdonosok, akik a szocialista szektor által kiselejtezett traktorokat megvették és működtetik. Így gyakorlatilag valamennyi földművelési feladatot képesek ellátni, az aratás és cséplés kivételével.

A viszonylag nagy földbirtokok, különösen a tejtermelők nagy kiterjedésű legelői további szimptómái annak az idegenkedésnek, amelyet a kisüzemi gazdálkodók a szövetkezet szolgáltatásaival szemben tanúsítanak. Viszonylag kevés gazda bízza marháit a kollektív szektor pásztorára nyáron, hiszen többségüknek elegendő saját legelője van. A szövetkezet agronómusai többször figyelmeztették a tejtermelőket arra, hogy milyen következményekkel járhat, ha a rossz minőségű zöldtakarmányt nem egészítik ki a csak a szövetkezeten keresztül hozzáférhető jó minőségű táppal. Ennek ellenére sok gazda továbbra is kizárólag saját erőforrásaira támaszkodik. Az elmúlt években a tejhozam növekedett ugyan, de még így is a nemzetközi átlag alatt van, és jelentős időszakos ingadozásokat mutat, amit meg lehetne szüntetni, ha a gazdák nagyobb mértékben vásárolnának a szövetkezettől.

A szövetkezet által ösztönzött tranzakciók magasabb szintjén a munkaerő pótlása három fő módon mehet végbe. Először is, bizonyos munkálatokat, amelyeket szövetkezeti alkalmazottak is el tudnának végezni, családi munkaerő végez, a hagyományos munkaigényes technikák alkalmazásával. Ahol még szállítás céljaira tartanak lovat (1977-ben az egyéni gazdálkodók által tartott 188 ló többségét ilyen célokra használták), ott a szántás, vetés s néha a tárcsázás munkálatai is a szövetkezettől függetlenül elvégezhetők. A következő részben részletesebben fogunk foglalkozni a családi munkaerő szerepével, amely a rendszer legjobban összehangolt szabályozó tényezője. Feltehetően az 1977. esztendőben, amikor a terméshozam erősen megemelkedett, de a tranzakciók átlagos szintje csökkent, a kisüzemi termelésen belüli munkaerő-intenzitás jelentős növekedésével kell számolnunk.

A statisztikákból nem derül ki, hogy a nagyobb mértékű munkaerő felhasználás mögött csak a család munkája áll-e, vagy pedig a szakszövetkezettől való függőségi lehetőségek jelenlegi helyzetében a kisüzemi gazdálkodók közötti nem hivatalos együttműködés, illetve kölcsönös segélynyújtás is szerepet játszott-e. A hagyományosan elszigetelt körülmények között élő tanyasi gazdaságok esetében ez utóbbi megoldás még manapság is elég ritka. Mégis, a családi munkaerőforrások leszűkülése mellett ez a kölcsönös segítség az egyetlen olyan mód, amely lehetővé teszi munkaigényes termények folyamatos termelését (pl. kukorica). Termelési eszközöket, felszereléseket, lovat is vásárolnak közösen a tanyasi szomszédok. Az egyéni gazdálkodó számára igen lényeges az a tudat, hogy a kérdéses eszköz stb. használatának feltételeiről csak ismerőseinek kis csoportjával kell megegyeznie. Így ugyanis nem függ a

szakszövetkezet vezetőinek véleményétől. Mindennek ellenére Tázláron alacsony az ilyen közös vállalkozások száma (a faluban egészen jelentéktelen), különösen az egyéni gazdálkodók beruházásaihoz viszonyítva. Ezekből az egyéni beruházásokból természetesen részesülhetnek a szomszédok is, de nem egy közös vállalkozás keretein belül, hanem a szokásos piaci árakon.

A kisüzemi gazdálkodásban mind kulturális, mind gazdasági szempontból nagyobb jelentősége van annak, hogy az 1970-es években kezdetét vette a munkaerő-felfogadásnak a kollektív szektoron kívülre való kiterjesztése (napszám). Ez a jelenség szintén azzal függ össze, hogy a kollektív szektor nem tudja a kisüzemi gazdálkodók szükségleteit kielégíteni, ami által képessé tenné őket a kitűzött terméseredmények elérésére anélkül, hogy ehhez a megoldáshoz folyamodnának.

A kollektív szektoron kívülről történő munkaerő-felfogadástól a hatóságok ideológiai megfontolásból, maguk a gazdák pedig a magas költségek miatt idegenkednek. A munkaerő-kínálat akadozása sok esetben érthető. A bérmunka alkalmazása azokban az ágazatokban a leggyakoribb, amelyek nem teszik lehetővé a vagylagos, „integrált" termelési technikákat. Néhány sikeres bortermelő évi külső munkaerőigényét legkevesebb 100 munkanapra becsüli. De más termelési ágazatokban is gyakori a napszámosok alkalmazása; gyakran idősebb gazdák veszik igénybe ezt a lehetőséget rendszerint olyan feladatok (pl. áru- és takarmányszállítás) ellátására, amelyet a szövetkezet segítségével is el lehetne végezni. Azokban a községekben, ahol a kollektív szektort általában gyengének és megbízhatatlannak tartják, a gazdák nemigen érdeklődnek a szolgáltatási lehetőségek iránt. A napszámosok bérének nagyarányú növekedése az elmúlt években nemcsak a szakszövetkezet fogyatékosságainak az eredménye. Meghatározó szerepet játszik ebben az ilyen típusú munkaerő-kínálat csökkenése is. Ennek a munkaerőnek az ára erősen megemelkedett 1977-ben, emiatt sok gazda nem tudott elegendő munkaerőt felfogadni. Azonban ennek oka sem kizárólag a szakszövetkezet hiányosságaiban keresendő. Tázlár ugyanis nem autonóm munkaerőpiac. A jó szőlőtermést hozó években szüret idején nagyobb munkaerőkereslet jelentkezik Soltvadkerten és Kiskőrösön. Az alkalmi munkaerő-kínálat alig jobb Tázláron, ahol csak kevés idegent alkalmaznak, a napszámok pedig számottevően alacsonyabbak, mint a szomszédos településeken (bár állandó emelkedéssel próbálnak az ottani árakkal lépést tartani).

Bár mind a kereslet, mind pedig a kínálat oldalán eltérések mutatkoznak a hatóság elképzeléseitől, figyelemre méltó, hogy még így is pozitív összefüggést állapíthatunk meg a szakszövetkezettel folytatott tranzakciók és a kisüzemi gazdálkodás terméseredményei között.

22. táblázat. A rendszeresen termelő gazdaságok által lebonyolított összes tranzakció

	Összes gazdaság	A tranzakciókban minden évben részt vevő gazdaságok %-a	Az összes tranzakció átlagértéke (Ft)
1. kategória	400	67,5	9 622
2. kategória	199	68,3	11 334
3. kategória	95	89 5	12 721
4. kategória	40	87,5	14 962
5. kategória	54	96,3	12 293

A *22. táblázat* a rendszeresen aktív gazdaságok összes tranzakcióját mutatja. Az itt szereplő kategóriák a *15. táblázat*ban használt kategóriáknak felelnek meg. A táblázat azt mutatja, hogy a földtulajdon esetéhez hasonlóan, a teljesen vegyes befektetésű gazdaságok (5. kategória) tranzakciói és a tranzakciókban rendszeresen résztvevők aránya közelebb áll a magasabb jövedelemkategóriákéhoz.

Érdekes különbség mutatkozik a szakosodott és nem szakosodott gazdaságok áru- és szolgáltatás igénybevétele között; a termelési ágazatok tekintetében azonban alig van eltérés, ha az összes aktív gazdaságok tranzakcióit vizsgáljuk (*23.* és *24. táblázat*).

23. táblázat. A szakosodott gazdaságok tranzakciói, 1977

	Gazdaságok száma	A tranzakciókban részt vevő gazdaságok %-a	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
Sertéshizlalók	79	48,1	2033
Bortermelők	80	40	1284
Tejtermelők	20	80	1022

24. táblázat. Az aktív gazdaságok tranzakciói, 1977

	Gazdaságok száma	A tranzakciókban részt vevő gazdaságok %-a	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
Sertéshizlalók	372	78,7	2655
Bortermelők	349	75,9	2575
Tejtermelők	230	87,8	2585

A kizárólag egy ágazatra szakosodott gazdák igényei jóval az átlag alatt maradnak, és csak a sertéshizlalásra szakosodottak között van néhány magasabb szintet igénylő gazdaság, amely minden lényeges szükségletét a szövetkezeten keresztül szerzi be.

Az is kimutatható, hogy minden egyes termelési ágazaton belül a nagyobb arányokban termelők nagyobb mértékben veszik igénybe a kollektív szolgáltatásokat. A szakosodás korlátozott mértéke miatt ez még a bortermelés ágazatában is igaz.

A *25. táblázat* megerősíti a *22. táblázat* által mutatott szabályosságokat, és illusztrálja a tanyasi és falusi gazdaságok eltéréseinek mintáját is.

1975-ben a tanyasi gazdaságok jelentkeztek magasabb igényekkel. Ennek oka az, hogy ezek a gazdaságok rendelkeznek nagyobb földterületekkel, következésképpen jobban igénylik a szakszövetkezet gépeinek segítségét a termelésben. (Ismét meg kell említenünk

25. táblázat. A rendszeresen termelő tanyasi és falusi gazdaságok tranzakciói, 1975—77

	Falu		Tanya	
	A tranzakciókat lebonyolító gazdaságok száma	A tranzakciók átlagértéke (Ft)	A tranzakciókat lebonyolító gazdaságok száma	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
1975				
1. kategória	192	3069	155	2785
2. kategória	105	4089	86	3302
3. kategória	49	5048	44	3637
4. kategória	24	5700	15	4442
1976				
1. kategória	172	2897	147	3538
2. kategória	97	3564	84	4246
3. kategória	47	4325	43	4763
4. kategória	24	4521	14	7576
1977				
1. kategória	176	2781	140	2276
2. kategória	100	3335	77	2584
3. kategória	47	3864	43	3039
4. kategória	23	3977	14	3343

azt a tényt, hogy a statisztikák nem tüntetik fel a szakszövetkezet műhelyében készpénzben történő eladásokat. Ha ezek is szerepelnének az adatok közt, akkor minden bizonnyal a falusi gazdaságok mutatnának nagyobb mértékű integrálódást.) 1976-ban, amely a kisüzemi gazdálkodás szempontjából igen gyenge év volt mind a rossz szőlőtermés, mind a sertéstenyésztés ágazatának kedvezőtlen ármódosulásai miatt, a kollektív szolgáltatások iránti igény minden jövedelemkategóriában jelentősen visszaesett. Ezzel szemben a falusi gazdaságok igényei nagyobb arányú emelkedést mutatnak minden kategóriában. 1977-ben a falusi gazdaságok által igénybe vett szolgáltatások szintje az 1975. évi átlag alá esett. Ennek okai a kínálat oldalán jelentkező nehézségek voltak. A tanyasi gazdaságok által igénybe vett szolgáltatások mértéke kisebb visszaesést mutat 1976-tól, így a tanyasi tranzakciók ismét felülmúlták a falusi gazdaságokét. Arra gondolhatunk, hogy a tanyasi gazdák a földjeiken elvégzendő kulcsfontosságú feladatok dolgában teljesen a kollektív szektorra támaszkodnak; a falusi gazdaságok függvényei a kollektív szektor készleteit és ellátottságát befolyásoló feltételeknek. Más szóval, úgy tűnik, hogy a falusi gazdák nagyobb hajlandóságot mutatnak a kollektív szektorral való együttműködésre, valahányszor erre alkalom adódik. Amikor a kevésbé lényeges szolgáltatások (pl. szalma eladás) lehetősége megszűnik, akkor a falusi gazdaságok által igénybe vett lényeges szolgáltatások szintje is alacsonyabb lesz. Ez a jelenség földbirtokaik viszonylag kis területeivel magyarázható. A tanyasi gazdaságok által igénybe vett szolgáltatások hosszú távú hanyatlása (a tanyák közötti igénykülönbségek hanyatlásával együtt) részben a kisüzemi gazdaságok területi zsugorodásával magyarázható.

Azonban nem szabad ezekbe az adatokba túl sokat belemagyaráznunk. 1976-ban a falusi gazdaságok mutatták az átlagostól nagyobb eltérést, a másik két esztendőben pedig a tanyasiak. Ugyanis 1976-ban a jómódú családból származó Égető Lajos, falusi gazda, aki még most is használja az üresen álló családi tanyát, 61 000 Ft értékben vette igénybe a kollektív szektor szolgáltatásait. Amennyire ezt meg lehetett állapítani, ez az összeg folyamatos gazdasági ráfordításokra ment el. Többek között nagyobb összeget fordított Égető takarmány és szalma vásárlására, amelyet a következő évben már a falun kívülről kellett beszereznie. 1976-ban majdnem 120 000 Ft értékben adott el tejet, 60 000 Ft értékben bort és összesen 36 000 Ft értékben sertést. Ő a tázlári „integrálódott" gazda kiemelkedő példája. Sajnos, az ő törekvései gyakran meghaladják a helyi szakszövetkezet kapacitását, és sok időt fordít arra, hogy másutt építsen ki kapcsolatokat. Gazdálkodása méreteit tekintve kivételes eset. Ezt mi sem bizonyítja jobban mint az, hogy 1976-ban megkapta a „Kiváló dolgozó" címet. (A falusiak szerint felesége is rászolgált a dicséretre, hiszen a gazdaság munkálatainak jelentős része az ő vállaira nehezedett, valamint a felnőtt gyermekek is nagymértékben segítették munkájukkal a gazdaságot.[13])

Nyilvánvaló, hogy az igényelt szolgáltatások szorosan függnek azok elérhetőségétől, valamint a termelés egyéb potenciális tényezőinek felhasználásától. Az egyik fő tényező, amely a későbbiekben kerül részletes tárgyalásra, a családi munkaerő. A termelés magas szintje és az integráció mértéke közti összefüggések, valamint Égető Lajosnak és néhány hozzá hasonló tanyasi gazdának a példája ellenére a kisüzemi gazdálkodás és a kollektív szektor közötti tranzakciók általános szintje még mindig alacsony. A kollektív szektor árú- és szolgáltatáskínálatának fogyatékosságaiból származó gyanakvó magatartás az egyéni gazdálkodók részéről mindkét oldalon nehezíti ennek a termelési tényezőnek a tervezését és hatékony felhasználását. Ez egyrészt a kisüzemi gazdálkodás hagyományosabb tényezőire való nagyobb mértékű támaszkodást vonja maga után, másrészt a lehetségesnél alacsonyabb termelési szinteket eredményez.[14]

5. A kisüzemi termelés tényezői: a családi munkaerő

A kisüzemi termelésnek az előző két fejezetben vizsgált tényezői bizonyos mértékig kiegészítik egymást, és alkalmasak egymás potenciális helyettesítésére. Mivel Magyarországon a hatóságok a kollektív szektor integráló szerepé-

[14] A kollektív szektor él a magántermelés magas szintjének fenntartását célzó gyakorlati ösztönzésekkel, mert saját jövedelme a tagok termelése utáni 10%-os levonástól függ. Függ továbbá az állam által a nagyobb arányú vállalkozások számára juttatott kedvező áraktól, amelyeket nem teljes egészükben továbbítanak a gazdáknak.

nek fejlesztése mellett foglalnak állást, a szocialista korszakban a magán földtulajdonosok jelentősége erősen lecsökkent. Az előzőkben már különbséget tettünk a három termelési ágazat munkaerő-kereslete közt, és hangsúlyoztuk az egész kisüzemi termelés munkaigényes jellegét. Néhány szerző a munkafolyamat természetében az európai parasztgazdaság meghatározó jellemvonását véli felismerni (l. pl. TEPICHT, 1973). A magyar szerzők amellett érvelnek, hogy a jelenkori kisüzemi termelés a szabad idő akaratlagos feladásának és a kínálkozó családi munkaerő felhasználásának szerepét tölti be. (Nem hangsúlyozzák ennek a munkának egyéb sajátos jellemvonásait.) Azt is bizonygatják, hogy a parasztság egyre többet veszít önálló osztály jellegéből.[15] Ahol a tulajdonviszonyok elvesztették korábbi jelentőségüket, ott a terméseredmények és a munkaerő-kínálat mértéke és összetétele közötti összefüggések a község társadalmi struktúrájára világítanak rá.

Ennek a fejezetnek a bevezető részében utaltunk már az alapvető demográfiai tényezőkre. Kudarcot vallanak azok a kísérletek, amelyek a kisüzemi gazdálkodás terméseredményeinek szintjeit a háztartástípusokkal próbálják összefüggésbe hozni; csak annyi bizonyos, hogy az egyedülállók terméshozama alacsonyabb. A kisüzemi gazdálkodásban aktív, bővített családok legtöbbje külön-külön szerveződött erre a célra, ezért termelésük, földtulajdonuk és tranzakcióik is külön kerülnek elemzésre.

A gazdaság fejének kora kiszámítható módokon különbözik. Az aktív termelők kora alacsonyabb mint a nem aktív gazdáké. Az átlag egyenletesen csökken a magasabb jövedelemkategóriákban, de minden kategórián belül 1—2 év korkülönbség fennmarad a tanyasi és falusi gazdák között. A gazdák átlagéletkora csak azoknak a gazdaságoknak az esetében süllyed 50 év alá, amelyek évente 50 000 Ft-nál magasabb értékű árut termelnek. A teljesen vegyesen befektető gazdaságok gazdáinak átlagéletkora 53,5 év.

A *26. táblázat* az előző fejezetekből ismert kategóriabeosztásban mutatja a háztartások nagyságát.[16]

26. táblázat. A rendszeresen termelő gazdaságok háztartásainak nagysága

	Háztartások száma	Háztartások nagysága (fő)
1. kategória	376	3,09
2. kategória	185	3,20
3. kategória	90	3,40
4. kategória	37	3,73
5. kategória	54	3,06
(valamennyi háztartás	763	2,99)

[15] Az utóbbi érveket l. ORBÁN (1978) és SIMÓ (1978) írásaiban. Mindkettő folyamatban levő nagyobb munkának a részlete. Az előző pontokkal kapcsolatban a hivatalos állásfoglalás az, hogy a kisüzemi gazdaságok egyedüli munkaerő-forrása a család, ezen belül elsősorban a gazdaságon kívül főállásban dolgozók szabad idő felhasználása. L. *Mezőgazdasági... Minisztérium* 1976. 9. — TAKÁCS (1977. 106—107.) egy Szolnok megyében végzett felmérést idéz tanúbizonyságul, amely szerint a háztartások nagysága fontosabb a fekvésnél a tanyasi és falusi gazdaságok kisüzemi termelésének elemzésében. Minthogy ez olyan szövetkezetekről szóló tanulmány, ahol a tanya fogalma mindössze egy háztájat jelent, az ott érvényes következtetések nem feltétlenül alkalmazhatók a szakszövetkezeti községre.

[16] A háztartások száma minden kategórián belül valamivel alacsonyabb mint az előző részekben, mert az összes gazdaság közül kizártuk a másodlagos gazdasággal rendelkezőket (l. 2. jegyzet.).

Látható, hogy a rendszeresen árut termelő gazdaságok háztartásainak mérete nagyobb az összes gazdaság átlagánál. A háztartások nagysága a termelés növekedésével párhuzamosan emelkedik. Ez az összefüggés egyaránt erős a falusi és tanyasi gazdaságok esetében; egyetlen kategóriában sincs jelentős különbség a falusi és tanyasi gazdaságok között. A magasabb jövedelemkategóriákban gyengén jelentkező tendencia a férfilakosság számának az össznépességénél gyorsabb növekedése. Ha az 1977-ben aktívan termelőket ágazatok szerint nézzük, azt tapasztaljuk, hogy háztartásuk nagyságában alig van eltérés. Valamennyi sertéshizlaló háztartásának átlaga 3,14 személy, a tejtermelőké 3,23, a bortermelőké 3,08 fő.

Azonban ezeknél a statisztikai adatoknál többre van szükség, ha azt akarjuk megérteni, hogy a munka és a fentebb vizsgált tényezők egymásrahatása hogyan befolyásolja a terméseredmények összetételét és színvonalát. Bár a kisüzemi gazdálkodás munkaerőforrásait illetően a hivatalos állásfoglalás nem olyan egyértelmű, mint például a magán földtulajdonok integrációjának és megszüntetésének bizonyításakor, alapvető tendenciák a tázlári családokat a kisüzemi mezőgazdasági munkától a bérmunka jellegű munkaviszonyok felé irányítják. Ez integrálja a falusi munkapiacot a szocialista gazdaságba, s közben aláássa a kisüzemi gazdálkodás hagyományos alapjait. 1977-ben már akkora jelentősége volt a bérmunkának, hogy a háztartásokat két nagy csoportra lehetett osztani annak alapján, hogy kapnak-e rendszeres, nem a gazdaságból származó jövedelmet vagy sem. (Ebben a részben az 1977. év szolgál a részletes vizsgálatok alapjául, mivel a háztartások alkalmazási mintáinak adatait ebben az évben gyűjtöttük.) A „munkás—paraszt" gazdaság alapja egy vagy több mezőgazdasági vagy ipari munkás, hosszú távú ingázó, iparos vagy hivatalnok (értelmiségi) vagy ehhez hasonló foglalkozású személy jelenléte.[17] A „teljes munkaidejű" gazdaságok, amelyekben nincs külső kereső, és a gazdaság valamennyi tagja csak a kisüzemi termelésben tevékenykedik, még mindig többségben vannak. Ezt mutatja a *27. táblázat.*

27. táblázat. „Munkás - paraszt" és „teljes munkaidejű" gazdaságok 1977-ben

	Gazdaságok száma	A tanyák %-a	A termelés átlagértéke (Ft)
Munkás—paraszt gazdaság	223	40,4	47 150
Teljes munkaidejű gazdaság	275	63,3	49 149

[17] Rá kell mutatnunk arra, hogy a munkás—paraszt gazdaság általunk használt definíciója nem azonos a szociológusok és statisztikusok által többnyire használt meghatározással. Az országos népszámlálás adatai szerint a „paraszt" háztartások közé azok a gazdaságok tartoznak, amelyekben a gazdaság feje mezőgazdasági bérmunkás. A „munkás" háztartások fejei a mezőgazdaságon kívül végeznek aktív munkatevékenységet. A „kettős jövedelmű" háztartásokban egynél több aktív kereső van, de a független, teljes munkaidejű gazdaságok esetében csak egy ilyen keresőt vesznek figyelembe, a többieket eltartottként határozzák meg. Rámutathatunk arra, hogy az itt használt definíció, valamint annak megállapíthatatlansága, hogy a külső munkás a szülők nemzedékéhez tartozik-e vagy egy, még otthon lakó fiatalról van-e szó, az állandó, vegyes jövedelmű háztartások számának túlbecsüléséhez vezet. Ez pedig egyensúlyozza azt a kis eltérést, amely a másodlagos gazdaságok problémájából adódik (l. 2. jegyzet).

Látható, hogy a tanyasi gazdaságok aránya jóval magasabb a teljes munkaidejű gazdaságok esetében és, hogy az utóbbiak kismértékű fölényben vannak a termelést illetően. További érdekességek bukkannak elő, ha az össztermelést alkotóelemeire, vagyis a három termelői ágazatra bontva vizsgáljuk. A munkás—paraszt gazdaságok tejtermelésének magasabb átlagértékét szinte pontosan kiegyensúlyozza a teljes munkaidejű gazdaságok magasabb bortermelése. A munkás—paraszt gazdák sokkal nagyobb arányban értékesítenek sertést a szövetkezeten keresztül, és termelésük ebben az ágazatban is felülmúlja a teljes munkaidejű gazdaságokét. Általában a teljes munkaidejű gazdaságok úgy érhetnek el magasabb átlagtermelést, hogy több termelési ágazatban aktívak, mint a munkás—paraszt gazdaságok. Nagyobb arányban aktívak különösen a tej- és bortermelésben *(28. táblázat)*.

28. táblázat. A munkás—paraszt és a teljes munkaidejű gazdaságok termelése ágazatok szerint 1977-ben

	Sertés		Tej		Bor	
	Gazdaságok %-a	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok %-a	A termelés átlagértéke (Ft)	Gazdaságok %-a	A termelés átlagértéke (Ft)
Munkás—paraszt	78,9	31 087	33,1	24 595	61,8	21 396
Teljes munkaidejű gazdaság	71,3	26 590	52,7	21 641	76,7	24 485

Várható, hogy a munkás—paraszt gazdaságok magasabb szintet érnek el a sertéshús-termelésben, hiszen gazdaságaik a faluban, tehát az ágazat szempontjából kedvezőbb helyen fekszenek. Nem meglepő az sem, hogy ezeknek a gazdaságoknak nagy része egyáltalán nem rendelkezik szőlőterülettel, vagy hogy nem állnak rendelkezésükre az ezen az ágazaton belül a magasabb terméshozam eléréséhez szükséges munkaerőforrások. Ugyanakkor, bár a tejtermelést is munkaigényes ágazatként határoztuk meg, ebben az ágazatban az aktív munkás—paraszt gazdaságok a teljes munkaidejű gazdaságokkal megközelítőleg egy szinten teljesítettek.

29. táblázat. A munkás—paraszt és a teljes munkaidejű gazdaságok földtulajdonai

	Szántóföld		Legelő		Szőlő	
	Gazdaságok %-a	A földtulajdon átlagterülete (m^2)	Gazdaságok %-a	A földtulajdon átlagterülete (m^2)	Gazdaságok %-a	A földtulajdon átlagterülete (m^2)
Munkás—paraszt	75,7	15 616	38,1	11 086	78	5598
Teljes munkaidejű gazdaság	86,9	18 925	61,8	13 032	89,1	6255

30. táblázat. A munkás—paraszt és teljes munkaidejű gazdaságok tranzakciói

	A tranzakciókban részt vevő gazdaságok %-a	A tranzakciók átlagértéke (Ft)
Munkás—paraszt	79,8	2614
Teljes munkaidejű gazdaság	71,3	2292

A *29—32. táblázat*ok azt mutatják, hogy hogyan különbözik a két gazdaságtípus a már tárgyalt termelési tényezők tekintetében. A teljes munkaidejű gazdaságoknak nagyobb földtulajdonaik vannak, és annak ellenére, hogy a készpénzben történt eladások kimaradtak a statisztikákból, kevesebb tranzakciót folytattak a kollektív szektorral. A *31. táblázat*on megdöbbentő eltéréseket figyelhetünk meg a gazdák életkorában és a gazdaságok munkaerő-kínálatának abszolút nagyságában.

31. táblázat. A munkás–paraszt és teljes munkaidejű gazdaságok demográfiai jellemzői

	A gazdák átlagéletkora	A gazdaságok átlagos nagysága (személy)
Munkás–paraszt gazdaság	47,8	3,85
Teljes munkaidejű gazdaság	59,8	2,48

A munkás—paraszt gazdaságok fejei átlag 12 évvel fiatalabbak a teljes munkaidejű gazdaságok vezetőinél, és nagyobb forrásokkal is rendelkeznek.

Ennek a fejezetnek első részében már láttuk, hogy viszonylag kevés az egynél több külső keresővel rendelkező háztartás (az összes rendszeresen termelő háztartásnak mindössze 16,3%-a). Ugyancsak alacsony a kisüzemi gazdálkodásból semmiféle jövedelmet nem szerző gazdaságok száma is.

32. táblázat. A rendszeresen aktív gazdaságok gazdaságon kívüli munkája[18]

	Háztartások száma	A gazdaságon kívüli dolgozók átlagos jelenléte
1. kategória	376	0,649
2. kategória	185	0,609
3. kategória	90	0,489
4. kategória	37	0,649
5. kategória	54	0,296

A *32. táblázat* az összes gazdaságon kívüli munka és a gazdaság termelése közötti összefüggést keresi, minden kategórián belül feltüntetve az összes külső kereső átlagát. A külső munka csökkenő tendenciájának ellentéte mutatkozik a nagy arányokban termelők kategóriájában. Megdöbbentő ugyanakkor a teljesen vegyes befektetésű gazdaságok esetében megfigyelhető alacsony érték. A rendszeresen termelő gazdaságok 58%-a egyáltalán nem mutatja a külső bérmunka jelenlétét. Ez a szám 62%-ra nőtt az évi 30 000 Ft-nál magasabb értékű árut termelő csoportnál, de 57,5%-ra esett vissza a 4. kategóriában. A háztartások méreteit illetően alig van eltérés, ha az aktív gazdaságokat termelési ágazatok szerint vizsgáljuk.

1977-ben a sertéshizlalók gazdaságaiban a gazdaságon kívül dolgozók átlagos száma 0,67 személy, a bortermelőknél 0,60, a tejtermelőknél 0,51 személy.

Azt lehetne mondani, hogy félrevezető módszer a gazdaságon kívüli munka egyetlen adatát használni a munkás—paraszt háztartások meghatározásában. A gazdaságon kívüli alkalmazás pontos természetét a *33. táblázat*ban próbáljuk kimutatni.

Azt várhatnánk például, hogy az iparosok számára nyitva álló lehetőségek teljesen különbözőek a hosszú távú ingázók lehetőségeitől. Hiszen az utóbbi képtelen rendszeresen munkát végezni a gazdaságban, az iparos pedig maga szabhatja meg saját és családja munkájának megoszlását a gazdaságban és azon kívül. A valóságban az iparosok sertéstermelésének átlagértéke nagyobb volt ugyan az ingázókénál, és nagyobb arányúak a kollektív szektorral lebonyolított tranzakcióik is, általában azonban nincsenek nagy különbségek az öt típusú munkás—paraszt gazdaság közt sem az egyes ágazatokban tanúsított aktivitás, sem a termelés átlagértéke szempontjából.

A gazdaságon kívül alkalmazott egyének számának hatását a *34. táblázat* mutatja.

A gazdaságon kívül dolgozók száma és a termelés szintje között nincs rendszeres összefüggés, kivéve a sertéstenyésztés ágazatát, ahol negatív összefüggés figyelhető meg.

[18] A gazdaságon kívüli munka magába foglalja az ipari és mezőgazdasági munkások, az ingázók, az értelmiség és az iparosok korábban már elemzett mindegyik kategóriáját. Ez a táblázat ismét kizárja azokat a gazdaságokat, amelyekben a munkaerő-kínálatot bonyolítja a másodlagos gazdaság jelenléte.

33. táblázat. A munkás—paraszt gazdaságok különböző típusainak termelése

	Gazdaságok száma	Aktív gazdaságok %-a	Aktív sertéstenyésztők %-a	Aktív bortermelők %-a	Aktív tejtermelők %-a	Tranzakciókban aktívak %-a
Ingázók	65	63,1	54,7	32,3	30,8	46,2
Mezőgazdasági dolgozók	113	57,5	45,1	37,2	23	57,5
Iparban dolgozók	195	60,0	44,6	36,9	21	48,7
Értelmiség	43	46,5	39,5	32,6	11,6	44,2
Iparosok	29	65,5	58,6	48,3	17,2	68,9

34. táblázat. A gazdaságon kívül dolgozók száma és a gazdaságok termelése 1977-ben

A gazdaságon kívül dolgozók száma	Háztartások száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Sertés		Tej		Bor	
			%	átlagérték (Ft)	%	átlagérték (Ft)	%	átlagérték (Ft)
1 vagy több	223	47 150	78,9	31 087	38,1	24 595	61,8	21 396
2 vagy több	66	36 719	75,8	27 388	24,2	21 099	59,1	18 371
3 vagy több	15	40 940	60,0	22 034	33,3	26 767	80,0	23 497

A bortermelés esetében a három vagy annál több külső munkást alkalmazó gazdaságok többet termeltek a csak egy gazdaságon kívüli dolgozóval rendelkező gazdaságoknál. Ennek oka az, hogy ebben az ágazatban, amely viszonylag rövid időszakokra igen nagy munkaerő mozgósítását igényli, a gyakorlatban a termelésben részt vevő munkaerőmennyiség a meghatározó tényező.

Lehetséges, hogy a teljes munkaidőben a gazdaságban dolgozók száma jelentősebb mint akár a másutt dolgozóké, akár a teljes családi munkaerő-kínálat. Az előző táblázatokban sok erre mutató adat van. A *26. táblázat* szerint a magasabb jövedelemkategóriákban nagyobb a háztartások mérete, a gazdaságon kívüli alkalmazás növekedését pedig csak a 4. kategóriában tapasztalhattuk (*32. táblázat*). A *31. táblázat*ban azt is láttuk, hogy a munkás—paraszt gazdaságok átlagos nagysága annyival nagyobb a teljes munkaidejű gazdaságokénál, hogy még ha minden munkás—paraszt gazdaságnak csak egyetlen gazdaságon kívül dolgozó tagja lenne, és ezt a személyt, mint a kisüzemi termelésben részt nem vevőt teljesen figyelmen kívül hagynánk, a munkás—paraszt gazdaságok munkaerőforrásai akkor is felülmúlnák a teljes munkaidejű gazdaságokét.

Fejezetünk első részében megkíséreltük megközelítőleg felbecsülni háztartásonként a gazdaságon kívüli munkát nem végzők számát, akik feltehetően kizárólag mezőgazdasági munkát végeznek. Minket kizárólag csak a rendszeresen árut termelők érdekelnek; ésszerűnek tűnik az a feltételezés, hogy ezekben a háztartásokban bizonyos mértékig mindenki végez valamilyen, a gazdasággal kapcsolatos tevékenységet. A *35. táblázat* a munkás—paraszt és a teljes munkaidejű gazdaságok mezőgazdasági termelését mutatja 1977-ben, feltüntetve a háztartások munkaképes, felnőtt tagjainak a számát, akik a kisüzemi gazdaságon kívül más rendszeres munkatevékenységet nem végeznek.

Ezek az adatok nem tartalmazzák valamennyi teljes munkaidejű gazdaságot, mivel a nyugdíjasok háztartásait a munkabíró felnőtteket nem tartalmazó gazdaságok közé soroltuk. A táblázatból kiderül az, hogy a munkás—paraszt gazdaságok több mint háromnegyed részében van egy vagy több teljes munkaidőben a gazdaságban dolgozó személy. Bár sokkal alacsonyabb a két vagy annál több teljes munkaidejű termelővel rendelkező munkás—paraszt gazdaságok aránya, egy második személy munkába való bekapcsolódása a teljes munkaidejű gazdaságok terméseredményeivel vetekedő termést eredményez. Ez a termelésre gyakorolt pozitív hatás nem ismétlődik meg egy harmadik személy termelésbe való bekapcsolásával. Azonban a termelők tényleges száma mindkét csoportban lényegesen alacsonyabb. A munkás—paraszt gazdaságok tejtermelése az egyetlen olyan ágazat, ahol mindegyik csoportban következetes, pozitív kapcsolat figyelhető meg a termelés és a teljes munkaidejű munkaerő-kínálat között. 1977 sertés- és tejtermelését vizsgálva azt a tendenciát figyelhetjük meg, hogy miközben a gazdaságon kívül dolgozók

35. táblázat. A teljes munkaidőben dolgozó termelők száma és a gazdaság termelése 1977-ben

Teljes munkaidőben termelő személyek száma	Gazdaságok száma	A termelés átlagértéke (Ft)	Sertés		Tej		Bor	
			%	átlagérték (Ft)	%	átlagérték (Ft)	%	átlagérték (Ft)
Teljes munkaidejű gazdaságok								
1 vagy több	227	54 634	71,4	28 632	58,5	22 211	76,2	25 914
2 vagy több	154	62 768	77,9	29 392	67,5	24 395	82,5	28 364
3 vagy több	24	52 769	66,6	24 998	70,8	24 997	75	24 528
Munkás—paraszt gazdaságok								
1 vagy több	183	50 623	77,6	32 308	44,8	24 519	63,4	22 979
2 vagy több	65	61 325	75,4	33 274	58,5	31 313	63,1	28 435
3 vagy több	15	62 791	60	28 305	66,6	44 948	66,6	23 763

száma magasabb volt a sertéstenyésztő gazdaságokban, a teljes munkaidőben a gazdaságban dolgozó felnőttek száma 1,71 a tejtermelő és csak 1,36 a sertéshizlaló gazdaságokban. (A bortermelők átlaga 1,42 volt.) A külső dolgozók és a teljes munkaidőben termelők számai közti fordított arány nem meglepő, hiszen a tejtermelés nagyobb mennyiségű munkatevékenységet kíván. Ezen a szinten igen nehéz elkülöníteni a fő okokat. Azt azonban feltételezhetjük, hogy ennek a jelenségnek egyik fő okozója a tanyák fekvésében rejlik, talán éppen annak lehetőségében, hogy a tanyán élők is megőriztek nagyobb földtulajdonukat, amelyek puszta léte arra ösztönzi a gazdákat, hogy a tejtermelés ágazatára szakosodjanak. A másik magyarázat a falutól való távolság lehet. Arra gondolhatunk, hogy a nehézkes közlekedés meggátolja őket abban, hogy rendszeres állásba menjenek, nehezíti sertéseik eladását, és így arra kényszerülnek, hogy teljes munkaidőben termelő gazdák maradjanak.

36. táblázat. A munkás—paraszt és teljes munkaidejű gazdaságok bizonyos erőforrásai

1 vagy több teljes munkaidejű termelővel rendelkező összes gazdaság	Gazdák száma	A tanyasi gazdák %-a	Gazdák átlagéletkora	A háztartások átlagos nagysága	A szántóföldtulajdon átlagos nagysága (m²)	Tranzakciók átlagértéke (Ft)
A — teljes munkaidejű gazdaságok						
összes gazdaság	275	63,3	59,8	2,48	18 924	2292
1 vagy több	221	67,9	57,8	2,62	20 000	2414
2 vagy több	154	70,1	54,0	2,96	21 538	2506
3 vagy több	24	87,5	54,8	3,96	24 833	3161
B — Munkás—paraszt gazdaságok						
összes gazdaság	223	40,4	47,8	3,85	16 616	2600
1 vagy több	183	45,4	48,9	3,98	16 265	2505
2 vagy több	65	58,5	53,1	4,59	20 438	2489
3 vagy több	15	66,6	53,7	5,73	22 738	2070

A *36. táblázat* az előző részekben megvizsgált néhány változó értékét mutatja a *35. táblázat*ban elemzett kategóriáknak. A két alapvető gazdaságtípusban néhány, a munka és az egyéb termelési tényezők viszonyával kapcsolatos érdekes vonást figyelhetünk meg. A teljes munkaidejű termelők számának növekedésével együtt a háztartások méretének növekedését várnánk. A két gazdaságtípus közötti különbség végig mindenütt jelen van. Eltérést találunk a szántóföldtulajdon tekintetében is, mégpedig a teljes munkaidejű gazdaságok javára. A több munkaerő-forrással rendelkező gazdaságoknak valóban földtulajdonaik is nagyobbak. Érdekes az a jelenség, hogy a teljes munkaidejű gazdaságok fejeinek átlagéletkora csökkenő, a munkás—paraszt gazdáké viszont növekvő tendenciát mutat. A 12 éves korkülönbség jóformán teljesen eltűnik a két vagy több teljes munka-

időben termelővel rendelkező gazdaságokhoz viszonyítva. Ennek oka az, hogy az összes teljes munkaidejű gazdaság közé sorolható sok nyugdíjas és magányosan élő ember gazdasága is, valamint hogy a munkás—paraszt gazdaságok közé sok, teljes munkaidejű termelővel egyáltalán nem rendelkező fiatal család, valamint az összesen csak egy, a gazdaságon kívül aktív fiatal taggal rendelkező család tartozik. Érdekes a két különböző típusú gazdaság tranzakcióinak alakulása is. Általában a munkás—paraszt gazdaságok igényei nagyobbak, de mihelyst újabb teljes munkaidőben termelő munkaerő beállítására kerül sor, a munkás—paraszt gazdaságok tranzakciói hanyatló, a teljes munkaidejű gazdaságoké emelkedő tendenciát mutatnak. Az utóbbiak közé többnyire nagyobb földtulajdonnal rendelkező tanyasi lakosok tartoznak, de a három vagy több felnőttet tartalmazó munkás—paraszt gazdaságok is nagyobb földterületeket birtokolnak. Úgy tűnik, hogy az újabb teljes munkaidőben termelő munkaerő bevezetése a munkás—paraszt gazdaságok számára a szakszövetkezet szolgáltatásait helyettesítik, ugyanakkor a teljes munkaidejű gazdaságok munkaerő-kínálatának növekedése a szövetkezeti szolgáltatások kiegészítő növekedését vonja magával.

37. táblázat. Valamennyi rendszeresen aktív gazdaság munkaerőforrása

	Teljes munkaidejű kisüzemi termelők	Gazdaságon kívül dolgozók	Nem aktív	Össznépesség átlaga
1. kategória	1436	649	1003	3008
2. kategória	1627	605	962	3195
3. kategória	1800	489	1111	3400
4. kategória	1838	649	1243	3730
5. kategória	1907	296	852	3056

A *37. táblázat* tartalmazza a *32. táblázat* információit, és az összes gazdaság háztartásába tartozó népességet három csoportba osztja: a gazdaságon kívül és a teljes munkaidőben a gazdaságban dolgozókra, valamint a nem aktív lakosság csoportjára. Ez utóbbiba tartoznak a gyermekek, nyugdíjasok stb. A magasabb jövedelemkategóriákban a teljes munkaidejű termelők száma valamivel nagyobb, de ugyancsak nagyobb a háztartásaikban élők átlagos száma, sőt még a nem aktív személyek száma is. A teljes munkaidejű kisüzemi termelők számának enyhe emelkedése a legmagasabb, tehát a 4. jövedelemkategóriában összevethető a gazdaságon kívül dolgozók számának lényegesebb növekedésével, ugyanazon a kategórián belül. Feltehetően arról van szó, hogy — mihelyt elérik a teljes munkaidőben folyó gazdasági munka minimális szintjét — lényegtelen, hogy a család többi tagja vállal-e munkát a gazdaságon kívül vagy sem. Hiszen ők is bekapcsolódhatnak a gazdasági munkába, amikor erre a több munkáskezet igénylő időszakokban szükség van. Amint azt a *35. táblázat*ban láthattuk, a 3. teljes munkaidejű termelő jelenléte már nem mutatja hatását a termelés emelkedésében. Kevés eltérés mutatkozik a maradék, nem aktív kategóriában, bár elképzelhető, hogy alaposabb elemzések olyan összefüggésekre világítanának rá, mint pl. a gyermekek száma és a termelési eredmények közötti kapcsolat stb.[19] A táblázat szerint a termeléssel leginkább az össznépesség száma hozható összefüggésbe, de világos az is, hogy a munkaerő-kínálat eltérései igen kicsik, ennek következtében ezt a tényezőt a kisüzemi termelés egyéb termelőeszközeivel összefüggésben kell megvizsgálni.

A kisüzemi termelés fenntartásában és a szakszövetkezet ellentmondásosságainak megszüntetésében egyaránt érdekelt hatóságok számára igen sok tanulsággal szolgál a családi munkaerő-kínálat és a kisüzemi termelési eredmé-

[19] A gyermekek munkája még ma is fontos része a családi munkaerő-kínálatnak. A hosszú nyári szünidők egybeesnek a földeken jelentkező, legtöbb munkáskezet igénylő munkákkal. Ugyanakkor 16 éven felül a fiatalabb nemzedék részvétele a mezőgazdasági munkákban kisebb mértékű mint a múltban volt. A Nyugat-Európában, vidéken tapasztalható hasonló jelenség alapján beszél MINGE-KALMAN (1977) a gyermekek magas, közvetett költségeiről és a családban mint munkaegységben végbemenő minőségi változásokról.

nyek közötti kapcsolat. A háztartások csak a szakszövetkezet keretein belül szentelhetik teljes idejüket a kisüzemi gazdálkodásnak. A termelőszövetkezetek szabályzatai, ha mégoly rugalmasan is, de arra kötelezik tagjaikat, hogy meghatározott számú napon a kollektív szektorban dolgozzanak. A tag csak ezeknek a követelményeknek betartása mellett veheti igénybe a szövetkezet gépeit és szolgáltatásait. Ezeknek a szabályoknak alkalmazása Tázláron igen komoly következményekkel járna a termelésre nézve. Tegyük fel, hogy a teljes munkaidejű gazdaságok kerülnek szembe ilyen követelményekkel. Ezáltal visszakerülnek a munkás—paraszt gazdaságok kategóriájába. Ha a jelenlegi munkás—paraszt gazdaságok szintjén termelnek, akkor a *35. táblázat* tanúsága szerint termelésük korábbi eredményeik alá zuhan. (130 teljes munkaidejű gazdaság 2 teljes munkaidejű termelővel 1977-ben átlag 62 768 Ft értékben termelt. Ha ezek a gazdaságok 1 teljes munkaidejű termelővel rendelkező munkás—paraszt gazdaságokká válnának, akkor átlagtermelésük csak 50 623 Ft értékű lenne.) A valóságban azonban aligha tételezhető fel az, hogy a jelenlegi teljes munkaidejű gazdaságok tovább folytatnák bármilyen termék piacra termelését az új körülmények között, amikor a kollektív szektor rendszeres jövedelmet biztosítana számukra. Sok helyen hiányozna az a motiváció, amely a jelenlegi munkás—paraszt gazdaságokat a gazdaságon kívülről származó jövedelmük kiegészítésére ösztönzi.

A munkás—paraszt gazdaságokat a szakszövetkezet összetételének megváltozása befolyásolná. Ha arra kényszerülnének, hogy válasszanak a rendszeresen folytatandó, gazdaságon kívüli alkalmazás és a kollektív szektor szolgáltatásairól való lemondás között, a többség minden bizonnyal csökkentené vagy teljesen abbahagyná mezőgazdasági tevékenységét. Tehát a hatóságok bármilyen, a jelenlegi körülmények megváltoztatását és a kisüzemi gazdálkodásra fordított idő csökkentését célzó kísérlete mind a teljes, mind pedig a részleges munkaidejű gazdaságok termelésére nézve veszélyes lenne.

Hangsúlyoztuk már, hogy a családi munkaerő-kínálat és a gazdaság termelése közötti kapcsolat önmagában még igen gyenge. A munkaerő-szükségletet a termelés egyéb tényezőinek hozzáférhetőségével összefüggésben kell vizsgálni. Nem fogadhatjuk el a CHAYANOV-féle „demográfiai meghatározottság" elméletét, amelyet burkoltan a kortárs hivatalos magyar állásfoglalás is elfogad.[20] Ugyanakkor tagadhatatlan, hogy a tázlári kisüzemi termelés alapvetően munkaigényes marad — ez a fő oka a kollektivizált Magyarországon való fennmaradásának. Az is igaz, hogy abban az évben, amikorról az ebben a részben közölt adatok származnak, a más termelési tényezők kínálatában jelentkező problémák erősen felnagyították a kisüzemi termelés munkaigényes jellegét. Alaposabb elemzés talán kimutathatná a háztartások ciklikus fejlődésének szabályos mintáját, a CHAYANOV által elemzettekhez hasonlóan. Tázlár esetében a tanyákról a faluba történő áramlás, illetve az utóbbi időkben a tanyák modernizálásának tendenciái miatt a legtöbb család legdöntőbb beruházásai a házépítés, házfelújítás vagy a beköltözéssel járó egyéb költségek lehetnek. A gazdaság jövedelmének maximalizálására törekednek tehát azokban az években, amikor az építéshez készpénzre van szükségük. Igen gyakran

[20] CHAYANOV a paraszti munkáról szóló elméletének hasznos összefoglalása és kritikája olvasható HARRISONnál (1975). CHAYANOV nem állította azt, hogy minden társadalmi különbség demográfiai tényezőkre vezethető vissza. „Tisztán gazdasági okok" is közbejöhettek, bár a „demográfiai okok játsszák a vezető szerepet..." (1966. 249.).

van erre példa akkor is, amikor a gyerekek még kicsik. Megváltozik a magatartásuk, mihelyt ezeket a főbb feladatokat megvalósították. CHAYANOVot bírálták állítólagos szubjektivista magyarázataiért.[21] Ebben a fejezetben számos „objektív" lehetőséget vettünk sorra, a termelés és a jövedelem megfigyelhető eltéréseinek megmagyarázására. Bár igen sok jó összefüggést találtunk a termelés fő tényezőivel kapcsolatban, nem lenne helyes azt a következtetést levonni, hogy ezeknek a tényezőknek vagy statisztikai kombinációiknak bármelyike kielégítően magyarázza a megfigyelt eltérést. Fejezetünk utolsó része a korábbi elemzés főbb vonatkozásait foglalja össze, a jelenlegi község társadalmi-gazdasági struktúrájának viszonylatában.

6. Társadalmi-gazdasági struktúra

Minden eddigi rész tárgya tulajdonképpen a parasztgazdaság jellemzőinek meghatározása volt. Az ott közölt adatok tanúsága szerint Tázlár nem hasonlít azokhoz a modellekhez, amelyek a meghatározásba beleveszik a kulturális tényezők és a „közösség" szerepét is.[22] Azonban az egyéni kisüzemi gazdaság szintjén Tázláron is megmutatkozik a hagyományos parasztgazdaság néhány jellemző vonása; pl. az egyéni földtulajdontól való bizonyos mértékű függőség, a termeléshez szükséges készletek önellátó megtermelése és a családi jellegű csoport által végzett termelőmunka.

Egyes magyar szerzők kifejezetten tagadják a paraszti elemek meglétét napjainkban. Miközben arról beszélnek, hogy a parasztgazdaságot hogyan szorítják ki a tömegeket tömörítő szövetkezetek, nem veszik figyelembe a kisüzemi gazdaságok folyamatos jelenlétét (l. pl. SIMÓ, 1978). Mikor ez utóbbi szóba kerül, általában bizonyosra veszik, hogy a kisüzemi gazdaságok mind belső természetüket, mind környezetüket tekintve különböznek a régi értelemben vett árutermelő kisparaszti gazdaságoktól (*Mezőgazdasági ... Minisztérium*, 1976. pp. 9). A valóságban a hagyományos parasztgazdaságok modelljeivel szembeni leglényegesebb eltérés a piaci árak változásaira való nagyobb fokú érzékenységben keresendő. WOLF szerint (1966. 43. sköv.) a parasztok ilyen jellegű reakcióikban általában nem rugalmasak. Ennek az állításnak ellentéteként Tázláron nagyobb fokú rugalmasságot tapasztalhatunk, pl. a sertéstenyésztés ágazata különösen gyorsan reagál az árváltozásokra.[23]

[21] CHAYANOVot nemcsak azok bírálták, akikl tagadják bármiféle autonóm parasztgazdaság meglétét, vö. LITTLEJOHN, 1977. 146—150. Bírálói között vannak olyanok isi akik követik őt a nagymértékben autonóm gazdaság szervezetének leírásában, de bírálják azért, mert nem sikerült a parasztság objektív helyzetének elemzését elvégeznie a nemzet, kereteken belül (vö. TEPICHT, 1973. 40.).

[22] Pl. a SHANIN által meghatározott „általános típus" a családi gazdaság és a földművelés után harmadik vonásként a specifikus hagyományos kultúrát is magába foglalja (SHANIN (szerk.) 1971. 14—15.). SHANIN szerint „ezeknek a kulturális mintáknak legalább egy része kapcsolatba hozható a kis falusi közösségek jellemző vonásaival, amelyeknek életmódja a parasztság fogalmának további, meghatározó részeként fogható fel" (I. m. 15.). A lényeg itt az, hogy egy olyan település, amelynek története mindössze a XIX. század végéig nyúlik vissza, és ahol a parasztság többsége szétszórt tanyákon él, nem számítható tradicionális falusi közösségnek.

[23] Szinte kínálkozik az a megállapítás, hogy ez a közösség, amely a háború előtt, SIMÓ (1978) szavaival élve „félnaturális parasztgazdaság" volt, csak most, a szocializmus korában éri el az árutermelő családi vállalkozások fejlettebb, polgári fokát. Azonban észre kell azt is vennünk, hogy Tázláron a munkaerő-bérlés mindkét típusra jellemző, fontos vonás (l. SIMÓ, 1978. 63—66.).

Ebben a disszertációban egyfelől Tázlár mezőgazdasága gazdasági aspektusainak, másfelől a helyi lakosság társadalmi struktúrájának elemzését kíséreljük meg. Nem véletlenül használjuk a „társadalmi-gazdasági struktúra" kifejezést, mivel ezzel azt akarjuk hangsúlyozni, hogy ebben a községben a gazdasági tényezők és a társadalmi struktúra közötti összefüggések rendkívül szorosak. (A második fejezetben az 1945-ös község tiszta kapitalista társadalmi struktúráját és a késői, szétszórt település kivételes gazdasági körülményeit mutattuk be.) A társadalmi struktúrában a közelmúltban végbement változások is kapcsolatban állnak a nemzeti társadalom fejlődésével, bár, amint azt már egy korábbi fejezetben kifejtettük, ez csak gyengén tükröződött intézményes szinten, azaz a község hivatalos csoportjaiban és intézményeiben. Amint az a múltban is történt, ezeknek a változásoknak a természetét és iramát alapvetően befolyásolták a földviszonyok. A kisüzemi termelés magas szintjének fenntartásában oly fontos szerepet játszó szakszövetkezet sajátosságai is rányomták bélyegüket a társadalom struktúrájára és rétegződésére. Mint az egész országban, Tázláron is az volt a legfontosabb változás, hogy a társadalmi státusz elsősorban már nem a magánföldtulajdon nagyságának függvénye. Ma Tázláron mindössze négy olyan egyéni gazdaság van, amelyek területe hat hektárnál nagyobb (l. *14. táblázat*). A tázláriak számára a nagyobb kiterjedésű földbirtokoknak már csak a termelőszövetkezetek háztájiainak nagyságával kapcsolatban van jelentősége. Nem ismeretes, hogy melyek azok a családok, amelyeknek egykor sikerült nagy területű, termékeny földterületeket szerezniük, így manapság ezeknek a különbségeknek igen kicsi a társadalmi jelentősége a faluban. Ezzel szemben általában jól emlékeznek az emberek arra, hogy kiknek volt virágzó gazdaságuk a múltban, amely alig több mint két évtizeddel korábbi időszakot jelent. Gyakran hallható a faluban az a vélemény, hogy a tulajdonon alapuló társadalmi rangsor csak formáját tekintve változott, hiszen manapság a ház és az autó birtoklása ugyanolyan módon megkülönbözteti a családokat, mint annak idején a földtulajdon.

Tázlár nemcsak a föld magántulajdonán alapuló értékrendszer megszűnésével alkalmazkodott a Magyarországon, vidéken végbement változásokhoz. Ezeknek némelyike alapvető „kiegyenlítő" hatást gyakorolt a községre. Így például ma már a legtöbb általános iskolát végzett 14—15 éves falusi gyerek valamilyen módon tovább folytatja tanulmányait, bár a többség elsősorban szakmát tanul. Általában a hagyományosan tehetős családok gyermekei mennek a nagyobb tekintélynek örvendő gimnáziumokba, majd főiskolára vagy egyetemre. A tanyasi lakosság szegényebb rétegéből csak kevés gyerek végez a nyolc osztálynál magasabb iskolát.

A közeli, egyre terjeszkedő városok által nyújtott és elsősorban nem szakképzett munkaerőt igénylő munkalehetőségek nagymértékben vonzzák Tázlár lakosságát korra és nemre való tekintet nélkül. A mezőgazdasági munka biztosította viszonylagos szabadság után gyakran igen nehéz megszokni a gyárakban követelt fegyelmet. Azokban az esetekben, amikor a bérmunka több műszakos váltással vagy hosszú távú ingázással jár, és az anyagi körülmények még nem engedik meg a mezőgazdasági tevékenység abbahagyását, igen nagy megterhelés nehezedik az emberekre. Ennek ellenére ma már igen nagy számban vannak munkás—paraszt háztartások a faluban, és elég jelentős a számuk a tanyákon is. Az előző rész táblázataiból látszik, hogy ezeknek a gazdaságoknak a jövedelme (és kisebb mértékben az egy főre jutó jövedelemátlaga is) magasabb, mint a teljes munkaidőben művelt gazdaságoké. Kisüzemi

termelési szintjük alig alacsonyabb a teljes munkaidejű gazdaságokénál, megvan viszont az az előnyük, hogy a rendszeres bérmunkából származó jövedelem biztonságát élvezik.[24]

Kicsi a száma azoknak a „munkás" háztartásoknak (ezek főleg a faluban találhatók), amelyekben mindkét felnőtt bérmunkát végez, és a gazdaságból semmiféle jövedelme nincs. Ezek a háztartások viszonylag kedvezőtlen helyzetben vannak, hacsak nem találnak jövedelmük kiegészítésére más forrásokat. Ez különösen a helyi értelmiség néhány tagját érinti, ami utat nyit a másodlagos gazdaság és a korrupció felé.[25]

A „munkás" háztartások mellett van még egy, főként a tanyákon élő csoport, amely ugyancsak nagyon keveset vagy éppen semmit sem értékesít a szakszövetkezeten keresztül, és az alapjövedelmet biztosító kertészkedést egyéb, alkalmi munkákkal egészíti ki. Mindez azonban semmit sem von le a kisüzemi árutermelés vezető szerepéből a jelenlegi községen belül. Egy olyan kedvező évben mint 1977 volt, az összes háztartás mintegy kétharmad része értékesített valamennyi terméket, és az ezen az úton szerzett átlagjövedelmük 50 000 Ft volt. A tőkeszükséglet igen alacsony. Normális körülmények között jó ellátásra és szolgáltatásokra lehet számítani a kollektív szektor részéről, és mindezt kívülről származó államhitelekkel is ki lehet egészíteni. Elsősorban a tejtermelés ágazatában van erre mód, és igen gyakran példa is. A kisüzemi árutermelést kívánság szerint lehet növelni és csökkenteni. A termelést a maximumig lehet fokozni, valahányszor a házépítés vagy a gyermeknevelés igényelte pénzösszegek előteremtése vagy más, rövid távon elérendő speciális célok ezt megkövetelik. Ugyanakkor előfordul, hogy néhány háztartásban évekig elhanyagolják az állattartást. Néhány gazda az 1945. évi földreform óta használja, bár rendszertelen ciklusokban, ugyanazt a földterületet. A mezőgazdaság nyújtotta megfelelő anyagi biztonság hiányában azonban még nem volt képes a föld alapos trágyázásának elvégzésére vagy akár arra, hogy ellenálljon az új gyárak munkástoborzó plakátjai által képviselt kísértésnek. A kisüzemi szektorban uralkodó általános bizonytalanság az egyik fő oka annak, hogy mindeddig nem valósult meg a kisüzemi gazdálkodáson belüli kiegyenlítődés. A jövedelmekben mutatkozó egyenlőtlenségeket csak kismértékben magyarázzák a nagyobb háztartások szükségletei és a javakra és szolgáltatásokra fordított nagyobb kiadások. Gyakran a kevés munkaerővel rendelkező gazdaságok jutnak magasabb jövedelmekhez, és azok, amelyeknek a szövetkezettel folytatott tranzakcióit a minimumra szorítkoznak, s ugyanakkor nem kényszerülnek jelentős magán jellegű beruházásokra sem. Magas jövedelemhez jutnak egyes szakszövetkezeti tagok, akik ugyan nem dolgozzák agyon magukat, és nem is törekednek tudatosan arra, hogy termelésük maximumát adják, mint ahogyan azt néhány munkás—paraszt gazda esetében láttuk.[26]

[24] A *32. táblázat*ból jól látszik, hogy a két vagy több teljes munkaidejű termelővel rendelkező 65 munkás—paraszt gazdaság átlagtermelése csak kevéssel marad a teljes munkaidejű gazdaságoké alatt, bár a gazdaságon kívülről származó jövedelem valószínűleg több mint 40 000 Ft akkor is, ha csak egy külső dolgozójuk van.

[25] Ez a legtöbb esetben teljesen ártalmatlan. Pl. a férfi tanítók évek óta zenekart alakítva játszanak lakodalmakon és más ünnepi alkalmakkor.

[26] A *maximalizálás* szó talán félrevezető. Nem lehet feltételezni, hogy mihelyt egy gazda bérmunka-jellegű állást vállal, azonnal átveszi a városi munkás „szabad idő" koncepcióját. Valószínű, hogy hosszú ideig jelentős kisüzemi termelési szintet fog még fenntartani. A teljes munkaidejű gazdaságokhoz hasonlóan a munkás—paraszt gazdaságok között is igen alacsony azoknak a családoknak a száma, akik évi rendes szabadságukat a községen kívül töltik.

Vegyük például Nagy-Bugyi Károly esetét. (Fiktív név, született 1922-ben, falubeli lakos.) 1975—1977 között majdnem 100 000 Ft értékben adott el bort a szakszövetkezeten keresztül és saját, jól kiépített kapcsolatai révén még jóval többet. Feleségével és 22 éves lányával lakik együtt, aki azonban főiskolai hallgató a Dunántúlon. A gazda maga rokkant, földműves munkákat már nem tud végezni. Ebben a háztartásban tehát mindössze egy teljes munkaidőben termelő mezőgazdasági munkás van. A család majdnem 2,5 hektárnyi szőlőt birtokol, melynek egy része, adózási okok miatt, a lány nevén van. Bár kizárólag bort termelnek eladásra, 1 hektárnál valamivel nagyobb területű szántóföldjük is van. A gazdát Tázlár egyik legtehetősebb borszakembereként ismerik a környéken, aki élen jár azok sorában, akik borukat vízzel és cukorral keverik, így biztosítva annak jó zamatát és mennyiségét. Mint nemzedékének sok más tagja, Nagy-Bugyi Károly is már öreg és gyenge ahhoz, hogy gazdaságába nagyobb energiákat fektessen, azonban erősen a szakszövetkezet magas felvásárló árai által nyújtott lehetőségek hatása alatt áll. (Sok esetben igen fontos motiváció a gyermekek anyagi szükséglete, elsősorban a házépítés.)

Ő és a hozzá hasonlók tehát nagymértékben függenek a napszámosok munkájától. Ezek a termelők általában Tázlár módosabb gazdái közül kerülnek ki. Sokan közülük jelentős veszteségeket szenvedtek az 1950-es évek alatt, azonban azokat, akik nem hanyagolták el szőlőiket teljesen, azóta kárpótolta a szakszövetkezet. Ezek a módosabb gazdák nemcsak nagyobb vagyonnal rendelkeztek (ami a nagyobb és jobb minőségű szőlőterületekben öltött testet), tekintélyük és szakértelmük is hozzásegítette őket ahhoz, hogy vagyonukkal jól gazdálkodhassanak. A kevésbé szerencsés háztartásokból kezdtek bérmunkásokat toborozni, ahogyan ez a múltban is történt. Az utóbbi években megemelkedett ugyan a bérmunka ára, de ezzel együtt emelkedtek a befektetést busásan megtérítő eredmények is. Néhány vállalkozó rájött arra, hogy a helyi tekintély nemcsak a termelés alapja lett, de egyben a községben és azon jóval túl is a bor- és pálinkakereskedelem előfeltétele is, amely a feketepiac legjövedelmezőbb ága. Ezen az ágazaton belül igen jelentős mennyiségű termék cserélt gazdát ilyen nem hivatalos csatornákon, a szakszövetkezet helyett. A gyakori bérmunka-alkalmazásnak (a fölényes szaktudás és tekintély hatalma nemcsak a bortermelésben érvényesül) és a tiltott alkoholbeszerzés könnyű lehetőségének társadalmi következményeit nem szükséges itt részletezni. Mindkettő a hatóságnak arra a törekvésére vezethető vissza, amely az értékes kisüzemi termelés fenntartására irányul. Ezek a „negatív" vonások különösen a szakszövetkezeteket jellemzik. A potenciális munkaerő-bérlés másutt is megtalálható, elsősorban a bortermő vidékeken. De a Tázláréhoz hasonló maszek munkaerőpiac csak ott erősíti a szocializmus előtti parasztságra jellemző társadalmi különbségeket, ahol a szakszövetkezet meghagyta a kollektív szektoron kívüli teljes munkaidőben történő mezőgazdasági termelés lehetőségét.[27]

Talán nem helyes dolog ennek a kisüzemi gazdálkodást folytató községnek a jövőt illető kilátásain tűnődni. A statisztikai elemzés az 1970-es évek második felének alkalmazási struktúrájáról csak statikus képet ad. Valójában a bérmunka behatolásának növekvő mértéke elkerülhetetlennek tűnik. A fiatalok nemigen hajlandók arra, hogy akár egy teljesen korszerűsített, de elszigetelt tanyán éljenek. Igen kevéssé bíznak már a teljes munkaidőben folyó, független gazdálkodás jövőjében is. Így a teljes munkaidőben termelő gazdaságok száma lassan csökken. Lehetséges, hogy a bérmunka ára olyan magas lesz, hogy

[27] Ezeket a kérdéseket részletesen elemzem a tázlári tanyák egy csoportjának társadalmi különbségeivel kapcsolatban, a New Hungarian Quarterly-ben megjelent cikkemben (NHQ XX. évf. 78. sz.) L. továbbá a 6. fejezetet *Tázlár: a Village in Hungary* című könyvemben.

a korábban jómódú parasztság szőlőterületeinek elhanyagolására kényszerül majd, és a kisüzemi gazdálkodás jövedelmeinek ma még nagymértékű eltérései is csökkeni fognak. Ezek teljes megszűnésének valószínűségét ugyanazok az okok zárják ki, amelyek manapság a „munkás" háztartások számát korlátozzák, a munkás—paraszt gazdaságokat pedig arra ösztönzik, hogy termékeiket a szövetkezeten keresztül értékesítsék, gyakran igen nagy mennyiségben. A gazdaságon kívülről származó jövedelmek átlagos egyenletessége alapján hosszú távon az összjövedelmek nagyobb mértékű kiegyenlítődését jósolhatnánk, a rövid távon megfigyelhető eltérések magyarázatát pedig CHAYANOV nyomán a demográfiai eltérésekben kereshetjük. A gazdaságok között mindenkor megtalálható az egy időben a maximumot nyújtó egységek, és a „hobbyból kertészkedők" két véglete. Növekszik továbbá valamennyi gazdaság függősége a kollektív szektortól.

Ez azonban mind csak spekuláció. Ma a nagy vagyonok örökösei és a múltbéli sikeres gazdák magasabb szakértelme még igen magas termelési szint fenntartására képes a kollektív szektortól függetlenül. A legtöbb gazda, aki ezeket az előnyöket ki tudja aknázni abban az ágazatban, amely ezeket a legjobban igényli (bortermelés), magas termelési eredményeket ér el más ágazatokban is, ahol a szövetkezet által megteremtett sajátos feltételeket használja ki, azaz a nagyobb földterületek birtoklását, a kollektív szektor által biztosított áruk és szolgáltatások igénybevételét és azt a szabadságot, hogy független, teljes munkaidőben termelő gazda maradhat. Tázlár lakói tartanak attól, hogy a hatóságok, ígéretükhöz híven, meg fogják kísérelni a szakszövetkezet ellentmondásainak megszüntetését, és a termelőszövetkezetekhez való közelítését. Ebben az esetben erősítenék a kollektivizált mezőgazdaság ideológiai következetességét és egységét. Ezáltal gyengülnének a hagyományos társadalmi struktúra elemei, amelyek Tázláron a szakszövetkezet révén megőrződtek. Felgyorsulna a tanyakérdés megoldása is. Az egyetlen lényeges hátrány az lenne, hogy a jelenlegi status quo megváltoztatására irányuló bármilyen radikális kísérlet káros hatással lenne a termelésre. Mindaddig, amíg ez a szempont nem veszít jelentőségéből, Tázláron fennmarad az az élénk kisüzemi mezőgazdaság, amely burzsoá elemeket őrző társadalmi struktúrával jár együtt, és különbözik a tipikus termelőszövetkezeti községektől.

Utószó — 1981

Elmúlt több mint három év, amióta hazamentem Tázlárról Cambridgebe, és majdnem kettő, amióta beadtam a disszertációt. Ma is rendszeresen meglátogatom Tázlárt. Pontos statisztikai megfigyelést nem végeztem 1977 óta, de így is megállapítható, hogy lényeges változások mentek végbe. Stabilizálódott a szakszövetkezet vezetősége, és tázlári gazdálkodó már alig van köztük. Nagymértékben behozták a kollektív szektor lemaradását, a közös beruházások közül a szőlőtelepítések messzemenően a legfontosabbak. Ha beválik a tervezett melléküzem, akkor a szövetkezet szerepe a községben még tovább nő. Nagyméretű táblásításokat is végrehajtottak, és ez bizony súlyosan érintette a tagságot, hiszen a legjobban művelt paraszti földeket a falu szélén mind a közösbe vitték. Hasonlóan kellemetlenül érintette őket az 1979-ben elfogadott új alapszabály, amely szerint minden szövetkezeti tag köteles a közösben dolgozni (igaz, hogy egyelőre egy év alatt csak 6 napot, és ha erre

nem képes, akkor befizethet bizonyos összeget a közös kaszába). Sor került úgynevezett tagság-revízióra is, amely több munkás—paraszt háztartás számára (ahol a szakszövetkezeti tag maga nem mezőgazdasági főfoglalkozású) megnehezítette a földtulajdon birtoklást és a szakszövetkezettől való szolgáltatások igénybevételét.

A szakszövetkezet tehát előrelépett, közeledett a termelőszövetkezethez mind nagyüzemi jellegét, mind alapszabályát tekintve. Ugyanakkor továbbra is élénken folyik a kisüzemi gazdálkodás, a szakszövetkezet továbbra is elsősorban ebből él. Valószínű, hogy több ágazatban (tej-, szőlőtermelés) csökkent az aktív termelők száma, miközben nőtt a termelés értéke. Lehet, hogy a kettős jövedelmű háztartások száma ma nagyobb, mint a teljes munkaidejű családoké. A régi tanyai parasztgazdaságokból egyre kevesebb marad, a tázlári parasztság ugyanazt az utat követi, amit a magyar parasztság zöme már két évtizede megtett, és egyre jobban beépül a szocialista társadalomba. A szakszövetkezet rányomta bélyegét a község egész fejlődésére, és végső soron kedvező keretet biztosított ennek a hosszan tartó átalakulásnak. Abban kétségtelenül nagy sikert értek el, hogy az átmeneti időszakban (amely nem fejeződött még be) a paraszti, illetve kisüzemi termelés és ennek a szövetkezeten keresztül értékesített része, folyamatosan igen magas színvonalon maradt. Ahogy láttuk viszont, a kisüzemi gazdaság új formáját és technikai integrálódását a nagyüzemi szektorba nem szabad eltúlozni. A gazdák még mindig ragaszkodnak a földekhez, és ha módjuk van rá, nem veszik igénybe az összes, a szövetkezet által ajánlott szolgáltatást, gyakran fizetnek napszámot, de főleg családi munkaerőre támaszkodnak. Tázláron ez utóbbi tényező sok esetben még ma is a régi háztartás—gazdaság egységet jelenti, nem pedig a vidéken élő, modern család szabad idejének ökonomikus felhasználását.

IRODALOM

Berényi I.
1971 *Development of the Agricultural Structure around Kiskőrös.* In: Sárfalvi B. (szerk.): The Changing Face of the Great Hungarian Plain. Studies in Geography in Hungary 9. 123—32 Budapest

Chayanov, A.
1966 *The Theory of Peasant Economy.* (Szerk.: D. Thorner, B. Kerblay, R. Smith) Homewood, Illinois

Erdei F.
1977 (1936) *Futóhomok.* Budapest

Gábor I.
1979 *A második (másodlagos) gazdaság.* Valóság 1. sz. 22—36.

Gyenes A.
1976 *Some Aspects of Stratification in Hungarian Cooperative Farms.* Sociologia Ruralis 3. sz. 161—177.

Gyenis J. (szerk.)
1971 *Az egyszerűbb mezőgazdasági szövetkezetek.* Budapest

Halmos P. (szerk.)
1972 *The Sociological Review Monograph 17: Hungarian Sociological Studies.* University of Keele

Hann, C. M.
1980 *Tázlár: a Village in Hungary.* Cambridge

Hatvani D.
1978 *A kisparaszti tanyai gazdálkodás a Kiskunságban.* Forrás 10. 39—48.

Harrison, M.
1975 *Chayanov and the Economics of the Russian Peasantry.* The Journal of Peasant Studies 4. sz. 389—417.

HEGEDŰS A.
1970 *Változó világ.* Budapest
KÖRÖS G.
1972 *Tanyapolitika Bács-Kiskun megyében.* MSZMP Bács-Kiskun megyei Bizottság propaganda és művelődési osztálya. Kecskemét
Központi Statisztikai Hivatal
1973 *A szakszövetkezetek és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek társulásainak gazdálkodása 1969—71.* Budapest
1977 *Általános mezőgazdasági összeírás — a háztáji és kiegészítő gazdaságok összefoglaló adatai.* Budapest
KULCSÁR V. (szerk.)
1976 *A változó falu.* Budapest
LITTLEJOHN, G.
1977 *Peasant Economy and Society.* In: HINDESS, B. (szerk.:) Sociological Theories of the Economy. 118—156. London
Mezőgazdasági . . . Minisztérium
1976 *A háztáji és kisegítő gazdaságok termelésfejlesztésének feladatai és módszerei az V. ötéves tervidőszakban.* Mezőgazdasági és Élelmiszerügyi Minisztérium Budapest
MINGE-KALMAN, W.
1977 *A Theory of the European Household Economy During the Peasant to Worker Transition: with an Empirical Test from a Swiss Alpine Village.* (Manuscript) Yale
ORBÁN S.
1978 *A munkásság és a szövetkezeti parasztság közeledésének problémáihoz.* Társadalomtudományi Közlemények 4. sz. 3—15.
OROSZ G.
1969 *Mezőgazdasági-szakszövetkezetek Bács-Kiskun megyében.* Pártélet 11. sz. 77—81.
ROMÁNY P.
1977 *Hungarian Agriculture in the Seventies; the period of intensive progress.* The New Hungarian Quarterly XIX. 71. sz. 74—81.
SHANIN, T. (szerk.)
1971 *Peasants and Peasant Societies.* Harmondsworth
1974 *The Nature and Logic of the Peasant Economy.* The Journal of Peasant Studies 1. 1. és 2. sz., 63—80. és 186—207.
SIMÓ T.
1978 *A parasztság struktúrájáról.* Társadalomtudományi Közlemények 4. sz. 58—72.
SZIGETVÁRI F.
1968 *A kiskőrösi járás szőlőtermesztés helyzete.* Kecskemét. Központi Statisztikai Hivatal.
TAKÁCS J.
1975 *A tanyai népesség helyzete.* Szociológia 10. 1. sz.
TEPICHT, J.
1973 *Marxisme et Agriculture: le paysan polonais.* Paris
WOLF, E.
1966 *Peasants.* Englewood Cliffs
ZÁM T.
1974 *Szociográfia a borhamisításról és Szeszmesterek* (Szociográfia a tiltott pálinkafőzésről). Forrás 4., 5., 6. sz. 31—39. és 51—64.

C. M. Hann

LANDWIRTSCHAFTLICHE KLEINBETRIEBE IN DER GEMEINDE TÁZLÁR IN DEN SIEBZIGER JAHREN

(Auszug)

Die Gemeinde Tázlár befindet sich auf der Großen Ungarischen Tiefebene, am sandigen Boden zwischen der Donau und Theiß. Verfasser unternahm da eine langwährende Feldarbeit — nach mehrjährigen sozialanthropologischen Studien auf der Universität von Cambridge. Seine Dissertation über die Gemeinde trägt den Titel: *The Socio-Economic Structure of a Community on the Great Hungarian Plain.* Die vorliegende Studie ist ein umgearbeitetes Kapitel aus dieser noch unveröffentlichten Arbeit.

In Ungarn wird die Landwirtschaft, seit mehr als 20 Jahren, neben staatlichen Güter, in landwirtschaftlichen Produktionsgenossenschaften — gestützt auf gemeinsamem Eigentum und gemeinsamer Arbeitsorganization — ausgeübt. Die LPG-s haben jedoch auch eine besondere Variante, welche der Arbeitsorganization in Familien einen weiten Spielraum offen läßt. Diese heißen Fachkooperative und kommen auf jenen Gebieten, die sich auf Wein-, Obst- und Gemüsebau spezialisierten, vor. Die Mitglieder dieser Fachkooperative wirtschaften auf eigenem Boden; gemeinschaftlich wird meistens nur die Bodenbestellung mit Maschinen ausgeführt. Die Zusammenarbeit erstreckt sich außerdem auf die Verwertung der Produkte und auf die Anschaffung gewisser Materialien, Zuchttiere, Futter und dergleichen mehr.

In Tázlár befindet sich eine solche lockerer organisierte Fach-LPG und so hat Verfasser das Wirtschaften von Kleinbetrieben untersuchen können, obzwar diese Tätigkeit mehr oder weniger durch die Fach-LPG koordiniert und beeinflußt wurde.

Tázlár ist keine typische ungarische Dorfsiedlung. Ihre Einwohner lebten in verstreuten Einzelhöfen. Ein Dorfzentrum entwickelte sich erst in den letzten Jahrzehnten. Das Wirtschaften der Familien unterschied sich je nachdem ob sie in Dorfkern oder auf den Einzelhöfen lebten.

Die Kleinbetriebe von Tázlár verkaufen dreierlei Produkte: Mastschweine, Milch, Trauben und Wein. Die einzelnen Familienbetriebe unterscheiden sich je nachdem sie sich nur auf einen Zweig der Warenproduktion spezialisiert sind oder eine gemischte Wirtschaft ausüben. In der Warenproduktion und in den Einkünften der Familienbetriebe gibt es große Unterschiede. Zur Erklärung diese Unterschiede, untersucht der Verfasser die Wirkung von drei Faktoren: Größe des Familienbesitzes, Größe der Arbeitskraft und Wohnort der Familie, d. h. ob die betreffende Familie im Dorfkern oder in den Einzelgehöfte wohnt. Er analysiert ferner inwieweit die einzelnen Familien die Dienstleistungen der LPG in Anspruch nehmen. Bei dieser Analyse stützt sich der Verfasser auf die Auswertung sehr detaillierten zahlenmäßigen Daten über die Wirtschaftsführung der einzelnen Betriebe. Er zieht auch die Auswirkung der staatlichen wirtschaftspolitischen Maßnahmen in Betracht (die Änderung der Ankaufpreise hat z. B. in den vergangenen Jahren die Aktivität der Wirtschaften in Tázlár stark beeinflußt). Zum Schluß stellt der Verfasser ein Modell der Schichtung nach Vermögen und Einkommen der Einwohner von Tázlár auf.

Während der Feldarbeit kamen die nicht-landwirtschaftliche Arbeitsmöglichkeiten in den nahen Städten auch zur Geltung, und es gab solche Arbeitsplätze in der Gemeinde selbst. Nach der Meinung des Verfassers stellt Tázlár — gleich vielen europäischen Dörfern — die Charakterzüge von einer „worker-peasant" Siedlung dar, und befand sich in einer raschen wirtschaftlichen und gesellschaftlichen Umänderung. Er meint weiterhin, daß die relative Prosperität dieser Kleinbetriebe zu einer Phase der Umgestaltung der ungarischen Landwirtschaft gebunden ist, welche durch bestimmte Maßnahmen des Staates ermöglicht wurden.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Martin György

A széki hagyományok felfedezése és szerepe a magyarországi folklorizmusban

A hetvenes évek néprajzi, népművészeti, folklorisztikai érdeklődésében kiemelkedő szerephez jutott a közép-erdélyi Szék sajátos, vonzó, archaikus kultúrája, amely sokáig csak a néprajzkutatók vagy még inkább csak egyes népművészeti szakágak kutatói számára volt ismert. Tanulságos nyomon követnünk, hogy a máig is nehezen megközelíthető, elzárt fekvésű nagyközség hagyományainak felfedezése és vonzásköre az elmúlt évtizedek során hogyan bővült, terebélyesedett, míg a hetvenes évek elejétől mintegy zarándokhellyé válva szinte minden más — régebben ismert — néprajzi csoport kultúráját megelőzve rövid idő alatt beépült a nemzeti köztudatba.

A jelentős, nagy múltú *település történetéről* a legrészletesebb, viszonylag korai képet a *Szolnok-Doboka vármegye monográphiája* c. többkötetes munka[1] nyújtja, amelynek Székre vonatkozó része önállóan is megjelent.[2] Ez a község történeti, települési, statisztikai adatai mellett már fontos népéleti, folklorisztikai információkat is tartalmaz, köztük néhány széki tánc — a magyar, a lassú és a csárdás — első említését.

A széki hagyományok sajátos értékeire azonban csak a harmincas évektől figyelnek fel a megújuló népművészeti érdeklődés következtében, mégpedig elsősorban a Mezőség sajátos magyar *hímzéskultúrája* kapcsán.[3] KODÁLY Zoltán széki hímzések láttán tanácsolta LAJTHA Lászlónak 1940 őszén a széki gyűjtőutat a *népzenei* tekintetben még ismeretlen területre: „Ahol ilyen szép és sajátos hímzések élnek még ma is, kell ott — mondotta — valami érdekes muzsikának is lennie. Lelkesen beszélt s erősen bíztatott a széki útra" — írja LAJTHA első széki beszámolójában.[4] A széki zenehagyomány felfedezésének nagy szerepe lett a magyar népzene egészéről kialakuló — korábban egyoldalú — kép módosításában: kiderült, hogy gazdag és fejlett hangszeres népi tánczenénk is van.

A székiekre azonban emellett még más is felhívhatta a figyelmet. Kolozsvár jellegzetes színfoltját jelentik máig az ott cselédeskedő vagy földmunkát végző és piacozó fekete—piros szoknyás és kék lajbis, szalmakalapos székiek. Csütörtöki és vasárnapi kimenőik alkalmával dalolva—táncolva csoportoztak korábban a Fő téren, majd a Széchenyi téren, később a Szamos parti ligetben, végül manapság a Malom árok melletti Posta-kertben. Az akadékoskodó hatóságok miatt gyakran továbbállva dalolnak—táncolnak. Ennek nyomán is terjedt az énekes-, táncoskedvű, szép viseletű, takaros székiek híre.

A székiek rövid időre bekapcsolódtak a *Gyöngyösbokréta* mozgalomba is, az akkori lelkész, Mihály Károly vezetésével. 1941 és 1943 között három ízben szerepeltek a budapesti Szent István napi, Városi színházi bemutatókon.[5] A sajtóban, s főként a Bokréta Szövetség lapjában[6] a székiekre vonatkozó rövid híradások is szerepeltek. Eszerint műsorukban többek között lassú, legényes, tempótánc, lassú- és szapora tempó szerepelt. Így

[1] KÁDÁR József—RÉTHY László—TAGÁNYI Károly 1898—1905.

[2] KÁDÁR József 1904. — Egyéb Székre vonatkozó helytörténeti irodalom: HODOR Károly 1837., BENCZE Károly 1898., CSORBA István 1944., Kós Károly 1970., KÓSA László 1974.

[3] SÁRKÁNY Loránd 1934., KÖVESSI Edit 1934., UNDI Mária é. n., GÖNYEY Sándor 1941., PALOTAY Gertrud 1944., FÉL Edit—HOFER Tamás 1975.

[4] LAJTHA László 1943. — LAJTHA Észak-Erdély visszacsatolása után néhány hónappal, 1940 decemberében járt először Széken. KODÁLY tehát már ezt megelőzően figyelt fel a széki hímzésekre, bár ő maga csak 1943-ban jutott el Székre. Lásd a 11. jegyzetet.

[5] PÁLFI Csaba 1969. 150.

[6] Bokrétások Lapja. Szerk.: PAULINI Béla. Budapest.

az érdeklődő fővárosi nagyközönség és a szakemberek némi fogalmat nyerhettek Szék különös zenéjéről, táncairól, viseletéről. A Gyöngyösbokrétában való részvétel nagymértékben hozzájárult a hagyományok helyi megbecsüléséhez is.[7] Ferenci Márton (Zsuki) prímásnak és a volt bokrétás táncosoknak máig tartó becsületét-tiszteletét a falu közvéleményében nem utolsósorban a budapesti szereplések és hanglemez-felvételek is biztosították.

LAJTHA László legnagyobb népzenei felfedezése és tudományos munkája *a széki hangszeres- és dalkultúra feltárása*, rögzítése és közreadása volt. A magyar népzene korszerű, hanglemezes dokumentációja szempontjából kiemelkedő jelentőségű — a Néprajzi Múzeum és a Magyar Rádió közös vállalkozásaként megvalósított — ún. Pátria hanglemez-sorozatban éppen az 1941-ben készült széki felvételek jelentették a legteljesebb, legértékesebb — és még sokáig egyedülálló — hangszeres zenei anyagot.[8] LAJTHA a gyűjtések után még több mint egy évtizedig kitartóan dolgozott az anyag lejegyzésén és közreadásán. Ennek nyomán nemcsak a hangszeres zene tudományos kutatása,[9] hanem a népszerűsítő feldolgozása is megindulhatott.[10]

LAJTHA gyűjtése és KODÁLY széki látogatása és biztatása nyomán[11] 1943 nyarán *a széki táncok* megfigyelésére induló SÜMEGHY Vera vázlatos, de máig helytálló ismertetésével egészítette ki a zenei képet. Elsőként jellemzi a széki tánctípusokat — részletesebben leírva a magyart, a csárdást, a lassút — a kor népszerű zenei folyóiratában, az Éneklő Ifjúságban.[12] Összeutalja a táncokat a hanglemez-felvételekkel, és kitér a táncrendre, a helyi táncterminológiára is.[13]

A kezdeti megismerés felszabadulás utáni visszhangjaként a Budapestre vetődött volt kolozsvári diákok és az Erdélyben járt falukutató ifjúság révén a magyar néptáncmozgalomban 1948-ig jelentős szerepet játszott néhány erdélyi férfitánc.[14] Ezek közül az ún. *széki csűrdöngölő* a mozgalom egyik kedvelt — akkor virtuóz — táncaként széles körben elterjedt.[15] Egy széki sűrű tempó dallam — szükségből furulyán előadott — vázla-

[7] Ez szinte minden volt bokrétás községben megfigyelhető, különösen Erdélyben pl. Inaktelkén, Kecsetkisfaludon, Gyimesközéplokon.

[8] A Pátria sorozat széki hangfelvételei 1941. február 17. és 21. között készültek Budapesten LAJTHA két előzetes gyűjtőútja alapján. Összesen 19 db hanglemez (F 79—97) és 27 db fonográfhenger (MH 3952—3978) tartalmaz ebből az időből összesen 110 db széki hangszeres és vokális dallamot. Ezek maradéktalanul megjelentek: LAJTHA László 1954.

[9] AVASI Béla 1954.

[10] GULYÁS László: „*Széki zene*" c. (később „Széki muzsika" nevet is viselő) feldolgozása (1951) az Állami Népi Együttes zenekara számára (MHV Nz. 17. sz. hanglemez) és CSENKI Imre: *Széki nóták* c. kórusműve (1954).

[11] KODÁLY egy kolozsvári hangversenysorozat végén, 1943. május 24-én látogatott el Székre. „Énekeseket hallgat meg. Kísérői megfigyelik hogy szinte gyorsírás-tempóban jegyzi le dalaikat". (EŐSZE László 1977. 191.) — KERÉNYI György 1980. júliusi szóbeli visszaemlékezése szerint gépkocsival vitték ki őket Kolozsvárról Székre, mindössze egy napot töltöttek ott, csak énekesektől gyűjtöttek, táncmulatságban nem vettek részt. Ezután néhány nappal, 1943. május 31-én KODÁLY a budapesti Pedagógiai Szemináriumban az akkori fiatal tornatanárok egy csoportjának módszertani bemutatóján mondott megnyitó beszédet, amelyen SÜMEGHY Vera vezetésével magyar népzenére végzett tornagyakorlatokat adnak elő. KODÁLY megnyitó beszédét közli KERÉNYI György a Magyar Nemzet 1973. április 8-i számában *Ép testben ép elme lakozzék* címmel. — KODÁLY feltehetően ez alkalommal hívhatta fel SÜMEGHY Vera figyelmét a széki hagyományokra, aki rövid idő múlva el is indult táncgyűjtő útjára.

[12] SÜMEGHY Vera 1944.

[13] A hatvanas évekig csak ennek nyomán voltak pontosabb értesüléseink a széki tánczene és táncok összefüggéséről, mert LAJTHA közlései e tekintetben szűkszavúak és ellentmondásosak voltak.

[14] Az ún. marosszéki verbung (ELEKES Istvánné 1947. 132—135.), a csűrdöngölő és a széki csűrdöngölő volt az a három férfitánc, amelyek LÁSZLÓ BENCSIK Sándor, KIRÁLY Ernő, KRIZSÁN Sándor, SZABÓ Iván és JÁNOSI Sándor közvetítésével — széki, györgyfalvai, székelyföldi és szilágysági — élmények-gyűjtések nyomán átszivárogtak a felszabadulás utáni magyar néptáncmozgalomba. Vö. LÁSZLÓ BENCSIK Sándor 1955. 30—31. Ezek mellett divatban volt egy KRIZSÁN Sándor által tanított ún. széki lassú is az „Erdő szélén de magos, erdő szélén de magos a kaszárnya"... kezdetű dalra.

[15] A Muharay- és a Nékosz Együttes, RÁBAI Miklós békéscsabai és más regöscsoportok műsorai, kisugárzó hatása nyomán.

tos töredékére a nyolcszakaszos férfitáncot szólóban vagy egyöntetű csoportban járták.[16] Ez a tánc a negyvenes évek végére még az Operaház színpadára is felkerült.[17]

A magyar néptáncmozgalomban később a széki táncok emléke elhalványult, s ezt még az újra közforgalomba kerülő néprajzi hanglemezek,[18] LAJTHA megjelenő monográfiája,[19] GULYÁS László: *Széki zene* és CSENKI Imre: *Széki nóták* c. feldolgozása,[20] a népzenei publikációk szórványos széki anyaga[21] sem ellensúlyozhatta, hiszen a táncokról a Romániától való elszigeteltség miatt nem voltak megfelelő, részletes információink. Néhányan mégis megkísérelték a széki zenére újabb táncok komponálását, de táncanyaguknak már nem volt köze a székihez.[22] Jellemző, hogy a népi táncosok körében a vonzó hagyományú falu neve még névmagyarosítási ötletet is adott az ötvenes évek elején.

A negyvenes évek végétől *a romániai magyar kutatók* a népi kultúra más területein is folytatták a széki hagyományok feltárását. Ennek eredményei csak több évtizedes késéssel, főként a hetvenes években láthattak napvilágot. JAGAMAS János a kolozsvári Folklór Intézet archívumába gyűjtött több száz széki dallamot,[23] s az erdélyi zenedialektusokat meghatározó tanulmányába[24] már beépültek a széki gyűjtés tanulságai, noha anyagából akkor még csak néhány dalt adtak közre.[25] Az ötvenes évek végére már nyomdakészen állt a húsz évvel később megjelenő *Romániai magyar népdalok* c. átfogó gyűjtemény,[26] amelyben több fontos énekelt széki dallamtípus helyet kapott. ELEKES Dénes[27]

[16] A tánc széki származása, neve, dallama, felépítése és motívumkincse alapján kétségtelen, amit különösen a következetesen visszatérő csapásoló refrén mutat. A többi, egyszerűbb, stilizált motívum már lazább kapcsolatról tanúskodik, mert akkor még alig tudhatták pontosan ellesni a virtuóz széki férfitáncot.

[17] HARANGOZÓ Gyula: *Furfangos diákok* (1949) c. balettje egyik szólójában, Eck Imre volt népi táncos előadásában feltűntek az említett széki csűrdöngölő részletei.

[18] A Népművészeti Intézet az ötvenes évek első felében a Pátria sorozat lemezeinek nagy részét (mintegy 80 hanglemezt) Magyar Néprajzi Felvételek címmel újranyomatva forgalomba hozta, a székieket teljes egészében. Ezek az Intézetben 1965-ig voltak vásárolhatók.

[19] LAJTHA László 1954. — Újranyomása 1978-ban.

[20] Lásd a 10. sz. jegyzetet. — GULYÁS akkor igen sikeres, nagy hatású feldolgozása még korántsem érzékeltette s merítette ki a széki hangszeres muzsika műfaji gazdagságát, sokrétűségét. Feldolgozásában 3 csárdás (LAJTHA László 1954. 8., 7., 21. sz. darabok), valamint 1 magyar (LAJTHA László 1954. 3. sz.) táncdallamot alkalmazott. CSENKI Imre kórusműve LAJTHA kötetének 61., 75. és 56. sz. darabjait tartalmazta [CSENKI Imre 1960].

[21] LAJTHA gyűjtéséből származó dalok jelentek meg a következő népdalgyűjteményekben és tanulmányokban: LAJTHA László—GÖNYEY Sándor—RAJECZKY Benjamin 1949., KODÁLY Zoltán 1952., VARGYAS Lajos 1953., 1955., *A Magyar Népzene Tára* II., III. A—B. és V. kötetében.

[22] Az ötvenes években FALVAY Károly (LAJTHA 1954. 2. és 9. sz.), MANNINGER György (GULYÁS feldolgozására), MOLNÁR István pedig VAVRINECZ Béla (LAJTHA László 1954. 14. sz.-ra támaszkodó) feldolgozására készítette el *Ostortánc* c. kompozícióját (1956).

[23] JAGAMAS János a kolozsvári Folklór Intézet munkatársaként 1948 és 1957 között rendszeresen gyűjtött Széken. Eleinte (1948—1949) kéziratos feljegyzéssel gyűjt, majd (1949—1950) fonográf-, ill. decelit-lemez- (1951), végül magnetofon-felvételeket (1954, 1957) készített a vokális és hangszeres tánczenéről. 1955-ig összesen 273 énekelt dallam gyűlt össze Székről (JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 357.). MEDAN, Virgil 1965-ben további hangszeres felvételeket készített. A Kolozsvár—napocai Babeş—Bolyai Egyetem Etnográfiai és Folklór Osztálya 1976-as összesítő nyilvántartása szerint 48 hangszeres tánczenei darab származik Székről. A széki zeneanyag leltári számai: Magnetofon-felvételek: 70—76, 191, 1143—1147 sz.; Fonográf-felvételek: 8—9, 12—14, 138—140. sz.; Decelit-lemezek: 6—7. sz.; Kéziratos feljegyzések: 10, 54, 60, 72, 117, 122, 125, 144 sz.) (az utóbbi nem teljes). — A fenti adatok rendelkezésemre bocsátásáért az Intézet Igazgatóságának ezúton mondok köszönetet.

[24] JAGAMAS János 1956., 1977.

[25] SZEGŐ Júlia—SEBESTYÉN Dobó Klára 1958.

[27] JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974.

[27] ELEKES Dénes az 1949-ben megalakuló Folklór Intézet első munkatársai közé tartozott, s rövid ideig ő volt az első és máig egyetlen hivatásos magyar néptánckutató Romániában. 1946 és 1950 között végzett táncgyűjtéseinek a kéziratai részben a kolozsvári, részben a bukaresti Folklór Intézet archívumában vannak. Ezeket 1969-ben tanulmányozhattam. Egyetlen publikációja: FARAGÓ József—ELEKES Dénes 1949. — 1949-es széki kéziratos gyűjtésében a csárdás cigányos változataira („hutyágyi", „románi"), a

és DOMBY Imre[28] némi táncgyűjtést is végeztek. A romániai magyar táncegyüttesek műsorában azonban alig szerepeltek széki táncok,[29] s maguk a székiek is ritkán vettek részt a tömegméretű országos folklórfesztiválok, versenyek sorozatában, csupán egy ízben 1969-ben.[30] NAGY Olga meséket és más népi elbeszélő anyagot adott közre a Folklór Intézetben felhalmozott gyűjteséiből.[31] SZENTIMREI Judit és OLOSZ Ella a hímzések kutatását folytatta.[32] Kós Károly pedig a székiek társadalmi-közösségi életéről, gazdálkodásáról, viseletéről írt jelentős összefoglaló tanulmányokat, s az ötvenes évek végére felvetette egy átfogó széki néprajzi monográfia tervét is.[33]

A magyarországi érdeklődés csak az ötvenes évek végétől fordulhatott újra Szék felé. Elsőként a még hiányosan ismert táncok kutatása, rögzítése indult meg, s ez egyben a már jól ismert hangszeres tánczenei anyag jelentős kibővülését is eredményezte. NOVÁK Ferenc gyűjtései 1965-re a község táncéletéről szóló tanulmányt eredményeztek.[34] A néma filmfelvételek sora után 1969-ben KALLÓS Zoltán, MARTIN György és SZTANÓ Pál a Román Tudományos Akadémia kutatóinak közreműködésével a teljes széki tánckészlet korszerű, hangosfilmes rögzítését is elvégezhette.[35] A Szék táncairól és zenéjéről való újabb ismeretek már szervesen beépülhettek a magyar néptáncok és népzene teljes képét összefoglaló munkákba,[36] mégpedig jelentős értelmező szerephez is jutva, mivel Széken másutt már alig ismert tánc- és dallamtípusok vagy igen archaikus formák még teljesen ép táncciklus keretében maradtak meg. A hatvanas évek közepén indult el KORNISS Péter is Székre, s többezer felvételen rögzítette a széki népélet ünnep- és hétköznapjainak szinte minden, képekben megragadható mozzanatát. A hetvenes évek kiállításain, folyóiratokban, fotoalbumokban, népszerűsítő és tudományos munkák, lexikonok, kézikönyvek képanyagaként vált már részben közkinccsé a magyar fotóművészet és néprajzi dokumentáció történetében egyedülállóan teljes s az utolsó pillanatokban rögzített anyag.[37]

Az érdeklődés a *hetvenes évek* elejére egyre nőtt. Néprajzkutatók, amatőr néprajzi gyűjtők sora, s különösen sok fiatal fordult meg Széken, még népszokások filmezésére is sor került.[38] Írók, költők látogatásai nyomán irodalmi visszhangja is támad e sajátos

---

lakodalmi bomló-táncra, fonójátékokra (konchúzás, sulándré, göcsögös, szarkatánc) és az ún. kecsketáncra vonatkozó adatok szerepelnek. Ez utóbbi fontos táncot JAGAMAS Jánossal együtt figyelte meg és részletesen jellemezte: a juhait kereső pásztor történetét megelevenítő táncpantomimet egy 1875-ben született széki pásztor előadásában látta. Az adatot részlegesen közölte PESOVÁR Ferenc 1970. és FARAGÓ József 1977.

[28] DOMBY, Emeric 1971. 120—217.

[29] A marosvásárhelyi Állami (volt Székely) Néptáncegyüttes műsorában a hatvanas évek elején rövid ideig szerepelt egy széki néptáncfeldolgozás.

[30] Az 1969-es országos romániai folklórfesztivál tavaszi, erdélyi bemutatóján szerepeltek Medgyesen (Mediaş). Régi fehér harisnyás viseletükben két banda (Ádám István és Moldován György prímások) kíséretével mintegy 20 középkorú és fiatal házaspár táncolta el a teljes széki táncrendet.

[31] NAGY Olga 1958., 1960., 1968., 1969., 1976., 1977., NAGY Olga—FARAGÓ József 1954., GYŐRI Klára 1975.

[32] SZENTIMREI Judit 1976., GAZDÁNÉ OLOSZ Ella 1980.

[33] Kós Károly 1962., 1968., 1972., 1979.

[34] NOVÁK Ferenc 1960., 1965.

[35] 1959 és 1969 között 6 széki táncfilm készült összesen 1330 méter terjedelemben. NOVÁK Ferenc 1959, 1964, 1967-ben 250 méter (MTA Ft. 551, 617, M. 13 lsz.), VARGA Gyula 1960-ban 30 méter (MTA Ft. 469. lsz.), BORBÉLY Jolán, BÖRÖCZ Gabriella, GURKA László, VÁSÁRHELYI László 1962-ben 120 méter (MTA Ft. 514. lsz.), KALLÓS Zoltán és MARTIN György 1969-ben több alkalommal 935 méter terjedelmű (MTA FT. 671. lsz.) táncfilmet készített. Ez utóbbinak mintegy fele (480 méter) már hangosfilm, amelynek készítésében SZTANÓ Pál, PETRUŢIU, Emil és VICOL, Adrian is részt vett.

[36] MARTIN György 1970., 1972., 1974., 1979a., 1979b., PESOVÁR Ernő—LÁNYI Ágoston 1974., KALLÓS Zoltán 1971., SÁROSI Bálint 1967., 1973., *A Magyar Népzene Tára* VI., *Magyar Néprajzi Lexikon* I—IV., *Magyar Néptánchagyományok* 1980.

[37] Az előbb idézett munkákban, továbbá KORNISS Péter 1975., 1979., KÓSA László—SZEMERKÉNYI Ágnes 1973., 1975., KÓSA László 1974., DÖMÖTÖR Tekla 1972., BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula 1979., Fotóművészet XVI (1973). 1. sz. 60—61., Új Írás XIII (1973). 11. sz., Új Tükör XVII (1980). 28. sz. 18—19.

[38] Népszokás és hiedelemgyűjtést végzett pl. Széken HOPPÁL Mihály és KUNT Ernő. GULYÁS Gyula és János a népszokásokról készített 8 mm-es színes hangosított filmeket. Egyik elkészült és bemutatott filmjük címe: *Szék télen* (1972).

kultúrának,[39] filmművészetünk is jelzésszerű motívumként alkalmazza a széki kultúra elemeit.[40] A Magyar Televízió és Rádió több felvételt készít, műsorokat sugároz.[41]

Mindez már egybecsik a magyarországi *folklorizmus új hullám*ának kialakulásával, amelyhez a többirányú idegenforgalom fellendülése is hozzájárult, s támogatta a *„széki divat"* kialakulását, beáramlását, továbbterjedését külföldre, majd visszasugárzását Erdélybe. A Röpülj páva népdalvetélkedővel kezdődő folklorizmus új hulláma nemcsak a falusi hagyományápolás (pávakörök, népi együttesek) és a városi ún. „autentikus" népdaléneklés, a díszítőművészet, a néprajz iránti érdeklődés megerősödésében, hanem legújszerűbben s műfajilag legátfogóbban a hangszeres népzenével összekapcsolódó *táncházmozgalom*ban érvényesült. Halmos Béla és Sebő Ferenc 1971-ben fogott neki Lajtha széki felvételei és más újabb hangszeres felvételek tanulmányozásának.[42] Ennek eredményeként a Huszonötödik Színházban,[43] Jancsó Miklós egyik filmjében,[44] a műegyetemi R-klubban, az Egyetemi Színpadon, a zuglói Kassák Művelődési Házban,[45] gyakran már tánc kíséretében, megszólal a hangszeres népzene. Sebőék Timár Sándor Bartók Együtteséhez 1971 végén kapcsolódva ismerkednek meg a néptánckíséret gyakorlatával.[46] Novák Ferenc tanítványai a széki táncrend egyszerűbb, kísérleti változatával 1972. május 6-án a Liszt Ferenc téri könyvklubban rendezik meg a Korniss Péter fotójával ékesített első budapesti táncházat.[47] A havonként ismétlődő élő- vagy gépzenével,

[39] Csoóri Sándor, Eörsi István, Módos Péter, Nagy László, Kiss Ferenc látogatásai Széken. Néhány irodalmi reflexió: Módos Péter 1972.; Csoóri Sándor 1978. 443.; Kányádi Sándor 1974. 132—135.

[40] Jancsó Miklós: Még kér a nép c. filmjében (1971) a Halmos—Sebő duó már széki zenét is játszik — Pesovár Ferenc javaslatára — némi tánc kíséretében. Kósa—Sára—Csoóri: Hószakadás c. filmjének egyik epizódszereplője széki parasztasszony.

[41] Szék táncairól Gulyás László és Lukács Lóránt készített TV filmet (1972). A Kallós Zoltánról készített portré-filmben (1973.) széki képek és dalok is helyet kaptak. Egy széki énekesről Kósa Ferenc és Csoóri Sándor [1975], egy széki mesemondóval a táncház témájáról Gulyás László és Vargha Balázs készítettek TV-filmet. A Magyar Rádió több széki énekesről és muzsikusról készített archív felvételeket. Sárosi Bálint: Zenei anyanyelvünk c. sorozatában 1970-től hangzottak el széki dalok és hangszeres darabok (Sárosi Bálint 1973. 157, 245).

[42] Halmos Béla és Sebő Ferenc egy, a Rádióban 1971 tavaszán elhangzó 1969-ben gyűjtött széki énekes-hangszeres lassú dallam („Le is szállnak, fel is szállnak a fecskék." MTA AP 6611 f. lsz. Közölve Sárosi Bálint 1973. 157.) hangfelvételétől kapta az első indítékot a széki zene tanulmányozására.

[43] Főként a „Síppal, dobbal, nádihegedűvel" c. önnálló műsorukban (1972).

[44] Lásd a 40. jegyzetet.

[45] Síppal, dobbal. A Sebő Együttes klubjának tájékoztatója. Kassák Klub. Budapest. 1974—1977.

[46] A Vegyipari Dolgozók Szakszervezetének Bartók Béla együttesét első ízben 1972 tavaszán, az országos zalaegerszegi kamaratánc fesztiválon kíséri az új zenekar. Az 1973-as országos szolnoki néptáncversenyen a Bartók Együttes bemutatja Timár: Széki táncok c. koreográfiáját. (Képmagnó felvétele a Népművelési Intézet és Pálfi Csaba tulajdonában.) Ennek zenéjén és a színpadi koreográfia feldolgozási, előadási módján már átüt a táncházas gyakorlat — szokásostól eltérő — hatása.

[47] Novák Ferenc első ízben 1961-ben készített „Széki emlékek" címmel koreografiát a Marosvásárhelyi Állami Népi Dal- és Táncegyüttes részére, majd ugyanezt itthon a HVDSZ Bihari János Együttesénél is betanította (zenéjét Sárosi Bálint állította össze). Másodízben 1970-ben „Széki táncok" címmel készített újabb feldolgozást Végvári Rezső zenéjére. — A néptáncosok közös táncházának ötletét 1972-ben Zalaegerszegen Foltin Jolán, Lelkes Lajos és Stoller Antal vetették fel, s röviddel utána meg is valósították.

[48] Lásd a Muzsikás Együttes két kiadványát: *Muzsikás* 1975., 1978. Fővárosi Művelődési Ház sokszorosítványa. Bp. (Szerk.: Sipos Mihály).

[47] A rendelkezésünkre álló — korántsem teljes — adatok szerint [Vö. Táncház Híradó — *Tájékoztatás a táncházak munkájáról.* 1—15. sz. 1974—1977. A Népművelési Intézet sokszorosítása. Szerk.: Vadasi Tibor] a táncház mozgalomnak 1973 és 1977 között a következő helységekben volt alkalmi vagy állandó hatása: Abaújszántó, Balassagyarmat, Bőcs, Budapest, Cegléd, Csanyik, Debrecen, Derecske, Diósgyőr, Dombóvár, Edelény, Eger, Emőd, Érd, Gödöllő, Győr, Hajdúszoboszló, Hajdúszovát, Hajdúböszörmény, Helvécia, Hódmezővásárhely, Jászberény, Kaposvár, Kapuvár, Kazincbarcika,

daltanulással, filmvetítéssel és széki vendégek alkalmi részvételével színesített táncházakban a négy vezető budapesti szakszervezeti néptáncegyüttes (HVDSZ, VDSZ, VASAS, ÉPÍTŐK) tagjai vesznek részt. 1973 tavaszától a Bartók Együttes tagjai rendszeres, tánctanítással egybekötött, nyitott táncházakat indítanak a Fővárosi Művelődési Házban. Ennek következtében megindul a táncházmozgalom osztódása, s ez újabb zenekarok keletkezését teszi szükségessé, amelyek közül a Muzsikás Együttes játszik kiemelkedő szerepet.[48] A táncházak budapesti elszaporodása után vidéki városainkban is zenekarok, táncházak alakulnak.[49]

A táncházmozgalom nyomán a hazánkba látogató *külföldi* tánckörvezetők, ösztöndíjasok, táncosok, valamint külföldre járó együttesek, zenekarok, táncoktatók, s a publikációk és hanglemezek közvetítésével széles körben — Nyugaton, sőt Távol-Keleten is — ismertté vált a széki zene és tánckultúra.[50] Közvetlen környezetünkben kisebb mértékben Csehszlovákiában, majd 1977-től Romániában egyre erőteljesebb a széki hagyományokból kiinduló táncházmozgalom. A Kolozsvárról, Székelyudvarhelyről és Csíkszeredából való terjedése a romániai magyar sajtó és televízió híradásai nyomán követhető.[51] A rendszeresen ismétlődő táncház találkozókon és a román televízió magyar adásainak „Kaláka" műsoraiban gyakran feltűnik a széki zene és tánc. Az egyre szaporodó ifjúsági zenekarok itt is széki muzsikával kezdték tevékenységüket, s 1980-ban romániai magyar táncházlemez is megjelenik.[52] A kolozsvári Monostori úti táncházban a széki és kolozsvári fiatalok ma már együtt táncolnak.

A színpadi néptánc és a feldolgozott népzene stilizált szkémáival szemben a hiteles néptánchoz és hangszeres népzenéhez forduló ifjúsági érdeklődés szerencsésen egymásba fogódzva éppen az esztétikailag legértékesebb, legépebb, ekkor már könnyen elérhető széki hagyományokra támaszkodva teremtette meg táncoló—daloló—öltözködő—országjáró—önművelő—olvasó közösségeit. *A táncházak és zenekarok* már csaknem egy évtizedes spontán *működésének* legalábbis háromféle *eredménye* volt:

1. *Szék népi kultúrája* — eddig egyetlen magyar népcsoporthoz sem hasonlítható mértékben — a szakemberek szűk körén túl is *közismertté vált*. A saját szórakozásukra táncoló—zenélő kis ifjúsági közösségek gyakorlata kis idő múlva megkezdte másodlagos színpadi, rádiós, televíziós, hanglemezes életét is, áthatotta, megtermékenyítette a műkedvelő mozgalom egészét, hatott a népdalénekesek műsorára és a hivatásos együttesekre is, majd átcsapott az országhatárokon is.[53]

Kecskemét, Keszthely, Kisterenye, Lábod, Lakitelek, Léta, Makó, Marcali, Miskolc Mosonmagyaróvár, Nagyberki, Nagycsere, Nagykálló, Nemesnádudvar, Nyíregyháza, Ózd, Pécs, Röszke, Salgótarján, Sajóbábony, Sajószentpéter, Sárbogárd, Sárospatak, Sárvár, Sátoraljaújhely, Sopron, Szany, Szeged, Szekszárd, Székesfehérvár, Szikszó, Szolnok, Szombathely, Tabdi, Tata, Tatabánya, Taszár, Tápiószele, Tompa, Tök, Törökszentmiklós, Üllés.

[50] Belgium, Hollandia, NSZK, skandináv országok, USA, Kanada, Japán. Lásd. pl. a „Karikázó — Hungarian Folklore Newsletter" c. híradó számait 1975-től. Bogota. USA. — Stockholmban „Táncház" címmel készített magyar témájú balettet 1977-ben Pierrę de Olivio (Táncművészet 1977. 3. sz. 9. és 1978. 7. sz. 6.).

[51] Honismeret 1979. 3. sz. 11—12. — Lásd főleg a Művelődés c. havi folyóirat (Bukarest) 1977—1980. évfolyamait, az Útunk 1978. X. 13-i, a Hét 1978. X. 20-i számát stb.

[52] Táncház c. lemez. Electrocord STM—EPE 01634 sz. Bukarest.

[53] A HVDSZ és a Bartók Együttes után sok más budapesti és vidéki néptáncegyüttes, sőt az Állami Népi Együttes műsorán is megjelentek a széki táncok. Az Egyetemi Színpad, a Magyar Televízió táncházzal kapcsolatos műsoraiban [pl. az Aprók tánca c. sorozat], a Magyar Rádió egyes népzenei műsoraiban, az Országos Filharmonia rendezvényein [Duna menti népek dalai, táncai 1978] és a táncházi hanglemezeken is jelentős helyet kapott a széki muzsika. Hanglemezek: Táncház I—II. Sebő- és Muzsikás Együttes, Hungaroton, Sep. 28022—28023 (1974.); Sebő Együttes, MHV SLPX 17482; Táncház, Hungaroton SLPX 18033 (1977.); Táncházi Muzsika, Sebő Együttes. Hungaroton SLPX 18031 (1979.); Az Élő Népzene c. sorozat Táncházi Muzsika c. két lemeze (1978). — Külföldön megjelent széki zenét tartalmazó hanglemezek: Hungarian Folk Dances and Folk Music of Transylvania, (J—K. Magyar 1977.) Folkraft LP 41. USA.; Hungarian Folk Dances (R. Hulden—Cs. Pálfi 1977) Folkraft LP 51—52. USA.; Kallós Zoltán erdélyi és csángó magyar népzenei gyűjtése, Hungaria Record. USA. 1977.; „Kettő", Hungarian Folk Music, Muzsikás. MU 7460. Hollandia 1980.

2. Jelentős mértékben *hozzájárult a néphagyományhoz való viszony* elvi—művelődéspolitikai—művészeti kérdéseinek *újraértékeléséhez.* A zenei anyanyelv, azaz élő népzene, a társadalmi tánckultúra, az anyanyelvi mozgáskultúra címszavai mögött lényegében a néphagyomány mai szerepének, közösségi összetartó erejének, művészi és társadalmi alkalmazhatóságának kérdései feszültek. A kialakuló viták során a néphagyomány esztétikai, önismereti, közművelődési szerepe újabb hangsúlyt kapott.[54] Éppen a széki zene- és tánckultúra bizonyíthatta a legjobban a még ép, közösségi parasztkultúra esztétikai és társadalmi használhatóságát a maga megragadó műfaji-stilisztikai és történeti sokrétűségével.

3. A harmadik, legmaradandóbb *tudományos eredmény* az utóbbi évtizedben összegyűlt újabb jelentős néprajzi anyag Szék táncairól és tánczenéjéről.[55] A táncházmozgalom vezető zenészeinek és táncosainak eleinte ösztönös érdeklődése ugyanis csakhamar tudatos, tervszerű néprajzi gyűjtőmunkává vált. A korábbi anyag jelentősen kiegészült, eltűntek a még ismeretlen fehér foltok, s egy évtizeddel meghosszabbodott a széki tánc- és zenekultúra időbeli változásának követhetősége. A gyűjtéshez a táncházi zenészek jelentős lejegyző és feldolgozó munkája is társult, amelynek már látható első eredményei egy teljes széki tánc- és zenemonográfia tervébe illeszkednek.[56]

A széki tánc- és zeneanyag monografikus feldolgozásának kiemelkedő *néprajzi és művelődéstörténeti jelentőségét* nemcsak a nagy múltú, népes település földrajzi helyzete és sajátos fejlődése, hanem a feltárt anyag mennyisége, értéke és gazdagsága is indokolja. A kitartó érdeklődés következtében nincs a magyar népterületen, sőt a Kárpát-medencében sem egyetlen olyan település, amelynek tánc- és zenehagyománya ilyen mértékben összegyűjtve állana a tudományos kutatás rendelkezésére, s méghozzá a történeti változásvizsgálatra is alkalmas négyévtizedes dokumentációval. Ehhez hasonló mennyiségű néptánc és népzene gyűjtés nem történt még másutt, s nem is igen remélhető már egyetlen faluból sem Európában.

Ez a hatalmas anyag pedig egy olyan sajátos földrajzi helyzetű és történeti fejlődésű településről származik, ahol egy korábbi, mezővárosi virágzás után szinte megállt az idő. A legutóbbi évekig Szék a Kárpát-medence szinte élő tánctörténeti múzeumának volt tekinthető a szegenként elkülönülő táncházaival, a községen kívül alig zenélő muzsikusaival, archaikus és csaknem teljesen ép táncrendjével, többféle régies tánctípusával és szervezett, hagyományos táncéletével. A magyar falvak többségének már a századfordulóra felbomló táncélete és javarészt új stílusú táncai helyett itt még a XX. század közepén is a régi szervezett közösségi táncélet virágzott, tánckészletében még csak régi és átmeneti típusok uralkodtak, s az új stílus beszivárgása pedig éppen csak megkezdődött. A tánc, a zene és a társadalom szoros kapcsolatára vonatkozó dokumentáció éppoly fontos néprajzi és szociológiai tanulságokat tartogat, mint amilyen jelentős eredményeket várhatunk a táncok és a tánczene történeti kapcsolatainak vizsgálatától a magyar és az egész kelet-európai művelődéstörténet számára. Ha igaz az, hogy a kelet-európai táncfolklór az európai tánckultúra egyik reliktum-területeként még sok fontos, egyetemes művelődéstörténeti kérdésre adhat választ, akkor még inkább kidomborodik a széki zene- és tánckultúra jelentősége. A Kárpát-medence tánckultúrájának egy korábbi fejlődési szintjén megrekedt, archaikus szigetként mintegy sűrítve, a legteljesebb formájában napjainkig megőrizte az e tájon érvényesülő korábbi tánctörténeti divatokat.

[54] A táncházmozgalommal kapcsolatos vitákat, értékeléseket lásd a 45. és 49. jegyzetekben idézett híradókban, továbbá összefoglalólag Siklós László 1977. és Ságri Mária 1978. munkáiban.

[55] 1970 és 1980 között újabb 16 film (köztük több hangos is) készült mintegy 3100 méter terjedelemben a széki táncokról és a prímások játékáról. E filmek leltári számai: MTA Ft. 718, 767, 787, 805, 832, 837, 852, 865, 881, 952, 958, 960, 991, 997, 1006, 1065. Készítésükben részt vettek: Csapó Károly, ifj. Csoóri Sándor, Éri Péter, Foltin Jolán, Gulyás László, Halmos Béla, Halmos István, Hintalan László, Jánosi András, Kallós Zoltán, Károlyi Annamária, Lányi Ágoston, Lányi György, Lázár Katalin, Lukács Lóránt, Martin György, Németh István, Novák Ferenc, Pálfy Gyula, Pávai István, Pesovár Ernő, Sebő Ferenc, Sipos Mihály, Stoller Antal, Sztanó Pál, Timár Sándor, Varga Zoltán, Virágvölgyi Márta.

[56] Az MTA Zenetudományi Intézete Néptánc Osztályának 1974 óta a munkatervében szerepel a széki zene és táncanyag monografikus feldolgozása. Ehhez a hatalmas mennyiségű hangszeres népzenei anyag teljes áttekintése és nagyjából lejegyzése már csaknem megtörtént. Eddigi közlemények, elkészült előtanulmányok: Halmos Béla 1975., 1978., 1980., 1981., Halmos Béla—Sebő Ferenc 1975., Sipos Mihály—Csoóri Sándor 1975., Virágvölgyi Márta 1981., Martin György 1980., 1981.

IRODALOM

AVASI Béla
1954 *A széki banda harmonizálása.* Néprajzi Értesítő XXXVI. 25—45.
ASZTALOS István
1948 *Széki tudósítás.* Falvak Népe 1948. 9. 141. Bukarest
BALASSA Iván—ORTUTAY Gyula
1979 *Magyar néprajz.* Budapest
BENCZE Károly
1898 *Székváros nagyközség tanügyének története.* Szamosújvár
CSENKI Imre
1960 *Széki nóták.* Budapest
CSOÓRI Sándor
1978 *Nomád napló.* Budapest
CSORBA István
1944 *Széktől Bágyogszovátig.* Csorna
DOMBY, Emeric
1971 *Dansuri populare din județul Cluj.* Volumul II. Cluj
DÖMÖTÖR Tekla
1972 *Magyar népszokások.* Budapest
ELEKES Istvánné
1947 *Magyar néptáncok.* Budapest
EŐSZE László
1977 *Kodály Zoltán életének krónikája.* Budapest
FARAGÓ József
1977 *Balladák földjén.* Bukarest
FARAGÓ József—ELEKES Dénes
1949 *Táncoljunk, daloljunk!* Bukarest
FÉL Edit—HOFER Tamás
1975 *Magyar népművészet.* Budapest
GAZDÁNÉ OLOSZ Ella
1980 *A széki öltésmódok.* In: Népismereti Dolgozatok 131—146. Bukarest
GÖNYEY Sándor
1941 *A „felvetett nagyágy" Széken.* Muskátli X. 13—18, 23—27.
GYŐRI Klára
1975 *Kiszáradt az én örömem zöld fája.* Sajtó alá rendezte: NAGY Olga. Bukarest
HALMOS Béla
1975 *A széki háromhúros kontra.* Síppal, dobbal 4. sz. 25—41. és Táncház Híradó 9. sz. 25—41.
1978 *A széki csárdás-zene felépítése.* Népzene és Zenetörténet IV. (Sajtó alatt).
1980 *Ádám István széki primás.* Zenetudományi Dolgozatok III.
HALMOS Béla
1981 *Közjátékok egy széki vonósbanda tánczenéjében.* In: Zenetudományi Dolgozatok 1981. 191—220.
HALMOS Béla—SEBŐ Ferenc
1975 *A széki tánc rendje-módja . . .* Síppal, dobbal 5. sz. 17—27.
HODOR Károly
1837 *Doboka vármegye természeti és polgári ismertetése.* Kolozsvár
JAGAMAS János
1956 *Beiträge zur Dialektfrage der ungarischen Volksmusik in Rumänien.* In: Studia Memoriae Bélae Bartók Sacra. 469—502. Budapest
1977 *Adatok a romániai magyar népzenei dialektusok kérdéséhez.* In: Zenetudományi írások. 25—51. Bukarest
JAGAMAS János—FARAGÓ József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest
KALLÓS Zoltán
1971 *Balladák könyve.* Bukarest
KÁDÁR József
1904 *Szék város — nagyközség története.* Dés (Bővített lenyomat Szolnok-Doboka vármegye monographiájából).
KÁDÁR József—RÉTHY László—TAGÁNYI Károly
1898—1905 *Szolnok-Doboka vármegye monographiája.* I—VII. kötet. Dés (a Székre vonatkozó rész: VI. k. 379—425).

KÁNYÁDI Sándor
1974 *Fekete—piros.* In: Legszebb versei. 132—135. Bukarest
KODÁLY Zoltán
1952 *A magyar népzene.* Példatárt szerk.: VARGYAS Lajos. Budapest
KORNISS Péter
1975 *Elindultam világ útján.* Budapest
1979 *Múlt idő.* Budapest
Kós Károly
1962 *A közösségi élet paraszti hagyományai.* Korunk 368—374.
1968 *Szék népviselete.* Falvak Dolgozó Népe 39. sz.
1970 *Szék sajátosságairól.* Igazság 1970. X. 31.
1972 *Ismeretlen magyar népviseletekről.* In: Népélet és néphagyomány. 191—208. Bukarest
1979 *A régi Szék községi rendjéről.* In: Eszköz, munka, néphagyomány. 444—471. Bukarest
KÓSA László
1974 *Szék város nagyközség.* Élet és Tudomány XXIX. 41. sz. 1942—1949.
KÓSA László—SZEMERKÉNYI Ágnes
1973 *Apáról fiúra.* Budapest
1975 *Apáról fiúra.* 2. bővített kiadás. Budapest
KÖVESSI Edit
1934 *A mezőségi széki hímzések öltései és kidolgozása.* Muskátli III. 9. sz. 11.
LÁSZLÓ BENCSIK Sándor
1955 *Egy tánccsoport útnak indul.* Budapest
LAJTHA László
1943 *Újra megtalált magyar népdaltípus.* In: Emlékkönyv Kodály Zoltán hatvanadik születésnapjára (Szerk.: GUNDA Béla). 219—234. Budapest
1954 *Széki gyűjtés.* Népzenei monográfiák II. Budapest. Újranyomása: 1978.
LAJTHA László—GÖNYEY Sándor—RAJECZKY Benjamin
1949 *111 táncdal.* Budapest
Magyar Néprajzi Lexikon
1977—1981. Főszerk.: ORTUTAY Gyula. Budapest. I—IV. kötet
Magyar néptánchagyományok
1980 Szerk.: LELKES Lajos. Budapest
MNT
1953—1973. *A Magyar Népzene Tára* II., III. A—B., V., VI. kötete Budapest
MARTIN György
1907—72 *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* I—III. Budapest
1972 *Relationship between melodies and dance types in the volume VI of CMPH.* Studia Musicologica XIV. 93—145.
1974 *A magyar nép táncai.* Budapest
1979a *A magyar körtánc és európai rokonsága.* Budapest
1979b *Tánc.* In: A magyar folklór. Szerk.: ORTUTAY Gyula. 477—540. Budapest
1980a *Szék felfedezése és tánchagyományai.* In: Tánctudományi Tanulmányok 1980—1981. 239—281.
1980b *The traditional dance cycle — as the largest unit of folkdancing.* In: Der ältere Paartanz in Europa. Stockholm. Arkivet för foklig dans Dansmuseet. 44—46.
1981 *Szék felfedezése és tánchagyományai.* In: Táncművészet 1981. 1—2. sz. 8—11., 18.
MÓDOS Péter
1972 *Karácsony, újév* (Utazás Erdélyben). Új Írás 3. sz. 33—42.
NAGY Olga
1958 *A három táltos varjú.* Mezőségi népmesék. Bukarest
1960 *Széki anekdóták vallásról, papról, istenről.* Korunk IX. 1070.
1968 *Az „Egynapos király" két széki változata.* Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 1. sz. 55—66. Kolozsvár
1969 *Lüdérc sógor.* Bukarest
1976 *Széki népmesék.* Bukarest
1977 *Paraszt dekameron.* Budapest
NAGY Olga—FARAGÓ József
1954 *Előbb a tánc, azután a lakoma.* Bukarest

Nomád nemzedék
1981 *Ifjúsági és népművészet Magyarországon 1970—1980.* Szerk.: Bodor Ferenc. Budapest
Novák Ferenc
1960 *Széki útinapló.* Néptáncos 6. sz. 14—18.
1965 *A tánc szerepe Szék társadalmi életében.* Kézirat. Egyetemi szakdolgozat az ELTE Folklór Tanszékén.
Palotay Gertrud
1944 *A Szolnok-dobokai Szék magyar hímzései.* Kolozsvár
Pálfi Csaba
1969 *A Gyöngyösbokréta története.* In: Tánctudományi Tanulmányok 1969—1970. Budapest. 115—161.
Pesovár Ernő—Lányi Ágoston
1974 *A magyar nép táncművészete.* Néptánciskola I—II. Budapest.
Pesovár Ferenc
1970 *A juhait kereső pásztor tánca.* Táncművészeti Értesítő 3. sz. 91—108.
Sárkány Loránd
1934 *A széki ornamentika.* Muskátli III. 9. sz. 6—10.
Ságí Mária
1978 *A táncház.* Valóság 5. sz. 68—76.
Sárosi Bálint
1976 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente* I. 1. Leipzig
1973 *Zenei anyanyelvünk.* Budapest
Sepsi Dezső
1980—81 *Hangszertechnikai kérdések a széki banda kiséretében.* Művelődés XXXIII. 12.; XXXIV. 1—5. Bukarest
Siklós László
1977 *Táncház.* Budapest
Sipos Mihály—Csoóri Sándor
1975 *Muzsikás.* Budapest. Fővárosi Művelődési Ház
Szegő Júlia—Sebestyén Dobó Klára
1958 *Kötöttem bokrétát. 150 népdal.* Bukarest
Szentimrei Judit
1976 *Széki iratos és varrottas munkák.* In: Népismereti Dolgozatok. 116—121. Bukarest
Sümeghy Vera
1944 *Széki táncok.* Éneklő Ifjúság III. 6. sz. 63—68.
Tar Károly
1969 *A székiek tánca.* Falvak dolgozó népe 1979. 51. 5. Bukarest
Undi Mária
é. n. *Mezőségi írásos hímzés.* Magyar kincsesláda V. füzet. Budapest
Vargyas Lajos
1953 *Ugor réteg a magyar népzenében.* In: Zenetudományi Tanulmányok I. Szerk. Szabolcsi Bence és Bartha Dénes 611—658. Budapest
1955 *A duda hatása a magyar népi tánczenére.* A MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei VIII. 241—291.
Virágvölgyi Márta
1981 *Egy magyar parasztprímás Széken.* In: Zenetudományi Dolgozatok 1981 221—232.

György Martin

THE DISCOVERY OF SZÉK TRADITIONS AND THEIR ROLE IN CONTEMPORARY HUNGARIAN FOLK REVIVAL MOVEMENTS

(Abstract)

The special and archaic culture of a significant, old Hungarian settlement in central Transylvania, once a privileged market-town in rank, Szék (Sic, jud. Cluj-Napoca, Romania) has played an outstanding role in the folk art and folkloristic movements in

Hungary in the 1970s. The attraction of the traditions of this large and isolated village expanded in recent decades to cover far more than professionals (folklorists and ethnographers) in the field, and by the early 1970s it played a significant role in the evolvement of a new wave in Hungarian folklorism.

After the first published data on Szék in works on local history at the turn of the century, it was only in the 1930s that the special embroidery culture of the village was first noticed. In the early 1940s the instrumental music of Szék was discovered, followed by the folk dances. Following liberation from fascism in 1945 researchers on Hungarian folk tradition in Romania conducted intensive folk music, folk poetry, folk art and general ethnographic research but most of the results were only made public in the 1970s. Researchers in Hungary began to show interest in Szék in the 1960s. The main things they did were to collect folk dances and art photography documentation of folk life in Szék.

With the new wave in folklorism and growing multi-lateral tourism, interest in Szék became almost a fashion in the 1970s. The songs and dances of Szék appeared regularly in the repertoires of folk singers, youth orchestras and folk dance ensembles. Radio programmes, television films and records were made, exhibitions, literary and educational periodicals popularized the traditions of the village, and Szék culture was even echoed in literature and the cinematagraphic arts. A new type of collective folk entertainment of the youth evolved spontaneously in 1972, the "dance house" was established on the example of the traditional dancing parties of Szék, and to this very day, the music and dances of Szék are the most popular in this steadily advancing movement.

As a result of this four decades of research and interest a uniquely large quantity of music and dance recording from Szék has been accumulated and this is what makes a monographical processing of and evaluation these documents topical. A scientific processing of the valuable and olden music and dances of Szék is not only important from the point of view of the folklore of the Carpathian Basin, but also because of the contribution it can make to solving general problems of dance and cultural history.

Fried István

Szerb népdalfordítások az Aurorában

A magyar irodalmi népiesség fejlődéstörténetének fontos állomásai a szerb népdalfordítások.[1] E fordításokról már sokan írtak, s a leginkább azt vizsgálták: ezek a magyar népdaloktól lényegileg elütő versek hogyan illeszkedtek bele az irodalmi népiesség mind szélesebben kibontakozó folyamatába. Csakhogy a vizsgálat itt többnyire megállt, egy-egy költő vagy tolmács (pl. Vitkovics Mihály vagy Kazinczy Ferenc, Bajza József vagy éppen a kötetet kiadó Székács József) életművébe nemigen ágyazták bele, tehát nem szembesítették az önálló költői gyakorlattal rendelkező élvonalbeli vagy a második vonalba tartozó poéták egész életművével ezeket az átültetéseket. S még egy hiányosság: többnyire egyes versek és egyes költők elemzésére vállalkoztak a kutatók, a különböző költőktől, fordítóktól egyazon időben készült, egyszerre publikált fordítások összehasonlítására nemigen akadt vállalkozó. A magunk kutatásai során jöttünk rá arra, hogy nem elegendő az, ha megrajzoljuk — bármely vázlatosan — az irodalmi népiességnek a szerb népdalok fordításától meghatározott szakaszát; részben bátrabban kell vállalkoznunk a nálunk elhanyagolt fordításelemzésre, részben nemcsak az eredetivel kell egybevetnünk a verseket, hanem több magyar fordítás módszerét együtt kell vizsgálnunk.

Abban a viszonylag szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a romantika egyik legfontosabb orgánumának, az Aurora című, előbb Kisfaludy Károly, majd Bajza József szerkesztette almanachnak szerkesztői koncepcióit egyre világosabban látjuk. Ehhez az

[1] A kutatás már több ízben hangsúlyozta, hogy amit — Vuk Karadžić nyomán — szerb népköltészetnek nevezünk, az valójában nem csupán szerb, hanem horvát, sőt boszniai mohamedán eredetű is. Gáldi László 1972. 285—309.; Kretzenbacher, Leopold, 1978. 407. Itt azért élünk mégis a szerb megjelöléssel, mert Bajza József „serbus"-nak nevezte a közreadott énekeket. A dalok lelőhelye: Aurora 1832. 316—320. — Az énekek eredetije Vuk Karadžić gyűjtésében található. Vö. Vuk Stefanović Karadžić 1953. I. 519, 335—336, 300, 280, 258.

olyasfajta kutatások segítenek, amelyek nem merülnek ki az egyes kötetek tartalmának felsorolásában (és ebből nyilvánvalóan felületes következtetések levonásában). Azt is figyelnünk kell, hogy milyen sorrendben, milyen eloszlásban követik egymást a műfajok; igyekszik-e a szerkesztés egynemű vagy egyneműnek hitt anyagok összehozására; nekünk pedig törekednünk kell az egyes műfajok kötetben elfoglalt helyének, esetleg százalékos arányának megállapítására. Különösen fontosnak tetszik ez a népdalok felfedezésének, a népköltészet értelmezésének kutatásakor. A népdal fogalmának, értékének, jellegének és ezzel párhuzamosan a műdal népdalszerű elemeinek, e népdalszerű elemek nemzeti irodalomban betöltött funkciójának elemzése az egyes költők és korszakok változó felfogását mutatja. Teljesen képtelen pl. az a beállítás, amely KAZINCZYról feltételezte, hogy a népdal felé közelítő CSOKONAI volt számára idegen.[2] Éppen az ellenkezője igaz. KAZINCZY tudta értékelni CSOKONAI dalköltészetének népdalszerű vonásait, csak éppen a népdalelemek költői és költészeti funkcióját értelmezte másképpen. Mint ahogy TOLDY Ferencnek és BAJZA Józsefnek — a szerb népdalok tolmácsolása körül kibontakozott vitája tanúsítja[3] — a népdal felhasználásának lehetőségei, a műköltészet és a népköltészet viszonya, a népköltészet és a műköltészet helye a nemzeti irodalomban kérdésköréről vallott állásfoglalásai nem csupán a népköltészet „befogadásának" kétféle lehetőségét előlegezték, hanem jelezték azt is: az irodalmi népiességnek milyen utakat, kerülőutakat és ösvényeket kellett bejárni PETŐFI Sándor és ARANY János szintéziséig, illetve ERDÉLYI Jánosnak népdalgyűjteménye második kötetében megfogalmazott tanulmányáig.

Az Aurorához visszatérve, meggondolkodtató, hogy KISFALUDY Károly az 1829-es kötetben nem egyenként tette közzé „népdalait" (illetve népdalok ihlette utánzatait), hanem egyszerre, bár álnéven, és ezekhez a népdalokhoz csatolta annak a VITKOVICS Mihálynak a dalait, akiről a közvélemény tudta, hogy igazi szerb népdalok fordítója és számos magyar népdal ismerője, előadója.[4] Ezért kelti fel fokozott mértékben érdeklődésünket BAJZA József szerkesztői felfogása. Ő ugyanis különböző szerzőktől származó öt „serbus" dalt tett közzé az Aurora 1832. évi kötetében (316—320.), összefoglaló címen, de folyamatos számozással. Igaz, feltüntetve (álnéven) a szerzőket. Hogy igazi népdalokat tart a kezében az olvasó, abban jórészt megegyezett a kor magyar (és nemcsak magyar) közvéleménye. HERDER, GOETHE, GRIMM, valamint Eugen WESELY, TALVJ és mások nyilatkozatai, fordításai, tanulmányai, ezeknek a tanulmányoknak főleg TOLDY Ferenc által közvetített magyar változatai a hiteles, az élő, a homéroszival egyenértékű népköltészet képzetét alakították ki a szerb népköltészetről, és ezt a vélekedést nagymértékben segítette SZÉKÁCS Józsefnek 1836-os *Szerb népdalok és hősregék* c. kötete, amelynek magyarázó jegyzetei között az egyik-másik a személyes élmény bizonyító erejével tanúskodott az élő és hiteles népköltészet mellett. BAJZA tehát korigényt teljesített, amikor megkísérelte, hogy az egyneműnek vagy legalábbis nem túlságosan széles tárgykörűnek és hangneműnek hitt népköltészet variánsait, megszólaltatásának lehetőségeit adja közre az almanachban. Olyan költészetről vallott ez az öt „serbus" dal, amely a dalszerűségnek az eddigitől eltérő és csak halvány nyomokban jelentkező variánsát szólaltatta meg. A dalszerű, s általában a dal az egyszerű érzéseknek volt rövid formában, egyszerű eszközökkel kifejezett műfaja, amelynek tárgya a szerelem, a csalódás és az érzelmi bizonytalanság; jellegzetes eszköze az egyes szám első személyű előadásmód vagy az évődés (ritkábban a csúfolódás), mindenesetre a tudatos naivitás (pontosabban szólva: álnaivitás). Az a fajta némileg epikusabb, párbeszédek által fokozatosan fejlődő — hol történetet előadó, hol csupán magatartásokat kibontó — előadásmód, amely a BAJZA közölte öt dalból ismerhető meg, nem mondható gyakorinak az addig felfedezett és közreadott magyar népdalokban vagy a népdalokat utánzó népies műdalokban.[5] Még VITKOVICS Mihály szerb népdalai sem ebbe az irányba vágnak, jóllehet jambusfordításainak egy része már ezt a fajta, olykor balladisztikus dalszerűséget zendíti meg.[6] Feltehetőleg a versformálási módszer hasonlósága ösztönözte BAJZÁT erre, az eddigi népies kísérletektől néhány vonásban elütő dalok közrebocsátására. Tudatos szerkesztői (vagy teoretikus) szándékot vélünk ugyanis felfedezni mind az öt dal együttközlésében, mind a sorrend

[2] KAZINCZY Ferenc 1911. 54—55. „... én minden dolgozási közt azt a lelkes pórdalt tartom a legszerencsésebbnek, melly e szókon kezdődik: Ama' setét nyárfák alatt...".

[3] A vita újabb értékelése: FENYŐ István 1976. 363—364.

[4] KISFALUDY Károly 1829. 210—236. Népdalok címszó alatt az 1—24. számú ének KISFALUDYé, a 25—26. számú VITKOVICSé.

[5] Lényegében az addig divatos helyzetdaltól eltérő megoldásra lehetett figyelmes az olvasó.

[6] FRIED István 1973. 97—107.

kialakításában. Az első fordítás szerzőjének megnevezése: Sz. J. KARLOVICZON, azaz SZÉKÁCS József, aki Karlócán nevelősködött a Nikolić-család fiúgyermekei mellett, és ebben a szerb városban ismerkedett meg a Vuk KARADŽIĆ gyűjtötte szerb énekekkel. A második dal VITKOVICS Mihály hagyatékából került elő, a harmadik fordító „Széplaki", azaz BAJZA József, és ugyancsak ő a további három dal fordítója. Az első ének tolmácsa, SZÉKÁCS formahív megoldásra törekszik, többé-kevésbé pontos nála a cezúra, enyhe trochaizálás jellemzi a versformálást, igyekszik valóban közel kerülni az eredeti érzelem- és gondolatvilágához. VITKOVICS — a tőle megszokott módon — átkölt, megváltoztatja a helynevet, a verselést (jambikus verselésű sorokat gördít egymás után); BAJZA első tolmácsolása nyolcasokban perdül, nem Vuk KARADŽIĆ, hanem német forrás nyomán, a többi „szerbus manier"-ú. Míg az első ének szinte általános helyzetképet ad a szerb népköltészetről, megismertet egy nép kedélyével, egy táj mitologikus magyarázatával, a második dal már lokalizálja a történteket és párbeszédes formában jeleníti meg azt a mentalitást, amelyet a nép egyszerű fiainak tulajdonítottak népdalai alapján. A harmadik vers is annak a nyers és erőteljes világnak képét tükrözi, amely a szerb népdalok világából áradt az eleve elfogult olvasók felé, a kierőszakolt szerelem születése a téma, szemben az előző énekkel, amelyben a leányka még nem ébredt vonzereje tudatára, és amelyben a báty tudása és a húg naivitása ütközik meg egymással. A negyedik ének a szerelmi vágyódást eleveníti meg, az ötödik pedig az állhatatos szerelmet, a tragédiát. Az általános bevezető után (első ének), amely hangulati előkészítőül szolgál, s amely éppen formahív voltával alkalmas arra, hogy bevezesse az olvasót egy tőle idegen népköltészet világába, a további négy dal mintegy a szerelmi érzés előtti állapotnak, majd születésének és sorsának „történetét" beszéli el. Ez az öt dalból álló füzér a különböző fordítói módszerrel készült dalokat egyazon ihletnek szülötteivé stilizálja ebben a sorrendben. S itt érjük tetten a szerkesztői koncepciót. BAJZA József részben a saját felfogású népköltészetet igyekezett közreadni almanachjában, óvott a népieskedéstől, a puszta utánzástól, a népdalszerű elemek műköltészetbe tódulásától, ezért fejezte ki idegenkedését TOLDY felfogásával szemben. Másrészt olyan történetet sikerült az öt népénekből kerekítenie, amely a románc közelébe vitte az eredetileg egyáltalában nem érzelmes, nem románcszerű szerb népköltészetet. BAJZA dalait át- meg átszövik a románcra jellemző vonások, illetve az elégiába hajló alkotó módszer teszi jellegzetes versekké. Nem vitás, hogy követői, az almanachlírikusok kezében ez az elégikus színezetű dal manirrá fajult, könnyen gyártható sablonná sekélyesült (amelyhez a túlérzékeny fordulatok adták olykor a keretet). Itt, e fordításokban még nem látjuk ennek a fordulatnak lehetőségét, a népköltészet ellenáll még a románcosítás vagy az elégiába hajlítás szándékának is. A „történet" egésze azonban mégis ebbe az irányba mutat. Hiszen ha folyamatosan olvassuk el az öt éneket, akkor végeredményben egy szerelmi románc bomlik ki elénk, a leány szemszögéből szemlélt állapotrajz, amely egyazon érzés különböző fázisait világítja meg. S BAJZA, az élesszemű elméleti szakember (aki nyilván tisztában volt költészetének elméleti tevékenységéhez képest másodlagos voltával) ebben a dalfüzérben megalkothatta azt a „románcot", amelyet saját költészetében nem tudott megírni. Még akkor is (most kizárólag a dalok egymásutánjában megjelenített „történet"-ről van szó!), ha fordításait erőtleneknek, kevéssé sikerülteknek tartjuk is, továbbá SZÉKÁCS és VITKOVICS tolmácsolásai sem a szerzők legjobb művei ebben a nemben. A füzér *egésze* ugyanis jobb mint az egyes darabok, az összkép kedvezőbb, mintha egyenként vizsgálnók az énekeket. Az olvasó tájékoztatása szempontjából is szerencsésebb ez a mód, hogy ti. füzérben közlik a dalokat. Az elszórtan megjelenő egy-egy ének jelezte ugyan az idegen népköltészeti jelleget, de az együtt közölt öt dal már valamilyen képet körvonalazott, még ha a kép egyes elemei között számottevő eltérés található is. S ezek az eltérések a költői-fordítói módszer különbségéből, a népköltészetről vallott felfogás eltéréseiből is adódnak. Nem vitás, hogy hármójuk között ezen a téren VITKOVICS Mihály a legképzetlenebb. VITKOVICS nem foglalkozott az irodalom és így a népköltészet elméletével, bár ösztönös költő volt(át a magunk részéről mindig kétségbe vontuk.[7] Olvasmányokból tájékozódott, de olvasmányain átütött a téveszthetetlen egyedi és egyéni élmény: a szerb népköltészet őseinek hagyománya, személyes ügye, családi öröksége. Ősei a népköltészet megénekelt szereplői, a feltehetőleg általa készített dalok egyike-másika a gradjanska lirika (polgári líra) daloskönyveiben is fennmaradt.[8] Értekezései a szerb nyelvről és irodalomról nem annyira tudós vizsgálódás termékei, mint inkább tapasztalatból adódó reflexiók, kevéssé elmélyülten olvasott könyvekhez

[7] FRIED István 1978. 639—656.

[8] A „Svobodan sam dosad bio . . ." kezdetű ének Maksim BRANOVAC énekeskönyvéből is ismeretes. Vö.: MARINKOVIĆ, Borivoje 1966. I. 464, II. 396—397.

fűzött megjegyzések. Fordításaival tudatosan akart egy folyamatba illeszkedni, ki akart elégíteni igényeket. Ki tudja, hogyha KAZINCZY *Hasanaginicája* és KÖLCSEY szerb népköltészet felé való tájékozódása (melyben a herderi impulzusokra is gyanakodnunk kell) nem ösztönzik, vajon ugyanolyan lelkes átköltője lesz-e a szerb népdaloknak mint amilyen lett? De bármennyire hideg fejjel tervezte is meg költői „halhatatlanságát" (még misztifikációk árán is), az egyedi és egyéni élmény versbe kívánkozott, a korigény találkozott személyes hajlamaival, az önfeledt dalolókedvvel, és a találkozások legszerencsésebb pillanataiban születtek meg legsikerültebb tolmácsolásai. Az Aurora 1832. évfolyamában közölt ének — mint írtuk — nem tartozik ezek közé. De azért figyelmen kívül aligha hagyható. Már csak azért sem, mivel VITKOVICS nem merte (vagy nem akarta) közölni, feltehetőleg pajkos hangvétele miatt. BAJZA azonban vállalkozott a közreadásra, mert neki — a „történet"-hez és éppen a hangvétel miatt — ilyen dalra volt szüksége. VITKOVICS hangja nem nyersebb, nem izgatottabb, mint az eredeti, a hangulat eltérő voltát jórészt az okozza, hogy az eredeti inkább ereszkedő lejtésével szemben a fordítás emelkedő lejtésű. Így az eredetinek másféle dallamot zengető versmenetére Vitkovicsnak kissé erőszakolt, érezhetően művi nyelve hangzik vissza. Olyan apró változtatások, mint egy-egy jelző betoldása vagy egy határozószó elhagyása az eufónia és ezáltal a hangulat szempontjából igen fontosak.

SZÉKÁCS József csak annyira mondható elméleti szakembernek, hogy ő nagy figyelemmel tanulmányozta Vuk KARADŽIĆ gyűjteményét, a hozzáfűzött jegyzetekkel együtt. Ezen kívül kezébe kerültek más írások is a szerb népköltészetről, egészen bizonyosan a Serbske Letopisi ama számai, amelyekben ilyen jellegű írások voltak. ŠAFÁRIKkal is érintkezett (nála pedig ebben a korszakban senki nem ismerte jobban a szláv irodalmakat), feltehetőleg olvasta, forgatta TALVJ és GERHARD fordításköteteit, TOLDY Ferencnek WESELY nyomán (helyenként híven fordítva) készült értekezését. Mindebből azonban nem vont le az irodalomelméleti gondolkodásra fontos megállapításokat, megmaradt szigorúan vett tárgya mellett. A szerb népdalokból és a hősregékből akart egy bőséges csokrot átnyújtani a magyar olvasóknak, és a megértést magyarázó jegyzeteivel és a szerb népköltészet verstani problémáinak fejtegetésével szerette volna megkönnyíteni. Az Aurorában megjelent fordítása néhány jelentéktelen változtatással napvilágot látott a kötetben is. Szolid mesterségbeli tudás, egyenletes és viszonylag tiszta nyelv, a szöveg nyugodt hangú tolmácsolása jellemzi általában fordításait, ezt is. Kiegyensúlyozott megoldásokra törekszik, bár, mert nem jelentős költőegyéniség, átveszi a korszak divatszavait (jóllehet mérsékelten), szóalkotásában pedig az átlag költői nyelvhez idomul. Főleg ott érződik a megoldás kényszeredettsége, ahol az eredeti tömören és egyszerűen fejez ki általánosságot; ahol gyökeres népi fordulat visszaadásáról lenne szó. Mint például az ének 3—5. sorában, amelyekben a párhuzamok, a szigorúan azonos *funkciójú* mondatrészek (alany, állítmány és tárgy) hasonló változatával kellene SZÉKÁCSnak szolgálnia. Ehelyett jelzőkkel él, ma modorosnak ható (akkor az átlag költői nyelvben megszokott) összetett szavakat ír le, és fölöslegesen részletez:

Egy madár vitt orrában kalászfejt,	jedna nosi vlatak od pšenice
Zöldelő kis szőllőágat a' más,	druga nosi vinovu nosicu,
Harmadik vitt épséget 's örömzajt.	treća nosi zdravlje i veselje.

SZÉKÁCS sok mindent tudott a népköltészetről általában s a szerb népköltészetről különösen, érdeklődése azonban elsősorban a ritmikai változatokra, a verselésre és a népénekekben tükröződő szokásokra, földrajzi és történelmi nevekre terjedt ki. Kevésbé érdekelte a népénekek mélyebb jellegzetessége, nem figyelt föl szerkesztési problémákra. Természetesen ebben nemcsak ő marasztalható el, hanem a kor magyar közvéleménye, a többi költő, fordító, sőt, teoretikus is. Még ekkor, az 1830-as esztendőkben inkább a külsőségek, a látványosabb népköltészeti fordulatok (megszólítások, naivitás stb.) jelentették a népdalt. Így SZÉKÁCS sem érzi szükségét annak, hogy pl. ennek a dalnak belső ritmusát a mondatrészek párhuzamainak és ezáltal fokozásának érzékeltetésével szólaltassa meg. Nála az idézet második sorába csak odaértendő az elsőben megnevezett állítmány, viszont az első sorban ott ügyetlenkedik a *-ban* raggal kifejezett eszközhatározó, s az idézet két összetett szava fölösen kölcsönöz emelkedettebb, keresettebb hangulatot a dalnak, holott az eredetiben a puszta közlés szűkszavúsága jó minta lehetett volna a fordító számára. Főleg a 'veselje' 'örömzaj'-jal történt tolmácsolása zavaró. BAJZA Józsefet eleve eltávolította az eredeti dalok szellemétől az a tény, hogy közvetítő nyelvet kellett igénybe vennie, így ő nem szerb népdalt tolmácsolt, hanem TALVJ vagy GERHARD felfogását a szerb népköltészetről. Viszont az is igaz, hogy éppen erre volt szüksége elméletének

igazolásakor. TOLDYnak ugyanis azt írta BAJZA,[9] hogy az ő ideálja: a „művészi népdal", azaz ne a költő „vetkezze-le a maga művészségét, hogy a néphez hasonló legyen, hanem a nép szájában támadt dalt öltöztesse művészi alakba, nemesítse meg művészi gonddal". Majd aztán kifejti, hogy a népdalok tanulmányozása hasznos a műköltészet számára, GOETHÉT idézve, „minél elevenebb, minél természetszerűbb a naiv költés valamely nemzet poézisában, annál szerencsésebben fognak kifejleni az utóbb következő epochák". BAJZA tehát a népköltészetet csak megnemesítve fogadja el irodalmi változatként, és ezzel elhatárolja magát a merőben külsőségeket népdalként föltüntető felfogástól, majd a népköltészet ilyenképpen történő befogadását, transzformálását is csak mint az irodalmi fejlődés egyik fokát ismeri el. Ennek jegyében tolmácsolta a „serbus" dalokat is, és ennek jegyében állította össze az Aurora „serbus" dal-ciklusát is. Az irodalmasítás egyik eszköze BAJZÁNÁL az időmérték erőteljes és feltűnő használata, a keresetten egyszerű előadásmód (amellyel mintegy távolságot teremt a költő-fordító és a dal előadója között), valamint az a fajta, nemegyszer a biedermeier érzékenységével érintkező hangvétel, amely BAJZA harmincas évekbeli lírájának egyik sajátossága. Fordítóként viszonylag híven követi a német eredetit, megoldásainak többsége TALVJ és GERHARD átültetéséből közvetlenül levezethető. Ezért is tud néhány serbus dalával beleilleszkedni a reformkori „szerbus manier" PETŐFIig, majd onnan GYULAI Pálig, JÓKAI Mórig ívelő folyamatába, és ebbe a folyamatba GOETHE: *Der Besuch*jának BAJZA által készített magyar variánsa is beletartozik, mintegy jelezve, hogy a népköltészet mellett — legalább olyan mértékben — egy versnem, egy, a szerinte népköltészettel érintkező, de azt megnemesített, költőiesített változat kimunkálásának is ekkor, az 1830-as években, jött el az ideje a magyar irodalomban.

Az Aurorában közölt öt serbus dal háromféle költői (fordítói) törekvés jelzése, és az ügyes szerkesztői koncepció következtében szinte összefoglaló jellegű lezárása egy folyamatnak. A vitkovicsi módszer „kifutotta" magát. BAJZA József 1835-ben valamennyi átültetését közreadta verseskötetében, utána már nem foglalkozott a szerb népköltészet nyújtotta tanulságok elméleti összegzésével. SZÉKÁCS Józsefnek 1836-ban jelent meg fordításkötete, itt megtalálható mindaz, amit SZÉKÁCS a szerb népköltészetről és népről a magyar olvasóval tudatni akart. SZÉKÁCS további tervei a többi szláv (nép)költészet magyar megszólaltatására korán elhaltak, pályája ezután inkább az irodalom mellett haladt és nem a magyar irodalom fősodrában. Így hát ez az 1832-es füzér a lezárás előkészítése, a különféle fordítói módszerek és népköltészetről vallott elképzelések pregnáns bemutatása. Olyan — ritka — pillanata a magyar irodalmi népiesség történetének, amelyben a gyakorlat fénye világít meg eltérő jellegű, de a szerkesztői szándék következtében mégis szintézisbe foglalható kezdeményeket. S bár idegen népköltészetek tolmácsolására került sor, a tanulságok és ösztönzések a magyar népköltészet alaposabb feltárását és megismerését célozták. VITKOVICSnál hangsúlyozottan a magyar népdalformák használatában, BAJZÁNÁL pedig irodalom és népköltészet viszonyának fölmérésében. A szerb népköltészet fordításával párhuzamosan számos közlemény tárgyalja az egyes magyar vidékek topográfiáját, a VÖRÖSMARTY szerkesztette Tudományos Gyűjtemény különösképpen jeleskedik ebben, a topográfiai tudósítások lehetőségeket adnak az etnográfiai megfigyelésekre, a tájszavak gyűjtésére. S a Magyar Tudós Társaság is ebben az időben (1833. november 9-én) hallgatja meg VÖRÖSMARTY Mihályt és TOLDY Ferencet, akik egy népdalgyűjtemény kiadásának lehetőségéről referáltak.[10] De 1832-ből való két kéziratban maradt gyűjtés is, MINDSZENTY Dánielé és UDVARDY CSERNA Jánosé.[11] Így hát a magyar népdalok gyűjtésének egyre szélesebb körű terjedése találkozott a szerb népköltészet fordításaival, és e két folyamat találkozása tette mind sürgetőbbé és időszerűbbé a Vuk KARADŽIĆéhoz hasonló magyar gyűjtés megjelentetését. Erre majd ERDÉLYI János vállalkozik, aki — egy megjegyzését figyelembe véve — kb. 1836-ban, tehát SZÉKÁCS József: *Szerb népdalok és hősregék* c. kötete közreadásának esztendejében jutott arra a gondolatra, hogy hasonlót a mind jobban feltáruló magyar népénekekből is nyomtatásba kellene adni.[12] ERDÉLYI elméleti munkásságában is föllhasználta a szerb népköltészetből leszűrt tanulságokat, később maga is fordítójává lett — német közvetítés segítségével — ennek a népköltészetnek. Mindezt figyelembe véve az Auroránák e füzérbe kötött serbus dalait az eddiginél inkább számon kell tartanunk a népies felé tájékozódás és az irodalmi népiesség történetében, de a valódi népdal megbecsüléséhez vezető úton is.

[9] BAJZA József—TOLDY Ferenc 1969. 440.

[10] LUKÁCSY Sándor—BALASSA László 1955. 142—143.; VÖRÖSMARTY Mihály 1977. 461—462. Az Őrség szokásairól és nyelvjárásáról: Uo. 213.

[11] HORVÁTH János 1978. 256.

[12] FRIED István 1974. 522—535.

IRODALOM

BAJZA József—TOLDY Ferenc
1969 *Levelezése.* Sajtó alá rendezte OLTVÁNYI Ambrus. Budapest
FENYŐ István
1976 *Az irodalom respublikájáért 1817—1830.* Budapest
FRIED István
1973 *Vitkovics Mihály szerepéhez a magyar irodalmi népiesség történetében.* In: A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei, 15. sz. 97—107.
1974 *Erdélyi János elfelejtett szerb népdalfordításai.* Irodalomtörténet LVI. 522—535.
1978 *A Vitkovics-jelenség.* Irodalomtörténet LX. 639—656.
GÁLDI László
1972 *Szerb-horvát eredetű tízesünk.* In: Szomszédság és közösség. Szerk.: VUJICSICS D. Sztoján. 285—310. Budapest
HORVÁTH János
1978 *A magyar irodalmi népiesség Faluditól Petőfiig.* Budapest
KARADŽIĆ, Stefanović Vuk
1953 *Srpske narodne pjesme I.* Beograd
KAZINCZY Ferenc
1911 *Levelezése XX.* Budapest
KISFALUDY Károly
1829 *Népdalok.* In: Aurora. Pest
KRETZENBACHER, Leopold
1978 *Heldenlied und Sarajevomord.* In: SEE, Klaus von (hg.): Europäische Heldendichtung. Darmstadt. 248—259.
LUKÁCSY Sándor—BALASSA László
1955 *Vörösmarty Mihály 1800—1855.* Budapest
MARINKOVIĆ, Borivoje (szerk.)
1966 *Srpska gradjanska poezija XVIII i početka XIX stoleća.* I—II. Beograd
VÖRÖSMARTY Mihály
1977 *Publicisztikai írások. Akadémiai és Kisfaludy Társasági Iratok.* Sajtó alá rendezte: GERGELY Pál. Budapest

István Fried

SERBISCHE VOLKSLIEDÜBERSETZUNGEN IN DER AURORA

(Auszug)

Der in Pest unter dem Titel *Aurora* erscheinende Almanach wurde in den 1830-er Jahren von József BAJZA im Geiste der Romantik redigiert. In diesem damals sehr wichtigen Almanach erschienen im Jahre 1832 unter dem Titel *Serbus dalok* (serbische Lieder) fünf serbische Volkslieder aus der Feder von drei verschiedenen Übersetzern. József SZÉKÁCS war damals Erzieher in Karlowitz (Karlóca). Er übersetzte aus dem serbischen Original und gab später, im Jahre 1836 einen Band aus seinen Übersetzungen unter dem Titel „Serbische Volkslieder und Heldensagen" heraus. Der Übersetzer des zweiten Liedes war der serbisch-ungarische Dichter Mihály VITKOVICS. Die letzten drei Lieder wurden vom Redakteur selbst übersetzt, der das Deutsche als Vermittlungssprache in Anspruch nahm. Trotz der drei verschiedenen Übersetzungsmethoden verrät die Auswahl und die Reihenfolge der Lieder von Seiten des Redakteurs eine bewußte Konzeption und ist eine wichtige Station in der Entwicklung der nationalen-volkstümlichen Literatur in Ungarn.

TÁJÉKOZÓDÁS — KUTATÁSI ÁTTEKINTÉSEK

Orvar Löfgren

Szemléletmód-változások a skandináv etnológiában*

Bevezetés

Napjainkban a „skandináv" szó sokakban a kulturális egyneműség képzetét idézi fel: igen hasonló kis nemzetek csoportját Európa északi részén. Dánia, Finnország, Norvégia és Svédország kultúrájának történetét közelebbről megvizsgálva azonban világossá válik, hogy ezek az északi országok semmilyen szempontból nem alkottak homogén kulturális területet. A kapitalizmus előtti népi kultúrában számos nemzeti és regionális különbség mutatkozott.[1]

A kutatási hagyományokat tekintve nagyobb a homogenitás. Kétségkívül beszélhetünk skandináv kutatási stílusról vagy profilról az etnológiában és a folklórban. Erős az integráció és az együttműködés az európai etnológia és folklór különböző skandináv intézményei között.

A skandináv kutatásról adott áttekintésemben néhány általános irányzatot vázolok fel, amelyek a paraszttársadalom és -kultúra tanulmányozásában az elmúlt évtizedekben alakultak ki.

A skandináv kutatásnak tehát csak egyes irányzatait mutatom be, a fő hangsúlyt a svéd anyagra helyezem.[2] Elsősorban a szemléletmód néhány változását ismertetem az iparosodás előtti paraszti kultúra kutatásában, s bemutatom napjaink néhány kísérletét, amelyek ezt a klasszikus etnográfiai kutatásterületet felfrissítik. Bár számottevő interdiszciplináris párbeszéd folyt etnológusok, társadalom- és gazdaságtörténészek, demográfusok és kultúrföldrajzosok között, elsősorban saját tudományszakom, az európai etnológia kutatási eredményeit kísérem figyelemmel.[3]

A skandináv paraszti kultúráról és társadalomról adott áttekintésem az ökológiai adaptáció és a gazdasági fejlődés problémáinak tárgyalásával kezdődik, majd bemutatja

* A cikk egy korábbi megfogalmazásában nyújtott segítségéért köszönettel tartozom Nils-Arvid Bringéusnak és Jonas Frykmannak (Lund), Palle Christiansennek és Bjarne Stoklundnak (Koppenhága) és Brit Bergreennek (Oslo). Természetesen a végső változat hiányosságaiért teljességgel engem terhel a felelősség. — O. Löfgren az Ethnographia számára angolul írt cikkében a „Scandinavian ethnology", „European ethnology" kifejezéseket használja. Bár e terminusok jelentése nem áll távol a magyar „néprajz" szóétól, a fordításban megtartottuk az etnológia kifejezést. *(Szerk.)*

[1] A modern történelem során Dánia és Norvégia 1814-ig egy közös királyságba tartozott, s ugyanez volt a helyzet 1809-ig Svédország és Finnország esetében. Áttekintésemben nem foglalkozom Izlanddal és a Faröi szigetekkel. Ezen észak-atlanti szigetközösségek parasztságának története számos ponton igen különbözik Skandinávia többi részétől.

[2] A skandináv kutatásokról bővebb beszámoló található az *Ethnologia Scandinavica* című folyóiratban, amely angol nyelven jelentet meg cikkeket és ismertetéseket. A nemzetközi *Ethnologia Europaea* is közöl anyagot a skandináv parasztság kutatásáról. 1971-től folyamatos skandináv bibliográfia található a *NEFA Dokumentation* c. kiadványban. Válogatott bibliográfiát számos skandináv paraszti kultúrával foglalkozó kézikönyv közöl; lásd a népművészetről Svensson, S. (ed.) 1972.; a viseletről Svensson, S. (ed.) 1974.; a táplálkozásról Bringéus, N.-A. (ed.) 1970.; a svéd társadalomszervezetről Hellspong, M.—Löfgren, O. 1972.; az anyagi kultúráról Bringéus, N.-A. 1971.; a finn paraszti kultúráról Talve, J. 1979. Más bibliográfiák: Gustavsson, A. 1976. a népi vallásról és a finnországi svéd paraszti kultúráról; Lönnqvist, O. 1976. Az irodalom kiválasztásánál lehetőség szerint az angol nyelvű anyagot részesítettem előnyben.

[3] Az agrártörténeti kutatásokról jó angol nyelvű áttekintést ad Østerud, Ø. 1978.

azokat a társadalmi és kulturális formációkat, amelyek a XVIII—XIX. század folyamán a különböző paraszti adaptációkat és a különböző tájakat jellemezték. Ez vezet el ahhoz a sokat vitatott problémához, milyen hatást gyakorolt az iparosítás és az urbanizáció a paraszti kultúrára, és hogyan tűnt el fokozatosan mind a paraszti gazdálkodás, mind a paraszti kultúra az elmúlt száz év alatt.

Végezetül megkísérlem, hogy ezt a kutatást szélesebb néprajzi kontextusba helyezzem. A parasztokról írt tanulmányok csak egy részét alkotják ugyanis a skandináv néprajzi tevékenységnek. Élénk kutatás tárgya az ipari társadalom; részben a munkásosztály és a városi burzsoázia kultúrájának története, részben napjaink skandináv kultúrája és életformái. A közös elméleti keretek azonban ezeket a különböző kutatásterületeket egységbe foglalják. A XVIII. századot kutató etnológus nem válik művelődéstörténésszé, s napjaink tizenéveseinek kulturális mintáit tanulmányozó etnográfus sem lesz szociológus. Kutatásaikat a közös néprajzi szemlélet kapcsolja össze.

A paraszt-tanulmányok hagyományai

Az elmúlt évtizedekben egyre növekvő számú antropológiai tanulmány foglalkozott az európai paraszti kultúrával és társadalommal, főleg amerikai és angol kutatók munkái. Ha ezt az európai területekre irányuló antropológiai inváziót térképre vetítenénk, azt találnánk, hogy főleg a mediterrán vidéken, az Alpokban és az Atlanti-óceán egyes peremvidékein, Írországban és Skóciában koncentrálódnak. E területekre utaztak az 1950-es, 1960-as években az antropológusok, többé-kevésbé parasztinak tekinthető falusi közösségeket keresve.

A paraszti kultúrát tanulmányozó terepkutatók számára Észak-Európa kevésbé volt érdekes. Itt a paraszti életmódot csak archívumokban és néprajzi múzeumokban lehetett tanulmányozni és — akárcsak Kelet-Európában — itt is kialakult már egy hazai gyökereken fejlődött, történeti érdeklődésű regionális antropológia, mely a lokális paraszti hagyományok tanulmányozását tűzte ki célul.

E kutatási hagyomány között az 1970-es évekig meglehetősen csekély volt az érintkezés és részben ez szolgál magyarázatul arra, miért volt Észak-Európa és különösen Skandinávia fehér folt a paraszti kultúrákat összehasonlító antropológusok térképein.

A skandináv paraszt-tanulmányokat az tette szélesebb körben érdekessé, hogy a kutatásban előtérbe került a parasztság történelmi folyamatként való értelmezése. A skandináviai kutatás különböző tudományágak, szociálantropológia, európai etnológia, agrártörténet, kultúrföldrajz, történeti demográfia találkozóhelyévé vált, hogy csak néhányat nevezzünk meg. Ez a tudományágak közötti eszmecsere igen gyümölcsözőnek bizonyult a paraszti társadalmak összehasonlító értelmezésében.

Beszámolóm a hazai etnológia képviselőinek munkáit helyezi középpontba. Más gyarmat nélküli országokhoz hasonlóan, a XIX. században, a korai skandináviai néprajz érdeklődése is az eltűnő hazai paraszti kultúra felé irányult. Ez az érdeklődés számos egyetemi tanszéket hozott létre a népi kultúra és a folklór tanulmányozására és a XIX. század második felétől kezdve nagy mennyiségű anyag összegyűjtését eredményezte a paraszti hagyományokból. Ezek az archívumok napjainkban a kutatás fontos bázisai.

Más feltételek is kedveznek a történeti rekonstrukciónak Skandináviában. A XVII. századtól az állam szilárdan kézben tartotta paraszti alattvalóit. E buzgó hivatalnoki hagyománynak köszönhetők a fennmaradt kiváló minőségű történeti források. Valószínűleg elmondhatjuk, hogy egy átlagos XVIII—XIX. századi skandináv paraszt több dokumentumot hagyott az utókorra, mint bármely más paraszt a világon.[4]

E kutatási forrásokra támaszkodva az európai etnológia képviselői, majd később a társadalomtörténészek és szociálantropológusok a paraszti gazdaságokról és a kultúráról számos diachronikus tanulmányt készítettek. (Viszonylag kevés skandináv szociálantropológus dolgozott történeti anyaggal saját hazájában. Ez irányban az 1970-es években a marxista antropológusok új nemzedéke végzett némi kutatást.[5])

Néhány évtizeddel ezelőtt az általános antropológia és az európai etnológia helyi képviselői között meglehetősen hiányos volt a kommunikáció, ahogy arra többek között Hofer Tamás rámutatott.[6] Az antropológia ezen két ága, bár közös XIX. századi elődök-

[4] Graunt, D.—Johansen, H. C.—Åkerman, S. (szerk.) 1978. 7—10.; Löfgren, O. 1976. 17. l.

[5] Bjerring, B.—Haslebo, G.—Villadsen, S. (szerk.) 1974.; Boessen, J.—Habsmeier, M. 1974.; Thornström, C.—G. 1978.

[6] Hofer T. 1970.

től származott, két igen különböző kutatási hagyománnyá fejlődött. Napjainkban számottevően csökkent a köztük levő kulturális szakadék, s ez talán épp a paraszt-tanulmányok területén a legszembetűnőbb. A szociális antropológusok szemlélete egyre történetibbé vált, az európai etnológia kutatóit viszont jelentősen befolyásolták az általános antropológia kutatási paradigmái.

A történeti szemlélet: a parasztság mint folyamat

Elmúltak már azok az idők, amikor az olyan szakkifejezések, mint ,,paraszti gazdaság'', ,,paraszti társadalom'' és ,,-kultúra'' pontos címkéknek tüntek, melyek stabil kategóriákat jelöltek. A ,,parasztság mint folyamat''[7] új felfogása mögött olyan kutatási stratégia rejlik, amely mélyebb történeti megértésre törekszik, mint amit a funkcionalista és interakcionista községtanulmányok általában adhattak. A ,,hagyományos'' paraszti gazdálkodás és életmód szembeállítása a ,,modernnel'' túlságosan szűklátókörű történeti perspektíván alapult, mint erre a hetvenes évek számos tanulmánya rámutatott.[8]

E szembeállításnak az európai etnológiában régi hagyománya van. A századforduló korai etnográfusai valóságos mentőosztagnak tartották magukat, akik egy kulturális romokkal borított tájon törik át útjukat, a hagyományos kultúra töredékeit és túlélő csökevényeit keresve. E feladatvállalásra nemcsak a nacionalizmus hatott, hanem a viktoriánus nosztalgia hulláma is. Az európai néprajz gyors gazdasági változások és nagy társadalmi nyugtalanság korában született és a hagyományos paraszti életmód rekonstruálása részben egy ideológiai utópiát teremtett meg: békés falusi világ, osztályküzdelmek nélkül. Így a ,,hagyományos paraszti kultúra'' néprajzi képe bizonyos mértékig olyan erényeket és erkölcsi normákat tükrözött, amelyek inkább jellemezték a viktoriánus középosztály világképét, semmint a XIX. századi parasztságot.[9]

A skandináv országokban ennek az aranykori nemzeti örökségnek a megteremtése egyetemi katedrák, múzeumok, archívumok létesítéséhez vezetett, de egyben egyfajta népies mozgalomhoz is, amelyben a városi burzsoázia adta elő saját elképzelését a ,,valódi'' paraszti tulajdonságokról. Ezt a kulturális rekonstrukciót vizsgáló mai tanulmányok feltárják, mennyire eltorzult benne a paraszti kultúra képe. A paraszt ideális vagy nemzeti sztereotípiájának megteremtéséhez a kutatók gyakran fordultak olyan vidékek felé, amelyek nagymértékben atipikusak voltak a XIX. századi paraszti társadalomban. Miközben ezt tették, tudatosan vagy öntudatlanul elkerülték azokat a területeket, melyeket erős osztályellentét vagy a piacgazdaság behatolása jellemzett, így megvetették az alapját a kis közösség és a harmonikus, magába zárkózó paraszti élet mitológiájának.[10]

A funkcionalista elmélet bevezetése a skandináv néprajzban az 1930—40-es évek folyamán ugyanezt a modellt támogatta, melyben a stabil, hagyományos paraszti kultúra állt szemben a modern és mozgékony ipari társadalommal. A klasszikus funkcionalista elképzelések a kultúráról, mint szilárd, jól funkcionáló rendszerről, jól illettek a hagyományos paraszti kultúráról alkotott viktoriánus gondolatokhoz. E tradicionális kultúra változásait dezintegrálódásként és devolúcióként értelmezték a funkcionalista szemléletnek megfelelően.[11]

A modernizáció tanulmányozása elsőként innováció-tanulmányok formájában jelentkezett, melyek a városi kulturális javak paraszti falvakban való elterjedését nyomozták.[12] Más szemlélet jellemezte Börje HANSSEN svéd etnológus korai munkásságát, akinek gazdaságtörténeti és szociológiai képzettsége is volt. 1952-ben publikált disszertációja arra tett kísérletet, hogy egy dél-svédországi paraszti területet szélesen felfogott gazdasági, társadalmi és kulturális szempontokból elemezzen a XVII. századtól a XIX. századig.[13] HANSSEN kritikája a modernizáció leegyszerűsítő funkcionalista szemléletével szemben kezdetben kis hatást váltott ki, a későbbi kutatás azonban igazolta elgondolásait a hagyományos parasztgazdaság és kultúra mítoszáról. Napjainkban a skandináv parasztság története rendkívül összetettnek és jóval problematikusabbnak tűnik, mint a korábbi évtizedekben.

[7] MINTZ, S. 1973.
[8] COLE, J. 1977.; MACFARLANE, A. 1977.
[9] FRYKMAN, J.—LÖFGREN, O. 1979.
[10] FRYKMAN, J. 1980.; FRYKMAN, J.—LÖFGREN, O. 1979. 57.; HONKO, L. (szerk.) 1979.; STOKLUND, B. 1980.
[11] CHRISTIANSEN, P. O. 1978.
[12] SVENSSON, S. 1977.
[13] HANSSEN, B. 1952. Angol összefoglalás: HANSSEN, B. 1973. 67—100.

Ökológiai keretek és a földművelés iránti elfogultság

Az európai parasztság tárgyalásánál régóta megfigyelhető a feudális földesúr uralma alatt földjét művelő paraszt történeti sztereotípiájának használata. Ez a kép a gazdasági fejlődés leegyszerűsített, egyvonalú szemléletéhez tartozik, az empirikus anyagot hozzá túlnyomóan a közép-európai földművelő területek szolgáltatták.

Mindenekelőtt a preindusztriális Franciaországot és Angliát használták ideáltípusként az európai paraszt evolúciójának és devolúciójának (kifejlődésének és elnyomorodásának) tárgyalásakor. E tévedés jó példája George DALTON kísérlete egy átfogó parasztság-tipológiára, a feudális Franciaországot véve alapul.[14]

Számos oka van ennek a földművelés iránti elfogultságnak. Talán a legfontosabb köztük, hogy maguk a történeti feljegyzések is ugyanezt az elfogultságot mutatják. Kormányszervek és helyi hivatalnokok számára ugyanis a föld volt a parasztgazdaság legmegfoghatóbb alapja. Könnyű volt felmérni, adót kivetni rá, forgalmát könnyen lehetett ellenőrizni. Ennek az elfogultságnak a veszélye látható például az öröklési stratégiákról írott számos tanulmányban, amelyekben túlságosan kevés figyelmet fordítottak a vagyonnak a földtulajdonon kívüli, más, kevésbé kézzelfogható és kevésbé dokumentált összetevőire.[15]

Ez a földművelés iránti elfogultság jellemzi a skandináv paraszttanulmányok nagy részét is. Ez annál inkább szembetűnő, mivel a gabonatermesztés és a kertművelés jóval kisebb szerepet játszott az észak-európai paraszti gazdaságokban, mint a kontinentális síkságokon és a mediterrán vidékeken.

Meglepő példa erre, milyen kevéssé törődtek a skandináv parasztságtanulmányok egészen a hatvanas évekig a tengerpart adta gazdasági lehetőségek kiélésével. Azóta számos kutató igazolta, hogy a tengerparti parasztság a falusi népesség igen jelentős részét alkotta,[16] különösen Norvégiában, ahol a XIX. század közepén a parasztságnak csaknem fele a mezőgazdasági munkát a tenger melletti tevékenységgel kapcsolta össze.[17]

A paraszti ökotípusok tipológiájának felállításakor tudatában kell lennünk, hogy a helyi erőforrások kombinációja gyakran igen összetett. Ha valaha is létezett „tipikus" skandináv paraszt, sokkal inkább úgy jellemezhető, mint „mindenhez értő" munkás, semmint földművelő specialista. A XVIII—XIX. századi parasztságot igen komplex létfönntartási rendszer jellemzi, amelyben az évi ciklus során a földművelés, állattartás, tejgazdaság, halászat, vadászat, erdei munkák, különböző mesterségek és kereskedelmi ágak összefonódása biztosította a szilárd, biztonságos gazdaságot.[18] Az egyes skandináv területek közötti nagy ökológiai és éghajlati eltérések azonban a kombinációk igen változatos mintáit teremtették meg.

Dániában az alacsony fekvésű termékeny síkságok jó feltételeket biztosítottak a földműveléshez. Itt találhatók a legsűrűbb falusi települések. Nyugat- és Dél-Jütlandon a talaj rosszabb, sokfelé a tőzeg uralkodik, zártabb a település is. Dél-Svédországban szintén nagy termékeny síkságok találhatók, ahol jelentős volt a gabonatermesztés, de az ország legnagyobb része fás, erdős terület, északon gyéren lakott hegyvidékkel. Norvégia még inkább hegyes ország, ahol a települések a völgyek mentén húzódtak szét. A számos fjord és parti sziget a legsűrűbben lakott, mivel ez a környezet kitűnő lehetőséget nyújtott a földművelés és a tengeri tevékenység összekapcsolására. Finnország kevésbé hegyes vidék, a tájképet hatalmas erdők és tóvidékek jellemzik. A főbb földművelő területek a déli és a nyugati partvidéken helyezkedtek el. Az ország legnagyobb része igen gyéren lakott.

A fentebb leírt ökológiai feltételek és a természetes erőforrások (művelhető föld, különböző típusú erdők, halászatra alkalmas víz és piacközelség) helyi eloszlása jelentős regionális különbségeket hozott létre.

Aligha meglepő, ha a földművelő tevékenység Dánia sík vidékein, Svédország déli területein, kisebb mértékben Norvégia délkeleti részén és Finnország délnyugati területein jellemző. E területek közelítik meg azt a típust, melyet Eric WOLF az eurázsiai gabonatermelés Alpokon-túli változatának nevezett.[19] Itt a gazdaság a földművelés és állattenyésztés szimbiózisára alapult, a faluk viszonylag nagyok voltak. E falukban gyakorta számos

[14] DALTON, G. 1972.
[15] GOODY, J.—THIRSK, J.—THOMPSON, E. P. 1976.; LÖFGREN, O. 1974. 34.
[16] CHRISTENSSON, A. E.—HASSLÖF, O.—HENNINGSEN, H. (szerk.) 1972.; LÖFGREN, O. 1974.
[17] SOLHAUG, T. 1976. 667.
[18] LÖFGREN, O. 1976.
[19] WOLF, E. 1966. 33.

specialistát is találhatunk: kovácsokat, molnárokat, vargákat, szabókat stb., akik a földművelő közösséget látták el termékeikkel és szolgáltatásaikkal.[20]

Az alacsony fekvésű erdős területeken olyan parasztokat találunk, akiknek gazdasága nagyobbrészt állattartáson és az erdő nyújtotta javak komplex hasznosításán alapult. Az erdőt használták legeltetésre, faanyag, kátrány, faszén nyerésére, de alapul szolgált különféle famegmunkáló iparokhoz is. A településrendszert kisebb falvak vagy különálló farmok jellemzik.[21] A Balti-tenger és az Északi-tenger hosszan elnyúló partvidékein halász parasztok telepedtek meg, akik kisebb jelentőségű földművelésüket halászattal és gyakran hajózással kapcsolták össze.[22]

Norvégia legnagyobb részén, Észak-Svédországban és Finnország kisebb területén egy igen sajátos gazdaságtípus alakult ki, melynek alapja az időszakos átköltözés a hatalmas erdőkben vagy a hegyoldalakon épült távoli szállásokra. Ebben a gazdaságtípusban a fő tevékenység az állattartás és egy főként önellátást szolgáló tejgazdaság volt. A fő terméket, a tejet rendszerint savanyított formában tartósították, vagy vajat, sajtot készítettek belőle, amelyet piacra lehetett szállítani (vö. *1. térkép*). Ebben az ökotípusban gyakran volt kiegészítő tevékenység a vadászat, halászat és erdőgazdálkodás. A gazdaságtípus neve „fäbod" vagy „seter"-rendszer, az időszakos szállások svéd, ill. norvég neve alapján, mely a társadalomszervezet és az életmód igen sajátos mintáit alakította ki.[23]

Az arktikus és szubarktikus hegyvidékeken olyan parasztokat találunk, akiknek fő tevékenysége az állattartással kiegészített halászat és vadászat. A nehéz éghajlati viszonyok gyakran lecsökkentették a földművelés lehetőségeit.[24] Az égetéses „erdőváltó" földművelés számos erdővidéken előfordult, de a parasztgazdaság központi tevékenysége csak Kelet-Finnországban volt a XVIII—XIX. század vizsgált szakaszában.[25]

A hat főbb paraszti alkalmazkodás-típus: a földművelő paraszt, az erdővidéki paraszt, a tengerparti paraszt, a „seter" paraszt, a hegyvidéki paraszt és az égetéses földművelést folytató paraszt e vázlatos bemutatása nagy leegyszerűsítés. Ennél fontosabb, hogy ezeket az alkalmazkodástípusokat nemcsak helyhez, hanem időhöz is kell kötni.

Ökológiai utódlás és gazdasági változás

Az ökológiai adaptáció nemcsak azt tanulmányozza, hogyan befolyásolja a helyi természeti környezet (habitat) a paraszti gazdálkodást, hanem azt is, hogy az ember és a táj közötti interakció hogyan változtatja meg a helyi ökológiai rendszert (ecosystem). A paraszti adaptációk történeti vizsgálatai azt mutatják, hogy ez a változás új tájak, tájképek kialakulásához vezetett. Számos olyan ökológiai környezet, mely a középkori Skandináviában megtalálható volt, eltűnt vagy a XIX. század elejére gyökeresen átalakult.

Bjarne Stoklund dán etnológus tárgyalta az „ökológiai utódlás" e problematikáját.[26] Kimutatta, hogy az erdők kiirtása Dél-Skandináviában számos paraszt természeti környezetét fokozatosan megváltoztatta és a korábbi erdős területet fa nélküli síksággá vagy füves-tőzeges területté változtatta.

Stoklund ennek az ökológiai változásnak nyomait keresi annak tanulmányozásával, hogyan váltak egy erdős vidék parasztjai Dániában „síkvidéki parasztokká" az 1850-ig tartó több évszázados folyamat során. A földbirtokosok és az erdővidék parasztjai olyannyira felélték az erdőt, hogy új tájkép alakult ki, ahol a fa és az épületfa ritkasággá vált, a gazdálkodás középpontjába pedig fokozatosan egy specializáltabb mezőgazdaság került. A továbbiakban bemutatja, ez a környezeti változás hogyan hozott létre új társadalmi és kulturális mintákat a falukban.

Dél-Skandinávia más részein, ahol a talaj gyengébb minőségű volt, ez az erdőirtás hatalmas pusztaságokat alakított ki. Itt a korábbi erdei paraszt a hangások-tőzegesek parasztjává vált, és új környezeti alkalmazkodás alakult ki, amelyben a tőzeget használták fel különböző módokon a fa pótlására.[27]

[20] Hellspong, M.—Löfgren, O. 1972. 63—74.; Steensberg, A. 1973.; Talve, J. 1979.

[21] Boqvist, A. 1978.; Bringéus, N.—A. (szerk.) 1971. 127, 154.; Aeknes, Å. 1975.

[22] Christensson, A. E.—Hasslöf, O.—Henningsen, H. (szerk.) 1972.; Löfgren, O. 1979.

[23] Bjørkvik, H. 1963.; Rosander, G. (szerk.) 1977.

[24] Hvarfner, H. (szerk.) 1965.

[25] Jutikkala, E. 1963.; Talve, J. 1979.

[26] Stoklund, B. 1976.

[27] Højrup, O. 1975.; Löfgren, O. 1977. 19—45.

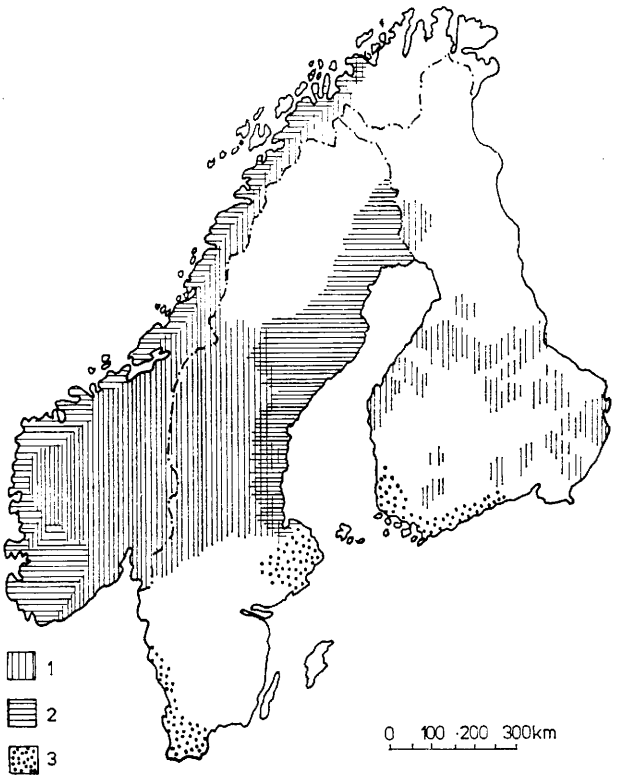

1. térkép. 1 = A teljesen kifejlődött *seter* és *fäbod* rendszer elterjedése, melyben a hegyekben vagy erdőkben fekvő tanyákra költöznek nyáron. 2 = Kevésbé fejlett seter-vándorlás rendszere (lásd ROSANDER, Göran szerk.: 1977. 7—26.) 3 = Területek, ahol nemesi földbirtokosok domináltak a XVIII. század közepe táján (JUTIKKALA, E. után 1979. 86—88.). Svédországban a majorsági birtokok Skaniában és Hallandban és a Stockholm környéki sík területeken voltak a legelterjedtebbek. Finnországban a földbirtokos nemesek százalékos aránya jóval alacsonyabb volt. A legtöbb nagybirtok a délnyugati partvidék területein található. Norvégiában a XVIII. században még kevesebb a majorsági birtokok száma. Dánia nincs feltüntetve a térképen, de itt a legtöbb területen feudális földbirtok-rendszer volt az uralkodó. Dél- és Nyugat-Jutlandon arányuk kisebb

Hasonló változások zajlottak le, amikor Észak-Skandinávia nagy belső erdőségeit betelepítették és a népesség sűrűbb lett. Mind a hagyományos égetéses földművelést, mind az extenzív vadász-halász gazdálkodást, mely a benépesítés korábbi szakaszában jellemezte ezt a vidéket, intenzívebb földhasználati formákká kellett átalakítani, mivel csökkent a farmok földtartaléka.[28]

Az ökológiai utódlás problémáját azonban össze kell kapcsolni a gazdasági változással. Egyes helyi erőforrások intenzívebb kiaknázása vagy a népesség növekvő nyomása általában a piaci, illetve a „politikai ökológia"[29] változásának, vagy a paraszttársadalom gazdasági struktúrája átalakulásának következménye. A helyi ökológiai adaptációkat nagyobb makroökonómiai keretben kell elhelyezni.

A paraszti ökotípusok tipologizálásának első kísérleteit jelentősen befolyásolta a kulturális ökológiából kölcsönzött szemlélet. A paraszti adaptációk és a gazdasági válto-

[28] HVARFNER, H. (szerk.) 1965.; JUTIKKALA, E. 1963.; TALVE, J. 1979.
[29] COLE, J. W.—WOLF, E. R. 1974. 286.

zások elemzésében a hatvanas években Skandináviában megvolt a veszélye a „túlökologizálásnak".[30] Különösen az ökológia és a gazdaság (ökonómia) közötti határvonal vált elmosódottá. A hetvenes években más került a kutatás középpontjába: az érdeklődés a makroökonómiai struktúra és a helyi adaptációk kapcsolatára irányult.

Az ökotípus fogalmához új problémák kapcsolódtak. Már nem statikus adaptációt jelentett többé, hozzá kellett kapcsolni a gazdasági fejlődés bizonyos szakaszaihoz nemzeti és nemzetközi szinten egyaránt. E háttér előtt világossá vált, hogy egy adott ökotípust mindig azon makroökonómiai struktúrához viszonyítva kell tárgyalni, amelyen belül működik. Így az ökotípus munkadefiníciója ekképpen adható meg: „az erőforrások felhasználásának mintája (pattern) egy adott termelési módon és társadalmi formáción belül".[31]

Skandináviában a kutatások mai állása mellett még nem tudjuk módszeresen értelmezni a paraszti adaptációk azon gazdasági, társadalmi és kulturális változásait, melyeket a prekapitalista termelési rendszernek kapitalista termelési móddá való lassú átformálódása idézett elő.

Általánosan elfogadottnak tűnik, hogy a skandináv paraszti gazdaságok nagyobb mérvű kapitalista átstrukturálódása a XVIII. század második felében kezdődött és a XIX. században erősödött fel. De ez nem jelenti azt, hogy a korábbi időszakot statikus, prekapitalista formációnak nevezhetnénk. Éppen ellenkezőleg, történészek, antropológusok és etnológusok nagyon is megkérdőjelezték az olyan korábbi kísérleteket, melyek mereven próbálták fejlődési szakaszokba sorolni a paraszti gazdaságot.

Azt mindenesetre tudjuk, hogy ezeknek az átalakulásoknak az időrendje igen nagy eltéréseket mutat a különböző tájak közt és a paraszti gazdálkodás különböző szektorai közt a skandináv országokban, és hogy a folyamat bizonyos módokon különbözik a más európai területekről leírt folyamatoktól.[32]

A jelen tanulmány terjedelme nem teszi lehetővé, hogy részletesen kitérjek erre a vitára. Engedtessék meg, hogy csak arra mutassak rá, hogy elmélyült összehasonlító vizsgálatok kutatták az agrárfejlődést és a paraszti politikát a hozzávetőleg 1300—1600 közötti időszakban és ezek feltárták, milyen változatos volt a skandináv parasztság gazdasági és társadalmi helyzete ebben az időszakban.[33]

A következőkben történeti áttekintésemet korlátoznom kell a XVII. századi paraszti élet néhány aspektusára, majd rátérek a későbbi időszakban bekövetkezett gazdasági, társadalmi és kulturális változásokra.

Nemzetépítés és társadalmi ellenőrzés

A XVI. század sok szempontból vízválasztó a skandináv parasztok történetében. Egészében e korszakot a gazdasági terjeszkedés jellemzi. Számos gyéren lakott belső szárazföldi területen új települések keletkeztek.[34] Ez a korszak volt a lutheri reformáció kora és a királyi hatalom kiterjesztésének fontos időszaka is. A reformációt a nemzetté válás általánosabb folyamata részének tekinthetjük, amelyben megerősödik a monarchia és az állam megpróbálja nagyobb ellenőrzés alá vonni a nemzeti gazdaságot és a parasztságot egyaránt. Ez a folyamat még hangsúlyosabbá vált a XVII. század folyamán, amely egyúttal hatalmi harcok időszaka is volt az uralkodók és az egyre erősödő, politikai hatalomra törő nemesség között.

Az 1600—1720 közötti időszak nehéz korszak volt a skandináv parasztok számára, sok háborúval, súlyos adóztatással, járványokkal és éhínségekkel. A nemesség terjeszkedő osztálya azzal volt elfoglalva, hogy a közép-európai modell alapján arisztokrata életmódot teremtsen magának, s az államnak költséges kontinentális háborúk anyagi fedezetét kellett biztosítania. Szorosabbra kellett fogni az igazgatás gyeplőjét a parasztokon, és hatékonyabbá tenni az adóztatást.

A gazdasági terhek egyik következménye volt a parasztok nyugtalansága. Számos paraszt arra kényszerült, hogy elhagyja gazdaságát, és némely területen fenyegetővé vált

[30] Daun, Å.—Löfgren, O. (szerk.) 1971.

[31] Löfgren, O. 1976. 101.; lásd még: Gaunt, D. 1978.; Lönnqvist, B. (szerk.) 1978.

[32] Christiansen, P. O. 1978.; Fridholm, M.—Isacson M.—Magnuson, L. 1976.; Gaunt, D. 1977.; Østerud, Ø. 1978.; Thornström, C.—G. 1978.

[33] E főleg agrártörténészek által folytatott viták összegzését lásd: Jutikkala, E. 1979.; Österberg, E. 1979.

[34] Österberg, E. 1979. 188.

a mobilitás. A király és a nemesség számára szükségessé vált, hogy a járadék- és adófizetőknek egy szilárd osztályát alakítsák ki.[35]

Az igazgatás új rendszereit dolgozták ki. Különösen Svédországban és Finnországban a hatóságok az adók beszedésére felhasználták a parasztok helyi gazdasági együttműködési hagyományait. A parasztokat adózás i egységekbe osztották, amelyek felelősek voltak a koronának teendő bizonyos szolgálatokért, így útszakaszok karbantartásáért, egy-egy katona állításáért stb. Az egész svéd hadsereget eszerint az elv szerint szervezték újjá, ennek alapján a néhány farmból álló települési egységeknek vált a feladatává, hogy egy-egy zsellérházat, „katonaházat" építsenek és egy állandó készenlétben levő katonát állítsanak. Ennek megfelelően Svédország hadseregét ezernyi zsellér (cottager) alkotta, akik a falukban éltek és földjüket művelték, amikor éppen nem voltak távol katonai kiképzésen vagy aktív szolgálatban.[36]

Több érdekes következménye volt ennek az államszervezésnek. Először is a paraszti társadalomszervezetben megerősítette a kollektív elemet, és ezt figyelembe kell vennünk, amikor értelmezni akarjuk, miért alakítottak ki és tartottak fenn a skandináv parasztok sok szempontból korporatívabb társadalmi rendszert, mint például a francia vagy az angol parasztok.

Másodszor, az igazgatás gyakorlata az állam néhány helyi képviselőjén nyugodott. A hivatalnokok nem a fővárosban vagy a vidéki városokban lakó ismeretlen személyek voltak: gazdálkodóként éltek a parasztok közt és ez a társadalmi ellenőrzést bizonyos módon puhábbá, ugyanakkor mégis hatékonyabbá tette. Nem lényegtelen például, hogy a svéd hadsereg tisztjei szintén vidéken, farmokon éltek, bár jóval nagyobb léptékű birtokokon, mint a közkatonák.

A XVII. század folyamán szinte az egyház vált ennek a helyi ellenőrzésnek legfontosabb eszközévé. A század a lutheránus ortodoxia évszázada, amikor a katolikus vallás minden maradványát igyekeztek kiirtani a parasztokból. Az új evangélikus szervezetben a parókia lelkésze nemcsak Isten és egyháza képviselője volt, hanem a királyé is. A papok számos világi teendőt is elláttak. Számon tartották a helyi lakosságot az anyakönyvek vezetésével, feljegyezték, tudnak-e írni, olvasni a parasztok, meggyőződtek vallási ismereteikről, és ellenőrizték erkölcsi életüket. A kötelező vasárnapi istentisztelet nemcsak vallásos gyülekezet volt; ezeken a pap felolvasta az állami körleveleket és az új rendeleteket is. Az egész istentiszteletet politikai nevelő szellem hatotta át.

Mindezek a funkciók a lelkipásztort a „király kezévé" tették, ezt világosan illusztrálta a korabeli evangélikus társadalmi ideológia, mely a társadalmat „Ház"-nak állította be, a királlyal a csúcson, mögötte a vallási és világi funkcionáriusok hierarchiájával, le a falusi papokig bezárólag. Mindnyájan részei voltak egy erősen patriarchális vallási-politikai rendszernek. A parasztokhoz atyai viszonyuk volt, akik jó viselkedésükért ugyanúgy felelősek, mint a parasztgazdaság feje felel feleségéért, gyermekeiért és cselédeiért az evangélikus ideológia szerint.

Ebben a helyi vezető szerepben a lelkipásztort az is segítette, hogy maga is gazdálkodó volt a gazdálkodók között, és még a falu világi rítusaiban és ünnepeiben is vezető szerep hárult rá.[37]

Uralkodók és alávetettek viszonyát tárgyalva különböző paraszti társadalmakban, úgy tűnik, több figyelmet kellene fordítanunk a társadalmi ellenőrzés azon gyakran finom formáira, amelyek sakkban tartották a parasztokat. Összehasonlító perspektívában a skandináv parasztság jól szervezettnek és fegyelmezettnek tűnik. Összevetve a XVII. és XVIII. századi kontinentális Európával a skandináv országokban kevés példája van a parasztlázadásoknak és az elégedetlenség más erőszakos megnyilvánulásainak. Míg a francia parasztok úgy tiltakoztak, hogy felgyújtották a kormány helyi képviselőjének házát, a skandináv parasztok rendszerint kérvényt írtak és aztán nyugodtan várták a választ a királytól vagy képviselőitől. E különbségeket nem szabad a „nemzeti karakter" eltéréseivel vagy pszichológiai tényezőkkel magyarázni, sokkal inkább a politikai szocializáció és szervezés századok folyamán gyakorolt sajátos mintáiból vezethetők le.

Parasztok uradalmi környezetben

Ha közelebbről szemügyre vesszük a skandináv parasztok helyzetét a XVII. században és a XVIII. század korai éveiben, nagy regionális variálódást látunk. Például a legtöbb norvégiai paraszt helyzete az átlagnál kedvezőbb volt. Ennek több oka volt. A

[35] Frykman, J.—Löfgren, O. 1979.
[36] Hellspong, M.—Löfgren, O. 1972. 41.
[37] Arvatson, G. 1977.; Hansen, G. 1947.; Pleijel, H. 1961.

legfontosabb gazdasági tényező az egyre jelentősebbé váló épületfa-kereskedelem volt, főként Angliával.[38] A többi skandináviai paraszti terület társadalmi és gazdasági helyzetében is feltűnő különbségek mutatkoztak, melyeket az ökotípus, az alkalmazkodás változataival és az eltérő földhasználati rendszerekkel magyarázhatunk.

Ezt a változatosságot mutatja be David GAUNT társadalomtörténész a svéd főváros, Stockholm közelében levő Mäleren-tó vidékének paraszti adaptációinak példáján. David GAUNT az uradalmi parasztok helyzetét hasonlítja össze olyan szabad birtokos parasztokkal, akik bányászatot és vegyes gazdálkodást folytattak, valamint más kereskedelmi és kézműves tevékenységből éltek. Feltételes következtetései szerint nemcsak az anyagi jólétben, hanem a társadalomszervezetben és a demográfiai struktúrában is jelentős különbségek voltak a különböző környezetek paraszthháztartásai közt.[39]

Ez elvezet a földbirtoklás kérdéséhez a XVII. századi paraszttársadalomban. Minden skandináv országban igen összetett földhasználati rendszereket találunk. A három fő típust a szabad birtokos parasztok, a nemesi földesúrnak alávetett parasztok és a királyi parasztok alkották, de e három csoport helyzete a helyi viszonyok függvényében igen eltérő lehetett.[40]

Ha a földhasználatnak és paraszti termelésnek azt a majorsági típusát keressük, amely a kontinens síkságaira volt jellemző, ezt csak néhány skandináv területen találjuk meg, főleg Dániában, Dél-Svédországban és bizonyos mértékig Dél-Finnországban[41] *(1. térkép)*.

Négy helyi tanulmány különös figyelmet érdemel Dél-Skandinávia e „klasszikus" majorsági területeiről, mivel nemcsak a gazdasági adaptációt kísérlik meg bemutatni, hanem azokat a társadalmi és kulturális képződményeket is, amelyek az uradalom hatalma alatt élő parasztok körében kialakultak. David GAUNT, Börje HANSSEN és Palle CHRISTIANSEN tanulmányozta a nagybirtokok környezetét Skåne-ban, a Mälar-völgyben (Svédország) és Zeelandon (Dánia) ezzel a tág gazdasági-társadalmi és kulturális szemlélettel.[42]

Kutatási eredményeik egy irányba mutatnak. A parasztokat súlyos járadékfizetési kötelezettségek terhelték az uradalom iránt, mind terményben, mind robotban. A paraszti népesség társadalmi és gazdasági struktúrája homogén volt. A föld nélküli paraszt és a parasztbérlő helyzete gyakran nem osztálykülönbséget fejezett ki, hanem két külön szakaszt az életciklusban. A súlyos bérleti terhek miatt a farmbérlet nem lehetett túlságosan vonzó, gyakran maguk a földesurak kényszerítették a parasztokat, hogy vegyenek át egyes farmokat (telkeket), melyeket korábbi bérlőik elhagytak, mivel nem tudták teljesíteni kötelezettségeiket.

Mindez jelentős társadalmi mobilitásra vezetett, felfelé is, lefelé is. Számos paraszt kezdte életét cselédként vagy zsellér-napszámosként, utóbb megszerezték egy farm bérletét, hogy végül öreg korukra gyakran arra kényszerüljenek, hogy elhagyják a farmot, és néha teljesen elszegényedve fejezzék be életüket.

E majorsági közösségek demográfiai mintáit a kis háztartások jellemezték. A gyerekek gyakran korán rákényszerültek, hogy elhagyják otthonukat és más farmokon cselédként szolgáljanak, s a gazdasági struktúra nem tette lehetővé a szorosabb rokoni szolidaritás kialakulását. Az öreg szülőket tehernek tartották, és az örökösödés sem játszott nagyobb szerepet a rokoni kötelékek fönntartásában. Az egyes háztartásokban csak igen kevés tőke halmozódhatott fel.

Ez a társadalmi minta sajátos magatartást termelt ki az élet dolgaiban. Földesurak, papok és a helyi igazgatás képviselői sokat hibáztatták a parasztokat, amiért gazdaságilag nem terveznek előre és nem kezdeményeznek, lusták, „egyik napról a másikra élnek", elpazarolják a pénzüket italra és a nagy ünnepségekre, mulatságokra. Ezek a kulturális sztereotípiák sokat elárulnak a korabeli középosztály takarékossági és erkölcsi ideáljairól, de bizonyos mértékig azért a parasztok világképét is tükrözik. A parasztok egy csekély anyagi biztonságot nyújtó struktúrában éltek, ahol a felülről jövő szankciók gyakran kemények és önkényesek voltak, kevés lehetőségük volt hosszú távú tervezésre.[43]

A majorsági közösségek bizonyos szempontból nagy időbeli folytonosságot mutatnak. Bár a XVIII. század végétől kezdődően megindult a termelési rendszer kapitalista

[38] JUTIKKALA, E. 1979. 78.; ØSTERUD, Ø. 1978. 60—64.
[39] GAUNT, D. 1977.
[40] ØSTERUD, Ø. 1978. 76—89.
[41] Áttekintés: lásd JUTIKKALA, E. 1979.
[42] CHRISTIANSEN, P. O. 1978a.; CHRISTIANSEN, P. O. 1978b.; GAUNT, D. 1977a.; GAUNT, D. 1977b. GAUNT, D. 1978.
[43] CHRISTIANSEN, P. O. 1978.; GAUNT, D. 1977a.; HANSSEN, B. 1978. 148.

átszervezése, a patriarchális ellenőrzés és uralom kulturális jellemvonásai mégis tovább éltek, ha megváltozott formában is. Néhány diachronikus helyi tanulmány feltárta, hogy ez a meglehetősen zárt kulturális rendszer egészen a XX. századig fönnmaradt.[44]

A kapitalista mezőgazdaság kialakulása

E rövid vázlat a XVII. és kora XVIII. századi paraszti élet néhány aspektusáról hátterül szolgálhat a skandináv parasztság tanulmányozásának egyik legtöbbet vitatott problémájához: hogyan zajlott le a paraszt-gazdálkodás modernizálása és ennek mik voltak a társadalmi és kulturális következményei.

Mint azt korábban említettem, körülbelül az 1770—1870 közötti időszak a kapitalista mezőgazdaság kialakulásának korszaka Skandináviában. Ebben az időszakban a paraszti gazdaságok mindinkább a piac befolyása alá kerültek, és a legtöbb mezőgazdasági környezetben a differenciálódás és specializálódás egyre gyorsuló folyamatai kezdődtek el. De nincs szó egyszerű, egyirányú fejlődésről. Láthattuk, mennyire jellemző a XVII. századra a parasztok erősödő társadalmi és gazdasági ellenőrzése, s azt is, milyen változatos helyi viszonyok alakultak ki. Ezzel a fenntartással mégis megállapíthatunk néhány általános mintát (pattern) a prekapitalista paraszti közösségekben.

Először is, a XVII. századi paraszti társadalomban még kismértékű volt a társadalmi és gazdasági rétegződés. Bár már létezett egy zsellérekből és nincstelenekből álló agrárproletariátus, ez még kisebbségi csoport volt, amit aligha tekinthetünk társadalmi és gazdasági szempontból önálló osztálynak. Számos faluban a föld nélküli parasztok öreg és elnyomorodott emberek voltak, gyakran korábbi gazdálkodók.[45] Hasonló életpályákkal találkozunk itt is, mint a korábban leírt majorsági közösségekben.

Másodszor szembetűnően erős volt a társadalmi és gazdasági kollektivitás. A falusi településű területeken a falutanács koordinálta a gazdálkodási tevékenységet és kezelte a közös tulajdonban levő természeti forrásokat: a külső legelőket, az erdőket és a halászó vizeket. Számos területen azonban nem a falu volt a legfontosabb gazdasági terület. Norvégiában, Finnországban és Észak-Svédországban szórvány farmok vagy farmcsoportok domináltak. Számos formája alakult ki azonban a magános farmok közötti gazdasági együttműködésnek is. Néhány farm összefoghatott és együtt hasznosított valamely természeti erőforrást, esetleg együtt létesítettek és tartottak fenn egy vízimalmot vagy kovácsműhelyt. E társulások nem föltétlenül fedték egymást, és így az egyedülálló farmokat a gazdasági partner-kapcsolatok és társulások olyan hálózatába kapcsolták be, mely gyakran túlterjedt a faluközösségen. E hagyományos társulásokat tovább erősítette a XVII—XVIII. század közigazgatási gyakorlata és törvényhozása.

Bár a kb. 1770—1870 közötti időszakot a paraszti termelés kapitalista átszerveződése időszakának nevezhetjük, ez is leegyszerűsítés, és talán újabb példája az előbbiekben említett földművelés iránti elfogultságnak. Az egyik probléma, hogy a piaci kapcsolatoknak és a paraszti árutermelésnek jóval régibb múltja van. Már a középkorban voltak paraszti területek, melyek szoros szálakkal kapcsolódtak a nemzeti és nemzetközi piacokhoz.

Legalábbis feltételesen azt állapíthatjuk meg, hogy Skandináviában a piaci viszonyok korai behatolása főként a parasztgazdaságok földművelésen *kívüli* szektorait érintette, vagy ahogy ØSTERUD jellemezte a norvég preindusztriális gazdaságot: „a kereskedelmileg dinamikus elemek a földművelésen kívül, az erdőgazdálkodásban, halászatban, hajózásban vagy a bányászatban voltak találhatók."[46] Összevetve a kontinensen tapasztalható helyzettel: az ilyen gazdasági tevékenységek közül sokat a parasztok tartottak kezükben és maguk dolgoztak bennük a XVII—XVIII. század folyamán.

Ennek ellenére világos, hogy a XVIII. század második fele új gazdasági időszak kezdetét jelzi, ami mindenekelőtt a mezőgazdasági tevékenység átszervezésében mutatkozott meg, termelékenyebb és több pénzt hozó termelésre. Ebben a folyamatban Dánia és Dél-Svédország nagybirtokos földesurai jártak elöl.

A fellendülő gabonakereslet és az emelkedő gabonaárak kifizetővé tették ezt az átszervezést. A nagyarányú gabonatermesztés hatékony és nagy termelési egységeket kívánt. A bérlő parasztok régi feudális rendszerét, amelyben a bért terményben és robotban fizették, támadások érték, kis hatékonysága miatt. Az uradalmi gazdaság átszervezése magával hozta a földhasználat átalakítását is, a járadék pénzbeli fizetését, a robot eltörlését, ami korábban gyakran igen megnehezítette, hogy a bérlő-paraszt saját gazdál-

[44] CHRISTIANSEN, P. O. 1978.; LÖNNQVIST, B. (szerk.) 1978.
[45] GAUNT, D. 1977.; JUTIKKALA, E. 1979. 67—71.; SARMELA, M. 1969.
[46] ØSTERUD, Ø. 1978. 260.

kodását megfelelően folytathassa. Az uradalmak körül új munkaerő-bázis alakult ki, a birtokhoz kötött mezőgazdasági munkásokból, napszámosokból.[47] A XVIII. századi állami politika a gazdasági fejlődést a mezőgazdasági szektoron és a paraszti népesség növelésén keresztül kívánta elérni. „A népes nemzet, gazdag nemzet" volt a fiziokraták egyik jelszava e gazdasági ideológia mögött.

A gazdasági fejlesztés és a piaci specializálódás új stratégiái új parasztpolitikát kívántak a kormányzattól. Nem véletlen, hogy a XVIII. század második felében hivatalnokok, politikusok és tudósok egyre nagyobb figyelmet kezdtek fordítani a parasztság gazdasági tevékenységére és mindennapi életére. Számos könyvet és beszámolót írtak falusi lelkészek és vidéki hivatalnokok a parasztok néprajzáról és gazdálkodásáról.

Ez az új érdeklődés „a körünkben élő primitívek" iránt egy általánosabb program része volt, melyben a parasztokat akarták modern eljárásokra tanítani és a „babonáikat" kiirtani. Míg a XVII. századi hivatalnokok fő gondja elsősorban „a parasztok szürke tömegének" ellenőrzése és kordában tartása volt, XVIII. századi kollégáik reformálásukért, nevelésükért és „civilizálásukért" szálltak síkra.[48]

A gabonatermelés növekedése agrárreformokat tett szükségessé. Körülbelül az 1750—1860 közötti időszakban bevezették a birtokok „elkerítését" a falusi településű tájakon. (Norvégiában, ahol kevés falu volt, nem volt olyan nagy szükség efféle reformokra.)

Az „elkerítések" (tagosítások, közterület-felosztások) célja az volt, hogy a hagyományos szalagparcellás határhasználat eltörlésével — ahol minden farm földje kis sávokban volt szétszórva a falu egész határában — hatékonyabbá tegye a gazdálkodást. A kis földdarabokat egy tömbbe egyesítették és ha szükséges volt, maguk a farmok is kitelepültek rájuk. Ez a fajta település-átrendezés a leggyakoribb Svédországban és Dániában volt, ahol sok gazdálkodónak ki kellett költöznie a faluból.[49]

A korábbi irodalomban a tagosítási törvényeket fő tényezőnek tartották a hagyományos paraszti életstílus és gazdálkodás felbomlásában. Valójában azonban a tagosításokat fokozatosan hajtották végre, és számos paraszti területet nem is érintettek mélyen. Hosszú távon legtöbb gazdálkodónak hasznot hoztak a változások, veszteseknek csak azok a föld nélküli zsellérek, napszámosok bizonyultak, akiknek a rendelkezések nyomán felszámolt külső közföldekhez való joga nagymértékben csökkent.[50]

A tagosításokban nem annyira a falusi élet felbomlásának okát kell látnunk, hanem inkább ugyanannak a gazdasági átalakulásnak — sok egyéb között — egyik megnyilvánulását, amely a XIX. század folyamán a legtöbb paraszti közösség szerkezetét teljesen átformálta.

Az 1770—1870 közötti időszakban példátlan mértékben nőtt a népesség Skandináviában.[51] Ez a demográfiai föllendülés növekvő ütemű proletarizálódáshoz vezetett. Míg a birtokos parasztok száma viszonylag állandó maradt, a földnélküliek száma megsokszorozódott. A XIX. század közepére a legtöbb paraszti területen kisebbségből többséggé váltak.

A föld nélküli parasztok nem a semmiből tűntek elő. Ide kerültek a birtokos családok leszármazottai, akik az idők során nem tudták gazdasági helyzetüket megőrizni. Nehéz azonban e folyamatra egyetlen általános sémát találni. Az öröklési stratégiák Skandinávia-szerte változatosak voltak,[52] és a föld nélküli parasztok növekvő rétege sem volt semmiképpen se homogén osztály. Akárcsak a birtokosok között, itt is megvolt a hierarchia a falvakban a helyi koldusoktól a viszonylag jómódú zsellérekig és kézművesekig.[53]

Számos demográfiai és gazdaságtörténeti tanulmány kimutatta azonban, hogy a földdel rendelkezők felsőbb rétegében gazdasági konszolidáció folyt. Számos területen a népességnövekedés nem annyira egy homogén kisbirtokosi osztályt alakított ki, hanem egyre növelte a szakadékot szegény és gazdag között.[54]

[47] Christiansen, P. O. 1978.; Eriksson, J.—Rogers, J. 1978.; Lönnqvist, B. (szerk.) 1978. 619.
[48] Frykman, J.—Löfgren, O. 1979.
[49] Hellspong, M.—Löfgren, O. 1972. 54.
[50] Sivesand, K. 1979.
[51] Eriksson, I.—Rogers, J. 1978. 18.; Sarmela, M. 1969. 15.; Winberg, C. 1978.
[52] Löfgren, O. 1974. 34.
[53] Jutikkala, E. 1963.; Löfgren, O. 1977.; Söderberg, J. 1978.; Sogner, S. 1976.
[54] Eriksson, J.—Rogers, J. 1978.; Fridholm, M.—Isacson, M.—Magnuson, L. 1976.; Winberg, C. 1978.

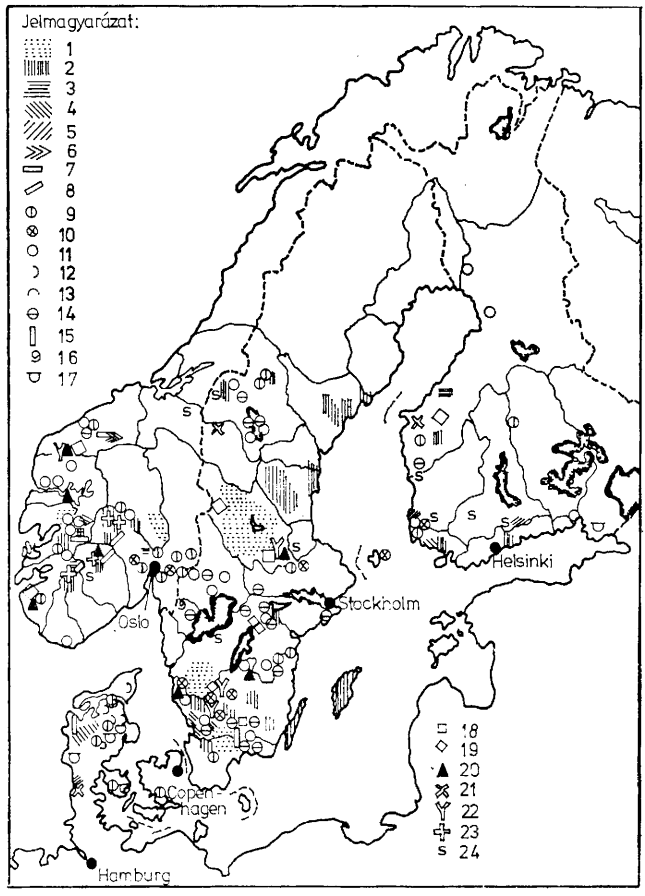

2. térkép. Háziipari területek Skandináviában a XIX. század közepén, amelyekből a termékeket házaló kereskedők juttatták el más vidékekre (a más módon megoszlott manufaktúrákat nem tüntettük fel). (ROSANDER, G. 1976. 134.) — *Jelmagyarázat:* 1 = többféle kézművesség; 2 = szövés; 3 = szőnyeg- és takarószövés; 4 = kötés; 5 = csipkeverés; 6 = ruházat; 7 = bőrlábbeli; 8 = más bőráru; 9 = faeszközök; 10 = bútorok, rokkák; 11 = faedények és vesszőből fonott dobozok; 12 = facipők; 13 = bordakészítés; 14 = kosarak; 15 = szarumunka; 16 = szalmafonás; 17 = fazekasság; 18 = vasművesség (nagyobb eszközök); 19 = vaskereskedés; 20 = kaszák, sarlók; 21 = ónedény; 22 = rézművesség; 23 = ezüstművesség; 24 = kőmunkák

A gazdasági terjeszkedés új lehetőségei nemcsak a gabonatermelő parasztoknak kedveztek. A piaci viszonyok behatolása fejlesztette a munkamegosztást is, és más termékek és szolgáltatások iránt is növelte a keresletet.

A XVIII. és XIX. század folyamán megnőtt a falusi specialisták és mesterek száma. Ezenkívül számos foglalkozásban és mesterségben tovább erősödött a már hagyományokkal rendelkező regionális specializálódás. Göran ROSANDER tanulmányozta ezt a fejlődést, melynek nagy néprajzi irodalma is van.[55] Térképe *(2. térkép)* érzékelteti a munkamegosztás mértékét a paraszti gazdaságban.

[55] ROSANDER, G. 1976.

Számos háziipar manufaktúrává, cottage industry-vá fejlődött, némelyiket helyi vagy városi kereskedők és viszonteladók tartották ellenőrzésük alatt. Ez például nagyon jellemző volt a növekvő kereskedelmi textiltermelésre ebben az időszakban.[56]

Az állam megpróbálta féken tartani a parasztok kereskedését és iparát azért, hogy ezek a városokban összpontosuljanak, de az ilyen korlátozó rendelkezések csak szerény eredményekkel jártak. A hivatalosan nyilvántartott ipar és kereskedelem mellett volt egy „rejtett gazdaság" is, amelyet vizsgálnunk kell, hogy megértsük a paraszti gazdaságok dinamikáját a XIX. század közepéig, amikor a gazdasági liberalizmus új ideológiájának megfelelően a paraszti ipar és kereskedelem szabad játékteret kapott.[57]

E rejtett gazdaság jelentős mértékben a föld nélküli parasztok körében működött, akiknek a virágzó, földdel rendelkező közösség perifériáján kellett életüket fenntartaniuk. Az agrárproletariátus körében új ökotípusok alakultak ki, amelyekben számos, látszólag kis, jelentéktelen tevékenység szerveződött létfenntartási formává. Ezek az ökotípusok gyakran azoknak a marginális ökológiai „fülkéknek" (ecological niche) kihasználásán alapultak, amelyet az egyre specializálódó farmerek elhagytak, továbbá a családi munkaerő értékesítésén: férfiakat, asszonyokat és gyermekeket egyaránt elküldtek napszámba vagy időszakos summásmunkára, gyakran nagy távolságokra.

Ez az új típusú, kisléptékű vadász és gyűjtögető gazdaság nemcsak új gazdasági és technológiai adaptációs formákat hozott létre, hanem a zsellérek és napszámosok körében átalakította a háztartás szervezetét és a nemek közötti munkamegosztást is. A XIX. században e csoportok életformája egyre jobban kezdett különbözni a birtokos parasztokétól.[58]

Ennek a szemlének összegezéseképpen megállapíthatjuk, hogy a korábbi véleménnyel szemben, napjaink kutatásai megmutatták, hogy a parasztság gazdasági átalakulása jóval korábban megkezdődött, mint az iparosítás, mely komolyan csak a XIX. század második felében indult Skandináviában.[59] A kapitalizmus behatolását 1770—1870 között a parasztgazdaságokba inkább úgy kell felfognunk, mint az utóbb bekövetkező gyors iparosítás egyik szükséges feltételét. A paraszti társadalomban bekövetkezett változások nemcsak a termelés és a piaci integráció új mintáit hozták létre, hanem átalakították a parasztság gazdasági-társadalmi struktúrajat is.

A paraszti kultúra aranykora

A hagyomány és a modernizáció régi szembeállításában a vízválasztót a XIX. század második felére tették. Ez volt az iparosítás, a vasutak, iskolák építésének, a paraszti termelés és fogyasztás kereskedelembe kapcsolódásának kora; vagyis röviden az az időszak, amikor a falvak élete új szakaszába került, és a régi paraszti hagyományok eltűntek.[60]

Amikor a korábbi generációk a hagyományos paraszti kultúra képét megfestették, az e változást megelőző időszakról beszéltek. Az 1870-es éveket megelőző paraszti kultúra rekonstrukciós kísérleteiben egy szilárd, statikus, önellátó életmód képe tárult fel. Olyan társadalmat láttunk itt, melyben a viszonylag jómódú, büszke parasztok voltak a hangadók, erős lokális identitással és önbecsüléssel, mely kifejeződött a „városi népek életmódjá"-ról alkotott negatív véleményükben is. Ezek a parasztok jól szervezett faluközösségekben éltek, ahol a „szomszéd a szomszéd testvére". A falu kollektív szolidaritása megnyilvánult a mindennapi gazdasági tevékenységekben, ünnepeken és a rituális életben. A felvázolt kép egy meglehetősen befelé forduló, zárt, testület-jellegű közösséget ábrázol.

A sztereotípia aligha tükröz egy „hagyományos" kultúrát, sokkal inkább a paraszti társadalom egy szegmentumát mutatja be a gazdasági fejlődés egy adott szakaszában. Az 1770—1870 között kialakuló, jómódú paraszti rétegek váltak valójában az „ideális paraszt" megjelenítőivé és az „időtlen" klasszikus kulturális minta képviselőivé. Ezt az életformát tehát nem mint a „hagyományos" paraszti kultúrát kell felfognunk, hanem mint egy olyan társadalmi-kulturális formációt, mely csak az előbb tárgyalt gazdasági változások háttere előtt értelmezhető helyesen. Ha a történelemben tovább megyünk vissza, ez a paraszti „fénykor" egyre inkább halványodik.

[56] Löfgren, O. 1976. 105.; Rosander, G. 1976.
[57] Rosander, G. 1976. 128.
[58] Boqvist, A. 1978.; Christiansen, P. O. 1978.; Löfgren, O. 1978.; Söderberg, J. 1978.; Trv, H. 1979.
[59] Ek, S. B. 1980.
[60] Christiansen, P. O. 1978.; Svenson, S. 1977.

Az etnográfusok gyakran éppen azt nem vették észre, hogy ez az aranykor egyben az erősödő osztálykonfliktusok korszaka is a paraszti közösségben. Ennek a figyelemkihagyásnak lehetnek ideológiai okai is, de abból a tényből is levezethető, hogy e konfliktusok gyakran patriarchális struktúrák mögé rejtőztek. A gazdasági és társadalmi rétegződés csak fokozatosan vezetett kulturális rétegződésre a birtokos és a föld nélküli parasztok között. Még közös paraszti öntudat kötötte össze őket, legalábbis a XIX. század első felében. A gazdagodó farmerek még parasztoknak tekintették magukat, és ezt demonstrálták beruházásaik és fogyasztásuk mintáiban is. A növekvő gazdasági többlettermék a tüntető fogyasztás növekedését idézte elő, s bár a parasztoknak sűrű kapcsolatai voltak városi kereskedőkkel és az úri rend falvakban lakó képviselőivel — lelkészekkel, tisztekkel, hivatalnokokkal —, nem nevezhetjük ezt egyszerűen egy hozzájuk való akkulturációs folyamatnak. Még ha a viselet, lakásdíszítés, étkezési szokások számos elemét át is vették a magasabb társadalmi osztályok környezetéből, ezeket átalakították vagy helyi változatokká „parasztosították".

Sőt a paraszti kultúrának ezt a szakaszát éppen az új kulturális formák fölerősödő helyi termelése jellemzi. A lakás, a viselet és más kifejezési módok formakincsét gazdagon kidolgozták, a társadalmi élet ritualizálódott. Egyebek közt ez volt a népművészet és a népzene aranykora. A parasztok növekvő jómódja felvevő piacot teremtett olyan specialistáknak, mint zenészek, kézművesek, falusi művészek. Sok tájon virágzó művészi életet találunk, de stílusában és orientációjában ez még paraszti.[61]

Az olyan gazdag parasztokat, akik az úri vagy a városi életvitelt akarták utánozni, nemegyszer nevetségessé tették vagy a falu társadalmi életéből való kizárással fenyegették.[62] Ezeket a paraszti közösségeket bajosan nevezhetnénk elszigeteltnek. Épp ellenkezőleg: sok paraszt valószínűleg több napot töltött az országutakon vagy a tengeren, mint az eke szarva mögött, mikor távoli vásárokra utaztak vagy munkát keresve útra keltek a pangó évszakokban, esetleg fuvarozást vállaltak kereskedőknek és iparosoknak.[63] Egyegy parasztember személyes kapcsolatainak hálózata igen távolra nyúlhatott, amint e korszak paraszti naplóinak tanulmányozása megmutatta.[64] De a legtöbb paraszt kulturális identitása mégis befelé forduló maradt.

Kulturális differenciálódás

Az etnográfusok első generációja által gyűjtött gazdag XIX. századi paraszti hagyomány-anyagot arra használták, hogy a paraszti kultúra regionális különbségeit leírják és térképezzék. A feltárt számos kulturális határt a kulturális evolúció, a diffúzió, majd a későbbiekben a természeti környezethez való alkalmazkodás fogalmaival magyarázták.[65] Napjaink tanulmányai más nézőpontból vizsgálják ugyanezeket a regionális variációkat, s bennük különböző gazdasági-társadalmi struktúrák tükröződéseit látják.

Svédországban a XVIII—XIX. században a két legeltérőbb kulturális régió az északon található fäbod terület *(1. térkép)* és az ország délnyugati része. A két terület különbségét magyarázták ökológiai adaptációval és kulturális marginalitással (az északi területen), korai kontinentális hatással és kulturális konzervatizmussal (délnyugaton). E kulturális különbségek tükröződnek a folklórban és a hiedelemrendszerben, az életciklusokhoz és a gazdasági évhez fűződő rítusokban, a házassági mintákban és nemi szerepekben, a közösségek szervezetében, a társadalmi kontroll formáiban csakúgy, mint számos anyagi vonásban.[66]

Az egyik legszembetűnőbb különbség a paraszti házasságot körülvevő kulturális jelenségrendszerben található meg. Délen a birtokos parasztok közötti házasságot a szülői ellenőrzés és a szülői párválasztás jellemezte. Az udvarlás szokásai erősen formalizáltak voltak, a lelkész is részt vett bennük. Északon „együttalvás" vagy „éjszakai udvarlás" (legényjáró esték) formájában alakultak ki a házasság előtti kapcsolatok, s inkább a falu fiatalsága mint a szülők gyakoroltak ellenőrzést felette. Az udvarlásnak kevés nyilvános rítusa volt.[67]

A különbségek azonban ennél bonyolultabbak. Jonas Frykman a házassági szokásokat az erkölcsi magatartás és a társadalmi ellenőrzés szélesebb kontextusába helyezte. A házasságon kívüli szülések területi eltéréseiből indult ki, s azt vizsgálta, milyen volt

[61] Bringéus, N. A. 1978.; Svensson, S. (szerk.) 1972.; Talve, J. 1979.
[62] Svensson, S. 1974. 90.
[63] Rosander, G. 1976.; Rosander, G. 1978.
[64] Stoklund, B. 1980.
[65] Bringéus, N.—A. 1978.
[67] Löfgren, O. 1974. 30—34.

az ellenőrzés a szexuális élet felett és milyen formákban büntették meg az erkölcs ellen vétőket.[68] Ismét kitűntek a különbségek dél és észak között. Délen a lányanyát szigorúan megbüntették. Mint megesett lányt, számos tisztátalansággal kapcsolatos hiedelem és tabu vette körül. E társadalmi ellenőrzésben a vezető szerepet az egyház és a falu férjes asszonyai játszották. Északon nem találkozunk hasonló hiedelmekkel és rituális kiközösítéssel. Itt a falu fiatalsága biztosította, hogy a házasság előtti terhességet hivatalos egybekelés kövesse.

Egy másik, házassági szokásokat bemutató tanulmány hasonló kulturális különbségeket tár fel. Délen mind az ajándékozásban, mind a lakodalmi előkészületekben rétegkülönbségek voltak a birtokos és a föld nélküli parasztok között, északon viszont a lakodalom jóval nyitottabb társadalmi ünnepség volt. Itt az ajándékozást nem a kiházasítási kötelezettségek formájában szabályozták, hanem egy sokkal összetettebb reciprocitás-rendszerben, mely a helyi közösség minden lakóját magába foglalta.[69]

Mindezeket a variációkat, mint két nagyon különböző társadalmi képződmény kulturális kifejeződéseit értelmezhetjük. Délnyugaton a társadalom merevebben tagolódik osztályokra, s egy vertikális integráció és társadalmi ellenőrzés figyelhető meg, melyben a vezető szerepet az egyház játssza. A lelkész a közösség erkölcsi vezetője. A szolgák és a föld nélküli parasztok beilleszkednek a patriarchális szervezetbe, és részét alkotják a közösségnek, jóllehet részvételük feltételeit jórészt a földdel rendelkező parasztok szabják meg. Ez olyan társadalom, ahol mindenki tudja a helyét a lokális hierarchiában, s ahol sok társadalmi energiát fordítanak marginális személyek (erkölcstelen nők, koldusok, vándoriparosok mint foltozó bádogosok és más társadalmon kívüliek) elszigetelésére és megbélyegzésére. Társadalmilag mintegy láthatatlanná, nem létezővé válnak a rituális tisztátalanság és beszennyeződés hozzájuk kapcsolódó hiedelmei által. A nemek közötti munkamegosztás meglehetősen merev és a női identitás alapja a feleség- és anyaszerep.

Északon sokkal inkább egyenlőségre törekvő paraszti társadalmat találunk, melyben kisebb a gazdasági-társadalmi rétegződés. Kevés a társadalomból kirekesztett személy és kevés kirekesztő rítus ismert. A nemek és a gyermek—szülő közötti kapcsolat is egyenlőbbnek tűnik és kevésbé merev a munkamegosztás. Az egyház erkölcsi befolyása gyengébb.[70]

Föltehetően ezek a strukturális különbségek magyarázhatják, miért kevésbé bonyolult és színes az észak rituális élete, mint a déli területeké. A rítusokkal bizonyos társadalmi határokat jelölhetnek ki, egyik státuszból a másikba való átmeneteket és láthatóbbá tehetik a hierarchiát. A kimunkált rítus-rendszer így a rétegződött paraszti társadalom egyik jellemvonása. Az észak és dél nagyon különböző *rituális profil*ja[71] így nagymértékben az eltérő gazdasági-társadalmi struktúrákkal magyarázható.

A finn paraszti kultúra variációinak újraértelmezésére hasonló kísérletet tett Matti Sarmela. Megpróbálta együttesen alkalmazni az ökotípus-elemzést a különböző finnországi területek kulturális arculatának elemzésével és bemutatni, hogyan tükröződnek a folklórban, a paraszti hiedelmekben és a rítusokban a létfenntartás különféle mintái és a társadalmi rétegződés. E különbségeket megpróbálta kimutatni a világképek szintjén is: összevetve az égetéses földműveléssel, vadászattal, halászattal foglalkozó csoportokat, a földműves és állattartó, falvakban élő csoportokkal. Némiképp kísérleti, feltételes tárgyalása kiterjed olyan fogalmakra, mint az individualitás, versenyszellem, közösségi összetartás, továbbá eltérésekre a referencia-csoportok megválasztásában (olyan társadalmi struktúrák, melyekben a rokonsági ideológia dominál, szembe állíthatók más társadalmi struktúrákkal, melyekben tekintélyi csoportok és a faluszervezet vezetői dominálnak). Akárcsak a svédországi példáknál, ő is azt találta, hogy a házassági rítusok igen szemléletesen feltárják a nagytáji gazdasági-társadalmi különbségeket.[72]

Norvégiából is számos tanulmány szól az ökotípusok közötti hasonló kulturális differenciálódásról, például a földművelő és a tengerparti települések eltérő kulturális profiljáról,[73] vagy a jobban egalitáriánus nyugat és a rétegzettebb keleti és déli területek különbségeiről.[74]

[68] Frykman, J. 1975.; Frykman, J. 1977.

[69] Kjellman, J. 1975.; Frykman, J. 1977.

[70] Egardt, B. 1962. 288.; Frykman, J.—Löfgren, O. 1979. 72.; Kjellman, G. 1979.; Löfgren, O. 1976.

[71] Frykman, J. 1979. 60.

[72] Sarmela, M. 1969.; Sarmela, M. 1975.; lásd még Honko, L. 1973.

[73] Kloster, J. 1977.; Kolsrud, K. 1976.; Pedersen R. 1975.; Solhaug, T. 1976.

[74] Trv, 1979. 237.

A skandináv kulturális területeket eddig meglehetősen statikus feltételek között hasonlítottuk össze, az eltérések azonban úgy is vizsgálhatók lennének, mint különböző szakaszok a paraszti társadalom általános átalakulásában — ahogy erre számos etnográfus rámutatott. A következő szolgáljon itt példaként.

Finn, norvég és svéd tanulmányok a házasság előtt hagyományosan „együtt háló" területekről kimutatták, hogy ez az egalitáriánus, fiatalság által ellenőrzött intézmény homogén társadalmi környezetekben alakult ki, ahol a szülők könnyedén kiadhatták a kezükből az ellenőrzést, mert aligha állt fenn a rangon aluli házasság veszélye. A növekvő társadalmi differenciálódással viszont a birtokos parasztok már nem örültek annak, ha gyermekeik bekapcsolódtak az „éjszakai udvarló" csoportokba.[75] Másik veszély az iparosodással jelent meg, amikor például elszigetelt északi területeket az épületfakonjunktúra idején, a XIX. század vége felé elözönlöttek a vasútépítkezésen dolgozó kubikusok és favágók. Ugrásszerűen megnőtt a házasságon kívüli szülések száma, mivel a lányok olyan kívülállóktól estek teherbe, akikre nem volt hatással a hagyományos helyi társadalmi ellenőrzés, vagy akiket a szülők nem tudtak vejükként elfogadni.[76]

Dél-Skandináviában a piaci viszonyok behatolása és a gazdasági-társadalmi rétegződés korábban elkezdődött mint északon. A paraszti kultúra és társadalomszervezet néhány XIX. századi területi különbsége valójában a gazdasági változások eltérő időrendjének tulajdonítható.

Az éjszakai udvarlás szokásának felbomlása azonban csak egy a számos kulturális jegy közül, amelyeket felhasználhatunk a fokozatos rétegekre tagolódás és kulturális bomlás folyamatának elemzésére. Számos tanulmány mutatta be, hogyan változott meg mind tartalmában, mind formájában a birtokos parasztok és a föld nélküliek közötti kapcsolat a XIX. század folyamán. A megnövekedett társadalmi és kulturális szakadék a gazda és cselédei, a „falu" és a „zsellérek" (cottager) között számos formában kifejezésre jutott.

Korábban a cselédsors legtöbb paraszt számára az életpálya egy szakasza volt. A növekvő proletarizálódással a cselédek egyre inkább a föld nélküli rétegből kerültek ki. A felszínen a háztartási struktúra a farmon változatlan maradt, a család és a cselédek egy háztartási egységben éltek, de fokozatosan számos látható és láthatatlan választó vonal alakult ki köztük. Nyomon követhetjük, hogyan vonult vissza a család a cselédek társaságától a paraszti élet számos helyzetében, hogyan kezdett fokozatosan szétválni korábban közösen végzett munkájuk, nem ettek már közös tálból és közös asztalnál, hogyan épültek külön hálóhelyek a cselédeknek, és hogyan tartották távol a gazdák gyerekeiket a cselédek és zsellérek gyerekeivel való barátkozástól.

A földtulajdonos parasztok között egy családra és saját osztályukra orientált életstílus alakult ki. A növekvő tőkehalmozással a rokoni kapcsolatok fontosabbá váltak. A falusi ünnepek, melyek korábban nyilvános társadalmi események voltak, egyre inkább meghatározott csoportokra korlátozódtak.[77] Bár a két csoport továbbra is egy faluban élt, két társadalmi közösség alakult ki.

Parasztság: osztály és kulturális identitás

Azzal, hogy a gazdagodó farmerek a növekvő falusi proletariátustól egyre jobban elhatárolták magukat társadalmilag, egyben egy új kulturális identitást is kikovácsoltak. E tekintetben jelentős különbség van a XIX. század első és második fele között.

A parasztfaluk új felső osztálya egyre inkább a városi burzsoázia életstílusához igazodott. Egyre több városi kulturális elemet vettek át a farmerek. Sok tanulmány foglalkozik a polgárosodás folyamatával a paraszti társadalomban a XIX. század végén. Palle Christiansen adott kritikai áttekintést a skandináv kutatásról e téren. Amellett érvel, hogy ezt a kulturális változást nem tekinthetjük egyszerűen a kulturális urbanizáció folyamatának:

> „. . . a városi formák tüntető utánzása valójában szintén a birtokos parasztok egyfajta stratégiája volt arra, hogy a falusi rétegződés új rendszerében helyzetüket megszilárdítsák. A kulturális tudatosság fokozásával a farmerek megkülönböztették magukat mind a városi burzsoáziától, mind a kisparasztoktól, zsellérektől

[75] Löfgren, O. 1977. 32.; Sarmela, M. 1969. 260. Swang, A. 1979.
[76] Frykman, J. 1977. 210.
[77] Hanssen, B. 1976.; Löfgren, O. 1974. 25.; Löfgren, O. 1978. 104.; Sarmela, M. 1975. 57.; Trv, H. 1979. 348.

és föld nélküli agrárproletároktól, akikkel közös kulturális rendszerben éltek korábban maguk is. A farmerek nemcsak véletlenszerűen kiválasztott paraszti vagy polgári elemeket építettek be kulturális repertoárjukba, hanem inkább átalakították ezeket az elemeket egy sajátosan új kombinációvá, hogy ezzel kulturális képüket a dán paraszti társadalomban újra meghatározzák."[78]

A paraszti ellenkultúra létrejötte a birtokos parasztok között a XIX. század második felében egész Skandináviára jellemző volt, de Dániában a folyamat korábban játszódott le mint másutt, és szembetűnőbb is volt. Ez aligha meglepő, mivel ebben az időszakban a dán mezőgazdaság volt a leginkább piacra orientált és a technológiailag legfejlettebb. A dán farmerek sikeresen ellenőrzésük alá vonták a mezőgazdasági ipar legnagyobb részét, mely igen jelentős export üzletté vált. Szövetkezeti tejgazdaságokat alapítottak, bankokat és értékesítési társulásokat hoztak létre.

Gazdasági sikerük jelentős politikai befolyást és önbecsülést adott számukra. Több dán etnográfus vizsgálta a farmermozgalmak kulturális felépítményét, mely számos világi és egyházi szervezetet foglalt magába, valamint a népfőiskola-hálózatot, ahol az új identitást kidolgozták és tanították. Ebben a kultúra-építésben egy új életstílus és világkép fejlődött ki, amelyben a farmerek osztálya saját magát egyszerre látta modernnek és jövőre orientált vállalkozónak s az „igazi paraszti erények" megtestesítőjének, keménykötésű, egyszerű és becsületes embereknek, akik szeretik a földet, amit megművelnek, — szemben a gyökértelen, minden hájjal megkent városiakkal.[79]

És mi történt a paraszti népesség kevésbé sikeres szektorával, akiktől a farmerek oly nagy igyekezettel különböztették meg magukat? Bizonyos tekintetben a föld nélküli parasztok továbbra is fenntartották a paraszti kultúra bizonyos részét, de óvatosnak kell lennünk, ha a kulturális tradicionalizmus címkéjét akarnánk illeszteni erre a növekvő osztályra. Mint a korábbiakban tárgyaltuk, rákényszerültek, hogy új gazdasági adaptációkat hozzanak létre a farmerközösségek perifériáján. Sokan közülük mezőgazdasági munkások lettek, mások sokféle munkát váltogattak. Most őket vádolták azzal a takarékos farmerek, hogy „máról holnapra élnek".

Sokuk életcélja saját ház volt, egy-két hold föld vásárlása vagy bérlete. Ezt az álmot a skandináv kormányok is támogatták, több okból. Először is, a nagyszámú mezőgazdasági proletariátusban a politikai stabilitás veszélyeztetőjét látták,[80] másodszor a korai gyáripar több ága is nagyszámú évszakos vagy időszakos munkást igényelt.[81] Harmadszor, veszélyesnek tartották, hogy sok paraszt a „lábával szavazott" és tömegesen vándorolt ki Amerikába; ezt hosszabb távon a hazai erőtartalékok csökkenéseként értékelték.

Az 1900 körüli évtizedekben több tervet is kidolgoztak a föld nélküli parasztok hozzásegítésére kisbirtokok megvásárlásához. A kezdeményezés néhol az államtól, másutt az ipartól jött. A fejlődő faipar északon például munkaerejének legnagyobb részét a növekvő számú szegényparaszt közül szerezte, akiknek megélhetésükhöz a földművelést bérmunkával kellett kiegészíteniük. Skandinávia gyors iparosodása nem lett volna lehetséges e rugalmas munkaerőtartalék nélkül.

A föld nélküli és kisparaszti rétegek igen heterogének voltak, különböző politikai ambíciókkal. Dániában a szegényparasztok igen sikeresen hozták létre önálló mozgalmukat, amelyet azonban kényes helyzete a munkásosztály és a farmerek között előnytelenül befolyásolt.[82] A mozgalom egyre inkább nosztalgikussá és a munkásmozgalommal szemben ellenségessé vált.

Finnországban még élesebbek voltak a konfliktusok a farmerek és a föld nélküli parasztok között, melyek végül is az 1917-es polgárháborúban „fehérek" és „vörösök" harcaiban nyilvánultak meg.[83]

Egészében véve levonhatjuk a következtetést: Skandinávia múlt századi iparosodását és politikai reformjait csak azzal a ténnyel összefüggésben lehet megérteni, hogy a munkásosztály nagy szektorai a bérmunkát kisléptékű önellátó gazdálkodással kapcsolták össze egészen az 1930-as évekig. A XX. századi Skandináviában ez a körülmény volt a paraszti örökség egyik legfontosabb része.

[78] Christiansen, P. O. 1978. 99.
[79] Balle-Petersen, M. 1977.; Christiansen, P. O. 1978.; Stoklund, B. 1980.
[80] Frykman, J. 121.
[81] Christ Ensen, A. E. 1977.; Löfgren, O. 1978.
[82] Christiansen, P. O. 1975.
[83] Jutikkala, E. 1963. 370.

Összefoglalás

A skandináv parasztság néprajzi tanulmányozásáról adott áttekintésemben a történeti szemlélet szükségessége mellett érveltem. A hagyományos paraszti társadalom régi statikus képe túlságosan leegyszerűsített elemzésen nyugodott. A XVII. századi parasztok életmódja nagyon különbözött az „aranykor" tehetős parasztjainak életmódjától is, a rákövetkező generációk (a XIX. század vége) jómódú kisüzemi menedzsereitől is.

Másodsorban hangsúlyoztam, mennyire fontos a paraszttársadalom belső rétegzettségének elemzése. A piaci viszonyok behatolásának igen különböző időrendje Skandinávia különböző területein meglehetősen bonyolulttá teszi ezt az elemzést.

Harmadszor figyelmeztettem a földműves-központú szemlélet veszélyére, mely máig érezhető a parasztság-tanulmányokban. A specializáció hosszú időn át sokkal kockázatosabb gazdasági stratégia volt, mint többféle létfenntartó tevékenység bonyolult összekapcsolása. E gazdasági tevékenységek közül sok a „rejtett gazdaság" körébe tartozott, melyet a hagyományos történeti feljegyzésekben nem követhetünk nyomon; olyan gazdaság volt ez, mely több teret nyújtott a skandináv parasztoknak a manőverezésre és talán jobb gazdasági körülményeket is biztosított számukra a kontinentális síkságok legtöbb földművelő parasztjánál.

Mint a bevezetőben említettem, a parasztság tanulmányozása csak egyik érdeklődési területe a skandináv etnológusoknak. Az 1940-es évektől egyre növekedett az ipari társadalom által teremtett új kulturális minták és életformák tanulmányozásának jelentősége. Számos néprajzkutató hasonlóan lázas igyekezettel vizsgálja a hozzávetőleg 1880—1920 közti korai iparosítás korszakát, mint amellyel a XX. század elején a paraszti kultúrát kutatták; munkájukat néprajzi mentőakciónak tekintik, mely kiterjedt terepkutatást és interjúkat igényel, hogy ezt az úttörő korszakot megörökítsék.

Az 1960-as években felébredt az érdeklődés a modern skandináv kultúra tanulmányozása iránt is. A szociálantropológusok munkájától ösztönözve számos fiatal néprajzkutató végzett közösségtanulmányt. Fő feladatuknak a modern skandináv életformák dokumentálását és tudományos elemzését tartották, s terepmunkát nemcsak falvakban végeztek, hanem városi lakótelepeken is. Ez az érdeklődés jó néhány néprajzost az alkalmazott kutatások irányába vezetett, s többüket arra ösztönzött, hogy bekapcsolódjanak a regionális tervezésbe és a városfejlesztésbe. A néprajzi (etnológiai) perspektívát ugyanis, mely a figyelmet az átlagemberek mindennapi életére és a társadalom különböző csoportjai közötti kulturális különbségekre irányítja, nélkülözhetetlen kiegészítőnek tekintették a más elméleti és módszertani keretek között folyó szociológiai kutatások mellett.

Egy időben sok vita folyt a skandináv etnológiában a „jelenkutató" és a történeti irányzatok közti hasadásról. Nő-e majd a távolság e két kutatási irány között?

Mi már látjuk, hogy ez nem következett be. Sokkal inkább az a felismerés válik általánossá, hogy a történeti és a jelenkutató szemléletet össze kell kapcsolni a néprajzkutatásban. Egészében véve azt állapíthatjuk meg, hogy mindkét kutatási irányzat felhasználta egymás eredményeit. Hadd szemléltessem ezt néhány példával.

A jelenre irányuló terepmunkák során elemezték, hogy a mindennapi tárgyak, a munkaeszközöktől az öltözetekig és bútorokig milyen szerepet töltenek be az egyének és csoportok közötti társadalmi kommunikációban. Az anyagi kultúra tárgyai gyakran olyan kulturális jelek, melyeknek része van az identitás vagy egy bizonyos társadalmi státuszra való igény megfogalmazásában. Az emberek és tárgyak közti interakciónak ezek a vizsgálatai fontos elméleti belátásokkal járultak hozzá régebbi történeti korszakok anyagi kultúrájának értelmezéséhez.

Hasonlóképpen az egykori paraszti család és háztartásszervezet tanulmányozása történeti távlatot ad a mai család kutatásához, és emlékeztet, mennyire más napjainkban a család funkciója, férfi és nő, gyermekek és szülők viszonya. Így a történelmet használjuk arra, hogy a jelent illető kérdéseket pontosabban megfogalmazzuk. A jelen és múlt közti állandó párbeszéd fontos része lett a skandináv etnológia kutatási profiljának, és a hallgatókat a legtöbb intézményben a történeti és a kortárs kultúra kutatásának módszereire egyaránt kiképzik.

Napjainkban a skandináv néprajztudományt nemcsak egy közös kutatásterület, a skandináv kultúra és annak sokféle vetülete — jelene és múltja — egyesíti, de egy sajátos kultúra-felfogás is. Ez a kultúra-szemlélet nem tárgyában, hanem inkább elméleti irányultságában változott az évek során. Így a paraszttársadalom és -kultúra kutatásában bemutatott szemlélet-változás valójában egy általánosabb fejlődést tükröz a skandináv etnológiában.

Az 1950-es évek kutatását még továbbra is a diffúzió és a kulturális területek elem-

zésének szemlélete határozta meg.[84] A hatvanas években egyre gyakoribbá váltak a funkcionalizmus és a kulturális interakció-kutatás elméleti befolyását tükröző közösségtanulmányok, szemléletükben gyakran támaszkodtak a kulturális ökológiára.[85] Az 1970-es években visszatért egy mélyebb történeti szemlélet, s megszületett az az igény, hogy a helyi adaptációkat szélesebb makroökonómiai struktúrában helyezzék el. Feléledt az érdeklődés a háztartásszervezet és a demográfiai folyamatok kulturális háttere iránt is.[86]

Az elmúlt néhány évben visszatért a paraszti kulturális minták tanulmányozása, egyben a korábbi irodalom újraértékelése. Ennek az új érdeklődésnek a gyökerei több kutatási paradigmába nyúlnak. A történelmi materializmusból vett szemlélettel a kultúrát mint társadalmi fegyvert értelmezték, melynek segítségével különböző osztálypozíciók legitimálhatók. A szimbolikus interakció szemlélet hívei a kulturális jegyek (viselet, étel, lakberendezés, folklór) kommunikatív szerepét hangsúlyozták.[87] A strukturalizmus elméleti hatását tükrözik a hiedelemrendszerről, rítusokról, a kognitív térképekről írt tanulmányok.[88] Ezek a különböző elméleti irányzatok meglehetősen eklektikusan keverednek is, annak a közös célnak a jegyében, hogy a gazdasági-társadalmi változás és a kultúraépítés folyamatának dialektikáját elemezzék. Ez nyilvánul meg a világképek iránti érdeklődésben, amelyeket a paraszttársadalom társadalmi folyamatainak tükröződéseként értelmeznek.[89]

IRODALOM

ARVASTSON, Gösta
1977 *Skånska prästgårdar.* En etnologisk studie av byggnadsskickets förandring 1680—1825. Skrifter från Folklivsarkivet i Lund, 19.

BALLE-PETERSEN, Margaretha
1977 *Guds folk i Danmark. Nogle synspunkter på studiet af religiøse grupper.* Folk og kultur 78—126. (Angol összefoglalás: Vallás, identitás és életmód.)

BJERRING, B.—HASLEBO, G.—VILLADSEN, S. (szerk.)
1974 *Lokalsamfund-udvikling eller afvikling?* Esbjerg

BJØRKVIK, H.
1963 *Norwegian seter-farming.* Scandinavian Economic History Review 11. 156—166.

BOESEN, I.—HABSMEIER, M.
1974 *Kapitalen og bønderne — den ikke-kapitalistiske produktions underordning under kapitalen.* Marxistisk Antropologi 2. 1—75.

BOQVIST, A.
1978 *Den dolda ekonomin. En etnologisk studie av näringsstrukturen i Bollebygd 1850—1950.* Skriften från Folklivsarkivet i Lund 21. (Angol összefoglalás: A rejtett gazdaság. A termelés és a gazdasági struktúra vizsgálata Bollebygdben 1850—1950 között)

BREGENHØJ, C.
1974 *Helligtrekongersløb på Agersø.* Copenhagen. (Angol összefoglalás: Vízkereszti alakoskodás Agersø szigetén; társadalmi, statisztikai és szerkezeti elemzés)

BRINGÉUS, Nils-Arvid
1972 *Swedish ethnology today.* Ethnologia Europaca 6 (2). 205—226.
1976 *Människan som kulturvarelse.* Lund
1978a *Folklig kultur och social struktur.* Rig 41—56. (Angol összefoglalás: Népi kultúra és társadalmi struktúra)
1978b *Sydsvenskt bonadsmaleri.* Lund
1979 *The communicative aspect in ethnology and folklore.* Ethnologia Scandinavica 5—17.

BRINGÉUS, Nils-Arvid (szerk.)
1970 *Mat och miljö.* Lund
1971 *Arbete och redskap.* Lund

[84] BRINGÉUS, N.—A. 1976. 20.
[85] BRINGÉUS, N.—A. 1972.; DAUN, Å. 1972.; HONKO, L. 1977.; STOKLUND, B. 1979.
[86] GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.) 1978.; HØJRUP, O. 1971.; LÖFGREN, O. 1974.; LÖFGREN, O. 1975.; PEDERSEN, R. 1975.; THERKILDSEN, M. 1974.
[87] BRINGÉUS, N.—A. 1979.
[88] BREGENHØJ, C. 1974.; FRYKMAN, J. 1979.; LEHTIPURO, O. 1975.
[89] FRYKMAN, J.—LÖFGREN, O. 1979.; LÖFGREN, O. 1980.

CHRISTENSEN, A. L.
1977 *Arbeidermiljö.* Dugnad. Tidskr. Etnol. 4. 6—12.
CHRISTENSSON, A. E.—HASSLÖF, O.—HENNINGSEN, E. (szerk.)
1972 *Ships and Shipyards. Sailors and Fishermen. Introduction to Maritime Ethnology.* Copenhagan
CHRISTIANSEN, Palle-Ove
1975 *Husmandsbevaegelse og jordreform i Danmark. En etnologisk oversigt* Etnologisk arbejdsgruppe for nordiske og europaeiske studier. Copenhagen (Angol összefoglalás: Parasztmozgalom és földreform Dániában)
1978a *Forms of peasant dependency in a Danish estate 1775—1975.* Peasant Studies 7 (1) 38—66.
1978b *The household in the local setting. A study of peasant stratification.* In: GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.) 1978. 50—60.
1978c *Peasant adaptation to bourgeois culture?* Ethnologia Scandinavica 98—152.
COLE, John W.
1977 *Anthropology comes part-way home: Community studies in Europe.* Annual Review of Anthropology 6. 349—378
COLE, John W.—WOLF, Eric R.
1974 *The Hidden Frontier: Ecology and Ethnicity in an Alpine Valley.* New York
DALTON, G.
1972 *Peasantries in anthropology and history.* Current Anthropology 13. 385—407.
DAUN, Åke *Some new trends within European ethnology in Sweden.* Ethnologia Europaea 6 (2). 227—38.
DAUN, Åke—LÖFGREN, Orvar (szerk.)
1971 *Ekologi och kultur.* NEFA Copenhagen
EGARDT, B.
1962 *Hästslakt och rackarskam. En etnologisk undersökning av folkliga fördomar.* Nordiska museets handlingar 57.
EK, Sven
1980 *Cultural encounter in industrialized Sweden.* Ethnologia Scandinavica 31—45.
EKNAES, Å.
1975 *Skogen som resurs i folkelig kultur — et forskningsenne.* Norveg 17. 125—154 (Angol összefoglalás: Az erdő — a helyi társadalom bázisa és a helyi kisipar nyersanyaga)
ERIKSSON, I.—ROGERS, J.
1978 *Rural labor and population change. Social and demographic developments in East-central Sweden during the nineteenth century.* Studia Historica Uppsaliensia 100.
FRIDHOLM, M.—ISACSON, M.—MAGNUSSON, L.
1976 *Industrialsmens rötter.* Stockholm
FRYKMAN Jonas
1975 *Sexual intercourse and social norms. A study of illegitimate births in Sweden 1831—1933.* Ethnologia Scandinavica 110—150.
1977 *Horan in bondesamhället.* Lund (Angol összefoglalás: Kurvák a paraszttársalomban)
1979 *Ritual as communication.* Ethnologia Scandinavica 54—62.
1980 *Ideologikritik av arkivsystem.* Norveg 22. 231—42 (Angol összefoglalás: A hagyományarchívumok ideológiájának kritikája)
FRYKMAN, Jonas—LÖFGREN, Orvar
1979 *Den kultiverade människan.* Lund
GAUNT, David
1977a *I slottets skugga. Om frälsebönders sociala problem i Borgeby och Löddeköpinge under 1700-talet.* Ale 2. 15—29.
1977b *Pre-industrial economy and population structure: The elements of variance in early modern Sweden.* Scandinavian Journal of History 3. 183—210.
1978 *Household typology: problems, methods — results.* In: GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.) 69—83.
GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.)
1978 *Chance and change. Social and Economic Studies in Historical Demography in the Baltic Area.* Odense
GOODY, Jack—THIRSK, Joan—THOMPSON, E. P.
1976 *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe 1200—1800.* Cambridge

GUSTAVSSON, Anders
1976 *Forskning om folkligt fromhetsliv.* Lund
HANSEN, G.
1947 *Praesten paa Landet i Danmark i det 18. Aarhundrede.* Copenhagen
HANSSEN, Börje
1952 *Österlen. En studie over socialantropologiska sammanhang under 1600-och 1700-talen i Sydöstra Skåne.* Stockholm
1973 *Common folk and gentlefolk.* Ethnologia Scandinavica 67—100.
1976 *Hushållens sammansättning i österländska byar under 300 år. En studie i historisk strukturalism.* Rig 2. 33—61.
1978 *The oicological approach.* In: GAUNT, David—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.) 1978. 147—158.
HELLSPONG, Mats—LÖFGREN, Orvar
1972 *Land och stad. Svenska samhällstyper och livsformer från medeltid till nutid.* Lund
HOFER, Tamás
1970 *Anthropologists and native ethnographers at work in Central European villages.* Anthropologica ns. 12 (1) 5—22.
HONKO, Lauri
1973 *Tradition barriers and adaptation of tradition.* Ethnologia Scandinavica 1977. 75—97.
1977 *The role of fieldwork in tradition research.* Ethnologia Scandinavica 75—97.
HONKO, Lauri (szerk.)
1979 *Folklore in nation-building in the Nordic countries.* NIF Newsletter 7. 2—30.
HØJRUP, Ole
1971 *Hedens udnyttelse.* In: DAUN, Åke—LÖFGREN, Orvar (szerk.) 1971. 71—86.
1975 *Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in der bäuerlichen Kultur Dänemarks.* Ethnologia Scandinavica 23—36.
HVARFNER, Harald (szerk.)
1965 *Hunting and Fishing. Symposium on Life in a Traditional Hunting and Fishing Milieu in Prehistoric Times and up to the Present Day.* Luleå
JUTIKKALA, E.
1963 *Bonden i Finland genom tiderna.* Helsinki
1979 *Bonden — adelsmannen — kronan. Godspolitik och egendomsförhållanden i Norden 1550—1750.* Copenhagen
KJELLMAN, G.
1979 *Bröllopsgåvan. En etnologisk studie av gåvoekonomi.* Lund (Angol összefoglalás: Nászajándék. Néprajzi tanulmány az ajándékozásról)
KLOSTER, J.
1977 *Noen synspunkter på studier av maritim tilpasning.* Dugnad 3. 3—18.
KOLSRUD, Knut
1976 *Lundefangst.* Norveg 19. 1—98 (Angol összefoglalás: Tengeri-madár fogás)
LEHTIPURO, O.
1975 *Trends in Finnish folkloristics.* Studia Fennica 18. 7—36.
LÖFGREN, Orvar
1974 *Family and household among Scandinavian peasants: An exploratory essay.* Ethnologia Scandinavica 1975. 49—72.
1975 *Arbeitsteilung und Geschlechterrollen in Sweden.* Ethnologia Scandinavica 49—72.
1976 *Peasant ecotypes. Problems in the comparative study of ecological adaptation.* Ethnologia Scandinavica 100—115.
1977 *Fångstmän in industrisamhället: En halländsk kustbygds omvandling.* Lund (Angol összefoglalás: Halászok az ipari társadalomban. Egy svéd halászközösség átalakulása 1870—1970 között)
1978 *The potato people. Household economy and family patterns among rural proletarians in the 19th century Sweden.* In: GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.) 95—108.
1979 *Marine ecotypes in preindustrial Sweden. A comparative discussion of Swedish peasant fishermen.* In: ANDERSEN, R. (szerk.:) *North Atlantic Maritime Cultures.* 1979. The Hague 65—110.
1980 *On the study of world views.* Ethnologia Europaea 11.
LÖNNQVIST, Bo
1976 *Folklivsforskning. En bibliografi över Svensk-finland.* Medd. Folkkultur 5.

LÖNNQVIST, B. (szerk.)
1978 *Finländskt herrgårdsliv. En etnologisk studie över Karsby gård i Telena ca 1800—1970.* Svenska Litt. sällskapet Finland Folklivsstudier 11.
MACFARLANE, A.
1977 *Reconstructing Historical Communities.* Cambridge
MINTZ, Sidney
1973 *A note on the definition of peasantries.* Journal of Peasant Studies 1 (1) 91—105.
ÖSTERBERG, E.
1979 *Agrarekonomisk utveckling i de nordiska länderna ca 1350—1600.* Scandia 45. 171—204. (Angol összefoglalás: Agrárgazdasági fejlődés, tulajdonviszonyok és társadalmi elégedetlenség: az északi országok az 1350—1600 közötti években)
ØSTERUD, Ø.
1978 *Agrarian Structure and Peasant Politics in Scandinavia. A Comparative Study of Rural Response to Economic Change.* Oslo
PEDERSEN, Ragnar
1975 *Die Arbeitsteilung zwischen Frauen und Männern in einem marginalen Ackerbaugebiet. Das Beispiel Norwegen.* Ethnologia Scandinavica 23—36.
PLEIJEL, Hilding
1961 *Der religions- und kirchengeschichtliche Hintergrund der schwedischen Volkskultur.* In: BERG és mások, szerk.: Schwedische Volkskunde, Quellen-Forschung-Ergebnisse. 1961. 64—86. Lund
ROSANDER, Göran
1976 *Peddling in the Nordic Countries.* Ethnologia Europaea 9 (2) 123—171.
1978 *På vag. Färdandets folk under tusen år.* Fataburen 9—40.
ROSANDER, G. (szerk.)
1977 *Nordiskt fäbodväsen.* Stockholm
SARMELA, Matti
1969 *Reciprocity systems of the rural society in Finnish-Karelian culture area.* FF Communications 207.
1975 *Folklore, ecology and superstructures.* Studia Fennica 18. 76—115.
SIVESAND, K.
1979 *Skifte och befolkning. Skiftenas inverkan på byar och befolkning i Mälarregionen.* Studia Historica Uppsaliensia 109. (Angol összefoglalás: A bekerítések és a népesség)
SÖDERBERG, J.
1978 *Agrar fattigdom i Sydsverige.* Stockholm Studies in Economic History (Angol összefoglalás: Agrár-szegénység Dél-Svédországban)
SOGNER, S.
1976 *Freeholder and cottar. Property relationships and the social structure in the peasant community in Norway during the eighteenth century.* Scandinavian Journal of History 1. 181—199.
SOLHAUG, T.
1976a *De norske fiskeriers historie 1815—1880.* II. Oslo
1976b *Kulturformer, økonomiske og sociale mekanismer i det førindustrielle „Fisker-Norge" (1790—1870).* Heimen 2. 201—218.
STEENSBERG, Axel
1973 *Den danske landsby gennem 6000 år.* Copenhagen
STOKLUND, B.
1976 *Ecological succession: Reflections on the relations between Man and Environment in preindustrial Denmark.* Ethnologia Scandinavica 84—99.
1979a *Europaeisk ethnologi.* In: *Københavns* Universitet 1479—1979. 11. 87—120.
1979b *Zum Ansatz und theoretischen Hintergrund der Gemeindestudien in Skandinavien.* In: WIEGELMANN, Günter (szerk.): Gemeinde im Wandel. 33—46. Münster
1980 *On interpreting peasant diaries: material life and collective consciousness.* Ethnologia Europaea 11 (2). 191—207.
STOKLUND, B. (szerk.)
1976 *Det forsømte århundrede.* Copenhagen
SVENSSON, Sigfrid
1974 *Modeväxlingar och bygdedräkter.* In: SVENSSON, S. (szerk.): 85—94.
1977 *Från gammalt till nytt på 1800-talets svenska landsbygd.* Stockholm

SVENSSON, Sigfrid (szerk.)
1972 *Nordisk folkkonst.* Lund
1974 *Folklig dräkt.* Lund
SWANG, A.
1979 *Ungdomens festbruk. Nattfrieriet.* Unifol 1978. 105—120. (Angol összefoglalás: Éjszakai udvarlás Norvégiában)
TALVE, Ilmar
1974 *Kulturgrenzen und Kulturgebiete Finnlands.* Ethnologia Europaea 7 (1). 55—103.
1979 *Suomen kansankultuuri.* Suomalaisen Kirjallisuunden Seura. Helsinki
THERKILDSEN, Marianna
1974 *Bondens børn.* Folk og kultur 90—116. (Angol összefoglalás: Szocializáció és kultúraelsajátíttatás a parasztok között a XIX. századi Dániában)
THORNSTRÖM, C.-G.
1978 *Bakom stagnationen. Lokalsamhället och omvärlden i en svensk skärgårdsby 1500—1975.* Uppsala (Angol összefoglalás: A stagnálás mögött — egy svéd halász-közösség és a makrokörnyezet interakciója: 1500—1975)
TRV, H.
1979 *To kulturer — en stat. 1850—1884.* Norges Hist. 11. Oslo
WINBERG, C.
1978 *Population growth and proletarization. The transformation of social structures in rural Sweden during the agrarian revolution.* In: GAUNT, D.—JOHANSEN, H. C.—ÅKERMAN, S. (szerk.). 1978. 170—184.
WOLF, Eric R.
1966 *Peasants.* Englewood Cliffs

Orvar Löfgren

CHANGING PERSPECTIVES IN SCANDINAVIAN ETHNOLOGY

(Abstract)

The author summed up how the ethnologic research of the latest years had changed the picture of the peasantry of the Scandinavian countries. In the background the influence of the new historic models and the methods of the anthropological and social science research are perceptible. Scandinavian scientists interpret peasantry mostly as a process. Ecological analysis, that takes into consideration several other economic activities of peasants instead of one sided "agricultural view" brought a lot of useful insights to the understanding of the regional differences and changing processes of peasant society. In the Northern countries there are especially rich sources how the strengthening system of the modern states influenced the life of peasant families and peasant communities. Besides free peasants there were also local groups that were burdened by the feudal estate structure too. Newer researches underline that capitalistic transformation had started much earlier than the effects of the industrial revolution reached the peasant farms. This process made the earlier existing social differences more antagonistic. The florescent "traditional" culture that was described in the earlier ethnological studies was formed by the well-to-do landowner peasant strata in the period of the increasing social differentiation in the village society between 1770—1870. Interesting alternatives were evolving from that point of view whether certain social layers wanted to express their identity, their social status by stressing urban or bourgeois cultural forms or rather the old village customs.

Martin György

Magyar néptánckutatás Szlovákiában*

*A szlovákiai magyarság tánchagyományai*ról a második világháború időszakáig csupán szórványos utalásokkal rendelkeztünk (Réső Ensel S. 1866.; Mikszáth Kálmán irodalmi jellemzései; vármegyei monográfiák; Manga J. 1942). Ezek pedig jóval kevesebb információt jelentettek, mint a magyar népterület bármely más részére vonatkozó adatok.

Az 1950-es években a nemzetiségi művészeti, műkedvelő mozgalom igényei indították el a szlovákiai magyar néptáncgyűjtést, amely főként Takács András, Ág Tibor, Štefán Tóth, Mériné Tóth Margit, Quittner János és Sebők Géza nevéhez és a *Csemadok* támogatásához, szervezéséhez kötődik. Magam a hatvanas évek elejétől a Csemadok, *a SAV Zenetudományi Intézete* és az *Osvetový Ústav* segítségével működhettem rendszeresen közre e munkában gyűjtőutak, tanfolyamok, fesztiválok alkalmával. Az eddigi gyűjtő- és publikációs munka eredményeiről néhány összefoglaló tájékoztatás is született már (Quittner J.—Sebők G.—Takács A. 1976.; Takács A. 1979.). Minőségi változást jelent e munkában, hogy a szlovák és magyar egyetemeken, főiskolákon szlovákiai magyar témájú tánc-szakdolgozatok is készülhettek (Mériné Tóth M. 1968.; Sebők G. 1976.; Quittner J. 1977.). Köszönet illeti az említett kutatókat és intézményeket, hogy a már csaknem negyedszázada folyó munka lényegében megszakítatlanul, kisebb-nagyobb zökkenőkkel máig tart.

A szlovákiai magyarság tánchagyományainak feltárása alapvető jelentőségű a magyar és a szlovák tánckultúra interetnikus kapcsolatainak kutatásában. Az itt élő magyarság tánckultúrája — a nyelvhatáron való elhelyezkedés s a több évszázados együttélés folytán — a két nép hagyományainak közvetlen, szerves összefonódásáról tanúskodik, hiszen a táncbeli és a zenei érintkezés még természetesebb, magától értetődőbb, mint a kétnyelvűség. A nemzetközi tánc és zenei divatok ugyanis mindig gyorsan, nyelvi-etnikai határokat egyáltalán nem ismerve terjedtek, míg sok más, nyelvhez kötött folklórjelenség útjának sokszor éppen a nyelvhatár szokott gátat vetni. A szlovák és a magyar tánckultúra azonban nemcsak a nyelvhatáron, a közvetlenül érintkező népcsoportok esetében, hanem egymástól távol eső szlovák és magyar tájak — mint pl. Kelet-Szlovákia és Dél-Dunántúl — összevetésekor is meglepő hasonlóságokat mutat. Nincs nagyobb különbség közöttük, mint két-két — egymástól hasonló távolságra eső — magyar vagy szlovák vidék tánchagyományai között.

A szlovák és a magyar népzene természetének, struktúrájának hasonlóságát Bartók Béla (1934. 22) egyik általános, de fontos megállapítása érzékeltetheti, amely a dalkészlet történeti szinkretizmusát, vertikális gazdagságát, valamint a viszonylagos területi, horizontális egységességét együttesen hangsúlyozza: „Ha magyar vagy szlovák területen, mondjuk 2—3 szomszédos falu anyagát lehető leggondosabban és kitartóan felgyűjtjük, nagyjából megkapjuk az egész nyelvterület zenei anyagát — dióhéjban. Előfordult, hogy egy-egy faluban, sőt egy-egy énekestől is több száz dallamot tudtunk gyűjteni. Ha máshova megyünk — akár 100 km-rel távolabbra is — ugyanilyen helyi gazdagságra bukkanunk, de az anyag lényegében nemigen különbözik az előbbi terület anyagától. [...] Azt lehetne mondani, hogy a magyar és szlovák anyag függőleges irányban [...] gazdagabb, változatosabb." A magyar és a szlovák nép dallamkészletének hasonló struktúrája Bartók szerint eltér a románság szűkebb, homogén s egymástól népcsoportonként eltérő zenedialektusaitól, ami viszont a román népzene horizontális gazdagságát eredményezi.

*A magyar és a szlovák népi tánckultúra általános hasonlóságá*nak érzékeltetésére is közös nevezőt keresve azt mondhatjuk, hogy egy-egy szlovák vagy magyar vidék tánckészlete csekély számú, 4—5-féle, de különböző korú, egymásra rétegződött tánctípussal jellemezhető. A javarészt rögtönzött férfi- és párostáncok azonban minden individuális szétágazásuk ellenére is viszonylag egységesen megtalálhatók a szlovák és magyar népterület különböző részein (Zálešák, C. 1964.; Martin Gy. 1970—72.). Erdélyben már sokkal jelentősebb az individuális táncműfajok regionális tagoltsága, s a déli Kárpátok román falvaiban és a Balkánon pedig már a kollektív-csoportos táncműfajok dominálnak: 15—20 között szerkezetű lánctánc s néhány párostánc jellemzi a falvak tánckészletét erős regionális differenciáltságban (Bucşan, A. 1971.; Martin Gy. 1978.).

* Elhangzott a Szlovák Tudományos Akadémia és a Csemadok 1980 májusában rendezett dunaszerdahelyi konferenciáján.

A magyar és szlovák tánckultúra strukturális egyezései az *eddigi osztályozási kísérletek*ből is kitűnnek. A POLOCZEK—KOVALČIKOVA (1955), a TÓTH (1965, 1968), a ZÁLEŠÁK (1964) és az ONDREJKA (1975) féle — formai, zenei és történeti szempontokat együttesen érvényesítő — osztályozások kategóriái lényegében egybevágnak a fokozatosan kialakuló magyar klasszifikációval (RÉTHEI PRIKKEL M. 1924.; GÖNYEY S.—LAJTHA L. 1943.; KAPOSI E.—MAÁCZ L. 1958.; MARTIN Gy. 1970—72.; 1974.; 1979b). Ezt azonban még nem a tánckutatás nemzetközi összehangoltsága, hanem az anyag természetes rokonsága eredményezte. A német (GOLDSCHMIDT, Ä. 1966.), a lengyel (DĄBROWSKA, G. 1979.), az ukrán (GUMENJUK, A. I. 1963.; 1969.), a román (BUCŞAN, A. 1971.) és a délszláv népek táncklasszifikációi (IVANČAN, I. 1963.; 1964.; JANKOVICS, L.-D. 1933—1964.; CONEV, B. 1950.; KACAROVA, R.—DZSENEV, K. 1958.) másként épülnek fel, s csak nehezen és részlegesen hozhatók közös nevezőre az egymással párhuzamos szlovákkal és magyarral. Az eltéréseket nemcsak és nem elsősorban az osztályozási szempontok különbözősége, hanem sokkal inkább az etnikus tánckészletek jellege, struktúrája, az egyes nemzeti tánckultúrák történeti fejlődésének divergenciája okozza. A magyar és szlovák néptánc-osztályozásokban a női lánc- és körtáncok, a pásztortáncok, a régi férfi- és párostáncok, az újabb verbunk és csárdás típusú táncok, valamint a középnyugat-európai kötött szerkezetű, polgári jellegű párostáncok családjai lényegében hasonló jellegű kategóriák.

Mindezt még az is fokozza, hogy *a magyar és szlovák tánckincs regionális dialektusai*ra vonatkozó eddigi elképzelések is hasonlók, s egymást szervesen kiegészítve mintegy alátámasztják (TÓTH, Š. 1968.; ZÁLEŠÁK, C. 1964.; ONDREJKA, K. 1975.; MARTIN Gy. 1970—72., 1974.). A szlovák népi tánckultúra három fő regionális egységéből a magyarral közvetlenül érintkező nyugati és kelet-szlovákiai táncdialektusok dél felé való területi kiegészítését jelentik a magyar ún. dunai és tiszai dialektusterületek. Hasonló tánctípusok hasonló regionális verziói rímelnek egymásra az egyes nyugati és keleti dialektusokban mind a régi, mind pedig az új stílusú táncok rétegeiben. E két nagy, csaknem közös dialektustól északra fekvő középső-északi szlovák táncdialektus elemei viszont mindkét délebbi szlovák és magyar dialektus anyagában szintén kimutathatók, sőt a harmadik, az erdélyi magyar dialektus területtel is mutatnak rokonságot.

Mindent egybevéve egy tágabb *kelet-közép-európai összevetésben leginkább a magyar és a szlovák tánckultúra alapvető* szerkezeti *hasonlósága tűnik ki* akár a táncok tipológiai rokonságát, földrajzi elterjedését vagy történeti fejlődésük irányát vesszük figyelembe.

A szlovák és a magyar táncbéli kapcsolatok feltárásának jelentősége jóval túlmutat a két nép interetnikus érintkezésének problémáin, és olyan általános, fontos kelet-közép-európai, Kárpát-medencei tánctörténeti kérdések, folyamatok körvonalazásához járulhat hozzá, amelyek hozzásegítenek e jellegzetes európai táncdialektus kultúrájának történeti értelmezéséhez, s ezáltal egyetemes művelődéstörténeti szempontból sem érdektelenek. Éppen ezért csupán a szlovákiai magyar nemzetiség tánchagyományainak látszólag szűk kérdéseiből kiindulva is gyorsan eljuthatunk a két nép érintkezésének, a szlovák—magyar táncbeli kapcsolatok főbb témáihoz, s ekkor máris mindig egy tágabb kelet-közép-európai keretben kell vizsgálódnunk, miközben az egyetemes európai tánctörténeti fejlődés főbb vonulatait sem hagyhatjuk figyelmen kívül.

Milyen főbb történeti kérdésekre várhatunk választ a szlovák és magyar összehasonlító táncfolklorisztikai kutatásoktól?

1. A szlovák és a magyar tánckincsben egyaránt kimutatható egy korántsem új keletű, hanem a történeti források és fejlődéstörténeti analógiák alapján legalábbis a középkorig visszavezethető *közös Kárpát-medencei alapréteg*, amely nem kifejezetten etnikus jellegű. Az ide sorolható rokon táncok összevetésével talán megközelíthetjük azt a keretet, amely a XVIII. századig alapvetően meghatározhatta e sajátos európai táncdialektus arculatát, jellegét, amely a szlovákokon és magyarokon kívül még néhány más, itt élő népre is jellemző lehetett. Ennek megragadásához a történeti források nem adnak elegendő támpontot, de felvázolására az összehasonlító kutatás lehetőséget adhat. E régi táncréteg vizsgálata tágabb európai kapcsolatainkat is újabb megvilágításba helyezheti.

2. A szlovák és a magyar tánckultúra újkori — főként a XVIII. század elejétől látható — hasonló irányú fejlődése pedig a Kárpát-medencei *új táncstílus kialakulás*ának folyamatát világíthatja meg, amely már az egyre szaporodó történeti forrásokkal is jól dokumentálható. Ez a fejlődés a nyugati táncdivatok hatásáról és szerves asszimilációs folyamatáról tanúskodik, és párhuzamos tendenciákat mutat a két népnél még akkor is,

ha éppen erre a korszakra esik az egymástól látszólag elkülönítő „nemzeti" tánckultúrák kialakulása.

E két — egyetemes tánctörténeti szempontból sem érdektelen — *témakör vizsgálatában a szlovákiai magyar népcsoportok kutatásának kiemelkedő szerepe van*, hiszen az interetnikus kapcsolatok éppen náluk tükröződnek a legerősebben. A szlovákiai magyarság táncaira vonatkozó kutatási eredményeket a következőkben igyekszünk az általános szlovák—magyar összehasonlításba ágyazva vázolni, utalva a tágabb kelet-közép-európai összefüggésekre, valamint a főbb európai tánctörténeti kapcsolatokra. A nemzetiségi önismeretet sokszor csak önmagában hangsúlyozó, s így látszólag szűk, öncélú, etnikus néprajzi kutatások ezáltal egyetemes művelődéstörténeti jelentőségűvé válnak.

A régi táncfajták

A közös Kárpát-medence *régi alaprétegbe tartozó tánctípusok*at a korai, de még gyér történeti források, bizonyos európai történeti párhuzamok alapján, valamint az újkori táncdivatok termékeinek leválasztásával szűrhetjük ki. E régi réteg kialakulása és virágzása a XVIII. század előtti korszakra esett, s gyökerei feltehetően a középkorig nyúlnak vissza. Nyomai a szlovák, a magyar, az erdélyi román, a kárpát-ukrán, a pannóniai délszláv, valamint a Kárpát-medencei cigányság tánckincsében egyaránt megtalálhatók. E regionálisan, etnikusan erősen differenciált táncréteg típusai ma már csak szigetszerűen fordulnak elő zártabb, archaikus vidékek hagyományában, ill. a parasztság hagyományőrzőbb társadalmi rétegei (főleg pásztorok) körében. Az újabb divatok számára nyitottabb tájakról e táncfajták olykor már teljesen eltűnhettek. A női lánc- és körtáncok, az eszközös pásztortáncok, a velük rokon régi férfitáncok, valamint bizonyos régibb párostánc típusok sorolhatók e rétegbe.

Lánc- és körtáncok

Az európai középkor uralkodó táncformájának tekintett ún. *lánc- és körtáncok* (Sachs, C. 1933.; Louis, M. A. L. 1963.) csak a balkáni népeknél őrizték meg egyeduralmukat a hosszan tartó török hódoltság következtében. A Kárpát-medence népeinél kiegészítő funkcióban a táncélet perifériáján s a gyermekvilágba szorulva maradtak meg. Az énekes körtánc legintenzívebben a szlovák és a magyar hagyományban él (Zálešák, C. 1964.; Sebők G. 1976.; Martin Gy. 1979a.), de itt is csak foltszerű elterjedtségben. Csak a magyar népterület délnyugati negyedén és az északi sávján általános. Az északi magyar körtánc-dialektus szervesen folytatódik a szlovák népterületen, de bizonyos területi, intenzitásbeli eltolódással kapcsolódik hozzá. A magyaroknál inkább az ún. palócos vidéken, Dél-Szlovákia középső megyéiben, a szlovákoknál pedig a középső és keleti megyékben általános. A magyaroknál a hegyvidéktől a Duna és Tisza felé közelítve (Mátyusföld, Duna mente, Bodrogköz) megritkul, majd eltűnik (Csallóköz), a szlovákoknál pedig észak és nyugat felé csökken a szerepe, illetve az újabb vegyes, hangszeres kíséretű, kis körben járt formák váltják fel. A szlovák körtánc régiesebb fokot őriz sajátos, állandó dalkészletével, az északi magyar karikázókhoz viszont többnyire új stílusú, máskor is használatos dalokat alkalmaznak. Csupán néhány Zobor-vidéki, mátyusföldi (Tardoskedd), Komárom vidéki (Martos) és keleti (Magyarbőd) szórványadat utal a magyaroknál is megvolt régibb fokozatokra. A kelet-szlovák és dél-dunántúli magyar énekes körtáncok hasonló archaikus vonásai viszont arra utalnak, hogy e műfaj korábban szélesebb s összefüggőbb elterjedésű lehetett. A régi aszimmetrikus szerkezetű (Ferőer) lépés különös hiánya vagy ritkasága az északi magyar és a szlovák körtáncokban további kutatást érdemel. Figyelemre méltó, hogy az énekes-táncos (vonulós, kígyózó, kapuzó, hidas és párválasztó) játékok a női körtáncokkal szinte következetes területi korrelációban jelentkeznek: ott a leggazdagabb a játékanyag, ahol még a körtánc is eleven. A Kárpát-medence két legrégiesebb, egymástól távol eső (kelet-szlovák és dél-dunántúli) körtánc-dialektusából kiindulva a lánctánc-körtánc műfajának fejlődésére, változásaira ad választ a többi terület körtáncainak vizsgálata.

Hajdútánc, pásztortánc

A magyar és a szlovák tánctörténet korai dokumentumai a török elleni harcok idején kivirágzó fegyveres táncformáról adnak hírt. A XVIII. század elejéig gyakran említett *hajdútánc* a korszak uralkodó népies táncstílusa, típuscsaládjaként értelmezhető,

hiszen a megjelölés fegyveres szóló és csoportos, valamint nővel járt páros formákat is magába foglalt. (A hajdútánc kiterjedt szlovák és magyar irodalmának felsorolása helyett csak a legújabb összefoglalásokat említjük: ELSCHEK, O. 1979.; *Magyar Néprajzi Lexikon* II. 398—400.) A XVIII. századi táncdivatok legtöbb helyen háttérbe szorították e régi tánccsaládot, miközben az nagymértékben hozzájárult az újabb kialakuló táncstílus gazdagításához is. A szlovákok, goralok, kárpát-ukránok, magyarok, erdélyi románok és a cigányok körében máig élő régi eszközös pásztortáncok rokonságának magyarázata a XVI—XVII. században általános táncstílushoz vezethető vissza. Ez a régies tánccsalád — ugyanúgy, mint a lánctánc — ismét bizonyos szűkebb, szigetszerű foltokra szorult vissza. Összefüggő nagyobb foltokban Közép-Észak-Szlovákiában (hajduch, odzemok), a goraloknál (zbójnicki), a Felső-Tisza vidéken (botoló), valamint a Dél-Dunántúlon (kanásztánc) fordul elő, olyan vidékeken, ahol a pásztorkultúra legtovább meghatározta a táncélet jellegét. A pásztortáncok azonban más vidékeken is szórványosan kiegészíthetik az uralkodó újabb táncfajtákat. Az odzemok a morva határvidéktől Kárpát-Ukrajnáig, a kanásztánc és seprűtánc a Zobor-vidéktől a Kis- és Nagyalföldön keresztül Közép-Erdélyig és Bácskáig szórványosan, de rendszeresen feltűnik főként a pásztorok, olykor pedig parasztok használatában.

A szlovákiai magyarság népcsoportjaitól származó adatok szerint eddig a Zobor-vidéken és Mátyusföldön (seprűtánc, kanásztánc, váskatánc), Csallóközben (seprűtánc, üvegestánc), Komárom vidékén, a Garam mentén, Ipoly-vidéken (kanásztánc, seprűtánc), továbbá Gömörben, Zemplénben és Ungban (botoló, juhásztánc, gulyástánc) fordul elő. Az eddigi változatok éppúgy két — jól elkülöníthető — nyugati és keleti ágra oszlanak, mint Magyarországon. Nyugaton (Nógrádig) az egyszerűbb, keresztezett botokon vagy üveg körül járt kanásztánc forma (*Magyar Néprajzi Lexikon* III. 20—21.) vagy a seprűtánc-típus (PESOVÁR F. 1967.) a jellemző, amelyek formailag a Duna-vidéki magyar változatokhoz, a szlovák zajaci tanec-hoz, az odzemok egyes mozzanataihoz közelítenek, s zeneileg is olykor rokonságban vannak. A keleti megyékben (Gömörtől) viszont a botforgatós, párbajszerű típus fordul elő, mely a Tisza-vidéki pásztorbotolókkal (*Magyar Néprajzi Lexikon* I. 354—357.) tart rokonságot. Zenekísérete csárdásszerű vagy a szepesi-sárosi „olahski", ill. a tiszántúli „oláhos" terminológiájú kolomejka-kanásztánc dallam kíséri.

Férfitáncok

A hajdutánc-pásztortánc *eszköz nélküli típusai*ból a szlovákiai magyarság köréből a Mátyusföldről és Zemplénből ismerünk ritka adatokat. Ezek a nyugati és keleti magyar verziókhoz való kapcsolódást (dunántúli ugrós, dus vagy tiszántúli oláhos) éppúgy mutatják, mint a szlovák valah táncréteg megfelelő férfitánc formáival (eszköz nélküli odzemok, olahski) való érintkezést. Gömörben és Abaújban feltűnnek a szlovák medvedi tánc lekopott magyar változatai, amelyeknek azonban területileg távoli magyar és román rokonaiban (magyar medvetánc, berbécstánc, nyúltánc, békatánc, magyar és cigány rókatánc, román jocu berbecului, ariciul), az *állatutánzó* és termékenységi mozzanatok is szerepelnek (*Magyar Néprajzi Lexikon* I. 89.; III. 541.; KALLÓS Z.—MARTIN Gy. 1970.). A szlovák valah táncréteg sajátos szepesi-sárosi *dramatikus pantomimikus típus*a (ovči zdych) — hasonló témája, zenéje és felépítése révén — némileg érintkezik egy, a dunántúli, alföldi és erdélyi magyarságnál egyaránt ismert táncpantomímmal: az elveszett juhait kereső, sirató és megtaláló pásztor (vagy oláh leány) történetével (*Magyar Néprajzi Lexikon* I. 608—609.; PESOVÁR F. 1980.). Ennek első, XVI. századi történeti adatát Balassi Bálint egyik nótautalásában találjuk (ECKHARDT S. 1951. 87.). Ez a téma (tánc nélkül) széles kelet-délkelet-európai körben ismert (lengyel, román, szerb, horvát és más balkáni népeknél) főként hangszeres programzene formájában (BARTÓK B. 1967. I.), de a székelység körében a téma balladaszerű megformálásban is él (FARAGÓ J. 1977.).

Párostáncok

A régi táncréteg utolsó családjaként azokat a *párostáncok*at említjük, amelyek a XVIII. század előtti nyugati, reneszánsz táncdivatok asszimilációjáról tanúskodnak, vagyis már korán a helyi tánckultúra szerves részévé váltak (MARTIN Gy. 1979b).

A nyugati lassú, *páros-vonulós táncok* típusa északi (lengyel) közvetítéssel honosodhatott meg a Kárpát-medencében, és legtovább az északi magyar és a szlovák lakodalmi szertartásban maradt fenn menyasszonyfektető gyertyástáncként (*A Magyar Népzene*

Tára III. B.; ZÁLEŠÁK, C. 1964.). A Kisalföldtől (Rábaköz, Szigetköz, Csallóköz, Komárom vidéke, Ipoly-vidék) a palóc vidékig ismert a magyarság körében. A XVII. századtól említett majd jellemzett (1736) tánc mai dallamai megegyeznek a magyar (Mikor a menyasszonyt fektetni viszik ... és szlovák Strafila som pártu ...) menyasszonytánc, a pártalevétel, a kontyolás fő kísérő-dallamával, amelyet már a XVIII. század első felében (1730) feljegyeztek (MUNTÁG E. 1974.).

A szlovákiai magyar népcsoportoknál a *gyors ugrós és forgós párostáncok* típusai már teljesen beolvadtak az újabb csárdásba, s csak a nyugati és középső (palócos) megyékből ismert régibb zenei anyag (az ún. dudanóták) utal hajdani divatjukra. A szlovák folklórban a régi párostáncok — csárdástól még elkülöníthető típusai (TÓTH Š. 1965.; ONDREJKA, K. 1975.) viszont ismét távolabbi, archaikus területek (Dél-Dunántúl, Erdély) régi ugrós és forgós párostáncaival mutatnak formai, ritmikai és zenei párhuzamot (MARTIN Gy. 1979b; PESOVÁR E. 1976.). A régi párostáncok részletes feltárása és aprólékos összehasonlítása az individuális rögtönzésben leggazdagabb európai párostánc-kultúra fejlődési folyamatának megrajzolására ad lehetőséget egészen az új párostánc stílus — a csárdás — kialakulásáig.

Az új stílus

A XVIII. században meginduló sokrétű — politikai, közigazgatási, települési, gazdasági, kulturális és etnikai — újrarendeződés a tánckultúra átalakulási folyamatát is természetszerűen maga után vonta. Ez a változás az itt élő különböző népek tánckultúrájának a korábbinál modernebb keretben való szorosabb közelítését eredményezte. Az egyes nemzeti kultúrák kialakításának tudatos differenciáló törekvései mellett is ez a folyamat hosszabb távlatban egy olyan *újabb*, egységesebb *Kárpát-medencei tánc- és zenestílus* megszületéséhez és általános elterjedéséhez vezetett, amelyben a régi tánckultúra etnikus elemei, típusai, stílusai és az újabb nyugati divatáramlatok is szervesen ötvöződtek. E században indul meg az a nagy ívű, de párhuzamos fejlődés, mely a szlovák és a magyar ún. nemzeti tánckultúrák kialakításához vezet a XIX. század folyamán, s amely máig ható érvénnyel szabja meg a népi-nemzeti tánccal kapcsolatos tudatot. E folyamat két kiemelkedő pillérét a verbunk és a csárdás család létrejötte és széles körű elterjedése jelentette (MARTIN Gy. 1977.).

Verbunk

A XVIII. század derekától egyre szaporodnak az adatok a *zenés-táncos verbuválások*ról, amelynek emlékeit nemcsak a mai magyar és szlovák népnyelv, népköltészet és szokásanyag (ONDREJKA, K. 1973.; KÁLMÁNY L. 1952.) őrzi, hanem leginkább az új zene- és táncstílus. A verbuválások során mindenütt a helyi férfitáncokat alkalmazhatták ugyan, de a Magyarországon legtovább — a XIX. század közepéig — érvényben maradó táncos hadszedési gyakorlat jelentős integrálódást is eredményezett. A parasztság — bármilyen keserves terheket rótt rá az embertelen hadszedési és katonáskodási rendszer — magáénak érezte a verbuválások során a közfigyelem előterébe kerülő stílust, melyhez a felsőbb társadalmi osztályok szentesítő kapcsolódása is társult, s így válhatott a verbunk az új zene- és táncstílus első reprezentatív képviselőjévé. A verbunkstílus — az észak-közép-szlovák (valah), a dél-dunántúli és erdélyi archaikus területeket kivéve — csaknem mindenütt meggyökerezett és különböző verziókban máig él.

A magyar és szlovák verbunkhagyományok szerves összefonódását éppen az északi magyar népcsoportok, a szlovákiai magyarság hagyományaiban mindenütt megtalálható verbunkváltozatok mutatják, melyek egyúttal az ebben a stílusban is tapasztalható regionális különbségeket, fejlődési fáziseltolódásokat is mutatják. A Zobor-vidéki és mátyusföldi magyarság körében már csak szórványosan előforduló improvizatív szóló formák (Tardoskedd) mellett a leggyakoribb az, hogy a verbunk a lassú csárdás fogalmával azonosul, abba mintegy beleolvad. A Komárom, Garam- és Ipoly-vidéki területen gyakoribb rögtönzött egyéni tánckezdő verbunkformákat sajátos név és zeneanyag *(Sallai verbunk)* s gazdagabb motívumkincs jellemzi. A gömöri *vasvári verbunk* egyszerű, csapásmentes motívumkincsével, polimorf (szóló férfi-, csoportos és vegyes változatokat egyaránt felölelő) jellegével, sajátos dallamaival az egyik legkorábbi verbunktípus jegyeit hordozza. Állandó több részes zenéjéből az egyik a korán feljegyzett ún. Martinovics nóta (KISS L. 1959.), egy másik pedig (Sárga szöget veretek a csizmámra ...) a XVII. századi Vietorisz-kódex egyik táncáig vezethető vissza. A keleti megyék (Abaúj, Zemp-

lén, Bodrogköz) férfitáncai pedig a tiszántúli *csapásoló verbunkok* körének északi képviselői, amelyek szorosan kapcsolódnak a verbunkot követő csárdással. Itt a legnagyobb az azonosság a magyar és a szlovák új stílusú férfitáncok között.

A verbunk legfejlettebb formái közé tartoznak a szabályozott, *csoportos körverbunkok*, amelyek két nagy foltban jelentkeznek: a kisalföldi magyar (Rábaköz, Szigetköz, Csallóköz) és a keleti szlovák (Sáros, Zemplén) hagyományban (PESOVÁR E. 1980a.; ZÁLEŠÁK, C. 1964.). A két körverbunk-dialektus között a nagy távolság ellenére is meglepő párhuzamokat észlelhetünk, amit talán a Pozsony-soproni, illetve a kassai huszártoborzó kerületek tartós, állandó hatásának tulajdoníthatunk. A Győr-Sopron megyei (karéj, verbung) és a sárosi (solo madar, fogáš, marhaňska, bašistovská) táncvezető által irányított körverbunkok között nemcsak zenei, hanem motivikai-szerkezeti részletegyezések sora is kimutatható. A szigetköz-csallóközi ún. Bertóké verbunkja a kisalföldi verbunkterület legarchaikusabb típusát jelenti egyrészt az improvizatív szóló formák jelenlétével, másrészt a lassú-friss váltakozás háromszori visszatérésével, továbbá a friss tempójú részek archaikus ugrós jellegével.

A lakodalomhoz fűződő sajátos dramatikus szokás — *a tréfás verbuválás* — a Kiskunságtól a Tiszántúlon (Bihar, Hajdú Szabolcs m.) keresztül egészen Abaújig, Gömörig széles karéjban előfordul (VARGA Gy. 1958.; TAKÁCS A. 1971.). A XVIII. századi stílusra utaló vőfélyversekkel táncba verbuvált férfiak a verbuválás és a katonaélet egyes mozzanatait (verbuválás, kiképzés, csata, hősi halál, feltámadás) táncosan megjelenítik. A tánc javarészt a libasorban vonuló, kígyózó labirintus formában zajlik ugyan, de emellett a változatokban a verbunk szinte minden formája (szóló, csoportos kör, kettes, nővel járt páros) megjelenhet. A táncvezető verbunkos káplár utasításait, mozgását, gesztusait követő csoportmozgások a kelet-szlovák Marhaňska és Sárku raz menetével, motívumaival mutatnak szoros kapcsolatot.

Csárdás

A mai magyar és szlovák tánckincs legfontosabb, újabb párostánc rétegét a *csárdás táncok* jelentik (ZÁLESÁK, C. 1964.; SZENTPÁL O. 1954). Ez a közös, minden korábbi párostánc hagyományt fokozatosan elborító, a XIX. században kiteljesedő s máig élő párostánc típus az ún. új dallamstílus jelentőségéhez és széles körű, általános elterjedéséhez hasonlítható. A korábbi nyugati párostánc-divatok asszimilációjának eredményeként megérlelődő, s az etnikus párostáncok jegyeit magába olvasztó, a XIX. század elejétől kialakuló új kétrészes párostánc típus jellegzetes helyi, Kárpát-medencei képződmény. Ebben a modern szintézisben főként a magyar és szlovák táncbeli etnikus jegyek találkoznak, amit az egyes nemzeti tánckultúrák kialakításának hasonló polgárinemesi igényei is motiváltak, átszíneztek. Ezt jól tükrözi a XIX. század első felében zajló gyors csárdás és friška körüli heves eredetvita is, amelyben a magyar és szlovák vitapartnerek gyakran önmaguknak is ellentmondva, nézeteiket gyakran változtatva hol kizárólag magukénak érezték, hol pedig elhatárolták magukat egyazon, tulajdonképpen mindkét nép által közösen kialakított és használt táncfajtájától (RÉTHEI PRIKKEL M. 1924.).

A szlovákiai magyar népcsoportok csárdás kultúrája — a magyar és a szlovák népterület egészéhez hasonlóan (ZÁLEŠÁK, C. 1964.; MARTIN Gy. 1970—72.; PESOVÁR E. 1980b) két regionális verzióra, altípusra tagolódik. A nyugati csárdásokban (Nyitra, Mátyusföld, Csallóköz, Duna mente, Ipoly-vidék, Nógrád) élesen elüt egymástól a lassú és friss rész. A lassú a már elszürkült verbunkos jegyeit viselve főként a kétlépéses csárdásra szorítkozik, s a népies műtánc jegyeivel is átszíneződött. A friss viszont gazdag, lenthangsúlyos formákban él, s a forgós, lippentős és a csalogatós mozzanatokkal jellemezhető. A keleti csárdásokban (Gömör, Abaúj, Zemplén, Ung) nem válik el élesen a lassú és friss sem zenei, sem koreográfiai tekintetben. A fenthangsúlyos forgás és forgatás, a félfordulások gazdagon figurázó részekkel váltakoznak, s kelet felé, (Zemplén, Bodrogköz) egyre inkább csapásoló jellegűvé válnak. Itt a csárdás mindkét részében nyilvánvalóan megmutatkozik a bevezető férfitánccal, a verbunkkal való kapcsolat. Magyar viszonylatban ez a csárdás stílus bizonyult életrevalóbbnak (nagyobb földrajzi kiterjedése és máig érezhető expanziója révén), s a magyar népies műtáncok is javarészt erre a verzióra támaszkodtak. A szlovák és a magyar csárdáshagyomány regionális verzióinak formai-zenei részletegyezései, fedései mellett egy legújabb fejlődési tendencia egybevágása is megfigyelhető: az ún. körcsárdás műfajának kialakulása és terjedése (MARTIN Gy. 1979a).

Polgári táncok

Végül megemlítjük még azokat a nyugat-közép-európai *polgári*, németes jellegű *jövevénytáncok*at, amelyek a felsőbb társadalmi osztályok közvetítésével vagy tánciskolák útján terjedtek el az utolsó évszázadban a polgárosuló táncéletű magyar és szlovák vidékeken (ZÁLEŠÁK, C. 1964.; QUITTNER J. 1973.; BERKES E. 1967.). Az azonos táncok hasonló fogadtatása a szlovák és a magyar parasztság legújabbkori táncízlésének is szinte teljes egybehangzását tanúsítja.

Összefoglalva:

A szlovákiai magyarság népi tánchagyományainak kutatása nemcsak a nemzetiségi önismeretet szolgálja vagy a csehszlovák, ill. magyar kultúra összképét gazdagítja, hanem a magyar és a szlovák interetnikus kapcsolatok feltárásában is jelentős szerepet játszik. E kapcsolatok kikutatása pedig egy jellegzetes kelet-közép-európai táncdialektus olyan fő tánctörténeti kérdései megoldásának is alapja, mint a régi, közös Kárpát-medencei táncréteg megvilágítása és az új táncstílus kifejlődésének megrajzolása. A női körtáncok, a pásztortáncok, a régi férfi és párostáncok kelet-európai ágának feltárása éppúgy az egyetemes európai tánctörténet fontos műfaj- és stílustörténeti kérdéseihez kapcsolódik, mint az ún. új stílus — a verbunk és csárdás táncok — kialakulása. A nyugati divatáramlatok megtermékenyítő hatására a kelet-európai nemzeti kultúrák kialakulási korszakában létrejövő, sajátos belső kifejlődésű új stílusréteg ismét lényegében közös kutatási problémákat tartalmaz. E történeti rétegek meghatározásához és fejlődési folyamatuk megrajzolásához nélkülözhetetlen a magyar—szlovák nyelvhatár mentén élő szlovákiai magyarság néptánchagyományainak teljes feltárása és értelmezése. Éppen ezért *a kutatás további folytatása és intézményes lehetőségeinek kifejlesztése nemcsak magyar—szlovák, hanem egyetemes érdek is.*

IRODALOM

BARTÓK Béla
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* Budapest
1967 *Rumanian Folk Music. Vol. I.* The Hague
BERKES Eszter
1967 *A szlavóniai magyar népsziget tánchagyományai.* Tánctudományi Tanulmányok 1967—1968. 127—196.
BUCŞAN, Andrei
1971 *Specificul dansului popular românesc.* Bucureşti
CONEV, Borisz
1950 *Bulgarszki narodni hora i racsenici.* Sofia
DĄBROWSKA, Grazyna
1979 *W kregu polskich tancow ludowych.* Torun
ECKHARDT Sándor
1951 *Balassi Bálint összes művei* I. Budapest
ELSCHEK, Oskár
1979 *Hajduken- und Hirtentänze in Geschichte und Gegenwart.* Historische Musikforschung. 45—72. Warszawa
FARAGÓ József
1977 *A juhait kereső pásztor a magyar folklórban.* In: Balladák földjén. 452—476. Bukarest
GOLDSCHMIDT, Änne
1966 *Handbuch des deutschen Volkstanzes.* Berlin
GÖNYEY Sándor—LAJTHA László
1943 *Tánc. A Magyarság Néprajza* IV. Budapest
GUMENJUK, A. I.
1963 *Narodne horeograficsne misztectvo ukrajni.* Kiev
1969 *Ukrajnszki narodni tanci.* Kiev
IVANČAN, Ivan
1963 *Narodni plesovi Hrvatske.* 2. Zagreb
1964 *Narodni plesovi Hrvatske.* 1. (2. kiadás) Zagreb
JANKOVICS, L.-D.
1933—1964 *Narodne Igre* I—VIII. Beograd

KACAROVA, R.—DZSENEV, K.
1958 *Bulgarian Folk Dances.* Sofia
KALLÓS Zoltán—MARTIN György
1970 *A gyimesi csángók táncélete és táncai.* Tánctudományi Tanulmányok 1969—1970. 195—254.
KÁLMÁNY Lajos
1952 *Történeti énekek és katonadalok.* Budapest
KAPOSI Edit—MAÁCZ László
1958 *Magyar népi táncok és táncos népszokások.* Budapest
KISS Lajos
1959 *Népi verbunk-dallamainkról.* Tánctudományi Tanulmányok 1959—1960. 263—296.
KOVALČIKOVA, J.—POLOCZEK, F.
1955 *Slovenské Ľudové Tance.* Bratislava
LOUIS, A. L. Maurice
1963 *Le Folklore et la Danse.* Paris
Magyar Néprajzi Lexikon
1977—1980 I—III. (Főszerkesztő: ORTUTAY Gyula.) Budapest
A Magyar Népzene Tára
1956 III. B. *Lakodalom.* (Sajtó alá rendezte: KISS Lajos.) Budapest
MANGA János
1942 *Ünnepi szokások a Nyitra megyei Menyhén.* Budapest
MARTIN György
1970—1972 *Magyar tánctípusok és táncdialektusok.* I—III. Budapest
1974 *A magyar nép táncai.* Budapest
1977 *Az új magyar táncstílus jegyei és kialakulása.* Ethnographia LXXXVIII. 31—48.
1978 *A magyar és román táncfolklór viszonya az európai összefüggések tükrében.* Művelődés XXXI. 2. sz. 9—13. Bukarest
1979a *A magyar körtánc és európai rokonsága.* Budapest
1979b *Tánc.* In: ORTUTAY Gyula (szerk.): *A magyar folklór.* 477—540. Budapest
MARTIN György—TAKÁCS András
1981 *Mátyusföldi népi táncok.* Bratislava
MÉRINÉ, TÓTH Margit
1968 *Tardoskedd táncai és táncélete.* Egyetemi néprajzi szakdolgozat kézirata. Bratislava
MUNTÁG, Emanuel
1974 *Uhrovská zbierka piesni a tancov z roku 1730.* Martin
ONDREJKA, Kliment
1973 *K štúdiu verbunkových tancov na Slovensku.* Musicologica Slovaca IV. 111—142.
1975 *Tance a hry.* Slovensko. Ľud — II. Časť. Bratislava. 1098—1116.
PESOVÁR Ernő
1976 *Az ugrós páros.* Tánctudományi Tanulmányok 1976—1977. 243—263.
1980a *A körverbunk szerkezeti felépítése.* In: LELKES L. (szerk.): *Magyar néptánchagyományok* 253—263. Budapest
1980b *A csárdás kialakulása.* In: LELKES L. (szerk.): *Magyar néptánchagyományok* 283—294. Budapest
1980 *A magyarországi szlovákság tánckultúrája.* Tánctudományi Tanulmányok 1980—81. 283—316.
1981 *Tanečná kultúra Slovákov, žijuzich v Mad'arsku.* In: Národopis Slovákov v Mad'arsku 1981. 3. k. 234—267.
PESOVÁR Ferenc
1967 *Kanásztánc és seprűtánc — mutatványos táncaink két típusa.* Tánctudományi Tanulmányok 1967—1968. 93—125.
1980 *Az elveszett juhait kereső pásztor története.* In: LELKES L. (szerk.): *Magyar néptánchagyományok* 342—349. Budapest
QUITTNER János
1973 *Csallóköz táncai. Eredeti magyar népi táncok VIII.* Bratislava
1977 *Choreografická práca s tanečným motivom.* Vysoká škola muzičkých umeni, hudobná fakulta, Katedra tanečnej tvorby (Kéziratos diplomamunka kéméndi táncok alapján.) Bratislava

QUITTNER János—SEBŐK Géza
1979 *Dél-szlovákiai magyarlakta falvak hagyományos táncai.* Bratislava
QUITTNER János—SEBŐK Géza—TAKÁCS András
1976 *A nyugati és középső táncdialektusokhoz kapcsolódó hazai magyar falvak paraszt-tánc anyagának keresztmetszete.* Csemadok KB. Bratislava
RÉTHEI PRIKKEL Marián
1924 *A magyarság táncai.* Budapest
RÉSŐ ENSEL Sándor
1866 *Magyarországi népszokások.* Pest
SACHS, Curt
1933 *Eine Weltgeschichte des Tanzes.* Berlin
SEBŐK Géza
1976 *Gömör megyei szlovák és magyar népi táncok. 1. Leánykörtáncok.* (Szakdolgozat az ELTE Folklór Tanszékén.) Budapest
SZENTPÁL Olga
1954 *A csárdás. A magyar nemzeti társastánc a 19. század első felében.* Budapest
TAKÁCS András
1971 *Szilice, Borzova, Berzéte, Kőrös táncai. Eredeti magyar népi táncok VII.* Bratislava
1979 *A bratislavai Népművelési Intézet magyar néptánc publikációi.* Táncművészeti Dokumentumok. 126—133. Budapest
TÓTH, Štefán
1965 *A szlovák néptáncok alaptípusai.* Tánctudományi Tanulmányok 1965—1966. 199—280.
1968 *Lidový tance. Lidová Kultura.* Československá Vlastiveda. Díl III. 692—700. Praha
VARGA Gyula
1958 *Játékos-dramatikus táncok Biharban.* Tánctudományi Tanulmányok 106—118.
ZÁLEŠÁK, Cyril
1964 *Ľudové tance na Slovensku.* Bratislava

György Martin

DIE ERFORSCHUNG DER UNGARISCHEN VOLKSTANZTRADITIONEN IN DER SLOWAKEI

(Auszug)

Die Erforschung der Tradition des ungarischen Volkstanzes in der Slowakei dient nicht nur zur Ergänzung des Gesamtbildes der tschechoslowakischen, beziehungsweise ungarischen Kultur, sondern ist auch für die Klärung der ungarischen und slowakischen interethnischen Verbindungen wichtig. Als Grundlage für die Erforschung dieser Verbindungen kann die Lösung einiger wichtigen historischen Probleme eines charakteristischen ost-mitteleuropäischen Tanzdialekts dienen. Solche historische Probleme sind zum Beispiel die Klärung der alten gemeinsamen Tänze des Karpatenbeckens und die Schilderung der Entwicklung des neuen Tanzstils. Die Erforschung des osteuropäischen Zweiges der weiblichen Rundtänze und der alten Männer- und Paartänze schließt sich, ebenso wie die Entwicklung des neuen Stils (Werbungstänze und Tschardasche) an wichtige historische Probleme der Kunstart und des Stils an. Ein gemeinsames Forschungsproblem ist auch die Deutung der auf Anregung der westlichen Stilströmungen in der Epoche der Entwicklung der osteuropäischen nationalen Kulturen entstehenden, neuen Stilschicht. Zur Bestimmung dieser historischen Schichten und zur Schilderung ihrer Entwicklung ist es unumgänglich notwendig, die Volkstanztradition der in der Slowakei an der slowakisch—ungarischen Sprachgrenze lebenden Ungarn gründlich zu erforschen und zu deuten. Gerade deshalb ist die Fortsetzung und die institutionelle Förderung dieser Forschungen nicht nur ungarisches, beziehungsweise slowakisches, sondern auch allgemeines Interesse.

VITÁK—VÉLEMÉNYEK

Vélemények a magyar tanyarendszer múltjáról

A magyar tanyarendszer múltja címmel, PÖLÖSKEI Ferenc és SZABAD György szerkesztésében tanulmánykötet jelent meg az Akadémiai Kiadónál (Budapest, 1980. 452 lap, 48 kép). A kötet 12 tanulmánya átfogó képet ad a tanyarendszer történetére vonatkozó kutatások állásáról. A szerkesztőség négy kutatót kért fel, hogy a szokásos recenzió kereteinél bővebben írják meg véleményüket a kötetről s általában a tanyakutatás helyzetéről. A következőkben WELLMANN Imre, BARABÁS Jenő és BÁRTH János e felkérés nyomán készült írását adjuk közre, egy további vélemény remélhetőleg hamarosan szintén megjelenik.

A 70-es évek megélénkülő tanyavizsgálataiban számottevő szerepe volt a Magyar Néprajzi Társaságnak és szorosabban az Ethnographiának is. A Társaság 1974-ben Szolnokon „Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században" címmel rendezett vándorgyűlése a faluk s mezővárosok mellett külön szekcióban foglalkozott a tanyákkal, az ide vágó előadások, referátumok szövege külön kötetben jelent meg a vándorgyűlésre (HOFER Tamás—KISBÁN Eszter—KAPOSVÁRI Gyula [szerk.]: *Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. III. Tanyák.* Budapest—Szolnok 1974. 238. lap). Ekkor már működött az ELTE Újkori és Legújabbkori Magyar Történeti Tanszéke mellett PÖLÖSKEI Ferenc és SZABAD György irányításával a tanyakutató munkaközösség, tevékenységének ösztönző hatása gazdagította a szolnoki programot is, két, utóbb az ismertetett kötetben megjelent tanulmány első változata már az ottani tanya-ülésen bemutatásra került.

A Szolnokra készült előadások közül utóbb BÁRTH Jánosé és JUHÁSZ Antalé megjelent az Ethnographiában, kibővítve, illusztrációkkal (*A szállás fogalma és típusai Kalocsa környékén.* Ethnographia LXXXVI [1975] 235—275; *Adatok a szegedi tanyák kialakulásához.* Ethnographia LXXXVI [1975] 276—312.). A. N. J. DEN HOLLANDER professzor pedig kidolgozta folyóiratunk számára szolnoki hozzászólását: *A magyar Alföld és Turner „frontier" hipotézise* (Ethnographia LXXXVI [1975] 313—323.). Cikkének az is jelentőséget ad, hogy hollandul 1944—45-ben írt, 1946-ban megjelent tanya-, könyvének magyar kiadásában (*Az Alföld települése és lakói.* Mezőgazdasági Kiadó-Budapest. 1980) hirtelen halála miatt a tervezett módosításokat már nem tudta keresztül vinni, így a tanyákra vonatkozó tudományos felfogásának változását — néhány újabb idegen nyelvű cikke mellett — ebből az összefoglaló tanulmányból ismerhetjük meg.

BALOGH István Szolnokon egy tervezett hozzászólását az idő szűkös volta miatt nem mondta el — ebből egy vitacikk született az Ethnographiában (*Tugurium — szállás — tanya. Adatok a magyar tanyatelepülés előtörténetéhez.* Ethnographia LXXXVII [1976] 1—22.), amihez BARABÁS Jenő, FÜGEDI Erik, MAKKAI László, MAKSAY Ferenc, MÁRKUS Mihály, OROSZ István és WELLMANN Imre ugyanott írásban hozzászólt (uo. 22—62.). A vitában OROSZ István személyével képviselve volt a tanyakötet szerzői gárdája is — sajnos azonban az Ethnographia-vitában elhangzottaknak a kötetben való hasznosítására már nem volt idő: az Ethnographia-szám megjelenésekor a legtöbb kézirat már készen állt (vö. *A magyar tanyarendszer múltja* . . . 210. 15. jegyzet).

Az Ethnographia jelen számában a kötet egyik szerzőjének, RÁCZ Istvánnak jelenik meg tanulmánya *A debreceni tanya a XVIII. század végén és a XIX. század első felében* címmel (1—32), C. M. HANN pedig Kiskörös egyik egykori tanyás pusztájáról, Tázlárról mutatja be a ma is jelentős arányban tanyán élő népesség kisüzemi gazdálkodását (*Kisüzemi gazdálkodás Tázláron a hetvenes években.* 33—72). Mindehhez hozzátehetjük, hogy a Néprajzi Társaság 1981-ben ismét a tanyakutatás jegyében rendezett vándorgyűlést Hódmezővásárhelyen. (Tudomásunk szerint a tanyakötet munkatársainak kutatómunkája is tovább folyik s több fejezet szerzője önálló kötetben kívánja kidolgozni a tanulmánygyűjteményben rövidebben tárgyalt témáját.) *(Szerk.)*

Wellmann Imre

Megjegyzések „A magyar tanyarendszer múltja" c. munkához

Újabb kötet a tanyakérdésről? — kérdezhetné, akinek van tudomása róla, hogy a problémakör terebélyes irodalomban bővelkedik. Igen, újabb munka, de mondanivalója is sokban új a tekintélyes előzményekhez képest, jelentős állomás a tanyakutatás fejlődésében. Azzá teszi, hogy túl az eddigi eredményekre való építésen, új források segítségül hívása s a több oldalról való megközelítés fontos megállapításokba torkollik. Mégis „csak" újabb mérföldkő, s nem a lehetséges lezárás a tanyavilág múltjának kutatása terén? Ilyen célt, nyilvánvaló tudatában a probléma sokrétűségének, a szerkesztők nem tűztek maguk elé. Döntő jelentőségű kérdésekről három tudomány jeles képviselőit szólaltatták meg, többségben történészeket, s kinek-kinek hagyták érvényre juttatni a maga szempontjait. Fölvethető a kérdés: tekintettel a tanyafejlődés sokágúságára, az alkalmazott többféle módszerre s az egyéni eredményekre, nem igazította volna-e el jobban az olvasót a külön megállapítások áthidaló összefoglalása? A kötet mindenesetre e nélkül is több vonatkozásban irányt mutat további kutatásoknak, s egyben nyitva hagyja az utat viták számára. Annál is inkább, mert maguk a szerzők is vitatottá teszik a korábbi irodalomnak nem egy állítását, eredményeikkel jelentősen hozzájárulnak azok túlhaladottá válásához. Megjegyzéseimet a kései feudalizmus idejére összpontosítva, hadd említsek mindjárt három lényegeset közülük.

Joggal teszik magukévá mindenekelőtt a tanyafejlődés nomád gyökerekből való romantikus származtatásának elutasítását. Nem meggyőző viszont GYÖRFFY István eredményeivel kapcsolatban az általa kétségtelenül igen élénk színekkel festett rideg állattartásnak csupán korlátozott elfogadása. Nem látszik ugyanis bizonyítottnak, hogy a szilaj jószág télen födél alá került, s szalmához-szénához nem csak esetenként és járulékosan jutott volna. A szilárd építőanyagban legnagyobbrészt szegény Alföldön bajosan tudtak összeeszkábálni népes nyájak befogadására alkalmas födött aklot vagy állást, s téli legelő hagyása és részben nádasba hajtás is arra szolgált, hogy amíg derekas hó nem esik, a jószág télvíz idején is maga keresse élelmét. Védettebb fekvésű részekre, karám, szárnyék mögé, enyhelyre terelés nem változtatott a szabad ég alatt tartáson, s távoli pusztákról bajos volt szalma- s szénakazlakat megközelíteni. Ehhez kapcsolódik a következő kettős megjegyzés. Egyfelől közelebbi földerítést kíván, hogy a külső legelőn addig ridegen tartott nyájak őszi szétverése mikortól fogva lépett életbe. A tanyafejlődés kezdő idejében ugyanis, mely elsősorban tehetős gazdákhoz fűződött, nekik aligha nyílt rá módjuk, hogy valamennyi jószágukat akár belső akolkertjükbe, akár szállásukra be tudják tél idejére fogadni. Másfelől a spontán keletkezett szállások—tanyák télire szánt takarmánya ment volna veszendőbe, ha a maguknak foglalt földet vagy legalább egy részét el nem keríthették s a közös legeltetés arra is kiterjedt volna.

Számos érvvel járul másodszor OROSZ István és RÁCZ István annak a megállapításnak megdöntéséhez, hogy állattartó szállás (persze nem a szilaj pásztorok viskói) és tanya között nem lett volna genetikus kapcsolat. Nyilvánvaló, hogy számos esetben félszilaj jószágteleltető szállásból, mely egyben széna gyűjtésére szolgált, bontakozott ki a tanya. Jóval ritkábban települt szántóföldre, s akkor is sokáig fontos szerep jutott benne az állattartásnak. Épp ezért vitatható az egyértelműen szántóföldi vagy földművelő tanya elnevezés.

Fontos megállapításokat nyújt harmadszor a kötet annak a tételnek erős megkérdőjelezéséhez, mintha a tanyatelepülésre jellemző kétlakiság — lakóhely, a fogyasztás színhelye a központban, gazdasági üzem, termelőhely kinn a tanyán — nagy állandóságú s ígéretes jövőbe mutató állapot lett volna. Nyilvánvaló, hogy (ahol volt ilyen) az akol- vagy ólaskert kitelepítése után s különben is, mikor már csak közvetlenül a fogyasztást szolgáló járulékos részek (mint a disznóól) maradtak a lakóháznál vissza, nem utóbb, hanem már előbb az eredeti lakóhely feladására került volna sor, ha ezt elöljáróság és felsőbb hatóságok tilalmai nem akadályozzák. A gazdálkodás nagyobb eredményessége is azt kívánta, hogy ne csak kertész vagy tanyás tartózkodjék odakinn, sőt a család munkaképes férfi tagjai se csupán a fő mezei munkák idején, hanem a gazda szeme mindvégig rajta legyen az egész tanyai gazdálkodáson, s folytonosan részt vehessen benne maga is. Túl az önálló paraszti berendezkedés lehető visszaszorításán, amire elsősorban a földesurak s a kormányszékek törekedtek, a kiköltözések megtiltására s a már meglevő szállások, tanyák széthányására irányuló rendelkezések kettős gyökérből sarjadtak. Egyrészt abból a törekvésből, hogy „vagabundusok" lappangásának útját álljék, másrészt a tanyabirtokosok földesúri és közterhek alól való kibújásának akarták elejét

venni. E kettős cél azonban összebonyolódott, s az ellenintézkedések kétélűen is latba vethetők lettek azáltal, hogy a hatóságok a számukra új- és idegenszerű, épp ezért megszüntetni kívánt tanyák megnevezésére — hasonlóan ahhoz, ahogy ez korábban a megszokott dűlős-nyomásos rendszerrel össze nem férő gazdálkodási formák esetében történt — nem használtak csak rá illő kifejezést, hanem azt a „tugurium" megjelölést alkalmazták, mely a rideg pásztorok más jellegű téli szállásaira, viskóira illett. A bécsi udvarnak, amint az erre vonatkozó megszámlálhatatlan (s ebből következően általában eredménytelen) rendelet tanúsította, egyrészt a sok katonaszökevény okozott gondot, s befogadásuk a lakosság, főképp a pásztorok által, másrészt, jellemző módon, azt tiltotta ismételten, hogy magyar parasztok fokossal, kétélű késsel, pásztorok baltával s más ölésre alkalmas szerszámmal átléphessék Ausztria határát. Emellett arra is törekedtek, hogy a kóborlókat, betyárokat, szolgálatot nem vállalókat munkára fogják,[1] ami földesúrnak, módos parasztnak egyképp kapóra jött. S a hatóságok nem ok nélkül gyanították, hogy az ilyen elemek gyakran a (nemegyszer indokoltan) rossz hírbe keveredett pásztoroknál találnak fedezéket;[2] a széles faluhatárok „szabad élő földje" s a puszták valóban nemcsak lappangásukra: megélhetésükre is több-kevesebb lehetőséget nyújtottak. A magisztrátusok pedig, s földesurak is, felsőbb tetszésre, főképp azért fordították a „tugurium"-okra vonatkozó rendeleteket a tanyákra költöző gazdák ellen, kiket a lézengők bujtatásával alig (már tanyásokat inkább) lehetett gyanúsítani, hogy katonai beszállásolásból, előfogatadásból és egyéb terhekből ki ne vonják magukat. Belátóbb elöljáróság, a kebelében fontos szerepet játszó nagygazdák érdekeire is tekintve, megelégedett olyan rendszabályokkal, hogy a lakóhelyen legalább egy felnőtt férfi maradjon, s hogy lappangókat illetően a tanyákat is ellenőrizzék, s még akkor is, ha a tanyaépület újraosztásra kerülő földön állt, rajta volt, hogy az ismételten eredeti tulajdonosának jusson. A tanyák megszüntetése, épületeik széthányása mellett igazában földesurak szálltak síkra: a pusztákon mindenekelőtt szabad rendelkezési joguk korlátozását nem akarták tűrni, s akárcsak ott, a faluhatár külső szélén elszórt gazdaságokra nézve is attól tartottak, hogy nehéz áttekinthetőségük rovására megy dézsma- és egyéb jövedelmeiknek. Hogy a tanyára való teljes kiköltözés a közösségi élet s művelődés tekintetében komoly hátrányokkal jár, az a tilalmak kibocsátóinak és végrehajtóinak természetesen nem okozott gondot. Tessedik volt az, ki főképp a népnevelő szemszögéből, különös élességgel tette szóvá a tanyára költözők, kivált az iskolából elmaradó ifjúság „elvadulását".[3]

A kötet bevezető tanulmányában Hofer Tamás a külföldi irodalom igen kiterjedt számbavétele alapján széles ívű áttekintést ad a magyar tanyafejlődés jellemző vonásaival egybevethető más országbeli „másodlagos településszóródásról". Amint megállapítja, „a magyar néprajz- és történettudományban, de általában a köztudatban is az a felfogás uralkodik, hogy a tanyarendszer sajátosan magyar fejlemény, az Alföld táji adottságai közt, az ott lezajlott történeti, gazdasági, társadalmi folyamatok eredményeként alakult ki". A kötet többi tanulmánya valójában csak erősíti ezt a felfogást, az összehasonlítás feladatát csupán Hofer végzi el az adott lehetőség határáig. A munka tehát annyiban sem tekinthető lezárásnak, hogy az alföldi fejlődés többoldalú tüzetes feltárását nyújtó tanulmányok még nem tettek kísérletet megállapításaik besorolására hasonló külföldi jelenségek és folyamatok közé. Ez pedig akkor is kívánatosnak látszik, ha kifejezésre jut bennük az ország középső és déli síkságának számos egyedi vonása.

Valóban elmondható, a nagy magyar Alföldet sajátos adottságokkal ruházták fel már maguk a természeti tényezők: a sztyepp jelleg a maga kontinentális éghajlatával és nagy füves térségeivel, a részben történeti okokból eredő sok időnként vízjárta terület és nem kevés futóhomokig lazuló talaj. E két utóbbi tényező s nem ritkán pusztának a községhatárba olvadása következtében a lakótelepülés sok esetben a szabálytalan alakú kiterjedt határ közepétől távol, olykor annak széle felé kapott helyet; s mivel a szántóföldi művelés csupán a gazdasági udvaroktól számított szűkebb körben mutatkozott gazdaságosnak, a lakosság növekedésével mind nagyobb hányadának nem jutott kellő föld a szántók eredeti övezetében, ugyanakkor, midőn a határ nagyobb, szántás-vetésre sokban alkalmas része a csatlakozó pusztákkal együtt legelőnek maradt. A nagy határ megosztásának pedig még a gondolata sem kaphatott helyet a földjükhöz foggal-körömmel ragaszkodó falubeliek körében. Így idő jártával mindegyre növekedett a társadalmi feszültség a

[1] Rendeletek tartalmi kivonatai: Kassics, Ignatius 1825. I. 73—80, 66, 240. 323—327, II. 48—49, 171.

[2] Magyar Országos Levéltár. C 13. 1754. dec. 5-i rendelet katonaszökevényeket rejtegető Bács megyei gulyások ügyében.

[3] Theschedik, Samuel 1784. 99.

szántóföld területét mintegy monopolizáló törzsökös, módosabb gazdák s a fokról fokra számosabb szegénység között.

További lényeges alföldi sajátosság volt, hogy bár ott elhagyott helységekben már a középkor végén sem volt hiány, a településhálózatnak a nagy többséget alkotó pusztáktól teljesen megszaggatott képe igazában a XVIII. század elején, a török és a háborús idők elmúltával tárult elő. Nemcsak a falvak sok százának fölégetése, lakóik lemészárlása, részben török rabságba hurcolása ritkította meg rendkívüli mértékben a településállományt. A török világra jellemző fogyatékos lét- és vagyonbiztonság számos kisebb veszélyeztetett település népét arra indította, hogy otthonával együtt az egész faluhatárt pusztán hagyva, hadak járásának, portyázók garázdálkodásának kevésbé kitett helységbe költözzék, melynek számosabb népével való összefogódzás hátvédet ad s a továbbélés jobb esélyeit ígéri. De attól fogva is, hogy a török kiverése előbb-előbb haladt, a megmaradt s az odaáramló parasztság elsősorban ott iparkodott új gyökeret verni, hol az addigi emberi tevékenységnek legalább kézzelfogható maradványaira lelt. Annyi s oly régóta elszenvedett megpróbáltatás után nehéz volt azon megnyugodni, hogy a veszedelmeknek teljesen vége szakadhatott; a megmaradásnak több reményével biztattak azok a települések, melyeknek többé-kevésbé sikerült kiállniuk a pusztító viszontagságok sorát. S miután az újjáéledő község megerősödött, előnyösebbnek látta, ha a szomszédos pusztákat betelepítésük helyett maga használhatja a földesúrnak fizetett bérösszeg fejében. De amint eltelt az új honfoglalás első ideje, amikor minden cseppfolyós állapotban volt még s a birtokosoknak alig nyílt módjuk a megtelepedés módjába való beavatkozásra, a felduzzadt népesség fölöslege hiába is próbált volna a pusztákon új falvakat alapítani a földesurak engedélye nélkül; mindenekfölött őket terhelte a felelősség, hogy a puszták legnagyobb részén nem jött létre jobbágyközség. Emlékeztetni kell itt arra, hogy a nemesség mind a Pragmatica sanctio megszavazását, mind a támadások keresztttüzébe került Mária Terézia megsegítését kihasználta arra, hogy a pusztákhoz fűződő kizárólagos birtokjogát körülbástyázza. Az 1723. évi 18. tc. ugyan „A benépesítendő pusztákról" címet viselte, s szövegében büntetéssel fenyegette azokat a földesurakat, kik a korábban adózó helyek szétszóródott lakosait oda vissza nem engedik. Ám már ezzel elárulta, hogy elterjedt gyakorlat volt ez a birtokosok körében, s ugyanakkor javarészt törvényesítette is ezt az eljárást, zárójelben fölmentve őket a jobbágyok visszafogadásának kötelezettsége alól törvényes elévülés esetén. Annyit jelentett ez abban az időpontban, hogy az 1691-ig, tehát a török világban bármikor néptelenné vált falvakat törvényes jóváhagyással tovább is pusztán hagyhatták a földesurak, s aztán nyolc esztendőnek sem kellett eltelnie ahhoz, hogy a visszafoglaló háború egész ideje alatt elpusztult valamennyi helység határára jogszerűen is ugyanez a sors várjon. Kivált a korábbi török területen különben is bajos volt kimutatni, egy-egy korábbi helység mikor lett néptelenné, s ezzel rácáfolni a birtokosra, ki a betelepítés elmaradásakor az elévülési idő lejártára, az „időmúlásra" hivatkozott. Az alföldi földesurak nagy többsége ilyenformán akadálytalanul megtakaríthatta a külföldiek szokásos betelepítésével járó költségeket, birtokaikon a puszták puszták maradtak, s így adó és egyházi tized alól mentesen minden jövedelmük őket illette, akár bérbe adták őket, akár telepítvényeseket fogadtak oda, akár idővel majorságot létesítettek rajtuk. S a kedvező helyzetet, hogy e kizárólag nemesi földeken minden korlátozás nélkül csakis ők „nyírják a juhot",[4] még jobban bebiztosította az 1741. évi 8. tc., mikor kimondta, hogy közteher a földön semmiképp sem nyugodhat.

A II. Frigyessel vívott háborúk lejártával szemmelláthatólag megbánta ezt az engedményt a királynő, s visszaélésnek minősítette, hogy a puszták betelepítése elől elzárkózva a földesurak hatalmas területeket kivonnak az állami adózás alól. Mivel azonban nyíltan sem az 1723-i, sem az önmaga által szentesített 1741-i törvénnyel nem szállhatott szembe, egyrészt a korona- és kamarabirtokokon akarta a jobbágytelkeket örökletessé tenni, s ezáltal az állami adóval és a földesúri szolgáltatásokkal a földet megterhelni, abban bízva, hogy az uralkodóra háramló s újra eladományozott birtokok ilyen berendezése magánkézen is tovább érvényesül, s a felsőbb helyen adott példa egyébként is követőkre talál majd a földesurak körében. Másrészt a kamarabirtokokon telepítéssel is példát kívánt adni, még mocsarak ilyen célra való kiszárítását is tervbe véve, s úgy rendelkezett, hogy új adománylevelekben a puszták betelepítésének kötelezettsége is szerepeljen, sőt nem nagy tekintélyű földesurakat is rá akart szorítani hasonlóra. Számottevő eredménnyel azonban egyik törekvés sem járt,[5] pedig az utóbbi, a puszták benépesítése a feudális berendezkedésnek megfelelően társadalmi s részben gazdasági szempontból is

[4] Vö. Wellmann Imre 1952. 145.
[5] Dammang, Andreas 1931. 17—20. — Schünemann, Konrad é. n. I. 200—208.

kétségtelenül kedvező megoldást jelentett volna, kivált ha TESSEDIK javaslatai meghallgatásra találnak. Bár németül írt, s lelkes híve volt Mária Teréziának, majd II. Józsefnek, TESSEDIK nem hallgathatta el kritikai észrevételeit a bécsi telepítéspolitikát illetően. Nem látta megokoltnak, hogy német telepesek beköltöztetésére családonként 200,25 forintot adott ki a kormány — ő még csak ennyiről értesült SCHLÖZER nyomán, ma már tudjuk, hogy ezt a költséget átlag 350 forintra lehetett becsülni —, annál kevésbé, mert a telepesek egy része a mentességi idő lejártával odébbállt, a megmaradtak pedig várakozás ellenére hamar megkedvelték s utánozták a másoknál meggyökerezett gazdasági slendriánt (egykorú kifejezéssel „aggszokást"), s így kevéssel vagy éppen semmivel sem járultak a mezőgazdaság előmozdításához. Megdönthetetlen igazságnak látom — hangoztatta —, hogy hasznosabb azokat a már megtelepedett belföldieket földhöz juttatni, kik kellő földdel s megélhetéssel nem bírnak. Ott vannak túl a Tiszán egyfelől a nagy, népes helységek, melyekben százával élnek csak házzal s állattal, de szántóföldel nem rendelkező lakosok; kivált télen, midőn semmi kereseti lehetőség nem nyílik számukra, könnyen ínségre s kísértésbe jutnak, hogy lopással vagy koldulással enyhítsenek szükségükön; ezek erős telepesrajokat tudnának kibocsátani. S ott vannak másfelől a többnyire megműveletlen, örmény bérlőktől kellő hasznosítás helyett a szokásos nemtörődömséggel rosszul kezelt puszták. Az említett föld nélkül maradt nép ott új falvakat hozhatna létre,[6] melyek a TESSEDIKtől kidolgozott, jó rendbe szedett módon például is szolgálhatnának a kötött gazdálkodás súlyos hátrányaitól való megszabadulásra s ezen keresztül a mezei szorgalomra.

Nem meglepő, hogy TESSEDIK javaslata szó szerint pusztába kiáltott szó maradt. Miután az Alföldön a török és a háborús világot túlélt s az oda áramló parasztság megteremtette a birtokok hasznosításának első alapjait, a földesurak általában elzárkóztak előle, hogy a néptelenül maradt nagyszámú pusztákon jobbágytelkek keletkezzenek s ott, nemesi földön, ennek révén állam, egyház, még vármegye is, bármilyen szolgáltatásra vagy akár beavatkozásra formálhasson igényt. Így a településhálózat rendkívül ritka maradt, mind több földtelen néppel földuzzadó csomópontok s köztük tátongó széles, megműveletlen térségek: puszták és messzenyúló külső határrészek feszültségteremtő és -fokozó, feloldás után kiáltó egészségtelen kettősségével.

Török kori előzményekre támaszkodva, a magyar paraszt fogott önként, a maga erejéből a szorító helyzet orvoslásához, a deformálódott tájnak a maga módján való, az adott lehetőségekhez mért helyrehozatalához, s ebben szlovák jövevények között is talált követőkre. Hiányzó telepítések s akadályozott spontán települések helyett a széles határ külső részén s a pusztákon elszaporodó szállások, majd tanyák létrehívásával vállalta a településhálózat tetemes hézagainak lehető áthidalását, mégpedig sajátos formában, a lakóhely s a hozzá kapcsolódó gazdasági udvar huzamos ideig való megtartásával. Egy-egy gazda tevékenységi terének a jelentős távolságokat áthidaló megkettőzése ott, ahol addig két beltelkű, osztott volt a település, átmenetileg, amíg az akol-, ólas- illetőleg szérűskert ki nem került a szállásra—tanyára, a birtoklás egységeit térben háromra növelte.

Ahhoz, hogy jobbágyok a külső legelőn szálláshelyet foglalhassanak maguknak, a földesúrtól jelentős mértékű függetlenségre volt szükség. Fontosabb mezővárosoknak sikerült ezt többnyire az úri hatalomnak a Rákóczi-szabadságharc után fokozatosan bekövetkező megerősödése során is megőrizniük. De a félhold uralma alól szabadult országrész, azon belül is különösen az Alföld lakói általában véve is ragaszkodtak a korábbi „királyi Magyarország" örökös jobbágyaiétól jelentősen eltérő, viszonylag kötetlen állapotukhoz s életmódjukhoz. Alapot adott erre az őslakosság megmaradt részénél egyfelől a tudat, hogy míg hajdani urai elmenekültek, ő elődei nyomában a török iga alatt is őrizte s megtartotta földjét, s azalatt, de a visszahódító háború s a Rákóczi-szabadságharc idején sem kellett közvetlen földesúri felsőséget éreznie maga fölött. Akik pedig az ország más részeiből sereglettek a visszafoglalt vidékre, javarészt épp azért hagyták ott addigi otthonukat, hogy magukat az örökös jobbágyság kötelékeiből kiszakítva, szabadabb életkörülmények közé jussanak. Főképp az első időben nem is csalódtak várakozásukban: a továbbvándorlás lehetőségei, a szélesen táruló uratlan mezők bő táplálékot adtak szabadságra vágyakozásuknak. S aztán sem nekik, sem a régiek maradékának nem kellett a földesúri hatalom beavatkozásával számolniuk, amíg végbe nem ment a még csak távolból jelentkező uraság birtokjogának elismerése, amíg számára elég bátorságosnak nem tetszett az odaköltözés, s meg nem gyökerezett annyi nép a birtokán, amennyinek szolgáltatásaira magának s háza népének eltartását bizton alapozhatta, illetőleg nagybirtokon a termelőerők fejlődése állandó birtokszervezet létrehozására nem adott lehetőséget.

[6] THESCHEDIK, Samuel 1784. 178—180, 89. — SCHIMSCHA, Ernst 1939. 153.

Addig — s ez volt az alföldi nép önállóságának és öntudatának másik fundamentuma — a magukra hagyott őslakosok és újonnan jöttek rendszerint teljesen a maguk erejéből s a maguk módján vetették meg az új élet alapjait. Egyelőre a földesuraság sem tehetett mást, mint hogy a parasztság berendezkedését s vele összefüggő magatartását tudomásul vegye; de legnagyobbrészt a földművelés termelvényeinek értékesítési nehézségei sem adtak rá módot, hogy a községek által bírt határból majorsági táblákat hasítson ki és saját gazdaságot rendezzen be magának, hogy évégből jobbágyai vállára a királyi Magyarországon megszokottakat akár csak megközelítő terheket rakjon, őket mindenekelőtt a szolgaállapotra leginkább emlékeztető hetenkénti rendszeres robotolásra szorítsa. Az Alföld népe szívósan őrizte a tájon otthonos viszonylag kötetlen élet hagyományait; jellemző, hogy még az 1765—1766-i dunántúli parasztmozgalmak ellen is többek között arra hivatkozva sürgetett katonai beavatkozást a megfélemlített nemesség, hogy különben a fölkelés az Alföldre is kiterjedhet, melynek népe mindennél inkább szereti szabadságát.[7]

Ez a nagyobb szabadság birtoklás dolgában is megmutatkozott. Mezővárosokban s nagyobb önállósággal rendelkező falvakban az egyéni birtokba nem vett határrészek s a csatlakozó beolvadt és bérelt puszták fölött a rendelkezés rendszerint a közösséget illette, s ez tekintettel a föld szélesen táruló bőségére tudomásul vette, midőn egyes tagjai a határ külső részén vagy a pusztákon maguk foglaltak szállásföldet maguknak; csak a későbbiekben, többnyire párhuzamosan az ilyen igénybevételre alkalmas földek elszűkülésével, került sor arra, hogy az elöljáróság osztott „városadománya" vagy szállásföldeket. Ám az utóbbi esetben is bekövetkezett, ami tartós tanyaalakulásnak előföltétele volt: a birtoklás állandósága. Együtt járt ez, kivált mihelyt az állattartó szállás egyszersmind szántás-vetésre berendezkedő tanyává fejlődött tovább, annak a jelentős munkabefektetésnek megbecsülésével, melyet az emberemlékezet óta szántatlan heverő, mindössze legelőnek használt s többnyire nehéz talaj feltörése tett szükségessé; ez a megszokott földművelő munkát lényegesen meghaladó egyéni erőfeszítés a tanyaföld helyzetét az irtványéhoz közelítette. Tudjuk, a visszahódított országrészen sok helyt a parasztok még a XVIII. század derekán is szabadon adták—vették a jobbágytelekhez tartozó földeket, úgy amint a török időkben tették. Egykorú jogi kézikönyv még ezt a helyenként követett szokást is helybenhagyta, annál inkább az irtásföldek korlátlan átruházását; ezek akkori felfogás szerint az emphyteusistől, örökbérlettől nem sokban különböztek, ám a bérletekkel szemben előnyt biztosított nekik, hogy a haszonvétellel arányos árenda nem járt utánuk; gazdájuk valójában bizonyos korlátozott tulajdonnal, örökséggel rendelkezett.[8]

Még nagyobb hatással érvényesült a korlátlanság a gazdálkodás terén. A tanyabirtokos a maga külön földjén megszabadult a művelési kényszer bilincseitől, ennek következtében tetszése szerint dönthetett róla: hol és mikor melyik művelési ágra fordítja földjét, s ezzel együtt milyen művelési rendszert kíván követni. Adva voltak számára, akárcsak az első megtelepedőknek, a szabad foglalással járó lehetőségek, velük azonban eltérő módon élt: a fejlődésfolyamat körülhatárolt földdarabon belül ment végbe s minden zökkenő és közösségi beavatkozás nélkül vitt szénatermeléssel egybekötött félszilaj jószágteleltetéstől kezes tartás és földművelés együtteséig. Ha az adott helyzetben csak foltonként haladhatott is előre, külön hangsúlyt érdemel a megművelt föld kiterjesztése. A német településtörténeti irodalom, kivált a két világháború között, nem habozott ismételten hangoztatni, hogy Magyarországon a német telepeseknek volt a puszta föld termővé tétele, a sztyeppnek a földművelés számára való feltárása fenntartva, hogy itt általuk dőlt el a kontinens más részén a nomád állattartókkal szemben már közel egy évezreddel előbb diadallal megvívott küzdelem a gabonatermesztő parasztság javára, hogy ők lettek a mezőgazdaságban a többi nép tanítómesterei, ők segítették a magyarokat jobb gazdálkodás lehetőségéhez, szabadabb fejlődéshez, ahhoz, hogy a hagyományos életmódról modern üzemformára térjenek át, s a környezetre való hatásuk nyomán kialakuló rendben lett a magyar falvak népe az alattvalók együttesének hasznos tagjává.[9] Ezekhez az állításokhoz, túl azon, hogy a földművelés meghonosításáért nem akkor és nem a németeknek kellett a küzdelmet megvívniuk, utalva egyben a tanyák révén a földművelő kultúra kiterjesztésére, elég a következőket megjegyezni. A németeket legtöbbször már addig

[7] Eckharrt Ferenc 1956. 79. — Ruzsás Lajos 1964. 61—63. — Wellmann Imre 1967. 363.

[8] Szabó István 1947. 38—39. — Szegedi, Joannes 1767. 840, 837—838.

[9] *Handwörterbuch* . . . 1933—1936. I. 234.; II. 292. — Schimscha, Ernst 1939. 47—48. — *Agrarverfassung* . . . 1939. I. [XLI—XLII. — Steinsch, Irma 1942. 85, 89, 77. — Jordan, Sonja 1967. 202.

lakott falvakba telepítették; földesúr, illetőleg állam által előre három nyomásban kimért szántóföldek várták őket; Mária Terézia és II. József nagyszabású állami telepítései során felszántott földön kívül állatokban és fölszerelésben s további támogatásban is részesültek. Ezzel szemben az Alföldre költöző magyarok jószágból, eszközökből csak annyival foghattak az elvadult természettel, az elrontott kultúrtájjal való megbirkózáshoz, amennyit addigi földesuruktól szökve el tudtak menekíteni; felosztott, feltört földekbe horgonyzódó termelőmunka helyett teljesen a maguk erejére hagyatva kellett az új életföltételeket megteremteniük; támogatás helyett nemegyszer üldözés jutott nekik vallásukért osztályrészül; nem a betelepítettek, kik TESSEDIK s más adatok szerint az „aggszokást" tették magukévá, hanem a tanyákat önként létrehozó magyarok voltak azok, kik a szabadabb fejlődés, a modern üzemformára való áttérés alapjait megteremtették.

Nem maradt hatástalan a tanyásodás arra sem, ami elé a birtokos urak telepítés elől való elzárkózása akadályokat gördített: az adott körülményekhez képest a népesedésre s a szociális feszültségek enyhülésére. Nem kellett hozzá idegeneket behívni, hogy a termőterület kiterjedjen általa s a termelőerők, bennük a népesség is gyarapodjanak. Az elszaporodó földtelenek egy része előbb a szálláson mint „szénázó ember", ki egyben a maga jószágát is kiteleltethette, majd a tanyán mint kertész, tanyás megélhetéshez jutott. Érdemes lenne a lehetőséghez képest azt is megvizsgálni: midőn a gazda termelőüzeme a tanyára helyeződött át, nem nyílt-e a szegénységnek módja arra, hogy az eredeti, utóbb helyenként ugarrá átminősített szántóföld-övezetben ha birtokláshoz nem is, legalább használathoz jusson?

Mind a források adta lehetőség, mind kiemelkedő szerepük érthetővé teszi, hogy a tanulmányokban a tanyafejlődés ábrázolása során a mezővárosokra s a kiváltságos területekre jut a hangsúly; velük azonban nemegyszer, így a tanyásodás elterjedéséről szólva, különbségtétel nélkül falvak is egy kalap alá kerülnek. Pedig, ha sok esetben jellemző volt is az alföldi településekre az említett kötetlenebb helyzet, a lazább földesúri függés, ami néhol szerződéses és taksás állapotban konkretizálódott, általánosságban a falvak ottani kiváltságos helyzetéről alig beszélhetünk, a községi bíró joghatósága sem volt alföldi specialitás. Érdemes lenne sorra megvizsgálni azokat a falvakat, melyekben a jobbágyfelszabadítás előtt tanyák alakultak: mennyiben függött össze ez a földesúri felsőség korlátozott érvényesülésével, esetleg tagosítással vagy ármentesítéshez fűződő határrendezéssel. Egységesen a községek területének rendbeszedése nyilván a XVIII. században sem ment végbe; ez a kérdés is differenciáltabb megvizsgálást igényel. Azokban a településekben, melyek szabad foglalás útján indultak fejlődésnek, létrejött ilyen belső átrendezés akkor, midőn legelő és szántóföld, továbbá rét elkülönítésére, majd dűlők kijelölésére került sor; az övszerű határrendezés itt alapjában véve együttjárt a népesség növekedésével s a művelésbe vont föld terjeszkedésével. A tanyák már megtörtént kibontakozását alig követte más, mint az előbbi szántóföld további használatáról gyakran felsőbb nyomásra hozott döntés s helyenként ugyancsak az elöljáróság részéről mezei kertek vagy szállásföldek helyének kijelölése. Maga az úrbérrendezés rendszerint nem valósította meg a faluhatár átrendezését, nem volt egybekötve a földek újonnan való mérnöki kimérésével; csak a földesurak használták ki az erre megnyílt lehetőséget utólag, mihelyt a piaci helyzet kedvező alakulása úrbéri regulációra s ennek során a majorkodás bevezetésére sarkallta őket.

A tanyákhoz vezető útnak OROSZ ISTVÁN és FÜR Lajos által adott, egyébként igen tanulságos ábrázolása mesterkélten tagolódik a „rideg", illetőleg a „belterjes" tanya megnevezés alá. A címekből arra lehetne következtetni, mintha az utóbbi az előbbinek magasabb fokot képviselő kiteljesedése lett volna, holott lényegében nem is függ össze amazzal, nem tartozik a tanyásodás fő fejlődésvonalába. Kétségtelenül tanyaszerű alakulásnak feleltek meg a belterjes művelést valóban tükröző szőlők és gyümölcsösök is, ha — javarészt már a XIX. és a XX. század fordulóján — nem a szőlőhegyhez csatlakozva, hanem attól külön jöttek létre, tehát nem tagolódtak már meglevő hegyközségbe. Igaz, a belterjesség az agráréletben kétségtelenül relatív fogalom, ám elsősorban a természeti tényező s más nehezen mérhető összetevők közrehatása teszi azzá. Épp ezért célszerű több termelvény elérését mint kritériumot kiiktatni a fogalom jegyei közül, ebben nyilvánul meg ugyanis leginkább — s nyilvánult meg különösen a hagyományos gazdálkodásban — a természeti erők meghatározó szerepe; a mennyiségi eredmény mellett különben is joggal kérhet annak minősége is tekintetbevételt. Vonatkozik ez utóbbi a befektetésre is: a munkára nézve a mennyiségen túl a testi adottságok, gyakorlottság, fogások stb. is számításba jönnek, a tőkén belül az eszközök korszerűsége, állapota és így tovább. S amit végképp nem szoktak számításba venni: a szellemi hozzájárulás: a tapasztalatok, a szaktudás, az adott helyzethez mérten fejlettebb módszerek alkalmazása ugyancsak lényeges tényezői a belterjességnek. A paraszti szőlőművelést kétségtelenül a ha-

gyományos gazdálkodás legintenzívebb ágává tették a munkabefektetés mennyisége és minősége s a tapasztalatból sűrűsödő szakismeretek (csupán a dohánytermesztés közelítette meg ezen a téren valamennyire). A tanya jelleggel létrejövő szőlők esetében külön hangsúlyt érdemel a már-már használhatatlanná, sőt kártevővé vált homoknak a kultúra számára való meghódításában betöltött elsőrendű jelentőségük, s hogy annak termővé tétele szőlő- és gyümölcstermelés útján mindenekfölött a törpebirtokos és földtelen nép műve volt, őket juttatta megélhetéshez.

Kevéssé találó viszont, már csak a jelzőhöz az állattartás vonatkozásában tapadó értelemnél fogva is, a tulajdonképpeni tanyafejlődésnek „rideg" tanya elnevezés alá való besorolása. Nem jellemző ez a megjelölés már a kialakulás idejére sem, melyre a fejtegetések összpontosulnak, annál kevésbé a jobbágyfelszabadítást megelőző évtizedekre, melyek egyébként behatóbb tárgyalást kívánnának. Az utóbbi időszakban, ahogy a tanya tartozéktelepülés jellege fokról fokra feloldódik s a fogyasztás köre a termelő üzembe tagolódik, már a korábbi közösségbe tartozás is lazul, a hangsúly az egyéni gazdasági érdek érvényesülésére tevődik át. Az alapot erre egyrészt a saját igényhez mért, szilárd s szinte teljes birtokjogra épülő, közösségi kötöttségtől lényegében mentes önálló berendezkedés, másrészt ennek dinamizmusa adta: míg az angol enclosure vagy juhlegelő biztosítására vagy szabadon művelhető szántóföldek nyerésére irányult, a szállásból kibontakozó tanya akadálytalan rugalmassággal fejlődött át félszilaj jószágteleltetésből kezes tartássá s egyben hangsúlyosan földművelő üzemmé, idő során a lakás funkcióját is betöltve. Nemcsak a török és a háborús világ terhes örökségén: a településhálózat egészségtelen megszaggatottságán kerekedett fölül a maga sajátos módján: távolságokat legyűrve, rendszeres művelésbe vonta széles területek addig sehogyan vagy csak szélsőségesen extenzív módon használatba vett részeit. Apró, nagyrészt elszórt paraszti majorságok jöttek így létre, jelentősen kedvezőbb üzemszervezettel, mint amilyet falvak határából kihasított földesúri allodiumok mondhattak a magukénak. A tanya épületei, gazdasági udvara rendszerint a középpontban helyezkedtek el, ami a művelési ágak s az egész gazdálkodás páratlan koncentrációját tette lehetővé, s onnan a szántóföldön, a réten, a legelőn folyó munkát könnyen lehetett irányítani s áttekinteni; a munkaerőt nem a mind csekélyebb értékű kényszerített robot, hanem javarészt családtagok adták, s teljesítményükből, akárcsak az igásjószágéból nem vont le távolságokkal járó idő- és munkakiesés. S ami a szétszórt, másoké közé ékelt földcsíkokon folyó, művelési kényszerhez kötött hagyományos gazdálkodással szemben leginkább nyitott messze ívelő távlatokat: az egy tagban bírt tanyaföldön gazdája teljesen szabadon gazdálkodhatott, adva volt számára a lehetőség, hogy a váltógazdaságra térjen, a mezőgazdasági forradalomba kapcsolódjék. Az 1848-ig ez idő szerint ismert adatok, ha általában a rendszeres ugartartással való szakításra mutatnak is, szántóföld, kaszáló, legelő összefonódásánál, parlagváltásnál többet csak annyiban tükröznek, hogy számos helyen kukorica (korábban kerti, külön földön helyhez jutó növény) illeszkedett — nem bizonyos, hogy a lényegében egy helyen felgyűlő trágya megfelelő alkalmazásával — a gabonafélék közé. Hogy a mezőgazdaság megújulásának döntő tényezője: a szántóföldi takarmánytermesztés nehezen gyökerezett meg az Alföldön, kétségtelenül összefüggött a legeltetés s a szénatermelés ott szélesen táruló lehetőségeivel. Kérdés marad, hogy mennyire ösztönzött az új módszerek meghonosítására a XVIII. század végén kezdődő agrárkonjunktúrával megnyíló értékesítési alkalom; egyáltalán megvizsgálásra vár: mennyiben lépte túl a tanyás gazdálkodás az önellátás kereteit s kapcsolódott az árutermelésbe. Egyre azonban eddigi ismereteink alapján is bízvást következtethetünk: amikor a piaci kereslet elsősorban gabona s tartósabban gyapjú iránt mutatkozott, ösztönző hatásával amint az egész magyar mezőgazdaság, úgy a tanyai gazdaságok számára is nem az intenzív jellegű átalakulás útját egyengette.

IRODALOM

Agrarverfassung der deutschen Auslandssiedlungen in Osteuropa. Hrsg. von M. Sering und 1939 C. von Dietze. I. Berlin

Dammang, Andreas

1931 *Die deutsche Landwirtschaft im Banat und in der Batschka.* (Schriften der Deutschen Akademie. H. 1.) München

Eckhart Ferenc

1956 *A bécsi udvar jobbágypolitikája 1761—1790-ig.* Századok 69—125.

Handwörterbuch des Grenz- und Auslanddeutschtums.

1933—1936 Hrsg. von Carl Petersen, Paul Hermann Roth, Otto Scheel, Hans Schwalm. I—II. Berlin

JORDAN, Sonja
1967 *Die kaiserliche Wirtschaftspolitik im Banat im 18. Jahrhundert.* (Buchreihe der Südostdeutschen Historischen Kommission. Bd. 17.) München
RUZSÁS Lajos
1964 *A baranyai parasztság élete és küzdelme a nagybirtokkal. 1711—1848.* Budapest
SCHIMSCHA, Ernst
1939 *Technik und Methoden der theresianischen Besiedlung des Banats.* (Veröffentlichungen des Wiener Hofkammerarchivs. IV.) Wien
SCHÜNEMANN, Konrad
é. n. *Österreichs Bevölkerungspolitik unter Maria Theresia.* I. Berlin
STEINSCH, Irma
1942 *Die Ansiedlung der privaten Grundherren der Schwäbischen Türkei in Ungarn im 18. Jahrhundert.* Budapest
SZABÓ István
1947 *A jobbágy birtoklása az örökös jobbágyság korában.* Értekezések a történeti tudományok köréből. XXVI. 4. Budapest
SZEGEDI, Joannes
1767 *Tripartitum juris Hungarici tyrocinium.* Tyrnavia
THESCHEDIK, Samuel
1784 *Der Landmann in Ungarn, was er ist und er seyn könnte.* H. n.
WELLMANN Imre
1952 *Az 1753-i alföldi parasztfelkelés.* In: SPIRA György (szerk.): Tanulmányok a parasztság történetéhez Magyarországon 1711—1790. 141—220. Budapest
1967 *Határhasználat az Alföld északnyugati peremén a XVIII. század első felében.* Agrártörténeti Szemle IX. 346—409.

Barabás Jenő

A társadalomtörténet és a tanyák

A magyar tanyarendszer keletkezésének, kifejlődésének, időben változó funkciójának megértése jellegzetesen a társadalomtörténet azon rendkívül összetett problémái közé tartozik, amelynek megértése csak igen sokirányú megközelítésben remélhető. Ennek felismerése vitathatatlan érdeme *A magyar tanyarendszer múltja* c. tanulmánykötet szerkesztőinek, PÖLÖSKEI Ferencnek és SZABAD Györgynek. Örvendetes előrelépés ez a munka elsősorban metodikai szempontból, mert hasonló szinoptikus megközelítésre a tanyakutatásban nem volt még példa, beleértve ERDEI Ferencnek a maga nemében és korában kitűnő — bár időben némileg transzponált — összegezését is. Feltehetően a szerkesztők előtt mint ideálkép egy olyan munka elkészítése állott, amely a tanyafejlődésről minden kapcsolattal számoló kerek, összefüggő folyamatot rajzol meg. Vitathatatlan, hogy ezen célok megközelítéséhez *A magyar tanyarendszer múltja* c. tanulmánykötet számottevő hozzájárulás, tehát figyelemre méltó előrehaladás a kutatásban, de korántsem teljes kibontása a vizsgált kérdésnek, ami az alább kifejtendő okok következtében nem is lehetett volna reális cél, tehát számonkérése ezért is indokolatlan lenne. A mű fő törekvése az volt, hogy az egyes tanulmányok a tanyák történeti múltjának egy-egy korszakát új anyag bevonásával korszerűen értelmezzék, szintetizálják, illetve meghatározott aspektusból közelítsék meg. Ez a szándék sikerrel járt, s az itt publikált 12 dolgozatból nincs egy sem, amely ne hozott volna figyelmet érdemlő új információkat, termékenyítő gondolatokat. Közülük most csak hármat emelünk ki, amely jelen fejtegetésünk szempontjából legfontosabbnak tűnik, nem kívánva egyúttal ezt értéksorrendnek tekinteni.

Régi adósságot törlesztett HOFER Tamás akkor, amikor egy európai hangsúlyú, de amerikai és ázsiai analógiákat is számba vevő széles horizontú áttekintést nyújt a hazai tanyarendszer elvileg lehetséges párhuzamairól, elemezve szinte valamennyi kontinensen felbukkanó szórványtelepüléseket létrehozó körülményeket. Az összehasonlító vizsgálatok régi tartozásából ugyan a *Paraszti társadalom . . .* (1974) kötetei valamit törlesztettek, de az itt található tanulmányok csak mozaikok HOFER Tamás átfogó szemléjéhez viszonyítottan. Annak ellenére, hogy a szerző tanulmányában lényegében nyitva hagyta azt az alapkérdést, hogy az általa másodlagos településszóródásnak nevezett szórványosodási folyamatok mennyiben és hogyan hozhatók kapcsolatba az alföldi tanyásodással, feladatát megoldottnak tekinthetjük. Tartózkodó magatartásával teljesen egyet lehet érteni,

mert elsietett lépés lett volna egy szintetizáló számbavétel után rögtön a kapcsolatkeresés útjára lépni. Ha összefüggések lehetségesek is, ezek nyilván többszörös áttételeken keresztül jelentkezhetnek csupán, a formai azonosság csak következmény, s további vizsgálatokra van szükség az okozati tényezők behatóbb hasonlítására. A további lépések megtételéhez a tanulmány alapvető kiindulást nyújt, bár jó volna többet tudnunk az „elsődleges" településszóródás kérdéséről is. Az alföldi tanyák esetében nyilvánvalóan másodlagos szóródásról beszélhetünk, de DEMANGEON franciaországi vizsgálatai azt látszanak valószínűsíteni, hogy az emberi lakhelyek tömörülése és szóródása hullámzó folyamat, hol ez, hol az a tendencia erősödik fel, amit hazai példán Göcsej szereinek esetében is megfigyelhetünk, s ezért sokszor nehéz eldönteni, hogy mit tekintsünk elsődleges vagy másodlagos, esetleg harmadlagos szóródásnak. A településforma mindenkor meghatározott tulajdoni, birtoklási (tehát jogi, hatalmi) és üzemviteli, gazdasági, művelési (tehát technikai), valamint családszervezeti (tehát intézményi) tényezők következményeként jött létre, amit létbiztonsági, ökológiai, demográfiai stb. adottságok tovább színeznek. Mivel ezen alapvető meghatározó tényezők változásának dinamikája nem azonos a formai jegyek átalakulásának tempójával, egy-egy időszakban ellentmondásoknak lehetünk tanúi (pl. szocialista agrárnagyüzem és a még létező tanyák) noha nagyobb távlatban a jogi, technikai, intézményi stb. tényezők formaképző hatása kétségtelen. Indokolt tehát az analógiák vizsgálata, de helyes ezek körültekintő, esetenkénti mérlegre tétele.

Tulajdonképpen RÁCZ István tanulmánya képezi az egész kötet legátfogóbb, a hazai tanyarendszer alakulásmenetének s ezek fő kérdéseinek több évszázadot áttekintő szintézisét. Ezzel mintegy vázát adja a kötetnek, amelyre aztán felfűződnek a többi tanulmányok, ha nem is szerkezetileg, hisz másféle aspektusuk miatt ezek egyáltalán nem kiegészítő jellegűek. RÁCZ Istvánt elsősorban a rendszer s annak kiterjedése foglalkoztatja, s így az első nyomok, a kezdetek fürkészése a kívánatosnál csekélyebb hangsúlyt kap. Néhány igen lényeges alapelv leszögezésén túl — amelyekre később még visszatérünk — fontos eredménye a dolgozatnak, hogy világos összképet nyújt a tanyarendszer XVIII. századi formálódásáról az egész Alföldre vonatkozóan, felhívva a figyelmet a helyileg nem is csekélységekben jelentkező különbségekre. Kifogástalan, bár elnagyoltabb a XIX. század első feléről nyújtott áttekintés, de mostohán kezelt a XVI—XVII. századi előkép tárgyalása, aminek két oka is lehetséges. Egyrészt a rendszert ekkor még nem látja igazolhatónak, ami a mostoha forrásadottságok mellett érthető tartózkodást jelent, másrészt e korszak részletezőbb vizsgálata a tanulmány szerkezetét, arányosságát megbontotta volna. Egészében a dolgozat a tanyarendszer kialakulását kritikusan kiérlelt módon, korszerűen és világosan állítja az olvasó elé.

SZABAD György tanulmányának fő eredménye az, hogy felhívja a figyelmet a társadalmi rendszer egészének és a helyi fejlődés ellentmondásaira, tehát az elv és a gyakorlat különbségére, amely csak igen lassan halad a harmonizálódás felé, de ezt teljesen sohasem éri el. A szerző ezzel egy olyan metodikai kulcskérdésre hívja fel a figyelmet, amelynek segítségét az általa vizsgált időszaknál tágabb körben is érdemes a tanyavizsgálatok során igénybe venni. Sorolhatnánk a további szerző (PUSZTAI Ferenc, SOLYMOS László, OROSZ István, FÜR Lajos, BALOGH István, DÉNES Iván Zoltán, CSALOG Zsolt, ORBÁN Sándor, KÓSA László) eredményeit és érdemeit, akik vagy átfogóbb elemzésükkel vagy egy részprobléma kifejtésével több tudományág szemszögéből hasznosan bővítették ismereteinket a tanyák múltjáról, kisebb mértékben jelenéről is. A méltató értékelésnél azonban fontosabbnak tűnik számunkra a hogyan tovább kérdése, amivel korántsem a kötet értékeit kívánjuk megkérdőjelezni, hisz a felmerülő problémákban ennek inspiráló hatása is jelentkezik. Természetesen nem térhetünk ki minden részletre, csupán két olyan alapkérdést kívánunk érinteni, amely megítélésünk szerint a tanyák múltjának feltárásában a legfontosabb feladat. Ezek valójában túlmutatnak a szűkebb értelemben vett települési problémán, mégis szorosan összefüggnek vele, mintegy előfeltételei a teljes tisztázásnak.

1. Az első feladatot summásan úgy fogalmazhatjuk meg, hogy le kell számolni a korábbi kutatásokban kialakított néhány torzító modell máig tartó hatásával. Konkrétabban megfogalmazva arra gondolunk, hogy hibás szemlélet a Mohács után három részre szakadt ország társadalmi fejlődését egységesnek venni, s mindegyiket az örökös jobbágyság irányába haladónak tekinteni. Bizonyos mértékben talán már korábban is lehettek eltérések az Alföld társadalmi fejlődésében az ország többi részeihez viszonyítottan. Erre utal a XIV—XV. századi mezővárosi fejlődésnek az a gyakorlata, amelyben világos területnövelő tendencia figyelhető meg, a környező községek bekebelezésével növelve a határt és a lélekszámot. Ez a tendencia már a hódoltság előtt megfigyelhető, s erőteljesebben jellemzi az alföldi városfejlődést, mint az ország más részeit, utalva arra, hogy az agrártevékenység itt fontos városképző erő. Ne tekintsük tipikusnak, mert a

szélső példát jelenti Debrecen esete, amelynek a XV. századi határa már mintegy 90 000 hold, ami több tucat község földesúri segítséggel történő beolvasztása révén jött létre. Ha Ecsedi István és Zoltai Lajos vizsgálatai el is túlozták az elpusztult és beolvasztott települések számát, de Balogh István kritikusabb vizsgálata még mindig 35 középkori falut mutat ki e területen, ami hallatlan mértékű centralizációról tanúskodik. Mondottuk ez szélső példa, de az már egyáltalán nem ritka, hogy egy-egy mezőváros 4—10 települést nyelt el a XV. század végéig. Nagykőrös a szomszéd kun telepek közül Árbozt kebelezi be először. A XIV. században a város tartozékai közt szereplő Encs, Váncsod, Ecsed lakottsága ugyan bizonytalan, de 1390-ben Nagykőrös birtokaiként felsorolt Penth, Fedigház, Gwrsed, Path, Thewlgh, That és Alap lakottsága már inkább valószínűsíthető. 1505-ig ez a lista még valamivel bővül, s még hatalmasabbat ugrik a 15 éves háború után. Cegléden az 1386. évi határjárásnál már 4 templomot találnak a város határában, s Oppel szerint a XIV. század második felében 5 falu határa tartozik hozzá. Hasonló a helyzet Makó, Hódmezővásárhely, Gyula, Szeged, Kecskemét s bizonyára még további alföldi mezővárosok esetében is. Tehát a nagy határ kialakításának szándéka egyáltalán nem hódoltságkori újítás, csak egy korábban is meglevő tendencia nagymértékű felerősödése.

Az alföldi fejlődés egyáltalán nem a „második jobbágyság" irányába mutat, s hogy ezzel szembe milyen erők feszültek, azt a Dózsa-féle felkelés világosan bizonyítja. Varga János vizsgálataiból tudjuk, hogy a királyi Magyarországon is csak a XVI—XVII. század fordulójára tehető a klasszikus formájú örökösjobbágy-rendszer megszilárdulása. A hódoltság területén, tehát lényegében az egész Alföldön sokkal szabadabb — bár létbizonytalanságtól terhesebb — agrártársadalom jött létre a XV. századi mezővárosi fejlődési tendencia hagyományaira épülően, a tőkés fejlődés számos jellemvonásával. A tanulmánykötetben jól érzékeli Rácz István ezt a problémát, legalábbis a kiváltságos területek és rétegek viszonylatában, amikor megjegyzi, hogy „Nem volt az országnak még egy olyan tájegysége, ahol az örökös jobbágyság rendszerét annyi különböző időből származó, eltérő eredetű és jellegű kiváltság bontogatta volna, mint éppen az Alföld." (107. l.).

Nemcsak az agrártársadalom szerkezete szempontjából, hanem a tanyásodás előfeltételeit illetően is nagyobb figyelmet érdemelne Makkai László XV. századi Pótharasztra vonatkozó utalása az ottani szántott mezei kertről, amelyet ha összevetünk a kecskeméti, nagykőrösi stb. XVI. századi adatokkal, akkor ezekből kirajzolódik egy telekszervezettől függetlenül gazdálkodó agrárréteg képe, amely akár szabadfoglalás, de inkább bérlet, vásárlás, öröklés útján földtulajdonnal vagy legalábbis tartós földhasználati joggal rendelkezik, s távol áll a robotoló jobbágyoktól, akár kiváltságos réteghez tartozik, akár nem. A hódoltság időszaka alatt, a török uralom területén megszűnik minden korábbi személyi függés a földesúrtól, még akkor is, ha adóznak neki. Még az olyan jó apparátussal rendelkező birtokosok, mint a Rákócziak, Kohárvak, Kállayak vagy az óbudai apácák, akik a hódoltsági területen levő tulajdonukat gondosan igyekeznek nyilvántartani, legfeljebb annyit tudnak, hogy elvileg hány jobbágytelekre tartanak igényt, de hogy kik a jobbágyaik s azok ott még valóban léteznek-e, arról már nem sok fogalmuk volt. A legfőbb polgári hatalom itt nem a földesúr, hanem a helyi kommunitás, nemcsak a mezővárosokban, hanem a falvakban is — ha ez utóbbi valamennyire életerős maradt. Ha célszerűnek látják, örökre kiváltják magukat az úri fennhatóság alól, mint ezt számos dobozi jobbágy tette 1616-ban (Bm. Oklt.), mások megvásárolják jobbágytelküket a földesúrtól, vagy nemességet vesznek tőle, vagy mitsem törődve vele birtokba vesznek területeket. A népes lakosságú Békés község nem elégszik meg a lakatlan falvak földjeinek eltulajdonításával, hanem még az újratelepült Gyür és Berény határának egy részét is kisajátítja, s ezek hiába mennek 1619-ben földesurukhoz támogatásért, az mit sem tud tenni (Károlyi Oklt.).

A hódoltság területéről fennmaradt igen csekély forrásanyaghoz viszonyítva az ilyesféle példák aránylag gyérebb számának is kénytelenek vagyunk nagyobb jelentőséget tulajdonítani, s belőlük azt a következtetést levonni, hogy az itteni társadalmi fejlődés a földtulajdonlás tekintetében sokkal közelebb állt a tőkés rendszerhez, mint az örökös jobbágysághoz. A szabadfoglalás új kivirágzása is talán némileg paradox módon a kapitalista tendenciát erősítette. Utal erre az ellentmondásra másként fogalmazva Rácz István is (115. l.).

Valójában nem tudjuk pontosan, hogy a „második jobbágyságnak" miféle csírái lehettek meg Buda elfoglalása előtt az Alföldön, de valószínű, hogy ezek még igen kezdetlegesek, amelyek a török uralom alatt szinte teljesen elsorvadtak. A felszabadító háborúk után a XVIII. században, különösen annak az első felében itt egy teljesen más népi jogtudat uralkodik, mint a megszállt területeken, hiába áll helyre az egységes állami jog-

rend. A munkaerő vészes hiánya nemcsak a megmaradt lakosság számára teremtett kedvezőbb körülményeket, hanem az új telepeseknek is. Sem a földesúri, sem a központi hatalom nem tud szándéka ellenére sem a gazdasági lét törvényeivel szembeszállni, szinte az egész XVIII. században. A század utolsó harmadában ugyan kétségtelenül felerősödnek a refeudalizálódás kezdeményei, de ennek bázisai elég gyengék, nincsenek jól kiépített uradalmak, helyben élő főnemesség, a megyei szervezet gyenge, a római egyház befolyása csekély, ezzel szemben az öntudatos, nagyobbrészt református, paraszti-polgári lakosság irtózik a robotoltatástól, az örökös jobbágyi állapottól, s képes is cenzust fizetni, s ezzel kedvezményesebb jogállapotát fenntartani. Így mintegy fél évszázados refeudalizálási kísérletezés után az Alföld lakosságának túlnyomó többsége jóval kedvezőbb jogviszonyok között éri meg a jobbágyfelszabadítás korszakát, mint az ország más területei. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy a XIX. században a haladó gondolkodású földesurak már egyre inkább érzékelik a jobbágygazdaság perspektívátlanságát. Eltérések nagytájon belül természetesen vannak, a kiváltságok különfélék, a demográfiai viszonyok, a természeti adottságok, a szokásjog erőssége stb. nem egyformán hatnak. Legkedvezőbb a szabad királyi városok, a Jász-Kunság helyzete. A hajdú kiváltságok nem mindenütt egyformán hatékonyak, a földesúri mezővárosok nagyobbrészt cenzualisták tudtak maradni, minimális robotolással és személyi függéssel. Legkedvezőtlenebb a helyzet a hódoltság peremén, s olyan erős egyházi birtokon, mint pl. Kalocsa.

Mindez szorosan összefonódik a tanyásodás kérdésével, amelynek kulcsa döntően a földbirtokhasználatban keresendő, ez viszont nem független a társadalom általánosabb és helyi jogviszonyaitól. Az látszik valószínűnek, hogy még tisztázandó középkor végi előzményekre épülően a hódoltság idején és területén a hazai klasszikus feudalizmushoz viszonyítottan egy különös — bár jól magyarázható — földtulajdoni és földbirtoklási szokásjog alakul ki, amely sajátos földhasználati rendszerrel párosulva szükségszerűen létrehozza a tanyás gazdálkodást. Mindez nem jöhetett volna létre, ha az Alföldön olyasféle jobbágyrendszer fejlődik ki, mint a királyi Magyarországon és Erdélyben. Az örökös jobbágyság modelljének az Alföldre történő kivetítése így komoly akadályt jelent a tanyarendszer kialakulási rugóinak felismerésében, korai formáinak értékelésében, eltekintve attól, hogy a társadalomtörténeti képet is torzítja.

2. A tárgyalásra kerülő második probléma még inkább egy téves modellálás eredménye, mint az első. Nem más ez, mint a határhasználat rendszereiről kialakult torzult kép. Még mindig visszakísértenek olyan képzetek, mely szerint a magyarországi földművelés szélesebb körű kibontakozása egybeesik a fordulórendszer meghonosodásával. A *Magyar Művelődéstörténet* I. 220. oldalán olvashatjuk, hogy „Lassanként mindenütt elhatárolták a művelésre legalkalmasabb területet". „A kiválasztott területet két, majd három részre osztották fel; egyharmadába őszi, másik harmadába tavaszi vetés került, a harmadik feltöretlenül ugaron maradt." A szerző nem köti ezt a folyamatot pontosan időhöz, de a szövegösszefüggés a XIII. századra utal. A következő oldalon azt is olvashatjuk, hogy ezzel a két-, illetőleg a háromnyomásos gazdálkodással „a magyarság itt ismerkedett meg a Kárpátok alján, ahol körülbelül a Karolingok óta dívott", tehát ezzel még korábbi időszakban is lehetséges gyakorlatra utal. Bizonyára segített konzerválni ezt a nézetet B. D. Grekov, aki orosz területen a XII. században már feltételezi a fordulórendszer létezését (I. 63. l.).

Belényesi Márta, aki nálunk e kérdéskörben először végzett alapos forráskutatást és elemzést, a XIV. században talált néhány adatot, amely a fordulórendszer előfordulására utal (Ethn. 1955.), s arra a következtetésre jutott, hogy ekkor még a parlagoló rendszer s az irtásos gazdálkodás igen elterjedt volt, a nyomásrendszer csak ekkor kezd meghonosodni, de feltűnése nem jelenti azt, hogy az egész faluhatárra már ekkor kiterjedt volna. Maksay Ferenc szintén behatóbb vizsgálat alá vette a kérdést, s átfogóbb képet is megrajzolt a művelési rendszerek helyzetéről. Úgy gondolja, hogy a nyomásos rendszer leginkább az ország északnyugati, északi részén, továbbá a Dunántúlon s az Alföldet észak felől szegélyező tájon honosodott meg legkorábban, ahol a természeti és demográfiai feltételek leginkább adottak voltak. Úgy látja, hogy a parlagoló rendszer a XIV—XVI. században az ország jelentős részein még létezett, különösen a kevéssé termékeny területeken és az Alföldön, ahol az állattartó gazdálkodás dominált. Maksay úgy látja, hogy a nyomásos gazdálkodás megszervezésében az uradalmaknak volt döntő szerepük. Ez egybeesik azzal a néprajzi kutatásban felmerült megállapítással, mely szerint a határhasználat rendjének kialakítása a centrális reguláció kategóriájába tartozik.

Az 1715—20. évi országos összeírás ad először átfogó képet a nyomásrendszer országos elterjedéséről. Ebből az tűnik ki, hogy az Alföld legnagyobb részén a települések határa egymezős, azaz nem volt itt sem 2, sem 3 forduló. Kivételt csupán a peremek

képeznek, főleg észak-keleten és a Kalocsa—Baja közti Duna bal parti sávban. A helyi monográfiák részadataiból az is megállapítható, hogy néhány település határának kis részén, mely rendszerint a határ ősmagja, helyenként előfordulnak fordulórendszerben művelt földek. Néhol ez csak gyanítható, vagy bizonytalanul kimutatható, de minden esetben csak kisebb határrészekben.

Ezek után jogosnak tűnik az a kérdés, hogy a fordulórendszer, amely talán még a királyi Magyarországon és Erdélyben is csak a XVI—XVII. században lesz domináló határhasználati forma, az Alföldön a hódoltság előtt jelentősebb mértékben egyáltalán elterjedt-e? Minden általánosabb érv, közvetett adat, középkori elterjedése ellen szól. A nyugatról kelet felé terjedő rendszer aligha érhette el jelentősebb mértékben az Alföldet, s a XVI—XVII. században itt bőven volt föld, legelő különösen, ami a rideg állattartás számára fontos. Az alacsony népsűrűség, az uradalmak hiánya nem hatott a fordulórendszer kifejlődése irányába.

Annál inkább jogos a fordulórendszer alföldi elterjedésének megkérdőjelezése, mert a XVI. századból ritkábban, a XVII. századból már valamivel bővebben rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek ettől eltérő határhasználati *rendszer* létezéséről tanúskodnak. A mezei szállás, -kert, -telek névvel jelzett, igen különféle jogalappal használt, nagyobb földdarabok vagy örök tulajdonú vagy legalábbis tartósan birtokolt egységek alkotják ezt a rendszert, amelyek hol összefüggő tömegben, hol szétszórtan feküdtek a településtől távoli területen. Ezek sűrűbb előfordulása eleve kizárja a fordulórendszert, amelynek létét feltételezni a hódoltsági területen elvileg is képtelenség. A szállásföldek — nevezzük így a helyileg különféle módon megjelölt mezei földdarabokat — *rendszerének* létezése Kecskemét és Nagykőrös határában, illetőleg körzetében a XVI. század végétől eléggé igazoltnak tekinthető. Kecskemét 1598-ban már kénytelen szabályozni a szállások elosztásának rendjét, amit kár lenne kapcsolatba hozni a földközösséggel. Szabó Kálmán, Papp László, Márkus István közléseiből eléggé világos, hogy e két településen nem szórványos esetekről van szó. De nemcsak a helyi iratok, hanem még a török defterek is észlelik a szállásokat. Az 1559. évi budai szandzsák összeírásában Borbásszállás pusztán két „szállást" (ezzel a magyar kifejezéssel) tartanak nyilván, amelyeket kecskemétiek *művelnek*. E két város viszonylag jó XVI—XVII. századi forrásanyaga teszi lehetővé a rendszerjelleg felismerését s indokolhatóvá azt, hogy a másutt gyérebb iratanyag szórványadatai alapján is lehetségesnek tartsuk jelentősebb előfordulásukat. A fellelhető nem túl sok példából emelünk ki néhányat. Takács Sándor 1574-ből a Zám—Kocs határpere kapcsán, Zoltai Lajos nem sokkal később a mátai határjárásnál idéz kertadatokat, amelyek gyaníthatóan szállásföldek. 1620-ban Doboz és Békés határjárásakor emlegetnek szállásokat, amelyeket minden bizonnyal a tárgyalt kategóriába sorolhatunk. Szegedről csak a hódoltság végéről ismerünk szállásbirtokokat (1681), de itt ebben az időben s még később is inkább a szinonim értelmű telek kifejezés járja. Ha ezekhez az adatokhoz hozzákapcsoljuk azt a tényt, hogy a jóval bővebb XVIII. századi adatok bizonysága szerint már majdnem az Alföld egészén kimutatható a szállásföldek rendszere, akkor a két város példája s a szórványadatok új megvilágítást nyernek. Különösen elgondolkoztató az, hogy az északról, tehát a nyomásos rendszer jellegzetes területéről érkező új telepesek a határt nem nyomásokra osztják, hanem szállásföldeknek mérik ki néhány éven belül, mint pl. Kiskunfélegyháza esetében láttuk. Kellett tehát lenni valami mintának, amihez ők igazodtak új lakóhelyükön, hisz előző tapasztalataik inkább más irányba vitték volna őket.

Külön kérdés annak megvizsgálása, hogy a szállásföld pontosabban mit is jelent, s hogyan hasznosították. XVII. és főleg XVIII. századi adatokból ez némileg körvonalazható. Egységesek ezek abban, hogy egy tömbben levő nagyobb (kb. 20—100 kat. h.), tartósan birtokolható, s leginkább örökíthető földdarabot jelentenek, amely a települési magtól általában távolabb fekszik. Talán más közös vonásuk nincs is. Pl. tulajdonjog szempontjából eredetük igen változatos, amire már korábban utaltunk, a település jogi státusától s a megszerzés módjától függő.

Használatuk időben és térben még változatosabb. Az említett defteranyag szerint a borbásszállási szállásföldeket művelték, ami leghelyesebben úgy értelmezhető, hogy részben szántották. Ismerünk példákat a XVII. századból is szállásföldön levő szántókról. Ezzel szemben bőven vannak adatok a XVIII. századból is, hogy a szállásföldön nincs szántó, csak kaszáló, s egyetlen építmény a kút. A sokszínű s egymásnak gyakran ellentmondónak látszó adatokat úgy lehetne közös nevezőre hozni, ha azt mondjuk,hogy a szállásföld olyan üzemközpont, amely a parlagoló földművelést és a félrideg állattartást (később az istállós tartást is) egyaránt szolgálta, megfelelve annak a korszak komplex gazdasági követelményeinek, amelyben létrejött, azaz a XV—XVIII. századnak, legalábbis az Alföldön. Többek ellenvéleményével szemben sem mondhatunk le arról, hogy már kez-

dettől fogva ne tulajdonítsunk a szállásföldnek jelentőséget a földművelés vonatkozásában. Erre a földművelésre utaló szórványos korai adatokon túlmenően két érvet is lehet említeni. Ha a szállásföldek annyira csak az állattartáshoz kötődtek volna, akkor hogyan lehet megmagyarázni azt, hogy a XVIII. század végére az alföldi szántóföldek döntő többsége ezek zónájában volt található. A másik érv az, hogy a XIV. századtól felfutó földművelő tevékenység a XVI. századra már jelentősen átalakítja a táplálkozási struktúrát, olyan értelemben, hogy abban túlsúlyra jutnak a cereáliák (kenyér, főtt tészták), megnövelve a földművelés jelentőségét, s ez nem hagyta, nem hagyhatta érintetlenül a szállásföldeket sem. Nagyon is beilleszkedtek ezek a parlagoló földművelés rendszerébe. Mikor pihentették a földet, akkor kaszálóként használhatták, s mindegyik művelési fázisban a takarmányként itt felhalmozott széna és szalma a nyáron-őszön legelőn tartott jószág ideális telelőhelye lehetett.

A tanyakutatást sokban előrevivő tanulmánykötet olvasása közben a hogyan tovább kérdésköréből a tárgyalt két problémát talán nem önkényesen emeltük ki. A hozzászóló úgy gondolja, hogy a továbbhaladás néhány általánosabb társadalomszerkezeti és agrártörténeti probléma tisztázása nélkül alig elképzelhető, s a vizsgálatok során néhány erősen meggyökeresedett prekoncepcióval is le kell számolni. Remélhetőleg az elmondottakban kifejezést nyert az is, hogy a XV—XVIII. századi magyarországi társadalmat nem szabad monolit tömbnek tekinteni, hanem számolni kell nemcsak vertikális, hanem horizontális tagolódással is. Az Alföld múltjában jelentkeznek olyan speciális vonások, amelyek beható ismerete nélkül a tanyarendszer múltjával sem jöhetünk igazán tisztába.

Bárth János

Néhány teendő a néprajzi tanyakutatásban

„*A magyar tanyarendszer múltja*" c. hatalmas tanulmánykötet, amelyet Szabad György és Pölöskei Ferenc szerkesztett, 12 magyar történész és néprajzkutató műve. A bűvös mitológiai és népmesei szám bizonyára véletlen, de a könyv jelentősége nem. Az összefoglaló, az Európára kitekintő és az új forrásokat megszólaltató tanulmányok együttese mindenképpen fontos határköve a nagy múltú magyar tanyatörténeti kutatásnak. Akár egyetértünk, akár vitatkozunk a kötetbeli megállapításokkal, többé nem kerülhetjük meg azokat. A könyv lezárta a magyar tanyakutatás egy hosszú, buktatókban és eredményekben gazdag korszakát. Ugyanekkor kérdésfeltevéseivel, újszerű szempontjaival föltehetőleg elindít egy újabb kutatási korszakot.

Alábbiakban nem recenziót írok a kötetbeli tanulmányokról, hanem azokból a gondolatokból vetek néhányat papírra, amelyek a könyv olvasása közben fogalmazódtak meg bennem. Utalva az eredményekre, olyan teendőket veszek számba, amelyeket megítélésem szerint a magyar néprajzi tanyakutatásnak a következő évtizedekben ajánlatos elvégezni.

1. Tisztázandó a tanyai települési morfológia, nevezetesen a szétszórtság, a csoportosság, a sorokba rendeződöttség néhány kérdése. A magyar kutatásban a tanyák csoportosságát korábban valamiféle misztikum lengte körül. Még Erdei Ferenc is hajlott afelé, hogy a tanyák csoportosulásában a szláv falulakó tömörülési hajlam megnyilvánulását lássa. A kötetben Rácz István elveti az etnikai tényezőket, Hofer Tamás pedig csoportos szállások sokaságát sorolja fel Európa legkülönbözőbb tájairól. A megnyugtató felelet azonban még várat magára. A magyarázat valószínűleg tájanként és koronként többféle. A településtartozékok és az állandóan lakott szórványok csoportosulásában döntő szerepe lehetett a határhasználati rendnek, de számba jöhettek földrajzi szempontok és esetenként hathatott a fennálló hatalom szervező akarata is.

2. Tovább kell szaporítani az egy-egy helység vagy táj tanyatörténetét feldolgozó alapos tanulmányok számát. Ajánlatos újratanulmányozni a fél évszázadnyi idővel ezelőtt megírt tanyatörténeteket is. Különösen fontos lenne a kisebb mezővárosok és falvak tanyásodásának vizsgálata. A leendő szintézishez fölöttébb hiányzik pl. a bácskai tanyatörténet monográfiája.

3. A tanyatörténeti kötetben Pusztai Ferenc fontos tanulmányt szentelt tanya szavunk jelentéstörténetének. Megválaszolandó kérdés azonban akad még bőven. Ezért a

táji kutatásoknál és más tanyatörténeti vizsgálódásoknál filológiai alapossággal számba kellene venni minden olyan nyelvi adatot, amely a tanya, a szállás, a major stb. szavainkra, illetve jelentésváltozásaikra fellelhető. Ezáltal világosabb képet kaphatnánk fent jelzett szavaink és az általuk jelölt jelenségek kialakulásáról, fejlődéséről, változásairól.

4. Az elmúlt fél évszázadban a magyar néprajzi kutatás nagy figyelmet szentelt a tanya és általában a településmegosztottság eredeztetése kérdéseinek. A geneziskutatás fontos, de talán nem annyira, miként az az eddigi néprajzi kutatásban megfigyelhető. Az eredetkutatásnál össze kellene kapcsolni a belterületi megosztottság és a tanyás településosztottság vizsgálatát. Az ősiség misztikus ködébe vezető és a racionális származás mellett kardoskodó elméletek mezsgyéjén talán nem haszontalan újra felvetnünk: a megosztott település adott földrajzi és gazdasági viszonyok között *praktikus település*. HOFER Tamás tanulmánya bizonyítja, mennyi tájon, hány népnél előfordul. TÁLASI István szavaival élve „Az eddig ismert európai megosztott települések s a hazaiak is nyilván különféle korúak és alakulásúak." Nos, ha így van, akkor talán leírhatom, hogy a megosztott település, beleértve a belterületi megosztottságot és a tanyás osztottságot egyaránt, valamiféle gazdaságszervezési „Elementargedanke" *elemi gondolat*, amelyet a legkülönbözőbb történelmi időpontban, a legkülönbözőbb földrajzi és gazdasági adottságok közepette, a legkülönbözőbb népek egyaránt alkalmazhattak. A más-más viszonyok, a különböző népi, földrajzi és gazdasági adottságok azután egyenesen vezettek a jelenség sokféle megjelenéséhez. Amennyiben az osztottságban az emberi települések egyik alapvető formáját látjuk, erősen veszít jelentőségéből a magyar néprajz fél évszázados vitája a nomád vagy a városi eredeztetésről és hasonlókról.

5. Az előbbi pontban már utaltam annak fontosságára, hogy a magyar néprajz egy jó vonulatához visszakanyarodva, a belterületi osztottságot és az összhatárbeli tanyás osztottságot együtt, egymással összefüggésben vizsgáljuk. Az elmúlt évtizedekben már többen megfogalmazták, hogy a szálláskertesség és a korai tanyásság ugyanannak a jelenségnek, mondhatnánk gondolatnak a két megjelenési formája, függetlenül attól, hogy egy adott település életében volt e köztük egyidejűség vagy egymásutániság. Az utóbbi évek Duna menti kutatásai sok rendhagyó formát tártak fel. Ezek erősítik az osztottság két formájának összetartozását. Hasonlóképpen efelé mutatnak a külföldi példák is. Úgy látszik, létezik az *osztottság* mint elemi gondolat, és benne a gazdasági rendeltetésű tartozék, egyszerűen és magyarul szólva: a *szállás*, nagyon sokféle megjelenési formát mutathat. Ez a sokféleség valószínűleg a korabeli parasztokat nem zavarta. Számukra elsősorban *szállás* létezett, függetlenül helyétől, rendeltetésétől. A tipizálás, a csoportosítás, a szállásfajták elkülönítése a kategóriákat teremtő és a skatulyák becsukásának kínjában gyötrődő tudományos gondolkodás eredménye.

Javaslom, hogy minden olyan településre, amelyben a lakóhelyek és a paraszti gazdaságviteli telephelyek térben elkülönülnek egymástól, jobb szó híján alkalmazzuk a *megosztott település* kifejezést. Ezt ajánlotta ERDEI Ferenc és MÁRKUS István csaknem negyven évvel ezelőtt. E felfogás szerint, épp az egységet szem előtt tartva, a megosztott település fogalma magába foglalná a szálláskertes települést és a korai tanyás települést egyaránt. Ezen kívül természetesen minden átmeneti típust, amelyeknek számát egyre gyarapítja a kutatás. A gazdasági rendeltetésű tartozéktelepülés tehát lehet szálláskert, pajtáskert, ólaskert, időszakosan lakott tanya, erdei szállás, réti szállás stb. Bár a lakótelepülések különbözősége sem elhanyagolható szempont, a megosztott települések csoportosításának, tipizálásának elsősorban mégis a tartozéktelepülések különbözősége, illetve a lakótelepülés és a tartozéktelepülés kapcsolódásának, összetartozásának jellege lehet az alapja.

Néprajzi tanulmányokban gyakran előfordul, hogy a szerzők a megosztott település fogalmát a belterületi megosztottság, illetve egyszerűen fogalmazva, a szálláskertes település jelölésére használják. Erre a jelenségre „szálláskertes", „kétbeltelkű" stb. jelzővel van elnevezésünk bőven, a belterületi és az összhatárbeli osztottságot egyaránt magába foglaló, összefoglaló elnevezésünk viszont nincs. Pedig vitathatatlan, hogy ezt a két dolgot nyelvileg is össze kellene kapcsolni. Erre évtizedek óta ajánlott a „megosztott település" kifejezés. Kár elvonnunk innen, és ezáltal nyelvileg megnevezetlenségre ítélni egy fontos összefoglaló fogalmat. Azért is meggondolandó ez az áttelepítés, mert amire átvinnénk a kifejezést, annak úgyis van bőven neve, csak győzzünk közülük válogatni.

A megosztott belterületű településre sok más táji kifejezés mellett három megnevezés jöhet számításba: a „kétbeltelkű", a „kertes" és a „szálláskertes" forma. A „kétbeltelkű" jó szó, csak nem biztos, hogy mindig alkalmazható. Néha ugyanis a második beltelek feudális jogi értelemben talán nem is volt beltelek, hanem pl. kaszálón, erdőben

vagy valamilyen más közterületen feküdt. A „kertes" kifejezésnek nagy hagyományai vannak a néprajzban. Jórészt ezt vették át a társtudományok is. A baj az, hogy a „kertes település" igazi jelentését két-háromszáz beavatott érti, mint valami tolvajnyelvet. A többi 15 millió magyar számára a kert zöldségfélék, szőlő és gyümölcs termesztésére használt földdarabot jelent. A néprajzi írásokat viszont ma már egyre többen veszik kezükbe, tehát ajánlatos a szakmai tolvajnyelvet olyanra cserélni, amelyben a szavak jelentése jobban megfelel a köznyelvinek.

A szálláskert kifejezéssel szemben az látszik ellenvethetőnek, hogy eredendően egy volt a jelenségre használt sokféle táji kifejezés áradatában. De melyik néprajzi tudományos kifejezés sorsa volt más? Azoké, amelyeket mesterségesen alkottak a kutatók. A többség tájnyelvi megnevezésből általánosult, azáltal, hogy alkalmassága, kifejező volta miatt uralkodóvá vált.

A „szálláskert" általános alkalmazása mellett szól, hogy a kifejezés két nagyon régi magyar szó összetétele. Benne a kert szó megkapja a mai ember számára feltűnést keltő, kiválóan magyarázó jelzőjét. A szállás szó pedig utal a telephely tartozék jellegére és rajta keresztül a településosztottság és a „szállás elv" népeken átívelő ősi gondolatára.

Összefoglalásképpen terminológiai javaslatunk a következő: A legtágabb összefoglaló fogalomként ajánljuk a „megosztott települést" minden olyan településre, amelyben a lakótelepülés és a sokféle arcot ölthető tartozéktelepülések térben elkülönülnek egymástól. A megosztott település a benne foglalt tartozéktelepülések jellege szerint sokféle lehet, de Magyarországon gyakorisági szempontból két fő típusa határozható meg: a szálláskertes település és a korai, tehát a lakótelepülés és a tanyák szerves kapcsolatát feltételező XVII—XVIII. századi tanyai település. Mindkét fogalom összefoglalónak mondható. Számos változatot, altípust foglalnak magukba: pl. a szálláskertes település a városszéli, faluszéli szálláskertes, a lakótelepüléstől távolba került szálláskertes, a pajtáskertes, az ólaskertes stb. változatokat, a tanyás település pedig pl. az ERDEI Ferenc felosztásából közismert régi típusokat.

6. ERDEI Ferenc érezhető ellenérzéssel írt a farmtanyákról és a szórványtanyákról. Nem illettek bele nevezetes tanyatörténeti koncepciójába, és ezért alábecsülte számukat, csökkenteni igyekezett jelentőségüket. Közbevetőleg jegyezzük meg, hogy ERDEI Ferenc különbséget tett farmtanya és szórványtanya között, talán azért, hogy ezzel a farmtanyákat is közel csalogassa a tartozéktanyák táborához. Kérdéses, hogy érdemes-e ma is különbséget tennünk. Azt hiszem ERDEI találó szavával „farmtanyának" nevezhetünk minden olyan tanyát, melyben állandóan laknak, amely gazdájának egyedüli otthona.

ERDEI Ferenc a *Magyar tanyák* c. könyvében tűzzel lobogó szenvedélyes harcot vív a magyar tanya tartozék jellegének elfogadtatásáért, és ezzel együtt magyar voltának bizonyításáért. Csodálatot kiváltó szociográfusi és írói képességeinek teljes fegyvertárát latbavetve táplálja be a magyar értelmiség köztudatába GYÖRFFY István egykori fölfedezésének lényegét. Igazi hatása azonban 30—40 év múlva, napjainkban érezhető, amikor falusi és kisvárosi politikai vezetők programbeszédeiben, propagandakiadványok és újságok felületes tanyatörténeti eszmefuttatásaiban visszaköszönnek ERDEI Ferenc nomád elméletének és tartozéktelepülés koncepciójának elbagatelizált gondolatai. Mindez egy olyan időpontban, amikor a néprajz az egykori GYÖRFFY István-i fölfedezésnél már fél évszázaddal előrébb jár, és a nomád hagyomány gondolatköre enyhén szólva túlhaladott.

A magyar néprajz a tanya szóval alapvetően két dolgot jelöl: az egykori tartozéktanyát és a farmtanyát. A tanya ugyanis alapvetően kétféle, de a két típus megnevezésére ugyanazt a szót használjuk. A kétféle tanya, bár van időbeli egymásmellettiség történetükben, egymásutániságot jelöl. A tartozéktanya a XIX. század közepéig uralkodónak számított. A XIX. század második fele a farmtanyák kialakulásának, illetve a régi tartozéktanyák farmtanyává alakulásának nagy korszaka. Ezt az időszakot jellemzi legjobban az egymásmellettiség. A XX. század a farmtanya túlsúlyba kerülésének százada. Egyes területeken, mint pl. Magyarország legtanyásodottabb vidékén a Duna—Tisza közén már a XX. század első felében is nyilvánvaló volt a fölénye. A mára megmaradt tanyák pedig szinte kivétel nélkül farmtanyák, illetve állandó otthonnak számító háztáji tanyának, lakótanyának tekinthetők. (Nem foglalkozunk most itt a másodlagosan kialakuló újfajta tartozék jelleggel, amelyre a gyorsan motorizálódó szakszövetkezetes területeinken számos példa akad.)

A farmtanyák XX. századi térnyerése és általánossá válása elodázhatatlanná teszi történeti és néprajzi kutatásukat. A magyar tanyatörténet ez ideig elsősorban a régi tartozéktanyák kutatására helyezte a hangsúlyt. Azt hiszem, a régiség bűvölete és a geneziskeresés igyekezete forgatta ez irányba a kutatók érdeklődését. Ma már azonban mindenképpen számot kell vetnünk azzal a ténnyel, hogy a magyar múltban kétféle tanya van.

Következésképp kétféle tanyatörténetet kell írni és a néprajzi összefoglalásokban kétféle tanyafejlődési utat ajánlatos felvázolni. A hagyományos tanyatörténet a tartozéktanyák letűnt világát kell, hogy még tovább világosítsa, az újszerű pedig a homokparcellázások, a farmtanyák születésének és életének históriáját hivatott feltárni. E téren nagy eredmény FÜR Lajos most megjelent tanulmánya és CSALOG Zsolt írása. De tennivaló akad még bőven. Jó monográfiák kellenének egy-egy parcellázott puszta benépesülésének folyamatáról és a megszületett farmtanyák életéről.

7. A magyar néprajz és a településtörténet mindig nagy figyelmet szentelt a magyarországi településhálózat változásainak. A sok emlegetéstől szinte tudományos közhelynek számít, hogy a középkorban az Alföld sűrűfalvas településű volt. A pusztásodással párhuzamosan nőttek meg a parasztvárosok, amelyeknek óriási határában kialakult a tanyavilág. Idáig a séma. Hozzá szokták még tenni félig anekdotázva, hogy valaha Halas határos volt Kecskeméttel. Kecskemét határos volt Szegeddel stb. Azt azonban senki sem firtatja, hogy mért nem határosak most igazgatási értelemben? Tudniillik azért, mert közben történt valami. A farmtanyás puszták természetes központjaként új falvak sokasága jött létre, amelyek községi jogot nyervén ott szerepelnek helységnévtárainkban. Mindez az elmúlt 100 évben zajlott le a legkülönbözőbb indítékok eredményeként. Mondjuk ki bátran, bármilyen meglepően és szokatlanul is hat: a XIX. század utolsó harmadától napjainkig jelentős mértékben *regenerálódott a középkori Alföld faluhálózata.* Vagy mi mást tartsunk a Bócsa, Tázlár, Zsana, Harkakötöny, Balotaszállás jellegű községekről? Az utóbbi évtizedekben kerültek rá az önálló községek lajstromára. Tanyák tengerében álló zárt településük pedig az 1960-as, 70-es évek építkezési lázában formálódott faluvá. Az új falvak középkori faluneveket keltettek életre pusztanévi szendergésükből, és legtöbbször helyileg is ott települtek, ahol középkori elődjük. Sokféle útja volt a legújabb kori alföldi falualakulásoknak. Bár a folyamat jelentős része a mai kutatónemzedékek szeme előtt zajlott le, az alakulási és fejlődési utak megörökítésére kevés példa akad. Pedig általános településtudományi következtetések leszűrésére is alkalmasak lettek volna az ilyen megfigyelések és vizsgálatok. Az eredmény előttünk van: Az Alföld megszűnt a nagy parasztvárosok és a tanyák birodalma lenni. Újra gyökeret vert e tájon is az ősi településforma: a falu; átformálva a településhálózatot és az emberek életét egyaránt. A folyamat még nem zárult le, a falusiasodás kezdete sem volt régen. Következésképp a legújabb kori agrár- és településtörténet mellett a néprajzra is nagy feladatok várnak az új alföldi faluhálózat megszületési módjainak és körülményeinek kutatásában. Mindez összekapcsolódik a tanyák, különösen a farmtanyák életének és történetének tanulmányozásával.

8. CSALOG Zsolt tanulmányában újra fölbukkan az a néprajzban korábban is többször emlegetett tétel, amely szerint a tanyai emberek társas kapcsolatai fölöttébb szegényesek voltak. Ezzel szemben, főleg az eredendően farmtanyás vidékeken, kiváló ellenpéldák tapasztalhatók, a falusival vetekedő élénk társas kapcsolatok is megfigyelhetők. A kapcsolatok hiánya vagy elevensége valószínűleg koronként változott és összefüggött a vizsgált tanyai közösség (dűlő, határrész) domináns lakóinak életkorával, hangadó egyéniségeinek magatartásával stb.

Ezek a kérdések, valamint BALOGH István és KÓSA László tanulmányai figyelmeztetnek arra, hogy az eljövendő években nagy szükség van a tanyai parasztság életmódjainak az eddigieknél sokoldalúbb kutatására.

ISMERTETÉSEK

Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások. I. Dissertationes Ethnographicae III—IV. Budapest, 1979—1980., 573 l.

Balogh István

Vaskos kötet, a néprajztudomány jól elhatárolható, de széles területén egy emberöltő alatt felmerült, vitatott vagy tisztázatlan kérdéseire a szerző által adott válaszokat tartalmazza. Kilenc fejezetre osztva, egymás után sorakoznak benne a tudományszervezés és -történet, a földművelés, az állattartás, a település, az építkezés, népcsoportok, az intézmények, a nyelvészet és néprajz kapcsolatairól, a néprajztudomány elméleti, módszertani kérdéseiről írott tanulmányok, folyóiratokban megjelent feldolgozások, meg nem jelent, de önálló tanulmányokkal vetekedő opponensi vélemények. Ez utóbbiak azért jelentősek, mert a bennük kifejtett nézetek — bár szűk szakmai körben hangzottak el — nemegyszer újabb feldolgozások elindítóinak bizonyultak.

A kötet nagyobb felét a néprajz történetével, a tudományszervezéssel foglalkozó tanulmányok és a tárgyi néprajz kérdéseit tárgyaló — különböző folyóiratokban megjelent — cikkek töltik ki.

Tálasi István nem tartozik a mennyiségileg sokat produkáló tudósok és kutatók közé, energiájából az utóbbi 30 év alatt biztosan többet áldozott tanítványai irányítására, és e téren alighanem meg is sokszorozta önmagát. Ez derül ki a kötetben közölt öt opponensi véleményből, amelyek távolról sem szokványos kritikák, hanem a jelöltek által tárgyalt kérdéskörnek szinte teljes vonatkozását, történetét, bibliográfiáját tárgyalják.

A recenzió természete nem engedi, hogy egyenként foglalkozzunk az egyes tanulmányok ismertetésével. De a kötet elején (9—215 l.) közölt tudománytörténeti és -elméleti tanulmányokat ki kell emelni, mert az utóbbi három évtizedben a tárgyi néprajz területén a kutatások számára ezek voltak az irányt mutatók. Ha az új „Magyarság Néprajza" belátható időn belül feldolgozásra kerül, és annak fejezetei valóban korszerű és a néprajztudomány történeti jellegét hordozó, a népi művelődés leglényegesebb kérdéseit tárgyaló tanulmányok lesznek, azaz olyanok, amelyek a magyar nép íratlan műveltség-állományának a mai ismereteink szerinti lehető teljes leltárát adják, akkor az annak lesz köszönhető, hogy Tálasi István 1945—1965 között három ízben is felmérte a hiányokat és a hiányok pótlására szükséges teendőket. Részben azért, mert a felmérések során már eddig is számos monográfia és még több résztanulmány jelent meg, részben azért, mert a nagy összefoglalás munkatársai világosan láthatják a további hézagokat a magyar nép anyagi művelődése területén.

Mikor a Magyarság Néprajzának első (1933—1937) kiadásának első két kötete megjelent, én még inasnak sem számítottam a múzeum műhelyében, és a néprajzból is annyit tudtam, amennyit Ecsedi Istvántól a földrajzszakos hallgatók hallhattak erről. Mint egyetemi magántanár heti két órában adta elő Magyarország föld- és néprajzát a debreceni egyetemen. Jó barátságban volt Györffy Istvánnal, és tanúja voltam az első kötet megjelenése után vitájuknak, majd olvastam leveleiket arról, hogy a rengeteg előtanulmány és hiány ellenére nem volt-e elhamarkodott az összefoglalásra való vállalkozás. Mindkettőjük véleménye az volt, hogy valóban sok a hiány és a felderítetlen terület. Ecsedinek az volt a véleménye, gyűjteni és publikálni minél többet az ország minden részéből, Györffy pedig azzal érvelt, hogy az összefoglalás után derül ki, hogy mennyi még a teendő.

Nem tudom, hogy ennek a véleménynek volt-e valami része a Tálasi első (1946-i) felmérésének létrejöttében. Ez már akkor összefoglalta, egyelőre az Alföld vonatkozásában felderítésre váró kérdéseket. Ezt követte az egész népterületre vonatkozó két (1955 és 1965-i) felmérés. A felmérések nyomán tanítványai kutatásai, baráti körének adott tapintatos irányítása révén sok fehér folt tűnt el.

Még azért mindig maradtak fehér foltok, és ezek eltüntetéséhez sokban hozzájárultak Tálasi professzor tanulmányai, amelyek egyben útmutatásul szolgáltak arra, hogy a

társtudományok, (régészet, nyelvészet, társadalom- és gazdaságtörténet) eredményeit, valamint az írott történeti forrásokat miként kell és lehet felhasználni a recens néprajzi jelenségek értelmezéséhez. Az arató szerszámok, a sarló és kasza hazai eszközváltásához nemcsak a nyelvtörténet eredményeit használta fel mintaszerűen, hanem a gazdaságtörténeti irodalom teljes európai termésének áttekintése alapján a paraszti munkaracionalizálás kontinentális történetét is.

A recenziók számára biztosított hely is takarékosságra int. Emiatt még a kötetben tárgyalt kérdéskörök részletesebb tárgyalására sincsen mód. A kisebb-nagyobb tanulmányok, adatközlések nemcsak a szerző munkamódszerét árulják el, hanem azt is, hogy a magyar nép anyagi kultúrája kutatásainak területén mi még a teendő, de azt is, hogy milyen felfogással, milyen módszerrel várható a megoldásra váró kérdésekre korszerű és megnyugtató felelet.

Szabó T. Attila: Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok, cikkek. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 675 l., 15 rajz, térkép, 20 l. fénykép

Balassa Iván

Meglepetéssel, de annál nagyobb örömmel vettük kezünkbe Szabó T. Attila összegyűjtött munkáinak IV. kötetét, hiszen az előző kötet végén megjelentetett mutató azt sejtette, hogy a sorozat lezárult. Szerencsére nem így történt, mert a Szerző régi és sokszor nehezen hozzáférhető helyeken közreadott munkái, de még állandóan gyarapodó újabb tanulmányai további köteteket tölthetnek meg olyan közleményekkel, melyek több tudományág számára nemcsak újat mondanak, hanem nélkülözhetetlenek is. Örömünk még csak fokozódik azzal, hogy ez a kötet Szabó T. Attila 75. születésnapjára látott napvilágot. A néprajztudomány munkatársai szeretettel küldik jókívánságaikat a változatlan következetességgel munkálkodó tudósnak, a Magyar Tudományos Akadémia és a Magyar Néprajzi Társaság tiszteleti tagjának.

Az előző kötetek (Ethn. LXXXII/1971./93—95., LXXXIV/1973./134—137., LXXXV/1974/546—547) és az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár (Ethn. LXXXVI/1975/654—657) ismertetése során többször is megállapítottam, hogy a néprajztudomány történeti elmélyítésében milyen nagy szerepet vállalt Szabó T. Attila. Egyelőre csak jámbor óhaj, vajh az egész magyar nyelvterületről rendelkezhetnénk, ha nem is ilyen, de hasonló történeti forrásokkal. Ezt a megállapítást a most kézbevett kötet csak még jobban megerősíti.

A hat fő fejezetbe beosztott tanulmányok, cikkek, adatközlések közvetve vagy közvetlenül a néprajztudományt is szolgálják. A *Népszerű nyelvészet* című fejezetben találjuk *Április bolondja, bolondok napja és áprilist jártat* (37—45) című tanulmányt, mely a szokást a XVII. század közepéig tudja követni és megállapítja, hogy a „szokás hozzánk nagy valószínűséggel közvetlenül németből került át" (45.).

A név és az ember már előljáróban is mutatja, hogy a Szerzőt nemcsak a nyelvészeti szófejtés érdekli, hanem a mögötte mindig meghúzódó cselekvő ember. Neki köszönhetjük, hogy a tulajdonnevek kicsinyítésére (becézés) a nyelvészeti és néprajzi kutatás figyelmét ráirányította. Ezzel kapcsolatban szögezi le „hogy a kezdetlegesebb, a műveltségnek viszonylag alacsony fokán, családiasabb közösségi keretekben élő népcsoportok, népek, illetőleg néprészek nyelvi életében a kicsinyítő—becéző képzők éppen úgy szélesebb körben használatosak, mint a gyermek-, illetőleg dajkanyelvben" (103.). Két tanulmánya is vizsgálja ezt a kérdést: *A marosvásárhelyi személynévanyag bece-jellegű elemei a XVII. század első felében* (73—101.) történeti, *Élavult, halódó és élő kicsinyítő-becéző képzők a moldvai csángó nyelvjárásban* (102—165.) mai, illetve közelmúltbeli (1949—1950) adatok alapján. Érdekes lenne egy alkalommal az elsősorban nyelvészeti eredményeket kifejezetten néprajzi eszközökkel is megvizsgálni.

A helynévtörténet módszere és gyakorlata egyike azon területeknek, ahol Szabó T. Attila a legtöbbet tárta fel, a *Miért és hogyan gyűjtsünk helyneveket?* (251—275.) irányt szabó útmutatása az 1930-as évektől újabb lendületet adott annak a földrajzi név kutatásnak, melynek hatalmas, egész megyéket felölelő kötetei az utóbbi években látnak egymás után napvilágot.

Mindezek mellett azonban egy olyan fejezetet is találunk ebben a kötetben *Népi élet — népi műveltség* összefoglaló címmel, mely 33 kisebb-nagyobb tanulmányban, adatközlésben mélyíti el az erdélyi népi kultúra történeti ismeretét. Ezek mindegyike olyan, hogy az adott terület kutatói sokat meríthetnek belőle. Valamennyi elemzésére, sőt egyszerű bemutatására sem igen vállalkozhatom, inkább csak egyes témacsoportokra kívánom ráirányítani a figyelmet. A közelebbi és távolabbi kapcsolatokat a hímzések területén

kísérte nyomon, hiszen az erdélyi hímzések kiváló szakértője (*A szlovák kézimunkák erdélyi divatjának és hatásának történetéhez* 276—291.; *Oszmán—török elemek a magyar hímzésben* 292—298. PALOTAY Gertrud könyvéhez fűz megjegyzéseket). A népviselet kutatói is sok történeti útbaigazítást kaphatnak (*A kalotaszegi női öltözet leírása 1861-ből; A mezőségi Szék női és férfi viselete XVIII—XIX. századi történetéhez; Kaptál piros csizmát?* 299—304.) éppúgy, mint azok, akik a népi mesterségnevekkel foglalkoznak (*Kalotaszegi mesterés foglalkozásnevek a XVII—XIX. századból* 305—314.). Különös figyelmet érdemelnek a fazekassággal foglalkozó tanulmányai (*Kalotaszeg régi népi fazekasságának történetéhez; A „győri bokály", a „győri kancsó" és a „győri pohár" erdélyi elterjedéséhez; Szegedi fazekaskészítmények Erdélyben* 315—325). Anélkül, hogy tételesen tovább sorolnám az érdekesebbnél-érdekesebb cikkeket, éppen csak megemlítem, hogy a kopjafás-zászlós temetkezésről, a galambbugos kapukról, a festett mennyezetekről, a lakóházak építéséről, a balladákról, jobbágy szolgáltatásokról és adókról sok újat és eddig ismeretlent tudhatunk meg. SZABÓ T. Attila széles körű érdeklődését bizonyítja, hogy a népszokásokkal, elsősorban a karácsonyiakkal is foglalkozik történeti, de helyszíni gyűjtéseinek eredményeit is felhasználva (*Karácsony-táji népszokások a Lápos menti Domokoson* 362—368.; *Egy XVIII. század közepi népies betlehemes játék* 369—380.). A fenti sorokat leírva hiányérzetem maradt: sehogysem tudtam érzékeltetni azt a rendkívüli gazdagságot, melyet a Szerző csokorba szedve nyújt át mindazoknak, akik Erdély népéletének múltjában kutatnak.

A következő két összefoglaló fejezet egyikében, mely *A nyelv- és nyelvjárástörténet köréből* címet viseli, számunkra az orvosi könyvekről szólók (*Újabb adalékok a XVI. századi orvosi könyv kérdéseihez; Lencsés György „Ars Medica"-jának kéziratai* 530—569.) a legérdekesebbek. Az *Elődök és kortársak* részből hadd említsem meg KRIZA Jánost, KŐRÖSI CSOMA Sándort, VISKI Károlyt, KELEMEN Lajost, KRISTÓF Györgyöt, akiknek munkássága részben vagy egészében szaktudományunk legszebb lapjait alkotják.

SZABÓ T. Attila kötetét, csak úgy mint az előzőeket, sokszor forgatjuk majd és mindig újra elővesszük, ha történeti kérdések megválaszolására vállalkozunk. A kötet előlapján ezeket olvashatjuk: „E kötet név-, szó- és tárgymutatója az V. kötetbelivel együttesen jelenik meg". Nehezen várjuk ennek és az Erdélyi Magyar Szótártörténeti Tár következő köteteinek megjelenését, mert ezek kézhezvétele a néprajztudomány számára is mindig feszülten várt eseményt jelent.

Slovensko ljudsko izročilo (Pregled etnologije Slovencev). (Szlovén néphagyomány. A szlovén néprajz áttekintése.) Szerkesztette: Angelos BAŠ. Cankarjeva založba. Ljubljana, 1980. 282 l.

M. Kozár Mária

A múlt év végén látott napvilágot a szlovén néprajztudomány eddigi, főként az utóbbi két évtized kutatási eredményeit tükröző szintézise. A 32 tanulmányból álló kötetet dr. Angelos BAŠ, a ljubljanai néprajzi múzeum munkatársa szerkesztette. A tanulmányok szerzői a Szlovén Tudományos és Művészeti Akadémia Szlovén Néprajzi Intézetének (Tone CEVC, Helena LOŽAR-PODLOGAR, Niko KURET, Marija STANONIK, Zmaga KUMER, Mirko RAMOVŠ), a ljubljanai Szlovén Néprajzi Múzeumnak (Angelos BAŠ, Ljudmila BRAŠ, Marija MAKAROVIČ), a ljubljanai egyetem néprajzi tanszékének (Slavko KREMENŠEK, Vilko NOVAK, Janez BOGATAJ, Mojca RAVNIK) és egyéb intézményeknek (Majda ČEH, Sergij VILFAN, Emilijan CEVC, Franz KRIŽNAR, Ivan SEDEJ) a munkatársai.

A tanulmánykötet megjelentetéséhez az ötletet az adta, hogy a Szovjet Tudományos Akadémia egy, a szláv népek néprajzát bemutató enciklopédiát kíván megjelentetni. Az enciklopédia harmadik kötete foglalkozik majd a délszláv népekkel. A szlovének néprajzával foglalkozó rész megírására a jugoszláv szerkesztőbizottság a Szlovén Néprajzi Intézetet kérte fel. Az intézet a szerkesztés feladatát dr. Angelos BAŠRA bízta. Az egyes tanulmányok 1976—1977 folyamán el is készültek. Így kerülhetett sor a szlovén néprajzról szóló tanulmányok megjelentetésére a hazai szakemberek és a nagyközönség számára is. A szovjet akadémia az enciklopédiát orosz és angol nyelven adja ki.

A szlovén néprajzi kutatásnak ez a harmadik szintézise. Az első a két kötetes *Narodopisje Slovencev* (A szlovének néprajza), mely 1944-ben, illetve 1952-ben jelent meg Rajko LOŽAR szerkesztésében, több szerző tanulmányával. A második összefoglaló mű az 1960-ban Vilko NOVAK által írt *Slovenska ljudska kultura* (Szlovén népi kultúra). Mivel e két kötet már nem kapható, s nem tartalmazza az utóbbi két évtized néprajzi kutatásának eredményeit, hazai kiadónál is megjelent a szóbanforgó szintézis.

A szlovén néphagyomány a szlovén néprajz rövid, tömör áttekintése, főbb eredményeinek összegzése. A könyv az olvasók legszélesebb táborának készült. Ehhez alkalmaz-

kodik stílusa és a szakirodalom közlése is. A szlovén néprajz az ötvenes évek második feléig az ún. népi, főként paraszti kultúra kutatásával foglalkozott. Az ötvenes évek második felétől a szlovén néprajzi kutatások a lakosság minden csoportjának életmódját vizsgálják a történelem különböző szakaszaiban, a kulturális elemek és a társadalmi környezet viszonyát tanulmányozzák.

A kötetben 15 tanulmány foglalkozik az anyagi kultúrával, 11 a szellemi kultúrával és 4 a társadalmi kultúrával. A kiadványt 263 fénykép illusztrálja, melynek többsége színes. Az egyes tanulmányoknál a szerzők röviden megadják a legfontosabb néprajzi fogalmak definícióját is. A tanulmányok végén pedig a legfontosabb irodalom jegyzékét. A szlovén néprajzi tanulmánykötet egyes fejezetei a magyarországi szlovének néprajzáról is közölnek adatokat.

Österreichischer Volkskundeatlas. Hrsg. v. d. Kommission für den Volkskundeatlas in Österreich. 6 Lieferungen, Karten und Kommentar. Kommissionsverl. H. Böhlaus Nachf. Linz—Wien, 1959—1980.

Kisbán Eszter

Közel 30 éves munka után befejezés előtt áll az Osztrák Néprajzi Atlasz. A hagyományos kultúra széles spektrumát felölelő mű az osztrák néprajzi kutatás legjelentősebb vállalkozása, számunkra pedig, közvetlenül szomszédos területről lévén szó, különös jelentőséggel is bír.

Ausztriában 1953-ban határozták el saját néprajzi atlasz kidolgozását. Ez évben alakult E. Burgstaller, V. v. Geramb, A. Haberlandt, A. Helbok, K. Ilg és R. Wolfram részvételével a Néprajzi Atlasz Tudományos Bizottsága, amely úgy foglalt állást, hogy a Német Néprajzi Atlasz Ausztriára is kiterjedt 1929—1935. évi anyaggyűjtése tartalmi egyoldalúsága miatt az osztrák népi kultúrát nem reprezentálja, osztrák néprajzi atlaszra viszont szükség van, tehát új anyaggyűjtésbe kell kezdeni. A kutatási tervhez 1954-ben megnyerték az Osztrák Tudományos Akadémia védnökségét, ugyanakkor Atlasz Társaság bejegyeztetésével biztosították a munka sokoldalú anyagi támogatásának előfeltételét. Az atlasz kutatóthelyet ekkor Linzbe, a felső-ausztriai Helytörténeti Intézetbe telepítették, ahol E. Burgstaller vezetésével már 1949-től folyt hasonló regionális munka. Burgstaller és Helbok szerkesztésében Linzben jelent meg 1959-ben a térképsorozat első közleménye, kommentárral. Ugyanebben az évben az atlasz szervező-kutatóhelyét áttelepítették Bécsbe, a munkálatok vezetését pedig R. Wolfram vette át. Wolfram szerkesztőtársul kartográfus szakembert vett maga mellé, kezdetben E. Lendl professzor, majd tartósan I. Kretschmer személyében. Megalakulásától kezdve mindvégig folyamatosan nőtt a Tudományos Tanács tagjainak száma, amelyhez további etnográfusok, geográfusok mellett nyelvészek is csatlakoztak.

Az Osztrák Néprajzi Atlasz törzsanyagát a szervezetten e célra gyűjtött új anyag képezi. 1955 és 1973 között hat kérdőívet bocsátottak ki sorozatban, amelyekre levelező módszerrel, főként tanítók közreműködésével gyűjtötték a válaszokat. Ily módon korábban valamivel kevesebb, 1959-től kezdve pedig az ausztriai települések 50%-át, mintegy 2300 helységet értek el. Az ellenőrző és pótgyűjtéseket aztán szakemberek végezték. Az atlasz elvileg az olaszországi Dél-Tirolra is kiterjedt, ott azonban csak részben folyt egységes anyaggyűjtés. Különböző kutatók korábbi vagy egykorú munkáiból, gyűjtéseiből mégis számos térképlapon sikerült ottani anyagot is hozni, optimális esetben 77 kutatópontról. Felvettek az atlaszba néhány olyan néprajzi témát is, amelyek teljes anyagát más forrásból gyűjtötte össze a szerző.

Az Osztrák Néprajzi Atlasz térképlapokból és az egyes témák szöveges kommentárjából áll. Alaptérképük végleges formáját a térképsorozat második közleményétől kezdve használják. A közölt térképek többsége 1 : 1 000 000 léptékű, ahol pedig a téma kis lapot kívánt, 1 : 2 000 000. A nagy lapok alaptérképe közigazgatási- és vízhálózat mellett a domborzati viszonyokat is jelzi, ami olyan változatos domborzatú országban, mint Ausztria, hasznos háttér a néprajzi térképek olvasásához. A néprajzi anyag térképezése többségében pontrendszerű. Néhány esetben a pontrendszerű dokumentumtérképen színező eljárással illusztrálják a háttérben a területre jellemző általánosítást. Pusztán illusztratív térképet kivételesen közöltek, pl. olyan komplex egységek esetében mint a „női", ill. „férfi viselet". Térképeik rendkívül drága, sok színnyomásos kivitelűek. A téma címe, jelmagyarázata és a szerző neve mellett minden térképlapon ott van a felhasznált forrásanyag pontos megjelölése, valamint egy maximum 1200 n terjedelmű rövid térképmagyarázat. Nem feltűnő helyen a megjelenés sorrendje szerinti sor-

szám. A kommentárok A/5 formátumú kötetekben külön jelentek meg. A térképeket hét, a kommentárokat eddig nyolc alkalommal, egyaránt 6 számozott részben publikálták. A vonatkozó kommentárkötet a térképcsoportok kiadását általában 1—2 évre követte. A mű befejezéséhez mindössze 6 téma kommentárja hiányzik még. A megjelentetés során nem tartottak tematikus rendet, a közreadás befejeztével viszont tárgykörcsoportokba rendezték a teljes anyagot és az egyesített tartalomjegyzékben ebben a rendben adnak sorszámozást. Ezt a végleges sorszámot a mű használója valószínűleg maga kell ráírja az egyes lapokra, ahol van erre alkalmas hely. Mind a térképlapok, mind a kommentárok átrendezése nehézség nélküli, mert védőborítóba befűzhetően-kiemelhetően jelentek meg.

Az Osztrák Néprajzi Atlasz 107 témakörből összesen 155 térképet hoz. A *bevezető* 20 térképet a rákövetkező néprajzi témák értelmezését alapozó tájékoztatásnak szentelték. Témáik: mező- és erdőgazdasági népesség 1934—1961, dialektológiai tagolódás, bányászat az 1500—1600 időszakban, havasi legeltetés 1950—1965 és végül néprajzi múzeumok, gyűjtemények Ausztriában 1970.

A néprajzi térképeket a szerkesztő 11 csoportba rendezte. A *település, építkezés, berendezés* témakörrel indulnak, élen a településforma, határforma és a telekbeépítés egy-egy igen komplex, összefoglaló térképével. Fő forrásként hozzájuk a XIX. század első felének katasztrális térképei szolgáltak. A közölt lapok szükségszerűen nagyon komprimáltak, úgyhogy pl. a telekbeépítés térképéből, a típusábrákat közlő mellékletből és a kommentárból együttesen sem sikerült megállapítanom, hol olvashatók le a térképről azok a homlokzati bejáratú pajták, amelyek szomszédságunkban, számos alsó-ausztriai körzetben máig oly jellegzetes formálói a faluképnek. Az atlasz anyaggyűjtését dolgozzák fel a gabonatárolás önálló építményeiről és egyéb megoldásairól, valamint a sütőkemence elhelyezéséről készült térképek, míg a lakóház oromfalán, bejáratánál elhelyezett faragott védőállatok, ill. az egy fából vájt és ácsolt ládák áttekintése a szerző R. Wolfram, illetve F. Lipp anyaggyűjtésén nyugszik.

A következő témacsoport a *munkaeszközök* címet viseli és a *gazdálkodás* kérdéseit tárgyalja. Szakirodalom és a szerző H.-Ch. Dosedla célgyűjtései alapján készült a XIX. század második felében használatos faekék típustérképe. A változatos domborzati viszonyoknak megfelelően sokféle az ekeforma is. A túróeke és ágyeke különféle változatait alkalmazó vidékek mellett akadnak alpesi körzetek, ahol talajlazításra csak kézi eszközöket használtak. Tudjuk, hogy helyenként, így pl. Vorarlberg magashegyi övezetében a gabonatermesztés évszázadokkal ezelőtt teljesen megszűnt, csak importáltak. A favázas fogasborona és a gabonakasza lapján a Magyar Néprajzi Atlaszban is feldolgozott kérdésekre találunk, s az eredmények nagyszerűen illeszkednek egymáshoz. A borona Dunántúlon használatos trapéz alakú, keresztben léces formája folytatódik Kelet-Ausztriában. A nálunk csak Nyugat-Dunántúlon jellegzetes, nagyobbik mankójával hátrafelé forduló kaszanyélforma törzsterülete Ausztriában mutatkozik. A kaszacsapókat illetően Burgenlandban csakúgy a gereblyés forma uralkodó, mint a Dunántúlon. Még figyelemre méltóbb azonban a villás kaszacsapó elterjedése. Nálunk lényegében csakis egy szűk délnyugat-dunántúli körzetben használatos —, amelyhez közvetlenül csatlakozik dél-burgenlandi alkalmazása. Ezen túl Alsó-Ausztria egész keleti övezetében használták, legszélesebb sávban északkeleten. Legnagyobb meglepetéssel, az osztrákoknak maguknak is, a nyomtatás elterjedéstérképe szolgál. Az eddigi szakirodalomban egy hang sem volt ausztriai paraszti nyomtatásról, itt viszont mintegy 700 kutatópont jelent nyomtatást a XIX—XX. századból. Ezek az Alpokat keletről körülölelő olló területén mindenfelé felbukkannak, de súlyponti körzetük délen a klagenfurti és grazi medence, északon pedig Felső-Ausztria a csatlakozó alsó-ausztriai körzetekkel. Ez utóbbi tömb folytatódik Németországban is. Az ausztriai nyomtatást a szokáskutató R. Wolfram professzor fedezte fel, és saját 1963-as regionális vizsgálata után ő vetette fel az atlasz kérdőívébe is. Ő készítette a térképet és a kommentárt, amelyben igen gondosan vizsgálja milyen korú és eredetű lehet ez a nyomtatás. A XX. században súlyponti területeken a XVIII. századig lehet történeti adatokkal visszakövetni a paraszti nyomtatást. A klasszikus nyomtató területektől eltérően Ausztriában nem a szabad ég alatt, hanem a pajta szérűjén nyomtattak, lóval, ökörrel egyaránt. Vagy minden gabonát nyomtattak, vagy pedig a rövid szárú árpát-zabot nyomtatták, a rozsot pedig valamihez csapkodva verték ki. A nyomtatás kis és nagy parasztgazdaságokban egyaránt szokásban volt. A cséplés kérdésköréből a kézicsép formáit elemzi O. Bockhorn térképe. Figyelemre méltó változatok a nyéllel azonos hosszúságú hadaróval ellátott eszközök, valamint a Nyugat-Steiermarkban és Karintiában domináló görbe hadaró. A rétegyengető eszközök sorában Burgenlandban paraszti használatban általánosan elterjedt a rétgyalu, hiányzik viszont a tövisborona, amint Nyugat-Dunántúlon sem találtuk. A fűkasza nyélformáit és a szénagereblyéket elemző lapok után

az itt igen fontos szénaszárító állványok térképével zárul a szakasz. Fájlaljuk a gazdaságban oly jelentős szőlészet—borászat teljes mellőzését.

A *népviselet* témakörében az atlasz a klumpákról és fatalpú lábbelikről végzett anyaggyűjtést. Kiegészíti ezt F. Lipp három illusztratív térképe a férfi és női viselet alapformáiról. Az előbbinél a XIX. század második harmadában jelez nagy horderejű változásokat, míg a női öltözetnél a váltás időpontja megoszlik. A női fejviseletekről 1750—1930 időszakról kapunk áttekintést.

A következő szakasz a *táplálkozásé*. A nyári félév hétköznapi reggeli étkezését az első világháború előtti időszakra vonatkozóan kérdezték. E. Hörander feldolgozása meggyőzően mutatja, hogy az étkezés szerves része valamilyen leves, a szalonnára alapozott száraz, hideg étkezés pedig teljesen hiányzik. Egy térképlapot kapott a kenyér, amely a házi sütés és a kenyér vásárlása közti átmenetet tárgyalja. A. Gamerith kommentárja nem magyaráz, tehát közismertnek véli a házi sütés munkafolyamatában és eszközkészletében valójában egyáltalán nem közismert, igen sajátos megoldásokat. A házi bor- és mustfogyasztás megoszlása a szőlőtermő vidékek határaival esik egybe. A pálinkafőzés alapanyaga igen változatos, az egész alpi övezetben szokásos az encián. I. Kretschmer kommentárja a nyugati országrészeken desztilláló berendezéssel utazó vándor pálinkafőzőket említ, az enciángyökér felkutatása, gyűjtögetése sokfelé kiegészítő jövedelemforrás volt. A teljes térképsorozat első közleményéhez készült a kalácsformák három lapja, amelyeken E. Burgstaller a Német Néprajzi Atlasz anyaggyűjtését és friss felső-ausztriai gyűjtést dolgozott fel.

Népművészet címszó alá sorolta a szerkesztő a szintén még az útkereső szakaszban, az első közleményhez készült, inkább tanulmány-illusztráció jellegű térképsorozatot az üvegfestményekről.

A témák (15) és térképek (45) számát tekintve egyaránt legnépesebb csoport a *népszokások* címen összefoglalt szakasz, amely a farsangi alakoskodás, házaló és egyéb felvonulások térképével indul. A tuskóhúzás fő területe Burgenland és Kelet-Steiermark. A húsvéti szokások és a májusfa állítás térképei után a szokásszerű tűzgyújtás nyolc lapja következik. Csaknem országszerte szokásos a nyári napforduló körüli terminus, a délkeleti országrészen kiterjedt területen a szekuláris húsvéti tűzgyújtás is. Dél-Burgenlandban csak az utóbbi, amint Délnyugat-Dunántúlon is ez a helyzet. A tűzgyújtással párhuzamos fáklya- és seprűcsóválás, korongütés (sajbózás), kerékgurítás, babaégetés kísérő cselekményekből a burgenlandi fáklya- és seprűcsóválásnak van nyugat-dunántúli folytatása. A következő lapok bajelhárító — áldást hozó szerepű növények alkalmazásával, illetve jeles napokhoz kötött rituális lovaglással foglalkoznak. Hat térképlapot szenteltek a havasi legeltetés szokás- és hiedelemanyagának. A nagy múltú Mikulás-alakoskodás után két, új szokások beépülését reprezentáló témát dolgoztak ki. Az adventi koszorú a XIX. század utolsó harmadában Észak-Németországban alakult ki. Ennél is rövidebb múltú a szálláskereső Mária képének, szobrának házról házra adása. A bevezetés időpontját és a megelőző, illetve párhuzamos egyéb formákat elemzi a karácsonyfa két térképlapja. A nálunk is ismert, a szoba mennyezetgerendáira függesztett forma Ausztriában a délkeleti országrészen mutatkozik. Szűk dél-burgenlandi körzetben a kutakra állítottak újévi fát. A karácsonyi-újévi zajkeltés, az aprószenteki (északkeleten húsvéti) korbácsolás térképei után a Percht nevű démonasszony nevét és tevékenységét, illetve a Percht-alakoskodó tevékenységét elemző lapokkal zárul a szokástérképek sorozata. Amint rövid szemlénkből is kitetszik, több ponton érintettek a szokásokkal összefonódó néphit kérdéseket is.

A *játék és sport* címen összefoglalt rövid szakasz a kardtánc és két párostánc pontrendszerű térképe mellett illusztratív általánosító térképet ad a *Ländler* domináns regionális formáiról és áttekintést a legújabb kor szervezett néptánc-ünnepségeiről. Meglepő módon foltszerű elterjedést mutat a domináns kártyajáték modern rétege, amire vendéglőben szervezett versenyek kapcsán kérdeztek.

Társadalomnéprajz címet visel a következő szakasz, amely a legénysorú társult korcsoport szokásrendszerű fellépéseit, a lakodalom jellegzetes napját és az egyesületi életet tárgyalja. A legények tréfás lopásai közt igen jellegzetes a disznó fejének illetéktelen eltulajdonítása disznóöléskor. A lakodalom jellegzetes napja megoszlóan hétfő és kedd; szerda kizárólag a Magyarországgal szomszédos sávban.

Vallásos néprajz címen az állatok védőszentjeit, a vetés és betakarítás terminusát, Ausztria és Dél-Tirol búcsújáróhelyeit, valamint a jelenkor nevezetes Mária-kegyhelyeit és ezek búcsújáró körzetét tárgyaló térképek következnek. A személygépkocsik — traktorok — egyéb mezőgazdasági gépek szenteltetése az anyaggyűjtés idején, az 1960-as években az elterjedés korai szakaszában volt, a térkép érdekesen mutatja az időpont rögzítődésének folyamatát.

A *jogi néprajz* sorozat a paraszti öröklési rend és a gazdaságot életében átadó öreggazda kikötött ellátása kérdéseivel indul. A cselédek szolgálatba lépésének napja és a szántóra, szőlőbe, illetve erdőterületre való belépés tilalmát tudtul adó jelek kerültek még térképre.

Népköltészet feliratot adott a szerkesztő a zárótéma négy térképének, ahol K. HAIDING hiedelemmondák alapján a „vademberek" tulajdonságait és tevékenységét térképezi.

Ugyancsak tőle tanulmányt közöltek az 5/2. kommentárkötetben *A bányakeletkezés és bányapusztulás mondái* címen, ahol *Bányamondák* című térképet is ad a lelőhely felfedezése és a bánya pusztulása motívumokról. Az atlasz térképsorozatába e témakörből lapot nem terveztek.

A témák áttekintéséből kitetszik az a szerkesztési törekvés, hogy az atlasz mint mű önmagában is reprezentálja az osztrák népi kultúrát és néprajztudományt. Nyilvánvalóan ez az oka fontos tárgyköröket képviselő illusztratív lapok beépítésének.

Az atlasz munkatársi gárdája igen széles volt. Az anyaggyűjtésben több ezren vettek részt, a feldolgozást pedig 32 kutató végezte. Illene, de mégsem sorolhatjuk itt el a teljes névsort. Munkamódszerükről, munkakörülményeikről vall az a tény, hogy 20 kutató — köztük E. BURGSTALLER, K. CONRAD, A. GAMERITH, A. HABERLANDT, M. HORNUNG, K. ILG, E. KRANZMAYER, Sepp WALTER — vállalkozott 1—2 téma kidolgozására többnyire 1—2, kivételesen 6—8—10 térképpel; hatan foglalkoztak 3 témával és egy mindössze öttagú csapat gondozta az összes témák és térképlapok felét. A kartográfus I. KRETSCHMER néprajzi kérdéseket is vállalva 13 téma 20 térképét készítette, R. WOLFRAM magas korát meghazudtolva 11 témában 28 térképet dolgozott ki. Mellettük sorakoznak továbbá F. GRIESHOFER (5 téma/12 térkép), E. HÖRANDNER (4/14) és O. MOSER (4/7).

Osztrák kollégáink a tanulmányszerű kommentálást alkalmazták, egy-egy téma kommentárja 20—100 oldalas. A kommentárban általában igyekeznek nemzetközi összefüggésbe is állítani hazai anyagukat. Többféle technikai okból, a kommentárok lapszámozása minden témánál újra kezdődik.

Az Osztrák Néprajzi Atlasz munkálatai a hátralevő hat kommentár megjelenésével lezárulnak. Archivált anyagukat azonban a közöltek nem merítették ki, a gyűjtemény sorsáról szólva R. WOLFRAM számos további tematikus feldolgozás lehetőségét jelzi. Egyébként már eddig is több, az atlasz anyagára épített monográfia látott napvilágot.

Проблемы славянской этнографии (A szláv néprajz problémái.) Felelős szerkesztők: A. K. BAJBURIN, K. V. CSISZTOV. Nauka. Leningrad, 1979. 240 old., 2 fénykép, 4 rajz, 3 táblázat

Kerezsi Ágnes

A könyv a világhírű szovjet néprajzkutató, D. K. ZELENYIN születésének 100. évfordulója alkalmából jelent meg. A cikkek az ő személyének állítanak emléket. A cikkgyűjtemény két fejezetből áll. Az első részben D. K. ZELENYIN sokoldalú munkásságából kapunk áttekintést. Megismerjük néprajzkutató, folklorista, dialektológus és pedagógus tevékenységét. A második részben olyan írások láttak napvilágot, amelyek ZELENYIN valamely könyvéhez kapcsolódnak. A híres tudós által felvetett problémákat és gondolatokat ismertetik, de továbbfejlesztve azokat. Mint ismeretes, ZELENYIN elsősorban a keleti-szlávok néprajzával foglalkozott. A cikkgyűjteményhez az előszót a szlávok jó ismerője, ZELENYIN munkásságának méltó utódja, K. V. CSISZTOV írta.

Az első rész L. M. SZABUROVA cikkével kezdődik, melyből a kiemelkedő tudós néprajzi tevékenységét ismerjük meg. A keleti-szlávok szellemi és anyagi kultúrájának specifikus vonásai már munkásságának kezdete óta érdekelték a tudóst, de nem kerülték el figyelmét a szomszéd népek kulturális hagyományai sem. Néprajzzal a szó tágan vett értelmében foglalkozott, azaz a történelmi szemléletet követve írásaiban összekapcsolta a néprajzot a nyelvészettel. Ezt bizonyítják azok a művek is, amelyeket ismertet a szerző, ZELENYIN 306 megjelent írása, ill. könyve közül, 40-et. Kronológiai sorrendben mutatja be és ismerteti a művek tartalmát, szerkezeti felosztását, majd a tudomány mai állását figyelembe véve elemzi őket.

N. I. GAGEN-TORN cikke „*D. K. Zelenyin, mint pedagógus és tudós*" azért érdekes, mert a szerző, mint ZELENYIN egykori tanítványa, mestere munkásságának elemzésén túl, személyes élményeivel is megismerteti az olvasót. Mint magánembert is bemutatja a híres tudóst, megvilágítva különféle jellemvonásait, szokásait, magatartását az egyetemi katedrán és odahaza. Ezenkívül GAGEN-TORN periódusokra osztva ZELENYIN munkásságát, ismerteti az adott korszakokban született műveket és azok fő tudományos mondanivalóját.

A szerző ZELENYIN leningrádi korszakának szenteli a legtöbb figyelmet. Itt kapott egyetemi katedrát a híres tudós, itt választották nem sokkal később akadémikussá, itt írta legnagyobb műveinek jelentős részét, 81 darabot. Joggal lehet tehát ezt az időszakot a tudós legtermékenyebb éveinek nevezni. 1925-től haláláig élt Leningrádban. Dolgozószobájában, ceruzával a kezében halt meg, 1954. augusztus 31-én.

N. N. NOVIKOV olyan műveit elemzi D. K. ZELENYINnek, amelyek a folklór tárgyköréhez kapcsolódnak. A tudós a nyelvészeten keresztül, az orosz dialektusok kutatása során jutott el a folklórhoz. Érdeklődését a folklóron belül a csasztuskák és a népi szólások kötötték le. Bebizonyította, hogy a csasztuskák, még a viszonylag későn születettek is fontos forrásul szolgálnak a nép életének, szokásainak, esztétikai ízlésének és ideáljainak megismerésében. A csasztuska, mint műfaj a falusi fiatalok körében volt kedvelt, és a családi despotizmus elleni tiltakozást foglalta magába. A népi szólásokról pedig megállapította, hogy ezek, csakúgy mint a közmondások, népdalok és népmesék, fontos adatokat tartalmaznak a néprajzkutatók számára, és műfaját tekintve nem a népi prózához, hanem a népköltészethez tartoznak. Bár később ZELENYIN már nem foglalkozott tisztán folklórtémák feldolgozásával, az a néhány műve, amit ezen a területen alkotott mégis jelentős és nem elhanyagolható egyetlen folklorista számára sem — írja végezetül N. V. NOVIKOV.

A második fejezet első írása ZELENYIN 1927-ben publikált azon cikkéhez kapcsolódik, amelyben ZELENYIN a szlávoknál elterjedt bukfencezés, ill. cigánykerék hányás szertartását elemzi. Míg ZELENYIN a szertartást a tavaszi naptári ünnepek ciklusában elemzi, addig a jelen cikk szerzője, O. A. TERNOVSZKAJA kiterjeszti a kutatást a naptári ünnepek egészére. Elemzéséből kiderül, hogy a bukfencezés szertartása egész évben el volt terjedve, így az őszi aratási szertartásoknak is egyik alkotóelemeként szerepelt. Ez utóbbit ismerteti részletesen a szerző, pontosabban azokat a varázsigéket, amelyek a bukfencvetést kísérték. A varázsigék vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az orosz aratási szertartásban a bukfencezés rítusa az aratók elfogyott erejének megújhodására, visszaszerzésére szolgált, mivel az így visszakapott erőre igen nagy szükségük volt a parasztoknak az aratást követő munkák során. A szertartás erőfelújító szerepével magyarázható, hogy miért foglal el az olyan jelentős helyet a naptári ünnepek szertartásai sorában. A cikket térkép egészíti ki — melyen a bukfencvetés szertartásainak elterjedése látható.

A következő írás D. K. ZELENYIN *Az elhunytak óorosz pogány kultusza* című cikke nyomán készült. Az orosz néprajzkutatók közül ZELENYIN mutatott rá először arra, hogy a természetes, ill. mesterséges halál által elhunytak különböző temetkezési szertartásban részesültek. ZELENYIN szerint a mesterségesen elhalálozott emberek temetési szertartása volt az ősibb és általánosan minden halottra kiterjedő szokás, mely az idők folyamán leszűkült a természetellenes halállal elhunytakra. A cikk szerzője bizonyítani kívánja ZELENYIN állításának helyességét, felhasználva 1974-ben gyűjtött anyagát, csakúgy, mint a XIX—XX. században készült hasonló tematikájú írásokat. A szerző, O. A. SZEDAKOVA a megemlékezési szertartásokat elemezve, két csoportra osztja azokat. A temetőben és a házban történő halotti megemlékezésekre. Leírja az ezek között levő különbségeket. Míg pl. a temetőben az egész szertartás a halott elfelejtésére irányul, addig odahaza éppen ellenkezőleg a halott emlékét igyekeznek feltámasztani. A vérrokon halott segíti az embereket. Ezzel a hiedelemmel magyarázható a tradicionális megemlékezési szertartás zártsága és mélysége. Ezt bizonyítandó a szerző egy táblázatot is készített, melyben az egész évben előforduló halotti megemlékezések idejét és helyét rögzíti.

A. K. BAJBURIN cikke *Az építkezések alkalmából bemutatott áldozatok és a velük kapcsolatos rituális szimbólumok a keleti-szlávoknál.* ZELENYIN hasonló tematikájú írásából indul ki. Művében ZELENYIN arra a következtetésre jutott, hogy az „épület-alapok lerakásakor a fák szellemének bemutatott áldozatok az ősközösségben élő emberek ideológiájában kompenzációként szolgáltak a kivágott fa ellenében". Elcinte a családtagok közül áldoztak fel valakit, később rabokat, majd végezetül állatokat mutattak be a szellemeknek. Ezt az összes földrészen elterjedt szokást vizsgálja meg BAJBURIN, a Leningrádban dolgozó néprajzkutató a keleti-szlávoknál. Kutatásai eredményeképpen arra a következtetésre jutott, hogy a keleti-szlávoknál a legelterjedtebb „építési állatáldozat" a ló, a kakas és a tyúk volt. Míg a két utóbbi a XIX. sz. végéig gyakori áldozatként szerepelt, addig a ló feláldozása ebben az időben már ritka jelenség volt. Mindössze Közép-Ukrajna területén találtak egy alapokba ágyazott lókoponyát. A szerző összefüggésbe hozza a fentebb felsoro.t állatok áldozati jellegét azzal a keleti-szlávoknál széles körben elterjedt jelenséggel, hogy ló, kakas, tyúk figurája díszítette a házak oromzatát. „Az áldozat evolúciója, az emberáldozat állatáldozattal való felváltása, ahhoz vezetett, hogy a ház az áldozati állat testéhez kezdett hasonlítani."

Végezetül még két, a samanizmussal kapcsolatos cikket szeretnék megemlíteni. Az egyik egy 1971-ben tartott néprajzi gyűjtés eredményeiről számol be. A nganaszanok körében folytatott kutatómunka eredményeképpen három, a tundrában hagyott sámán-együttest találtak. Ezek közül egy enyec, a másik kettő nganaszan sámáné lehetett. Az itt talált tárgyak között egész Nyugat-Szibéria területén teljesen unikális famaszkok is voltak. A két maszk eredete rendkívül érdekelte a kutatókat, ezért sorra megkérdezték a lelőhely közelében élő nganaszanokat, mit tudnak ezekről a maszkokról? Az idős nganaszanok egyöntetűen azt válaszolták, hogy a maszkok közül az egyik, a puhább fából készült férfi maszk, a keményebb fából készített pedig női. A sámán tárgyai segítették a révületbe esett sámánt. Abban az esetben, ha a sámán az égi lényekkel akart kapcsolatot teremteni, akkor helyük a csum tartórúdján, a sámántól jobbra és balra volt. Ha viszont az, az alvilággal létesített kapcsolatot, akkor tőle jobbra és balra a földre helyezték a maszkokat. Arcra sose helyezték, mivel a sámán arcmaszkja fémből, általában rézből készült.

A nganaszánoknál oly ritka famaszkokhoz hasonlóak ismertek voltak a nyenyeceknél és kéteknél, de Óceánia szigetlakóinál is. A maszkok további vizsgálata egész sor etnogenetikai és kultikus aspektust tárhatna fel, ami továbbfejleszthetné D. K. Zelenyin az *„Ogonok kultusza Szibériában"* c. monográfiáját.

Je. Sz. Novik *„A sámán cselekedetek struktúrája"* című cikkében, a sámán rítus külső jegyei és azok szemiotikai összefüggéseivel foglalkozik. A sámán varázslás általában két cél érdekében történik. Egyik, amikor a sámánnak meg kell keresnie a gonosz lelkek által elrabolt beteg lelkét, a másik, amikor a betegből kell elűznie a betegség szellemét.

Az első esetben a sámán, miután összehívta az őt segítő lelkeket, elindult a lelkek világába. Ennek külső megjelenési formája a táncolás, éneklés, körbe forgás.

A második esetben a betegség szellemét a sámán először kiűzi a beteg testéből vagy saját testébe vagy egy speciális tárgyba, ezután pedig visszajuttatja a szellemek világába, azaz kiviszi az erdőbe vagy elhajítja.

A sámán cselekedetei nagyon hasonlítanak a mesék és eposzok hőseinek cselekedeteire, írja végezetül a szerző. Mindegyik az elvesztés-megszerzés ritmusára épül, azonban a sámán rítusban az eredményen van a hangsúly, a sámán megegyezik a lelkekkel, így megtörténik az értékek cseréje, a mesében, eposzban pedig a hős sorsának viszontagságai kerülnek előtérbe.

A Zelenyin emlékének szentelt könyvet a tudós életének és munkásságának legfontosabb dátumai, ill. könyveinek megírásuk sorrendjében való felsorolása zárja.

Sammeln und Sichten. Beiträge zur Sachvolkskunde. Festschrift für Franz Maresch zum 75. Geburtstag. Hrsg. v. Michael Martischnig. Verband der Wissenschaftlichen Gesellschaften Österreichs. Wien, 1979. 447 l.

Kisbán Eszter

Magas szinten dolgozó önkéntes néprajzi gyűjtőt köszönt ez a tanulmánykötet. A 75 éves Franz Maresch képzettsége és foglalkozása szerint mérnök, az elektromos balesetvédelem kiemelkedő szakembere, pályafutása során tartósan Ausztria képviselője a szakterület nemzetközi szervezeteiben, évtizedeken át a bécsi Elektropatológiai Múzeum vezetője. Második, néprajzi múzeuma immár 30 éves múltú magángyűjtemény, az alsó-ausztriai alpesalji övezet egy falucskájában (Loich). A gyűjtemény kiépítésénél a mérnök gyűjtőt elsősorban a paraszti munka eszközanyagának funkcionális megragadása vezette. A 10 kilométeres körzet négy falujából származó gyűjtemény ma 4500 leltározott tárgyból áll, történeti hátterét XVII—XIX. századi hagyatéki leltárak nyújtják. F. Maresch 1965-től az Osztrák Néprajzi Társaság vezetőségi tagja, mint ilyen a magángyűjtők és a kis tájházak vezetői számára való rendszeres tanácsadás szorgalmazója. 1969-ben az Alsó-Ausztriai Tudományos Ismeretterjesztő és Honismereti Társaság Néprajzi Munkaközösségéhez kapcsolódva létrehozta és máig vezeti a Néprajzi Gyűjtemények Gondozóinak Munkaközösségét és periodikájukat. Ez a munkaközösség köszönti Marescht a tanulmánykötettel, amelyhez számos hivatásos néprajzkutató is csatlakozott, szerkesztője pedig, M. Martischnig kultúrmérnök és képzett etnográfus, az Osztrák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetének fiatal munkatársa, a kettős érdeklődési és ismeretkörrel az ünnepeltéhez hasonló utat jár újabb kiadásban.

A kötet élén K. Beitl mutatja be F. Maresch és tevékenységét. Az ünnepelt bibliográfiáját a szerkesztő állította össze. A szerzők ábécéjében rendezve következik a kötet 32 tanulmánya, amelyekről itt témacsoportonként adunk áttekintést.

Négy tanulmány foglalkozik a fakitermelés kérdéseivel. Érintőleg megismerkedünk itt az erdővidék két jellegzetes társadalmi rétegével. Az *erdőbirtokos paraszt* történeti kategóriáját a modern statisztika a birtokon belül 75%-os és a fölötti erdőrészaránnyal fogalmazza meg. A *favágó-béres*eket uradalmi erdők kivágására alkalmazták, gyakran távolabbi vidékről családostól telepítették. Az „Erdőbirtokos parasztság múzeumának" vezetője, H. AST, a Schneeberg körzet parasztságának a XIV. század óta kimutatható gerendafaragó tevékenységével, újkori vásározó útjaikkal foglalkozik. Ezek az utak a múlt század elején Bécsújhely és Bécs mellett „messze be Magyarországra" vezettek és hazafelé csaknem mindig gabonát hoztak. A „Favágóbéres múzeum" gondozója, H. H. HOTTENROTH, a gyűjtemény teljes leltárát adja. Telepített községről van szó, melynek favágó telepesei az uradalomtól kis gazdaságokat béreltek. A vízen való távolsági faszállítást, a Mariazell környéki vízválasztón való átemelés XVIII. századi technikai megoldását ismerteti I. WAID. Szociális nyugtalanság kirobbanását elkerülendő a XVII—XVIII. században a favágó-béreseket megpróbálták céhekhez hasonló társulásokba szervezni. Innen származik a Bécsi erdő favágóinak máig élő Szt. Vince tisztelete, valamint „céhjelvénye", amiről F. GRIESHOFER ír.

Egész csokor tanulmány foglalkozik a földművelés eszközkészletével. Ökör- és tehénfogat boronához, eketaligához, túróekéhez kapcsolódó húzórúdjának Wörter und Sachen típusú elemzése kapcsán bepillantást kapunk abba a felbecsülhetetlen jelentőségű anyagfeltárásba is, amit O. MOSER professzor végez évek óta rendszeresen karintiai, steiermarki XVI—XVIII. századi paraszti hagyatéki leltárak feldolgozásával. A brünni L. KUNZ azt az ekét mutatja be, amellyel morvaországi útja során 1769-ben állítólag II. József szántott egy keveset Brünn közelében. D. WEISS egy egyetlen példányban készült paraszti „cséplőgépet" mutat be Steiermarkból, a stainzi gyűjteményből, amely a cséplőgépek korában, századunk elején, töretlen tetőfedő szalma nyerésére készült. Egy morvamezei nagybirtok tiszttartójának találmányát és azt bemutató könyvecskéjét (1815) ismerteti E. HÖRANDNER a gépi cséplés hőskorának időszakából. K. HAIDING az általa alapított steiermarki regionális múzeum anyagából a gabonaszelelőket ismerteti, köztük azokat a XVIII. század eleji datált darabokat, amelyek az eszköz európai elterjedésének felülvizsgálatánál nemrégiben éppen figyelmet keltettek. A múlt században egy parasztember által épített triőrt mutat be végül Felső-Ausztriából F. THOMA. ÉK-Steiermark 25—100 holdas erdőbirtokos parasztságának szórványtelepüléseiről szól A. GAMERITH cikke. Ebben az övezetben csaknem minden udvarnak saját malma volt és egy-egy szomszédsági csoportnak saját árpahántolója, olajütője. Ez utóbbit ismerteti a dolgozat évtizedekkel korábbi gyűjtés alapján.

A szőlőműveléssel, gyümölcsmust készítéssel kapcsolatos az írások harmadik csoportja. A műemlékfelügyelőségen dolgozó W. KITLITSCHKA az alsó-ausztriai présházak, pincék datálási lehetőségét vizsgálja. A bortárolásnak itt két eltérő megoldása található: lakóház alatti pincék és szőlőhegyi pincék, többnyire eléjük épült présházakkal. W. GALLER, Alsó-Ausztria Tartományi Múzeuma Néprajzi Osztályának vezetője a szőlőpásztorlás intézményét is érintve (történeti adatok a XIV. századtól, verbuválás a falu legénységéből, felesketés, szolgálatkezdő kivonulás Lőrinc-napon, lakóépítmények a szőlőhegyen, bevonulás a faluba) a szőlőpásztorok őrzőeszközeit — balta, fokos, ostor — mutatja be elterjedéstérképekkel. A stájer szőlőművelésben fennmaradt rováspálcákat (szüret kor a puttonyszállítmányok nyilvántartására) mutat be H. EBERHARDT. A Mostvierte elnevezésű alsó-ausztriai körzet alma- és körtemustkészítését tárgyalja J. HINTERMAYR tanulmánya. Célzatosan erőteljes gyümölcstermelés mellett a mustkészítést, érlelést a szőlőprésekhez hasonló, nagyméretű eszközök, valamint pincék szolgálták itt. Jó termésű évben közepes nagyságú gazdaság 5—600 hektoliter kiforrt mustot produkált.

A Bécs—Hainburg közti Duna-szakasz legújabb kori merítő halászatáról szól G. LIESENFELD írása, míg G. MARESCH, az ünnepelt fia, a loichi gyűjtemény egérfogóit mutatja be.

Az építkezés kérdéseihez vezet a következő tanulmánybokor. Az alpesalji Pielachvölgy 1300—1400 óta nyomon kísérhető szórványudvarai archaikus építkezését tárgyalja G. DIMT, míg H. ZUCKER egy St. Pölten környéki sík vidéki falu példáján elemzi a füstös konyhától a modern beépített konyháig való átalakulás folyamatát. Az alsó-ausztriai dombvidék kistájának változatos gabonás építményeit állítja elénk H. SCHÖLM, míg H. GRÜNN kelet-ausztriai példákkal a paraszti kerítések, kapuk és ajtók világába vezet.

A sütés—főzés eszközkészletéből a gyúródeszka és sodrófa együttesét emeli ki a müncheni G. BENKER. Az előbbi tágyat a XV. századtól tudja kimutatni, bár ezen a néven csak 1800 után említik; a nyújtófa a XV. századtól azonos néven szerepel. A sodrófának csak vastag, mintegy 10 cm átmérőjű, két végén fogókkal ellátott, nálunk a németek sodrófájának tartott formáját ismeri. A délnyugat-pannóniai osztrák—szlovén—magyar

érintkező terület tejfeldolgozásának eszközkészletét elemzi GAÁL Károly tanulmánya. Megjegyzendő, hogy egy sziléziai születésű, a múlt század elején a mosonmagyaróvári mezőgazdasági főiskolán, majd a bécsi egyetemen tanult fiatalembernek tanulmányairól készült kéziratos naplóját is használja. R. F. ZELESNIK a sárga nádcukor hazai finomításáról, a répacukorgyártás és a cukorrépatermelés kezdeteiről, a süvegcukor kezeléséről szólva adja a legújabb kori cukorfogyasztás előzményeit. K. DOBLER tojással készült túrósajtot ismertet húsvéti ételként. M. KUNDEGRABER 12 kis tárgyat mutat be a grazi Joanneum Néprajzi Múzeuma kitűnő stainzi gazdálkodás-táplálkozás gyűjteményéből. Egy torzsavájó kapcsán a Wechsel-vidék gödörben való káposztasavanyításáról esik szó, amelynek másik eszköze a káposztafejek rövid felfőzéséhez való nagy üst. A tulajdonos nevének sablonját a gabonás-liszteszsákok jelölésére használták a radkersburgi kerületben. Az erre használatos zsákok „háromcsúcsosak" voltak, ami azt jelenti, hogy alul nem egyenes varrás zárta őket, hanem csillag alakban szétfutó három rövidebb varrás, amely megoldás által a teli zsákok jobban megálltak. KUNDEGRABER nem szól arról, milyen magasak ezek a zsákok. A szomszédos burgenlandi kerületben, a magyarországi Alsószölnökkel határos St. Martin an der Raab községben hasonló háromcsúcsos, a gazda nevével, címével és 1871, ill. 1875 évszámmal ellátott malomba járó zsákokra találtam 1980-ban tett tájékozódó gyűjtésem során. Nem kevésbé feltűnő a zsákok mérete, ezek ugyanis 190 cm magasak. Az ilyen zsákok ott közönségesek voltak. KUNDEGRABER másik tárgya a radkersburgi kerületből azt jelzi, hogy a tejesfazekat már itt a tejestál váltja fel. Az ágcsúcsból készült habarók Steiermark szerte máig népszerűek. A karácsonyi fenyő csúcsából, néhány ágcsonkot meghagyva, rendszeresen habaró készül.

A hagyományos kézi mosás régebbi és újabb eszközkészletében kalauzol L. SCHMIDT, míg F. KLINGER az alsó-ausztriai kis gyűjtemények néprajzi filmezéséről számol be.

A cséplőünnep maszkos alakoskodásáról, párlatok és olajok népi gyógyításbeli szerepéről szól Alsó-Ausztriából H. P. FIELHAUER, illetve Karintiából H. PRASCH, míg E. SCHNEEWEISS a Waldviertel körzet községi határaiban a villámcsapás áldozatainak emelt emlékoszlopokról ír.

A BOCKHORN házaspár egy az ún. életrajzi módszerrel folyó kelet-tiroli vizsgálatából mutatja be egy alpesi parasztasszony életét a két világháború közti időszakban.

A szép kiállítású kötetet nívós képanyag illusztrálja.

Isszledovanyija po obsej etnografii. (Kutatások az általános etnológia köréből). Szerk.: Ju. BROMLEJ. Nauka. Moszkva, 1979. 276 l. — **Aktualnüje problemü etnografii i szovremennaja zarubezsnaja nauka** (Az etnográfia aktuális problémái és a jelenkori külföldi tudományosság). Szerk.: Ju. V. MARITENA és O. N. PUTYILOV. Nauka. Leningradszkoje Otgyelenije. Leningrad, 1979. 257 l.

Tagányi Zoltán

Ez a két kötet bepillantást ad a szovjet kutatók álláspontjába az általános etnológia kérdéseit illetően. A két kötet alapvető tanulmányai fenntartják az ősközösség fogalmát és az unilineáris fejlődés gondolatát, azonban sokat hasznosítanak a nemzetközi tudományosságban másutt elért eredményekből is, így a rendszerszerű megközelítési módokból, amelyeket főként az angolszász antropológiában dolgoztak ki. Reflektálnak a diachronikus és szinchronikus vizsgálati módok viszonyáról folytatott vitákra. A törzsi társadalomban feltárt csereviszonyok értelmezésénél mindkét kötet többször hivatkozik POLÁNYI Károly munkásságára. Utalnak a keleti despotizmus kérdésére, a WITTFOGEL-féle tételekre, a neolitikus agrárforradalom fogalmára stb.

Az első kötetben KOZLOV a civilizált és a primitív népek különböző meghatározásait elemzi a mai etnológiában. A primitív terminus ellen foglal állást, írásbeliséggel nem rendelkező és írásbeliséggel rendelkező népekről, agrár és ipari népekről beszél. ARUTYJUNOV lényegében fenntartja ugyan az unilineáris fejlődés képét, de a fejlődésmenetet árnyalja azzal, hogy rámutat: a társadalmi rendszer alrendszerekből tevődik össze, és a változási folyamatok különböző alkalmazkodások révén zajlanak le, ezeknek fontos a biológiai aspektusa. SZEMENOV dolgozatában az ősközösség képét mutatja be, azonban a reciprokális redisztributív rendszerekre vonatkozó, részben POLÁNYI nyomán haladó kutatások felhasználásával. Az egyenlő elosztás elvét a termelő erők fejlődése következtében fokozatosan váltja fel a nem egyenlő elosztás rendszere.

CHAZANOV a különböző ökoszisztémák jellegzetességeit vázolja, így a szemtermelésre alapozott rendszereket, az égetéses irtásos rendszert, a milpa-rendszert és az öntözéses gazdálkodást. Ez utóbbival kapcsolatban a despotikus politikai rendszerek kérdésére is kitér. SNYIRELMAN az állatdomesztikáció kezdeteiről ír, a Çatal Hüyükben feltárt leletek alapján. Végül KUBBEL a politikai etnológia kérdéseit taglalja, a patrónus-kliens kapcsolatokat és a törzsi feudalizmust.

A második kötet tanulmányai közül kiemelkedik BUTINOV dolgozata, aki a formalisták és a szubstantivisták vitáját elemzi a gazdasági antropológiában, számba veszi a korai csereviszonyokra vonatkozó elméleti állásfoglalásokat. Kiemeli POLÁNYI érdemeit, aki a törzsi társadalmakban is racionális gazdasági intézményeket és kölcsönösségen alapuló csereviszonyokat állapított meg, s ezért rájuk vonatkozóan visszautasította a primitív meghatározást.

Kiemelkedő teljesítmény még ebben a kötetben a ZAK—VORONYINA szerzőpáros munkája. Afrika területén vizsgálják az ázsiai termelési mód fogalmának alkalmazhatóságát, pl. a „távollevő földtulajdonos" intézménye esetében (aki a városban éli föl a törzsi faluból származó jövedelmeit). Vizsgálják a földműves és a kézműves tevékenységek közötti munkamegosztás megszervezését az afrikai falukban, mint zárt és önellátó faluközösségekben. Végül ismertetik az ültetvényes gazdálkodási formát és az afrikai városiasodás sajátos formáit, ahol a városok rurális környezettel, parasztokkal körülvéve, velük kapcsolatban jelentkeznek. Kritikailag elemzik az afrikai narodnyik mozgalmakat, így Sekou Touré mozgalmát, aki az afrikai faluközösségek újjáélesztésével kívánta az afrikai szocializmust kialakítani. A két szerző azonban rámutat, hogy a hagyományos afrikai paraszti faluközösségekben a vagyonos elemek domináltak, és így nem tekinthetők az egyenlőségen alapuló szocialista társadalom potenciális alapsejtjeinek.

Ezekkel a példákkal — amelyek korántsem adnak számot a két kötet gazdag tartalmáról — kívántam érzékeltetni, hogy a szovjet néprajztudomány milyen nyíltan és alkotó módon foglal állást a nemzetközi tudományosság kurrens áramlatait illetően, és kritikailag miképpen építi be annak eredményeit elméleti fegyvertárába.

Kuusi, Matti—Lauri Honko—Leea Virtanen—Juha Pentikäinen: Perinteentutkimuksen perusteita (A hagyománykutatás alapjai). Szerk.: Outi LEHTIPURO. Werner Söderström OY. Porvoo—Helsinki—Juva, 1980.

Voigt Vilmos

Első tekintetre is reprezentatív, jelentős munka e kötet. Finn folkloristák sohasem adtak ki kézikönyvet módszereikről, most pedig a legnagyobb finn kapitalista könyvkiadó a négy folklór-professzor (+ a szerkesztő) tollából öt áttekintő dolgozatot közöl. A tanulmányok alapvetőek és terjedelmük is lehetővé teszi, hogy lényegi mondanivalót hordozzanak. Bizonyos fokig csökkentett a tudományos jegyzet- és hivatkozás-apparátus, de ha rejtve, mégis megvan a kötetben mindaz, ami a szaktudósok (ha van ilyen) számára is értékelhetővé teszi a művet. A kötet végén egyenesen imponál a több mint 200 tételes bibliográfia, amelyben BÉRES Andrástól ORTUTAY Gyuláig a magyar mesekutatók is helyet foglalnak, van tárgy- és névmutató is: mind olyan kellékek, amelyeket nemhogy a magyar szépirodalmi kiadók, de akadémiai kiadónk is biztosan kiűzött volna a kötetből. (Megjegyezhetjük viszont, hogy itt elég sok a pontatlan névírás, sajnos, nemcsak „György Andrasfálvi", hanem „Piagot" is.)

Tartalmilag a szerkesztő bevezetője indít: témája a „hagyománykutatás" elhelyezése a különböző kutatási területek és irányzatok között. Rövid tudománytörténeti hivatkozás, a tudományos „paradigmák" most oly divatossá váló megpendítése, majd korábbi és újabb kutatásoknak ugyanarról a kérdéskörről formált véleményeik szembeállítása — mindez már előlegezi a kötet négy alapvető tanulmányának mondanivalóját, módszerét, állításait.

KUUSI a világszerte ismert „finn módszer" jellemzésére vállalkozott, amelynek maga is utódja, noha inkább újítójának, mint ortodox követőjének tekinthető. Szempontjai, egyben részfejezetei a következők (vagyis e területeken dolgozott ki maradandó módszereket a finn iskola): a szövegkritika a folklorisztikában, a finn módszer kifejlődése és változásai az idők folyamán, a redakciók sajátszerű vizsgálata, az állandó kifejezések (klisék) vizsgálata, a formulák vizsgálata, a kontextus kérdései, a tárgytörténeti (tematikus) vizsgálat, a szerkezet megállapítása (ez nem azonos a strukturalista módszerrel), a szövegek eredetkutatása és létrejöttük vizsgálata, stílusvizsgálat (ennek során a műfaji és egyéni stílusok megkülönböztetése a finn iskolában elsősorban KUUSI érdeme), a monog-

rafikus vizsgálatok sajátos felépítése, a történeti kutatás kudarca és újabb lehetősége (itt kerül szóba a funkcionalizmus, az új „terepmunkamódszer", a strukturalizmus) Végül is, a „jelen" helyzetről csak pár szót mond a szerző, és azt a véleményét hangoztatja igaz, csak lábjegyzetben, mintha a finn iskolán kívül születtek volna a mai finn folklorisztika legérdekesebb új művei. Ez nem igaz: ha KUUSI és tanítványai szólás-, találóskérdés-, formula- és más műfajú elemzéseit, HONKO, PENTIKÄINEN és mások hiedelemtörténet- és rítus- szöveg-vizsgálatait tekintjük, ezekben láthatjuk a finn iskola folytatódását, egyben nemzetközi jelentőségűvé válásának újabb, a klasszikusokétől semmivel sem kisebb korszakát. KUUSI, HONKO, PENTIKÄINEN és mások ugyanolyan jelentős folkloristák az egész világ folklorisztikája számára, mint Julius KROHN és Kaarle KROHN vagy Antti AARNE és Uno HARVA voltak. Óriási anyagon uralkodni tudó módszerük elképzelhetetlen a finn iskola évszázados szolidságának megnyugtató háttere nélkül. Szokás a finn iskolát vaskalaposnak és dogmatikusnak is tekinteni. (Nálunk KOROMPAY diszkreditálja laudációjában így az iskolát.) KUUSI is azt hangsúlyozza, milyen határozottan utasították vissza az ősök az újító törekvéseket. A következő generáció azonban toleránsabb volt, és ha csak HAAVIO meg KUUSI munkásságát tekintjük a finn iskola közelmúltjának, innen azután egyenes az út a vallásfenomenológiához, a pop-lore kutatásához éppúgy, mint az alliteráció-struktúra-vizsgálathoz. Ez a folytonosság inkább jellemzője a finn folklorisztikának, és letagadása nemcsak elidegenít a finn folklorisztika hagyományaitól, hanem igazságtalan is, elsősorban KUUSI korszakához, önmagához. A finn irodalomtörténet első kötetében (1963) adott áttekintés a finn népköltészet egészéről elképzelhetetlen lett volna Julius KROHN kezdeményezései és a finn iskola vérbeli művei nélkül, még akkor is, ha végeredményei leginkább egy társadalomtörténeti, hogy azt ne mondjam, materialista felfogást tükröznek, ami viszont aligha volt a finn iskola megalapítóinak (vagy akár folytatóinak is) a szándékában, maga az anyag azonban ezt adta ki — és a finn iskola mindig is a jól áttekintett, gazdag anyagból indult ki, ezt tekintette elsődlegesnek. Olyan megoldás ez, amely triviális és egyszerű, mégis, újra meg újra figyelmeztetnünk kell rá sok ország mai folkloristáinak elkalandozó figyelmét.

HONKO legsajátabb témáját, a *genius loci* hagyományt vizsgálja áttekintésében. Terminológiai és módszertani kérdéseket vet fel, mivel magát a kérdéskört leíró és általánosító módon már korábban is többször érintette. A természetfeletti és annak élménye, az igazolás „reális" vagy annak tekintett lehetőségei, az aktualizálás, a skandináv folklorisztika egyik legszerencsésebb bűvszava („Interessdominanz" = referenciahálózat = vonatkozási tartomány = stb.), a modalitás és a szerep meg szerepvállalás, az okozati és szokásszerű magyarázat, az érték — norma — érvényesség hármas fogalomcsoportja, a hagyományozó csoport és az egyén („homo religiosus" ez esetben), az egyéni és közösségi hagyomány, a szövegek teljes anyagának vizsgálata, hagyománymorfológia, a folklorisztikai funkcióvizsgálat kerül itt szóba. Mindegyik olyan terminus, illetve módszer, amely sokszor felbukkan nemcsak a hiedelemmondák kutatóinak, és nemcsak HONKO, hanem a teljes finn folklorisztika szóhasználatában. Maga HONKO 1962-es brilliáns könyve *(Geisterglaube in Ingermanland)* könyvméretű módszertani bevezetőjében érintette legtöbbjüket. Megfogalmazása most még higgadtabbá, magabiztosabbá vált, utalásszerű példái is megvilágító értékűek. Azt a megoldást is örömmel üdvözölhetjük, hogy egyetlen témakör (a természetfeletti lényekkel foglalkozó hiedelemmondák) kutatási eredményeinek színpadán vonultatja fel elméleti érveit. Van is milyen eredményekre hivatkozni, hiszen ez az egyik legjobban feldolgozott finn folklorisztikai témakör. Nálunk két ízben volt ilyen tematikus beosztású, ám módszertani célzatú szemle folklorisztikánkban. KIRÁLY György a magyar ősköltészetről írott könyvében immár panoptikumszerűen csoportosította a tévedéseket, és végtére is teljesen negatív végeredményt kapott: mivel módszertanilag minden megközelítést hibásnak talált, pozitív eredményt sem fedezett fel. Másodszor MARÓT Károly kísérelte meg a „magyar ritológia" javaslatát kifejteni szokásköltészetünk néhány témáját véve elő. Itt sem az eredmények betakarítására került sor, csupán programot adott, amit azóta sem teljesített folklorisztikánk sem módszertani, sem filológiai szinten. Mindkét magyar példa elszomorító finn kollégáink eredményeihez képest. Vagy csakugyan nincs olyan témaköre folklorisztikánknak, ahol módszertanilag is fontos eredményeinket akár 10—12 fontos fogalom köré csoportosítva — mint HONKO tette — összegezhetnénk? E keserű kérdés azonban azt is jelzi, milyen komoly eredménynek tartjuk a finn összefoglalást, és annak előzményeként az ott évtizedek óta végzett monografikus munkák valóságos sorozatát. (Amihez remélhetőleg egyszer HONKO említett művének második, befejező kötete is csatlakozik majd.)

Már esett szó arról, hogy milyen téves az a szűk látókörű felfogás, miszerint a finn folklorisztika csak a *Kalevala* meg a mesekatalógusok távlataiban lenne értékelhető. Mindig is volt újító ereje, és gyakran igen korán vett figyelembe új jelenségeket, ezeket

mindig valamelyest folklorisztikai módszerrel tette a magáévá. Két témakörben is (a gyermekfolklór és természetfeletti babonák vizsgálatakor) Leea VIRTANEN, a helsinki egyetemen KROHN, HAAVIO és KUUSI jelenlegi utódja, ilyen úttörő szerepre vállalkozott — nem is minden finn folklorista osztatlan elismerését aratva. Mostani összegezése a hagyomány társadalmivá válását érinti, és a „szocializálódás" jelenségét igen tágan értelmezi. Előbb ő is tudománytörténeti megjegyzést tesz, és a kvantitatív vizsgálatok általánosítható vonásaiból indul ki, majd a hagyományozásban a jelen levő környezet fontosságát emeli ki, a csoport nemcsak kerete és fenntartója, hanem gyakran létrehozója is a hagyománynak. A hagyományozás folyamata viszont önmagában is közösségképző tényező. A sztereotípiák megemlítése után egyén és közösség sokszor érintett kérdésére utal, itt azonban az egyedi változatokat és az értékrendszerek kutatásának fontosságát hangsúlyozza. A témakörhöz idézett tények széles körből származnak: iskolásgyerekek játékai és szavai, napjaink rémtörténetei, de a hagyományos epikus énekmondók helyi hagyománya egyaránt szóba kerül. Ha összegezni kívánjuk e dolgozatot, azt mondhatjuk, mindaz igaz, amit VIRTANEN a közösségről, a folklórnak a közösség életébe bejutásáról ír: mégis, együttvéve sem teljes ez a kép. A közösség inkább történeti és inkább társadalmi tényező, ugyanakkor a hagyomány sohasem adja ki egy közösség teljes életvitelét, abban a dinamizmus legalább olyan fontos, mint a bármily tágan értelmezett tradíció. Ez a kérdés viszont megint csak túlmutat a folklorisztikai közösségvizsgálat határain. Ezenkívül a modern közösségek hagyományainak szocializálódása különleges jelenség is. GEHLEN megnevezését parafrazálva „Spätfolklore"-jellegű, még ott is, ahol maguk a témák, motívumok, műfajok és adatközlők egyébként a „klasszikus" folklórt hordozzák. E témakörrel azonban külön kellene foglalkozni, annyival is inkább, mivel tudtommal még sohasem érintették központi témaként — pedig az.

A másik pólust, az egyént PENTIKÄINEN mutatja be, akinek legfontosabb munkái éppen a kivételes adatközlő, Marina Takalo alakját állították a világ folkloristáinak figyelme elé. A „hagyományhordozó" alakja, ez ilyen kutatás történetének áttekintése után a legfejlettebb megvalósulásról, a mesemondó-monográfiákról szól. (Itt AZADOVSZKIJ, ORTUTAY, HENSSEN, TILLHAGEN, DÉGH munkáit ismerteti, kommentálja. Noha mindegyikhez adhatnánk még tudománytörténeti pontosítást, a tömör összegezés mintaszerű, és mivel a kérdés továbbfejlesztő kutatója adta, azt is láthatjuk belőle, mi maradt meg a nemzetközi folklorisztika számára a szerzők eredményeiből.) *Kultúra és személyiség* címmel a sokféle antropológiai megközelítési lehetőség közül BENEDICT és MEAD, KARDINER és mások *basic personality* és kultúratípus kategóriáit helyezi előtérbe. Az élotrajzi-élettörténeti kutatási módszert elsősorban amerikai etnológusok munkái nyomán idézi. Kitér az előadásmód *(performance)* kutatására is, majd a hagyomány kommunikációs modelljéről korábban adott (és nálunk is többször bemutatott) saját vázlatát részletezi. Ez a szociokommunikáció és a kontextusvizsgálat egyik legjobb modellje (magam sokkal inkább a kommunikációtípusok szerinti modellt javasoltam), egy kissé már nem is a kommunikáció, hanem közösség, kultúra és egyén kapcsolatainak a rendszerét jelzi. A mélyinterjú és a repertoár-vizsgálat vagy a terepmunka megemlítése már nyilvánvalóan Takalo személyes bemutatásához vezetett, ahol új témákként a „megvilágítandó" *(explanandum)* érdemel figyelmet. Élet és élettörténet, miliő és kultúra, identitás és személyiség nyilvánvalóan fontos jelenségek, és természetes, hogy külön hangsúlyozódnak. A vallásosság, a világkép és annak megnyilvánulása, a hagyomány keretei és az egyéni alakítókészség is szóba kerülnek Takalo példáin illusztrálva, és e bonyolult témákról valóban úgy lehet csak pár oldalon is valamit mondani, ha az olvasót a részletes monográfiákhoz utasíthatjuk. Végül is a kultúrán belül való vizsgálat, a leíró és a törvényalkotó (itt az *-etic* és az *-emic* csak megközelítően jó terminusok) módszer megkülönböztetése kerül szóba. Úgy látszik, PENTIKÄINEN elégedett az egyéniségkutatás látszólag szűkebb horizontjával, és a módszertani általánosítást tartja ehhez nélkülözhetetlennek. Az ő terminusai és ezek sorrendje valóban ad ehhez biztatást. Ami itt a „magyar iskola" eredményeit illeti, azt a már többször elmondott, ám csöppet sem tréfásnak szánt megállapítást tehetjük, hogy a magyar egyéniségkutató folklorisztika valóban világraszóló eredményeket ért el — a skandináv kutatók interpretációjában. Természetesen igaz, hogy nem a mi feladatunk leszállítani honfitársaink világhírének ázsióját, azonban a magyar folkloristák azt is tudják, mi hiányzik ORTUTAY befejezetlen és teljes egészében publikálatlan Fedics-gyűjtéséből, mennyiben torzó DÉGH Linda kakasdi disszertációja, ha eredeti címét „népmese és társadalom" vesszük, és nem a német kiadásban már szűkebbre fogott „Erzählgemeinschaft" fogalmával helyettesítjük ezt a tágabb témakört. Azt is tudjuk, hogy nálunk a Fedics-monográfiát szembeállították a *Baranyai Magyar Néphagyományok* „igazi" folklorisztikájával, és a „mesekeret" meg a „falun kívüli mesélés" (hogy ne a mágikus mesemondóalkalom témáját említsem) részletkérdéseit vették elő a magyar iskola vitáiban. Volna tehát mit vissza-

kölcsönöznünk saját irányzatunk nemzetközi hírnevéből és egyszer mégiscsak megírni a magyar mesekutatás módszertani eredményeit összegező tanulmányt — amíg ugyanis nem készül ez el, nemcsak a *Magyar Népkutatás Kézikönyvé*ből hiányzik mindmáig éppen a mese-tanulmány, hanem magunk sem látjuk igazán, hányadán is állunk itthon mesekutatásunk világraszóló eredményeivel.

Visszatérve a finn kézikönyvhöz, nem is tudjuk, kit dicsérjünk a pompás arányokért. Azt, hogy a kutatástörténet szellemes áttekintést ad, valóságos útbaigazítást a vizsgálatok hagyományos elvégzéséhez, hogy a modern vizsgálatok bemutatása egyben a természetfeletti témakörét, a folklór szokásszerűségét is bemutatja; hogy éppen a közösség és az egyén hagyományairól módszertani szempontból is biztos útbaigazítást kapunk — elsősorban a kitűnő tanulmányok kitűnő íróinak az érdeme. Az egész kötet is mestermű: fontos kérdéseket tárgyal, nem túl sokat és nem túl bőven — de nem is túl keveset és nem is felületesen. Mindenképpen közzé kellene tenni angolul is, hogy más is tanulhasson belőle. Már a felvetett kérdések is jelzik (pedig itt csak *pro domo* beszéltünk), a munka továbbgondolásra serkent, ami bizony nem minden folklorisztikai kézikönyv érdeme. A finn folklorisztika domináns eredményeinek újabb bizonyítéka e kötet. Irigykedve gratulálunk.

Steward, Julian H.: Evolution and Ecology. Essays on Social Transformation. Edited by Jane C. STEWARD and Robert F. MURPHY. University of Chicago Press. Urbana—Chicago—London, 1977. 406 l.

Sárkány Mihály

„Egy tudósnak a tudományhoz való hozzájárulását inkább kellene aszerint megítélni, hogy mekkora ösztönzést ad a kutatásnak a problémák jellegével, amelyeket felvet és az érdeklődéssel, amit támaszt, semmint provizórikus hipotéziseinek tartóssága szerint" — írja Karl WITTFOGELről Julien H. STEWARD nem sokkal 1972-ben bekövetkezett halála előtt, és mintha saját életművének védelmében tette volna. Holott ez az életmű nem szorul védelemre. STEWARD kétségtelenül a XX. századi amerikai antropológia egyik legnagyobb alakja volt. Nagyszabású összehasonlító megállapításai a patrilineáris hordák létrejöttéről és az öntözésen alapuló civilizációk életpályájáról ugyan nem bizonyultak kellően megalapozottnak, de a belőlük leszűrt kutatási stratégia, a kulturális fejlődés ökológiai és ezért szükségképpen multilineáris megközelítése minden elméleti és módszertani gyengéje ellenére (ezeket elsőroltam a Világosság 1979/8—9. számában) termékenyítően hatott az antropológiában, segített a kultúrát uraló törvényszerűségek kutatása iránti igény fenntartásában, és nem utolsósorban a STEWARD által felvetett problémák megoldására—meghaladására vezetett.

Posztumusz kötetében már nem az elméleti-módszertani alapállását kinyilvánító és a *Theory of Culture Change*-ben (Urbana, 1955) összenyomtatottakhoz képest másodvonalbeli írásai érdekesek a szerzőnek. Ebben az összeállításban a szerkesztők arra törekedtek, hogy számot adjanak STEWARD sokoldalú érdeklődéséről, életművének egészéről, melyről a *Bevezetés*ben R. F. MURPHY alapos tájékoztatást nyújt. Ennek megfelelően elmélkedést olvashatunk a dél-amerikai indián kultúrák evolúciójának összetevőiről, újabb összegezést a soson társadalom fő vonásairól, tanulmányt az észak-amerikai indián kultúrák humorának egyező és eltérő vonásairól. Ez utóbbi írása volt egyik első, 1931-ből származó publikációja a szerzőnek. Találhatók a kötetben tanulmányok különböző társadalmak akkulturációjának közös jegyeiről, az etnográfiai, történeti és régészeti anyag összekapcsolásának módjáról történeti rekonstrukció érdekében. Mindezen írásoknál tanulságosabbnak találta a recenzens *Az area kutatás fogalmai és módszerei* címűt, valamint a *The People of Puerto Rico* (Urbana, 1955) kötethez írott bevezetést, amelyekben a szerző a regionális (és nem a kulturális area !) kutatás elveit fejti ki, első megfogalmazását adja a szociokulturális integráció egymásraépülő szintjeiről kialakított elképzelésének, és az elvek érvényesítésére alkalmas módszereket mutatja be a Puerto-Rico-i kutatás esetében. Módszertani utalásokban bővelkedik a *Modernizáció a hagyományos társadalmakban* tanulmány is, de STEWARD valószínűleg helyesen járt el, amikor másikat írt helyette az általa szerkesztett *Contemporary Change in Traditional Societies* (Chicago, 1967) kötetek elé bevezetésként. Ez utóbbi, valamint a WITTFOGEL öntözési hipotéziséről írott tanulmány eredeti közlés (bár a hipotézis tarthatatlanságát már egy 1970-es cikkében elismerte STEWARD). A kötetbe foglalt többi írás másutt már (a R. MURPHYval együtt írt *Tappers and Trappers*... többször is) megjelent. Újraközlésük kétségkívül elsősorban tiszteletadás.

Ha STEWARD állított volna össze könyvet a hatvanas években írott tanulmányaiból — ami szándékában állt, mint felesége *Előszavá*ból megtudhatjuk — talán kevesebb

elképzelését fűzi össze, de inspiratívabb munkával gazdagodik a kulturális antropológia. Ebben a gyűjteményben akad néhány töprengésre késztető írás. Az azonban, aki STEWARD-ot valóban meg akarja ismerni, ne érje be ezzel a kötettel.

Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 179 lap

Verebélyi Kincső

Józsa Péter 1929. június 10-én született Budapesten. Apja mérnök volt, aki 1944-ben deportálás közben halt meg. Budapesti iskolái után 1947-ben iratkozott be a Pázmány Péter Tudományegyetemre, ahol magyar és francia szakos hallgató lett, később filozófiát és politikai gazdaságtant tanult. Professzorai közül LUKÁCS György és SZALAI Sándor volt a legnagyobb, legközvetlenebb hatással rá. Egyetemi évei után kiadókban dolgozott, 1957-ig. Börtönbüntetése letöltése után 1960-tól 1969-ig fordítóként tevékenykedett, majd 1969-től 1979. március 13-án bekövetkezett haláláig a Népművelési Intézet tudományos kutatója volt. 1972-től művészetszociológiát is adott elő az Eötvös Loránd Tudományegyetemen, ahol 1976-ban címzetes egyetemi docensi rangot kapott. 1974-től az MTA Szemiotikai Munkabizottságának titkára volt. Számos hazai és külföldi tudományos konferencián vett részt. Derékba tört életműve is rendkívüli méretű és igazán sokoldalú. Mintegy 15 könyve és tanulmánygyűjteménye jelent meg, több kötetet szerkesztett. Első tudományos cikke 1955-ben látott napvilágot, voltaképpen azonban 1963-tól jelentek meg folyamatosan tudományos dolgozatai. A bő másfél évtized során több mint 60 tanulmányt publikált. Amint tanulmánygyűjteményei is, ezek közül több a Népművelési Intézet kiadványaként látott napvilágot, közülük több kutatási beszámoló, ismét mások külföldi publikációk, így e dolgozatok többsége (!) a hazai kutatás előtt meglehetősen rejtve maradt. Már posztumusz tanulmánykötete (*Adalékok az ideológia és a jelentés elméletéhez*. Bp. 1979.) elején közlik művei (nem egészen teljes) bibliográfiáját. Itt sem sorolják fel azt a mintegy 80 kiadványt, amelyeket ő fordított magyarra. (Ezek közül néhányban nem szerepel fordítóként.) Szinte az ő nevéhez fűződik a hatvanas évek elején a modern magyar szociológiai, társadalompszichológiai, kommunikációelméleti szaknyelv kialakítása. E munka során is rendkívül széles áttekintést szerzett a pszichológia, művészetszociológia, pedagógia köréből. A néprajzkutatáshoz is kapcsolódott, elsősorban a francia etnológia jó ismerője volt, tematikusan pedig a mítosz-elmélet érdekelte. Mint a strukturalizmus és szemiotika egyik legjobb hazai szakértője, több olyan értekezleten vagy vitán vett részt, amelyeken az újító néprajzi törekvésekkel találkozhatott. Több általa szerkesztett műben is fontos néprajzi forrásanyag jelent meg. Érdekelték a vallás értelmezésének kérdései, ezért foglalkozott KARDOS László bakonycsernyei monográfiájával (Világosság, 1970. 2. szám). Az Elektra-témáról — egyik legkedvesebb, többször visszatérő kutatási területe volt ez — a *Mítosz és történelem* — konferencián adott elő (a kiadvány megjelent 1978-ban, az *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. füzeteként).

Kutatói érdeklődése az utóbbi évtizedben formálódott teljes körré: ifjúságszociológia, tömegkultúra-kutatás, filmelmélet és kultúraelmélet voltak ennek fő területei. Módszerként az empirikus szociológia és értelmezésként a modern francia strukturalizmus és szemiotika nevezhető meg. Több elméleti dolgozatban is foglalkozott e témakörrel. E téren legjelentősebb munkája *A társadalmi tudat kódjai. Strukturális szemiotika és marxista ideológia-elmélet* c. kandidátusi disszertációja (ennek tézisei és védése 1974-esek), amelynek első része a már a szerző halála után megjelent, de még általa szerkesztett, sőt korrigált mostani kiadvány. (A kandidátusi értekezés itt terjedelmi okokból ki nem adott másik két része Jancsó Miklós filmjeivel, illetve a mai társadalmi ünnepekkel foglalkozik. Ezek közül a Jancsó-tematikát számos tanulmányban érintette, az ünnepekről írott rész viszont önálló publikációban nem jelent még meg.) Megjegyezhetjük, hogy noha a könyv 1980-ban jelent meg, voltaképpen az 1973-as eredetivel azonos, későbbi szakirodalmat nem vesz figyelembe a szerző, a maga későbbi dolgozataira is alig utal. Ez azt jelenti, hogy aki csak a könyvet olvassa, nem tudja meg, hogy az *Ethnographia* etnoszemiotikai számában (LXXXVII./1976. 378—386.) már megjelent a mostani könyv egyik fontos része (a könyvben *A strukturális módszer* c. III. fejezet a 97—112. lapok között olvasható fele), ahol JÓZSA ugyan gondolatilag változatlanul, azonban kissé egyszerűsítve és további kutatásaira utalva összegezte a strukturális mítosz-elemzés tanulságait. Még érdekesebb, hogy a *Valóság* hasábjain (1975. 9. szám) LÁNG Jánossal folytatott vitája, amelyben ugyancsak a LÉVI-STRAUSS képviselte mítosz-elemzés kérdései kerültek elő, szintén említetlen a kötetben. (A másik résztvevő is hallgat e vitáról: LÁNG János *A mitológia kezdetei* (Bp. 1979.) könyvében a saját rendszerének előadása után *Egy különös mítosz-*

elmélet c. zárófejezetében (539—565.) eredeti elképzeléseit adja, meg sem említve, hogy más vélemény is elhangzott.) Igaz ugyan, hogy a vita résztvevői eleve teljesen más nézeteket vallottak, egymást meggyőzni nem is remélhették. Noha JÓZSA Péter értelmezése LÉVI-STRAUSS mítoszairól nyilván nem az egyetlen lehetséges interpretáció, hajdani ellenfelével szemben ő nem egyetlen (!) részlet ismeretében érvel, és nem eleve utasít el minden más magyarázatot. Ő sem említi viszont azt a széles körű nemzetközi szakirodalmat, amely a LÉVI-STRAUSS adta mítoszelemzéssel foglalkozik, sőt a magyar publikációkat (pl. a *Népi Kultúra — Népi Társadalom* IV. kötetében közölt dolgozatokat) sem használta fel. (Ezek viszont igencsak másodkézből készültek, és nem érintik azt az elméleti szintet, amelyen JÓZSA gondolkozott.)

JÓZSA Péter egyébként későbbi dolgozataiban némiként megváltoztatta jelentéselméleti elgondolásait, a francia szemiotika újabb fejleményeinek ismeretében a film és a társadalmi viselkedés kategóriáit másként értelmezte — mindez azonban munkája alapvető mondanivalóját nem érinti. A kötet végén található mintegy 200 tételes bibliográfia is az 1973-as esztendőig nevezhető teljesnek, addig igen körültekintő és gazdag. Általában a munka igen pontosan adatolt, fontos forrásműveket említ, mindegyik utalása ellenőrizhető. Különösen a LÉVI-STRAUSS elméletét bemutató részben azonban ma már másként fogalmaznánk. JÓZSA Péter tulajdonképpen felhasználhatta LÉVI-STRAUSS klasszikus műveit, az *Anthropologie structurale* 1958-as első tanulmánygyűjteményét, a *Le totémisme aujourd'hui* 1962-es kismonográfiáját, a *La pensée sauvage* 1962-es elméleti monográfiáját és a *Mythologiques* köteteit (1964—1971). Ez utóbbi teljes feldolgozását — úgy látszik — ő sem végezte el. Az első kötet tematikus nyitánya, valamint a negyedik kötet végének rövid „filozófiai" áttekintése azok a részek, amelyeket gyakrabban idéz. Érdekes, hogy a *Szomorú trópusok* útinaplóját (1955) még nem a magyar fordításból idézi, sőt máshol sem sorolja fel, mi olvasható már magyarul is az általa említett szerzőtől. Maga a szerző állapítja meg, hogy a rokonságszervezettel foglalkozó monográfiát nem dolgozta fel, mivel ez etnológus szakembert kívánna. Az *Anthropologie structurale deux* tanulmánykötetében (1973) közölt dolgozatok ugyan régebben is megjelentek már, JÓZSA viszont közülük csak elvétve említ valamit, inkább a mítoszok elemzését illetően volna itt feldolgozandó további szempont, mivel azonban JÓZSA csak néhány, a maga szempontjából fontos vonást hangsúlyoz, e kötet fel nem használása nem változtat sokat JÓZSA saját mondanivalóján. Még érdekesebb lett volna, ha JÓZSA feldolgozza a *La voie des masques* két kötetét (1975) is, mivel itt LÉVI-STRAUSS a mitológiát nem szóbeli szövegekkel, hanem téralkotó művészettel kapcsolja össze. E kiegészítéseket is megemlítve megállapíthatjuk, hogy JÓZSA Péter könyve lezárt egész, amely a megírástól (1973-ig) eltelt hosszú idő alatt sem veszített érdekességéből, újszerűségéből sem. Ez az első monografikus áttekintés nálunk LÉVI-STRAUSS gondolatrendszerének néhány igen fontos összetevőjéről. Mindezt viszont JÓZSA Péter egy általa képviselt rendszerbe illeszti, munkája ezért nem tudománytörténeti, hanem társadalomelméleti jellegű: a mai társadalmi tudat meghatározóit, ahogy ő mondja, „kódjait" próbálja értelmezni.

Amint ezt idézett Ethnographia-beli cikkében is írta, a strukturalizmus helyes gondolata volt a társadalmi kommunikáció fontosságának hangsúlyozása. Könyvének első fejezetében a záró rész, valamint a második fejezet foglalkozik azzal, hogyan rajzolható meg a társadalmi tudat marxista módon. Itt veti fel, hogy az úgynevezett „homológ-metaforikus" kód alkalmas a mítoszok, a film, az ünnepek, általában a mindennapi élet sok jelenségének leírására. Ezért foglalkozik részletesen LÉVI-STRAUSS módszerével, mivel ennek analógiájára képzeli el a felsorolt kutatási területek vizsgálatát.

A könyv igen nagy értéke az, hogy bemutatja LÉVI-STRAUSS filozófiai nézeteit, azokat a bírálatokat, amelyek ezzel kapcsolatban megfogalmazódtak. Itt JÓZSA filozófiai jártassága igen hasznos. Nem foglalkozik viszont a néprajztudományon belüli vitákkal (így például csak utal LÉVI-STRAUSSnak PROPP morfológiájáról írott bírálatára, illetve PROPP válaszára; vagyis arra, ahogy a szovjet folkloristák megkísérelték folytatni LÉVI-STRAUSS mítosz-kutatásait). Amikor a LÉVI-STRAUSS módszert idézi, a mítoszok elemzési gyakorlatát mutatja be. Itt természetesen csak részleteket, néhány szempontot említhet, hiszen a *Mythologiques* négy kötetében összesen 813 mítoszt elemez a szerző, többet változataikban is, ezen kívül több módszertani dolgozatában még további mítoszokról is megjegyzéseket olvashatunk. Általában igen pontosan közvetíti azt az elméleti szintet, amely mind LÉVI-STRAUSS, mind bírálói munkásságában megfigyelhető. Mivel erre az etnológus-kritikusok ritkán alkalmasak, a könyv nagy érdeme, hogy ez a szempont következetesen érvényesül benne. Egyébként, noha JÓZSA Péter korrekt beszámolót ad, mégis inkább a maga felfogásának megfelelően csoportosítja anyagát, és a bírálattól sem riad vissza. Noha tisztelettel, de alapjában kritizálja ő is LÉVI-STRAUSST. A bírálat kettős jellegű: egyrészt számon kéri rajta a marxista és a maga által kialakított elgondolásokat

(például éppen a homológ-metaforikus kód fontosságának hangsúlyozását), másrészt olyan következetlenségekre mutat rá, amelyek LÉVI-STRAUSS egész világnézetére vonatkoznak. Amikor bemutatja, hogy a bírálók milyen sokféle, egymásnak is ellentmondó véleményt tulajdonítottak LÉVI-STRAUSSnak, arra is utal, hogy maga LÉVI-STRAUSS is homályban hagyja olvasóit, mennyire és miért általános érvényűek a maga modelljei. Hogy az etnológiai adatok alapján lehetséges-e egy egyetemes, „strukturalista" társadalomelmélet, maga LÉVI-STRAUSS nem állítja, de nem is tiltakozik e megoldás ellen. JÓZSA elégedetlen mind e megoldással, mind annak kétértelmű voltával. A mítoszvizsgálatban is kifogásolja az erőltetett eljárásokat. Ugyanakkor az Európán kívüli társadalmakra JÓZSA is érvényesnek tartja a primitív gondolkodásról írott monográfiában kifejtetteket — ezért a maga bíráló álláspontja is kétértékű.

Összefoglalva azt mondhatjuk, igen örvendetes, hogy magyar monográfia jelent meg a talán legfontosabb modern etnológus gondolatvilágáról. Az is szerencsés dolog, hogy egy filozófus, szociológus írta ezt, mivel így új távlatokat nyit a néprajzi olvasók számára is. JÓZSA Péter ismeri témakörét, módszere nem az eleve elutasítás, vádaskodás, amelyekre volt példa korábbi (magyar) művekben is. Bíráló megjegyzései a marxista társadalomelmélet alapján fogalmazódtak meg. Mindezzel együtt is szükséges maradt azonban az, hogy az elméleti és tudománytörténeti tisztázás után most már konkrét anyagon próbáljuk ki, fejlesszük tovább LÉVI-STRAUSS elgondolásait. Ez azonban már a hazai néprajztudomány feladata, amihez JÓZSA Péter monográfiája igen megkönnyítette az utat.

Serpell, Robert: Kultúra és viselkedés. Gondolat. Budapest, 1981. 187 l.

Niedermüller Péter

Nem nevezhető éppen szerencsésnek e könyvecske címe, hiszen az antropológia és általában a társadalomtudományok területéről számos olyan munkát ismerünk, ahol ezek a fogalmak — kultúra és viselkedés — csupán a semmitmondó általánosságok leplezésére szolgáltak. Jelen esetben azonban kellemes meglepetésben van részünk, hiszen Robert SERPELL könyvének egyik legnagyobb érdeme éppen tényszerűségében rejlik. A szerző egyetlen pillanatig sem törekedett a kérdéskör egészének értékelésére, hanem megelégedett néhány, de valóban fontos probléma körüljárásával. Ha van a társadalomtudományoknak interdiszciplináris jellegű ága, akkor a kultúraközi pszichológia feltétlenül az. Ez a sajátosság részben a kutatás tárgyából következik, hiszen az emberi viselkedés bonyolult szerkezete aligha ragadható meg egyetlen diszciplína, egyetlen eszközrendszer segítségével. Másrészt a társadalmi fejlődés előrehaladtával, a társadalmi lét mind összetettebbé válásával égető szükségszerűséggé vált (és válik) az emberi viselkedés különböző formáinak és típusainak egységes magyarázata. Nem valamiféle elvont tudományos problémáról van itt szó, hanem nagyon is élő gondokról, amit jól bizonyít a mai világunkban létező különböző kultúrák összeütközéséből fakadó megrázkódtatások szűnni nem akaró sorozata. SERPELL tanulmányában rendkívül mértéktartóan közelíti meg ezt az igen összetett és érzékeny problémahalmazt. Első lépésként a részben a kulturális antropológia által kidolgozott személyiségelméleteket tárgyalja, pontosabban azt boncolgatja, hogy a kultúra értékei és normái miképpen tükröződnek vissza az egyéni pszichikai sajátosságokban és attitűdökben. S noha az ismertetett tesztek és kísérletek egyértelművé teszik az egyes személyiségtípusok közti eltéréseket, mégis ma még aligha megvalósítható ezeknek az összefüggéseknek az egzakt leírása (ami persze nem a szerző hibája). A megoldás egyik lehetséges módját az ún. mező-függőség elmélete jelenti, amely azt vizsgálja, hogy a különböző kultúrák az önálló, kevésbé befolyásolható vagy pedig a környezete által irányított, annak alárendelt individuumokat preferálja-e. Már itt nyilvánvalóvá válik, hogy a kultúraközi pszichológia talán legfontosabb terrénumát a kognitív funkciók leírása jelenti. E funkciók a kultúra által kidolgozott közvetítőeszközökön keresztül ragadhatók meg, amelyek közül minden kétséget kizáróan a nyelv a legfontosabb, noha a megismerés más módozatai (vagy pl. a képérzékelés sajátosságai) is pregnánsan mutatják a különböző kultúrák kognitív rendszereinek diszkrepanciáját.

A kultúraközi pszichológia viszonylag pontosan képes rögzíteni ezeket az eltéréseket; különösen akkor, ha a „nyugati" (a szerző szavaival „angolszász, protestáns, középosztálybeli, fehér bőrű, férfi egyetemi hallgatók...''), illetve a harmadik világ kultúráit veti össze, e kultúrák személyiségtípusait ütközteti. Ennek során nyilvánvalóvá válik, hogy a különböző kultúrák más és más interakciós viszonyban állnak a természeti és társadalmi környezettel, aminek természetesen pszichikai következményei is vannak.

A kultúrák közötti különbözőség azonban nem valamiféle alá- vagy fölérendeltséget jelez, hanem csupán a kultúrák másságát. Másrészt egyértelművé teszi, hogy az eltéréseknek nem faji, genetikai, biológiai, hanem életmódbeli, kulturális, társadalmi, gazdasági stb. okai vannak. SERPELL könyve amellett, hogy jó összefoglalás és tanulságos bevezetés a kultúraközi pszichológia rejtelmeibe, határozott állásfoglalás is a kultúrák közötti különbségek politikai-ideológiai felhasználása ellen.

Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales par A. J. GREIMAS—E. LANDOWSKI, etc. Hachette. Paris, 1979. 254 l.

Voigt Vilmos

A *Langue — Linguistique — Communication* sorozata az utóbbi években a GREIMAS és munkatársai által képviselt francia szemiotikai irányzat legfontosabb fórumává vált. Itt jelent meg COURTÉS könyve a narratív szemiotikáról, GREIMAS és COQUET szemiotikai-terminológiai szótára, a jelen kötet pedig a társadalmi szemiotika „szövegelemzési" gyakorlatát mutatja be. Ehhez sajátos, bizonyos fokig célravezető módszert választottak. A két szerkesztő bevezetőjében elmondja, hogy pedagógiai, tudásszociológiai és ismeretelméleti (nem csupán szövegelméleti és szemiotikai) szempontból tartották fontosnak, hogy klasszikus értékű társadalomtudományi szövegeket vegyenek elő és elemezzenek, mint a „discours" újszerű, fontos példáit. Három részből áll a kötet: 12 szerző írásait hozza, az első öt a társadalomtudományokban rendszerszerűséget kereső öt tanulmány, a második öt a discours episztemológiai kérdéseire keresett megfelelő szövegeket. Végül két összegező cikk is van a kötet végén. A vállalkozás fontosságát jelzi, hogy például DUMÉZIL vallástudományi szövegéről GREIMAS ír (ebben a rendszerszerűség és a véletlenszerűség, egyszersmind a tudományos utalás kérdéseit vizsgálja), LÉVI-STRAUSS szövegéről szólván a rendezettség fogalmát vizsgálja COURTÉS, MAUSS szövegén a magyarázat és az érvelés kérdéseit mutatja be GENINASCA, de van politológiai-szintagmatikai, történelemelméleti megközelítés is. Az elméleti részben a filozófia dominál, ezt szövegelméleti, kommunikációelméleti, ismeretelméleti megjegyzések kísérik. BARTHES szemiotikai szövegét szemiotikai módon elemzik. Két interpretálástípus interpretálását is kapjuk: az irodalomkritika és a bibliai szövegmagyarázat példáján. Az egyes dolgozatok eltérnek egymástól, noha törekednek arra, hogy terminológiájuk összeegyeztethető legyen. Így is jelentős e munka, amely azért is érdekes, mivel a kiválasztott szövegek önmagukban is tudományos nézeteket, eredményeket képviselnek, elemzésük pedig hasonló elemzéseket tesz elvégezhetőbbé.

van Willigen, John: Anthropology in Use. A Bibliographic Chronology of the Development of Applied Anthropology. Redgrave Publishing Company. University of Kentucky, 1980. 80 l.

Niedermüller Péter

Az utóbbi évtizedek antropológiai kutatásának egyik legdinamikusabban fejlődő, különösen érdekes ágát jelentik az alkalmazott antropológiai kutatások *(applied anthropology)*. Az alkalmazott antropológia a szaktudományos antropológiák eredményeinek és módszereinek a politikai gyakorlatban, a kormányzás mindennapjaiban való felhasználását elemzi, mégpedig két szinten: egyrészt feltárja és leírja a hatalomnak, a kormányzatnak az eredeti, autentikus kultúrát és társadalmi rendet manipuláló eszközrendszerét (eközben gyakran érintkezik a politikai antropológiával); másrészt pedig igyekszik a kormányzat munkáját megkönnyíteni, azaz a feltárt kulturális, társadalmi sajátosságokat igyekszik a politikai gyakorlat nyelvére lefordítani. Ezek a kutatási tendenciák szoros kapcsolatban állnak e tudományszak kialakulásának történetével. Az alkalmazott antropológiai kutatások a XIX. század végén indultak meg, amikor a nagy, kiterjedt és az európaitól egészen eltérő kultúrájú gyarmatbirodalmak irányítása mind nehezebbé vált. A kutatási terület igazi fellendülése azonban csak 1945 után indult meg, amikor a gyarmatbirodalmak felbomlásával, új államok kialakulásával (elsősorban a „harmadik világban") jelentős mértékben megnőttek az alkalmazott antropológia lehetőségei.

Mindezt jól mutatja a kezünkben levő bibliográfia is. A szerző időrendi sorrendben, ezen belül pedig földrajzi rendben közli meglepően gazdag anyagát. A bibliográfiának külön előnye rendkívül jó áttekinthetősége, valamint informatív volta. A kronológiai renden belül külön sorszámok jelzik a különböző földrajzi területeket. A rövid annotáció az adott időpontban az adott területre vonatkozó alkalmazott antropológiai kutatásokat

jellemzi, majd ezt követi a vonatkozó tanulmányok felsorolása. Ily módon a bibliográfia fontos forrását, mintegy vázlatát jelenti az alkalmazott antropológiai kutatások tudománytörténetének is, ami miatt külön érdemes számon tartanunk van WILLIGEN munkáját.

Kiss Lajos: A szegény emberek élete I—II. A Magyar Néprajz Klasszikusai. Gondolat. Budapest, 1981.

Jávor Kata

A nemzetközi szociálantropológiában csak az 1960-as években, a parasztságkutatások, nagyvárosi kutatások nyomán vert gyökeret a „szegénység kultúrája" fogalom és irányzat, elsősorban Oscar LEWIS munkái révén. KISS Lajos ennél jóval korábban, már az 1930-as években ennek volt az úttörője és máig legkitűnőbb magyar szakembere.

Munkájának jelen kiadását az teszi különösen indokolttá, hogy nemcsak egy letűnt világot ábrázol nagy hitellel, de módszertanilag is igen fontos eredményekre jut, amelyek mai napig hiányoznak a néprajztudomány eszköztárából.

Ilyen fontos eredménye a könyvnek a városi és falusi vagy tanyai társadalom közti rejtett csatornák bemutatása. Ahogy a városi, ill. falusi szegénység formáit, lépcsőfokait bemutatja, föltárja egyben a gyakran nagyon is különbözőnek képzelt városi és falusi kultúra közötti kapcsolódási pontokat. Kimondatlanul is benne van a könyvben, hogy éppen a szegény rétegek kultúrája, életmódja milyen közel áll egymáshoz városon, ill. falun, s hogy a falusi szegények kultúrája sok tekintetben köztes helyzetben volt. Neveltetésük, normáik, egy paraszti kultúrában gyökereztek, de a megélhetés kényszere gyakran sodorta őket a városi társadalom alsóbb rétegei közé, onnét esetleg megint vissza. Épp a szegény réteg fontos motorja volt a falusi társadalom átalakulásának azzal, hogy annak lehetőségeit mindig tágítani volt kénytelen. Hogy csak egy példát említsünk, azt a patriarchális családképet, amit a gazdatársadalom tovább képviselt, a szegényebbek hamarabb felcserélték egy inkább partnerkapcsolatra épülő családmodellel. Már csak azért is, mert a szegény családokban az asszonyok fontosabb szerephez jutottak úgy a megélhetés előteremtésében, mint a család összetartásában.

Módszertani bravúr az a mód is, ahogyan KISS Lajos az ember és tárgy viszonyát megközelíti. Úgy mutatja be az egy-egy szerephez tartozó eszközkészletet, hogy abból megtudjuk mikor és milyen körülmények közt találkozik vele először a gyermek vagy ifjú, s hogy milyen képességeket és tudásokat feltételez és egyben örökít tovább egy puszta eszköz. Hogy hogyan lesz technológia egy ember, egy eszköz s a használatára történelmileg kialakult optimális mód találkozásából. De még egy tárgyhoz tartozó „diszfunkciókat" is megismerjük: hogy mi másra lehetett és szokták használni rendeltetésszerű használatán kívül.

Belülről ábrázolja a szegények világát, de a belső indítékok és döntések motívumai mellett felvillantja a mű a kényszerhelyzetekben is adódó választási lehetőségeket.

Úgy mutatja be a hódmezővásárhelyi szegénység életét, hogy abból kirajzolódik a társadalom másik, „gazdagabbik" fele is, úgyis mint munkaadók, úgyis mint egy teljesebb paraszti kultúra hordozója. De bármennyire is része a paraszti társadalomnak a szegénység, a szegénység kultúrája, sok szempontból sajátosan különálló kultúra azon belül. Nemcsak azért, mert egy töredékesebb megvalósítása a „proper peasant" kultúrának, de bizonyos, csak rá jellemző pályák, választások, kényszerek és tudások miatt is.

KISS Lajos nem a sajnálkozás leegyszerűsítő hozzáállásával közelíti meg tárgyát, amely az efféle témáknak kötelező megközelítése szokott lenni. Bemutatja a szegénység „gazdagságát", azt, hogy szűkösségében is mennyi fokozata, milyen széles skálája van. Hogy struktúrája, sőt hierarchiája van. Egy kultúra elsajátításának és gyakorlásának anyanyelvi szintű ismerete és bemutatása e mű a születéstől a halálig.

KISS Lajos leírásai olyan pontosak, mint egy inventárium azzal a különbséggel, hogy nemcsak tárgyaikat, de egész magatartásukat, még érzelmeiket is inventáriumba veszi. A tudományos pontosság nála szépírói erényekkel párosul, melynek szépségét mély humánuma adja.

A könyv először 1939-ben, ill. 1943-ban jelent meg 2 kötetben, majd 1955-ben összevonva, ahogyan most is, ORTUTAY Gyula bevezetőjével. Már az 1955-ös kiadás sem hozta teljességében a könyv eredeti, KISS Lajos által készített jegyzetapparátusát, végképp érthetetlen azonban, hogy ez a legújabb kiadás miért mellőzte teljes egészében azt. Pedig a hódmezővásárhelyi tájszavak a mai olvasónak még inkább magyarázatra szorulnának.

Tárkány Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások. Társadalomtudományi Könyvtár. Gondolat. Budapest, 1981. 904 l., 8. rajz

Bónis György

Tárkány Szücs Ernő rendkívül nagy feladatra vállalkozott: a magyar jogi népszokások egy kötetbe való összefoglalására. A felszabadulás utáni lebecsülő vélemények után eljött az ideje egy ilyen szintézisnek, és a szerző, aki négy évtizede foglalkozik a témával, a legalkalmasabb áttekintésére. Nehezítette feladatát, hogy még a rendszert is magának kellett megalkotnia: ebben a tételes jog rendszerezését a néprajz szempontjaival vegyíti. Így rendkívül érdekes, olvasmányos kötetet tesz le az olvasó asztalára.

Jogi népszokások című, első fejezetében a következő kérdéseket tárgyalja: gyűjtemények, a munka célja, emberi magatartás, társadalmi elismertség, források, jogi tartalom, jogi hagyomány, jogi népszokás és külföldi törekvések. Ez a fejezet tudománytörténet is, említi a jogi hagyományokkal bármilyen mértékben foglalkozókat Tagányi Károlytól Ortutay Gyuláig. Ezután közel 200 oldalon foglalkozik a „személyt" érintő jogszokásokkal, elsőnek a személy és a társadalom viszonyával, ilyen címek alatt: lokalitás, rendiség, osztályok, vallás, nemzetiség, nem, kor, egészségi állapot, családi állás. Következő nagy kérdésköre a „belépés a társadalomba". Itt a születést, a várandós asszony és a magzat helyzetét, a szülést, a befogadást, a névadást (keresztelést), az egyházkelőt, a gyermeket, a házasságon kívül született gyermeket, a nemzőtársat, a személynevet, Körösfő névadási rendszerét, a nevelést, az avatást és a legény szervezeteket veszi sorra. Természetesen következik a születés ellenében: a halál. Itt a következő kérdések szerepelnek: a gyász, a búcsúzás a halottól, a temetés, a temető, a sírhely, a tor és a halottak kultusza. *Személyiség és jogok* címen jogi kérdéseket vesz sorra: a személyiséget, a személyiség és a közvélemény viszonyát, a kiemelkedő személyiségeket, a személyiség jogi jeleit és a jogi személyt.

Másfélszáz lapot szentel a szerző a házasságnak. Elsőnek a házasságot általában tárgyalja: a házasság célját, fogalmát, formáit; a rablást, lopást, szöktetést, a vételt, próbát és cserét, a házasságtörést, válást, második házasságot, a házasságon kívüli nemi kapcsolatot, a szexuális vendégbarátságot, végül a házasság alapelveit. Ezután a párválasztás címén a megkötöttségek, az endogámia, egyéb szempontok, a párválasztás alkalmai, a „ki választ párt?" kérdés, és a közvetítők jönnek sorra. Kézfogó címén a megkérés, kézfogó, jegyesség, a kiházasítás kötelező mértéke, a házassági szerződések és a hitbér (móring) szerepelnek. Végül a házasságkötés címén a kérdések nagy tömege vetődik fel: a lakodalom szervezete, a vendégek, a hivatlanok, a főszereplők, a lakodalom főbb aktusai, a kikérés, a kiházasítási javak, a befogadás, a társadalmi hozzájárulás (támogatás) egyéb formái, a vőlegénykelengye, a hérész, a szólás, a menyasszonytánc díja, a lakodalmi mosdatás, a termőág licitálása, egyéb ajándékozás, házassági vagyonjogi kérdések, emberré—asszonnyá avatás és a lakodalom hatósági ellenőrzése.

Család címen előbb a család tulajdonképpeni kérdései (a család általában, fogalma és formái, a kiscsalád, a törzscsalád, a nagycsalád, fejlődési tendenciák a családdal kapcsolatban), utóbb a rokonság problémái lépnek föl: vérrokonság, a rokonság számítása (fokai), nemzetség, had, műrokonság, lelki rokonság és sógorság.

Ezeket a fejezeteket ismét egy lényeges rész követi: *A tulajdon*. Elsőnek a tulajdon fogalma, „modellje", a feudális földtulajdoni rendszer, a birtoklás, a használat, a rendelkezés; utána a szerzésmódok: elválasztás, gyűjtögetés, idegen joga a terméshez, vadászás—madarászás—mézrablás, halászat, bányászás, foglalás, átalakítás, találás, majd a „munka" fajai: közcélú munka, magáncélú munka, kölcsönösségen alapuló munka, bérmunka, majd az árucsere (formái, a vásár, a vásár megszervezése, a vásárbíróság, a vásárnyitás, a vásári forgalom, az üzleti szokások) és a vagyon (telepítés, védelem, hasznosítás). Itt, utolsónak szerepel az öröklés (a családi vagyon, a juttatás kritikus alkalmai, törvényi öröklés, végrendelet, a végrendelkezés okai, öröklési rendszerek párhuzamos érvényesülése, eljárás). Mintegy összefoglaló az *ellenőrzés, konfliktus, kényszer* című fejezet, amely a neveléstől a társadalmi kényszeren (közvéleményen), a konfliktuson, az önbíráskodáson, a harmadik személy közreműködésén, a hatósági kényszerben való közreműködésen át az egyházi kényszerig vezet. Az *Összefoglalás és kitekintés* című fejezet első kérdése „fent és lent" a jogban, tehát voltaképpen számvetés az eredményekről, amit Kulcsár Kálmán szociológiai elemzése követ. A kötetet a gyűjtési források, a rövidítések, a fontosabb irodalom jegyzéke, tárgymutató és helységmutató zárja le.

Tárkány Szücs Ernő munkájának nemcsak a megelőző gyűjtések szolgáltattak anyagot. A szerző rendkívül nagy gonddal mélyült el a néprajz irodalmában és használt fel minden idevágó anyagot. Így munkája valósággal a jogi népszokások korpusza, az általam

még igen ifjan hangoztatott tétel igazolása. Ezentúl már nemcsak beszélhetünk a jogi népszokásokról, hanem egy kilencszáz lapos kötettel is bizonyíthatjuk létezésüket. A szerző figyelme az egykori Magyarország egész területére kiterjed, időben pedig az 1700—1945 közötti időt öleli fel.

Ebben a vonatkozásban említhetjük meg első kifogásunkat. Természetes, hogy a népszokások anyaga belenyúlik a jogtörténetbe, de itt a szerzőtől nagyobb pontosságot kérnénk számon. Nem mintha állításaiban hiba találkoznék, de megfogalmazásuk gyakran kérdést hagy nyitva: mikor történt ez vagy az a változás? Második kifogásunk régi néprajzi vitát ébreszt fel: mi is az a „Nép", mely a jogszokásokat életben tartja, még a tételes jog ellenére is? Röviden: a jelen kötet csak a parasztság — lassan-lassan kiveszőben — hagyományát őrzi meg, vagy a munkásfolklórt is körébe vonja? TÁRKÁNY SZÜCS láthatóan a tágabb felfogás híve, de ezt nem mondja meg határozottan.

Ismertetésünket egy szubjektív megállapítással zárjuk. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő egyike volt azoknak, akikkel rövid kolozsvári működésünk során a kalotaszegi gyűjtést megindítottuk. Sajnos, a háború elsodorta a gyűjtött anyagot, de nem csorbította TÁRKÁNY SZÜCS érdeklődését. Úgy érzem, hogy ő most teljesítette ki azt a tevékenységet, amelybe negyven éve, a néprajzzal alig ismerősen belekezdtünk. S ha jelenlegi könyve jó és értékes — mert az —, akkor ebben az érdemben az initiator is osztozik.

Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Néprajzi monográfia. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 495 l.

Földesné Györgyi Erzsébet

Keveset tudunk a régi falusi gyermekéletről — ez visszatérő gondolatunk, ha a témához áttekintés, összefoglalás igényével közelítünk. GÖNCZI Ferenc könyve, KRESZ Mária kéziratos és részlegesen kiadott monográfiája mellett töredékes, a részletkérdésekre vonatkozó információk állnak rendelkezésünkre a szakirodalomban. Nagy eredmény, hogy legalább a játékok énekkel kísért anyagának korpusza egy kötetben kézbe vehető a Magyar Népzene Tára első köteteként, s bizonyára ez is már kiegészítésre érett a megjelenés ideje óta. Másrészről a „régi stílusú" gyermekéletre vonatkozó adatok már nehezen gyűjthetők a felgyorsult társadalmi fejlődésű hazai területeken.

Mindezért nagy esemény, hogy hat év munkájának eredményeként néprajzi monográfia jelent meg GAZDA Klára sepsiszentgyörgyi múzeológus tollából a volt Háromszék (ma Kovászna) megyei falucska egykori és mai gyermekeinek életéről. Esztelnek elzártabb, „hagyományőrzőbb" község, mint környezete, ez fekvésének s a vasútállomás hiányának következménye. Így azután az innen nyert információk — amelyek az emlékezettel elérhető időszakot reprezentálják túlnyomóan teljes részletességükben, így a századelő, századforduló és az ennél korábbi idő már csak a gyér írásos anyag alapján képzelhető el — tényleges koruknál korábbi állapotot tükröznek relatív kronológiában.

GAZDA Klára a néprajzi monográfiák hagyományos felépítési módját alaposan finomítva alkalmazza. Műve két nagy részből áll: *Gyermekvilág* és *Játékkincs*, a terjedelem $^1/_3$—$^2/_3$-a arányban. Az első részben *Születéstől ifjúkorig* haladva a családtervezéssel kezdi. A korlátozatlan gyermekáldás kora itt az emlékezetben még elérhető, az első világháború nyomában bekövetkezett változások közé tartozik a gyermekszám korlátozás. A „kicsibuba" és anyja életében megjelenő gondok — amelyek valójában civilizáltabb körülmények közt is mindig azok maradnak — aprólékos gonddal kerülnek leírásra megoldásmódjaikkal, megoldási kísérleteikkel együtt. Így olvashatunk a terhességről, a születendő gyermekre vonatkozó jóslásokról, a bába-vezette szülés módjáról, a szülés utáni hat hét, az úgynevezett gyermekágy lefolyásáról, ami sokszor kemény munkában telt, s a csecsemő gondozásáról: fürösztéséről, pólyázásáról, szoptatásáról, altatásáról. Számos hiedelem pótolta és egészítette ki az ismeretet az orvos nélküli faluban a csecsemő betegségeire vonatkozólag. Megismerjük a gyermekszületéssel kapcsolatos társadalmi életet: a látogatásokat, ételhordást, a névadást, keresztelőt, a hozzá tartozó radinát s a gyermekágyas korszak végét jelentő avatást. Hasonló részletességgel folytatja a felnövekedő csecsemő mindennapjainak és kiemelkedő eseményeinek leírásával, az ülő, álló és járni tanuló gyermekkel való foglalkozást különösen szépen írja le a szerző, itt már a szóbeli tanítgatásnak is szerepe van. A gyermekbetegségek, gyógyításuk s a gyakori gyermekhalál tényének ismertetése zárja le a legkisebbekkel foglalkozó részt. A hat éven aluli, porban játszó gyermekek világa változik, számos, csak az első évben jelentkező probléma elmarad, megkezdődik a gyermek önálló élete. Az öltözet, tisztálkodás, alvás, táplálkozás, a velük való foglalkozás, nevelésük, részvételük társas összejöveteleken s szellemi fejlesztésük, játékuk s a munka első megismerése — ez az a tagolás, amelyben GAZDA Klára a

gyermeki élet első, önállóság felé tartó szakaszát leírja. Hasonló felosztású az iskolás gyermekek (6—12 év között) életének leírása, amelyben már nagyobb hangsúly esik a munkába nevelődésre. A munkák egész sorát ismerjük meg, amelyeket már gyermekkorban kezdenek megtanulni, gyakorolni: a pásztorkodást, a szénamunkát, a földműves munka bizonyos elemeit, az erdőlést, a kendermunkát s különböző házimunkákat. A munkák egy részét a felnövekvő gyermekek már szolgálatban végezték. Jellemző módon egy kis alfejezete az iskolás korú gyermekek életének az iskoláról szóló, kifejezve ezzel azt, hogy a falusi gyermek életre nevelődésének nem ez volt a legfontosabb színhelye. Nagyon fontos volt azonban a játék ebben az életkorban, az ünnepi szokásokban való részvétel sokoldalú lehetőséget nyújtott a gyermekek magatartásának formálására, esztétikai érzékének fejlesztésére, s bizonyos fokú behatolást a felnőtt társadalom életébe. Az ilyen korú gyermekek már jelentős ismeretanyaggal rendelkeztek a felnőtt élet különböző területeiről, s sokat elsajátítottak a hagyományos szellemi kultúrából is. A felnőtt kor küszöbét a szerző a 13-ik évtől számítja, az ifjúkor eléréséig, mintegy a 15. évig. Az ilyen korú „süldevények" életében — az öltözködés mellett — már legelső helyen áll a munka, nemcsak a saját családi gazdaságban, hanem a szolgálatban, cselédként végzett munka is, erre az időszakra esett a tanonckodás is az iparban. A munka mellett szerepe volt még a játéknak, s a fiatalság csoportjaiban való részvételnek. Az ünnepi alkalmakkor jelentősebb lehetősége volt e korosztálynak, mint a fiatalabbaknak. A megfelelő külsejű, megjelenésű és munkabírású fiatal került az avatás, befogadás által a „bajuszos legények, kontyos nagyleányok" csoportjába. E korosztály számára újdonság a korábbi évek felkészülése után csak a másik nemmel való közelebbi kapcsolat kialakításának lehetősége volt, ami a párok kialakulásába, párválasztásba torkollott.

A gyermek életét leíró fejezetet a játékokról szóló, kétakkora követi. Ez a gazdag, okosan elrendezett anyag bizonyítja, mennyire a játék az, ami a falusi gyermeket neveli, képességeit, készségeit fejleszti, az előtte álló életprogram végrehajtására előkészíti. A következő csoportosításban kapjuk a 720 féle játék bemutatását: I. Dajkarímek, mondókák, dalocskák (44%), II. Egyszerű játékok (7%), III. Játékszerek (22%), III—VI. Kötött népi játékok (27%). Utóbbiak bontásban: IV. Énekes—táncos (5%), V. Mozgásos vagy testedző (13%), VI. Értelemfejlesztő és szórakoztató (9%). Egy kitűnő táblázat szemlélteti az egyes játékféleségek népszerűségét, ismertségét a ma élő, kikérdezett különböző generációk gyermekségének idején. Külön fejezet foglalkozik még az ünnepi szokások költészetével.

Néhány jegyzék és mutató segíti a használhatóságot, és egyeztet a meglevő irodalommal (tájszójegyzék, jeles napok jegyzéke, növénynevek jegyzéke, etnobotanikai jegyzék, népi gombanevek jegyzéke, a MNT I. szerinti dallamrendbe sorolása a közölt daloknak, adatközlők mutatója, a játékkincs tematikus és alfabetikus mutatója). Megfelelő fénykép-, rajz-, kottamelléklet egészíti ki a munkát.

Különösen gazdag könyv Gazda Kláráé. A magyar falusi gyermekek életéről a legteljesebb eddig megjelent összegzés. A maga kiválasztott területére nézve elérte a teljességet a gyermeknevelléssel, nevelkedéssel kapcsolatos kulturális javak összegyűjtésében. A megírás módja pedig életközeli, pontosan rajzolja meg az élethelyzeteket, amelyekben a gyermek él, cselekszik vagy történik vele valami. A szerző értékelni, minősíteni is tud, pedagógiában, pszichológiában tájékozódott, felméri az egyes jelenségek jelentőségét a gyermeki és rákövetkező felnőtt élet szempontjából. Időbeliségben is távlatot ad, leleményesen érzékeltetve a változásokat, a különböző, belátható időszakokban más és más gyakorlatot. Sokkal többet ad ez a könyv saját anyagának megismertetésénél. Atmoszférája van, hatni tud az olvasóra. Ma sokan, sokféleképpen próbálnak visszanyúlni a paraszti gyermekélet kulturális javaihoz, hogy ezzel a mai gyermek igazi gyermekkultúrában szegényes életét gazdagítsák belőle. Számunkra alapvetés ez a munka, mivel az elmúlt, s távlatból idealizálható valóságot sokoldalú összefüggésrendszerében mutatja be. Ezzel aktuális társadalmi igényt elégít ki. Másrészről azonban alapvető kézikönyv a paraszti kultúra iránt érdeklődő valamennyi szakember és laikus számára egyaránt, mivel teljességében képes bemutatni abból egy mindegyre megújuló csoport — amelynek az egész társadalom ideiglenesen tagja, s amelyből a felnőtt, dolgozó társadalom utánpótlását nyeri — életét, kultúráját.

Weber-Kellermann, Ingeborg: Die Kindheit. Kleidung und Wohnen, Arbeit und Spiel. Eine Kulturgeschichte. Insel Verlag. Frankfurt am Main, 1979. 285 l.

Földesné Györgyi Erzsébet

Ingeborg WEBER-KELLERMANN könyve a legjelentősebb munka azok közül, amelyeket a Nemzetközi Gyermekév aktualitása segített életre. A német családról szóló monográfia szerzője a *gyermekkor* történeti képét akarja rekonstruálni társadalom- és gazdaságtörténeti kontextusában, az európai etnológia szemszögéből nézve, a különböző eredetű, más és más időből, területről és társadalmi rétegből való gyermekkorokra vonatkozó ismeretanyagból. A gyermekkort olyan állapotként tárgyalja, amely a társadalom életének változó, dinamikus folyamataival kapcsolatos.

A gyermekkor történetét négy nagy korszakban mutatja be a szerző. Az első rész a középkortól a francia forradalomig, a második a XIX. század kezdetétől a XX. századba átnyúló időszakot fogja át. A harmadik rész a fasizmus korának gyermekéletét írja le, a negyedik pedig a második világháború utáni időszakét. A különböző társadalmi osztályok, rétegek anyagát az uralkodó osztály gyermekeitől a koldusgyerekekig külön alfejezetekben tárgyalja.

Az alcímben azt olvashatjuk, hogy a gyermekek öltözködését, lakásmódját, munkáját és játékát helyezi előtérbe a szerző. A fejezetcímek is nagyrészt erről tanúskodnak. Csakhogy ennél sokkal többről van szó ebben a könyvben. Társadalomtörténeti munka ez a javából, amely bemutatja a különböző társadalmi helyzetű gyermeket élete különböző szituációiban, tevékenységei közben, és nem csupán egyféle megvilágításban. Mert tudjuk, mi az az életforma, amire adott gyermek készül, készülhet, megismerjük a szülők, nevelők ebből adódó és egyben konzervatív követelményrendszerét s annak merev behajtását, s azt is, hogy mindezt hogyan élték meg a különböző korok, országok, társadalmi rétegek gyermekei. Rendkívüli erőssége a könyvnek a számos idézett visszaemlékezés a gyermekkorra, a gyermekkor eseményeire. A szerző mesteri elemző képességgel von le anyagából következtetéseket. Bámulatra méltó, ahogy egy-egy adatból kiaknázza a maximális történeti, szociológiai, pszichológiai információt. Ezekhez járulnak az illusztrációk: festmények, grafikák, fényképek, nem is gondolná az ember, mi mindent megörökített már a fényképezés előtti korokban is a képzőművészet. Állandóan érezhető, hogy Ingeborg WEBER-KELLERMANN nagyon is aktuálisnak tartja témáját, és hatni akar könyvével. Szükségesnek érzi a múlt gyermekéletének megismertetését a mai kor emberével, hogy az tisztán láthassa a szikár tényekből, mennyire jelen van még a mai korban is a múlt, mennyire hatnak indokolatlan minták, s mennyire nem érte el a gyermeknevelés, gyermekkultúra azt, amit már elérhetett volna. 1976-ban megjelent nagy sikerű könyve, *Die deutsche Familie* után a szülői gondoskodás jogi reformjára került sor az NSZK-ban. Minden bizonnyal e könyvének is nagy hatása lesz. Amíg a modern gyermeknevelést propagáló pedagógiai, pszichológiai művek a meggyőzés eszközével próbálnak eredményt elérni, addig itt a múltbeli valóság bemutatásával maga az olvasó vonhatja le következtetéseit, nem utolsósorban a szerző értő interpretálása segítségével. Ezzel a munka a jelent alakítani törekvő és bizonyára képes mivoltát méltattam. Azt talán fölösleges hangsúlyoznom, milyen sokat adott WEBER-KELLERMANN könyve történészek, kultúrtörténészek, szociológusok, néprajzkutatók és az e témák iránt érdeklődő nagyközönség számára.

Gazda József: Így tudom, így mondom. (A régi falu emlékezete) Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 370 l.

Küllős Imola

Ez a könyv emlékmű gyanánt készült. Az utókor tisztelgése ez az eltűnt falusi élet mindennapos hősiessége, a kipusztult vagy pusztuló hagyományok emléke előtt. Alkotója romániai magyar tanító, aki hazája legeldugottabb magyarok lakta településeit is bejárva évtizedes gyűjtőmunkájának gyümölcsét így ajánlotta nekünk: „E könyv nem néprajzi ismertetés, nem népköltészeti gyűjtés, nem nyelvtudományi értekezés. Hanem egy kicsit néprajz, egy kicsit népköltészet, egy kicsit történelem, s nyelvünk árnyalatos gazdagságának dokumentuma. Semmiben sem törekszik a teljességre. Bár nagyjából átfogja az egész romániai magyar nyelvterületet, vannak mégis fehér foltok benne. Többnyire érinti azokat a hagyományokat, melyeknek a feltárása a néprajz tárgyköre, de nem tanulmányszerűen, hanem úgy, ahogy azok az emberek emlékezetében élnek. A könyv objektivitása a szubjektivitás." (6. o.)

A könyv a születéstől a halálig kíséri a falusi ember életútját: beszél a ma már hihetetlennek tűnő szegénységről, éhezésekről, a rövidke és lopott örömöktől édes gyermekkorról, a bába és orvos nélküli szülésekről, babonás gyógyításokról, a közösség megtartó erejéről, a szülőföldről és a munkáról, munkáról, munkáról — amely az élet minden pillanatában nyomasztóan jelen volt.

A gyűjtő-szerkesztő Gazda József elgondolása az volt, hogy idős emberek vallomásaiból, személyes emlékmozaikokból állítja össze az elmúlt falusi élet monumentális freskóját. Gyűjteményét nehezen lehet letenni, újra meg újra fellapozza az ember, — de azt hiszem, hogy ez a szerkesztésmód inkább rontotta, mint javította a kötet olvashatóságát. Mind néprajzi, mind nyelvészeti, mind folklór-esztétikai szempontból célravezetőbb lett volna, ha ezeket a témánként széttördelt tragikus sorsokat felvillantó monológokat egyvégtiben közölte volna a gyűjtő. Könyvét ugyan nem szánta forrásműnek, gazdag élet-anyagával mégis az, és a szakkutatók kézikönyvként forgathatnák, ha anyagát egyértelműbben, egyszerűbben szerkeszti meg. Mert érdekfeszítő, tanulságos és elgondolkodtató olvasmány lenne minden fejezet, ha a szerkesztés nem imitálná egy képzelt társaság együttlét hangulatát, ha a mondanivaló objektív érvényességét — „nálunk így volt szokás, ez volt a rend" — nem zavarná a tájak és személyek egymásba kavarodó, adathalmazó szubjektivitása. Röviden: forrásműnek bonyolultak és nem elég tényszerűek, olvasmánynak pedig nehézkesek, túladatoltak az egyes témakörök.

A könyvnek azok a legszebb részei, ahol nem törik meg az elbeszélés menete, ahol teljes egészében, kerek élményelbeszélésként vagy igaz történetként áll előttünk a múlt egy-egy pillanata, amikor néhány percig egyfolytában érezhetjük egy-egy erdélyi magyar nyelvjárás ízes szófordulatait, szóbeli kifejezésmódjának kötött rendjét. Ahol a vallomás — bármiről is szóljon — önmagában is műalkotás, s nemcsak tárgya miatt értékes dokumentum. Helyesen érzi és vallja Gazda József ,hogy „Bármiről is szóljanak, bármit is ismertessenek a szövegek, mindenik a megélt életet, az emberi sorsokat, emberi lelkeket idézi a népi nyelv színes, képgazdag költőiségével. Az egyszerű emberek képi és nem fogalmi nyelven fejezik ki magukat. Azon a képi nyelven, amely a szépirodalmi közlésnek is a nyelve, és különbözik az iskolában tanított, a tudományos gondolkozáshoz kötődő fogalmi nyelvtől. Ezért érezzük minduntalan a szöveg olvasása közben, hogy az csupa költészet, csupa szépség." (7. o.)

Gazda József könyvét 36 táblányi fekete-fehér fényképfelvétel gazdagítja, amelyeket a szerző 1958—1979 között készített. Vannak közöttük néprajzi érdekességű felvételek, művészi fényképek, beállított és ellesett pillanatok és arcképek, — sajnos az írott szövegtől függetlenül, képaláírások nélkül és majd felerészben igen gyenge technikával nyomtatva. Ezek a hibák az egész képanyag jelentőségét csökkentik s illusztratív, kiegészítő szerep helyett csak „adalékként" kapcsolódnak a gyűjtemény mondanivalójához.

Talán e rövid ismertetésből is kitűnt, hogy Gazda József könyve: *A régi falu emlékezete* — hibái ellenére is — hasznos és fontos munka, gazdag és alig ismert világot tár olvasói elé.

Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János: Réteghelyzet — rétegtudat. Kossuth Könyvkiadó. Budapest, 1980. 214 l.

Niedermüller Péter

Talán nem fellengzős a megállapítás, hogy a tavalyi év egyik legfontosabb társadalomtudományi munkáját készítette el és adta a kezünkbe az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének e könyvet jegyző öt kutatója. A vékony, minden jegyzettel és függelékkel együtt (amelyben a szerzők vizsgálatuk gyakorlati-technikai megoldásaival, illetve metodikájával ismertetik meg az olvasót) alig több mint 200 oldalas könyvecske mai társadalmunk egyik legégetőbb problémáját, az egyenlőség-egyenlőtlenség kérdéskörét, annak tudati megnyilvánulásait járta körül. A tanulmány több olyan szempontot vet fel, amelyek alkalmazása a hazai néprajz számára is sok haszonnal járna. A szerzők igen plasztikusan, több oldalról közelítve írják le a mai magyar társadalom néhány jellemző rétegének, társadalmi csoportjának *kialakulási folyamatát*, létrejöttét. Ezeket a rétegeket és csoportokat a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt hely, illetve a lakóhely, mint az adott réteg vagy csoport társadalmi helyzetének a jele határozza meg (pl. óbudai szellemi munkás, dabasi tsz. fizikai dolgozók stb.). A szerzők nem a társadalmi mobilitás sokszor emlegetett fogalmát boncolgatják, hanem azt vizsgálják, hogy az adott társadalmi rétegek és csoportok tudatában (most éppen az egyenlőtlenség témakörével

kapcsolatban) miképpen tükröződik vissza „eredetük", társadalmi pozícióik sorozatos megváltozása. A könyv első része azokat az objektív tényeket és folyamatokat tárja fel, amelyek létrehozták és bizonyos mértékig fenntartják, konzerválják a rétegek közötti egyenlőtlenségeket (itt elsősorban az anyagi életkörülmények különbségeiről van szó). A közölt táblázatok, a bemutatott tények és folyamatok közgazdasági és gazdaságszociológiai értelmezése egy rendkívül hasznos kontextust teremt a könyv második része számára, ahol az egyenlőtlenség-tudat megnyilvánulásainak közvetlen elemzése folyik. E számos rendkívül finom megfigyelést közvetítő és interpretáló fejtegetéseknek a legnagyobb érdeme, hogy rámutatnak a társadalom meglevő, de csak rejtett csatornákon keresztül működő *rétegidentifikációs* jelenségeire. Ezzel a fogalommal a társadalmi rétegek mindennapi életének azokat a pontjait jelölték a szerzők, amelyek a különböző „eredetű" társadalmi csoportokból viszonylag egységes világképpel bíró rétegeket hoztak létre. Ennek a folyamatnak a leírása azonban már túlmutat a szociológia illetékességén, s igényli a néprajzi jelenkutatás, a városi élet antropológiai szempontú elemzésének a segítségét is. Annál is inkább, mivel a szerzők maguk utalnak arra, hogy a kulturális szint, a „kulturális egyenlőtlenségek" vizsgálata munkájukban csak periférikusan került szóba. A néprajz és a (társadalmi, illetve kulturális) antropológia, amely tudományszakok kialakulásuk pillanatától kezdve a különböző rétegek és csoportok kultúrájával foglalkoznak, alkalmasak az ilyen típusú kutatásoknak a kultúra szintjére történő kiterjesztésére. Jelen esetben a kulturális egyenlőtlenségek, az eltérő helyzetű rétegek kulturális meghatározottságának a feltérképezése és elemzése lenne a cél. Ezt hangsúlyozzák a szerzők is, amikor könyvük lezárásaként a következőképpen fogalmaznak: „A további kutatások másik... iránya éppen az lehet, hogy ez az egyenlőtlenség-tudat milyen mechanizmusokon, milyen közvetítéseken keresztül válik egyenlőtlenségi magatartássá. Mennyiben képezzük le a társadalmi egyenlőtlenségeket, amikor megszólítunk valakit, amikor véleményt mondunk, értékítéletet alkotunk, amikor párt választunk, ahogyan és amit fogyasztunk, ahogyan gyermekeinket az életre neveljük...". Ezeknek (és más hasonló) szempontoknak az érvényesítése a közeljövő néprajzi kutatásaiban amellett, hogy gyarapítaná a társadalmunkkal kapcsolatos ismereteinket, nagyban növelné tudományszakunk társadalmi rangját és hasznosságát is.

Kovács, Martin L.: Peace and Strife: Some Facets of the History of an Early Prairie Community. Area Studies 1. Kipling District Historical Society. Kipling, Saskatchewan, 1980. 216 + xiv oldal, 167 fénykép

Fejős Zoltán

A századunkkal éppen egyidős *Békevár* Kanada minden bizonnyal legérdekesebb magyar települése. Alapítói azok közé a korai magyar bevándorlók közé tartoztak, akik a Nyugat-Kanadát birtokba vevő „pionírok" hullámával vetődtek e vidékre, követve a nyugat felé tartó vasútépítés nyújtotta munkaalkalmak és az óriási feltöretlen földterületek sokat ígérő lehetőségeit. Békevár törzslakossága elsősorban Magyarország három vidékéről származik, noha később máshonnan is érkeztek bevándorlók. Legtöbben a Tisza felső folyása mentéről, Bótrágyból, Tornyospálcáról, Lónyáról, Bezdédről kerültek ide. Ők földműves parasztok voltak. Többen a Kunság (Karcag és Kisújszállás) mezővárosi, részben városiasodott népességéből származnak, s harmadik csoportjuk egykor a Veszprém megyei Csetény községből érkezett. Békevár ma Kipling néven ismeretes, az eredetileg adminisztrációs, kereskedelmi központként a szomszédságban kialakult várossal való összefonódása miatt. Mint Kovács Márton kimutatja, a békevári magyar kolónia legsajátosabb vonása a lakóhelyhez való nagyfokú ragaszkodása. A több mint 700 békevári családnak megközelítően a fele még mindig eredeti lakóhelyén él, s e népességnek alig negyede hagyta el Saskatchewan tartományt. A távolabbra szakadt békeváriak ugyancsak erős — elsősorban érzelmi — szálakkal kötődnek eredeti telephelyükhöz, s rendszeresen ápolják kapcsolataikat.

Kovács Márton, a kanadai korai magyar kivándorlás és a kanadai magyarság nálunk is jól ismert és nagyra becsült kutatója, újabb könyvében a békevári magyarság máig megtett útjának részletes történetét írta meg. Többéves gyűjtőmunkája során feldolgozta a vonatkozó kanadai források szinte teljességét (levéltár, helyi sajtó, anyakönyvek stb.) — még elképzelni is nehéz, hogy valami kimaradt volna ebből a monumentális anyaggyűjtésből. A történeti forrásokat terepmunka során gyűjtött több mint 180 személyes interjúval, illetve jelentős mennyiségű korabeli és mai fényképdokumentummal egészítette ki. Monográfiája ily módon a leggazdagabb anyagot felölelő dokumentáció,

amilyet eddig a magyar kivándorlók kutatásában egyetlen közösség vonatkozásában sem gyűjtöttek! A feldolgozás szemléletét két, egymással összefüggő módszer határozza meg. A demográfiai, statisztikai anyag értelmezése a népiségtörténeti iskola módszereit érvényesíti — mindjárt tegyük hozzá: mintaszerűen. A szerző 326 békevári család adatait összegezi, feltüntetve az eredeti magyarországi elszármazási helyet, házasodást, e kivándorlók gyerekeinek adatait és letelepülési helyüket, ha (ma) már nem Békeváron élnek /éltek. A feldolgozásban másrészt a lokális közösségtörténet írásának szemlélete érvényesül. Részletesen olvashatunk Békevár alapításának, betelepülésének történetéről. A szerző szól Kipling kialakulásáról, fejlődéséről, s összefoglalja a békevári magyar intézmények, elsősorban a magyar nyelvű iskolák és a közösség vallásos életének alakulását. Az alapos történeti adatgyűjtés és a részletesen megírt „helytörténet" további kutatások alapjait képezi. Kovács Márton elképzelései szerint ezt a munkát egy második, kiértékelő kötet fogja követni, amiben az alapkutatás során összegyűjtött anyagot a közösség asszimilációs problémáinak szempontjából fogja értelmezni. Kíváncsian várjuk tehát ezt a folytatást, amiben bizonyára a néprajzi szempontból is fontos jelenségek (asszimiláció, akkulturáció, kultúra érintkezés stb.) konkrét anyaggal megalapozott kidolgozását is olvashatjuk majd. A mostani kötet ilyen általánosabb néprajzi szempontokat még nem tartalmaz, s viszonylag rövid terjedelmű a szorosabban vett néprajzi anyag is. Olvashatunk a családi élet szokásairól (keresztelő, lakodalom, temetés), a március 15-e megünnepléséről, a közösségi tánc és éneklés, a szórakozás alkalmairól. Békevár részletesebb néprajzi feldolgozását külön munkacsoport végezte 1974—1975 nyarán. Az eredményeket — korántsem teljességgel — külön kötetben publikálták (Vö. Blumstock, Robert (ed.): *Bekevar: Working Paper on a Canadian Community*. Ottawa, 1979. National Museum of Man Mercury Series, N° 31.). Kovács Márton békevári monográfiája történeti feldolgozásával hátterét adja e munkának, megalapozza a néprajzi anyagot is. Az alapkutatások után tehát várjuk a szerző értékelő tanulmányát, hiszen etnikai közösségek asszimilációs problémáiról, illetve mai kulturális tudatosulásukról szólva a kulturális változások alapvető törvényszerűségeit is jobban megérthetjük.

Dupaquier, Jacques: La population française aux XVIIe et XVIIIe siècles. Que sais-je? sorozat 1786. sz. Presses Universitaires de France. Párizs, 1979. 128 l

Andorka Rudolf

A neves francia történész, a Nemzetközi Történettudományi Bizottság történeti demográfiai bizottságának elnöke, ebben a nagyközönség számára írt munkában összefoglalja azokat az eredményeket, amelyeket a nagyszámú és sokféle francia történeti demográfiai kutatás az elmúlt két évtizedben hozott.

A népességtörténet kutatása a történettudomány egyik leggyorsabban fejlődő ágává vált, mivel egyrészt a népesség fejlődése döntően meghatározta hosszabb távon az egyes országok politikai történetét (gondoljunk annak következményeire, hogy a XIX. században Anglia és Németország népessége sokkal nagyobb mértékben nőtt mint Franciaországé), másrészt pedig a gazdaság és társadalom történet folyamatai erősen befolyásolták a népesség alakulását, ezért az utóbbi azoknak mintegy a tükre. Ugyanakkor a demográfia tudományában is nagy érdeklődés fordul a történeti kutatások felé, mert a francia és angol demográfusok által kidolgozott módszerekkel ideális finomságú demográfiai mutatókat lehet kiszámítani a múltra vonatkozóan, így az elmúlt két-három évszázad adatai mintegy a demográfiai kutatás „laboratóriumát" szolgáltatják.

A legtöbb történeti demográfiai kutatást Franciaországban végezték. Az 1958-ban publikált normandiai Crulai falu monográfiája óta mintegy 300 egymástól független családrekonstitúciós falumonográfiát készítettek el. Emellett a francia Demográfiai Intézet (I.N.E.D.) egy reprezentatív mintát is választott az ország anyakönyveiből: 382 falu, 15 kisváros, 8 közepes város és 8 nagyváros anyakönyvi bejegyzéseit dolgozták fel az 1670 és 1829 közötti időszakban. Ezek egy részénél szintén végeztek családrekonstitúciós feldolgozást. A kapott adatok alapján kiszámították Franciaország népességszámát, valamint a születési, házasságkötési és halálozási arányszámokat 1740-től. Maga Dupaquier az ezt megelőző korszakot, nagyjából a XIV. Lajos korabeli Franciaországot vizsgálta elsősorban adóösszeírások és népességösszeírások alapján.

Eddig nem született olyan munka, amely ezt a sok kutatást összefoglalta. Ezért különösen hasznos Dupaquier kis könyve mind a szakember számára (aki nem képes a teljes francia történeti demográfiai irodalmat áttekinteni), mind a nagyközönség számára, amelyet érdekel például az a kérdés, hogy mi okozta a francia népességszám közel stagná-

ását XIV. Lajos idején és a többi országokénál lassabb növekedését a XVIII. század második felétől kezdve.

Ez a könyv három időszakra osztva tárgyalja Franciaország népességtörténetét: 1. a proto-történelem korszaka, 1600—1669, amikor a források meglehetősen gyérek; 2. a klasszikus korszak, 1670—1739, amelyből egyházi anyakönyvek és különféle összeírások állnak rendelkezésre forrásként, 3. a demográfiai átmenet előzményei, 1740—1815, amelynek folyamán a halandóság és a termékenység csökkenése megindult.

A mai Franciaország területén élő népesség száma a XVII. század elején 18—20 millió lehetett, és csak kevéssé nőtt a XVIII. század elejéig. Ezután kissé meggyorsult a növekedés, 1740-ben 24,6 millió, de 1815-ben is még csak 30,3 millió. (Összehasonlításul megjegyzem, hogy mai ismereteink szerint a történeti Magyarország népessége a török hódoltság előtt és után egyformán 4 millió körül lehetett, de 1787-re már több mint 8 millióra nőtt, tehát mindazon katasztrófák ellenére, amelyek az országot érték, lényegesen nagyobb volt a növekedés nálunk mint Franciaországban.)

A XVII. században és a XVIII. század első felében az ismétlődő halandósági katasztrófák vetették vissza újra és újra a népesség növekedését. Vitatott kérdés, hogy e katasztrófák oka az éhínség vagy a járványok voltak-e. DUPAQUIER a járványokat tartja az elsődleges oknak. Az éhínségek az általuk előidézett nagy népességmozgás útján, amely a fertőzést terjesztette, erősítették a járványokat. A vizsgált időszakban négy nagy, évekig tartó pestisjárvány volt, az ötödik 1720-ban csak Marseillesra és környékére terjedt ki. A csecsemő- és gyermekhalandóság nagyságát érzékelteti az az adat, hogy a XVII. század második felében a párizsi medencében 1000 újszülött közül csak körülbelül 600 érte meg tizedik születésnapját. DUPAQUIER szerint a halandósági viszonyok a XVIII. század második felében is alig javultak.

XIV. Lajos idején a leányok meglehetősen későn, 25 éves koruk körül házasodtak meg, és sokan közülük hajadonok maradtak. Ugyanakkor a házasságon kívüli születések aránya, sőt a házasságkötés előtt fogant elsőszülöttek aránya is igen alacsony volt. A házasságon kívüli születések száma a városokban, elsősorban Párizsban a XVIII. század legvégén erősen felemelkedett (1806—1815-ben Párizsban 36 százalékot ért el).

Egészen az 1740-es évekig a házasságon belüli születéskorlátozás alig, ezt követően 1770-ig is csak szórványosan fordulhatott elő, ekkor azonban határozott jelei mutatkoznak egész Franciaországban, és a következő évtizedekben zuhanásszerűen csökkent a házas termékenység. Ez azért különösen figyelemreméltó, mert — mind mondtuk — nem előzte meg a halandóság lényeges csökkenése, viszont egyidejűleg tovább nőtt a házasságkötési életkor és az életük végéig hajadonon maradók aránya.

Ezeknek a demográfiai folyamatoknak az összefüggését DUPAQUIER úgy magyarázza, hogy a klasszikus korszakban a francia paraszti népesség a házasodási szokásokon keresztül alkalmazkodott a gazdasági és társadalmi lehetőségekhez, mivel csak annyi fiatal házasodhatott meg, és akkor, ahánynak és amikor lehetősége volt önálló háztartást létesíteni, vagyis legtöbb esetben egy parasztbirtokot átvenni. A halandósági katasztrófák után átmenetileg korábban és többen házasodtak, megnőtt a születések száma. A XVIII. század végén viszont teljesen megváltozott a házaspárok magatartása. Ennek okát nem tudja pontosan megmagyarázni, csupán utal a katolikus vallás befolyásának háttérbe szorulására, az írni-olvasni tudás elterjedésére, a jakobinizmusra, amelyek összefüggeni látszanak a születéskorlátozás elterjedésével.

Érdemes utalni arra a tényre, hogy ez az összefoglalás igen nagy mértékben támaszkodik a kezdetben egymástól függetlenül, később összehangoltan végzett monográfiákra, — úgy is mondhatnánk: helytörténeti munkákra. Ezt az tette lehetővé, hogy e monográfiákban többé-kevésbé egységes módszereket alkalmaztak.

Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 177 l. 11 t.

Ecsedy Ildikó

Komoly problémák taglalását ígéri a könyv címe, s kár, hogy sem ebből nem derül ki, sem pedig a szerző nem tájékoztatja nyíltan az olvasót, hogy a könyvtől nem a problémák *megoldását* kell várnia, még csak nem is új szempont vagy forrás alapján időszerűvé vált *felvetésüket*, hanem még leginkább az *állásukat*, a kutatás eddigi eredményei alapján, a szerző összefoglaló-vázlatos interpretációjában. A régész szerző mindenekelőtt saját szakterületének kutatási anyagát használja forrásként — ha ezt nem is árulja el —, mégpedig elsősorban a X. századra vonatkozóan (*Árpád fejedelemségétől István király államáig*. a

fülszöveg szerint), így értendő tehát, hogy a *honfoglalók* társadalmát tárgyalja. A honfoglalás utáni népesség *magyarságának* kérdését csak a szakirodalom etnikai vonatkozásaira korlátozza, s a cím első fele csak a „honnan-hová", az egy évszázados folyamat társadalmi szempontú megfogalmazásának tekinthető.

Bevezetésül, a honfoglalásra vonatkozó tudománytörténeti vázlat előrebocsátásával, a szerző legközelebbi kutatási területéről közelíti meg a kérdéseket az I. fejezet: *Településtörténeti adatok és a honfoglaló magyarok életmódja* (7—35. o.). 150 település, ill. településre utaló régészeti adat (pl. temetők) az írott forrásokkal kiegészítve (10. o.), táblázatszerűen is (14—22. o.) azt hivatott tanúsítani, hogy a települések sűrűsége és jellege alapján a X. századi lakosság „már félnomádnak sem nevezhető" (30. o.), hogy „a magyarság döntő többsége letelepedett, földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytatott" (31. o.). Ezzel a sommás megítéléssel kapcsolatban azonban, amelynek a lényegét valószínűnek kell tartanunk — legalábbis későbbi történelmünk ismeretében —, az itt található érvek után hiányérzetünk marad. Nem annyira az ellenérvek számbavételét hiányolhatjuk (némelyikről, például a helyváltoztató közösségek több településének lehetőségéről még szó is esik: 24. o.), mint inkább azt sajnáljuk, hogy a szerző mellőzi mind a belsőázsiai nomadizmusnak a régebbieknél árnyaltabb leírásait, arról, hogy az egyáltalán nem zárja ki a földművelés bizonyos formáit; s hogy a szerző nem veszi tekintetbe a nomád életforma még rendhagyóbb kelet-európai sajátosságait — amelyeket pedig már régészeti leletek is tanúsítanak —, mielőtt megtagadná a honfoglalóktól a nomád örökségnek még a „felét" is. A sztyeppei kapcsolat, ill. háttér számbavétele különösen a szervezeti kérdésekhez (volna) nélkülözhetetlen.

A következő három fejezet foglalkozik a honfoglalók társadalmának kiinduló szervezeti formáival, a legnagyobbal kezdve: *A honfoglaló magyar törzsek* (II. 36—39. o.). Minthogy azonban a szerzőnek minduntalan negatív álláspontra kell jutnia a törzsek meglétét és jelentőségét, megkülönböztethető régészeti és forrásnyomait (stb.) illetően, az olvasó leginkább ezt a határozott konklúziót várja — hiába —, és helyette az etnikai egységesülés folyamatáról, a címben is szereplő *magyarság* kialakulásáról gondolkodhat el az itt idézett anyagból, a szerző szándékától függetlenül is.

A III., leghosszabb fejezet tárgya: *A nemzetség a honfoglalás korában* (70—143. o.). Az ide vonható leletanyag értelmezési nehézségeire mutat, hogy az olvasó többször találkozik a temetők szegény és gazdag sírjainak, közép- és vezetőrétegre való emlékeinek, azaz: a X. századi társadalom rétegződésének emlékeivel — anélkül, hogy a szerző ezt kimondaná —, mint az egykorú nemzetség(ek) jellegével, szerkezetével, működésével. (S ha ez az interpretáció elfogulatlanságát mutatja is, az elemzés érvényét okvetlenül gyengíti.) Társadalmi különbségekre utal nemcsak az előkelő nemzetségek és a közrendűek között, hanem az úgynevezett köznépi temetőkben is; itt a rozettás lószerszámot tekinti rangjelzőnek, s az ezzel kapcsolatos leleteket részletesen idézi, és térképen mutatja be őket (a 112. és 113. o. közötti számozatlan lapon: *Rozettás lószerszámok elterjedése*, s ezeket a rozettákat ábrázolja a képek többsége a könyv végén). Végül, alapjában véve indokolatlanul — távoli és „általában" érvényes analógiák alapján — katonai szervezetként jellemzi a magyar törzseket és nemzetségeket (131. o.: a IX. században, csakhogy a fejezet és a könyv nem erről szól; ha ugyan nem sajtóhiba a dátum).

A legkisebb szervezeti egység: *A család a honfoglalás korában* (IV., 144—148. o.) a legrövidebb fejezet tárgya, s kategorikusan alapegységnek minősül, bizonyítás helyett ismét analógiákkal. (Anélkül, hogy visszautalna az előző fejezetre, ahol már esett róla szó (93—94. o.), kimondatlanul is példázva: a temetők nem adnak egyértelmű választ arra, hogy milyen szervezeti egységeket kereshetünk bennük vagy mögöttük.)

Összefoglalásként az V. fejezet: *Az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál* (149—173. o.), indoklás nélkül a IX—X. századi társadalmat kísérli meg jellemezni, a IX. században is *magyar* társadalmat emlegetve. Az osztályviszonyok és az állam alakulását illetően is ilyen át nem gondolt, legjobb esetben is naiv kijelentésekkel találkozunk. (Például a „kisajátító és kisajátított osztályok"-ról, amelyek hiányán a kettős királyság intézménye segített volna, s ettől kezdve számíthatnánk az osztályviszonyok és államiság kezdeteit, vö. 149. o.). Egyébként itt is varázsszónak látszik — korábbi vulgarizáló gyakorlat reminiszcenciájaként — a „bomlás", mindenekelőtt a törzseké (erre valóban rámutathatunk az idézett anyag alapján is) és a nemzetségeké (amit ez a könyv sem tud kimutatni). Egyszer nem ártana végiggondolni, hogy merő bomlásból legfeljebb országos katasztrófa lehet, s hogy az új közösségek alapjai gyanánt csakis a régiek szolgálhatnak, a változó körülményeknek megfelelő változásokkal. Ez utóbbiakkal ez a könyv is adósunk marad.

Az egyes fejezetek végén található jegyzetek sok irányba mutató szakirodalmi utalásokkal szolgálnak; sajnos, gyakran felületesen: egy-egy lapszámmal, úgyhogy itt

sem derül ki — ha már a főszöveg nem közli —, mi az, amit régészeti vagy írott forrásból tudunk, s mi a szerző következtetése, forrásos vagy analógiás alapon. S itt kell megvallanunk, hogy néha meghökkentő helyen és szerepben találkozunk a szerző egyébként sokrétű olvasmányaival: IX. századi nemzetségfőink attribútumaival kapcsolatban szó esik a nyugat-afrikai gyűjtögetőktől az ókori Gilgamesig sok mindenről, holott aligha szorul bizonyításra, hogy rang és gazdagság összefüggethetett (94—95. o.); s osztályviszonyaink kialakulásáról kevés közvetlen világlik ki az idézett példákból, az afrikai Abomeytől ismét Gilgamesig (150—151. o.), és így tovább. Az ennyiből is látható elméleti hiányosságok visszaütnek a konklúziókban is, mindenekelőtt az egyik leglényegesebb kérdésben: amikor a szerző — voltaképpen előzmények nélkül — kijelenti, hogy „a X. századi nemzetségi földek magántulajdonban voltak", s erre bizonyságul a régi lovasnomádokat idézi (akiktől el akarja határolni a honfoglalókat), mégpedig valamiféle legelő-magántulajdon (!) alapján, amelyről a türkök, ujgurok, kirgizek írott forrásai vallanának (128. o.). (Nem teszik . . .) Egyébként a szerző nem hivatkozik még a kérdéses írott források elérhető interpretációira sem . . .

Ha a fenti megszorításokkal is, ez a kiadvány tájékoztathat a honfoglaláskori régészet társadalomtörténeti problémáiról, s felkeltheti az igényt a kutatás folytatására.

Steensberg, Axel: New Guinea Gardens: A Study of Husbandry with Parallels in Prehistoric Europe. Academic Press. London—New York etc. 1980. 222 l. 166 fényképpel és rajzzal

Bodrogi Tibor

A neves dán etnográfus-régész könyve rendhagyó munka. Az európai anyagi kultúra — termelési technológia kutatásában elkötelezett tudós ez alkalommal Új-Guinea neolitikus hagyományokkal rendelkező törzsei között végzett vizsgálatokat avégett, hogy világosabban interpretálhassa az őskor és az európai parasztság kezdetleges életmódját, termelési technikáit. Tágabban etnoarcheológiával foglalkozik, ez pedig STEENSBERG megfogalmazásában nem más, mint az etnográfiai megfigyelések kontrollált felhasználása az archeológiai feltárások leleteinek értelmezésére. A célkitűzés természetesen nem új, hiszen a XIX. században is találkozunk vele különösen LUBBOCK és TYLOR munkáiban, sajnálatos módon azonban az etnológia nem törődött különösebben azzal, hogy pontos megfigyeléseket bocsásson az etnoarcheológia vagy az archeológia rendelkezésére.

A hiányok teljes betöltésére magától értetődően STEENSBERG nem vállalkozhat, de könyvét nem is szánta a neolitikus régészeti és recens kultúrák összefoglaló technológiai szintézisének. Célkitűzése nem volt több, mint három új-guineai rövid (nem több mint két hónap) terepmunkája eredményeinek közzététele és régészeti-etnográfiai interpretálása. Új-Guineában 1968, 1971 és 1975-ben tartózkodott olyan népcsoportok körében, ahol még a régi technológia szerint szerezték meg a létfenntartáshoz szükséges javakat, vagy ahol a korábbi technológiákra még jól emlékeztek. Rövid új-guineai tartózkodása nem tette lehetővé, hogy minden felmerülő kérdést megválaszoljon, de kitűnő megfigyelő képességével a kiválasztott problémákban mind új-guineai viszonylatban, mind pedig az általános fejlődéstörténet vonatkozásában előbbre vitte a kutatást.

STEENSBERG a feltárt anyagot öt részben mutatja be. Foglalkozik (I) a talajelőkészítéssel, (II) a kertművelés technikáival, (III) a kertek bekerítésével, (IV) a lakó- és gazdasági építményekkel, végezetül (V) a tűzgerjesztéssel és a főzéssel. E fejezetcímek korántsem fedik a pontos tartalmat. STEENSBERG az alfejezetekben részletesen tárgyalja pl. a kőbalták készítését és használatát, az ásóbottal és ásóval végzett munkát, az építmények belső berendezését és az építés technológiáját, a földkemence készítését és a benne történő párolást stb. Eközben a tágabb összefüggések bemutatása végett kitér az új-guineai régészeti és etnológiai irodalom idevágó megállapításaira, és hivatkozik az európai régészet-etnográfia eredményeire is. Az elsősorban európai anyagban járatos kutató számos olyan részletet rögzít, amelyet eddig a kutatás nem részesített kellő figyelemben. (Csak egyetlen példát említve: tudomásunk szerint a kőbaltával történő fadöntés technológiai részleteit idáig nem írták le és örökítették meg STEENSBERG alaposságával.)

Axel STEENSBERG munkáját a magunk részéről két szempontból is példamutatónak tartjuk. Egyrészt az új szempontok alapján új ismeretekkel gazdagította a tudományt szorosabban vett új-guineai vonatkozásban, másrészt igazolta annak a többször hangoztatott megállapításunknak az érvényét, hogy a lényeget illetően az Európán kívüli népekkel foglalkozó etnológia és az európai (vagy általában világ) archeológia és etnográfia együttes eredményei képesek csak kielégítően megvilágítani az őstörténet problémáit.

Kaloev, B. A.: M. M. Kovalevszkij i jego isszlevodányija gorszkih narodov Kavkaza. (M. M. Kovalevszkij és kutatásai a Kaukázus hegyi népei körében) Nauka. Moszkva, 1979. 189 l.

Tagányi Zoltán

A XIX. század orosz történészei és etnográfusai hamar megismerkedtek MAURERT nek a faluközösség ősiségére vonatkozó tanaival és az őskommunizmus erre alapozott fogalmával. A kutatók egy része csak az akkori nyugat-európai divatot látszott követni. Az orosz tudományosságban voltak azonban olyan egyéniségek is, akik az ősközösség és az őskommunizmus kutatását politikai tevékenységükkel is összekötötték és elkötelezett résztvevői voltak a baloldali mozgalmaknak. Ebben a tudományos mozgalomban jelölhető ki KOVALEVSZKIJ helye a faluközösség felbomlására vonatkozó munkáján kívül az őskommunizmusra vonatkozó alapvető tanulmánya *(Drevnyij zakon i obücsaj)* alapján, mely elsősorban a Kaukázus népeinek vérségi intézményeit írja le.

B. A. KALOEV KOVALEVSZKIJnek a kaukázusi hegyi népekre vonatkozó kutatásainak szentelte monográfiáját. Ismerteti KOVALEVSZKIJ tudományos pályáját, kapcsolatát Marxszal, tevékenységét a párizsi Szabad Orosz Társadalomtudományi Társaságban, jelzi kapcsolatát Henry SUMNER MAIN-nel, akivel azonos álláspontón volt a korai matriarchátus kérdésében. Megemlékezik KOVALEVSZKIJ feleségének részvételéről a Párizsi Kommünben. A munka áttekinti a Kaukázus népeinek, etnikai csoportjainak, így az oszétoknak, a balkaroknak és Grúzia hegyes vidékei etnikai kisebbségeinek leírását. KOVALEVSZKIJ mindenütt ábrázolja a hegyi feudalizmust és annak hierachiáját, valamint azokat a közösségi és vérségi intézményeket, melyek e hegyi lakók körében megfigyelhetők voltak. A közös árja eredet alapján e jelenségekben ősi intézmények továbbélését látja, a közös őst képviselő családi tűzhely kultuszát pl. összeveti a római lares kultusszal. A vérségi és ősközösségi intézmények közt írja le a Kaukázusban több helyen megfigyelhető, zadrugához hasonló nagycsaládokat. Ezek nagysága 40–100 főt tehetett ki, a vagyon a nagycsaládon belül közös volt, csupán a ruházat és a fegyverek voltak magántulajdonban. Az elszórt, szórvány jellegű telepek elsősorban e nagycsaládi egységekből való kirajzás következtében jöhettek létre, a nagycsalád felbomlása, osztozkodása során. A nagycsaládok bomlását előmozdította az egyes tagok nagycsaládon kívüli kereső foglalkozása, azonban a felbomlás korszakáig a mellékes jövedelmek még a közös nagycsaládi pénztárba kerültek be. Az ősközösségi-vérségi intézményekhez kapcsolódott KOVALEVSZKIJ szerint a vérbosszú szokása, amire mindenki kötelezve volt a nemzetségen belül. A feudális viszonyok kialakulásával a vérbosszú szinte az adó egy nemévé alakulhatott át, pl. Grúzia hegyi lakóinál, a szvanoknál a vérbosszú 360 bárányból álló bírsággá változott.

KOVALEVSZKIJ a matriarchátus maradványának és a közösségi házasság szokása egyik nyomának tekinti a kalüm és az avunkulátus intézményét. A munka ábrázolja a földek közösségi, nemzetségi tulajdonát, és KOVALEVSZKIJnek a kötet végén közölt, a Miller kiadóval folytatott levelezéséből vázlatot kapunk a faluközösségi öregek tanácsáról is.

Mivel a munka elsősorban az etnikai történet írásához kíván anyagot nyújtani, így zárófejezetében a szerző a Kaukázus kis népeit ért iráni, kipcsak, tatár és örmény-grúz etnikai hatások jelentőségét taglalja. A munka értékét növeli, hogy befejezésként B. A. KALOEV közreadja KOVALEVSZKIJ levelezését a kaukázusi terepmunka idejéről a moszkvai Miller kiadóval, mely a vérségi intézményekre igen sok adatot tartalmaz.

Sakartvelos istoriul-etnograpiuli atlasi. Masalebi. (Grúzia történeti-néprajzi atlasza. Anyagmutatvány.) Mecniereba kiadó. Tbilisi, 1980. 175 l., XXXII képtábla, XII kottalap

Istvánovits Márton

A grúz néprajztudomány — noha a SZU szövetségi köztársaságai között egyike a legerőteljesebbeknek — különféle okok következtében anyagának átfogó, tudományos szintézisét ez idáig nem kísérelte meg elkészíteni (szigorúan tudományos ábrázolásnak ui. nem tekinthetjük a *Narodi mira* sorozatban megfogalmazott áttekintést; még kevésbé múzeumi állandó kiállítások többé-kevésbé terjedelmes prospektusait). A kutatások fő iránya történetének folyamán kettős volt: „tematikus" vizsgálatok, ill. etnográfiai csoportokról készített monográfiák sorozata. Ezek alapján persze egy „Magyarság néprajza" jellegű mű elkészíthető lenne ma is, de arra irányuló törekvésről nincs tudomásunk; mint

ahogy nem tudunk néprajzi enciklopédia (lexikon) tervéről se (az ilyen típusú reprezentációnak egyáltalán hagyománya is hiányzik a szovjet néprajztudományban). Ennélfogva a grúz népi kultúra szintetikus leírása első kísérletének joggal tekinthetjük azt az intenzív munkát, amelyiket néhány évtizede folytat már a Grúz Akadémia Történettudományi Intézetének néprajzi szekciója — a „történeti-néprajzi atlasz" létrehozásának érdekében — az egész szovjet néprajztudomány egyik központi feladatának regionális megvalósításaként. Ennek a munkának eredménye már az előttünk levő mutatvány, amelyik a Grúz KP központi lapjában (Komunisti, 1980. augusztus 19.) igen pozitív recenziót kapott.

A néprajzi kartográfia mint az etnográfiai ábrázolás egyik formája — ismeretes — számos metodikai-metodológiai problémát rejt, mégis kétségtelen a nyereség, amit az ilyen munkálatok felszínre hoznak vagy kínálnak, alig túlbecsülhetők, és semmiképpen sem mondhatunk le róluk. Elsősorban nem is annyira az elkészült térképlapokra és azok együttesére gondolunk, hanem arra a hatalmas szervező és gyűjtő tevékenységre, amelyik a térképlapok elkészítését feltételezi. A tudománytörténeti tapasztalatok azt mutatják, aligha akad még egy néprajzi kutatástípus, amelyik az atlasz készítéshez foghatóan kényszerítené az átgondolt kutatási stratégiát; hogy egy-egy nép kultúrájának annyi szektorát, viszonylag szűk időhatárok közt egyszerre ragadjuk meg: rögzítsük, összegyűjtsük, elemeire bontsuk, tipológiai klasszifikációt végezzünk stb.; amelyik annyira mozgósítaná kutatók és önkéntesek oly széles táborát, ezáltal — minden egyéb nyereségen túl — oly sokak számára tenné ismertté és élménnyé a népi kultúra megannyi vívmányát, nagyszerű értékeit.

Mint az *Anyagmutatvány* tanúsítja, a grúz néprajztudomány túljutott az anyaggyűjtés fázisán, az archívumok telítettek, s elérkezett a voltaképpeni kartográfiai munkafázisok teljesítése. Ennek tervéről azonban sajnos a kötet nem tájékoztat, mint ahogy sok minden egyébről, olyan kérdésekről, amelyek óhatatlanul fölmerülnek a mutatvány olvasójában, akár szakkutató legyen, akár csak érdeklődő. E válasz nélkül maradó kérdések kétségtelenül kihívnák a kritikát. Ismervén azonban a grúz néprajztudomány fejlettségét, az atlaszmunkálatokat előkészítő instrukciókat és tervezeteket, tudva továbbá, hogy birtokában vannak mindazoknak a tapasztalatoknak, amelyeket a nemzetközi szaktudomány közvetíthetett — kritikai megjegyzéseinket szigorúan a mutatványra korlátozzuk; minden mással — meglehet — nyitott kapukat döngetnénk.

A kötet bevezetőjét a grúz néprajztudomány nesztora, G. Csitaia akadémikus írta, benne a néprajzi atlaszkészítés jelentőségéről, princípiumairól szól. A bevezetést két instrukció-minta (anyagfelvételi mintakartoték) bemutatása követi; ezek analitikai felépítése, koordináta-gazdagsága semmi kívánnivalót sem hagy maga után. Három alaptérképpel ismerkedünk meg ezután: 1. Grúzia közigazgatási felosztása a XIX. század második felében, ill. 2. a XX. század első felében; 3. az ország népsűrűségi térképe 1962-ben. A térképek (a kötetben levő valamennyi térképlap) egyszínűek, kis méretűek (a 16,25 cm méretű könyv egy-egy oldalát foglalják el). Megállapíthatjuk, a térképlapok nyomdatechnikai kivitelezése nem a legszínvonalasabb; még inkább hiányoljuk azonban az alaptérképeknek egész sorát: etnikai, nyelvjárási, ökológiai, úthálózati, migrációs stb. lapokat, amelyek elkészítésére — jól tudjuk — kielégítő forrásanyag áll rendelkezésre.

Kötetünk konkrét anyagot ismertető első fejezete M. Abduselasvili munkája: biológiai antropológia; az ország (csak!) grúz lakossága embertani típusainak leírása — egy igen szemléletes térképlappal, melyen a jelen állapotot vizsgálhatjuk, de nyilvánvalóan igen mély történeti, etnogenetikai perspektívával. A kommentárszerző e történeti interpretációhoz közelebb segít azáltal, hogy rögzített típusait szembesíti, összefüggésbe hozza az előázsiai térség embertani típusaival, és gazdag — grúz, orosz, angol és német nyelvű szakirodalom idézésével.

A további fejezetek etnográfiai anyag elemzését nyújtják: 1. öntözéses/öntözés nélküli földművelés és kertgazdálkodás; szerző N. Abeszadze); 2. talajjavítási eljárások (T. Ocsiauri); 3. termesztett gabonafajták (N. Bregadze), 4. ekefajták (G. Csitaia); 5. šnakvi 'kalász-csiptető' (G. Csitaia); 6. cséplőszán (G. Gaszitasvili); 7. olajütő (L. Molodini); 8. hombár (Dzs. Ruhadze és M. Hazaradze); 9. szőlőprés (L. Gabunia); 10. 'présház-borospince' (A. Lekiasvili); 11. borérlelő amfóra (Dzs. Szongulasvili); 12. földműveléssel kapcsolatos munkadalok (M. Silakadze); 13. termékenységistenségek (T. Ocsiauri).

A fejezetek alapjában azonos felépítéstervet követnek (a szerzők erudíciója természetesen megmutatkozik, csakúgy, mint a tárgyalt objektum specifikuma, valamint az eddig elért kutatási eredmények színvonala is), s csak mértéktelen maximalizmussal kívánhatnánk többet annál, amit nyújtanak — ebben a reprezentációs műfajban. A műfaj, amire célozunk — voltaképpen a néprajzi enciklopédia szócikk-típusa, s mint ilyen,

minden igényt kielégít, egyik-másik éppenséggel kiváló. A váratlan és meglepő az, hogy e kommentárfejezetek semmit se látszanak hasznosítani az elterjedésképekből levonható tanulságokból; gyakorlatilag e térképek interpretációja elmaradt, többé-kevésbé hatásos illusztrációnál többet nem jelentenek. Sőt! Nem problémamentesek maguk a térképlapok; néhány esetben még az is kétséges, van-e egyáltalán jelentősége a felvett objektum térképre vetítésének? (Pl. a kultúrtörténeti jelentőségét túl nem becsülhető šnakvi 'kalász-csiptető' — a vonatkozó térkép tanulsága szerint mindössze hat előfordulási helyről ismert — voltaképpen egyetlen kistájat jellemez.)

Csaknem valamennyi kommentárfejezethez (az elmondottak után persze kétséges, mennyiben beszélhetünk „kommentárról"?) két-két térkép tartozik: a XIX. század második felének, ill. a XX. század első felének állapotát illusztrálandó. A térképeken 2—7 egyszerű grafikai jel (négyzet, háromszög, kör, csonkakúp stb.) fordul elő; a jelek *a)* telítettek, *b)* félig telítettek vagy *c)* üresek az előfordulás *a)* intenzív, *b)* sporadikus, *c)* izolált voltát jelezvén. A legkülönösebb azonban, hogy sehol sem kapunk választ arra, vajon a térképre vetített jelek miféle településegységekre vonatkoznak; nem tudjuk meg tehát, hol történtek gyűjtések, s hol nem? A térképek feltüntetik az ország hidrográfiai sémáját, a közigazgatási beosztást (járások szintjéig), és a járásközpontokat (városokat); a néprajzi anyagot reprezentáló jelek azonban nyilvánvalóan nem ölelnek fel egész járásokat, s nem tudjuk, miért vannak ott, ahol láthatók (s mi van ott, ahová semmiféle jel se került?) Elismerjük, bizonyos következtetések még így is levonhatók (pl. feltűnő a nyugati-keleti-hegyvidéki zónák meglehetősen következetes elhatárolódása, ill. az ezekre jellemző izolátumok megjelenése „idegen" zónákban); ezek azonban messze nem meríthetik ki a kartográfiai ábrázolásban rejlő finom interpretáció lehetőségeit. Őszintén reméljük, a grúz néprajzi atlasz végleges formája kiküszöböli majd ezeket a hiányosságokat, s megmenekülhet a jelen kötetben előforduló — olykor nagyon zavaró — sajtóhibáktól is.

A kötet gazdag illusztrációs anyagával kapcsolatban csupán egyetlen megjegyzést teszünk: kár, hogy a nyomda itt sem élt a színes technika lehetőségével.

Új grúz néprajzi kiadványok

Istvánovits Márton

A grúz akadémiai nemzeti múzeum (Sakartvelos SSR Mecnierebata Akademia — Akad. S. Džanašias sax. Sakartvelos Saxelmçipo Muzeumi) néprajzi osztályának két tanulmánykötetére hívjuk fel kollégáink figyelmét a következőkben. A múzeum nálunk is ismert évkönyvéből (Saxelmçipo Muzeumis Moambe), valamint a munkatársak önálló publikációiból tudtuk már, hogy ott kitűnő etnográfus gárda tevékenykedik, amelyik szemléletében, módszereiben is követi azokat a lényegében G. Csitaia és V. Bardavelidze részéről kidolgozott elveket, melyek megvalósulását néhány grúz kollégánk magyarországi publikációjából is megismerhetjük.

Új törekvés jut kifejezésre abban, hogy a szóban forgó, ismertetendő kötetek — noha tematikus tanulmánygyűjtemények — de egy-egy „etnikai-néprajzi csoport" valóságát ölelik fel; nevezetesen a nyugat-grúziai „nagytáj" (Tálasi I. terminológiája szerint): *Imeretia*, ill. az ugyancsak nyugat-grúziai kartvel etnikai csoport, *Mingrélia* (az egykori Kolchis része) néprajzát vetítik elénk (1. *Imereti.* — *Masalebi Imeretis etnograpiuli šesçalisatvis.* Imerétia. Adatok Imerétia néprajzi kutatásához. Tbiliszi, 1978. 186 l.; 2. *Samegrelo.* — *Masalebi Samegrelos etnograpiuli šesçavlisatvis.* Mingrélia. Adatok Mingrélia néprajzi kutatásához. Tbiliszi, 1979. 165 l.). Mint az Imeréti-kötetből megtudjuk (mindkét kötet előszavát G. Dzsalabadze, a néprajzi osztály vezetője, a tudományok doktora írta), itt tudatos törekvésről van szó, az intézmény hosszú távú kutatási tervéről, melyben 14 munkatárs (köztük két tudományok doktora, hét kandidátus, öt s. munkatárs és technikai személyzet) vesz részt, s ez idáig már négy, az előttünk fekvőkhöz hasonló kötetet is produkált (ezek sajnos hazai könyvtárainkban sem találhatók meg). Ez az ábrázolásmód, tehát a néprajzi-etnikai csoportok szerinti bemutatás a grúz néprajztudomány történetében egykor — mondhatnók — „kanonikus" volt (ha nem is kizárólagos); a Csitaia-iskola kibontakozásával azonban háttérbe szorulni látszott, pontosabban visszavonult a gyűjtőutakról, expedíciókról írott beszámolók „műfajába". Szükségtelen hangsúlyoznom, mekkora nyeresége az összehasonlító kutatásnak is ez a sorozat; mennyire nélkülözhetetlen a még mindig hiányzó grúz néprajzi szintézis megírásához.

A kötetek anyaga döntően közelmúltbeli komplex néprajzi expedíciók során gyűjtött adatok (pl. az Imeréti kötet 1971—1973 közt dolgozott öt gyűjtőexpedíció eredményén alapszik); amelyek hangsúlyozottan a hagyományos életformák-életmódok-anyagi

kultúra stb. rögzítését szolgálják — a „24. óra" elérkeztének intenzív átélésétől vezettetve. A meglehetősen nagyszabású mentő-gyűjtőakció természetesen elsősorban az archívumokat gazdagítja; a kiadványokban szereplő szerzők még felvett témakörük megvilágításában is erőteljesen szelektálnak az adathalmazban (aligha utolsósorban a kiadói- és nyomdakapacitás szorítása miatt); ráadásul *a)* hagyományos néprajzi témakörök egész sora sajnos (település, építkezés, gyűjtögetés, táplálkozás, társadalomszervezet stb.) megvilágítatlan marad (alkalmasint felkészült specialista hiányában?). Az egyes tanulmányok alapvetően *leíró, anyagközlő jellegűek* (noha a szerzők nem zárkóznak el hellyel-közzel történeti dialektológiai, etimológiai, gazdaságtörténeti, régészeti, paleobotanikai stb. exkurzusoktól sem), s akármennyire szelektáltak is adatbázisuk tekintetében, amit közölnek, jelentőségében túl aligha becsülhető (G. Dzsalabadze pl. a *Samegrelo* c. kötetbeli tanulmányában, a 11. lapon kifejti azt a hipotézisét, hogy egy mondaképző primitív gabonafélеség, a Sorgum technicum, melynek egyik tájneve *xazarula* 'kazáriai' — a kazárok termelési gyakorlatából került át Grúziába).

A két kötet szerkezeti felépítése hasonló, nagyjából egyazon témaköröket mutat be mindkettő. Sajnálatos hasonlóság az is, hogy az illusztrációs anyag szegényes (valamennyire kivétel a mezőgazdasági eszközkészlet és a kovácsszerszámok), térképek egyáltalán nincsenek; hiányzanak a mutatók (nyelvjárási lexika, tárgymutató, toponimika, antroponimika). Magától értetődik, az egyes szerzők feladatukat nem azonos szinten oldották meg; felületeset azonban egyet olvashatunk a tanulmányok közt — kiválókat viszont igen. Utóbbiak közül különösen kiemelem G. Dzsalabadze, M. Makalatia, N. Rexviašvili, L. Beduķidze, M. Nadaria tanulmányait. Részletesebb tájékoztatást mindazonáltal itt még ezekről sem nyújthatunk (a tanulmányok leíró jellege miatt a részletezés túlzott terjedelmet igényelne), be kell érnünk felsorolásukkal csupán:

1. *Imereti:* G. Dzsalabadze: *Mezőgazdaság Imerétiában;* T. Geladze: *Munkaszervezeti formák Imerétiában;* M. Makalatia: *Állattartás Felső-Imerétiában;* G. Dzsalabadze: *A varcicgei farmgazdaság;* N. Rexviasvili: *A kovácsmesterség Imerétiában;* C. Bezarašvili: *A parasztasszony viselete Imerétiában;* C. Kakabadze: *Az agyagedények készítése és díszítése Imerétiában;* G. Gasitasvili: *A fa megmunkálása Imerétiában;* L. Beduķidze: *Fabútorok Imerétiában;* N. Gogoberidze: *Népi nevelési szokások és gyermekjátékok Imerétiában.*

2. *Samegrelo:* G. Džalabadze: *Földművelés Mingréliában;* T. Geladze: *Munkaszervezeti formák Mingréliában;* M. Makalatia: *Az állattartással kapcsolatos hiedelmek és rítusok Mingréliában;* C. Kakabadze—G. Dzsalabadze: *Kovácsmesterség Mingréliában;* C. Bezarasvili: *Női viselet Mingréliában;* M. Nadaraia: *A törpe eső-istenségek — mesepe-k és činķa-k;* N. Toyoberidze: *Népi nevelési szokások Mingréliában* (gyerekjátékok).

A tanulmányokhoz orosz nyelvű rezümé csatlakozik.

Gernet, Jacques: Kína hétköznapjai a mongol hódítás előestéjén. 1250—1276. (Fordította Gyáros Erzsébet. A fordítást az eredetivel egybevetette és szakmailag ellenőrizte Csongor Barnabás. A képeket válogatta Cseh Éva.) Gondolat. Budapest, 1980. 296 l., 8 színes és 17 fekete-fehér tábla

Ecsedy Ildikó

A francia Kína-kutatás vezető egyénisége, J. Gernet ezt a színes történeti tablót Kína egyik legszínesebb korszakáról festi, a francia szociológia klasszikus hagyományait érvényesítve a forráskutató sinológiában. A kínai írásbeliség klasszikus és hivatalos történeti alkotásai az udvari csúcsok csillogásánál állnak meg, vagy az eseménytörténetre és moralizáló politikai értékelésére összpontosulnak; újabban, úttörő feladatként veszik elő a régi Kína kutatói azokat a nem hivatalos, szépirodalmi vagy éppen irodalom-számba sem vett írásműveket — emlékiratokat, tájleírásokat, anekdotagyűjteményeket stb. —, amelyekből ráláthatnak egy-egy kor elfedett-lenézett alapszövetére, mindennapi életére is. A XIII. századi kínai kultúrhistória és „történeti néprajz" páratlan kézikönyvét, anekdotázva részletező társadalomrajzát kapja kézbe most a magyar olvasó, szakértő gondozásban és érdekes képanyaggal.

A könyv, bár nem terheli az eredeti forrásfeldolgozás filológiai apparátusa, csaknem teljes egészében eredeti kínai dokumentumok alapján íródott (16. l.). Kiindulópontja a magyar származású nagy francia sinológus, Étienne Balázs tanulmánya lehetett: *Marco Polo Hangcsouban: Kína fővárosában* (1954-re, Marco Polo születésének 700. évforduló jára készült, és 1957-ben jelent meg Párizsban: É. Balázs: *Gazdaság és társadalom a régi Kínában.* Európa. Budapest, 1976. 131—155. l.). Elsőként ő kísérelte meg szembesíteni

Marco Polo útibeszámolójával Hangcsou lakóinak írott emlékeit: feljegyzéseiket városukról, Kína akkori fővárosáról. Marco Polo az 1276-ban érkező mongol hódítókat kísérte Hangcsouba, s hűséges krónikása szépségeinek, részben talán kínai iratok, jelentések alapján is. GERNET bőséggel használja az európai szemtanú: a velencei kereskedő-diplomata visszaemlékezéseit; de mindenekelőtt a dél-kínai császárváros hódoltság előtti virágkorát és ennek magánjellegű, személyes hitelű kínai forráshíreit interpretálja és rendszerezi. Ezek a „hétköznapok" a XIII. század közepétől terjednek a mongolok bevonulásáig, amikor Hangcsou ismét visszasüllyed vidéki kisvárossá, távol az északi fővárosok vérkeringésétől.

Kína az ábrázolt korszakban Dél-Kínát jelenti, a Szung dinasztia uralmának (960—1279) második felét, amikor az északon berendezkedő idegen hódítók elől délre menekült a császári ház (1127—1279; az 1280-tól uralkodó mongol Jüan-dinasztia előtti Kína térképei a 7. és 9. lapon láthatók). A feldolgozott írásművek jobbára Hangcsou-i és Hangcsou-jukra büszke kishivatalnokok és kereskedők művei, tehát elsősorban a császárváros ünnep- és hétköznapjait örökítik meg; csak alkalmanként lépnek színre — rövid és alárendelt szerepben — a vidék lakói. A kínai írott hagyomány tartalmi-terjedelmi korlátairól is vallhat, hogy a földműves-birodalom alapzatáról, a falvak népéről a hat fejezetből csupán egyben olvashatunk, s annak is csak egy rövid alfejezetében.

A XIII. századi Hangcsou, „a világ legnagyobb és legnemesebb városa" (Marco Polo) minden látogatóját elbűvöli: XX. századi leíróját is. Lelkesedése GERNET-t a *Bevezetés* (5—16. l.) elején egyenesen Kína történelmi mozdulatlanságának és kulturális egyöntetűségének tagadására indítja: „aminek nem látjuk jól a részleteit, mindig egyöntetűnek tűnik", s hozzáteszi: „civilizációnknak nem előjoga a fejlődés" (5. l.), sőt, azt is megkockáztatja, hogy „. . . Kína ebben a korban vitathatatlanul a világ legfejlettebb országa" (14. l.). Szerencsére ez a bevezető, hagyományos csodálat nem zavarja meg tisztánlátását és lelkiismeretes pontosságát az elemző fejezetek leírásaiban. Sőt, a bevezető egy másik helyén azt is megvallja, hogy „A rend és jólét látszata Dél-Kínában a XIII. század közepén merő szemfényvesztés: eltakarja az állam folyamatos és tragikus elszegényedését, a vidék nyomorát . . . Az államépítmény ingatag: a barbárok első erőteljes nyomására összedől" (12. l.). Végül pedig a XIII. századi kínai ember *Összefoglaló jellemrajzában* (265—271. l.), a „kínaiak legnyilvánvalóbb erkölcsi irányzatai"-ról szólva, kimondja: „Ezek az irányzatok . . . egy olyan jól elrendezett rendszert alkotó világképhez kapcsolódnak, amely kizárja a fejlődés fogalmát" (267. l.).

A leíró-elemző fejezetek fő erénye — a kortalanul általánosító kézikönyv-gyakorlattal szemben — a helyhez-korhoz kötöttség, de az egész Kína múltjára vonatkozó szakértelemmel felvértezve. Az egyes fejezetek előtt — címszavakban — tartalomjegyzéket is kapunk; minden fejezethez gazdaságos jegyzetanyag járul (272—291. l.), valamint — a magyar kiadás jóvoltából — színes és fekete-fehér képanyag (a 160. l., ill. a 80. és 240. l. után) s 3 térkép (vö. 292—294. l.).

Az első fejezet *A város* összefoglaló külső leírása (17—56. l.) a városi közigazgatás szemszögéből: Hangcsou császári székhellyé kijelölésétől a virágkori növekedésig, a túlnépesedett város lakásgondjaiig és a túlzsúfolt faépítmények tűzrendészeti problémáiig, nem felejtve a lakosság élelmezését, de a nyüzsgő utcaképek festői színeit sem.

A második fejezet *A társadalom* (57—118. l.), a XIII. századi Kína: „Egy átalakulófélben levő világ" áttekintése. Mindenekelőtt „városszociológia": a kínai nagyváros, elsősorban Hangcsou előkelő hivatalnokainak, gazdag és egykor gyanús szemmel méregetett kereskedőinek, valamint a szolgálatukból éldegélő vagy nyomorgó közrendűeknek társadalmi helyzetét és életformáját méri fel, majd elmondja azt a keveset, amit a vidékről, azaz a székváros környékének falvairól egyáltalán elárulnak forrásaink. (Nem véletlen, hogy a kézművesekre még külön fejezet sem jut: ők a „köznép", a „szolgahad" részei, s ez ki is elégíti a hivatalnokok és kereskedők szükségleteit; a falvak népe pedig csak annyi vásárlóerőt jelent, amennyi élelmet a város ellátására a piacokra hozhat, s az árát elnyeli a legfőbb vonzóerőt jelentő városi szórakozás.)

A szó szorosabb értelmében vett mindennapokról szól a harmadik fejezet: *Lakás, ruházat, konyha* (119—151. l.), amely sorra veszi a mindennapok tárgyi feltételeit, szokásos körülményeit és sajátos részleteit. A negyedik fejezet pedig, *Az élet szakaszai* címen (152—190. l.) az emberi élet menetét követi: a magánélet, azaz a családi közösségben zajló születés, nevelés, házasélet, betegség és gyógyítás, valamint a fontos családi eseményt jelentő halál és temetkezés leírása, kitekintéssel az egyes mozzanatok közéleti kapcsolataira is. Csak itt, a családon belül szentel a szerző alfejezetet a nők társadalmi helyzetének.

Végül a mindennapok időkereteit vázolja a szerző. Az ötödik fejezetben tárul fel *Az évszakok és a világ* (191—235. l.) szervezett viszonya: az időszámítás és naptárrendszer

Kínában rituális fontosságú részletei, az ünnepek szerint tagolódó naptári év, ünnepeik vallási tartalmának érintésével, valamint Hangcsou egész életét szabályozó külsőségeik részletezésével. Az utolsó fejezet tárgya pedig *A szabad idő* (236—264. l.): a vallási köntösben induló s lassan önállósuló művészet és hivatásos városi szórakoztatás, látványosságok és társas kapcsolatok vidám világa.

A fővárosi élet kifinomult élvezeteit, népünnepélyként leírt szórakozásait — mint a dinasztiavégeken hasonlóképpen ábrázolt más színes és „bűnös" korszakokat — Kínában felelőssé tették a császári ház bukásáért. Az itt ábrázolt évtizedek ugyanis a mongol hódítás előtti, s később soha vissza nem térő, fényes korszakot jelentették Hangcsouban.

Hart, David Montgomery: The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif. An Ethnography and History. Viking Fund Publications in Anthropology 55. The University of Arizona Press. Tucson, Arizona, 1976. xxiii + 556 l.

Sárkány Mihály

„Nehéz volna találni részletesebb etnográfiai beszámolót Afrika — ha nem a világ — bármelyik más népéről" — írja előszavában a nagy tekintélyű Carleton S. Coon, és ha a kötet nem igazolja is az így felcsigázott várakozást, valóban értékes munka. Jellegében a századeleji monográfiák rokona. Megmutatkozik ez abban, hogy a közzétett tényanyag szerteágazóbb, mint a szociálantropológiai monográfiákban általában; talán ennek következtében is csak helyenként kapunk tájékoztatást a társadalmi lét különböző oldalainak összefüggéséről; egy-egy jelenséget a szerző a rendelkezésre álló irodalom alapján, olykor azzal vitatkozva tárgyal, ami azt eredményezi, hogy egyes fejezetek önállósulnak, megtörik a logikusan felépített rendet, viszont néhány kitűnő tanulmánnyal gazdagodik így tudományunk, és olyan fogalmak jelentése válik árnyaltabbá, mint a *törzs*, a *szegmentáció*, a *levirátus*, a *kétosztályú rendszer* vagy a *vérbosszú*.

Az említett jelenségek kiemelése nem véletlenszerű, mert a könyv központi témája a marokkói Rif-Atlasz domináns népének, az 1960-ban 75 895 főt számlált aith waryagharoknak társadalmi élete, azoknak az egymást átfedő-metsző organizációs formáknak a megvilágítása, amelyek a törzset a múltban (1921 előtt) vérbosszúkban sőt kiterjedtebb hadakozásokban megnyilvánuló örökös forrongásban tartották. A törzs egyfelől vertikális struktúrával rendelkezik. A magukat aith waryagharoknak tartók öt nagyobb egységre oszlanak. Voltaképpen igen nagy méretű nemzetségek ezek. Tagjaik fiktív őstől származtatják magukat, ami valakinek (meghatározott ős) a fiai névben tudatosítódik. A nagy nemzetségek több lépcsőben alnemzetségekre, azok alnemzetségeire stb. tagolódnak, amíg eljutunk az ágazatokig, amelyek tagjait valós leszármazási kötelék fűzi össze. Az egész struktúra az apai ágon épül fel. Másfelől a törzs két részre is oszlik. E névvel jelölt egységekre, *leff*ekre, frakciókra oszlás nem követi pontosan a nemzetségi-ágazati felépítést (bár esetenként egész nemzetségek esnek egyik vagy másik frakcióba), de a kettősség a vertikális struktúra minden szintjén megjelenik. A frakciók megkülönböztetésének jelentőséget ad, hogy hadakozásokra került sor közöttük, ellenségesen állnak egymással szemben. Ráadásul a frakcióba tartozás nem olyan kötött, mint a leszármazási rend szerinti, így a tönkrevert frakció is újra feltöltődhet. Mindehhez járult a vérbosszú gyakorlása, ami közeli rokonokat is szembefordíthatott — így juttatva őket eltérő frakciókba. A sértés vagy szégyen vérrel lemosásának kényszere 1921-ig állott fenn, utána az Abd el-Krím vezette szabadságharc idején, a spanyol közigazgatás ezt követő megszilárdulásának időszakában, majd az 1956-ben függetlenné vált Marokkóban állami erőszak fojtotta el a belső hadakozást és a vérbosszúkat.

A vérbosszúnak azonban fontos mellékhatása is volt. Az aith waryagharok lakta terület a Rif-Atlasz sivár hegyhátaira esik, ahol a sovány talajon az ókori földművelési technika szintje mellett túlnépesedés következett be. A földművesek többsége 3 hektárnál kisebb területen gazdálkodik. Ez a túlnépesedés vezetett Hart szerint vérbosszúkra, amelyek a népességet erősen csökkentették, akadt év, amikor 365-en haltak meg ilyen módon. A vérbosszúkat a századfordulótól kezdve egyre erősödő munkáselvándorlás váltotta fel. Az elvándorlás 1956-ig Algériába irányult, ahol kora tavasztól késő őszig vállaltak munkát a Rif lakói a francia gyarmatosítók ültetvényein, szőlőskertjeiben. Marokkó függetlenné válását követően, az algériai háború kiterjedésével a munkavállalásnak ez a formája veszített jelentőségéből, majd Algéria függetlenné válásával megszakadt. Ezt követően a vándormunkások Nyugat-Európába indultak. Korzikán a korábbihoz hasonló ültetvényes munkát végezhetnek, Franciaországban, az NSZK-ban és Hollandiában ipari munkássá váltak. Az elvándorlók évente látogatnak haza, jelentős összegeket takarítanak meg

(évi kb. 3000 dollárt), végül otthon telepednek le. A terület egészére azonban a fokozódó proletarizálódás, elszegényedés nyomja rá bélyegét.

Míg a munkásvándorlás bemutatása kitűnő, ugyanez a gazdasági élet egyéb jelenségeit illetően nem mondható el. Amikor az ókori jelzőt használtam a földművelés technikájára, kénytelen voltam ítéletemet részben a közölt nagyszámú és jó fényképfelvételre alapozni, mert az ott látható munkák, eszközök leírása nem mindig és olykor csak elnagyoltan található meg a szövegben. Ennek ellenére kétségtelen, hogy az anyagi kultúra kutatói, főként az építkezéskutatók, így is örömmel forgatják majd a könyvet, hiszen a területről nem rendelkezünk igazán jó leírásokkal. Részletezőbb a piacrendszer működésének szentelt fejezet, bár a piacokról többet tudhatunk meg Walter Fogg tanulmányaiból (megjelenési helyeik Africa 1938, 1939, Folklore 1940, Sociological Review 1940, Man 1941, American Anthropologist 1942). Különös figyelmet érdemel a tulajdonjog és az öröklési rendszer leírása, elsősorban nem a döntően magánkézben levő föld (van közbirtoklás és egyházi birtok is) hanem a vízjogok vonatkozásában. Az öntözésre felhasználható folyók, patakok köztulajdonban vannak, felhasználásukat több közösséget érintően, sokoldalúan szabályozzák szóbeli megállapodásokkal régóta, mégsem alakult ki itt közösségek feletti ellenőrző szervezet.

A végeredményben tanulságos gazdasági és kiváló társadalomszervezeti fejezetek mellett (a kiváló jelzőt megérdemlik a társadalmi élet lefolyását, a nemek viszonyát, a rokonsági rendszert, a társadalom rétegeződését bemutatók is) jelentős nyereség a munkában az iszlám helyi megjelenésének leírása. Képet kapunk arról, hogy a mindennapi élet egészét hogyan fogja át — apró részleteiben szabályozva — a mohamedán vallás, és a szerző eloszlatja azt a tévképzetet, hogy Marokkóban a vallásos arab városlakó szembeállítható a pogány berber falusival a vallás alapján.

Kétségkívül gyengéje a munkának a folklór fejezete. Sem a bemutatott anyag mennyisége, sem annak elemzése nem kielégítő. Az érdeklődő ma is nagyobb haszonnal forgathatja Edward Westermarck klasszikus köteteit *(Ritual and Belief in Morocco*, I—II. London, 1926. és *Wit and Wisdom in Morocco. A Study of Native Proverbs*. London, 1930.).

Az etnográfiai bemutatást az aith waryagharok nyelvét, a berberek etnikai történetét és a marokkói történelembe illeszkedését taglaló fejezetek egészítik ki, majd olyan összegezés zárja, amelyből megtudjuk, hogy hogyan látták az aith waryagharokat a kívülállók, és ők hogyan látnak másokat — jól kidomborodik itt a nézőpontok különbözősége.

A leírást számos függelékanyag egészíti ki, amelyekből kiemelendő az alapos, annotált bibliográfia és az aith waryaghar szójegyzék. Ez utóbbinál, de az egyes terminológiák elemzésénél is, előnyösen érvényesül a magát szociálantropológusnak valló szerző alapos filológiai felkészültsége, amire hosszú idő alatt tett szert, 1952—1955 között arabot és rifi nyelveket tanulva Marokkóban, 1959-től 1967-ig pedig a rabati egyetem tanáraként. E két időszakban összesen mintegy négy évet töltött a terepen, mint a könyv bizonyítja, nem hiába.

Molnár István: Élelmiszer-termelés és szövetkezeti mozgalom a fejlődő országokban. Tanzániai kísérlet. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 197 l.

Sárkány Mihály

Ritkán születik magyar nyelven átfogóbb tanulmány a fejlődő országok élelmiszertermeléséről és a gazdasági-társadalmi kibontakozás lehetséges útját jelentő szövetkezeti mozgalmakról. Ez a tény önmagában indokolja, hogy felhívjuk rá az Ethnographia olvasóinak figyelmét, hiszen az egyetemes néprajz által tanulmányozott társadalmak életének alakulása nem kis mértékben éppen attól függ, hogyan tudnak úrrá lenni élelmezési gondjaikon, amelyek demográfiai robbanásukkal éleződtek ki.

A munka első fele a címben foglaltak megvilágítására tesz kísérletet a népességalakulás tényeinek, a mezőgazdasági termelés agrárgazdasági szempontból értelmezett tényezőinek és a különböző fejlesztési programoknak a számbavételével, összevetésével. Sok új megállapítással nem találkozunk itt, és ami különösen sajnálatos, hogy az elmondottak alátámasztására kevés kivétellel 1970 előtti adatokat használ fel a szerző, ami könyve informatív értékét erősen csökkenti.

A munka második fele jóval nagyobb figyelmet érdemel. Itt Molnár István a tanzániai agrárfejlesztési politikát és annak eredményeit elemzi, kitekintve a gyarmati előzményekre és a szomszédos kelet-afrikai országok agrártermelésének alakulására. Különösen értékesek a földjog alakulására vonatkozó fejtegetései, valamint az ujamaa-

programról adott kritikus elemzése. Csak egyetérthetünk a tanzániai példából levont általános következtetésével, hogy „A szövetkezeti mozgalomnak a fejlődő országokban a gazdasági, társadalmi, sőt politikai élet sokkal szélesebb körét kell átfognia, mint a világ más országaiban". Másfelől pedig: „A szövetkezeti mozgalmak tevékenysége és az általuk elkövetett hibák rá kell ébresszék a fejlődő országok kormányait, gazdasági vezetőit arra, hogy a szövetkezeti mozgalom nem oldhatja meg országuk összes gazdasági és társadalmi kérdéseit". Mindehhez csak egyet fűzhetünk hozzá. A fejlődő országok gazdasági-társadalmi viszonyainak reális feltárása igényli a fejlődő országok világgazdasági helyzetének figyelembevételét is, amire közgazdaságtudományunk részéről történtek kísérletek (például Szentes Tamás: *Az elmaradottság és a fejlettség dialektikája a tőkés világgazdaságban.* Budapest, 1976.), valamint ezen országok társadalmi és kulturális jellegzetességeinek aprólékos vizsgálatát, amit a néprajz végez, de aminek eredményeit nemigen hasznosítják a fejlődő országokról készülő hazai tanulmányok, az itt ismertetésre került sem.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója. Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1981. VII. 28. – Terjedelem 15,4 (A/5) ív

82.10101 Akadémiai Nyomda, Budapest – Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII 1982 Nr. 1

Ismertetések — Book Reviews

Általános művek, kézikönyvek — General Works, Handbooks

Tálasi István: Néprajzi tanulmányok, írások *(Balogh István);* — Szabó T. Attila: Nép és nyelv. Válogatott tanulmányok *(Balassa Iván);* — Baš, Angelos (szerk.): Slovensko ljudsko izročilo *(M. Kozár Mária);* — Österreichischer Volkskundeatlas *(Kisbán Eszter);* — Problemü szlavjanszkoj etnografii *(Kerezsi Ágnes);* — Sammeln und Sichten. Festschrift für Franz Maresch *(Kisbán Eszter)*

Elmélet, módszertan — Theory, Methodology

Bromlej, Ju. (szerk.): Isszledovanyija po obsej etnografii *(Tagányi Zoltán);* — Maritena, Ju. V. és Putyilov, O. N. (szerk.): Aktüalnüje problemü etnografii i szovremennaja zarubezsnaja nauka *(Tagányi Zoltán);* — Kuusi, M.—L. Honko—L. Virtanen—J. Pentikäinen: Perinteentutkimuksen perusteita *(Voigt Vilmos);* — Steward, Julian H.: Evolution and Ecology *(Sárkány Mihály);* — Józsa Péter: Lévi-Strauss, strukturalizmus, szemiotika *(Verebélyi Kincső);* — Serpell, Robert: Kultúra és viselkedés *(Niedermüller Péter);* — Introduction à l'analyse du discours en sciences sociales *(Voigt Vilmos);* — van Willingen, John: Anthropology in Use *(Niedermüller Péter)*

Társadalomnéprajz — Social Organization

Kiss Lajos: A szegény emberek élete I—II. *(Jávor Kata);* — Tárkány-Szücs Ernő: Magyar jogi népszokások *(Bónis György);* — Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken *(Földesné Györgyi Erzsébet);* — Weber-Kellermann, Ingeborg: Die Kindheit *(Földesné Györgyi Erzsébet);* — Gazda József: Így tudom, így mondom *(Küllős Imola);* — Kolosi Tamás—Papp Zsolt—Gombár Csaba—Pál László—Bara János: Réteghelyzet—rétegtudat *(Niedermüller Péter);* — Kovács, Martin L.: Peace and Strife: Some Facets of the History of an Early Prairie Community *(Fejős Zoltán);* — Dupaquier, Jacques: La population française aux XVII$_e$ et XVIIIe siècles *(Andorka Rudolf);* — Mesterházy Károly: Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál *(Ecsedy Ildikó)*

Európán kívüli népek — Non-European Peoples and Cultures

Steensberg, Axel: New Guinea Gardens *(Bodrogi Tibor);* — Kaloev, B. A.: M. M. Kovalevszkij i jego isszledovanyija gorszkih narodov Kavkaza *(Tagányi Zoltán);* — Sakartvelos istoriul-etnograpiuli atlasi *(Istvánovits Márton);* — Új grúz néprajzi kiadványok *(Istvánovits Márton);* — Gernet, Jacques: Kína hétköznapjai a mongol hódítás előestéjén *(Ecsedy Ildikó);* — Hart, David Montgomery: The Aith Waryaghar of the Moroccan Rif *(Sárkány Mihály);* — Molnár István: Élelmiszer-termelés és szövetkezeti mozgalom a fejlődő országokban *(Sárkány Mihály)*

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISNN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **1**

CONTENTS

Articles

Rácz, István: Das Debrecener Einzelgehöft zu Ende des 18. Jahrhunderts und in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts 1
Hann, C. M.: Landwirschaftliche Kleinbetriebe in der Gemeinde Tázlár in den siebziger Jahren 33

History of Ethnography and Folklore

Martin, György: The discovery of Szék traditions and their role in contemporary Hungarian folk revival movements 73
Fried, István: Serbische Volksliedübersetzungen in der Aurora 83

Orientations — Surveys of Research Fields

Löfgren, Orvar: Changing perspectives in Scandinavian ethnology 89
Martin, György: Die Erforschung der ungarischen Volkstanztraditionen in der Slowakei 112

Discussion and Debate

Opinions about the past of the tanya-system (dispersed homesteads around agro-towns) in the Great Hungarian Plain 121
Wellmann, Imre: Remarks to the book "The Past of the Hungarian Tanya-System" 122
Barabás, Jenő: Social history and the tanya-s 129
Bárth, János: Tasks in the ethnographic investigation of the tanya-system ... 134

Book Reviews

(for a full list see p. 3. of the cover) 138

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. ÉVFOLYAM, 2. SZÁM

BUDAPEST, 1982

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Tóth Zoltán: Polgárosodás és hagyományőrzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban (21 képpel) 177
Banó István: Meseszerkezet és esztétikum. Szerkezeti elemek szerepe a kódolás és dekódolás egységének megteremtésében 232
Lengyel Dénes: Álmos vezér születésének mondája 259

Közlemények

Tüskés Gábor—Knapp Ilona Éva: Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században. A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai, 1751—1786. (14 képpel) 269
Iklódi András: A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása (3 képpel) 292

Krónika

Wilheim András: A Bartók-év etnomuzikológiai eredményei 299
Páll István: Megemlékezések Szabolcs-Szatmárban Kiss Lajos születésének 100. évfordulójáról 301
Hofer Tamás: Amerikai—magyar folklór konferencia. Budapest, 1981. július 20—21. 302
Verebélyi Kincső: A folklorizmus fogalma és jelenségei. Nemzetközi folklorizmus konferencia. Kecskemét, 1981. július 22—27. 304
Voigt Vilmos: A sámánizmus Eurázsiában. Nemzetközi konferencia Sárospatakon, 1981. szeptember 14—19. 306
Tüskés Gábor: Református egyházi néprajzi konferencia. Berekfürdő, 1981. április 27—30. 309
Niedermüller Péter: Kognitív antropológiai szeminárium Budapesten. 1981. július 30—augusztus 1. 310
Kresz Mária: Konferencia a hutteriták történetéről és a habán kerámiáról. Kircheimbolanden, 1981. április 20—26. 311
Tüskés Gábor: Temetőkultúra 1750—1850. Nemzetközi szimpozion, Mühlheim/Ruhr, 1981. május 11—13. 314
Kríza Ildikó: Balladakutatók 12. nemzetközi konferenciája. Alden Biesen (Belgium), 1981. július 22—25. 315
Bődi Erzsébet: Szimpozion a lakodalmi szokáskörről. Strážnice, 1981. szeptember 28—30 317
Küllős Imola: Konferencia a bolgár folklór nemzeti szerepéről. Blagoevgrad, 1981. november 5—6. 318
Istvánovits Márton: Grúz falutörténeti kutatások 319
Benda Gyula: A történeti források kiadásának szabályozása 319
Hofer Tamás: Döntések az Ethnographia szerkesztését illetően. Tájékoztatás az Ethnographia munkatársai számára 320

Ismertetések

(részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 321

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. * BUDAPEST 1982 * 2. SZÁM

Tóth Zoltán

Polgárosodás és hagyományőrzés a századfordulói Szekszárd anyagi életviszonyaiban

Szekszárd századfordulói társadalmi szerkezetét kutatva azt találtam, hogy a város népességét szociológiai értelemben vett rendi választóvonal osztja két csoportra, amely a régi mezőváros paraszti és iparos-kereskedő rétegei — a mezővárosi blokk —, valamint a szellemi foglalkozású hivatalnoki, értelmiségi, vállalkozói középréteg között húzódik.[1] A két rendi jelleggel különböző csoport más városokhoz hasonlóan lakóhelyileg is elkülönül, kultúrájában, viselkedésében is más normákat követ. A választóvonal élessége ellenére a mobilitási adatokból világosan kiderül, hogy a rendi határ nemcsak hogy nem zárja el a két csoportot egymástól, hanem azt a mobil egyének a középrétegek felé rendszeresen átlépik. A mezővárosi blokk felső rétegei a középréteg felé irányultak. A mobilitás és a hozzá szükséges intergenerációs vagyoni felhalmozás szerves kapcsolatot teremt a két rendi csoport között.

A vizsgálatból az is kitűnt, hogy a rendi választóvonal egyik oldalán, a mezővárosi tömbön belül eltérő történetű csoportok vannak, amelyek nem indulnak egyenlő eséllyel a társadalmi változáshoz való aktív alkalmazkodás, a mobilitás terén. Ezek, a török hódoltság után újratelepülő mezőváros történeti rétegei, etnikai-felekezeti csoportokba különíthetők el. A társadalmi differenciációnak ez a hagyományos rétege az egyik leghatározottabb momentuma a két rendi csoport elkülönülésének.

A város iparának fejletlensége miatt gyenge volt modern városi proletár rétege. Erre, a középrétegekkel keletkezésénél fogva is sok rokonvonást tanúsító csoportra, a szociológiai rendi kereteken való kívülállás, s helyi talajtalanság és társadalmi mozgásban a vándorlás volt jellemző. Ők, az értelmiség és burzsoázia, nem helyi, hanem az országosan, sőt az azon túli léptékben kialakuló rétegeződés képviselői.

A rétegenként és etnikumonként különböző vonások közt olyanok, mint az utódlás és a termékenység, a családszerkezet, a kiscsoportok kulturális zártsága vagy nyíltsága, az elmozdulás irányait befolyásoló normák, különböző esélyeket biztosítottak hordozóiknak az alkalmazkodásban. Ezeknek a kulturális viszonyoknak szerves része az is, ami anyagi vetületében forrásomban a hagyatéki leltárakban csapódik le. A vagyoni felhalmozás mint előfeltétel a mozgásban, magától értetődőnek tűnik. A felhalmozott javak azonban nem homogén elemekből, pl. tőkéből álló összegként vannak jelen, hanem rendenként, rétegenként jellegzetesen különböző összetétellel. A hagyaték, a történeti forrá-

sokban található legteljesebb vagyoni mérleg, tartalmazza a megélhetés forrásait, eszközeit, rajtuk kívül az egyén és háztartásának életkörülményeire utaló elemeket — mindenekelőtt lakását. Életviszonyok alatt a két szoros kapcsolatban álló területet értem: tehát a megélhetést és az életkörülményeket.

Az életviszonyok különbségeit egy időmetszetben, a századfordulón, az 1900-as évek első évtizedére súlyozódó minta metszetében vizsgálom.[2] Korábbi, ugyanezen mintán végzett kutatásomhoz hasonlóan fő célom az, hogy a reprezentáció bizonyos minimális játékszabályait betartva, a lehető legszélesebb, árnyalatokat is tartalmazó skálát végigpróbáljam a várost alkotó társadalmi csoportok elkülönítésében.

Annak ellenére, hogy egy időmetszettel dolgozom, a társadalmi mozgás momentumait keresem. A statikus metszetet elemeinek történeti meghatározásával kísérlem meg mozgásban ábrázolni.

A társadalmat ért kihívások egy-egy csoportot különböző időben és különböző mértékben kényszerítenek alkalmazkodásra. Az alkalmazkodás során kialakuló, csoportonként, társadalmi rétegenként jellemző életviszonyok elemei, mint például a család munkaszervezete, lakása, fogyasztási szokásai történetileg eltérő eredetűek lehetnek. Az elemek közt találni a csoport korábbi helyzetében született eredeti megoldásokat, és olyanokat is, amelyek a más csoportok alkalmazkodása során keletkezett megoldásokból átvehetők voltak. A csoportokra, rétegekre jellemző életviszonyok elemeiken keresztül történetileg strukturáltak. Noha ezek az elemek egy-egy korszakban társadalmi réteghez köthetők, nem önmagukban az elemeket tekintem rétegjellemzőnek, hanem azt a történetileg strukturált szerkezetet, amelyben ott és akkor, a többi réteghez hasonlítva előfordultak. (Hiszen ugyanaz a háztípus ugyanott, egy más időmetszetben vagy akár a szomszéd faluban is más réteghez tartozó ember lakhelye lehet. Például hozom a sárközi Decs hatalmas, századfordulón épült eklektikus gazdaházait, amelyekhez hasonlókat korábban a városi középrétegek építtettek, és Szekszárdon ugyanez idő tájt a gazdagabb iparosokra volt jellemző.) *Történeti réteg* alatt tehát nem az emberek csoportját értem valamilyen történeti vonatkozásban — a „történeti osztályok" mintájára —, hanem a belsőleg strukturált életviszonyok történetileg meghatározható elemeinek összekapcsolódó együttesét, amely modellbe rendezhető és konkrét helyzetével a társadalmi rétegződésben társadalmi rétegjellemzőként tűnik elő.

Az első kérdésem tehát az, hogy a hagyatékok szerkezete egyáltalán milyen típusú különbségeket mutat a teljes rétegspektrumban, a dolgozat második részében pedig a lakókörnyezet néhány elemén keresztül kísérletet teszek a történeti rétegek elkülönítésére s a polgárosodás folyamatában való összekapcsolódásuk rekonstruálására.

1. Mi a hagyatékszerkezet?

A hagyatékszerkezet mint *viszonyokat kifejező mutató*, szinte önként kínálkozik a hagyatékfelvétel eredeti metódusából. A hagyatékokat, gondnokolt vagyonokat két nagyobb tételre osztották: az ingóságokra, amelyek magukba foglalták a tőkét, s a tulajdonos mozdítható használati tárgyait, üzleti, gazdasági felszerelését, állatát és az ingatlanokra, amelyet aszerint részleteztek, hogy hol feküdtek. A hagyatéki leltárak általában a vagyonrészekről tételenként becsült értéket tartalmaznak.[3] A becsült értékekből minőségi mutatókat lehet

számolni. Egy hagyaték szerkezete a tartalmilag megkülönböztetett vagyontárgyak együttese, amely csoportonként elsősorban összetételében különbözik; az összetevők számszerűen a becsült értékek alapján mérlegelhetők.

A hagyatékok szerkezeti és nem elsősorban tárgyi összetételének kezelése azért szükséges, mert ritka esetben tartalmazzák a hagyatékhagyók vagy a gondnokoltak teljes vagyonát. A hagyaték összértéke, ezen belül összetevői felsorolásának szélességét a hagyatéki eljárás szabályai és helyi szokásai határozzák meg. A hagyatéki leltárak csonkasága rendszeres, ami egy törvényesen szabályzott, történetileg kialakult gyakorlat terméke. A hagyatéki leltárak tehát közvetlenül nem használhatók fel arra, hogy megtudjuk, milyen vagyontárgyak voltak egyes hagyatékhagyók birtokában. A hiányosság rendszeressége folytán viszont alkalmat adnak arra, hogy szerkezetüket és értékarányaikat mutatóul alkalmazzuk a társadalmi különbségek, ezen belül az életviszonyok különbségeinek leírásánál.

A hagyatékszerkezeti elemzést a tárgyilagosság kedvéért az egész mintának azzal a 115 hagyatékból álló csoportjával kezdem, amelynél részletesen bontható vagyoni állagot találtam.[4] Vajon a hagyatékok szerkezete is visszaadja-e azokat a csoporthatárokat, amelyek a korábbi mobilitás vizsgálatánál kirajzolódtak, s amelyeket bevezetőmben vázlatosan leírtam?

A különbségek mérlegelésére első közelítésként *az ingó és ingatlan vagyon aránya* kínálkozik. *(1. táblázat)*

1. táblázat. Az ingóságok értékaránya a cselekvő hagyatékokon belül a nagyság szerint ötös csoportokba rendezett mintánál

Megnevezés	Férfi (összesen 52)		Női (összesen 68)	
Az ötös csoportok sorszáma	Cselekvő hagyatéki nagyság (csoportátlag koronában)	Az ingóság értékaránya %	Cselekvő hagyatéki nagyság (csoportátlag koronában)	Az ingóság értékaránya %
I.	479	45,5	113	68,8
II.	841	38,0	292	29,1
III.	1 564	23,5	416	33,6
IV.	2 092	17,5	528	40,5
V.	2 559	29,4	777	34,8
VI.	3 494	27,8	1 262	16,2
VII.	5 586	26,8	1 559	7,5
VIII.	8 928	47,8	2 088	16,8
IX.	29 209	11,3	2 823	29,5
X.	293 479	44,7	4 816	7,8
XI.	—	—	7 203	30,7
(XII.)	—	—	15 329	38,9

Ha a 63 női és az 52 férfi hagyatékot nagyságuk sorrendjébe rendezem, az összvagyonon belül az ingóságok arányából (amelyben a személyi használatú holmikon kívül a tőke, a gazdasági felszerelések, üzleti-, műhelyfelszerelések is benne vannak) a minta közepe felé süllyedő adatsort kapok. Az ingóságok aránya a minta leggazdagabb és legszegényebb háztartásaiban a legmagasabb. A nagyság szerint ötös csoportokba sorolt hagyatékokban a *női hagyatékokban* 68%-ról indul, lesüllyed 16% köré (egyeseknél ennél is mélyebbre), majd 38%-ig emelkedik vissza a vagyonosoknál. A *férfiaknál* az ingók aránya általában alacsonyabb. Itt 45%-ról indul és 17-ig süllyed az ingóságok aránya, s egyen-

letesen emelkedik vissza 44%-ig, közel az alsó vagyoni kategóriák kiinduló arányáig.

Grafikonon ábrázolva:

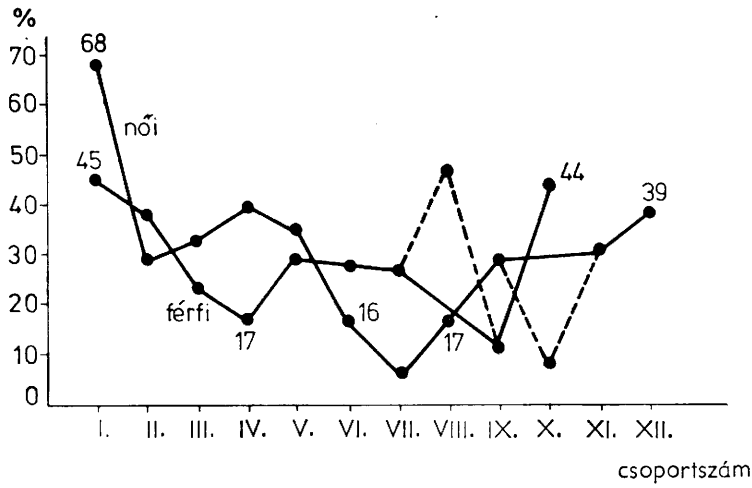

1. kép. Az ingóságok értékaránya a nagyság szerint ötös csoportokba rendezett hagyatékokon belül, százalékban

Ha a két ingóságainak magas arányával kitűnő vagyoni szélsőséget társadalmi összetételében nézem, a magas arányok szinte leválasztják a mezővárosi blokkról — durván a földművesek és kisiparosok csoportjáról — a két rajta kívül álló marginális csoportot: a városi proletariátust (a cselédet, a kofát, varrónőt, segédet, postást, selyemgyári szolgát) és a szegény hivatalnokokat alul, s az értelmiségi és a vállalkozói réteget fölül. Mindkét szélsőségnél a tőke túlsúlya jellemző a férfiaknál. A tőke természetesen egészen mást jelent lenn, mint fent: szegényebb férfiaknál néhány száz korona készpénzt és követelést (pl. bérhátralékot), a középrétegnél bankbetétet, egyes helyeken értékpapírokat. A városi proletárasszonyoknál ezzel szemben úgyszólván tisztán használati tárgyakból és ruházatból álló hagyatékokat találtam.

A 10 legszegényebbet és a 10 leggazdagabbat leválasztva, a minta törzsét képező 32 férfi és 43 női hagyaték kétharmadát parasztgazdák teszik ki. Néhány kivétellel ide esnek az önálló iparosok, a mezővárosi blokk másik uralkodó rétegének hagyatékai is.

A minta tehát már a legdurvább hagyatékszerkezeti mutató nyomán elválik a város társadalmát elválasztó rendi határvonal mentén. Ha számmal akarom kifejezni, azt mondhatom, hogy a mezővárosi blokk az ingóságok vagyoni hányadában a 38% körüli átlagértékkel jellemezhető. Ennél a földművesek alacsonyabb, az iparosok magasabb, de a szellemi pályán levő középrétegektől elmaradó arányt mutatnak.

A valódi szerkezeti különbségeket mégis a minta rétegenkénti és vagyonrészenkénti bontása tükrözi. *(2. táblázat)* A hagyatékok szerkezeti arányainak

váltása ugyanannál a mezővárosi kispolgári rétegnél, az önálló iparosoknál és kiskereskedőknél történik meg, ahol az összes többi viselkedési normaváltást is tapasztaltam.[5] A váltás legélesebb mutatója a *föld és a tőke értékarányának teljes fordulata* a földműves és a mezővárosi kispolgári rétegek között. *(2. kép)*

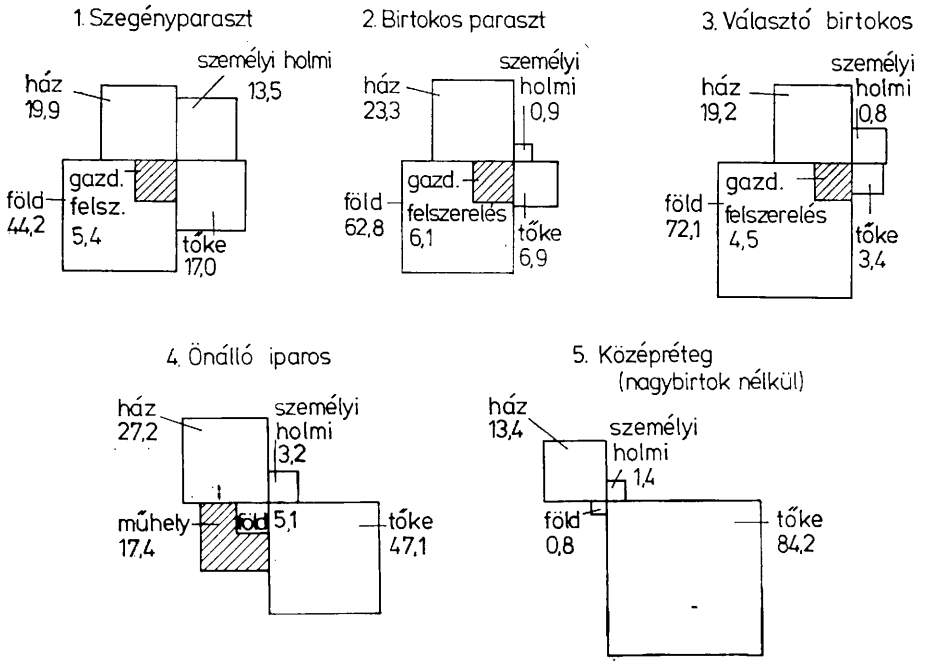

2. kép. A cselekvő hagyaték vagyonok szerkezete rétegenként. Területarányos ábrázolás az összes hagyatéki összeg százalékában

A dolog első látásra magától értetődőnek tűnhet, hiszen egyfelől parasztokról, másfelől többségében iparosokról van szó. Az arányok azonban nem a föld mint termelőeszköz, és a műhelyek között cserélődtek föl. A termelőeszközök értékarányával szemben a tőke — készpénz, betétek, értékpapírok — szerkezeti aránya ugyanakkor átmenetet képez az iparosok felől a középrétegek felé, ahol a vagyonok túlnyomó értékét, több mint 80%-át, a tőke tölti ki. Az 50%-ot megközelítő tőkearány a mezővárosi kispolgár hagyatékában annak az aktívumnak felel meg, amelyet az eladósodott város hitelviszonyainak elemzésénél éppen őnáluk találtam a pénzintézetekkel szemben. A parasztsággal származásban, házassági kapcsolatokban, életvitelben mélyen rokon iparosok rétegénél, amely ugyanakkor a középréteg felé tájékozódik, nem puszta termelési szektorváltást jelent tehát ez az arány, hanem gyökeres felhalmozási mentalitásbeli fordulatot. Ki kell majd térnem a konkrét körülmények bemutatásánál arra is, hogy ez a fordulat nem egy csapásra következik be az egyén parasztságról való leszakadásakor, hanem a paraszti polgárosodásban leli eredetét.

2. táblázat. A cselekvő hagyatéki vagyonok szerkezete rétegenként (%)
(Férfi és női hagyatékok együtt)

Megnevezés	Ingatlan			Ingóságok				Ingó és ingatlan össz.
	föld	ház	össz.	üzlet és gazdaság	tőke	személyi holmi	össz.	
1. Szegényparaszt (13 női)	44,2	19,9	*64,1*	5,4	17,0	13,5	*35,9*	100%
2. Birtokos paraszt (46)	62,8	23,3	*86,1*	6,1	6,9	0,9	*13,9*	100%
3. Választó birtokos (11)	72,1	19,2	*91,3*	4,5	3,4	0,8	*8,7*	100%
4. Önálló iparos (15)	5,1	27,2	*32,3*	17,4	47,1	3,2	*67,7*	100%
5. Középréteg (2 nagybirtokkal együtt: 15)	(48,9)	(9,5)	*(58,4)*	(1,2)	(39,5)	(0,9)	*(41,6)*	(100%)
(és nagybirtok nélkül: 13)	0,8	13,4	*14,2*	0,2	84,2	1,4	*85,8*	100%

A termelő vagyonrész

A föld és a tőke váltás a mezővárosi blokkon belül két rétegnél a közvetlen termeléssel kapcsolatos vagyonrészeket érinti. Esettanulmányban kíséreltem meg bemutatni, hogy a tőke mennyire szoros feltétele a folyamatos termelésnek még a hagyományos viszonyokat őrző kádármesternél is. A mozgékonyabb iparosok kezén a fölhalmozódó tőke nem passzív, kamatozó vagyon, hanem anyagokban, munkabérekben, hitelekben levő alkateleme a kicsiben is kapitalizálódó termelésnek.[6]

A termelő vagyon másik eleme *a gazdaság és a műhelyek (üzletek) felszerelése.* A termelőeszközök e másik — tényleges eszközöket takaró — fele viszonylag kis hányadát foglalja le a vagyonoknak. A különbség a mezőváros két csoportja, a parasztság és az iparosok között mégis jelentős. Csupán a hagyatékszerkezeti arányokat tekintve — s nem a valódi értéket — az iparos réteg eszköztára háromszor magasabb, mint a paraszti átlag. A parasztihoz képest magas, az iparos vagyonoknak csak egyhatodát kitevő felszerelések a tőkével együtt érik el a termelő vagyonrész mintabeli átlagát. A 70 és 80% között mozgó termelő vagyonrész egész mintán belüli viszonylagos egyenletessége mutatja legvilágosabban a mögötte rejlő szerkezeti különbségek valódi karakterét.

A személyi vagyonrész

A hagyatékok szerkezetében ugyanis e fölött a 70—80%-os termelő vagyonrész fölött jelennek meg a társadalmi különbségeket nyilván kifejező elemek; az ingatlanon belül a ház, az ingóságon belül a lakberendezés, a háztartási eszközök és a ruházat. Egy kétszáz és egy kétszázezer korona értékű vagyonon belül ugyanaz a 30%-os arány az életkörülményeket hordozó vagyonrészre óriási különbséget jelent. Tanulságos mégis ebben az elvont megközelítésben az, hogy a két vagyonrész — amit jobb híján termelő és személyinek nevezek el — tendenciáját tekintve egyenes arányban és saját belső struktúrájától meglehetősen függetlenül növekedik.

A személyi vagyoni harmadon belül, amely hagyatékszerkezeti arányával bizonyos autonómiát követ a termelő résszel szemben, két, eltérő tendencia ötvöződik. A *házak* hagyatékszerkezeti aránya és abszolút értéke párhuzamosan nő a vagyonnagysággal. A *használati tárgyak* ezzel szemben csökkenő szerkezeti arányt mutatnak, s rétegenként abszolút értékükkel egy bizonyos átlagszintet tartanak. A személyi vagyonrész arányának viszonylagos állandósága tehát a vagyonnal növekedő házérték és a relatíve csökkenő használati tárgyérték kölcsönhatásából alakul ki.

Joggal lenne vitatható, ha a máig kialakult helyzetet visszavetítve a termelő vagyonrészeket élesen elválasztanám a háztól és a személyi holmik, használati tárgyak csoportjától. A hagyatékokban ez a 20—30%-ot kitevő, valójában ennél nagyobb érték az, amely az emberek személyes életkörülményeit kifejezi. Közgazdasági zsargonnal élve, ebben a vagyoni harmadban található a munkaerő újratermelésére szolgáló javak együttese.

A termelés és a személyi vagyonrészben az újratermelés viszonylagossága a legvilágosabban a rétegenkénti globális arányok nemek szerinti bontásával rajzolódik ki.[7] (Lásd a *3. táblázat*ot) A női hagyatékokban nemcsak a kelengye értéke növeli meg a használati tárgyak arányait, hanem minden rétegnél náluk

nagyobb a ház hagyatékon belüli része is. A személyi vagyoni harmadnak tehát gazdája, illetve gazdasszonya van. A ház a kistermelői világban az asszony munkahelye, ami a szerkezeti arányokban is tükröződik. Ennek ellenpontja a gazdasági felszerelés és az üzlet, amely az ingóságokban a férfiak reszortja, — tegyük hozzá a korábbiakra visszautalva, hogy a tőke birtokolásával együtt. Egy réteg teljes belső vagyonszerkezetét a jellegzetesen különböző női és férfi hagyatékok együtt tükrözik.

Az életviszonyokon belül az életkörülmények hagyatékelemzéssel történő vizsgálatánál tehát az asszonyi vagyonokra helyeződik a fő súly. A hagyatékszerkezeti arányok bemutatása után itt viszont már a valódi értékviszonyokhoz és a konkrét tárgyi összetevőkhöz kell fordulnom.

3. táblázat. A cselekvő hagyatéki vagyonok szerkezete rétegenkénti és nemenkénti bontásban (%)

Réteg*, nem	Esetszám	Ingatlan				Ingóság			A személyi vagyonrész hányada
		össz.	föld	ház	össz.	gazd. felszerelés és üzlet	tőke	személyi holmi	
1.		2.	3.		5.	6.	7.	8.	4.+8.
Szegényparaszt	férfi (0)	—	—	—	—	—	—	—	—
	nő (13)	64,60	44,18	19,88	35,94	5,40	17,01	13,52	33,41
Birtokos paraszt	férfi (23)	80,82	61,81	19,01	19,18	10,15	8,68	0,36	19,36
	nő (23)	92,63	63,91	28,72	7,37	1,10	4,66	1,61	30,33
Választó birtokos	férfi (6)	91,80	74,59	17,21	8,20	4,54	2,82	0,84	18,05
	nő (8)	88,82	59,64	29,17	11,18	4,28	6,15	0,76	29,93
Önálló iparos	férfi (5)	39,50	—	39,50	60,50	20,26	40,06	0,18	39,68
	nő (6)	79,56	9,79	69,77	20,44	12,16	4,97	3,31	73,08
Középréteg	férfi (8)	60,19	51,65	8,54	39,81	1,25	38,08	0,48	—
	nő (7)	27,58	1,60	25,98	72,42	1,01	64,17	7,23	33,21

* A rétegek meghatározását lásd a 7. jegyzetben

2. Az átrétegeződés és a lakástípusok

A használati holmik különbségei

Nézzük a tényleges értékeket rétegenként!

4. táblázat. A személyi vagyonrész abszolút értékei a női hagyatékokban (koronában, rétegenként)

Réteg (esetszám)	A ház értéke	A használati holmik értéke *
	koronában	
1. Szegényparaszt (13)	355	54
2. Birtokos paraszt (23)		
— ötös csoportok:		
1.	733	62
2.	1 150	60
3.	1 333	99
4.	1 466	66
az utolsó három	2 838	60
(az összes 23 átlagában):	(1 411)	(60)
3. Választó birtokos (8)	2 354	79
4. Önálló iparos (9)	3 589	259
5. Középréteg (7)	3 230	541

* = Bútor, ruházat, ágy- és fehérnemű, háztartási eszközök együtt.

Az egész mintán belül a házak és a használati tárgyak abszolút értéke a vagyonnagysággal párhuzamban nő. A birtokos parasztságnál érdemes azonban a korábban alkalmazott ötös vagyoni csoportok szerint is bontani. Feltűnő ugyanis az, hogy az egész parasztság használati tárgyainak értéke mennyire egy nívón — 60 korona körüli értéknél — marad, belső rétegeitől és vagyoni csoportjaitól független.

Azt, hogy a 60 korona körül ingadozó érték egy paraszti norma érvényesülése, az átlagot alkotó tárgyak is alátámasztják. Az asszonyi hagyatékok két leggyakoribb összetevője az ágy és az ágynemű, az ágyneműn belül is dunyhák, vánkosok és párnák. A földműveseknél a hagyatékokban jellegzetes kivételekkel, szinte kötelezően egy ágyat, „nyoszolyát" írnak össze, s ezekben 22 és 32 korona érték közti tollas ágyneműt: általában 2 dunnát, 1 párnát, 4 vánkost. Az iparos házakban és az alsó középrétegnél ugyancsak szokás tükröződik a leltárakban, ahol a 2 ágy ugyanazokkal a tollas ágyneműkkel szerepel, de valamivel több mint kétszeres értékkel.

Az asszonyi ingóságoknak ez a leggyakrabban előforduló tárgycsoportja a hagyatéki eljárás szokásszerűségének másik elemét is felmutatja: nem csak a gazdaasszony ház köré koncentrálódó birodalma jelenik meg a leltárak tükrében, hanem az is kitűnik, hogy a felvétel az asszony hagyományos kelengyéjéből indul ki.[8] A leltáraknak ez a vonása egyben a forrás rendszeres torzításának irányát is felfedi.

A kelengyében hozott nyoszolya a paraszti tisztaszoba berendezésének szerkezetét meghatározó magja. A korábban említett jellegzetes kivételek ott jelennek meg, ahol ennek a hozománynak a jelentősége már az értékek tükrében is csökkenőben van. Annál a 30 paraszti leltárnál, ahol a kelengye és a többi bútordarab is részletesen, értékkel együtt fel van sorolva, 18-nál a dunna a ház legértékesebb darabja, 10-nél már igényesebb bútorok, elsősorban (7 esetben) a sublót. (Lásd *5. táblázat*ot) Ezek a dunnánál is drágább bútorok érthető módon a gazdagabb választó birtokosoknál sűrűsödnek. (A 30 paraszti leltárból 8 választó birtokosé, nálük van a drágább bútorok fele, 5 db.) Azoknál

5. táblázat. A használati holmik értékszerkezete 42 részletes asszonyi leltárban (az értékek koronában)

Réteg \ Megnevezés	A használati holmik átlagos értéke a csoportban	A tollas ágy		A legértékesebb tárgyak a csoport leltáraiban	Egy ágy (nyoszolya) értéke	A kettős ágyak előfordulása
		összesen	1 dunna értéke			
Szegényparaszt (össz. 8 lelt.)	58	23	7,6	6 dunna, 2 sublót	2,6	8-ból 1
Birtokos gazda (össz. 14 lelt.)	69	32	7,4	10 dunna, 2 sublót, 1 fennálló almárium, 1 ruhásláda	2,6	14-ből 2
Választó birtokos (össz. 8 lelt.)	89	21	4,3	2 dunna, 3 sublót, 1 almárium, 1 kihúzó asztal, 1 utazóbunda	4,9	8-ból 4
Önálló iparos (össz. 7 lelt.)	513	60	10,7	4 fennálló schiffon szekrény, 1 ebédlőszekrény, 1 plüssdívány, 1 ingaóra	15,9	7-ből 7
A középrétegből 3 hivatalnok 2 értelmiségi*	402	63	7,6	2 dunna, 1 szekrény, 1 konzoltükör, 1 kétfedelű női aranyóra	22	5-ből 4

* Iktató, törvényszéki írnok, árvaszéki ülnök, ügyvéd, vármegyei főlevéltáros.

a választó birtokosoknál, ahol az ágyak értéke közel a kétszerese a nem választó és szegényparasztok ágyaiénak, s ahol megjelennek a páros ágyak. (A páros ágyak egyikét számolva az átlagban: egyformán 2,6 k. a nem választó gazdáknál és a szegényparasztságnál, 4,9 k. a választó birtokosoknál.) A 7 hasonlóan részletes iparosasszonyi leltárban már mindenhol a bútorok a legértékesebb darabok, s egyetlen egyedüli ágy sem fordul elő.[9]

A leltárak készítőit szemmel láthatóan nem érdekelte az egész ház berendezése, hacsak nem vált gazdátlanná. Ez a sajnálatos momentum azonban megkönnyíti a típusok hagyományhoz, illetve rétegnormákhoz kötését.

A kétféle ház

Kevésbé érthető az, hogy miért nem érvényesül a norma a lakóházak esetében, amelyek ugyanúgy a közösségi ízlés alakító hatása alatt állnak, mint a kelengye. A házak értéke a csoportátlagokban látszólag inkább a vagyonnagyságot követi, mint egy, a paraszti rend összetartozását kifejező kalkulust. A látszatot azonban az átlagolás teremti, amely kifejezi ugyan a tendenciát, de el is fedi a kelengyéknél látott kettősséget.

Ha az egyes házak értékét vesszük sorra, kitűnik, hogy az átlagokban kétféle ház vegyül össze, egy visszatérően 800 koronára értékelt, s egy másik, amelyik 1000 koronánál drágább (lásd a *6. táblázat*ot). A módosabbaknál az

6. táblázat. A paraszt- és iparosházak abszolút és teljes* értéke etnikai-felekezeti csoportonként (koronában)

1. Homogén katolikus magyar:

Sorszám	Hagyatéki nagyság	Új ház	Régi ház
1.	250	1000	—
2.	700	—	800
3.	1 016	1464	—
4.	1 074	—	800
5.	1 179	1179	—
6.	1 220	—	800
7.	1 325	—	800
8.	1 547	—	800
9.	1 674	—	800
10.	1 675	1600	—
11.	1 948	1600	—
12.	1 985	—	800
13.	2 477	1200	—
14.	2 573	—	800
15.	3 373	—	2800
16.	3 611	—	800
17.	5 138	—	800
18.	5 287	1712	+ 800
19.	5 533	2110	—
20.	5 964	1672	—
21.	10 501	3648	+ 600
22.	14 000	—	2000
23.	17 780	1076	—

2. Homogén katolikus német:

1.	8 605	1600	—
2.	13 485	1672	—

3. Vegyes névösszetételű katolikus:

1.	756	—	800
2.	836	—	723
3.	963	—	800
4.	1 214	1200	—
5.	1 296	1200	—
6.	1 466	—	800
7.	1 550	1400	—
8.	1 930	1150	—
9.	2 075	2000	—
10.	2 110	1800	—
11.	2 189	1606	—
12.	2 749	—	2 200
13.	4 269	2272	—
14.	5 327	—	800
15.	7 206	4 600	—
16.	9 786	2 904	—
17.	9 931	2 000	—
18.	14 602	—	2 000
19.	33 905	1 696	—

* = Teljes érték: a hagyatéki érték szorozva tulajdonhányaddal.

4. Homogén református magyar:

1.	550	—	800
2.	1 242	1 200	—
3.	1 556	—	800
4.	1 619	1 000	—
5.	1 647	—	1000
6.	2 050	—	800
7.	2 213	1 200	—
8.	3 132	1 300	+ 750
9.	3 492	—	800
10.	4 163	—	800
11.	5 745	2 800	—
12.	12 458	4 000	—
13.	15 257	—	7000

Iparosok

Sor-szám	Hagyaték	(szakma és e—f csop. sz.)	Új ház	Régi ház
1.	255	bognárnő 4.	1 020	—
2.	466	halász 3.	—	800
3.	1 493	német szabó 6.	1 300	—
4.	1 496	csizmadianő 1.	1 696	—
5.	1 946	takács 4.	1 296	—
6.	2 068	szűcsnő 2.	2 000	—
7.	2 281	borbély 3.	2 000	—
8.	2 913	üveges 3.	1 500	—
9.	4 000	fazekas 3.	4 000	—
10.	5 604	műlakatos 3.	5 400	—
11.	7 041	szatócs 5.	—	900
12.	7 114	molnárnő 4.	5 775	—
13.	7 726	bognárnő 2.	5 200	—
14.	24 553	kádár 6.	3 000	—
15.	24 930	hentes 3.	4 000	—

1000 koronán felüli értékűek vannak túlsúlyban, s ez alakítja ki az átlagos növekvő tendenciát. A kétféle ház ott válik el világosan, ahol mindkettő a hagyatékba került: a régi, illetve a századelőn régi típusúnak számító kisebb paraszthaz, és a telken újonnan épült. Hogy itt egy régebbi típusú és egy új típusú házról van szó, egy szerencsés véletlen is alátámasztja. Az 1860-ban készített kataszteri térképen az 1906-os állapotokat nem tisztázva rajzolták át, hanem az új állapotokat egyszerűen belerajzolták az 1860-asba. A házszámok után az egyes házak a térképen kikereshetők. A régebbiek némelyike a néprajzi irodalomban fényképpel közölt és meghatározott épület, amelyek még az 1970-es évek elején is álltak.[10] Típusukra nézve a múlt század második felére jellemző új típusú közép-magyar paraszthazak. *(3—4. kép)* A másik, drágább „gangos" ház, amely ezt a gazdarétegnél a századfordulón leváltja s a kockaházak elterjedéséig meghatározta a falusias települések utcaképét. *(5—6. kép)* A térkép alapján ritkább eset a valódi új ház, gyakoribb az, amit ma a kockaházaknál is látni, hogy a régit alakítják át az új divat szerint. A homlokzatot beigazítják az újonnan megvont utcavonalakra, s kibővítik a régi házat. A

3. kép. A felsővárosi Bartina oldalban levő régi, ún. új típusú közép-magyar parasztházak. Kovách Aladár felvétele 1907-ből (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototár)

4. kép. Régi parasztházak sora az alsóvárosi Literező utcában. Zsalugáteres alsóvárosi házak. Kovách Aladár felvétele (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototár)

kettő voltaképpen nem jelent valódi típusváltást, hanem korszerűsítést. Egyes újonnan épültek eleve magasabbak, a változás azonban inkább a ház belsejében történik, elsősorban a gyári takaréktűzhelyek elterjedésével.

Az áttekintő, átlagokkal dolgozó szerkezeti elemzés alkalmas a rétegek durva szétválasztására, de összeolvasztja a változással kapcsolatos, egy időben jelenlevő különbségeket. Azt, hogy a rétegek közti különbségek az átalakulás különböző fokozatait is képviselik. Ez tűnik elő a házak és a kelengyék összeve-

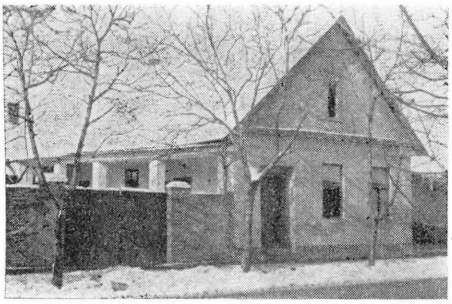

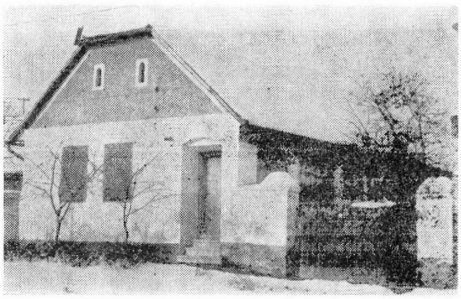

5—6. kép. Újabb divatú házak az Alsóvárosból. GAÁL Attila felvételei

tésénél. A leltárakat átfutva szembeötlik az, hogy az öregebb, 800 koronás paraszthá̀zakban az első helyen felsorolt tisztaszoba berendezésében kivétel nélkül egy ágyat említenek. A nagyházaknál, az újabb típusúak többségében kettőt. A szövegből a festett, puhafa megjelölésénél többet ritkán lehet megtudni. A kettő összetalálkozásából kiderül mégis az egyiknél, hogy a modernebb paraszthá̀z pároságy körül elrendezendő bútorzatát vették fel, míg az egyetlen hozományból került „ágyfa" vagy „nyoszola" a régi ház szűkösebb, eredetileg a kemencével aszimmetrikussá, sarkossá alakult szerkezetét jelzi. A leltárak egy részénél az ágyfák mellett a régi típusú sarkos és a modernebb ízlésű párhuzamos tisztaszoba berendezés kiegészítő bútordarabjai is feltűnnek: az egyetlen ágy mellett a pad, (mint sarokpad, asztalpad) a „dunyháknál"

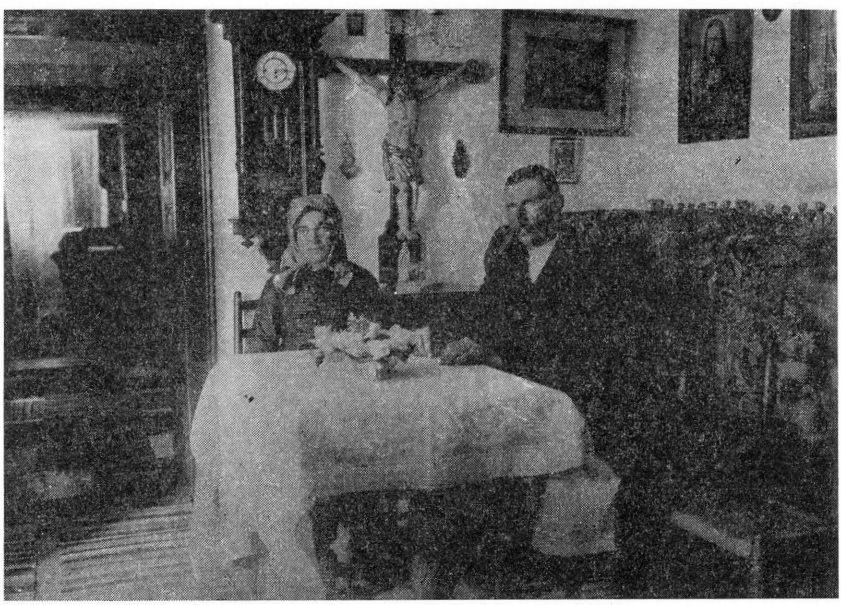

7. kép. Alsóvárosi parasztpolgár a hátsó szobában. Az ajtón keresztül látszik az előszobává alakított konyhán túl az utca felőli másik szoba karos pamlaggal. KOVÁCH Aladár felvétele 1914-ből (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototár)

értékesebb szekrények és a festett asztal, néhol még ruhásládával is; a kettős ágy mellett kihúzó asztal s körötte az új polgári számrendszernek megfelelő féltucat vagy 4 db szalmaszék, a praktikus sarokpad helyét a két „fennálló" egyike foglalja el. (Lásd a *17—22. képet*) Az asztal a szimmetrikus elrendezésben az iparosoknál kerül a szoba közepére, a függőlámpa alá. Egy-egy parasztházban ma is látható, századelejei fotón is föllelhető a falhoz tolt két ágy (előtte támlásszékekkel), amely az általános kétágyas elrendezést mutatja. (Lásd a *7. képet.*) Mindenhol találni sublótokat. A sublót azonban az egyágyas elrendezésben is többnyire egyedül álló darab, s inkább értékében mutat rétegenként különbségeket. *(7. táblázat)*

7. táblázat. A bútordarabok átlagértéke rétegenként koronában (esetszám)

Sorszám	Bútordarab	Parasztbútorok		Önálló iparos	Középréteg
		a régi házban	az újabb házban		
1.	*1 ágy*	3,1 (15)	—	—	cselédágyak
2.	ruhás láda	2,5 (8)	— (2)	—	utazóládák, hajókofferek
3.	3 fiókos festett sublót	4,1 (8)	— (1)	—	—
4.	festett asztal	1,3 (6)	—	nappaliban 4,7 (6)	sokféle van
1.	*páros ágy* (fele érték)	—	4,4 (10)	20,5 (8)	31,2 (8)
2.	fennálló almárium, szekrény	— (3)	6,7 (8)	32,6 (9)*	28,7 (8)*
3.	3 és 4 fiókos sublót	—	5,5 (6)	12,2 (3)	— (1)
4.	kihúzó asztal	— (2)	6,3 (5)	13,2 (3)	16,6 (8)
5.	falióra	— (2)	3,6 (7)	14,3 (3)	10,9 (5)
6.	falitükör	— (2)	2,2 (7)	7,9 (8)	22,3 (7) (40—/3)
7.	*dívány*	—	— (2)	21,4 (5)	17,1 (8)
8.	6 szék	—	— (2)	7,9 (7)	sokféle van
9.	mosdóasztal	—	—	— (1)	19,3 (6)
	(köztük márványlappal)	—	—	—	40 (2)
10.	éjjeliszekrény	—	— (2)	— (2)	13 (5)
11.	íróasztal	—	—	— (2)	32,7 (6)
12.	könyvállvány	—	—	—	21 (4)
	(könyvek)	—	—	—	4 helyen: 24 db 10 k. 35 db 5 k. 40 db 15 k. 577 db 382 k.

* a páros kétajtós szekrények értékének fele.

A páros-tucatos készletek elve, bár eredete messzebb vezet el, itt valószínűleg a kereskedelmi életből plántálódik a szobákba és a szekrényekbe, maguk a holmik azonban ritkán kerülnek ki onnan.[11] Szekszárdon a parasztasszonyok még fonnak, és minden bizonnyal nem csak a gazdaság szükségletére. A rokkák az árveréseken elkelnek még. A városban megélnek még a takácsok. A leltárakon kívül Kovách Aladár kitűnő századelejei fényképfelvételeinek sora bizonyítja, hogy a fehér viselet nemcsak a gyári kelmék alatt, „fehérneműként" él még, hanem hétköznapi és gyermekruházatként is. *(8. kép)* A leltárakban előforduló végvásznak a fehérneműek házi varrására utalnak. Varrónő csak a gazdagabb iparosoktól fölfelé fordult meg a házakban.

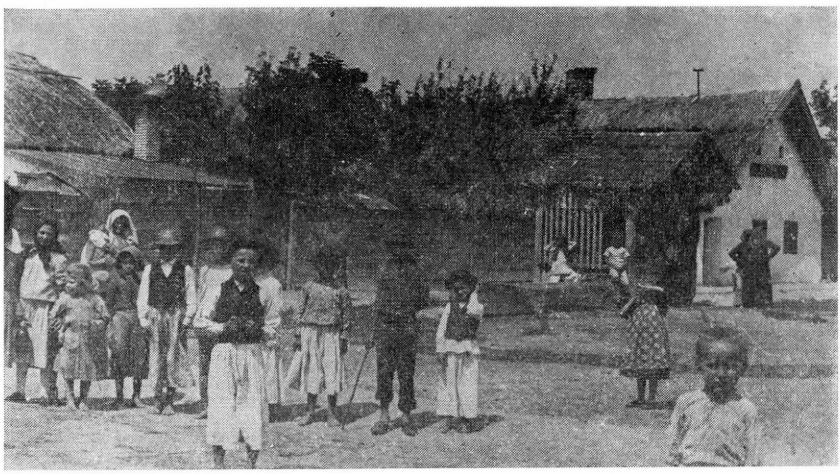

8. kép. Vászonruhába öltözött gyerekek egy régi ház előtt a kútnál, az alsóvárosi Literező utcában. KOVÁCH Aladár felvétele 1907-ből (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototár)

Az, hogy valójában mit jelent a gazdaréteg házainak és tisztaszobájának ez a kétféle szerkezete, arra a mezővárosi tömb másik rétegével, az iparosokkal való összehasonlítás világít rá. Náluk sem egynemű a kép, de a különbségek jobban elválnak időben. Két változatot találunk itt is: ugyanazt a modern parasztházat a kétágyas berendezéssel az 1900 előtt felvett hagyatékokban, s néhány ennél differenciáltabbat az 1900 utániaknál, valamint a kiemelkedő vagyonú iparosoknál. A régebbi típusú iparosház berendezésével együtt azonos a parasztpolgárokéval, ahonnan a mobilitás csatornáin keresztül utánpótlásukat is kapják, s akikkel az összeházasodás is gyakori. A házasság terén mindkét réteg irányában nyitottabb asszonyok gyakran közvetlen hozzák ezekbe a házakba a mindkét réteg normáinak megfelelő kelengyét. Ezen keresztül, mint az ő tulajdonuk kerülnek a berendezések az asszonyi hagyatékokba. Az azonosság mindenekelőtt szerkezeti, néhány régi mesterségnél (bognár, kádár, takács, csizmadia) azonban a bútorok értéke is közel azonos a modernebb parasztival,[12] s nem üt el tőlük a köztük élő zsidó kiskereskedő sem.

Az újabb iparostípus viszont azonos a középrétegek alsó kategóriáival, elsősorban a hivatalnokrétegével, amely felé ugyanazokon a csatornákon át ők mozdulnak el fölfelé. A gazdag iparosnál a garnitúra elv már elkülönült funkciójú szobákra is megjelenik. A páros ággyal jellemzett egyszerűbb szobaberendezés is garnitúrába tartozik — legalábbis részben. A helyi asztalosok munkái mellett megjelenik ezeknek a szerényebb igényeknek megfelelő gyári „szobagarnitúra", ami a városi munkásszobákban is ugyanilyen. Akadt egy olyan menyecskénk is, aki egyenest Pestről rendelte. A néhány gazdagabb iparosnál azonban külön szalon és külön hálószoba — tehát nem sommásan „szobagarnitúra" áll, amelyek egyenként több száz korona értékűek.[13]

Lakástípusok

Az újabb fajta iparosház berendezésében sem a századfordulói mezővárost általánosan jellemző szerkezeti elvek változnak meg, hanem az elsősorban

9. kép. Eklektikus polgárházak az Alsóváros belváros felé eső részében, köztük egy ottmaradt régi típusú paraszthház. KOVÁCH Aladár felvétele a XX. század elején (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototár)

a tisztaszobában tükröződő régi szerkezeten belül különülnek el az elemek. Ez a differenciálódás is a ház szerkezeti és használati változásával függ össze. A ház értéke ezeknél a gazdag iparosoknál — a középrétegbeliekéhez hasonlóan — több ezer koronára rúg. *(9. kép)* Az uralkodó háromsejtes beosztás (tisztaszoba, konyha — másik szoba vagy kamra) érvényét veszti. Szívesebben nyitják össze a két szobát úgy, ahogy bérházakban is látni, ezzel kialakul a hátsó szoba, a háló és (ahogy a leltárakban is nevezik) az első szoba, vagyis a nappali (lásd Buzás József lakását a 13. jegyzetben). A tágasabb konyha berendezése a hivatalnokoknál is bizonyítja, hogy itt sem válik a nappali valódi lakószobává, sőt meg merem kockáztatni azt a feltevést, hogy a máig élő ún. konyhalakás — szemben elsősorban a férfiaknak az év nagy részét házon kívül töltő parasztos lakáshasználatával — ebben a kispolgári réteg-környezetben alakult ki, ahol csak kívánalom volt a falvédőfelirat mondandója:

„Férjem uram ne járjon a konyhában
Várja be az ebédet a szobában."

Ennél azonban a használat sokkal lényegesebb momentuma az, hogy ez a beosztás normális körülmények között alkalmatlan már több kiscsalád vagy családrész befogadására. A családszerkezetek elemzésénél ki is tűnt, hogy az önálló iparosoknál és a középrétegnél a kiscsalád-szerkezeti arányt csupán demográfiai tényezők szorítják 100% alá. A ház tulajdonhányada sem jelent együttlakást a társtulajdonosokkal, szemben a szerényebb vagyonú gazdákkal, ahol a közösségi együttélésnek — nem feltétlen nagycsaládi formában — tradicionális változatai élnek még.

A XIX. századi hálószobás, nyugodtan mondhatjuk, egyetemes kispolgári lakástípus már nem olyan közvetlen módon plántálódik át a kisiparosokhoz, mint a régi, párhuzamos elrendeződésű a hasonló normákat követő, az iparosokkal családi kapcsolatban álló gazdákhoz. A középréteg alsó hivatalnoki rétege és az iparosok közt is ritka a házasság. Itt a rendi választóvonal húzódik a két réteg kulturális összekapcsolódása között, amelyet az egyének léphetnek csak át, többnyire iskoláztatással. Az iparos réteg itt már nem hagyománnyá érett normát vesz át, hanem kezdeményezővé válik a lakókörnyezet újításában — vagyis az ún. innovációs folyamat jelével van dolgunk.

A gazdag iparos személy szerint dönt a mezővárosias normával való szakítás mellett.

A kifejlett, teljes polgári lakásszerkezet nemcsak itt, a mezővárosias környezetben, hanem a fővárosban is ritkán fordul elő. Ott is elsősorban olyan helyen, ahol a vásárolt szobagarnitúrák nem keveredtek öröklött és vállalható berendezésekkel — ahol erősebb volt a társadalmi állást kifejező, mint a használati funkció. Az eredeti nyugat-európai házban a szalon (nappali) és az ebédlő a családtagok egyéni térbeli, lakáson belüli elkülönülésének nyomán, tulajdonképpen közösségi helyiségként jött létre.[14] Ezt a személyi elkülönülési tendenciát viselik magukon nálunk is azok a polgári kánonhoz mérten rendetlennek tűnő városi lakások, amelyek városiassága tradíciókra nyúlik vissza. Sajátos közép-kelet-európai fejlődésünk kihatása következtében ezek jelentős részben dzsentri értelmiségi és kisebb mértékben városi polgári családoknál találhatók Pesten éppen úgy, mint Bécsben. Az „anarchia" elsősorban a helyiségek kiépített alapfunkcióiknak nem megfelelő tárgyakban, garnitúrába nem illő, a lakás majd minden helyiségében fellelhető egyes ágyakban, mosdó és ruhásszekrényekben, valamint a családtagok privát darabjaiban, író-, varróasztalkáiban nyilvánul meg.[15]

A teljesség kedvéért, a sor végén meg kell említenem a mintában jelentkező birodalmi elit, az arisztokrácia és a nagytőke Szekszárdon lecsapódó viszonyait. Ezek értelmezése a helyi adatokból éppúgy lehetetlen, mint az értelmiségieké. A családszerkezetek elemzésénél itt néhány esettel a nem termelő kiscsoport jelentkezett, amely a „quasi-rendezetlenségben" fejeződött ki, az egyének kiscsaládon belüli függetlenedésében.[16] A mikrostruktúra elemzésénél ez a mezővárosi kistermelői tömbhöz viszonyítva a lakókörnyezetre is kiható minőségi fordulópont. Az értelmiségi középrétegnél már megjelenik a lakás mellett a villa, az elitnél a vidéki kúriák, kastélyok, a városi bérházak. Az értelmiség, mikor az ország mezővárosias rétegeiből kiválik, hagyományokkal szakít, az elitnél viszont megjelenik az arisztokrácia másféle hagyományvilága, amelyhez az új nagypolgárság — gyakran mint értelmiségi is — nagy affinitással hasonul. Az elitnél és az elitet megcélzó rétegeknél a közép-európaias polgári lakás kánonja már azért is értelmét veszti, mert nem a lakás életük központi színtere.

A funkcionális torlódás, mint önállósult forma

Az összetorlódott funkciókat összetorlódott berendezéssel ellátó kispolgárias szerkezet kialakulására ezeknek — véleményem szerint — közvetlen hatása alig lehetett. A funkcionális torlódás mégis polgári ideálhoz képest tapasztalható. Az a berendezés és a lakótereknek az a használata, amely a paraszti és az iparos tömegeket polgárosodásukban jellemzi, a múlt század vontatott és töréseket szenvedő fejlődése során. egy egész sor közvetítéssel alakult ki.

Az önállósult modellként hagyományozódó torlódás az újabb parasztházban és a mezővárosi kispolgár azonos régi típusú házában a mobilitással biztosított kulturális folyamatosság jellegzetes megnyilvánulása. Ezeknek a házaknak az egyetlen normatíve szabályozott helyisége a tisztaszoba, amely a kifejlett polgári kánon legalább három elemét zsúfolja össze: a hálót, a nappalit és az ebédlőt. A torlódott szerkezet kulcsa a hálószoba a kettős ággyal. Ebbe a hálószobába kerül bele az ebédlőből a kihúzó asztal székekkel, helyenként

egy tálaló vagy ebédlőszekrény, egy-egy karszék és a plüssdívány a szalonból. A torlódott szerkezetű bútorzat önálló garnitúrává később, a „kombinált" szobabútorral, ezzel a tipikus késői tisztaszoba-berendezéssel alakul.

A ház nemcsak használati objektum, hanem berendezésével együtt a társadalmi állás és építtetői társadalmi aspirációinak kifejezője, emellett közösségi elvárások nyomát is hordozza napjainkig. A lakás közösségi normáitól való eltérés nyilván ott tűnik elő, ahol a normákat képviselő csoportokról leszakadt egyének vannak. Valódi elszakadással két marginális rétegnél, az elitnél és a városi proletariátusnál találkozni a lakásban, akár családszerkezetüknél, s a benne tükröződő kiscsoport-normáknál. A családszerkezeti viszonyokhoz hasonlóan itt is elválnak egymástól a valódi és a quasi-rendezetlen esetek: a lakókörnyezetének megformálására helyzeténél fogva képtelen cselédek, vándormunkások, valamint az elit individuális komfortra törekvő, az értelmiségieknél több esetben egyszemélyes lakásai.[17]

A normáktól eltérő szerkezetek tehát nem köthetők egyszerűen a szegénységhez, s ezt megint csak a családszerkezeti viszonyokhoz hasonlóan a városi proletariátus vagy peremréteg, és a mezővárosi tömb részét képező szegényparasztság összevetésével lehet illusztrálni.

A legfeljebb néhány száz koronára rúgó vagyonoknál a szegénység proletár és szegényparaszti válfaja viszonylagosnak tűnhet. Kevésbé viszonylagos azonban akkor, ha felidézzük azt, hogy a szegényparasztság ennek a gyakran valószínűtlenül kis vagyonnak a birtokában, amely apró ingatlanokból, legelőrészből, kipusztult szőlőparcella vagy szegényes ház örökhányadából, a nőknél esetleg elavult anyai, nagyanyai ingók szétosztott darabjaiból áll, egy hagyományokkal szabályozott helyi csoport tagja marad. „Illetősége" ezen keresztül — adóképtelensége esetén is — vitathatatlan. Családja rendszeresen előforduló szerkezeti sérülései korántsem ideális, mégis létező rokoni közösség tagjaként érik. Az amúgy is a régi típusú, 800 koronásnál is olcsóbb házban élő rokoncsaládok ritkán tartanak valódi tisztaszobát, az egyes helyiségekben néha több részcsalád 2—3 ágya zsúfolódik össze. Mégis az a kisebb ház is a parasztház szerkezetét viseli. Berendezése a gazdákéhoz képest hiányos vagy zsúfolt, de semmi esetre se kerülhetnek bele oda nem illő tárgyak. A gazdaréteg normakövető berendezkedéséhez képest a szegényparaszti lakás hiányosságával és nem amorf tárgyhalmazával tűnik ki. Az amorf proletárlakás vaságya, ágy nélküli szalmazsákjai, készlet nélküli porcelán levesestálai, ruházatukban a levetett úri darabok biztosan különítik el a két csoport leltárait.[18]

3. A rétegjellemzők történeti rétegkaraktere

A mezővárosi blokkon belül a háztartások családszerkezeti vonásaiban, modellbe sűríthető mobilitási viselkedésükben, tehát kultúrájuknak a lakókörnyezetnél mélyebb rétegében azt tapasztaltam, hogy a modern rétegződelvek, a vagyon és a foglalkozás kevésbé éles különbségeket határolnak el, mint az etnikai-felekezeti csoportonkénti bontás.[19] Meglátszanak-e ezek a különbségek a lakókörnyezeten?

Ha a Szekszárdon a századfordulón talált parasztság három nagyobb etnikai-felekezeti csoportját nézem, a különbség szembeötlő (lásd az *5. táblázatot*). A két homogén magyar névösszetételű etnikai-felekezeti csoportnál, a reformátusoknál és a katolikusoknál 36 házból 17, minden második volt régi, míg a katolikus vegyes csoportnál 19-ből 5, durván minden negyedik. A belső be-

rendezésnél a régi, nyoszolyás tisztaszoba egyenletesen oszlik meg a különböző etnikai-felekezeti csoportok régi házai közt, azonban az utóbbi katolikus vegyes csoport élén találjuk több ezer koronás házakban a minta parasztpolgárait az iparosok átlagszintjén bebútorozott szobákkal.

A lakókörnyezet átalakulása szempontjából is úgy tűnik tehát, hogy a vagyoni skálán való elhelyezkedés komplex, kulturális mentalitásbeli komponensek eredőjeként alakul ki. A tendenciát a kivételek is hitelesítik, elsősorban a minden etnikai-felekezeti csoportban megfigyelhető nagy értékű régi házakra gondolok —, amelyek közül némelyik ma is áll Szekszárdon.

Közöttük is feltűnő a református magyaroknál egy, a középrétegek szintjén is tekintélyes, 7000 korona értékű, amelynek berendezéséről is tudom, hogy régi egyágyas, sarkos típusú, s hogy az egyik templomalapító református nemzetes família háza. (Lásd a *10. képet.)* Ez a maga korában nagy ház a századfordulón már elavultnak számító múlt századi új típusú parasztházak példaképeként maradt fenn. A kisnemesi és szabadparaszti öntudatú felsővárosi református gazdák konzervatív viselkedése nemcsak a korábbi jobbágyi rend emancipációs mozgalmának jegyeit rögzíti ideje múltával, hanem a kiváltságos múlt képzetével való mélyebb azonosulást is.[20]

Az etnikai tekintetben homogén csoportnak csak egyik, felekezetével és lakóhelyével elkülönülő része a református magyarság. A másik kettő az eredetileg telepes katolikus magyar és a katolikus német a múlt század második felére a reformátusokéhoz külsőleg nagyon hasonló körülményeket teremtett a maga számára, amelyben a fenti felsővárosi reformátusokat jellemző vonások sem hiányoztak. A gyökeres mentalitásbeli különbségeket a régi történeti rendi helyzet sem magyarázhatja maradéktalanul. Köztük, ha ez, mint széles rétegek viselkedését befolyásoló tényező nem is volt jelentős, szintén éltek katolikus nemesek, sőt a németek között ideszármazott városi polgárok is, akiknek a múlt század végén régi jogon volt választójoguk. A századfordulói foglalkozásszerkezeti különbségeket nem lehet visszavetíteni a paraszti polgárosodás genezisének időszakába, hiszen az anyakönyvek mutatták, hogy még az 1850-es években is ugyanolyan arányban voltak református magyar iparosok a mezővárosban, mint a két katolikus etnikum körében. Az is valószínű, bár erre csak elszórt adataim vannak, hogy a református iparűző kisnemesekhez hasonlóan, a régi, telepes eredetükből vagy más kiváltságból előnyöket élvező német családok lassanként, a generációk közti mobilitással szintén elhagyták a jobbágyfelszabadítás után a várost. Így cserélhetett gazdát a múlt század végéig a belvárosba olvadó egész Német utca (ma Bezerédy utca) s a Vármegyeház környékének sok háza.

A hagyományos történeti rendi tekintetben is tagolt mezővárosi társadalomról a régi, részben kiváltságos felső réteg leválása a paraszti polgárosodás külső jegyeiben erősen hasonult kultúrrétegét hagyta hátra, amelynek látszólag csak etnikus variánsai tapasztalhatók a századfordulón. Az ekkor már régimódinak számító közép-magyar háznak volt ugyan egy alsóvárosi, ha úgy akarom katolikus változata, spalettás ablakokkal. A rendi társadalomból kilépő paraszti rend zömét alkotó kisgazdáknál nehéz különös jegyeket megállapítani az etnikumok között az egyes leltárakból. A homogén német nevű paraszti házaspárok ugyanolyan nyoszolyás-rokkás hagyatékokat hagytak, mint a magyarok két felekezetükben.[21] A paraszti rend átmeneti egységesülési időszaka után, amely a külső körülmények közössége folytán létrehozta a paraszti divatot is, mégis a belső viszonyok mély különbségei kerekedtek felül. A XIX. század

10. kép. A fölsővárosi református templom környéke a századfordulón. Baloldalt az emeletes református iskola előtt átalakított régi, ambitusos, nemesi ház. A templom mögött újabb cseréptetős gazdaházak. (Képeslap a Béri Balogh Ádám Múzeum Irodalomtörténeti Gyűjteményéből.)

végi felgyorsult differenciálódásban az egységesülés felé indult parasztos kultúra rétegkultúrává lesz, amelyben az etnikumok különbözőképp képviseltetik magukat. A rétegkultúra történeti réteggé az újabb modernizálódó, parasztiságát szembeötlően tagadó formában kialakuló életviszonyok megjelenése mellett lesz.

11. kép. Részlet Szekszárd a XIX. század második harmadában kiépült romantizáló belvárosából, a Széchenyi utcában. Baloldalt a tornyos palota a néhai Augusz ház, ahol Liszt Ferenc vendégeskedett az 1860-as évek elején, a kép készítésének idején már úri kaszinó. Vele szemben a Szekszárd Szálló. (Képeslap a XX. század elejéről, a Béri Balogh Ádám Múzeum Fotogyűjteményéből.)

A mezővárosi blokkon belül az új városi kispolgári életviszonyokhoz közelítő minőség megjelenése a rétegkultúrák között tehát nem egyszerű vagyoni differenciációs jelenség. A modernebb parasztpolgári, parasztit tagadó és mezővárosi kispolgári stílus mellett mint vagyoni differenciációs jelenséget megtaláljuk a gazdag parasztoknak a parasztság többi rétegeivel szinkronban kialakult típusát, amely szerkezetében alig különbözik a régebbi parasztos stílustól. Ezek azok a háztartások, amelyek a használati holmik értékében vagyonnagyságuktól független fenntartják az átlag paraszti színvonalat, s akik a homogén etnikumok középső rétegeiben is 800 korona körüli értékű házaikban találhatók. Ez a parasztos kultúra, talán a szőlővésszel bekövetkezett törés következtében nem virágzik már fel a mezőkövesdi s a közelebb eső sárközi falvak mintájára, de még mindig képes volt a rétegkülönbségek sajátos kifejezésére.[22] A forradalom után változatlan rendi színezetű parasztság normáinak fellazulása a városban az asszimilálódó vegyes etnikumnál vezet új modell kialakulásához. Az anyakönyvi mintákkal bizonyítható az, hogy ez a csoport a század végére szaporodik jelentőssé, ami a típust mint új keletű képződményt korhoz is köti, és a rétegkultúrát történeti rétegjellegével hozza kapcsolatba.

Az anyagi életviszonyok történeti rétegződését következetesen végiggondolva kitűnik az is, hogy a társadalmi rétegek között megállapítható történeti rétegek belsőleg is strukturáltak. Azok az elemek, amelyekkel egy történeti rétegmodell elkülöníthető, szintén nem homogének történeti eredetükre nézve. A korszakomban már régi „új típusú" közép-magyar ház önmagában is hosszú, évszázadokat felölelő adaptációs folyamat terméke, amely részenként alakul ki belső beosztásával, a „Kachelofenekig" visszavezethető kemencével, s a barokk loggiák, nemesi udvarházakra átültetett ámbitusaira rímelő tornáccal, s ugyanez lejátszódott a bútorzatban, öltözetben, sőt a paraszti öntudat és mentalitás kialakulásában is. A városias kispolgári modernebb típus hasonulási jegyei, ha lehet még közvetlenebbek. A kisvárosi burzsoázia az asszimilálódó mezővárosi típussal szinte egy időben válik jelentős réteggé, s a középrétegi igényeket kielégítő javak látszólag mindenki számára elérhetők a kereskedelmi kínálatban, aki meg tudja fizetni. Az úri darabok mégis csak egy mezővárosias környezetbe vegyülnek el. Kérdés lehet az, hogy nem arról van-e csupán szó, hogy a differenciáció során az egyik rétegkultúrából a másikba kerülnek át elemek a kultúrjavak mozgásának leszálló ágán? A rétegkultúrák nyilvánvalóan folyamatos összekapcsolódásában vannak-e olyan minőségi fordulópontok, amelyek a heterogén struktúrák történeti rétegmodellekbe való elkülönítését indokolttá teszik?

A kérdést természetesen általánosságban nem tudom megválaszolni, ennek az egy példának végigelemzésével úgy tűnik, hogy a kultúra elemenként öröklődik, az elemek azonban modellekbe — egymást feltételező elemek rendszerébe — tartoznak, s ezen keresztül modelleket is örökítenek. Az öröklődő modellek konkrét történeti helyzetben született alkalmazkodási formák, amelyek a társadalmi átrétegződés során rétegjellemzővé válnak.

* * *

A hagyatékszerkezeti elemzés mondandójának összefoglalásával vissza kell térjek a leltárak egyik legfontosabb forrásértékelési kérdésére. A kelengye megjelenésével és a házak becsült értékénél a legfeltűnőbb az, hogy már a korabeli becsüs is a ház típusára és kevésbé tényleges állapotára való tekintettel kalkulál. A ház értéke, különösen a régebbiek esetében sztereotip összeg,

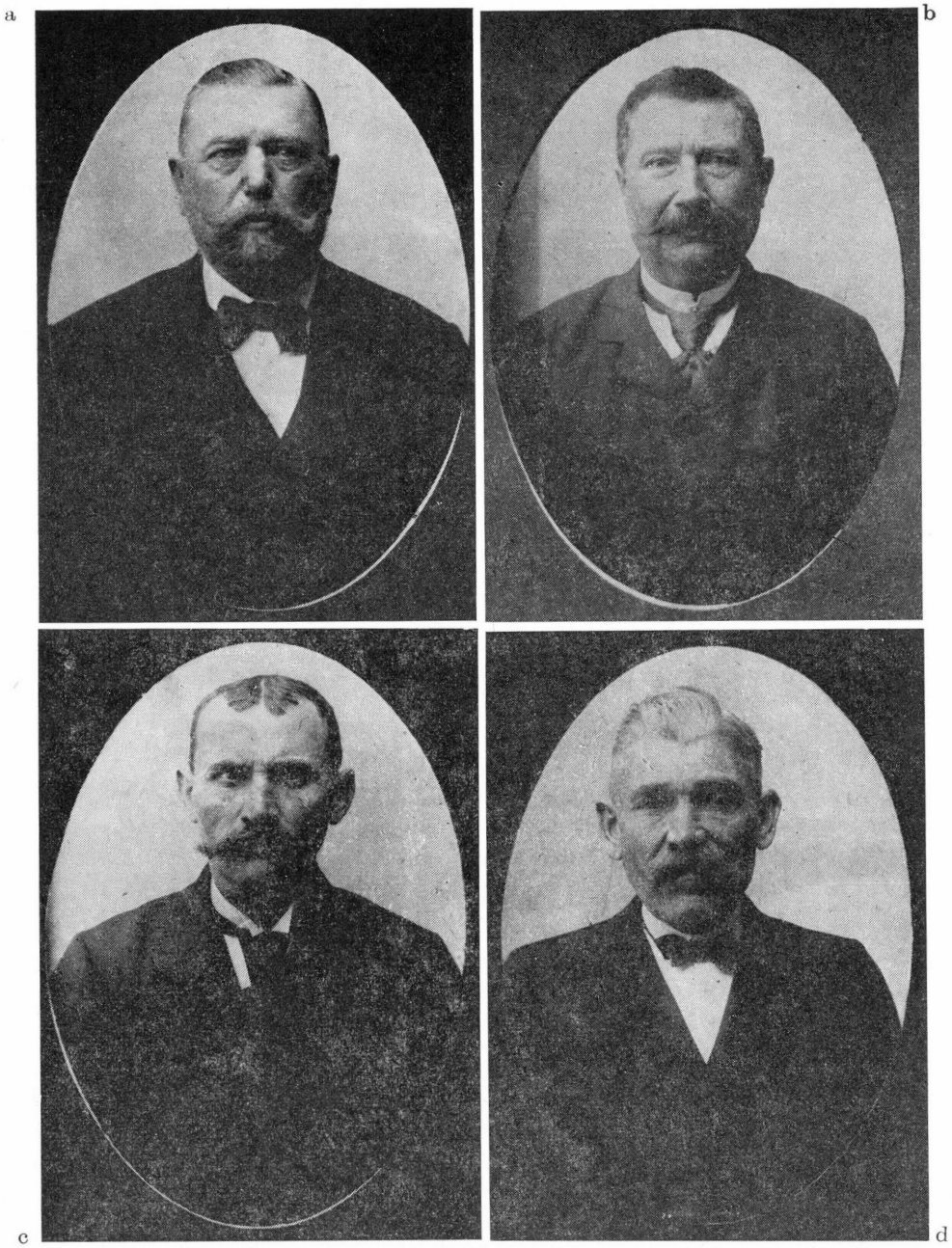

12. kép. Szekszárdi „polgárok" és „polgáremberek". BÁTKY Zsigmond és JANKÓ János által Futter Gyula szekszárdi fényképésznél a század elején készíttetett antropológiai felvételek a Béri Balogh Ádám Múzeum Fototárából. (A fényképeket dr. GAÁL Attila reprodukálta.) Fent: Sipos Márton földtulajdonos (58 éves, anyja Baka Anna), Mazolán István magánzó (63 éves, anyja Nedók Anna). Lent: Gyüszü Imre kovács, (46 éves, anyja Balovics Katalin), Kajdi Lajos takács (54 éves, anyja Licsauer Katalin)

amelyet elfogad a tulajdonos és a hatóságok is. Az árverések alkalmával a forgalmi érték mindig eltér ettől, annak ellenére, hogy a napi forgalmi érték becslését írják elő.[23] A leltárkészítés itt is, mint az ingóságok regisztrálásakor, a gyakorlatban érvényesülő hallgatólagos megállapodás, egy bizonyos szokás szerint történik, aminek részleteire nincsenek se törvényes, se rendeleti szabályok. Elfogadják bizonyítás — pl. házassági szerződés — nélkül is az asszonyi hozományt, amelyhez (Szekszárdon) automatikusan a tisztaszoba berendezés is hozzátartozik, s ritkán fordul elő, hogy a ténylegesen lakott hátsószobát is leltározzák. A berendezés az asszonyé, holott a környéken is létezik más szokás is, mint a legénybútor, amely egyágyas tisztaszoba berendezés a több ágyas asszonyi kelengyebútor mellett, amelyet a másik szobában közönségesen használnak.[24] A jegyző, illetve a becsüs és az örökösök ellentétes érdekét — az egyik ugyanis tiszteletdíját a hagyatéki érték százalékában kapja, a másik ugyanezen érték után fizet örökösödési adót — szokás egyezteti. Ez a szokásszerűség, amely a lazán körvonalazott törvényes keretek közt érvényesül, a leltárak tartalmát ebben az időszakban megszorításokkal teszi értelmezhetővé. A megszorítás ebben az esetben azt jelenti, amit már a bevezetőben is említettem, hogy a leltárak nem alkalmasak a hagyatékhagyók konkrét tárgyi környezetének hiteles és teljes leírására, hanem a szokásnak megfelelő sztereotip jelenségek rétegenkénti összevetésére.

Az értelmezhető jelenségek köre a dolgozatban felhasználtaknál szélesebb. A ház és a tisztaszoba szerkezetének rétegenkénti különbségeit a közel azonos időmetszetben a modernizálódás és a polgári irányvétel nyomjelzőjének tekintem. Ezeknek a típusoknak statisztikus értelemben vett elterjedtségére nincsen alapunk becslést készíteni. Ennek ellenére az elemzésből a következő tanulságokat látom levonhatónak:

1. Az életkörülményeken belül a lakókörnyezet átalakulása is azt bizonyítja, hogy az átrétegződés a rétegek folyamatos összekapcsolódásával zajlik le. Minden réteghatár mellett s a szociológiai értelmű, a mezővárosiakat a középrétegtől elválasztó rendi határvonal mellett is, megtalálni az átmeneti típusokat. (Jegyzeteimben a változás egy szerkezeten belüli csomópontjait igyekeztem példákon keresztül bemutatni.) Összefoglalóban a következő típusokat különböztetem meg:

a) A parasztos típust, amely itt életkörülményeiben a századfordulón már elavult új típusú (800 koronás) parasztházzal, az egyágyas, sarkos elrendezésű tisztaszobával volt jellemezhető.

a/a) Ennek eredeti példaképeit is felmutató konzervatív változata a felsővárosi református gazdaház.

b) A negatív parasztos típus, amely a parasztos elemenkénti tagadására utal már az urasabb, magasabb építésű, drágább parasztházzal, tisztaszobáiban a polgári funkciókhoz képest torlódott berendezéssel, ami leltárakban a sarkos elrendezés helyett párhuzamos, ill. sorba rendezett ágyakkal jár együtt. A negatív parasztos típus jellemezte a mobilitásban és az asszimilációban legnagyobb mozgékonyságot mutató gazdákat és a velük hagyományos kapcsolatban álló kisiparosokat.

b/a) Ennek egyik változata a parasztpolgári és az átlag iparoslakás, amelyeknél kiemelkedően magas értékű házakat és drágább, politúrozott bútorzat mellett a polgári kényelem kiegészítő tárgycsoportját is megtaláltam. A berendezésben megjelennek a garnitúrák.

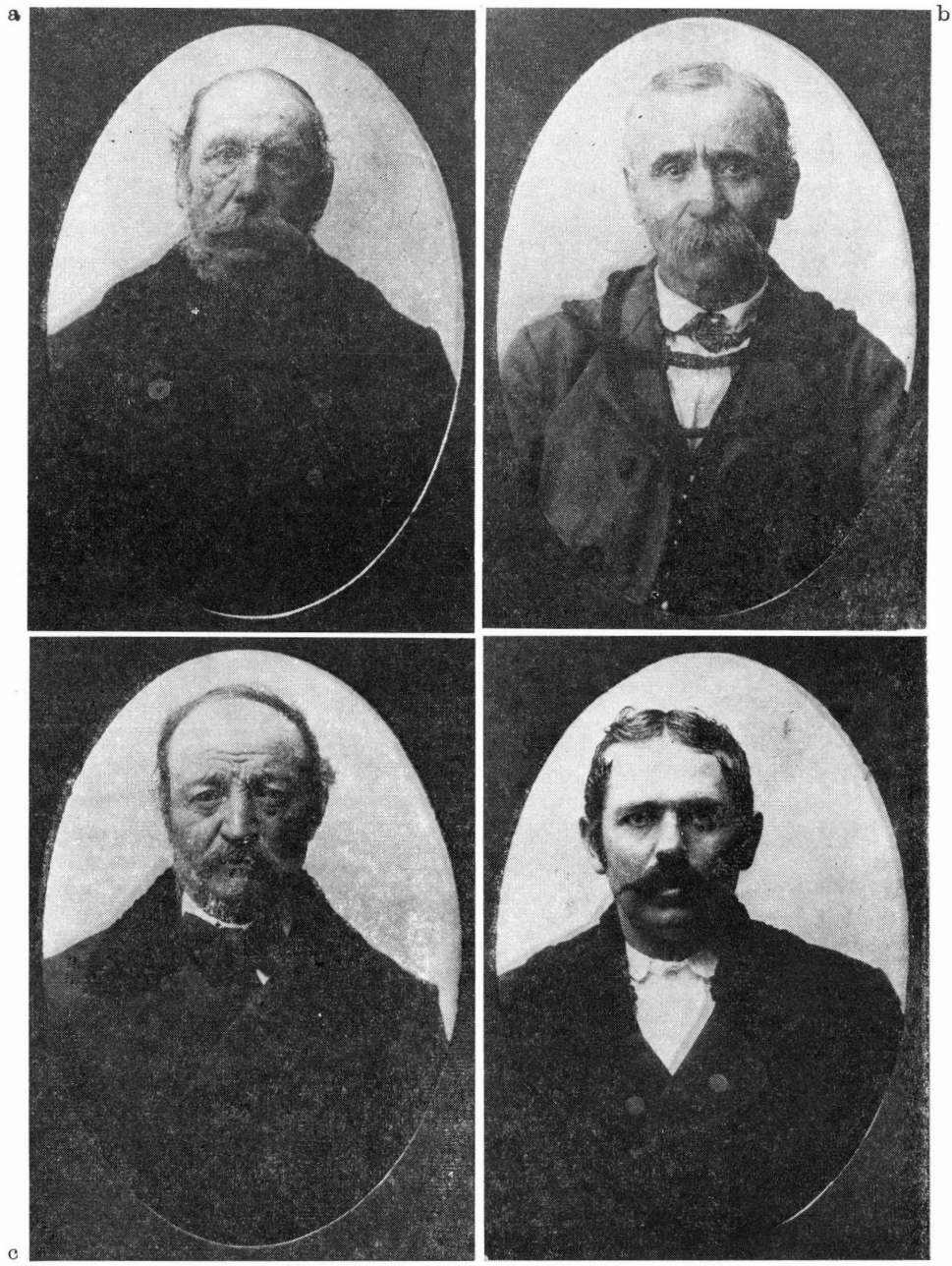

13. kép. Szekszárdi „polgárok" és „polgáremberek". BÁTKY Zsigmond és JANKÓ János által Futter Gyula szekszárdi fényképésznél a század elején készíttetett antropológiai felvételek a Béri Balogh Ádám Múzeum Fototárából. (A fényképeket dr. GAÁL Attila reprodukálta.) Fent: Kovács Dávid földműves (67 éves, anyja Domonyai Éva), Szabó Pál. Lent: Nyéki István földműves (60 éves, anyja Pere Anna), Furuglyás József földműves (26 éves, anyja Buzás Juli)

c) A városi kispolgári hálószobás típus, ahol átalakul az előzőeket jellemző közép-magyar új típusú házból örökölt háromsejtes lakásbeosztás, és elkülönül az általában nem tiszta funkciójú hálószoba, jellemzik berendezését a garnitúrák.

d) A középrétegi-értelmiségi komfortos típusok.

2. A lakókörnyezet modernizálásra való készség személy szerint is ugyanazokra volt jellemző, akik az alkalmazkodásban a mobilitást választották, akiknél az újabb, rugalmasabb családszerkezetet megfigyeltem.[25] A mezővárosi környezetben, ahol az előrejutás elsősorban a család integritásának és fizikai erőnlétének függvénye, az egészségesebb, szárazabb, magasabb építésű, tágasabb ház önmagában is előnyként járul hozzá az alkalmazkodási esélyekhez.

JEGYZETEK

[1] Ennek a tanulmánynak az első része az Agrártörténeti Szemlében jelent meg. (Tóth Zoltán 1980.) Kettéválasztását az a körülmény magyarázza, hogy az előző rész megírásakor csak a szekszárdi hagyatéki iratok voltak kezemben, s ezek alapján nem mertem megírni az életviszonyokról szóló részt. Elsősorban a viszonyítás szempontjából a fejlett, városi polgári körülményekre nézve nyújtott keveset a szekszárdi 272 árvaszéki iratból álló minta, amit időközben budapesti és bécsi kutatásokkal igyekeztem pótolni. Az öt éve elkészített első után e részről le is mondtam volna, ha Hofer Tamás nem ösztönöz megírására.

[2] Az Agrártörténeti Szemlében megjelent tanulmányban a korabeli összehasonlítható eloszlások hiányában az árvaszéki minta reprezentativitását foglalkozási és felekezeti megoszlásával ellenőriztem az 1900-as népszámlálási eredményekhez mérve. Az összegyűjtött s bizonyos alapvető kritériumoknak megfelelő, 272-es mintát ott optimalizálva, 238-ra szűkítve használtam. A város valós társadalmi különbségeit számszerű arányaiban is kifejező csoportokat veszem át a hagyatékok elemzésénél is. Míg azonban a társadalmi összetevők nagyvonalúbb áttekintésénél a hagyatékok és vagyoni állapotot jelző adatok sommás, egy összegben megadott vagy durván bontott értékei is elegendőek voltak (a részletességről lásd a 4. jegyzetet!), ebben, az életviszonyokra koncentráló részben a minta a részletesen bontható hagyatéki iratokkal és a leltárakkal rendelkező egyénekre szűkül. A megfogyatkozott mintát arányaiban még kevésbé lehet mihez mérni, ezért arra törekedtem, hogy korábban kialakított csoportbesorolásukat megtartva egy-egy kategóriába az egyenlőtlen forrásadottságokból minél több adatot kimentsek. Az így kialakult kép nem az életviszonyok egyes elemeinek városi arányait, hanem rétegenkénti komparatív jellemzőit tükrözi. Az adatok érvényességét korlátozó módszertani és forráskritikai körülményekre a szövegben és a jegyzetben is kitérek még, ezt a tárgyalás szerves részének tekintem.

[3] „A leltár mindazon ingó és ingatlan javaknak, melyeknek birtokában volt halála idejekor az örökhagyó, pontos és teljes jegyzékét és becsértékét tartalmazza." Így fogalmaz az 1868. évi 54. törvény (571. §.). Hasonló módon, de kevésbé tömören ugyanezt mondja az 1868. évit leváltó 1894/14. törvény (40—43. §.) M. Tt. 1836—1868. köt., és 1894—1895. köt.

[4] A hagyatékokban, gondnokságokban s az árvaszéki ügyekben általában a részletesség négy fokozata fordul elő attól függően, hogy honnan került az iratba a vagyonról szóló kimutatás: 1. A cselekvő és a szenvedő állapot összegei, tehát összvagyon és az adósságok külön summázva — ahol becsülhető vagyon van (ahol „nincs", a nincstelenséget állapítják meg. Ez természetesen jogi nincstelenség) — jegyzőkönyvekben, nyilatkozatokban végzésekben szöveg között fordul elő, s ezeket is összegyűjtöttem, ha mögötte a tulajdonos egyéb viszonyait részletesen leíró iratok is voltak. 2. A cselekvő állapoton belül az ingó és ingatlan vagyon külön összegét — esetleg külön csak a vagyon összegét és az ingatlanok értékét — sorolják fel, a hagyatéki tárgyalási jegyzőkönyvek, ahol ez a fajta tárgyalási részletesség a leggyakoribb. Ha az ingó és ingatlan vagyonokon belül is részletes — üzlet és berendezése, bútorok, ruházat, ékszerek, kötvények stb. — ez már egy meglevő vagy elveszett leltáron alapul és többnyire alkalmas a hagyaték szerkezeti bontására. 3. A leltáros iratok, amelyek *egy egyén vagyonát*, ill. annak kodifi-

14. kép. Szekszárdi leány ünneplőben. KOVÁCH Aladár felvétele a század elején (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototára)

15. kép. Két régi németes öltözetű alsóvárosi asszony (Béri Balogh Ádám Múzeum Fototára)

kált jogi és szokás szerinti vagyonához tartozó részét tárgyanként sorolja fel — természetesen becsült értékkel. 4. Az irat „teljes" leltárral, tehát ahol nem a jog és szokás szerinti vagyontárgyak kerülnek egy folyamatosan működő háztartásból a leltárba, hanem ténylegesen minden — ami megmaradt — ez ritkábban, a gyámügyeknél és a gazdátlanná vált háztartásoknál fordul elő (egyedülálló özvegy hal meg vagy mindkét házas fél stb.).

A 272 feldolgozott árvaszéki iratból a vagyon tételes részletességű és megítélésem szerint elfogadható értékeket tartalmazó rekonstrukciójára 115 ügy volt alkalmas. A rétegenkénti összehasonlításnál, 100 esettel foglalkozom, mert olyan kis csoportokat, amelyek a társadalmi helyzet szempontjából fontosak, be nem olvaszthatok másokba, de kevesen vannak (cseléd, ipari munkás, iparos segéd), el kellett hagynom. Ezek jellegzetes vonásait ott, ahol máshol szerzett tapasztalatom szerint értelmezni tudom, esetenként fogom bemutatni.

[5] A mezővárosi kispolgárságnál bekövetkező minőségi fordulatot négy aránysorral érzékeltethetem a mezőváros másik, paraszti rétegegyütteséhez képest. (Lásd a *8. táblázat*ot.)

Az átlagos vagyonnagyság sorrendjébe állított rétegeknél az arányok hasonló fekvésű görbét adnak. (Lásd a *16. kép*en!) Szóval is leírva a lényeget: 1. Az iparosoknál a kiscsaládok (férj—feleség és gyermekeik, legfeljebb 1—2 nagyszülővel) a rugalmas újraházasodási szokások és vagyoni kasztosodás mérséklődése folytán a demográfiailag lehetséges maximális arányban találhatók, szemben a parasztsággal, ahol a töredék és bővített szerkezetek is jelentősek. 2. A mobilitás terén az iparosok 55%-aránya rendszeres, életvitelükbe szervesen beépült mozzanatra mutat, míg a többieknél a házassággal történő foglalkozási státuszváltoztatás is szórványos, gyakran kényszerhelyzetekből ered. 3. Az asszimilációs mutató egyenletesebbnek tűnik rétegenként, a 40% fölötti vegyes névösszetételű házaspár a mezőváros két rétegénél azt jelzi, hogy nincsenek jelentős homogén nemzetiségű csoportjaik a városban, ami a napszámosoknál és az iparosoknál a hagyományosan zárt etnikus kultúra fellazulását jelzi.

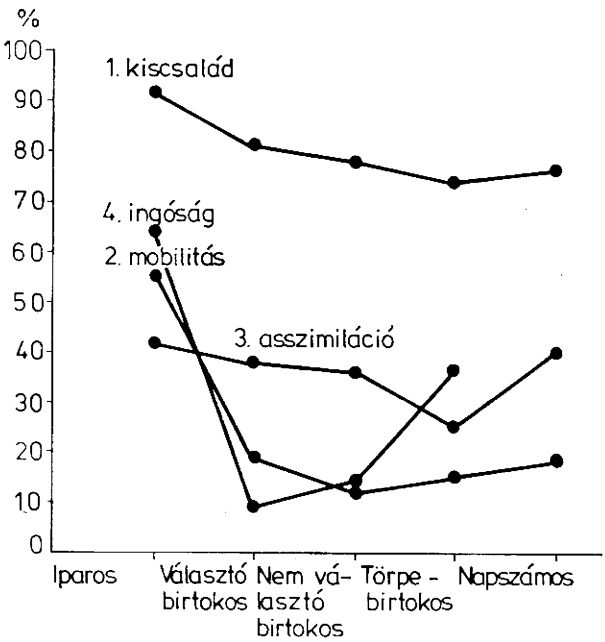

16. kép. A kiscsalád szerkezetek aránya, a foglalkozási mobilitás, a vegyes nevű házaspárok aránya (asszimilációs mutató) és az ingóság aránya a mezővárosi blokk öt rétegénél (Vö. *8. táblázat.*)

8. táblázat. A kiscsaládszerkezetek aránya, a foglalkozási mobilitás a vegyes nevű házaspárok aránya (asszimilációs mutató) és az ingóság aránya a mezővárosi blokk öt rétegénél a réteghez sorolt esetek százalékában; ill. ingó vagyonuk átlagos arányával

Vagyoni kategóriák* szerinti rétegek Jellemzők	Iparosok	Választó birtokos	Nem választó birtokos	Törpe-birtokos	Napszámos
1. A kiscsaládszerkezet	92,8	81,2	78	74,1	76,2
2. Foglalkozási mobillitás	55	18,8	12	14,8	19
3. Vegyes nevű házaspárok	41,9	38,5	36,5	25	40
4. Az ingóság vagyoni aránya	64,7	8,7	13,9	36,4	—

* A vagyoni kategóriák leírását lásd a 7. jegyzetben.

Az első három jellemző hasonlóan a vagyonszerkezethez, erősen kötött a rétegkultúrák normatív rendszeréhez, és befolyásolja a csoportok alkalmazkodási esélyeit. Ennek további vizsgálatát egy nagyobb minta tükrében tervezem.

A *2. kép*en látható grafikon ötletét Hofer Tamástól vettem (1979. 127.).

[6] Erről részletesen lásd: Tóth Zoltán 1977.

[7] A vagyoni rétegkategóriákat eleve az asszonyi rész figyelembevételével állapítottam meg. Meghatározásukat 1980-ban megjelent tanulmányomból idézem:

1. választó birtokos: 500 koronánál nagyobb cselekvő (aktív) egyéni hagyaték és 1895—1905 között szerepel a választói névjegyzéken. (Tolna megyei Levéltár, Tolna vármegye szekszárdi választókerület állandó névjegyzéke 1895—1896-os, 1901—1905-ös időszakban). — Az 500 korona jóllehet önkényesnek hat, tapasztalatom szerint ez a legalacsonyabb asszonyi hagyaték, amely még tartalmazza az önálló háztartás elemeit, az asszonyi birtokrészt és a bútorokat, kelengyét magába foglaló ingóságokat. A férfi

és asszonyi hagyatékok értéke a parasztság döntő többségénél közel egyenlő vagy a férfiaké magasabb. 1900-ban a város lakosainak 4,58%-a volt parlamenti képviselővválasztásra jogosult. A 636 választópolgár közül 181 földbirtoka alapján került a választók közé (28,96%) — ebből 2 nagybirtokos. A választó birtokos gazdák a parasztság felső rétege. A választói kritériumok alapján 10 kh-nál nagyobb birtokkal rendelkezőnek is lehetne őket nevezni;

2. birtokos nem választó: 500 koronánál magasabb egyéni aktív hagyaték, de a választói névjegyzékben nem szerepel (a korábbi beosztásoknál s a következőkben is, a kettőt mint „birtokos parasztságot" egybeveszem);

3. törpebirtokos: 500 korona cselekvő hagyatéki értéket el nem érők, akiket az iratok „földműveseknek" neveznek; ingatlanbirtokkal rendelkeznek;

4. napszámos: az 500 koronát meg nem ütő cselekvő hagyatékokkal rendelkezők, akiket „napszámosnak" neveznek, köztük akad olyan, akinek ingatlanbirtoka nincs. (A két utóbbi réteg gyakran összemosódik, egyrészt a kettős megjelöléssel — mint „földműves-napszámos" —, másrészt adatok vannak a „földmívesek" napszámba járásáról. Összevontan „szegényparasztságként" kezelem őket.)

A mezővárosi blokk másik tényezőjét, az iparosokat önálló iparuk alapján különböztettem meg. Megjegyzem, hogy ez árnyalatilag eltér a paraszti vagyoni kategóriáktól, amennyiben egyes hagyományos iparok, noha önállóak, szegény sorral járnak együtt, s ez viselkedésükben is tükröződik: 16 önálló iparos közül a 3 immobil mesterség: csizmadia, üveges, borbély.

[8] Az asszonyi hagyaték és a hozomány kapcsolatánál a néprajzi irodalom hozományra vonatkozó általános eligazító adataitól eltekintve elsősorban a forrás belső összefüggéseire és az iratok leltárra utaló megjegyzéseire voltam szorítva.

A hozományról két rövid összefoglalás is napvilágot látott az utóbbi években (Bónis György 1979. és Tárkány Szücs Ernő 1981. 382.), ezek azonban ugyanazokra az időben és térben elszórt, adatainak társadalmi rétegkarakterét ritkán felmutató irodalomra támaszkodnak, amelyet az utóbbi szerző véleményével szemben mai igényeinkhez képest nem tartok gazdagnak. Az asszony kelengyéje, mint személyes tulajdona úgy látom három jelentős, részben jogi, részben állagát is érintő változáson megy át addig, ameddig halálával hagyatékká lesz: 1. A gyermekek születésekor az asszony és családjának tulajdonából az asszony tulajdonává, s már életében a gyerekek várható örökségévé lesz; 2. Az asszony szüleinek halálával a hozomány kiegészülhet végrendeleti örökséggel, vagy törvényes egyenlő osztás alapján a testvéreire jutó rész és férjhezmenetelekor kapott kielégítés különbségével, — ha fivérei vannak az utóbbi általában ingóság: pénz vagy hagyatékból származó tárgyak. (Ez azonban nem a hagyatékokból, hanem az osztályegyezségekből deríthető ki.) 3. A hozományhoz nincs elvben köze, a hagyatékban azonban gyakran nincs pontosan megkülönböztetve a házas felek közös szerzeményének asszonyra eső fele, köztük olyan hagyományosan leányágon öröklődő tárgycsoportok, mint pl. a konyhai háztartási eszközök — tehát hagyományosan nem kelengyetárgyak. A hozományt ebben a korban már a házassági szerződésekben is csak sommásan taglalják. Földművesek házassági szerződéseiről tudok, ilyet azonban az árvaszéki iratok között nem találtam. (Csilléry Klára 1947.; Mándoki László 1961., 1965., 1972.; Tárkány Szücs Ernő 1974.) Iparosoktól származó házassági szerződések sokszor a törvénycikkek idézetei csupán. Az asszony hagyatékát részben érintő írásba is kerülő aktusok egész sora lehetséges még — móring levelek, birtokátadási, eltartási, örökbefogadási szerződések —, amelyek általában a hozomány gazdasági és ingatlan részét módosítják. A végrendeletek evvel szemben gyakran részleteznek a tárgyakat illetően, értéket azonban ritkán, rendszertelenül és megbízhatatlanul adnak meg.

A hagyatékok kérdése, dacára annak, hogy jogilag rögzített dologról van szó, éppen a fenti problémák mellett válik érdekesen problematikussá. Úgy látom, hogy széles körű, rendszerezett áttekintést ezekben a kérdésekben csak a nagy mennyiségű hagyatéki irat — nem csak leltárak! — és testamentumok feldolgozásával remélhetünk. (Erre nézve a Néprajzi Múzeum Adattárában és a Munkásmozgalmi Múzeumben folyó munkákról tudok.)

Szekszárd mezőváros volt, ahol több etnikum élt a századfordulón. Azok az etnikumok is mezővárosi változataikban jelennek meg, amelyeknek rokonai a város környezetében élnek. A felsővárosi református magyarok viseletükben, művészetükben etnikus csoportjukon belül eredetileg nem a város lábánál elterülő Sárközzel mutatnak rokonságot, hanem a bogyiszlói és faddi nagyvársággal, mégis az összeházasodás a sárköziekkel hozzájárul az egykézés elterjedéséhez. (Andrásfalvy Bertalan 1956. 21.)

A leltárak emellett azt is tükrözik, hogy a viselet is uniformizált, piaci közelséget tükröző változatban volt általános (*12—14. kép*). A német etnikumnál az irataimat

megelőző korszakban van nyoma a leltárakban is a drága polgári német női viseletnek *(15. kép)*, a századfordulóra ez eltűnik, és vagy teljesen divatszerű városias viselet fordul elő, vagy ugyanaz az uniformizált új stílusú paraszti, mint a többi nemzetiségnél. Valószínűnek tartom, hogy az a kifinomult hagyományvilág, ami például a kalotaszegi kelengyékben tükröződik ((Fél Edit—Hofer Tamás 1970.) nemcsak a leltárakból hiányzik, hanem a paraszti rend legrégebbi tradícióit, libertinus öntudatát (Garai János), sőt kisnemesi származásának képzetét is hordozó felsővárosiaknál sem létezett. Sokkal inkább gondolhatunk arra, hogy a jobbágyi „ősi vagyon" felfogása, tehát a mobiliáriák tulajdonjoga hagyományozódik át még a századfordulói hozományokra is, ezen keresztül a leltározás gyakorlatára. (A kelengyénél erre utal Bónis György 1979., a régebbi irodalomban az öröklésnél Georch Illés 1821. és Baross János 1901., Bónis György 1942.)

[9] Az ágyak száma természetesen csak egy jelenségkör egyik, mereven nem felfogható eleme. (Malonyai Dezső 1912. 275. Jankó János decsi kettős ágyas szobavázlataival; hasonló a dolgozat *7. képén* a háttérben; Viski Károly 1941. 224.; Domanovszky György 1942.; Cs. Sebestyén Károly 1954.; K. Csillér Klára 1965 és 1972.) Az ágyak a leltárakban szereplő ágyak csupán, s az itteni helyzetükből lehet jelentőségükre következtetni. Az ágy, különösen az a bizonyos egy ágy, a paraszti leltárak első tételei közt felsorolt darabja. Az ágyat követi az ágynemű, s nemegyszer előfordul, hogy a többi bútor között más ágyat is feljegyeztek, ez viszont becsült árában különbözik „az ágytól". Az az ágy, amit a hozományhoz kötöttem az asszony hagyatékában, nyilván a nála lényegesen értékesebb tollas ágynemű tárolója. A paraszti gondolkodásban az ágyneműnek érték- és helyzetjelző szerepe is van, az egzisztencia végső csődje az ágynemű elvesztése, vele kezdik az árverezéseket is (Fél Edit 1943). Az ágynak, úgy is, mint eredeti értelmében vett „ágynak", tehát ágyneműnek, ilyen nagy vagyoni súlya városi környezetben, véleményem szerint, az autochton fejlődésében megrekedt, elszíntelenedőben levő népi kultúra egyik archaizmusa — megjegyzem, hogy erre az eredeti értelemre utal a leltárak szóhasználata is: gyakran nem ágyról, hanem „ágyfáról" tesznek említést, néhol „nyoszoláról".

[10] Malonyay Dezső 1912. 287.; Károlyi Antal—Perényi Imre—Tóth Kálmán—Vargha László 1955. a Tolna megyei házról; Bátky Zsigmond 1934.

[11] A staffirungokat általában háznál készítik vagy készíttetik. A 12-es készletek mégis ugyanazoknál a tárgyaknál tűnnek fel a leltárakban, amelyek a századfordulón az

9. táblázat. Három parasztpolgár és öt iparos lakószobájának főbb bútordarabjai a múlt század végén (korona értékkel)

Hagyatékhagyó \ Bútorok	2 nyoszola	2 fennálló almárium	1 sublat	1 asztal
Eszterbauer Lőrincz 1882 földműves	8—	12—	?	6—
Főglein József 1891 földműves	4,40	—	3 fiókos 6,20	3—
Gyimóthyné Lendvai Teréz 1892 földműves	7—	8—	6—	keményfa 10—
Kunczerné Vilhelm Erzse 1889 bognárné	fényezett 12—	24—	—	keményfa 6—
Hrádekné Marksz Hermina 1886 bádogosné	fényezett 10—	schiffon 24—	3 fiókos 6—	fényezett 8—
Kleinné Kaufmann Klára 1890 szatócsné	fényezett 15—	30—	4,5	fényezett 10—
Hegyiné Sárközi Éva 1897 takácsné	6—	10—	4—	2—
Schiszlerné Frázon Anna kádárné régi házából 1890-es évek	4,10	—	4 fiókos 8,60	3,20

áruházi katalógusokban és árjegyzékekben is tucatjával szerepelnek. Végben árulják a durvább vászonneműt, pl. konyhatörülközőt, egyedenként a divatárut, „per Dutzend" a finomabb vászonkészítményeket és a terítékeket — 6, 12, 18, 24 stb. személyeseket. Az árjegyzékek külön fejezete szól a kelengyéről, nemritkán külön katalógus (pl. Kunz

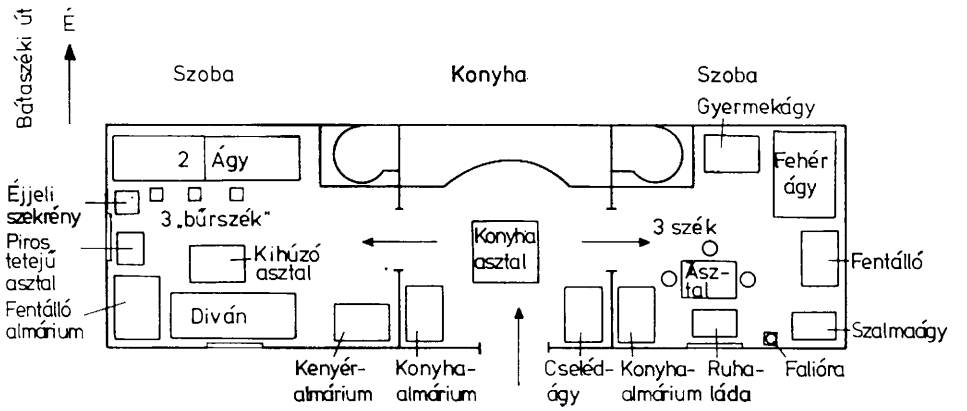

17. kép. Újabb divatú, kétágyas torlódott berendezésű paraszt polgári ház alaprajza. Eszterbauer Lőrinc 1882. (Rekonstrukció a leltár alapján.)

József és Társa adott ki *Menyasszonyi Kelengyék*ről 1907 körül negyedévenként Budapesten). A páros-tucatos rendtől ezekben egyes darabokkal csak az olcsóbb készletek cselédszobáiba kerülő szalmazsákhuzat és paplan, valamint a konyhai sütőabrosz, mángorlóruha, vasalóruha tér el. Kunz József 1896-os *Millennium-kiállítási árjegyzéke* külön megjegyzi, hogy „... urasági kelengyék tizes rendszer szerint ... kívánatra kölön összeállíthatók". (Az árjegyzékeket a Magyar Kereskedelmi és Vendéglátóipari Múzeumban találtam.) Vö. Dózsa Katalin 1975.

[12] A helyzetet a *9. táblázat* szemlélteti. — A szobaberendezések a jelentősebb bútorok meztelen vázát mutatják csak. Ennek a mezővárosias polgárosodásnak pedig nagyon jellemző vonása az, ami ezt a vázat felöltözteti, a kisebb használati tárgyak, díszek sora, mindenekelőtt a tárgyaknak az az újkori európai, polgári státuszt kifejező csoportja, amelyben már a németalföldiek is oly szemmel láthatóan örömüket lelték: az óra, a tükör, fém- és üvegtárgyak, a szép keretben az értékesebb képek, drágább asztal- és ágyterítők s egy-egy kényelmesebb karszék. A parasztpolgár és a régi iparosok ebben a tárgycsoportban is közösek, s eltérnek a márványlapos éjjeliszekrények, mosdóasztalok módos garnitúratulajdonosaitól, ahol ugyanezek már nem ebben a biedermeier puritánságú formában kerülnek elő. Az iparcikkfogyasztóvá előlépő régi polgár szobáját ezek a tárgyak tették bensőségessé, tehetsége szerint egyénivé, s ezért három példán őket magukat is szeretném bemutatni.

1. *Eszterbauer Lőrinc* a város egyik leggazdagabb, mozgékony, értelmes alsóvárosi parasztgazdája volt, 1882-ben halt meg 39 éves korában.

1. gen. I. [Orbán Rozália] = ESZTERBAUER LŐRINCZ 1843—1882 = II. Lengyel Viktória

2. gen. 1. | 2. | 3. | 4. | 5. | 6.

E. MIHÁLY 16 éves (1882-ben) | E. LŐRINC 14 éves | E. ISTVÁN 8 éves | E. Erzse 6 éves | E. Mária 4 éves | E. Rozália 1 éves

(Hagyatékszerkezetét lásd a *10. táblázat*on !)

Korai halálát is útközben szerzett meghűlése okozta. Életstílusára jellemző, hogy a ház legértékesebb használati tárgya 15 forint értékű utazóbundája volt, míg aranygyűrűje, a következő legértékesebb csak 10, és egy dunnájukat, sok más tárgy után 3

10. táblázat. Három parasztpolgár hagyatéki vagyonának szerkezete
(A tételek összege koronára átszámítva)

Tételek \ Gazdák	Eszterbauer Lőrincz 1882 († 39 évesen)	Főglein József 1891 († 56 évesen)	Gyimóthy Ferencz 1892 († 68 évesen)
A. INGÓSÁG			
1. *Tőke*			
Készpénz	—	—	488
Értékpapír	220 (2 db)	—	—
2. *Személyi holmi*			
Ékszer, ezüstnemű	87,6 (20 db, 6 féle)	—	—
Lakberendezés és háztartási eszközök	137,2 (54 db, 40 féle)	139,7 (65 db, 35 féle)	67,1 (43 db, 28 féle)
Ruházat, asztal- és ágynemű	85,3 (37 db, 9 féle)	12,1 (13 db, 3 féle)	20,3 (11 db, 5 féle)
3. *A gazdaság felszerelése*	580,4 (13 db, 14 féle)	(63 db, 24 féle)	(45 db, 20 féle)
Mezőgazdasági felszerelés	(ebből 220 k. egy negyed) cséplőgép	571,9	181,4
Szerszámok a ház körül	20,2 (15 db, 4 féle)	(5 db, 4 féle)	(- , —)
Présházfelszerelés	≠251(37 db, 21 féle) 3 présházból:	119 (20 db, 10 féle)	127,8 (16 db, 11 féle)
Boroshordók	302,7 (49 db, 13 942 l) űrtartalom)	62,2 (19 db, 7956 l űrtartalom)	70,1 (22 db, 10 180 l űrtartalom)
Állatok	180 (2 ló + 1 tehén)	354 (2 ló + 2 tehén)	86 (2 ló)
B. INGATLAN			
Ház	(13 parcella + ház) 2000	(9 parcella + ház) 2904	(14 parcella + ház) 1600
Szántó	2260 (7 h 1151 □ öl)	3308	904
Szőlő és présház	7000 (5h 521 □öl)	2352 (2h 1088 □öl)	4512
Rét és legelő	1700 (4h 643 □öl)		1964
Összes cselekvő hagyatéki vagyon (koronában)	14 824	9 822	10 014

forintra becsülték. Paraszti osztályának mentalitásától elüt a két értékpapír, amely még iparosoknál is ritkaságszámba megy. Nagyobbik fiát elküldi Dunaföldvárra kovácsmesterséget tanulni. A szőlővész küszöbén már cséplőgéptulajdonos, ami a Sárköz felé terjeszkedő, szőlőgazdaságába nem belefeledkező parasztpolgárok kiútja lett később a válságból — a filoxéra gazdaságát felkészülten érte. Azt mondhatnánk, hogy tipikus „svábgazda"-neve és helyzete nyomán – ha két feleségén kívül nem lett volna anyja is magyar, s ha családi hagyományai között nem élt volna apjának az „igazolt" 48-as honvédnek emléke (VENDEL István 1941. 168.) úgyis, mint a magyar polgárosodás mélyebb rétegéhez fűződő kötelék.

A régi Bátaszéki úton — mai Béri Balog Ádám úton —, az Alsóváros főutcáján lakott a mai belvárosi résztől néhány házra dél felé. Háza a drágább régi házak közé tartozott. Mivel második házasságában élt, s kiskorú gyermekei közül négy egészen elárvult, egész vagyonát leltárba vették. A tárgyak leltári sorrendjéből világosan kiderül, hogy egy háromsejtes ház szoba-konyha-hátsószoba berendezését írták össze — szemben az asszonyi leltárakkal — mégsem a hozományra gondolva, hanem elsősorban a fellelhető nagyobb értékeket kerítve előbbre. A házban összeírt 58 féle tárgy közül az első tízben benne van úgyszólván minden, amit az alapbútorzat fölött, mint jellegzetes polgári kiegészítőréteget keresünk:

1. 1 piros tetejű asztal	2 ft.	6. 1 ezüst óralánc (az óra eltűnt)	0,80 ft.
2. 4 aranykeretű kép	4 ft.	7. 1 aranygyűrű	10 ft.
3. 1 aranykeretű kép a királynő képével	2 ft.	8. 5 nagyobb ezüst (érme)	10 ft.
4. 1 kenyéralmáriom	1,50 ft.	9. 3 ezüst húszas	1 ft.
5. 6 ezüstkanál	6 ft.	10. 1 utazóbunda	15 ft.

A tisztaszobában tartották az értékeket (négy Mária Terézia-aranya is volt még), de néhány kényelmes alkalmatosság is volt benne: egy dívány és három „bűrszék". (Lásd a *17. kép*en.) A kihúzó asztalon egy 3 forint értékű terítő. A falióra viszont a hátsó szobában járt, amely mindeme kényelem dacára a konyhával együtt a mindennapi élet színtere lehetett. Ide, a hátsó szobába kerültek a régi parasztbútorok, mint a ruhatartó láda, s itt volt egy motolla is — valószínűleg fontak is Eszterbauer asszonyai. Hátul három ágy is volt — a tisztaszoba két nyoszolyáján kívül —, ezek különfélék voltak: egy „szalmaágy", egy „fehér nyoszola" és egy „gyermekágy". Ők, ha nem is egyedül, de ágyban aludtak már. (Forrás: Eszterbauer Lőrincz hagyatéki ügye TmL. Ann II. 1907/szám nélkül).

2. *Marksz Hermina* Hrádek József bádogosmester bonyhádi származású német hitvese 37 évesen halt meg 1886-ban. (*18. kép*, fényképét dédunokája Hrádek Lajos szekszárdi bádogosmester bocsátotta rendelkezésemre.)

18. kép. Hrádek Józsefné Marksz Hermina arcképe

Marksz Hermina vagyonának leltára tipikus asszonyi leltár, amely a hozománynyal kezdődik és világosan elkülönítik benne a közös szerzeményeket. Négy gyermekük édesapja élt, így a ház teljes leltározása nem volt indokolt. A leltár példája lehet ugyanakkor a polgárias páros és tucatos felfogásnak is. Példaszerűen tartalmazza az alapbútorzatot és az azt a maga korában korszerű lakássá kiegészítő jellegzetes tárgyakat. A leltár nem igényel bővebb kommentárt, csupán az állatokra, s a tárgyak nagyon jellegzetes mezővárosi kispolgári rétegére hívom fel a figyelmet — a divatos kalapok mellett. (A felsorolásnál mindig a leltár szóhasználatát követem.)

A végrendelet nélkül elhalt Marksz Hermina hagyatéki leltára 1886 júniusából:

N°	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva
	I. Cselekvő állapot	
	A) Ingóságok/a.	
1.	2 fényezett schiffon	24—
2.	1 fényezett asztal	4—
3.	2 fényezett nyoszolya	10—
4.	1 3-fiókos sublót	3—
5.	1 aranykeretű tükör	6—
6.	1 zöldszövetű díván	8—
7.	2 zöld ágyterítő	2—
8.	6 fehér czihás vánkus	12—
9.	2 fehér czihás dunyha	12—
10.	2 szalmazsák	1,20
11.	6 fehér lepedő	3—
12.	6 szalmaszék	3—
13.	2 réz gyertyatartó	1,20
14.	„több kávés és teás-edények" (sic!)	3—
15.	12 fehér női ing	8—
16.	18 szalvéta	5,40
17.	12 törülközőkendő	2,40
18.	12 fehér harisnya	2,40
19.	12 fehér zsebkendő	2,40
20.	2 pár avult czipő	1—
21.	1 barna szőrruha	1,50
22.	3 tarka mosóruha	1,50
23.	1 fekete ruha	1,20
24.	1 téli csíkos gyapjúkendő	4—
25.	1 fekete nyári kendő	1,50
26.	2 fekete keretű kép	0,50
27.	1 mángorló	4—
	Ingóságok/b. közös szerzeményben	
28.	1 vöröstarka tehén felében	25—
29.	1 2-éves fekete-fehér üsző	15—
30.	2 fehér mosófüggöny ablakra	0,60
31.	1 nyári gyapjúkendő	3—
32.	1 fekete bársonykalap	0,50
33.	1 nyári szalmakalap	0,25
34.	1 aranykeretű Krisztus-kép	0,75
	B) Ingatlanokban semmi összes cselekvő hagyaték	— 173,30
	II. Szenvedő állapot	
1.	Temetési költség	50—
	Marad tiszta hagyaték	123,30

(Forrás: Hrádek Ferencz nagykorúsítása TmL. Árv. II. 1909. szám nélkül)

3. *Vilhelm Erzsébet* Kunczer János bognármester felesége 1885 decemberében 31 éves korában hunyt el. Az asszony apjának, az alsóvárosi katolikus földművesnek nagy, 2600 forint (5200 k.) értékű házában laktak, az egész Vilhelm famíliával együtt. Ez a család szinte jelképezheti azt a mezővárosi iparos-földműves együttélést, ami a századfordulót megelőzően még kulturális közösséget is alkotott.

Kunczer János bognármester ágán a család a lépcsőzetes katolikus típusú generációk közti mobilitásnak is egyik példája. (Ezeket lásd Tóth Zoltán 1980. 27. jegyzetében!) A két fiú taníttatással lép ki a mezővárosi blokkból a középréteg alsó, hivatalnokrétegébe — Kunczer Gyula egyébként a XX. század elején mint szekszárdi városi közgyám működik, kereskedelmi akadémiai végzettséggel. Jellegzetes régi vágású házasság az is, amit apjuk volt sógornőjével Vilhelm István kályhásmester özvegyével, Gasztonyi Mária Magdolnával kötött. Ugyancsak jellemző annak az indoklása az Árvaszék felé, hogy a bognármester miért taníttatja kisebbik, talán eredetileg saját mesterségére szánt fiát: „. . . mivel a fiú alkatra igen gyenge, öttet (sic!) semmiféle üzletre alkalmasnak nem találom, alul írott, mint édes apa kötelességemnek tartom gyermekem jó voltáért gondoskodni tehát szándékomban van hogy a fiút továbbra is iskoláztatni fogom . . ."

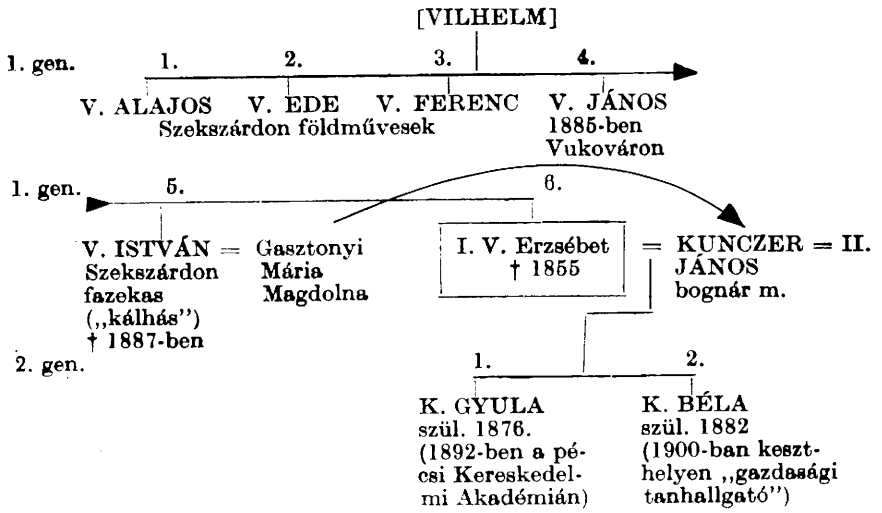

N°	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva
A. 1.	6 vánkos	12—
2.	2 dunyha	8—
3.	2 almárium	24—
4.	2 ágyfa keményfa	12—
5.	1 asztal	6—
6.	1 varró asztal	2,40
7.	6 szék ruganyos	18—
8.	1 pamlag	8—
9.	1 aranykeretes tükör	8—
10.	2 aranykeretes kép	4—
11.	1 kisebb tükör	1—
B—C. 12.	1 konyhaasztal	1,20
13.	1 konyhaszekrény	3—
14.	6 asztalkendő	6—
15.	6 asztalkendő	3—
16.	4 abrosz	6—
17.	6 női ing	6—
18.	4 lepedő	4—
19.	4 szalmazsák	2—
20.	8 kapcza	1,60
21.	1 nagykendő	4—
22.	2 fehér alsószoknya	2—
23.	6 zsebkendő fehér	2,40
24.	1 gyúrótábla	0,40
25.	2 szentkép	0,40
26.	3 felsőszoknya	10—
27.	1 nyári nagykendő	4—
28.	4 arany fülbevaló	8—
29.	1 karikagyűrű aranyból	4—
30.	1 melltű	4—
		2—
31.	5 konyhaedény	
32.	1 rézsmozsár	3—
33.	1 vasaló	2—
34.	2 gyertyatartó	1,60

N°	Tárgy	Becsült érték koronára átszámítva
35.	4 szakasztó ruha	0,80
36.	2 asztalabrosz tarka	3—
D. 37.	1 puhafa ágyfa	3—
38.	4 szék	2—
39.	2 fennálló almárium (tele)	4—
40.	2 ágyterítő	8—
41.	1 asztalterítő	3—
E. 42.	1 konyhaasztal (fele)	1—
43.	1 cseládágy (felében)	2—
44.	1 falióra (felében)	5—
45.	1 takaréktűzhely (felében)	5—
46.	különféle nemű aprólékos edény	21,90
47.	1 pargit alsószoknya	0,80
48.	az iparhoz tartozó faállomány (fele)	300—
49.	1 ruhaszárító kötél	—50
F. 50.	2 egyenkint 100 literes hordó (felében)	7,80
51.	egy 170 akós kád "	34—
52.	1 borprés "	4—
53.	3 egyenkint 400 l-es hordó (felében)	18—
54.	3 egyenkint 50 l-es hordó (felében)	2,40
55.	1 tőteklő (felében)	1—
56.	1 fertályos sajtár (felében)	0,80
57.	1 puttony (felében)	1,60
58.	1 kucsorja (felében)	2—
59.	1 szalmaágy (egészben)	1,60
60.	1 asztal (egészben)	0,40

(vagyis a 14 éves fiút a polgári iskola elvégzése után). Anyai örökségük egy szolid paraszti kisbirtok 4400 forint értékben, bár csak fél hold szőlővel, présházzal. S lássuk Vilhelm Erzsébet 1885 decemberében kelt hagyatéki leltárának ingóságait:

Az ingóságok elég világosan tagolódnak a felsorolásban anélkül is, hogy az egyes csoportokat a leltárban kiírták volna (betűvel én jelöltem őket):

A. A hozomány, élén az (ággyal) és az „ágyfákkal" a tisztaszobában. A polgári jómód itt keresett kellékei, kiegészítő darabjai megoszlanak az asszony javai és a közös szerzemények között — lásd E.-ben a faliórát.

B. A konyhabútor is az asszonyé, a konyhaszekrényen a rézmozsár és a vasaló, amit Babits Mihály még a Kelemen-ház kisnemesi konyhájába helyez. *(Halál fiai* 1976. 163.) A „különféle aprólékos edény" azonban közös szerzemény, meglehet kettőjüknek szóló nászajándékból, ugyancsak az E. csoportban.

C. A konyhabútorral vegyesen sorolják fel az asszony ruháit, ékszereit és konyhaneműit, mint kelengyetárgyakat.

D. A tisztaszoba és konyha mögött feltűnik a hátsószoba berendezése is, olcsóbb bútorzatával, hiszen ő hozta urát a házba.

E. Megjelölés nélkül, de külön sorolják fel a közös szerzeményeket, amelyek az asszonyt „felében" illetik meg.

F. Közös szerzemény az asszony örökölt présházában a borászat eszközkészlete, amely minden bizonnyal bátyjának jutott osztályrészül, mint gazdasági felszerelés — kivéve a présház szalmaágyát és asztalát, amelyek már bútorok!

A 48. tétel ipari faállományában valószínűleg az asszony üzletbe fektetett pénzbeli hozományát találjuk.

(Forrás: Kunczer Béla nagykorúsága TmL. Árv. II. 1907. szám nélkül; Vilhelm István hagyatéki ügye — ugyanabban az iratban.)

[13]. Az átmenetek érzékeltetésére három esetet mutatok be, egy belvárosi, a hajdani „kaszinó-bazárban" működő hentesmestert, egy törvényszéki írnokot és egy kereskedő kisvállalkozót:

1. *Raffai Anna*, Zahratka István katolikus hentesmester özvegye 1906-ban hunyt el, s költözött ki az újvárosi temetőben levő családi kriptába. Hat gyermeke közül kettő kiskorú volt, s mint teljesen árvák vagyonát az egész házat leltározták, a leltár azonban nem, csak az árverési jegyzőkönyv maradt fenn. Az asszony 41 éves volt, analfabéta, nem Szekszárdon, hanem Németkéren született. Összes vagyonuk több mint 27 ezer korona volt.

Az üzlettől külön, egy drágának számító 4000 korona értékű házban lakott az özvegy 14 éves kislányával. A lány zongoraórákat látogatott, emellett azonban józan polgári szakmát is tanult. Varrónő létére a gyámi elszámolásban varratási és ruhaszámlák is voltak. Érdekesen válnak szét vagyonukban a mezővárosi kispolgári és a középréteggel rokonítható vonások. Állatot már nem tenyésztenek, a három élő disznó már az üzlet készletei között vétetik számba. A Bajáról a 80-as években ideköltözött család azonban már megvásárolta szőlejét és présházát — a szőlővész kellős közepén. Ez a nem jövedelmező befektetés már a pap fiú és az úri nevelést kapott kislány, mezővárosi rétegéből kilépni szándékozó tendenciájával cseng össze, akár a lakás berendezése. (Lásd a *19. képet*!)

Két szobát laktak, amelyek berendezése külön került árverésre. Az egyik: 2 ágyfa, 1 dívány, 4 szék, 1 mosdó, 1 tükör a vizesen, 1 kisasztal; a másik: ugyancsak 2 matt ágy-

fával, 2 matt ruhaszekrénnyel 1 mosdóval, 1 kisebb- és egy nagyobb asztallal, 1 nagytükörrel és 1 dísztükörrel a vizesen. Mindez összesen 101 korona értékben. A második szobában azonban részletezés nélkül 240 korona értékben egy szalongarnitúra is volt. (Nem valószínű, hogy eladták volna, ha a kislány hozományát képezte volna.) Ezt a

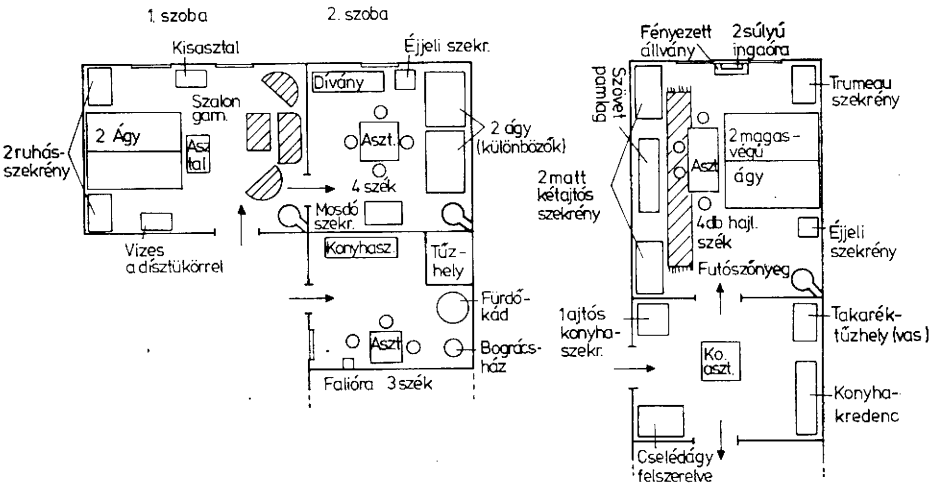

19. kép. Torlódott berendezésű kispolgári lakások. Balról Zahratkáné Raffai Anna hentes, 1906. Jobbra Horváthné Pekári Mária szatócs, 1912. (Rekonstrukció a leltárak alapján.)

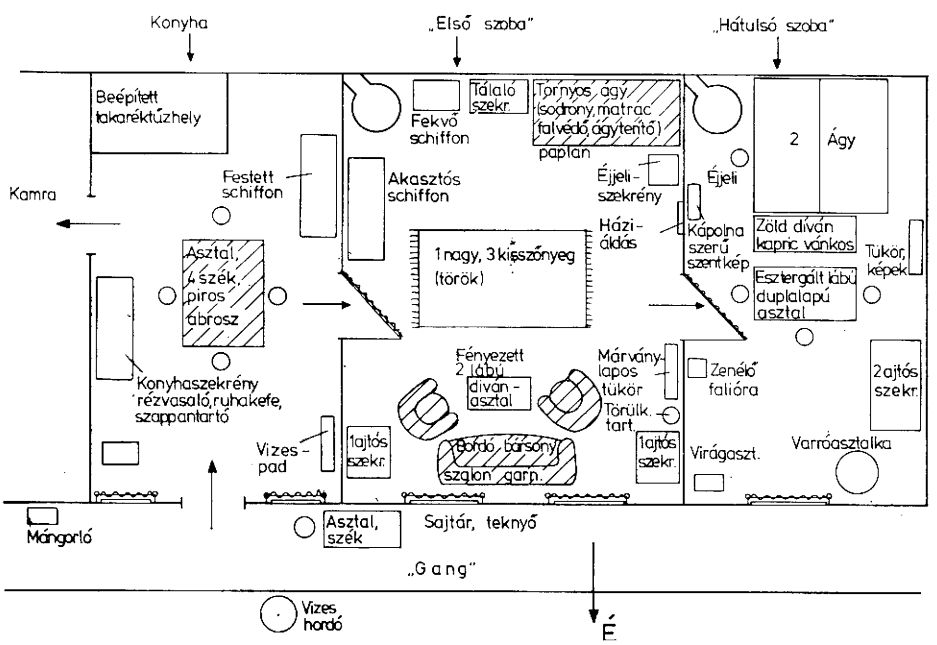

20. kép. Buzás József ny. kir. törvényszéki írnok lakása, 1907. (Rekonstrukció a leltár alapján.)

rétegnormáiban — a szalongarnitúra nélkül is, a két konyhától külön lakószobával — bizonytalanná vált típust részletesebben leírtam Schiszler kádár esetében. (Tóth Zoltán 1977. Forrás: Zahratka József és Teréz gyámügye TmL. Árv. II. 1913. 883.)

2. A szalongarnitúrát *Búzás József* törvényszéki írnok ugyancsak kétszobás lakásában látjuk viszont egy 1907-ben készült gyámsági leltárban — talán régimódibb, s ezért szerényebb árban: a bordó bársonnyal kárpitozott karos-dívány 2 hozzáillő karszékkel és a „kétlábú fényezett dívánasztallal" összesen 70 koronára rúgott; hozzátéve, hogy ez becsült és nem árverési érték. (Lásd a *20. képet* !)

A régi Szent László utcából (ma Babits Mihály utcából) nyíló kis köz vezet ahhoz a házhoz, amelynek 800 korona értékű részét bírták, kertrésszel és az „adómentes bejáró" rájuk eső részével. A gangos ház előtti kiskertet színes üveggömbökkel díszítették. A ma is álló ház háromsejtes lakrésze nem a parasztházak beosztását viseli. Bejárata a konyhába vezet, s onnan nyílik a csipkefüggönnyel takart üveges ajtó az első, abból pedig a hátsó szobába. A szokványos városi kispolgári hálószobás lakástípushoz képest itt hiányzik az előszoba.

A 66 éves kishivatalnok és 62 éves felesége egyedül élt, gyermekük nem volt, ezért a városban élő rokonok nagy figyelme kísérte őket „békés öregségükben". Ez a nem minden tekintetben jóhiszemű figyelem, aminek a kitűnő iratot is köszönhetjük, az itt leírt átalakulás nagyon érdekes jelenségét buktatja ki: annak a konzervatív megítélését, hogy valaki életvitelében ténylegesen kiemelkedik a mezővárosi viszonyok közül és „burzsoá" lesz — ha mégoly szerény formában is, mint Buzás Józsefék.

Buzás József 1868-ban mint molnár veszi feleségül Wéber Vudi Juliannát, egy püspökszentlászlói kerékgyártó lányát. Lakásukat, mint fizikai, tárgyi környezetüket és társadalmi beépültségük kifejezését olyan jellegzetesnek tartom, hogy érdemes ennek az iparos frigynek a hátterét is megemlíteni. A Pécsett kötött házasság két tanúja Böhm Róbert vasúti felvigyázó és Pupos György polgár volt, nem rokonok és nem tekintélyes emberek, távol attól a környezettől, amelybe Szekszárdon és Püspökszentlászlón beleszülettek. Buzás apja és szekszárdi rokonai alsóvárosi katolikus gazdák voltak, tehát nem malomtulajdonosból deklasszálódott királyi törvényszéki írnokká. A mezőváros hagyományos rétegeiből jött, s személy szerint különült el kibocsátó környezetétől, méghozzá nem vagyonával, hanem viselkedésével, ami kétszeresen irritálta rokonait. Voltaképpen szegény kistisztviselő volt:

11. táblázat. A három bemutatott eset hagyatékainak szerkezete.
(A hagyatéki tételek értékének aránya az összvagyon százalékában)

Tételek / Hagyatékhagyók	Ingatlan			Ingóság				
	Össz.	föld	ház.	össz.	gazdaság és üzlet	tőke	személyi h.	Összvagyon
Zahratkáné Raffai Anna 1906.	15,2	8,1	7,1	84,8	19,9	63,5	1,4	28 250 k 100 %
Buzás József és Vudi Julianna 1906.	36,1	—	36,1	63,9	—	40,1	23,8	2 282 k 100 %
Fischofné Weisz Matild 1907.	2,0	2,0	—	98,0	—	74,6	23,4	5 359 k 100 %

Bátor Ferenc földműves és nővére, az oldalági rokonok és „várományosok" az örökséget féltik az öregek „költekező életmódjától", érdemes azonban azokat a pontokat kiemelni, ahol ez a két réteg normáinak különbségeivel fogalmazódik meg. Buzásék „... oly bevásárlásokat eszközölnek, melyek *állásukkal* és vagyoni helyzetükkel arányban nem állnak". Ez azt jelenti, hogy az ebédlőszekrényről eladott néhány dísztárgyért kapott 30—40 koronán gyógykúrára mentek, amit még talán türelemmel viseltek volna a rokonok, de ehhez fürdőruhát is vett az asszony, maga mulattatására pedig kalitkában madarat ! Az öregember olvasgatott, könyveket vett. („35 különféle könyvet" írtak össze.) Az ügyből nemcsak az örökségért aggódó rokonok kisszerű intrikája tűnik ki, hanem az is, hogy Buzás környezete által megítélt „állásának" megfelelő viselkedése is származási közösségének ellenőrzése alatt állt. A mezővárosi blokk ilyen kis közösségekből

Buzás Józsefné Vudi Julianna gondnokság alá helyezési leltára 1907 júliusából:

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
1.	I. Cselekvő állapot	
	A. *Ingóságok*	
	Első szobában	
1.	Tornyos ágyfa, matrac	20.—
2.	1 éjjeli szekrény	3.—
3.	„Konzul tükör" márvány lappal	50.—
4.	2 fennálló almárium 1 ajtós, fényez.	30.—
5.	1 tálaló	5.—
6.	1 etazser	2.—
7.	Kétlábú fényezett dívány-asztal	10.—
8.	1 karos dívány 2 karosszékkel (bordó bársony)	6.—
9.	2 függönytartó	6.—
10.	1 törülközőtartó	1.—
11.	Aranykeretes üvegezett Krisztus kép	10.—
12.	Olajfestmény kerettel	20.—
13.	Aranykeretes üvegezett leánykép	5.—
14.	2 aranykeretes női mellkép	2.—
15.	2 aranykeretes Mária és Jézus	2.—
16.	„Római pápa üveggel fedve"	5.—
17.	Háziáldás	1.—
18.	Nagy padlószőnyeg (török)	4.—
19.	3 kisebb padlószőnyeg	2.—
20.	1 ágy-faliszőnyeg	2.—
21.	3 vánkos fehér huzattal	15.—
22.	1 vánkos huzat nélkül	3.—
23.	1 dunyha fehér huzattal	10.—
24.	1 pettyes kamir paplan	8.—
25.	2 ágylepedő	4.—
26.	1 szalma matrac, 1 rugós ágybetét	10.—
27.	1 bordó ágyterítő	2.—
28.	Ablak-, ajtó csipkefüggyöny, 2 ablakvánkos	6.—
29.	Az etazséron 6 kávéscsésze 4 pohár	2.—
30.	Ecet-, olajtartó, vajtartó, 3 csésze	2.—
31.	Virágváza, 1 hamutartó, gyufatartó, 2 kis szobor	2.—
32.	6 személyes feketekávés szervíz	4.—
33.	6 személyes likőrös szervíz	2.—
34.	„Az akasztós siffonban 5 öltözet női ruhák"	5.—
35.	6 hálózeke	2.—
36.	2 alsónadrág	2.—
37.	Fekvő siffonban 10 fehér hálózeke	10.—
38.	18 fehér vánkoshuzat	18.—
39.	13 fehér férfi alsónadrág	13.—
40.	3 paplan és paplanlepedő	18.—
41.	16 törülköző	7,40
42.	4 dunyhahuzat, fehér	8.—
43.	19 különféle piros ágyhuzat	10.—
44.	3 tarka abrosz	3.—
45.	6 férfiing	6.—
46.	26 konyharuha és szalvéta	5,40
47.	5 fehér női harisnya	2.—
48.	3 fehér női alsónadrág	2.—
49.	2 bordó függöny, csipke és 4 női kalap	4.—
50.	1 ruháskosár kerti üveggolyókkal	2.—
51	2 pár női cipő	6.—
52.	2 kézi lámpa	3.—
53.	3 névjegytartó, 1 virágkosár	1.—
54.	35 különféle könyv	5.—
55.	A kredenc aljában: üvegpoharak, fehér edény, evőeszköz	3.—
	A hátulsó szobában	
56.	2 fényezett ágyfa	20.—
57.	1 fényezett, sifon, kétajtós	10.—
58.	1 esztergált lábú, dupla lapú fény-asztal	5.—
59.	1 varróasztal	2.—
60.	3 nádszék	3.—
61.	1 zöld, rugós dián	5.—
62.	egy 3 lábú virágasztal	1.—
63.	1 nyitható kalapfogas	1.—
64.	1 fém függönytartó	1.—
65.	1 zenélő falióra	5.—
66.	1 kápolnaszerű szentkép	2.—
67.	Aranykeretes tükör	2.—
68.	Aranykeretes tájkép	1.—
69.	3 családi krétarajz kerete	2.—
70.	10 kisebb családi kép keretei	2.—
71.	1 ajtófüggöny, 1 ablakvánkos	1.—
72.	37 tollas vánkos tarka piros cihával	42.—
73.	3 kapricz vánkos cihával	2.—
74.	2 paplan és 2 ágyterítő	20.—
75.	3 matrac és 1 sodronyszövetes ágybetét	10.—
76.	1 tarka ágyfalszőnyeg	2.—

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
77.	1 hímzett asztalterítő	3.—
78.	11 női kötény, blúz, szoknya	3.—
79.	3 fehér szoknya és 3 öltő tarka ruha a siffonban	4.—
80.	4 rékli, 1 posztó-, 2 vászongallér	5.—
81.	3 női téli alsónadrág	1,20
82.	9 fejkendő (kalap is van !)	1.—
83.	1 fürdő úszóruha	1.—
84.	2 sálkendő	1.—
85.	3 horgolt fehér díványvédő	1.—
86.	2 alpakka gyertyatartó	1.—
87.	1 éjjeli, 1 pár téli cipő	0,60
	Konyhában	
88.	1 festett fennálló	3.—
89.	1 konyhaasztal	2.—
90.	1 konyhaszekrény	2.—
91.	4 konyhaszék	2.—
92.	1 kisasztal, vizespad, öntözőkanna	1.—
93.	1 rézvasaló, 1 kékzománcos vajdling	4.—
94.	A konyhában és az éléskamrában 130 db. különféle konyhaedény, eszköz	20.—
95.	2 vizesüveg, ruhakefe, cukortartó, szappantartó	1.—
96.	2 piros abrosz, 2 konyharuha, 3 szalvéta a konyha siffonban	1,60
97.	4 rekli, 2 szoknya, 2 vasalólepedő (égettek)	1.—
98.	2 függönytartó, 2 kép, 1 lámpa	1.—
99.	1 koffer, ruhával	5.—
100.	„1 ruhamángorló a gangon"	10.—
101.	1 féllábú faliasztal, 1 szék	1.—
102.	1 vizeshordó, 1 sajtár, 1 teknyő, 2 gyümölcsfűrész (?), 1 kosár, 1 kasza, 1 metszőolló	2.—
103.	Zsák, 1 teknyő, 1 dohányvágó a padláson	1.—
104.	1 háziszőnyeg	0,60
	Ingó összesen	520 k 60 f.

áll, és ezeken keresztül old meg egzisztenciális súlyú szervezeti kérdéseket, ahogy Schiszlernél leírtam (Tóth Zoltán 1977.), s archaikusabb családi formában Kunczer János bognármesternél is látható (lásd a 12. jegyzetet !). Az egyének ezekhez képest tesznek egyéniségükhöz mért lépéseket; minden bizonnyal nem a forrás torzítása az, hogy ez szinte kivétel nélkül egyéni konfliktusokkal is együtt jár.

A vagyonukról teljes leltár készült, amit az ember halála és az asszony gondnokság alá vételekor vettek fel. Az egymással is versenyben álló városi nagyságok figyelmének hála, olyan leltár készült, amely teljesnek tekinthető, tehát azokkal a városi kispolgár házat mélyen jellemző apróságokkal együtt, amelyeknek legtöbb esetben nyoma vész a leltározás idejére. A leltár külön értéke az is, hogy a helyiségek szerint sorolja fel a holmikat, nemegyszer azon belül megnevezve hogy hol álltak:

A lakásba három, „jobb helyen" külön funkciójú szoba berendezése zsúfolódott össze. A *szalon* a piros bársony garnitúrával; az *ebédlő* a tálalószekrénnyel, etager-rel, az esztergált lábú duplalapú asztallal, székekkel; és a *háló*, amiből az éjjeliszekrény az itteni első szobába, a nappaliba került, a „konzul tükörrel" és márványlapos mosdószekrénnyel együtt. A garnitúrába nem rendezhető szórvány tárgyak egy egyágyas „legénybútorba" valót mutatnak a tornyos, de nem régi paraszti ággyal (sodrony, matrac) és különböző sifonokkal. A kétablakos, ajtós nagy konyha a lakás fontos tartózkodási helyisége volt. Nem csak a lakószobák jobb bútordarabjai, hanem a konyhafelszerelés differenciáltsága és a tálalóedények is a középréteg ízlését követik.
(Forrás: Buzás József hagyatéka. TmL. Árv. II. 1909. szám nélkül.)

3. *Weisz Matild* Fischhof Jakab kereskedő felesége volt. 1907-ben 31 éves korában halt meg.

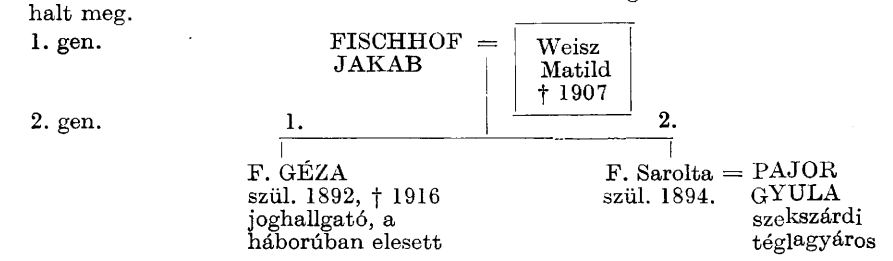

Fischhof a város régi zsidó kereskedőcsaládjainak egyikéből származik, mint Pirnitzerék (a *Halál fiai*ban Schapringer néven, lásd még Szilágyi Mihálynál 1978.) vagy a Leopoldok (Leopold Lajos korai szociográfus rokona). Apja sóregálé-bérlő, amit megőrzött még üzleti számlájának nyomtatott fejléce is: „Fischhof Károly fűszer-, rőfös, rövidáru kereskedése és só nagybani eladása Szekszárdon". Vár utcai elegáns romantizáló eklektikus stílusban épült háza a Vármegyeház mellett a város egyik kamarazenei központja volt.

Ha Zahratkáétól Buzásékig az átvezető szál még a szalongarnitúra volt, itt a konzol tükröt említeném, amely azonban már a teljesen elkülönült hálószobagarnitúrában kerül felsorolásra. A torlódás az elkülönült funkciójú garnitúrák darabjainál itt oldódik fel, az ebédlőgarnitúra minden bizonnyal az ebédlőben állt. A leltár a középrétegbeli polgár lakásának több mint példaszerű berendezését tükrözi a bútorzatban, a páros és a megduplázott tucatos készletekben. Ezt a hozományt — amelyről házassági szerződés is szólt — szerény tőkével is megtoldották:

Weisz Matild 1907-ben készült hagyatéki leltára:

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. Cselekvő állapot	
	A. *Ingóságok*	
1.	1 ebédlőszekrény márvány lappal	100.—
2.	1 ebédlőszekrény márvány lappal	100.—
3.	1 széthúzó asztal fényezett	50.—
4.	6 ebédlő bőrszék	30.—
5.	2 fennálló hálószobaszekrény matt	100.—
6.	2 éjjeliszekrény márvány lappal	20.—
7.	2 tornyos ágyfa matt	50.—
8.	1 konzol-tükör	50.—
9.	1 mosdó márvány lappal	50.—
10.	konyhafelszerelés (?)	50.—
11.	3 öltöny ruha (á. 50 k.)	150.—
12.	1 kabát, 1 boa	50.—
13.	12 vánkos (á 10. k.)	120.—
14.	2 tollas dunyha (á. 25 k.)	50.—
15.	24 vánkoshuzat (á. 1,50)	36.—
16.	4 dunyhahuzat (á. 2 k.)	8.—
17.	24 törülköző (á. 2 k.)	48.—
18.	24 lepedő (á. 3 k.)	72.—
19.	asztalnemű fehér	50.—
20.	12 ing (á. 4 k.)	48.—
21.	6 alsó ruha (á .3 k.)	18.—
22.	az örökhagyó férjénél a bolti üzletbe beruházva, amelyről a szekszárdi királyi közjegyző előtt okirat is állíttatott ki, hozományi tőke	4000.—
	Ingóság értéke összesen	5250.—
	B. *Ingatlan*	
23.	az öcsényi 993/3009 fele	54.—
	az öcsényi 993/3012 fele	55.—
	Ingatlan értéke összesen	109.—
	Összes cselekvő hagyaték	5359.—
	II. Szenvedő állapot	
1.	Orvoslási költség	120.—
2.	Temetési	580.—
	Összes hagyatéki teher	700.— k.
	Marad tiszta hagyaték	4659.— k.

(Forrás: Fischhof Sára gyámügye. TmL. Árv. II. 1919/435.)

[14] HABERMAS, Jürgen 1971. 70. laptól, angol példákat hoz; ZINN, Hermann 1979. szintén az individualizálódást emeli ki — sok problematikus megállapítással; a közép-európai típus kialakulásáról ugyanabban a kötetben két kitűnő cikk: KAUFF, Gottfried 1979.; WEBER-KELLERMANN, Ingeborg 1979.

[15] A középrétegek lakókörnyezetének leírására a szekszárdi források nem alkalmasak, s ide illeszthető tanulságokkal az irodalom sem igen szolgál. Több száz budapesti és bécsi leltár feldolgozásának előkészítése során az a véleményem alakult ki, hogy a réteg igényei szerint megépített lakásokhoz képest, amelyek már egy bizonyos beosztást is szem előtt tartottak (BOBEK, Hans Elisabeth Lichtenberger 1969.; VÖRÖS Károly 1978. 448.) szabályszerű a berendezésben tükröződő használat szabálytalansága. Ennek csak egyik oka lehet az, amit Bécsről tudunk (FELDBAUER, Peter 1914. 34.), hogy túl sok luxusigényt feltételező lakás épült, amelyeket azután felosztanak vagy üresen állnak, — aminek a kisvárosokra valószínűleg a fordítottja igaz —, ennél fontosabbnak tartom a középréteg eleve szélsőségesen különböző szükségleteit a lakás terén. Egyrészt ritkák a több generáción keresztül egy lakást lakók, ami a használatot a családi életciklusok következtében rendszeresen átalakítja, másrészt egy életciklusn belül is roppant különbségek vannak a viszonylag fiatal, igényeiben kialakulatlan, egzisztenciájában heterogén középrétegen belül. Míg a munkásságnál hamar kialakul az „alvó funkciónak" megfelelő szerkezet is, itt nem minden esetben válik el, például szabadfoglalkozásúaknál, a munkahely és a lakás. Nagyon különbözők a reprezentációs és az individualizációs szükségletek. A középrétegben emellett sokkal szélesebb körben élt a lakókörnyezet egyénítésének igénye, mint az erről ismert „alkotó értelmiségben". (Azt is meg kell említenem, hogy akár középrétegről, akár középrétegekről vagy középosztályról, akár városi polgárságról vagy értelmiségről beszélünk, ezek mint társadalmi kategóriák csak egy homályosan körvonalazható társadalmi jelenséget szimbolizálnak.)

[16] A családszerkezeti rendezetlenség alatt a generációk közti eltartási-nevelési közösség megszakadását értem. Ez az iratokban elsősorban proletár viszonyokra tűnt jellemzőnek, míg a két generáció függetlenedése a vagyonos rétegeknél is megjelent, mint „quasi-rendezetlenség", amely inkább a családon belüli individualizáció — nem kevésbé romboló hatású — jelensége. (TÓTH Zoltán 1980. 381—382.)

[17] Ezek az egyszemélyes lakások többnyire férfiak után maradtak, s ebben az esetben „úriszobák voltak", egyes esetekben dolgozószobák, amelyek kifejezetten szakmához kötődtek, egy asszonyé pedig kis szalon, amelyben szintén volt íróasztal. Ezekből ötöt táblázaton keresztül mutatok be, visszautalva különbségeikkel a középrétegek szabályosan szabálytalan lakásaira is (lásd a 12. *táblázat*ot !).

[18] Ezekből a „városias" proletár esetekből kettőt mutatok be. Leltáraikat az áttekinthetőség kedvéért tárgycsoportokba rendezem.

1. *Hajdics Erzse* özvegy kofaasszony volt Szekszárdon. 1901-ben megbetegszik és Budapestre kerül kórházba. Mint elmebeteget gondnokság alá veszi a város. Ez abból áll, hogy távozása után 39 korona értékű ingóságait elárverezik, kifizetik ebből — mindenekelőtt — az árverési díjat, az eljárási díjat, a hirdetés díját, hátralékos lakbérét és a fennmaradó „gondnokolt vagyont" 14 korona 34 fillért az árvatárba teszik „gyümölcsöztetés céljából". Az iratokból is kitűnik a megütközés afölött, hogy egy év múlva gyógyultan tér haza az asszony. Nincs hova mennie, először bátyját, Hajdics Istvánt keresi fel, aki Gyönkön téglagyári munkás és szeretettel viselte eddig is gondját, de eltartani nem tudja. A — tulajdonképpen kisemmizett — özvegyasszony visszaesik betegségébe és hamarosan meg is hal. (Életkorát nem tudni.) (A leltárt lásd a 220. lapon.)

Az árverési leltár 1901-ben készül egyhelyiséges egyben konyhának és szobának is használt lakásában, ahol kifőzéssel is foglalkozott.
(Forrás: Hidasi Józsefné Hajdics Erzse gondnoksági ügye TmL. Árv. II. 1907. szám nélkül.)

2. *Bucher Mária cseléd*, 29 éves korában halt meg Baján 1915 júliusában. 1911 óta különélt napszámos férjétől, aki halálakor a fronton volt, de hazatért gyermekei eltartására. Apja szekszárdi nyugalmazott MÁV állomásfelvigyázó, akinek a Duna utcában háza volt.

12. táblázat. Öt egyszemélyes középrétegi lakás lakószobájának berendezése (a koronaérték megjelölésével)

Tárgy \ Személyek	Polácsek Mihály könyvelő 1888	Sass István orvos 1892	Boda Klotild magánzó 1907	Dezseőffy Béla* birtokos 1910	Leopold Sándor bérlő 1912
könyvállvány	fekete puhafa 2.–	—	3.–	könyv szekrény 60.–	—
könyv	24 db. 10.–	—	40 db 15.–	577 db. 382.–	—
pamlag (dívány)	8.–	6.–		2 db 30.–	40.–
álló szekrény	puhafa 8.–	—	—	—	—
pipaállvány	pipával 2.–	—	—	—	—
dohánytartó	cserép 0,40	—	—	—	—
sétabotok	5 db 0,20	—	—	7 db 4.–	—
hamutartó	—	—	0,80	2.–	1.–
névjegytartó	—	0,40	—	1.–	—
gyufatartó	—	1.–	—	2.–	—
dohányvágó	—	—	—	1.–	1.–
íróasztal	4 fiókos fény 8.–	1 asztal 1 álló írópult 3.–	íróasztal, tükörrel 25.–	50.–	40.–
kisasztal	—	2.–	8 szögl. 3.–	2 db. 10.–	10.–
szék	—	6 fa 6.–	2 ülőke 2.–	5 db. ?	—
karosszék	—	2 db. 6.–	6 farag. 18.–	6 db. 9.–	6 db. 10.–
tükör	—	fali 1.–	álló 18.–	—	—
óra	—	—	kis óra 8.–	időjelző 5.–	falióra 30.–
thonett hintaszék	8.–	—	8.–	—	—

* *Dezseőffy Béla szobájában* ezenkívül: „vadászfegyver (150.–), fegyverállvány (10.–), 6 db régi ereklye pisztoly (12.–), látcső (10.–), papírkosár (5.–).

Bucher „Mari" 1913-ban kerül kapcsolatba az Árvaszékkel, amikor férjétől külön élve teherbe esett, gyermekeit eltartani nem volt képes, és állami gondozásba adta őket. Szüleiről és állapotáról is az árvaházi nyomozat után tudunk. Miután „szégyenét" megszülte Szabadkán, a két kislányt visszaveszi, de a városba nem térhet haza, Baján keres szolgálatot. Egyetlen szobát laktak négyen, amelyben takaréktűzhely állt. A leltár szintén árverezésből származik.

Mária halála után az árvákat nagyapjuk veszi magához Szekszárdra.

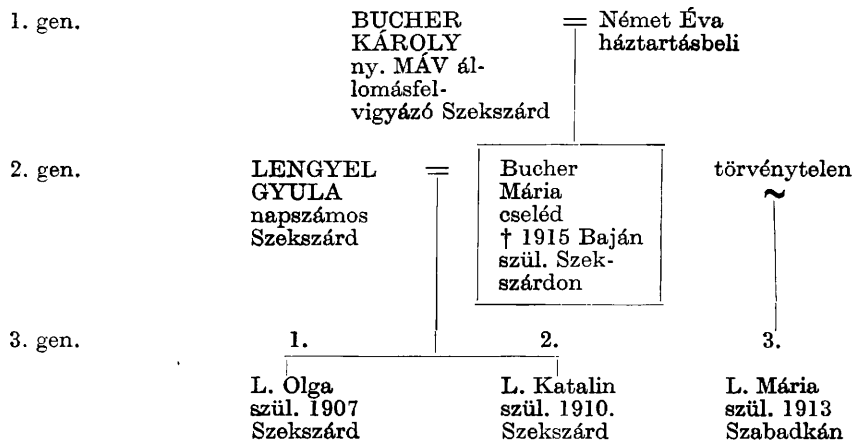

Hajdics Erzsébet kofaasszony gondnoksági leltára 1901-ből:

LELTÁR:	Az árverésen befolyt ár koronában
Bútorok:	
1 ágyfa	2.—
1 konyhaszekrény	0.54
1 rossz szekrény	0.28
1 leszni	0.20
1 asztal	4.20
1 virágasztal	0.40
1 kép	0.60
4 szék	2.50
Ágy- és asztalnemű	
3 vánkos	5.20
1 dunyha	3.—
1 ágyterítő	1.—
1 rongyos lepedő	0.20
1 asztalabrosz	0.90
1 asztalterítő	0.12
Ruházat, fehérnemű	
5 női ing	2.20
1 téli fejkendő	2.20
2 ingnek való	1.10
1 rékli	0.20
1 rékli	0.10
1 szoknya és rékli	0.22
több darab ruha	0.60
több darab ruha	0.52
1 alsó bugyogó (!)	0.20
1 muff (!)	0.20
Konyhafelszerelés	
1 vaslábas	1.—
2 vasfazék (pléh)	0.42
1 lábas	0.06
1 kána	0.30
1 süttő	0.14
2 süttő és főzőkanál	0.76
1 tállábos	0.06
1 kis szita	0.50
1 reszelő	0.20
1 vasalótartó	0.12
1 liter	0.18
2 szürőtál	0.18
Edények	
1 tál süllővel	0.22
1 tál (?)	0.22
1 tál, porcellán fedő nélkül (!)	0.52
2 tál	0.40
2 levesestál	0.22
1 tál	0.40
10 tányér	0.22
4 tányér	0.22
5 tányér	0.22
1 csésze	0.10
2 cseréppohár	0.60
1 bögre	0.22
1 bögre	0.24
2 vaspohár	0.10
4 vaskanál	0.12
Egyéb	
1 kosár üveggel	0.80
1 ruháskosár	0.80
7 db. kosár	0.24
8 db. kosár	0.70
1 teknyő	0.22
Összesen befolyt az árverésen:	39.78 korona

LELTÁR:	Az árverésen leütött ár koronában
Bútorok	
1 vaságy	1.10
1 konyhaszekrény	1.40
1 takaréktűzhely	1.30
1 asztal	2.—
1 gyékényfonatú szék	0.90
1 tükör, egy gyerekcsörgő és 1 képkeret	0.50
1 ébresztőóra	1.40
1 lámpa, 1 kancsó	0.80
2 nagy barna utazóláda	4.10
1 utazókosár	2.10
(a ládában és kosárban tartották a ruhákat, T. Z.)	
Ágy- és asztalnemű	
1 dunyha	3.—
2 vánkos, 1 dunyha	1.70
2 szalmazsák, 1 lepedő (!)	0.60
1 asztalkendő	0.2
5 törülközőkendő	2.10
13 zsebkendő	1.10

LELTÁR:	Az árverésen leütött ár koronában
Ruházat	
8 ing	7.70
1 pár rossz cipő	1.80
13 db. különféle ruhanemű és szoknya	1.50
15 rongyos ruha	0.80
2 alsószoknya	3.—
15 derék különféle	3.50
2 télikabát	3.—
3 különféle kabát	1.40
1 *fekete boa (!)*	1.20
3 *női hálókabát (!)*	1.50
3 nagykendő	3.20
8 kötény	1.40
5 fejkendő	1.40
9 pár harisnya fekete	0.50
2 deréköv	0.10
Egyéb	
1 mosdótál	1.20
1 ruhakefe	0.10
1 bőrtárca	1.30
21 db. pohár, csésze, konyhai edény	1.70
1 imakönyv	0.10
1 könyv „Láthatatlan ember"	0.10

(Forrás: Lengyel Marika gyámügye. TmL. Árv. II. 1914/498.)

[19] Az etnikai, felekezeti csoportokat a házaspárok nevének nemzeti összetételével és felekezeti hovatartozásával választottam el. Dinamikáját több generációs ügyek névösszetételével és anyakönyvi mintavétellel ellenőriztem (Tóth Zoltán, 1980. 375. oldaltól). A mobilitási adatokat tartalmazó mintában (238 eset) 5 csoportot találtam karakterisztikusnak:

1. A homogén (névösszetételű) katolikus magyar (65 háztartás)
2. a homogén katolikus német (19 háztartás)
3. a katolikus, többségében német—magyar asszimilálódó vegyes (90 háztartás)
4. a homogén református magyar (42 háztartás)
5. a homogén német nevű zsidó (9 háztartás)

(6.) egyéb, a mintában nem karakterisztikus variációk (13 háztartás)

Viselkedési különbségüket lásd az idézett cikkben!

[20] A szabadparaszti és kisnemesi öntudatról a Sárközből tudósít Garay János 1833.; Szekszárdról Borzsák Endre 1886. Közléseiket anyakönyvi munkám is megerősíti, többek közt a nemzetes cím forradalom utáni használatával, amely az iparos kisnemesség városbeli, református népesség közötti gyakoriságát is számíthatóvá tette.

[21] Hat paraszti esetet mutatok be, ahol a leltár mellett hagyományos viszonyaikat is dokumentáló adataim is voltak. A leltárak szerkezeti hasonlóságát és a mentalitási különbségeket akarom velük érzékeltetni.

1. Fölsővárosi református magyar. A forrás adta véletlen két asszony leltárával az etnikai csoportot mélyen jellemző viszonyokat tár elénk. *Kovács Erzsébet* 1899-ben, 29 évesen halt meg, anyja Kovács Dávidné *Parrag Julianna* 12 évvel később, 1911-ben 76 évesen. A fölsővárosi gazdák szövevényes rokoni kapcsolataiba ágyazott nagycsalád volt az életüket meghatározó környezet, egyben azoknak a várost alkotó társadalmi kiscsoportoknak az egyik archaikus típusa is, amelyről más formában az iparosoknál is, sőt a közülük kiváló törvényszéki írnoknál is találkoztunk már. A nagycsalád szerkezetét vázlatosan (A) és Majsai kiscsaládját ezen belül részletesen mutatom be (B) genealógiai táblázaton. Mindkettő a Kovács Erzsébet 1899 évben bekövetkezett halála idején fennálló állapotot tükrözi:

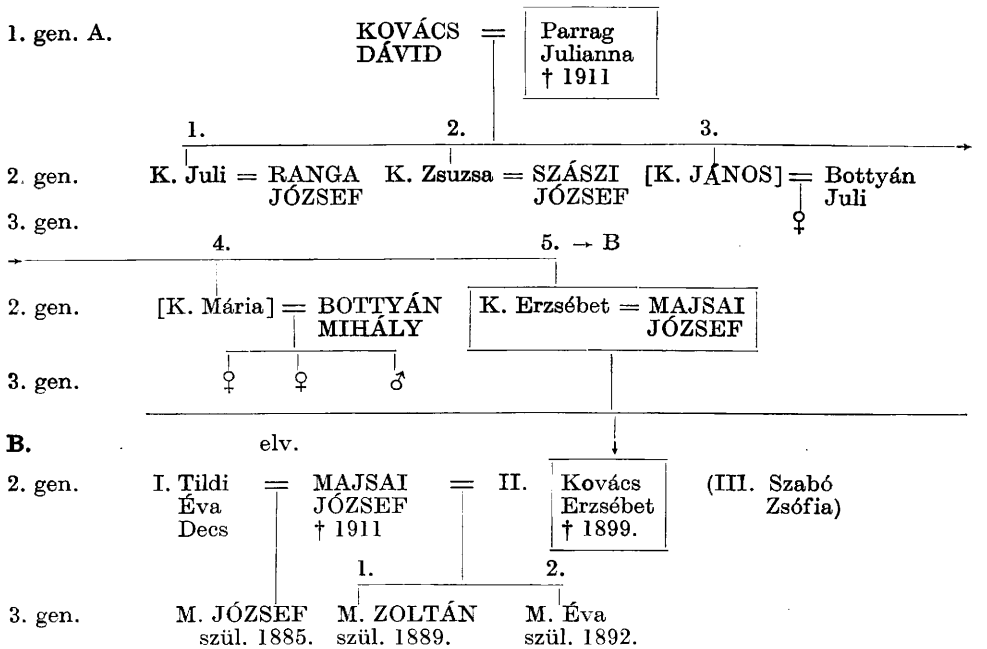

A nagycsaládi gazdaság az öreg Kovács Dávid vezetése alatt állt. Egyetlen fia meghalt, s a háznál tartotta a gazda özvegy vejeit és menyét is. Az egy kézből osztatlan kezelt birtokon Parrag Julianna 1911-ben bekövetkezett halála után sem osztoztak meg. A birtok nagyságára csupán az idős asszony nevén levő 13 parcella 1100 koronás értéke utal (ház nélkül), ami a fölsővárosban szokásos férfi—női birtokegyenlőség mellett a házaspár tulajdonát tekintve kétszeres érték lehetett, s kiegészült a beházasodott, s az iratok bizonysága szerint a portán élő vejek és menyek hozomány birtokával, ami összesen 3—4 ezer koronás birtokra becsülhető, s együtt erős középgazdaság lehetett. A konzervatív formákat tanulmányom előző részében is ennél a rétegnél találtam, mégpedig az itt is dokumentált feszültségekkel. Parrag Julianna ugyanis végrendeletében, amelyet szóban tett tanúk előtt (!) ekképp rendelkezik: „Minden ingó és ingatlan vagyonomat szabad rendelkezésre, illetve haszonélvezetre férjem Kovács Dávidra hagyom, abban élte fogytáig senki által ne háborítassék." A várakozni kényszerülő „fiatalok" a végrendeletben meg nem nyugosznak, apjuk ellen örökösödési pert indítanak, azonban a kitűzött tárgyalásra, mint ez ilyen esetben lenni szokott, nem jelennek meg, a vagyont eszmeileg ötödölik az apa haszonélvezetével, s együtt maradnak. (Hasonló esetek leírását lásd Tóth Zoltán 1980. 429.)

Ide házasodott be törzsökös fölsővárosi elvált gazdaember, Majsai József a 80-as évek végén, s ide hozta Kovács Erzsébet halála után harmadik feleségét Szabó Zsófiát is. Csupán megjegyzem, hogy az esetben megjelenik egy sárközi, decsi asszony, mégpedig jellemző módon a válással, s a sárközből ismert „erkölcsök" egy másik elemét is magával hozta a fölsővárosba, fiát nem ismerik el törvényesnek. Ez a válásnak is alapjául szolgált. Hogy mégsem teljesen idegen normák ütközéséről volt szó az bizonyítja, hogy Majsai, aki ezt a fiát nem ismerte el, és második házasságából is született törvényes fia, halálakor mégis hagyott rá végrendeletileg örökséget.

Lássuk a fiatalabb asszony, Kovács Erzsébet 1899-ben készült hagyatéki leltárát:

A két öltözet „viselő" ruhán kívül (szoknya-rékli) két öltözet „ünneplős" ruhája is volt. A leltár jól tükrözi a hagyaték hozományra épülését.

Parrag Julianna leltára öregasszonyosan szűkszavú, de ugyanolyan szerkezetű, kelt 1911-ben:

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. *Cselekvő állapot*	
	A. *Ingóságok*	
1.	1 ágy 2 dunna 8 vánkos	össz. 47.—
2.	2 alsólepedő 1 felső lepedő	
	7 szakajtó ruha	össz. 8.80
3.	4 törülköző kendő 4 abrosz	” 13.60
4.	2 viselő szoknya 1 viselő rékli	” 6.—
5.	4 fehér szoknya 2 ünneplős szoknya	” 24.—
6.	2 fekete rékli 2 fehér rékli	” 6.—
7.	4 kötény 5 zsebkendő 3 kontykendő	” 22.80
8.	2 nyakravaló 2 asztalkendő	” 13.20
9.	2 csipkés kendő	8.—
10.	1 szekrény és sublót	16.—
	Ingóság összesen	165.40
	B. *Ingatlanok* (csak összegben közlöm)	
11.	Egy 1000 korona értékű ház rá eső része	
12—14.	+ 3 parcella szántó összesen	1482 k.
	Összes cselekvő hagyaték	1647.40 k.

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. *Cselekvő állapot*	
	A. *Ingóság*	
1.	4 fiókos sublot puhafából	10.—
2.	1 ágy fából	2.—
3.	3 vánkos huzattal	6.—
4.	1 dunyha, 1 lepedő és 1 ágyterítő	5.—
5.	1 konyha asztal	2.—
6.	kenyértartó konyhaszekrény	2.—
	Összes ingó	27.—
	B. *Ingatlan* (csak summázva)	
7—19.	13 parcella össz.	1143.50
	Cselekvő állapot összesen	1170.50-

(Forrás: Majsai Éva gyámügye. TmL. Árv. II. 1916/1664.; Kovács Dávidné gyámügye. TmL. Árv. II. 1917/1218.)

2. Alsóvárosi katolikus magyar. Özvegy *Balázs Jánosné Orbán Julianna* 1902-ben 72 éves korában halt meg. Három fia közül csak egy élt, akinek gyermeke nem volt, s anyjától külön élt. Két másik fia nem Szekszárdon halt meg, elvándoroltak már, s egyik három, a másik négy gyermeket hagyott árván. Az egyedül élő öregasszony már nem gazdálkodott, az ő nevén levő földjeit is pénzen váltotta meg fia, aki testvéreit is kifizette. A megváltási összeg fele szerepel az asszony hagyatéki leltárában, 797 korona, a másik felével tartozott neki fia. Az 1500 korona körüli asszonyi vagyonrész tehát valamivel magasabb, mint az előző esetben Parrag Juliáé, ebben azonban benne van egy fél ház értéke is. Az összevetés bizonytalanságai ellenére paraszti állásuk hasonlóra becsülhető. Az 1902 decemberében készült leltár:

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. *Cselekvő állapot*	
	A. *Ingóság*	
1.	Özv. Balázs Jánosné által a közgyám kezére letett összeg, levonva a leltározási költségeket	797.28
2.	3 dunna, 5 vánkos	16.—
3.	egy ágy, rossz sublót és asztal	3.—
4.	Három karosszék, 3 kép, 1 tükör	1.—
5.	1 szapuló, 1 bádogvéndő, 4 zsák	1.—
6.	1 szalmazsák, 4 lepedő 3 női ing	3.—
7.	4 abrosz, 2 asztalkendő, 1 tarkka meleg kendő	3 4.—
8.	1 fejre való selyemkendő, 1 fejre való meleg kendő	1.—
9.	1 öltözet ruha	2.—
10.	1 fejre való fekete rossz kendő	0.20
11.	2 vasfazék	0.40
12.	1 rokka és motolla	0.40
13.	1 mangorlófa	0.20
14.	egy rossz kána	0.20
15.	egy tekenyő	0.20
16.	egy bográcsa	2.—
	Összes ingóság	831.888
	B. *Ingatlanokban* semmi	
	II. *Passzivumban* semmi.	

(Forrás: Balázs Rozália gyámügye. TmL. Árv. II. 1919/1017.)

3. Az alsóvárosi katolikus magyarnak még egy szerényebb változatát is bemutatom, amellyel vagyoni különbségek mellett a hasonló szerkezetet is érzékeltetni kívánom. Az asszony neve ugyanakkor egy, a magyar katolikusok közé teljesen beolvadt etnikumra, a horvátokra is emlékeztet.

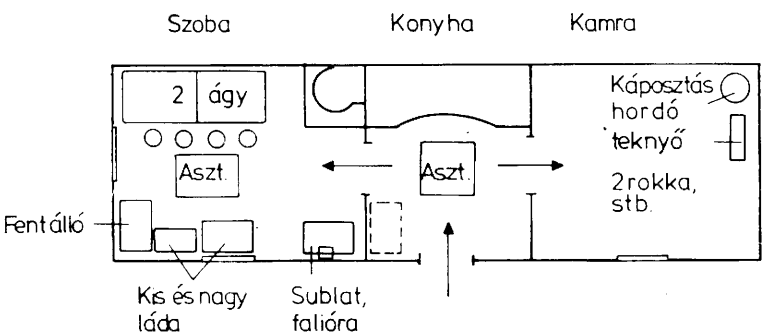

21. kép. Parasztos, de újabb divat szerint berendezett ház. Schlégl Anna, 1897. (Rekonstrukció a leltár alapján.)

Miskéri Györgyné, Surkalics Julianna, 30 éves korában, fiatalon halt meg 1897 júliusában. Négyéves kisfia és kétéves kislánya volt. A katolikus kisgazda felesége hozományba csak egy kisdarab öcsényi szántót kapott a házba valón kívül. Hagyatéki ingóságai a leltározás után árverésre kerültek, így szerény holmijának becsült és forgalmi értékét is ismerjük. Mindkettőt leközlöm:

N°	Tárgy	Becsült érték	Árverésen leütött ár
		koronában	
	I. *Cselekvő állapot*		
	A. *Ingóságok*		
1.	1 vánkos	0.60	0.90
2.	1 vánkos cihával	1.—	1.60
3.	3 fiókos sublat	3.—	4.50
4.	2 vörös-fehér abrosz	0.50	1.10
5.	1 selyemkendő	0.80	1.05
6.	1 selyemkendő	0.30	0.45
7.	terno kendő	1.—	1.20
8.	1 posztó rékli	1.—	1.50
9.	1 öltözet nyári ruha	0.50	0.85
10.	1 színes szoknya	0.50	0.70
11.	1 gyurótábla	1.—	1.25
12.	1 puhafa ágy	—.30	—.95
13.	1 rézbogrács	1.—	1.60
14.	1 szenes vasaló	0.20	0.60
15.	2 kép	0.20	1.05
16.	konyhaszekrény	0.30	0.45
17.	1 puhafa asztal	0.50	0.45
18.	1 szalmaszék	0.20	0.35
	Összes ingóság	12.90	20.55
	B. *Ingatlanok*		
19.	Az öcsényi . . . 1 h. 374 nöl. szántó	236.88	—
	II. *Szenvedő állapot semmi*		

(Forrás: Miskéri Teréz gyámügye. TmL. Árv. II. 1919/1014.)

5. Alsóvárosi katolikus német. *Schilling József Rudolf és Schlégl Anna* a későn házasodó németek szélsőséges esete. 1897-ben két hónap különbséggel haltak meg mindketten 76 és 50 évesen, egy 10 éves kislányt és egy 5 éves kisfiút hagyva árvaságban. A németek körében tapasztalható régi polgári magánjogi írásbeliség minden kellékével rendezve volt helyzetük, hiteles végrendelettel, az asszony részét biztosító házassági szerződéssel. Mindez talán magas koruk és bölcs előrelátásukkal lenne magyarázható, ha Schillingnek nem tudnánk harminc évvel korábbi, házassága után kiegészített testamentumáról, s ha az árvák sorsa nem ilyen formák közt, eltartási szerződésekkel rendeződött volna. Schlégl Anna sógorának pontos, a kamatviszonyokra és az eltartási költségek várható növekedésére is kiterjedő érvei vannak az árvaszékkel való megállapodáskor, s amikor, idő múltával szabályosan kialkudott feltételek megromlanak, s az eltartásba fektetett összeg kamatai nem biztosíthatók, lemond a gyámságról. Megjegyzem, hogy a testvéreket el is választják egymástól. Dacára annak, hogy mindezek egyszerű jogszerű aktusok, amelyek törvényesen elő is voltak írva, illetve szükség szerint élhetett velük mindenki, a magánügyek ilyen módon való adminisztrációja a többi etnikumnál nem fordult elő, az árvák szerződéses gondozása például éppúgy barátságtalannak tűnhetett körükben, mintha inasnak adták volna őket, — félreértés elkerülése végett megjegyzem azt is, hogy a patriarkálisabb viszonyok közt élő szegény árvák „kegyelemkenyerével" kapcsolatban sincsenek illúzióim. Éppen a környéken és református falvakban gyűjtött

házassági szerződések (MÁNDOKI László 1961., 1964., 1971.) utalnak azonban arra, hogy ebben az esetben is egy történeti rendi körülmények közt már kialakult forma átmeneti elhomályosodásáról van szó, amely az olyan konzervatívabb házakból kerül elő, mint az etnikumán belül Schillingéké is volt.

Schillingék 806 korona értékű földön gazdálkodtak, amelyben igen rossz parcellák és kipusztult, felújítatlan szőlők is voltak. A szabvány 800 koronára becsült régi házat a berendezés is alátámasztja szerkezetével. Mivel itt egy egész nagyon sok tárgyból álló leltáráról van szó, amelynek árverése is megtörtént, áttekinthetőbbnek vélem ingóságaik csoportosított bemutatását:

Tárgyak	Az 1897-es árverés leütött értékei koronában
Szobabútor	
1 ágy	0.80
1 db 3 fiókos sublat	1.—
1 fentálló	0.11
1 nagyláda	1.06
1 kisláda	1.95
1 falióra	0.53
1 lámpa	0.08
5 kis kép	0.05
3 szalmaszék	3.23
Konyhabútor	
1 asztal	0.31
3 szentkép	0.11
1 tükör	0.53
Ágy- és fehérnemű	
1 ágyterítő	0.11
3 lepedő	1.—
2 vánkus	1.52
2 vánkus	1.52
2 dunyha	3.20
3 abrosz a konyhában és 2 szakasztó ruha	0.32
Konyhaeszköz	
6 tányér	0.21
6 tányér	0.21
2 tányér	0.21
2 tál	0.70
2 kis vasfazék	0.24
2 kis vaslábas	0.70
3 üveg	0.13
1 gyúrótábla	0.22
1 boroskorsó	0.40
2 fazék	0.10
A kamrában	
1 rézbogrács	1.25
1 kötet fonál	0.11
2 rokka (elkelt ! TZ.)	0.26
7 zsák	0.57
1 öreg kád	0.61
1 káposztáshordó	0.80
1 kistekenyő	0.35
1 teknő	0.20
1 teknő	0.07
1 kishordó és 1 szapuló	0.62
3 szakasztó ruha	0.26
1 rosta, 1 szita	0.22
1 kanna, 1 tepsi	0.10
1 zsíros véndő	0.06
Ruhák	
2 ócska mándli	0.20
1 szőrtarisznya	0.61
1 pár csizma	0.30
Gazdasági felszerelés	
1 hidas ól	1.05
1 talicska	0.15
1 ócska fogas	0.30
Eszközök	
1 kénes vas	0.62
1 kasza nyéllel	0.10
2 balta	0.11
2 fűrész	0.16
1 fűrészelőbak	0.07
3 vakaró	0.17
2 vermelő	0.51
1 köszörű válu	0.05
1 lapát fábul	0.02
Ingatlanaik 3 parcellából álltak: egy 280 k értékű 523 □ öles „faluhelyi" szőlőből és egy 500 korona értékű kipusztult szőlőből, meg egy 26 k. értékű rétből, össz.:	806 k. +800 k. ház

(Forrás: Kk. Schlégl Schilling József gyámügye. Tml. Árv. II. 1916/651.)

6. Alsóvárosi katolikus német. *Iszlstekker* — a megmagyarosított ortográfiájú név szekszárdi közhasználatban és a gyámügy fejlécén: *Izlistekker József* 1901-ben halt meg 49 éves korában, azonban 16 évvel később elhunyt özvegye *Pukk Julianna* vagyona is leltározásra került.

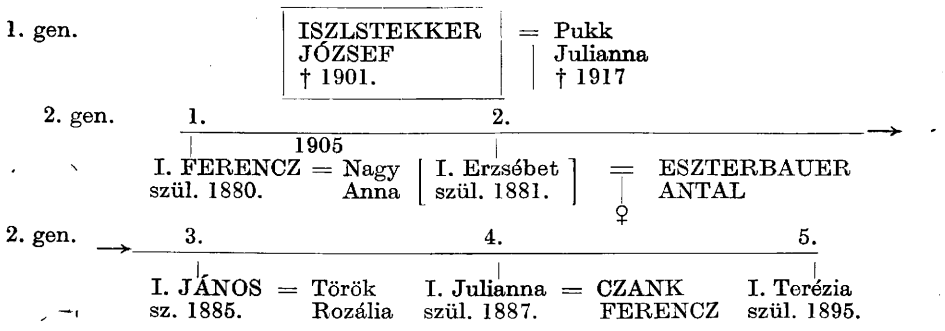

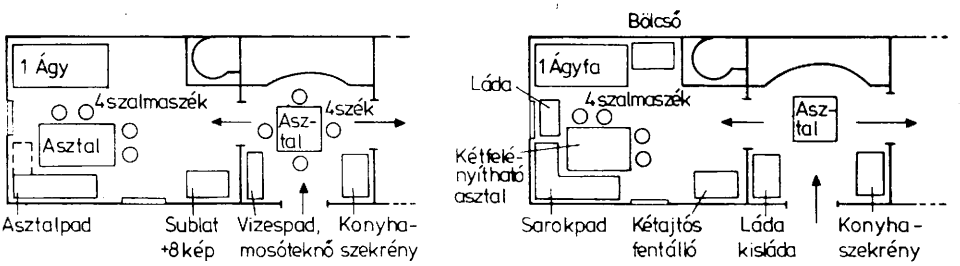

22. kép. Parasztos sarkos szobaberendezések. Balról Pukk Julianna (1917.) 1901. Jobbra Újvári Julianna 1903. (Rekonstrukció a leltárak alapján.)

A genealógiai táblán látható asszimilációs jellegű változás a két generáció között akkor kap hangsúlyt, ha elmondom, hogy a családfő és felesége is homogén német nevű családokból származtak. E németes környezetet választották a szülők a komasággal is: a részben már magyar nevű házastársakat választó gyermekek keresztszülei Ribling (Liebling) József és Takler Erzse voltak. A vegyes házasságoknak azonban már bevált normái éltek, mint azt az Eszterbauer név is jelzi egyik parasztpolgári esetünkből.

A körülbelül 8000 korona értékű 15 holdon gazdálkodó apa halálakor még mindenki otthon volt. Az ekkor 1901-ben 21 éves Ferenc négy évvel később ide hoz menyecskét, Erzsébet Eszterbauerékhez költözik, földet nem kap, csak ingóságokból álló kelengyét, részét az osztozás után fizetik ki pénzben. Erre 1913-ban a legkisebb lány Terézia menyecskesorba lépésekor kerül sor, amikor „írást csinálnak". Az egész birtokot érték szerint négy részre osztják, az egyes parcellák aszerint kerülnek az értékhatáron belül a gyermekek birtokába, hogy ki melyiken dolgozott többet — ami arra utal, hogy a föld az asszony haszonélvezete mellett közös művelésben volt korábban is. Pukk Julianna az osztozás után is fenntartja haszonélvezetét addig, ameddig a testvérek ki nem fizetik a közben elhalt Eszterbauerné Izlistekker Erzsébet fennmaradt részét 1200 koronát, s megveszi a 2800 korona értékű közös szerzeményű ház urára eső birtokrészét gyermekeitől. Ott marad kisebb lányával. A 15 holdon belül itt is a kb. 4 hold szőlő a legnagyobb érték, a felújítás kényszere miatt a legnagyobb teher is. Még sincs szó a család összetartásáról, ami a felsővárosi özvegyasszonyok kezén is gyakran megvalósult gyakorlat volt.

A változás nemcsak a generációk közti asszimiláció felé mutat, hanem a házban is meglátszik. Izlistekker József 1901-ben egy 800 koronára becsült házat hagyott.

Pukk Julianna ezt a régi házat építteti a század elején termőre fordult szőlők hasznából tovább. A tisztaszobáig azonban nem hatolt még el a modernizáció. Két ágyat találunk, de annál régimódibb, noha nem silány berendezési tárgyak között.

Pukk Julianna 1917 áprilisában készült hagyatéki leltára:

N°	Tárgy	Becsült érték koronában
	I. Cselekvő állapot	
	A. *Ingóságok*	
1.	12 törülköző, 12 szalvéta	24. —
2.	14 alsólepedő, 4 ágyterítő	44. —
3.	7 dupla huzat, 11 vánkoshuzat	36. —
4.	4 ablakfüggöny, 3 ajtópokróc	21. —
5.	26 különféle zsák	84. —
6.	8 vánkus huzattal	40. —
7.	7 dunyha	40. —
8.	2 szalmapárna, 1 rokka	5. —
9.	34 gombolyag fonal	20. —
10.	*2 puhafa ágy, 1 asztal*	30. —
11.	8 különféle kép	8. —
12.	*1 sublat, 1 asztalpad, 4 szék* 1 hidasól	40. —
13.	4 asztalabrosz, 1 kád (300 akós), 1 tükör	100. —
14.	„4 faszék a konyhába", 1 mosdóteknő	30. —
15.	2 konyhaszekrény, 1 tálaló, 1 létra	10. —
	Ingóság összesen	532. — k.
	B. *Ingatlanok*	
16.	1 parcella szőlő Baktában	1140. — k.
	Összes cselekvő hagyaték*	1672. — k.

* (A 7 h. 27 □öl 4800 korona értékű felosztott asszonyi birtok ebben már nem szerepel!)

(Forrás: Izlistekker József Pukk gyámügye. TmL. Árv. II. 1919/1061.)

[22] Hofer Tamás idézi ebben a vonatkozásban Györffy István matyó viseletről szóló művének tanulságait (Hofer Tamás 1975), a sárköziekről Andrásfalvy Bertalan 1956 és a Mándy Zoltán szerkesztette kötet több tanulmánya emlékezik meg a rétegkülönbségek autochton kifejezéséről.

[23] Lásd az 1894. évi 16. törvény 42 §-át, amely emellett a nagy értékű ingóknál szakértő bevonását írja elő. Az ingatlanokra nézve az 1881. évi 60. törvény 148. § az értéket az adóösszeg felszorzásával számítja.

[24] Karpáti Andrásné a Tolna megyei Levéltár tudományos munkatársának közlése.

[25] A családszerkezet hatékonyságának és az életviszonyok minőségének összevetésére előző tanulmányomban az első házasságban meghalt asszonyok élettartamát és házaik értékét vetem össze etnikai-felekezeti csoportonként. (Tóth Zoltán 1980. 397.):

	Katolikus magyar	Katolikus vegyes	Református magyar	A mobil újraházasodási esetek a mintából
Az első házastárs átlagos élettartama	30 (5 eset)	33,6 (13 eset)	27,8 (9 eset)	33,2 (11 eset)
Lakóházuk átlagos értéke (koronában)	810	1723	926	1935

IRODALOM

ANDRÁSFALVY Bertalan
1956 *A sárközi társadalom és művelődés alakulása.* Sárköz. 1956/II.
1964 *Népi építkezés a sárközi szőlőhegyekben.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve Pécs

BABITS Mihály
1976 *Halál fiai.* Magyar remekírók. Budapest

BAKÓ Ferenc
1948 *Ágyvitel Őrhalomban.* Ethnographia LIX. 145—149.

BAROSS János
1901 *Az öröklési jog kérdései.* Budapest

BÁTKY Zsigmond
1934 *Házvidékek és kultúrmozgalmak Kelet-Közép-Európában.* Néprajzi Értesítő XXXVI. 17—26.

BOBEK, Hanz und LICHTENBERGER, Elisabeth
1969 *Wien. Bauliche Gestalt und Entwicklung.* Graz—Köln

BORIS György
1942 *Törvény és szokás a Hármaskönyvben.* Kolozsvár

BÓNIS György
1979 *Hozomány.* Magyar Néprajzi Lexikon II. 590. Budapest

BORZSÁK Endre
1886 *A szekszárdi Református Egyház története.* Szekszárd

CSIZMADIA Andor
1962 *Az egyházi mezővárosok jogi helyzete és küzdelmük a felszabadulásért a XVIII. században.* Budapest

DEBULAY Antal
1968 *A Szekszárd-Újvárosi római katolikus templom.* (Kézirat a Tolna megyei Levéltár tulajdonában.) Szekszárd

DEGRÉ Alajos
1943 *Földesúri jogok a jobbágyok házasságkötése körül.* Budapest

DOMANOVSZKY György
1942 *Magyar parasztbútor.* Budapest

DÓZSA Katalin
1975 *Menyasszonyi kelengye a városi rétegeknél 1867—1914 között.* Folia Historica 3. 89—107

FELDBAUER, Peter
1977 *Stadtwachstum und Wohnungsnot.* Determinanten unzureichender Wohnungsversorgung in Wien 1848-bis 1914. Wien

FÉL Edit
1943 *A nagycsalád és jogszokásai Martoson.* Társadalomtudomány 408—437.
1944 *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlata.* Érsekújvár

FÉL Edit—HOFER Tamás
1970 *A kalotaszentkirályi kelengye* I. Néprajzi Értesítő 1969. LI. 15—36.

GARAY János
1833 *Sárköz.* Tudományos Gyűjtemény XIII.

GEORCH Illés
1821 *Jegyzetek a Hármas Törvény-Könyv III-dik része 29-dik Czikkelyéhez a ‚Magyar Országi Parasztok' örökösödése iránt.* Tudományos Gyűjtemény II. 55—56.

HABERMAS, Jürgen
1971 *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása.* Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban. Budapest

HADNAGY Albert
1954 *Néphit az ikertestvérek házasságkötésének lehetőségeiről Tolna megyében.* Ethnographia LXV. 530—532.

HANÁK Péter
1974 *Polgárosodás és asszimiláció Magyarországon a XIX. században.* Történelmi Szemle 3—4.

HOFER Tamás
1957 *Jobbágy hagyatéki leltárak és becsük a keszthelyi Festetics uradalomból (1785—1840).* Agrártörténeti Szemle 3—4. 285—327.
1975 *Három szakasz a magyar népi kultúra XIX—XX. századi történetében.* Ethnographia LXXXVI.398—414.

1979 *Gegenstände in dörflichem u. städtischem Milieu. Zu einigen Grundfragen der mikroanalytischen Sachforschung.* In: Günter Wiegelmann (Szerk): Gemeinde im Wandel. Münster

Hoffmann Tamás
1954 *A ‚Köz-nép' házasodásának módja Baranyában.* Ethnographia LXV. 517—529.

Kraff, Gottfried
1979 *Puppenstuben als Spiegel bürgerlicher Wohnkultur.* In: Wohnen im Wandel.

Károlyi Antal—Perényi Imre—Tóth Kálmán—Vargha László
1955 *A magyar falu építészete.* Budapest

Katona Imre
1953 *A Sárköz néprajza.* Budapest

K. Csillér Klára
1947 *Házassági egyességek.* Ethnographia LVIII. 276—279.
1965 *Historische Schichten in der Wohnkultur der ungarischen Bauern.* In: Europa et Hungaria. 111—136. Budapest
1972 *A magyar nép bútorai.* Budapest

Koritsánszky Ottó
1901 *Lakodalmi szokások Kölesden, Tolna megyében.* Ethnographia XII. 273—278, 307—311.

Kováts Gyula
1883 *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint.* Budapest

Knézy Judit
1974 *Két nemesdédi móringlevél.* Somogyi Honismereti Híradó I.

Malonyai Dezső
1912 *A magyar nép művészete.* IV. köt. *A dunántúli magyar nép művészete* (Veszprém, Zala, Somogy, Tolna.) Budapest

Mándoki László
1961 *A siklósi reformátusok házassági szerződései.* Néprajzi Közlemények I.
1965 *A mohácsi reformátusok házassági szerződései, 1790—1827.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964.
1972 *A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződései.* A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1971.

Mándy Zoltán
1942 *Tanulmányok egy sárközi falu társadalmáról.* Budapest

Schmidt, Leopold
1967 *Bauernmöbel aus Süddeutschland, Österreich und der Schweiz.* Wien—Hannover

Sebestyén Károly
1954 *Így a magyar parasztházban.* Ethnographia LXV. 374—386.

Szilágyi Mihály
1978 *Egy szekszárdi kereskedőcsalád története.* Dunatáj 1978. dec.

Szilágyi Miklós
1974 *A Békés megyei mezővárosok belső és külső kapcsolatrendszerei.* In: A Magyar Néprajzi Társaság 1974. évi vándorgyűlése. Paraszti társadalom és műveltség a 18—20. században. II. Mezővárosok. 45—58. Szolnok
1977 *Mezővárosi társadalom és műveltség.* In: Gyomai tanulmányok. Szerk.: Szabó Ferenc. 575—652. Gyoma

Tárkány Szücs Ernő
1974 *Makói parasztok végrendeletei.* Ethnographia LXXXV. 493—512.
1981 *Magyar jogi népszokások.* Budapest

Tóth Zoltán
1977 *Schiszler Károly kádármester Szekszárdon. Egy kisvárosi mesterember gazdasági-társadalmi viszonyai a századfordulón.* Agrártörténeti Szemle 1—2. 199—218.
1980 *A szekszárdi mezővárosi blokk felbomlása a századfordulón. A hagyományos kistermelői együttes mobilitási modelljei.* Agrártörténeti Szemle 3—4. 349—433.

Vargha László
1964 *Történeti stílusok a magyar népi építészetben.* Az Építőipari és Közlekedési Műszaki Egyetem Tudományos Közleményei X.

Vendel István
1941 *Szekszárd megyei város monográfiája.* Szekszárd

Viski Károly
1941a *Bútorzat.* In: A magyarság néprajza. I. Budapest
1941b *Népi és úri műveltség összefüggései a tárgyi néprajzban.* In: Úr és paraszt a magyar élet egységében. 135—160. Budapest

Vörös Károly
1978 *Budapest története.* IV. Budapest
Weber-Kellermann, Ingeborg
1979 *Die gute Kinderstube.* Zur Geschichte des Wohnens von Bürgerkindern. In: Wohnen im Wandel. Wuppertal
Wohnen im Wandel
1979 *Beiträge zur Geschichte des Alltags in der bürgerlichen Gesellschaft.* Szerk.: Lutz Niethammer. Wuppertal
Zinn, Hermann
1979 *Entstehung und Wandel bürgerlicher Wohngewohnheiten und Wohnstrukturen.* In: Wohnen im Wandel. Wuppertal

Zoltén T ó t h

EMBOURGEOISEMENT AND PERSISTENCE OF TRADITION: DIFFERENTIATION IN THE WAYS OF LIVING IN SZEKSZÁRD AT THE TURN OF THE CENTURY

(Abstract)

Szekszárd is an agrarian town by the Danube, wine growing is a special feature of its economic life. At the turn of the century its population consisting mainly of agriculturalists and craftsmen was divided by ethnic (Hungarian, German) and religious (Reformed Church, Roman Catholics) differences. The author examines the process of achieving bourgeois status on the basis of very detailed orphan's court proceedings and inventories of estates. The first part of the paper which discusses the social structure based on the same sources has appeared in the *Agrártörténeti Szemle* (Review of Agrarian History) 1980/3—4. The author relates the data concerning standards of living (living conditions, house, furniture, riches) to the categories of the social structure. He seeks answer to the question whether the same social differences can be observed between certain groups of the population in the inventories of estates which appear very sharply in family organization, social and ethnic mobility at the turn of the century. He tackles the problem through an analysis of the composition and structure of the property appearing in the inventories.

Both the middle layers of society who stood at the top of the local social hierarchy and the proletariat who were at the bottom differed from the "traditional layers" (peasants and craftsmen) in the high proportion of their movable property. Among the „traditional layers" the proportion of real estates in the entire property was around 60%. This ratio first changed in the inventories of the craftsmen, who gradually turned to amassing capital instead of real estate. The change to a bourgeois mentality can also be observed in the transformation of the craftsmen's houses and homes which follow the pattern of the predominantly capitalist middle layers. In this phase of their development the craftsmen who were also in close contact with the peasantry transmitted bourgeois culture to the latter. The paper reinforces the findings of the analysis of the social structure: the population of this small town which had been divided by traditional ethnic and religious differences and later on as a result of modern development also by financial and occupational differences was in constant change and in the course of this change certain layers of society were interrelated and moved simultaneously. The types of houses and homes show slight stages of transition between the different layers. Many transitional forms can be found from the traditional serf-peasants turning bourgeois to the more recent and more advanced genuine town types of bourgeois.

The author, however, points out that in spite of the continuity these transitional types also reflect the old ethnic and religious differences, and that the different mentalities of the different groups were also transmitted to bourgeois times. It is a peculiar feature that among the peasants the groups with different „prehistorics" do not start with the same chances in adapting to modern circumstances. Ethnic-religious isolation (e.g. among the Protestant Hungarians), the negative attitude to occupational mobility, continuing old patterns of accumulation and rigid family structure hindered these conservative groups considerably. These handicaps were further accentuated by other elements of the culture of this strata: by sticking to older, worse quality housing, to „nice old" but uncomfortable house structures.

Bánó István

Meseszerkezet és esztétikum

Szerkezeti elemek szerepe
a kódolás és dekódolás egységének a megteremtésében

1.

A népköltészetet a műköltészettől megkülönböztető sajátosságok jelentős új elemekkel bővíthetők, ha az alkotási-műélvezési jelenségek vizsgálatát kiterjesztjük a kódolás-dekódolás folyamatára is.

Minden művészi alkotás létrehozása ugyanis egyfajta sajátos kódolási tevékenység is. A mű alkotója az általa létrehozott művet gondolatok, érzelmek, indulatok és elhatározások hordozójává, a műélvezet forrásává teszi. A mű tartalmi, gondolati, érzelmi gazdagsága attól függ, hogy milyen mértékben sikerült a mű alkotójának művét értelmi, akarati, érzelmi töltésű információk hordozójává tennie.

Ehhez az alkotó az egyes műalkotási formáknak (képzőművészet, zene, mozgásművészet, szóművészet és ezek kapcsolata) megfelelő alapanyagot és stilisztikai eszközöket használ fel.[1]

A Tóth Árpád-i „lélektől-lélekig" út azonban nagymértékben függ a befogadó, műélvező: a szemlélő, éneklő, zenélő, hallgató, olvasó befogadótevékenységétől. Ez a műértő, műélvező tevékenység ugyanis egyben sajátos dekódolás is.

A szóművészetről: irodalomról, népköltészetről beszélve a dekódolás a nyelvközvetítette alapvető információknak a befogadásán túl az alkotásban felhasznált esztétikai eszközök felismerésétől, befogadásától, a művel való együttérzés, együtthullámzás megvalósulásától is függ.

Az igazi műélvezet éppen ezért nem lehet azonos a passzív átvétellel, hanem a befogadó aktív együttműködését is megköveteli: az egyes művek interpretálása, értelmezése, mondanivalójának a megértése a befogadó élettapasztalataitól, művészi élményeinek mennyiségétől és minőségétől, azaz műveltségi kincsétől, thesaurus-ától is függ.[2]

2.

A kódolás—dekódolás egymáshoz való viszonya szempontjából — az alapvető azonosságok mellett — jelentős különbségek is vannak a műirodalom és a népköltészet között. A népköltészet alapvető jellemvonása e téren, hogy általában megőrizte a kódolás—dekódolás szinkronját.

Ez lényegében a népköltészet egészére jellemző, feltételei azonban sokban függnek az egyes műfajok sajátosságaitól, ezt a problémát továbbra egy népköltési műfaj, a klasszikus népmese, — ezen belül is elsősorban a valódi, a mitikus mese — szempontjából vizsgáljuk.

[1] Arnold, I. V. 1978. 34.
[2] Arnold, I. V. 1978. 36. Voigt Vilmos 1972. 125—126.

A klasszikus mesemondás—mesehallgatás egyik legfőbb jellemzőjeként hivatkozhatunk arra, hogy a hallgatóság a mesét a mesemondóval együtt éli, élvezi, fogja fel. Ez egyben a szélesebb értelemben vett folklorisztikai szinkretizmus[3] sajátos megnyilvánulásaként is értelmezhető. Egyrészt ugyanis a mese megjelenítésében a mese szövegén kívül a mesemondás sajátos dramaturgiája[4] is szerepet játszik. Másrészt a mesemondás — mesehallgatás egységes közösséggé teszi az előadót és a hallgatóságot. Elmondhatjuk tehát, hogy a mesélésnek „társadalomszervező" funkciója is van. Szerepe van nemcsak a mesemondás—hallgatás idejére szorítkozó, ad hoc közösségek formálásában (ideiglenes közösség), hanem a nagyobb társadalmi közösségek megteremtésében, fenntartásában is.

A műköltészet területén viszont — kialakulásától kezdve egyre fokozódó mértékben — a kódolás–dekódolás térbeli és időbeli elkülönülésének a folyamata játszódott le. A költő, író megírja és publikálja, az olvasók — igen gyakran szobájuk csendes magányában — olvassák a verset, elbeszélést, regényt.

A kétféle műélvezeti mód feltételei sok mindenben eltérnek. Az irodalmi mű megjelenési formája lehetőséget ad az egyéni olvasási tempó kialakítására, az egyes részek kívánság szerinti, esetleg többszöri újraolvasására stb.

A mesemondás klasszikus formái közt azonban egy-egy mese megértéséhez, teljes átéléséhez a mesemondásnak, ill. a népmesének rendelkeznie kell olyan sajátos körülményekkel, ill. sajátos esztétikai kelléktárral, amelyek lehetővé teszik a kódolás—dekódolás szinkron megvalósítását, megvalósulását.

3.

Bár elsősorban a klasszikus és hagyományos népmesehallgatás és mesemondás elemzését szeretnénk a fenti szempontok szerint elvégezni, vizsgálataink alapjául mégis néhány újabb keletű népmesegyűjtemény szolgál:

Béres András: *Rozsályi népmesék.* (A jegyzeteket készítette Kovács Ágnes. Budapest, 1967. UMNGy. XII. Rövidítése: Béres: *Rozsályi)*

Erdész Sándor: *Ámi Lajos meséi I—II—III.* (Budapest, 1968. UMNGy. XIII., XIV., XV. Rövidítése: Erdész: *Ámi).*

Penavin Olga: *Jugoszláviai magyar népmesék.* (Budapest, 1971. UMNGy. XVI. Rövidítése: Penavin: *Jugoszláviai).*

Katona Imre: *Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék.* (Fórum, Újvidék, 1972. Rövidítése: Katona: *Kopácsi).*

Ennek a gyűjteményegyüttesnek, többek közt, az a nagy előnye, hogy a klasszikus-hagyományostól a szerkezeti-esztétikai szempontból hiányosabbakig — a mesének és mesélésnek széles diapazonját mutatja be. Megbízható, hiteles anyagot adnak, megőrződtek bennük az apróbb-nagyobb — kijavított vagy javítatlanul hagyott — tévedések, bakik is. Tanulmányozhatók bennük olyan népmesék, amelyeket ugyanazok a mesélők két, egymástól kisebb-nagyobb időközzel elválasztott időpontban mondtak el stb.

Jól betöltik tehát a „cseppben a tenger" követelményeit.

A mesemondás — hallgatás folyamán a kódolás–dekódolás szinkronját lehetővé tevő *sajátos körülmények* legfontosabbika az, hogy a mesélő és a hallgatóság sajátos közösséget alkot. Egy-egy ilyen közösség jellemzője, hogy annak

[3] Voigt Vilmos 1972. 144.

[4] Vö. Sándor István 1965., Katona Imre 1972. 380—381.; Faragó József 1974.; Kovács Ágnes 1974b.

minden (felnőtt és az adott közösséghez régebb óta tartozó) tagja nemcsak passzív, hanem többé-kevésbé aktív birtokosa a hagyománynak.[5] A mesemondó lényegében csak abban különbözik a közösség többi tagjától, hogy a jó mesemondó „képes kiemelkedően egyéni költői világot teremteni".[6]

A hagyományozásnak ez a zárt módja azonban nem jelenti a hagyomány megkövülését, ahogy erre már népmesegyűjtésünk—kutatásunk első nagy klasszikusai is rámutattak. Arany László az állandó változásra és annak fő okára így mutat rá: „A költői alakítás mindenben, a mi a nép ajkán forog, folytonos és szakadatlan. Az egyes elbeszélők fölfogása, értelme, aesthetikai érzéke . . . ugyanazt az anyagot ezerféle alakba öltözteti."[7]

Az újításokra — sajátos kritériumok alapján — a közösség vagy elutasítással vagy elfogadással reagál, — olvashatjuk Arany János örök érvényű megállapításában: „. . . ama folyók partjain, tábori tüzeknél, sátor vagy isten szabad ege alatt hallgató nép visszautasítá, ami nem életre való; s ha mit elfogadott, kellett abban lenni valami derekasnak, méltónak, hogy emlékezetébe vésse, tovább adja, firól-fira örökítse".[8]

4.

A kódolás—dekódolás egységének a mesemondás—mesehallgatás folyamatában való megvalósulását biztosító *esztétikai eszközök* közül most csak eggyel — megítélésünk szerint egyik legfontosabbal —, a *szerkezettel* foglalkozunk. Megvizsgáljuk ebből a szempontból mind a mese néhány kisebb egységét átfogó, mind a mese egészére kiterjedő szerkezeti jellemzőket.

A mesei szerkezet jelentőségét nagyon jól meglátta és nagyon határozottan kiemelte Honti János. *A mese világa*[9] c. munkája II. fejezetének ezt a címet adta: *A mese-szerkesztés*. A szerkezetnek a mese formálásában való rendkívül fontos szerepére mutatnak rá ugyanennek a művének a következő sorai: „A mesekeletkezés útja a szerkesztés, a fölépítés. A mese felépítése a rend világához tartozik. Annyira megy a rendszer, a szerkezet uralma a mese felépítésében, hogy nem nyugszik addig, amíg létezését nem mutatja meg teljes egészében."[10]

Nagy Olga pedig a meseszerkezet összetartozó erejét, a mesék továbbéltetésében való szerepét hangsúlyozza.[11]

A meseszerkezet — mint minden csodálatos, igazán nagyszerű dolog a világon — lényegében nagyon egyszerű. Ez a szerkezeti egyszerűség jogosíthatta fel V. J. Proppot, hogy egy fejezeti alcímként ezt a megállapítást használja fel: „Szerkezetileg valamennyi varázsmese egytípusú."[12]

A mesei szerkezettagolásban azonban nem találunk minden kutatónál azonos, egységes álláspontot. A (sokszor csak látszólagos) ellentmondások azonban összebékíthetők, kiküszöbölhetők.

V. J. Proppnak a mese szerkezetére vonatkozó definícióját (helyesebben annak azt az első részletét, amelynek a tartalmával, megítélésünk szerint is

[5] Vö. Voigt Vilmos 1972. 68—69.
[6] Nagy Olga 1978. 187.
[7] Arany László 1867. 355.
[8] Arany János 1864. 324.
[9] Honti János 1937.
[10] Honti János 1937., 71.
[11] Nagy Olga 1978. 164., 166.
[12] Propp V. J. 1975. 40.

lényegében egyet lehet érteni), azért is idézzük szó szerint, mert benne néhány jól használható általánosítás, fogalom (károkozás, hiány) is szerepel: „Morfológiailag mesének tekinthető minden olyan fejlemény, amely a károkozástól vagy hiánytól különféle közbeeső funkciókon keresztül házassághoz vagy más megoldás értékű funkcióhoz vezet."[13]

A fenti definícióval lényegében azonosnak tartható az a hármas tagolás, amelyet NAGY Olga ad a mese szerkezetéről: a kezdeti nehézség, az ezt követő bonyodalom, majd a szerencsés kifejlet.[14]

A fentiekkel — főleg a hármas tagolás miatt — első tekintetre azonosnak látszik az a meghatározás, amelyet BERZE NAGY János ad a *Magyarság Néprajza „Mese"* című fejezetében a mese szerkezetéről.[15] A különbség az, hogy adott esetben BERZE NAGY János a fenti három egységet egynek veszi („maga a mese"). Ezt vezeti be, ill. követi a kezdő és záróforma.

Úgy látszik tehát, hogy — a kétféle meghatározás összekapcsolásával — helyesebb ötös osztatú meseszerkezetről beszélni: magát a hármas osztatú mesemagot, a KOVÁCS Ágnes által használt terminussal „szövegtörzset", ill. „mesetörzset"[16] kiegészítve a kezdő- és záróformával.

A kezdő és záró formulákkal — más vonatkozásban — NAGY Olga is foglalkozik.[17]

Vizsgáljuk meg kissé részletesebben ezeket a szerkezeti elemeket!

A kezdő- és záróformák alapvető funkciója (bevezetés a mesei világba, ill. onnan való visszavezetés a hétköznapok világába) már régóta ismert;[18] ezt a funkcióját az újabb elméleti munkák is megerősítik; sőt bizonyos műfaji önállóságukat is hangsúlyozzák.[19]

Néhány lényeges dologra azonban fel kell hívnunk a figyelmet.

Kétféle: nem azonos felépítésű és sorsú mesekezdő és mesezáró formulát ismerünk:

a) az egyszerűbb, rövidebb formulákat, amelyeknek a használata minden mesében, különösen a tündérmesékben szinte kötelező,

b) összetettebb, éppen azért azzal az önállósággal rendelkező kezdő és záró formulákat, hogy bármely meséhez hozzákapcsolhatók, és el is hagyhatók.

Az összetettebb formuláknak is az a szerepe, mint az egyszerűeknek, azt azonban sok érdekes elemmel kiszínezve valósítják meg.

Egyik, az elemzés során legfontosabb példának szánt, a gyűjtő által is méltán „egyik legszebb magyar népmesének" mondott meséből[20] idézünk példát az egyszerű és az összetett kezdő és záró formulákra, jellegzetességeik és önállóságuk illusztrálására:

> Hát hol vót, hol nem vót, hetedhét országon is túl volt, fölnyergeltem egy fakót, fölültem a hátára, és kiszaladtam az erdőbe. Jól ittam, jól ettem, fakót a fejem

[13] PROPP, V. J. 1975. 132. Az idézetből kihagytuk azokat az itt inkább zavaró, mint segítő jeleket, amelyeket PROPP az egyes mesei elemek vagy szereplők jellemzésére használ (A = károkozás, a = hiány, C* = házasság).
[14] NAGY Olga 1978. 136.
[15] BERZE NAGY János 1936. 235.
[16] KOVÁCS Ágnes 1969. 188., ill. KOVÁCS Ágnes 1980b. 76.
[17] NAGY Olga 1978. 246—247.
[18] BERZE NAGY János 1936. 235—236.
[19] NAGY Olga 1978. 246—247., KOVÁCS Ágnes 1969. 188., KOVÁCS Ágnes 1981. 487.
[20] KATONA Imre 1972. 405.
[21] BERZE NAGY János 1936. 235—237.

alá tettem. Egysző(r) fölébredtem, ellopták a fakót. Akkor én megijedtem. Fölszaladtam egy hegyre, hegyrű(l) meg a fára. Úgy mögráztam a fát, hogy az epör, szilva, mogyoró maj(d) beszaggatta a fejem. Egyszer rám kiáltott egy öregaszszony: — Haj, haj, te gyerek! Ne gázó(l)d el a répát, retköt, mer(t) nem ű(l)tetted el a káposztát.
Vót a világon egy király, annak vót egy Jancsi nevű kanásza . . . (KATONA: *Kopácsi* 35.)
Akkor osztán csaptak iszonyú nagy lakodalmat. Vót ottan lé meg lé, hogy még a kutyák, macskák is térdig jártak a sárga levesbe(n). De boldog ember vót, aki egy kanállal kapott. A Dunát bekötötték egy nagy zsákba. És sárgarépábú(l) csiná(l)tak sarkantyút a gyerök csizmájára. Amint forgoló(d)tak a nagy vigasságba(n), a gyerök sarkantyúja beleakatt a zsákba; így a zsák kirepett, a Duna pedig folyásnak eredt.
Itt a vége, tedd a jégre, majd elcsúszik valamére! Mesemondó én vótam! Ha nem hiszöd el, járj utána! (KATONA: *Kopácsi* 64.)

A rövid kezdő és záró formulák, néha egy-egy „Hát vót a faluba egy házaspár", „Vót az asszonynak három fia", ill. „eddig volt, mese volt" rövidségűre kopva is — mindenütt, szinte kivétel nélküli érvénnyel megtalálhatók a tündérmesék elején és végén. Arra is van példa, hogy ezek a formulák rejtetten — nem az első, ill. utolsó mondatokba építve — fordulnak elő. Hiányukat a valódi mesékben, bármilyen körülmény következtében maradtak ki a mesékből, valóságos hiánynak kell tekintenünk.

A befejező formulák többségében a szereplők holtáig tartó *boldog* életéről van szó, amely még sokszor olyan mesék után is szerepel, ahol különösebben semmi nem indokolja a szereplők sírig tartó boldogságát (pl. ERDÉSZ: *Ami* 68. sz. mese után).

5.

További félreértések, zavaró momentumok elkerülése végett a mese szerkezetét a hagyományos, a már megszilárdult szerkezeti egységekkel igyekszünk a következőkben leírni. Bár még így is szükség van a használatos fogalmakkal kapcsolatos kisebb-nagyobb mértékű pontosításokra.

A népmese legkisebb szerkezeti egysége az elem.

BERZE NAGY János — ezt a megállapítását a mai kutatók is igazolják — a néphitben kereste a meseelemek fő forrását. Ilyenként említi a legyőzhetetlenné tevő kardot, a különböző mesei szerepeket betöltő békát, a kártevő sárkányt, lovakat, a tündérlányokká változó madarakat.[21]

Mivel a *Magyarság Néprajzá*ban közölt tanulmányában BERZE NAGY János a meseszerkezet összetevőiként csak a meseelemet és a típust veszi számba, meseelemként tárgyal mesemotívumokat is, mint pl. a csodás gyümölcsöt termő fa három napon át való megőrzése; a mostohájuk kegyetlensége miatt vándorútra induló gyermekek.[22]

Népmesekatalógusában az általa írt *Bevezető* tanúsága szerint már számolt a motívumokkal, amit a szó magyarra fordításával indítéknak is nevez.[23]

Továbbra sem tesz azonban különbséget a motívum és az epizód közt. Az epizód fogalmát nem is említi; a motívum jelentéskörét viszont olyan szélessé teszi, hogy ebbe belefér az epizód is.[24]

[22] BERZE NAGY János 1936. 237.
[23] BERZE NAGY János 1957. II. 643—646.
[24] Vö. BANÓ István 1957. 18—21.

Típuskatalógusa[25] kidolgozásában azonban ez nem jelentett problémát: a típusképek megrajzolásához felhasznált vázlatpontokban néhol (ritkábban) motívumokat, máskor (gyakrabban) epizódokat találunk. Hogy mikor melyiket, azt az egyes típusok jellegzetességei, a típusok egyedi tulajdonságai döntötték el.

A népmese építőkövei közt ma már azonban feltétlenül számon kell tartani az epizódot is.

E szerint a mese építőkövei nagyságrendben:

az elem: nem szerkesztett, legkisebb egység: csodás élőlény, tárgy (sárkány, síp, kard);

a motívum: a legkisebb szerkesztett egység, több mesei elem összekapcsolásából áll (csodás gyümölcsöt termő fának a gyümölcseit minden éjjel ellopják; a visszatartott vizet csak szűzlányok feláldozása árán adó sárkány);

az epizód: önmagában is megálló kerek történet (mesehős — testvérei sikertelen kísérletei után — a csodafa gyümölcsét megőrzi, elpusztítja a sárkányt, és így megszabadítja a királykisasszonyt);

a típus: legtöbbször több epizódból áll.

A) A király leányai minden éjjel szétszaggatnak egy pár cipőt, a király jutalmat ígér annak, aki meg tudja mondani, hogy hogyan és miért történik ez.

B) A mesehős a sikert biztosító eszközök birtokába jut.

C) Bűvös eszközei segítségével a leányokat elkíséri útjukon, és a leányok ténykedésére vonatkozó bizonyítékokat hoz.

D) A leányok leleplezése után a két nagyobb lány megbűnhődik, a jó útra térni szándékozó legkisebbik lány pedig a főhős felesége lesz.[26]

*Az egyedi mesék*nek, azaz a valóságban elmondott meséknek nagyon sajátos a viszonya a mesék szerkezeti egységeihez.

Az egyedi mese terjedelme azonos lehet — ahogy erre egy bemutatott példa kapcsán Nagy Olga utal — a legkisebb szerkesztett mesei egységgel, a motívummal,[27] de meghaladhatja a legnagyobb szerkezeti egység kereteit is. Egy mesén belül több típus is kerülhet egymás mellé a maga teljességében vagy részleteiben. Kovács Ágnes a következő módon adja meg a meseszerkezet határait: „Meseszerkezetek legkisebb egysége az epizód, legnagyobb a típuskombináció . . .".[28]

Ezek mellett a tipikusan mesei építőkövek mellett — az elemektől az epizódokig, sőt a típusokig bezárólag egy egyedi mesében egyéb: a mindennapi élet tárgyi kellékeitől az életmód és szokások múltjából, jelenéből, irodalmi művekből, ponyvai olvasmányokból származó építőanyag szerepelhet a mesékben.

Így jön létre az a tarka kép, amelyet Dömötör Ákos gyulai mesegyűjteményével[29] kapcsolatban egyetlen mesélő repertoárjában párhuzamosan együtt található különböző eredetű anyagok alapján jellemez Voigt Vilmos.[30]

Messze vezetne, és nem is férne bele a jelen tanulmány keretei közé, így csak utalunk arra, hogy a meseelemek összessége nemcsak a néphit, népélet, népszokások jelenének és múltjának gazdag tárháza, hanem a már haszná-

[25] Berze Nagy János 1957.

[26] Berze Nagy János 1957. I. 291., 306. sz. „Táncolni járó leányok" típusképe alapján.

[27] Nagy Olga 1978. 148.

[28] Kovács Ágnes 1980. 579.

[29] Dömötör Ákos 1962.

[30] Voigt Vilmos 1972. 75—76.

laton kívüli vagy a használatból napjainkban kiszoruló munkamódoknak, tárgyi kellékeknek (piszkafa, sütőlapát, a gabona kézzel való vetése, a nyomtatás, a szőlőtiprás stb.) is.[31] Jellemző adalék lehet az is, hogy néhány tréfás népmese ma is őrzi annak az emlékét, hogy a katolikus misének és szertartásoknak a nyelve még nem is olyan régen a latin volt.

6.

A meseszerkezet egy-egy elmondott mese egyedi sajátja. Az egyes mesék szerkezete azonban sok hasonlóságot mutat egymással; ebből olyan általános sajátságok is levonhatók, amelyek a mesék összességére jellemzők.

A továbbiakban a mesei szerkezetnek és a szerkezeti elemeknek olyan sajátosságaival óhajtunk foglalkozni, amelyek szerepet játszanak a kódolás és dekódolás egységének a megteremtésében.

Megállapításaink a népmesék egészére, különösen azonban az ún. *valódi* vagy *mitikus* mesékre vonatkoznak.

A népmese szerkezetén a felhasznált *építőanyag jellegét, egymásutánját* és egymáshoz való *viszonyát* értjük.

Az építőanyag jellegén azt értjük, hogy a népmese — főleg a vizsgálatunk központjába állított valódi vagy mitikus mese építőkövei maguk is strukturáltak. Erre figyelmeztet Nagy Olga: a népmese tulajdonképpen a „struktúrák struktúrája".[32]

A népmese szerkezetének legfőbb jellemzői, amire már Arany László is utal:[33] a szerkezet kerek egész volta. Ezzel szoros kapcsolatban áll a népmese szerkezetének másik fő jellemzője, az áttekinthetőség és egyfajta logikai következetesség.

A népmese egyik alapvető esztétikai eszköze, amely a szerkezet létrehozásában, a szerkezeti egységek egymáshoz való viszonyításában és az apró szerkezeti elemek felépítésében egyaránt feltalálható: a párhuzamos *ismétlés* és ennek különféle továbbfejlesztett formái.

Ez az egyszerű eszköztár hasonlít a díszítőművészet legősibb motívumaira: a geometriai elemekből alkotott ornamentikára. Abban is hasonlítanak, hogy többszörös és összetett alkalmazásuk már igen bonyolult formák megteremtését is lehetővé teszi.

Az egyszeri ismétlés szerepe egyrészt a puszta megerősítés, amely már a rítusban is szerepet játszhatott, a népköltészeti műfajokban pedig már „formateremtő készséggé" alakulhatott — írja Nagy Olga.[34]

Voigt Vilmos utal arra, hogy „Jakobson poétika-elmélete szerint a poétikai funkció a legtisztább formában a párhuzamosságban, ez pedig a legtisztább formában a népköltészetben mutatkozik meg".[35]

Az ismétlés, szerkezetmegszilárdító, memóriatámasz szerepét hangsúlyozza Hoppál Mihály is az ismétlésnek a folklórban játszott szerepét elemző munkájában.[36]

[31] Vö. Kovács Ágnes 1974a.
[32] Nagy Olga 1978. 137.
[33] Arany László 1867. 348.
[34] Nagy Olga 1978. 139.
[35] Voigt Vilmos 1972. 307.
[36] Hoppál Mihály 1980. 244.

A mesei történések bonyolításában két tipikus lehetőség van az egyszerű kettős ismétlésre:

1. az egyik az üzenet megfogalmazása és megismétlése az üzenetátadás alkalmával.

2. a mesei történés számára fontos cselekvési tanács (cselekvési algoritmus) ismertetése a mesehős számára, ill. a cselekvés a megadott tanács szerinti végrehajtásának a leírása.

Az elsőre HOMÉROSZ *Iliász*ából nagy számban idézhetünk példákat, de csak egyre, a terjedelménél (36 teljes hexameter) fogva is monumentális példára hivatkozunk. Ennek a monumentalitásnak az lehet a legvalószínűbb magyarázata, hogy Agamemnon szóban forgó üzenete az eposz legfontosabb, az I. énekben az eposz tárgyaként megjelölt eseménnyel Akhileusz (Achilles) haragjával függ össze. Az üzenetet a IX. ének 121—157. sorai tartalmazzák.

Az ismétlésben (IX. ének, 263—300.) az üzenet szavai szó szerint ismétlődnek meg, pusztán csak a beszédhelyzet megváltozásából adódó nyelvtani változások figyelhetők meg a szövegben, mint pl. 131., ill. 273. sor:

> őket adom *neki*, köztük lesz, kit *tőle oroztam;* illetve
> Mind *neked* adja, közöttük lesz, kit *tőled elorozott*

HOPPÁL Mihály elsősorban a láncmesékben megfigyelhető ismétlések analógiája alapján az ismétlés ősiségének a bizonyítékául a *Bibliá*ban fellelhető analógiákra utal.[37]

Mi a népmesékben található sok közül csak egyetlen egy példát idézünk a már említett, a gyűjtő által is jogosan kiemelt értékű meséből[38] az üzenetközvetítésre, amelyben az üzenet szinte a homéroszi teljességet megközelítő módon ismétlődik.

A sárkány a háromszor visszautasított és durván megtorolt kérés után végre elmondja a most már szétszaggatott mesehőstől elrabolt feleségének, hogy hogyan lehet még az övénél is erősebb lovat szerezni:

> — Hát mos(t) gyere ide mellém, most hallgasd meg, megmondom! Mos(t) má(r) annak úgyse tudod megmondani, mer(t) aztat szömöd láttára szétszaggattam. Te magad meg nem sokat nyersz vele. A ti kastélyotoknak a bal sarkán ott van egy gyalogút. Nem nagyon látszik meg, mer(t) ritkán jár rajta ember, de azér(t) észre lehet venni, mer(t) a fű rövidebb rajta, mint másutt. Ez az út az óperenciás tengerpartra vezet. Azon a darabon, ahol az út kiér, ott egy húsz öl szélösbe egész átalig csak térdig érő a víz. És annak a túlsó partján, ott megvan ez a gyalogút, tovább vezet a második ország szélin. Ott lakik egy öreg asszony, egy vasorrú banya. Annak van még három lova. Egy van köztük, a legifjabb, az vasderes, egy monyas. Az még kétszerte erősebb és ügyesebb, mint az enyim. Csak azt az öregasszonyt hűségösen köll kiszolgálni. Annál három nap az esztendő. Aki azt hűségösen kiszolgálja, alku né(l)kű(l), amit kér, azt kap. No most, hallottad, hogy így van. Evvel elígödj meg! Én most megyek, Isten veled! — Avval a sárkány elment. (KATONA: *Kopácsi* 48—49.)

Az asszony így adja át a — csodálatos módon felélesztett — férjének, amit a sárkánytól hallott:

> — Ide hallgass, kedves férjem! A mi kastélyunk bal sarkán van egy gyalogút, ami az óperenciás tenger partjára vezet. Azt arrú(l) találod meg, hogy ott a fű egész rövid, de másutt nagy. És a tengeren körösztű(l), ott csak térdig érő a víz, azon átjuthatsz a túlsó partra. A második országba(n) ott lakik egy öreg-

[37] HOPPÁL Mihály 1980. 263.
[38] KATONA Imre 1972. 405.

asszony, aztat hűségösen kiszolgálod. Annak van még három lova, az között a legfiatalabb egy monyas vasderes, az kétszer erősebb, mint az övé. Ez gyorsabb. Tehát hogy hogy szöröszd meg, erre az Isten segítsen, azon segíteni nem tudok. Most Isten ál(d)jon, mer(t) a sárkány nyomban gyün haza, mer(t) má(r) hallom, hogy tombol a lova. (KATONA: *Kopácsi* 49.)

Az ismétlésnek még igen sokféle módja ismeretes. Ezzel a kérdéssel most nem akarunk bővebben foglalkozni. A következőkben olyan, lényegében a mesemondó egyedi sajátosságainak tartható formulákat ismertetünk, ahol ezek az alakzatok in statu nascendi tanulmányozhatók. A példákat a kopácsi kötet egy eddig nem említett meséjéből: egy idősebb, a hagyományos népmese világában élő mesemondó, Szalai Áron elmondása alapján rögzített (1. számú) meséből idézzük.

Nicolae ROŞIANU a mesei formulákról írt monográfiája végső következtetései közt a formulák életével is foglalkozik, és ezzel kapcsolatban is a nála megszokott dialektikus módon foglal állást: a formulák minden típusában a régi hagyományok bizonyos elszíntelenedésével, bizonyos formulák fokozatos eltűnésével találkozunk. Ugyanakkor új formulák születése is megfigyelhető.[39]

Az alábbi példák ennek a jelenségnek az illusztrálására is szolgálhatnak.

A formulatagokat SZEGEDY-MASZÁK Mihálynak az ismétlés kérdéseivel foglalkozó, nagyon értékes munkájában[40] alkalmazott eljáráshoz hasonló módon, az ábécé betűivel jelezzük.

Elsőnek egy nagyon egyszerű kéttagú, $(a + a_1)$ képletű szókapcsolatra hívnánk fel a figyelmet:

esztendő egy nap

Ez az a határidő, ameddig a királykisasszonynak nem szabad férjhez mennie. Ennek az első tekintetre jelentéktelennek tűnő szókapcsolatnak azonban a mesemondó is nyilvánvalóan formula értéket tulajdonított: a mesében összesen tizennégy alkalommal használja.

Ebben a mesében találunk olyan párhuzamos felépítésű kételemű alakzatokat — képletük annak ellenére, hogy több szóból állnak, szintén $(a + a_1)$ —, amelyek a *kalevalai* gondolatritmus egyszerűbb rokonaiként hatnak.

Hát az útja amerre ment, | hát egy városba vezette az út. (KATONA: *Kopácsi* 13.)
. . . űneki nem lehet várni, | űneki menni kell! (KATONA: *Kopácsi* 15.)

A kettősség négyessé válik azáltal, hogy a feleletet kérdés előzi meg az alakzat mindkét tagjában; képlete $(a + b) + (a_1 + b_1)$

Hát mos(t) mi(t) csináljon? | Itt kő(ll) neki há(l)ni! || Hát mos(t) már hová legyen? | Éjszakára nem megy ki a városba. (KATONA: *Kopácsi* 14.)

[39] ROŞIANU, Nicolae 1974. 158—164. Nem itt említi a szerző, de lényegében ide tartozik az a jelenség is, hogy bővülhet a formulakincs a más népektől való átvétel útján is. Erre azért is utalunk szívesen, mert az adott esetben magyarból való átvételről van szó. O. BÎRLEA megfigyeléseivel is alátámasztva arról tájékoztat a szerző, hogy újabb feljegyzésű román mesékben egy sajátos új formula tűnt fel, amely a hallgatók érdeklődésének a kipuhatolására szolgál. Magyar átvételről tanúskodnak a lefordítatlanul maradt formula szavak is: ciont („csont"), leves („leves"), popricas, guias (gulyás), (i. m. 94. l. a zárójelben szereplő szavak jelentései az eredetiben, természetesen, oroszul vannak megadva: koszty, szup stb.)

[40] SZEGEDY-MASZÁK Mihály 1980. 122—128.

Két szép példát is találunk a kettős alakzat + beékelt mondat + az első kettős alakzat tartalmi megismétléséből álló $(a + b) + X + (a_1 + b_1)$ képletű, összetett szerkezetre:

> . . . hát űk most megin(t) kérték az apjikat, | hogy engedje el űket! || Bemöntek az apjukhol || és kérték, | hogy engedje el űket, . . . (KATONA: *Kopácsi* 12—13.)
>
> Hát akkor erre az utcára, | arra az utcára, || mon(d)ta a kocsisnak, || hogy erre menjen, | meg amarra! (KATONA: *Kopácsi* 24.)

Kettős alakzat háromszori megismétlésével a következő képletű sorozat jön létre: $(a + b) + (a_1 + b_1) + (a_2 + b_2)$

> Hát szóval meglett a gyerök, | de kettő. || Meglett a kutya, | de kettő. || Meglett a csikó, | de kettő. (KATONA: *Kopácsi* 11.)

Ennek egy variánsaként fogható fel, amikor a kétszer megismételt alakzat mindegyike háromtagú. Adott példánkban a második és harmadik tag szó szerint ismétlődik. Képlete: $(a + b + c) + (a_1 + b + c)$.

> Ezzel vette azt a lovat, | aki akkor lett, | mikor ű, || fogta a kutyát, | aki akkor lett, | mikor ű; . . . (KATONA: *Kopácsi* 13.)

Ha az olyan, az elbeszélés szövegébe jobban belesímuló, lazább szerkezetű alakzatokat is figyelembe vennénk, mint a példaként az alábbiakban bemutatandó $(x + a + b) + (a_1 + Y + b_1)$ képlettel leírható szövegrész, akkor a formulák száma, ill. előfordulási aránya igencsak megnőne.

> . . . mindig várta, | hogy mikor vér(r)ad már, | hogy mehessen. || Hát egyszer megvér(r)adt. | Hát a gyerek pakolódik, | hogy ű megy. (KATONA: *Kopácsi* 15.)

A fentiekben bemutatott — egyetlen meséből kiemelt — alakzatoknak, amelyek közül a legtöbb magában a mesében is többször előfordul, ugyanolyan nagy szerepük van a kódolás és dekódolás egységének a biztosításában, mint a hagyományossá vált formuláknak, (amelyekre a későbbiekben még visszatérünk). A mesehallgató várja őket, az első néhány szó elhangzása után maga is tovább tudná mondani.

a) A népköltészetre, így a népmesékre is elsősorban nem az a jellemző, hogy bennük gyakran szerepelnek különböző formulák. A formulák és más állandósult kifejezések használata – figyelmeztet E. MINER — a tértől és időtől meglehetősen függetlenül minden költői műfajra jellemző.[41]

H. BAUSINGER pedig széles körű példaanyaggal bizonyítja, hogy a formuláknak a leghétköznapibb beszédben is nagy szerepük van.[42]

b) E. MINER arra is utal, hogy a formulák értelmezése szempontjából igen fontos az egyes műfajokban betöltött szerepüknek a tisztázása.[43]

A formuláknak is — az ismétléshez hasonlóan — szintén csak egyik funkcióját vizsgáljuk, azt, amelyet a meseszerkezet megszilárdításában, a kódolás—dekódolás egységének a létrehozásában betöltenek.

Ebből a szempontból vizsgáljuk a *mesei párbeszédeket* is. Legfontosabb formai sajátosságaikként pedig párhuzamos felépítettségükre hivatkozhatunk.

[41] MINER, E. 1968. 238.
[42] BAUSINGER, H. 1968. 66.
[43] „. . . Végül ne feledkezzünk meg arról sem, hogy egy műalkotás megértésénél döntő lehet a formulai hagyományok ismerete . . ." MINER, E. 1968. 238.

Többségüknek a képlete nagyon egyszerű: a_1-b_1; a_2-b_2; a_3-b_3. A beszélgető partnerek közlései még ha nem is mindig kérdés-felelet tartalmúak, szabályos egymásutánban váltják egymást.

A mesei párbeszédek általában rövid tartalmúak és csak igen ritka esetben fordul elő, hogy egy harmadik is megszólal.[44] Akkor viszont ennek a mesetípus szempontjából is szerepe van, mint pl. BERZE NAGY 360., 1457., 1476. típusú mesékben.

A mesei párbeszédek közt is sok a sztereotip felépítésű. A tanulmány befejező részeként elemzett, eddig már többször említett 2. számú kopácsi mesében szerepel (némelyikük többször is) a három legismertebb párbeszédformula:

1. a) A szolgálatot kereső mesehős köszön; Adjon Isten jó napot kedves . . .
b) A megszólított elfogadja: mi járatban vagy?
a) Szolgálatot keresek . . .
b) Jó helyen jársz; nálam három nap egy esztendő.

Ez a formula is még egyéb más sztereotipiummal is bővülhet
ad b): hol jársz itt, ahol a madár se jár . . .
:szerencséd, hogy öreganyádnak szólítottál . . .

2. A sárkány és a lova közti párbeszéd: a sárkány lova rúgkapálással, nyerítéssel adja gazdája tudtára, hogy baj van:
Azon pillanatban gyün haza a sárkány. Ráförmed a lovára szigorúan:
— Kutya egye májadat, holló vájja ki a szemedet! Szép széna előtted, szép zab előtted, szép patak előtted, mi bajod van még?
— Viszik a feleségödet.
— Ehetök-e, ihatok-e, egy zsák diót megtörhetöm-e, megehetem-e?
— Még az(t) megehetöd, mer(t) mégis utolérjük. (KATONA: *Kopácsi* 41.)
Még kétszer ugyanúgy ismétlődik meg a párbeszéd, a negyedik alkalommal — a mese végleges jóra fordulását sejtető módon — a ló azt mondja, hogy gazdája most viszont sem nem ehet, sem nem ihat, mégsem tudják utolérni a mesehőst.

3. Meséinkben közkedvelt fordulat a mesehős párbeszéde a táltos lovával a sorsdöntő útra való elindulás előtt:
— Édes gazdám, most ü(l)j fel a hátamra! És azt kérdezem tüled, hogy hogy menjünk most? Úgy-e mint a szélvész, vagy mind a gondolat?
— Úgy menjünk édes lovam, hogy se tebenned, se énbennem hiba ne legyen! (KATONA: *Kopácsi* 61.)

A kettősség a nagyobb szerkezeti elemek között viszonylag kevesebb szerepet játszik. Ilyenként említi meg BERZE NAGY János a *Magyarság Néprajzá*ban közölt mesetanulmányában:[45] Holle (A mostoha leány és az édes leány), 480; az Ördög háza, 481; az Aranyá vált parázs, 750 I*; a Szegény és gazdag testvér, 777*; a Földalatti kincseskamra, 676; a Szegény és gazdag ajándéka, 905* mesetípusok felépítését.

A háromszori ismétlés általában a nagyobb szerkezeti egységek sajátja.

A fentiekben elemeztük már a mesei mag hármas felépítését: hiány, küzdelem a hiányosság megszüntetésére, szerencsés befejezés.

Emellett az egyes epizódok, ill. epizódrészletek is igen gyakran hármas tagolásúak.

Három fiú közül választódik ki a mesehős; a feladatot háromszor kell elvégezni; három nap egy esztendő; a hős (ideiglenes) halála a harmadik próbálkozás következménye; a végleges győzelmet jelentő eszköz megszerzéséhez három feladatot kell elvégezni; a hármas feladat megoldásához a hősnek előre meg kell szereznie a három hálás állat segítségét stb.

[44] Vö. VOIGT Vilmos 1979. 235.
[45] BERZE NAGY János 1936. 236.

A hármas tagolás néha fokozást is jelent; három-, hét-, tizenkét fejű sárkány; a réz, ezüst, arany (gyémánt) ló (ruha, erdő); az elemzendő kopácsi mesében egyre nagyobb pofonokat kap a királykisasszony az őt elrabló sárkánytól, amikor táltoslova eredete után érdeklődik.

Ezzel — az ismertebb és többször ismertetett — elemzett kérdéssel most nem foglalkozunk bővebben. Pusztán csak arra akartunk utalni, hogy a mesei háromság is sokban hozzájárul a kódolás—dekódolás szinkronjának a megvalósulásához.

7.

A mesei szerkesztés egyik legjellemzőbb eleme egyfajta sajátos logikai következetesség; ez teszi a mesét kerek egésszé.

A mesei feladat és a feladat megoldásában szerepet játszó szerepkörök mindegyike hoz magával valamit a mesébe. Érdekes ebből a szempontból elemezni a V. J. PROPP[46] által meghatározott hét szerepkört:

1. *Az ellenfél* (károkozó): szerepe károkozás, viadal a hőssel, a hős üldözése stb.
2. *Az adományozó:* a hős felfegyverzése a megfelelő varázseszközzel.
3. *A segítőtárs* szerepköre teljesen egyértelmű, bár formája sokféle lehet.
4. *A királylány* (PROPPnál cárkisasszony) szerepköre meglehetősen széles körű, a nehéz (el nem végzés esetén halált jelentő) feladat kitűzésétől a mese beteljesülését jelentő esküvőn a menyasszony szerepéig.
5. *Az útnak indító szerepköre:* ha szerepel tevékenysége, mindig egyszerű: a mesehős útnak indítása.
6. *A hős:* minden szerepkör valamilyen kapcsolatban van a hős szerepkörével.
7. *Az álhős szerepköre:* a hőst célja elérésében a legkülönbözőbb módon akadályozza.

Ezek közül a szerepkörök közül a mese egészén végigvonul a mesehős szerepe: vagy ő csinál valamit, vagy helyette, ill. ellene tesznek valamit. Ez az utóbbi oly mérvű is lehet, hogy a mesehős néha hosszú időn át passzív szereplővé válik.

A mesei epizódok, a mesetípusok és a különféle típuskapcsolási módok segítségével létrejött *mesék* sokszínűségét az adja, hogy más-más szerepkörök kapcsolódnak be a mese menetébe, és azok is meglehetősen gazdag lehetőségek határain belül.

A mese szerkezeti kerekségének egyik biztosítéka, hogy az adott mesének addig nem lehet vége, amíg a meseszövés menetébe belekerült szereplők, tárgyak, ígéretek vagy fenyegetések stb. be nem töltik funkciójukat.[47]

Nagyon jellemző motívum ebből a szempontból, amikor a táltosló azt tanácsolja a hősnek, hogy az ne nézzen le. Az, hogy a hős mégis lenéz, ennek a tanácsnak a sajátos következménye. Amit a hős meglát, azt fel kell venniük. Az így felvett tárgyaknak azután — művészi fogásnak is pompás! — jelentős szerepe lesz a mese további alakulása szempontjából.

Ez a motívum szerepel a BERZE NAGY 531. típusához tartozó mesék legnagyobb részében (megtalálható a kopácsi kötet 3. meséjében is).

A meséknek a szerkezet szempontjából fontos fordulópontjai: új elemnek a cselekvéssorba való bekapcsolódása, az epizódváltás, a feladatok kijelölése, a tanácsadás, a segítő állatokkal való találkozás stb. egyben sűrűsödési pontjai is a fentiekben elemzett stilisztikai eszközöknek.[48] Velük párhuzamosan megfi-

[46] PROPP V. J. 1975. 113—114.
[47] Vö. HONTI János 1937. 71.
[48] Vö. VOIGT Vilmos 1979. 238.

gyelhetők a mondanivaló hangsúlyos voltának egyéb sajátos kifejezőeszközei is: az archaikus mondatfűzés és a névmáshalmozás.[49]

Az epizódváltásra, egy-egy epizód beékelésére, egy-egy befejezetlen eseménysorhoz való visszatérésre gyakran figyelmeztetnek maguk a mesélők is. KATONA Imre a kopácsi mesék alapján érdekes sorozatot állított össze belőlük.[50] Közülük kettőt idézünk:

> Hát kezdjük előbbször az öregöbbet, aki jobbra ment!
> Szóval ezt most hagyjuk függőbe(n) idáig! Mi lött mos(t) má(r) otthon a feleségive(l)?

A meseszerkezet fontosságára utal KOVÁCS Ágnesnak, ill. NAGY Olgának[51] az az egybehangzó megállapítása, hogy a mesék továbbhagyományozásában, elmondásában, az elmondásra való felkészülésben a meseszerkezetnek jelentős szerepe van.

A mesehallgatók szempontjából is ugyanilyen fontos a mese szerkezete. Ez az egymással találkozó kettős törekvés azonossága az alapja VOIGT Vilmos következő megállapításának is:[52]

> „... igen sok folklóralkotás nem is kíván többnek mutatkozni, mint már egy korábban elhangzott példánynak a körülményekhez alkalmazkodott—alkalmazott változatának."

A hallgatók főleg a meseszerkezet sajátos logikájának a betartását igénylik. Ha e téren hibát követ el a mesélő, a hallgatók figyelmeztetik, mint ahogy a PENAVIN Olga által idézett közbeszóló is:[53]

> „Nem úgy van a! Ennye kend, hát má êfelejtette?! Hát nem emlékszik rá? Most annak meg ennek kell jönni."

A szerkezet és a szerkezeti elemek hangsúlyozására szolgáló stilisztikai alakzatok fontosságára nagyon jó példákkal szolgál a rozsályi meséket tartalmazó kötet, főleg azáltal, hogy több olyan mese is szerepel a kiadványban, amelyeket ugyanaz a mesemondó 6—8 év elteltével mondott el ugyanannak a gyűjtőnek. Az első rögzítés kézi feljegyzéssel, a második magnófelvétel útján történt. Ilyenek a kötet 16. a—b., 23. a—b., 50. a—b., 52. a—b. sz. meséi.

A kötet jegyzetanyagát elkészítő KOVÁCS Ágnes mind a négy esetben azt állapította meg, hogy a korábban elmondott mesék alapvető tartalma és szerkezete hiánytalanul megőrződött a második elmondásban is.[54]

A szerkezet azonossága valóban mind a négy esetben fennáll, annak ellenére, hogy helyenként egyes epizódok helyet cseréltek egymással, vagy az egyes epizódok vázlatosabbak, ill. részletezőbbek az egyik vagy a másik változatban.

Azt inkább a felejtés rovására lehet írni, hogy a korábban elmondott mesék színesebbek, gazdagabban díszítettek. Bizonyos jelek: a pisilésre stb. való tréfás utalások, egy-egy trágár káromkodás stb. elmaradása azonban arra utal, mintha a mesélők szégyenlősebbek lennének a mikrofon előtt. Sőt, még az

[49] Vö. BANÓ István 1981.
[50] KATONA Imre 1972. 373.
[51] KOVÁCS Ágnes 1967. 449.; NAGY Olga 1978. 17.
[52] VOIGT Vilmos 1972. 202.
[53] PENAVIN Olga 1971. 18.
[54] KOVÁCS Ágnes 1967. 449., 455., 468., 470.

irodalmi reminiszcenciákra utaló, hangulatfestő mondatok is eltűntek az 50. sz. meséből a második elmondás alkalmából.

Mindezek a jelenségek arra figyelmeztetnek, hogy a magnóval való munka sajátos velejáróira is gondot kell fordítani. Hisz nem mindenkire van azonos hatással a magnó alkalmazása. NAGY Olga pl. arról tudósít, hogy van olyan mesélő, aki bőbeszédűbb lesz a magnóra való felvétel hatására.[55]

A mesék párhuzamos változataiban megőrződött a sztereotip alakzatok, formulák jelentős része is. Ez minden kétséget kizáróan arra utal, hogy a sztereotip értékű — egyedi vagy közösségi jellegű — formuláknak szerepük van a szerkezeti elemek tudatosításában és állandósításában is.

Közülük néhányat be is mutatunk. Elsőként azt az egyéni leleménynek ható formulát, amellyel a szerelmesek örök hűséget esküsznek egymásnak:

> Én a tiéd, te az enyém, hóttig (második változatban holtig), halálig. (BÉRES *Rozsályi* 107., 112., 16. a—b. sz. mesék)

A ló megfékezésének archaikus vonásokat is mutató[56] tömör leírása mind a két mesében háromszor, összesen tehát hatszor fordul elő; szinte szóról szóra azonosan:

> felugrik, elkapja a kantárszárat, beleránt a szájába, megáll a lú. (BÉRES: *Rozsályi* 181. (kétszer, 182.; ill. 190., 191., 192.; 23. a—b. sz. mesék).

Vannak a két változatban majdnem teljesen azonos formában megőrzött neáris felépítésű haladványos formulák is. Az egyiknek a 23. sz. mesében a magnetofonos változat őrizte meg a teljesebb, szebb változatát:

> . . . a királyi palota mellett van egy üveghegy. A tetejin egy fenyőfa, a fenyőfa tetejibe egy nádszál, a nádszál tetejibe egy tű, a tűnek a tetejibe egy piros alma. (BÉRES: *Rozsályi* 192.)

Az 52. sz. mesében található a kenyér panaszát-dicsekvését tartalmazó elgondolkoztató és vígasztalóan szép formula viszont a kézírásos feljegyzésben szebb és teljesebb formájú:

> Ládd, engem elvetnek, beberenálnak a fődbe, lekaszálnak, kinyomtatnak, elvisznek a malomba, ott összedarálnak, akkor bedagasztanak, betesznek a tüzes kemencébe. Ládd, azér milyen szép vagyok. (BÉRES: *Rozsályi* 301.)

Két — más szempontból is — nagyon érdekes példát mutatunk be a két, ugoszláviai magyar népmeséket tartalmazó kötetből arra vonatkozóan, hogy a mesélő a szerkezet bizonyos fajta megsértésével járó tévedését hogyan javítja ki, mintegy előre kivédeni akarván a hallgatók esetleges észrevételeit.

> PENAVIN Olga szerkesztette *Jugoszláviai magyar népmesék* c. kötet 53. sz. A gonosz testvérek c., (BN (és AaTh) 613: Igazság és Hamisság + BN (AaTh) 554: Hálás állatok + BN 531 (AaTh 531 II. b.): Aranyhajú leány egyes epizódjaiból összeszerkesztett mesében a szemevilágát visszanyert mesehős, János (Igazság és Hamisság) három állatot egy egeret, egy méhecskét és egy baglyot szabadít ki nehéz helyzetéből, tőlük egy-egy sípot kap (Hálás állatok). Az Aranyhajú leány típushoz tartozó, a happy endet előkészítő epizódban a király lehetetlen feladatait kell végrehajtania. Az elsőt (nagy halom búzából az összes konkolyt kiszedni) az egér segítségével meg is oldja. A második parancs végrehajtása: a viaszból való palota építése, a kis méhecske segítségével olyan jól sikerült hogy „A király

[55] NAGY Olga 1978. 186.
[56] BANÓ István 1981. cikkében a példák közt is szerepel.

nagyon mëg vót elégëdve és nëm tëtte többé Jánost próbára, hanem keblére ölelte és vejévé fogadta". (PENAVIN: *Jugoszláviai* 312.)

A mesélő azonban észrevette, hogy megsértette a Hálás állatok típusához tartozó epizódsorban előre jelzett hármasságot, tévedését rögtön korrigálta is. „A bagoly sípjára már nëm vót többé szükség. János mint kedvës emléket őrizte halála napjáig". (PENAVIN: *Jugoszláviai* 312.)

Ennek a korrigáló mondatnak még van egy másik érdekessége: egyben a mese időnkívüliségének, ill. egyszeriségének a kifejezője is. A mesei történés örökre lezárult. Nem jöhet már többé olyan fordulat, amelyben erre a tartalék bagoly-sípra még egyszer szükség lehetne.

A másik megvizsgálandó példa egyszerre vonatkozik két mesére, ill. egy mese két változatára és sajátos módon két mesegyűjteményre is.

Ezt a mesét, ill. e mese két változatát ugyanaz a mesélő mondta el egymástól elég távoli, mintegy 20—24 évnyi különbséget mutató időpontban. Ez a KATONA-féle 6. sz.: elmondta Horváth Antal (mellékneve Tyúkos), ill. PENAVIN-gyűjtemény 15. sz.: elmondta Tyúkos Horvát Antal.

Ez az összevetés három szempontból is tanulságos:

1. Alkalmat ad a felejtés romboló hatásának a tanulmányozására. Amikor KATONA Imre az első variánst 1942-ben rögzítette, a mesélő 48 éves volt. A PENAVIN-kötet egyes meséinek a gyűjtési időpontja nincs jelezve. A *Bevezetés* első mondatai szerint a népnyelvi gyűjtőmunka, amelynek nagyon értékes „másodlagos terméke" lett a mesegyűjtemény, az 1960-as évek elején indult meg.[57] Tehát a legkorábbi lehetőséget figyelembe véve mintegy 20 év telhetett el az első feljegyzés óta; a valóságban azonban valószínűleg ennél több is. Ekkor a mesemondó tehát már 68—70, 72 év körül lehetett.

A KATONA Imre által feljegyzett és közölt első változat jó stíluskészséggel, részletező kedvvel előadott terjedelmes mese (26 lapnyi), a PENAVIN Olga által közölt, SÁTAI Pál gyűjtötte második változat ennél sokkal rövidebb (5 és fél lapnyi).

E nagymérvű lerövidítésnek az az oka, hogy az első változat három típus összekapcsolásából áll: BERZE NAGY: 554. Hálás állatok + 571. Szomorú királykisasszony + 568.* Hűtlen feleség. (Azért hivatkozom elsősorban — itt a félreértések kikerülése érdekében kizárólagosan is — BERZE NAGY János típusaira, mert ott az illető mesetípus részletes ismertetése mellett a magyar változatok bő tartalmi ismertetése is megtalálható. Ez pedig az adott esetekben mindenkor elég nagy jelentőségű tényező.)

A második változatban viszont csak az 571. Szomorú királykisasszony típushoz tartozó részlet maradt meg viszonylagos teljességben, a másik két típusból csak töredékes elemek őrződtek meg.

Így az is érthető, hogy a mese „azonosságára" utaló megjegyzés a két gyűjteményből hiányzik. A mesecímek sem teljesen azonosak. KATONÁnál: A három aranyszőrű bakkecske, PENAVINnál: A fiú meg a három aranyszőrű kiskecske.

2. Érdekes bizonyító anyagot találhatunk ebben a kétszer feljegyzett mesében a formulák szerkezetmegőrző szerepére és makacs állandóságára is. A szomorú királykisasszony megnevettetésére szolgáló jelenség: a kecskékhez ragadó emberek és tárgyak sora fokozatosan alakul ki. A mindig új elemmel bővülő sor egy lineáris felépítésű haladványos formula felépítéséhez vezet. Ez a formula — természetesen mindig bővülő módon — ötször-ötször fordul elő mind a két mesében. A formula tehát a szerkezet megőrzésének egyik nagyon fontos eszköze. Valószínűleg a formulának, ill. következetes ismétlésének is köszönhető, hogy a mesének ez a része ép formában őrződött meg a másodszori elmondásban is.

[57] PENAVIN Olga 1971. 5.

Mind a két meséből közöljük a formula utolsó, a lánc összes elemét magában foglaló alakját. Ez a formulák kitartó állandóságáról is tanúskodik. A kettő között ugyanis alig van valami különbség, ha van, az szintén az első változat bizonyos fölényét mutatja (a 6 szóra kiterjedő, *k* hangra épülő alliteráció, amelyet 7 *o* hangra kiterjedő belső alliteráció követ).

— Haj, három aranyszőrű bakkecském ! Három lány a farodon, lán farán lapát, lapát nyelin vénasszony, vénasszony kötőjin katona, katona kezibe(n) kötőfék, kötőféken ló, lovon olló, ollón szabó, szabón muzsika, muzsikán cigány. Húzd rá cigány, likadjon ki a pofád ! (KATONA: *Kopácsi* 159—160.)

„. . . haj, három aranyszőrű bakkecském, három lány a farodon, lány farán lapát, lapát nyelin vénasszony, vénasszonyon katona, katonán a lova, ló farkán az olló, olló nyelin a szabó, szabó hátán muzsika, muzsikán a cigány. Húzd rá cigány, lukadjon ki a pofád !" (PENAVIN: *Jugoszláviai* 142—143.)

3. Nagyon érdekes módját figyelhetjük meg annak is, hogy egy — az adott esetben minden bizonnyal — felejtésből származó szerkezetromlást hogyan próbál kijavítani a mesemondó.

A második változatból a mesélő kifelejtette a hálás állatokat, így puszta kézzel toppan be a mesehős a csúf öregasszonyhoz szolgálatot keresni.

Ezen most már úgy javít a mesélő, hogy a csúf öregasszony egyéb mesei attribútumainak megtartása mellett, szokásos gonoszságát annullálja. Az öregasszony ugyanis így nyilatkozik önmagáról: „Nëm vagyok olyan rossz hírű, akármilyen csúf vagyok is. Nálam három nap az esztendő". (PENAVIN: *Jugoszláviai* 140.)

Ennek megfelelően az aranyszőrű kecskék megőrzése sem jelenthet különösebb problémát: „A gyerök meg kihajtotta a három aranyszőrű kecskét. Hát azok meg csak legelésztek, nem szaladtak azok széjjel, nem kótologtak azok el sehova sem. Egyik nap a másik után elmënt. Lejárt a három nap, . . .". (PENAVIN: *Jugoszláviai* 140.)

A kezdeti hiba kijavításával tudja tehát elérni a mesélő azt, hogy a hős megkapja a szokásos mesei jutalmakat, köztük azt a három aranyszőrű bakkecskét, amelyeknek olyan nagy szerepük van a mesének fent elemzett egyetlen épen maradt részletében.

A szerkezeti elemek nyújtanak a legtöbbet a mese legsajátosabb, uralkodó jellegű esztétikai minőségének a kialakításában: amelynek a lényege a vártnak és várhatónak a beteljesülése. Erre törekszik a mesemondó, és ez a mesét befogadó közösség igénye is. Így válik a mesélés és mesehallgatás (bizonyos fokig a meseolvasás is) az esztétikai kódolás és dekódolás egységének, szinte teljes mérvű azonosságának a megalkotójává, létrehozójává.

A kódolás—dekódolás egységére, ill. egymásba csapására érdekes például szolgálhat egy közelmúltban sugárzott tv-kisfilm. Az 1980. december 19. I. műsorában 22^{00}-kor kezdődő „Családi kör" aznapi adása egy rövid tv-film keretében a Jézuska vagy Télapó dilemmának a megoldására akart kísérletet tenni. (Írta és rendezte PALÁSTHY György.) A dilemmát ez a kisfilm úgy oldja meg, hogy — a JÓZSEF Attila-versre való utalással is — a három királyok beiktatásával kerüli meg ezt a valóban kényes kérdést. A családba véletlenül becsöppent öreg bácsi egyszerű, de leleményes ajándékot hoz a család — fenti probléma megoldása iránt nagyon érdeklődő — kislányának. A három királyok papírfiguráját hozza ajándékba, amely egy pálcára úgy van felerősítve, hogy az alatta meggyújtott gyertyákról felszálló meleg forgatja a három király figuráját. A kedves öreg vendég (Both Béla alakítása) úgy beszél a három királyról, mintha azoknak a gondja lenne, hogy utánanézzenek: minden gyerek megkapta-e már az ajándékát. Ezért — tipikus mesei szerkezeti elemként — többször is megnevezi a három királyt: Gáspár, Menyhért, Boldizsár. Az utolsó névhez az első említésnél hozzáfűzte: „a szerecsen király". A második előfordulástól kezdve a mese befejeztéig a mesét hallgató kislány — ragyogó arccal ! — ismételgeti meg Boldizsár epitetonját: „a szerecsen király". A mesélésnek ebben a szakaszában tehát már egy frissen megismert meseszerű elbeszélésben a kislány maga válik a történettel együtthullámzó dekódolóból a történet egy kis töredéke számára kódolóvá is. Remek megoldás volt rendező és színész részéről egyaránt.

A népmese tehát igen nagy mértékben megfelel a LOTMANN-féle „azonossági esztétikának", amely szerint egyes alkotások azáltal válnak széppé, hogy nincs bennük új.[58]

De nem hiányzik a mesékből az az esztétikai sajátosság sem, amelyet Solomon MARCUS a tudományos és költői kommunikáció appozíciói közt szerepeltet; ezek szerint a költői közlés egyik velejárója az előreláthatóság alacsonyabb foka,[59] tehát bizonyos meglepetések nyújtása.

Mivel most éppen az ellenkező előjelű problémát tárgyaljuk, a népmesének a meglepetés esztétikájának a területére tartozó eszközeivel nem foglalkozunk.

8.

A meseszerkezet hiányosságai, ki nem javított hibái a szerkezet fellazulásához, fokozatos romlásához vezethetnek. A meseszerkezet romlása magával hozza a kódolás—dekódolás hagyományos egységének a fokozatos felbomlását is. A követni nem tudás viszont bizonyos érdektelenséget szül a hallgatókban, ez az érdektelenség visszahat a mesélőre is; legtöbbször éppen abban az irányban, ahonnan a romlás elindult, így ez a szerkezet további romlásához vezethet.

A hallgatók igénye és a mese minősége közt NAGY Olga is határozott összefüggést figyelt meg. Szerinte is a mesék értékeinek a csökkenéséhez vezet az, ha a közönség közömbös marad a mesével szemben, hallgatja ugyan, de nincsenek határozott igényei a mesékkel kapcsolatban.[60]

Erre a jelenségre több példát szolgáltathatnak a legújabb népmesegyűjteményeink. Legtipikusabb ilyen jellegű hiányosságokat talán leginkább Ámi Lajos meséiben figyelhetünk meg. A gyűjtőnek, ERDÉSZ Sándornak az a megfigyelése, miszerint Ámit nem zavarja a hallgatóság közbeszólása, de nem szereti, ha komoly meséiből tréfát csinálnak,[61] úgy is igaz lehet, hogy Ámi nem fordít kellő figyelmet a hallgatók közbeszólásaira, a közbeszólások néha boszszantják is.

Ha valamilyen magyarázatot akarunk keresni az alább egy-egy példával is illusztrált szerkezeti hiányosságokra: a legszembetűnőbb tévedések javítatlanságától egészen mintegy a mese szerkezetének a széteséséig, akkor elsősorban a mesemondói—mesehallgatói kölcsönös együttmunkálkodásnak a hiányára kell gondolnunk.

Kevésbé hibáztatható a mesék esztétikai értékének a devalválódásában az a tényező, hogy Ámi Lajos meséiben igen nagy mennyiségű nem mesei elem: a mindennapi élet, a történelem eseményei mellett *Homérosztól* és a *Bibliától*, a GOETHE-i, ARANY János-i reminiszcenciákon keresztül a GRIMM mesékből származó a ponyvai és cow-boy filmek útján közvetített hatásokig igen széles körű az az anyag, amelyet még tovább színesítenek Ámi termékeny fantáziájának a termékei: a sárkányokból való gyógyszappan-főzés; műtrágyakészítés; a sárkányi eredetű embriók kioperálása stb.

A sokféle forrásból való merítés szóhasználati zavarokban is megnyilvánul: a család szó Áminál következetesen *csalárd*, a táviratot *megbocsátják*,

[58] NAGY Olga 1978. 46. alapján idézzük.
[59] MARCUS, Solomon 1977. 153. 46. appozíció.
[60] NAGY Olga 1978. 12.
[61] ERDÉSZ Sándor 1968. 41.

arkangyal és karangyal kontaminációjaként jött létre a *karkangyal*, a király *erődítményt* küld a harcoló seregnek, a szerelmeskedők a *jénusz* játékát játszák el stb.

A mesék élvezhetőségének, esztétikai értékük csökkenésének egyik oka, minden bizonnyal, a szerkezeti hiányosságok, tévedések kijavítatlansága, a szerkezet lazasága, felbomlása, sok esetben a teljes hiánya.

Így pl. a 2. sz. mesében a Veresálnok vitéz azonos a szokványos álhőssel, a 4. számú mesében viszont Veresálnok vitéz a mese főhőse.
A 6. sz. mese címében szereplő hétfejű sárkánynak a mesében három feje van.
A 63. sz. mesében a Nagyehető, Nagyiható mesehősök nem viselkednek a nevük alapján elvárható módon.
A 10. számú mesében a mesehősnek és húgának három—három különféle neve van: Kis Pista, Gábor, Böngyör János; ill. Kis Zsófi, Kis Julcsa, Böndör Julcsa. Hasonló jelenséggel elég gyakran találkozunk (pl. 17., 23. sz. mesék).
A 15. sz. mesében a mese elején szereplő grófné a mese végén királyné lesz; a szerepcsere viszont a ponyvai ízű és eredetű novella mesehősnőjét bizonyos fokig tündérmesei szereplővé avatja.
A 22. sz. mesében a mesélő külön is figyelmeztet arra, hogy akkor a kivégzés nem akasztással történt, hanem „bárddal bárdolták le" az elítélt fejét, akit néhány mondattal utóbb az akasztófa alá visznek, hogy végül mégis csak „lebárdolják" a fejét.
A nagymértékben bomlott szerkezetű mesék (mint amilyenek többek közt a 3., 5., 12., 22. számúak) közül csak egyet elemzünk kissé részletesebben, az 5. számút: A mese azzal indul, hogy a mesehős a háború utáni férfihiányon azzal akar segíteni, hogy a sárkányokat egyfejű emberré operálja, hogy minden lánynak juthasson vőlegény. Bele is kezd ebbe a munkába, később azonban megöli a sárkányokat, szappant főz belőlük. Köztársasági elnök lesz, de Bécsben lakik, mert akkor még Bécs volt Magyarország fővárosa. Sárkányországból hozott labdából kifejlődő szarkalábon forgó várban lakik, anyósával Csúnya Zsuzsával és feleségével, Csúnya Zsuzsa világszép lányával. Anya és leánya állandóan veszekszenek, a mese befejezése annak a közléséből áll, hogy a két veszekedő asszony végleg összeveszett egymással.

Vannak Ámi meséi közt is szép, a meseszerkesztés szempontjából is elfogadható mesék (7., 16., 30., 78.); legendák (96., 100., 101.), ill. novellamesék (110., 112., 115., 121.); tréfák (147., 167.); hazugságmesék (210.); babonás történetek (223., 224) és állatmesék (225., 231., 248. sz.).

Ámi Lajos meséinek a széthullással fenyegető szerkezetét azonban gyakran támogatják a mesei fordulópontokra jellemző stilisztikai alakzatok, mint pl. az eléggé következetesen alkalmazott névmáshalmozás mellett a szó szerinti ismétlések és a sajátos mesei formulák is.

A tények ismeretében igazat kell adni Erdész Sándor megállapításának, hogy Ámi Lajos kissé megalapozatlanul hivatkozik arra, hogy nem kedveli a mesei formulákat.[62]

Meséiben valóban elég gyakran található hagyományos mesei formulák közül csak egyet említünk meg: a viszonylag igen gyakran szereplő, a széles körben való hírüladás jelentésű „megütötték hét ország dobját" — formulát. Erről a formuláról azt állapítja meg a cigány népmesével foglalkozó munkájában Vekerdi József, hogy ez a szókapcsolat azok közé az önálló cigány nyelvi alkotások közé tartozik, amelyek „a magyarországi oláh cigány nyelvjárásra korlátozódnak, tehát cigányságunk stílusteremtő képességének bizonyítékai".[63]

[62] Erdész Sándor 1968. 41.
[63] Vekerdi József 1974. 69.

	A mese tartalma	A meseszerkezetet szilárdító stilisztikai elemek
Bevezetés	Hosszabb tréfás mesekezdet Rövidebb mesekezdet	mesekezdő formula „Vót . . . egy király . . .” formula (fentebb szó szerint közölve)
530 I* A.	A király udvarában égigérő fa.	$a + a_1 + a_2 + b$: egyedi formula a fa jellemzésére
	A király olyan embert keres, aki a fára fel tud mászni.	$a + a_1 + a_2 + a_3$: félig egyedi formula a keresett vállalkozók megjelölésére
	A király kis kanásza jelentkezik. A király végül elfogadja a jelentkezését.	névmáshalmozással is kiemelt párbeszéd
	A fiú mászik a fán fölfelé. Az első pár bocskor elszakadása.	$a + a_1 + a_2$ = összesen 3 nap alatt szakadt el az első pár bocskor
	Mind a három pár bocskor elszakadt, mire a hetedik nap elérte a fa koronáját.	a hármas, hetes szám
531 I* A, B *összekapcsolása*	Meglátja a fenti világ leányát.	
	Elszakad az alsó világtól.	névmáshalmozással kiemelt monológ
	Visszadobja az utolsó pár bocskort és a kis baltát.	túlzás a fa magasságának a kifejezésére: a balta nyele kirohad, mire leér a földre
531 I* B.	Megismerkedik s fenti világi kastéllyal és egy abban lakó leánnyal;	$a + a_1 + a_2 + a_3$ formula a kastély nagyságának az érzékeltetésére; hasonlat a leány szépségének a kifejezésére
	a leány szolgálatába szegődik	hagyományos párbeszéd névmáshalmozással és a szokásos fordulatokkal: köszönés — „ahol a madár se jár” — „szolgálatot keresek” stb.
Átkapcsolás az 552. típusba D^3		
	A főhős nem mehet be a tizenkettedik szobába.	a hősnő párbeszédszerű monológja, a tizenkettes szám
	A főhős a tilalom megszegésére készül.	névmáshalmozással kiemelt monológ
	A tizenkettedik szobában fogvatartott hétfejű sárkányt a szájaiba öntött vízzel, ill. a középső szájba dobott almával kiszabadítja. Ezért a sárkány „három országot” ad neki.	párbeszéd: „adok egy országot”, „kapsz egy országot” formulák ismétlése; a háromszor két-két szájba öntött víz = összesen hat fejet jelent, a középső szájba dobott alma teszi teljessé a hetes számot; képlete: 3+1

	A mese tartalma	A meseszerkezetet szilárdító stilisztikai elemek
	A kastély istállójában levő három táltosló és a szép leány, Etelka, aki most már a főhősnek Jánosnak a jegyese szemrehányással illetik Jánost; János is bánja ostoba tettét.	párbeszéd névmáshalmozás
	A sárkány elviszi János feleségét, ahogy kilépnek az esküvőről.	párbeszéd a „három országot adtam" – „háromszor elgyühetsz" formula megismétlésével
552. E.	János első próbálkozása felesége visszaszerzésére az első táltoslovon.	késleltetés és a távolság kifejezésére egy $a + a_1 + bb + b_1b_1 + c + c_1 + c_2$ képletű egyéni formulával: „Mönnek, röpü(l)nek hegyen-völgyön, ország-ru(l) országra, erdőn, síkon, mezőn keresztül" (KATONA: *Kopácsi* 40.)
	Megpillantja a feleségét.	$a + b + c$ formula a kúthoz menő feleség leírása
	Beszélgetnek egymással. János rábeszéli a feleségit, hogy menjen el vele.	párbeszéd
	A sárkány lova jelzi a gazdájának, hogy elvitték a gazdaasszonyt.	tanulmányunkban már fentebb is idézett, hagyományos formájú párbeszéd („Kutya egye a májadat ... Szép széna előtted" ... stb.)
	A sárkány visszaveszi az asszonyt.	az „egy ország levan" formula ismétlése
	János második kísérlete felesége visszaszerzésére.	párbeszéd János és lova közt, a kútra menő feleség fenti leírásának elnagyoltabb megismétlése: $b + c$ a sárkány és lova közti párbeszéd megismétlése „már két ország levan" formula újbóli megismétlése
	A harmadik, szintén sikertelen kísérlet.	ua. mint a másodiknál, a záró formula értelemszerű változásával: „most már a három ország lejárt"

Ezzel még csak növekedni látszik az a fentiekben elemzett nagyon bő forrás, amelyből a félcigány, félmagyar származású, magát következetesen cigánynak valló Ámi Lajos gyarapította a felhasználható mesei készletanyagot.

Találunk Ámi Lajos meséiben nagyon szép, népköltészeti fogantatású hasonlatokat, érdekes párbeszédeket is. A mindennapi élet eseményeinek a bejátszódásait Ámi eleven fantáziája néha humoros epizódokká formálja, amelyektől nem lehet megtagadni bizonyos ötletességet sem. Egy ilyent említünk mindjárt az első számú meséből: a mesehős betöri az orrát, mert boldog örömében felugrik, hogy elkapja a feje felett repülő varjút, hogy ma született fiának legyen mivel játszania.

9.

Befejezésül a fentiekben már sokszor emlegetett, gyűjtője által is joggal „az egyik legszebb magyar népmesének" tartott,[64] a kopácsi gyűjteményben a 2· sz. „Az égig érő fa" c., Horváth Antal által elmondott (KATONA: *Kopácsi* 35—64.) mesének a részletes elemzését végezzük el elsősorban a *szerkezet* vizsgálata szempontjából.

A mese BN 530 I*: Az égigérő fa + 552: Állatsógorok típusok összekapcsolásából áll.

Az elemzés során a BERZE NAGY János-féle katalógus követése azért látszik a legmegfelelőbbnek, mert az adott mesében — ugyanúgy mint a népmesék többségében — a típuskapcsolás típus-részletek összekapcsolását jelenti. A BERZE NAGY-katalógus típusképei éppen a szerkezet áttekintése szempontjából nyújtanak nagyon jó szolgálatot.

A második előfordulásnál (fogunk vele többször is találkozni) szeretnénk röviden utalni egy a mesei hármasság kerekdedségének a megőrzését szolgáló törekvésre, amely — úgy látszik — a mesemondó sajátja. (Nyomai ugyanis felfedezhetők a kötet szintén tőle származó 4. számú meséjében is, az alvilágról való felkerülés epizódjában.)

A sárkány megszabadítása is — ahogy láttuk — egy *3 + 1* képletet adott: Háromszori víz öntés a sárkány két-két szájába plusz a teljes megszabaduláshoz a középső szájba alma dobása. A vízzel való itatás leírásában a mesélő mind a három alkalommal kiemeli, hogy a szélső fejektől befelé haladva történt a sárkány megitatása. Hogy a páratlan, a középső a hetedik fej se maradjon funkció nélkül, szükség volt arra, hogy az (egyébként teljesen indokolatlanul) bezáródott ajtó kinyitása érdekében a sárkány hetedik, középső szájába almát kellett dobni.

A mostani epizódsorban eddig láttuk a feleség visszaszerzésére tett, a formulák megtartásáig teljesen azonos három kísérletének a leírását. A hőst a sárkány a harmadik kísérlet során már csak azért sem pusztíthatta el, hiszen „három országot" ígért neki.

	A negyedik kísérlet	párbeszéd János és táltoslova, ill. János és felesége közt, párbeszéd a sárkány és lova közt, azzal a kis változással, hogy most nincs idő evésre, ivásra
	A sárkány szétszaggatja Jánost. Felesége összeszedi férje testének a maradékait és a lovával hazaküldi.	a sárkány monológja Etelka monológja
552. F2	A főhős feltámasztása; a kígyótól kapott élesztőfűvel lova életre kelti.	párbeszéd a ló és a kígyó közt a lóval való hagyományos párbeszéd („de jót aludtam . . .")
552. G2	Ismét visszatérnek a sárkány lakására, de a táltosló tanácsára, most titkon találkozik a feleségével.	párbeszéd a ló és gazdája közt, a ló tanácsa: hogyan lopózzék János a feleségéhez: a végrehajtás a tanács megközelítően pontos megismétlésével történik
	Arra kéri, hogy tudja meg a sárkánytól, hogy honnan származik a lova.	párbeszéd névmáshalmozással
	Az asszony háromszor megkérdezi a sárkánytól, hogy honnan származott a lova.	párbeszéd az asszony és a sárkány közt, névmáshalmozással; a sárkány kérdésenként fokozódó erejű megtorlásával:

[64] KATONA Imre 1972. 405.

Így tehát a fenti *3 + 1* képlethez hasonlóan a negyedik kísérlet hozza a mesei fordulat szempontjából szükséges új momentumot, a hős (ideiglenes) halálát.

Újból a *3 + 1* képlet: háromszori megkérdezés — háromszori, fokozódó erejű megtorlás: az első pofontól ajtóig, a másodiktól a konyhába, a harmadiktól az udvarba és asszony.

Az így befejeződött hármas ismétlés után jön a megoldás:

	A sárkány pontos útbaigazítást ad arra nézve, hol található lovának a még nagyobb erejű testvére: az öreg boszorkánynál.	hosszú részletező útbaigazítás és
	Ezt az asszony elmondja a férjének.	a fenti útbaigazítás majdnem szó szerinti megismétlése (közölve tanulmányunk 6. fejezetében)
552. H	Útban az öregasszony háza felé János jót tesz három állattal: a partra vetődött halacskával, tőle egy halpikkelyt kap;	lírai hangulatú párbeszéd, lírai hangú monológ
	egy tört szárnyú vadkacsával, azt az élesztőfűvel meggyógyítja, tőle egy tollat kap;	hosszabb párbeszéd a vadkacsa bizalmatlanságának a leküzdésére
	törött lábú rókával;	a fentiekhez hasonló párbeszéd
	az élesztőfűvel azt is meggyógyítja,	a meggyógyult róka örömteli szökdelése egy $(a+a^1)+(b+b^1)$ alakzat keretében leírva
552. I	Megérkezés az öregasszonyhoz	hagyományos formájú párbeszéd (köszönés, „Köszönheted, hogy öreganyádnak szólítottál . . . kilencvenkilencnek már karón van a feje" — „ahol a madár se jár . . ." „szolgálatot keresek", „én megfogadlak")
	A feladat: három napig három lovat kell megőrizni.	a hármas szám kétszer, párbeszéd névmáshalmozással
	Első nap: János elalszik a legelőn. A lovak eltűnnek.	sajátos (egyéni) formula „meleg szellő . . . megérintette a szömit"
	János gondolkodik, hogyan szerezhetné vissza a lovakat. A halpikkely meggörbítésével előhívja a halacskát.	monológ névmáshalmozással
	A hal megmondja, mi a teendő. Így a hallá változott lovak ismét lovakká változnak.	párbeszéd, pontos cselekvési útmutatással, az útmutatás közel szó szerinti megismétlése a végrehajtás leírása során
	János hazahajtja a lovakat.	köszönés és párbeszéd
	Az öregasszony az istállóban veri és szidja a lovakat.	hasonlat a verés erősségére, szitkozódás névmáshalmozással

	Megjelenik a róka.	párbeszéd
	A róka részletesen ismerteti azt a stratégiát, amelyet követniük kell: a róka majd elviszi a boszorkány kedvenc kakasát; míg a boszorkány a kakas után szalad, János a kantárszárral üsse meg a boszorkánytól elhagyott tojásokat, azok lovakká válnak.	a részletes tanácsadás, nyomatékosító névmáshalmozással
	A fentiek megvalósítása: a kakast vivő rókát kergeti és szidja az öregasszony.	névmáshalmozással nyomatékosított átkozódás
	János a tojásokat lovakká változtatja.	az esemény leírása névmáshalmozással.
	Az egyik ló, a vasderes, tudja már, hogy ő lesz Jánosnak a lova.	
	Hazafelé menet elmondta a ló, hogy holnap csak őt válassza, ha koszos is lesz.	párbeszéd, névmáshalmozással
	Elmondta, hogy az éjjel milyen rémségekkel fogja Jánost ijesztgetni a boszorkány, hogyan próbálja majd megölni Jánost.	nyelvével feni meg a kardját, hasonlatok, szidalmak, névmáshalmozás
	Elmondja azt is, hogy János hogyan védekezzék.	névmáshalmozás
	Hazaérkezés a lovakkal; a lovak megbüntetése.	köszönés, párbeszéd szidalmak
	Vacsora és lefekvés. Éjszaka: a vasderes által megjövendölt események bekövetkezése.	a vasderes által előre megjósolt dolgok közel szó szerinti megismétlése
	János megkapja a jutalmat, a vasderest (egyelőre még piszkos csikó alakjában) és a rozsdás kardot.	párbeszéd névmáshalmozással a koszos csikó (a leendő vasderes) leírása = a vasderes előrejelzésének szinte szó szerinti megismétlésével
	Hátán cipeli János a piszkos csikót.	háromszoros, közel szó szerinti ismétlés: 1. a vasderes megmondta előre, 2. ugyanazt mondta a boszorkány is; 3. János végrehajtja, amit azok mondtak
552. K	A koszos csikó vasderessé változik. Elmennek visszahozni János feleségét.	hagyományos párbeszéd névmáshalmozással, János és a lova között: „Hogyan menjek . . . mint a szélvész, vagy mint a gondolat? . . . se tebenned se énbennem hiba ne legyen!" (a teljes párbeszédet közöltük fenntebb)

A feleség megpillantása.	az első három kísérlet alkalmával már háromszor ismételt kép negyedszeri (részleges) megismétlése: az asszony vizet merít a kútnál
Találkozás és útnak indulás hazafelé.	párbeszéd
A sárkány lova toporzékolással tudatja, hogy elvitték az asszonyt.	a sárkány és lova közti párbeszéd ötödszöri megismétlése. A sárkány lova szerint most sehogy sem tudják utolérni Jánosékat.
A sárkány elpusztítása.	párbeszéd a két ló közt,
János lova azt kéri a testvérétől, hogy dobja le hátáról a sárkányt. Ez megtörténik.	hasonlatok az elpusztított sárkányról
Hazaérkezés, lakodalom.	elnagyolt leírás, mert még nem az a funkciója, hogy befejezze a mesét.

A második nap leírása a fentivel lényegében minden mozzanatban megegyezik. Közel szó szerinti egyezés figyelhető meg annak a leírásában, hogy a „szemét megcsapó szellő" hogyan altatta el a fiút.

Ebben az esetben a mesemondó megmaradt a hármas ismétlés keretén belül. A harmadik napi feladat azonban összetettebb mint az első két napi. Az így megnyilvánuló fokozás hatását a mesélő még egyéb stilisztikai eszközök nagyobb mérvű alkalmazásával is erősíteni igyekszik.

A harmadik napi események elemzését onnan folytatjuk, amikor János a lovak megkeresése érdekében megidézi a rókát.

Mesélőnknek a szimmetria és a mesekerekség iránti érzékéről és igényéről már többször volt szó. Ennek a szolgálatában áll a mesét befejező — a mesélő egyéni leleményének látszó — epizód is. János megnősül a felső világban, de nem szeretné cserben hagyni a lenti királyt és leányát sem, ezért egy hozzá hasonló szép fiatalemberrel táltoslovakon leszállnak az alsó világba. A király rögtön meggyógyult a magukkal vitt almától. A királyleány és a fiatalember is boldogok lettek egymással.

Mesezárás	hosszabb mesezáró formula, két rövid mesezáró formula (fentebb szó szerint közölve)

A fenti elemzés arra akart rámutatni, hogy a mese esztétikai értéke szempontjából milyen nagy jelentősége van a meseszerkezetnek, a szerkezet következetes, logikus felépítésének. Ez adja meg egy-egy mese befejezettségét, kerekded jellegét.

A mese esztétikai értékeit fokozzák a benne a maguk helyén felhasznált hagyományos vagy egyedi leleményből születő formulák és formula értékű egyéb alakzatok. Felhívják a figyelmet a mese súly- és fordulópontjaira, ugyanakkor ösztönzést adnak és alkalmat teremtenek az elgondolkodásra, elmélyedésre, elősegítik a mesei folyamattal való együtthullámzást.

Mindennek nagy szerepe van a kódolás és dekódolás minél nagyobb mértékű összhangjának, a két tevékenység minél tökéletesebb szinkronjának, minél teljesebb azonosulásának a megteremtésében is.

Az elemzett mese szépségének is ez — ha nem is az egyetlen —, de az egyik legfontosabb forrása.

IRODALOM

ARANY János
1864 *Eredeti népmesék.* Összegyűjtötte MERÉNYI László I., II. kötet, Pest, 1861. (Könyvbírálat). (Mi a Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840—1900). Szerkesztette DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. alapján közöljük. A lapszám erre a kiadásra utal.)

ARANY László
1867 *Magyar népmeséinkről.* Budapesti Szemle 1867. (Mi a Folklorisztikai tudománytörténet. Szöveggyűjtemény I. (1840—1900). Szerkesztette DÖMÖTÖR Tekla, KATONA Imre, VOIGT Vilmos. Kézirat. Tankönyvkiadó, Budapest, 1978. alapján közöljük. A lapszám erre a kiadásra utal.)

ARNOLD, I. V.
1978 *Znacsenyije szilnoj pozicii dlja interpretácii hudozsetvennogo tekszta.* Inosztrannije jaziki v skolje 1978/4. 32—41.

BANÓ István
1957 *Dr. Berze Nagy János Magyar népmesekatalógusa.* In: Dr. BERZE NAGY János: Magyar Népmesetípusok. Pécs. I. 7—25.
1981 *Három archaikus mesei stíluselem generatív nyelvelméleti megvilágításban.* Ethnographia XCII. 1—13.

BAUSINGER, Hermann
1968 *Formen der „Volkspoesie".* Grundlagen der Germanistik, 6. Berlin

BERZE NAGY János
1936 *Mese.* In: A Magyarság Néprajza. Budapest. III. 256—326.
1957 *Magyar népmesetípusok.* A bevezető tanulmányt írta és a tudományos szerkesztést végezte dr. BANÓ István, Pécs. I—II. kötet.

DÖMÖTÖR Ákos
1962 *Sarkadi népmesék.* Gyula

ERDÉSZ Sándor
1968 *Bevezetés.* In: Ámi Lajos meséi I—II—III. kötet. UMNGy XIII—XIV—XV. kötet. Budapest. 5—86.

FARAGÓ József
1974 *Láttatás a mesélésben.* In: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Sajtó alá rendezte VOIGT Vilmos. Budapest. 96—97.

HONTI János
1937 *A mese világa.* Budapest

HOPPÁL Mihály
1980 *Az „első" mese. Az ismétlés szerepe a folklórban.* In: HORVÁTH István—VERES Antal (szerk): Ismétlődés a művészetben. OPUS, Irodalomelméleti Tanulmányok 5. Budapest

KATONA Imre
1972 *Utószó: A kopácsi népmesék.* Jegyzetek. In: Sárkányölő ikertestvérek. Kopácsi népmesék. Újvidék.

KOVÁCS Ágnes
1967 *Jegyzetek.* In: Rozsályi népmesék. Gyűjtötte BÉRES András. UMNGy XII. kötet. Budapest. 431—514.
1969 *A népmese prozódiájáról.* MTA I. Oszt. Közl. 26. 183—242.
1974a *A népmese látványszerűsége.* In: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Sajtó alá rendezte VOIGT Vilmos. Budapest. 25—26.
1974b *Gesztusok és hangutánzás a mesében.* In: A szájhagyományozás törvényszerűségei. Sajtó alá rendezte VOIGT Vilmos. Budapest. 94—95.
1980a *Meseszerkezet* (címszó) In: Magyar Néprajzi Lexikon. Főszerkesztő ORTUTAY Gyula. Budapest. III. kötet. 579.
1980b *A mesenyelv-ritmusához.* In: SZEMERKÉNYI Ágnes (szerkesztette): Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Budapest. 75—124.
1981 *Hol kezdődik a mese.* Népi Kultúra — Népi Társadalom XI—XII. Budapest

MARCUS, Solomon
1977 *A nyelvi szépség matematikája.* Válogatta, szerkesztette és a bevezető tanulmányt írta MÁTÉ Jakab. Budapest

MINER, Earl
1968 *A költői formulák összehasonlító vizsgálatához.* Ethnographia LXXIX. 225—240.
NAGY Olga
1974 *Hősök, csalók, ördögök. Esszé a népmeséről.* Bukarest
1978 *A táltos törvénye. Népmese és esztétikum.* Bukarest
PENAVIN Olga
1971 *Bevezetés.* In: Jugoszláviai magyar népmesék. UMNGy XVI. kötet. Budapest, 5—23.
PROPP, Vlagyimir Jakovlevics
1975 *A mese morfológiája.* Fordította SOPRONI András. Budapest
SÁNDOR István
1965 *A mesemondás dramaturgiája.* Ethnographia LXXV. 523—556.
ROŞIANU, Nyikolae
1974 *Tragyicionnije formuli szkazki.* Moszkva
SZEGEDY-MASZÁK Mihály
1980 *A művészi ismétlődés néhány változata az irodalomban és a zenében.* In: HORVÁTH István—VERES Antal (szerk.): Ismétlődés a művészetben. OPUS, Irodalomelméleti Tanulmányok 5. Budapest
VEKERDI József
1974 *A cigány népmese.* Budapest
VOIGT Vilmos
1972 *A folklór alkotások elemzése.* Budapest
1979 *Mese.* In: ORTUTAY Gyula (szerk.): A magyar folklór. Budapest. 205—257.

István Banó

MÄRCHENSTRUKTUR UND ÄSTHETIK

(Auszug)

Die mit Hilfe der Sprache zustande kommenden Kunstschöpfungen folgen einem doppelten Kode. Bei ihrem Entstehen spielt außer dem grundlegenden sprachlichen Kode auch der künstlerische Kode eine Rolle. Ihre Entkodung ist ebenfalls doppelter Natur.

Ein eigener Charakterzug der Volksdichtung, der sie von der Kunstdichtung unterscheidet, ist das zeitliche Zusammenfallen von Kodung und Entkodung. In der Kunstdichtung dagegen sind Kodung und Entkodung durch einen längeren Zeitraum getrennt. Zur Verwirklichung der Einheit von Kodung und Entkodung verfügen die einzelnen Kunstarten der Volksdichtung über eigene Bedingungen und eigene Mittel. Die vorliegende Studie untersucht dieses Problem im Zusammenhang mit dem Volksmärchen. Sie beschäftigt sich mit dem Wichtigsten, mit der Rolle der Struktur, beziehungsweise mit der Rolle, die diese bei den Möglichkeiten der gleichzeitigen Entkodung spielt.

Vom Standpunkt der Struktur kann man an den Bausteinen des Märchens viele ähnliche Züge wahrnehmen: in der Struktur der Elemente, Motive, Episoden, Formeln und Zwiegesprächen (Mikrokomposition) und in der Struktur des ganzen Märchens (Makrokomposition).

Der Verfasser stellt vom Standpunkt des strukturellen Aufbaus einige traditionelle, beziehungsweise jüngere individuelle Formeln und Wendungen vor, analysiert und gruppiert sie. Das in ihrer Struktur vorhandene wichtigste Mittel des Strukturierens ist die Wiederholung und die durch Wiederholung geschaffenen verschiedenen Formen.

Die das traditionelle Volksmärchen in eine Einheit zusammenfassende Struktur sichert die Einheit von Kodung und Entkodung dadurch, daß sie während der Erzählung und des Anhörens des Märchens sowohl dem Erzähler als dem Zuhörer Sicherheit bietet. Das traditionelle und unversehrte Volksmärchen kann nämlich so lange kein Ende nehmen als es nicht die Funktion der im Text des Märchens aufgenommenen sämtlichen Elemente erfüllt. Die Märchenstruktur kann deshalb mit einem Kreis verglichen werden, der sich im Laufe des Märchens abzeichnet. Dieser Kreis öffnet sich bei Beginn des Märchens und schließt beim Ende desselben.

Die gegen die Logik der Märchenstruktur begangenen Fehler werden von den Hörern frühzeitig wahrgenommen und in der Regel auch beanstandet. Auch dies ist ein Beweis, daß die Entkodung bis zum Ende mit der Kodung im Synchron ist. In gewissen Fällen bemerkt der Märchenerzähler frühzeitig, daß er sich gegen die Logik der Märchenstruktur vergangen hat. In solchen Fällen versucht er, teilweise in sehr interessanter Form, seinen Fehler auszubessern. Auf Grund einiger jüngerer Volksmärchensammlungen teilt der Verfasser einige Beispiele mit.

An anderen Beispielen weist die Studie nach, was die Formeln und Zwiegespräche der Märchen in der Bewahrung der Märchenstruktur für eine wichtige Rolle spielen. Unsere modernen Volksmärchensammlungen teilen — im Bestreben authentische Texte zu bringen — auch Märchen mit, in denen infolge von Strukturmängeln auch der ästhetische Wert der vorgetragenen Märchen abnimmt. Beim Bewahren dieser unsicher gewordenen Märchenstrukturen spielen aber bis zu einem gewissen Grade auch die Formeln eine Rolle in diesen Märchen.

Im abschließenden Teil seiner Studie analysiert der Verfasser ein traditionell aufgebautes, klassisch schönes Volksmärchen, um die obigen Thesen zu illustrieren. Er teilt zunächst kurz den Inhalt des Märchens mit, schildert dessen Struktur und weist auf die Formeln und anderen stilistischen Mittel hin, die bei der Betonung und Hervorhebung der strukturellen Elemente eine wichtige Rolle spielen.

Lengyel Dénes

Álmos vezér születésének mondája

Egyszerű, sőt toldott-foldott mondának látszik, pedig mondanivalója végtelenül gazdag, rokonait pedig aligha lehetne felsorolni. Úgy tűnik, mintha nem lenne több egy pogány mondatöredéknél, amelyet keresztény szerzője meggyőződésből vagy óvatosságból bibliai idézetekkel látott el. Ami ANONYMUST, a szerzőt illeti, ő szándéka szerint talán nem is gondolt ennél többre, ebben az esetben mondája valóságos trouvaille, de telitalálat. A pogány töredék beillesztése a maga helyére, abba a hatalmas gondolatkörbe, amelynek mind a magyar őshit, mind a keresztény vallás szerves része. Mindezt azonban bizonyítanunk kell.

Álmos vezér mondáját ANONYMUS *A magyarok cselekedeteiről* harmadik fejezetében beszéli el. A rövid fejezet első részéből megtudjuk, hogy Ügyek, aki Mágóg királytól származott és Szittyaország vezére volt, feleségül vette Önedbelia vezér Emes nevű lányát. Ettől fia született, aki az Álmos nevet kapta.

A fejezet második részét PAIS Dezső így fordította magyarra:

> „Azonban isteni, csodás eset következtében nevezték el Álmosnak, mert teherben levő anyjának álmában isteni látomás jelent meg, turulmadár képében és mintegy reá szállva teherbe ejtette őt. Egyszersmind úgy tetszett neki, hogy méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el. Mivel tehát az alvás közben feltűnő képet magyar nyelven álomnak mondják és az ő születését álom jelezte előre, azért hívták őt szintén Álmosnak. Vagy azért hívták Álmosnak — ami latinul annyi, mint szent —, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők. De erről ne többet!"

Már GYÖRFFY György rámutatott[1] ANONYMUS eredetiségére: a mondát feltehetően szóhagyomány alapján jegyezte fel és „saját keresztény és deáki szemléletének megfelelően átalakította és egyéni kifejezőkincsével öntötte latin nyelvbe".

Ez az eredetiség a műfaj határain belül érvényesül: ANONYMUS megőrzi a születési monda szerkezetét, ez a jövendölést, a különös nászt, a jóslatot, a névadást tartalmazza. A teljes változat tehát gazdag elemekben, de a csonka változatok ezeknek csak egy részét foglalják magukban.

A születési monda első eleme olyan jövendölés, amelyben az égi hatalom egy asszonynak, lánynak fiúgyermeket ígér. Ezt ANONYMUS nem találta meg a pogány mondában, amely a galambász héja[2] nászát beszéli el, annál több ilyen jövendölést tartalmaz a biblia. Lukács evangéliumának első részében az angyal így adja hírül Keresztelő János születését:

[1] GYÖRFFY György 1948. 41.
[2] PAIS Dezső 1975. 307.

„Ne félj, Zakariás; mert meghallgattatott a te könyörgésed, és a te feleséged, Erzsébet szül neked fiat, és nevezed az ő nevét Jánosnak." (Lukács I 13.)

Jézus születését Gábriel angyal így jövendöli:

„Ne félj, Mária, mert kegyelmet találtál az Istennél.
És imé fogansz a te méhedben, és szülsz fiat, és nevezed az ő nevét Jézusnak." (Lukács I. 30, 31.)

Több ótestamentumi helyet is idézhetnénk, találunk is ilyeneket a *Scriptores rerum Hungaricarum*ban a latin szöveg jegyzeteihez fűzve.

Amikor ANONYMUS kereszténynyesít, azt hirdeti, hogy a különös „héjanász" isteni eredetű: két hitvilág amúgy is összetartozó mitológiáját kapcsolja össze. Mindkettő azt vallja, hogy a jövendő az égiek akaratától függ, attól kell várni a jobb jövőt, a csodálatos gyermek születését is.

ANONYMUS ilyen szavakkal emeli magas szférába mondanivalóját: ab eventu divino = isteni, csodás eset következtében; divina visio = isteni látomás. ANONYMUS sem itt, sem másutt nem lát ellentétet abban, hogy a pogány magyarokat a keresztény Isten vagy Szent Lélek segíti. Ezért a különös nászt bibliai jellegű jövendölés vezeti be.

Ennek a jövendölésnek közelebbi rokona is van: ifj. HORVÁTH János rámutat, hogy HARTVIK püspök Szent István királyról írt legendájában ugyancsak bibliai eredetű jövendölés található, s ennek funkciója a pogány turul monda semlegesítése.[3]

A Szent István királyról szóló *legenda maior*ban ilyen jövendölést találunk, amely Géza fejedelemnek szól, akinek sok érdemét elismerik:

... mirabili visione noctu consolatur eum dominus, fecit adstare sibi iuvenem delectabilem aspectu qui dixit ei: pax tibi Christi electe, iubeo te de sollicitudine tua fore securum ... De te filius nasciturus egredietur, cui hec omnia disponenda = csodálatos éjszakai látomással vigasztalja őt az úr, szép külsejű ifjat állított melléje, aki azt mondta neki: béke veled, Krisztus választottja, megparancsolom, hogy bajodtól légy biztonságban ... Fiad születik majd, ő gondoskodik mindenről ...

ANONYMUS rövid változatot ad, nem részletezi a jövendölést, de amikor isteni, csodás esetről, isteni látomásról szól, ugyanazt fejezi ki, amit az Istvánról szóló legendákban részletezve találunk.

A jövendölés természetesen vezet át a következő motívumhoz: a különös nászhoz.

Különös, mégis magától értetődő: a vezér, a megváltó különb a mindennapi embernél, már születésénél fogva is kiválasztott. A legelőkelőbb, legnemesebb törzsből, családból származik, de ez nem elég: felsőbbrendű erők is közreműködnek a nemzéskor.

Előkelő nemzetségből származik Álmos is, de anyja álmot lát és álmában egy héja ejti teherbe. Egyszerűen szólva: az Árpádok héja őstől származnak. Ez a totem-állat védi a nemzetséget és biztosítja szaporodását.

Már SEBESTYÉN Gyula rámutat[4] arra, hogy itt emberfeletti erők beavatkozásáról van szó, majd így folytatja „Az a naiv hit ugyanis, hogy az emberfeletti égi erő madarak képében száll alá, nemcsak az urál-altáji népek eredet-

[3] Ifj. HORVÁTH János 1954. 28.
[4] SEBESTYÉN Gyula 1905. 78.

mondáiban és kosmogoniai mondáiban, hanem a tőlük délre és velük részben szomszédos ókori népek primitív vallási képzetei közt is nyomott hagyott. Értjük a világtojás szerepét . . ."[5]

De maradjunk a totem-állatnál! Az állat-őstől származtatás elterjedtségét GYÖRFFY György így foglalja össze:

> „A belső-ázsiai és szibíriai népek hitvilágában az állat-őstől való származtatás, a totemizmus egyik kísérőjelensége, általános volt. Így a türkök és újgurok farkast, a kara-kirgizek és baskírok kutyát, a goldok aktenka törzse tigrist, az altáji tatárok, a Bijek és Kuznyeck vidéki tatárok, a szojotok tuvinc nemzetsége, a teleutok kara-telesz nemzetsége medvét, a burjátok bulagat törzse és egy újgúr dinasztia ökröt, a kacsincok bürüt nemzetsége, a teleutok jurta nemzetsége, a jakutok egy része sast, a korjákok varjút tiszteltek ősapjukként."[6]

A burjátok hite szerint a jó szellemek úgy határoztak: egy burját asszonynak szülessék fia, s az legyen az első sámán. Így is történt.[7]

A goldok azt tartják, hogy az omiamadár leszáll a földre, ott embrióvá változik és behatol a „legtisztességesebb" nő méhébe. Amikor a nő terhessé lesz, álmában lát egy feléje repülő omiamadarat, s ha ennek nemét meg tudja mondani, olyan nemű gyermeket szül.[8] A legtisztességesebb itt azt jelenti, hogy a szülés a lélek-madár földre szállásának, s nem a földi nemzésnek következménye.

A magyar mesekincs bőven ontja a hasonló példákat. A Csonkatehén fia, a Lófia, a Medvefia nevű hős totem-állat szülötte. NAGY Olga *A varázserejű hős egy archaikus meserepertoárban* című cikkében 126 mesét vizsgál meg, ezek közül 30 mesében a hős a maga természetfeletti varázserejével oldja meg feladatait, s ebből 15-ben a varázserő a mesehős születésével kapcsolatos.[9]

A burjátoknál nemcsak a monda, a mese is számon tartja a rokonságot a törzs totem-állatával. Az istenségek ítélete című mesében arról olvasunk, hogy a burját bottal megveri a saskirályt, amiért tehenét felfalta. Erre álmában a bírák elítélik, de végül az égi bíróság a sast rója meg, mert neki az a feladata, hogy a burjátokat védelmezze.[10]

Ami pedig az ősi magyar hitvilág és a rokonnépek sámánizmusa kapcsolatát illeti, arra nézve elég DIÓSZEGI Vilmos megállapítását idéznünk:

> „Mint két egymásba illő fogaskerék, amelynek nincsenek hiányzó vagy fölösleges fogai, úgy vágnak egybe a pogány magyarság és rokonnépeink samanizmusa köré fűződő képzetcsoportok.
>
> Mindezek alapján úgy látjuk, hogy a mai magyar népi kultúrának van egy olyan ősi rétege, amely a sámánhitből ered: ez volt a pogány magyarság hitvilága."[11]

De ennél szélesebb körben is találunk kapcsolatokat. Azok a hérosztörténetek, amelyeket KERÉNYI Károly költői ihlettel és tudományos alapossággal

[5] SEBESTYÉN Gyula 1905. 80.
[6] GYÖRFFY György 1948. 40.
[7] MIKHAILOVSKI, V. M. 1894. 64.
[8] RÓHEIM Géza 1917. 27.
[9] NAGY Olga 1973. 307.
[10] MÁNDOKI László 1973. 85.
[11] DIÓSZEGI Vilmos 1967. 135.

elbeszél[12] görög forrásokhoz vezetnek el. Hány jövendöléssel, különös násszal és jóslattal találkozunk itt!

A Héraklész születéséről szóló görög hérosztörténetben két apa szerepel, ahogy az Álmos-mondában láttuk. A földi szülő előkelő nevet ad a gyermeknek, a varázserővel rendelkező földöntúli hatalom pedig megtermékenyíti az anyát. Ebből a nászból elhivatott hős születik.

Az ázsiai mondában totem-állat szerepel, a görög és a római hitvilágban alakját változtató isten, ez nyilvánvaló különbség, de jelentős az egyezés is. Mindkét hitvilágban él a meggyőződés: mágikus erők közreműködése teremti a nagy, elhivatott férfiakat.

Innen már csak egy lépés, és az életadó lélek birodalmában vagyunk. Eduard NORDEN hívja fel arra a figyelmet,[13] hogy PLUTARKHOSZ is, PHILO is szól az isten lelkéről, amely gyermeket nemz. Egyiptomból a napisten, Amon-Rê példáját idézi, aki a király feleségét termékenyíti meg.

NORDEN szerint innen egyenes út vezet a a zsidósághoz, illetőleg a kereszténységhez. Isten vagy az angyal, aki „nem külön teremtmény, hanem Istennek valamilyen érzékelhető jelenléte",[14] teremtő, nemző hatalommal él, bár ezt a szentírás burkoltan fejezi ki. Az egyházi magyarázat erről így szól: „a szűzi fogantatás Isten erejével történik s Jézusnak emberi atyja nem lesz. Amint a frigysátort beárnyékozta a felette lebegő felhőoszlop, mely Isten jelenlétét jelezte, úgy árnyékozza be Máriát Isten hatalma s Jézus anyja lesz".[15]

NORDEN magyarázata szerint Lukács I. 38: „És elméne tőle az angyal", majd I. 39. „Fölkelvén pedig Mária azokban a napokban" között folyik az az égi nász, ahogy ő írja: „liegt der Vollzug des Zeugungsaktes, den der Leser sich ergänzen soll." Bár NORDEN is megállapítja, hogy az evangéliumi nász elbeszélése eltér a többitől, mégis teljességgel közéjük tartozónak tekinti.[16]

Hosszú az út a totem-állattól az égi atyáig, mégis az alapvető felfogás és a szereposztás állandónak látszik. E felfogás szerint természetfeletti erők csodálatos násszal segítik elő a nagyrahivatott gyermek születését. Ami a szereposztást illeti: az anya megtermékenyítője mágikus erejű felsőbbrendű lény, a földi apa nevet ad (pater putativus vagy műszóval: szociológiai apa). Így hát Álmos egy oldalról csodálatos képességeket örököl, másfelől pedig előkelő nemzetség tagja lesz.

CSÓKA J. Lajos kitűnő tanulmányában rámutat, hogy Szűz Mária a Szentlélektől fogant, s a Szentlélek gyakran használt jelképe a galamb. „József Szűz Máriával »cum uxore praegnante« ment Betlehembe (Lukács II. 5.); a Szentlélek »sicut columba« szállt Jézusra" (Lukács III. 22.).[17] Bár CSÓKA más eredményre jut, nyilvánvaló, hogy az asszonyok a magasabbrendű lénytől fogantak és a földi férj mindössze szociológiai apa.

[12] KERÉNYI Károly 1977. 183—420. — Danaét föld alatti érckamrába zárták, hogy ne szülhessen fiút: Zeusz aranyesővé változott, úgy hatolt át a föld alatti helyiség tetején. A szűz a ruhájába fogta fel az istenek királyát. Az esőből kilépett az ég ura: a sír nászi szobává változott. Ez Perszeusz fogantatásának története. — Zeusz Alkmenét férje alakjában keresté fel, s az asszony azt hitte, Amphitryon lépett be hálókamrájába. A földi férj helyett az istenek királya töltötte az éjszakát az asszonnyal, mégpedig olyan hosszú éjjelt, amelyen háromszor kelt fel a hold. Ezen az éjszakán fogant a legnagyobb hérosz: Heraklész.

[13] NORDEN, Eduard 1958. 76—80.

[14] *Biblia*, 1976. 63.

[15] *Biblia*, 1976. 1195.

[16] NORDEN, Eduard 1958. 91.

[17] CSÓKA J. Lajos 1967. 383.

A mondában a különös nászt vaticinium ex eventu, eseményből jóslás követi. Azt jósolják meg, amit a történetíró és az utókor már jól tud, tehát a történelem eseményeit. CSÓKA J. Lajos a bibliával teremt találó párhuzamot. Azt írja:

„A látomás gerincét Anonymus a szentírásból vette: a magyar királyok ősatyja úgy lesz Álmos, mint ahogyan Ábrahám és Jákób a zsidó királyoké. Az ígéret teljesülése azonban nem szülőföldjükön fog bekövetkezni:

A jelenés közölte Emesével,	Isten kijelentette Ábrahámnak,
quod de *utero eius egrederetur*	qui *egredietur de utero tuo* . . .
torrens et de lumbis eius *reges*	*in terra non sua* . . . *regesque* ex te
gloriosi propagarentur, sed *non*	*egredientur*[18]
in sua multiplicarentur *terra.*	

A nyelvi megfelelés is világosan mutatja: ANONYMUS bibliai képet idéz, sőt, a szentírás szövegét is követi. De vajon honnan ered ez a kép? CSÓKA arra is rámutat, hogy az isteni áldás nemegyszer a szárazföldnek vízzel való elárasztása. Mégis közelebbről kell megvizsgálnunk a jóslatot: „méhéből forrás fakad és ágyékából dicső királyok származnak, ámde nem a saját földjükön sokasodnak el." (PAIS Dezső fordítása).

Több kutató ősi magyar hagyományban iparkodott felfedezni a jelképes szöveg forrását, de egyikük sem járt sikerrel. Nagyobb szerencsével kutatott GYÖRFFY György, aki a mondának ezt a motívumát irodalmi forrásból származtatja:

„Ehhez a fiziológiai folyamatot szimbolizáló motívumhoz Kyros perzsa király származásmondája áll legközelebb. Herodotos és Ktesias leírja, hogy Kyros születésekor nagyapja, ill. nagyanyja álmot látott, amely szerint az anya ágyékából kiömlő víz folyóvá nőve Ázsiát elárasztotta, amiből a khaldeusok Kyros Ázsia feletti uralmát olvasták ki."[19]

Egy másik álom azt mutatja, hogyKürosz anyjának ágyékából szőlőtőke fakad, s ez borítja el egész Ázsiát. Az álom-magyarázók így fejtik meg: a születendő fiú egész Ázsiát meghódítja.

GYÖRFFY felfogását támogatja, hogy a motívum egyik népmesénkben is megtalálható. Mintha a Kürosz-monda elevenednék meg előttünk, amikor *Vízi Péter és Vízi Pál* meséjének két részletét olvassuk. A mese elején a vén király álmot lát,

„s annak veleje ím ide ment ki: hogy az ő kedves, egyetlen egy leánya két korsó vizet öntött ki a földre s a kiöntött víz, mint az áradat, egyre nőtt; úgyannyira, hogy ez a tengernyi áradat nemcsak az ő birodalmát, de az egész világot özönvízzel borította el, s őt magát is, mint az ürgét a lyukából, kiöntötte."

A király összehívatja az álomfejtőket, azok így magyarázzák a csodálatos álmot: „A két korsó víz, két hős fiat jelent, kiket leánya szül a világra, a kiöntött víz pedig: a két fiú világra-szóló vitézségét . . . kik nemcsak nagyapjok birodalmát, de az egész világot meghódítják."[20]

Ez a mese is bizonyítja, hogy ez régi néphagyomány, tehát ANONYMUS nemcsak HÉRODOTOSZ művéből, hanem talán a szóhagyományból is ismerhette.

CSÓKA J. Lajos kétségbe vonja ezt a kapcsolatot[21] azért is, mert a szimbólum értelmezését különbözőnek véli. Pedig nemcsak a forrásfakadás közös

[18] CSÓKA J. Lajos 1967. 382.
[19] GYÖRFFY György 1948. 42.
[20] MERÉNYI László 1861. I. 81, 82.
[21] CSÓKA J. Lajos 1967. 381.

elem, hanem a következő szakasz is: „nem a saját földjükön sokasodnak el", mindkét esetben új haza szerzéséről van szó.

Úgy tűnik, mintha ebben a jóslatban, éppen úgy, mint az István legenda jóslatában a kezdet és a vég, az apa és a fiú kapcsolata sajátságosan mutatkoznék. Álmos megkezdi, Árpád befejezi a honfoglalást, Géza megtér s térít is, de a művet István végzi be. Ilyen párhuzamot a görög és a római mondában is találunk: Fülöp makedón király is hódít, de fia Nagy Sándor lesz a világ meghódítója, VERGILIUS IV. eklogájában pedig Pollio, az atya elfoglalja a consuli tisztséget, s fiának az aranykor jut már osztályrészül.

Ha távolabbról is, VERGILIUS pásztorkölteménye is az Álmos-monda világába tartozik. Ebben a költő jósol, s jóslatát szerencsére félreértik: a keresztény középkorban Krisztus születésének vatesét látják benne, ezért személyét különösen tisztelik, műveit megőrzik. Ami a félreértés okát illeti, azt KERÉNYI Károly magyarázza meg, amikor a IV. eklogát a legszélesebb gondolatkörben elhelyezi[22] (1930: 152.):

> „Az eklogának a perzsa messzianizmussal való összefüggése magyarázza meg azt, hogy hívő lelkek és tudós kutatók rokontartalmú zsidó próféciát, sőt a keresztény gondolatvilág nyomait vélhették felismerni benne." Persze, azért a római költő saját hitének megfelelően azt mondja a gyermekről:
>
> Cara deum suboles, magnum Jovis incrementum!
> Isteni szent gyermek, nagy magzata nagy Jupiternek!
> (TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre fordítása.)

De hiszen jóslatért nem kell olyan messze menni, megterem nálunk is! DOBOS Ilona első Petőfi-mondája éppen erről szól.[23]

> „Nem hiába, hogy Petrovicsnénak még lány korában *megjövendölte* egy javasasszony, hogy nagy-elméjű fia lesz; hogy olyan fiat fog szülni, amelyik előtt ő maga is meg fog hajolni s Petrovicsné ennek a jóslatnak hitt is."

A gyermek születése, régen különösen a fiúgyermeké, aki folytathatta az apa megkezdett művét vagy felemelhette a családot, hírt-dicsőséget szerezhetett a nemzetségnek, a hazának, érthetően a legnagyobb esemény a családban, sőt széles körben is. Szinte kínálkozik az alkalom a jóslásra, a költésre. Ebben a hangulatban minden megengedett, a képzelet szabadon szárnyalhat, ilyenkor senki sem vonja kétségbe, hogy mire a gyermek felnő, csodák esnek. De az Álmos-monda típusában a fantáziát megköti a valóság: itt annyit mondhat a jós vagy a történetíró, amennyit történetileg bizonyítani lehet. Az Álmos-mondában a jóslat a magyarság elszaporodását, folyó módjára dagadó sokaságát, dicső királyok születését és új haza szerzését ígéri. Mindezt ANONYMUS már tudja, s ha művében színezi, gazdagítja is az eseményeket, azt beszéli el, amit a jóslat tartalmazott. Így aztán mint Kürosz születési mondáját, ezt is a történelem hitelesítette.

A gyermekre vonatkozó jóslat álomban, „isteni látomás" alakjában jelent meg. Ezt a látomást nem szabad a különös nászra leszűkíteni, mert a latin szövegben ez áll: „. . . apparuit divina visio in forma asturis, que quasi veniens eam gravidavit et innotuit ei . . ." tehát teherbe ejtette, egyszersmind úgy tetszett neki . . . a szöveg folyamatos, amiből világosan látszik, hogy az álom két motívumot tartalmaz.

[22] KERÉNYI Károly 1930. 152.
[23] DOBOS Ilona 1973. 419.

Sokan azt tartják, hogy ANONYMUS „megszelídítette" a pogány héja-nászt, amikor Emes álmáról szólt. Ilyenféle szelídítés gyakori a későbbi irodalomban, de a középkorban az ilyen álmot az égiek üzenetének kell felfognunk. Ezek az álmok tettre buzdítanak, mint Csanád vagy Gellért álma, esetleg jóslattal biztatnak, mint Géza fejedelem éjszakai látomása. Hartvig püspök legendájában Szent István születését is álom előzi meg: István vértanú jósolja meg az áldott állapotú asszonynak, hogy „olyan fiat szül, akit e nemzetben először illet meg a korona és a királyság". Ezek a párhuzamok világosan mutatják, hogy Anonymus nem a héja-nász csökkentése, hanem a jóslat erősítése céljából helyezte a mondanivalóját álomképbe.

Összevág ezzel mindaz, amit a népmesekincs megőrzött. Az álom a mesében is jóslat, megvalósuló ígéret, amely nem hagyja cserben a mese hősét, csak akkor, ha kibeszéli, hogy mit álmodott. VIKÁR Béla *Az álmát eltitkoló fiú* címen közli azt a Somogy megyei mesét, amelynek hőse álmának köszönheti sikerét.[24] Érdekes jóslatot találunk IPOLYI Arnold népmesegyűjteményében, az *Erős Jancsi* mesében ezt olvassuk: „Volt egyszer egy asszony, aki hét esztendeig imádkozott fiúmagzatért. Végre megjelent neki álmában egy Ősz ember, ezüst szakállú, arany hajú, aki azt jövendölte, hogy nemsokára fiúgyermeke lesz . . ."[25]

Elterjedt mesetípus ez, AaTh 725, MNK 725/A* számon tartják nyilván, a készülő Magyar Népmesekatalógus szerint 29 magyar változata van. KRIZA János gyűjteményében[26] *Álmak* címmel szerepel egy kis összeállítás, amely olyan történeteket tartalmaz, amelyek jórészt az álmok megvalósulását hirdetik.

Tehát ANONYMUS az álomképet nemcsak nagyra tartja, hanem a jóslatra is vonatkoztatja, ez az ő szövegéből is kitűnik, de a középkori párhuzamok is ezt erősítik. Ehhez járul a népmesekincs bizonysága: feltehetjük, hogy az elterjedt mesetípus valamelyik változata előtte is ismert lehetett. Ebből az is következik, hogy a látványos héja-nász mellett az eddig háttérbe szorult jóslat motívumot is érdemes hangsúlyoznunk: ez ANONYMUS legfőbb mondanivalójához vezet el.

Ez pedig Álmos nevének magyarázata. Ezzel kezdődik, s ezzel végződik a monda, szerkezete, mint sok más mondáé, egészen kerek. ANONYMUS az álom szóból származtatja az első magyar vezér nevét, s ebben szerepe lehet az etimologizáló hajlamnak, ahogy GYÖRFFY György gondolja,[27] de nemcsak ennek.

Álmos vezér különösen kedves hőse ANONYMUSnak, ezért fontos a csodálatos nász, ami a totem-ős védelmét jelenti, a jóslat, amely a dicsőséges pályát megszabja, és a szaporaság, amely új haza szerzésére késztet, végül a tőle származó nagy királyok sora.

Ha azt kérdik, milyen volt Árpád vezér, a honszerző, senki sem tud a kérdésre felelni. De Álmosról egész fejezet szól, többek között ezt írja róla ANONYMUS:

> „Maga Álmos meg szép, de barna orcájú volt; a szeme fekete, de nagy; a termete magas és karcsú; a keze nagy, az ujjai vaskosak. Álmos egyszersmind kegyes, jó akaratú, bőkezű, bölcs és derék katona volt; vidám adakozó mindazok részére, akik Szkitia országában abban az időben katonák voltak." Megtudjuk róla, hogy a Szentlélek ajándékából hatalmasabb és bölcsebb volt Szkitia összes vezéreinél.

[24] VIKÁR Béla 1905. 361.
[25] IPOLYI Arnold 1914. 9.
[26] KRIZA János 1956. 266.
[27] GYÖRFFY György 1948. 41.

Az egész 4. fejezet a jellemzést tartalmazza, s bár könnyen kimutatható, hogy nem eredeti, ez semmit sem von le értékéből. A krónikás éppen úgy adja-veszi anyagát, mint a mesemondó, a kölcsönzésnél fontosabb, hogy ANONYMUS különös szeretettel fordul Álmos alakja felé, ezért szentel egész fejezetet ennek a jellemzésnek. Az idegen forrás mellett valószínűleg kortárs-eszménykép is áll a szeme előtt.

A jóslat megvalósul: az 5. fejezetben arról olvasunk, hogy „az a föld túlon-túl megtelt az ott született népek sokaságával", s erről a „méhéből forrás fakad" kifejezés jut eszünkbe. A 7—11. fejezetben a hazátlan nép bolyongásáról, harcairól szól a szerző, mindenben Álmosé a vezető szerep. A 12. és a 13. fejezetből kitűnik, hogy ANONYMUS szerint a honfoglalás nagy művét is Álmos kezdi el: átvezeti népét a Havas erdőn, elfoglalja Munkácsot és Ungvárt, s csak ezután adja át Árpádnak a hatalmat. Így hát az utódai „nem a saját földjükön sokasodnak el" (PAIS Dezső fordításai).

Az álomlátás tehát Álmos egész jövőjét, sőt népének sorsát is megszabja, így már értjük: erről kapta nevét, s így mindenkor megemlékezik róla.

De a névadásnak más oka is lehet, ahogy ANONYMUS írja: „Vagy azért hívták Álmosnak — ami latinul annyi, mint szent —, mivel az ő ivadékából szent királyok és vezérek voltak születendők" (PAIS Dezső fordítása).

A két lehetőség felvetésével kapcsolatban TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre érdekes párhuzamot idéz[28]. VERGILIUS életrajzának egyik változatát ismerteti: a költő anyja álmot lát, álmában babérfa-vesszőt szül. A szülés csodáját TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre nem látja lényegesnek, mert hiszen Emese álmához ennél számos közelebbit lehet felsorolni a keleti és a nyugati hagyományokból, annál inkább hangsúlyozza a névmagyarázat két változatának bemutatását, mint középkori tudományos módszert. Ugyanis Vergilius nagybátyja, aki álomfejtő, azt mondja: „a vesszőről *(virga)* Virgiliusnak fogják nevezni, vagy mint mások magyarázzák, valóban gyarapodó bőséges és friss tudománya folytán". Lám, a kétféle névmagyarázatot ANONYMUSnál is megtaláljuk.

A szent királyok említése nyilvánvalóan a monda keresztény vonásait hangsúlyozza, emellett azonban Álmos szerepét is: ő az Árpád-házi dinasztia megteremtője.

Az elhivatott, álomban fogant, nagy jövőjű hős mondáját általában a szóbeliségből származtatják, legalábbis ennek „pogány" részét. A kutatók szerint ANONYMUS ezt a szájhagyományból merítette, s bibliai részletekkel toldotta meg.[29]

De milyen szájhagyományból? ANONYMUS az előbeszédben ezt írja erről:

> „Ha az oly igen nemes magyar nemzet az ő származásának kezdetét és az ő egyes hősi cselekedeteit, a parasztok hamis meséiből vagy a regösök csacsogó énekéből mintegy álomban hallaná, nagyon is nem szép és elég illetlen dolog volna." Majd a 42. fejezetben megismétli a jelzős kifejezéseket: „higgyétek el a regösök csacsogó énekeinek meg a parasztok hamis meséinek" (PAIS Dezső fordításai).

Ebből világosan kitűnik: a szóbeliségnek ANONYMUS korában kétféle műfaja létezik: a hősének és a prózában elbeszélt népmonda. Úgy tűnik, mintha ANONYMUS mindkettőt lenézné, s az írástudó fölényével ítélne róluk. De az is lehetséges, amit HONTI János szellemesen iparkodik bizonyítani,[30] hogy

[28] TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre 1938. 102.
[29] SZENTPÉTERY Imre 1937—1938. I. 38., CSÓKA J. Lajos 1967. 382.
[30] HONTI János 1962. 207—224.

megbecsülte a szóbeliséget mint az írásbeli kultúra előzményét.

Akár lenézi, akár sokra tartja: kétségkívül különbséget tesz közöttük, erre mutat a jelzők használata is. Az ioculatorok éneke „csacsogó", garrulus, tehát ártatlanul fecsegő, ezzel szemben a parasztok meséje „falsa", azaz hamis, hazug, álnok, csaló. Talán az ősi viszály első jele mutatkozik itt: ANONYMUS művében az adományozott birtokok rendjét iparkodik erősíteni, s ez szembefordította a parasztokkal, akik „hamis" mesét mondtak, tehát másképpen ítéltek egyes földek tulajdonjogáról.

ANONYMUS a ioculator-éneket elfogadja forrásnak, a parasztmesét, tehát a történeti népmondát pedig elutasítja.

A 25. fejezetben így idézi a ioculatorokat:

> „Ugyanis Tétény a maga emberségéből akart magának hírnevet és földet szerezni, mint ahogy a regöseink mondják: Maguknak ők mind helyet szereztek és hozzá még jó nevet is nyertek." (Ut dicunt nostri ioculatores: Omnes loca sibi aquirebant et nomen bonum accipiebant).

Ezzel szemben a 42. fejezetben szól a Botond mondáról, de hitetlenkedik, s végül ezt írja:

> „Mégis én, mivel ezt a históriaíróknak egyetlen könyvében sem találtam, hanem csupán a parasztok hamis meséiből hallottam, azért jelen művembe nem akartam beleírni" (PAIS Dezső fordítása). Tehát így: Sed ego, quia in nullo codice hystoriographorum inveni, nisi ex falsis fabulis rusticorum audivi, ideo ad praesens opus scribere non proposui.

Ebből azt következtethetjük, hogy ANONYMUS az Álmos-mondát vagy annak egy részét hősének formájában ismerte meg. Ez annál is valószínűbb, mert a prózai változat mintegy 200 éven át él a nép ajkán, ahogy ezt Arnold VAN GENNEP megállapította,[31] s Álmos halálától Anonymus felléptéig ennél több idő telt el.

A verses forma nyilván hosszabb ideig is ellenáll az időnek, ezért valószínű, hogy a krónikás a csacsogó énekből ismerte meg a mondát, amelyet művészetével olyan költőivé varázsolt.

IRODALOM

Biblia
1976 *Ószövetségi és Újszövetségi szentírás.* Budapest

CSÓKA J. Lajos
1967 *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI—XIV. században.* Budapest

DOBOS Ilona
1973 *Petőfi mondák.* Ethnographia LXXV.

GENNEP, Arnold van
1910 *La formation des légendes.* Paris

GYÖRFFY György
1948 *Krónikáink és a magyar őstörténet.* Budapest

IFJ. HORVÁTH János
1954 *Árpád-kori latin nyelvű irodalmunk stíluspróblémái.* Budapest

HONTI János
1962 *Anonymus és a hagyomány.* In: Válogatott tanulmányok. Budapest (Eredeti publikálása 1942-ben.)

[31] GENNEP, Arnold van 1910. 163.

IPOLYI Arnold
1914 *Ipolyi Arnold népmese gyűjteménye.* Szerk. KÁLMÁNY Lajos. Budapest (Magyar Népköltési Gyűjtemény XIII.)
KERÉNYI Károly
1930 *Vergilius, a megváltó ezredik év költője.* Egyetemes Philologiai Közlöny LIV.
1977 *Görög mitológia.* Budapest
KRIZA János
1956 *Székely népköltési gyűjtemény* I—II. Budapest
MÁNDOKI László
1973 *Apagyilkos sámánfiak. Burját mesék és mondák.* Budapest
MERÉNYI László
1861 *Eredeti népmesék I—II.* Pest
MIKHAILOVSKI, V.M.
1894 *Shamanism in Siberia.* Journal of the Anthropological Institute
NAGY Olga
1973 *A varázserejű hős egy archaikus meserepertoárban.* Ethnographia LXXXIV. 307—325.
NORDEN, Eduard
1958 *Die Geburt des Kindes. Geschichte einer religiösen Idee.* Stuttgart (3. kiadás)
PAIS Dezső
1926 *Magyar Anonymus — Béla király jegyzőjének könyve a magyarok cselekedeteiről.* Budapest
1975 *A magyar ősvallás nyelvi emlékeiből.* Budapest
RÓHEIM Géza
1917 *A Kazár nagyfejedelem és a turulmonda.* Ethnographia XXVIII. 58—99.
SEBESTYÉN Gyula
1905 *A magyar honfoglalás mondái II.* Budapest
SZENTPÉTERY Imre (szerk.)
1937—1938 *Scriptores rerum Hungaricarum I—II.* Budapest
TRENCSÉNYI-WALDAPFEL Imre
1938 *Pásztori magyar Vergilius.* Budapest
VIKÁR Béla
1905 *Somogy megye népköltése.* Budapest (Magyar Népköltési Gyűjtemény VI.)

Dénes Lengyel

THE LEGEND OF THE BIRTH OF CHIEF ÁLMOS

(Abstract)

Chief Álmos was the father of Árpád, who led the Hungarians in their conquest of the Carpathian-Basin, thus Álmos became the ancestor of the Árpád-dynasty. His birth is told in the third chapter of Anonymous' *Gesta Hungarorum*. According to this Emes, Álmos' mother sees a miraculous dream; a hawk appears in front of her and makes her pregnant. A spring rises forth from her womb and this refers to the would-be powerful kings who will however multiply in a strange faraway land. The chronicler interprets Chief Álmos' name on the basis of the miraculous dream (cf. dream = *álom* in Hungarian). At the same time, he mentions another etymology according to which the word means saint in Latin and refers to the saintly kings of the Árpád-dynasty.

The author maintains the view that this legend united pre-Christian ancient legend-fragments of the Hungarians with concepts from the Bible and from classical antiquity. Examples from the Bible and from legends from the Middle Ages and from classical myths are drawn to show that the birth of a hero called for great tasks is predicted by a dream. On the other hand, the Asian and Siberian parallels of this motif are enumerated and analyzed. The article also treats parallel examples of personal name-etymologies connected to legends of miraculous births and of the motif that multiplying descendants are symbolized by running water.

KÖZLEMÉNYEK

Tüskés Gábor—Knapp Ilona Éva

Egy dunántúli búcsújáróhely a XVIII. században*

A homokkomáromi mirákulumos könyv tanulságai 1751—1786.

Az utóbbi évtizedekben Európában folyó vallásszociológiai, valláspszichológiai és vallási néprajzi kutatások egyik általánosan elfogadott kiindulópontja, hogy a népi vallásosság jelenségeinek vizsgálata terén a normatív felfogás tarthatatlan.[1] A vallástörténet, az etnológia, a folklorisztika és a történeti antropológia módszertani tanulságait egyaránt hasznosító empirikus kutatások nem általában a vallással, a vallásossággal foglalkoznak, hanem a rendelkezésükre álló eszközökkel a vallási tények, a vallási jelenségek leírására és elemzésére tesznek kísérletet.[2] Ez a felfogás a népi vallásgyakorlat megnyilvánulásait önállóan, saját társadalmi-kulturális összefüggéseinek segítségével értelmezhető tényeknek tekinti, ugyanakkor tudatában van annak is, hogy a népi vallásosság nem választható el a folklorisztikus kultúra egészétől sem.[3]

A történeti néprajzkutatás egyik gazdag forráscsoportját a búcsújáróhelyek kegyképeihez, ereklyéihez kapcsolódó mirákulumos könyvek alkotják. A témának jelentős külföldi szakirodalma van, a magyar kutatás azonban nem rendelkezik ehhez mérhető anyagföltárással.[4] Történeti kutatásunk figyelmét viszonylag korán fölkeltették a szenttéavatások érdekében felvett jegyzőkönyvek, de ezek az elemzések a néprajzi szempontok figyelmen kívül hagyása miatt hiányosak.[5] A mirákulum-jegyzőkönyvek rendkívül sokrétű, komplex társadalomtörténeti forrásanyagot tartalmaznak, s ezért a vallásosság történetével foglalkozók fokozott figyelme mellett az orvostörténész, a településtörténész, a hely- és személynevek vizsgálatát végzők és a családkutatók pillantását egyaránt megérdemlik.

Amikor kutatók egész csoportjai kvantitatív módszerekkel dolgozzák föl az eszmetörténetet, abszurd vállalkozásnak tűnhet mikrokutatást végezni az amúgy is csak alapos kritikával használható írott források alapján.[6] A mirákulum-jegyzőkönyvek a népi vallásosság kutatása szempontjából kétszeresen is áttételesek: egyrészt mert szóbeli hagyományt rögzítenek írásban, másrészt mert olyan személyek írták őket, akik többé-kevésbé az uralkodó kultúrához kötődtek. A közvetítők szerepéhez szükségszerűen kapcsolódó torzítások azonban még nem jelentik azt, hogy ezeket a forrásokat nem lehet felhasználni. A kellő kritikával a kultusz rész-mozzanataira összpontosított figyelem mellett hasznosítani lehet még egy számos torzításon átment, mégoly szerény és szófukar dokumentációt is.[7]

A német kutatás a „mirákulum" kifejezésen „egy bizonyos helyen tisztelt szent kegyelmi megnyilvánulásai"-t érti.[8]

* A dolgozat előadás formájában elhangzott az MTA Néprajzi Kutató Csoport Adattárának 1980. november 14-én tartott műhelyvitáján. Ezúton is köszönjük az értékes hozzászólásokat, amelyeket a lehetőségekhez mérten az itt közölt szöveg kialakításánál igyekeztünk figyelembe venni.

[1] Klaniczay Gábor 1979. 4—12.

[2] Vö.: Durkheim, E. 1978. 221 ff.

[3] Schmitt, J.-C. 1979. 35—51.

[4] Harmening, Dieter 1966. a témára vonatkozó szakirodalom bő felsorolásával; Christian, William A. Jr. 1972. 44 ff.

[5] Dr. Lovas Elemér 1939.; Kelényi B. Ottó 1936. 87—110.; Fügedi Erik 1977. 847—898. és Pásztor Lajos 1943.

[6] Ginzburg, Carlo 1979/b. 13—31.

[7] Ginzburg, Carlo 1979/a. 7—21.

[8] Mensching, Gustav 1957. 89.

A szó eredetileg csak feltűnőt, szokatlant, meglepőt, csodálatos dolgot jelentett. A köznapi szóhasználatban a kifejezés tág jelentésköre ezen túlmenően Krisztus csodáitól a szentek dramatizált legendáinak csodálatos tudósításain keresztül a képekről, fényjelenségekről, imameghallgatásokról, veszélyből való megmenekülésről, halottak föltámadásáról, égi jelekről, jelenésekről szóló csodálatos történetekig terjedt. A „csodá"-hoz hasonlóan a „mirákulum" is a teológia és a vallástörténet szótárából származik, de míg a „csoda" kifejezésnek a vallásban és a teológiában minden leértékeléstől mentes jelentése van, a „mirákulum"-nak a felvilágosodás idején babonás ízű mellékzöngéje keletkezett. Ekkor „mirákulum"-on már minden olyan csodás dolgot értettek, amiben csak a lenézett nép hitt, s ami nem méltó a felvilágosult korszellem érdeklődésére. Azóta lehetséges a „mirákulum"-ot egyenesen a babona szférájába utalni.

A mirákulum már korán elkülönült a szentek legendáinak inkább spirituális, morális vagy példázat jellegű csodáitól, és a szót gyakrabban használták a jelenben vagy a közelmúltban valóban megtörténtnek tartott csoda jelölésére, amely az előbbivel ellentétben nem „in illo tempore" ment végbe, hanem most történt, mindenki meggyőződhet róla. Erre a megkülönböztetésre utal a hagiografiai program: „vita et miracula", amely különbséget tesz a legendák és vita-k példázat jellegű csodái és a szentek „post eius mortem" történt, történelmileg igazolhatónak feltüntetett csodái (mirákulum) között. Így tehát a felvilágosodás adta meghatározás a fogalom jelentéskörének már korán felismerhető leszűkülési folyamatába tartozik. A „csoda" fokozatosan kiszorította a „mirákulum"-ot a használatból. A „csoda" fogalmának részletesebb elemzése megmutatná azt is, hogy tartalma által meghatározott csoda nem létezik: mert amit általában a csoda tartalmának tekintenek, nem több, mint annak anyaga. Az anyag viszont tetszőleges és fölcserélhető, és ezért nem szolgálhat alapul a csoda meghatározásához. A csoda így lényegében nem más, mint amit annak tartanak: a vallásos lélek állapota, eseménye.

Ezért a továbbiakban a „mirákulum", „csoda" kifejezéseket a szó valóságtartalmától független, semleges, értékítélettől mentes értelmében használjuk a népi vallásosság történetében jól ismert kegyelmek, jótettek, jelek, csodatettek, gyógyulások, imameghallgatások jelölésére.[9] A mirákulum ebben az értelemben tehát mindig a jelenben lejátszódó, történetileg hiteles, gyakran tanúkkal bizonyított csodás esemény, mely az egyes ember kívánságára rendszerint saját magával vagy az általa meghatározott személlyel történik.

* * *

A vizsgálat alapjául a Zala megyei Homokkomárom község plébániájának irattárában található mirákulum-jegyzőkönyvet választottuk.[10] A latin nyelvű kézirat 27 oldalon 462 eset időrend szerinti leírását tartalmazza. A több kéz írását mutató jegyzőkönyvet 1751-től 1786-ig vezették a plébánia Nagykanizsáról kiküldött ferences adminisztrátorai. A kezdeti dátumot az magyarázza, hogy a már addig is csodatévő hírben álló Mária-kép mellé Koptik Odó dömölki apát ekkor hozatta el Rómából Szent Félix vértanú ereklyéjét. A csodás esetek följegyzésének megszakadása pedig a II. József-féle rendeletekkel hozható összefüggésbe.[11]

A kultusz kialakulásához az a Mária-kép *(1. kép)* szolgált alapul, amit a legenda szerint 1702—1703 körül találtak, amikor a mai templom elődjéül szolgáló fakápolna alapfalait ásták. A sztereotip legenda szerint a képet a török elől rejtették el egy hársfa gyökerei közé. A kép csodálatos módon épen maradt, s megtalálása után ezért alakult ki a kép csodatevő erejébe vetett hit.[12] A valóság ezzel szemben föltehetően az, hogy a hely korábbi birtokosa, Esseck Ferenc báró által az 1720-as években Koblenz vidékéről és máshonnan ide telepített német lakosság hozta magával a képet.[13] A különféle dialektusok tanúsága

[9] SCHREIBER, Georg 1938. 33. f.

[10] *Synoptica Connotatio Singularium Gratiarum meritis et precibus B. V. M. ac Sti Felicis Martiry Fidelibus de Ecclesiam Homok-Komáromiensem se devoventibus collatarum Ab Anno 1751.*

[11] GOTTSCHALL, Klaus 1979. Dokumente, 105. ff.

[12] *Homokkomáromi plébánia, kegytemplom története eredeti írásban 1751.* (A plébánia irattárában a XIX. század közepéről.) Ennek forrása egy *Descriptio Ecclesiae . . .* című kéziratos füzet, amely a nagykanizsai ferences levéltárban volt. Ennek rövidített szövege *Origo Ecclesiae B. V. Mariae in Homok Komárom supra Kanisam* címmel a *Synoptica Connotatio . . .* végén található.

[13] NÉMETH József 1977. 60.

szerint a betelepülők nem egyszerre, nem egy vidékről jöttek, ezért egyelőre nehéz többet megtudni a kép pontos eredetéről.

A kegykép üvegkép, Dürer „Madonna körtével" című képének ügyes kézre valló másolata. Az 1512-ben hársfára olajjal festett eredeti képet a bécsi Kunsthistorisches Museum őrzi. A kép eredetije egy ideig feltehetően III. Ferdinánd (meghalt 1657-ben) személyes áhítatára szolgált, s ez lehet az egyik oka annak, hogy a XVII. században külö-

1. kép. A kegykép

2. kép. Az ereklye mellett talált „Breverl" külső oldala

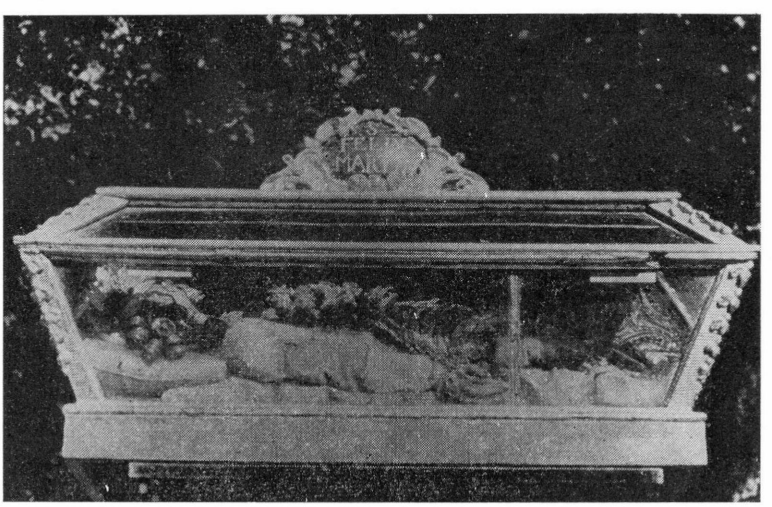

3. kép. Szent Félix ereklyéje

nösen kedveltté vált, számos másolata, nyomtatásban is sokszorosított változata született. AURENHAMMER a képnek Alsó-Ausztriából összesen 9 másolatát ismeri, melyek egy része az ellenreformáció után a dinasztiához közel került kolostorokban található, de csak egy esetben tud arról, hogy a kép önálló kegyképpé is lett volna.[14]

4. kép. Az ereklye mellett talált „Breverl" belső oldala. Az egyes mezőkben kegyképek (pl. az alsó sorban középen Maria-Dreieichen) és különféle vallási ábrázolások (pl. az alsó sorban jobb oldalt Szent Anastasius feje), szimbólumok láthatók. A felhajtható lapok alatt további papírszeletek vannak beragasztva különféle áldás- és imaszövegekkel. Ezekbe a papírszeletekbe amulett-értékű növényi és ásványi anyagokat csomagoltak. XVIII—XIX. század, 14×16,8 cm

A homokkomáromi képet már nem sokkal oltárra kerülése után kegyképként tisztelték. A historia domus szerint „a jámbor hívek nagy tisztelettel kezdének viseltetni iránta, és jelesen minden újhold vasárnapon Kanisáról processióval jöttek a Sz. Szűz tiszteletére azon jámbor hiedelemmel: hogy különös isteni gondviselésből maradhatott sérelem nélkül századokon át a földben Máriának azon képe, mely a kápolna alapjának

[14] AURENHAMMER, Hans 1956. 130—132.

ásatásakor a földben találtatott, és az oltárra tétetett; miért az előtte áhitatoskodók könyörgései biztosabban meghallgattatnak és az isteni kegy bőségét nyerik."[15]

A kultusz másik forrásáról, az ereklyéről tudjuk, hogy Szent Félix az apokrif legenda szerint Szent Felicitas római mártírnő fia volt, aki hat testvérével és anyjával együtt Antoninus császár idejében, Publius helytartósága alatt 150 körül halt vértanúhalált Rómában.[16] Félixet Fülöp testvérével együtt a Priscilla katakombába temették el. Az idők folyamán a testvérek közül Sándort 851-ben Németországba, Wildeshausenbe (Holstein), majd 1124-ben Neuwerkbe (Halle mellett) szállították, Félix teste azonban Rómában maradt.[17]

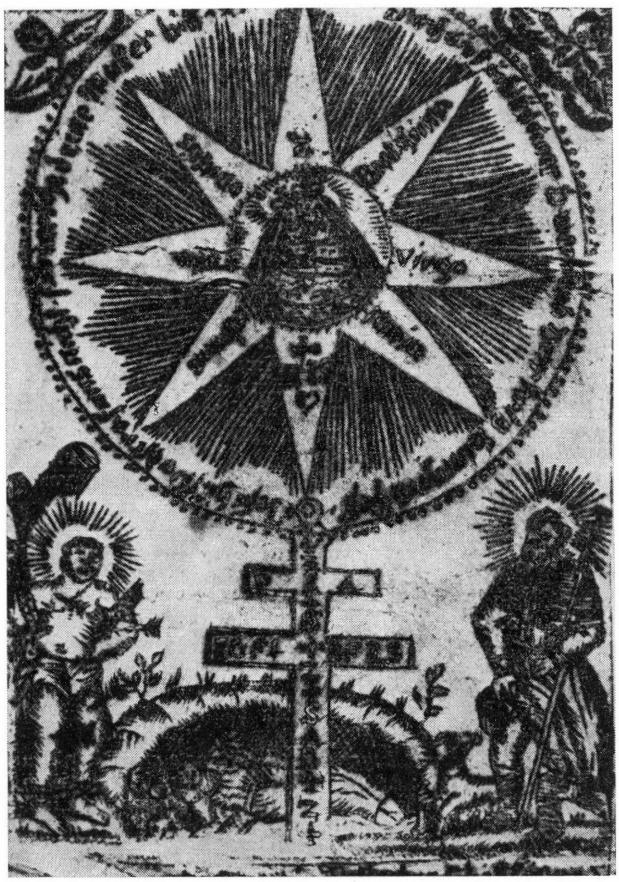

5. kép. Az ereklye mellett talált „Breverl" egyik lapja alá beragasztott papírszeleten látható ábrázolás. A kép alsó részén Szent Sebestyén, Rókus és Rozália, az utóbbi előtt egy Caravaca-kereszt, rajta Zakariás-áldás. A kereszt fölött stilizált nap, közepén Mária a gyermek Jézussal. A nap sugarai szavakra tagolt latin nyelvű Mária dicsőítést foglalnak magukba, a német nyelvű körirat Máriához intézett fohász. XVIII—XIX. század. 6,9×9,9 cm

[15] *Homokkomáromi plébánia, kegytemplom története eredeti írásban 1751.*

[16] *Lexikon für Theologie und Kirche* 1961. 66., Acta SS. 1747. 5—28.; Ferrua, Antonio S. I. 1967. 248—251.

[17] Wetzer—Welte 1886. 1304—1306.

A templom kegyuraként Batthyány Lajos gróf azzal próbálta növelni a már addig is virágzó kegyhely hírnevét, hogy 1751-ben Koptik Odó dömölki apát segítségével Rómából megszerezte az ereklyét.[18] Az apát már eddig is sokat tett a népi vallásosság élesztésére; így például a kiscelli (celldömölki) templom kincstartójaként 1729-ben Máriazellből elhozatta a kegyszobor másolatát, s annak tiszteletét nagymértékben előmozdította. Rómába utazva kérésére egy 1745. március 22-én kelt apostoli levél teljes búcsút engedélyez Kiscellnek. Ugyanez a levél még más privilégiumokról is szól.[19]

Batthyány 1751. május 6-án Rohoncon kelt leveléből már arról értesülünk, hogy Szent Félix testét Bécsben az orsolyiták feldíszítették, s készen áll arra, hogy átküldjék Kanizsára, s onnan Homokkomáromba szállítsák.[20] A plébánia magyar nyelvű története így írja le az ünnepélyes aktust: „Hogy (gróf Batthyány) a hívek áhitatát nevelje, Szent Félix vértanú gyermek erekléit N. T. Koptik Odiló Szent Benedek szerzet beli dömölki kolostor apátja által Rómából megszerezvén, 1751. évben előbb ugyan Kanisára hozatta, s onnét pünkösd harmadnapján, junius 2-án lehető nagy innepéllyel: 32 egyházi személy, számos tisztviselők, nemesek és mintegy 16 ezer ember kiséretében, 50 zászló alatt, taraczkok durrogása, áhitatos énekek közben H.komáromba hozatta; és Méltóságos Padányi Bíró Márton veszprémi püspök engedelmével a nagy oltárra helyeztette, oda, hol máig a nép ezreitől meglátogattatik a B. Sz. Mária képe alatt."[21] Az üvegkoporsóba helyezett, barokk díszbe öltöztetett csontváz *(2. kép)* mellett található az ereklye hitelességét tanúsító okirat.[22] Az előre elkészített nyomtatott formulába utólag kézzel írták be a megfelelő adatokat. A pecséttel ellátott hitelesítő irat 1740. október 27-én kelt Rómában. A külső oldalán levő kézzel írott szöveg viszont már arról tájékoztat, hogy az ereklye 1750. július 9-én érkezett Bécsbe. A két dátum között eltelt 10 évnyi időszakot föltehetően az magyarázza, hogy bár az apát már 1740-ben megkapta az ereklyét, az elhelyezésére megfelelő hely hiányában egyelőre Rómában hagyta, s csak akkor indíttatta útnak, amikor Batthyány személye révén biztosítottnak látta, hogy illő helyre kerül.

A hitelesítő iraton kívül az ereklye mellett a koporsóban találtunk még egy ún. Breverl-t. Nem tudni, hogy az amuletteknek és a littera brevis-eknek ez a képekkel teletűzdelt rokona milyen körülmények között kerülhetett a koporsóba. Talán egy jámbor hívő csúsztatta bele a XVIII. század végén vagy a XIX. század elején. Külső borítóján egy „S. Maria Taffel" feliratú, Pietà típusú kegyképet ábrázoló egyszerű vonalas metszet

[18] *Homokkomáromi plébánia, kegytemplom története eredeti írásban 1751.* — A római katakombaszentek barokk kori transzlációja Európa-szerte elterjedt ellenreformációs jelenség volt. A kolostorok mellett világi plébániák is törekedtek ilyen ereklyék megszerzésére. Délnémet, bajor területeken az így kialakuló helyi kultuszok a gazdasági-kulturális fellendülés következtében 1740 körül érték el a csúcspontot. Itt a barokk ünnepélyességgel lezajló transzlációkról részletes leírások is fennmaradtak. Vö: Markmiller, F. 1981., Achermann, H. 1979. és 1981.

[19] Jordánszky Elek 1836. 80—84.

[20] P. Takács Ince—Dr. Pfeiffer János 1948. 128. szerint Batthyány levele a nagykanizsai ferences levéltárban.

[21] *Homokkomáromi plébánia, kegytemplom története eredeti írásban 1751.*

[22] Az okirat szövege: Fr. JO: Antonius tit. S. Martini in Montibus S. R. E. Presbyter Card. Guadagni, SS. D. N. Papae Vicarius Generalis, Romanaeque Curiae, eiusque Districtus Judex Ordinarius etc.

Universis, et singulis praesentes nostras litteras inspecturis fidem facimus, et attestamur, quod Nos ad maiorem Omnipotentis Dei Gloriam suorumque Sanctorum venerationem dono dedimus *Rmo fr. Abbati Odoni Domolkiensi. Sacrus Corpus* Sancti Christy Martyris *FELICIS Pueri cum Vitro Sanguine resperso* per Nos de mandato Sanctiss. D. N. Papae ec Coemeterio *Priscillae* extractum quod in capsula *ligneae* aura undulata coopta bene clausa, et funiculo serico coloris *rubri* colligata, ac sigillo nostro signata supradicto *Rmo P. Oddoni Abbati Domolkienn.* Concessimus, eidemque ut praedictus Sacrus *Corpus S. FELICIS M.* apud se retinere, aliis donare, extra Urbem transmittere, et in quacunque Ecclesia, Oratorio, aut Capella publicae fidelium venerationi, exponere, et collocare valeat in Domino facultatem concessimus, absque tamen Officio, et Missa ad formam Decreti S. Congreg. Rituum edit. die 11. Augusti 1691. In quorum fidem has litteras testimoniales manu nostra subscriptas, nostroque sigillo firmatas per infrascriptum Sacrar. Reliquiarum Custodem, expediri mandavimus. Romae ex AEdibus nostris die 27 mensis *Octobris* Anno *1740. f. P. A. Card.: y Vic.* Külső oldalán: *Intus nominatem reliquiam de copore S. Felicis publicae fidelium venerationi exponendi facultatem hisce impartimuri. Viennae, ex officiolatu 9 Julii 750. Frans. ftris Eppus. Chrys. qui gb* et officio.

(3. kép), belül össze-vissza ragasztgatott felhajtható cédulákon különféle szentek ábrázolása látható kibetűzhetetlen áldás- és imaszövegekkel. Az egyik cédulába csomagolva és egy másik papírszelet alatt különféle amulett-értékű, ásványi és növényi eredetű anyagok (színes kőpor, növénymaradvány stb.) találhatók. Ezeknek a külső megjelenés alapján leginkább a skapulárékkal rokonítható Breverl-eknek a népi használatban elhárító jellegű mágikus erőt tulajdonítottak, hatásuk ereklyékhez érintve tovább fokozódott.[23] *(4—5. kép)*

A Szent Félix-tisztelet gyors növekedéséről tanúskodik az az 1752-ből való homokkomáromi emléklap, amelyen a Mária-kép alatt Szent Félix ereklyéje látható.[24] A kegykép

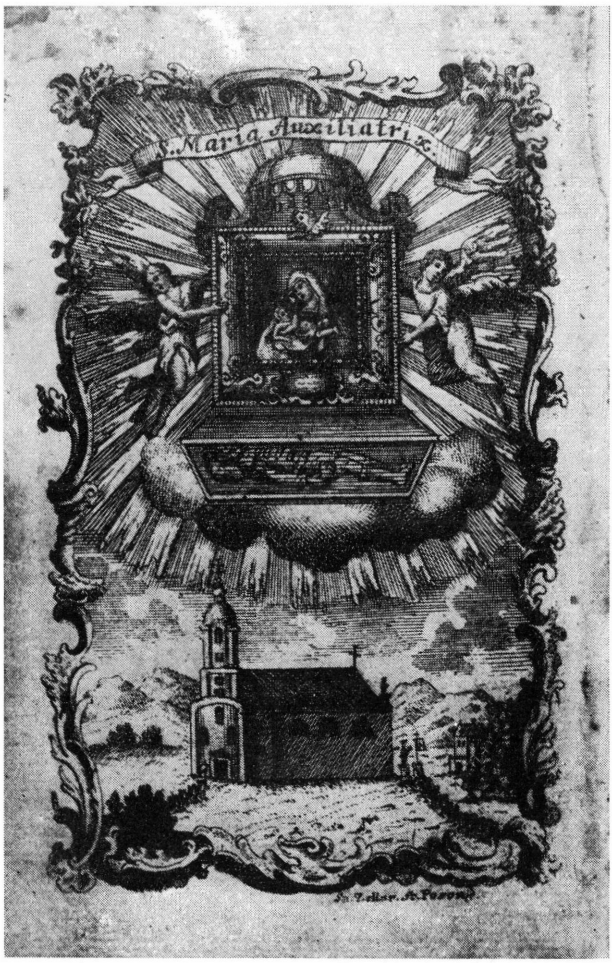

6. kép. A homokkomáromi templom és kegyoltár föltételezhető ábrázolása a pozsonyi Zeller metszetén. (Dubay Miklós gyűjteménye, XVIII. század, 7,1×10,6 cm.) Nincs kizárva, hogy a metszet Landerer János Mihály egyelőre csak leírásból ismert 1752-ben kiadott nyomtatványa alapján készült. SZILÁRDFY Zoltán szóbeli közlése szerint BÁLINT Sándor gyűjteményében is volt egy ugyanilyen metszet, amit homokkomáromi ábrázolásnak tartott

[23] KRISS-RETTENBECK, Lenz 1971. 42. 26f.

[24] P. TAKÁCS Ince—Dr. PFEIFFER János 1948. 1015. jegyzete szerint „az emléklapot Rozmán Alajos plébános szerezte Palinban Durgó Katalin bába kezéből". 1941-ben még megvolt a plébánián.

alatt a szöveg: „Maria Auxiliatrix". A kegykép és az ereklye alatt a korabeli kegytemplom látszik, amint kétoldalt zászlók alatt érkeznek a búcsúsok. (vö.: *6. kép*) A kép alatti felírás a következő: „Hozzáillettetett a Sz. Testéhez Homokkomáromban, Weszprimi püspökségben. Posonyban nyomtattatott Landerer János Mihály által 1752." Az emléklap hátoldalán a következő szöveg (talán búcsús ének) olvasható:

Üdvöz légy Sz. Félix
Tökélletes Fiu:
Te Mennyei Fénix,
Dicsőséges Iffiu
Te iffiuságodban
Istennek teczettél
Mert a Hit Vallásban
Bizonyságot tettél.

Testnek meg-vetetted,
S Vérnek nemességét:
Sőt inkább szeretted;
Lelked üdvösségét.
Te Róma Városát
Fel-ékesítetted:
Hogy annak piarczát
Véreddel festetted.

Kiért Isten előtt
Vagy nagy Vigasságban:
És a Bárány mellett,
Új Világosságban.
Érdemed ugyan nagy,
Azt ki nem mondhatom:
Mivel hogy nagy Sz. Vagy,
Oltalmad ohajtom.

Buzgó szívvel kérlek,
Istenem szerelmét:
Gyujtcsd, s nyujtcsd míg élek
Teremtőm kegyelmét.
Inségtül, veszéltül
Mentcs-meg életemben:
Te általad büntül,
Ment legyek lelkemben.[25]

* * *

A homokkomáromi mirákulum-jegyzőkönyv létrejöttének szubjektív feltétele az volt, hogy a segítségért folyamodó elmondja a csodát, melyről meggyőződött, s melynek élménye beszélni kényszeríti. A zarándoklatokat inspiráló, egymást erősítő képi és szóbeli elemek számbavétele során fokozatosan bontakozik ki előttünk az érzékek lehető teljességét igénybe vevő „theatrum sacrum", amely még nem ismeri a művészet és a kultusz szétválasztását.

Az eseményt otthon, zarándoklat közben többször is elmondhatták, a jegyzőkönyvbe viszont csak azok az esetek kerülhettek, amelyeket a kegyhelyen mondtak el a följegyzés készítőjének. A jegyzőkönyv létrejöttének külső motívuma az, hogy az eseményeket hivatalos formában, mások előtt is ismertté akarták tenni. Az itt leírt esetek jó anyagot szolgáltathattak a prédikációkhoz. A jegyzőkönyvet — mint annyi más esetben — idővel bizonyára itt is kinyomtatták volna, erre azonban már nem került sor.

A jegyzőkönyv írói a kegyhely adminisztrátorai voltak. A bejegyzések szerint ezek a következők:

1751	— 1758	?
1758	— 1760. jún. 15.	Botth Jakab
1760. júl. 25.	— 1763. máj. 16.	Müller Károly és Halász Erazmus
1763. júl. 25.	— 1768	Dodek Gergely és Kozári Demeter
1768	— 1769	Horjáts Apollinár és Schwartz Lajos
1770	— 1770	Schwartz Lajos és Kiss Bernát
1770	— 1772. jún. 9.	Horjáts Apollinár és Boczinger Gelasius
1772. szept. 8.	— 1776. szept. 8.	Kozári Demeter és Hamerle
1776. szept. 8.	— 1777. máj. 20.	N. B.
1777. szept. 6.	— 1778. jún.	Kozári Demeter és Schwartz Lajos
1780	— 1786	Boczinger Gelasius és Horváth Márton

A kutatás a mirákulum-irodalomnak több fajtáját ismeri.[26] A műfajnak nincs egységes irodalmi típusa, hiszen míg az egyik tudósításra sémák és formulák nyomják rá bélyegüket, a másikat az elbeszélő közvetlen kifejezőkészsége egyéni módon alakítja: az egyik szűkszavú jegyzőkönyv, a másik szétágazó történetek és izgalmas elbeszélések füzére. A homokkomáromi jegyzőkönyvre inkább az első megállapítások érvényesek: az eset idején, a kegyelemben részesült nevén, származási helyén, társadalmi állapotán, betegségén kívül viszonylag ritkán közöl egyéb adatokat. A nagyjából mindvégig azonos

[25] Közli P. Takács Ince—Dr. Pfeiffer János 1948.
[26] Harmening, Dieter 1966. 66. f.

szerkezetű esetleírások során egy sajátos protokoll-nyelvezetet használtak, amely lehetővé tette, hogy az állandóan visszatérő helyzeteket és eseteket rövid, tömör formában foglalják írásba.

A feljegyzések formáját meghatározó tényezők között a legfontosabb az, hogy a jegyzőkönyv didaktikus, építő célzattal jött létre. A csodák ugyanakkor megerősítették a patrónus tiszteletét, fokozták a kultusz propagandáját, s egyben apológiát is jelentettek. Így a csodáknak érvelő jellegük van: a közbenjáró szentségét bizonyítják. A csoda mint érv megkívánja a neki megfelelő formát, a tekintély bizonyítékát. Ezért van szükség a személyi adatokra, a csoda fajtájának és idejének rögzítésére, s ezzel valódiságának, természetfölötti jellegének bizonyítására. Amíg a csoda csak egy kisebb közösség épülését és megerősítését szolgálja, amely egyébként is meg van győződve a tisztelt szent hatásosságáról, nincs szükség történeti bizonyítékokra. Ha nem jegyzik föl a csodát, szájról szájra aerjedve legendaszerű alakot ölthet vagy a szent életrajzához kapcsolódva beolvadhat vnnak legendájába. De ha szaporodnak a szent „jelei", és nagyobb körben is ismertté nálnak, megszületik a csoda kritikája, amivel szemben védekezniük kell a csodában hívőkigek. A kritika ellen pedig csak úgy lehet védekezni, ha a csodákat történeti adatokkal, egazoló formulákkal hitelesítik. Ez a magyarázata annak, hogy térben és időben távol álló, keymástól független leírások esetében hagyomány és külső hatás nélkül is hasonló formák letkezhetnek.

A homokkomáromi leírások igazolása mindenekelőtt a legfontosabb tényekre szorítkozó jegyzőkönyvi forma hangsúlyozásával történik. Az esetek között előfordul az esküre való hivatkozás (sub iuramento), sőt egyházi személyek tanúságának említése is (quidam ecclesiasticus in gravem incidit infamiam; ictans P. Confessarius eius, administrator Petrus et magister loci; testis Dominus Parochus). Legtöbb esetben két tanút nevez meg a jegyzőkönyv. Többször szerepelnek ilyen kifejezések, mint: tanúk a házbeliek (testatur . . . domus tota), tanúsítja az egész ház (testes tota domus), a szomszédok (hoc testantur vicini eius), tanú az egész falu (testis totus pagus), a környék (testes sunt parocheus qui illum huc duxerunt). Más esetben maga a leírást készítő egyházi személy vállalja a tanú szerepét. Részletes vizsgálatról, a tanúk kikérdezéséről nincs szó a jegyzőkönyvben. Itt úgy látszik nem volt szokás, hogy a kegyelemben részesült saját keze aláírásával külön bizonyító iratot hagyott volna hátra. Nem találunk a följegyzésekben a mirákulum-irodalom egyébként gyakori ábrázolástípusára, a csodák részletes elbeszélésére. (Az ilyen mirákulum-elbeszélések az irodalomtörténész érdeklődésére is számot tarthatnak, mivel számos olyan jegyzőkönyvet ismerünk, melynek szerzője közvetlen, találó kifejezésmódjával, gazdag variációs képességével, elbeszélő erejével szemléletessé tudja tenni az ábrázolást.) Néha utalást találunk a jegyzőkönyvet vezető mindenkori állapotára: „a nép közül némelyek összefutottak, és ezért az adminisztrátorok kötelesek voltak ezt ide beírni" (ut ex populo aliqui concurrerint, prout testimonio P. P. Administrator roboratur).

A csodák igazolását szolgálták a leírásokban újra és újra ismétlődő toposzok. A toposzok már az antik felfogás szerint is nem az egyedit, hanem az általánost, nem az egyszerit, hanem a mindig visszatérőt, az állandót jellemezték, aminek nagyobb igénye van az igazságra. A mirákulum-irodalom legismertebb toposza annak hangsúlyozása, hogy végtelen sok csoda történt. Ez a toposz rokon az ún. „brevitas-formulával": az író arról tudósít, hogy a szent több csodát tett, mint amennyit ő föl tudna írni.[27] Mivel a homokkomáromi jegyzőkönyvvezetők minden hozzájuk eljutott eset följegyzésére ügyeltek, ez a formula itt nem fordul elő. Annál gyakrabban találkozunk a csoda váratlan, hirtelen bekövetkezésének említésével: „a szekérről leszállva gyalog ment haza" (resanatur in tantum, ut curru adductus sanus domum redeuntus sit), „rögtön meggyógyult" (derepente sanata est), „azonnal meggyógyult" (statim resanatur), „ugyanazon a napon meggyógyult" (eadem die resanatur). Ide sorolhatjuk a szülés közben tett fogadalmakat is: „szülés közben haldoklott" (in parta mortua peperit prolem), „veszélyes szülése volt" (in periculo partus existens). Hitelesítő toposzként értelmezhetjük a fogadalom nem azonnali teljesülésének hangsúlyozását is: „harmadnapra meggyógyult" (tertiaque die resanari cepit), „ismételt fogadalomtétel után" (voto facto ad semel resanatur), „teljes egészségét csak második fogadalma után nyeri vissza" (voto . . . facti, illico alleviatur tertiaque die integre sanus), „nem teljesen gyógyult meg" (votum fecit . . . et sequenti die quasi resanatus, post 5 dies ex integro resanatur), „jobban lett, s végül teljesen meggyógyult" (sed voto facto immediante alleviatur et sanem resanata). A szent segítségének fontosságát és a fogadalomtétel szükségét hangsúlyozza a leírás, amikor arról szól, hogy a beteg „a templomban volt, de nem gyógyult meg" (in parochi exiens . . . utnec ambula). A toposzok e-

[27] CURTIUS, Ernst Robert 1961. 479 f.

másik fajtáját a baj hangsúlyozásának különféle formái jelentik: „életveszély" (in periculo morbo detenta), „haldoklott" (in agone constituta), „lemondtak róla" (de eius vita desperatur), „több száz veszély leselkedett rá" (multi centeni per iviscent), „tagjai már teljesen kihűltek" (iam totaliter frigidus membris), „már félig meghalt" (iam semi mortuus), „már inkább halott volt mint élő" (passa in tantum quasi mortua quam viva), „betegsége nem változott" (et iam morbi proximus), „az életéről már végleg lemondtak" (de eius vita ulteriore desperatum sit). A baj nagyságát emeli ki a betegség időtartamának megjelölése: „nyolc éve" (per annos 8), „majdnem fél évig" (spatio semi anni), „öt éve" (annorum quinque), „jelentős ideig" (per notabile tempus). Hatásos toposznak tarthatjuk annak említését, hogy semmiféle gyógyszer vagy orvosi tudomány nem segített a bajban: „gyógyszereket vett be, eret vágtak rajta, de semmi sem segített" (inhibitis medicinis et vermae sectione et nullum expertus), „különféle orvosságokkal sem tudták meggyógyítani" (variis adhibiens medicinis nihil tamen profutuis), „sok orvosságot kapott, de azok nem segítettek" (vix opibus haeserit multis medicinis frustra adhibitis), „miután az orvos nem tudott segíteni" (postquam medicus conatus frustraneos ee experta fuisset). A csoda paradoxonát hangsúlyozzák azok az utalások, amelyek arról szólnak, hogy már megtették a halál, a temetés előkészületeit: „már minden szentséget magához vett" (et iam omnibus sacramentis provisus). A környezet csodálkozása a történtek fölött ugyancsak bizonyító erejű: „a házbeliek csodálkozására" (ad stupor omnium domesticorum), „csodájára jártak a házbeliek és a szomszédok" (ad stuporem omnium domesticorum et vicinorum).

A jegyzőkönyv stílusáról megállapítható, hogy írói a lényeges adatok rögzítésére törekedtek, terjengős fogalmazásnak, túlzásoknak nyomát sem találjuk. Hiányoznak a vallásos elragadtatás más jegyzőkönyvekből jól ismert költői kifejezési formái, az esetek versben történő leírása az illető szent dicsőítésére, s ugyancsak hiába keresnénk a csodák mondaszerű átköltését, epikus megjelenítését.[28]

A kegyhely patrónusaihoz fűződő személyes viszonyra jellemző, hogy a jegyzőkönyv szerint általában mindkét patrónushoz egyszerre fordultak segítségért, s jóval kisebb azoknak az eseteknek a száma, amikor csak az egyik vagy a másik patrónust említik. A patrónus képes bűnbánatra indítani: „átkozta az Isten, majd ezt megbánta" (maledixit dicendo Deus . . . ac intummit tota facie). Más alkalommal Máriát a „gyakran emlegetett Szűz"-nek nevezik (Virgino illico ad sepe dicit). A jegyzőkönyv írói a hivatalos egyházi álláspontnak megfelelően általában „közbenjárás"-t említenek a kérések meghallgatásánál (intercessio). Mint azonban az előző eset is mutatja, a fogadalmat tevők nem csupán a patrónus közbenjárására gondoltak, hanem magát a segítséget is neki tulajdonították.

A mirákulum-irodalom néprajzi szempontból talán legértékesebb adatcsoportja a zarándoklat vagy a fogadalom okát tartalmazó megjelölések. A népi gyógyászat kutatója a betegségek népi nevét és interpretációját éppúgy megtalálhatja itt, mint a különféle diagnózisok, operációk, kuruzslások, fürdők és más gyógyító praktikák leírását. A gyógyszerek és gyógynövények elkészítéséről, ill. használatáról is megtudhat fontos dolgokat. A járványok tér- és időbeli elterjedése a kultúrtörténészt érdeklik. A jogi esetekről, bebörtönzöttekről, kivégzésekről szóló tudósítások a jogtörténetnek szolgálhatnak értékes felvilágosítással. Nem várt anyagra bukkanhatnak itt a más tudományágak történeti diszciplínáival foglalkozó kutatók is. A homokkomáromi jegyzőkönyv adatai csak szerény ízelítőt adnak ebből a gazdagságból.

A legnépesebb kívánságcsoportot a valamilyen betegségből szabadulni akarók alkotják. A betegségeknek nemegyszer a tudományos szóhasználatból átvett s latinra fordított népi elnevezései természetesen nem mindig adják vissza pontosan a beteg valódi állapotát. Gyakran találni felületes vagy nem mindig reálisnak mondható megállapításokat is.[29] A betegségre történő általános utalások mellett: „nagy fájdalmakban szenvedett" (in tantis doloribus extitit), „nagyon beteg" (gravi morbo) gyakran megtaláljuk a baj pontos megnevezését és leírását: „vérfolyás" (passa sanguinis fluxum desperata), „orrvérzés" (per naves sanguinis fluxum passus), „torokfájás" (gutturis dolore), „keze és

[28] A nyomtatásban is megjelent mirákulum-irodalom esetében számolni kell a szövegek széles körű hatásával, továbbélésével. Itt azonban a jegyzőkönyv kéziratban maradásával magyarázható, hogy eddig nem találkoztunk a hagyományozódásnak a leíráson kívüli más formáival, nem bukkantunk az anyag nyomára a már nagyobb publicitást jelentő irodalmi művekben, példázatgyűjteményekben, az apologetikus teológiai irodalomban sem.

[29] Vö.: MOLDOVAN, Andrei 1974.

lába nyomorék" (ad manus et pedes debilitata), „süket" (auditu privata), „vérhas" (disenteria), „néma" (ob mutuit), „paralízis" (paralisis), „eszét vesztette" (mente captus), „fejfájás" (capitis doloribus afflicata), „kihűlt tagokkal feküdt, száját nem tudta kinyitni" (totaliter frigidus membris, irriguit labia 2 septimanis aperire non potuit), „mintha szétesnének a csontjai" (horribiles cruciatus passa in digieo ita ut os aeciderit), „rühes" (scabiata), „látomásai voltak" (existens in gravi, quasi unius hore spatio visius videbat), „egész testét kiütések borították, még a foga körül is" (in puncturis gravibus in tantum quoque pucruerum carnes circa dentes qui aliqui dentes amiserit), „éjjel ruha nélkül mászkált, érzéketlenül járt-kelt" (de nocte exiens sine tegumento infecto aere et vento transeunte surdus factus), „teste összehúzódott" (toto contractus corpore), „keze összehúzódott" (manibus totalis contracta), „lábfájás" (pedum passa dolores), „mankóval járt" (suffuscris in mixus incedens), „görcs" (constipatus), „fekélyek" (ulceribus plena), „tumor" (in gravibus tumoribus existens), „kézseb" (tantum vulnus habuit in manu, quod quiquis cogitaverit erim omnes amissurum digitos), „fogfájás" (dolore dentium vexata), „daganat" (natus duplici cum tumore capite), „szája fáj" (passa oris retractionem 6 diebus), „füldaganat" (cancrena in auricula), „állkapocscsontja fájt" (maxilla vexata), „szívfájás" (di scrutiata fuit cordis doloribus), „belső fájdalmak" (gravi peclum dolore . . . agitata in eodem), „egész teste fölpuffadt" (toto tumida corpore), „kiszáradt" (arena), „hascsikarás" (concertum adeo, quod nec aperire potuerit), „meleg láz" (in caloribus perienlose decumbens), „hideglelés" (naquis vexata febribus), „félelem" (pavor).

A gyógyulások között kiemelkedő helyet foglalnak el a szembetegségek: „szemfájás" (oculorum non levem dolorem passus), „szürkehályog" (albugine ad unum oculum), „valami volt a szemében" (integro mense sustent oculis insaerens), „vér folyt a szeméből" (tribus circiter horis sanguis ex oculo laeso), „gyengén lát" (sexto anno nisit videns). Másik nagyon gyakori betegség az epilepszia: „gyakran epilepszia gyötörte" (morbo vexata caduco), „epilepszia rángatta" (morbo caduco correptus), „epilepsziás rohama volt" (3 diebus incessanter morbo caduco vexata), „ötször egymás után epilepsziás rohama volt" (morbo caduco laborans quinquos), „óránként és percenként epilepszia gyötörte" (per correpta morbo caduco die hora et momento). Viszonylag jelentős számmal fordulnak elő az ún. női bajok: „szülésben sorozatosan szerencsétlen" (sepe in felicem habens partum), „szülés közben beteg lett" (in puerperio vexatus), „szülés közben haldoklott" (in parta mortua peperit prolem), „veszélyes szülése volt" (in periculo partus existentem), „meddősége nagyon fájt neki" (magnos dolores frustraneos ee experta fuisset).

A napi munka közben történt balesetek, váratlan szerencsétlenségek is gyakran indítottak fogadalomtételre: „a megvadult ló magával ragadta a fák közé, miközben rajta függött" (in equo pendens inter arbores repiebatur a feroce equo), „vízbe esett" (in aquam prolapsus), „látta, hogy háza kigyulladt" (videns domus incremio), „egész arcát összeégette" (igne conbustus in tota facie), „munka közben csontja tört" (ruptura laborans), „összezúzta magát" (destituta viribus, quod nec gressus figere potuerit), „lába eltörött" (fracto pede), „veszélyes törése volt" (gravi rupture fuit), „torkába 24 órára csont került" (ossiculum 24 horis in pectore habitum). Az utazások kockázatos voltát bizonyítják az útközben tett fogadalmak: „elküldték Szlavóniába, útközben több száz veszély leselkedett rá és megbetegedett" (misit ad Sclavoniam, audiens quod multi centeni perivissent, illos suos). Bajba jutott, beteg állatok miatt szintén tettek fogadalmat: „elvesztette az ökrét" (bovem perdidit), „beteg volt az ökre" (graviter infirmus bovem), „rossz időben az állatok megmaradásáért" (tempore pectis animalium liberantur), „ökre döglődött" (videns bovem suum iam pereundum), „ökre súlyos ütéstől annyira megvakult, hogy háromnegyed évig semmit se látott" (bos gravi caecirare percussu ita quod per 3 quadrantes anni nihil viderit), „beteg volt a lova" (conspiciens equum suum prelictu iam pereundum). Rontás ellen ugyancsak természetfölötti segítségért folyamodtak: „megrontották" (a praestigiis), „rontás miatt beteg volt" (in tantum destituta viribus), „tudomására jutott házassága megrontása" (nuptiarum tempore maleficio ligaminis infectus). Figyelemre méltó, hogy ezek az esetek minden további kritika nélkül bekerültek a jegyzőkönyvbe.

Említést érdemel, hogy bár az orvosi segítség hiábavalóságának leírása hitelesítő erejű, a 462 esetből mindössze egy alkalommal tud erről a jegyzőkönyv: „az orvos nem tudott segíteni" (medicus conatus frustraneos ee experta fuisset). Gyógyszerek alkalmazásának említésére már jóval több adat van: „sokféle orvosság" (multis adhibitis medicis), „különféle orvosságok" (variis adhibitis medicinis), „mindenféle gyógyszer" (ab omnibus medicis), „sok orvosság" (multis medicinis frustra adhibitis). Azt sajnos nem tudjuk, hogy pontosan milyen szereket használtak a gyógyításhoz. Fürdőkről, operációkról egyáltalán nem szól a jegyzőkönyv, mindössze egyetlen érvágást említ (vermae sectione). Ezeknek az adatoknak a hiánya a kor általános egészségügyi állapotán kívül fényt vet arra a szemlé-

letre is, amely a természetes gyógyító eszközök mellett vagy azok hiábavalóságáról történt meggyőződés után előszeretettel vett igénybe természetfölötti segítséget.

A kegyhelyhez történő odafordulás folyamatát vizsgálva a zarándoklatot kiváltó októl meg kell különböztetni a fogadalom belső motívumát, amely nyomán az illető az adott patrónus felé fordul. A fogadalmat kiváltó ok önmagában legtöbbször nyitva hagyja a kérdést, hogy az illető hova zarándokoljon el, az odafordulás belső motívuma azonban már meghatározott hely, személy, kegykép stb. felé irányul. Az ilyen következtetések levonásánál azonban mindig óvatosnak kell lenni. Hirtelen szerencsétlenségek alkalmával például aligha van idő a fogadalom pontos megfogalmazására. De a csak utólag konkretizált fogadalmak is a patrónussal való szoros kapcsolatra, talán annak előzetes segítségére utalnak. A homokkomáromi jegyzőkönyv vizsgálatánál nem kell minden esetben tudatos odafordulásra gondolnunk, hiszen itt egy kialakulóban levő búcsújáróhelyről van szó. A legtöbb fogadalomtétel spontán módon történhetett. Mindössze egyetlen esetben tudunk arról, hogy a fogadalmat külső tanácsra tették: „egy Szent Ferenc rendi szerzetes, László atya és más szomszédok összejöttek, tanácskoztak és tanácsukra tett fogadalmat" (per consilio P. Angeli Franciscani et P. Ladislai et aliorum suorum vicinorum devovit).

Számos adatot árul el a jegyzőkönyv a fogadalomtétel körülményeiről. A fogadalomtétel komolyságára utal, hogy csak súlyos bajban, életveszélyben tettek fogadalmat. A halál közeledte, a gyógyító ismeretek kudarca indította a bajban levőt a fogadalom megtételére. Elviselték a szenvedést, s a fogadalmat, a felsőbb erőkhöz való fordulást a segítség végső esetben alkalmazható formájaként ismerték. Ezt erősítik meg azok az esetek, amikor a bajban levő a halál gondolatára a halotti szentségek fölvételével válaszol (et iam omnibus sacramentis provisus), s csak ezután tesz fogadalmat. Más alkalommal reggeltől estig tartó imádkozás nem segít, de az oltáriszentség nézése közben tett fogadalom gyógyuláshoz vezet (provisa sacramentis voto facto). A csökölyi dominus pectabilis prefectus fia a nyilvánosság előtt (voto facto . . . manifeste) teszi a fogadalmát. A születésétől vak balatonkeresztúri Bodics József ostorozta magát (in finistro vero flagello) és közben tett fogadalmat. A lutheránus Sárdi Beső Ilona „Szent Félix közbenjárására sok kegyelmet kért és megesküdött, hogy visszatér a régi hitre" (expertis tot gratiis per intercessionem S. Felicis, ab iuratam Sanctam Dominam amplectitur fidem ortodoxam). A szombathelyi Magyar Judit fogadalmában magát ajánlotta föl (ad votum suum B. Virgini oblatum). A varasdi Horváth István nobilis dominus esetének leírásánál azt olvashatjuk, hogy „ezt a kegyet személyesen imádkozta ki magának" (sanitatem se gratiis exhibuerunt personaliter). A fogadalmat nem mindig a bajban levő teszi, ami könnyen érthető, hiszen nem is képes rá minden esetben, teljesíteni azonban majd neki kell. A legtöbb esetben a szülők tesznek fogadalmat bajban levő gyermekükért: a főnyedi Csák Anna ötéves lányáért tett fogadalmat (voto per suos genitores facto), az eszteregnyei Borsos János lánya már agonizált, amikor a szülők Szent Félixhez fordultak segítségért (eanden parentes ad S. F. devoverunt). Szentadorjánról Petrics Mihály tett fogadalmat fiáért, aki gyógyulása után megérkezett a fogadalom teljesítésére (Michael Petrics . . . pro filio devovit). Ezekben az esetekben a szereteten és a szabadon vállalt felelősségen kívül a család jogi- és sorsközössége is megnyilvánul. Több emberre kiterjedő közösségi összetartásról tesz tanúságot az az eset, amikor egy egész falu közösen tesz fogadalmat (cumunitas Esteregniensis).

A jegyzőkönyv nem mindig írja le a fogadalomtétel tényét, csupán formálisan utal arra, hogy Szent Félixhez vagy Máriához fordultak segítségért. A fogadalomtétel kifejezésére a jegyzőkönyvírók a „voto facto" különféle változatait használják a leggyakrabban. Ezek a kifejezések azt is hangsúlyozzák, hogy a fogadalom jogi cselekvés, szerződés, melyben a fogadalmat tevő valamiért ajánl fel valamit, s ezért köteles ígéretét teljesíteni. Ennek elmulasztása sértést jelent a patrónus felé és ezért büntetést von maga után. Félreérthetetlen jelek emlékeztetik a fogadalomtevőt kötelességére: visszaesik betegségébe vagy még annál is súlyosabb büntetést kap.

Viszonylag keveset tudunk meg a jegyzőkönyvből a búcsújárás lefolyásáról, a fogadalom egyéni vagy közös zarándoklattal történő teljesítéséről. A tanúk említése föltételezi, hogy a fogadalmat tevők nem egyedül jöttek, hanem magukkal hívták az esetet bizonyítani tudó személyeket is. Így nagy a valószínűsége annak, hogy ezek az utak nem csupán egyéni zarándoklatok, hanem közösségi jellegű búcsújárások voltak. Ezt támasztja alá a jegyzőkönyvnek az a része, ahol a fogadalom teljesítésének pontos napját is följegyezték: ezek többnyire valamilyen Mária-ünnep, illetve Szent Félix ünnepe köré csoportosulnak. Ezekben az években általában áprilistól szeptemberig találhatók a bejegyzések. Csupán egyetlen esetben olvasható kifejezetten, hogy a fogadalmat tevő szomszédaival együtt jött el köszönetet mondani (venit cum suis vicinis gratias agere). Más jegyzőkönyvekből sokszor részletes adatokat lehet kapni az egyéni és közösségi zarándoklatokra,

vallásos társulatok több helyet is érintő kollektív búcsújárására, a zarándoklatok szokásaira, így például annak nehezítő körülményeire stb. *(7. kép)*

A fogadalom teljesítéséhez a kegyhelyre történő zarándoklaton és a csoda elmondásán kívül néhány esetben különböző ajándékok, felajánlások tartoztak. Az ilyen adományok említése nagyon ritka az esetek között, különösen néhány németországi búcsújáróhely adataival összevetve *(8. kép)*. Ez a zarándokok szűkös anyagi körülményein kívül azt is bizonyítja, hogy a fogadalmat teljesítettnek tartották a kegyhelyre való eljutással, s a votív-jellegű felajánlások már inkább ráadásnak számítottak. A homokkomáromi

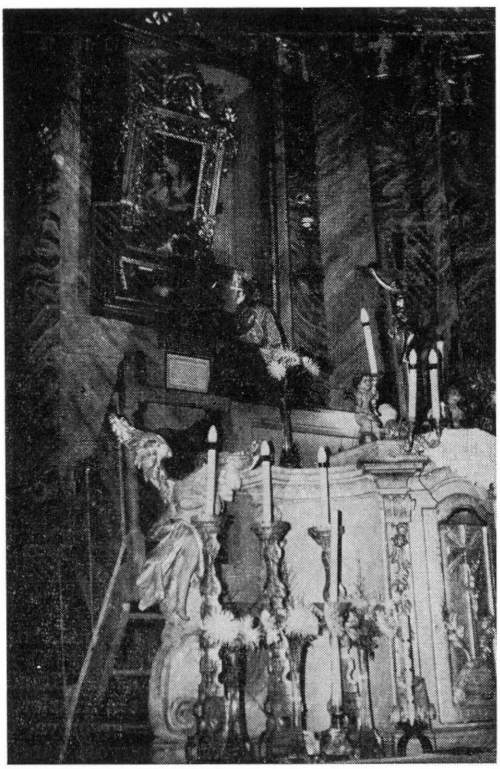

7. kép. Személyes áhitat a kegykép és az ereklye előtt, az oltár mögé épített állványon 1978-ban

Huszár Marianna nobilis domina hálából egy ezüst képet hozott (tulit argenteam imaginem), két ezüstöt ajánlott fel egy nagykanizsai Domonkos nevű ember (dedit duo argentem). Hárman ajándékoztak földet a plébániának (dedit fratribus pagum), a homokkomáromi Dömötör páter pedig egy szentmisét ajánlott fel gyógyulása érdekében (facit votum . . . cum celebratione unius sacri missae pro eodem). Nem találni példát a különben gyakori viasz-, gyertya-, állatfelajánlásra, a gyógyulás bizonyítékaként otthagyott tárgyak említésére. (Hogy ilyenek itt is voltak, azt más forrásokból tudjuk.) *(9—10. kép)*

A gyógyulás, a nehéz helyzetből való megmenekülés rövidebb-hosszabb idő múlva rendszerint már a fogadalomtétel után bekövetkezett. A hosszabb ideje betegeskedőkről tudjuk, hogy csak akkor gyógyultak meg, miután eljöttek Homokkomáromba. Őket többnyire kocsival hozták, s gyógyulásukat, fogadalmuk eredményességét a jegyzőkönyv azzal jelzi, hogy egészségesen távoztak: „a szekéren hozták, de gyalog ment haza" (curru adductus sanis domum reductus sit), „kocsival vitték oda, ott volt egy hétig és meggyógyult" (curru excursus). A komárvárosi Koncz Mihály is a „homokkomáromi egyházban gyógyult meg" (in ecclesiam Homokkomáromiensis sanatur). Kivételnek számít a vidi

Kovács Orsolya, aki „halálát közeledni érezvén ruháját elküldte Máriához és Szent Félixhez" s újból egészséges lett (ob gravem morbum usu manuum vestituta premisso ... pristinum recipit). Ebben az esetben sajnos nem lehet eldönteni, hogy a ruha elküldése

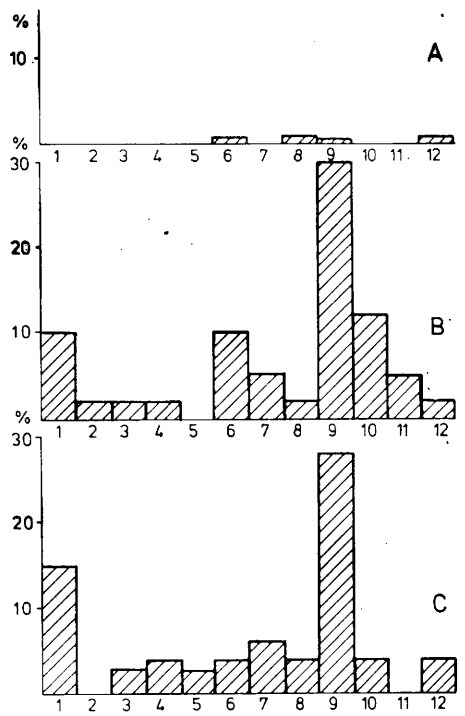

8. kép. A csodás segítségben részesültek adományai és fölajánlásai, a teljes létszám százalékában kifejezve, Homokkomáromban és összehasonlításul két német búcsújáróhelyen (Unsere liebe Frau auf dem Schönberg bei Ellwangen és St. Ursula in Alsleben, D. HARMENING adatai alapján). Az egyes oszlopok 1 = nem részletezett adomány (offer), 2 = formázatlan viasz súly szerint, 3 = viaszkép, 4 = gyertya, 5 = votívkép, 6 = kép más anyagból (ezüst), 7 = a csoda bizonyítására otthagyott tárgyak (lánc, mankó stb.), 8 = pénz, 9 = szentmise, misealapítvány, 10 = lelki jellegű fölajánlás (jó cselekedet, gyónás, áldozás), 11 = élő állat, 12 = más részletezett adomány (ruha, föld)

a betegségnek a ruhára való mágikus átvitelén (érintkezési mágián), esetleg a beteg jelképes, ruhája általi jelenlétén, „képviseletén" alapszik, vagy pedig egyszerűen adomány jellege volt. A jegyzőkönyvben érthető módon nincs utalás más, a gyógyulás érdekében használt mágikus eszközökre (például tárgyaknak az ereklyéhez érintése, föld, víz, olaj gyógyító célzatú fölhasználása stb.).

A gyógyulások időpontjának és lefolyásának vizsgálata bepillantást enged a csodás gyógyulásokban a szentek szerepéről alkotott elképzelésekbe, és felvilágosítást ad a betegnek arról a hangulatáról és állapotáról is, melyben a gyógyulás végbement. A jegyzőkönyvben kevés adat van arról, hogy a nap melyik szakában történt a gyógyulás: „éjjel" (noctu), „ugyanazon a napon" (in eodem die) „napközben" (diu), „egy éjjel" (una nocte). Az időpontot legtöbbször a gyógyulást kereső cselekedeteihez viszonyítva, relatív módon közli a jegyzőkönyv: a gyógyulás már a szent segítségül hívásának pillanatában bekövetkezett, vagy miután megtették a fogadalmat (ab ea voto hora melius valere). A kívánt gyógyulás és az adomány jellegű felajánlások közötti kapcsolat jellegére utal, hogy a gyógyulás általában már előbb bekövetkezik, s a felajánlás csak ezután történik. Nincs nyom a szövegben arra, hogy a fogadalmat tevő a gyógyulás pillanatában éppen milyen

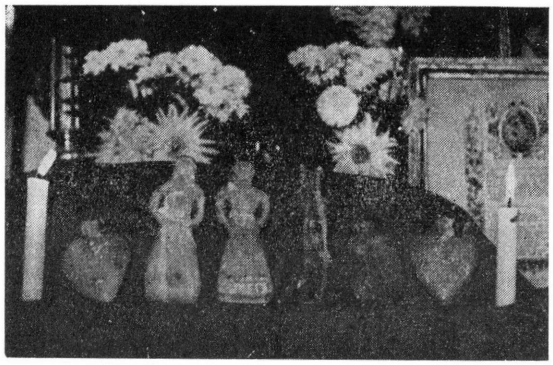

9. kép. Viasz offerek, „testek". A hagyomány szerint a fogadalmat tevők ezeket kézben tartva imádkoztak az oltárnál (1941)

10. kép. Viasz láb- és kéz offer a templom sekrestyeszekrényéből (1978)

kapcsolatban állt a kegyhellyel (a gyógyulás már az odafelé vezető úton, a templomtorony megpillantásakor, a templomküszöb átlépésekor, az ereklye megérintésekor is bekövetkezhet).

A gyógyulás folyamatát sem részletezi hosszan a jegyzőkönyv. Legtöbbször az egyszerű „egészséges lett" (resanatur), „egészségét visszakapta" (obtineat sanitatem), „megszabadult a bajból" (ab iisdem liberatur), „úgy tűnt, hogy meggyógyult" (pristina sanitati restituta est) kifejezéseket használja. A betegség eltűnésének — szóban nyilván részletesen előadott — jelei, az erre vonatkozó indirekt vagy metaforikus utalások és a gyógyulásokkal kapcsolatos álmokban, látomásokban kapott tanácsok, jelek említése hiányoznak a jegyzőkönyvből. A helyszínen történt gyógyulások egy részénél talán nem alaptalanul gondolunk a templomalvás gyakorlatának továbbélésére.

* * *

A homokkomáromi kegyhely vonzáskörének (a kultusz földrajzának) megállapításához a helyszínen megfordultak származási helyét lehet alapul venni, a kultusz dinamikája pedig a búcsújárók számán, társadalmi összetételén és a származási helynek a kegyhelytől való távolságán olvasható le. A kegyhely vonzáskörének megállapítása érdekében a jegyzőkönyvben említett 174 helynév közül 159-et sikerült térképre vetíteni. Mindössze 8 helység azonosíthatatlan, 7 esetben pedig ismeretlen helyről jöttek Homokkomáromba. A 15 térképre nem vetíthető hely a 462 lejegyzett esetből mindössze 17 eset figyelmen kívül hagyását jelenti az ábrázolásban. Ha egy helynév több azonos nevű helységet jelölt, mindig a kegyhelyhez legközelebb fekvő települést vettük számításba. A térképről kitűnik, hogy a helységek egy része mintegy 20 km-es körben egyenletesen helyezkedik el Homokkomárom körül. Ez a sűrűség kelet-nyugat felé 10 km-rel kitolódik. Kevésbé sűrűn helyezkednek el a helységek a kegyhely tágabb vonzáskörét alkotó 60—70 km-es körzetben. Az így keletkezett kör délen nem teljes, mivel a Mura és a Dráva vonala természetes határt képez. (A Drávától délre eső terület egyébként a mariánus rendtartományhoz tartozott, ahova a zalai ladiszlata ferencesek már nem vihették el a kegykép és az ereklye hírét.) Ezen a területen kívül már csak elszórtan találunk egy-egy további helységet (pl. Veszprém).

A kegyhely hírét közvetítő tényezők közül ki kell emelni azt a tényt, hogy Homokkomáromban ferences szerzetesek látták el a lelkészi szolgálatot. A plébánia filiái voltak ekkor a szomszédos Fűzvölgy (Freiwies), Hosszúvölgy (Langwies), Korpavár, Magyarszentmiklós és 1777-ig a kissé távolabb fekvő Oltárc is, amely azután a szombathelyi egyházmegyéhez került. Jelentős közvetítő szerepet játszhatott még a nagykanizsai ferences kolostor is. A 60—70 km-es körzeten belül helyezkedik el két ismert kegyhely: Segesd és Búcsúszentlászló. Mindkettőt ugyancsak ferencesek látták el. A térkép tanúsága szerint ez a két kegyhely is jelentős közvetítő szerepet játszhatott, ellentétben a kissé távolabb fekvő (s ugyancsak ferencesek által gondozott) Andocs-csal, amely — úgy tűnik

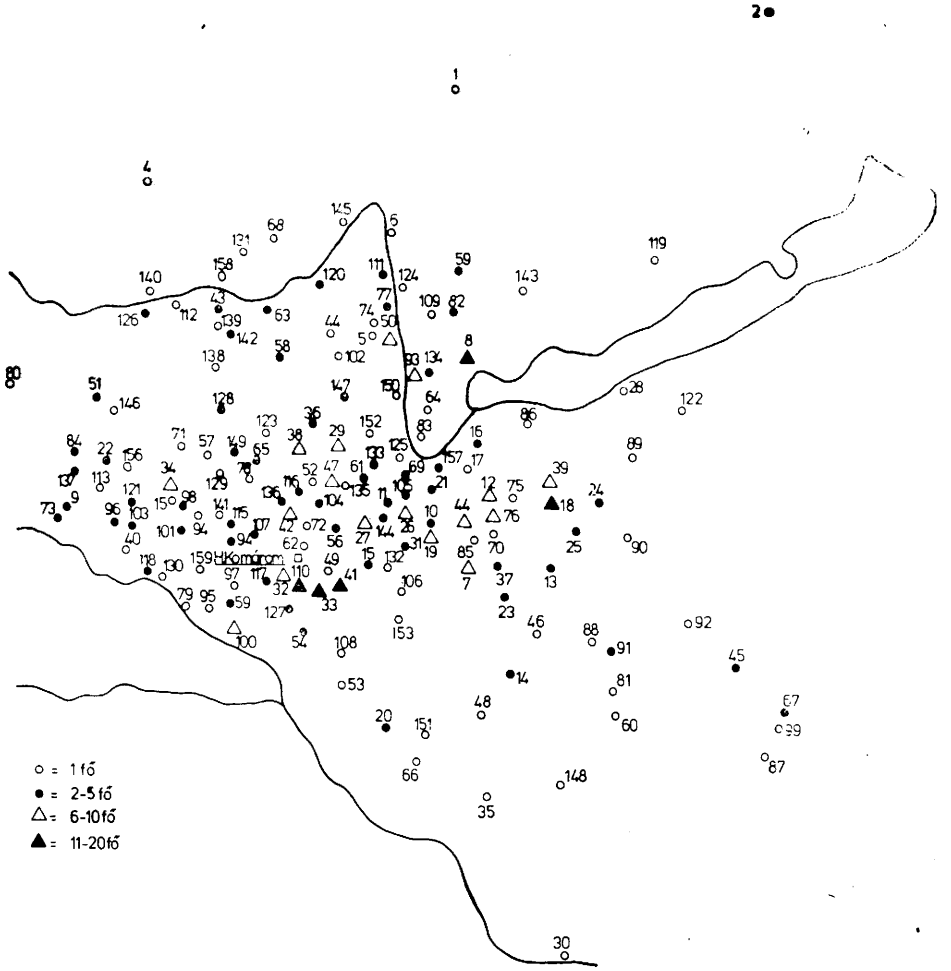

11. kép. A homokkomáromi kegyhely vonzáskörе, a mirákulumos könyvben szereplő személyek származási helye alapján. A számok a következő helységeket jelölik: 1. Kiskamonc, 2. Csesznek, 3. Veszprém, 4. Körmend, 5. Tilaj, 6. Szentgrót, 7. Vid, 8. Keszthely, 9. Lendva, 10. Kiskomárom, 11. Merenye, 12. Sámson, 13. Mesztegnyő, 14. Segesd, 15. Récse, 16. Vörs, 17. Főnyed, 18. Marcali, 19. Komárváros, 20. Csurgó, 21. Magyaród, 22. Lenti, 23. Tapsony, 24. Nikla, 25. Gyuta, 26. Karos, 27. Bakónak, 28. Fonyód, 29. Rajk, 30. Barcs, 31. Galambok, 32. Eszteregnye, 33. Kiskanizsa, 34. Pákó, 35. Tarany, 36. Pötréte, 37. Szakácsi, 38. Hahót, 39. Nagygomba, 40. Szentkirály, 41. Nagykanizsa, 42. Bocska, 43. Szentmihályfa, 44. Dencs, 45. Kaposvár, 46. Böhönye, 47. Gelse, 48. Varasd, 49. Palin, 50. Csány, 51. Csesztreg, 52. Pölöskefő, 53. Pátró, 54. Bajcsa, 55. Szántó, 56. Újudvar, 57. Gutorfölde, 58. Csatár, 59. Becsehely, 60. Csököly, 61. Felsőkerecseny, 62. Homokkomárom, 63. Egerszeg, 64. Sármellék, 65. Pusztaszentlászló, 66. Udvarhely, 67. Tóthfalu, 68. Sári, 69. Rad, 70. Zsitva, 71. Szebecke, 72. Freivíz, 73. Újfalu, 74. Kisliget, 75. Horvátkút, 76. Fehéregyháza, 77. Kehida, 78. Pusztamagyaród, 79. Letenye, 80. Lakos, 81. Jákó, 82. Rezi, 83. Zalavár, 84. Sárd, 85. Csákány, 86. Balatonkeresztúr, 87. Bőszén, 88. Nagybajom, 89. Topolicza, 90. Pusztakovácsi, 91. Besenye, 92. Hetés, 93. Szentgyörgyvár, 94. Borsfa, 95. Egyeduta, 96. Lovászi, 97. Polya, 98. Kányavár, 99. Simonfa, 100. Szerdahely, 101. Szentadorján, 102. Rádony, 103. Tormaföld, 104. Kacorlak, 105.

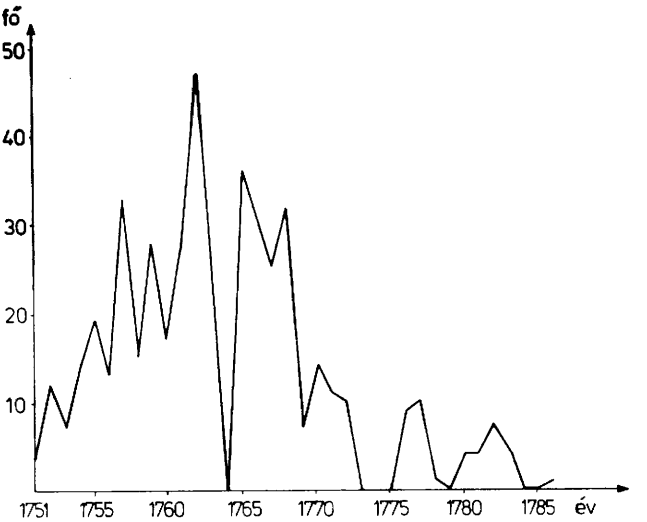

12. kép. A feljegyzett csodák megoszlása évek szerint

— inkább konkurrenciát jelentett, mivel erről a környékről már nem jöttek Homokkomáromba. Nem találtunk összefüggést az uradalmi- és birtokhatárok és a kegyhely vonzáskörének kiterjedése között. A gyógyulást keresők többsége falusi jellegű településről jött.[30] *(11. kép.)*

A kultusz földrajzának dinamikus értelmezését segíti a kegyhely vonzáskörének különböző időpontokban történő vizsgálata. A feljegyzések által felölelt időtartamot három egyenlő részre osztva azt az eredményt kapjuk, hogy 1751-től 1762-ig — amikor a feljegyzett csodák száma legforgalmasabbnak mutatja a kegyhelyet — 112 helyről jöttek Homokkomáromba. A következő tízéves időtartamban újabb 35 helyről jöttek a gyógyulást keresők, míg a búcsújárás föltehető időleges visszaszorulását jelentő utolsó szakaszban — 1773-tól 1786-ig — már csak 17 új helynevet találunk. A csodák száma nem ugyanezt az arányt mutatja. Az első tíz évben 235, a másodikban 187, a harmadik periódusban 40 fel-

[30] A legismertebb zalai búcsújáróhely, Búcsúszentlászló esetében az 1770. évi összeírások alapján Kerecsényi Edit kimutatta, hogy összefüggés van a település kézművesekkel való ellátottsága, vásári-piaci vonzáskörе és a búcsújárás között: „Búcsúszentlászló nagyszámú iparosát a mindössze 422 lakosú helység nyilvánvalóan nem tudta eltartani; a megrendelők, illetve a vásárlók zöme tehát a búcsúsok közül került ki." (Kerecsényi Edit 1978. 218.) Ezek szerint tehát Zala megye ipari és kereskedelmi alközpontjai között a több kiváltsággal, kedvezőbb gazdasági adottságokkal rendelkező mezővárosok mellett éppen a búcsújáróhelyek váltak a kézműipar és a piacozás további jelentős központjaivá.

←

Garabonc, 106. Miháld, 107. Oltárc, 108. Liszó, 109. Karmacs, 110. Sormás, 111. Zalakoppány, 112. Zalasalomvár, 113. Gosztola, 114. Újlak, 115. Bánokszentgyörgy, 116. Szentbalázs, 117. Rigyác, 118. Szemenye, 119. Henye, 120. Nemesapáti, 121. Szécsisziget, 122. Szőlősgyörök, 123. Schilter, 124. Szentlászló, 125. Szabar, 126. Zalapatka, 127. Szepetnek, 128. Tárnok, 129. Tárnok, 129. Szentpéterföld, 130. Csörnyeföld, 131. Boldogfa, 132. Sárszeg, 133. Orosztony, 134. Alsópáhok, 135. Liget, 136. Berzence, 137. Rédics, 138. Ormán, 139. Dobronak, 140. Lövő, 141. Várföld, 142. Kökényesmindszent, 143. Lesenceistvánd, 144. Misefa, 145. Borbás, 146. Szentandrás, 147. Pacsa, 148. Lábod, 149. Ederics, 150. Zalaapáti, 151. Szenta, 152. Kál, 153. Sand, 154. Dömefölde, 155. Szentmiklós, 156. Szombathely, 157. Hidvég, 158. Vitenyéd, 159. Szajkó

jegyzett csoda történt. Az első periódusban minden évben jegyeztek föl csodát, a másodikban 1, a harmadikban 6 év telt el anélkül, hogy egyetlen csodát is följegyeztek volna. A kétféle számítás eredményeinek egybevetése azt mutatja, hogy az első, felfelé ívelő periódusban minden származási helyre átlag 2 eset jut, a második korszakban az arány 1:5, s végül a harmadik, lefelé ívelő szakaszban ismét kb. 1:2. Ezek alapján megkockáztatható a következtetés, hogy az első periódus a kegyhely vonzáskörének kialakulása, a második a stabilizálódás, a harmadik a lehanyatlás időszaka. Az így kapott eredmények iránt ugyan kétséget támasztanak a jegyzőkönyvnek azok a bejegyzései, melyek az előbbi számítás alapján hanyatló korszaknak mondott periódusban arról tájékoztatnak, hogy például 1776. szeptember 7-én 12 gyóntató, 8-án 28 gyóntató, sőt 1777. szeptember 6—7—8-án 60 gyóntató állt a hívek rendelkezésére. Ezek a rendkívül magas számok azt mutatják, hogy a feljegyzett csodák számát nem lehet teljesen biztos alapnak venni a búcsújárás intenzitásának megállapításához. Számolnunk kell azzal is, hogy a följegyzések készítésének gyakorlata, intenzitása változott. *(12. kép)*

A kegyhely látogatottságának egy éven belüli megoszlásáról adhatnak felvilágosítást azok a följegyzések, amelyek nemcsak a csoda évét, hanem pontos dátumát is megadják. Ilyen adatok kisebb-nagyobb megszakításokkal 1758-tól 1782-ig vannak. Ezek szerint november és december kivételével minden hónapban jegyeztek föl csodás gyógyulásokat. Az esetek havonkénti eloszlása azt mutatja, hogy a legtöbb látogató szeptemberben érkezett. Május, június és július hónapban ugyancsak elég sok látogató érkezett. A naponkénti felbontás fényt vet a kegyhely leglátogatottabb búcsúnapjaira is: ezek pünkösd, Sz. Félix ünnepe és Kisboldogasszony napja voltak. A legtöbb bejegyzés Kisboldogasszony napján történt: ezek szerint tehát ez volt a kegyhely leglátogatottabb ünnepe. A gyóntatók előbb említett magas száma is alátámasztja ezt a feltevést. Talán nem alaptalanul következtetünk ebből arra, hogy a kultuszban ekkor fontosabb szerepe volt a kegyképnek, mint az ereklyének. *(13. kép)*

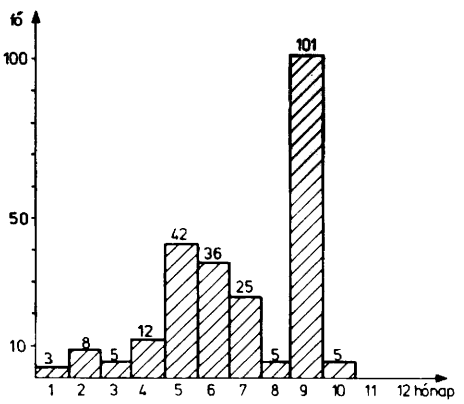

13. kép. A feljegyzett csodák megoszlása az év hónapjai szerint

A kegyhelyre zarándoklók társadalmi megoszlásáról viszonylag keveset tudunk meg a jegyzőkönyvből. A nem és kor szerinti megoszlás megállapítható ugyan, de a kétféle korcsoporton kívül szűkebb korhatárok kijelölésére az adatok nem adnak lehetőséget:

férfi	146	nő	190	felnőtt	336
fiú	80	lány	45	gyerek	125
az egész falu	1				

Mindössze 16 esetben találunk utalást a vallomást tevők társadalmi állapotára. Eszerint 14 nemesi állapotú (nobilis, nobilis dominus, dominus, dominus castellanus, dominus spectabilis prefectus) személy, 1 pap és 1 egyházi tisztségviselő (kántor) volt közöttük. A nemesek mindannyian a kisbirtokos nemesség közé sorolhatók, a közép- és nagybirtokos nemesség teljesen hiányzik a résztvevők közül. A közelebbről meg nem határozott társadalmi állapotú vallomástevők föltehetőleg a paraszti rétegből kerültek ki.

A jegyzőkönyvben nincs nyoma a városi lakosságnak, iparosoknak, kereskedőknek, katonáskodóknak stb. Ez a megoszlás azt mutatja, hogy a kisbirtokos nemesség vallásos magatartása hasonló a parasztságéhoz, az arisztokrácia viszont már csak adományaival támogatja a kegyhelyet.

Homokkomárom a búcsújáróhelyeknek abba az Európa-szerte ismert csoportjába tartozik, ahol egy katakombaszent ereklyéje egy kegykép „attributumaként" fordul elő.[31] Az ereklye még tipikusan középkori gondolatot őriz, a kegykép pedig már barokk felfogást

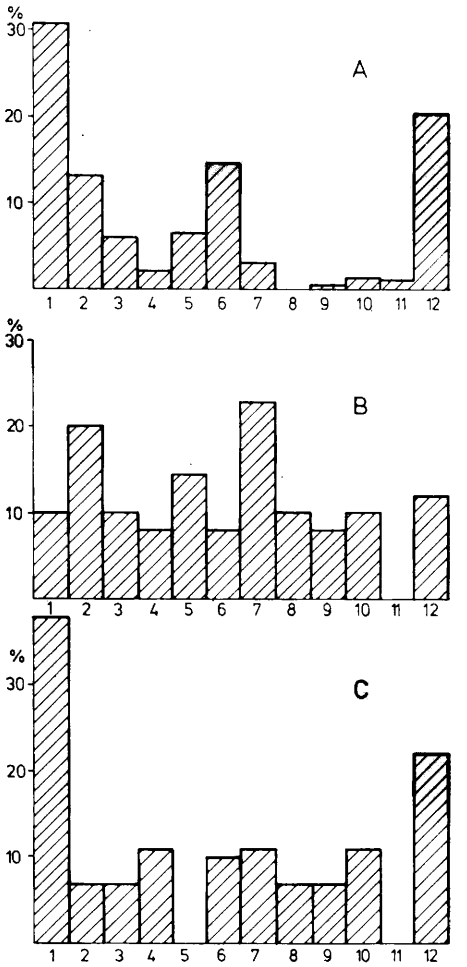

14. kép. A fogadalomtétel okainak megoszlása Homokkomáromban és a *8. kép*nél említett két német búcsújáróhelyen, a följegyzett csodák százalékában kifejezve. A grafikon egyes oszlopai: 1 = gyógyíthatatlan testi sérülés, fogyatékosság (bénaság, vakság, süketség), 2 = külső jelek alapján bizonyos testrészekre lokalizált betegség, 3 = belső bajok (szív, tüdő, has), 4 = női bajok (nehéz szülés, meddőség), 5 = fertőzés, láz, járvány, 6 = ideg- és elmebajok, 7 = szerencsétlenség, baleset, 8 = külső erőszak, háború, fogság, 9 = szellemi, lelki szükség (bűn), 10 = állatok baja, betegsége, 11 = rontás, 12 = betegség pontosabb meghatározás nélkül, kérés általában

[31] Pötzl, Walter 1981.

tükröz. (A tridenti zsinat után a fokozódó képtisztelet elősegítette a kultuszoknak a síroktól, ereklyéktől való elszakadását, de ezzel párhuzamosan tovább élt az elképzelés, hogy a szentek ereklyéivel kiegészített kegyképeknél biztosabb segítség várható.) A jegyzőkönyv bejegyzéseiből sajnos nem lehet egyértelműen meghatározni, hogy a kegykép vagy az ereklye részesült-e nagyobb tiszteletben. Közvetett módon utal erre a kérdésre az az 1758. június 9-én Pozsonyban kelt válaszlevél, amit Batthyány Lajos gróf küldött a homokkomáromi adminisztrátorhoz, aki egy korábbi levelében a Szent Félix-kultusz csökkenéséről panaszkodott.[32] A levél szerint a szent tiszteletének propagálása kezdetben nehézségekbe ütközött, s ezért Batthyány arra kéri az adminisztrátort, hogy prédikációi szövegét küldje el neki. Ez egyszersmind a lelkészek munkájának kegyúri ellenőrzését is jelentette. A levélbeli „némelly prédikatiok" kifejezés mögött föltehetően a homokkomáromi ferencesek kolduló és missziós tevékenysége rejlik. A jegyzőkönyvben az 1758-as évben csak a májusban kelt levél után, júliustól van szó újabb csodákról. Ez az adat összhangban van a búcsújárás intenzitásáról a feljegyzett csodák segítségével rajzolt képpel: 1758-ban az előző évi gyógyulások száma időlegesen több mint a felére csökken (33 után 15 bejegyzés). Így ez az adat azt is bizonyíthatja, hogy a feljegyzett esetek száma arányban van a búcsújárók számával, a kegyhely látogatottságával.[33]

* * *

Magyarországon a középkorban nem alakult ki egy olyan központi jelentőségű búcsújáróhely, mint Mariazell, Aachen, Santiago de Compostela vagy Częstochowa. A reformáció következtében felbomlott az egységes vallású terület, megrendültek a hosszú zarándoklatok anyagi feltételei. Ez az oka annak, hogy a barokk korban különösen előtérbe lépnek a kisebb, helyi jellegű búcsújáróhelyek. Német területen a territoriális fejedelemségek kedveztek a kisebb kultuszközpontok kialakulásának, Magyarországon viszont elsősorban az egyházi és világi nagybirtokosok járultak hozzá a tájhoz kötődő barokk búcsújáróhelyek létrejöttéhez. Így ezek a búcsújáróhelyek jelentős mértékben segítették elő egy még ma is megfigyelhető, mélyen gyökerező táji színezetű vallásosság kibontakozását.[34] Különösen jól látható ez Homokkomárom esetében, ahol a német telepesek lakta falu temploma, kegyképe és ereklyéje szerves részévé vált a magyar- és horvátlakta szűkebb és tágabb környék vallásos életének.

A búcsújáróhely vonzáskörzetének statisztikai képén túl vizsgálni kell azokat a jelenségeket is, amelyek fényt vetnek a kultusz földrajzának tulajdonképpeni dinamikus mozzanatára: azokra a tényezőkre, melyek a kegyhely vonzáskörének fölépítését és kiterjedését meghatározzák. A kultusz dinamikája több a kultusz földrajzánál: tulajdonképpen nem más, mint egy hely vagy kultusz búcsújárásképző ereje. A búcsújárásképző

[32] A levél szövege: Reverende in Xto Pater ! Sub 17-a praeteriti hozzám bocsátott Kgld levelébül valóban váratlanul érte, Hkban Szent Félix Martyr dicsőségére institualt, és kgld különös buzgósága által jelessen nevelkedett Devotionak Nagy csükkenését, és maid telljes feledékenységben való menetelét; Mellyet megh vallom, annyival nagyobb érzékenységgel értem, mennél inkább azon aitatosságnak naprul napra való nagyobb terjedését Kanisai PP. Franciskánusoknak zelusa és Isteni dicsőségnek gyarapodására való buzgóságok által bizonyosan reménlettem, és minthogy azon el kezdett jeles Devotiot tovább is nem csak mentül előbb restabiliálni, hanem mindenképpen gyarapittani is szándékozom, az abban kgld buzgó cooperatioját is impendalni kivanom, ha azért jelentett Sz. Félix Martyr tiszteletére készített némelly Praedikatiokat nékem megh küldeni nem sajnálly kgld, igen kedvessen venni foghom. Az alatt is penig maradok Ad Serviendum paratus Grof Batthyány Lajos. Posonii 9-a junij 1758. A borító szövege: Rendo in Christo Patri Jacobo Botth ord. A. Frnacie Seraphici Provinciae S. Ladislai Religioso. P. H. per Viennam cito, Ginsium citissimo, Canisam cito, Berzenczem, Attad.

[33] Amikor Batthyány egy 1759-ben kelt levelében arról a szándékáról tesz tanúságot, hogy négy szerzetesnek megfelelő lakóépületet emel, a következő kötelességeket rója rájuk: 1. három nyelven hirdessék az evangéliumot (magyarul, németül és horvátul), minden hiány és a nép terhelése nélkül, „prout hactenus" mint eddig; 2. mozdítsák elő Szent Félix vértanú tiszteletét; 3. míg él, nevenapján, halála után pedig halála évfordulóján szentmisét mondjanak érte, „melly alkalommal a Guardian 12 forintot osszon ki a templom ajtajában levő szegényeknek, melly a kanisai pénztárból veendő"; 4. hála jeléül mellképét tartsák az ebédlőben; 5. ha Homokkomárom úgy kívánja, udvari káplánt adjanak neki, díj nélkül. (P. Takács Ince—Dr. Pfeiffer János 1948. Origo Eccl. I. dokumentum)

[34] Jánosi Gyula 1935. 10 f.

tényező lényegében a tisztelt szent halála után az adott helyen jelenlevőnek képzelt, tovább élő ereje. Így egy kultusz speciális patrónátusa egyben egy specifikus, más kultuszokétól eltérő dinamikának is a kifejezője. A speciális patronátus azt jelenti, hogy bizonyos kívánságok egy adott helyen más helyekhez viszonyítva nagyobb számban fordulnak elő. Ebből következik, hogy a kívánságok a hely vagy az ott tisztelt szent különleges erejére, s így egy sajátos kultuszdinamikára is utalnak.

Mi sem tűnik most már egyszerűbbnek, mint megkülönböztetni egymástól és csoportosítani a kívánságokban előforduló emberi betegségeket és az egyéb, fogadalmat kiváltó motívumokat. A betegségek csoportosítása történhetne külső, például anatómiai vagy diagnosztikai szempontok szerint, de ennek elsősorban csupán orvostörténeti jelentősége lenne. A búcsújárást a mirákulum-irodalom tükrében vizsgáló kutatások azt mutatják, hogy vannak olyan búcsújáró helyek, ahol bizonyos betegségek relatív módon nagyobb számban fordulnak elő, míg másutt alig említik őket.[35] Ezek a némaság, a süketség, a vakság, a bénaság és a nyomorékság. Így ezeknek az eseteknek az előfordulása, előfordulási aránya vagy éppen hiánya az egyes kultuszok megkülönböztető jegyéül szolgálhat. Ezért nem nevezhető önkényesnek ezeknek az orvosi szempontból egyébként igen különböző betegségeknek az egy csoportba sorolása. Az itt leírt elképzelés mögött ezeknek a bajoknak természetes úton gyógyíthatatlan sérülésként, tehát a legsúlyosabb bajként való felfogása húzódik meg. A jegyzőkönyvből megállapítható, hogy a Homokkomáromba zarándokoltaknak csaknem harmadrésze tett fogadalmat ilyen okok miatt. *(14. kép)*. A fogadalomtétel okainak megoszlása alapján azonban más speciális patronátus kialakulása nem észlelhető.

További összehasonlításra nyújt lehetőséget a búcsújárók szándékának vizsgálata. A kérő és köszönő jellegű zarándoklatok aránya azt mutatja, hogy Homokkomáromba elsősorban nem gyógyulást kérni, hanem túlnyomórészt a már bekövekezett gyógyulás után hálát adni, köszönetet mondani jöttek. Ez tipikusan barokk kori jelenség; a szentek ereklyéihez folyamodó kora középkori zarándoklatokat a kérő—vezeklő szándék és a kegyhelyen bekövetkezett gyógyulás túlsúlya jellemzi.

Ez a megállapítás pedig már arra utal, hogy a búcsújárás dinamikája alkalmat ad a népi vallásosság történetét érintő következtetések levonására is. Bár itt a mirákulumos könyv segítségével csak egyetlen kegyhely történetének 35 éves szakaszát kíséreltük meg áttekinteni, s a népi vallásosság szakramentális, devóciós és protektori-patrónusi kapcsolatrendszerei közül csak az utóbbit vettük vizsgálat alá, mégis érzékelhetővé váltak annak a folyamatnak a jellemzői is, melynek során a búcsújárásnak új formái alakultak ki. Ez az átalakulás pedig már egy új vallásos tudat tükrözője. A hívő, aki egy adott helyen tisztelt szenthez fordult segítségért, már nem keresi föl a szent templomát, hanem fölajánlásokkal, ígéretekkel saját közvetlen közelében véli őt megtalálni. A szent erejét ekkor már nem csak a meglátogatott kultusztárgy közvetíti, segítségét mindenütt megtapasztalhatják. A külső dolgokon tájékozódó, kifelé irányuló vallásosságot fokozatosan fölváltja a vallásos tapasztalat bensőségessége, mely már nem a szent helyhez kötött erejéről alkotott elképzelésben, hanem a közös vallásos élményben jut kifejezésre.[36]

IRODALOM

ACHERMANN, Hansjakob
1979 *Die Katakombenheiligen und ihre Translationen in der schweizerischen Quart des Bistums Konstanz.* Stans
1981 *Translationen heiliger Leiber als barockes Phänomen.* Jahrbuch für Volkskunde 101—111.

Acta Sanctorum
1747 Iul. III. ed. Bollandus Venedig

AURENHAMMER, Hans
1956 *Die Mariengnadenbilder Wiens und Niederösterreichs in der Barockzeit.* Wien

CHRISTIAN, William A. Jr.
1972 *Person and God in a Spanish Valley.* New York—London

CURTIUS, Ernst Robert
1961 *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter.* Bern

[35] HARMENING, Dieter 1966. 136 ff.
[36] ELIADE, Mircea 1957. 13—39.

CSÁNKI Dezső
1890—1913 *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I—II.* Budapest
DURKHEIM, Émile
1978 *A társadalmi tények magyarázatához.* Budapest
ELIADE, Mircea
1957 *Das Heilige und das Profane.* Hamburg
FERRUA, Antonio S. I.
1967 *S. Felicita e i suoi figli.* La Civilta Cattolica ann. 118. t. II. Roma
FÜGEDI Erik
1977 *Kapisztranói János csodái.* Századok 111. 847—898.
GINZBURG, Carlo
1979a *Der Käse und die Würmer. Die Welt eines Müllers um 1600.* Frankfurt am Main
1979b *A sajt és a kukacok — egy 16. századi molnár teremtés-elmélete.* Világtörténet 3. szám, 13—31.
GOTTSCHALL, Klaus
1979 *Dokumente zum Wandel in religiösen Leben Wiens während des Josephinismus.* Wien
HARMENING, Dieter
1966 *Fränkische Mirakelbücher.* Würzburger Diözesan-Geschichtsblätter 28. Würzburg
JÁNOSI Gyula
1935 *Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán.* Pannonhalma
JORDÁNSZKY Elek
1836 *Magyar Országban, 's az ahhoz tartozó Részekben lévő bóldogságos Szűz Mária kegyelem' Képeinek rövid leírása.* Poson
KELÉNYI B. Ottó
1936 *A Buda melletti Szent Lőrinc pálos kolostor történetének első irodalmi forrása (1511).* Tanulmányok Budapest múltjából. IV. 87—110.
KERECSÉNYI Edit
1978 *A ruházati ipar mesterei Zala vármegyében (1770—1925).* In: KANYAR József (szerk.): Studium Historicum Simighiense. Baranya, Somogy, Tolna és Zala megyék Regionális Tudományos tanácskozása, Siófok 1977. szeptember 14—15. Kaposvár
KLANICZAY Gábor
1979 *Népi vallás, népi kultúra a középkorban.* Világtörténet 3. szám 4—12.
KRISS-RETTENBECK, Lenz
1971 *Bilder und Zeichen religiösen Volksglaubens.* München
Lexikon für Theologie und Kirche
1961 IV. kötet. Freiburg/Brsg.
LOVAS Elemér
1939 *Árpádházi Boldog Margit élete.* Budapest
MARKMILLER, Fritz
1981 *Die Übertragung zweier Katakombenheiliger nach Niederbayern im 18. Jahrhundert.* Jahrbuch für Volkskunde 127—159.
MARKÓ Imre Lehel—ÖRDÖG Ferenc—KERECSÉNYI Edit
1964 *Zala megye földrajzi nevei.* Budapest
MENSCHING, Gustav
1957 *Das Wunder im Glauben und Aberglauben der Völker.* Leiden
MOLDOVAN, Andrei
1974 *A népi betegségek elnevezései az egyházközségek anyakönyvi jegyzékeiben (1895-ig).* Probleme de etnologia medicala Cluj (Fordítása a MTA Néprajzi Kutató Csoport könyvtárában Do. 84.)
NÉMETH József
1977 *Zala megye műemlékei.* Zalaegerszeg
PÁSZTOR Lajos
1943 *A máriavölgyi kegyhely a XVII—XVIII. században.* Budapest
PÖTZL, Walter
1981 *Katakombenheilige als „Attribute" von Gnadenbildern.* Jahrbuch für Volkskunde 168—184.

P. Takács Ince—Dr. Pfeiffer János
1948 *Szent Ferenc fiai Veszprém egyházmegye területén különös tekintettel a XVII. és XVIII. századra.* (Kézirat) Veszprém
Schmitt, Jean-Claude
1979 *„Népi vallás" és folklorisztikus kultúra.* Világtörténet 3. szám. 36—51.
Schreiber, Georg
1938 *Deutsche Mirakelbücher.* Forschungen zur Volkskunde. Düsseldorf
Wetzer—Welte
1886 *Kirchenlexikon.* IV. kötet Freiburg/Brsg.
Zimányi Vera
1965 *A németújvári és rohonci uradalmak gazdálkodása.* Budapest

Gábor Tüskés – Ilona Éva Knapp

EIN SÜDWESTUNGARISCHER WALLFAHRTSORT IM 18. JAHRHUNDERT. DAS MIRAKELBUCH VON HOMOKKOMÁROM (1751—1786) UND SEINE LEHREN

(Auszug)

Der in der Studie behandelte Wallfahrtsort gehört zu der Gruppe in ganz Europa bekannter Wallfahrtsorte, wo die Reliquie eines „Katakombenheiligen" zum „Attribut" des Gnadenbildes gehört. Der Kultus bildete sich auf Grund des Marienbildes aus, das die in den 1720-er Jahren aus der Gegend von Koblenz übersiedelte deutsche Bewohnerschaft mit sich brachte. Das Gnadenbild ist eine auf Glas gemalte Kopie des Bildes „Madonna mit Birne" von Dürer. Die andere Quelle des Kultes ist die Reliquie des Hl. Felix, des Sohnes der römischen Märtyrerin Hl. Felicitas. Diese Reliquie wurde vom Patronatsherrn der Kirche, dem Grafen Lajos Batthyány im Jahre 1751 aus Rom gebracht. Seitdem erfreute sich der Wallfahrtsort einer bedeutenden Blüte, wovon die fünfunddreißig Jahre lang geführten Mirakelaufzeichnungen zeugen.

Das Mirakelbuch enthält fast fünfhundert, kurze, protokollartige Eintragungen. Bei der formellen Analyse untersucht die Studie die Eigenheiten der Topoi und des Stils der Aufzeichnungen. Die Inhaltsanalyse wertet die Aufzeichnungen als Quellen der historischen Ethnographie und der Religiosität des Volkes. So werden die persönlichen Beziehungen zu den Patronen des Wallfahrtsortes geschildert, die Gründe der Gelübde statistisch verglichen, dann die Ablegung der Gelübde, die Wallfahrten und die Umstände der Heilungen untersucht. Um den Anziehungskreis des Wallfahrtsortes (die Kultgeographie) zu bestimmen, fertigte der Verfasser eine Landkarte der Abstammungsorte der Wallfahrer an, auf die Dynamik des Kultes zog er aus der Zahl, gesellschaftlichen Zusammensetzung und der Entfernung der Abstammungsorte Schlüsse. Unter den den Ruf des Wallfahrtsortes fördernden Faktoren wies er darauf hin, daß dieser von Franziskanern betreut wurde. Daraus folgt, daß die Franziskanerklöster und ebenfalls die von Franziskanern betreuten Wallfahrtsorte der Umgebung in der Propaganda des Kultes eine bedeutende Rolle spielten.

Da sich im Mittelalter in Ungarn kein Wallfahrtsort von so zentraler Bedeutung wie Mariazell, Aachen, Santiago de Compostela oder Częstochowa ausgebildet hatte, treten besonders im Barock kleinere Wallfahrtsorte von mehr lokaler Bedeutung in den Vordergrund. In erster Linie waren es die kirchlichen und weltlichen Großgrundbesitzer, die an der Ausbildung von Wallfahrtsorten lokaler Bedeutung Anteil nahmen und so kann man heute noch beobachten, wie sich damit eine tief im Boden verwurzelte lokal gefärbte Frömmigkeit entwickelte. Die Wallfahrten nach Homokkomárom sind eine typisch barocke Erscheinung: der Prozentsatz zwischen Bitt- und Dankwallfahrten zeigt, daß man hierher nicht so sehr um Heilung zu bitten, sondern nach erfolgter Heilung Dank zu sagen kam. Diese Eigenheit spiegelt gut die Umwandlung des religiösen Bewußtseins der Barockzeit wieder: die an Äußerlichkeiten orientierte, auswärts gerichtete Frömmigkeit wird stufenweise von innerlichem religiösem Empfinden abgelöst, bei der nicht mehr der Glaube an die mit dem heiligen Orte verbundene Kraft, sondern das gemeinsame religiöse Erlebnis zum Ausdruck kommt.

Iklódi András

A magyarországi boszorkányüldözés történeti alakulása

A nyugat-európai boszorkányüldözésekhez képest a magyarországi szembetűnő sajátossága az üldözés mérsékeltebb volta. Az eltérés okának keresésében a társadalmi-jogi, jogtörténeti oldal — az evidenciaként kezelt jogtörténeti emlékeken túl — a leginkább elhanyagolt. Ennek bevonása és egyfajta prioritása a történelmi, néprajzi, vallástörténeti vizsgálatokkal szemben azért indokolt, mert ezeken a területeken megnyugtató eredmények csak úgy születhetnek, ha az üldözések jogviszonyait tisztázzuk.

A világi és egyházi joggyakorlás viszonya

Úgy tűnik, hogy az egyházak — ha az üldözésekben közvetlenül részt vettek vagy irányították azokat — katalizátor szerepet játszottak. Ahol háttérbe szorítottak, mérsékelt, de ahol nem, ott nagyobb arányú üldözéssel találkozunk.

Utóbbi a dél-németországi területeken — amelyek a boszorkányüldözés „klasszikus" hazáját jelentik — mérhető le igen jól. Itt a boszorkányság crimen exceptum, azaz különleges bűn, Isten és a világ ellen való legsúlyosabb vétek. Ha ezt az egyházak joggyakorlásának szabadságával együtt párhuzamba állítjuk a területen és környékén mindig rendkívül éles eretnekharcokkal, dogmatikai és vallásfelekezeti csatározásokkal, akkor már részben érthető, hogy miért növekedett meg itt potenciálisan — és nemcsak így — az üldözöttek száma.

Magyarországon a boszorkányperek a XVI. század elejétől már különféle világi bíróságok előtt folytak (megyei, úriszéki és pallosjoggal rendelkező városok bíróságai, jus gladiivel nem rendelkező szenátusok, districtuális és falusi bíróságok), nem folytattak — nem folytathattak — ilyen eljárást az egyházi bíróságok. A világi és egyházi joggyakorlás ezen sajátos alakulásának okai egészen az államalapításig visszanyúlnak. István állam- és egyházalapításakor a pápaság nem éri el, hogy hűbéri főhatóságnak tekintsék. Ugyanakkor a király létrehozza az egyházi bíróságokat. Az egyházi és világi bíróságok jogkörének nagysága ettől kezdve a Rómával való kapcsolat erősödésének vagy gyengülésének függvénye. A Kálmán alatt tartott esztergomi zsinat az egyházi jog kötelező erejét és szerepét, az egyházi bíráskodást természetesnek veszi, de a javadalombetöltési jogkört a király gyakorolja, ami a világi hatalom primátusát biztosítja.[1] Jelentősen megváltozik a helyzet a XII—XIII. században, a pápai hatalom erősödésekor. 1279-ben IV. László már azt is elismeri, hogy a koronát a pápától kapta. Az ugyanekkor tartott budai zsinat kötelezi a világi hatalmat az egyházi bíróságok ítéleteinek foganatosítására. Mindaz, amit az egyház szívós harccal kivívott magának, Zsigmond uralkodásakor foszlik szét. A pápa a konstanzi bullában — Zsigmond támogatásáért cserébe — lemond a megszerzett pápai rezervációról, biztosítja a tetszványjogot,[2] és a megerősítés hatalmán kívül már semmiféle jogkört nem gyakorolhat az országban.[3] A Zsigmondot követő uralkodók az egyházi hatalom és befolyás további korlátozására törekedtek. Szilágyi Mihály, I. Mátyás és II. Ulászló dekrétumok sorával korlátozza az egyházi bíróságok elé tartozó ügyeket (hitbér, jegyajándék, végrendelet, hamis eskü, házasság, asszonyok és papi személyek megverése és foszlogatása).[4] II. Ulászló dekrétumai semmisnek veszik az illetéktelenül eljáró egyházi bíróságok ítéleteit, és megszüntetik — ez tárgyunk szempontjából igen fontos — az egyházi vádlók státusát: „Az egyházi ügyészek szűnjenek meg, és örökre enyésszenek el"[5]. Ezzel az egyházi bíróságok jogkörének megnyirbálása befejezettnek tekinthető. A kialakult helyzetet rögzíti a *Tripartitum*, kiemelve a konstanzi bullát mint jogi alapot. A későbbiekben már csak megerősítő rendelkezések születtek.

Tehát a XVI. század elejére, amikor megjelenik az „újkori" üldözés első pere hazánkban, már jól körülhatárolt az egyházi és világi bíróságok jogköre. A pápai bullák

[1] Bónis György 1972. 21.
[2] Csizmadia—Kovács—Asztalos 1978. 124.
[3] *Tripartitum* I. 11.
[4] *Magyar Törvénytár 1000—1526* (= MTT) 1899. Szilágyi Mihály 1458. d. 9. c.; I. Mátyás 1462. d. 3. c.; 1464. d. 17. c.; 1471. d. 17. c.; II. Ulászló 1492. d. 46. c.; 1498. d. 60—61. c.;
[5] *MTT* 1000—1526 II. Ulászló 1498. d. 60—61. c.; 1500. d. 34. c.; 1504. d. 25. c.

érvényességi körén — a konstanzi bulla óta — Magyarország kívül esik. Az inkvizíció szerepét Magyarországon a világi hatóságok gyakorolják, kiszorítva annak vallási fanatizmusát, bár átvéve a büntetőeljárásban néhány elemét. Az egyházi inkvizíció hiánya és a jogkörök szilárd szabályozása együttesen tette fölöslegessé nálunk olyan, Nyugat-Európában meglevő jogi személyek (ún. kvalifikátorok) kinevezését, akiknek feladata a vádak és ítéletek oly módon való megfogalmazása, hogy azok ne álljanak ellentétben a világi törvénykezéssel.

Dogmatikai alapok és az Árpád-házi királyok rendelkezései adják a jogi keretet[6] az újkori üldözések megindulásakor, azzal a sajátos ellentmondással, hogy ezeknek az egyházi bíróságok szerepére vonatkozó részeit nem veszik figyelembe. I. Kálmán uralkodása és 1520 között csak az 1229-es budai zsinat határozatából[7] és a Váradi Regestrumból[8] tudunk utalást boszorkányüldözésre. Ebben az időben még egyházi vagy vegyes bíróságok ítélkeznek, büntetésként testi fenyítést vagy kiközösítést alkalmaznak. 1527-ben I. Ferdinánd rendelkezik: „... az ország vármegyéiben válasszanak a rákosi eskü alatt a megyei ispánok és szolgabírák mellé tizenkét becsületes nemest, akiknek kötelessége legyen minden ... varázslónőt ... hűségesen kinyomozni és összeírni, akiket aztán az illető vármegyei ispánoknak érdemök szerint minden kegyelem nélkül meg kell büntetniök".[9] Ferdinánd ebben a rendelkezésében a varázslónők büntetését a világi hatóság jogkörébe utalja, és azokat minőségileg a köztörvényes bűnözők kategóriájába sorolja. Ez a dekrétum a *Tripartitum*[10] büntetőeljárást szabályozó rendelkezésével egészül ki és az Árpád-házi királyok említett törvényeivel együtt százötven évig jelenti a jogi alapot és eljárást a magyarországi boszorkányperekben.

A XVI—XVIII. századi üldözések tér- és időbeli arculata[11]

A nyugat-európai országokhoz képest Magyarországra az üldözés időbeli kitolódása is jellemző. Amikor ott már határozottan fellépnek a perbefogások ellen, nálunk azok fellángolása észlelhető. Az első ábra minden vármegye első boszorkányperének időbeli megjelenését illusztrálja.[12] Abszolút sorrendben az első perek az ország észak-nyugati részén jelennek meg (Hont, Bars, Sopron vm.). Ez a régió a XVI. század második felében tovább szélesedik, és a teljes észak-nyugati területre kiterjed. Ezzel egy időben az ország középső-keleti részén is kialakul egy centrum, amelyre az időben széthúzottabb, mérsékeltebb bővülés jellemző. A középső és a déli, ekkor már hódoltsági területeken a perek később jelennek meg, — de ez az alacsonyabb népsűrűség és az oklevelek megsemmisülésének nagyobb lehetősége miatt nehezebben értékelhető.

A második ábra a perbe fogott személyek területi megoszlását szemlélteti 1520 és 1770 között. A két térkép átfedésének vizsgálata nélkül is felfedezhető rajta egy nyugati—észak-nyugati és egy középső-keleti centrum.

A harmadik ábra a perbe fogottak számának időbeli eloszlását mutatja, szintén 1520 és 1770 között.[13] Az ugrásszerű növekedés az 1690-es évektől veszi kezdetét, az üldözés az 1710-es évekkel éri el maximumát, és az 1760-as években mélypontra zuhan, hogy utána kialudjon.

[6] *MTT* 1000—1526 I. István II. 31—32.; I. László I. 34.; I. Kálmán I. 57. és 60.
[7] Pauler Gyula 1899. 346.
[8] *Váradi Regestrum* 1898.
[9] *MTT* 1527—1608 I. Ferdinánd I. d. 6. c.
[10] *Tripartitum* I. II. és 14.; II. 11. és 44. és 56.; III. 5.
[11] A térkép és a grafikon készítésénél is két alapvető munkát használtam: Komáromi Andor 1910. és Schram Ferenc 1970. Utóbbinak a III. kötete jelenleg még nyomdában van, okleveleket feldolgozó részének rendelkezésemre bocsátásáért ezúton szeretnék köszönetet mondani a jogutód Schram Klárának és a kézirat gondozójának, Tárkány-Szücs Ernőnek. Itt szeretném kifejezni köszönetemet Dömötör Teklának, akinek segítő észrevételei nélkül aligha születhetett volna meg a tanulmány.
[12] A térképek és a grafikon készítése során 1432 perbe fogott — a periratokban szereplő összes perbe fogottnak kb. 80%-a — adatait tudtam felhasználni, mivel csak ennyi felelt meg a rendszerezés szabályainak (perbe fogás ideje, helye, perbe fogottak száma). Mivel Komáromi az eredeti közigazgatási egységeket tüntette fel, így — a néprajzi publikációk és a Schram által is követett gyakorlat alapján — az 1913-as helységnévtár közigazgatási egységeire történő átdolgozása elkerülhetetlen volt.
[13] A grafikonon a perbe fogottak 10-évenként összevontak.

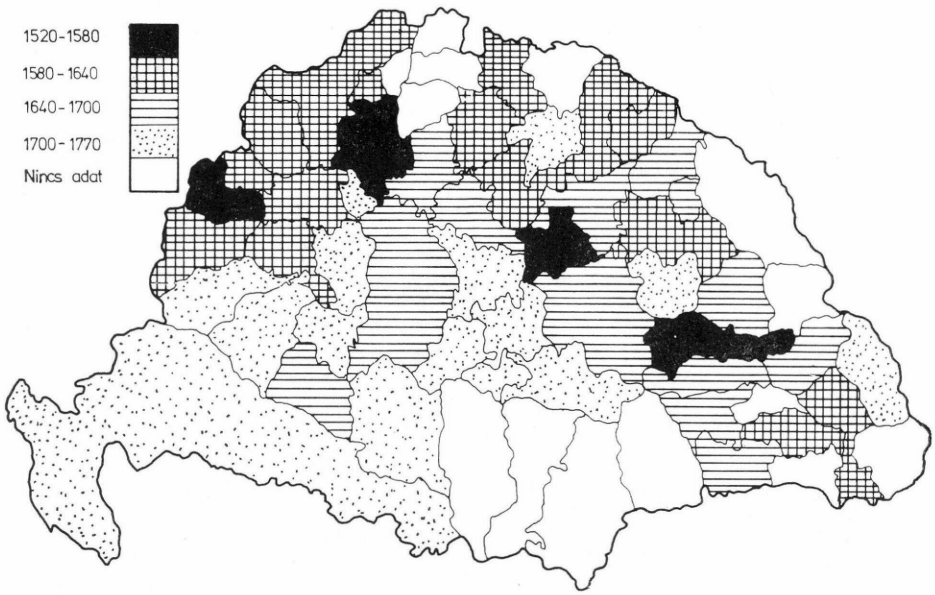

1. kép Az első boszorkányper megjelenése vármegyénként 1520-tól

2. kép A perbe fogottak területi szóródása 1520—1770 között, vármegyénként

A grafikon alapján szükségesnek látszik — egyelőre kvantitatív alapon — két időszakot elhatárolnunk a magyarországi boszorkányüldözésben:

1. periódus: az 1690 előtti szakasz, amely feltehetően a középkori üldözés evolúciós továbbfejlődését, az Árpád-házi királyok törvénykezésének szerves folytatását jelenti.

2. periódus: az 1690 utáni szakasz 1768-ig, a pereket betiltó rendelkezésig.

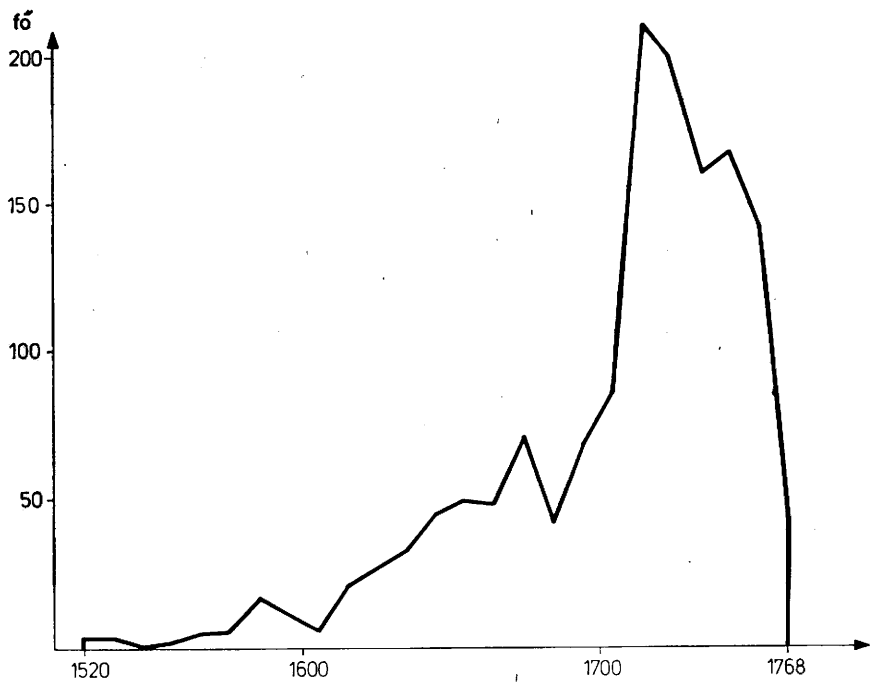

3. kép A perbe fogottak időbeli szóródása 1520—1770 között

A két időszak elválasztásának határát tehát az 1690 körüli évek jelentik. A magyar föld politikai, közigazgatási, demográfiai változásai önmagukban nem adnának módot erre az éles elhatárolásra, így valami más jelenlétét a törés önmagából indukálja. Úgy véljük, hogy ez a *Praxis Criminalis* büntető törvénykönyv megjelenése. A *Hármaskönyv* nem pótolhatta az egységes büntetőkódex hiányát. „A teljes jogbizonytalanságot a bécsi udvar arra használta fel, hogy a szintén túlhaladott és korszerűtlen osztrák büntetőjogot becsempéssze a magyar joggyakorlatba. Ebből a célból az Alsó-Ausztria számára készült büntető törvénykönyvet, amelyet III. Ferdinánd császár Bécsben 1656-ban szentesített, a bécsi udvar kívánságára Kollonics Lipót bíboros németről latinra fordíttatta, és *Praxis Criminalis* címmel Nagyszombaton kiadta, majd Szentiványi Márton nagyszombati egyetemi tanár a *Corpus Juris* első, 1696. évi kiadásához csatolta függelékként. Ettől kezdve az osztrák büntető törvénykönyv egészen 1844-ig a magyar törvénytár mindegyik kiadásában ott szerepelt. . . . noha Magyarországon soha nem emelkedett törvényerőre, . . . szokásjogi úton nagymértékben hatott a magyar büntetőjog-gyakorlat alakulására"[14]. Árvai János már 1927-ben felhívta a figyelmet a *Praxis Criminalis* és az üldözés kiterje-

[14] Csizmadia—Kovács—Asztalos 1978. 268.

désének összefüggésére,[15] ám a törvénykönyv nemcsak a kvantitatív változásokra, hanem a perek belső, tartalmi átalakulásának tendenciájára is magyarázatul szolgálhat. Mivel az 1690 utáni perek zömében a PC hatása a büntető eljárás formájában vagy egyenest a törvénykönyvre való hivatkozásokban kimutatható, ennek konkrét bizonyításától eltekinthetünk.

Boszokányfogalmunk tartalmának változásai

Boszorkány hírébe azok kerülhettek, akik testi, szellemi, mentális adottságaiknál, gazdasági, szociális, etnikai vagy vallási helyzetüknél fogva eltérhettek a populációs átlagtól, nem voltak uniformisak, vagy hiányzott belőlük az uniformitásra való képesség. Ez minden üldözés minden korban adott személyi oldala. Hogy ezeknek társadalmi megítélése hogyan történik, milyen külső tényezők erősödnek fel és veszik át egy társadalom ítélkezésének manipulálását, az már konkrét történelmi (politikai, vallási . . . stb.), sőt néha természeti tényezők függvénye. Nem lehet a boszorkányüldözést sem elszakítani lehetséges okainak sokféleségétől, és helytelenek azok az elméletek, amelyek monocentrikus magyarázatot keresnek rá, s nem veszik figyelembe ezek egyidejű, illetve időben másmás jellegű hatásait. Térben és időben a boszorkányfogalom (a boszorkányüldözés is) állandóan tartalmi változásokon ment keresztül — mint ahogy a XX. századi magyar falu tudatában is változik. Árpád-házi forrásainkban a boszorkányra használt fogalmak (striga, malefica, venefica, sortilega, incantatrices) olyannyira határozott tartalmúak, hogy büntetésük is más-más módon történt: I. Kálmán pl. tagadja a strigák létét, de rendelkezik a maleficium vétkébe esettek büntetéséről. Az általunk első periódusnak nevezett szakasz végére ezek a fogalmak összemosódnak (kivételt csak a jövendőmondás jelent). A fogalmak egymás megfelelőivé válnak, a vádemelésben használt fogalom a legritkább esetben egyezik a pereljárásban a vádlott „bűntetteivel". Jellemző, hogy Kálmán fent említett rendelkezését egyszerűen „elfelejtik", tehát vannak boszorkányok, akiket strigaként büntetnek. Ezek szerint az első periódus végére olyan komplex boszorkányfogalom alakult ki, amely egyesítette magában a rontás, varázslás, bűbájosság, gonoszság, az ördöggel való cimborálás fogalmait és azok járulékos képzeteit. A sátánizmusra vonatkozó vádpontok — mint erre Dömötör Tekla is rámutatott — a keresztény dogmatika hatásaként a késő középkorban jelennek meg, és rögtön automatikusan kettéosztják a vádemelést. A vádpontok egyik része a sátánizmusra, másik része a konkrét bűnökre vonatkozik.[16] Ezt a megfigyelést azzal egészíthetjük ki, ha az üldözések kezdetétől 1768 felé haladunk, a sátánizmusra vonatkozó kérdések száma és ennek a vádnak súlya — különösen a *Praxis Criminalis* megjelenése után — növekedett a konkrét bűnökkel szemben. Bizonyítja ezt, hogy míg a XVI. századi perek zömét az utóbbiak miatt indítják (a sátánizmus vádja nélkül), addig 1700 után alig akad per, amelyben az ördöggel cimborálás vádja ne szerepelne.

Eltekintve most a jelentésváltozás sokrétű okaitól, az üldözések Magyarországon egy olyan sajátossággal is bírnak, ami nemcsak a két periódust választja el egymástól, hanem a hazai pereket a nyugatiaktól is. Boszorkányszervezetekre utalások az 1640-es évektől találhatók nálunk, ám valamennyi az ország nyugati vagy zömében német ajkúak lakta területén. A boszorkányszervezetek képzete nálunk német eredetű, ennek kimutatására már régebben kísérletet tettek[17], de a XVIII. században tömeges megjelenése a vallomásokban már nem magyarázható meg csak a német kapcsolattal. A beszivárgott boszorkányszervezet-képzetek manifesztálódása a *Praxis Criminalis*on keresztül történhetett. A PC elrendeli a boszorkánysággal gyanúsítottak feltétlen kihallgatását akkor, ha az „különös kapcsolatot tartott fenn efféle bűbájos emberekkel"[18]. A kihallgatás alatt felteendő kérdések között szerepelt az ördöggel kötött paktum körülményeit kutató „Milyen szándékkal és milyen alkalommal történt az" és a „Jelen volt-e valaki" is[19]. A körülmények pontosabb kiderítését szolgálták azok a kérdések, amellyel a varázslás helyei és időpontja felől tudakozódtak.[20] Rendelkezik a PC társak, tanítók és tanítványok kereséséről és kihallgatásáról is. Mindezt a legritkább esetben kutatják tortúra alkalmazása nélkül.

[15] Árvai János 1927. 3.
[16] Dömötör Tekla 1981. 57.
[17] Körner Tamás 1969. 196—211.
[18] *Forma Processus Judicii seu Praxis Criminalis* (= PC) 1748. II. 60. 3. par 4. c.
[19] *PC* II. 60. 4. p. 7—8. c.
[20] *PC* II. 60. 4. p. 15—16. c.

Mivel a boszorkányszervezetek képzete bizonyítottan német eredetű, és a PC Alsó-Ausztria számára készült (egy tágabb germán kör, méghozzá katolikus germán kör terméke), nem tarthatjuk valószínűnek a boszorkányszervezetek tényleges meglétét hazánkban. A német boszorkány-képzet beszivárgásából és a tortúra alatt föltett tendenciózus, sugalmazó kérdésekből állnak össze a pereljárások során a magyarországi boszorkányszervezetek, miközben — mint tőlünk nyugatra — a helyi katonai rendfokozatokból megalkotják hierarchiájukat. Nem reálisak azok az elképzelések, amelyek boszorkányszervezetek meglétét tételezik fel egy olyan országban, ahol az összes perbe fogottak száma a kétezret sem éri el (még akkor sem, ha az oklevelek megsemmisülése miatt ennek a sokszorosát is feltételezhetjük). Alátámasztja ezt az, hogy a boszorkányszervezetek nálunk az üldözés utolsó száz évének a velejárói, a magyar néphitben nem voltak jelen sem ez előtt, és nem épültek be utána sem. Mindez az adminisztratív úton történő megjelenés és időleges beépülés tényét erősíti.

A Praxis Criminalis hatásának lemérése

A PC az üldözés kiszélesítéséhez szigorú tortúrájával, „logikus", oknyomozó, felderítő kérdéseivel, rávallatásokkal járult hozzá. Az újabb és újabb emberek bevonása és megkínzása láncreakciót váltott ki, a szaporodó látványos égetések pedig hozzájárultak a boszorkányhit további mélyüléséhez — így a kör bezárult egészen 1768-ig, amikor Mária Terézia betiltó rendelete kiiktatta az egyik elemet.

A PC hatása leginkább az ország hódoltsági (majd felszabadult) és a hűbéres vagy független területeinek összehasonlítása alapján mérhető le. 1686-tól Buda fölszabadulásával majd az 1688-ban a Habsburgok fiú ágai örökösödési jogának elismerésével megkezdődött változás az ország középső és déli, volt hódoltsági területén a legszembetűnőbb.[21] Megkezdődik a terület újratelepítése, főként német ajkúakkal és felvidékiekkel. Újjászervezik a közigazgatást — a területet jó ideig a bécsi kamara közvetlenül igazgatja.[22] 1701-ben királyi rendelet adja vissza a katolikus egyház összes javait, és csak számára engedélyezik a szabad vallásgyakorlatot.[23] Mindezek a tényezők hozzájárultak a PC útmutatásainak gyakori alkalmazásához. Vagyis az ország területének kétötödét kitevő volt hódoltsági területeken majdnem in statu nascendi figyelhetjük meg az üldözések alakulását. A táblázat a két régió perbe fogottjainak számarányát mutatja:

	1520 - 1690	1690 - 1770	Arány	Összes
Hódoltsági (majd fölszabadult)	44	467	1:10,6	511
Független vagy hűbéres	302	619	1: 2,0	921
Együtt	346	1086	1: 3,1	1432

Vagyis a hódoltsági (volt hódoltsági) területen az első periódushoz képest a perbe fogottak számának elképesztően nagy arányú (1 : 10,6) megugrását figyelhetjük meg 1690 és 1770 között (nyolcvan év alatt!). Ez még akkor is magas arány, ha az utóbbi időszakban a periratok fennmaradásának az esélye sokkal nagyobb. A népsűrűség és a perbe fogottak száma között nem látunk tartós koherenciát. Jelenleg a történelmi demográfia nem nyújt elég támpontot egy ilyen párhuzam megvonásához. Térben és időben egyébként is akkora kiterjedésről van szó, amely mellett a rendelkezésünkre álló periratok mennyisége elenyésző — fennmaradásuk esetlegessége ennél a vizsgálatnál már nem hagyható figyelmen kívül. A perbe fogottak területi megoszlását illusztráló második ábra is e kétkedés jogosultságát igazolja.

Tehát Magyarországon a *Praxis Criminalis* hatással van az üldözések kiterjesztésére és ez természetesen észlelhető a perek tartalmi átalakulásának tendenciájában is, mivel a törvénykönyv megjelenése magyartól idegen joggyakorlatával és büntetőeljárásával elősegítette a nyugat-európai típusú boszorkányüldözés néhány elemének ideiglenes magyarországi „honosulását".

[21] Itt nem érintjük statisztikailag sem Horvát-Szlavóniát, mivel az más kulturális régió vonzáskörébe tartozott.

[22] Csizmadia—Kovács—Asztalos 1978. 268.

[23] Csizmadia—Kovács—Asztalos 1978. 66.

IRODALOM

ÁRVAI János
1927 *Boszorkányperek Csanád vármegyében.* Makó
BÓNIS György
1972 *Középkori jogunk elemei.* Budapest
CSIZMADIA Andor—KOVÁCS Kálmán—ASZTALOS László
1978 *Magyar állam- és jogtörténet.* Budapest
DÖMÖTÖR Tekla
1981 *A magyar nép hiedelemvilága.* Budapest
KOMÁROMI Andor
1910 *Magyarországi boszorkányperek oklevéltára.* Budapest
KÖRNER Tamás
1969 *Boszorkányszervezetek Magyarországon.* Ethnographia LXXX. 196—211.
MTT
1899 *Magyar Törvénytár* (szerk. KOLOZSVÁRI Sándor—ÓVÁRI Kelemen). Budapest
PAULER Gyula
1899 *A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt.* Budapest
PC
1748 *Forma Processus Judicii seu Praxis Criminalis.* Claudipoli
SCHRAM Ferenc
1970 *Magyarországi boszorkányperek* I—II— Budapest

András Iklódi

THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF WITCH-HUNT IN HUNGARY

(Abstract)

Literature concerning witch-hunt in Hungary has not studied so far the judicial conditions of witch-trials. All over Europe witch-hunts were mainly wide-spread in regions where these cases were within the competence of ecclesiastical courts. In Hungary the power of ecclesiastical courts was more limited and witch-trials during the new witchcraze from the beginning of the 16th century were brought almost exclusively in front of secular courts.

Based on a quantitative analysis of witch-trials in the 16—18th centuries the author examines the change of intensity and geographical spread of witch-hunt in historical Hungary. The previously sporadic trials become significant in number from 1690 reaching a peak around 1710. They decrease to a bottom around 1760, then they disappear completely. The introduction of *Praxis Criminalis* (the Austrian penal code) into Hungarian criminal jurisdiction in 1696 was a hallmark. The change in the conceptaulization of witch craft, the increased role of allusions to witch-organizations and their association with the Satan can be seen as a result of the influence of the Austrial criminal law. Data concerning this new trend appear from the 1640-s in the Western border-counties of Hungary and in regions with a considerable German speaking population. Concepts concerning witch-organizations have not become established in Hungarian folk-beliefs.

KRÓNIKA

Wilheim András

A Bartók-év etnomuzikológiai eredményei

Évfordulós ünnepségek fölfokozott várakozással is szított kampány-hónapjai nem a tudomány gyarapodását segítik: elmélyült s komoly munkának nem kedvez az efféle időszak. Látványos eredményeken jóleső elégedettséggel szétnézni illőbb ilyenkor — s ha számvetésre késztet is az alkalom, a figyelem arra irányul inkább, hogy mit mulasztott például egy-egy tudományág az ünnep előtti periódusban s mi sikkadt el az ünnep mesterséges fényében. Az 1981-es centenáriumi BARTÓK-évre visszanézve úgy tűnik, hogy a *folklorista* BARTÓK mintha kissé a háttérben maradt volna (az is gondos elemzést érdemelne, persze, hogy a zeneszerző, a zongoraművész, az ember *valódi* értékeiből mennyi jutott át a propaganda- s kommunikációs eszközök rostáján; mi az, amivel valóban gazdagodott a BARTÓK-kép). A folklorisztika — jóllehet a legkevésbé *látványos* oldala BARTÓK tevékenységének — jelentősége csöppet sem kisebbíthető, nem is csupán a folklórkutatásra fordított időmennyiség folytán a biográfia, vagy közismert és jól érzékelhető hatások miatt a zeneszerzői életmű alakulása szempontjából. BARTÓK tudományos munkássága a hazai és egyetemes népzenekutatásnak megingathatatlan értékű és minőségű eredménye, így önmagában is elemzésre, tanulmányozásra méltó. E rövid beszámoló keretei valójában még csak a pontos megfogalmazását sem teszik lehetővé ama kérdéseknek, hogy mily mértékben használható és használatos eszköz a bartóki koncepció a mai népzenetudományban, hogy mennyire élő (s mennyire lehet élő) egy közel négy évtizede lezárult tudományos életmű, miután az időközben bőségesebben is rendelkezésre álló anyag megismerésének tapasztalatai nem is egy ponton helyesbítették következtetéseit és sejtéseit.

A centenáriumi kiadványok legalább a lehetőségét megteremtették annak, hogy e kérdések valóban föltehetők legyenek, a talán nem is túl távoli jövőben. Ha történt is korábban kísérlet BARTÓK népzenetudósi munkájának összefoglaló jellemzésére és dokumentálására (FARAGÓ 1971, 1976; KODÁLY 1950; LAMPERT 1976; RÁCZ 1961; SZENIK 1974; legújabban VARGYAS 1981), mindez inkább csak előtanulmány és előkészület a komoly tudománytörténeti analízishez. Nyilvánvaló, hogy mindaddig, amíg BARTÓK *teljes* etnomuzikológiai életműve nem válik publikussá, csupán illúzió e munka elvégzéséről beszélni. Van még kiadatlan BARTÓK-gyűjtés (arab, rutén), s kiadatlan zenetudományos főműve, a magyar népzenekincs általa alkotott rendszere is. A BARTÓK-év legnagyobb tudományos eredményeként üdvözöljük, hogy a MTA Zenetudományi Intézetében megkezdődött a sorozat, *A Magyar Népdalok Egyetemes Gyűjteménye* kiadásra előkészítése, KOVÁCS Sándor irányításával. E „Bartók-rend" történetét, a kiadás elhúzódásának és a most tervezett kiadványnak problémáit a szerkesztő egy előzetes beszámolóban publikálta már (KOVÁCS 1981). Addig is, amíg e sorozat elkészül (s ez optimistán számolva is évtizedbe telik), nagyban segíti a gyűjtemény ez idáig „holt anyagának" használhatóságát a nemrégiben közzétett helységnév s gyűjtők szerinti mutató (RÁCZ—SZALAY 1981). A Hungaroton-cég két forráskiadványt is kibocsátott az idén: egy lemezen válogatást kínál BARTÓK Béla fonográf-felvételeiből SÁROSI Bálint gondozásában, SZTANÓ Pál bízvást szenzációsnak mondható restauráló munkájának eredményeképpen (Hungaroton/SÁROSI 1981); egy három lemezből álló albumban pedig az 1937/38-ban, a Magyar Rádió és a Néprajzi Múzeum közös vállalkozásaként létrehozott ún. Pátria-lemezek első 19 darabját adja közre, SOMFAI László kísérő tanulmányával és BARTÓK lejegyzéseinek hasonmásával (Hungaroton/SOMFAI 1981). Itt kell említést tennünk arról, hogy egy forráskiadványnak tűnő kötet, amely BARTÓK Békés megyében gyűjtött dallamait tartalmazza, tudományos szempontból megbíz-

hatatlan, értéktelen, használhatatlan (FASANG 1981).

BARTÓK népzenetudósi gondolkodásának, módszereinek alakulását KOVÁCS Sándor ismerteti már említett cikkében (KOVÁCS 1981); SOMFAI László BARTÓK tudományos szóhasználatának a népzenei formatipológiára vonatkozó elemeit vizsgálja szolid filológiai eszközökkel — biztató előtanulmányaként a szélesebb körű vizsgálatnak (SOMFAI 1981).

Nem tartozik már szigorúan az etnomuzikológia területéhez, hanem inkább ahhoz a kérdéskörhöz, amit egy BARTÓK-tanulmány címével jellemezhetni — *A népzene hatása a művészi alkotásra* — LAMPERT Vera úttörő vállalkozása, a BARTÓK műveiben földolgozott népi dallamok katalógusa (LAMPERT 1980). Régóta nélkülözött, óriási hiányt pótló kézikönyv ez, hiszen gondosan földeríti BARTÓK *valamennyi* népdalfeldolgozásának eredetijét, közli a dallamok pontos adatait, forrásait, kiadásait s magukat a dallamokat is, többnyire azt a változatot, amelyik a legnagyobb valószínűséggel BARTÓK forrása volt. Bevezető tanulmánya jó kalauz azok számára is, akik tájékozódni kívánnak BARTÓK népzenetudósi munkamódszerében: LAMPERT Vera jól megválogatott példákkal illusztrálja a feldolgozó munka különféle stációit, a helyszíni lejegyzéstől a kompozícióig. — S hadd hivatkozzunk utolsóként egy eddig publikálatlan, de a BARTÓK-évben ismertté vált dolgozatra, DOBSZAY Lászlónak a szeptemberi BARTÓK-szimpozionon elhangzott előadására (DOBSZAY 1981). Ha LAMPERT Vera munkája a népdalfeldolgozások vizsgálatának alapjait vetette meg, DOBSZAY — megítélésem szerint — a kutatás lehetséges irányát jelölte ki s módszert adott, megmutatván azt, hogy BARTÓK, a zeneszerző számára a népdal a kompozíció összetett rendszerének *egyik* eleme volt; merőben kompozicionális — és nem folklorisztikai — szempontok alapján kiválasztott egyedi forma, amelyik éppen azáltal válhatott egy-egy darab gerincévé, mert feltölthető volt azzal a zenei gondolattal, amelynek kifejtésére a kompozíció egésze vállalkozott.

Kevés-e, sok-e, amit a BARTÓK-év hozadéka a népzenetudomány számára jelent? Alighanem felesleges, értelmetlenül sarkított kérdés. A fenti összefoglaló nem törekedett teljességre, nem kíván bibliográfiai jegyzéket pótolni. Nem emlékeztünk meg számos utánközlésről, újrakiadásról, variánsról, publikálatlan dolgozatokról s szekundér írásokról sem. Ha bibliográfiai egységek számát tekintve igazságtalannak tűnik is kicsit e kép, a tendencia bizonyára pontosan érzékelhető — s így talán nem túl sommás a megállapítás: ennyi s nem több történt a BARTÓK-évben, BARTÓKkal, a zenefolkloristával kapcsolatosan.

Most úgy tűnik, hogy a népzenetudomány három területen adósa BARTÓKnak, illetve, hogy segíthet művészete és tevékenysége jobb megértésében. Először: megbízható kiadásban közzé kell tenni BARTÓK összes népzenetudományi munkáját. Másodszor: el kell végezni népzenetudósi munkásságának tudománytörténeti elemzését (s ebben — szerény ismereteink szerint — vajmi keveset segíthet az etnomuzikológia, hiszen más nagy egyéniségek életművének feltárásával is adós még — az igazi összehasonlító munka csak ezután következhetik). Harmadszor: a népzene működésmódját kell megvizsgálni BARTÓK stílusában és zeneszerzői univerzumában. Természetesen nem új kérdések és feladatok ezek — hogy eddig késlekedett vagy nem kielégítő a válasz: okait nem tisztünk most keresni. Azzal legyen azonban mégis ünnepi e beszámoló, hogy nem a múlt hibáit és mulasztásait soroljuk most rendre elő, hanem, hogy e néhány említett publikációban s tervben a következő néhány esztendő eredményeit látjuk előlegeződni; olyan eredményeket, amelyek puszta létükkel s igazságukkal tűnnek majd fel, az ünnepi díszkivilágítás talmi csillogása nélkül.

IRODALOM

DOBSZAY László
1981 *A népdal felszívódása a bartóki kompozícióban* (kézirat)

FARAGÓ József
1971 *Bartók román népköltészeti tipológiái.* In: Bartók Béla. Nagyvárad, 1971. 37—55.
1976 *Typologien der rumänischen Volkspoesie von Béla Bartók.* Acta Ethnographica 25. 107—118.

FASANG Árpád
1981 *Bartók Béla Békés megyei gyűjtései.* Sarkad

Hungaroton/SÁROSI
1981 *Bartók Béla fonográffelvételeiből.* Hungaroton LPX 18069

Hungaroton/Somfai
1981 *Magyar népzenei hanglemezek Bartók Béla lejegyzéseivel.* Hungaroton LPX 18058—60
Kodály Zoltán
1950 *A folklorista Bartók.* In: Visszatekintés. Budapest, 1964 II. 450—455.
Kovács Sándor
1981 *A Bartók-rend történetéhez.* Magyar Zene 22. 72—85.
Lampert Vera
1976 *Bartók Béla.* Budapest, Akadémiai Kiadó.
1980 *Bartók népdalfeldolgozásainak forrásjegyzéke.* Budapest, Zeneműkiadó.
Rácz Ilona
1961 *Bartók utolsó évei a Magyar Tudományos Akadémián.* Magyar Tudomány 6. 383—387.
Rácz Ilona—Szalay Olga
1981 *Mutatók Bartók dallamrendjéhez.* In: Zenetudományi dolgozatok 1981. Budapest. 353—398.
Somfai László
1981 *Bartók népzenei forma-terminológiája.* In: 18 Bartók tanulmány. Budapest, Zeneműkiadó. 279—297.
Vargyas Lajos
1981 *Bartók and Folk Music Research.* New Hungarian Quarterly vol. 32. no. 83. 58—70.

Páll István

Megemlékezések Szabolcs-Szatmárban Kiss Lajos születésének 100. évfordulójáról

1981-ben ünnepeltük Kiss Lajos születésének centenáriumát. Az évfordulóról Szabolcs-Szatmár megyében is különféle rendezvényekkel emlékeztek meg, hiszen Kiss Lajos e megyében, pontosabban Nyíregyházán töltötte munkásságának nagyobbik részét, több mint három és fél évtizedet (1912-től 1958-ig).

Az első megemlékezésre Nyíregyházán a volt múzeumépületen elhelyezett emléktáblánál került sor március 13-án, a nagy néprajztudós születésnapján.

A megyei múzeumi szervezet munkatársainak közreműködésével a Szabolcs-Szatmári Szemle 1981. évi 1. száma „Évfordulók" összefoglaló cím alatt öt tanulmányt közölt; ezek Kiss Lajossal mint a múzeum igazgatójával (Németh Péter tanulmánya), a képzőművészeti gyűjtemény megalapítójával (Muraközi Ágota dolgozata) és a néprajzi gyűjtemény létrehozójával (Páll István tanulmánya) foglalkoznak. A tanulmányok rámutatnak arra a sokrétű tevékenységre melyet a múzeum akkori igazgatója Szabolcs megye régészeti, néprajzi, művelődéstörténeti feltárása és feldolgozása terén folytatott. A tanulmányokat kiegészíti Molnár József személyes hangvételű megemlékezése, majd Kiss Lajos egy eddig még teljes egészében nem publikált előadásszövegének közzététele (címe: *A Rétköz*). A fenti dolgozatok különnyomatai egy kötetben, a Szabolcs-Szatmári múzeumi füzetek 6. számaként *100 éve született Kiss Lajos* címmel juthatnak el az érdeklődőkhöz. A füzet megjelenése kapcsán a Magyar Rádió Nyíregyházi Stúdiója megemlékezést sugárzott Kiss Lajosról.

A Jósa András Múzeum Baráti Köre márciusi ülésén emlékezett a múzeum egykori igazgatójára. Németh Péter és Páll István Kiss Lajos igazgatói, régészeti és néprajzi tevékenységét ismertette.

A nyíregyházi múzeumban a néprajzi gyűjtemény Kiss Lajos által gyűjtött legszebb darabjaiból májusban Muraközi Ágota rendezett kiállítást. A cserépedények, halászati, állattartást bemutató tárgyak, háztartási eszközök stb. hű képet adtak Kiss Lajos sokirányú gyűjtőtevékenységéről, az egykori Szabolcs megyében végzett kutatásairól.

A centenáriumi megemlékezések záró eseményére május 22-én Dombrádon, a Rétköz központjában került sor. A Debreceni Akadémiai Bizottság, a megyei TIT és a múzeumi szervezet védnökségével szervezett emlékülésen Kiss Lajosról mint a Rétköz legnagyobb kutatójáról hangzottak el előadások. Gunda Béla megnyitójában Kiss Lajos emberi nagyságáról, Németh Péter a múzeum igazgatójáról, Páll István a rétközi néprajzi gyűjtőutakról, Mező András a helynévkutatóról beszélt; Erdész Sándor a tanítványról, a nemrég elhunyt Nyárády Mihályról emlékezett meg.

Hofer Tamás

Amerikai—magyar folklór konferencia

Budapest, 1981. július 20—21.

Az American Council of Learned Societies és a Magyar Tudományos Akadémia társadalomtudományi közös bizottsága 1979 szeptemberében öt kutatási ágat választott ki kétoldalú együttműködés megindítására. Az összehasonlító irodalomtörténet, történettudomány, nyelvtudomány és a szociálpszichológia mellett a néprajz és a folklorisztika (ethnography and folklore) is a kiválasztott szakterületek között volt.

A néprajzban a megegyezés az első időszakra amerikai és magyar kutatók közös terepmunkáját irányozta elő, amerikai magyar és magyarországi közösségekben, továbbá egy konferencia megrendezését Magyarországon a folklorizmus témakörében. Erre a konferenciára került sor 1981 júliusában az MTA Néprajzi Kutató Csoport rendezésében — azért ebben az időszakban, hogy a jelenlevőknek módjuk legyen utána részt venni a Duna menti Népek Folklór Fesztiváljához kapcsolódó nemzetközi folklorizmus tanácskozáson is, Kecskeméten.

A magyar etnográfusoknak és folkloristáknak élénk kapcsolatai vannak az amerikai kollégákkal, a konferenciát megnyitó előadásában Köpeczi Béla és Bodrogi Tibor joggal utalt olyan tudománytörténeti előzményekre, mint Xantus János, Róheim Géza, Polányi Károly amerikai tevékenysége. Ennek a konferenciának az volt a jelentősége, hogy a személyes kapcsolatok mellett intézményes és magas szintű fórumot teremtett a találkozások számára.

A konferencia egyik fő célja az volt, hogy a két delegáció számára lehetőséget teremtsen az egymás folklorisztikai, néprajzi kutatásairól való tájékozódásra. Ennek a célnak a kiválasztott téma, a folklór másodlagos továbbélése és felhasználása kiválóan megfelelt. Olyan tág keretet tűzött ki, amibe módszertani tanulsággal szolgáló esettanulmány bemutatásától, elméleti-terminológiai tanulmánytól össztársadalmi áttekintésig, hosszú távú történeti elemzésekig, több nemzetre, etnikumra kiterjedő összehasonlításokig sok minden belefért. A témából könnyen adódott lehetőség a vitára is, ami — az amerikai és a magyar konferencia rendező hagyományok különbözősége s a nyelvi nehézségek ellenére — meglepően hamar ki is bontakozott.

A vitára alkalmat adott, hogy a folklorizmus fogalmát egymástól igen különböző kulturális és társadalmi jelenségekre alkalmazzák. Amerikában egyébként maga a „folklorizmus" terminus kevésbé használatos a különféle „felújításra" (revival) utaló kifejezések mellett. A budapesti konferencia végleges címe is „A folklór jelenkori felhasználásai etnikus keretekben" (Contemporary Uses of Folklore in Ethnic Frames) lett. Ez a cím egyben kifejezte azt a törekvést is, hogy a széles témakörű kecskeméti tanácskozással szemben a budapesti megbeszélés a kérdéseknek lehetőleg egy szűkebb szeletére, az etnikus vonatkozásokra összpontosítson. Az etnikus vonások előtérbe állítása viszont még jobban kiemelte, mennyire különböző a folklorizmus történeti és társadalmi háttere az Egyesült Államokban és Magyarországon (illetve Közép- és Kelet-Európában általában).

Richard M. Dorson professzor (Indiana University, Bloomington) előadásában például — amit súlyos betegsége miatt távollétében olvastak föl — úgy foglalt állást, hogy etnicitása kizárólag kisebbségi, a domináns angolszász népesség mellett idegennek számító csoportoknak van. Az etnikus folklorizmus eszerint eleve az amerikai kultúrában marginálisnak számító jelenségekre vonatkozhat. Épp ezért volt érdekes, saját hazai tapasztalataikhoz képest újszerű amerikai vendégeink számára a folklorizmus szerepének bemutatása a közép-kelet-európai nemzeti kultúrák felépítésében, a „magas" művészetekben. Dömötör Tekla a fiatal Bartók Béla és kortársai népművészet-fogalmáról beszélt. Sárkány Ilona (MTA Művészettörténeti Kutató Csoport) az Osztrák—Magyar Monarchia különböző népeinél az eltérő súlyú, jelentőségű népies mozgalmakat vizsgálta az építészetben és a képzőművészetben, eltérő társadalmi fejlődésük függvényében. Kósa László a hetvenes évek magyarországi folklorizmus-hullámának előzményeként áttekintette a magyar népies mozgalmak különböző történeti szakaszait. Hofer Tamás a kelet-közép-európai és kelet-európai nemzeti kultúrák történeti fejlődésében próbálta a népi összetevő különböző jelentőségét a nemzeti fejlődés eltérő útjaival magyarázni.

Az amerikai referátumok közül viszont

többen az etnicitás és a folklorizmus összekapcsolódásának sajátos amerikai megjelenési formáit vázolták. Allan JABBOUR, a washingtoni Library of Congress keretében működő Folklife Center igazgatója, korábban maga is zenei felújítási mozgalmak aktív résztvevője, a népies mozgalomban a legutóbbi években kibontakozó integrálódási törekvéseket jellemezte. A kulturálisan rendkívül sokféle indián csoportok, de a keleti államokban élő, eltérő hagyományú angolszász csoportok közt is egységesülés figyelhető meg a népies zenében. Ezeknek a folyamatoknak az amerikai indiánok körében megfigyelhető megnyilvánulásait elemezte közelebbről Barre TOELKEN (University of Oregon), az utóbbi évek folklorisztikájában jelentős eredményeket hozó performancia-elemzések egyik vezető egyénisége. DÉGH Linda az egész Amerikában megfigyelhető „etnikus újraéledés" típusai, korszakai közt helyezte el az amerikai magyarok különböző nemzedékei körében végzett megfigyeléseit.

Más előadások a folklorizmus jelenségeinek elméleti megragadására irányították a figyelmet. VOIGT Vilmos a PEIRCE-féle jelelmélet fogalomrendszerében határozta meg a folklórelemek másodlagos alkalmazása során keletkező összetett jelfunkciókat — példáit viszont a magyar népiesség különböző szakaszaiból választotta, és így hozzájárult a művelődéstörténeti háttér megvilágításához is. Jelelméleti értelmezést adott HOPPÁL Mihály Amerikából hazalátogató magyarok egyes tapasztalatainak, találkozásainak vizsgálatánál. Barbara KIRSHENBLATT-GIMBLETT (New York University) saját New York-i, nagyvárosi kutatásaiból mutatott be egy gyűjtéstechnikailag is figyelemre méltó részletet, egy öreg ember önéletrajzi tárgyú „naiv" festményeit, elbeszéléseit, annak illusztrálására, hogy a bevándorlók saját életpályájukat hogyan fogalmazzák meg és használják különféle identitásaik kifejezésénél. Referátumának élénk vitájában HANÁK Péter mutatott rá leghatározottabban, hogy ez az érdekes modell a szabadon váltogatott identitásokról az amerikai társadalom meghatározott rétegeiben, környezeteiben érvényes csupán.

A konferencia egyik további feladata az volt, hogy a tervezett közös kutatómunka céljait, elméleti alapjait, módszereit legalább általánosságban tisztázza. Több történész kolléga az amerikai magyar csoportok kialakulását és jellegzetességeit világította meg. PUSKÁS Júlia (MTA Történettudományi Intézet) az első világháború előtti magyarországi, sokféle nemzetiségű kivándorlók körében lezajlott etnikus differenciálódásról adott áttekintést, és a konferencia rendelkezésére bocsátott néhány új statisztikai adatsort a kivándorlás időbeli és regionális kereteiről. GELLÉN József (KLTE Angol tanszék) feltűnést keltő előadásában rendszerelméleti modellel ábrázolta, magyarázta azokat a döntési folyamatokat, amelyek egyes személyeket, családokat kivándorlásra indítottak. KOVÁCS Ilona (Országos Széchényi Könyvtár) az amerikai magyar könyvtárak nemzeti identitást fönntartó, másfelől a beilleszkedést előmozdító szerepét vázolta. Több hazai kutató amerikai magyarok körében végzett gyűjtőmunkáját ismertette. KRÍZA Ildikó a pittsburghi magyarok beilleszkedéséről és etnikus, nemzeti tudatáról beszélt, BAKÓ Ferenc a kanadai magyarok családi ünnepeinek etnikus jelentőségét vázolta. KRESZ Mária ugyancsak kanadai megfigyelések alapján a népművészeti kutatások lehetőségét bizonyította. FEJŐS Zoltán amerikai magyar publikált folklórszövegek alapján az elhagyott otthon, szülőház, haza képének alakulását követte nyomon. Inta Gale CARPENTER (Indiana University, Bloomington), saját nemzetiségének, az amerikai letteknek a köréből adott párhuzamot e referátumok mellé, az amerikai lettek két nemzeti ünnepének bemutatásával. William G. LOCKWOOD (University of Michigan, Ann Arbor) végül a burgenlandi horvátok jelenkori, dinamikusan fejlődő folklorizmusát idézte föl, amivel mintegy közbeeső példát adott a „hazai" és „emigráns" folklorizmus eddigi példái közé: ezek a horvátok századok óta elszakadtak ugyan anyanépességüktől, de hasonló társadalmi környezetben és hosszú ideig ugyanannak az államnak keretében maradtak.

Magáról a közös kutatásról az a vélemény alakult ki, hogy Magyarországon is, az amerikai magyarok körében is azokra a folyamatokra kell a figyelmet összpontosítani, amelyek során falujukból, hagyományos életformájuk kereteiből kimozduló csoportok társadalmi, regionális, vallási, esetleg etnikus identitásukat újraalakítják, kifejezésére új jelképes formákat találnak, a régieket átértelmezik. A nagyvárosi, ipari környezetbe kerülő magyarok beilleszkedési és identitás-problémái világméretű folyamat megnyilvánulásai. Az Amerikába került, s a paraszti társadalom kereteiből itthon kilépő csoportok sorsát ezen a közösségen túl „kulturális poggyászuk" hasonlósága is összevethetővé teszi.

Verebélyi Kincső

A folklorizmus fogalma és jelenségei

Nemzetközi Folklorizmus Konferencia, Kecskemét, 1981. július 22—27.

Az utóbbi évtizedekben rohamosan szaporodó kisebb-nagyobb tanácskozások, konferenciák közül talán azok a legsikeresebbek, amelyek nem ötletszerűen választják meg tematikájukat, hanem a tudományos érdeklődés homlokterében álló, a kutatás egyéni és intézményes műhelyeiben már többé kevésbé feldolgozott témák bemutatására, megvitatására rendszeresen adnak alkalmat. Az az elképzelés, hogy Közép-Európa egyik legrangosabb folklór megnyilvánulásához, a Bács-Kiskún és Tolna megyében háromévenként megrendezésre kerülő Duna menti Népek Folklór Fesztiváljához a folklorizmus témakörét tárgyaló tudományos megbeszélések is kapcsolódjanak, első ízben 1978-ban valósult meg, mint erről az Ethnographia 1979/2. száma is hírt adott. Így került sor jelentős nemzetközi és hazai érdeklődés mellett 1978-ban a VI. fesztivál alkalmával Kecskeméten a „Folklorizmus egykor és ma" című konferenciára. E konferencia nagyszámú látogatottsága, az elhangzott és azóta már a *Folklór – Társadalom – Művészet* c. sorozat 2—3., illetve 4—5. kötetében közölt előadások színvonala tanúsítja, hogy a folklorizmus-kutatások iránt mind a hagyományos folklór ápolását szívügyüknek tekintő gyakorlati szakemberek, mind pedig a néprajztudomány képviselői között megvan az érdeklődés. E konferencia további eredményének tekinthetjük az 1979 óta megjelenő nemzetközi tájékoztató füzet, a Folklorismus Bulletin kiadását, és a közeljövőben az ugyancsak nemzetközi könyvsorozat a Folklorizmus-Bibliotheca megindítását, a folklorizmus kérdéskörével foglalkozó kutatások tudatosabbá tételét, s némi összehangolását is Közép-Európában. Valószínűleg nem véletlen az sem, hogy 1978 decemberében éppen Magyarországon (a Népművelési Intézetben) került sor az „Impact of Industrially Developed Societies on Traditional Culture and Popular Arts" Nemzetközi UNESCO szemináriumra, amelyen a mi folklorizmusfelfogásunk is hangot kapott. Ennek a megbeszélésnek a sikere is hozzájárult ahhoz, hogy 1982-re hasonló nemzetközi UNESCO-konferencia megrendezésére kérték fel a már említett Népművelési Intézetet, s a szimpozion témájaként is szerepelnek a folklorizmus kérdései.

A második nemzetközi folklorizmuskonferenciára „A folklorizmus fogalma és jelenségei" címmel a VII. Duna menti Folklór Fesztivál keretében ismét Kecskeméten került sor 1981. július 22—27 között. Az előzetes jelentkezések és beküldött előadások alapján az előzőnél talán még magasabb színvonalú és nemzetközileg tágabb körű részvételre lehetett számítani. Gazdasági nehézségek, megbetegedések miatt a vártnál valamivel kevesebben jöttek el, így is mintegy 30 külföldi és 40 magyar kutató jelent meg a megbeszéléseken, akik közül számosan már az előző konferencián is részt vettek, s így mintegy személyükben biztosították a folyamatosságot. Mások viszont első alkalommal jelentkeztek a folklorizmus kérdéskörét érintő dolgozataikkal, olykor nem is eléggé tisztázva saját kérdésfeltevésüknek a konferencia tematikájával való kapcsolatát. Külön kell megemlíteni azt, hogy a kecskeméti rendezvény-sorozaton részt vettek az 1981. július 20—21-én Budapesten rendezett „Contemporary Uses of Folklore in Ethnic Frames" című első amerikai—magyar néprajzi szimpózion résztvevői is. (E szimpózionról szóló beszámolót lásd az Ethnographia jelen számában.)

A folklorizmus kutatás elméleti kérdéseivel, illetve a különböző kutatási irányok elemzésével viszonylag kevesen — H. Bausinger és I. I. Zemcovszkij, valamint L. Volbrachtova foglalkoztak részletesebben. (H. Bausinger tanulmányát reméljük az Ethnographiában is elolvashatjuk.) A külföldi és magyar kutatók többsége a folklorizmus egyes jelenségeinek a bemutatására törekedett: S. Neumann az NDK északi területeinek Mecklenburgban megrendezett fesztiválját értékelte, U. Jeggle Nyugat-Németország napjainkban kialakított farsangi szokásainak politikai alluzióira utalt, Györgyi Erzsébet a tojásfestés gyakorlatának egy huszadik századi példáját idézte, Kresz Mária a népi kerámia mai magyar új hullámáról beszélt, Csilléry Klára pedig egy falu népi hímzés divatjainak változása kapcsán értekezett a hagyományozás, a historizálás és továbbélés egymásba fonódó folyamatairól. Az irodalmi folklorizmus kérdését Katona Imre konkrét példával illusztrálta Sinka István népi költő alkotásainak elemzésével, és Kovács Ágnes, aki Benedek Elek és a

bukovinai mesemondók kapcsolatáról tartotta előadását. A folklorizmus és a népi díszítőművészet kapcsolatának egy lehetséges értelmezésére VEREBÉLYI Kincső tett javaslatot, a folklorisztikus elemeknek a mai magyar filmiparban való feltűnését pedig PÁLDY Krisztina mutatta be. Természetesen a meghatározott jelenségeket említő előadók is törekedtek a tanulságok, elméleti következtetések levonására, de feltűnő — különösen néhány fiatalabb kutató munkájában — a jelenkori folklorizmus-jelenségek elméleti társadalom- és ideológia-kritikai értelmezésének az igénye. Cl. KARNOOUH a folklór politikai célzatú manipulálásának kelet-európai példáit mutatta be, melynek feltűnését a XIX. század elejétől-közepétől lehetett nyomon követni. FEJŐS Zoltán, NIEDERMÜLLER Péter, TARJÁN Gábor a folklór jelenkori tudatos vagy irányított, illetve spontán jelentésének feltárására tettek kísérletet. A folklór felhasználási gyakorlatáról közvetlenül szerezhettek értesüléseket a kutatók Soós Pálnak közművelődési kérdéseket érintő dolgozatából, illetve PÉTERFY Lászlónak a velemi faragó alkotóház építéséről szóló tájékoztatásából. ZELNIK József a hetvenes évek azon ifjúsági mozgalmairól beszélt, amelyeknek a folklórral való sajátos kapcsolata, igénye nagymértékben jellemezte és jellemzi a mai magyar kultúra bizonyos területeit. E mozgalmakról szóló fotódokumentációs kiállítás egyébként közvetlenül a konferencia előtt nyílt meg a kecskeméti Megyei Művelődési Központban, és a kiállítás anyagához kapcsolódva BODOR Ferenc szerkesztésében terjedelmes, kitűnően kiállított, kétnyelvű kiadvány is napvilágot látott *Nomád nemzedék — Nomadic Generation* Budapest, 1981. — címmel.

A folklorizmus gyakorlatának és kutatásának szembesítésére jó példa volt JANKOVICS Marcell Kossuth-díjas filmrendező *Fehérlófia* című, egész estét betöltő rajzfilmjének a konferencia keretében történt ősbemutatója, mely alkalommal HOPPÁL Mihály elemezte a filmfeldolgozás és a kiinduló pontul szolgáló mese szerkezeti sajátosságait. 1978-ban egy sztereofonikus rádióműsor bemutatásával utaltunk egy tömegkommunikációs lehetőség folklorizmus gyakorlatára, most egy új közvetítő közeg bemutatására került sor.

Természetesen nem véletlen az, hogy BARTÓK Béla születésének száz éves évfordulóján BARTÓK zenei folklorizmusa a konferencián is, mind VOIGT Vilmos bevezető előadásában, mind pedig VITÁNYI Iványnak *A folklorizmus bartóki modellje* című zárószavában központi helyet kapott. Mint analóg példára, több elemzésben, vitában utaltak a kutatók a zenei folklorizmus nemzetközileg is oly jól ismert megvalósulására. Ez a témakör már az előző konferencián is méltó helyet kapott.

Érdekes, hogy eredetileg kevesen szándékoztak beszélni a színpadi folklorizmusról. Minthogy azonban e konferencia résztvevői 1981. július 23-án Kalocsán, illetve július 24-én és 25-én Kecskeméten a VII. Duna menti Folklór Fesztivál „gálabemutatóinak" a javát láthatták, a megbeszélések során e témakör is szóba került. HOPPÁL Mihály, NIEDERMÜLLER Péter és FEJŐS Zoltán a fesztivál legjelentősebb eseményeinek elemzését a későbbiekben el is végezték. A fesztivál MARTIN György által vezetett nemzetközi zsürije a konferencia végén rövid értékelő beszámolót tartott tapasztalatairól, amely megérdemelné a külön publikálást. A tudományos konferencia résztvevői részéről — a távollévő, azóta elhunyt Richard M. DORSON professzor szerepét átvéve — DÉGH Linda professzor foglalta össze a folklorizmuskutatás szempontjából a fesztiválon látottakat.

Mindennapi életünknek vitathatatlanul része a folklorizmus. A folklorizmus-jelenségek vizsgálata éppen emiatt kikerülhetetlenül szükséges: s hogy erre van igény, azt a konferencia eredményei s még inkább a konferencián nyitva hagyott kérdések bizonyítják. Mind az első, mind a második nemzetközi folklorizmus konferencián lehetett színvonalas előadásokat hallani, s a hazai folklorizmuskutatás voltaképpen mindkét ízben pozitívabb módon nyilvánult meg, mint amilyen valójában. Az eddigiek alapján úgy tűnik, hogy a magyar folklorizmuskutatás fő jellegzetessége az, hogy a hagyományos folklórkutatásokra épül, másutt az empirikus kultúravizsgálatok adják a folklorizmuskutatások módszertani alapjait. Ugyanakkor sajnálattal kell tudomásul vennünk azt is, hogy bár fórumok és intézményes keretek is adva vannak, részletes folklorizmus-feldolgozásokkal mind ez ideig még nem rendelkezünk és a konkrét anyagfeltárás is hiányzik. Ahhoz pedig, hogy érdemes legyen 1984-ben újabb találkozót szervezni, az eddigieknél átgondoltabb és elmélyültebb előmunkálatokra, a már felvetett ötletek kidolgozására van szükség.

Voigt Vilmos

A sámánizmus Eurázsiában

Nemzetközi konferencia Sárospatakon, 1981. szeptember 14—19.

Magyar folkloristának kell leírnia, hogy az utóbbi emberöltő leghatásosabb sámánizmus-kutatója az oly korán meghalt Diószegi Vilmos (1923—1972) volt. Egy életet áldozott ő azért, hogy összegyűjtse a szibériai sámánizmus írásos és múzeumi emlékeit, és néhány kutatóút során maga is tekintélyes gyűjtőmunkát végezzen — volt sámánok körében, Szibériában. Szerencsés módon útirajz-beszámolója megjelent magyarul is és angolul is (*Sámánok nyomában Szibéria földjén*. Budapest, 1960. = *Tracing Shamans in Siberia*. Budapest—Oosterhout, 1968), gyűjtéseiből azonban csak néhány fontos részlet jelent meg világnyelven, magyarul meg még ennél is kevesebb. Diószegi a magyar etnológia egyik fénykorában szerkesztette tanulmánykötetét (*Glaubenswelt und Folklore der sibirischen Völker*. Budapest, 1963 = angol kiadása: *Popular Beliefs and Folklore Tradition in Siberia*. Budapest, 1968), amelyben nemcsak az csodálatos, hogy vagy tíz magyar sámánizmus-kutató tanulmányt tett közzé, hanem főként az, hogy tucatnál több alapvető fontosságú szovjet dolgozat jelent meg a nemzetközi sámánizmus-kutatás számára hozzáférhető módon, színvonalon, kiadványban. Diószegi önzetlen személyisége kellett ahhoz, hogy mások munkáját állítsa előtérbe itt is. Már halála után látott napvilágot az általa kezdeményezett második szibériai sámánizmus-tanulmánykötet (*Shamanism in Siberia*. Budapest, 1978), amely már több mint húsz szovjet tanulmányt közölt. Voltaképpen az az ötlet is Diószegitől származik, hogy Magyarországon rendezzenek nemzetközi sámánizmus-konferenciát.

Hosszú évek előkészítő munkája következtében 1981. szeptember 14—19. között került sor a hivatalos címén *The Comparative Study of the Early Forms of Religion*, félhivatalos, ám jellemzőbb alcímén *Shamanism in Eurasia* nemzetközi konferenciára, amelyet a szovjet—magyar akadémiai egyezmény keretében a Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutató Csoportja rendezett. Eredetileg öt szovjet és öt magyar előadóra számítottak, ám végül is a magyar előadók száma vagy háromszorosára nőtt és majdnem ennyi más résztvevő jelent meg: finn, angol, francia, német, lengyel, amerikai, olasz kutatók. Végül is a szűkre szabott idő- és helykeret miatt nem került sor igazán nagy sámánizmus-konferenciára. Így is a 40 előadással járó konferencia nem csupán az utóbbi évtized legfontosabb nemzetközi konferenciájává lett az MTA Néprajzi Kutató Csoportjának, hanem a sámánizmus-vizsgálat történetében is kitüntetett esemény. Noha minden nemzetközi konferencia egy kicsit a rendezők szándékától függetlenül is alakul, most a kitűnő program önmagáért beszél: a legkülönbözőbb oldalról közelítették meg a kérdést, igen hasznos megbeszélések és viták zajlottak le mind területileg, mind tematikailag, ezenkívül módszertanilag is a legkellőbb módon kiegészítették egymást a résztvevők. Szerencsés ötlet volt, hogy Sárospatakon összezárva igen intenzív formában valósult meg a konferencia. A konferencia rendezője, Hoppál Mihály, aki a posztumusz Diószegi-tanulmánykötetet (*Shamanism in Siberia*) is szerkesztette, több éven át igen aktívan szervezte ezt az összejövetelt, és anyagát is ő rendezi sajtó alá, ami az előbbi hagyománynak megfelelően a *Studia Uralica* könyvsorozatban jelenik majd meg, előreláthatólag 1984-ben.

Maga a konferencia lefolyása és tartalma is szerencsésen dokumentálta mind a magyarországi érdekelt intézmények szerepkörét, mind a nemzetközi sámánizmus-kutatás néhány fontos témáját. Szeptember 14-én, az érkezés napján Budapesten, a Néprajzi Múzeumban nyílt meg az ülés. Hajdú Péter nyelvészakadémikus (maga is a szamojéd sámánének kutatója, Diószegi Vilmos barátja, *A sámánhit emlékei a magyar népi műveltségben* című hajdani kandidátusi értekezésének egyik opponense) bevezető szavai után Kodolányi János, a Néprajzi Múzeum főigazgatóhelyettese emlékezett meg Diószegi Vilmos életművéről. Az előadó volt az, aki a magyar táltos-hagyomány sámánisztikus vonásaival foglalkozott, majd a múzeum Ázsia-gyűjteményének vezetőjeként gazdája volt Diószegi sámánizmus-kollekciójának. Diószegi maga élete nagy részét a Néprajzi Múzeumban töltötte, és sámánizmus-kutatásaiban az etnográfiai (néha egyenesen múzeumi) szemlélet döntő fontosságú, hangsúlyosabb, mint például a vallástudományi megközelítés — amint erre már Diószegi életében rámutattak, és amit maga büszkén el is ismert. Ma (természetesen a Szovjetunión kívül) a legnagyobb sámánizmus-muzeológiai anyag Bu-

dapesten található, és ennek egy kis részét (a mongóliai sámánviseleteket) külön ki is állította a Néprajzi Múzeum a konferencia alkalmával.

Immár minden ceremónia nélkül indult meg másnap Sárospatakon az előadások sorozata. Az egyes dolgozatokhoz tartalmas vita kapcsolódott, és noha a vártnál több előadás olykor mérsékelte a megvitatás idejét, általában véve igen sokoldalú eszmecserére kerülhetett sor. Ulla JOHANSEN (Köln) bevezető előadásában *(Aspects of Research on Shamanism)* az újabb kutatások szemléjét adta, legfontosabb hiánynak a valódi sámánok és sámánszeánszok megfigyelését és leírását nevezte. Már ő utalt arra, milyen sokféle értelmezése képzelhető el a sámánizmus jelenségeinek. A szovjet küldöttség vezetője, V. N. BASZILOV előadása *(Study of the Early Forms of Religion in the USSR)* bemutatta az orosz és a szovjet sámánizmus-kutatás főbb irányzatait, és jellemezte az utóbbi évtizedekben bekövetkezett kutatások főbb irányait. Maga a belső-ázsiai („muzulmán-előtti") sámánizmus szakértője lévén, különösen fontosnak tartotta a kora középkori adatok pontos értelmezését. A moszkvai akadémiai néprajzi kutató intézet titkáraként egyébként is alighanem neki van a legjobb áttekintése a Szovjetunióban ma folyó sámánizmus-kutatásról. Romano MASTROMATTEI (Roma-Urbino) az olaszországi sámánizmus-kutatásban úttörő Ernesto de MARTINO szerepét méltatta. Kevesen tudják, hogy a szibériai forrásokat igen pontosan számba vevő sámánizmus-kutatás virágzik Olaszországban, ahol a vallástudomány és a klasszika-filológia módszereit is felhasználják a kutatók. Egy világhírű kis könyv (*Ecstatic Religion*, 1971) afrikanista szerzője I. M. LEWIS a sámánra vonatkozó elgondolásokat tekintette át. ELIADE, de HEUSCH, BOURGUIGNON, DOUGLAS, ROUGET és mások munkái alapján több fázisát és típusát különböztette meg a megszállottság-vallásoknak, a gyógyító-varázsló-sámánnak és a sámánizmusnak. VOIGT Vilmos áttekintése *(Shaman — a Person or a Word?)* a sámán figurájának történeti-művelődéstörténeti aspektusait villantotta fel, utalt az etimológiai nehézségekre, valamint a történeti adatok pontos értelmezésének szükségességére.

A sárospataki konferencia legnagyobb szenzációja a kitűnő szovjet szakemberküldöttség szereplése volt. Olyan kutatók jelentek meg, akik évtizedek óta foglalkoztak különböző etnikumok teljes kultúrájával, módszereik között a néprajzi, nyelvészeti, folklorisztikai szempontok után most a vallástörténeti és vallástudományi irányzatok is előtérbe kerültek. Egymáshoz képest is igen jól kiegészítették egymást mind területileg-tematikailag, mind módszertanilag. Kár viszont, hogy nem mindegyikük volt vitaképes az angol nyelvű üléseken, ily módon inkább kötetlen formában adták elő sok-sok, múzeumi és terepmunkán alapuló észrevételüket. Je. A. ALEKSZEJENKO, (a ket nép kutatója) a legújabb szovjet publikációk (pl. *Problemy isztorii obscsesztvennogo szoznania aborigenov Szibiri.* 1981) alapján mutatta be a sámánizmus VDOVIN-adta legújabb tipologizálását, majd az egész Szibériában közös és specifikus vonásokat elemezte. L. V. HOMICS (nyenyec specialista) a szibériai sámánizmus korai rétegeivel foglalkozott, szamojéd anyag alapján. T. M. MIHAJLOV, az ulanudei szibériai akadémiai intézet munkatársa, aki monográfiát adott ki a burját sámánizmusról *(Iz isztorii burjatszkogo samanizma.* 1980), voltaképpen a teljes vallástörténeti fejlődést mutatta be burját-mongol vonatkozásban. Véleménye szerint a sámánizmus-kutatásnak is kulcsa ez a terület. A leningrádi akadémiai néprajzi intézet Szibéria-osztályának vezetője, Cs. M. TAKSZAMI (maga is nyivh, és e nép kutatója) a legkorábbi, természeti kultuszok továbbélését mutatta be a szibériai népeknél, majd a vadászat rítusaira utalt. Érdekes volt a mai (!) sámánokra vonatkozó adatok felsorolása. (Pl. 1973-ban és 1977-ben nganaszan sámán lépett fel konferencia-programként és népművészeti vetélkedő keretében.) Noha nem olvasták fel, a konferenciára készült Sz. I. VAJNSTEJN áttekintése a tuvai sámánizmus típusairól, amelyben a maga (és DIÓSZEGI) korábbi eredményeit is bizonyos mértékig revideálja.

A szovjet kutatók eredményeinek bensőséges ismerete jellemezte néhány magyar résztvevő előadását is. ISTVÁNOVITS Márton a kaukázusi sámánizmus kérdéseivel foglalkozott, továbbra is G. CHARACHIDZE: *Le système religieux de la Géorgie paienne* 1968. klasszikus műve alapján. Az egész konferencia nagy nyeresége volt VERES Péter előadása az obi-ugorok sámánizmusáról, amely áttekintette az újabb kutatások eredményeit. (Mint ismeretes, hosszú ideig az volt a közhit, hogy éppen e szibériai népeknél csupán igen töredékes a sámánizmus megléte. Népköltészeti és történeti adatok pontosabb bevonásával azonban e kép jóval gazdagabb, mint eddig gondolták.)

A sziklarajzokról két beszámoló is elhangzott. A finn Anna-Leena SIKALA a finnországi sziklarajzokat a korai finnekhez és a vadászmágiához kapcsoló újabb néze-

teket ismertette. HOPPÁL Mihály (akinek szerkesztésében magyar válogatás jelenik meg OKLADNYIKOV professzor szibériai sziklarajz-könyveiből) a régies világkép nyomait mutató szibériai sziklarajzokat vetített. Itt a vita akörül forgott, hogyan kell e nagyon fontos forrásanyagot értelmezni, amely (pl. néhány szibériai területen) nem is prehisztorikus, hanem többszáz éves csupán, és így negatív vagy pozitív adataival egyaránt egyedülálló forrásanyagunk a vallásos elképzelések történeti vizsgálatához.

Juha PENTIKÄINEN (Helsinki) a lapp vallási specialista világképének a sámánizmussal is kapcsolatba hozható alapját mutatta be. Laurence DELABY (Párizs) és Robert AUSTERLITZ (New York) a nyivh (gilják) sámánizmusra vonatkozó adatokat elemeztek, az előbbi valláspszichológiai, az utóbbi összehasonlító nyelvtudományi módszerekkel. Ugyancsak két előadás foglalkozott Carlos CASTAÑEDA vitatott műveivel, és a bennük megtalálható „samanisztikus" tanításokkal. Grazia MARCHIANÒ (Genova) és Elemire ZOLLA (Róma) — akinek az amerikai miszticizmus keleti gyökereiről írott kitűnő monográfiája világszerte ismert mű — együttesen is óvatos érdeklődéssel figyelték CASTAÑEDA műveit. Nagy érdeklődést váltott ki a kísérleti pszichológus BÁNYAI Éva előadása *(On the Technique of Hypnosis and Ecstasy: An Experimental Psychophysiological Approach)*, amely szerint az eddigi statikus-hipnózis elméletekkel szemben hipnózis alatt igen gyors és intenzív motorikus tevékenység folyhat. Hogy ez megmagyarázza-e a sámánok akrobatikus mutatványait, és hogy a sámánszeánsz idején ki hipnotizál kit, nyitott kérdés maradt, annyi azonban nyilvánvaló, hogy egy olyan társadalomban, ahol a lakosság jelentős hányada sámánkodik, az ilyen pszichológiai magyarázatok mind a specialista, mind közönsége szempontjából fontosak. BÁNYAI Éva tervbe is vette „aktív" sámánok hipnózisvizsgálatát, kérdés azonban, hogy erre hol kerülhetne sor?

A mongol (és burját) sámánizmus kérdései is szerencsés módon több előadásban kerültek elő. Ezek egymástól eltérve is jó kiegészítést adtak. A nagy mongolista, Walter HEISSIG (Bonn) igen óvatosan nyilatkozott a korai nemzetségi mongol sámánizmusról, a Dzsingisz kánnal jellemezhető korszakban. BESE Lajos viszont azt a régi felfogást képviselte, miszerint vannak ilyen adatok. Ivan R. KORTT (Nyugat-Berlin) a sámánok öt fokozatát és a sámánokat, mint társadalmi csoportjuk vezetőjét mutatta be. A vita szovjet résztvevői azt kifogásolták, hogy a sámán nem alkotja a nemzetségi társadalom egységeinek vezetőjét. Roberte HAMAYON (Párizs) a patrilineáris burját társadalomban a női sámánok kérdésével foglalkozott. A vita során itt is sok újabb adat került elő, és nyilvánvalóvá vált, hogy a női sámánok összehasonlító kutatása talán az egyik legfontosabb feladata lenne az újraéledt szibériai sámánizmus-vizsgálatnak.

A magyar tematikát több előadás is érintette. JANKOVICS Marcell rajzfilmrendező *(Cosmic Models and Siberian Shaman Drums)* c. előadása égtérképnek tekinti a sámándobok ábrázolását, amelyben még így is sok megoldandó kérdés marad. KLANICZAY Gábor a friuli benandanti-perek anyagából kiindulva felvázolta egy Velencétől Bulgáriáig húzódó „továbbélő" európai hagyomány képét, olyasféleképpen, ahogy Carlo GINZBURG klasszikus könyve (*I Benandanti*, 1966) és főként ELIADE megjegyzései (*Some Observations on European Witchcraft*, in: History of Religions, 1975: 14) sejtetik, vagyis a boszorkányüldözéshez kapcsolódó (de azzal nem azonos) horvát krstnik, bolgár és görög nestinari és a magyar táltos-hagyományban a sámánizmus kései utójelenségeit javasolja vizsgálni. DÖMÖTÖR Tekla előadása *(The Problem of the Hungarian Female „táltos")* ugyane kérdéskört érintette, azonban az újabb ismeretek nélkül, a korábbi nézeteket sorolva fel. Már DIÓSZEGI is összekapcsolta a „táltost" és rokon figuráit a sámánizmussal, azonban éppen itt a továbbélés kérdései alapos vizsgálatra szorulnak. Sajnos, HOPPÁL Mihály bejelentett előadását *(Traces of Shamanism in Hungarian Folk Beliefs)* voltaképpen nem tartotta meg, és ennek megvitatására sem kerülhetett sor. A külföldi kutatók pedig nyilván azért jöttek éppen Magyarországra sámánizmus-konferenciára, hogy végre a helybeliektől hallják: van-e valóban bizonyítható nyoma magyar sámánizmusnak. Amint ismeretes, a hívők és hitetlenek kontroverziája e témakörben hovatovább két évszázada tart. HOPPÁL írásban közreadott dolgozatának néhány része olyan vonásokat tart magyar sámánizmus-nyomoknak, amelyek széles körben ismertek (pl. a rostavarázslás jó képét látni a Fülöpszigetekről Richard W. LIEBAN könyvében: *Cebuano Sorcery*. Berkeley, 1977. 85 old. előtt), és minden bizonyítás nélkül nem tarthatók a szibériai sámánizmussal genetikus kapcsolatba hozhatónak. (Időközben magyarul megjelent írása: *Sámánizmus napjainkan? A sámánizmus mai formái a magyar népi hitvilágban.* [Világosság XXIII (1972) 5. 288—295] voltaképpen azonos a sárospataki szöveggel, amely azonban a 288. lapon *tévesen* neveztetik elhangzottnak.

A konferencia sokrétűségét a többi előadás is igazolja. Jerzy WASILEWSKI (Warszawa) a fent és lent, a jobbra forgó és balra forgó irányok fontosságát elemezte a szibériai sámánizmusban, és ezt élet és halál oppozíciójaként értelmezte. J. G. OOSTEN (Leiden) az eszkimó sámánizmus mai (pontosabban ötven évvel ezelőtti) megnyilvánulásait leíró kutatót értelmezi. Jacques KARRO (Párizs) a jakut sámánizmust elemezte. TATÁR FOSSE Magdolna (Oslo) a mongol hősepika tabu — és következésképpen sámánizmus — vonatkozásaira utalt. A konferencia záró előadását BASZILOV tartotta *(On the Problems of Shamans' Helping Spirits)*, amelyben nemcsak a belső-ázsiai sámánok segítőszellemeivel foglalkozott, hanem elemezte a perzsa és általában a korai magaskultúrákból származó hatások kérdéseit.

Formailag úgy ért véget a tudományos ülésszak, hogy BASZILOV a szovjet küldöttség nevében sorra vette az előadásokat és méltatta eredményeiket. Utalt a következő érdekesnek ígérkező nemzetközi rendezvényekre. Nekem a magyarok nevében jutott összegező szerep. Ebben a további nemzetközi együttműködés fontosságáról esett szó. Szükség van arra is, hogy végre megindulhasson DIÓSZEGI Vilmos gyűjtött anyagának publikálása (azóta a Néprajzi Kutató Csoport vezetősége hivatalosan kérte illetékes munkatársait e munka elkezdésére), és valamiféle nemzetközi információra is szükség van a sámánizmus-kutatás kérdéseiben. Összesen mintegy 35 előadás hangzott el, továbbiak (ECSEDY Ildikó: *The New Year's Tree and Other Traces of Ancient Shamanistic Cults in China* — KELEMEN András: *The Personality of the Medicine Man in the Shamanistic World Concept* — Rolf GILBERG: *How to Recognize a Shaman among other Religious Specialists?* — Ronald GRAMBO: *Shamanism in Norwegian Popular Legends*) írásban készültek el. Legalább hat—nyolc más előadásnak vagy kivonata, vagy címe ismert volt, ily módon a készülő kötetben biztos lesz negyven dolgozat. Kívánatos, hogy itt a szerkesztők utaljanak az összefüggésekre, illetve a véleménykülönbségekre, ha ezek mindegyike tudományosan is indokolható.

A résztvevők a konferencia vége után Sárospatak és Miskolc nevezetességeit, majd a budapesti kiállítást tekintették meg. Ekkor került bemutatásra Lennart MERI filmje a hagyományos finnugor kultúrákról, amelyben egy nganaszan sámánszeánsz részlete is látható. (Nem köztudott, de az eredeti felvétel ennek többszöröse, és bemutatásának igazán méltó helye lett volna a konferencián.)

Összegezésként megemlíthetjük, hogy ez a konferencia sem lett volna elképzelhető, a sámánizmus-kutatás világméretű fellendülése nélkül. Nemcsak a hagyományos francia, német, skandináviai központok, hanem olasz, lengyel, holland területen is jelentős kutatóintézetek munkatársai foglalkoznak e témával. Magyarországon sem egyszemélyes témakör ez, a véleménykülönbségeknél talán csak az interdiszciplináris szemlélet az örvendetesebb. Amint ezt legutóbb Je. V. REVUNYENKOVA kimerítő ismertetéséből (*Szovjetszkaja Etnografija* 1981: 1. 154—161) látjuk, a szovjet kutatás igazán nagyra értékeli ilyen munkáinkat. Végül, de nem utolsósorban azt kell megemlítenünk, hogy a szovjet kutatás az utóbbi évtizedben óriási mennyiségi és minőségi fejlődésen ment át. Ma komoly kutató nem foglalkozhat a sámánizmus problémáival anélkül, hogy az újabb monográfiák tucatjait ne ismerné. Ennek az anyagnak ismertté tevésében is fontos része volt a sárospataki szimpozionnak. Mielőbbi folytatódásán remélhetőleg mód nyílik arra, hogy az új eredményeket szisztematikusan is áttekinthessük. (Mivel a véleménykülönbségek is fontosak lehetnek, felhívom az olvasó figyelmét VERES Péter beszámolójára *Nemzetközi sámán konferencia*,, Néprajzi Hírek XI (1982) 1—2. szám 10—11.)

Tüskés Gábor

Református egyházi néprajzi konferencia

Berekfürdő, 1981. április 27—30.

Egyházi és világi igények szerencsés találkozása hozta létre a református teológiai doktorok kollégiumának egyháztörténeti szakosztálya mellett a MAKKAI László elnökletével 1980 őszén megalakult egyházi néprajzi bizottságot. Egyházi oldalról ezt a törekvést elsősorban a ,,felvilágosult'' pasztoráció krízisének az utóbbi időben különösen láthatóvá vált jelei mozgatták, a ,,világi'' néprajzi kutatás érdeklődését pedig az magyarázza, hogy a témában egészen a legutóbbi időkig csak elszórt adatközlések tör-

téntek. Ez az egyházi indíttatásra létrejött vállalkozás jobbára a német protestantizmus-kutatásnak azzal az ágával állítható párhuzamba, amely a két világháború között evangélikus teológusok kezdeményezésére indult el, s elsősorban a lelki gondozás megújítását tűzte ki célul (Dorfkirchenbewegung).

A mintegy 30—35 — egyházi és világi — résztvevő négynapos együttlétét a közös munka lehetőségeinek keresése, az egymás problémáinak megismerésére irányuló kölcsönös érdeklődés jellemezte. A gazdag programból itt csak néhány előadás említésére van lehetőség. A konferencia megnyitójában MAKKAI László körvonalazta a kutatás célját: megismerni a református nép gondolkodását, egész hitvilágát úgy, ahogyan ma van és él, annak múltbéli összetevőivel együtt. ÚJSZÁSZY Kálmán fogalomtisztázó témafölvetésében a sárospataki faluszeminárium több évtizedes munkájának tapasztalatait hasznosítva a református népi vallásosság alakító tényezőire irányította a figyelmet. *A református egyházi néprajz tárgyi világa és muzeológiája* címmel tartott előadásában DANKÓ Imre egy gyűjtési útmutató kérdéseit vázolta. Ebben a főbb kérdéscsoportok a következők voltak: 1. templom, templomhasználat, klenódiumok; 2. parókiális házak; 3. temető, temetkezés, temetőgondozás; 4. az egyházi élet alkalmaihoz kapcsolódó tárgyak; 5. az egyházi élet személyiségeinek tárgyi világa; 6. a tárgyak jelképiségének rendszere; 7. a tárgyakhoz fűződő hiedelemrendszer; 8. a tárgyak muzeológiája, valláspedagógiai felhasználása.

BÁLINT Sándorról szóló előadásában PÉTER László rámutatott arra, hogy bár BÁLINT Sándor munkássága elsősorban a katolikus népi vallásosság feltárására irányult, interkonfesszionális szemléletéből fakadó munkamódszere, valamint munkájának konkrét eredményei számos tanulsággal szolgálhatnak a református egyházi néprajzművelőinek is. A református egyházi gyűjtemények néprajzi anyagáról tartott beszámolójában TAKÁCS Béla kiemelte a sárospataki adattár rendkívül gazdag, néprajzi szempontból jórészt még feldolgozatlan anyagát, s utalt a debreceni, a pápai és a kecskeméti gyűjtemények hasonló jellegű részeire is. SZIGETI András a közelmúltban megalakult kovácshidai egyházművészeti gyűjteményt ismertette, amely néprajzi szempontból ugyancsak feldolgozásra vár. Az evangélikus egyházban folyó hasonló jellegű munkákról HULEY Alfréd adott rövid tájékoztatást, SZIGETI Jenő hozzászólásai pedig már egy — bár ma még csak körvonalaiban kirajzolódó — protestáns népi vallásosság-kutatás lehetőségeire hívták fel a figyelmet.

A további kutatások szélesebb alapokra helyezését szolgálta KORMOS László előadása, amely a levéltári források felhasználási lehetőségeiről adott tájékoztatást az egyházi néprajzi vizsgálatokban. Ezután a konferencia titkára, MOLNÁR Ambrus számolt be a készülő református egyházi néprajzi bibliográfia munkálatainak állásáról. Felvetődött egy egyházi néprajzi kérdőív kibocsátásának lehetősége, végül sor került egy református egyházi néprajzi pályázat kérdéseinek tisztázására is.

Mindenképpen örvendetes kezdeményezésnek lehettünk tanúi Berekfürdőn. Az előadások azonban az első lépések, a tájékozódás problémáit is érzékeltették. (Az előadások útkereső jellegét egyébként az „egyházi néprajz" — mindvégig meghatározatlanul maradt — kifejezés meglehetősen pontatlan használata is tükrözte.) Magunk részéről — az előadók többségével együtt — úgy véljük, hogy a néprajzi kutatás éppen akkor használ majd a pasztorációnak, ha teljesen tudományosan és „profán" módon, saját módszereivel vizsgálja az adott jelenségeket, és nem törekszik egyben azok teológiai értelmezésére is. Az így keletkező tudományos reflexió tud majd visszahatni a gyakorlatra, ami által a népi vallásosság néprajzi kutatása egykor talán annak egyik alakító mozzanata lehet.

Niedermüller Péter

Kognitív antropológiai szeminárium Budapesten

1981. július 30—augusztus 1.

A kognitív antropológia (cognitive anthropology, ethnoscience) metodikai alapállása, hogy a kultúrát a nyelven keresztül próbálja meg leírni, elemezni. A kultúrát tudásrendszernek (system of knowledge) tekinti, s megkísérli megkeresni, feltárni ezen tudásrendszer összetevőinek kultúránként különböző szerveződését. Mivel a néprajzi/antropológiai kutatómunka jelentős részében „bennszülött" adatköz-

lőkkel folytatott beszélgetéseken alapul és nyelvi kifejezéseken keresztül próbálja fölfedni egy-egy kultúra összefüggés-rendszerét, a kognitív antropológia nem pusztán egy kutatási területet jelent a kulturális antropológia térképén, hanem általános eszközt terepmunka módszerek kidolgozásához és az antropológiai ismeretek episztemológiai státusának tisztázásához.

A fentiek alapján tarthatjuk igen szerencsésnek, hogy a MTA I. Osztálya által életre hívott Kulturális Antropológiai Munkabizottság, röviddel megalakulása után, 1981 nyarán kognitív antropológiai szemináriumot szervezett Budapesten. A szeminárium megtartását Oswald WERNER professzor segítőkészsége tette lehetővé, aki szívességből elvállalta az előadások és gyakorlatok megtartását.

Oswald WERNER 1928-ban született Rimaszombatban. A II. világháború után kutató fizikusi képesítést szerzett Németországban, majd művész fotográfusként dolgozott az Egyesült Államokban, míg végül 1963-ban, végleges érdeklődési területét megtalálva, antropológiából és nyelvészetből doktorált. Jelenleg a Northwestern University (Evanston, Illinois) antropológiai tanszakának vezetője. Munkásságának két fő vonulata van: rendkívül részletes, alapos, lassan 20 éves múltra visszatekintő terepmunkát végez a navaho indiánok körében, másrészt — részben az így gyűjtött empirikus anyagra támaszkodva — egyik úttörője és alakítója, irányítója a kognitív antropológiai kutatásoknak.

Maga a szeminárium 1981. július 30. és augusztus 1. között zajlott le a MTA Néprajzi Kutató Csoport Könyvtárában. WERNER professzor a szeminárium résztvevőinek előre megküldött néhány, a témához kapcsolódó könyvet és készülőben levő munkájának *(Handbook of Ethnoscience)* több kéziratos fejezetét. A három nap során délelőtt — délután tartott előadások már ennek az anyagnak az előzetes ismeretére támaszkodva tekintették át a kognitív antropológia szinte teljes kutatási területét. A szeminárium episztemológiai kérdések tárgyalásával kezdődött, ennek során megvitatásra kerültek a néprajzi/antropológiai adatgyűjtés különböző módszereinek sajátosságai, a rögzítés különböző lehetőségei. A második nap mondanivalóját a lexikoszemantikai sajátosságok, viszonyok, a taxonómiai elvek, a modifikációs rendszerek, döntéshozatali modellek elemzése adta. A harmadik napon mélyebb összefüggésekről, a kultúrát jellemző érték- és normarendszerről, ennek a csoportdinamikával való kapcsolatairól volt szó. A szeminárium végén WERNER professzor igyekezett meghatározni a kognitív antropológiai módszerek alkalmazási lehetőségeit, érvényességi körét és vázolta, hogy ezekkel a metodikai eszközökkel hogyan építhető fel egy-egy kutató vállalkozás terve. Az előadás-sorozat befejezése után a szeminárium néhány résztvevőjének alkalma nyílt WERNER professzor társaságában rövid, egynapos terepmunkára, ahol megtapasztalhatták, hogy a sokszor rendkívül elvontnak látszó metodika milyen egyszerűen, megbízhatóan és pontosan alkalmazható a gyakorlatban.

Kresz Mária

Konferencia a hutteriták történetéről és a habán kerámiáról

Kircheimbolanden, 1981. április 20 – 26.

1981. április 20—26. között részt vettem a müncheni Bajor Nemzeti Múzeum néprajzi osztályának, „Hafner Archiv" (Kerámia Archívum, vezetője Ingolf BAUER) és a Mannheim melletti Weierhof „Mennonitische Forschungsstelle" (vezetője Gary WALTNER) közös rendezésében a habán kerámia kérdéseit és a hutteriták történeti és társadalmi kérdéseit tárgyaló konferencián. A szimpozion címe: *Die Hutterischen Täufer. Geschichtlicher Hintergrund und handwerkliche Leistung;* színhelye Kircheimbolanden nevű városka Pfalzban, nem messze Wierhoftól. A konferencián nyolc ország volt képviselve: Kanada, USA, NSZK, Hollandia, Svájc, Ausztria, Csehszlovákia, Románia és Magyarország, — mindegyik országgal a hutteritáknak („habánoknak") valami közük volt öt évszázados történelmük folyamán. Magyarországot rajtam kívül CSEREY Éva képviselte az Iparművészeti Múzeum részéről, Romániát BUNTA Magda a kolozsvári Erdélyi Történeti Múzeum részéről, Csehszlovákiát a pozsonyi Városi Múzeum igazgatója és a prágai Iparművészeti Múzeum munkatársa, valamennyi a habán kerámia kiváló szakembere. Mindössze 35 tagja volt a konferenciának, és mintegy 23 előadás hangzott el, minden előadás magas színvonalú

volt, és a különböző előadások kitűnően kiegészítették egymást. Jelen volt két idős „hutterita" is, Paul S. Gross, *The Hutterite Way* (1965) c. kötet szerzője és Elias Wollmann, mindketten Washingtonból. Az előadások nyelve német volt, egy előadás angolul hangzott el, a társalgás egy része magyar volt, mivel többen voltunk magyarok, többek között Horváth Jenőné Krisztinkovich Mária, a habán kérdés kitűnő kanadai szakértője, a bibliográfia készítője. Mivel az anabaptista hutteriták történetének kutatásával jórészt az anabaptista mennoniták foglalkoznak, kiknek egyeteme Goshenben van (USA), a gosheni egyetem is képviseltette magát a konferencián. Az összefoglalóban elhangzott, hogy ezt a nagyon jelentős konferenciát bizonyára úgy fogják majd emlegetni, mint a „hutterita-habán" kérdés első konferenciáját, mert először került tárgyalásra nemzetközi részvevőkkel a történeti kutatás problematikája és a méltán híres habán fajansz, amelynek több száz tárgya maradt fenn főleg az egykori Magyarország területéről, ahol több mint két évszázadot töltöttek a ma „hutteritá"-nak nevezett „újkeresztény testvérek".

Az előadások három részre tagozódtak: történeti kérdések, vallástörténeti kérdések és a habán kerámia problémái. Ezenkívül nyelvészetről is szó volt, és filmet is láthattunk a mai közösségek életéről.

Először a kutatás utolsó 20 évének munkáját értékelte John Oyer (Goshen), mivel antropológusok részéről újabban elmélyült kutatás történt a több mint 20 ezer lelket számláló közösségekben, akik ma is vagyonközösségben élnek megfelelően a régi rendtartásnak és ma is német nyelvjárásban beszélnek. A legalaposabb feldolgozást John A. Hostetler végezte, *Hutterite Society* című könyve 1974 óta újabb kiadásokat ért meg. A német nyelvű irodalomban Michael Holzach *Das vergessene Volk* c. könyve 1981-ben jelent meg és szintén mély átélésről tanúskodik. Az utóbbi években számos részletkérdés vizsgálata is megtörtént, például a hutteriták német dialektusának vizsgálata, a kéziratos vallási kódexek és építészetük, gazdálkodásuk kutatása, a társadalom tagjainak mentálhigéniai vizsgálata.

Paul Gross előadása a hutterita társadalomról szuggesztív erejű hiteles tanúvallomás volt. Ma 310 „udvar", azaz mezőgazdasági közösség van az USA-ban és Kanadában, három csoportra oszlanak három püspök vezetése alatt (Dariusleut, Lehrerleut és Schmiedeleut) aszerint a három hajó népe szerint, akik együtt 1874-ben Oroszországból Amerikába hajóztak.

Grete Meczenseffy bécsi levéltári kutató az alapítóról, a tiroli Jacob Hutter életéről beszélt, aki 1536-ban máglyahalált halt Innsbruckban. Vallástörténeti jelentőségű volt a gosheni Leonard Gross, valamint Werner Packull (NSZK) előadása, utóbbi a középkori és XVI. századi misztikus tanok befolyásáról beszélt a hutteriták gondolkodására.

Több vita hangzott el a „habán" szó körül, mivel ezt a nehezen értelmezhető „habán" szót a közösség soha sem használta önmagára, a mai hutteriták körében ismeretlen. A művészettörténetben azonban annyira elfogadott, hogy félreértések elkerülése végett ajánlatos további használata; de történeti, vallástörténeti értelemben inkább a „hutterita" szó a használandó.

A Szobotiszt környékén élő testvéreknek a németalföldi mennonitákkal való XVII. századbeli kapcsolatairól Irvin B. Horst, amszterdami levéltáros professzor beszélt. Az amszterdami levéltárban megmaradtak a segélykérő levelek, amelyekről a krónikák is megemlékeznek. Ennek a kapcsolatnak szokták tulajdonítani a delfti fehér-kék chinoiserie motívumok megjelenését, bár ezt a jelenlevők vitatták. Többen úgy vélték, hogy inkább a német fajansz (Hanau) hatott a habán kerámiára (amely — természetesen — szintén delfti hatás alatt volt).

Szó volt a mannheimi anabaptista közösségről is; a 30 éves háború alatt elpusztult város geometrikus elrendezése a hutterita közösségek jellegzetes építési módjára emlékeztet.

A zürichi Landesmuseum részéről Rudolf Schynder a svájci fajanszról szólt, és megkérdőjelezte, hogy ennek kapcsolata lett volna az anabaptista mozgalommal.

Erich Buchinger grazi kutató az alvinci testvérekhez csatlakozó eredetileg lutheránus csoportról beszélt, mintegy 300 ún. „transzmigráns"-ról, akiket Mária Terézia uralkodása idején Krajna területéről száműztek Erdélybe. Közülük egy csoport, mintegy 50-en, a hutteritákhoz csatlakoztak és velük együtt létesítettek udvart Deutsch-Kreuzban (Szászkeresztúr), illetve Steinben (Kőhalom). A jezsuiták üldözése miatt kényszerültek Havasalföldre, majd Oroszországba menekülni. Érdekes, hogy Herfried Scheer montreali kutató nyelvészeti előadásából kitűnt, hogy míg a krónikák tiroli nyelvjárásban íródtak, a mai hutteriták nyelvjárása inkább krajnai, mint tiroli.

A történeti, vallástörténeti, szociológiai előadások után a műtörténeti előadások hangzottak el.

KRISZTINKOVICH Mária nem a kerámiáról beszélt, sem a kódexekről (amely kérdéssel szintén foglalkozott), hanem a hutterita leányok keresztöltéssel kivarrott mintakendőiről, mai hímzésekről, ezeket az érdekes „példákat" (régi magyar nevük szerint) ki is állította.

Nem volt jelen Herman LANDSFELD, a neves kerámiakutató, aki 48 éve ás a habán udvarok helyén. Nevében beszélt munkatársa, Stanislav HRNČIR a mesternevek azonosításának problémájáról. A mai Szlovákia területén élő habánok kerámiáját František KALESNY ismertette, és bemutatta azt a közeljövőben megjelenő könyvét, amely számos színes és fekete-fehér képpel a habán kerámia jelentős kötete lesz. Az 1976-ban Pozsonyban, majd Prágában rendezett kiállítás a kötet alapja, ahol valamennyi szlovákiai múzeum legszebb habán tárgyait gyűjtötték egybe. KALESNY, úgy vélem, ma a habán kerámia egyik legalaposabb ismerője.

A prágai Iparművészeti Múzeum munkatársa, Jana KYBELOVA az 1981 decemberében Prágában rendezett nagy habán kerámiakiállításról szólt, ahol 500-nál több, jórészt XVII. századi habán fajanszedényt mutattak be, ez volt tehát a habán kerámia eddig legnagyobb kiállítása. A katalógus a konferencia idején már nyomdában volt. Előadásában ismertette az újabb régészeti ásatások eredményeit, — főleg virágcserepeket találtak, — és korszakolta a kora habán kerámiát 1593-tól az 1620-as évekig.

Az Alvincre Bethlen Gábor által telepített csoportról BUNTA Magda és a nagyszebeni Horst KLUSCH beszélt. Szóltak az alvinci telep ásatási anyagáról, ismertették az ásatás nehézségeit. BUNTA Magda kutatásai megerősítették, hogy a csoport kényszerű elköltözése után is maradtak Alvincon fazekassággal foglalkozó mesterek.

CSEREY Éva előadása a habán kályhacsempék mintáiról lényegileg a fenti két előadáshoz kapcsolódott, mivel főleg Erdélyből származó csempékről beszélt és vetített képeken bemutatta ugyanazon minta mázatlan, zöld mázas és fajansz változatát. Szólt a minták távolabbi kapcsolatairól is, főleg a salzburgi és nürnbergi kályhacsempékkel való rokonságot szemléltette.

Nagy kár, hogy az Iparművészeti Múzeum részéről KATONA Imre nem volt jelen a tanácskozáson — bár a konferencia rendezői meghívták —, így a múzeum jelentős XVII. századi anyaga nem került bemutatásra.

A Néprajzi Múzeumban XVII. századi „klasszikus" habán kerámia alig van, így erről csak röviden tudtam szólni. De a XVIII. század elejétől kezdve sok szép habán, illetve késő habán (ún. „poszthabán") tárgy van a Néprajzi Múzeumban, és ezek különösen érdekes tanulságokkal szolgálnak, mivel jó részük lelőhelye meghatározható. E több száz késő habán tárgy tanulságait foglaltam össze áttekintve az anyagot évszám szerint, típus szerint és elterjedés szerint.

Míg a klasszikus habán kerámia főleg a királyi Magyarország területén élő patronáló földesurak megrendelésére készült, a XVII. század végén, de főleg a XVIII. század elején megváltozik a megrendelők köre, különösen a fajanszgyárak alapítása és a porcelán terjedése után. A habán mesterek ettől kezdve dolgoznak a céhek és a céhbeli mesteremberek számára. A háborúk végeztével erősen kiszélesedett a piac, főleg Erdély felé. A Néprajzi Múzeum datált tárgyait történeti sorrendbe állítva, a nem datált tárgyakat stíluskritikai módszerrel évtizedhez lehet kötni. A lelőhelyek ismeretében meg lehet állapítani, hogy a Nagylévárd és Szobotiszt habán udvaraiból származó edények elkerültek a történeti Magyarország minden vidékére. Soprontól és Kőszegtől Brassóig, a falusi lakossághoz egyaránt; képviselve van a lelőhelyek között Veszprém megye, a Nagykunság, Borsod megye, Kalotaszeg stb. Az ún. „győri edény" nemcsak Kalotaszegen volt nevezetes, hanem Debrecen vidékén is, az északkeleti református magyar falvakban (TAKÁCS Béla kutatása). A „győri" elnevezés a dunai vízi kereskedelemre utal, de a tengelyen való szállítás sem elhanyagolható, vö. a komáromi „szekeres gazdák" útvonalát. A XVIII. század folyamán tehát az egész országban, magyaroknál és nemzetiségeknél egyaránt népszerű volt a késő habán „győri" edény: a felvidéki szlovákoknál és magyaroknál, a szepesi szászoknál, a Duna menti magyaroknál és németeknél, a békési szlovákoknál stb. De csakis az erdélyi magyar városok fazekasai utánozták a „győri" edényt, így e motívumok népszerűek lettek az erdélyi magyarságnál, a fajansz tárgyak utánzata általában 30—50 év késedelemmel kezdődött el az ólommázzal dolgozó fazekasok körében. Megvizsgálandó még, hogy az erdélyi nép, a vevőkör, hogyan hathatott a habánokra, a készítőkre. Nyolc térkép és kb. 100 dia vetítése illusztrálta a mondanivalót. Érdekes volt František KALESNY hozzászólása, hogy Pozsony vidékén még emlékeznek arra, hogy valaha a „Duna számára" dolgoztak.

A müncheni Bayerisches Nationalmuseum nem rendelkezik ugyan habán anyaggal, azonban a Hafner Archiv dokumentálja valamennyi elérhető habán tárgy adatát; a Hafner Archiv e részét Christa

Zimmermann kezeli, és ő ismertette a konferencia részvevőivel.

Összefoglalóul Ingolf Bauer elmondotta, hogy a Múzeumnak szándékában lenne kiállítást rendezni a hutterita történelem és a habán kerámia témakörből a részt vevő országok illetékes múzeumainak közreműködésével. E kiállítást az 1980-as évek közepére tervezné, és vándorkiállításnak szánná. Véleményem szerint gondolkozni kellene egy olyan köteten, amely időrendben sorolná fel a különböző országokban, különböző múzeumokban szétszórt habán kerámiatárgyakat, ilyen kötet időszerű lenne Katona Imre, Horst Klusch, František Kalesny, Jana Kybelova hasonló tárgyú munkáinak összefoglalásaként.

Érdekes volt Wolfgang Loeschke előadása, ő maga fazekas és etnográfus-régész, a Münchentől nem messze fekvő Diesen-am-Ammersee-ben lakik, apjával együtt vett részt a konferencián. Évszázados fazekasfamília leszármazottja, a telkük pedig szintén évszázadok óta fazekastelek, és fekete mázatlan kerámiától mázas virágozott kerámián át fehér-kék fajanszig mindenféle technika készült rajta különböző korszakokban. Szakszerű ásatás és elemzés után a Loeschke műhely e technikákat felújította

Tüskés Gábor

Temetőkultúra 1750—1850.

Nemzetközi szimpozion, Mühlheim/Ruhr, 1981. május 11—13.

A Volkswagenwerk-alapítvány által támogatott kasseli Zentralinstitut für Sepulkralkultur már 1979-ben felhívta magára a szakkutatás figyelmét, amikor Bonnban nagy sikerű kiállítást rendezett a klasszicizmus, a romantika és a biedermeier halál- és temetőkultúrájának német nyelvterületről származó emlékeiből. A kiállítás katalógusa vagy két tucat, a témába vágó tanulmánnyal együtt jelent meg *Wie die Alten den Tod gebildeten* (Mainz, 1979) címmel.

Az intézet nevében olvasható — egyben a konferencia témáját is meghatározó — Sepulkralkultur kifejezés mindazokat a megnyilvánulási formákat magában foglalja, amelyek valamilyen módon kapcsolódnak a halál, a temetés, a sír, a halottakra történő emlékezés gondolatához. Így például nemcsak a sírjeleket vizsgálják, hanem kutatják a temetők településszerkezeti, építészeti összefüggéseit is, gyűjtik a halálhoz kapcsolódó szövegemlékeket (temetési beszédeket, imádságos könyveket, prédikációs gyűjteményeket, végrendeleteket, gyászjelentéseket), tárgyakat (halotti koronákat, halotti maszkokat stb.), valamint a halotti és temetési rítusokat. A kutatás időbeli határait mindenekelőtt az indokolja, hogy a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig a reformáció, az iparosodás, a felvilágosodás és a szekularizáció (Napóleon, Mária Terézia, II. József idevonatkozó előírásai) hatására alapvető változások történnek a temető- és halálkultúra egész területén. A városokban az addig jórészt a hagyomány és a kultusz által meghatározott temetők elszakadnak a templomok környezetétől, s az új természetértelmezés, a helyhiány és az egészségügyi szempontok következtében megindul a közösségi kezelésű, a településen kívül elhelyezkedő, előzetes tervek alapján létesített, parkszerű temetők, valamint a hozzájuk kapcsolódó új foglalkozási ágak (temetkezési vállalkozó, temetőtervező, temetőgondozó stb.) és temetkezési módok (halotthamvasztás) kialakulása.

A kutatás alapvetően interdiszciplináris beállítottságából fakadóan a meghívottak többségét alkotó művészettörténészeén kívül néprajzkutatók, történészek, pítészek, teológusok, jog- és orvostörténettel foglalkozók is részt vettek a tanácskozáson. Az előadások első csoportja, az ún. esettanulmányok egy-egy jól kiválasztott temető tényszerű elemzésével mutatták be a különböző temetőtípusok alakulását. Sor került például a síremlékek társadalmi tagozódás szerinti vizsgálatára, a temetési rítusok és a társadalmi állapot kapcsolatának elemzésére, a kőfaragócéhek és a vidéki mesterek munkájának (mintakönyvek használata), valamint az egyházi előírások által a síremlékek stílusára gyakorolt különféle hatások bemutatására. Az előadások második csoportja a temetőkultúra teológiai, mitológiai és jogtörténeti hátterére igyekezett fényt deríteni. A. Beckmann a katolikus, Ch. G. Neubert pedig az evangélikus temetési szertartás kialakulásának folyamatát vázolta. Ch. Rietschl a herrnhuti evangélikus temető példáján mutatta be a tervezés nélkül, szerves fejlődéssel

keletkezett temetők típusát, ahol a sírok rendje párhuzamba állítható az imaterem ülésrendjével. L. RÖHRICH előadásában a monda és a mese halálfelfogásának összehasonlításával rámutatott arra a szemléleti különbségre, amely a két elbeszélő műfajt ezen a téren alapvetően jellemzi (a tanulmány megjelent G. STEPHANSON: *Leben und Tod in den Religionen*, Darmstadt, 1980. című kötetben). Az előadások harmadik csoportja az emberkép változásának a síremlékek és az emlékművek stílusában tükröződő megnyilvánulásait elemezte (ide tartozik például az ókori emléktervek felújítása a klasszicizmusban és a romantikában; vagy például hogyan fejezi ki az egyén túlzott eszményítését az egyes korok emlékműállítási láza). Végül egy-egy előadás foglalkozott a temetők építészeti arculatának változásával (G. RICHTER), a vaskeresztnek a hősi halottak síremlékein való megjelenésével (M. LURZ), az öntöttvas síremlékek elterjedésével (G. SEIB), valamint a temetési szertartások gyászzenéinek mint alkalmi kompozícióknak a vizsgálatával (Ch. BERNSDORF-ENGELBRECHT).

A résztvevők bekapcsolódása az előadásokat követő megbeszélésekbe mindvégig nagymértékben hozzájárult a felvetett kérdések továbbviteléhez. A tanácskozás eredményeinek összefoglalásában H.-K. BOEHLKE — az intézet vezetője és a szimpozion fő szervezője — néhány módszertani elv leszögezése mellett hangsúlyozta a vizsgálatok kiterjesztésének fontosságát eddig kevés figyelemre méltatott kutatási területekre (pl. irodalom, nyelvészet, orvostörténet, néprajz), s a további tervek között felvetette egy, a temetés- és halálkultúra különböző területeit felölelő lexikon összeállításának lehetőségét.

Úgy tűnik, ez a vállalkozás nem egyszerűen a temetővel, a halállal foglalkozó — az utóbbi időben rendkívüli módon megszaporodott — munkálatok számát gyarapítja eggyel. Vizsgálata szűkebb tárgyát az alakító kulturális környezet integráns részének tekinti, s igyekszik állandó kapcsolatot fenntartani a jelen halál- és temetéskultúrájával is. Amikor a halál ténye egyre kevésbé indítja arra az embert, hogy történeti lényként fogja fel magát, akkor éppen a halál, a temetés és a halálhoz való viszony történetének ezen az úton haladó részletes föltárása lehet az egyik jó alkalom arra, hogy visszahasson a kultúrára és széles kultúrtörténeti alapokon a történeti tudat megújulását hozza létre.

Kríza Ildikó

Balladakutatók 12. nemzetközi konferenciája

Alden Biesen (Belgium), 1981. július 22 - 25.

A Société Internationale d'Ethnologie et de Folklore albizottságai közül legaktívabban a balladakutatók munkaközössége dolgozik. 1981. július 22—25. között 12. alkalommal találkoztak a szakemberek, a belgiumi Alden Biesenben, hogy a kortársi balladaköltészet főbb kérdéseit és az elméleti kutatás új eredményeit megvitassák. Jelen alkalommal a Dr. Stefaan TOP, a löweni Katholieke Universiteit professzora, a Seminarie voor Volkskunde vezetője volt a házigazda, aki egy konferenciák számára átalakított kastélyban, világtól elzárt kies környezetben látta vendégül 15 ország 33 szakemberét.

Három fő témakörben összesen húsz referátum hangzott el, amelyet illusztrációs anyag tett teljesebbé és a kérdések, viták során konfrontálódtak. Az előadások sorában kiemelkedő helyet kapott a kortársi belga epikus énekek és énekkultúra bemutatása. Öt egymáshoz kapcsolódó dolgozat adott képet arról a városi énekhagyományról, amely századunk első felében még jellegzetes volt, de napjainkra teljesen visszaszorult. Prof. TOP a tanítványainak és a munkatársainak segítségével, rendszeres terepmunka eredményeként áttekintést nyert az utcai énekesek hagyományos kultúrájáról. Az előadók főleg néhány jelentősebb egyéniség repertoárján, életútján keresztül világították rá a néphagyomány egyetlen területére. Az előadásokat kiegészítette egy gondosan összeállított kiállítás, amely a XVII. századi rézmetszetektől napjaink tudományos megfigyeléséig átfogó képet adott a vándorénekes (Bänkelsänger) hagyományról. Ezenkívül Meen Van Eycken 89 éves flamand énekes saját előadása tette életszerűvé az e kultúráról alkotott képet. Az énekesről készített film pedig a kutatás mai módszereinek jó példáját adta.

Az utcai éneklés, a vándorénekesek hagyományának nemzetenként eltérő voltát a különböző országokat képviselő szakemberek előadásai tükrözték. Az egymástól eltérő társadalmi-gazdasági fejlődés és en-

nek következményeként a különböző kultúrákban gyökerező énekes hagyomány alapvető különbségeket hozott létre. Jól példázta ezt Natascha Würzbach előadása az angol ponyvaballadákról, vagy akár Klaus Roth referátuma egy bulgáriai cigány énekesről.

A magyar ponyvaballadák gazdag anyagából mi azt a réteget emeltük ki, amelyik az elmúlt évszázadban a hagyományos balladakincsnek részévé vált. A meglevő nyomtatott forrásokból kiindulva bemutattuk a folklorizálódás folyamatát, s végül azt az alkotást, amely a szájhagyomány szerves részeként országosan ismert folklóranyaggá lett. Mindehhez példánkat két jellegzetes területről, a betyárköltészetből és a legendaballadák köréből vettük.

A szimpozion másik nagy témaköre az írásbeliség és szóbeliség kapcsolatának vizsgálata volt. E gondolatkörben általános összefoglalást adott Hermann Strobach a német népdalkutatás aspektusából. Anneli Asplund a finn népdalköltészet alapján teoretikus kérdést vetett fel, amennyiben a hagyományos népdal szerkezetében, struktúrájában, megjelenési módjában távol áll a paraszti költészettől, még ha ez utóbbi a szájhagyomány útján terjed, mert az írásbeli kultúra nem volt kielégítő. Giovanni Bronzini hasonlóképpen azon az állásponton volt, hogy az írásbeliség hatása a folklórra egy-egy területen erős, összehasonlíthatatlanul fontosabb, mint más téren. Az olasz népköltészetben különösen a vallásos epikus énekek írásos előzményei számottevőek.

Az e témakörben elhangzott előadások egyik fontos tanulsága, hogy rámutattak az írásos kultúra terjedésére és erősen differenciált hatására a szóbeli hagyományra. A háttér-információk ismerete nélkül sok esetben érthetetlen jelenségek adódnak. A résztvevők jelenre, kortársi kultúrára orientált szempontjai szembekerültek a történeti forrásokra alapozott, fejlődési vonalat vizsgáló módszerekkel. Ebből adódott a következő munkaértekezlet témája, amelyet 1983-ban Bariban (Itália) fognak megvitatni a balladakutatók.

A munkaközösség fontos és ismételten visszatérő feladata az európai balladakatalógus problémáinak, a balladakutatás teoretikus kérdéseinek megvitatása. Alden Biesenben a sok referátum és a zsúfolt program miatt e fő célkitűzés kissé háttérbe szorult, s mindössze hárman készítettek e témakörbe illő — bár csupán egy-egy részletkérdéssel foglalkozó — előadást. James Porter a regionális balladakatalógushoz analitikus modellt kínált, amelyben a balladákat nemcsak szövegük szerint, hanem dallami összefüggéseikben, énekesek szerinti egységeikben és az előadás körülményeinek figyelembevételével kellene csoportosítani. Ezzel ellentétben David Engle az új típusú balladák ismeretében azt állítja, hogy az énekesek (akik többnyire maguk a szerzők) alapvetően meghatározzák a ballada eseményközlését, és éppen ezért indokolt ezek együttesben tartása a tudományos rendszerezés során is. Mindkét javaslat, amelyek valójában egy-egy már meglevő munka nyomán születtek, és annak summázataként kerültek a balladakutatók elé, nem tűnt elfogadhatónak az európai balladakatalógus készítői számára. Éppen ezért a következő évek egyre sürgetőbb feladata egy kézikönyvszerűen használható balladakatalógus létrehozása.

A problémafelvetésben, anyagbemutatásban gazdag tanácskozást szervesen egészítette ki a nagyszerűen szervezett tanulmányi kirándulás Bokrijk-ba, a szabadtéri néprajzi múzeumba és két búcsújáró helyre, az utcai balladák jellegzetes színhelyére.

A balladakutatók 12. tanácskozásán kiviláglott a műfaj iránti érdeklődés fokozódása, és a kutatási szempontok bővülése. Az új módszerek, a modern technikai segítségek, a jelenkutatásból adódó feladatok egyaránt serkentik a szakembereket, és várhatóan forradalmasítják a műfajkutatás módjait.

Bődi Erzsébet

Szimpozion a lakodalmi szokáskörről

Strážnice, 1981. szeptember 28—30.

A Kárpát—Balkán Nemzetközi Bizottság (MKKKB) csehszlovákiai szekciója, a Csehszlovák Tudományos Akadémia Népszokáskutató Bizottsága, a Strážniceben székelő Népművészeti Intézet és a brünni J. E. Purkyné Tudományegyetem Néprajzi Tanszéke közös rendezésében került sor a VII. Strážnicei Szimpozionra. A háromnapos tanácskozás ezúttal a lakodalmi szokásoknak, azok jelenlegi szerepé-

nek és változásainak volt szentelve. A konferencián cseh, szlovák, lengyel és magyar kutatók vettek részt.

Az emberi élet legjelentősebb fordulójának, a házasságkötésnek a néprajzi megismerése, feldolgozása rengeteg kérdést vet fel. Abban az életszakaszban, mely a fiatalok megismerkedésétől a házasélet megkezdéséig tart, a kultúrának szinte minden területe szerephez jut: a költészet, a zene, a tánc, a viselet, a hiedelem, a táplálkozás stb. A cselekedetek egy kialakított szokáskör keretében történnek. Másrészt a lakodalmi szokások igen gyorsan változó elemei a nép szokásvilágának, kultúrájának. Elsősorban a változások iránt napjainkban újból megnyilvánuló nagyfokú csehszlovák néprajzi érdeklődés indokolta a témakör bemutatását és összegzését.

A tanácskozás résztvevőit Vitězslav Volavý a strážnicei intézet (Ústav Lidového Umění) igazgatója, Andrej Pránka a helyi Járási Nemzeti Bizottság munkatársa és Václav Frolec az MKKKB elnöke köszöntötte.

A szimpozion első előadásai a tematikailag és módszertanilag megoldásra váró új feladatok elvégzésére hívták fel a hallgatóság figyelmét. Oldřich Sirovátka előadásában rámutatott arra, hogy a néprajztudomány a szociológiával összefogva léphet előre a mai lakodalmi szokáskör vizsgálatában. Pontos, mélyreható néprajzi adatgyűjtés után a kisfalvak, a mezővárosok és a nagy iparvárosok lakodalmi szokásait összevetve kell vizsgálni az újabb eredmények eléréséért. Václav Frolec az egyik társadalmi közösségből másik közösségbe való kerülés, a felnőtté érés alapvető tényeként elemezte a házasságkötést.

A további előadások zöme két nagy csoportra osztható. Az egyik csoportot képezik a lakodalmi szokássor egyes elemeit részletesen bemutató-elemző beszámolók. Bohuslav Beneš a lakodalom dramatikus megnyilvánulásait ismertette. Előadásához kapcsolódott Ujvary Zoltán összefoglalása, mely a magyar nyelvterület lakodalmi népi-dramatikus játékait ölelte fel. Alexandra Navrátilová az ajándékozás tárgyait, körülményeit, társadalmi és gazdasági szempontjait elemezte. Pavel Popelka a lakodalom obszcén jellegű magatartásait ismertette. A kalácssütésnél, az ágyvitelnél és az esküvő napján főleg a tánc, ének és másféle szórakoztatás alatt előforduló erotikus mozzanatokat összegezte.

Három előadás is elhangzott a lakodalmi lakomáról. Egy új társadalmi kapcsolat kialakulása és megkötése mellett a lakodalmi szokáskör lényegi eleméhez tartozik az étkezés. Az ételek és az italok az események kísérő és kifejező eszközei. Jaroslav Štika a morva Valašsko lakomáját mutatta be. Nemcsak a főbb ételeket ismertette a múlt évszázadtól napjainkig, hanem az étkezési illemszabályokról is közölt adatokat: a vallašskói lakodalomban a házigazda állandó kínálgatása ellenére a vendégeknek nem illik sokat enni és inni, de állandóan dicsérni kell a vendéglátás nagyszerűségét, az ételek, italok finomságát. Rastislava Stoličná Sebechleby (Szebelléb) falu lakodalmi étkezési rendjét, a *radostnik* (örömkalács) jelenkori táplálkozásban betöltött szerepét mérte fel. A magyarországi lakodalmi ételek néprajzi vizsgálatának eddigi eredményeit, az étrendet, az ételféleségeket, a változás mértékét e beszámoló írója foglalta össze.

Az előadások másik nagy csoportja egy-egy történeti-néprajzi tájegység vagy falu egész lakodalmi szokásanyagát ismertette.

Anna Szyfer Északkelet-Lengyelország területén végzett vizsgálatokat. A századeleji helyi lakodalmi szokáskör eseményei ott a következő sorrendben követték egymást, a *svata* vagy *rajka* (házasságközvetítők) főszereplésével a *zmówiny* (az egyezség), a vendégek meghívása, a búcsúztatás, az esküvő, az *oczepiny* (kontyolás), a *poprawka* (utómulatság). A kurzívan szedett terminusokkal jelölt mozzanatokat újak váltották fel, s elnevezésük is megváltozott. A szakirodalomban jól ismert lakodalmi kenyeret, kalácsot, a *korowajt* sem készítik már.

Krystyna Kwaśniewicz Dél-Lengyelország lakodalmi szokásairól nyújtott összképet. Több, a Kárpát-medence szokásvilágához hasonló elemet sorolt fel. Kiemelném a kenyér és a só többszöri előordulását a lakodalmi rítusokban. Kenyérrel és sóval fogadják az ifjú párt a lakodalmas háznál, az utómulatság kezdésénél szintén és ha a lakodalmas menet betér a kocsmába, akkor ott is. Eljegyzéskor kenyér felett kötötték össze a fiatalok kezét. Az Északi-Kárpátok keleti részén a *korowaj*, a nyugati részén a *kolacz* (kalács) még napjainkig szerepet tölt be a lakodalom mozzanataiban.

Nagy érdeklődés kísérte a fiatal szlovák és morva szokáskutatók nemegyszer élménnyszerű előadásait. Kornélia Jakubiková az árvai góralok, Katarína Rényiová a Léva környéki magyar falvak, Marta Turzová a Fehér-Kárpátok völgyében meghúzódó Myjava község, Jan Krist a morva Kyjov lakodalmairól adott számot. Vizsgálták a városi és az ipari körzetek vonzásában élő lakosság esküvőit: Věra Šeplákova, Jaroslav Čukan. Az előadók nevét még sorolhatnám, több mint 30

előadás hangzott el. Az elhangzott dolgozatok közül mégis meg kell említenem Mikuláš Mušinkaét. Tartalmas előadásában az ukrán néphagyomány archaikus elemeit hasonlította össze a szlovákiai ukránok élő lakodalmi hagyományaival.

A háromnapos szimpozion egészében véve igen sokoldalú ismeretanyaggal, figyelemre méltó új kutatási programmal bocsátotta el az összegyűlteket. A konferencia anyagát a szervezők kiadják.

Küllős Imola

Konferencia a bolgár folklór nemzeti szerepéről

Blagoevgrad, 1981. november 5—6.

A Bolgár Tudományos Akadémia Folklór Intézetének és a blagoevgrádi Városi Tanácsnak közös szervezésében került sor arra a tudományos tanácskozásra, amelyet a Miladinov-fivérek népdalgyűjteményének 120 éves évfordulója alkalmából rendeztek Blagoevgrádban. A konferencián a szófiai és blagoevgrádi folklór- és népzenekutatók, művészettörténészek, valamint 3 külföldi kutató (Gerald Meisner Ausztriából; Küllős Imola Magyarországról és Sigfrid Neumann az NDK-ból) vett részt. A szakkutatókon kívül a 100—120 főnyi hallgatóságot muzeológusok, tanárok és diákok alkották. Az eseményről beszámolt a Rádió Híradója, valamint a városka helyi lapja (amely a külföldi résztvevőktől rövid cikkeket is kért és közölt *A folklór mint a nép érzéseinek és a nemzeti összetartozásnak kifejezője* címmel).

A másfél napos konferencián elhangzott mintegy 20 előadás központi gondolata az volt, hogy a folklór az egyik legfontosabb etnikus specifikum. Az előadók a különböző bolgár folklórműfajok vizsgálata során rámutattak a jellegzetesen bolgár elemekre, jegyekre, — a szájhagyomány nemzeti identitástudatot őrző és biztosító megnyilvánulásaira; az össznemzeti folklórhagyományok és a lokális tradíció kapcsolatára. (Néhány előadáscím ízelítőül: Ny. Kaufman: *A Pirini táj népzenéje Középnyugat- és Északnyugat-Bulgária népzenéjének viszonylatában;* Sztefana Sztojkova: *Hajdukdalok Délnyugat-Bulgária folklórjában;* L. Parpulova: *A folklór nemzeti specifikumának kérdéséhez — a bolgár népi prózai hagyomány alapján;* E. Miceva: *A démonhit mint rendszer a népi tudatban;* E. Szavova: *Párbeszédes versikék a bolgár gyermekfolklórban;* V. Angelov: *A blagoevgrádi ikonosztáz faragásai;* R. Ivanova: *A bolgár népszokások rendszeregysége* stb.) Több előadás foglalkozott a hazai folklórgyűjtés múlt századi kezdeteivel, különös tekintettel az ebben úttörő szerepet vállaló Miladinov-fivérek 1861-ben kiadott népköltési gyűjteményére. A jól rendezett konferencia eredményeihez tartozik, hogy a résztvevők megvehették (a jelesebb vendégek ajándékba kapták) a Miladinov-fivérek becses népdalgyűjteményének négynyelvű összefoglaló tanulmánnyal ellátott díszes újrakiadását. Az előadások elemezték az első folklórpublikációk jelentőségét s a kortárs tudományokra gyakorolt hatását.

Az évszázados görög és török elnyomásban sínylődő bolgár nép számára a nemzeti kultúra (a nyelv, a vallás és a néphagyományok) feltárása és életben tartása fontos része volt a nemzeti függetlenségért vívott felszabadító harcnak. A mártírhalált halt Miladinov-fivéreknek előkelő hely jut a bolgár történelemben és folklorisztikában, mivel fáradhatatlanul terjesztették a nemzeti függetlenség és szabadság eszméjét, s hazafias tevékenységükkel és népköltési gyűjteményükkel hozzájárultak a nemzeti öntudat felébresztéséhez. (Ismét néhány előadáscím: T. I. Zsivkov: *A Miladinov-fivérek és a bolgár folklór etnokulturális egysége;* I. Manolov: *Az először Vuk Karadžić által publikált bolgár népdalok nyomában;* J. Jovcseva: *A bolgár népköltészet cseh fordításai és a bulgár nép egységének kérdése* stb.)

Néhány előadó tágabb perspektívában vizsgálódva a bolgár néphagyomány antik, szláv és nyugat-európai összefüggéseire mutatott rá. (I. Marazov: *A trák mitológia nyomai Délnyugat-Bulgáriában;* J. Moroz: *A démonhit maradványai a bolgár néphitben és népszokásokban* stb.)

A tanácskozást szervező és vezető Todor Ivanov Zsivkov zárszavában összefoglalta a mai bolgár folklorisztika eredményeit, s hangsúlyozta, hogy a nemzetközi összehasonlító kutatások, valamint a rokon diszciplínák kutatási szempontjainak és módszereinek beépítése a hazai folklórkutatásokba a jövő elengedhetetlen követelménye. Egyúttal bejelentette, hogy

1983-ban olyan nemzetközi konferenciát kívánnak megrendezni, amelynek az etnoszemiotika lenne a központi témája.

A blagoevgrádi folklórkonferenciát félnapos kirándulás zárta, amelyen a résztvevők megismerkedhettek egy történelmi levegőt árasztó hegyi városka, a görög határ közelében fekvő Melnyik archaikus építészeti emlékeivel és messze földön híres borpincéinek borával.

Istvánovits Márton

Grúz falu-történeti kutatások

A 70-es évek elején kaptuk hírét, hogy az Ukrán SzSzK történészei elkezdték köztársaságuk falvai történetének feldolgozását s 70 kötetben történő kiadását. A Tbiliszi Állami Egyetem grúz történeti tanszéke vezetőinek, M. LORTKIPHANIDZE professzornak és G. JORABASVILI docensnek írásából (Komunisti — a Grúz KP Közp. Biz. lapja, 1981. június 6.) most megtudjuk: hasonló vállalkozásba fogott ez a tanszék is, ötödik éve immár a diplomamunkák zöme Grúzia egy-egy falujának monográfiája. E kutatási terv alapeszméjét a grúz történetírás nesztorától, N. BERDZENISVILITŐL kölcsönözték: „Tudományosan fel kell tárnunk... hol és miben állott a grúz nép oly nagy törhetetlensége, szilárdsága-életereje; hogy ez a nép nemcsak ‚Tigrisbőrös lovagjával' tehette nevét ismertté, hanem a racsai (néprajzi csoport IM.) ekével, a szván ezüstművességgel . . . is . . .". A kutatási program — újságcikkben nyújtható részletességű konkrét stratégiájáról LORTKIPHANIDZE professzor így ír: „A falutörténet megírása mindenekelőtt a grúz történeti források és archiválís anyag intenzív ismeretét követeli meg; szükséges a falvakban fennmaradt történeti emlékek (templom, vár, régi híd, öntöző berendezés vagy kultikus építmények) és a mikrotoponimika . . . rögzítése-leírása. Ugyanakkor figyelembe veendő a régészeti-néprajzi anyag: a nép körében elterjedt szokások-rituálék, folklór, az anyagi kultúra emlékei stb., végül különös gonddal a grúz szocialista falu mai gazdasági, társadalmi és kulturális fejlettségének állapota." A professzor végül nagy nyomatékkal hangsúlyozza — a SZU KP KB politikai bizottsága póttagjának, a Grúz KP KB első titkárának programbeszédével egyetértésben — a szóban forgó kutatási stratégia különleges *politikai-közéleti jelentőségét* a tudatformálásban, az ifjúság nevelésében; egy sorban természetesen speciális tudományos jelentőségével.

A fenti hír ismeretében lehetetlen nem utalnunk a SZU egy sor köztársaságában intenzíven folyó hasonló „pozitivista" anyagfeltáró és publikáló munkálatokra: néprajzi-, folklorisztikai stb. arhívumok *teljes anyagának rendszerezett kiadására* impozáns számú kötetek sorában. Olyan program ez, melynek szükséges voltát nálunk sem tagadhatjuk; meghirdetése sem maradt el, ha most némi aggodalommal is kell gondolnunk sorsára . . .

Benda Gyula

A történeti források kiadásának szabályozása

A Magyar Könyvtárosok Egyesülete 1981. augusztus 23—25-e között tartotta meg XIII. vándorgyűlését Kaposvárott. Ennek keretében a Levéltáros Szekció a levéltári források kiadásának kérdéseit tűzte ki vitára. A bevezető előadást BENDA Kálmán tartotta. Ismertette a magyar történeti forráskiadás fejlődését a XVIII. századi kezdetektől; rámutatott arra, hogy forráskiadásunk a XIX. század közepétől kezdve mind mennyiségileg, mind pedig minőségileg elmaradt a történettudomány fejlődése által kívánt szinttől, és az utolsó húsz évben ez csak fokozódott. Az 1960-as évektől kezdve megélénkült ugyan a történeti források kiadása, de ez részben a néprajz és irodalomtörténet — saját szempontjait érvényesítő — kiadási tevékenységének köszönhető, részben pedig a megyei levéltárak alkalmi iratközléseinek. A Magyar Tudományos Akadémia a mai napig sem dolgozott ki átfogó tervezetet a kiadásra, nincs forráskiadási szabályzata. A tervszerű és egységes szempontú forráskiadás hiánya szükségessé teszi, hogy a levéltárosok kezdeményező szerepet játsszanak az egységes forráskiadás szabályainak kidolgozásában.

A korreferátumok (TRÓCSÁNYI Zsolt, KOROKNAY Ákos, BÁN Péter, VARGA J. János, HALASI László, ZIMÁNYI Vera, BENCZE Gézáné, GYÁNI Gábor) egyes ké-

szülő forráskiadványokat ismertettek (minisztertanácsi jegyzőkönyvek, dézsmajegyzékek, nemzeti bizottságok iratai), vagy lehetséges feladatokra hívták fel a figyelmet.

ZIMÁNYI Vera és BENCZE Gézáné a hagyatéki leltárak, becsük, árverési jegyzőkönyvek forrásértékére mutattak rá. Eddig leginkább a néprajzi kutatók használták az inventáriumokat, az előadók ismertették ezek tömeges, történeti szempontú feldolgozásának lehetőségeit. Hangsúlyozták, hogy a gyűjtés, feldolgozás és esetleges publikálás egységesítése, szempontjainak kidolgozása milyen fontos és aktuális feladat. A vita során BENDA Gyula ismertette a Néprajzi Múzeum és a Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum paraszti inventárium-gyűjteményeit, tájékoztatást adott a Néprajzi Múzeum terveiről.

A konferencia elhatározta, hogy a történeti forráskiadási szabályzat kidolgozására bizottságot hoz létre. Ennek tagjai: BÁN Péter, BENDA Kálmán, ÉRSZEGI Géza, FÜGEDI Erik, GLATZ Ferenc, GYIMESI Sándor, HEGYI Klára, KÁLLAY István, KANYAR József, KARSAI Elek, KOVÁCS Béla, KOSÁRY Domokos, MAKSAY Ferenc, MOLLAY Károly, SZATHMÁRI István, SZŰCS László, TARNAI Andor, TRÓCSÁNYI Zsolt, VARGA János, VÖRÖS Károly, ZIMÁNYI Vera.

Mindjárt három munkabizottságra is javaslat született, ezek feladata, hogy a tizedjegyzékek, a hagyatéki leltárak és a nemzeti bizottságok iratai kiadásának szempontjait kidolgozzák. A tizedjegyzékek munkabizottságának tagjai: BÁN Péter, FARAGÓ Tamás, KOVÁCS Béla, MAKSAY Ferenc, VISSI Zsuzsa. A hagyatéki leltárakkal foglalkozóé: BENCZE Gézáné, BENDA Gyula, DÓKA Klára, KISS Mária, VARGA J. János, ZIMÁNYI Vera. A nemzeti bizottságoké pedig ERDMANN Gyula, GECSÉNYI Lajos, HALASI László, KARSAI Elek.

A hagyatéki leltárak kiadásával foglalkozó munkabizottság ZIMÁNYI Vera vezetésével megtartotta első ülését. Elhatározta, hogy felméri a megyei levéltárakban az inventáriumokat tartalmazó forrásanyag mennyiségét, tájékozódik az eddig e területen folyt munkákról, és kutatási tájékoztató készítésével segíti azokat, akik a jövőben kívánnak hagyatéki leltárakkal dolgozni. Várja mindazoknak a jelentkezését, akik szívesen bekapcsolódnának ebbe a munkába.

Hofer Tamás

Döntések az Ethnographia szerkesztését illetően

Tájékoztatás az Ethnographia munkatársai számára

Az Ethnographia Szerkesztő Bizottsága 1981. június 12-én áttekintette az egyes rovatok tartalmi és formai kérdéseit. Az ismertetési rovatnál a megoldandó fő feladat tartalmi: minél több jó, elvileg bíráló-méltató, vitatkozó ismertetés közreadása. Problémát okoz azonban a rendelkezésre álló terjedelemmel való gazdálkodás is. Az ismertetések száma, az ismertetést igénylő kiadványok száma egyaránt folyamatosan nő. A Szerkesztő Bizottság elutasította azt a megoldást, hogy szűkítsük az ismertetett munkák körét, és amellett foglalt állást, hogy az egyes ismertetések terjedelmének (több külföldi laptársunkhoz hasonló) egységes szabályozásával biztosítsuk a nagyobb számú recenzió megjelenését. Egy-egy könyvismertetés a jövőben ne haladjon meg két és fél ritkán (kettes sortávolsággal) gépelt oldal terjedelmet, szövegközlő kiadványok, korábban már ismertetett művek új kiadásának recenziói pedig az egy gépelt oldalt. Előzetes kérés alapján a Szerkesztő Bizottság ettől akkor fog eltekinteni, ha a hibaigazítás, a vitatkozó állás-pont kifejtése kivételesen több terjedelmet kíván. A *Viták — vélemények* rovatban, ezenkívül, továbbra is mód lesz egy-egy jelentősebb munkáról több álláspont ismertetésére. A Szerkesztő Bizottság javasolta egy új rovat indítását, fél oldalt meg nem haladó rövid híradásokkal új kiadványokról.

A szerkesztő kéri az Ethnographia munkatársait, hogy a jövőben készülő ismertetéseik megfogalmazásánál tartsák be a terjedelmi normákat — és ne vegyék rossz néven, ha terjedelmesebb ismertetéseiket visszaküldi, rövidítésüket kéri.

*

Az MTA Néprajzi Bizottsága 1981. november 12-én szintén foglalkozott az Ethnographia szerkesztésével. A különböző néprajzi periodikák profiljának, feladatkörének tisztázása érdekében javasolta, hogy az Ethnographia engedje át a Néprajzi Híreknek az évfordulók, születésnapok alkalmából történő megemlékezéseket, köszöntéseket. A szerkesztőség a javaslatot elfogadta.

ISMERTETÉSEK

Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról. Szerkesztette és a bevezetőt írta: SZEMERKÉNYI Ágnes. Néprajzi Tanulmányok sorozat. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 712 l., 32 kép.

Kovács Emese

Ez a tanulmányokat és szöveggyűjteményt egybefogó kötet a hazai folklorisztika egy új irányú tevékenységének eredményeit adja az olvasó kezébe.

Több nemzedékre visszanyúló tudománytörténeti előzmények után a 70-es évek elején ismét vita indult a néprajztudományban arról, hogy mennyiben kell feladatának tekintenie a jelen kutatását. Nemcsak a tudományszak képviselői hallatták szavukat, hanem rokontudományok művelői is. Gyümölcsöző vitaülések eredményeként 1972-ben a Magyar Tudományos Akadémia kiemelt témaként nevezte meg az *Életmód és kultúra változása a falusi társadalomban* című kutatási irányt. Ennek keretében a Néprajzi Kutató Csoport Társadalomnéprajzi Osztálya Nógrádvarsányban látott hozzá egy közösség társadalmának, gazdálkodásának vizsgálatához, a II. világháborútól napjainkig vezető változások feltárásához. Az 1972—1974 között végzett terepmunka eredményeként 1978-ban jelent meg a Varsány kötet. A varsányi kutatással egy időben a folkloristák a szomszédos Nógrádsipek mai folklór életét igyekeztek feltérképezni, a folklór mai funkcióit vizsgálták. Ennek a kutatásnak az eredményeit adja közre a bemutatott kötet.

SZEMERKÉNYI Ágnes bevezetője összefoglalóan megállapítja a sipekiekről: „Fontosabb és szívósabb életet él a tudat bizonyos szféráiban a folklór néhány műfaja ... kétségkívül erős hatása van a hiedelmeknek, amelyek döntő mértékben befolyásolják erkölcsi világképük alakulását, ... a közmondáshasználatot is példaként hozhatnánk fel, amely mutatja, hogy milyen hagyományos az értékrendjük, ... a folklór hagyományos funkciói közül a szórakoztatásnak a jelentősége kétségkívül kisebbedett, de nem szűnt meg teljesen."

A kötet nyolc szerzőjének tanulmányai nemcsak témájukban különböznek, hanem módszereik is eltérőek. A kísérletek a hagyományos módszerekkel gyűjtött archaikus anyag bemutatása mellett kérdőíves gyűjtés statisztikai elemzéséig, a szövegközpontúságtól formai vizsgálatokig ágaztak. A kötet egyharmadát kitevő szöveggyűjtemény nemcsak bizonyíték a vizsgált közösség szellemi kultúrájáról, hanem napjainkban lejegyzett szövegeivel további kutatások alapjául használható forrásanyag is.

KOVÁCS Ágnes tanulmányában 8 mesemondó 53 meséjéről ír, tanulmányához a szöveggyűjteményben 14 meseszöveg kapcsolódik. Foglalkozik a mesemondók egyéniségével, megállapítja a mesék tartalmi hovatartozását a magyar és a nemzetközi népmesekatalógusok alapján. Három népmese szövegén KÁROLY S. László igen pontos és alapos lejegyzés segítségével ritmikai és prozódiai vizsgálatot végzett.

KRÍZA Ildikó a falu dalkultúrájának kutatásában kétféle módszert alkalmazott. Részben a hagyományos népdalgyűjtő utat járta részben kérdőíves-statisztikai módszerrel vizsgálta Nógrádsipek foklórjának e részét. Tanulmánya rögzíti a népköltészet mai funkciójának határait és rámutat tudati változásokra. KÜLLŐS Imola egy gyermekjátékdal — a *Csillag Boris* — Nógrádsipeken ismert egyetlen változatát választotta szövegelemzése tárgyául, történeti-összehasonlító módszert alkalmazott. Történeti-összehasonlító módszerrel elemezte ERDÉLYI Zsuzsanna is az általa gyűjtött archaikus szövegemlékeket a magyar és a nemzetközi szakirodalom óriási adattömegének felsorakoztatásával.

SZEMERKÉNYI Ágnes tanulmányában ötvöződött legszorosabban a közös kutatás általános célja, szemlélete és a résztanulmány módszere. A közmondások vizsgálatánál középkorú adatközlőktől rákérdezéssel kapott információkat elemzett és a cselekedeteket, magatartásokat irányító hagyományos értékrend szilárdságát mutatta ki. PÓCS Éva a falu hiedelemvilágát vizsgálta terjedelmes tanulmányban, és dokumentálta a szöveggyűjteményben közölt gazdag példatárral. Az anyag rendszerezésének elve a tanulmányban a szituáció alapján létrejött funkció, a szöveggyűjteményben viszont tematikus egységek

követik egymást. TÁTRAI Zsuzsanna a lakodalmi szokások változásáról írt. Témája hálás, hiszen az esküvő a falu életében állandóan ismétlődik, így egyszerre hagyományos is és mai is. Tanulmányának első részében, a lakodalmi szokások időrendjében sorra veszi a Nógrádsipeken ismeretes mozzanatokat, majd öt 1918 és 1973 között tartott lakodalom eseménysorozatát közli és elemzi.

A kötet egészében változatos, sokrétű képet ad egy mai magyar falu folklór életéről. Tanulmányai nemcsak a sipeki lakosság mai folklórját mutatják be, hanem mintegy keresztmetszetet adnak a folklorisztika mai állapotáról is.

Kanyó, Zoltán: Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 308 l.

Banó István

Ezt a nagy igényű közmondás-monográfiát akkor tudjuk a leghelyesebben értékelni, ha annak vesszük, amit a két alcím ígér. Eszerint ez a munka egy népköltészeti kisformának, a (német) közmondásnak a generatív poétika segítségével való elemzése. Sokat tanulhatunk belőle mind a közmondások műfaji jellegzetességei, mind a generatív poétikai kutatások problematikája szempontjából.

A szerző a bevezető részekben és később egy külön fejezetben (1., 4.) is igyekszik rámutatni arra, hogy az ilyen jellegű, első tekintetre formálisnak, absztraktnak, elméletieskedőnek látszó kutatások nem állnak szemben a marxista—leninista szemléletmóddal; sőt — éppen bizonyos burzsoá nyelvészeti elméletek agnoszticizmusával, irracionalizmusával, szubjektív idealizmusával szemben — objektív vizsgálatokon alapuló törvényszerűségek megállapítására nyújtanak lehetőséget.

A tanulmány részletesen ismerteti a modern nyelvtudományi irányzatokat és az alkalmazásukkal létrehívott irodalomelméleti, esztétikai, műfajelméleti törekvéseket, kísérleteket.

Információelméleti szempontok alapján fogalmazza meg a közmondás műfaji sajátosságait: megőrzött, áthagyományozott irodalmi műforma; tehát van költői és irodalmi jelentősége is.

A közmondások elemzését a generatív nyelvelmélet továbbfejlesztése útján kialakított generatív poétika segítségével végzi. Néhány közmondás kikövetkeztetett mélystruktúrája alapján arra a megállapításra jut a szerző, hogy a földrajzi határokat, korokat, népeket összekötő tartalmi és formai párhuzamaik oka mélystruktúráik azonosságában keresendő.

A közmondások alapvető tartalmi és formai sajátosságait sajátos „részgrammatika" szabja meg. Ennek a fő funkciója, hogy kiszűri, hatálytalanítja a normális grammatika néhány szabályát. A közmondásokból kiszűrődnek pl. a tulajdonnevek, az időhatározók, a névmások. Ha mégis bekerülnek ilyen nyelvi elemek a közmondásokba, jelentésük akkor sem a megszokott; mindig valamilyen általánosítás, tipizálás szolgálatában állnak. Az így leszűkített grammatika viszont bővül is újabb „retorikai" transzformációkkal. Ilyenként elemez a szerző olyan permutációs transzformációkat, amelyeknek sajátos közmondási szórendek létrehozásában van szerepük. Retorikai transzformáció hozza létre az ellipszist is, amelynek igen tág tere van a közmondásokban. Határai a névelő elhagyástól mondatrészek és (mellék)mondatok elhagyásáig terjednek. Még morfofonológiai változásokat is (a rím, a ritmus vagy a jó hangzás érdekében való hangelhagyások formájában) eredményezhetnek a retorikai transzformációk.

A költői kód kidolgozása — a szerző véleménye szerint is — még lényegében ezután elvégzendő munka. Egyes területein azonban már használható eredmények is találhatók. Közülük csak a leglényegesebbekre és a leggyümölcsözőbb folytatással kecsegtetőkre utalunk, mint pl. az ismétlés igen gazdag formavariációinak a kutatása vagy a „generatív metrika", amely szoros kapcsolatban áll a rím (az asszonánc, az alliteráció) kérdéseinek a vizsgálatával is.

A tanulmánynak kétségtelenül nagy értéke imponálóan nagy méretű filológiai apparátusa; különösen pedig az, hogy a legnagyobb jelentőségű művekre nem egyszerűen csak utal a szerző, hanem azokat rendre ismerteti is. Ennek azonban néha az a sajátos negatív következménye van, hogy nem lehet jól látni a mondanivaló lényegét és nem mindig világlik ki elég határozottan a szerző álláspontja sem. Más esetekben túl messze megy a tanulmány az elvonatkoztatások területén (pl. 3., 1. fejezet), ahova nagyon nehéz (és úgy tűnik, nem is nagyon érdemes) követni.

Ez a merészen úttörő jellegű, hasznos és aprólékos kutatáson alapuló, rendkívü gazdag szakirodalomra támaszkodó munka jelentős gazdagodást jelent mind nyelvészet mind irodalomelméleti és folkloristikai irodalmunk számára. Német nyelven való és a belga fővárosban a budapestivel egyidejű megjelenése lehetővé teszi nemzetközi megismerését és felhasználását is.

Vöő Gabriella: Tréfás népi elbeszélések. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1981. 390 l.

Banó István

Egy régóta ismert, de — főleg a népköltészeti kutatás és gyűjtés szempontjából — mind a mai napig kissé elhanyagolt népköltési műfajjal, a tréfás népi elbeszélésekkel foglalkozik ez az igen hasznos, úttörő jellegű monográfia. A mai magyar tréfás népi elbeszélőkincs ismertetése, mind elméleti, mind gyakorlati bemutatása áll a munka középpontjában.

Ennek megfelelően a kötet első felét kitevő monografikus tanulmányban tréfás népi elbeszéléseink jelenkori jellemzőinek a vizsgálata van túlsúlyban. A kötet második felében pedig ma élő tréfák értékes gyűjteményét találjuk.

Ez a gyűjtemény eddig nyomtatásban meg nem jelent tréfás elbeszéléseket tartalmaz; megteremtve ezáltal eddig legnagyobb terjedelmű népi tréfagyűjteményünket. Forrása a Babeş-Bolyai Egyetem Társadalomtudományi Központjának archívuma. Ez, a romániai magyarság körében 1951—1971 között gyűjtött tréfa-csokor a tréfás népi elbeszélések mai életéről, élő-eleven voltáról ad képet. Az adatközlők életkora a 11. életévtől a 84. életévig tart. A tréfák között vannak archaikus vonásokat tükröző, szövevényesebb felépítésű elbeszélések és mai, városias ízű rövid viccek is. Néhány kedvenc elbeszélésből több változat is szerepel. Más elbeszélések annyira egyediek, hogy jellemzés vagy tipizálás szempontjából is nehéz mit kezdeni velük.

De nemcsak a kötet népköltési anyaga, hanem a bevezető tanulmány is úttörő jellegű. A szerző szinte minden problémával foglalkozni akart. Munkájának monografikus jellege miatt ki sem térhetett ez elől a szép, de nagyon nehéz feladat elől.

A feldolgozás módja szempontjából az újszerűségre és a korszerűségre való törekvés jellemzi a tanulmányt. A szerző által többször — de mindig mellékesen — említett szemiotika, talán pusztán alapvetően interdiszciplináris jellege miatt is, főleg csak a feldolgozási mód eklektikus voltában érvényesült. A kommunikáció-elméletnek, a strukturalizmusnak és a — szerző által sehol nevén nem nevezett — generatív nyelvelméletnek viszont számos eleme megtalálható a tanulmányban.

A szemléleti módnak ez az eklekticitása és a vállalt feladat újszerű volta vezetett ahhoz a sajátos eredményhez, hogy a tanulmányban számos — és nemcsak a tréfás népi elbeszélésre, hanem a népköltészet egészére is érvényes — helyes megállapítással, problémafölvetéssel találkozunk (a nevetés poliszemantikus jellege, a tréfák kettős kódolása, a tréfa etnoszociológiai karaktere, a néphagyomány egyéni és közösségi jellege, a tréfa aktualizálódásának generatív modellje, a kódolók és dekódolók gyakori cseréje, a hagyományos szerkezeti elemek és a pillanatnyi szituáció sajátos viszonya stb.). A tanulmányban érintett problémák túlnyomó többsége azonban csak — több-kevésbé megvilágított — probléma marad. A válaszok egyértelműségét és értékét nagyban csökkenti, hogy a szerző nem fordít kellő figyelmet a terminus értékű szavak szabatos használatára. Így pl. a kód fogalom tartalma nemcsak elmosódottá, hanem helyenként bizonytalanná is válik. Ugyanez történik igen gyakran a szerző által egyébként remekül meghatározott komikum és humor fogalmával. A kötet címe *Tréfás népi elbeszélések*, a közölt gyűjtemény *Tréfák*.

Itt kell megemlíteni (úgy érzem, hogy a hasonló hibák megelőzése érdekében feltétlenül szóvá kell tenni) a latin eredetű terminusokkal kapcsolatos hibákat, mint pl. a faptum (a faktum helyett), a debilus (a debilis helyett), a suspens, arti fact, menti fact szavakat, kifejezéseket.

A tanulmány legproblematikusabb részlete a tréfa szerkezeti modelljeinek a kidolgozása. Bár itt is található néhány értékes részmegfigyelés, mint pl. az egypólusú és kétpólusú tréfák megkülönböztetése, bizonytalan utalásokkal a nekik megfelelő alkategóriákra is: anekdota — trufa. A tipizálás egésze azonban mégsem kielégítő. A képletszerű formulák meglehetősen komplikáltak, nehezen áttekinthetők és mégsem elég konkrétak. Úgy látszik, hogy a szövegekre vonatkozó kutatásokban nem jár kielégítő eredményekkel

a szövegtől való nagymérvű elvonatkoztatás. A részletező szándékú, képletszerű megközelítés — a mondatnál nagyobb egységek esetén általában is alig használható eredményesen.

Maga a szerző sem érezhette elég jellemzőnek a tanulmányában bemutatott szerkezeti modelleket; meg sem kísérelte, hogy felhasználja azokat a kötetben közölt tréfák jellemzésére.

A néhány — de szóvá tétel nélkül mégsem hagyható — hiányosság ellenére mind a kötet egészére, mind a bevezető tanulmányra a pozitív vonások a jellemzők. A dolog természetéből következik, hogy az úttörő munkákra nem annyira a végleges megállapítások összegezése, egyfajta befejezettség lehet a jellemző, hanem a problémák felkutatása és a megoldási kísérletek által való feltárása.

A kötet legnagyobb érdeme, hogy felhívja a figyelmet egy eddig eléggé elhanyagolt területre, a tréfás népi elbeszélésekre. Mind az egyetértést, mind a vitákat kiváltó megállapításai egyaránt további kutatásra ösztönöznek.

Demény István Pál: Kerekes Izsák balladája. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 162 l.

Kríza Ildikó

Hősballadák igen kis számban maradtak fenn a magyar szájhagyományban. Ezek egyike a *Kerekes Izsák balladája*, arról a hősről, akit álmából sietve ébreszt apja, anyja, végül kedvese, hogy védje meg őket az ellenségtől. Halálát csak véletlen balszerencse, lova lábának botlása okozta. A balladát először Kríza János közölte 1863-ban a *Vadrózsák* c. kiadványában. Azóta is ez az egyetlen változat, de ez országosan ismertté vált.

Demény István Pál ezt az egyetlen balladát tette elemzés tárgyává, és gondos összehasonlító kutatással föltárta hősepikai összefüggéseit. A vizsgált motívumok között különösen fontos helyet kap az alvó hős ébresztése. Sajátos módon az eddigi folklorisztika — és itt mese, hősköltészet, történeti folklórkutatás egyaránt értendő — mindeddig nem szentelt kellő figyelmet erre a motívumra. Kivétel talán V. Ja. Propp, aki azonban a motívumban a hős negatív vonásait látta, és így alapvetően eltérő eredményt kapott, mint Demény. A mesék, hősénekek, balladák, történeti énekek motívumkincsét figyelve azonban a szerző arra a következtetésre jut, hogy a jelen balladában töredékesen megtalálható motívum szervesen illeszkedik a hősköltészethez. Eredetére nézve a nyugodalmas békesség szimbolikus kifejezésnek tételezhető fel, amit megszakít a váratlan fordulat, harc, viaskodás vagy egyéb, majd utána az álomba való visszatérés, ugyanazt a harmónia helyreállítás igényét fejezi ki. A hősénekek egy csoportjában változatos kalandsor után jut nyugalomba a hős, és alvása — bár közbeeső motívum — ugyancsak a harmonikus világrendet tükrözi. Az újrafelébredés lehetővé teszi az események egymásba kapcsolódását, új szereplők megjelenését, az alvás által nyert természetfeletti erő elnyerését stb. Egyúttal az alvás lehetőséget teremt a túlvilággal való kapcsolat megteremtésére, ami egyet jelenthet a halállal, az ébredés pedig az életre keltéssel. A hősi álom tehát művészi eszköz a valóság kifejezésére elsősorban a hősköltészetben, és annak fejlődése megannyi változatot hozott létre.

A magyar népballada motívumkincse a kelet-európai, dél-szibériai népek hősköltészetének motívumrendszerével hozható összefüggésbe. Bár ez a magyar ballada XVI—XVII. századi fejlemény, és mindössze egyetlen változatban maradt ránk, mégis meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy a hősi álomból ébresztett hősök történeteinek egész körével rokonítható. A gazdag anyagismeret szelkup, abakáni, tatár, kara-kirgiz, jakut, vogul, nyenyec, osztják, kalmük, altaji tatár, délszláv hősénekek, orosz bilinák, román balladák egész sorának gondos elemzésével feltárja azt is, hogy a magyar népköltészetben sem társtalan a Kerekes Izsák ballada alvó hőse. A hősmesékben a viaskodás előzménye, az alvás, mintegy segítő erőt adó forrás. A logikus gondolatfelvetés után az analógiák sora kínálkozik az ókori folklórtól napjaink nép- és műköltészetéig egyaránt. Ezek közül mindössze a magyar balladaköltészetet tekintette át rendszeresen a szerző.

Demény István Pál a motívumvizsgálat jól kidolgozott módszerét új látószögből és eddig nem vizsgált anyagon alkalmazta. Ebből következően eredménye is újat hozott a magyar folklorisztikába. A hősköltészet továbbélésének módját mutatta be, bizonyította, hogy a műfajok egymástól elválaszthatatlanul összefonódnak a motívumokban. A gazdag összehasonlító anyag felsorakoztatása meggyőzővé teszi a felvázolt fejlődésvonalat. Radloff, W., Nekludov, Ju. V., Vargyas Lajos által feltárt összefüggésekhez új, filológiai hitelességű eredményeket hozott.

Ujvári Zoltán: Szállj el, fecskemadár... Európa Könyvkiadó. Budapest, 1980. 460 l., XII tábla.

Küllős Imola

Az Európa kiadó Magyar Helikon osztálya adta ki újra, — némileg lerövidítve s a nagyközönség számára átdolgozva — a *Gömöri népdalok és balladák* c. gyűjteményt, amelyet UJVÁRY Zoltán 1977-ben publikált először A Miskolci Herman Ottó Múzeum Kiadványai sorozatban. (A kötetről l. KRÍZA Ildikó recenzióját: Ethn. 1979/1. 142—143.) Ez a gyűjtemény a szerző szülőföld iránt érzett emócióiban gyökerezett, de arra is lehetőséget adott, hogy összefoglalja gondolatait a népdalok csoportosításáról, a néphagyomány egészében betöltött funkciójáról, az előadók és a daloló közösség viszonyáról, valamint a dalhagyományozás lehetőségeiről a változó falusi életformában. A gyűjtemény célja az, hogy bemutassa a Gömörben ma is élő népdalkincset. (A 150 magyar falut számláló terület nagyobbik része jelenleg Csehszlovákiához tartozik.)

A kötet több mint 300 dallamot közöl az alábbi, tematikus csoportokra osztva: *Balladák, rabénekek; Szerelmi dalok, lakodalmi dalok; Katonadalok; Pásztordalok, Betyárdalok; Bújdosók; Szolgadalok, aratódalok; Amerikás dalok; Vásári nóták, vidám dalok; Gyermekjátékdalok.*

„Szükségesnek tartom hangsúlyozni" — írja UJVÁRY, hogy „az anyag témakörök szerinti szétbontása voltaképpen csak praktikus célokat szolgál, részint a tudományos vizsgálat, részint az érdeklődő olvasóközönség számára . . . a paraszti miliőben nevelkedett és élt kutató jól tudja, hogy a való életben a dalok sem alkalom, sem témakör szerint nem különülnek el olyan éles határvonallal, amint azokat a gyűjtő választja el a lejegyzés után". Ez a dalcsoportosítási mód, amelyet — jobb híján — UJVÁRY Zoltán is alkalmaz, a magyar folklorisztikában a múlt század közepén alakult ki. Mivel azóta mind mennyiségileg, mind minőségileg megváltozott a magyar népdalrepertoár — a szerkesztő-szerzővel együtt mi is érezzük, hogy mielőbb szükség lenne egy korszerű, szövegfolklorisztikai szempontú népdal osztályozási rendszer kidolgozására. (A népzene kutatói a dallamrendszerezés hatalmas munkáját már évtizedekkel ezelőtt elvégezték!)

UJVÁRY a népélet szerves részeként mutatja be a közreadott szövegeket és dallamokat. Kísérő tanulmányában sokoldalúan elemzi az egyes dalcsoportok, balladatípusok hagyományban betöltött szerepét; felhívja a figyelmet a népdalanyag gömöri sajátosságaira: a pásztordalok és balladák kiemelkedő jelentőségére; a szlovák—magyar migráció és együttélés kulturális hatására; a dalhagyomány történeti változásaira. Külön erénye a kötetnek, hogy felvillantja előttünk néhány kiemelkedő énekes egyéniség portréját, s érzékelteti azt a kulturális miliőt, amelyben a népdal, a műdal és a magyar nóta megkülönböztethetetlenül egyenrangú.

A gondosan szerkesztett, szép kiállítású kötetet színes, népművészeti tárgyfotókkal tették még vonzóbbá.

Csenki Imre és Csenki Sándor: Cigány népballadák és keservesek. Gyűjtötte CSENKI Imre és CSENKI Sándor; fordította CSENKI Sándor és TANDORI Dezső; válogatta és a jegyzeteket írta VEKERDI József; a bevezetőt CSENKI Imre írta. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1980. 136 l.

Kríza Ildikó

Kétnyelvű cigány folklórkiadvánnyal gazdagodott a szaktudomány CSENKI Sándor 1938—1944 közötti gyűjtésének, CSENKI Imre dallamlejegyzéseinek és újabb kutatásainak, szám szerint 28 balladának és keservesnek tartott alkotásnak a publikálásával. Maguk a szövegek többségükben olyan alkotások, amelyek a gyorsan változó cigány nyelvű folklórban napjainkra jobbára eltűntek. A jegyzetekben közzétett eredeti szövegek mellett feltüntetett forráshelyek tükrözik, hogy egész országra kiterjedt gyűjtési munkából válogatott a jegyzetíró VEKERDI József.

A magyarországi cigányság folklórját már száz évvel ezelőtt is archaikus volta, sajátos arculata miatt méltatták. A látszólag kötetlen, improvizált költészet a szájhagyományozás egyik régies, ma már csak nagyon kevés helyen fellelhető módját tükrözi. A CSENKI testvérek gyűjtéseiből közzétett válogatás távol áll a magyar népköltészettől. VEKERDI József a jegyzeteiben csakúgy, mint SZEGŐ László a *Csikóink kényesek* c. (Bp., 1977.) antológia zárszavában azt az alapvető törvényszerűséget mondja ki, amely szerint

a magyarországi „oláh cigányok" az előző tartózkodási helyükön, valamelyik balkáni országban megismert népek költészetét adaptálták és éltették tovább. Ezt erősítik a történeti, nyelvészeti jellegű kutatások is. Éppen ezért figyelemre méltó, hogy a kötetnyitó ballada (fagyos király) létrejöttét Andersen mese hatására vezeti vissza. Az eseménysorok merész kapcsolata és maguk a motívumok rendre megtalálhatók a kelet-európai népek hősköltészetében. A gyermekkorban elrabolt, csodás erejű fiút az anyja és a táltos lova csodás módon kiszabadítja a rabságból, s az bosszút áll ellenfelén. Nemcsak az egyes költői képek, de a szüzsé is gazdag folklór rokonsággal rendelkezik a kelet-európai népeknél. Jellegzetes az a szimbolikus kép is, amely az idő múlását ábrázolja. A gyermekként fogságba esett hős a rabságban szakállas férfivá, házasságra érett emberré lett. Éppen ez indokolja a szabadulás vágyát, a kényszerű házasságtól való megszabadulást és a bosszúvágyat is. Véleményem szerint ebben az esetben indokolatlan az Andersen mesék magyar fordításának hatását keresni a cigány nyelvű folklórban. A kelet-európai népek hősköltészetével való rokonságot bizonyítja több más balladai hangvételű alkotás is. Kóló és Lóló története az asszonyrablásról a hősénekek törvényszerűsége szerint bonyolódik, és így indokolt a testvérek viaskodása, természetfeletti képességeik összevetése is. További jó példa a keleti kapcsolatokat illetően a Mujkó Zlotari hőstettei, viaskodása. Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a magyarországi cigány folklórban a feledésbe ment hősköltészet egyes elemeit találjuk meg.

A szerelmi féltékenység motiválta balladák képi világa a keservesekéhez hasonlít, de az előbbiekéhez képest egyszerűbb. A fájdalom, a hátborzongató halálnem megrendítő képeinek szaggatott éneklése az ún. „lassú nótá"-ban a népköltészet sajátos ágát hozta létre. Témájukban hasonlítanak a századunkra jellemző gyilkosság költészethez, ponyva költészethez, de a formájuk jól tükrözi, hogy a cigányok nemcsak nyelvileg, hanem népköltészetileg is különálló világot teremtettek.

A számban megnövekedett magyarországi cigány lakosság folklórjának megismerése, tudományos feltárása sürgető feladat. Ehhez kiváló adalékot jelent a CSENKI testvérek hiteles gyűjtése, aminek értékét fokozza, hogy — immár négy évtized távlatából — egy már letűnt állapotot képvisel. A most közreadott népköltészeti alkotások éppúgy, mint a korábbi antológiák, cikkek, szórványos publikációk arra a következtetésre juttatnak, hogy a környező országok cigány folklórját együttesen kell és lehet megismerni ahhoz, hogy valóságos helye, értéke megrajzolható legyen. A kötet mindkét műfaja távol áll a magyar népköltészettől. Balladák közül mindössze egy, a *Kicsi piros kígyó* c. ballada változatai ismertek magyarul, ami a nemzetközi párhuzamokban nagyon gazdag *Szeretet próbája* balladatípushoz tartozik. Ez az egyetlen, ami valószínűen magyar anyagból került a cigány hagyományba, ugyanis a balkáni változatokra jellemző fantasztikum teljesen kimaradt belőle. A *Mérges kígyó* ballada ugyancsak széles nemzetközi összefüggésű. Gazdag lengyel, litván, észt, szlovák változatokban, de angol, román párhuzamai is ismertek. E tekintetben azonban a legközelebbi rokonságot a szlovák változatok mutatják. A kötet többi nyolc balladájánál legerősebb a román hatás, még akkor is, ha igen sok a magyar kölcsönszó, pl. magyar nevek használata.

A cigány folklór poétikai tekintetben is feladatot állít a szaktudomány elé. Eddig ugyanis a felező nyolcast magyar átvételnek tartották. Vitatkoznunk kell ezzel a közkeletű véleménnyel, mert bármennyire is jellegzetessége a magyar népköltészetnek a két ütemre tagolható nyolc szótagos verssor, mégis egy távolabbi kapcsolatra vezethető vissza. A páros szótagszám (hatos, nyolcas) és felező ritmusa több török nép költészetében általános, és így nincs indok, amiért földrajzilag csak legutóbbi hatásnak számító magyar nyelvből való átvételt kellene sejtenünk.

A szép kiállítású könyv, az esztétikai élményt nyújtó fordítás nem feledteti el a feladatot, hogy több ország kutatóinak összefogásával feltárjuk az értékekben gazdag cigány népköltészetet.

Krupa András: Újkígyósi mondák és igaz történetek. (A jegyzeteket összeállította BIHARI Anna) Békéscsaba, 1981. 307 l., 16 oldal képmelléklet.

Pócs Éva

A szerző célja a Békés megyei viszonylatban egyedülállóan gazdag anyagot tartalmazó kötettel Újkígyós község „teljes népi elbeszélő prózájának" bemutatása volt. A történeti és hiedelemmondák mellett utóbbiakhoz sorolva közli szokások, szokáselemek, hiedelmek gyakorlásának elbeszéléseit; az igaz történetek csoportjában pedig önéletrajzi

tematikájú élménytörténeteket, továbbá „továbbmondott történetek" címen rabló és gyilkosság történeteket, szerelmi históriákat, a község nevezetes személyiségeiről szóló visszaemlékezéseket stb., valamint vándor-anekdotákat és országosan ismert viccek helyi adaptációit. Mivel mesemondás már ismeretlen a községben, a történetek a helyileg ismert epikus műfajok teljességét reprezentálják, a monda vonatkozásában pedig bizonyára tematikus teljességet is. Az egyes műfajok megléte, ill. aránya általában is tükrözi a mai falu folklórjának tendenciáit, a többé-kevésbé továbbélő „hagyományos" műfajok mellett felhívja a figyelmet a nem új, csak kellőképpen figyelemre nem méltatott „igaz történetek" töretlen továbbélésére a hagyományos és új közösségekben egyaránt (a szerző többek között hímző-szakkörben és „öregek napközi otthonában" gyűjtött).

A község rövid története, majd a *Békés megyei mondaközlések* részletes leírása után *Az újkigyósi mondák, igaz történetek tartalmi összefoglalásában* anyagának tematikus ismertetését adja. A történeti mondák kis száma és a hiedelemmondák nagy száma azt a feltehetően a község határain túl is érvényes tendenciát jelzi, hogy eredeti funkcióinak egy részét mindkét műfaj elvesztvén, az utóbbi alkalmasabb szórakoztató műfajként való továbbélésre, mint az előbbi; a szerző megállapítása szerint a hiedelemmondák elmondásának mai célja elsősorban a szórakoztatás. *A mondák, az igaz történetek jellege* címen a szájhagyományozás közegére és működésére vonatkozóan tesz fontos megállapításokat a szerző, kamatoztatva otthonosságát a helyi viszonyokban. A szájhagyományozás mai törvényszerűségeire vonatkozó, sok finom meglátáson alapuló elemzése több, a mai folklórra általában jellemző tendenciára utal. A mai epika jellemzője a „lazább" előadásmód; a mondák esztétikai értéke csökken, a szerkezet bizonytalanná válik. Gyakoribbá válik a mondák „hitelesítése" első személyű előadásmóddal. Ez is jelzi, de ettől függetlenül is megállapítható egy másodlagos memorat-fokozat az epikus szervezettség korábbi szintjéhez képest. A mondák normatív jellege megszűnőben van. Az átalakulások nagy részét a közösség, ill. az elbeszélő alkalmak átalakulására, a tömegkommunikáció szerepére vezeti vissza (pl. két TV-műsor közti adásszünet mint tipikusan rövid műfajok elmondását, ill. a tömörebb közlést serkentő alkalom). Elemzi a gyűjtés körülményeinek és a gyűjtő személyének befolyását az elbeszélés módjára, majd az adatközlők ismertetése után mondaanyagát az 1963-as katalógus-terv beosztása alapján közli, Bihari Annának az időközben készülő és elkészült katalógusokra utaló jegyzeteivel. E tudományos rendszerben való közlés — a szerző sajnálatára — nem engedi meg a szövegek eredeti kontextusukban való megjelenítését, pedig az epikus szervezettség alacsonyabb fokán levő szövegek legfontosabb szervezője, kerete az egymás utáni elmondás révén képződő sorozat, amely valamiféle — az egyes szövegek fölött álló — műfaji kategóriát jelent. Valóban kár, hogy e „sorozatok" bemutatása nem történt meg; talán mégis összeegyeztethető lenne ez a tudományos rendszerben való közlés követelményeivel. A szövegek kontextusának bizonyos aspektusaira azonban így is fény derül a kötetből — ill. a tartalmas bevezetőből — sőt, a hagyományos értelemben nem túl sok „jó" szöveget tartalmazó könyvnek éppen ez jelenti legfőbb értékét.

Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz. A szövegeket válogatta és gondozta, az előszót és a jegyzeteket írta Salamon Anikó. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1979. 400 l.

Küllős Imola

Öt romániai magyar népi önéletrajzot válogatott össze az időközben tragikus hirtelenséggel elhunyt, ígéretes tehetségű kolozsvári folklorista, Salamon Anikó, — hogy dokumentumhűséggel tárja elénk az emberi élet legrejtettebb szféráit, a néphagyomány gyűjtőutak, kirándulások alkalmával felderíthetetlen mélységeit. Gyorsan változó s sokszor a lényeges jelenségek mellett elsiető korunkban megvillant néhány példát a múltból, de nem a fonók és színes népszokások egzotikusan idegen világából, hanem öt, tulajdonképpen paraszti életformába született és nevelődött, ebből többé-kevésbé kilépett öregember legszemélyesebb életéről, érzéseiből. A magyar folklórban nincsenek sorsénekek, mint nyelvrokonainknál, a voguloknál, ezt a hiányt pótolják a prózai paraszti önvallomások, önéletrajzok. Számuk az utóbbi négy évtizedben egyre nő s szerencsénkre mind több nyomtatásban is megjelenik, „emlékül . . . az unokáknak és dédunokáknak, hogy lássák hogyan éltünk, s az ő életük majd jobb legyen egyszer".

E könyv kapcsán is elmondhatjuk, hogy íróik más-más indítékból vállalkoztak életük áttekintésére. Botos Amália a magány elleni orvosságként kezdett el naplót írni,

életrajza panaszkodás és önigazolás keveréke. Az iparossá lett Máté Mihálynál az írás már szellemi gyönyörűség, vizuális és érzelmi kulturáltságának szavakba öntése. Czirják Gergely életében az írás hasznos időtöltés, 450 oldalnyi önéletrajzát a tanítás céljával készítette el. Más-más ezeknek az írásoknak szerkesztése, nyelvi megformáltsága is. Csobot Borbála és Magyari István Pikó az élőbeszéd tárgyilagosságával „egyenletes, humortalan szomorúsággal" veszi sorra élete „érdekesebb", fontosabb eseményeit, s az archaikus népköltészetből jól ismert képekkel, balladás tömörséggel fogalmaz. Máté Mihály és Botos Amália életrajza nem elbeszélő, leíró, hanem megjelenítő. Történeteiket humorral, iróniával és öngúnnyal teli stílusban, választékos nyelven írják, szereplőiket nyelvi eszközökkel is egyénítik, jellemzik. Egyikük regényt ír, élettel teli, drámai feszültségű, filmszerű képsorokat „vág" össze, a másik a napló formát választja, a harmadik a panaszos monológot. Közös viszont ezekben az életrajzokban a példázat erejébe vetett hit: ha a maiak látják milyen volt a nagyszülők élete, okulnak belőle, s a magukét máshogyan, szebbre formálják.

Az öt életrajz készítői különböző vidékekről valók, eddig egyiküknek sem jelent meg írása, „nem népművészek, nem mesefák, nótafák, nem néprajzi adatközlők. Máig névtelenek" — írja a Jegyzetekben Salamon Anikó, s néhány találó mondattal jellemzi az egyes önéletrajzok esztétikai, folklorisztikai, nyelvi és stilisztikai sajátosságait. A rendkívül pontos és sokszínű szerkesztői jellemzések dacára-, az eddig publikált népi írások kiadási szempontjaitól némileg eltérően — Salamon Anikó ezzel a kötettel nem a paraszti írásbeliség művészi erejét (a hagyományos folklórműfajok művészi tökéletességét megközelítő vagy elérő szintet) akarja bemutatni, hanem a menekülésre, változtatásra kényszerítő, embertelen életszituációkat, a takargatnivaló „farkas-erkölcsöt" s a magányos, menekülésre gondolni sem tudó vagy menekülésre képtelen embert, — akit minden érzésében, gondolatában és tettében megköt a hagyomány.

Az 1970-es években készült öt romániai magyar életrajz csak töredéke az egybegyűjtött 2300 oldalt kitevő, húsz népi életrajznak. A szerkesztő ezeket is meghúzva, de szöveghűen adta közre. Az írások — a már jelzett szerkesztői rendező szempont következtében elsősorban a hagyományos gondolkodásmód, a népi tudat, az íratlan erkölcs kevéssé ismert és tanulmányozott világát tárják fel az olvasó előtt. A többé-kevésbé nyelvjárásias szövegek olvasását életrajzonként válogatott tájszójegyzék segíti, és okos ötlet volt a függelékben az egyes szerzők életútjának, portréjának rövid felvázolása is.

Salamon Anikó szép és gondos munkáját a szakkutató „alap-könyvként" kell, hogy forgassa.

Vajda József: Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek? 333 zalai népdal. Zalai Gyűjtemény 10. sz. Kiadja a Zala megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1978. 362 l.

Paksa Katalin

Népdalaink közreadásának ügyét manapság főként a vidéki kiadók tekintik feladatuknak. Az öt, illetőleg négy évvel ezelőtt megjelent vasi és bakonyi népdalok után kezünkbe vehetjük immár a zalaiakat is. A kötet terjedelemben, szakszerűségben, színvonalban az előbbiek méltó folytatása. Ezek a gyűjtemények egy-egy megye népdalkincsét mutatják be a területen élő gyűjtők több évtizedes munkájának eredményeképpen.

Vajda József az 50-es évek elejétől gyűjt népdalokat. Munkáját — mint novai tanár — a helybeli dallamok felkutatásával, lejegyzésével kezdte, de érdeklődése csakhamar más zalai faluk felkeresésére ösztönözte. Nem meglepő tehát, hogy a gyűjtést a megyeszékhelyre, Zalaegerszegre kerülve is folytatta. 1959-ben adta közre első könyvét *Cserta partján* címmel. Ezt követte 1973-ban *A zalai zöld erdőben* . . .

Jelen kiadványa mintegy az előzőek betetőzésének tekinthető. Olyan mennyiségű gondosan válogatott dallamot közöl, amely már megfelelően reprezentálja Zala megye dallamanyagát: alkalmas arra, hogy az olvasó képet kapjon a gazdag, régies hagyományt őrző, ugyanakkor már sok tekintetben erősen polgárosodott nyugat-magyarországi megye zenei tradíciójáról. Ahogyan a zalaegerszegi szabadtéri néprajzi múzeum népi építészetünk legszebb emlékeit őrzi, a zalai falvakban azonban ezeknek már hírmondóját is alig találjuk, úgy Vajda József könyvében népdalaink esztétikailag legértékesebb, régi rétegét mutatja be elsősorban, amelyet az újabb hagyomány, de különösen a városi-kispolgári hatás már olyan mértékben belepett, hogy csak türelmes kutatómunkával

hozható felszínre. Ez a munka azonban — mint a gyűjtemény bizonyítja — megérte a fáradságot.

A kötet egyik legnagyobb érdemének tartjuk, hogy a gyűjtő — a vidéki kiadványok gyakorlatától eltérően — nemcsak saját nagyszámú gyűjtéséből publikált, hanem a korábbi gyűjtők anyagát figyelembe véve azoknak legértékesebb darabjait is könyvébe illesztette. Így azután nem kell nélkülöznünk olyan — ma már országosan szimbólummá lett — dalt sem, mint a *Röpülj páva* surdi változata SEEMAYER Vilmos gyűjtéséből, 1935-ből. Felhasználta továbbá VIKÁR Béla, KODÁLY Zoltán, PÉCZELY Attila és más hivatásos és amatőr gyűjtők eredményeit is. A bevezető tanulmányban magáról a zalai népzenegyűjtés történetéről is részletes ismertetést kapunk.

A nagyvonalú anyagkezelés jele, hogy nemcsak strofikus dalokat közöl, hanem — ezek előtt — ütempáros anyagot, amely gazdag műfaji megoszlást mutat: altatók, tapsoltatók, csipkedők, höcögtetők, sétáltatók tartoznak ide, melyek a kisgyermek életének első, legkorábbi szakaszához kapcsolódnak. Valamivel nagyobb gyermekek zenei világát idézik az állathívogatók, állathangutánzók, kiolvasók, mondókák. Külön figyelmet érdemel a zalai gyermekjátékoknak az a csoportja, amelyben a dallam magva a Zalára jellemző regös ének refrénjéből áll (sajátos hangköze a fellépő kvint). Ilyen adatokat GÖNCZI Ferenc század eleji gyűjtéséből ismerünk. Örvendetes a hagyomány alakulása, életmódja, az időbeli változatképződés vizsgálata szempontjából is, hogy VAJDA Józsefnek sikerült hasonló gyermekjáték-dalokat gyűjtenie, amelyek a 70—80 évvel ezelőttieknek (teljesebb vagy szegényesebb) változatai. A dallamok közlését a játék menetének leírása követi, az adatközlők elmondása alapján.

Részint az ütempáros-, részint a strofikus dallamok világához tartoznak a jelesnapi szokások dalai. A zalai szokásanyag gazdag, sokféle. Ismerik vagy ismerték itt az újévi köszöntést, Háromkirályok járást, farsangi csúfolódót, Balázs- és Gergely-járást, húsvéti határjárást, komálást, pünkösdölést, valamint a Luca napi kotyolást, betlehemezést, karácsonyi kántálást és regölést, István- és János-köszöntést.

A falusi élet alkalmaihoz kapcsolódó dalok közül a szerző párosítókat, lakodalmas- és mulató nótákat mutat be. Mindhárom csoport zeneileg heterogén: régi és újabb, törzsökös magyar és idegen eredetű dallamok tartoznak ide.

A dalok legnagyobb részét az alkalomhoz nem kapcsolódóak teszik ki. Ezeket a gyűjtő a szöveg tartalma, hangulata alapján osztályozta: katona- és szerelmi dalok, a cselédsors, szegény-sors, pásztorélet, betyárélet dalai, rabnóták, balladák. *A népdalok szövegtartalmi sajátosságairól* a bevezető tanulmányban kapunk tájékoztatást. A szövegszempontú csoportosítás mellett VAJDA József nem mondott le a dalok zenei jellemzőinek vizsgálatáról, a zenei rendezésről sem. A gyűjtemény anyagának kiválogatása is elsősorban zenei szempontok alapján történt. Azokat a dalokat mutatja be, amelyek csak Zala megyében vagy valamivel nagyobb körzetben: a Dél-Dunántúlon, illetőleg országosan, de Zalában mégis sajátos helyi variánsban fordulnak elő. Bár a teljes gyűjtött anyag zöme „félig a népdalokhoz, félig a műdalokhoz tartozó, terjesztésre nem való dal", a válogatás eredményeként a gyűjteményben szereplő 203 strofikus dalnak több, mint a fele régi stílusú. A gyűjtő tehát a zeneileg értékesebb anyagot emelte ki — már csak azért is, mert ez az, amelyik tipikusan zalai, dunántúli vonásokat hordoz. Az országosan elterjedt új stílusú dalok már jóval egyöntetűbbek. A falusi emberek ma jórészt Zalában is ezeket, illetőleg különböző idegenszerű és műdalokat énekelnek.

A dél-dunántúli népdalok zenei sajátosságairól szóló fejezetben — OLSVAI Imre *A somogyi magyarság népzenéje* című kitűnő tanulmányának mintájára — részletesen tárgyalja a szerző a jellegzetes szerkezet- és sortípusokat, a dallamtípusok összefüggéseit, utalva A Magyar Népzene Tárában megjelent változatokra. Felsorolja azokat a dallamokat, amelyekben régies intonációs sajátságként ingadozó ún. „dunántúli terc" és szeptim fordul elő. Az olvasó örömmel látja, hogy az értékesebb dallamok a gyűjteményben több változatban is szerepelnek. Így a népzene életmódjáról, a változatképződésről, a dallamföldrajzról is — a gyűjtemény keretein belül — képet kapunk.

A dalokat a gyűjtő az énekelhetőségnek legmegfelelőbb hangmagasságban közli. Tanácsos lett volna azonban arra is ügyelni, hogy azonos típus különböző változatai — amelyek egymás után következnek és dallamilag is igen közel állnak egymáshoz — azonos hangnemben szerepeljenek. (Semmi sem indokolja pl. hogy az azonos hangterjedelmű 199. és 200. sz. dalból az egyik *c'*-re, a másik *d'*-re van transzponálva, és így a kottaolvasásban gyakorlatlanabb közönség nehezebben veszi esetleg észre, hogy a két dallam hangjaiban alig van különbség.)

„Jelen kiadványommal az volt a célom — írja a szerző —, hogy mindazok számára, akik gyermekeink, ifjúságunk zenei nevelésével, illetve a zenei néphagyomány ápolásával

foglalkoznak, segítséget adjak megyénk népzenei kincseinek megismertetéséhez és minél szélesebb körben való fölelevenítéséhez." Célja elérésének érdekében kívánatos volna, ha ezt a színvonalas kiadványt a megyehatáron túl, országosan is árusítanák.

Lőrincz, László: Mongolische Märchentypen. (Bibliotheca Orientalis Hungarica XXIV.) Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 428 l.

Voigt Vilmos

A magyar kiadás *(Mongol mesetípusok.* Bp. 1977. Tankönyvkiadó) után röviddel megjelent a nemzetközi közvélemény számára németül is Lőrincz László mongol népmesetípus-katalógusa. A kiadványt itthon a fenti sorozatban az Akadémiai Kiadó, a devizavilágban pedig az *Asiatische Forschungen* 61. számaként a wiesbadeni Harrassowitz cég, az egyik legismertebb és legdrágább orientalista kiadó terjeszti. Minthogy a magyar kiadást behatóan ismertethettük (lásd Ethn. 89 (1978) 468—469.), itt csupán a két kiadás közti összefüggésre kell utalnunk.

A rövid *Vorwort* új, a kötet készítéséről szól. Lőrincz 1964-ben kezdte a munkát, mongóliai és szovjetunióbeli tanulmányutak után 1973—74-ben Bonnban fejezte be a munkát. A magyar *Bevezetés* azonos az *Einleitung* szövegével. Az első rész 443 mesevázlatot ad, itt a különbség csak annyi, hogy a német kiadás nem számozza az alfejezeteket is. A második rész (az AaTh-katalógus) még jobb is a németben, a magyar néhány fordítási kuriózumát kijavították, kiegészítették a számokat. Viszont itt olykor nem az Aarne által adott német fogalmazás, hanem az új kiadásból magyarra fordított terminológia visszafordítása található. Teljes egészében olvasható németül is a harmadik katalógus is. Ez terminológiailag egyezik az első résszel, így itt is ugyanazok az elnevezések fordulnak elő (köztük a *Sozialmärchen* is, amely németül nem jelent semmit). A függelék *Anhang* nem ad szójegyzéket, a 443 Lőrincz-típushoz viszont ad AaTh-konkordanciát (ez a magyar változatban nem volt). Ezután következik 19 szó magyarázata (eggyel több, mint a magyarban volt). Az irodalomjegyzék 51 műre terjed, nem változott. Sajnos, a német kiadás sem élt azokkal az egyszerűsítési lehetőségekkel, amelyekre a magyar változat ismertetésekor utalhattunk.

Meg kell itt jegyeznünk, hogy a mongol mesekatalógus megjelentetése óta néhány olyan munka látott napvilágot, amelyek eredményeit Lőrincz már nem használhatta fel. Majd két évtizedes munka után angolul jelent meg a koreai mesekatalógus (In-hak Choi: *A Type Index of Korean Folktales.* Seoul, 1979. 353 l. Myjong Ji University). Ebben mintegy 2500 szöveg elrendezése található. A szerző itt műfajilag követi a nemzetközi katalógus elveit, saját maga ad azonban típusvázlatokat, és ezeket 766 típusba osztja. E kötet végén van rövid vezérszómutató és egy cross-reference tábla, amely összeveti anyagát az AaTh, a két japán és az Eberhard-féle kínai mesekatalógus adataival. Ebből úgy látszik, több mint 100 koreai mesetípusnak van AaTh-megfelelője, pontosabban szólva mintegy 150 AaTh mesetípust egyeztethetünk a koreaiakkal, mivel egy-egy koreai típushoz több, olykor egymástól igen eltérő AaTh típusok kapcsolhatók. 1978-ban jelent meg a nagy kínai mesekatalógus, Nai-Tung Ting: *A Type Index of Chinese Folktales* című munkája (Helsinki, 1978. FF Communications 223), amely sok ezer szövegen alapul. Ez Aarne—Thompson rendszerét követi, 843 típust tölt ki, amelyek közül 268 tekinthető kínai jellegűnek, az európaitól eltérőnek. Minthogy Ting a nemzetközi rendszert követi, külön konkordanciára nincs szüksége, ad viszont egyezéseket a korábbi kínai és a japán katalógussal. Ilyen módon, noha közvetve, a koreai mesekatalógussal is összevethető. Tulajdonképpen a szinte egyszerre megjelent mongol, koreai és kínai katalógus összehasonlítása igen fontos és hálás feladat lenne az összehasonlító folklorisztika számára. Choi és Ting maguk, még a teljes anyag alapján kísérelték meg, hogy utaljanak a nemzetközi párhuzamokra, Lőrincz viszont ezt a munkát takarította meg, noha, amint ez közismert, sokkal jobb az a megoldás, ha a teljes szövegeket ismerő szerző foglalkozik ezzel, és nem a külső szemlélő, aki már csak a kivonatokat vagy csupán a típusszámokat tudhatja, birkózik meg e nehéz feladattal. Ennek elvégzése Lőrincz adóssága maradt a nemzetközi folklorisztika mércéje szerint, és a német kiadásban legalább utalni kellett volna e körülményre.

Más oldalról viszont az ábrázolás pontossága a nemzetközi horizonton is figyelemre méltó. Ha kézbe vesszük az újonnan megjelent összegezést (Je. V. Barannikova: *Burjatskie volšebno-fantastičeskie skazki.* Izdatel'stvo „Nauka", Sibirskoe otdelenie. Novosibirsk, 1978. 253 l.), itt a különben pontos munka általában tárgyalja a burját varázsmese műfaját, ahol a végső fejezetben foglalkozik a motívumok és szüzsék sajátos vonásaival. A

katalógusra törekvés vagy akár e témakör megnevezése sem fordul elő azonban. Természetesen van mesekutatás a katalógusok előtt és mellett is. Éppen az ilyen háttér előtt kell viszont nagyra értékelni azt a munkát, amit a mongol mesekincs rendszerezésével Lőrincz végzett. Immár németül is olvasható munkája előzménye kell, hogy legyen a későbbi teljes és összehasonlító mongol mesekatalógusnak éppúgy, mint a részlettanulmányoknak.

Beneš, Bohuslav: Úvod do folkloristiky. (Bevezetés a folklorisztikába.) Univerzita Jana Evangelisty Purkyně — Fakulta Filozofická. Brno, 1980. 131 s.

Voigt Vilmos

Amióta olyan hátrányos helyzetbe kerültek az egyetemek az akadémiai kutatóintézetekkel szemben Kelet-Európában, egyre több alapvető munkát ők adnak ki. A nagyszabású lengyel folklór intézetesítésnek semmi eredménye nem volt, a megjelent kis folklór bevezetés (ismertetését lásd Ethnographia 1980. 123—124) viszont egyetemi munka, sőt egy olyan tanszékről, ahol az irodalomtudomány keretében folyik a néprajzi(!) oktatás, és a folklór ehhez képest is melléktéma. Leningrádban orosz, Moszkvában egyetemes intézetek keretében sok-sok folklorista tevékenykedik, mégis az egyetemi emberek adták ki az utóbbi évtizedek legtöbb orosz folklór-kézikönyvét, antológiáját, áttekintését. Csehszlovákiában a nagy múltú prágai folklórintézet újabb tevékenységét nem volt módom megfigyelni, a legújabb folklorisztikai kézikönyv azonban itt is egyetemi vállalkozás. Beneš docens munkája 500 példányban jelent meg, szinte ingyenesnek tekinthető áron. A szükségletnek megfelelően csak néhány témakört érinthet, jegyzet jellegű munka, ahol a főszövegben nincs is filológiai apparátus, csak a kötet végén vagy egy tucatnyi „kötelező olvasmány" felsorolása, ezután száznál is kevesebb munkából álló bibliográfia. Érdekes megjegyezni, hogy ezek közül tíznél is kevesebb olvasható vagy ismert magyarul (ezek is inkább általános vagy szemiotikai munkák), noha igazán nem sok a vadonatújnak tekinthető munka köztük. Magyar dolgozatok közül textológiai szabályzatunkat említik. (Bárha egyszer itthon is használná ezt valaki.)

A didaktikus célmeghatározás után három témakör kerül elő: a folklór mint társadalmi és esztétikai jelenség — a folklór textológiája — a hagyomány mai továbbélése. Mindegyik témakört áttekintően, modern felfogásban tárgyalja a szerző. A folklór fogalmai és jellemvonásai, a változatok rendszerezése, a hagyomány formái, a folklór jelelméleti vizsgálata, kommunikációs tényezői, a motívum és téma problémái, a szerző és közönsége, a folklór funkciói, végül a műnemek és műfajok beosztása szerepel az első részben. A textológia különösen a forrásanyag tipizálásakor igen jó elméleti szinten kerül elő, a praktikus rész (kérdőív, gyűjtési technika) igen áttekinthető. Érdekes a kiadási és katalogizálási kérdések bemutatása, tömörsége mellett is alighanem jobb és praktikusabb, mint a mi hasonló bevezetéseink anyaga. A mai folklór kérdései nyilván tematikusan is kötelezőek a brnói oktatásban. Itt az áttekintés igen magas színvonalon van, önálló tudományos teljesítmény számba megy. Általában is úgy látszik, a sokszoros előadás olyan magabiztos áttekintőkészséget adott a szerzőnek, amely e kis, gyakorlati céllal készült munkát elméletileg is jelentőssé teszi.

A nagyszerű csehszlovák folklorisztika legjobb hagyományait követi e munka, és hozzá kell tennünk, hogy az olyan kitűnő irodalomelméleti áttekintések, mint Hrabák poétikája közvetlen közelében is méltó szinten mozog. A magyar kézikönyvek megfelelő részeinek szerzői sokat tanulhatnának ökonomikus, lényegretörő módszerétől, amely modernebbé teszi e munkát, mint bármilyen külföldi vagy hazai párhuzama. Gratulálunk, és igyekeznünk kellene a lemaradás behozásának megkezdésével.

Oinas, Felix J.: Kalevipoeg kütkeis ja muid esseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest — Kalevipoeg in Fetters and Other Essays on Folklore, Mythology and Literature. (Studia Estonica Fennica Baltica, vol. I.) Alexandria, 1979. 248 l.

Voigt Vilmos

1911. március 6-án Tartu közelében született Felix Johannes Oinas. Egyetem éveiben összehasonlító filológiával foglalkozott, majd Budapesten töltött egy évet (1935) az Eötvös-kollégium ösztöndíjasaként, 1938-tól két éven át az észt nyelv lektora volt a

budapesti egyetemen. A második világháború után Németországban, majd 1949-től az Egyesült Államokban él, a bloomingtoni egyetemen 1965-től a szláv nyelvek és irodalmak professzora. Több nyelvészeti és irodalmi tanulmánya is megjelent, igazi kutatási területe azonban az észt és szláv folklorisztika. Számos kutató és előadó körúton vett részt Amerikában, Jugoszláviában és Finnországban. Monográfiái elsősorban a szláv és a balti finn folklór kérdéseivel foglalkoznak, e témakörökből rendszeresen ad elő. Sok összegező munkának is szerkesztője, ezek a mai folklórtól a hősepikáig igen széles körűek. A magyar kutatókkal sohasem szakadt meg a kapcsolata, ezt kölcsönös együttműködés, ismertetések is jelzik. A hallatlan szorgalmú és széles látókörű folklorista hetvenedik születésnapjára külön bibliográfia is készült: *Felix Johannes Oinas. Bibliography.* (Compiled by Ronald F. FELDSTEIN, E. J. BRILL, Köln, 1981. (6) + 51 p. — Arcadia bibliographica virorum eruditorum — fasciculus 4). Ez több mint 260 tételt sorol fel, köztük magyar szépirodalmi fordításait is, függelékként pedig OINAS tudományos tevékenységének adatait és értékelését kapjuk.

A mostani tanulmánykötet érdekessége az, hogy először foglalja össze észt nyelven is a jubiláns sok dolgozatát. Ezek egy része kongresszusi anyag, mások népszerűsítő előadások, ám mindegyikük nagy anyagismeretre épül, újszerű meglátásokat tartalmaz. A 17 dolgozat filológiai apparátusa ravaszul van elrejtve, a kötet végén bibliográfiákat találunk, maguk a cikkek is tartalmaznak eligazítást. Külön jegyzék sorolja fel, van-e más nyomtatott változata a dolgozatoknak észtül vagy még inkább világnyelveken. Ott rendszerint van filológiai apparátus is, máskor viszont az itt közölt észt változat az újabb, pontosabb, továbbfejlesztett vagy koncentráltabb. A kötet kétnyelvű címének megfelelően rövid angol kivonatok találhatók legvégül, sőt rövid névmutató, valamint OINAS válogatott bibliográfiája is. A borítólap a szerzőt mutatja be, ugyancsak két nyelven. Mindez együtt mintaszerűen ökonomikus kis kötetet adott, az információk kiegészítik egymást, a tanulmányok a szakkutatót és a nagyközönséget egyaránt érdekelhetik.

Éppen ezért nehéz volna részletes recenziót írni, a főbb témakörökre mégis utalnunk kell.

Természetesen az észt nemzeti eposz, a *Kalevipoeg* áll a kötet elején és központjában. OINAS a folklorisztikai párhuzamokat vizsgálja, hihetetlen, ám igaz, hogy szinte egyedül az utóbbi évtizedekben. Dolgozata áttekintést ad a Kalevipoeg-epika történeti rétegeződéséről. Tartalmi alapon mutatja ki, hogy egy észt katonadal nem a saját pacifizmus megnyilvánulása, hanem átvétel az ukrán és fehérorosz dalokból. A *Salme kérői* címen ismert epikus ének esetében OINAS a szerkezetbeli vonásokat és a másodlagos műfaji módosulásokat sorolja fel, az eredetkérdést alig érinti. Külön foglalkozik a finn és észt folklórban egyaránt megtalálható epikus témával. A szetu folklór párhuzamait viszont nem csupán a megszokott módon az oroszban és az észtben keresi, hanem hangsúlyozza az inkeri és vót kapcsolatokat is. Több dolgozatban tárgyalja az észt „ember-farkas" képzetkör kérdését, itt irodalomtörténeti, nyelvészeti szempontból korrigálja a korábbi adatokat. Úgy látjuk, a vártnál állandóbb ez az észt képzetkör, érdemes volna ottani archiválás anyagban, illetve balti távlatban egyszer külön is foglalkozni ezzel. A környező népekre vonatkozó megjegyzések *(blason populaire, ethnic slur)* jól ismert, ám keveset tárgyalt témaköréből adatgazdag, szellemes, észt központú dolgozatot olvashatunk. A „csúdok" önmaguk eltemetésének témája az egész Északkelet-Európa egyik legérdekesebb mondakörében fordul elő. OINAS szerint ez nemzetközi téma, nem kapcsolható egyetlen etnikumhoz. Egy észt mondában a betörő ellenséget értelmetlennek tűnő szöveggel riasztják el. OINAS megfejtése szerint ez voltaképpen tatár nyelvű(!) felkiáltás: „Menjetek innen!". A keleti tengeri finn folklór visszatérő témaköre a menekült és rejtőző katonák, akik erdei szellemekkel azonosulnak. Balti párhuzamokra mutat a termékenység ikerfigurája *(Jumi)*. Az észt irodalom klasszikus regéje a FAEHLMANN alkotta szöveg *Koit ja Hämerik* 'Alkony és Hajnal'. Ennek eredetijét sokan keresték, azonban csak a két világháború között sikerült folklórpárhuzamokat fellelni. OINAS szerint ez a mítosz az indoeurópai mitológiából származik, és nem szépirodalmi lelemény, hanem valahogyan az észt folklórban is már megvolt. Újszerű témaköre van a kétségbeesés észt—finn—mordvin gesztusairól írott dolgozatnak: tudtommal ez a második összehasonlító finnugrisztikai gesztus-dolgozat. (A Kalevala-énekesek *nem létező* összefont kezű közös dalolásáról mások már korábban írtak.) Két észt író, LUTS és TUGLAS folklór érdekű műveit éppen ilyen vonatkozásuk miatt méltatja, elődeinél jóval inkább. A kétnyelvűség fontosságát egy rövid írásában idézi — érthetően ez is az észt kultúra egyik vonásának apologézise.

Ami a tanulmányok távlatait illeti, mindegyikben újszerű az, hogy összehasonlító adatok bukkannak fel: ahol eddig finnségi volt a keret, most szláv és balti adatokra figyel fel, ahol balti párhuzamokra gondoltak, ő finnségi adatokat is ismer, távlataiba bevonja

a délszláv hősepikát, a római mitológiát is. E távlatok mégsem hihetetlenek és szolidan szerepelnek. OINAS észt patrióta, de ugyanakkor magától értetődő természetességgel mutatja ki az észt folklór egyes vonásainak idegen eredetét is. Következtetéseivel mindenütt egyet érthetünk, talán a *Koit ja Hämerik* folklórpárhuzamait illetően volna mégis némi kételyünk.

A sokoldalú tudós szép teljesítményeit a finnugrisztika, baltisztika és a szlavisztika bizonyára hasznosítja majd. Egyébként legalább ugyanennyi tanulmányát újabb kötetbe lehetne gyűjteni. És tulajdonképpen a *Studies in Finnic-Slavic Folklore Relations* (Helsinki, 1969. FF Communications 205) óta angolul sem jelent meg összegező tanulmánykötete. Remélhetőleg erre is sor kerül.

Gašparíková, Viera-Milan Leščak (red.): Interetnické vzťahy vo folklóre Karpatskej oblasti. Veda, Vydavatel'stvo Slovenskej Akadémie Vied. Bratislava, 1980. 351 l.

Niedermüller Péter

Az utóbbi néhány évben erősen megélénkült a Kárpátok és a Balkán Népi Kultúráját Kutató Nemzetközi Bizottság tevékenysége. Ezt a tényt nemcsak az évente rendszeresen megrendezésre kerülő konferenciák, hanem a Bizottság *Ethnographia Carpatobalcanica* c. kiadványsorozata is jelzi, amely sorozat ötödik köteteként látott napvilágot e gyűjteményes kötet. A Szlovák Tudományos Akadémia Néprajzi Intézetében összeállított munka olyan tanulmányokat tesz közzé, amelyek a kárpáti területek folklórját, az azon belül mutatkozó kölcsönhatásokat, interetnikus kapcsolatokat elemzik. A több mint 300 oldalas könyv tanulmányait itt aligha lehet részletesen ismertetni, s éppen ezért a kötetnek néhány, a magyar folklorisztikát közvetlenül is érintő-érdeklő sajátosságára hívom fel a figyelmet.

A kötetben a folklór fogalmának egy szélesebb körű értelmezésével találkozunk, hiszen a hagyományos népköltészeti műfajok tárgyalása mellett néhány népzenei, illetve népszokásokkal foglalkozó tanulmányt is találunk. A szövegfolklór problémáit tárgyaló írások egy része e terület betyárfolklórjának különböző vonatkozásait tárgyalja. Marta ŠRÁMKOVÁ és Oldrich SIROVÁTKA a morva és sziléziai betyárballadák összehasonlító vizsgálatához járult hozzá néhány szemponttal, míg Orest ZILYNSKI — akárcsak közelmúltban megjelent könyvében — a legaprólékosabb filológiai munkával tárja fel a nyugati Kárpátok balladakincsének interetnikus vonatkozásait. Külön fel kell hívni a figyelmet Vera SZOKOLOVAnak a kárpátukrán betyármondákat elemző tanulmányára, már csak a magyar népköltészet hasonló jelenségeivel kapcsolatos megállapításai miatt is. Hasonló témával — a betyárokhoz fűződő prózai népköltészeti alkotásokkal — foglalkozik Viera GAŠPARIKOVA tanulmánya, csak jóval szélesebb összefüggésekben, elméleti igényességgel. Igen fontosak az e terület népmeséivel foglalkozó írások. A kiváló prágai nyelvész, filológus, folklorista, Karel HORÁLEK a kárpáti területeken megtalálható keleti eredetű népmeséket elemzi, számba véve a magyar folklór, illetve folklorisztika ide vonatkozó eredményeit. KOVÁCS Ágnes és FARAGÓ József a Kelet-Európában oly gyakori kétnyelvű mesemondás különböző aspektusait vizsgálta meg. Különösen újszerűnek és tanulságosnak tűnnek KOVÁCS Ágnes megállapításai a kétnyelvűség stilisztikai szerepéről, jelentőségéről. Külön meg kell említeni Andrej SULITKA és UJVÁRY Zoltán tanulmányait, amelyekben a szepességi kolendálás szokásával, illetve egy széles körben elterjedt maszktípussal *(turka)* foglalkoznak. Írásaik jól illusztrálják azokat a lehetőségeket, amelyek e terület szokáskutatói előtt állnak.

E kötet talán legnagyobb érdeme, hogy lehetőséget adott a különböző országokban dolgozó, de lényegében ugyanazon a földrajzi területen (vagy annak közvetlen határán) kutató, ugyanolyan vagy legalábbis nagyon hasonló gazdasági, társadalmi, szellemi és etnikai folyamatok által meghatározott anyagot elemző folkloristáknak nézeteik szembesítésére. Ez a tény vitára, az elméleti fogalmak tisztázására, a gyakorlati tennivalók megfogalmazására serkent, azaz nyilvánvalóvá teszi a kelet-európai folklorisztika előtt álló legsürgetőbb feladatokat. Ezért kell számon tartania ezt a kötetet a magyar folklorisztikának is.

Cordeanu, Maria: Meşterul Manole. Eminescu Kiadó. Bukarest, 1980. 301 l.

Székely László

A Meşterul Manole ballada értelmezése mindmáig nyitott kérdés, amely nemcsak a román kutatókat, hanem a külföldieket is foglalkoztatja. A ballada exegézise során a kritikusok Manole Mester kilétét, a ballada forrásait, kialakulásának központjait, a variánsok útjait kutatták, jelképeit és irodalmi feldolgozásait elemezték.

Maria CORDEANU is ezekre a kérdésekre igyekezett rávilágítani a román Manole Mester irodalomból összeállított kritikai szöveggyűjteményében, melyet a következő fejezetekre osztott: I. Legenda és történelem; II. A ballada genezise és vándorlásai; III. Manole Mester mítosza; IV. A ballada a román irodalomban.

I. A legenda történelmi magját a szerzők a balladában szereplő Curtea de Argeş-i monostor keletkezésével, építtetőjével és építőjének személyével kapcsolatban keresik, a ballada keletkezésének időpontjára is innen remélnek választ. D. GĂZDARU—O. TAFRALI: *Monuments byzantins de Curtea de Argeş*. Paris. 1931. c. munkájára hivatkozva — a balladában szereplő monostort a XIII. században épült Szent Miklós székesegyházzal (Biserica Domnească) azonosítja, amelynek építtetője Negru Vodă. Az építő Manole Mester személyére nézve megoszlanak a vélemények. A. J. ODOBESCU szerint a nép az építőmester nevét a hurez-i (Vîlcea m.) monostor bejáratának falán látható feliratból vette. Meşterul Manole (Manea néven is szerepel) a XVII. században élt és nemcsak az argeş-i, hanem a cozia-i és besztercei kolostorokon is dolgozott. Tevékenysége Thesszáliából is ismeretes, ahol mint templomfestő Pensalin néven szerepelt. Míg ODOBESCU thesszaliai születésűnek, Ghenadie ENĂCEANU macedorománnak mondja (44 old.).

B. P. HASDEU helyszíni tanulmányai és történelmi dokumentumok alapján a Curtea de Argeş-i monostor stílusát és építőjét keleti származásúnak tartja, amit újabb kutatások is megerősítenek. Szerinte már a X. század végén örmények jöttek át Bulgáriából s Argeş-ben telepedtek le. A helység nevét is ők adták. Örményországban a Van tó mellett volt egy Argeş nevű város, amelyet a krónikák szerint a XIII. században földrengés pusztított el. Megmaradt lakosai a mai Curtea de Argeş környékén telepedtek le. Ezt igazolná az Argeş ősi címerében látható kétfejű sas is, mely a Bizáncon keresztül jövő örmények hagyatéka lehet (52—53 old.).

II. Az építő áldozat hiedelme az egyiptomiaktól a germánokig, szlávokig mindenütt ismert. V. ALEXANDRI szerint a románok ezt a hiedelmet a szlávoktól örökölték (77 l.) s kezdetben egy embernek a megmért árnyékát, később pedig két bárányfejet és két vízzel telt vörös agyagedényt helyeztek átlósan az épület alapjába (74 old.). Lazăr ŞĂINEANU a szokást az animizmussal magyarázza, amely szerint minden új építmény a hely géniuszának megsértését jelenti, ami kiengesztelést követel — ez valósul meg az építőáldozatban. Az emberáldozatot a kultusz fejlődésével az ember holtteste, szobra, árnyéka vagy egy állat (kakas, bárány) helyettesítette.

Sextil PUŞCARIU szerint az építőáldozat balladában való megfogalmazásának kisugárzási központját nem lehet megállapítani s szerinte nem is ez a fontos. Művészi értéke nem tárgyában, hanem abban a módban van, ahogy a téma a művész lelkében átformálódik, visszatükröződik (98 old.). D. GĂZDARU a balladát balkáni eredetűnek mondja, mely egy rumeliai balladaváltozat tanúsága szerint oda vissza is jutott. Ebben szerepe lehetett Neagoe vajda szerb feleségének, akinek udvarában szerb guzlárok is voltak. [A ballada szerb eredetét N. JORGA is vallja (102 old.).]

Dr. Peter SKOK filológiai és névtani vizsgálódásai alapján azt állítja, hogy a ballada a kőművesek között keletkezett s a macedoromán gog-ok (építészeti közösségek) voltak a szerzői és terjesztői. P. CARAMAN ezt az állítást cáfolja, mert a legtöbb balkáni nép Meşterül Manole nevét nem is ismeri; szerinte a név görög hagyományokban szerepel s ezért a Meşterul Manole balladát görög eredetűnek tartja (120 old.). L. BLAGA szerint a Meşterul Manole eszméje őstörténeti időkből való s balladai értéke nem származásának kérdésén dől el, hanem azon, hogy az egyes népek hogyan tudták szublimálni. A román nép bölcseleti távlatot adott neki: Manole Mester a feleségét nem egy várért, hídért, városért, hanem egy templomért áldozza fel; benne tehát nem egyszerűen középkori színezetű heroizmusról, hanem többről van szó.

Lăzar ŞĂINEANU a Meşterul Manole párhuzamait elemezve az egyes variánsokat a következőképpen értékeli: a szerb és román változatok teljes értékűek, a bolgárok töredékesek, az albán a szerb utánzata, a macedoromán az újgörög ballada átvétele, a magyar és újgörög balladák sajátos vonásaiknál fogva „a népköltészet különleges termékei"

(89 old.). ŞĂINEANU szerint a variánsok közös vonása a kőművesek számának szimbolikus értéke és a mester feleségének érkezését hátráltató akadályokért (vihar, farkas stb.) való könyörgés. A magyar variánsokban sajátos vonásnak minősíti a kőművesek egyezkedését az áldozati személy kijelölésére és Kőműves Kelemen feleségének elégetését (uo.). A román variánsok sajátossága: az építési helynek egy pásztor által történő meghatározása, valamint a szárnyas mesterek leereszkedése a monostor tetejéről. [Hadd említsük meg ezzel kapcsolatban, hogy a moldvai csángók balladáiban is megvan ez a végső epizód, azzal a különbséggel, hogy a leereszkedett kőművesek nem halnak meg: „Mind lerepülének, / Mind hazamenének" (KALLÓS Zoltán: *Új guzsalyam mellett*. Bukarest 1973. 18 old.).] A szerb balladák sajátsága: két ikertestvér beépítése; az anya halála után a gyermek táplálása. A bolgároknál a mester kívánságát, hogy a lányt (szerelmét), aki miatt egyensúlyát veszítve lezuhan, falazzák be vele együtt; a görögöknél a híd boltíve alá esett gyűrű motívumát és az áldozat átkát minősíti ŞĂINEANU sajátos vonásnak.

D. CARACOSTEA azt elemzi, hogyan formálodott a ballada a különböző népeknél. A magyar változatokat R. GRAGGER (1926) és M. ARNAUDOV (1920) német fordításai alapján vette szemügyre, s ezekből a következő megállapításokra jutott: Kőműves Kelemen az áldozat kijelölésekor nem társaival együtt, hanem egyedül „törvénykezik". [KRIZA balladájában azonban — D. CARACOSTEA megállapításával ellentétben ez áll: „Megint tanakodott tizönkét kőmíjes, / Falat megállítni, hogy lösz lehetséges, / Míg elvégre ilyen gondolatra jöttek; / Egymás között szoros egyességöt töttek:" (KRIZA: *Vadrózsák*. Bukarest. 1975. 523 old.). Az áldozat személyét és falbaépítését tehát közösen határozták el.] CARACOSTEA szerint a magyar variánsokban Kőműves Kelemen nem késlelteti az áldozat megérkezését, hiányzik az áldozat önátadása és gyermekéért való aggódása is. Mivel CARACOSTEA nem ismerte a magyar ballada eredeti (magyar) szövegét és nem ismerhette az újabb variánsokat sem, azt a népi stílus varázsa nélkülinek és sematikusnak mondja (155 old.). Végigelemezve a ballada balkáni variánsait, a román ballada értékeit a bevezetésnek és az építésre szánt hely kiválasztásának poétikus elbeszélésében, a gyötrődő, szenvedő mester központba állításában az áldozatot önként elfogadó feleség magasztos jellemében látja.

M. ELIADE — SARTORI, SEBILLOT, KRASS, COCCHIARA, ŞĂINEANU elemzései nyomán — a magyar variánsokban szintén hiányolja a mesterek együttes, ünnepélyes fogadalmát. [Nem tudhatni, hogy melyik magyar variánsból veszi a feleségnek a férjéhez intézett következő szavait: „... történjék, aminek történnie kell, ha életem neked már teher lett" (178 old.).] A magyar balladát ő is vázlatosnak és túl reálisnak mondja. A román balladát a Miorița-val hasonlítja össze s mindkettőben az önkéntesen vállalt „teremtő halál" („moartea creatoare") eszméjét dicséri (194 old.).

Ovidiu PAPADIMA ismerteti az építőáldozat-balladák összes nyugati és keleti (balkáni) változatait. VARGYAS Lajos monogenetikus magyarázatát, a balladáknak egy ős archetípusból való származtatását tévesnek tartja (199 old.).

M. POP az erdélyi balladákat elemezve megállapítja, hogy azok nem egy meghatározott monostor építéséhez kötődnek, hiányzik belőlük a feudális konfliktus és az Ikarusz-jelenet is (207 old.). Ő a román balladáknak két fő típusát különbözteti meg. Az első típust leginkább hiedelmi tartalma (a feleség feláldozása) jellemzi s a balkáni variánsokkal rokon; a második típus középpontjában az árva gyermek sorsáért való aggodás áll és a közép- és nyugat-európai variánsokhoz kapcsolódik (209 old.). Ezt a típust G. COCCHIARA hivatkozva kelta örökségnek tekinti ő is. POP szerint a román ballada a keleti és nyugati balladaváltozatok szintézise (210 old.).

Adrian FOCHI (miként J. TALOŞ is) VARGYAS Lajos migrációs elméletével ellentétben a balkáni balladák autochton jellegét hangsúlyozza (214 old.). FOCHI a Meşterul Manole ballada fejlődésében három lépcsőfokot különböztet meg: első foknak a balladában megnyilvánuló minimális áldozatot mondja, mely az észak- és nyugat-európai változatokat jellemzi; a második fokozatban a nagy áldozat eszméjének halvány variánsát a feleség drámájában látja (székely balladák, észak-erdélyi román és magyar változatok); harmadik lépcsőfoknak a klasszikus havasalföldi balladaváltozatokat tartja, melyben a mester hősies halálával a ballada szublimálási folyamata a legmagasabb szintet éri el.

Jon TALOŞ monumentális monográfiájában a motívumok földrajzi elterjedését is vizsgálgatja. (A motívum számarányából következtet, a legtöbb helyen való előfordulást bizonyítéknak tartja a ballada eredő helyét illetően.) Motívum tanulmányából a következő képet nyerjük:

— a kőműveseknek az áldozati személyre vonatkozó határozata 50 erdélyi román, 10 magyar, 40 bolgár variánsban fordul elő;

— az álomlátást 70 román, 8 bolgár, 4 magyar,

— a gyűrű motívumát a görög, albán, szerb balladák tartalmazzák. (Ez utóbbit több román és magyar variánsban „a tréfából való falbaépítését" helyettesíti.)

— A „csodás akadályok" motívumát a román, magyar és bolgár;

— a mesterek esküjének meg nem tartását román, bolgár, albán, szerb-horvát variánsok tartalmazzák.

— A „fokozatos beépítés" a román, bolgár, szerb, horvát és 1/3 arányban a magyar;

— a „gyermek felnevelése a természet által" a magyar, bolgár és 2/3 arányban román;

— az áldozat számára „az ablak-vágás" motívuma bolgár, szerb, albán, 2/3 arányban horvát és 1/4 arányban a román variánsokban fordul elő. (Taloş szerint a magyaroknál ez a motívum ismeretlen.)

Taloş sajátos görög motívumnak tekinti a kiszemelt áldozatra vonatkozó elemeket (rabszolgái között fürdik, drága ruhába öltözködik; mikor megtudja, hogy áldozat lesz, azt kéri, hogy különböző állatokká változzék át s átkot szór a hídra). Ugyanakkor Taloş jellegzetes balkáni motívumoknak minősíti a legfiatalabb kőműves feleségének és az ikreknek a beépítését (bolgár, szerb-horvát, albán, román változatok), a régi romokra való építést, a kőművesek megbüntetését az építtető uralkodó által, lerepülésüket és kővé, kúttá változásukat. Taloş magyar sajátságnak minősíti a vért buzgó kutat a mester udvarában, Kőműves Kelemen feleségének hatlovas hinton történő érkezését, az áldozat elégetését vagy vérének a malterbe keverését (223—226 old.).

Taloş a ballada funkcióját is elemzi s rámutat kolinda jellegére, melyet az erdélyi románok a nagy ünnepek alkalmával, a bolgárok és görögök csak húsvétkor énekelnek. A ballada egy variánsát a görögök húsvétkor táncban is megjelenítik, temetéskor pedig mint „siratót" éneklik (228 old.). Ovidiu Bîrlea a ballada funkció-gyökereit preindoeurópainak mondja (233 old.).

III. A mester mítoszával kapcsolatban Mihai Beniuc arra az ősi képzetre utal, mely szerint a kultúrélet új formáinak eléréséhez „az élet életet kér" (245 old.). G. Călinescu a Meşterul Manole balladájába beleolvadt Dedalusz és Ikarusz legendát elemzi (249 old.).

IV. Maria Cordeanu könyvének utolsó fejezetében a ballada legismertebb román irodalmi feldolgozásairól néhány kritikus véleményét idézi. Gh. Ciompec méltatásából megtudjuk, hogy a balladának mintegy háromszáz irodalmi feldolgozása ismeretes. A szocializmus építésének idején sok író és költő merített belőle eszmét az építők lelkesítésére.

A könyv felépítése logikus, a válogatott szövegek jól illeszkednek a fejezetekbe, bár — miként a szerző is elismeri — sok probléma ismétlődik bennük. Maria Cordeanu mindegyik fejezetében kronológiai rendet követ, de helyszűke miatt csak a szerzők mondanivalóját összefoglaló szövegrészeket közöl. Amennyiben az idők folyamán egyesek megváltoztatták a véleményüket, ezt lábjegyzetben közli.

Banater Volksgut. Erster Band. Märchen, Sagen und Schwänke. Herausgegeben von Walter Konschitzky und Hugo Hausl. Mit einem Vorwort von Johann Wolf. Illustrationen Walter Andreas Kirchner. Kriterion Verlag. Bukarest, 1979. 294 l.

Székely László

A jelen kötettel a Kriterion Kiadó egy sokoldalú néprajzi gyűjtéssel ismerteti meg olvasóit. A gyűjtést a *Neuer Weg* c. napilap szerkesztősége szervezte 1972—1976 között. Hugo Hausl főszerkesztőhelyettes és Walter Konschitzky szerkesztő ebből válogatta a fenti kötetet. A gyűjtés azt igazolja, hogy a Bánságban ma még sok népköltészeti termék (elbeszélés, trufa, mese, monda, ének, gyermekvers, szólás, közmondás) él. A bánsági német telepesek ősi hagyományaik mellett a helyi adottságokból is sok jellegzetes mondát teremtettek. A múlt századi bánsági gyűjtésre nagy hatással volt Karl Friedrich Wilhelm Wander (1803—1879). A bánsági első néprajzi gyűjtők közé számít Johannes Ebenspanger, J. H. Schwicker és az előszót író Johann Wolf. Sok mesét, mondát találhatunk a bánsági monográfiákban, A. Müller—Guttenbrun műveiben, bánsági balladákat pedig az Ethnographiában is (Ethn. III 1892. 29—37.). A két világháború között többen

foglalkoztak a bánsági németek néprajzával (Hans HAGEL, Péter JUNG, Hans DIPLICH, J. KUNZIG). A második világháború után a bánsági németek néprajzáért sokat tett a Neuer Weg c. napilap és Alexander TIETZ.

A *Neuer Weg* akciójában a gyűjtők általában ragaszkodtak a közlők előadásainak pontos lejegyzéséhez, egyesek azonban az írásos lejegyzés megrögzött szokásaitól nem maradtak mentesek. A bánsági helyi színezet sok szövegben megnyilvánul. Egyes mesélők olvasmányaikból is merítettek; mások egy-egy saját kitalálta mesét népmeseként adtak elő: ennek a megállapítása a kutatók feladata. A legtöbb mesében hiányzik az elbeszélés részletezése, a klasszikus mesestílus. Az óhazából magukkal hozott népi termékek nagyobb része trufa, anekdota. Sok tréfás történet Hans Sachs-ra és Münchausen-re emlékeztet. Több trufa a különböző nemzetiségek együttélését tükrözi. A következő kötetek népénekeket, színjátékot, közmondásokat fognak tartalmazni. A bánsági németek sok XV—XVI. századi éneket hoztak magukkal. Ezek gyűjtésével foglalkozott Hans HAGEL, Mathias SCHORK, Hans WEISS, Franz STÜRMER. Nikolaus HORN a bánsági közmondásokat dolgozza fel saját és a *Neuer Weg* gyűjtése alapján.

Természetesen a *Neuer Weg* gyűjtői nem szakképzettek, ezért munkájukat inkább feltárásnak, útmutatásnak tekinthetjük további tudományos kutatás számára. Mindezek mellett a *Neuer Weg* szerkesztősége ezzel a gyűjteménnyel bizonyságát adta annak, hogy lapjuk nemcsak információs orgánum, hanem szervező is. A könyvet tájszó-magyarázat, helynévmutató, a gyűjtők és adatközlök neve zárja be.

Schindler, Margot: Die Kuenringer in Sage und Legende. Raabser Märchen—Reihe 6. Wien, 1981. 159 l., 12 fekete-fehér képmelléklet, 1 térkép.

Tüskés Gábor

Az osztrák történeti kutatás hosszú ideje fáradozik azon, hogy az évszázadok során eltorzult elképzelések helyett a valósághoz közelebb álló képet rajzoljon a középkori Alsó-Ausztria életében oly jelentős szerepet játszó Kuenringen-dinasztia történetéről. Ezeknek a fáradozásoknak az eredményét tükrözte az 1981-ben megrendezett reprezentatív kiállítás, amely a zwettl-i ciszterci ta kolostor termeiben a tájegység kialakulásába ágyazva mutatta be a Kuenringen-ek történetét. Ennek a kiállításnak az előmunkálatai során született meg ez a könyv, amelyben a szerző a dinasztiához fűződő különféle monda- és legenda-hagyományok összegyűjtésére vállalkozik. SCHINDLER itt a néprajzot a történeti kutatások segédtudományaként értelmezi, mivel a feldolgozás során egyik fő célja az, hogy az írott források nemegyszer szűkös adatait — megfelelő kritikával fölhasználva — kiegészítse a szájhagyományban élő anyaggal. A hitelesség problémájához még egy másik módszertani nehézség is járult: az irodalmi hagyomány és a néphagyomány szétválasztásának a kérdése. A szóbeli Kuenringen-hagyomány esetében ugyanis már a XVI. századtól számolni kell a különböző irodalmi, képzőművészeti alkotások folklorizálódásával.

A munka elemző részében a szerző kísérletet tesz a dinasztiához fűződő legenda- és mondaanyag téma szerinti csoportosítására, a különböző hagyományrétegek szétválasztására és a vándormotívumok földerítésére. Megfigyelhető, hogy a történetek több általánosan elterjedt legendamotívum kristályosodási pontját képezik. Ilyen például a zwettl-i kolostor alapítási legendájában a kolostor helyét kijelölő álom motívuma, valamint az egymással küzdő testvérek és az építőáldozat vándormotívumai. Az egymással küzdő két Kuenringen-testvér lovagi párbaját megörökítő mondának egyébként magyar vonatkozása is van: a történet egyik szereplője az 1683-ban Bécs felmentésére siető 11 éves Zrínyi Miklós, aki Rappottenstein várában megpihenvén éjjeli szellemjárás formájában átéli a testvérek küzdelmét, majd évekkel később képen felismeri a párbaj szereplőit. Más változatokban Zrínyi helyett egy előkelő származású magyar menekültről esik szó. A kutatás egyelőre még nem tisztázta a kérdést, Zrínyi vajon hogyan került kapcsolatba a Kuenringen-hagyománnyal. A szövevényes mondakör más motívumainak értelmét viszont már pontosan megfejtette a gondos filológiai kutatás. Így például az Aggstein várához kapcsolódó mondákban szerepel a „Rosengarten" kifejezés, amely azt a helyet jelöli, ahol a vár ura áldozatait őrizte: itt választhattak az éhhalál vagy a szirtfokról való leugrás között. A szó a középkori irodalomban többféle funkcióban és egymástól eltérő jelentésekkel szerepel, s csak a különböző értelmezések összevetése során derült fény arra, hogy itt minden valószínűség szerint a kifejezés jogi (vesztőhely) jelentése él tovább.

A könyv nem kis előnye az, hogy nemcsak elemzi, hanem a második részben témák szerint csoportosítva — a források pontos megjelölésével — közli is az összegyűjtött anyagot. A felhasznált források között kódexek és mondagyűjtemények éppúgy előfordulnak, mint a különböző helyi lapok ide vonatkozó közlései. A hagyomány elterjedtségét mutatja, hogy az egyes témáknak számos esetben verses feldolgozása is született. Szerencsés körülmény, hogy ugyanannak a mondának a különböző előfordulásai egymás mellett szerepelnek, s így a további kutatásnak a variánsok összehasonlítása és az egyes motívumok nemzetközi elterjedésének feltárása is lehetővé válik.

Džūkstes pasakas. Pierakstijis A. Lerhis-Puškaitis. Zinātne. Rīga, 1980. 331 l.

Voigt Vilmos

A lett folklór klasszikus gyűjtője Anss Lerhis-Puškaitis (1859—1903), aki mintegy 2023 mesét írt le. 1891 és 1903 között 7 kötetben adta ki *Latviešu tautas pasakas* című gyűjteményét. Mivel maga Džūkste községben 518 mesét és mondát gyűjtött össze, a jelen kiadás ezek közül válogatott 132 szöveget. Ily módon az új kiadvány egy falu mesemonográfiáját adja a századfordulóról. A mintaszerű publikáció K. Arājs munkája. A bevezető tanulmány áttekinti a lett folklorisztika, főleg a mesekutatás történetét, így Lerhis-Puškaitis működését is, majd Džūkste és mesemondói felemlítése következik. Az egyes szövegek forrását és a mesekatalógus számait a szövegek alatt adja. Mivel Arājs ismeretes módon a lett mesekatalógus szerzője, adatai igen pontosak. A meséket műfaji sorrendben, ezen belül mintegy AaTh típussorrendben közli. A közlés pontos, a helyesírást és központozást azonban modernizálta. A közölt dialektusról, illetve a mesék nyelvéről az utószó tájékoztat. Rövid dialektus-szójegyzék is van a kötet végén. A közlés olyannyira pontos, hogy az eredetiben hiányzó címeket sem pótolták, ezeket csillaggal jelzik.

A nagy példányszámban megjelent kötet méltóan reprezentálja a lett mesekutatást és a mesekincset. Arányai is figyelemre méltóak. Mivel az eredeti természetesen nem tartalmazhatott még típusszámmeghatározást, új anyag kerül így a nemzetközi folklorisztikába is. Arājs AT jelzettel utal a nemzetközi katalógusra AM jelzettel pedig a maga és Medne lett katalógusára (ennek ismertetését lásd korábbi beszámolónkban: *Ethn.* LXXXIX (1978.) 470—471.). Mivel a mesei típusszámok a kontaminációk következtében sem teljesen pontos sorrendben követik egymást, célszerű együtt felsorolásuk. Az első a típusszám, utána = jellel a mesék kezdő lapszáma következik. A kontaminált típusszámra : jellel, az összetételre a könyv is + jellel utal:

56A+122B=20; 68B=13; 103B*=16; 101+103=14; 112=17; 118=19; 121=27; 122B:56A; 122D*=21; 130A=22, 24; 130C=25; 154=28; 155=31; 159*:560; 168=33; 236*=84a, 84b, 84c, 85a, 85b, 85c, 85d; 300:315; 300A+301A+1000+570+1007+1006*+1088+1063+1072+1052+1006+1115+1132+1120=36; 301A:300A; 301D*=51; *AM302 I*=58; *AM 302 I*:552A (2x); 303+314A*+315=62; 311+67, 69; 313B+313C=71; 313C=77; 314=80, 83, 85; 314A*:303; 315:303; 315+300=88; 325=92; 327B=94; 328+550+570=96; 332=100; 361=102; 400+465A+465C+*AM761*=130; 401A=103; AM*401B*=105; 403A=108; 403B:511; 409A=110, 114; *AM*409B*=115; 425C=117, 118; 425M=120; *AM*438*I*=121; 441=123; 451=126; 461=129; 465A, 465C:400; 471A=133; 500=134; 502=135; *AM506 I*: *AM530 II*; *AM507A II*:725; *AM*509**=138, 141; 511+403B=143; 513A=145; 514=147; 516=149; 518:552A; 725; *AM 530 I*=152; *AM 530 II*+*AM 506 I*=154; 531+539=214; 545B=161; *AM*545C*=163; *AM*548* III*=168; 550:328; 550 I=170; 550 II=173; 552A+518++*AM 302 I*=176; 552 A+554+*AM302 I*=179; 554:185; 554:552A; 559=187; 560==189; 560+159*+*AM665 II*= 192; 561=196, 200; 562=203; 562:650A; 565+715=209; 566=211; 570:300A, 328; 571=216; 575+1880=218; *AM592 II*=220; 593=222; 613=224; 650A:1000; 650A+562=205; 650B=226; *AM*650D*=228; 653A=230; *AM 665 II*:560; 670=233; 672D=235; 675=236, 239; 700+1640=240; 706=242; *AM 707 I*=244; 707B*=246; *AM 709 I*:883A; 715:565; 725+518+*AM 507 A II*=253; 750A IV=257; *AM 750A IV*=258; 750*=260; *AM 761 II*:400; *AM 761 II*=262; 780=264; *AM 802A* II*=265; *AM* 813E*=266; 822=267; 840=268; *AM* 843***I*==270; 850=271; 851=273; 880*=276; 883A+*AM 709 I*=250; 910A=279; 910B=281; 921+1536A=282; 927A=284; 930=287; 935**=291; 955=293; 1000:300A; 1000++650A+1029=295; 1003:300A; 1006:300A; 1006*:300A; 1007:300A; 1029:1000;

1052:300A; 1045+1130+1084=297; 1062:1091; 1063:300A; 1072:300A, 1091; 1084:1045; 1088:300A; 1091+1072+1062=299; 1115:300A; 1120:300A; 1130:1045; 1132:330A; 1135=301; 1164=302; 1358A=304; 1370A*=306; 1387=308; 1536A:921; 1539=310, 313; 1640:700; 1654=315; *AM* 1703**=317; 1880:575; 2015=318.

Így tehát mintegy 150 mesetípushoz közölt szöveget a válogatás. Külön figyelmet érdemel az a mintegy 20 mesetípus, amely csak ARÁJS és MEDNE katalógusából volt korábban ismeretes, most viszont szövegeket is olvashatunk. Az egész gyűjtemény a különböző műfajokat gondos arányban közli, stilisztikailag is igen változatos. Még a közlés, sőt az illusztrációk módja is hagyományos a lett folklorisztikában. Egyszóval a mintaszerű kiadás nemcsak egy régi falumonográfiát tartalmaz, hanem a nemzetközi mesekutatás számára is fontos anyagot tett közzé, méltóan képviseli a gazdag lett mesekincset.

Múlt századi olasz népköltészeti gyűjtemények új kiadása

Biernaczky Szilárd

BERNONI, D. G.: *Canti popolari veneziani.* Filippi Editore, Venezia, 1970. (első kiadás: 1872.), 205 l. — NIGRA, Costantino: *Canti popolari del Piemonte I—II.*, Reprints Einaudi 16., Torino, 1974. (első kiadás: 1888.), 774 l. FERRARO, Giuseppe: *Canti popolari piemontesi ed emiliani* (a cura di R. LEYDI e F. CASTELLI), Biblioteca Universale Rizzoli (BUR), 1977. (első kiadások: 1870—1904.), 655 l.

Olaszországban a régi és a nemzeti kultúra szempontjából kiemelkedő értékű alkotások eredeti formájú új megjelentetésének igen nagy hagyománya van. Hogy most csak a néprajz területéről idézzek példát, a rendelkezésemre álló 1971-es katalógus szerint az akkor mintegy 10 éve működő bolognai Fornai kiadó (lényegében csak reprint kiadványokat jelentet meg) 2163 tételt ajánl olvasóközönségének. Közöttük pl. a nagy nevű, bár nálunk alig ismert kutatók, Giuseppe PITRÈ és Salvatore SALOMONE-MARINO által szerkesztett folyóirat, az *Archivio per 10 studio delle tradizioni popolari* (1882—1909.) 14 026 lapot kitevő 24 számának hasonmás kiadását. Vagy a *Scelta di curiosità letterarie inedite o rare dal secolo XIII al XVII* (1861—1899.) száz kötetét (mindkettőt egyébként egy-egy tételszám alatt!), amely számos folklorisztikai szempontból is alapvető munkát tartalmaz, és amely jellegében a Vajthó László által szerkesztett egykori sorozattal, a Magyar Irodalmi Ritkaságokkal rokonítható. Bár maga a Forni zömében folklorisztikai-néprajzi érdekű munkák hasonmásait adta ki az elmúlt két évtizedben, most három másik kiadó által megjelentetett reprintet szeretnénk bemutatni.

Giuseppe FERRARO (1845—1907.), aki Costantino NIGRA mellett kétségkívül a múlt század második felének egyik legjelentősebb „északi" gyűjtője, néprajzosa — számos folyóiratban szétszórva hagyta maga után rendkívül gazdag népköltészeti gyűjtési hagyatékát. Közleményei egyrészt tágan vett szülővidékéről (4 piemonti és 4 emiliai faluból, tájegységről), másrészt 8 sardegnai faluból származnak. A jelen kötet az előbbi csoportot adja, gyűjti egybe kisebb kötetekből, illetve több folyóiratból (pl. *La rivista europea*, *Rivista di letteratura italiana* s főleg az *Archivio per lo studio delle tradizioni popolari*, azaz a szokásos olasz rövidítés szerint ATP).

A kötet gondozói fontos filológiai munkát is végeztek. A részletes bevezetőt készítő LEYDI professzor előbb megrajzolja FERRARO tudományos portréját. Kiemeli, hogy a neves tudós munkái, nagy összegzések helyett inkább saját gyűjtéseiből kiinduló szűkszavú megjegyzések. Aláhúzza, hogy FERRARO kitágította a népköltészeti kutatásoknak azt a körét, amelyet a téma „nagy filológiai mesterei", Alessandro D'ANCONA és Domenico COMPARETTI vontak meg korábban, azaz túllépett az „úgynevezett népi irodalom" körén, és vizsgálódása körébe vonta a „dalokon, meséken, közmondásokon stb. kívül a paraszti világ viselkedési-magatartási módjait és rituális eseményeit is". R. LEYDI kiemeli, hogy míg a monferratói kutató majd valamennyi dalgyűjtése még életében napvilágot látott, közel kétszáz darabból álló népmesei gyűjtése lényegében mind a mai napig kiadatlan (összesen harminc látott belőle napvilágot COMPARETTI 1875-ben kiadott *Novelline popolari italiane* c. antológiájában). A tanulmányt hasznos bibliográfiák (FERRARO néprajzi érdekű művei, a FERRARO által idézett művek jegyzéke, valamint egy válogatott bibliográfia a FERRARO által látogatott megyék — Monferrato, Ferrarese, Reggiano és Parmense — népköltészeti hagyományaiból) egészítik ki. A kötet maga nagyobb hányadában balladákat tartalmaz, méghozzá mindig a NIGRA-féle típusrendszerezés számának megje-

lölésével (a kötet végén pedig mutató jelzi a NIGRA-féle típusok előfordulásait). A balladák mellett azonban szép számban előfordul a népszerű és többnyire „szerelmi lírai" típusú strambotto, bölcső- és gyerekdal, gyerekjáték (a játékok leírásával), valamint találósok, közmondások és népi imádságok. A kötet minden esetben közli FERRARónak az egyes közlésekhez, kisebb önálló publikációkhoz írt jegyzeteit, rövid bevezetőit.

FERRARO és így NIGRA kortársa a velencei néphagyományok egyik legismertebb múlt századi gyűjtője, D. G. BERNONI, akinek számos művéből egész sort jelentetett meg új kiadásban a kis velencei Filippi kiadó *(Medicina popolare veneziana, Leggende popolari veneziane, Giochi e indovinelli popolari veneziani, Preghiere popolari veneziane)*. A hozzánk eljutott kötet, a *Velencei népdalok* először 1872-ben jelent meg, és az újabb gyűjtemények, tanulmányok gyakran idézik (többek között VARGYAS Lajos is). Nem véletlenül, hiszen e könyvbe felvett balladák az egyik első bizonyítékát szolgáltatják annak, hogy e műfajnak Itáliában nem kizárólagos hazája Piemont és Lombardia (pusztán csak a VARGYAS-kötet példatárának típusmutatójában 5 helyen található utalás e kötetre: *A halálra ítélt húga:* B. 359. sz., *A hűségpróba:* B. 358. és 549. sz., *Rossz feleség:* B. 649. sz., *Megszólaló halott:* B. 554. sz., *Katonalány:* B. 651. sz.). A kötetben megtaláljuk a *Lombard asszony* címen ismert olasz népballada egy változatát is (353. sz., magyar párhuzama nincs), amely *A halálra ítélt húga* típus Olaszországban *A szép Cecília* címen ismert változatai mellett a legnépszerűbbek közé tartozik az Appennini félszigeten.

A kötet legnagyobb részben rövid, főleg egyszakaszos lírai dalokat tartalmaz (BERNONI — feltehetően helyi elnevezés alapján — *villotta* műfajmegjelöléssel adja őket közre), azonban a bölcső- és gyerekdalok, gyerekjátékok, kiszámolók, táncdalok és vallási énekek sem hiányoznak belőle. Sőt eléggé egyedülálló módon ebben a korszakban BERNONI társadalmi kritikát tartalmazó, az olasz terminológia szerint ún. társadalmi éneket is felvesz gyűjteményébe. Ugyanis pl. a IX. sorozat (349—360. számok) végén találunk egy *Földbirtokosok és földművelők* megjelölésű dalt, s benne a munkát mindig "újabb munkával megfizető", hét év óta fizetséget nem kapott parasztok nehéz munkájáról esik szó.

Costantino NIGRA 1888-ban megjelent művét mint jelenséget akkor érthetjük meg, ha a mi KRIZA Jánosunk működésére gondolunk. Ez az összevetés ugyanakkor a magyar tudományosság nehéz és egykori déli szomszédjánál jóval szegényesebb helyzetét mutatja, hiszen KRIZA tevékenysége aligha mérhető össze — a balladaszövegek pontos, autentikus közlésén túl — NIGRA eredményeivel, már ami összehasonlító apparátusát, európai látókörét illeti. Az 1854 és 1888 között szorgos munkával elkészített közel nyolcszáz lapos munka zömében balladákat, ill. epikus énekeket tesz közzé (a 147. számig, a 649. oldalig). A fennmaradó oldalakon néhány vallási éneket, népi imákat, gyermekdalokat és -játékokat, illetve egyszakaszos lírai énekeket, strambottókat és stornellókat kapunk.

A hatalmas mű egyik fontos megoldási módszere, hogy az egyes balladák esetében — természetesen a kor adott ismeretanyagának alapján — mindig megkísérel történeti hátteret festeni, és utalást tesz az európai összefüggésekre. Az epikus dalok nagy részét jelentős számú változatban közli, és sok helyütt — szinte máig egyedülálló módon az olasz kutatásban — dallamátírásokat is ad.

NIGRA gyűjteménye máig alapvető kiindulási pont az olasz balladák kutatásában. Viszont elméleti elképzeléseinek egyik fő tétele, miszerint az olasz népköltészet két nagy régióra oszlik, és az északiban az epikus énekek (balladák!), a déliben pedig a lírai dalok uralkodnak, nagyobbrészt túlhaladottnak tekinthető. Hiszen kétségkívül jelentős regionális eltérések vannak az olasz népköltészetben. Azonban a ballada, az epikus ének a déli területeken és Szicíliában sem ritka. G. B. BRONZINI nagy munkájában (*La canzone epico-lirica nell'Italia centro-meridionale I—II.*, Roma, 1956—1961.) kimutatta, hogy számos, főleg az északi területekhez kapcsolt tématípus délen is gazdagon virágzott és virágzik. Sőt, önálló keletkezésű balladákról is beszélhetünk, l. pl. a *La baronessa di Carini* c. balladát, amely egy 1563-ban megtörtént konkrét eset szinte Dantét idéző megfogalmazása. A krónikások szerint ezen év november 4-én a Palermótól néhány kilométerre fekvő Cariniben Cesare Lanza báró megölte Laura nevű lányát, Vincenzo La Grua feleségét, mivel az szerelmi viszonyt folytatott sógorával, Ludovico Vernagallóval. A történet énekké válásáról már egészen korai adatok felsorakoztathatók és S. SALVATORE-MARINO 1870 és 1914 között 392 változatot gyűjtött össze a rendkívül népszerű epikus énekből. Kiadását l. Aurelio RIGOLI: *La baronessa di Carini — Tradizione e poesia* —, Flaccovio, Palermo, 1975., hanglemezzel).

Összefoglalásul hadd említsük meg, csak örömmel és ugyanakkor némi irigységgel vagyunk képesek számba venni az itáliai reprinteket. Reméljük, hogy előbb-utóbb az immár hozzáférhetetlen régi magyar néprajzi kiadványok is a széles hazai olvasóközönség asztalára kerülhetnek.

Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága. Corvina. Budapest, 1981. 216 l., 56 oldal képmelléklettel

Pócs Éva

Dömötör Tekla magyar néphitről írt összefoglaló munkája kettős célt szolgál. Noha szándéka szerint ismeretterjesztő mű, melyet a művelt nagyközönség számára adott ki a Corvina kiadó, a szakma óhatatlanul a hagyományos paraszti hiedelemvilág Róheim óta első és már nagyon aktuális áttekintéseként üdvözli. A munka szép kiállítása, a vonzó illusztrációs anyag a szakembernek is öröme, a nagyközönség felé pedig már szinte fél siker. De nemcsak ezért fogyott el napok alatt a könyv. Bizonyára meglevő — és manapság érezhetően növekvő — igényeket is kielégített a népi kultúra különösen olyan jelenségei iránt, amelyek a nemzeti identitástudatot erősíthetik. Mit kapott, aki ezt várta a könyvtől? Egy nagy vonásaiban — a szerző szavaival — „közép-európai" hiedelemvilágot, melyben a szerző megfontolt óvatossággal, sok kérdőjellel igen kevés „magyar specialitást" mutat ki, és még ezek is csak ritkán „ősmagyar" sajátosságok; sőt, a magyar néphitet sokszor — a „közeurópai" állapotokhoz hasonlítva — éppen bizonyos negatívumok jellemzik (pl. természeti démonok hiánya, általában a „mitikus lények" gyér száma, maszkos alakoskodások szegényes volta stb.), — amely negatívumok okairól különben több gondolatébresztő fejtegetés olvasható a könyvben. Talán mégsem csalódott a könyvben az sem, aki „nemzeti mitológiát" várt. Nemcsak mert vonzóan olvasmányos stílusban tárgyalt „érdekes" adatanyagot kapott, hanem a néprajztudomány múltjában sajátosan „magyar" kérdésekként felvetődött jelenségeknek a különböző nézeteket, és a szerző saját álláspontját egyaránt tárgyilagosan érzékeltető bemutatását is, továbbá tudománytörténetünk magyar mitológia keresésével, magyar ősvallás kutatásával kapcsolatos mozzanatainak érzékletes megrajzolását. A széles olvasótábor számára is élmény, és a szakember számára is sokat mond a hiedelmek mindennapi életben betöltött szerepéről azok — a szerző kifejezésével — „emberközelbe hozott" bemutatása. A munka gerincét a legújabb időkben gyűjtött hiedelemmonda, ill. élménytörténet-anyag jelenti. Ezek sokszor nemcsak az adatközlők, hanem a gyűjtő élményei is: a szövegeket általában a gyűjtés során elhangzott beszélgetés, a szituáció, a szereplők jellemzésének kontextusában olvashatjuk. A hiedelmek ilyen, funkcionális beágyazottságukban való bemutatása a könyv egyik legfőbb értéke.

A *Bevezetés* a néphitkutatás előzményeiről, ill. a tudományos vizsgálat kezdeteiről, valamint a néphit múltbeli és mai funkciójáról szól, megállapítva, hogy „a népi szubkultúrákban a tudat egyik fontos alkotóeleme volt; mely többnyire művészei tudatformákkal egybefonódva jelentkezett, s a néphit köntösében az uralkodó osztályokéval szembenálló ideológia is meghúzódhatott" (18. o.). A néphit mai szerepére csökkenő fontossága, ill. kihalása mellett az esztétikai kategóriákba való átváltás jellemző. (A későbbiekben a halotthoz fűződő hiedelmek kapcsán utal azok makacs fennmaradására — kár, hogy e tény okairól nem tudhat meg többet az olvasó; de a szerző hangsúlyozottan elhatárolja magát a hiedelmek pszichológiai megközelítésétől. Valószínűleg ezért nincs szó a könyvben bizonyos pszichikai szükségállapotokról — pl. a gyógyítás, jóslás, halottlátás kapcsán — mint a hiedelmeket mai napig fenntartó tényezőkről.) A hiedelmet a szerző a hagyományos paraszti kultúra részeként működő közösségi jelenségként jellemzi, kihangsúlyozva „nem intézményesített" jellegét az — elsősorban az egyház által — intézményesített jelenségekkel szemben, utalva e két kategória történetileg változó határaira. A hivatalos vallásokhoz, ill. az egyházi rítusokhoz való viszony az egyes jelenségek konkrét elemzése során is fontos szempontja. A vallás által kielégített szükségleteknek „negatív" hatása lehet a hiedelemrendszer szempontjából (pl. a katolikus egyház szentjei fölöslegessé tettek, ill. helyettesítettek bizonyos hiedelemlényeket), a ki nem elégített szükségleteknek pedig „pozitív" hatása (egyházi tiltások ellenére fennmaradt hiedelmek; de ebben látja a szekták létrejöttének egyik gyökerét is).

Az *Előzmények* öt részfejezet (majd 40 oldal terjedelemben) tudománytörténeti bevezető, egyúttal a legfontosabb történeti forrásanyag bemutatása gazdag idézetanyaggal, a források árnyalt értékelésével, a szerző ezzel kapcsolatos kutatási eredményeinek összefoglalásával. A forráselemzés szempontjából leggazdagabb a reformáció korát tárgyaló fejezet. Az ősvallással, ill. a honfoglaló magyarság vallásával foglalkozó rész az e témákba vágó, egész tudománytörténetünket végigkísérő problémákat mutatja be a kutatás pro és kontra érveinek objektív mérlegelésével (lélekhit, temetkezési formák, totemizmus, samanizmus, szakrális fejedelemség stb.).

A mű gerincét képező, *A magyar néphit a XIX—XX. században* című, mintegy 160 oldal terjedelmű fejezet szervesen az előbbire épül, állandó utalásaival a történeti előzményekre. A néphitkutatás történetét összefoglaló bevezető után tematikus beosztásban közli a magyar paraszti hiedelemvilág egészének reprezentáns jelenségeit. A *Mitikus lények* ill. *Tudományosok* összefoglaló címeken tárgyalt hiedelemalakok talán kissé nagy teret kapnak a mindennapi élet hiedelmeihez, a mágia hétköznapi gyakorlatához képest; egy nagyközönségnek szóló munkában nyilván előnyben kellett részesíteni az esztétikai értékekkel is bíró kategóriákat. Hangsúlyozott bemutatást kapnak a kutatás kisebb-nagyobb vitákat kiváltó problémái, ill. a néphit ezeket kiváltó jelenségei, amelyekről mindig a különböző nézetek objektív szembesítésével kapunk tájékoztatást (világfa, vegetációs démonok, paraszthház szimbolikus térbeosztása, ördöngős kocsis stb.). Az ismeretterjesztő célt szolgálja bizonyos hiedelmekkel (pl. az ún. magyar vámpír-hit) kapcsolatos „hiedelmek" eloszlatása. Több témánál itt kapjuk meg először — vagy új megvilágításban — a szerző kutatási eredményeit („átváltozások", bába-boszorkány, szépasszony, fejfák stb.). Az új eredményeknél különösen sajnáljuk az ismeretterjesztő cél megszabta szűk lehetőségekhez való igazodást.

A *Mitikus lények* bemutatása sokszálú egymás közti és európai rokonaik felé vezető kapcsolataikkal, gyakran azonos elnevezés rejtette több arcúságukkal, különböző megjelenési formákban megnyilvánuló különböző szerepeik megvilágításával történik. Leggazdagabban megrajzoltak a szépasszony—tündér—ördögszerető—boszorkány—daemon meridicus kapcsolatok, de ki kell még emelni az ördög sokarcú, szép illusztrációs anyaggal szemléletessé tett figuráját is. A szerző következetesen elválasztja a csak mondai, mesei, ill. szólások, gyermekijesztők alakjaiként megjelenő lényeket a valódi hiedelemlényektől, az eltérő megjelenési formákban megnyilvánuló funkcionális különbségek hangsúlyozásával. Hasonló gazdag kapcsolathálózattal rendelkezik a *Tudományosok* némelyike, pl. a táltos és garabonciás egymással összefüggésben, történeti hátterükkel együtt megrajzolt alakjai. A boszorkány egy eddig alig kutatott aspektusa lesz világossá a „bábaboszorkány" gazdag saját gyűjtésű anyaggal illusztrált fejezetében (kár, hogy ennek fejében a boszorkány általános vonásai áldozatul esnek a korlátozott terjedelemnek, bár erre is történnek utalások a könyv több helyén).

A *Gyógyítók és gyógyítások* fejezet talán kissé szűkszavú: a szerző tudatosan elhatárolta magát, ill. a néphitet a népi gyógyászat kutatási területétől. Részben kárpótol ezért a *Mágia* fejezet, ahol elsősorban a „rontás" módszereiről (különösen a „ráböjtölésről") kapunk élménytörténetekkel szemléletessé tett gazdag adatanyagot. A „termelési mágia" viszonylag rövid tárgyalását közelmúltbeli csekély szerepe magyarázza. Annál gazdagabb a még korunkban is sok vonatkozásban szerepet játszó *Jóslás*ra vonatkozó fejezet, sokoldalú szempontok szerint tagolt anyagával. *A varázserejű szó* majd minden alcsoportját gazdagítják a szerző saját kutatási eredményei, különösen a ráolvasás-fejezetet. Ebben több szövegtípus nemzetközi kapcsolatait, történeti hátterét rajzolja meg, sok saját gyűjtésű példával illusztrálva.

Az ember és a természet. A tér és idő szerepe a néphitben c. fejezetben nagy hangsúlyt kapnak a népi kozmogónia „ősvallási" vonatkozásai. Kár, hogy a „szent helyek"-kel összehasonlítva az időbeosztás rövid terjedelmet kapott.

A népi vallásos kultusz örvendetesen nagy fejezetében a jelenségeket mintegy katolikus—protestáns szembeállításban mutatja be a szerző, hangsúlyozva, hogy a katolikus egyház több lehetőséget adott a laikus kultusz kialakítására. E katolikus formákat részletesen elemzi, megrajzolva az egyház által is jóváhagyott, ill. eltűrt vagy ellenzett jelenségek változó határait. Különösen a zarándoklatokról, búcsúkról rajzol részletes, élményszerű képet. A vallás és hiedelem egy rendszerben működésének számos példáját mutatja be a katolikus vallás kapcsán, míg a református vallás vonatkozásában a gyakorlók megkülönböztető hozzáállása következtében létrejött határokat hangsúlyozza. Törvényszerűnek tartja a szekták megjelenését éppen protestáns területeken (ezzel kapcsolatban a „tudásvágy" mellett talán bizonyos emocionális-lelki igények kielégítetlenségét is lehetne hangsúlyozni). A szekták tárgyalásában azok a jelenségek kapnak nagyobb hangsúlyt, amelyek hiedelemként vagy azok pótlékaiként értékelhetők.

Az élők és halottak c. zárófejezet a halállal kapcsolatos archaikusabb, ill. természetesebb magatartásformákból kiindulva elemzi az általában (a „halott lakodalmával" kapcsolatban is) „közeurópainak" minősített temetkezési szokásokat, bemutatva ezek pszichológiai hátterét, szerepét a falusi viselkedésnormák betartása szempontjából, több esetben történeti gyökereiket is.

A *Bibliográfia és jegyzetek* tematikus tagolásban foglalják össze egy-egy téma legfontosabb (főleg magyar vonatkozású) irodalmát.

Összefoglalásul részint afölötti örömünket fejezzük ki, hogy kezünkben lehet a magyar néphit még ilyen, ismeretterjesztő formájában is sok új eredményt bemutató, a kutatást új szempontokkal gazdagító összefoglalása, részint azt a reményünket, hogy ezeknek az új eredményeknek az ismeretterjesztés kötelező béklyói nélküli kifejtésével is hamarosan megajándékoz bennünket a szerző.

A tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról. Válogatta, szerkesztette és az előszót írta HOPPÁL Mihály. Európa Könyvkiadó. Budapest, 1980. 470. l., 70 rajz

Fejős Zoltán

A rokonnépek kultúráját taglaló, töretlen lendülettel megjelenő kiadványok sorában ezúttal a finnugor népek mitológiájáról szóló írások válogatott gyűjteményét kapjuk kézhez. Nyelvrokonaink vallásos képzeteinek, hitvilágának adatait felölelő modern magyar nyelvű kiadvánnyal mindeddig nem rukkolt ki a hazai kutatás, ily módon a jelen vállalkozás hiányokat pótol. A majd 500 lapos fordításgyűjtemény képet ad a nemzetközi kutatás néhány módszertani irányzatáról, miközben szélesebb olvasóközönség elé bocsát tekintélyes mennyiségű néphitadatot finnugor rokonaink mitologikus képzeteire vonatkozóan. A kötet szándéka szerint elsősorban nem szakembereknek szól, de természetesen a kutatók is haszonnal forgathatják lapjait, tekintve, hogy több igen nehezen hozzáférhető kiadványból is közöl fordításokat.

A finnugor népek rövid ismertetését, vázlatos kutatástörténetet és a szerzőket-tanulmányokat nagy vonalakban bemutató előszó után négy fejezetben sorakoznak az egyes tanulmányok. (A kötet címe Lennart MERI észt író újabb néprajzi filmjének címét veszi át — filmjeihez l. saját cikkét: Vízimadarak népe. *Valóság*, XXIII. 1980. 12. sz. 89—97.)

Társadalomszervezet és művészet cím alatt olvashatjuk a fordítások első egységét. Ez a fejezet tágabb hátterét adja a szorosabban vett mitológiai leírásoknak, egyrészt a népek szociális viszonyaira, főként a nemzetségi szervezet vonásaira, másfelől a vallásos képzetek különböző művészi objektivációs lehetőségeire utal. Csak helyeselni lehet ezt az eljárást, hiszen az ilyen tágabb horizont meghúzása (társadalmi vonatkozásokban még erőteljesebben is lehetett volna), nagyobb rálátást ad az olvasónak. A fejezetcímben levő két problémakör egymással való kapcsolatát viszont inkább csak ZOLOTARJOV és GRIBOVA írásai mutatják kellő mélységben, az előbbi a társadalomszervezet és a dualisztikus teremtésmítoszok klasszikus feldolgozásában, az utóbbi a permi nemzetségi jelekként szolgáló és a nemzetségi genealógiát rögzítő bronzöntvények invenciózus „megfejtésében". A társadalomszervezet-művészet összefüggés tekintetében nem teljesen egységes tehát e fejezet, viszont kárpótolja ezt a kitűnő művészeti tanulmányok közlése. A kötet nagy erénye, hogy a szerkesztő bőven merített a rokon népek mitológiájának tárgyi és ábrázolásbeli dokumentumait elemző cikkekből. A magyar olvasó előtt alig ismert urali sziklarajzokat CSERNYECOV, a nyugat-szibériai őskori szoborművészetet MOSINSZKAJA tárgyalja. Említhetjük itt is GRIBOVA imént idézett tanulmányát és ZELENYINnek az *ongonok*ról írt klasszikus művéből közölt részletet. Végül utalhatunk RUGYENKO egy későbbi fejezetben következő dolgozatára, amely az osztjákok és vogulok rajzművészetéről szól. A hitvilág grafikus ábrázolása és plasztikus tárgyai jól érzékeltetik a mitológiák összetett jellegét.

A kötet további anyagát — három fejezetben tagolva — népenként csoportosították, az egyes írások egy-egy nép mitológiáját, illetve annak valamely részletét mutatják be. E téren a szerkesztőnek bizonyára „mindössze" az anyagbőség okozott gondot, „csak" a terjedelem adta lehetőségekkel kellett a bő szakirodalmat egyeztetni. Az *Észtek, finnek, lappok* egységben O. LOORITS, Lauri HONKO, Johan TURI és E. REUTERSKIÖD leírásait találhatjuk. Érdemes kiemelnünk a két utóbbi szerző munkáit, akik a nálunk ismeretlen lapp hitvilágról szólnak. *A permi és a volgai finnugor népek* cím alatt először I. Ny. SZMIRNOVnak a permjákok és a cseremiszek hiedelmeiről írott egy-egy munkája olvasható. Ezeket követően Ivar PAULSON és M. MARKELOV cikkei sorakoznak, az ősök kultuszáról, illetve a temetési szokásokról és a halottkultuszról. A negyedik nagy egységbe kerültek — kissé érthetetlen logikával — egymás mellé az *Obi-ugorok és szamojédok* vallásáról szóló tanulmányok: az első csoportra vonatkozóan egy részlet K. F. KARJALAINEN nagy művéből és Sz. I. RUGYENKO már említett cikke. T. LEHTISALO munkája a jurák-szamojéd mitológia vázlatát adja, s végül Ivar PAULSON több népet érintő feldolgozásában az észak-eurázsiai háziszellemekről kapunk képet. Mint látható, az egyes tanulmá-

nyok viszonylag teljességgel bemutatják az — uráli keretekben elhelyezett — rokon népek mitológiáját. A válogatás egységesnek mondható, így néhány klasszikus szerző hiányát (Haavio, Harva, Kannisto stb.), a terjedelemmel arányos, jól megválasztott s nehezen hozzáférhető fordítások hamar feledtetik.

Végül szeretném megemlíteni, hogy a szerkesztői bevezetőben feltétlenül hangsúlyosabban kellett volna megfogalmazni az összehasonlító kutatásokkal kapcsolatos tudományos álláspontot. Lévén, hogy a kötet az érdeklődő szélesebb olvasóközönségnek készült, a komparatisztikát hangsúlyozó, ám helyenként — érthetően — óvatos fogalmazás talán kissé homályban hagyja az összevetés miként jét. Természetesen erről maguk a tanulmányok is többhelyütt, legalább az anyag bemutatásával vallanak. Mint a bevezetőben olvashatjuk, a rokon népek kötetbeli anyaga „legalábbis tipológiai párhuzamként" (14. l.) a magyar néphit értelmezéséhez is hozzájárulhat (15. l.). Nem ártott volna az ilyen tipológiai párhuzamokról (jellegükről, érvényességükről stb.) némi szót ejteni, szólni pl. arról, hogy az összehasonlítást többnyire nemcsak egyes motívumok, részletek tekintetében lehet/érdemes eredményesen folytatni, s hogy a mai (de még a közelmúlt) magyar néphite *sem* volt olyan, mint ami a bemutatott szövegekből kirajzolódik, és így tovább. A szakember számára ezen evidenciák szélesebb körben a kellő óvatosság szükségességére hívhatják fel a figyelmet, hisz nap mint nap tapasztaljuk, hogy az összehasonlítás módszere még nem jelent „önmagától" tudományos eljárást és eredményt.

Örömmel vesszük, hogy a hazai könyvkiadásban lehetőség nyílt a rokonnépek hitvilágát tárgyaló *önálló* kötet megjelentetésére. Örömünk csak fokozódik a kiadás gondossága láttán; s ha a kiadó a források, képek és az irodalom jegyzékei, a népnevek és nyelvek ismertetője mellett még egy tárgymutatóra is vállalkozott volna, örömünk akár határtalan is lehetne.

Bandić, Dušan: Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba. (A tabu a hagyományos szerb műveltségben.) BIGZ, Biblioteka XX. vek 47. Beograd, 1980. 411 l.

Jung Károly

Dušan Bandić a szerb etnológusok fiatalabb nemzedékéhez tartozik, a belgrádi Bölcsészettudományi Kar docense, a Szerb Etnológiai Társaság elnöke. Vallástörténeti kutatásokkal foglalkozik, elsősorban is a délszláv népi vallásossággal és ősvallással kapcsolatos dolgozatai keltettek feltűnést. Most megjelent könyvének jelentősége egyrészt abban van, hogy a tabu problémáját a hagyományos szerb népélet és népi műveltség egészében vizsgálja, másrészt pedig abban, hogy magát a tabu kategóriáját is komplex jelenségként kezelve alapvető ősvallási és társadalmi vonatkozásait egyaránt elemzi.

Könyve sokkal többet nyújt, mint szikárrá egyszerűsített tartalommutatója ígéri. Gerincét négy nagy fejezet alkotja, amelyben Bandić a hagyományos szerb műveltség négy nagy területén vizsgálja a tabu ősvallási és szociális vonatkozásait. Ezek a következők: az emberi életciklus két nagy pillanatának, a születésnek és a halálnak, mint kritikus átmeneti fázisnak tabu-rendszere; az egyén és a közösség, valamint a természet közötti viszonyt szabályozó tabuk rendszere; a földművelés és egyáltalán a mezőgazdasági munka egyes folyamatait és rítusait befolyásoló tabuk rendszere, végül a negyedik elemző fejezet, amelyben a közösség egyes tagjai közötti viselkedésmód, magatartás és viszony tilalomrendszerei szerepelnek.

A nyitó fejezetben a szerző a tabu fogalmát ismerteti, majd tudománytörténeti szemle keretében tekinti át a vonatkozó elméleteket. A maga tágabban értelmezett tabufelfogását így fogalmazza meg: „A tabu fogalmán azokat a negatív rendelkezéseket fogjuk érteni, amelyekkel az ember a ‚természetfeletti' iránti viszonyát szabályozza, ideértve a ‚természetfeletti' minden megnyilvánulási formáját, a lélek- és manaképzetektől egészen az istenképzetekig." Bandić szerint az eredeti animisztikus tabu-rendszer napjainkig kimutatható a szerb tradícióban, azzal természetesen, hogy közbeeső vallástörténeti fázisok kimutatható nyomokat hagytak rajta. A tabu átalakulását három vallástörténeti fázissal magyarázza, jelesen a teizálódással, a krisztianizálódással és az ateizációval.

Bandić témaválasztása bizonyos tekintetben nemzetközi szempontból is úttörő: amellett, hogy a délszláv etnológiában érintetlen területet tár föl, olyan etnikum tabu-rendszereit vizsgálja, amely ilyen szempontból eddig kiesett a vizsgálódások köréből. Az eddigi kutatók ugyanis csupán az úgynevezett természeti népek vagy csoportok tabuit

vizsgálták. Ha szerencsés választásnak tartható egy közeg néprajzi vizsgálódás szempontjából, akkor BANDIĆé az, ugyanis ennek az etnikumnak vannak olyan rétegei, amelyek a közelmúltban is megőrizték azokat a hagyományokat (például a törzsi szervezet nyomait, a nagycsaládi élet- és szokásmódot), amelyek a tabuk, illetőleg a tabu-rendszerek továbbélése szempontjából elemi fontosságúak voltak. Itt kell utalnunk a szerző által felhordott illusztratív és bizonyító népi műveltséganyag tágabb földrajzi határaira: bár a könyv, címe szerint, a tabut a szerbek hagyományos népi kultúrájában tárgyalja, sokszor nem csak a régebbi és recens szerb anyagból merít. Gyakran illusztrál egy-egy hagyományos tilalmi kört nem szerb, de mindig délszláv gyűjtéssel. Példái között horvát, macedón, Crna Gora-i (montenegrói), muzulmán és szlovén adatok is olvashatók, azzal a meggondolással, hogy „a szerb tilalmak nagyrészt azonosak a tágabb értelemben vett déli szláv etnikai terület tilalmaival". Módszerének igazolására azt is felhozza, hogy a más déli szláv adatok sok esetben teljesebbb formában kerültek feljegyzésre mint a szerb adatok, ennélfogva ezek nemcsak hogy kiegészítik a szerb adatokat, hanem inkább alkalmasak a tudományos interpretációra. Mindebből az következik, hogy BANDIĆ könyve — közvetve — tulajdonképpen a délszlávság népi műveltségében érvényes tabu-modellek áttekintése szempontjából is jelentőséggel bír.

A születés és a halál tabuival foglalkozó fejezet különös módon tarthat igényt az egybevető etnológiai kutatás művelőinek figyelmére. Nyilvánvalóan elsősorban a szláv komparatív etnológiai kutatás veszi majd nagy hasznát, s persze az indoeurópai is. Emellett a magyar (és jugoszláviai magyar) kutatóknak ajánlható a figyelmébe. E könyv ugyanis nagyon jó következtetések levonására ad alkalmat azok számára, akik valamelyest járatosak a magyar hagyományos szellemi műveltség világában. Arra többek között, hogy RÓHEIM Géza hatodfél évtizeddel ezelőtti illúzióromboló megállapításaival jó lenne a magyar egybevető etnológiának érdemben foglalkoznia. Az összefüggések elkerülhetetlenül kockázatos szimplifikálásával ugyanis újra kell hangsúlyozni a szakmában nem ismeretlen tételt, hogy a magyar néphagyomány és hiedelemvilág talán még az illúziómentesen gondolkodók megállapításain is túlmenően sokkal nagyobb mértékben része az egyetemes európai (indoeurópai) tradíciónak, mint hittük volna. Elég itt utalni az említett fejezetre, és egybevetni a legfrissebb magyar feldolgozásokkal. Akkor derülne ki, hogy a magyar anyag vitathatatlan keleti jellegű elemei és mitológémái mellett, rendszerét és modelljeit tekintve, európai. S hogy a déli szláv anyag milyen nagy mértékben identikus a magyarral, azt az elvégzendő egybevetésen kívül a már jól ismert művelődés- és nyelvtörténeti adatok is támogathatják. Nem lehet eléggé sajnálni, hogy magyar vagy délszláv részről máig késnek az ilyen jellegű vizsgálatok.

BANDIĆ könyve a nagyon izgalmas további fejezetek után összefoglalással és a vonatkozó irodalom jegyzékével zárul. A jegyzék 335 munkát sorol föl. A mű egyéb erényei mellett ez a bibliográfia is fontos, mert nemcsak a tabuval kapcsolatba hozható műveket sorolja föl, hanem tulajdonképpen megalkotja a szerb (és közvetve a délszláv) ősvallás és szokás-, valamint hiedelemvilág legfrissebb és legalaposabb könyvészetét. Csak sajnálni lehet, hogy a műben a jegyzetelés és a hivatkozások minimális teret kaptak; ez nyilvánvalóan a kiadási lehetőségek szabta határok miatt van így. (Az első jugoszláviai ismertetések a megjelenés puszta tényét is rendhagyónak és fontosnak tartják.) A hivatkozás a könyvben utalószámos módszerrel történik, legfeljebb lapszámmal, idézésre alig nyílott lehetőség. Bizonyára nem tévedünk, ha megállapítjuk: a szerb és egyben a jugoszláv etnológia olyan művel gazdagodott, amelyet a néprajzkutatók a jövőben megkerülhetetlen alapműként fognak használni és emlegetni. BANDIĆ könyve az olyan szintézisek sorába tartozik, mint Sima TROJANOVIĆ tűzről szóló monográfiája (*Vatra u običajima i životu srpskog naroda*. Beograd, 1930) vagy Tihomir DJORDJEVIĆ összegezése a szemmel verésről (*Zle oči u verovanju Južnih Slavena*. Beograd, 1938).

Zoltán: A Teknyőkaparó. Csongrád megyei könyvtári füzetek 13. Szeged, 1980. 85 l.

Niedermüller Péter

Az emberi élet talán soha nem volt annyira jövőre orientált, mint éppen napjainkban. A mai, modern városokban élő ember egyik legnagyobb problémáját a holnap, közelebbi és távolabbi jövője jelenti. Ennek a ténynek az árnyékában hajlandók vagyunk megfeledkezni arról, hogy minden korban, minden társadalmi közösségben megfigyelhető valamiféle törekvés a jövő megismerésére, sőt befolyásolására. Ennek az annyira emberi

tulajdonságnak az inkább a múlt felé forduló paraszti közösségekben megfigyelhető érdekes példáit sorakoztatta fel legújabb könyvében Polner Zoltán.

A szerző Szeged környéki, Csongrád megyei folklórgyűjtései során szinte véletlenül figyelt fel azokra az egyre szaporodó adatokra, amelyek egy hajdan élt jós tevékenységére vonatkoztak. Az elbeszélések, a hosszabb-rövidebb történetek egy különös tehetségű emberről szóltak, aki talán a XVIII., talán a XIX. században élt és jövendölt, de igazi nevét, foglalkozását, hovatartozását ma már senki sem ismeri. A leggyakrabban *Teknyőkaparónak* nevezett férfi jóslatai gyakorlatilag az emberi élet minden területére kiterjedtek (technikai haladás, új találmányok, erkölcs, hatalom, életmód stb.), a mai közösségekben megőrződött jóslatai azonban leginkább vallási jellegűek. A Szeged környéki tanyák népének emlékezetében elsősorban a világ végét, az emberi életet örökre elpusztító utolsó „nagy csatát", a „fekete sereg" iszonyú pusztításait megfestő, helyenként a Jelenések Könyve apokaliptikus képeihez hasonló jövendölései maradtak fenn. Ezeknek a történeteknek — közvetlen tartalmukon túl — volt egy közvetett funkciója is, ami nagyban elősegítette a jövendöléseknek a népi emlékezetben való több évszázados rögződését. A „jóslatok" szabályozták, irányították és ellenőrizték a közösség erkölcsi életét, mégpedig egy olyan időszakban, amikor a korábbi szabályok és normák érvényüket vesztették, s a paraszti közösségek életében alapvető gazdasági-társadalmi változások indultak meg. Ez a történeti korszak nagyjából a századfordulóval veszi kezdetét, s ebben az időszakban a *Teknyőkaparó* történetei, illetve az azokban rejlő bizonytalanság, félelem és fenyegetés az adott terület paraszti közössége számára — más intézmények és lehetőségek híján — szinte az egyetlen szabályozóeszközt jelentették.

A kötet még egy nagyon fontos tanulsággal szolgál. Az egyes szövegek számos jó példáját mutatják a különböző jellegű hiedelemelemek kontaminálódásának, s általában a hiedelemelemek variabilitásának. Egy különleges tulajdonságokkal bíró ember, akit tulajdonképpen senki sem ismert — noha talán valóban létező ember volt — ezekben a szövegekben hol táltosként, hol valamiféle természetfeletti lényként, boszorkányként, garabonciásként jelenik meg. A szövegek egy csoportja nem is a jövendölésekkel, hanem magával a *Teknyőkaparóval*, magával az alakkal foglalkozik. Mindez arra utal, hogy a bizonytalan hovatartozású, különleges tulajdonságokkal felruházott alak és különös, apokaliptikus jellegű szövegei együtt alkották a *Teknyőkaparó* névvel jelzett jelenséget.

Polner Zoltán rövid, mértéktartó, de nagyon szabatos bevezetőjében értelmezi ennek a jelenségnek a legfontosabb összetevőit, néprajzi, folklorisztikai és pszichológiai távlatait. A szövegek pedig folklorisztikai értékükön és érdekességükön túl a mai ember számára is elgondolkodtatóak, felkavaróak, s így a kötet joggal tarthat igényt a szélesebb körű érdeklődésre is.

Bartha Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Studia folkloristica et ethnographica 5. Debrecen, 1980. 130 l.

Tüskés Gábor

A népi vallásosság kutatása Magyarországon mind az etnográfiának, mind az egyházi tudományoknak még ma is mostohagyermeke. A magyar néprajztudomány sajátos tudománytörténeti fejlődése miatt nálunk nem alakult ki az az önálló tudományág, amit a német kutatás a „religiöse Volkskunde" címszó alatt foglal össze, s amelynek tárgyát francia területen a „spiritualité populaire", „piété populaire" kifejezések jelölik. Ennek elsősorban az az oka, hogy amikor a magyar etnográfusok megkezdték a népi kultúra feltárását, figyelmük elsősorban a „legeredetibbnek", „legsajátosabban magyarnak" tartott jelenségek felé irányult. Eközben a népi kultúra más területei — elsősorban azok, amelyek annak idején polgáriasnak, városiasnak tűntek — jóval kevesebb figyelemben részesültek. Így szorult háttérbe — más területekkel együtt — a népi vallásosság jelenségeinek kutatása.

Ezért kelt még ma is meglepetést egy-egy ilyen jellegű munkának a megjelenése. Bartha Elek könyvében az Egres patak völgyében elzártan meghúzódó rutén településen, Komlóskán élő görög katolikus lakosság vallásos életének leírására vállalkozik. Munkájának fő célja „Komlóska bomlásnak indult, de még csaknem teljes vallásos hagyományanyagának feltárása, különös tekintettel azokra a tényezőkre, amelyek az emberi élet bármely területén a vallásra valamilyen hatással vannak, azt valamilyen módon befolyásolják, köztük olyanokra is, amelyek szerepe már nem, vagy alig érvényesül, de századunk elején még eleven tényezők voltak".

A könyv szerkezete jól tükrözi, hogy a népi vallásosság megnyilvánulásainak sokfélesége, az alapformák és a hagyományképző történeti változások széles skálája nehezen foglalható rendszerbe. Az ilyen leírásokban jól bevált tagolás helyett (szent helyek, szent idők, szent cselekmények) a szerző egy újszerű, differenciáltabb csoportosítást követ. Mindenekelőtt a bevezető fejezetben a magyar vallási néprajz tudománytörténetének első, de eléggé elnagyolt áttekintését adja. Ezen belül kitér néhány terminológiai, módszertani kérdésre is, majd a külföldi és a hazai szakirodalomból vett néhány ide vonatkozó elképzelés szembesítésével kísérletet tesz a népi vallásosság körébe tartozó jelenségek körülhatárolására. Az ezt követő nyolc fejezet tartalmazza a választott faluban megtalálható vallásos jelenségek részletes leírását. Ezek sorrendben a következők: *Vallás és környezet: Vallásos alkalmak; A hétköznapi élet vallásossága; A szentségek és az emberi élet fordulóinak vallásos vonatkozásai; Szentelmények; Vallásos képzetek; Az egyház a falu közösségében; A hitélet változása a felszabadulás után.*

Az egymást itt-ott átfedő fejezetek elején általában több utalás található az éppen tárgyalt témára vonatkozó európai és magyar szakirodalomra, s csak ezek után következik a komlóskai adatok felvonultatása. A szakirodalomra vonatkozó hivatkozások azonban megmaradnak az utalások szintjén, s elég kevéssé látszanak beépülni magukba a leírásokba. Másrészt a leírások is néha eléggé általános jellegűek; a konkrét példák helyettesítése elvont megállapításokkal kevésbé teszi érzékelhetővé a szóban forgó jelenségeket. Bár a szerző szándéka szerint csupán a jelen és az emlékezettel elérhető közelmúlt vallásosságát vizsgálja, nagyon hiányzik a kötetből a vallásos élet, a vallásgyakorlat — nyilván már csak írásos forrásokból rekonstruálható — történeti alakulásának háttérszerű megrajzolása. A könnyebb összehasonlítás kedvéért itt-ott nem ártott volna jelezni a sajátosan helyi megnyilvánulásokat, a görög katolikus vallásosság speciális vonásait sem.

Bálint Sándor halálával — aki egyébként ezt a kötetet is lektorálta — nyilvánvalóan új szakasz kezdődik a népi vallásosság kutatásában. Elérkezett a visszatekintésnek, a részletkutatások összegzésének, s ugyanakkor az új kérdések körültekintő fölvetésének, az új utak óvatos kijelölésének az ideje. Ebbe a folyamatba illeszkedik Bartha Elek könyve, amely máris figyelemre méltó továbblépést jelent, s jó mintául szolgál a falvak vallásos életének monografikus feltárásához.

Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Szerkesztette Mezey László. Hungaria Sacra 1. Szent István Társulat. Budapest, 1980. 246 l., XIII színes és 66 fekete-fehér fénykép.

Tüskés Gábor

Új egyháztörténeti sorozatot indított útjára a budapesti Szent István Társulat. A sorozat a számos hasonló európai egyháztörténeti kiadvány közül az Italia Sacra című, évtizedes múltra visszatekintő olasz vállalkozást tekinti mintaképének, egyrészt mivel műfaja nem kötött: egyaránt helyet kapnak majd benne tanulmánykötetek, monográfiák, forrásközlések és forrássorozatok, másrészt mivel meg akarja őrizni a nyitottságot a múltat feltáró különböző tudományágak felé. Célja — mint az Előszóban olvassuk — „a magyar egyház történetének, mint a magyar történelem szerves részének tényszerű feltárása, megismertetése, egy majdani nagy összefoglalás előkészítése érdekében".

A beköszöntőnek szánt kötet tizenegy rövidebb-hosszabb tanulmányt tartalmaz a Szent László király alakja és kora körül folyó kutatások újabb eredményeiből. Mezey Lászlót, a kötet összeállítóját az a felismerés vezette, hogy a kérdéskör minél teljesebb megragadásához interdiszciplináris tájékozódásra, műhelymunkára van szükség. Az egyes szakemberek — a történész, a filológus, a művészettörténész, a néprajzkutató és a liturgiatörténész — a szomszédos területek feltérképezésével, az eddig jórészt különállóan kezelt kutatási ágak széles látókörű összekapcsolásával bizonyítják az ilyen munkamódszer gyümölcsözőségét.

A kötet tanulmányai jól körülhatárolható csoportokba oszthatók. Mindjárt a kötet elején olvasható Vargyas Lajos tanulmánya, aki a Szent László legenda szövege és képi ábrázolása közti eltérésekből kiindulva — jórészt korábbi kutatásainak összefoglalásaként — a legenda jeleneteivel összevethető keleti párhuzamok (képzőművészeti és hősepika-béli példák) alapján honfoglalás előtti nyomokat mutat ki a középkori Szent László-hagyományban. A pogány kori elemek továbbélése jól mutatja egyrészt a pogány és keresztény világ lassú kibékülését, másrészt azt a tudatos egyházi hagyományátalakító munkát, amely az egyházi szempontból nem kívánatos elemeket is tartalmazó Szent László-tisztelet befolyásolásával megvalósította annak keresztény átértelmezését.

Szerves egységet képez a kötet három irodalomtörténeti-filológiai megközelítésű tanulmánya. MEZEY László a korai László-irodalomban követi nyomon a szent király egyik egyik epitetonjának, az „athleta patriae"-nek a kialakulását. A széles filológiai alapvetésű dolgozat a klerikusok irodalmi műveltségének és alkotóképességének elemzésével a László egyéniségét bemutató irodalmi szövegek forrásait s azok lehetséges európai párhuzamait vonultatja föl. Eközben kibontakozik előttünk az a folyamat, amelynek során a történeti László-kép a kor szemléletének és a legendaszerkesztés törvényszerűségeinek megfelelően trópus lesz. MEZEY László behatol a legendában tükröződő történeti tudatba, s munkája nyomán magyar példán szemléltetve először látjuk a maga teljességében azt az átalakulást, amelyben a legenda toposzai kiragadják ugyan a szent alakját történetiségéből és a típushoz, a „tropologikusan felfogott irodalmi alakhoz" közelítik, de az így is történeti térben helyezkedik el, egy egész kort reprezentál. A tanulmány második része azt vizsgálja, hogy a legendából megismert László-kép milyen gondolati egységben jelenik meg a liturgikus költészetben. FODOR Adrienne tanulmánya a László-legenda továbbélését követi nyomon a XV—XVI. századi magyarországi breviáriumokban, s ezzel a forráskutatás figyelmét a legendavariánsokra irányítja. A szerző három különböző legendaváltozatot különít el, s feltárja azokat a szempontokat, amelyek szerint a különböző szerzetesrendi breviáriumok ugyanazt a legendaszöveget kivonatolták. Így például míg a bencés breviáriumok a rendi szemléletnek megfelelően erőskezű lovagkirálynak ábrázolják Lászlót, addig a pálosok László életének misztikus vonásait (az imádkozó, böjtölő, önmagát sanyargató, extázisba eső királyt), a vele történt csodákat hangsúlyozzák. MADAS Edit az Érdy-kódex László-napi beszédének forrásait kutatva elsősorban TEMESVÁRI Pelbárt idevonatkozó sermo-ját elemzi, s a kettő összehasonlításából a két szerző egymástól eltérő szemléletmódjára, szerkesztési gyakorlatára, a beszédek idézetanyagából pedig a szerzők forrásismeretére, forráshasználatára következtet.

A kötet két, szorosabb értelemben vett történelmi tárgyú tanulmánya a XI—XII. század jogi, egyházjogi kérdéseire irányítja a figyelmet. KUMOROVITZ L. Bernát a zsidók és a keresztények által kötött adásvételnél használatos speciális szerződésformára, a cartula sigillata-ra vonatkozó — ma már nehezen hozzáférhető — korábbi kutatási eredményeit fogalmazta újra a kötet számára. GERICS József a kerlési csata istenítéletté nyilvánításának történetét vizsgálva fontos összefüggéseket világít meg a László-kori politikai, egyházi és jogi ideológia terén. A magyarországi eseményeket a szerző az európai történések háttere elé állítja, s ennek során egyrészt elemzi a csatának mint istenítéletnek a helyét a kor gondolatvilágában, másrészt megmutatja, hogyan reagáltak az istenítéleteszme nyomán támadt külföldi igényekre Szent László idejében itthon és külföldön egyaránt. TÖRÖK József liturgiatörténeti tanulmánya László szenttéavatásától 1628-ig, az önálló római—magyar liturgia megszűnéséig kíséri figyelemmel Szent László liturgikus tiszteletének alakulását. A dolgozatból világossá válik, hogy — mivel László kortársaitól alig hallunk szentségére utaló megjegyzéseket — a legendairodalmon kívül elsősorban éppen a főként egyházi törekvésre bekövetkezett kanonizáció nyomán induló liturgikus tisztelet stabilizáló ereje volt az alapja Szent László népi kultuszának.

A kötet utolsó egységében négy művészettörténeti tanulmány a Szent Lászlóhoz különböző módon kapcsolható képzőművészeti ábrázolásokkal foglalkozik. LUKÁCS Zsuzsa a László-legendának a középkori magyar falképfestészetben található ábrázolásait elemzi, de a tanulmány adattárában a falképek helységek szerinti leírásán és térképre vetítésén kívül a legenda más műfajbéli (miniatúra, fametszet) megjelenését is részletesen felsorolja. A László-legenda az egyetlen olyan középkori falképciklus, melynek ikonográfiája csak áttételesen kapcsolódik az Európában elterjedt legendaábrázolásokhoz, ezért a szerző fő célja az ikonográfiai típusok alapján a bennük egymásra rétegzett hagyományok különválasztása és együttes vizsgálata. A legenda és a falképciklusok László-képének végső összevetéséből kitűnik, hogy míg az irodalmi László-ábrázolás elsősorban Lászlónak, a szent királynak a bemutatására és ünnepeltetésére törekszik, addig a népi emlékezet és a középkori művészet inkább a harcos, a mindig győztes vezér alakját, László védő, védszent mivoltát hangsúlyozza. MAROSI Ernő a magyarországi művészettörténet számára eddig jórészt megfoghatatlan László-kori művészet jellemzésére vállalkozik néhány jelentősebb emlékcsoport alapján. Kutatásainak egyik fő eredménye, hogy ezentúl a korai XII. századi művészet kialakulásának „forrásaiként fokozott mértékben jönnek számításba olyan közép-európai kapcsolatok, amelyek megalapozásához László poltikájának, az életrajzai által is kiemelt külpolitikai tekintélyének nagy szerepe lehetett". H. KOLBA Judit a középkori ötvösművészet alkotásain (érmek, ereklyetartó, kelyhek, monstrancia) vizsgálja László alakjának megjelenését, s arra a következtetésre jut, hogy a maguk területén ezek az emlékek is jelentős mértékben hozzájárultak — elsősorban a lovagkirály ábrázolá-

sával — a szent tiszteletének terjesztéséhez és ébrentartásához. A kötetzáró tanulmányban Wehli Tünde II. Komnénosz János konstantinápolyi uralkodónak és a bizánci trónra kerülő Árpád-házi hercegnőnek, Piroska-Eirénének — László király árvájának — ábrázolását elemzi a konstantinápolyi Hagia Sophia székesegyház fogadalmi mozaikképe alapján.

A középkori magyar egyháztörténet közismerten elmaradott kutatásának e kötet megjelenése után számolnia kell a felismeréssel, hogy az egyháztörténettel foglalkozók eddig jórészt az egyház külső fejlődésére figyeltek, s az egyházi szervezet kapcsolata a hívekkel, a vallásosság története, a megélt vallásosság vizsgálata szinte teljesen figyelmen kívül maradt. Ennek feltárása azonban talán már nem is annyira az egyháztörténeti irodalomra, mint inkább a vallási néprajzra tartozik. Éppen ezen a területen tartalmaz az eddigi László-kori szakirodalomhoz képest új és értékes következtetéseket a kötet, s ezzel számos tanulságot szolgáltat a középkori népi és hivatalos vallásosság majdan megírandó társadalomtörténetéhez.

Humanitas religiosa – Festschrift für Haralds Biezais zu seinem 70. Geburtstag — dargebracht von Freunden und Kollegen. Almqvist & Wiksell. Uppsala, 1979. xii + 316 l.

Voigt Vilmos

A lett lutheránus teológus majd ötven évvel ezelőtt irodalmi művekkel jelentkezett, csakhamar vallástudományi munkákkal kezdett foglalkozni. 1939-ben készítette el disszertációját a vallásetika témaköréből. A háború alatt is folytatta munkáit, 1945 óta pedig Svédországban publikált. Nézeteit egy sokat idézett munka *Kristiānisms, nacionālisms, humānisms* (København, 1953) foglalja össze a leginkább. Filozófiatörténeti, művelődéstörténeti és egyháztörténeti érdeklődése vezette a balti folklorisztika, pontosabban a balti vallástörténet területére. A forrásokat közlő kötetnyi tanulmánya (1954) óta vallástudományi doktori disszertációja *(Die Hauptgöttinnen der alten Letten)*, lett mitológiai szótára, több monografikus feldolgozása jelent meg, sok-sok cikkét közölték lett és más orgánumok. Évekig ő volt a turkui svéd egyetem vallástudományi intézetének és könyvtárának *(Donnerska Institutet)* professzori rangú igazgatója, neki köszönhető, hogy a rendezvények anyaga *(Scripta Instituti Donneriani Aboensis)* mintaszerű formában és gyorsasággal megjelent. Hetvenedik születésnapján a skandináviai vallástudományi iskola egyik legkiválóbb tagjának kijáró tisztelettel köszöntötték kollégái és barátai ez ünnepi kiadvánnyal. A kötet végén olvasható Biezais bibliográfiája (mintegy 400 tétel), mintegy 30 tanulmány pedig a vallástudomány témáival foglalkozik. Meglepő, hogy ezek közül kevés érint balti filológiai kérdéseket, inkább a vallási szimbólumok filológiai és történeti magyarázatait kísérlik meg. Így folytatásai a *Donner-intézet*ben rendezett szimpoziónnak (1977.), amelynek anyagát éppen Biezais adta ki *Religious Symbols and Their Functions* címmel. Pontosabban fogalmazva, a *Scripta* X. kötete hozta Biezais vagy harminclapos alapvető tanulmányát a vallásos szimbolika alapkérdéseiről, ezt az ünnepi kiadvány nem közölte újra. Az ez után következő 14 cikk viszont az új kiadványban voltaképpen utánnyomat, és a különben emiatt kétszer (!) kiszedett 177. lap után jövő 12 újabb tanulmány (a 294. lapig) az eredeti anyag. Ebben a régi vallások több szemantikai problémája kerül tárgyalásra.

Végtére is azt mondhatjuk, szerencsés dolog volt, hogy Biezais professzor a lett evangélikus egyház etikai kérdései mellé a balti folklorisztikai vallástörténet, majd a skandináviai vallásfenomenológia egyik legjobb szakértőjévé lett. A még gazdagodó életpálya biztosan újabb összefoglalásokat is hoz még, amelyhez ez ünnepi kiadvány alkalmából is gratulálhatunk.

Davidson, H. R. Ellis (ed.): The Journey to the Other World. (Mistletoe Books No. 2.) Folklore Society, Brewer D. S. Ltd., Roman és Littlefield. Cambridge, 1975. II + 149 l.

Sámuel Nikolett

1971-ben az angol exeteri egyetemen, a történettudományi tanszék és a London Folklore Society rendezésében konferencián vitatták meg a „túlvilági utazás" témáját. Ezeket a sok irodalmi és folklór műfajban megjelenő történeteket különböző források

alapján, sokféle szempontból vizsgálták, a DAVIDSON-szerkesztette könyv ezeket az előadásokat teszi közzé.

PORTER, J. R., az exeteri egyetem teológiai fakultásának vezetője, Mohamed útját a Paradicsomba Ibn Izsák (702—768) elbeszéléséből veszi, mert ez korábbi, mint a Korán, a kor hagyományaira több adatot tartalmaz. Ezeket veti egybe a sámán-utazások jellegzetességeivel, majd kimondja, hogy a sámánságra felkészítés mozzanatai szerepeltek Mohamed apostoli kiválasztásakor.

BOYLE, A. J., a manchesteri egyetemen a perzsa tanszék professzora, a XIII. századi mongolok temetkezési szokásai alapján ismertette hitüket a túlvilágról. Ehhez, az ásatásokon kívül, anyagot szolgáltatott a ferences de Plano Carpini János 1246-os mongóliai útleírása, Marco Polo beszámolója és korabeli követi jelentések. A XIII. században a mongolokra még alig hatott a kereszténység és mohamedanizmus, ezért akkori felfogásuk valószínűleg jellemzi az iszlám előtti török, sőt az indo-európai népek háromezer évvel ezelőtti hitét is.

BLACKER, Carmen (Cambridge), a túlvilági út japán elbeszéléseit összefoglalva megállapítja, hogy az „utazás" rendszerint aszkéta buddhista papokhoz kapcsolódik, és részben hivatásuk felismerésekor következik be, másrészt gyermekek „utaznak", amikor mitikus lények rabolják el őket. Az előbbi két csoportja: *a)* akik akaratuk ellenére kerülnek a túlvilágra és *b)* akik tudatosan készülnek aszkéta életmódra, s az útszakasznak megfelelő aszkétikus gyakorlatokat végeznek. Ekkor a jelölt „nem hagyja el a földet", hanem a közvetlen környezetbe vetül a túlvilág egy-egy állomásának képe. Az elbeszélések részben vallásos tanulságot sejtetnek, részben „igaz történetek" és a XIII. és XIV. századi elbeszélésekben éppúgy fellelhetők, mint a mai folklór anyagban, bár manapság a hivatásra felkészítő utazások történetei megfogyatkoztak.

DAVIDSON, H. R. E., a Folklór Társaság elnöke, a holtak hajójáról írva a hajóba-, csónakba-temetés szokását Borneótól, Szumátrától Skandináviáig, s időben a bronzkortól s a fáraók korától a Vikingekig vizsgálja.

BROWN, Th. az exeteri egyetem történettudományi tanszékéről, vizsgálja a földrajzi helyeket, hová a néphit az alvilág vagy túlvilág bejáratát helyezi, a túlvilágra vezető „földrajzi" útvonalat európai, főleg a brit szigetvilág folklórjából írja le, s ehhez az irodalom nyújtotta anyagot is elemzi.

WARING, E. a bristoli egyetemen filozófiát tanít. Előadásában a brit szigeteken élő „kísértet hintó" hiedelmét elemezve megállapítja, hogy az helyhez, — leginkább udvarházhoz — kötött, s a jelenséghez legtöbbször kapcsolódik az alvilág képzete.

BISHOP, J. G. a hős alvilágra-szállását, katabázisát vizsgálja Heraklésztől Artusz királyig. Szerinte e mitikus szimbólumok olyan képzeletbeli teret jelentenek, hol az egyén éppúgy, mint a társadalmak, reményeiket, félelmeiket, tudatosan elrendezhetik. Hatását láthatjuk, ha összehasonlítjuk Vergilius vagy Dante világát napjaink zavartan hallgató, a halált tabuként kezelő angol középosztályával.

STUBBS, H. W. szerint az alvilágba jutás máig népszerű, filmekben, tv-játékokban, kalandregényekben. Ezt nemcsak a klasszikus vagy a klasszikussá vált folklórirodalom bizonyítja Child Haroldtól a Grál-legendáig, Spenser és Rabelais alakjain át a dickensi hősökig, hanem Conan Doyle, Wells és mostanában pl. Wheatley meg Beynon művei.

Sajnos úgy tűnik, hogy az előadások közül nem mindegyik jelent meg. Noha a tárgykör igényelné, hiányérzettel vehető tudomásul, hogy dr. HOBSON gyakorló pszichiáter vitát kavaró előadását nem közölték.

Az egyes tanulmányok végén irodalom — ahol pedig szükséges — bőséges idézetek egészítik ki az anyagot.

Hazai szemmel a sámánizmus, a táltosfiú, az elrejtőzés és a tudós-kocsis témaköréhez találunk adatokat.

Utunk évkönyv 80. Intreprinderea Poligrafică. Cluj, 1979. 327 l., 13 színes, 1 fekete-fehér tábla; 9 szövegközti fénykép (9 fekete-fehér, 24 színes reklámokat tartalmazó lap).

Banó István

Babonaellenes, de a dolgok legmélyén talán mégis babonás indíttatású, sajátos babona-monográfia, ill. babona-antológia lett az *Utunk* 1980-as Évkönyve. Ezt a furcsa ötletet — ahogy arra a kötetet bemutató írásában LÉTAY Lajos utal — az adta, hogy a mostani az *Utunk* tizenharmadik évkönyve.

A kötet minden írásának van valami köze a babonákhoz, hiedelmekhez, varázslatokhoz, még az év hónapjait tartalmazó lapokon található verseknek és magyar, román népköltészeti alkotásoknak és a kötet színes illusztrációinak is: templomi festett kazettáknak, nevető fejfáknak, népi freskónak, sárkányos jelenetet bemutató szőnyegnek; a maszkokat, farsangi figurákat, népies ihletésű faszobrokat ábrázoló szövegközti fényképeknek. A kötet kereteit is jellemző míves gondosság egészen különleges szövegegyüttest hozott létre. A kötetet néhány nagyon értékes néprajzi szakcikk vezeti be; ezeket a babonák sajátos búvópatak életét bemutató szépirodalmi írások követik, tarkítva egy-egy néprajzi forrásértékűnek is tartható publicisztikai írással.

A kötet bevezetőjéül szolgál Nagy Olga: *Gondolatok a „babonáról"* c. cikke (34—43. l.) Rámutat a babonák „előkelő származására", az emberi gondolkodás történetében betöltött fontos és polivalens szerepére: a tudományt, a vallást és a költészetet jelentették távoli őseink számára. A babonás hiedelmek „hamis" képzetei alkalmasak voltak ugyanis arra, hogy az ember összefüggéseket, törvényszerűségeket tételezzen fel és keressen a világ dolgaiban. Ugyanezek a tulajdonságai fokozatosan háttérbe is szorították a babonákat, a teljes megsemmisülés helyett azonban igen sokszor a beépülés lett a sorsuk; nemcsak a vallási képzetek közé, hanem sokszor még a tudomány területére is. A költészetben pedig mind a mai napig jelentős ihletői számos irodalmi alkotásnak. A babonák pszicho-szociális forrásai — figyelmeztet Nagy Olga — még ma sem apadtak ki egészen: mindennapjainkat még ma is átszövik a babonák (négylevelű lóhere reklámokon, „lekopogom", „ne fesd az ördögöt a falra!" stb.). Úgy látszik, továbbra is együtt kell élnünk a babonákkal; erre fel is kell készülnünk.

Faragó József: *Hiedelemmondák és hiedelemellenes történetek a folklórban* c. cikkében (44—47. l.) az 1960-as évek végén Brassó megyében gyűjtött 3 hiedelemellenes történetet közöl. Megpróbálja megadni műfaji definíciójukat is: az „igaz történetekhez" sorolhatók, azoktól azonban abban térnek el, hogy a történet csattanója „leleplezi" a hiedelmet.

Kiss András: *„Tudósítás 1803-ból a váltott gyermek elégetéséről"* c. munkájában (48—61. l.) egykori periratok alapján mutatja be, hogy 1803. július 3-án a Torda megyei Gyéres községben a váltott gyermek visszaváltatására irányuló, a megégetéssel fenyegető, azt mímelő eljárás során a saját praktikájában vakon bízó „babanás orvas" valóban a tüzes kemencébe vetett és megégetett egy szerencsétlen hathetes kislányt.

Az előbbiekből kibontakozó történet mai változataként fogható fel Molnos Lajos: *Sátán Istók története* c. (87—93. l.) riportszerűen megírt novellája.

A tudományos igényeket is kielégítő karcolat Dr. Vásárhelyi Géza: *A gyógyulás érdekében* c. írása (83—86. l.). Az orvos sokszor azáltal is elősegítheti betege gyógyulását, hogy alkalmazkodik az emberek többségének a tudatában meglevő hiedelmekhez (a receptírás és átadás rítusa, a napi *háromszori* orvosság-adagolás, a péntekre előírt gyümölcs és zöldségnap is). Beke György: *A hal csak előre tud úszni . . .* c. (103—110. l.) tárcájában azt mutatja be, hogy az egyes hiedelmek, szokások ma is alakulnak, sőt terjednek is, mint pl. a Bukarestben egymás mellett lakó, magyarok, székelyek, csángók stb. között. Szőcs István: *Három a babona* c. (154—160. l.) c. karcolata sajátos humorú írás arról, hogy ma is születnek, a legmodernebb eszközökhöz kötődő babonák (a porszívóhoz, a panelekből épült új lakásba való beköltözéshez stb.). Nemess László: *Zokni és pezsgősüveg* c. (173—179. l.) visszaemlékezéseiben ma is élő Fekete-tengeri tengerészbabonákat ismertet.

Sok szempontból nagyon érdekes Mikó Ervin: *Mítosz, művészet, tudomány* címen (193—202. l.) közölt riportja Vida Géza szobrászművésszel, aki szobrokban testesíti meg a gyűjtései során Máramarossziget környékén megismert babonás alakokat, mint a vad lány és férje, a bányászvédőszent: Varvara (Borbála), a bánya rossz szelleme: Vilva és e babonák éltetőit: bányászokat, parasztokat. Kóborlásai során felfedezett több bányászhiedelem alakot is, mint a halálfejű vájár, aki bányászéleteket követel; a bányapásztor, akinek a számára ott kell hagyni egy-egy falatot a magukkal vitt elemózsiából. Minden részletre kiterjedő pontossággal ismertet egy, ráolvasással és betegségűző eljárásokkal végrehajtott gyógyítást.

A kötet többi írása szépirodalmi eszközökkel mutatja be, hogy hogyan szőtték át a hiedelmek a régebbi korok emberének az életét. Más írások tréfásan, humorosan vagy éppen enyhe öngúnnyal számolnak be arról, hogy hogyan szövik be életünket még ma is a hiedelmek, ártatlan babonás szokások.

Ujváry Zoltán: Népszokások és színjátékok I. rész, Folklór és Etnográfia 2. Debrecen, 1979. 197 l.

Tátrai Zsuzsanna

A jegyzet a KLTE néprajzi előadásainak anyagához kapcsolódik. „Célom az, — írja a szerző — hogy a jegyzet az előadásokon elhangzott, a szemináriumokon tárgyalt szokáskutatási kérdésekhez, felvetett problémákhoz ismereteket, gondolatokat és bizonyos alapvető lexikális adatokat nyújtson." (3. o.)

E fenti célkitűzésnek messzemenően eleget tesz Ujváry Zoltán. A munka rendkívül sok információt ad, mind elméleti, mind a konkrét anyagközlés tekintetében, mind az európai, mind pedig a magyar szokásanyag és szokáskutatás bemutatásában. A szerző korábbi kutatásainak eredményeit, tanulmányaiban kiérlelt gondolatait összegezi tanítványainak.

A jegyzet első felében főként elméleti kérdéseket fejteget. A terminológiai kutatásai során kialakított „szokáselem", „funkcióelem", „funkcióátvitel" fogalmakat határozza meg, elemzi és példákkal illusztrálva mutatja be (*Szokásterminológiai kérdések* 5—14. o.). Az egyén szerepét a népszokások hagyományozódása, organizálása, új formák kialakítása tekintetében régóta vizsgálja a szerző. A szűk terjedelemhez alkalmazkodva ugyan, mégis bepillantást enged a nemzetközi és hazai kutatás eredményeibe, felhívja a figyelmet a téma sokféle irányú vizsgálatára, sőt néhány színjátékszerű népszokást szervező egyéniség bemutatásával is alátámasztja mondanivalóját (*Az individuum szerepe a népszokásokban* 14—36. o.). Ugyancsak konkrét példákkal elemzi a népszokások formai és funkcionális változásainak jelenségeit. Felhívja a figyelmet arra a kettős funkcióra, melyet egyrészt a szokást gyakorlók, másrészt a szokást befogadók oldalán tapasztalhatunk. Természetesen szól a változásokat kiváltó anyagi, társadalmi, szellemi tényezőkről is (*A népszokások és rítusok változásának folyamatai* 36—51. o.). A következő fejezetben az „adaptáció" és a „diffúzió" kérdését elemzi. E fogalmakat Ujváry Zoltán az agrárszokások vizsgálata kapcsán alakította ki. Az adaptálásra konkrét példaként az állattartás szokásainak és hiedelmeinek hatását vizsgálja a földművelésre (*Az adaptáció és a diffúzió az agrárszokások összefüggésében* 51—59. o.). Ugyancsak az agrárszokásokban vizsgálja a „migráció" szerepét. Bővebben foglalkozik az időszakos migráció jelenségével, konkrét, aratási szokások bemutatásával (*A migráció szerepe az agrárszokások terjedésében* 59—69. o.). A magyar népszokások szláv kapcsolatainak kérdésénél Róheim Géza megállapításával szemben, (aki szerint „a magyar néphit szláv néphit") Ujváry Zoltán elismeri a szláv és egyéb idegen hatást, de megállapítja: „A magyar néphit és népszokás egy bizonyos rétege idegen eredetű, a hagyomány hordozóival együtt magyarrá vált néphit és népszokás." (76. o.). (*A magyar népszokások szláv kapcsolatainak kérdései a településtörténet összefüggésében* 69—76. o.)

A jegyzet következő nagy fejezete a *Jeles napok—Téli ünnepkör*. Az egyes jeles napok, ünnepi szokások tárgyalásánál nemcsak a hagyomány eredetét, történeti vonatkozásait, recens példáit idézi, hanem a legfontosabb német illetve szláv nyelvterületről való párhuzamait is (Márton nap, András nap, ádvent, Miklós—Mikulás nap, Luca nap, Karácsony, regölés, Betlehem, betlehemezés, Karácsony—újév és farsang közti idő, farsang 77—145. o.).

Az utolsó két fejezet ismét elméleti kérdésekkel foglalkozik. *A jeles napok és a dramatikus szokások összefüggései az agrárkultusszal* (146—172. o.) a kérdés elvi vonatkozásait emeli ki a legfontosabb szakmunkák tükrében, a nemzetközi és hazai példák bemutatásával. Az utolsó fejezet a népszokások interetnikus kapcsolatairól szól a Kárpát-medencében. Ujváry Zoltán leszögezi: „Eddigi kutatásaim nyomán úgy látom, hogy a magyar népszokások kapcsolatainak, eredetének, az átadás—átvételnek a megállapításánál a területi elterjedés mellett a településtörténetet, a migrációs folyamatokat, a kolonizációt nagymértékben tekintetbe kell venni, valamint különös figyelmet kell fordítani a Kárpát-medence területén élő népek gazdasági és társadalmi fejlődéséből fakadó eltérésekre, különbségekre." (*A népszokások interetnikus kapcsolatairól a Kárpát-medencében* 173—196. o.)

Az egyetemi néprajzi oktatásból olyannyira hiányzó jegyzetek megjelenését csak örömmel üdvözölhetjük. Kívánjuk, hogy a folytatás ehhez hasonlóan szolgálja nemcsak az oktatást, hanem a szakma aktív művelőinek további kutatásait is.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. I. 27. — Terjedelem: 15,40 (A/5) ív
82.10461 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **Nr. 2**

Ismertetések — Book Reviews

Folklór, folklorisztika — Folklore, folkloristics

Nógrádsipek. Tanulmányok egy észak-magyarországi falu mai folklórjáról *(Kovács Emese);* — Kanyó, Zoltán: Sprichwörter — Analyse einer einfachen Form. Ein Beitrag zur generativen Poetik *(Banó István);* — Vö ő Gabriella: Tréfás népi elbeszélések *(Banó István);* — Deméný István Pál: Kerekes Izsák balladája *(Kríza Ildikó);* — Ujvary Zoltán: Szállj el, fecskemadár . . . *(Küllős Imola);* — Csenki Imre és Csenki Sándor: Cigány népballadák és keservesek *(Kríza Ildikó);* — Krupa András: Újkígyósi mondák és igaz történetek *(Pócs Éva);* — Salamon Anikó (szerk): Így teltek hónapok, évek. Öt életrajz *(Küllős Imola);* — Vajda József: Hallottad-e hírét Zalaegerszegnek? *(Paksa Katalin);* — Lőrincz, László: Mongolische Märchentypen *(Voigt Vilmos);* — Beneš, Bohuslav: Úvod do folkloristiky *(Voigt Vilmos);* Oinas, Felix J.: Kalevipoeg kütkeis ja muid osseid rahvaluulest, mütoloogiast ja kirjandusest *(Voigt Vilmos);* — Gašparíková, Viera—Leščak, Milan (red.): Interetnické vzťahy vo folklóre Karpatskej oblasti *(Niedermüller Péter);* — Cordeanu, Maria: Meşterul Manole *(Székely László);* — Banater Volksgut. Erster Band *(Székely László);* — Schindler, Margot: Die Kueringer in Sage und Legende *(Tüskés Gábor);* — Džūkstes pasakas *(Voigt Vilmos);* — Múlt századi olasz népköltészeti gyűjtemények új kiadásai *(Biernaczky Szilárd)*

Néphit, vallás — Folk beliefs, religion

Dömötör Tekla: A magyar nép hiedelemvilága *(Pócs Éva);* — Hoppál Mihály (szerk.): A tejút fiai. Tanulmányok a finnugor népek hitvilágáról *(Fejős Zoltán);* — Bandić, Dušan: Tabu u tradicionalnoj kulturi Srba *(Jung Károly);* — Polner Zoltán: A Teknyőkaparó *(Niedermüller Péter);* — Bartha Elek: A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban *(Tüskés Gábor);* — Mezey László (szerk.): Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez *(Tüskés Gábor);* — Humanitas religiosa — Festschrift für Harald Biezais *(Voigt Vilmos)* ;— Davidson, H. R. Ellis (ed.): The Journey to the Other World *(Sámuel Nikolett);* — Utunk Évkönyv 80 *(Banó István)*

Népszokások, rítusok — Customs, rituals

Ujvary Zoltán: Népszokások és színjátékok, I. rész *(Tátrai Zsuzsanna)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V. Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapbotjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszű út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft
1 szám ára: 35,— Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-389 Bdapest, Pf. 149

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **2**

CONTENTS

Articles

Tóth, Zoltán: Embourgeoisement and persistence of tradition: differentiation in the ways of living in Szekszárd at the turn of the century 177
Banó, István: Märchenstruktur und Ästhetik 232
Lengyel, Dénes: The legend of the birth of Chief Álmos 259

Communications

Tüskés, Gábor—Knapp, Ilona Éva: Ein südwestungarischer Wallfahrtsort im 18. Jahrhundert. Das Mirakelbuch von Homokkomárom (1751—1786) und seine Lehren 269
Iklódi, András: The historical development of witch-hunt in Hungary 292

Chronicle

Wilheim, András: Ethnomusicological achievements of the Bartók Memorial Year 299
Páll, István: Celebration of the centennial of Lajos Kiss' birth in County Szabolcs-Szatmár 301
Hofer, Tamás: American—Hungarian bi-national folklore conference in Budapest, July 20—21, 1981 302
Verebélyi, Kincső: "The concept and Phenomena of Folklorism". International conference in Kecskemét, July 22—27, 1981 304
Voigt, Vilmos: "Shamanism in Eurasia". International conference in Sárospatak, September 14—19, 1981 306
Tüskés, Gábor: Conference on ethnography of the Hungarian Calvinist Church. Berekfürdő, April 27—30, 1981 309
Niedermüller, Péter: Seminar on cognitive anthropology, Budapest, July 30—August 1, 1981 310
Kresz, Mária: Conference on the history of Hutterites and on Haban pottery. Kircheimbolanden, April 20—26, 1981 311
Tüskés, Gábor: "Cemetery-Culture 1750—1850". International symposium in Mühlheim/Ruhr, May 11—13, 1981 314
Kríza, Ildikó: 12th international conference of ballad-researchers. Alden Biesen (Belgium), July 22—25, 1981 315
Bődi, Erzsébet: Symposium on wedding-customs in Strážnice, September 28—30, 1981 317
Küllős, Imola: Conference on the national significance of Bulgarian folklore. Blagoevgrad, November 5—6, 1981 318
Istvánovits, Márton: Research on the history of villages in Georgia 319
Benda, Gyula: Regulation of the publication of historical sources 319
Hofer, Tamás: Decisions concerning the editorial policy of Ethnographia — an announcement for contributors to the journal 320

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 321

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. ÉVFOLYAM, 3. SZÁM

BUDAPEST, 1982

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII 1982 Nr. 3

Ismertetések — Book Reviews

Anyagi kultúra, gazdálkodás — Material culture, economy

Kósa László: A burgonya Magyarországon *(Selmeczi Kovács Attila)*; — Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor *(Paládi-Kovács Attila)*; — Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon *(Paládi-Kovács Attila)*; — Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata *(Paládi-Kovács Attila)*; — Szilágyi Miklós: A Hernád halászata *(Solymos Ede)*; — Butinov, N. A.—A. M. Resetov (red.): Rannie zemlegyelcü *(Tagányi Zoltán)*; — Pryor, Frederic L.: The Origins of Economy. A Comparative Study of Distribution of Primitive and Peasant Economics *(Tagányi Zoltán)*; — Netting, McC.: Cultural Ecology *(Sámuel Nikolett)*; — Tools and Tillage. Vol. IV: 1 *(Balassa Iván)*; — Bentzien, Ulrich: Bauernarbeit im Feudalismus *(Balassa Iván)*; — Feoktisztova, L. H.: Zemlegyelije u Esztoncev XVIII—nacsalo XX. v. *(Balassa Iván)*; — Sigaut, François: Les réserves de grains à long terme *(Füzes Endre)*; — Kowalska-Lewicka, Anna: Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim *(Bődi Erzsébet)*; — Szromba-Rysowa, Zofia: Pożywienie ludności wiejskiej na Śląsku *(Bődi Erzsébet)*; — Frolec, Václav (red.): Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a přilehlých územích *(Füzes Endre)*; — Baumgarten, Karl: Das deutsche Bauernhaus *(Füzes Endre)*; — Voskuil, J. J.: Van vlechtwerk tot baksteen — Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland *(Gilyén Nándor)*

Művelődéstörténet, parasztságtörténet — Cultural history, history of the peasantry

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon *(Fried István)*; — Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában *(Fejős Zoltán)*; — Bobrovszky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete *(Balogh István)*; — Kovách Géza és Binder Pál (szerk.): A céhes élet Erdélyben *(Dóka Klára)*; — Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban *(Szilágyi Miklós)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V. Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapbotjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft
1 szám ára: 25,— Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-389 Bdapest, Pf. 149

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. * BUDAPEST 1982 * 3. SZÁM

Földes László

EGYETEMI
NÉPRAJZI
INTÉZET
BUDAPEST

„A vándorló Erdély"

Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról*

1. A Déli Kárpátok terjedelmes havasain nyaranta évszázadok óta a környék lakosságának sok százezer juha legelt. A Déli Kárpátok hegységrendszere még erdélyi viszonylatban is — jóllehet Erdély a Kárpát-medence legelőkben és rétekben leggazdagabb tája — kiemelkedik a havasi legelők bőségével. E hegyrendszer nagy, tömeges tagokból áll (a Fogarasi havasok magában 60 km hosszú, zárt hegylánc), amelyeken az erdőrégió feletti letarolt hegyhátakon, glaciális teknővölgyekben roppant méretű mezőhavasok terpeszkednek. A magashegyvidéki legelők a Kárpátokban másutt is juhok számára szolgálnak, s így érthető, hogy a Déli Kárpátokban erősen kidomborodik a juhtartás szerepe. A havasok nagy juhállománynak nyújtottak a nyári évszakban természetes táplálékot; tavasztól őszig a jól ismert havasi pásztorélet folyt itt. Az évi tartásban a szűk keresztmetszetet a tél jelentette. A tél közeledte a nyájakat és pásztoraikat leszorította a havasokról. A juhállomány egy része a falvakban vagy hegyi szállásokra került, és ezt a részt takarmányon, szénán teleltették ki; az állomány jelentős részével azonban a pásztorok levonultak a Román Alföldre. Augusztus végén—szeptember elején a juhnyájak százai ereszkedtek le a hegyekből az Al-Duna mellé, a Duna széles árterére, az ún. Baltába. E rétségi legelőkkel, nádrengeteggel borított, ligetes tölgy- és fűzfaerdőkkel tarkított területen teleltek rideg módon, nagyjából hasonló körülmények között, mint ahogy nálunk pl. a Nagysárréten folyt a rideg teleltetés. Az itteni növényföldrajzi viszonyok az állatoknak egyrészt téli legelőt nyújtottak, másrészt némileg védték is azokat az időjárás viszontagságai ellen. A juhok a kisebb hó alól még kikaparták a füvet; nem volt ritka az egészen enyhe tél sem. Néha előfordult azonban, hogy a hóviharok nagy pusztítást végeztek az állományban. Tavasszal a nyájakat ismét visszahajtották a havasokra.

E távoli legelők kihasználásával a hegyvidéki lakosság olyan tömegű juhállományt tudott eltartani, amire egyébként téli takarmány hiányában,

* A szerző 1967-ben írott bölcsészdoktori disszertációjának első része és befejező szakasza. A másik, forráselemző rész az Agrártörténeti Szemlében jelenik meg. A teljes disszertáció, a levéltári szövegek közlésével, német nyelven, könyv alakban megjelenés alatt van az Akadémiai Kiadónál.

A cím: „A vándorló Erdély" HINTZ 1876-ban megjelent német nyelvű könyvére utal.

más szóval a takarmánytermelés adott szintjén nem lett volna lehetőség. E legelőváltó extenzív juhtenyésztés egy sajátos gazdálkodó típust alakított ki Dél-Erdélyben, amelyet az egykorú hivatalos írások magyarul juhosgazdáknak, a német nyelvűek Schafbauer-oknak, Schafoeconom-oknak, Schafwirt-eknek, Viehwirt-eknek neveznek. A juhosgazdáknak házból, udvarból, némi kertből álló telkük volt, ott élt és gazdálkodott a család, tulajdonképpeni vagyonukat, gazdasági alapjukat azonban a havasokon és a román Alföldön tartott juhállomány alkotta.

A téli legelőkre a nyájakat csak férfi pásztorok kísérték el. Nyáron a havasokon egyes vidékeken egész családok éltek fenn az esztenákon, más vidékeken viszont nőknek esztenákon való tartózkodását a szokásjog egyenesen tiltotta. A juhosgazdáknak és pásztornépségnek azonban mindkét változat esetén állandó lakhelyeik voltak a környező falvakban.

Az állattartásnak ez a módja, amikor szilárdan megtelepedett (s többnyire paraszti gazdálkodást folytató) népesség állatait magashegyi és síkvidéki legelők évszakosan váltogatott kihasználásával, egész évben külterjesen tartja — jól ismert a pásztorkodás kutatók előtt. A szakirodalom a pásztorkodás egyik alapformájaként lassan nemzetközivé váló kifejezéssel *transhumance* terminus technicusszal jelöli. Fogalmának körülhatárolásakor egyrészt a nomadizmussal, más oldalról az Alpwirtschafttal szokták szembeállítani. A nomadizmustól különbözik mindenekelőtt azáltal, hogy itt állandó település van, s hogy a nyájakat csupán a pásztorok és nem „egész" közösségek (családok, családközösségek vagy nagyobb társadalmi egységek) kísérik. Az Alpwirtschaft-tól mindenekelőtt az különíti el, hogy a teleltetés extenzív, rideg módon történik (míg az Alpwirtschaft rendszerében a jószágokat a ház melletti birtokon istállózva teleltetik). E legfőbb vonásokon kívül természetesen még sok tartalmi jeggyel lehet a transhumance fogalmát gazdagítani és árnyalni, s egyéb specifikus vonásokkal is aláhúzni a vándorpásztorkodás más formáitól való különbségét. A transhumance-t a pásztorkultúrák genetikus fejlődéssorában is fontos közbülső tagnak tekintik: egyik feltevés szerint a nomadizmus és Alpwirtschaft közötti evolúciós tag; mások szerint a nomadizmus transhumance-n keresztül Alpwirtschaft-szerű formából jött volna létre. Mindenesetre tény, hogy a transhumance az állattartásnak egyik, térben és időben elterjedt, alapvető formáját jelenti.

A román transhumance a XIX. században még nagy arányokban egzisztált, a XX. század fordulójától a meginduló néprajzi kutatás még formai teljességében ragadhatta meg, írhatta le. Igen gazdag az írott történeti forrásanyaga is, és egészen egyedülálló, hogy róla nagy történeti-statisztikai forrásanyag áll rendelkezésre. Ez abból adódott, hogy itt a nyári legelőterületek nagy részét országhatár választotta el a téli legelőktől. Amikor a nyájak és pásztoraik a téli legelőkre vonultak, a határon számba vették őket, és ezenkívül is mindkét oldalon különböző összeírásokba, adótabellákba kerültek a vándornyájak. Jelen dolgozat megírására is az adott alkalmat, hogy egy ilyen, eddig publikálatlan átfogó összeírás került felszínre az Országos Levéltárban. Dolgozatom nóvumot ennek az anyagnak a bedolgozásával hoz. Kedves kötelességemnek teszek eleget, amikor itt is kifejezem köszönetemet Trócsányi Zsolt levéltárosnak, aki e forrásokra a figyelmemet felhívta.

A forráscsoport az Erdély – Havasalföld közötti transhumance-ra vonatkozik, az 1830-as évekből. Mielőtt rátérnénk taglalásukra, szükségesnek látjuk, hogy problematikánkat tágabban keretezzük, mégpedig három vonat-

kozásban: 1. kapcsolódása a dél-európai transhumance-hoz, 2. helye a balkáni-kárpáti pásztorkodásokban, különös tekintettel a vándorpásztorkodásra és a vlach problematikára, 3. s végül a tulajdonképpeni román anyagban, a román transhumance-ban, amelynek dolgozatunk területileg nem egészét (bár legfontosabb részét) öleli fel, s amelynek időbelileg is egy bizonyos szakaszára vonatkozik.

1.1. *A transhumance klasszikus hazája: Dél-Európa, a Földközi-tenger vidéke*

Az Itáliai félszigeten végighúzódó Appennineknek és a környező tengerparti alföldeknek legelőváltó kihasználása az ókortól a középkoron át folyamatosan igazolható. A rómaiak például a legkorábbi időkben az „Albán hegyekbe" küldték nyájaikat, s e nyájaknak szabad átvonulást biztosítottak a szabinok, mert ők viszont télen a római síkságon legeltettek.[1] A Tiberis- és Chiana-völgyi lakosok a Rómától északra fekvő vulkanikus vidékeken találtak nyájaiknak elegendő nyári legelőt, míg a síkságon telelő nyájaiknak a szántóföldek trágyával való ellátásában is fontos szerepük volt.[2] Tartósan folyt kiterjedt transhumance az Adriai-tenger partján az apuliai táblán, amelyen mészkő alapja miatt hosszú időn át egyszerűen lehetetlen volt a földművelés, egyes foltjain pedig szikes legelők terpeszkedtek, tehát mintegy predesztinálva volt a juhtenyésztésre.[3] A vonulásra itt speciális széles utak, a 18,5—111 méter széles, fűvel borított „tratturi" szolgáltak, amelyek Apuliában mintegy húszezer hektár területet foglaltak el.[4] Thallóczy Lajos egyike azoknak, akik legkorábban felhívták a figyelmet ennek az apuliai transhumance-nak római kori gyökereire.[5] Rómától északra Toscana és az Abruzzók hegyvidéke között folytak a vándorlások, kisebb arányban még az 1930-as években is.[6] Itália északi részén, a lombardiai síkságon, Bergamo és Miláno környékén voltak téli legelők, ahonnan a nyájakat az olasz Alpokba (Comoi-tó mentén) és a határon át a svájci Alpokba hajtották fel. A pásztorok hazája az Alpok lábánál, a dombvidéken volt.[7] A bergamói juhászok svájci legeltetése a XX. századig állt fenn, amikor a határt járványveszély miatt lezárták idegen állatok behajtása előtt. Svájci oklevelekben e vándor juhászok már a XVI. szá-

[1] Müller, E. 1938. 365.

[2] Később a pun háborúk és a polgárháborúk pusztításai nyomán, a kialakuló nagy latifundiumokon az extenzív állattartás uralkodó gazdasági ággá vált. Müller, E. 1938. 365.

[3] Évszázadokkal később aragóniai I. Alfonz a transhumance-t, 1445-ben királyi bevételi forrássá tette; az apuliai táblát királyi dominiummá változtatta, megtiltotta rajta a földművelést, merinó juhokat hozatott Spanyolországból. Az apuliai táblára, a Tavogliere-re nézve felfüggesztette az általános törvényeket és a speciális „Dogana delle Mena delle Pecore"-t vezette be. Királyi védelme alá vette mindazokat, akik nyájaikat téli legelőre Apuliába küldték, viszont tíz évi gályarabsággal sújtotta, akik a „Dogana-t megtörték", azaz a kijelölt nap előtt megszállták, vagy az előírt hajtó utakról letértek. Október 30 volt a nagy nap, amelyen a Dogana-t Isten nevében megnyitották, s amikor több mint egymillió állatot hajtottak a síkságra. Speciális utak, „*tratturi*" vezettek pl. Foggiától Aquila, Peschio Asseroli és Celano felé. (Müller, E. 1938. 365—366.)

[4] Müller, E. 1938. 366. 24 óráig maradhattak a vándor nyájak a pihenőhelyeken, a „riposi laterili"-n. Nemcsak a hegyvidéki lakosok hajtottak nyájakat az apuliai síkságra, hanem fordítva is: az alföldiek a hegyvidékre.

[5] Thallóczy Lajos 1916. Bd. I, 49. írja: „Die Ueberreste der römischen Hirtenwirtschaft sind bis heutzutage in der Vieh-, besser Schafzucht Apuliens in den sogenannten „Tratturi" zu finden, welche in den Provinzen Apulien, Kalabrien und Basilicata des heutigen italienischen Königreiches Staatsgüter bilden. „Tratturi" werden jene breite Wiesenwegen genannt, auf welchen das Vieh auf die Weide getrieben wird. Im Winter hält sich die Herde in der Gegend des sogenannten Tavogliere di Puglia auf, im Sommer wird sie aber auf die Weiden der Molise und der Abruzzen getrieben." — Idézi Capidan 1924—1926. 193; 5. lábjegyzet.

[6] Müller, E. 1938. 366.

[7] Müller, E. 1938. 366.

zadban szerepelnek, de mint Richard Weiss is véli, biztosan korábban is végezték ide irányuló szezonális vándorlásaikat. A bergamói juhászok kimondott művészei voltak a tejfeldolgozásnak, ami a svájciaknak annál inkább szemébe ötlött, mivel ott, legalábbis Graubündenben, a honi lakosok a juhok tejét egyáltalán nem használták tejtermékek készítésére.[8] Észak-Itáliába, a Lombardiai síkságra Dél-Franciaországból (Tarantaise és Maurienne) hajtottak telelni nyájakat.[9]

Különösen kiterjedt transhumance volt Spanyolországban. A földrajzi alapok itt még kifejezettebben adottak: enyhe telű, csapadékban gazdag síkságok, dús tavaszi steppékkel és mellettük a Pireneusok, a Sierra Morena és más hegységek, nyáron zöld hegyi mezőkkel. A vegetációs évszakok a függőleges tagoltság szerint élesen lehatároltak. Az extenzív pásztorkodás itt is legalább a római latifundiumok koráig nyúlik vissza, s később az arabok sok évszázados uralma, az ezzel járó háborús viszonyok fenntartásának irányába hatottak. Sok szempontból hasonló történeti momentumok játszottak itt szerepet, mint a magyar Alföldön és a román fejedelemségekben (török hódoltság). XII—XIV. századi királyi privilégiumok nyomán Spanyolországban a transhumance egy sajátos privilegiális szervezet, a „Mesta" monopóliumává vált. Ez a királyilag védett szervezet azután valóságos államot alkotva az államban három évszázadon át a földművesek ellenfelének számított. Főképp három privilégiumon nyugodott: 1. a gabonaföldeket, szőlőhegyeket, kerteket, kaszálóréteket és az igásjószág legelőit kivéve a nyájak számára mindenütt legeltetési és itatási joggal rendelkezett, 2. kizárólagos joguk volt a legelőutak használatára, 3. egy sor adótól mentesek voltak; ehelyett meghatározott összeget fizettek Kasztília királyának. Az országot a transhumance-utak a „vias pecuarias", a „cañadas", „cordeles" és „descansaderos" szövevénye hálózta be. 1482-ben 2 700 000 darabot tett ki a vándor juhállomány, később még nagyobb volt.[10] A transhumance tartós volta oda vezetett, hogy az ország merinó állománya fajtajegyekben is két részre tagolódott. Egy XIX. század 30-as éveiből való lexikon szerint Spanyolországban megkülönböztették a vándor merinókat, „Merinos transhumantes" és a helyben maradókat „Merinos estantes" (a német fordításban: Stehende Merinos), amelyeket istállókban teleltettek. A két merinófajta között testméretben és gyapjúminőségben különbség volt. 1822 előtt ugyane lexikon szerint az országban 5 000 000 vándor és 8 000 000 „istálló-juh" volt.[11]

[8] Összesen mintegy 30 000 juhot hajtottak az Alpokba a bergamói juhászok, a *tašin*ok, ahogy a svájci Engadinban nevezték őket. Weiss, R. említi (1941. 65, 41. lábj.), hogy részletes és értékes leírást találni a bergamói pásztorok egész életéről a „Der Neue Sammler. Ein gemeinnütziges Archiv für Bünden, hrsg. von der Ökonomischen Gesellschaft" (Chur, 1804—1812) 1808. évf. 204—236. — Franciosa, 1951-ben arról tudósít, hogy a római Campagna és az Appenninek, másrészt Apulia és az Abruzzók hegyvidéke között még mindig él a költözködő pásztorkodás. (Franciosa, L.: *La transhumanza nell'Appennino centro-meridionale.* Memorie di Geografia Economica, vol. 4. Napoli, 1951. — Berezowski, 1959, 101.). — A transhumance-ra vonatkozó újabb munkák közül lásd még: Pracchi, R.: *La transhumanza sul versante italiano della Alpi.* Como 1943; Pracchi, R.: *Aspetti della vita pastorale nelle Alpi Italiane,* Bolletino della Società Geografica Italiana. Roma, 1943. — Egy friss kutatástörténeti áttekintésben azt olvassuk: „Für die Wanderungen der Schafe im Becken der Po-Ebene bleibt die Arbeit von Lorenzi (1930) maßgebend". (Morandini, G. tanulmánya az *Almgeographie,* szerk.: Hartke, W. és Ruppert, K. Wiesbaden, 1964. kötetben. Az alapvetőnek mondott tanulmány bibliográfiai adatai: Lorenzi, A.: *Pastorizia seminomade sopravvivente nella Pianura Padana.* Atti R. Ist. Veneto Scienze, Lett., Arti, LXXXVII. 1928. 701—715.)

[9] Müller, E. 1938. 366. — Az itáliai és általában mediterraneumi transhumance újabb áttekintései közül fontos még Wolfgang Jacobeit 1961. 66. (Italien 76—85); és Berezowski, St. 1959.; utóbbiban azonban elég gyakran találni pontatlanságokat.

[10] Müller, E. 1938. 367.

[11] »Man unterscheidet in Spanien „Merinos transhumantes", Wanderndе, welche sonst das Recht hatten, weidend mehrere Provinzen Spaniens zu durchziehen und stets unter freiem Himmel bleiben, in dem sie waehrend des Winters in die südlichen Provinzen getrieben wurden. Zu diesem Behufe war eine 40 Ruthen breite Straße gelassen, da die Merinozucht Anfangs ausschließliches Kroneigenthum war, und spaeter dem Adel und den Kloestern gestattet wurde. In der spanischen Revolution 1822 wurde dieses Vorrecht der Merinobesitzer abgeschafft, uns ist aber unbekannt, ob dieses Unwesen mit der Restauration wieder erschienen oder abgeschafft geblieben ist. Die andere Art Merinos sind Merinos estantes, Ste-

A XIX. század első felében a merinótulajdonosok feudális eredetű előjogait felfüggesztették ugyan, maga a transhumáló juhtenyésztés azonban nagy arányokban fennmaradt továbbra is, a század vége felé technikailag továbbfejlesztve: a vándor nyájakat vonatokon kezdték szállítani. Az ország központi részét alkotó, a Kantabriai hegység és a Sierra Morena között elterülő tábla, a Mezeta ma is „a nagybirtok, az extenzív földművelés és a vándorpásztorkodás *(transhumance)* földje".[12] A millión felüli állatállományt most különleges vasúti kocsikban költöztetik a síkság téli legelőiről a hegyvidéki nyári rétek közelébe.[13] Az óceáni éghajlatú Portugáliában a transhumance sohasem emelkedett olyan jelentőségre, mint Spanyolországban, de csekélyebb méretekben megvolt, sőt Közép-Portugáliában még a XX. században is fennmaradt.[14] Még a második világháború után is végigkísérhetett vándorlásában egy transhumáló nyájat Jorge Dias etnográfus professzor.[15]

Észak-Afrikában letelepedett és nomád gazdaság ősidők óta egymás mellett élt, egyéb formák között a transhumance szintén létezett. A francia megszállás (1830 után) a nomadizmust korlátozták, s a tulajdonosok megtelepedésével a nomadizmus rovására szaporodtak a transhumáló nyájak. Algériában 1910 körül érte el virágzását a forma, amikor jelentősége itt ahhoz hasonlóvá vált, mint Spanyolországban a középkorban volt.[16] Az a tény, hogy Észak-Afrikában a transhumance a pásztorkodó állattartás egyéb formái mellett fennállt, kitűnő alkalmat nyújtott kutatóknak, hogy a különböző típusokat, altípusokat, variánsokat megfigyeljék, osztályozzák. Elvi jelentőségű például, P. G. Mernernek a transhumance-t is szem előtt tartó rendszertáblázata.[17]

Visszatérve Európába, meg kell még említenünk a dél-franciaországi transhumance-t, amely főleg három vidéket érintett: Provence, a francia Alpok és a Pireneusok. Az egykori vándorutak „carraires" helyett 1878 óta itt is e célra készített tehervonatokon szállítják az állatokat.[18] A francia Alpok és Provence közötti vándorpásztorkodás keretében mozgó juhállomány 1790-ben 500 000, a XIX. század közepén 400 000, 1900—1929 között 160 000—240 000 darabra rúgott.[19] Az egész dél-franciaországi vándorállomány pedig 1925-ben még mintegy félmillió és tíz évvel később is 475 000 juhból állt, becslések szerint.[20]

---

hende Merinos, welche im Stalle überwintert werden, länger, höher von Beinen und größer sind. Kopf und Beine sind mit Wolle bewachsen, allein ihre Wolle ist nicht fein. Vor dem Kriege hatte Spanien 5 Millionen wandernde und 8 Millionen Stallschafe. Durch die Vermischung beider sind *Metis* oder Mestizen entstanden« . . . »Doch auch unter den wandernden Merinos finden Verschiedenheiten Statt, den man unterscheidet die Race von Leon, Soria u. Infantado.« — *Encyklopädisches Wörterbuch* Bd. XIX. 1833. 396.

[12] A *Kultúra Világa* 10. k.: *A föld országai. A világ népei.* Budapest, 1965, 84. A citált munkából érdemes idéznünk a Mezeta déli felén elterülő részről mondottakat: „Új-Kasztíliának fő terménye a búza, amelyet júniusban, az aszály beállta előtt aratnak le. Ekkor poros, sivár sztyeppé változik a föld. De természetes sztyeppek is vannak még, főképpen a Manchán (az arab *m'ancha* szó víztelent jelent), amelyen hatalmas juhnyájak legelnek. Itt a vándorpásztorkodás modern formája alakult ki. Régebben nagy távolságokra kellett hajtani legelőváltásra az állatokat." . . . „Most különleges vasúti kocsikban költöztetik a millión felüli állatállományt a síkság téli legelőiről a hegyi nyári rétekre." (I. m. 85—86.)

[13] Lásd 12. jegyzet.

[14] Müller, E. 1938. 367.

[15] Tanulmánya megjelenés alatt, de beszámolt róla a lisszaboni nemzetközi földrajzos kongresszuson. Dias, J. 1951.

[16] Müller, E. 1938. 368.

[17] Merner, P.-G. 1937.

[18] Müller, E. 1938. 368. — Vö. még Berezowski, 1959. 88. (forrása: Veyret, P.: *Géographie de l'élevage.* Paris, 1951. 184) és Jacobeit, W. 1961. 85. (fő forrása: Arbos neves munkája: Arbos, Philippe: *La vie pastorale dans les Alpes Françaises.* Études de Géogr. humaine. Paris, 1923.).

[19] Jacobeit, W. 1941. 86.

[20] Berezowski, 1959. 88.

Kisebb arányú és nem egészen világos típusú transhumance-szerű vándor juhtartás volt Dél-Németországban (Bajorország, Württemberg, Baden) is. A teleltetésben itt nagyobb szerep jutott az alacsonyabban fekvő területek gabonatarlóinak, és a nyájakat tél elején sokszor Párizsig elhajtották, részben eladás céljából, sokszor azonban csak annak ürügyén, hogy a hosszú vándorúton legeltetve, az állományt eltartsák („kereskedelmi transhumance").[21]

E vázlatos áttekintésből is láthatjuk, hogy a transhumance Dél-Európában és az afrikai partvidéken összefüggő elterjedés-területet alkot. Ez az elterjedés-terület önmagában is jól mutatja, hogy e formában milyen nagy szerepe van a speciális földrajzi viszonyoknak, a függőleges tagoltsághoz igazodó növényföldrajzi és klimatikus kontrasztnak: a csak nyáron legeltethető hegyvidékek szomszédságában enyhe, mediterrán telű tengerparti, síkvidéki tájak. Nagyobb történeti és térbeli távlatban nézve viszont világos, hogy e földrajzi adottságok csak a kedvező lehetőséget jelentik; hogy a forma ténylegesen megvan-e, hol, milyen intenzitással, milyen tartósan maradt fenn, az a konkrét gazdasági-társadalmi-kulturális körülmények függvénye.

Európában a vándorpásztorkodásnak ez a formája kifejezetten déleurópai, mediterrán jelenség. Elterjedésének északi határát az Alpok és Kárpátok hegylánca alkotja. E hegységrendszereken már az Alpwirtschaft, a havasi pásztorkodás formája dominál és dominált a múltban is, ameddig a formákat időbelileg egyáltalán visszafele követni lehet.

Kisázsiában és ettől keletre további területeken is találhatók transhumance-szerű pásztorkodásformák, e tájakról azonban jobbára csak szórvány adatok állnak rendelkezésre, amelyekből sem a forma részletes képe nem bontakozik ki, még kevésbé elterjedtségének arányai. A transhumance definíciója, jellemző jegyeinek megállapítása a mediterráneumi anyagon történt, s erre nézve testre szabott.

Az elmondottak alapján leszögezhetjük, hogy a román (az Erdély és a román síkvidékek közti) legelőváltó pásztorkodás tipikus transhumance, amely minden lényeges jegyében egyezik a mediterráneumival és azzal — a Balkánon keresztül — területileg is kapcsolódik. Térbelileg szemlélve, a dél-európai transhumance egyik, északkeleti nyúlványát alkotja. A transhumance-n belül két altípust különböztetnek meg: ha az alföldön lakó népesség nyájait hajtják hegyvidéki legelőre, *transhumance normale* (szabályos transhumance), míg ennek fordítottja, amikor a nyájakat birtokló népesség hazája a hegyvidék, *transhumance inverse* (fordított transhumance). Az Erdély—Havasalföld—Moldva relációjú költözködő pásztorkodás egészében az utóbbi altípusba tartozik.

1.2. *Balkán—Kárpátok*

Az állattartás nagy típusait szem előtt tartva, a Balkán félsziget jellegzetessége, hogy itt a legutóbbi időkig éltek nomád állattenyésztést űző népcsoportok. Sőt úgy látszik, hogy a v á n d o r pásztorkodást tekintve a nomád formának nagyobb volt a jelentősége, mint az Alpwirtschaftnak vagy transhumance-nak. A balkáni nomadizmus több lényeges vonásában egyezik a transhumance-val, mindenekelőtt abban, hogy ez is a kisjószág (juh és kecske)

[21] Hornberger, Th. 1955.; Jacobeit, W. 1961. 99—111.

tartásán alapul, és hogy a vándorlások a hegy- és síkvidékek között folytak. E nomád életformában görög, (szarakatszán) albán és aromun (vlach) pásztorcsoportok éltek. Ezek között számukat tekintve legjelentősebbek az aromunok, s történetileg is legkorábbról a vlachok nomadizmusára vannak adatok a Balkán félsziget területén. Tárgyunk szempontjából is elsősorban a balkáni vlachok pásztorkodása érdekel itt bennünket. Különben, amit a vlach nomadizmus formájáról elmondunk, az nagyobbrészt a szarakatszánokéra és az albánokéra is vonatkozik; a balkáni nomadizmus alapvetően egységes jellegű, függetlenül az azt űző csoportok nyelvi hovatartozásától.

Ami a balkáni vlachok, helyesebben aromunok (macedorománok) pásztorkodását illeti, mégsem nomadizmusuk elvonatkoztatott ismertetésével kell kezdenünk, hanem — a régebbi magyar szakirodalomban található egyoldalú képet is korrigálandó — pásztorkodásuk fő formáit, a letelepültség fokára és módjára is ügyelve, részletesebben kívánjuk vázolni. A balkáni vlachokat többnyire egyértelműen nomád hegyipásztorokként ábrázolták, emlegették. A valóságban gazdaságuk összetettebb volt, különböző ágakra tagozódott, s társadalmuk is ennek megfelelően rétegzett volt. A differenciáltságot mi sem fejezi ki jobban, mint az a tény, hogy településeik skálája a nomád pásztorszállásoktól több ezer lakost számláló községek során át, a városi fejlettség grádusáig húzódott. A XVIII. században volt egy városuk, Muszkopolje (Moscopole), a mai Dél-Albánia keleti részén, amelynek lakossága kb. 40—60 ezer főt tett ki, tanítóképzőjével, egy ideig fennálló nyomdájával (1740—1744), Itáliával (Velence) élénk kereskedelmi kapcsolatban álló polgáraival ez időben a félsziget egyik kulturális központjának számított.[22] E várost virágzása csúcspontján török hordák pusztították el (1769, 1788).

[22] Az aromunokra vonatkozó adatokat nagyrészt Gustav WEIGAND: *Die Aromunen. Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedoromanen oder Zinzaren* c. tudományos útleírásából állítottuk össze. (Mivel e munkának a II. kötete jelent meg előbb, a zavar elkerülése végett — a jegyzetapparátusban alkalmazott módtól eltérően — nem a megjelenési évre, hanem a kötetszámra utalunk a következőkben.) Amikor a város elpusztítása után 100 évvel WEIGAND ott járt, annak helyén szegényes, 220 házból álló falucskát talált, de a lakók közül csupán 50 ősi család volt; a lakók többségét pásztorok és kézművesek alkották; közülük az albánok némi földművelést is űztek. A falu határában — a város helyén — ekkor még sűrű hálózatot alkotóan húzódtak azok a kőhalmok, amelyeket az épületromokból hordtak össze, hogy helyükön a földet megművelhessék. (Jól látható WEIGAND könyvének I. 96. lapja utáni fényképen.) — WEIGAND, G. I. 96—97. — Muskopolje elpusztulása után a lakók elmenekültek a szélrózsa minden irányába, WEIGAND szerint 20 000-re tehető azoknak a száma, akik a környező városokban, továbbá Törökország, Görögország, Ausztria—Magyarország, Románia, Oroszország és Egyiptom nagyobb városaiban élnek, s Muskopolje-i eredetűek. (WEIGAND, G. I, 100.) — Budapesten is keletkezett egy macedo-román kolónia, és éppen az egyik budapesti levéltárból került elő egy írásos forrás, amely Muskopolje-ról ad ismertetést: „Moscopolis sita in Macedonia, confinis Albaniae, urbs amplissima non modo in tota Graecia, sed etiam fere per totum Turcarum-imperium; n u m e r o d o m o r u m e x s o l i d a m a t e r i a c o n s t r u c t a r u m q u i a d u o d e c i m m i l l i a f a c i l e e x c u r r i t, et singularibus, privilegiis, libertatibus ac immunitatibus a imperatoribus Turcarum absque exemplo ornata, inclyta; cives ejus omnes unius sunt n a t i o n i s e t r e l i g i o n i s c h r i s t i a n a e g r a e c i r i t u s e u i u s d e m l i n g u a e, quae a b i p s i s a p p e l l a t u r R o m a n a, utpote conflata ex maxima parte latinis vocabulis, ipsisque inter se Romani dicuntur et nominantur" (CAPIDAN, Th. 1941. 121—122. Forrása: PAPAHAGI, P.: *Scriitorii Aromîni în secolul al XVIII.* Bucureşti. 1909. 20.).

Az aromunok által űzött gazdasági ágakat röviden áttekintve, az eredményt a következőkben summázhatjuk: földműveléssel kevésbé foglalkoztak, ellenben nagy szerepet játszott náluk az állattenyésztés, a kereskedelem és kézművesség.

A különböző gazdasági ágak jelentősége az egyes településeken eltérő volt. Általában nézve e foglalkozási ágak közül legjelentősebb az állattenyésztés volt. Ezt világosan leszögezi CAPIDAN,[23] jól kirajzolódik G. WEIGANDnak a múlt század végén az aromun telepeket sorra vevő útirajzából[24] és a történeti forrásokból. Az állattenyésztéssel szoros kapcsolatban volt náluk a kereskedelem. Tejtermékeket, gyapjút, a nők által készített gyapjúholmikat, továbbá bőrárukat vittek piacra. A kereskedés korábban feltételezhetően az ún. cselnikek (vezetők) kezében volt, ezért a kialakuló kereskedőréteg legkorábbi képviselői a cselnikekből kerülhettek ki. Mint CAPIDAN véli, először vándorkereskedők voltak, és később telepedtek meg állandóan más vidékeken. Később a vagyonos kereskedőréteg tagjai sok országba szétrajzottak (Törökország, Oroszország, Olasz- és Franciaország és mindenekelőtt természetesen a Balkán városaiba). A Monarchián belül legerősebb telepeik Budapesten és Bécsben voltak.[25] Etnikus hovátartozásuk sokszor homályban maradt, mivel görögöknek tekintették őket, sokan közülük valóban elgörögösödtek, s úgy látszik, kifele görögöknek vallották magukat. A kevésbé módos kereskedőréteg állandó lakhelye az aromun községekben maradt, s bár az év jelentős részét foglalkozásuk révén idegenben töltötték, hosszabb-rövidebb időre, legalább néhány hétre igyekeztek családjuk körében maradni. Egyes aromun települések lakosságának jelentős részét kereskedők és kézművesek alkották. Ezen belül bizonyos speciális mesterségek űzőiként az egész Balkánon ismertek voltak. Régi tárgyi emlékei maradtak fenn az aromun fafaragók, faszobrászok ügyességének.[26] Pl. templomok oltárképeit faragták. Kifejezetten az ezüst- és aranyművesség specialistáinak számítottak az aromun mesterek, akikből Macedonia, Albánia és Epirusz minden számottevő városában működött egy-kettő. Érdekes, hogy a szabómesterségben is falvaikon kívül sok aromun tevékenykedett. CAPIDAN szerint — talán némi túlzással — a szabómesterség főleg román (értsd: macedo-román F. L.) kezekben van. Valószínű viszont, amit az aromun szabómesterségnek a pásztorélettel való kapcsolatáról állít, hogy ti. készségüket már eleve bírták, minthogy a macedo-román pásztorok egész ruházatukat maguk állítják elő.[27] KANITZ szerint az építőmesterségben is kiválóak Szerbia területén, amit WEIGAND — az általa bejárt vidékekre vonatkozóan legalábbis, — határozottan cáfol. WEIGAND rámutat, hogy az aromun községekben is az igényesebb munkára bolgár építőmestereket alkalmaznak.[28] Természetesen az aromun kézművesek

[23] CAPIDAN, Th. 1941. 87.: „Die Viehzucht . . . war immer der Haupterwerbszweig der Mazedo-Rumänen. Alle auf dem Lande lebenden Rumänen haben sich einmal mit Schafzucht beschäftigt."

[24] WEIGAND, G. I. II. (Vö. 22. jegyzettel).

[25] CAPIDAN, Th. 1941. 106. Magyarországon Miskolcon voltak még számosan — szintén CAPIDAN szerint — a tokaji borral kereskedtek Lengyelország felé. „In Miskolcz hatten sie auch eine Kirche über deren Eingang »Gebaut aus den Spenden mazedo-rumänischer Brüder« geschrieben stand. In dieser Kirche findet man die meisten Hinweise auf ihre Heimatsorte in Mazedonien und auf die Zeit ihrer Niederlassung in ihrer neuen Heimat. Die älteste Urkunde erwähnt die Jahreszahl 1606. Die meisten von ihnen stammen aus Moscopole und Umgebung." — CAPIDAN, Th. 1941. 108. forrása: PAPAHAGI, P. cikke a Transilvania c. folyóiratban. 1923. 185—201.)

[26] CAPIDAN, Th. 1941. 115—116.

[27] CAPIDAN, Th. 1941. 116—117.: „Der mazedo-rumänische Hirt stellt seine ganze Kleidung selbst her und überlässt dem Fremden keine Arbeit. Die jenigen unter ihnen, welche sich in wichtigeren Orten niedergelassen hatten und zuerst für den Bedarf ihrer Landsleute arbeiten, wurden mit der Zeit geschickte Schneider, welche es sich nicht mehr damit genug sein liessen, Gewänder nach dem Geschmack der mazedo-rumänischen Hirten zuzuschneiden sondern auch Anzüge nach fremden Schnitt für Türken und Albanesen herzustellen begannen."

[28] WEIGAND cáfolatát nem említi CAPIDAN (1941. 116), de hosszan idézi KANITZot. (KANITZ: *Serbien.* Historisch-ethnographische Reisestudien aus den Jahren 1859—1868. 322.)

is nagyobbrészt a környező városokban és falvakban dolgoztak, az állandó lakhelyhez való kapcsolatuk hasonló volt a kereskedőkéhez. A vlachoknál kimutathatóan igen régi foglalkozás az állatokkal való teherszállítás. Ennek kapcsolódása a költözködő pásztorkodáshoz szorosabb. A juhnyájak mellett minden család tartott egy falka lovat és még inkább öszvért, amelyekre az őszi és tavaszi költözéshez szükség volt, azonkívül az állati termékek piacra szállításához is, az év nagy részében azonban nincsenek igénybe véve. A málhás állatokkal a férfiak karavánszerű áruszállítást vállaltak. A Balkánon ennek az áruszállításnak fontos szerepe volt az egész középkoron át, sőt még a XIX. század végén, WEIGAND idején is számos aromun teherszállító működött.[29] WEIGAND idején a málhás teherhordók már külön réteget, a pásztorkodástól elkülönült foglalkozási csoportot alkottak. A Balkán déli felén igen sokfelé voltak aromun vendégfogadók (ún. chan-ok) is.

Ahhoz, hogy az aromun állattenyésztés sajátos rendszere világosan álljon előttünk, meg kell ismerkednünk településeik képével is. Az ismertetésben WEIGAND nagy értékű tudományos útleírására[30] támaszkodunk. WEIGAND csaknem az összes aromun települést felkereste. 154 tisztán aromun helységet és 77 olyant sorol fel, ahol az ő idején számottevő aromun népességrész lakott.[31]

Igen jellemző az aromun települések elhelyezkedése. Településfoltjaik WEIGAND igen szemléletes hasonlatával élve, mint magas szigetek emelkednek ki a környező, többséget alkotó népek, bolgárok, görögök stb. tengeréből. Településeik mindig a hegyvidékeken, közelebbről hegyoldalakon és hegyi völgyekben helyezkednek el. Legnagyobb összefüggő településfoltjuk a WEIGAND által centrumnak nevezett 68 helységgel egészében hegyvidéken: a Pindoszon és annak nyúlványain fekszik. Másik kisebb csoport ettől keletre, az Olimposz nyugati oldalán, és egy további ettől északra, a Neaguš hegyen (Szalonikitől, közelebbről Veria városától nyugatra). Összefüggő csoportokat alkotnak településeik a Karadzova-hegységen (Szalonikitől ÉÉNy-ra) és a Gramosz hegységen. Ezenkívül számos falujuk sporadikusan szétszórva volt található különböző hegyvidékeken. Nem hegyvidéken csak vegyes lakosságú falvakban laktak aromunok. CAPIDAN kifejezetten megírja, hogy egyetlen tisztán aromun lakosságú település sincs a Balkánon, amely sík vidéken fekszik.[32]

Az aromun falvak általában jól kiépítettek, kőházakkal, amelyek palával vannak fedve. Igen sok község nagyrészt emeletes házakból állt. Az aromun falvak előnyös képét, módos építkezését és tisztaságát a környező bolgár, görög parasztság falvaihoz képest WEIGANDon kívül más utazók is kiemelték.[33] A magasabban fekvő nyári falvak, mint pl. a Karataš hegyiek, egészen egyszerű, alacsony kőházakból állanak, vagy csak agyagból, lombból és nádból épitettek, mint a vándorpásztorok kalibái.[34] A nomád csoportok lombkunyhókban és sátrakban laknak.[35] A kupola alakú kunyhók rendszerint csoportosan helyezkednek el, egy csoport ún. *cătunt* alkot.[36]

[29] Az egész teherhordás-kérdésre lásd összefüggően: CAPIDAN, Th. 1941. 95—98
[30] WEIGAND, G. I—II. (1895, 1894).
[31] WEIGAND, G. I. kötet végén, függelékben.
[32] CAPIDAN, Th. 1941.
[33] CAPIDAN szerint: pl. az angol Martin LEAK: *Researches in Greece*. London, 1835. LEAKnak erre az adatára CAPIDANon kívül (1941. 28—29), említést tesz és reflexiókat fűz WEIGAND, G. I. 266 is.
[34] WEIGAND, G. I. 269 és vö. még 217. 41. és 87.
[35] A kalyibákat és sátrakat CAPIDAN írja le. WEIGAND csupán a kalyibák belsejét foglalja össze, könyve függelékének lakásról szóló fejezetében:„Die Hütten (Kalive) der Faršerioten haben nur einen oder zwei Räume, die durch ein Flechtwerk von einander geschieden sind. Einige Teppiche, Dreifuß und das notwendigste Küchengerät, ein Tisch, aus Platte und Zarge bestehend, bilden die ganze Ausstattung. Das für Käsebereitung nötige Geräte befindet sich in einer besonderen Hütte (turište) in der Nähe des Lagerplatzes der Herden." (WEIGAND, G. I. 270.)
[36] A kupola alakú kunyhók messziről úgy festenek, mint egy-egy méhkas, mondja CAPIDAN, aki részletes leírást ad: A k u n y h ó k átmérője átlag 5—6 m, magasságuk

A nomád pásztorszállások, továbbá a legmagasabban fekvő falvak és az alacsonyabban elhelyezkedő települések állattenyésztéssel foglalkozó népességrészének a lakóházai ősszel kiürülnek; lakóik a juhnyájakkal a környező síkvidékekre vonulnak, telelésre. WEIGAND épp akkor utazott végig a Pindosz vidékén, amikor a téli leszállás már megindult, és tanúja volt a karavánok „véget nem érő vonulása színjátékának".[37] A falvak egy részében télire néhányan visszamaradnak, mintegy őrökül, Avdela faluban például, ahová WEIGAND épp az indulás előestéjén toppant be, a visszamaradó néhány férfi télen a templomba költözik, ahová elegendő élelmiszert és tűzifakészletet halmoznak fel. Amíg az időjárás még jó, vadászattal töltötték napjaikat, a hó leesése után azonban következik a sokhetes fogság, míg áprilisban egymás után beállítanak a többiek — írja WEIGAND.[38]

Ebben a téli vándorlásban — a tisztán nomád csoportokon kívül — az egész aromun népességnek (amit WEIGAND mintegy 150 ezerre becsült) a múlt század végén egyharmada vett részt.

A síkságra vonuláskor a családok minden ingóságukat magukkal viszik. Indulás előtt mintegy tíz nappal fognak hozzá az előkészületekhez, gyapjúzsákokba csomagolják az ingóságot. Ha az egész falu készen van — írja CAPIDAN — a csomagokat málhás állatokra rakják, és az egy cselnik alá tartozó családok közös étkezés után együtt kelnek útra. Egy francia utazónak, POUQUEVILLE-nek a XIX. század első felében kelt leírása szerint szent Demeter napján az egybegyűlt nemzetségek közös ünnepet ülnek. Az ünnep után az öregek tanácsot tartanak, és kijelölnek néhány ellenállóképes családot, akiknek télen a hegyen kell maradniuk, hogy a kiürült lakásokra vigyázzanak. Amíg a vonulás rendjét rögzítik, a papok imájukba foglaltan bejelentik az elindulást, és áldást osztanak a nép között. Ez után az ünnepélyesség után búcsút vesznek a kevés hátramaradótól, és egyszerre mozgásba jön a tömeg.[39]

A vándorlás szervezettséget és némi tömörülést kíván. Ezért WEIGAND idején is mindig bizonyos számú család, akik azonos úticéllal bírtak, társultak, hogy a nem veszélytelen utazás nehézségeit együttesen könnyebben leküzdjék.[40] A rablók ellen és minden más eshetőségre készen, a menet élén néhány erőteljes, jól felfegyverzett férfi halad, azután következnek a háziállatok: a lovak és ösvérek hosszú sora, felmálházva, megterhelve takarókkal, eszközökkel, gyerekekkel és asszonyokkal.[41] A hegyoldalakon a nyájak

---

középen alig több mint 3 m. Falazatuk ágakból és szalmából fonottak, agyaggal beverve. A fal vastagsága 10—15 cm. Berendezésük a legegyszerűbb: egyik oldalon felhalmozott takarók, a másikon szövőszék. Középen, a hátsó falhoz támaszkodva áll a tűzhely, rajta edények a tejmelegítéshez és ételfőzéshez. A tűzhely fölött a tetőhöz erősített kampón üst lóg. Ha vendég jön, a földre szőnyeget terítenek, amelyen helyet foglalhat. Egyébként a csaknem mindig nyájaik körül foglalatoskodó pásztorok a kunyhót csak rossz idő esetén használják lakásnak; rendszerint a szabadban étkeznek, pihennek, alszanak. — A sátrak anyaga egy darab 4—5 méter hosszú és 2—3 m széles, kecskeszőrrel kevert gyapjúból készített szövet. A négy sarkát cövekkel a földhöz erősítik, középső részét elöl és hátul két fával kitámasztják, a bejárat tehát háromszög alakú. Az egyik bejárat nyitott. A hátsót nagy zsákokkal és mindenféle vászonholmival, amikre a tulajdonosnak a hosszú vándorlásoknál szüksége van, betömik. A sátorszövet falvak szerint más-más jelet mutat. — A sátrakban hasonló holmi található, mint a kunyhókban, de a sátrak berendezése jóval egyszerűbb. (CAPIDAN, Th. 1941. 31—33. Kunyhó-csoport képe: 32—33. lap között.)

[37] WEIGAND, G. I. 169. (nov. 22—23); és 132—134.

[38] WEIGAND, G. I. 133—134.

[39] POUQUEVILLE, F. C. H. L.: *Voyage dans la Grèce.* II. Paris, 1820.; idézett részt CAPIDAN, Th. 1941. 92—93. után adjuk.

[40] „Es sind immer eine Anzahl Familien, die demselben Reiseziel zustrebend sich vereinigen, um in Gemeinschaft die Mühen der nicht ungefährlichen Reise zu überstehen." (WEIGAND, G. I. 132)

[41] WEIGAND, G. I. 132—133.

szélesen megterülve haladnak. A kosok és ürük kolompjai, a különböző állatok és emberek hangjainak kusza egyvelege messziről felismerhetővé teszi és kíséri a Pindoszról kivándorlók hosszú menetét — írja POUQUEVILLE — amint a Pindosz nyári lakossága ráfolyik a tesszáliai síkságra.[42] A menetet ismét néhány fegyveres férfi zárja be, részben védelmül, részben vigyázásul, nehogy valamit elhagyjanak.[43]

Az éjjeli pihenőhelyeket előre úgy osztják be, hogy estére a kijelölt, egyben legelőhelyül szolgáló területre eljussanak.[44] Hogy minden költséget megtakarítsanak, majdnem mindig a szabadban éjszakáznak, ha csak a parasztok nem látják vendégül őket. Mily gyakran előfordul — írja WEIGAND — hogy útközben valaki megbetegszik, de megállás akkor sincs. Még ha terhes nő lebetegszik is, nem tarthatja fenn a karaván't; a szülés után — ami mellesleg szólva nem számít intim eseménynek, s még a gyerekeket sem tartják távol tőle — az asszonyt az újszülöttel takarókon beágyazzák egy öszvér málhái közé és a menet megy tovább.[45] Az anyák különben csecsemőjüket bölcsőjével együtt vállra kötött ruhában (Tragsack) viszik.[46] POUQUEVILLE költői szavakkal ecseteli, mint vetnek egy utolsó pillantást elhagyott otthonukra, amelyet kényszerűségből hagynak oda, de ahová visszatérnek majd. „Mindnyájan egészségesen és reményteljesen vonulnak ki, hogy egy enyhébb klímát keressenek fel."[47] Amint a síkságra érnek, a karaván napról napra kisebb lesz, ahogyan az egyes családok csoportosan leválnak, míg végül a legtávolabbi téli szállásra igyekvő csapat maga marad.[48] A telelés idejére ugyanis kisebb csoportokra oszlanak, ami szükségszerű, hiszen a téli legelők kevésbé kiadósak, mint a nyári hegyi legelők, nagyobb területen kell tehát telelésre szétszóródniuk.[49]

Télen egyesek sátrakban élnek, a többség azonban falvakban vesz téli lakást.

Telelő területül a félsziget minden erre alkalmas síkvidéke, partvidéke számításba jött. Legjelentősebb telelőhely volt keleten a tesszáliai alföld, nyugaton pedig a dél-albániai síkság (Musakje, Muzachia). A pindosiak zöme a tesszáliai alföldre húzódott, de mentek délre Akarnaniába, Etóliába, Attikába és a Peloponnészoszra is. A francia LENORMANT írt attikai aromun csoportról, akik a Parnasszusról és a Kitaronról, amint a hó e hegyek csúcsait elkezdte befedni, nyájaikat az Athén és a Daphni kolostor körüli téli szálláshelyekre hajtották.[50] A Gramosz hegységiek nagy amplitúdójú vándorlásokat folytattak — CAPIDAN szerint — keletre Trákiába nyomultak előre, mások északi irányban, Macedónián át elérték a bulgáriai hegyeket. Albániai aromun pásztorok pedig — kéthetes, egy hónapos vándorúttal — eljutottak délre Akarnaniába és Etóliába, északra pedig Szerbiába, sőt több hónapos úttal a dalmát tengerpartra.[51] Bár a téli és nyári legelőterületek között bizonyos korrelációk tapasztalhatók, aligha egyedi eset, hogy WEIGAND egyik, nem nomád cselnik adatközlője nyájaival a különböző évek során az Égei-tengertől az Adriai-tengerig, úgyszólván az egész Balkánt bebarangolta.[52]

WEIGAND összefoglalóan nem foglalkozik a teleltetés körülményeivel, útleírása során azonban számos egyedi adattal szolgál, amelyek különböző momentumokat meg-

[42] CAPIDAN, Th. (1941, 93) nyomán.
[43] WEIGAND, G. I. 133.
[44] POUQUEVILLE, F. C. H. L. 1820.; szó szerint idézve CAPIDAN, Th. 1941, 93.
[45] WEIGAND, G. I. 133.
[46] CAPIDAN, Th. 1941. 93; idézet POUQUEVILLE-től.
[47] CAPIDAN, Th. 1941. 94; idézet POUQUEVILLE-től.
[48] WEIGAND, G. I. 133.
[49] A csoportokra szakadást említi CAPIDAN, Th. (1941. 94) is.
[50] Idézi CAPIDAN, Th. 1941. 88.
[51] CAPIDAN, Th. 1941. 89.
[52] WEIGAND, G. utazása idején, bár az új államhatárok már részben fennálltak (az 1878-as orosz—török háború után, de az ún. Balkán-háborúk előtt vagyunk), a határokon át azonban ekkor még lehetséges volt nyájakat hajtani; a vámdíjak viszont érzékenyen érintették a költözködő állomány tulajdonosait. A gazdasági körülmények romlását egy cselnik által adott információ közvetítésével ecseteli WEIGAND, G. I. 134—135.

WEIGAND idején a határok szerepe már megmutatkozott például az akarnaniai aromun pásztoroknál, akik nyájaikat az Aspropotamos folyó mentén felhajtották északra a hegyekbe, az akkori Görögország északi határáig, de a görög—török határt már nem lépték át. (WEIGAND, G. I. 188.) Az első világháború után a határokon való átvándorlás egyre nehezebb lett, majd teljesen lehetetlenné vált. A két háború között így az albániai aromunok is csak a kis albán állam határai között kereshettek nyájaiknak mind nyári, mind téli legelőt.

világítanak, néhányat idézünk: a Szaloniki öböl déli partvidékén Velestino falu lakosságának háromnegyed részét télen aromunok alkotják; nyáron csak 60 aromun család marad, ezek földművelők. (E földművelők nagy része a Pindosz hegységi Perivoliból származott ide.) A telelők között volt WEIGAND egy gazdag aromun ismerőse, aki „a saját és tőle függő családokkal" rendszerint e községben szokta tölteni a telet. Némileg általánosítva — többes számban beszélve — így folytatja: „ezek az emberek, jóllehet ők vagyonosak, épp olyan egyszerű, szegényes házban laknak és éppoly szerény viszonyok között, mint a legszegényebb pásztorok, akik szolgálatukban állanak".[53]

A tesszáliai alföld északkeleti részén Larissza városában, a belvárosban 20 aromun család élt állandóan, a Salamvrias folyón túli elővárosban van egy egész negyed, „amit télen a hegyekből való pásztorok szállnak meg".[54] Megemlítjük itt, hogy 1066 júniusában a vlach Berivoj larisszai házában tárgyalt Hellas—Theman stratégosa a kiszipolyozó adópolitika ellen fellázadt vlachok képviselőivel. »S a vlachokhoz is szólt — írja a bizánci szerző — „Hol vannak most nyájaitok és asszonyaitok?" „Bulgária hegyeiben" — feleltek azok. Mert az a jellegzetes szokásuk, hogy (a bolgárok) nyájaik és családjaik április hónaptól szeptemberig a magas hegyekben és az igen hűvös helyeken vannak.« GYÓNI Mátyás szerint Kekaunenos idézett munkájából kihüvelyezhető, hogy e vlachok téli legelői és telepei a tesszáliai alföld folyói mellékén voltak. A nyári legelőterületekről csak annyit árul el a munka, hogy valahol a Tesszáliától északra fekvő Bulgária-Thema magas hegyvidékein feküdtek.[55] Az említett vlach Berivoj nyilván olyan módos aromun lehetett, akinek háza és állandó lakhelye a városban volt, mint ahogy ilyenek WEIGAND idején is voltak; maga WEIGAND is egy olyan szállodában szállt meg, amely aromun tulajdonában volt, aki az egyik Olimposz-hegyi községből származott ide.[56] Tovább haladva a telelőhelyekről WEIGANDnál található adatsoron: Larisszától északkeletre a Kissavo nevű hegység és a vele párhuzamosan futó kisebb hegyvonulat közötti völgy jól megművelt területén több nagy aromun falu fekszik, „amelyekben szétszórtan aromun pásztorok is megszállnak télire".[57] Ettől északra, a tesszália síkság peremén Karadžolo faluban az „Aspropotamosból (Pindus) aromunok szoktak telelni és részben letelepedtek".[58] Kelet-Macedóniában, a Tachino-tó környéki síkságon a Balkán-hegyekből való pásztor vlachok szokták a telet tölteni (pl. Kišla, Petelino, Huroišta falvakban és másutt szétszórva.[59] Alkalomszerűen a Karasu folyón való átlábolás kapcsán említi WEIGAND, hogy a folyó partján egy magányos kunyhóban egy aromun pásztor vett szállást, és ekkor — április 22-én — még ott volt telelő nyájával.[60] Amit Capidan a tesszáliai alföldön való telelésről ír, abból kitűnik, hogy az enyhe klímájú síkságon általában nehézség nélkül átvészelték a nyájak a telet, s számukra fedetlen építmények szolgáltattak csupán enyhelyet.[61]

Összefoglalva, a nyári és telelő területekről a következőket mondja: k i z á r ó l a g n y á r i tartózkodás helyéül szolgálnak Gramosti Densku, Samarina, Smixi, Avdhela, Perivoli, az Aspropotamos völgyében és a Salamvrias mellékvölgyeiben magasan fekvő falvak, továbbá a Neaguš-hegyen, Verria városától nyugatra fekvő falvak. R é s zben

[53] WEIGAND, G. I. 203.

[54] WEIGAND, G. I. 204. — WEIGAND említi, hogy a Larissza körüli termékeny síkságon vannak árterületek, — s bár ezt nem a pásztorkodás kapcsán hozza szóba, — valószínű, hogy az árterületek is szerepet játszottak az itteni rideg teleltetésben. (WEIGAND, G. I. 205.)

[55] GYÓNI Mátyás 1951. 341. Lásd még az ott idézett további irodalmat. KEKAUNENOS művét 1075—1085 között írta. — Közel egykorú adat Anna KOMNENE 1118—1148 között írt Alexiasában: az 1091. év kapcsán említi, hogy azokat, akik a nomád életet választották, a köznyelv v l á c h o k n a k szokta nevezni. (GYÓNI Mátyás 1951. 343.)

[56] WEIGAND, G. I. 203. — A sors különös véletlene, hogy WEIGAND larisszai házigazdája, név szerint Jerji Tsami szintén vezető szerepet játszott egy felkelésben (az 1878-as törökellenes megmozdulásban, a görög kormány megbízásából és pénzbeli támogatásával).

[57] WEIGAND, G. I. 206.

[58] WEIGAND, G. I. 207.

[59] WEIGAND, G. I. 231—232.

[60] WEIGAND, G. I. 232.

[61] Ez sejthető a következő félmondatából: ... „da es fast unmöglich war, die riesigen Herden vor der grossen Kälte unter genügend geräumigen gedeckten Hürden zu schützen." (CAPIDAN, Th. 1941. 94.)

ürülnek ki télire a Smolika-hegytől délre, a Zagori nevű vidék északi részén fekvő falvak, valamint Metsovo, Sirako nevű nagyobb helységek, az Aspropotamos és a Salamvrias vidékén alacsonyabban fekvő falvak. Korábban említettük egyedi példákkal a vándorlás irányait. Általában a Pindus-hegységi „centrum" lakói Tesszáliába húzódnak télire, mind városokba, mind vidékre, különösen a jó legelőterületek közelébe, amelyek leginkább a Kelet-tesszáliai hegyvonulat lábánál találhatók. A Pindosz-hegység tesszáliai alföldre néző oldala túl meredek esésű ahhoz, hogy a lejtők téli legelőül használhatók lennének. Tesszáliát azonban nemcsak aromun, hanem albán s magától értetődően görög pásztorok is felkeresik telelés végett. De az aromunok alkotják a többséget. Kedvelt telelőterület az Olimposz-hegységtől keletre fekvő, a Szaloniki-öböl partján elterülő síkvidék, valamint Dél-Macedóniában a Szaloniki és Verria közötti ún. „Campagna". Nyugaton, Epiruszban, az Arta-folyótól nyugatra a Kambosz és Dél-Albániában az előbbinél terjedelmesebb Musakje.[62]

Érdekes, hogy a nyári falvak és a téli szállások évszaki váltogatásában nemcsak pásztorok vesznek részt, hanem kézművesek és kereskedők is.[63] E feltűnő tényre nemcsak Weigand utal és hoz számos konkrét példát is, Capidantól tudjuk, hogy voltak olyan falvak, amelyeknek lakói nem pásztorok voltak, és mégis az egész közösség részt vett a téli vándorlásban.[64]

A leírásokból egyöntetűen egy sajátosan mozgékony társadalom képe áll előttünk. Weigand az újkorra nézve az aromunok „mozgásformáinak" négy típusát állapítja meg. Sokat idézett munkája függelékében „6. Az aromun népesség mozgása" sorolja fel és világítja meg e négy típust: a) rendszeres vándorlások a nyári falukból a téli szállásokra, b) egy helység lakóinak kivándorlása más vidékre, c) a farsériotok vándorlásai, d) a férfiak vándorlásai kereset céljából.[65]

A fenti négy mozgástípus közül a kézművesek, kereskedők, málhás fuvarosok stb. foglalkozásukkal kapcsolatos vándorútjairól (d) már volt szó, a b) pontba sorolt települési kirajzásokkal pedig, amelyek az aromun településmód egyik figyelemre méltó sajátossága, jegyzetben foglalkozunk. Az állattartással közvetlen kapcsolatban az a) és c) típusú vándorlások állanak, amelyek az aromun állattenyésztés két alapvető formájának felelnek meg.

E két forma alap-jellemvonásaiban közös az, hogy mindkettő 1. a kisjószágok (juh és kecske) tartásán alapszik; fontos szerepük van a kisebb számban tartott nagyállatoknak is, mint teherhordóknak; 2. az állatok élelemmel való ellátása egész évben legelőre támaszkodik, mégpedig a hegyvidéki és síkvidéki legelőterületek évszakosan váltó kihasználásával és ebből következően őszi, tavaszi nagy vándorlásokkal; 3. a nyájakat a telelő és nyaraló helyekre „egész" közösségek: családok, családcsoportok vagy nagyobb egységek kísérik. Jól megfigyelhető különbségek vannak viszont a két forma között 1. a településmódban; 2. építkezésben, házbelsőben, viseletben, általában az anyagi kultúra javaiban; 3. a földbirtok tulajdonviszonyokat tekintve; 4. a társadalmi szervezet formájában; 5. a szokás- és folklóranyagban.

Az aromun népesség túlnyomó része saját hegyekkel és azok közelében szilárd lakhelyekkel, többnyire kő építkezésű nyári falvakkal rendelkezik. Téli szállásterületeik is meghatározottak. A letelepültségnek e fokán élő állattenyésztők a rendszeres szezonális vándorlások ellenére nem nevezhetők nomádoknak. Mivel ez a népességrész a többséget alkotja, eddig elsősorban ennek

[62] Weigand, G. I. 301—302.
[63] Weigand, G. I. 301.
[64] Capidan, Th. 1941.; Capidan ezt a jelenséget megszokással magyarázza, ami el nem fogadható idealista álláspontnak tűnik.
[65] Weigand, G. I. 301—304.

állattartás-rendszerét tartottuk szem előtt, s más szempontból is velük foglalkoztunk. Az eddigi szakirodalom az aromunoknak ezt az állattartási és életformáját félnomádnak nevezte. Mi — a szilárd, és maguk az aromunok által is állandó lakhelynek tekintett falvak létét figyelembe véve — meggondolandónak tartjuk, nem lenne-e helyes a Romulus Vuia által felvetett „komplex transhumance" szakkifejezést alkalmazni erre a formára.

Az aromunok másik, kisebbik része (a számarányuk nem állapítható meg) kifejezetten nomád állattenyésztést űz, nomád életformában él. Ezek az ún. faršeriotok.

A nomád aromun csoportok nem rendelkeztek saját tulajdonú legelőterületekkel, sem szilárd lakhelyekkel, hanem ott ütötték fel sátraikat vagy pár órás munkával könnyű kunyhóikat, ahol megfelelő legelőt béreltek maguknak.[66] Indokoltnak tartjuk egészében idézni Weigand idevágó, összefoglaló jellegű passzusát:

„A többi aromunokkal ellentétben, a faršeriotáknak nincsenek saját hegyeik, hanem mind nyáron, mind télen pénzért kell megszerezniök a legeltetési jogot. Többnyire újból ugyanazokat a helyeket választják. De ha vonakodnak a pénzkiadástól, hónapokon keresztül vándorolhatnak családjaikkal együtt. Ingó vagyonuk alig említésre méltó. A szabad ég alatti életmódhoz szokott emberek rendkívül edzettek és különösen igénytelenek. Ahová a cselnik a törzset vezeti, oda követik, átengedve neki az eredmény feletti gondot. Az Adria partjától Bulgária és Szerbia hegyeiig, egész Morea-ig terjednek vonulási útjaik, sőt szavahihető forrásból tudom, hogy a Kaukázusban egy aromun, nem pásztor település van, amely valószínűleg faršeriótákból áll."

Természetesen a nomád csoportok sem évente váltottak át más-más területekre, hanem hosszabb-rövidebb időre használtak egy-egy legelőt. Így jól ismert történeti adat, hogy egy vlach csoport egy ideig az Athos-hegyi kolostor területén vert tanyát, a legelőért bizonyos termékekkel szolgált a kolostornak; egy idő után azután máshová vonulhattak, mert ott a források többet nem emlegetik őket. A földtulajdonviszonyok jelentőségére az eddigi kutatás, véleményem szerint, nem fordított kellő figyelmet. A Weigandnál található adatokból néhány konkrét példa jól illusztrálja, hogy a nomád forma fenntartásában komoly szerepet játszott az a tény, hogy e csoportok nem rendelkeztek saját tulajdonban levő területekkel. Másfelől példát tudunk hozni arra, hogy a földbirtok másodlagosan bekövetkező hiánya olyan állapotot teremt, amelytől a település végleges felhagyása, vagyis a nomád állapot bekövetkezése, csupán lépésnyi távolságban van. A Neaguš-hegyen talált Weigand egy nyári falut, amelynek szegényes kunyhói még őt is meglepték, pedig — mint mondja — ő sok nyári falut látott, olyanokat is, amelyekben a házak agyagból készült, szegényes építmények voltak. A szóban forgó Xerolivadhon nevű telep, viskóival — amelyeket Weigand részletesen leír — negatív értelemben messze túltett valamennyin. Az építmények primitív és ideiglenes jellege Weigand számára annál szembeötlőbb volt, mert tudta, hogy az ezeket lakó aromunok — akik ottjártakor még nem érkeztek vissza a téli legelőkről — a Pindosz-hegységi Perivoli és Avdhela községekből valók, amelyekben az ember derék építkezéshez szokott. Az ok az kell legyen, — világítja meg Weigand — hogy e házak nem lakóik tulajdona, hanem két uraságé és az aromunok itt olyan jogviszonyban voltak csupán, mint a tsiftlikek lakói (török feudális birtok zsellérsorú lakossággal), azzal a különbséggel csupán, hogy a tsiftlikeken földművelést folytatnak, míg az itt lakó aromunok kizárólag állattenyésztéssel foglalkoznak.[67]

[66] Weigand, G. I. 275.

[67] Weigand, G. I. 217. Xerolivadhon nyári falu 100 egyszintes, kövekből, malter nélkül rakott, hegyes tetejű kunyhóból állt. A kövek közt befújó szél ellen belülről a falait agyagréteggel tapasztották. A falak alig embermagasságúak, a tető fedélszéke messze kinyúlik, s alá állva — minthogy mennyezet nincs — belátni a kunyhók belsejébe. Weigand ottjártakor (március 30.) még nem érkeztek meg a lakosok nyájaikkal a telelőhelyekről, s így a telepen néhány katonán és kézművesen kívül senki sem volt. (E területről, a Neaguš hegyről a macedoniai Kampaniára és Tesszáliába, Verria és Niaustu városába jártak telelni.)

A társadalom szervezetét tekintve: a nomád csoportok ún. fălca-kat alkottak; ez nagycsaládszerű szervezeti egység, amelynek élén egy cselnik állt. A közösség gazdasági ügyeinek irányítója, úgyszólván teljhatalmú ura volt a cselnik. Ő határozta meg, hogy melyik legelőterületre vonulnak, ő bérelte ki a legelőt és az állatállomány nagyobb része is rendszerint az ő tulajdonát képezte.[68] A letelepült lakosság nagy községeiben ezt a vérségi kapcsolaton alapuló gazdasági-társadalmi formációt nem találjuk meg, a vezető szerepet játszó cselnikeket sem; ezekben a territoriális faluszervezet található. Egyes kisebb, s nem túl régen letelepedett falvakban viszont helyhez kötötten fennmaradt a „cselnikszervezet". Életében találta meg például WEIGAND a korinthoszi öböl északi partvidékén hét kis aromun községben; mindegyik községecske népe egy-egy cselnik alá tartozott itt. E hét telep közül a Suroveli nevűt 90 család alkotta. A házak, a föld, a nyájak a cselnik tulajdonában voltak. A gazdálkodás két ágra differenciálódott: földművelést és legelőváltó juhtenyésztést űztek. A nyájakkal a fiatalemberek egy része nyárára az Aspropotamos mentén felvonult a hegyvidékre (úgy azonban, hogy az akkori török—görög határt nem lépte át), a lakosság egy másik része a cselnikkel a faluban maradt és a mezőt — „mely meglehetősen terjedelmes" — művelte. Főként dohányt termeltek, amelynek jövedelme a cselniké lett, aki szerény életviszonyai ellenére európai fogalmak szerint is vagyonos ember volt. A házak többnyire alacsony kunyhók, egyetlen kétszintes ház: a cselniké.[69]

A szokás- és folklóranyagban szintén érdekesen mutatkozik a letelepedettek és nomádok szellemi kultúrájában való eltérés — a közös vonások mellett. Egyes szokások és folklórműfajok csak a letelepedetteknél, ill. csak a nomádoknál éltek. WEIGAND idézett munkájának második, folklóranyagot közlő kötete rendkívül tanulságos e szempontból.

Az aromunoknál tehát a legelőváltó gazdálkodásnak két újabb formáját ismertük meg, amelyek éppúgy a hegyvidékek és az enyhe klímájú síkvidékek egymást kiegészítő adottságának kihasználásán alapulnak, és kisjósággal folynak, mint a mediterráneum területéről ismertetett transhumance; attól azonban több lényeges vonásban különböznek. Az egyszerű, tipikus transhumance az aromunoknál hiányzott, ill. csak egyedül elszigetelt esetekben fordult elő.[70] Ezenkívül CAPIDAN néhány folklórszöveget talált, amelyek határozottan

[68] CAPIDAN, Th. 1941.

[69] WEIGAND, G. I. 186—194, főleg 186—187. (E csoportról WEIGAND korábban külön cikkben is beszámolt: *Ein Besuch bei den Walachen der Manjana in Akarnanien*, Globus Bd. 63, Nr. 6, 88.)

[70] Egyedi esetekben különböző átmeneti formációkkal találkozunk, köztük olyanokkal is, amelyek az egyszerű transhumance-hoz közel állnak, de annak nem tipikus példái. A tesszáliai síkság északkeleti partvidékén egy völgykatlanban talált WEIGAND egy 50 családból álló aromun községet. Ezek az aromunok a Pindosz hegységi Perivoliból származtak ide; a községet határostól megvették az innen elvonuló mohamedánoktól (akik a Görögországhoz visszacsatolt Tesszáliát elhagyták). A határ legnagyobb részét a cselnik vásárolta meg. WEIGAND idején „a legtöbben mindig a faluban maradnak, mégis a férfiak és nagyobb fiúk és néhány asszony a cselnik vezetése alatt, nyáron a nyájakkal a kalivákhoz vonulnak, az Ochrida és Resen városa közötti hegyvonulatra." (WEIGAND, G. I. 205—206.) A vándorlás távolsága kb. 300 km lehetett, légvonalban WEIGAND, G. I. kötet végén közölt térkép alapján. A kalivák — kunyhófalu — helye WEIGAND térképén meg van jelölve. A terület akkor Török—Makedóniához, ma Jugoszláviához tartozik. WEIGAND útja elején e kalivák közelében ment el, s az útleírás e helyen megemlíti, hogy a lakókkal később lent Tesszáliában találkozott. „Auf einer Bergeslehne erblickten wir zwei aromunische Sommerdörfer, Kalivă genannt, die aus niedrigen Strohhütten bestehen, in denen umherziehende Hirtenstämme während der Sommermonate ihren Aufenthalt nehmen." ... „Im folgenden Frühjahre traf ich zufälligerweise die Leute aus der einen Kalivă in Thessalien in einem Winterdorfe am Fuße Ossa, wo ich sie näher kennen lernte." (WEIGAND, G. I. 205—206. — Az utolsó mondatban említett Winterdorf: a törököktől megvásárolt Toivaš.)

Találunk egyedi esetekben arra is példát, hogy a letelepedettség teljes: földművelést és állattenyésztést űz a község, de nyájakkal nem hagyják el az állandó lakhelyet.

a transhumance művészi tükröződésének és így emlékeinek tekinthetők. E szövegeket magyar fordításban is közölte N. DUNĂRE, az Ethnographiában megjelent tanulmányában. Hogy az aromunoknál miért nem vált elterjedt formává a transhumance, biztosan nem tudjuk. Csatlakoznunk lehet azonban CAPIDAN feltevéséhez, aki annak magyarázatát, hogy az aromunoknál mindig egész családok és nemcsak kevés számú férfi vándorol a nyájjal, elsősorban a Balkánon évszázadokon át fennálló és közmondásossá vált, zavaros viszonyokban, a közbiztonság hiányában keresi.[71] Bármik voltak is a tényleges okok,

---

Tesszáliában, a tenger közelében, Volo város mellett Ny-ra Šesku falu „mit 40 Familien, sämtlich dem Stamme der Faršerioten angehörig, die man in Thessalien auch Kătšăun oder Kătšun nennt. Sie treiben Ackerbau und Viehzucht, bleiben aber auch im Sommer mit dem Herden in Thessalien." (WEIGAND, G. I. 202.) Hasonló lehetett a helyzet Volo város másik oldalán, 20 percnyire fekvő két aromun telepen, amelyek szintén 1—2 száz éven belül telepedtek itt le. „In der Nähe von Volo haben sich auch viele aromunische Familien dauernd niedergelassen, haben ihre schönen bewaldeten Berge verlassen und sich dem Ackerbau gewidmet, eine Umwandlung zu der gewiß nur die bitterste Not die an die freie Bewegung im Gebirge gewöhnten und aller ländlichen Arbeit abholden Männer gezwungen hat. Ich besuchte das 20 Minuten nach Nordosten von der Stadt liegende Dörfchen Bachtše, wo sich 50 Familien, meist von Perivoli stammend, angesiedelt haben, wobei die turmartigen Häuser eingenommen haben, die von ihren früheren Bewohnern, den Türken, verlassen worden sind, als Thessalien an Griechenland fiel. Die Leute haben ihren Tracht und Sprache noch bewahrt und — die Sehnsucht nach den Bergen.

Eine halbe Stunde östlich von Volo liegt ein anderes Dorf Alimera oder La Vlachlu. Es ist eine ältere Niederlassung. Ein bejahrter Mann sagte mir, daß sie vor zwei Menschenaltern dorthin gekommen seien, vertrieben von Ali Pascha. Es sind etwa 60 Familien; die übrigen Bewohner des Dorfes sind Griechen. Auch sie haben, trotzdem sie schon lange unter den Griechen wohnen, ihre Sprache und Tracht noch nicht aufgegeben." (WEIGAND, G. I. 20.)

[71] Ilyen transhumance-ra utaló aromun népdalt (aromun eredeti és román szöveg) közöl CAPIDAN, Th. 1924—1926, 192. Ugyanezt aromun eredetiben és magyar fordításban közli: DUNĂRE, Nicolae 1964. 260. CAPIDAN id. helyen nem általában a tesszáliai aromunokról beszél (mint az Ethn.-ban kipontozott szövegből gondolnánk), hanem a Volo környéki falvakról: „Şescu, Alimeri, Bahče şi altele, din apropierea oraşului Volo, vara îşi trimet turmele de oi la munte, numai subt conducerea câtorva păstori, iar restul familiilor rămânea acasă, ocupându-se cu munca câmpului" (192 o.) Ezek — a 70. lábjegyzetben, WEIGAND-tól ismertetett falvak pedig újabb letelepülések, mint láttuk. CAPIDAN idézett helyen így folytatja: „Nem ismerjük a valódi okát annak, hogy az aromun pásztorok nyugodt vidékeken és időkben miért nem folytatják a pásztorkodásnak ezt a formáját. Az a benyomásunk, hogy a transhumance-t a családtól való elszakítottság miatt hagyták el. A nyájakat kísérő pásztoroknak egész hónapokat kellett távol tölteniök feleségüktől és gyermekeiktől." (Idézve az Ethn. 1964. 260. lapjáról, ahol az általunk szaggatottan aláhúzott szavakat ... helyettesíti.)

Érdemes idéznünk a két dal szövegét:

I.

A juhok pásztorai / Mind elfutottak és visszanéznek / És árva asszonyaik sírnak és / Átkozódnak fedetlen fővel / Átkozódnak fedetlen fővel / Hogy elhallatszik a fellegekig: / — Ó jaj, te híd, Arta hídja / Üssön beléd s szakasszon meg az isten nyila / Áradjon ki a folyó és hordjon el / Hogy ne tudjanak átalmenni a juhaink / Hogy forduljanak vissza az embereink / Hadd üljük körül mindnyájan az asztalt / Ne maradjon szegény fejünk egyedül / Elszakítva, mint bárány a juhtól.

II.

Eljött a nyár, a meleg nyár / S te nem jöttél, jaj, pakulár / A kenyér is elfogyott már / Asszonyod sem tudja, mi fáj!

(KOVÁCS Ágnes fordításai — F. L.)

maga a tény kétségtelenül megállapítható a forrásokból; éppúgy, mint ahogy viszont a nomád és félnomád (komplex transhumance) forma léte a XI. századtól egészen a XX. századig a forrásokban nyomon követhető.

Ha igazat is kell adnunk Romulus VUIA-nak abban, hogy túlzás a transhumance-t olyan formának tekinteni, amelyet „csupán egy lépés választ el a nomadizmustól" — az aromun „komplex transhumance"-ban viszont egy olyan formát ismertünk meg, amely valóban átmenetinek tekinthető a nomád és a letelepedett állattenyésztés között; amely mind a nomadizmus, mind a transhumance felé „nyitott".[72]

A Balkán-félsziget északi felén, különösen Szerbiában, szintén igen sok szó esik a középkori forrásokban a vlachokról. E szerbiai és általában ÉNy-balkáni vlachok azonban etnikai jellegüket még azelőtt elvesztették, mielőtt műveltségük és életformájuk néprajzi igényű leírása megtörténhetett volna. A történeti adatokból kitűnik, hogy gazdálkodásuk és társadalmuk még differenciáltabb volt, de az állattenyésztés túlsúlya (pl. az általuk fizetett adónemekből, a vlach-jogból) jól érzékelhető. Gazdasági életükbe is bepillantást engedő jogrendszerükre ma is jól használható Karel KADLEC klasszikus munkája; nem régiben pedig Silviu DRAGOMIR készített összefoglaló feldolgozást róluk.[73]

1.3. *Északi-Kárpátok*

Vlach pásztorkodásról az Északi-Kárpátokban csak történeti értelemben beszélhetünk. Az újkorban az Északi-Kárpátok pásztorai etnikai hovatartozásukat tekintve szlovákok, lengyelek, ruszinok (kisebb számban németek és magyarok) voltak.

Az Északi-Kárpátok vlachjainak problémája, balkáni összefüggéseiben, a neves bécsi nyelvésznek, MIKLOSICHnak KAŁUŻNIACKIval közösen írt tanulmányával (1880.) került előtérbe, de — bár azóta jelentős szakirodalom halmozódott fel a kérdésről — máig sem jutott teljesen nyugvópontra. Az idézett nagy hatású tanulmány elsősorban nyelvészeti jellegű, az Északi-Kárpátokban fellelhető vlach eredetű szóanyagot állítja össze, és e szókészletet a vlachok

[72] VUIA, R. 1964. 184. fejti ki véleményét, hogy sem a Hátszeg vidéki, sem a Marginimea vidéki (Nagyszeben környéke) transhumance esetében, amikor nyáron egész családok, s nagy számban vannak az esztenákon, nem tekinthető nomádos motívumnak; amiben VUIA-nak igaza van. Ugyanitt fejti ki azt is, hogy az aromunok költözködő pásztorkodásánál sem helyes a „nomadizmus" kifejezést használni. Szerinte mindkét esetben a „komplex transhumance" megjelölés a helyes, szemben a „szimpla transhumance"-szal. A „komplex transhumance"-t pedig az egyszerű transhumance-ból eredezteti. (Ugyanerre a kérdésre röviden a műve francia kivonatában, a 240. lapon is kitér, itt csak erdélyi vonatkozásban.) Véleményünk szerint a „komplex transhumance" kifejezés szerencsés, de különbséget kell tenni az erdélyi és balkáni formák között; Hátszeg és Nagyszeben vidékén ui. csak a nyári időszakban vannak a nyájaknál családok; a telelő nyájat csak férfiak kísérik el, s csak olyan számban, ahányan a rideg teleltetéshez szükségesek. — A balkáni aromunok jellegzetes pásztorkodási módját megismertük; ezt VUIA előtt általában „fél nomád"-nak nevezték. Lásd DUNĂRE 1964. 263. és az ott idézett korábbi irodalmat.

[73] KADLEC, Karel 1916 és DRAGOMIR, Silviu 1959. — KADLEC munkája különben az egyetlen, amely a vlach kérdést csaknem teljes területi összefüggésében (a szláv országok és a régi Magyarország) tárgyalja, elsősorban a vlach jog szempontjából. Minden más munka vagy (súlyponttal) kisebb területre vonatkozik, vagy ha az egész területre, akkor egy-egy részletproblémával foglalkozik, s nem ekkora dokumentációval. — DRAGOMIR, S. munkáját Kós Károly szíves segítségéből használhattuk.

balkáni-kárpáti vándorlásaival meghonosodottnak magyarázza.[74] Az azóta folyó kutatások és viták főleg három kérdésre vonatkoznak: 1. a vlach vándorlások, ill. betelepülések kronológiája, 2. a vlach pásztorok etnikus jellege, 3. a román eredetű jövevényszavak és műveltségi javak kérdése.[75]

A vlach migrációk i d e j é r e nézve a kutatók túlnyomó része egyetért abban, hogy az első vlach hullámok a XIV., legkorábban a XIII. században érkeztek.[76] A bevándorlás folyamatosan, mintegy három évszázadon át tartott és az Északi-Kárpátokban nyugat felé haladva egyre később tűnnek fel a forrásokban a „vlachok". A vándormozgalom a nyugati részeken, az ún. Morva Valaskó területén ér véget, kb. a XVI. század elején.

A „vlach" pásztorok e t n i k u s j e l l e g é r e nézve két alapvető felfogás áll szemben: az egyik szerint a betelepülők balkáni románok voltak, akik később szlávosodtak el; a másik felfogás szerint az Északi-Kárpátokba románul beszélő pásztornépesség nem jutott el, hanem a bevándorlók szlavizált románok vagy egyszerűen szlávok voltak. Az kétségtelen, hogy a k é s ő b b i századokban a forrásokban „vlachoknak" nevezett elemek már szláv nyelvűek voltak. A gömöri vlachokról pl. Ila Bálint alapos, új feldolgozása kimutatta, hogy zömükben ruszin eredetűek voltak.[77]

A vlachok p á s z t o r k o d á s á v a l behatóan K. Dobrowolski professzor foglalkozott. Több évtizedes kutatásának összegezéseként átfogó történeti képen rajzolta föl a pásztorvándorlások fő típusait a Lengyel Kárpátokban, a XIV—XX. században. A források finom analízisével sikerült kimutatnia, hogy kezdetben a Lengyel Kárpátok és a lengyelországi síkvidékek között is évszakos, legelőváltó pásztorkodást folytattak.[78]

A vlachok pásztorkodásának és életformájának fejlődése eltérő képet mutat a S a n — W i e p r z f o l y ó k t ó l k e l e t r e — Halics, Lemberg, Sambor, Sanok, Belz kerületekben, sőt részben Wolhyniában — amely terület és a Kárpátok vidéke között nomád jellegű vándorlások folytak. Ennek nyomán később településeik sora jött itt létre. E telepek folyamatos északra nyomulása az adománylevelekből jól követhető. A XV. és XVI. században a vlach települések a Bug, a Huczawa és a Styr folyók vidékén mélyen benyomulnak északra, több száz kilométerre is a Kárpátoktól. Kifejezetten pásztor települések, különösen a XV. században keletkezettek; kisméretűek; gyakran a már meglevő parasztfalvak peremén jöttek létre.[79] Ezzel ellentétben a San—Wieprz folyóktól n y u g a t r a, tehát az ún. Kis-Lengyelország (Małopolska) síkvidékein vlach települések nem jöttek létre, viszont egyértelmű adatok tanúsítják, hogy a Kárpátokból jöttek ide telelő nyájak, legelőre.[80] A hegyi falvakból telelésre itt a nyájakat csak kevés számú pásztor

[74] Miklosich, 1880.

[75] Dobrowolski, 1938. 188.

[76] Más, elsősorban román kutatók (Drăganu) a migrációk kezdetét a XI—XII. századra, sőt régebbi időkre viszik vissza. A. Kavuljak a XIII. századra. Vö.: Dobrowolski, 1938. 189. l. jegyzet.

[77] Ila, B. 1957. 121. ... „die Walachen im Komitate Gömör ursprünglich zum überwiegenden Teile der ruthenischen Nationalität angehörten."

[78] Dobrowolski, 1961. — Az egész Lengyel Királyság területére 315 vlach jogú községet sorol fel Kadlec, K. 1916. 302—304, amiből 3 a XIV. századból, 71 a XV. századból, a többi a XVI—XVII. századból való. Ez az összeállítás sem teljes azonban (vö. Dobrowolski, 1961. 121. 5. jegyzet), igaz viszont, hogy „vlach" jogra korábbi településeket is átszerveztek.

[79] Dobrowolski, 1961. 121—122.

[80] Dobrowolski, 1961. 131. 27. lábjegyzetben 1615. évi adatot idéz egyik síkvidéki faluról: „a falu közelében vadméhköpűk vannak, amelyekből a méhészek 14 fertály mézet adnak be... a m i k o r a j u h o k a t a h e g y e k b ő l a z e r d ő k b e h a j t j á k l e g e l ő r e, 100 juhért 5 groszy-t fizetnek".

kísérte el. E nyugati részen nomadizmus nem, csak transhumance igazolható. DOBROWOLSKI e transhumance maradványának tartja, hogy a szilézíai Beszkidekből ma is hajtanak le ősszel juhnyájakat alacsonyabban fekvő területekre, ahol (Cieszyn város környékén) rendszerint november közepéig, olykor azonban január 10-ig is lent maradnak, legeltetés végett.[81]

A Lengyel-Kárpátok magashegyi, havasi pásztorkodásának kialakulásában is döntő szerepet tulajdonít DOBROWOLSKI a bevándorló vlach pásztoroknak. Míg a XI—XII. század fordulóján csak nyomokban jelentkező és a XIV. században csúcspontját elérő erdőirtó- és telepítőmozgalom során az alacsonyabban fekvő területeket lengyel és kisebb részben német földműves lakosság népesítette be — a XIII—XIV. században délről bevándorló vlachok, életformájuknak megfelelően előszeretettel szállták meg a magasabb régiókat, ahol a természetes havasi legelőket gyakran irtás útján bővítették tovább. Egy részük a már meglevő parasztfalvak peremén telepedett le, és részben áttért a földművelésre; más részük önálló pásztorfalvakat hozott létre. A földműves falvak a nyugat-európai eredetű ún. „német jog", a pásztorfalvak vlach jog alapján települtek. Ily módon e területen paraszti és pásztorkultúrának „kereszteződéséről" beszélhetünk.[82]

A pásztornépesség állattenyésztésének formáját tekintve, generálisan a következő fejlődéssor követhető: kezdetben a vlach népesség igyekezett a nomád állattenyésztést folytatni, de ez a törekvés már a XIV. és XV. században a nagybirtokosok ellenállásába ütközött.[83]

A letelepültség előrehaladtával a nomadizmust a transhumance váltotta fel. Míg előbbi már a XVI. században kihalt, a transhumance vitalitása a XVII. században tört meg. Végül a síkvidéki rideg teleltetés útjainak felhagyásával az Alpwirtschaft-szerű havasi pásztorkodás vált uralkodó formává. A transhumance — az említett szilézíai-beszkideki maradványt kivéve — megszűnt.[84]

Az Északi-Kárpátok egykori vlach migrációinak lefolyását nemcsak a balkáni aromunok gazdálkodásának és életformájának jobban ismert képe segít rekonstruálni, hanem az a migrációs folyamat is, amelynek során erdélyi transhumáló pásztorok eljutottak Besszarábiába, onnan a Krímbe és tovább a Kaukázusba.[85]

[81] Ez a Cieszyn (Teschen) környéki tél eleji legeltetés napjainkban is gyakorlatban van; magam is gyűjtöttem rá vonatkozó adatokat a Szilézíai Beszkidek Brenna nevű falujából, 1964 tavaszán.

[82] Jogi vonalon érdekes például, hogy az alapjában „német jogon" települt falvakban, ahol a soltészek a többi jobbágynál nagyobb, többszörös telket kaptak — ezenkívül falujuktól távol — sokszor 20—30 kilométerre — magashegyi legelőterületet kaptak juhaik számára (DOBROWOLSKI, 1961, 133—134.), ahol szállás-pásztorkodás formájában legeltették nyaranta a juhokat.

[83] DOBROWOLSKI, 1961. 140.

[84] A transhumance vitalitása a XVII. században tört meg: DOBROWOLSKI, 1961. 141.

[85] Lásd a következő fejezetben.

2. *Az erdélyi transhumance*

2.1. *Térbeli és időbeli körülhatárolás*

Az erdélyi transhumance-ról írott adatok 1363-tól állnak rendelkezésre.[85/a] Azóta az adatok összefüggő láncolatot alkotnak. Ebben a hat évszázadban Erdélyből négy irányba hajtottak juhnyájakat téli legelőre:

1. Havasalföld mindvégig a telelő nyájak többségét fogadta. Legfontosabb teleltető terület a Duna széles árterülete, az ún. Balta volt. Az erdélyi transhumance első írásos említése is Havasalföldről való. Havasalföld jelentőségét mutatja, hogy amikor különböző okok következtében, a XIX. század második felében itt az egykori teleltetésre alkalmas legelőterületek apró foltokra zsugorodnak össze, — ez az egész erdélyi transhumance lehanyatlását jelenti.

Havasalföldön keresztül a Dunán át Dobrudzsába és a Duna bulgáriai partvidékére is hajtottak nyájakat.[86]

2. Kelet felé a másik román fejedelemségbe, Moldvába is mentek telelő nyájak; az ide hajtott állományrész azonban lényegesen kisebb volt, mint a Kárpátoktól délre fekvő fejedelemségbe áthajtotté. Hogy Moldva területe telelésre kevésbé volt alkalmas, mutatja, hogy sokan Moldva hegyvidékeiről is a másik fejedelemségbe, Havasalföldre vitték telelő nyájaikat.

A Pruton túl, Dél-Besszarábiában főleg a XIX. század második felében sokasodtak meg az erdélyi nyájak, amikor Havasalföldről — a mezőgazdasági fejlődés következtében — legelő hiányában sok nyáj kiszorult.[87]

Amikor Besszarábia is „megtelt" már nyájakkal, az 1880-as években sokan a Krím-félszigeten keresnek újabb legelőterületeket, és végül az 1900-as években további rajok eljutnak a Kaukázusba is. Itt egyfajta fiók-transhumance alakult ki: hegy- és síkvidék között, de a juhászok továbbra is tartották a kapcsolatot erdélyi szülőfalujukkal, oda alkalmanként visszatértek. A krími—kaukázusi kirajzások így szerves részét képezik az erdélyi transhumance történetének. Ott a juhászattal az 1930-as években hagytak fel, amikor mindnyájan hazatértek.

3. A XVIII. századból vannak adataink arra, hogy erdélyi (pl. Szeben megyei) románok a magyar Alföldön, közelebbről a Tiszántúlon teleltették nyájaikat, a városok (pl. Debrecen, Karcag) és falvak határában bérelt

[85/a] Az erdélyi transhumance-ra vonatkozó legrégebbi írásos adat 1363-ból való. Ekkor Illyéd-Iladia királyi vár kerületében bizonyos határszakaszon a határjelek fekvését nem tudják tisztázni, mivel a helyi kenézek lakhelye — tartózkodási helye ismeretlen. Minthogy az akta márciusban kelt, kézenfekvő a következtetés, hogy itt egyszerű, vagy komplex transhumance folyt. A sokat hivatkozott oklevélrész: „. . . ideo inibi in ipsarum metarum erectione contendare(!) non potuissent, ques tamen citare propter earundem mansionis seu residentiae incertitudinem noluissent" . . . Ezt az adatot többször interpretálták úgy, mint a nomadizmus meglétére utalót; véleményem szerint inkább teljes transhumance-ra gondolhatunk. A téli legelők helye az adatból nem derül ki. (*Documenta Valachorum*, Nr. 126.)

[86] Dragomir, N. 1938, 1926.

[87] Ezt a Besszarábia—Krím—Kaukázus irányú kirajzást külön tanulmányban dolgozta fel N. Dragomir, 1926.

legelőkön. A rájuk vonatkozó adatok a helyi közigazgatás irataiban találhatók (pl. tanácsülési jegyzőkönyvekben). Elsőnek GUNDA Béla hívta fel ezekre a figyelmet, legutóbb BALOGH István önálló cikkben foglalkozott a kérdéssel.[88]

A magyar Alföldre évente mindössze tucatnyi nyáj vetődött el; ez az északi irányú transhumance sem méreteiben, sem rendszerességében nem közelítette meg a román fejedelemségekbe irányulót.[89]

4. Szintén kisebb számban a Bánságot (Bánát) is felkeresték dél-erdélyi pásztorok telelő nyájaikkal (adatok a XVIII. századtól).[90]

A fenti telelő területek közül a Havasalföld volt mindvégig — talán a XIX. század második felében a hanyatlás évtizedeit kivéve — a transhumáló nyájak zömét összegyűjtő terület. A legjelentősebb nyári legelőket pedig a Déli-Kárpátok havasai szolgáltatták. Az erdélyi transhumance törzsét tehát az Erdély—Havasalföld relációjú vándorpásztorkodás alkotta. A dél-erdélyi területek voltak azok a centrumok, ahonnan a transhumáló pásztorok — az általunk tárgyalt korszakban — máshová is kirajzottak, pl. a Keleti-Kárpátokba. Romulus VUIA a román pásztorkodás típusairól szóló, nemrég megjelent monográfiájában, mint transhumance-vidéket csak a Déli-Kárpátok mentét tárgyalja.[91] Sajátos tény, hogy a Déli-Kárpátok romániai oldalán legelő nyájak nagy része is erdélyiek tulajdonában volt.[92] Az elmúlt századokban jelentős számban telepedtek át dél-erdélyi juhosgazdák az Erdélyi Havasok déli oldalára, tehát a román fejedelemségbe. Ezeket ott „ungurean"-oknak nevezték. A transhumáló állattenyésztést tovább folytatták, sőt régebbi vonásaival tartották fenn, mint az erdélyiek. Az őshonos lakosság a Kárpátok déli oldalán kisebb arányban foglalkozott csak transhumance-val; VUIA csupán egy rövid fejezetben foglalkozik velük, mondván, hogy pásztorkodásuk nem eléggé kutatott.[93]

A havasalföldi transhumance-nak a román anyagon belül való *térbeli* elhelyezése után az alábbiakban *időbeli leg* igyekszünk áttekintést adni, hogy lássuk: a közelebbről megvizsgálandó korszak — amelyre forrásaink vonatkoznak — e transhumance történeti alakulásának melyik szakaszát jelenti. A heterogén történeti részadatokat — amelyek a kontinuitást igazolják — itt nem sorakoztatjuk fel; ezeket a különböző részproblémák tárgyalásánál hasznosítjuk, amikor az összkép ismeretében jobban értelmezhetőek is lesznek. Itt csak arra szorítkozunk, hogy nagy vonalakban felvázoljuk e transhumance méreteinek alakulását.

A XV.—XVI. századi adatok a méretekre nem nyújtanak felvilágosítást. A XVII. századból közvetett adattal rendelkezünk: Bethlen Gábor halála után (1629) a havasalföldi vajdák dézsmát kezdtek szedni az ott legelő erdélyi juhok után. Ellenszolgáltatásként nagyobb összegű donatívumot fizettek az erdélyi fejedelemnek. E donatívum summája (5000 ezüst forint, továbbá egy

[88] BALOGH István 1961.

[89] Míg a román fejedelemségekbe irányuló vándorlás évszázadokon keresztül kontinuus volt s több százezer állattal folyt, a román pásztorok magyar alföldi legeltetéséről csak szórványadatokkal rendelkezünk, egy körülhatárolt időszakból, s bizonyosnak látszik, hogy az Alföldre hajtott nyájak száma legfeljebb egy-két tucat volt.

[90] VUIA, R. 1964. 153—154.

[91] VUIA, R. 1964. 141—166.

[92] DE MARTONNE 1904.

[93] VUIA, R. 1964. 179.

fejedelmi módon felszerszámozott török ló és egy vezetékló)[94] azt sejteti, hogy a vándor juhállomány, amelynek dézsmájából ezek az ajándékok, mint részösszeg, kitelt — eléggé nagy lehetett. A XVII. századból részadatokkal is rendelkezünk. Például 1622-ben csupán a fogarasi uradalomnak és két községének 26 ezer juha legelt Havasalföldön.[95] A XVIII. században már több fogódzót nyújtanak a források. Így 1767—1769 között a harmincadhivatalok kimutatása szerint 204 597—350 574 darab juhot hajtottak át a román fejedelemségekbe.[96] E számok az áthajtott állománynak valószínűleg csak egy részét tartalmazzák. Erre következtethetünk pl. abból, hogy 1739-ben a bolgárszegi (Brassó) románok csupán 4—5 ezer juhot jelentettek be Havasalföldön adó alá, de mint később kiderült, 120 ezer juhuk legelt a fejedelemségben.[97] Benkő József 1778-ban megjelent, Erdélyről szóló könyve szerint „Oves . . . multis ubique turmis coluntur et non pauca earum millia in Valachia ac Moldavia hibernant, iterum ad pascua reducenda".[98]

Bár kétségtelen, hogy az állománynagyságnak adatokban tükröződő növekedésében maga a nyilvántartás kiépülése is szerepet játszott — minden valószínűség szerint a vándorpásztorkodás keretében tenyésztett erdélyi juhállomány abszolúte is folyamatosan növekedett a XVII—XVIII. században, és a XIX. század elejére érte el legnagyobb méreteit. Ez a tetőzés a XIX. század egész első felében tart; ekkor a vándor juhállomány egy- és másfél millió között mozoghatott.[99] A századfordulótól meginduló csökkenése két évtized alatt már annyira előrehaladt, hogy az 1870-es években J. Hintz szerint az erdélyi juhosgazdák által a dunai fejedelemségekben tartott egész juhállomány nem lehetett

[94] Bethlen Gábor halála után Leon és Sándor vajdák kezdtek dézsmát szedni az erdélyi juhok után. Rákóczy György sürgetésére 1635-ben Bassaraba Máté vajda (1633—1654) bojárjaival együtt szerződésben kötelezte magát 5000 Frt donatívum fizetésére és egy török ló, meg vezetékló adására. 1638-ban a vajda megismétli a kötelezettségvállalást. 1649-ben viszont követe útján kérte az új fejedelmet az adó megszüntetésére, arra hivatkozva, hogy már kevesebb juhot hajtanak Erdélyből. Kemény János tanácsúr ellenezte a kérés teljesítését, mert az az elhunyt fejedelem és Máté vajda által kötött confoederatio szellemébe ütközik; az erdélyiek szerinte azért hajtanak kevesebb állatot, mert a bojárok kíméletlenül zsarolják a juhos gazdákat, miként tavaly a brassaiakkal is történt. (Veress Endre 1928, 176, vagy Veress, 1927, 20. forrása: *Mon. Hung. Historica Diplomataria*, XXIII. Pest, 1874, 15—16.)

[95] Veress Endre 1928, 167. (= 1927, 9.); Meteş, 1925, 7. (Mind Veress, mind Meteş adatai Takáts Sándor közlésére mennek vissza, de azt nem sikerült megtalálnom.)

[96] Veressénél teljesebb adat Meteş-é (1925. 31.): *Trec la iernat in Ţerile române din Ardeal:*

1767:	204 597 juh	3229 ló	4480 sz. marha	432 sertés
1768:	210 570 juh	4013 ló	2555 sz. marha	20 211 sertés
1769:	350 574 juh	3666 ló	3397 sz. marha	824 sertés

„Fiscul a luat taxă de numerare dela aceste turme, pe 3 ani, suma de 6423 fl. Takács, o. c. II. 317."

[97] Veress Endre 1928. 301.

[98] Benkő 1778. 129.

[99] Számszerű adatok korábban nem voltak ismertek, de Hintz becslését, hogy 1848 előtt jó egymillió, millión felüli volt a vándorállomány, általában elfogadták (csupán de Martonne tartotta „talán túlzottnak"). Az itt tárgyalt összeírások, az O. L.-ból, jóllehet csupán havasalföldiek (Moldva nélkül) 1,1—1,5 millió közötti állományt tartalmaznak. Egy ettől független, s eddig szintén figyelembe nem vett forrás, a „Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie" szerint az 1838-ban a két fejedelemségben legelt erdélyi juhok száma (kecskékkel együtt) 1 496 152 db volt. De Martonne kétkedése tehát indokolatlan — Vlăduţiu szerint már a XVIII. század végén elérte a másfél milliót a vándor juhállomány nagysága.

nagyobb, mint egyharmada az 1848 előtti egymillión jóval felülinek.[100] A transhumance hanyatlása a következő évtizedekben még rohamosabb, de grádusaira átfogó adatokkal nem rendelkezünk. Tudjuk azonban pl., hogy a hétfalusi juhosgazdáknak még 1886 nyarán is mintegy százezer cigája juhuk legelt az általuk bírt és bérelt szomszédos határszéli legelőkön.[101] Hogy ez egészében Erdélyen kívül teleltetett juhállomány volt, az kiderül a megelőző (1885.) télen felvett állatstatisztika Brassó megyei számadatából.[102] A folyamatos csökkenés ellenére a XIX—XX. század fordulóján a transhumáló juhtartás még jelentős méretekben folyt. Kiderül ez a következő adatból: a Román Királyságban 1900-ban 5 655 444 juhot írtak össze, ennek az állománynak területi megoszlását illetőleg azonban szükségesnek tartották a következő megjegyzést fűzni: mivel a felvétel télen készült, a havasalföldi síkvidéki megyék juhokban gazdagabbak mint a hegyvidéki és moldvai megyék. „A valóságban azonban a juhok csak télen jönnek a síkságra és a mocsárvidékre, hogy a hegyvidéki tél szigora ellen védelmet leljenek."[103]

Ily körülmények között a múlt század végén meginduló néprajzi igényű kutatás a formát még eleven voltában, sokoldalú összefüggéseiben tanulmányozhatta. A néprajzi leírások nagyobb része retrospektív jellegű; e század 20-as—30-as éveiig végzett terepgyűjtéseken nem volt nehéz a XIX. század közepéig, sőt még korábbra visszanyúlóan adatokat szerezni.[104]

2.2. Mivel *az erdélyi transhumance formája*, lényeges vonásait tekintve, évszázadokon át alig változott, dolgozatunk felépítésében a formát ismertetjük előzőleg, és a változó elemeket ezen az alig változó kereten belül vizsgáljuk. Az ismertetésben arra törekszünk, hogy a stabil és változó vonásokat — a valóságnak megfelelően — egyaránt szem előtt tartsuk. Leírásunk mégis inkább szinkronikus, a struktúra stabil volta miatt.

Az évi tartás áttekintése

Tavasztól őszig a juhnyájakat a havasi régiókban legeltették, a havasi pásztorkodás jól ismert, sokak által leírt módján. A nyári szezonra esik a juhok fejési idénye, tehát a havasi legeltetéshez tejtermékek készítése, tej-

[100] „Sie mochten im Vormärz (= 1848. március előtti időszak — F. L.) mit gewiss über 1 Million Schafen, an 300 000 Pferden und Rindern und ebenso viel Schweinen in Romänien (így!) und Bulgarien gewirtschaftet haben." (Hintz, 1876. 34.) A továbbiakban azt mondja, hogy 5—6 évvel azelőtt (1876 vagy 1870 előtt) a teleltetés költségei és a budapesti, brünni, bécsi gyapjúárak esése miatt a fenti számok a juhoknál 1/3-ra, a nagyjószágnál és sertéseknél néhány ezerre csökkentek (i. h. 34—35).

[101] Szentkirályi Á. 1923. 9. „Adatain szerint 1886 nyarán 100 000 cigájajuh legelt a hétfalusiak által bírt és bérelt szomszédos határszéli legelőkön."

[102] Magy. Stat. Közl. XV. Brassó megye egész juhállományát 13 535 db-ban (Fogaras m. 63 408, Szeben m. 102 649, Hunyad m. 167 598) adja. Nyilvánvaló, hogy a brassói adatban nincs benne a vándorállomány. (Más kérdés, hogy a nem vándor állományra is kevésnek tűnik a tizenháromezres summa; nyilvánvaló az állomány egy részének eltagadása; ez általános gyakorlat volt. Nagy Czirok László szóbeli közlése szerint — ő adójegyző volt, vidéken élt — 1/3-át tagadták el az állatállománynak adózás elől.)

[103] *Rumänien 1866—1906.* 1907. 345—346.

[104] Dragomir, N. 1926. a 252. lapon felsorolja adatközlőit, akik között egy 98, két 94, hét 80—90 éves korú volt; ezek közül nem egy már az 1840-es években bojtár lehetett.

gazdaság társult. A tejgazdaság nagymértékben befolyásolta a nyári legeltetés szervezetét, a napi munkabeosztást, építményféleségeket, sőt az egész évi tartás rendszerét is. Szervezetileg: a bács, a tejtermékek készítője egy személyben a számadó is volt, legfőbb személy az esztenán. A fejéshez esztrengahajtó kisbojtár volt. E két pásztorféleség a telelő nyájak mellől hiányzott. Építményekben: a nyári szállás legfontosabb építménye az esztenaház volt, amelyben a tejfeldolgozás történt és amelyben a tejtermékeket tárolták; a fejéshez fejőakolt építettek. A birszánok (barcaságiak) esztenájának jellegzetessége volt, hogy az esztenaház és a fejőakol egybeépült, e típus „birszán esztena" néven nagy területen elterjedt. A tejhaszonvétel szabta meg az állatállomány nyájakra tagolását is: ún. fejőnyájra és meddőnyájra. A pároztatás idejét úgy rögzítették, hogy a fejési szezon egybeessék a havasi nyáralás idejével.

Augusztus végén, szeptember elején a nyájak megindultak le Havasalföldre. A vándorút hagyományos, kialakult formák között történt, precíz leírást adott róla Mara N. Popp.[105] Egész nyájkomplexum *(tirla)* halad együtt, amely több csapatra *(ciopor)* tagolódik. Külön csapatban mennek a berbécsek és meddőjuhok — ezek legelöl —, azután a fejősjuhok egy vagy több csapata, végül az anyajuhok a bárányokkal. Az első csoport élén a legöregebb pásztor halad, aki a legjobban ismeri az utat. Minden további csapat előtt egy-egy pásztor (csobán) lépked. A cókmókot a megterhelt szamarak viszik; a nyájkomplexum nagysága szerint egy vagy több tergenyés szamár szükséges. Nagyritkán a nyájat egy szekér követi. Ha több egynemű csapat van (pl. több fejősnyáj), ezek pásztorai közül egyik a felelősük; az egész nyájkomplexum *(tirla)* felett pedig a *vataf* nevű főpásztor áll, aki a *tirla* pénzét is kezeli.[106]

A havasi esztenákon a síkságra vonulás nevezetes esemény, amire de Martonne szerint 8 napig készülődnek. A felkészülés ideje alatt az esztenagazdaságot feloszlatják, és a felszerelést részben (pl. tejesedények, tejfeldolgozás eszközei) hazaszállítják. Ahogy a nyájszámlálás lezajlott, összeszedik lentről a megfelelő számú lovat, az asszonyok és gyerekek, valamint a tejfeldolgozás eszközkészletének hazaszállítására. A bács *(baciu)* megy elöl, néhány jól megrakott lóval, az esztenán tartott disznókat és teheneket vezetve, azután jönnek az asszonyok és gyerekek, akiket a suba- és zsákhegyek tetejére ültettek, ily módon kímélve a lassú és biztos léptű lovak hátát. A havason ezután már csak a juhok és csobánok maradnak, a Duna menti legelőre indulásig. Indulás előtt szétszedik az alvásra szolgáló padokat, kiakasztják az esztenaház ajtaját, és valami szikla mögé elrejtik.[107]

Păcală, Viktor színesen leírja a faluból való elindulást, amit több más szerző nem említ, nyilván azért, mert a nyájak egy része a telelésre indulás előtt nem tért vissza a faluba. Említett szerző Resinar faluról szóló monográfiájában írja:

> „Meghatározott napokon, Szt. Konstantin és Helena, valamint Kisasszony napján indulnak el a pásztorok. Indulás előtt imádkoznak a templomban és bizonyos ünnepséggel vesznek búcsút családjuktól, falujuktól, mint a tengerre szálló tengerész, aki nem tudja, hogy viszontlátja-e még valaha szülőföldjének szép bérceit. A község határában még egyszer visszatekintenek a kunyhóra, ahol szerettek és reménykedtek, még egyszer szorítják keblükhöz kedvesüket, akik idáig

[105] Popp, M. N. 1942. 301.
[106] Popp, M. N. 1942. 301.
[107] de Martonne 1904. 236.

kísérték és azután fohászkodnak: „Isten segíts, hogy tűzhelyeinket viszontlát-hassuk". Azután elindulnak. Hosszú sorokban haladnak a nyájak, juhok és kecskék, a málhával telerakott lovak és szamarak. Messziről hallatszik az ürük kolompjának a hangja, vegyítve a juhok bőgésével, a kutyák ugatásával. Nyájaik után mennek a ciobánok magukkal vivén a vágyat és reményt. Ekképp eltűnik a menet, hogy végre Resinár havasait vagy pedig Besszarábia, Dobrudzsa és Baraganul síkságait elárassza."[108]

A vándorút a Kárpátoktól az Al-Dunáig — DE MARTONNE szerint — átlagosan 10—14 napot vett igénybe.[109] Lassan vonulnak, fokonként, úgy, hogy szeptember egész havában ezek a karaván ok összetalálkoznak Havasalföld egyik végétől a másikig, porfelhőket verve az úton, megállítva a kocsikat, amelyeknek el kell ereszteniük a bégető áradatot. A hegyek közt nagy csapatokban 10—12 pásztorral mennek, valamely hegyi patak mellett pihenőt tartva betöltik az egész völgyet. Ahogy leérnek a dombvidékre, kezdenek csoportokra oszlani, minden pásztor 100—300 juhot vezet. Némelyek pár napot pihennek a Kárpátok lábánál, a többiek egyenesen mennek tovább.[110] Szintén DE MARTONNE mutat rá, hogy az itteni vándorutak európai viszonylatban a leghosszabbak közé tartoznak.[111] Havasalföldön több útnak, amelyeken transhumáló nyájak szoktak vonulni, „juhok útja" *(Drumul oilor)* volt a neve, s a gázlókat, ahol a folyókon átkeltek, több helyütt a „juhok átjárójá"-nak *(Vadul oilor)* nevezték.[112] A Baragán pusztán, a Prahova völgyén végig, egészen Călăraş-ig pedig a „Mokán útja" *(drumul Mocanior)* vezetett.[113] Ezek az utak eszünkbe juttatják az olaszországi, franciaországi stb. speciális transhumáló utakat (tratturi, carraires). Úgy tűnik azonban, hogy a havasalföldi juhok útjai nem voltak oly speciálisan a nyájvándorlások számára kiépítve és fenntartva, csupán mivel e célra rendszeresen szolgáltak, nyerték e nevüket; hasonlóan ahhoz, ahogy nálunk volt például „mészárosok útja", Havasalföldön (Burnazban) volt „Vaj útja" *(drumul Untului)* is. Mara N. POPP szerint a XV. században ezeket az utakat, különösen a pásztorutakat közmunkával tartották fenn.[114] E régi utak említése a kutatás szempontjából azért fontos, mert gyakran az illető területre a transhumance-ra utaló legrégibb nyomot jelentik. Olténiában pl. a Mehedinţi megyében említenek egy régi juhutat, *drum al oii*.[115]

A Havasalföldön való átvonulás körülményei a XIX. század folyamán sokban változtak. A század második felében az erdős és a legelőterületek nagymértékben visszaszorultak a szántóföldek rovására. Mara N. POPP szerint bár az őszi leszállás gyorsabban megy végbe, mint a tavaszi visszajövetel, még így is több mint egy hónapig tart, mert „pornyálva" *(in porneala)*, azaz éjszakánként legeltetve haladnak.[116] A vándorút nem könnyű, mert állandóan ügyelni kell, hogy az utak menti vetésekben a jószág kárt ne tegyen. Évégből is inkább éjjel vonulnak s nappal pihennek.[117]

[108] PĂCALĂ, V. 1905. 322—323.
[109] DE MARTONNE 1904. 237.
[110] DE MARTONNE 1904. 236.
[111] DE MARTONNE 1904. 236.
[112] POPP, M. N. 1942. 294.
[113] POPP, M. N. 1942. 297.
[114] POPP, M. N. 1942. 297.
[115] Corzul és Goardăniţa falvak közt. — POPP, M. N. 1942. 297.
[116] POPP, M. N. 1942. 300.
[117] POPP, M. N. 1942. 300.

„Az utazás szaggatott — írja MOLDOVÁN Gergely —; a havasaljban több napot is ellegelnek a nyájak. A menetelés akkor lesz folytonos, amikor a lapályokon több napra való legelőre nem akadnak. A nyájak elvonulásakor a bojárok útszéli területeiket gondosan őriztetik, a previkálókat megsarcolják. Ez az utazás nagyon keserves és drága. A számadó éjjelenként előre indul, hogy estvére pihenő és legelőhelyet béreljen ki a nyájak számára. Egy napi legeltetés vagy éjszakai pihenés pár juhába kerül a gazdának."[118]

Havasalföld agrárgazdaságának fellendülése előtt az átvonulás legeltetési költségei nem voltak ily magasak; a nyájak sokkal szabadabban mozoghattak a kevesebb szántófölddel tarkított vidékeken. Sőt még korábban, a XVIII. században ősztől tavaszig (Szent Demetertől Szent György napig) a mezők fel voltak szabadítva és a nyájakkal való átvonulás így díjtalan volt. Erre hivatkoznak 1785-ben Brassó és Szeben vidéki juhosgazdák, felpanaszolván, hogy most fűkárért megsarcolják őket a földesurak.[119] A nyájakkal átvonuló pásztorok és a helyi földbirtokosok, parasztok között örökké akadt ok a torzsalkodásra. A juhosgazdák felpanaszolták például, hogy a szabadföldeken tartott szénaboglyákat és szalmakazlakat — a rendelkezések ellenére — szándékosan kerítetlen hagyják a lakosok, hogy a jószág által esetleg okozott kárt többszörösen is megvegyék a juhosgazdákon.[120] Panaszkodtak a juhosgazdák azért is, hogy a falun kívüli gabonásvermeket a tulajdonosok fedetlen hagyják, és az átvonuló nyájak ezért tetemes károkat szenvednek.[121] Sok zaklatásnak, sarcolásnak voltak kitéve a bojárokon kívül a különböző hivatalnokok részéről is.[122] A XIX. század első felében e sarcolások a bojárok számára jövedelmi forrást jelentettek. A század második felében azonban egyre kelletlenebbül veszik a földbirtokosok tudomásul a nyájvonulásokat; ekkorra már ugyanis átállították gazdaságukat extenzív állattenyésztésről gabonatermelésre. Ezt a megváltozott szemléletet fejezi ki 1859-ben egy elkeseredett román író kifakadása, hogy a mokányok „mindenféle rablást követnek el, erőszakkal ellepve a legelőket, a búzaföldeket, erdőket, megtagadva a hídpénzfizetést . . . és folytonos panaszokra adnak okot a földbirtokosoknak, akiknek valóságos ostorai, egy lézengő és minden rendet megtagadó szabados népség képét nyújtják."[123]

Az átvonulás nehézkessé válása után — mint DE MARTONNE-tól tudjuk — a nyájakat már a Kárpátok lábánál kis falkákra (100—300 darab) osztották fel, s ilyen kis egységekben hajtották tovább. Azelőtt a nyájaknak e falkákra osztása csak a Duna árterületéhez érkezve történt meg, amikor közvetlenül a Baltába indultak.[124] A barcasági juhosgazdák egy panaszirata szerint a juhnyájakat — amelyek *odaje* néven közönségesen 800—1100 darabból állnak —

[118] MOLDOVÁN G. 1913. 453.

[119] A barcasági hétfalusi juhosgazdák panasza, megfogalmazva Ennyeter András barcasági főszolgabíró által, 1786. dec. 24. VERESS 1927. 84.: I. dokumentum 6. pontja.

[120] VERESS 1927. 84. I. dokumentum 6. pontja.

[121] VERESS 1927. 84. I. dokumentum, 7. pontja.

[122] VERESS 1927. 84. az I. dokumentum összegező részében: „. . . die hiesige Viehwirthe denen ihnen verliehenen Firmans (szultáni fermán) entgegen noch vielen Bedrückungen unterliegen müssen, die zum Theil in den Bojaren selbst, grösstentheils aber in einer schändlichen Habsucht der Unterbeamten, welche entweder nicht unter der gehörigen Aufsicht stehen, oder mit ihren Vorgesetzten einverstanden sind, ihren Grund haben." (VERESS 1927. 85—86.)

[123] VERESS, 1928. 300. VERESS munkájának román kiadása adja a forrást: VALENTINEANU, I. G.: *Austria în Principatele române*. Bucureşti, 1859. 22—24.

[124] VERESS, 1927. 83. I. dokumentum, 4. pont. Lásd köv. lábjegyzetben.

a Baltába való belépésükkor különböző kis falkákra osztják fel, hogy a Duna kiágazásai közt fekvő szigeteken (la Balte) nagy tömegben található fűzfák levágott ágaival könnyebben takarmányozhassák. Egy nyájat 4—5, vagy még több falkára osztottak fel.[125]

A nyájak zöme szeptember végén érte el a teleltető helyeket. A Baltában félmilliónál több juh gyűlt össze.[126] Ezenkívül még a Baragán-puszta volt jelentős teleltető terület. A Balta: „amint a Duna-folyam Románia területére lép, egészen a Fekete-tengerig mind a két partot egy földszalag húzódik végig, amelynek területe kb. 900 000 hektár, ez a Duna vízárja (árterülete), ezt hívja a román Balta-nak, Lunca Dunării-nak."[127] A Dunának mintegy 1000 km hosszú alsó folyása és hatalmas deltás torkolatvidéke jut Románia területére jelenleg. A balparti árterületen végtelennek tetsző láncban terjeszkednek morotvák és halban dús tavak. Az árterületen nádrengetegek váltakoznak ligetes mocsárerdőkkel és réti legelőkkel.[128] A Duna árterülete jelenleg is 15—20 km széles, a Duna szabályozása előtt még terjedelmesebb és vadabb tájék volt. A juhnyájak a sok kiágazás közti szigetet is ellepték télire, ha a morotvák befagytak, ami néha nem következett be.[129] SULZER, a XVIII. századi neves történésznek a két román fejedelemségről szóló nagyszerű monográfiájában szemléletesen jellemzi a széles, elhagyatott árterületet.[130] Idézzük, amit a Duna mente éghajlati viszonyairól írt, mert ezeknek nagy szerepük volt a ridég teleltetés lehetőségében. Néha rendkívül szigorú telek is előfordulnak — írja —, s ilyenkor a hóviharokat nehezebben lehet elviselni, mint a Kárpátok völgyeiben, mert a szélnek semmi sem állja útját. Az is előfordul, hogy a Duna is befagy, azonban ez mégis ritka eseménynek számít. Viszont vannak telek, amikor egyáltalán nincs jég és hó, amikor a jószág egész éven át elegendő legelőt talál, „és éppen ezért szokták az erdélyiek nyájaikat könnyebb tartás végett itt a szabadban teleltetni; és ha előfordul is olykor, hogy egy erősebb fagy vagy hó reményeikben megcsalja őket, akkor is biztosak és nyugodtak afelől, hogy nem fog tovább tartani két hónapnál". A december itt — teszi hozzá — rendszerint a legszebb őszi időjárást adja, és ha az április nem is számítható a legkellemesebb évszakhoz, már a februári levegő is enyhe és derűs, és márciusban időnként jó eredménnyel művelhetik a kerteket, jóval korábban élvezhetik a tavasz ajándékait, mint a szomszédos Erdélyben és Moldvában.[131]

[125] VERESS, 1927. I. dokumentum, 4. pont: „... die Schaafheerden (die gemeiniglich aus 800 bis 1100 Schaafen unter dem Namen Odaje bestehen) pflegten b e i i h r e m E i n t r i t t i n d i e B a l t e, in verschiedene kleine Haufen in der Absicht abgetheilet zu werden, sie mit den abgehauenen Aesten von den in grosser Menge alldorten befindlichen Weiden leichter füttern zu können" stb.

[126] Az előbbi lábjegyzetben adott dokumentumpont további részéből tűnik ki.

[127] MOLDOVÁN G. 1913. 454.

[128] *A Kultúra Világa.* 10. k. *A föld országai. A világ népei.* Budapest, 1965. 224.

[129] 1786. dec. 24-én fogalmazott iratban írják, hogy a megelőző két évben a Dunaágak nem fagytak be, s ezért nem tudták a szigetekre behajtani a nyájakat. Ez az írás a szigeteket vagy szigetvilágot nevezi Baltának. „In den letzten 2 Jahren seien die Ausflüsse der Donau in keinen Winter überfroren und hatten sie somit ihr Vieh nicht auf die d a r z w i s c h e n l i e g e n d e I n s e l n (la B a l t e) treiben können" ... (VERESS, 1927. 83. I. dokumentum, 4. pont.)

[130] Szemléletes tájképet fest: „man hierlandes ganze Tage zubringen kann, ohne etwas anderes, als ihre mit wildem Gesträuche überwachsene bey Ufer, und zwar diese bey ihrer grossen Entfernung nur in schwachen Bildern und von Zeit zu Zeit eine waldigte, oder kahle Insel auf derselben zu sehen." (SULZER, I. 1781. Bd. I. 277.)

[131] SULZER, I. 1781. 41.

Lássuk a teleltetés módját. A telelőhelyre érve, a juhász mindenekelőtt karámokat készít.

„Őszkor a viharosabb idő beállta előtt, enyhébb időben télen is a nyájak ellegelnek a Duna nádasaiban, fűzeseiben, cserjéseiben — írja MOLDOVÁN — ahol sok a lapu, zöldség, amit a juhok kedvelnek. A kisebb hó alól a juh lábával kaparja ki az élelmet. Zordonabb időkben fűzfa ágakat vágnak le, s azzal étetik a juhokat. A fűzfa itt terjedelmes erdőségekben fordul elő, a juh a vékonyabb ágakat is élvezettel eszi. A juhok annyira gyakorlottak, hogy a vastagabb ágakról még a héját is letakarítják. Csak amikor a nagy hó a juhokat egészen elzárta a legelőtől, kezdik a szénával és sarjúval való etetést; ezekről a számadó már kora őszkor gondoskodik. A juhoknak kedvenc téli tápláléka a különféle faleveles rügy *(frunzări)*, amiről nyáron gondoskodnak. A juhok etetése után megmaradó faágakkal egész télen át tüzel a juhász."[132]

A telelés azokban az esetekben válik különösen nehézzé, amikor a tél rendkívül szigorú, s „a hóviharok hetekig is eltartanak. A havat állandóan lapátolni kell, mert különben az egész telepet eltemetheti, nem volna hol etetni a juhokat. A nehéz munka a legkeményebb juhászokat is kimeríti."[133] Ilyenkor naponta háromszor etetnek, s tavasz felé már abrakkal is kiegészítik a takarmányozást, különösen az ellős juhokét.

A havasalföldi telelésre is használt pásztorépítményeket Mara N. POPP tanulmányából ismerjük. Itt olyan építmények és építménynevek találhatók, amelyek a havasi pásztorkodásban hiányoznak: *saivan, zăvadă, şurlă* és *perdea.* Ezekről csak röviden annyit; a saivan nagy, nádból korcolt építmény, amelynek kelet felé irányuló vége V-alakú élben végződik, hogy ez az él a havas szelet mintegy elvágja, kétfelé terelje. A két kelet—nyugat irányú hosszanti oldala párhuzamos, ezeknek az oldalaknak a nyugati végei kifelé álló szárnyakban folytatódnak, amelyek nemcsak formájukkal és anyagukkal emlékeztetnek a magyar alföldi szárnyékokra, hanem nevükkel is: *aripele de Austru* (= Ausztru szél szárnyai). A *saivan* fedett, nyeregtetős; a tetőhéj nádból készült. A *zavada*-ban kör alakú, nádból készült teleltető kosarakra ismerünk, amilyeneket délerdélyi pásztorok a Hortobágyon is emeltek, mint arról egykorú említés is fennmaradt. A zavada 3—6 méter magas (szél felé eső részük emelkedik 6 méterig), falazata körül egy méter mély árkot ástak, a kidobott földdel garággyaszerűen a falazatot erősítve. Az árok a víz levezetésére, másrészt a hó felfogására szolgált; a magasban felhalmozódó hó maga is védett a szél ellen. Alacsonyabb fallal egy másik kerítést *(tandâr)* húztak; ebbe hajtották át a juhokat, ha a zavada belsejét a hótól, lucsoktól fel kellett szárítani. A zavada kapujában egy magasabb nádfalazat volt *(fundătoăre)*; ez és a kerítés közötti szegletben találtak maguknak enyhelyet a csobánok. Ha erős szél fújt, akkor a fundătoăre másik, juhok felőli oldalára húzódtak át.

A nagyobb szállásokon a juhászoknak külön kunyhóik voltak. (Az alábbi építmények elsősorban csak a transhumáló pásztoroknál voltak meg.) A *coliba* földbe süllyesztett kunyhó, náddal fedett nyeregteteje közvetlen a földre támaszkodott. Egyik, nem szélirányba eső bütüje nyitott volt, itt lépcső vezetett le a belsejébe. Egyik sarkában tűzhely volt, ahol nagy hidegben fűtöttek.

[132] MOLDOVÁN, 1913. 454.
[133] MOLDOVÁN, 1913. 455.

Leginkább a Baltában volt elterjedve a *şurla:* kör alaprajzú, kúp alakú nádkunyhó, amelyben 3—4 ember fért el.[134]

A transhumáló pásztorok számára bérbe adandó, egyes teleltető területek tulajdonosai, — legalábbis az újabb időkben — 50 m hosszú nyeregtetős, deszka oldalú *saivano*kat építettek.[135]

A téli szálláson folyt le tavasszal a bárányozás. Ez az esztendei tartás egyik legfontosabb eseménye volt, amire a juhász március közepén megtette az előkészületeket.[136] Az ellések zöme három hét alatt megtörtént, Szent György napjára befejeződött. Szent György nap táján a bárányokkal megszaporodott nyájak megindultak vissza a havasok felé.[137] A Balta nyárára kiürült. A szigetekre — mint láttuk — csak télen, ha a morotvák befagytak, tudták behajtani a nyájakat. Úgy látszik, nyáron túl vizenyős volt a terület ahhoz, hogy juhnyájakat lehessen legeltetni rajta. Mindenesetre SULZER azt írja, hogy nyárra „a Duna menti területek juhok nélkül maradtak".[138]

Az évi tartás áttekintéséből látjuk, hogy e transhumáló állattartásban a nyájgazdaság egész évben az állandó településtől távol egzisztált. A vándornyájak még nyáron sem annak a falunak a határában voltak, amelyben az állatok tulajdonosai laktak, hanem távoli — jelentős részben külföldi — havasokon. A közönséges havasi pásztorkodásban — és minden félrideg szállás-pásztorkodásban — a szállás, mint fióküzem, csak tavasszal jön létre, és ősszel ismét „beolvad" az állandó településen levő fő gazdaságba (ahonnan kivált). A transhumance-ban a nyájgazdaság, mint egész évben fennálló szervezeti egység, a lakhelytől térbelileg állandóan elszakítottan fungált. Míg a havasi pásztorkodás esetén a havasi szállásgazdaságot joggal tekinthetjük f i ó k üzemnek; addig az erdélyi juhosgazdák transhumáló nyájgazdaságát nem jelölhetjük e megnevezéssel, mert ez a juhosgazdák tulajdonképpeni gazdaságát, anyagi létalapját jelentette. Emellett ház körüli kisgazdaságuk szerepe eltörpült. A juhosgazdák háztáji gazdasága legfeljebb a család közvetlen fogyasztási szükségleteit elégítette ki. Vagyonukat és jövedelmüket állatállományuk jelentette. A transhumáló gazdaságot az tette jövedelmezővé, hogy a jószágállo-

[134] POPP, M. N. 1942. 305—307. Ugyanezt a leírást vette át R. VUIA. POPP fordítását Leontin Gherghariu tanár úrnak köszönöm.

[135] POPP, M. N. 1942. 307. — Igen régi jelenség lehet, hogy a telelőhelyek tulajdonosai építményeket bocsátanak a nyájak rendelkezésére, mert már 1786-ból van adatunk, hogy a p e r d j e-ért tavasszal bizonyos pénzösszeget és egy bárányt kellett fizetni: . . . „für den Schaafstand (Perdje) im Frühjahr, von einer Herde nicht mehr als 1 Thaler (Piaster) und 1 Lamm zu bezahlen" — Jalomitza-megyei egumen mégis 3 piasztert, a többi megyék földbirtokosai pedig 2,5 piasztert szedtek — panaszolták a barcasági (Hétfalu), juhosgazdák. (VERESS, 1927. 83. I. dokumentum, 3. pont.). — Ez említett *perde* nevű építmények kerített karámok voltak: „Sollen die Siebenbürgischen Schaafhirten für den e i n g e z ä u m t e n P l a t z, wo sie ihre Schaafe S c h a t t e n h a l b e r — P e r d é genannt — denen Eigenthümern der Platze eine Gebühr von einem Piastre und einen Lamm, oder von 2 Piastres ohne Lamm für jede Heerde erlegen, und künftighin sollen 700 Schaafe eine Heerde ausmachen" . . . (VERESS, 1927. 87. II. dokumentum, 3. pont.)

[136] A transzhumáló állattartás évkörében a legkiemelkedőbb események — PĂCALĂ, V. szerint — az őszi és tavaszi vándorutak, az ellés és a juhnyírás voltak.

[137] MOLDOVÁN, 1913. 448.

[138] SULZER, I. 1781. 75. — A juhnyájakkal együtt elvonultak a farkasok is, részben a hegyekbe vonultak a juhnyájak után, részben pedig Havasalföld erdővel borított foltjaira, ahol a honos lakosság tartotta juhait nyáron (SULZER, I. 75—76.)

mányt egész évben legelőn tarthatták el, ami lényegesen olcsóbb volt, mint ha télen takarmányozni kellett volna. Ekkora állománynak nem is tudtak volna téli takarmányt biztosítani. Számukra ezért gazdasági létkérdést jelentett, hogy a nyájaiknak téli és nyári legelőt biztosítsanak. A nyájak zöme számára nyári legelőt a Déli-Kárpátok havasain, téli legelőt a Duna árterületén találtak. E transhumance nagy méretekben addig állt fenn, amíg ez a természetes bázis: a két nagy, évszakilag egymást kiegészítő legelőterület rendelkezésre állt.[139]

2.3. *A Déli-Kárpátok lakossága által űzött pásztorkodás egyéb fő formái: Alpwirtschaft. Pásztorkodás a kaszálófüvek zónájában. Teleltető szállások*

A transhumance helyének és szerepének világosabban látásához szükséges, hogy ha röviden is, áttekintsük a terület pásztorkodásának egyéb fő formáit is, s hogy lássuk ezek kapcsolódását. Az áttekintésben Romulus Vuia-nak a román pásztorkodás típusairól írt, nemrég megjelent monográfiájára támaszkodunk, amely időbelileg a XIX. századi és XX. század eleji anyagra vonatkozik.[140]

A naponta hazahajtott állatok legeltetésétől eltekintve a szállásos pásztorkodásnak két fő formája volt a Déli-Kárpátok vidékén elterjedt. A nyári szezont tekintve, a két forma lényegében egybeesett: az állatokat havasi, hegyi legelőkön (kisebb részt falvak ugarhatárán) levő esztenás szállásokon tartották. A téli tartásban már lényeges különbség volt.

a) Azok a települések, ill. azok a gazdaságok, amelyek kiterjedtebb mezőgazdaságot űztek, az állatokat télen hazahajtva, takarmányon (főképp széna) tartották. A földműveléssel való kapcsolat az őszi és tavaszi évszakban is megnyilvánult, ősszel a határfelszabadítás után, tavasszal a határ letiltása előtt az állatokat a falu közelében, mezőkön, tarlókon legeltették. Ezt a rendszert Vuia „földműves pásztorkodó állattartás hegyi esztenával" terminus technicusszal jelöli.

b) A másik típust Vuia „pásztorkodás a kaszálók zónájában"-nak nevezi. Nem a völgyi, hanem a havasi legelők és a völgyi faluhatárok között elterülő hegyi kaszálók zónájáról van szó. E kaszáló zónában a szórványtelepülés a jellemző. A birtokok szórványosan és különböző magasságban helyezkednek el. A földművelés szerepe minimális volt. Egy tulajdonosnak gyakran több háza vagy kalibája volt, amelyeket kaszáláskor és a nyájak teleltetésére használtak. A teleltetés a kaszálókon gyűjtött szénával történt. Ha tehát pusztán az állatok évi eltartását nézzük, ez a felrideg forma valójában az Alpwirtschaft kategóriájába tartozik, de annak sajátos, lokális altípusát képviseli. Az Alpwirtschaftot ugyanis általában paraszti lakosság űzi, s a főgazdaság (Heimgut) a völgyi településen (Talsiedlung) komplex paraszti mezőgazdasági üzem. A kaszálók

[139] A juhosgazdák — a képet generálisan tekintve — valóban a sík és hegyvidék legelőinek évszakos váltásával tartották nyájaikat. Tekintélyes jószágállományuk eltartásánál azonban nem ragaszkodtak feltétlenül, hogy az etnográfiai kutatás által *transhumance*-nak elnevezett forma megvalósuljon. Egyik ősszi juhadó-összeírásban pl. egy tucat nyájat azzal a megjegyzéssel sorolnak fel, hogy ezeket (ősszel) nem találták az alföldön, mert megelőzőleg visszatértek a hegyvidékre.

[140] Vuia, R. 1964. — A munka használatát — korlátozott román nyelvi ismereteim mellett — elősegítette Bakos Ferenc docens baráti segítsége.

zónájának települései viszont sajátosan egyoldalú termelést folytatnak: a gazdasági élet a nyáron legeltető, télen szénázó állattartáson nyugszik.[141]

Meg kell még említenünk a hegyi szállásokon való teleltetést. A téli szállásokon — amelyeken rendszerint igen kezdetleges pásztorépítményeket találunk — bizonyos szénamennyiséget és lombtakarmányt is tárolnak, azonban a rideg legeltetésnek is jelentős szerepe volt az állatok élelemmel való téli ellátásában. A téli szállásokon csak férfi pásztorok voltak. Ez a forma néhány alapvető mozzanatban egyezik a transhumance-val (egész évi legelőn tartás; a szállás mint fiókgazdaság egész évben fennáll). Hiányzik viszont a transhumance-ra oly jellemző nagy amplitúdójú vándorlás. Hegyi téli szállásokon minden bizonnyal csak az állománynak töredéke húzta ki a telet.[142]

A fenti tartásmódok és a tulajdonviszonyok között némi korreláció állapítható meg. A nagy, gyakran több ezer juhot birtokló, de kevés földbirtokkal rendelkező juhosgazdák állatállományukat feltétlenül rideg módon, síkvidékeken teleltették (transhumance). A völgyi falvak többoldalú termelőtevékenységet folytató parasztgazdaságai, amelyekben a juhok száma viszonylag alacsony volt (általában legfeljebb néhány tucat darab) ezeket saját gazdaságukban, otthon teleltették. A fenti párhuzamosság az esetek zömére érvényesnek tekinthető. A tulajdonviszonyok és a tartásmódok természetesen nem pontosan fedték egymást. Saját gyűjtésből is tudom pl., hogy gyakran kevés juhot tartó gazdák is állataikat transhumáló teleltetésre átadták nagy juhosgazdáknak, akik saját nyájukhoz csapták, s bér ellenében elhajtották Romániába.[143] Még gyakoribb volt, hogy kisebb juhosgazdák, akiknek több juhuk volt, de annál kevesebb, hogy egy nyájat kiadott volna, falkáikkal társultak közös teleltetésre.

Befejezés helyett

Vizsgálatainkban nem törekedtünk a román transhumance minden szempontból való tárgyalására; a hangsúlyt azokra a kérdésekre helyeztük, amelyek szoros kapcsolatban állnak forrásaink anyagával. Nem ismertettük például a transhumáló állattartás, juhászat haszonvételi módjait (szaporítás, nyírás, tejtermékek készítése, a termékekkel való kereskedés stb.), mert ezekre nézve összeírásaink közvetlen adatokat nem nyújtanak. Ezekre nézve a román nyelvű szakirodalomban bőven találni leírásokat; áttekintően Vuia könyvében.

Néhány problémára azonban szeretném felhívni a figyelmet, s — magam számára is — körvonalazni a megoldás útjait. A további kutatásnak kell tisztáznia pl. annak konkrét körülményeit, hogy a transhumance milyen szerepet töltött be Erdély gazdasági életében a különböző korszakokban. Körülbelül a XVII. századtól kezdve szoros kapcsolódás vehető ki e transhumance gyapjútermelése és a dél-erdélyi szász városok gyapjúipara között. Ez a gyapjúipar volt a legjelentősebb felvevő piaca a nyájaktól termelt gyapjúnak, s viszont:

[141] Vuia, R. 1964. 97—140.

[142] A téli szállásokon való félrideg kiteleltetés megvolt a Keleti-Kárpátokban; számos adatot és fényképet találni Morariu-nak a Radnai Havasok pásztorkodásáról szóló könyvében (Morariu, 1937. IX—X. tábla a 112—113. lap között), a Lengyel Tátra területéről kis cikkben számolt be róluk Jostowa, Wanda 1966. 133—137.; Szlovákia középső részének telelő szállásairól Ján Podolák közöl rövidesen tanulmányt.

[143] Saját gyűjtés Kovásznán, 1956 őszén.

e szász ipar kialakulásához és nagy méreteihez a transhumance nyájak szolgáltak nyersanyagbázisul. Nem hanyagolhatók el a másodlagos gazdasági szerepek sem, pl. a korábban nagyarányú faggyúfőzés sem; évente sok ezer juhot vágtak le faggyúnyerés céljából. Nem volt jelentéktelen a transhumáló nyájaktól kikerülő tejtermékek mennyisége sem, s szerepe a terület városi és falusi lakosságának ellátásában. A transhumáló nyájak állataiból is minden tizedik példány, beszolgáltatás-szerű eladás révén hozzájárult a török birodalom, elsősorban Konstantinápoly mohamedán lakosságának élelemmel való ellátásához.

Gazdasági jelentőségéhez mérten nem elhanyagolható szerepe volt Dél-Erdély társadalmi képének alakulásában. A juhosgazdák rétegének kialakulására gondolunk, amely párhuzamos folyamatot jelent egy sajátos eredeti tőkefelhalmozódással. Egyik legérdekesebb — de legmunkaigényesebb — feladat: megvizsgálni, hogy mi volt a juhosgazdák rétegének helyzete Dél-Erdély késő feudális és feudál-kapitalista társadalmában. Milyen tényezők és körülmények tették lehetővé a viszonylagos gazdagságot jelentő nagy állatállomány felhalmozódását és eltartását a juhosgazdák kezén? Úgy látszik, komoly jelentősége volt annak a ténynek, hogy a szász székek parasztsága (s talán a határőrvidéké is) némileg lazább kötöttségek között élt; nem nehezedett rájuk a feudális rendszer oly súllyal, mint sok más területen a jobbágyságra. Nem utolsósorban megvizsgálandó pl. az adózás rendszere; néhány utalást a gazdag juhosgazdák kedvező adóhelyzetére találunk Trócsányi Zsolt könyvében is. Az is feltűnő, hogy a juhosgazdák legnagyobb számban Dél-Erdélyben laktak; lényegesen kisebb számban a román fejedelemségek területén. Tudjuk, hogy a feudalizmus időszakát a nagy térbeli tarkaság jellemzi; a lokális „mikroklímának" adott esetben életbe vágóan fontos — könnyítő vagy nehezítő — következménye lehetett az ott élő parasztság anyagi életfeltételeire nézve. — Bár összeírásai önmagukban nem adnak feleletet a juhosgazdák anyagi helyzetének kérdésére; a községek szerint szétcédulázott anyag — a juhosgazdák név szerinti ismeretében — további források bevonásával, a források szerencsés találkozása esetén, már sokatmondó mikrovizsgálatokra adnak lehetőséget. Más kérdés, hogy a meglevő források közül mi lesz számunkra hozzáférhető Budapesten. Az OL anyagában azonban valószínű még sok értékes, idevágó forrásanyag található (pl. különféle conscriptiók). Eddigi ismereteim alapján úgy tűnik, hogy a transhumáló juhtartás a késő feudalizmus korszakában a juhosgazdák számára olyan gazdasági ágat jelentett, amelyet a feudális szolgáltatások kevésbé terheltek, és épp ez tette lehetővé a felhalmozást. Figyelembe veendő itt, hogy a transhumáló nyájakat tulajdonosaik nem földesurukhoz vagy maguk telki állományához tartozó területeken tartották, hanem bérelt legelőkön, sőt nagyrészt külföldi bérelt legelőkön. E gazdálkodásnak a szoros értelemben vett jobbágyi földeken kívül való űzése, az ebből származó előnyös helyzet — a társadalmi funkciót és következményeket illetően — némileg összevethető pl. a dohánykertészkedésnek a nyomásföldeken kívül való kialakulásával és űzésével.

S bár szintén nem szolgálnak összeírásaink közvetlen adatokkal, mégis kézzelfoghatóvá teszik azt a román néprajzosok által hangsúlyozott szerepet, amelyet a vándorpásztorkodás az erdélyi és havasalföldi—moldvai román parasztság népi kultúrájának nivellálódásában, a műveltségi kapcsolatok fenntartásában, a műveltségi javak közvetítésében betöltött. Összeírásainknak a pásztorok nagy számára mutató adatai érthetőbbé teszik, s megerősítik a néprajzosok által ismertetett tényeket.

Előbbi kérdéssel szorosan összefügg — s a román szakirodalomban közismert —, hogy a dél-erdélyi mokánok, birszánok, juhosgazdák (tehát a transhumance) nagy szerepet játszott Havasalföld (és Moldva) etnikus, demográfiai képének kialakulásában. Évszázadokra visszanyúlóan tanúskodnak adatok arról, hogy Dél-Erdélyből „ungurean"-ok telepednek le, gyakran falunyi egységekben Havasalföldön. Erről a XVIII. század végén SULZER is számos helyen ír, de korábbi és XIX. századi adatok is folyamatosan felsorakoztathatóak, egészen DE MARTONNEig, aki megemlíti, hogy az ungurean népesség szívósan tartja erdélyi szokásait. Az ungureanok feltárását megkönnyíti, hogy kiváltságos helyzetüket egy ideig — mint új telepesek — megőrizték; külön tartották őket számon. A XIX. század első felében falvaikat „az agencia szállásainak" nevezték (VERESS), s az ágencia mintegy védelmébe vette őket. Egy 1841-ből való havasalföldi összeírás, többek között, az ungureanokat szám szerint, megyénként felsorolja; ez évben 3955 ungureani volt számon tartva e fejedelemségben; s SULZER megjegyzései nyomán bizonyosak lehetünk benne, hogy ez nem is össz-számukat jelenti, mert a Kárpátok eldugott zugaiban élő ungureanok közül sok elkerülte a számbavételt. Az 1845-ben megszűnt Saac alias Săcueni megyében (Háromszék alatt), E. ZAHARESCU térképe közel harminc helységet tüntet fel, olyat, amelyekben erdélyiek települtek le; többségük nevében is őrzi az áttelepültség emlékét. De a megye neve is arra utal, hogy lakói az erdélyi Săcui-ból valók, már a megye megalakulása előtt; vagyis székelyföldiek (ami alatt itt Háromszék értendő, amely szomszédos — a Tatárhágón át — e volt megye területével), s részben valószínű székelyek. A Déli-Kárpátok egész sávja tele van részben vagy egészében dél-erdélyi eredetű falvakkal; ezeknek az ungureanoknak eredetével és pásztorkodásával N. Mara POPP foglalkozott több tanulmányában; legutóbb VUIA ismertette transhumance-ukat. Oltenia déli részén is több helyen fellelhetők erdélyi telepesek, erdélyi eredetű népességű falvak; az áttelepülés emlékét — gyakran az erdélyi falu nevével együtt — közönségesen megőrizte a helyi szájhagyomány (lásd: VULCĂNESCU tanulmányát). Az erdélyi juhosgazdák havasalföldi letelepülése a XIX. század második felében különösen jelentős méretekben folyt; egyik terület, ahol nagy számban vásároltak birtokot és részben tovább folytatták tirlás pásztorkodásukat: a Baragán-puszta. Az itt lejátszódó folyamatot igen érzékletesen mutatja be MEHEDINȚI tanulmánya. Közismert az is, hogy Dobrudzsa románok által történő betelepülésében kiemelkedő arányrésszel vettek részt erdélyi mokánok. A havasalföldi letelepedések különböző ütemben, de szukcesszíve sok évszázad óta folytak, és tulajdonképp dél-erdélyi juhászok letelepedésére korábbi adataink vannak, mint magára a transhumáló pásztorkodásra. N. DUNĂRE egy, forrásokkal alátámasztott (pontosabban további forráspublikációkra utaló) megállapítása szerint „erdélyi román juhászok, ungureanok" (oieri romîni transilvăneni „ungureni") kisebb számban már a XII—XIV., nagyobb számban a XV—XVI. században telepedtek le Havasalföldön.

E hirtelenjében felsorolt néhány adat talán elegendő annak érzékeltetésére, hogy a transhumance valóban jelentős szerepet játszott Havasalföld betelepülésében.

Szintén messzire vezető kérdés a balkáni nomád és komplex transhumance és az erdélyi román transhumance összefüggésének problémája. Annak ellenére, hogy a román eredetkérdés két, ill. három elméletét ismerjük, s a genetikus összefüggés kérdése ezekhez kapcsolódik, feltűnhetett, hogy dolgozatunkban szándékosan elkerültük ennek a bonyolult problémának idevonását.

És nem elsősorban azért, mert még megoldatlan. Az aromun pásztorkodást is XIX. századi állapotában ismertettük, mint ahogy az erdélyi transhumance-t is e korszakban vizsgáltuk főképp. A genetikus kapcsolódás miként je szempontunkból harmadlagos fontosságú. A XIX. századi transhumance-t elsősorban a korabeli és közvetlen megelőző gazdasági—társadalmi—kulturális körülményekből magyarázandónak tartjuk; s a genetikus gyökerek problémája nem döntő itt. Gondoljunk csak arra, hogy az Erdély—Havasalföld közötti legelőváltó gazdálkodás formailag közelebb áll az olasz-, spanyol-, dél-franciaországi transhumance-hoz; mint a balkáni aromun pásztorkodáshoz. Egyik vonatkozásban tehát genetikus, másik vonatkozásban tipologikus egyezéssel állunk szemben. A formai-rendszeri egyezés hasonló körülményekre és hasonló tényezők munkálására vall; a kutatás legszebb része ezeknek a tényezőegyütteseknek a feltárása, annak a mechanizmusnak a kinyomozása, amely Dél-Európában nagy területen, különböző országokban, az állattartó gazdálkodásnak hasonló módját hívta életre és tartotta fenn évszázadokon keresztül. Ennek a vizsgálódásnak sem a távlatokat nem szabad szem elől tévesztenie, sem a konkrét történeti viszonyoktól nem szabad eltekintenie.

IRODALOM

Balogh István
1961 *Adatok a román pásztorok XVIII. századi alföldi legeltetéséhez.* Műveltség és Hagyomány. III. 1961. 213—218. Budapest

Benkő, Josephus
1778 *Transsilvania. Sive magnus Transsilvaniae principatus. Olim Dacia mediterranea dictus.* I—II. Vindobonae

Berezowski, Stanisław
1959 *Problemy geograficzne pasterswa wędrównego.* In: Antoniewicz, Wł. (red.): Pasterswo Tatr Polskich i Podhala. I, 1959. 77—146. Wrocław—Kraków—Warszawa

Capidan, Th.
1924—1926 *Românii nomazi. Studii din viața Românilor din sudul Peninsulei Balcanice.* Dacoromania. IV. Cluj, 1927. 183—352.
1941 *Die Mazedo-Rumänen.* Bukarest

Dias, Jorge
1951 *Les troupeaux transhumants et leurs chemins.* Compte Rendu du XVIe Congrès International de Géographie, Lisbonne 1949. Lisszabon

Dițescu, Constantin D.
1911 *Contribuțiuni la studiul oilor țigai și țurcane ca producătoare de lapte.* București

Dobrowolski, Kazimierz
1938 *Dwa studia nad powstaniem kultury ludowej w Karpatach Zachodnich.* I. Z badań nad zagadnieniem wołoskim w Karpatach Zachodnich. II. O nazwie miejscowej Beskid. In: Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby II. 181—246. + 1 térkép. Kraków
1961 *Die Haupttypen der Hirtenwanderungen in den Nordkarpaten vom 14. bis zum 20. Jahrhundert.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 113—146. Budapest

Documenta Valachorum
1941 *Documenta historiam Valachorum in Hungaria illustrantia usque ad annum 1400 p. Chr.* Curante Emerico Lukinich et adiuvante Ladislao Gáldi ediderunt A. Fekete-Nagy et L. Makkai. Budapest

Dragomir, Nicolae
1926 *Din trecutul oierilor mărgineni din Săliște și comunele din jur.* Lucrările Institului de geografie al Universității din Cluj, II. (Separatum, Cluj, 1926.) Cluj
1938 *Oierii mărgineni în Basarabia, Caucaz, Crimeia și America de Nord.* Lucrările Institului de geografie... VI. [1936—1938] 159—294.

DRAGOMIR, Silviu
1959 *Vlahii din nordul Peninsulei Balcanice in evul mediu.* Bucureşti
DUNĂRE, Nicolae
1964 *A juhtartás, illetve pásztorkodás hagyományos típusai a románoknál.* Ethnographia LXXV. 1964. 247—272.
Encyklopädisches Wörterbuch . . .
1833, 1836 *Encyklopädisches Wörterbuch der Wissenschaften, Künste und Geverbe* Hrg. von M. A. PIERER. Bd. XIX, XXV.
GYÓNI Mátyás
1951 *A balkán-félszigeti vláchok kétlegelős pásztorkodása a középkorban.* MTA. I. Oszt. Közl.
HINTZ, Johann
1876 *Das wandernde Siebenbürgen.* Eine statistiche Studie, hrg. von der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt. Kronstadt
HORNBERGER, Theodor
1955 *Der Schäfer. Landes- und volkskundliche Bedeutung eines Berufstandes in Süddeutschland.* Stuttgart
ILA, Bálint
1957 *Die walachische Bevölkerung der Herrschaften Murány, Csetnek und Krasznahorka.* Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae. Tomus III. 113—148.
JACOBEIT, Wolfgang
1961 *Schafhaltung und Schäfer in Zentraleuropa bis zum Beginn des 20. Jahrhunderts.* Berlin
JOSTOWA, Wanda
1961 *Jesieniowiska i zimówki pasterskie w Tatrach.* Wierchy. XXX. Kraków 133—137.
KADLEC, Karel
1916 *Valaši a valašské právo v zemích slovanských a uherských s úvodem podávajícim přehled theorií o v zníku rumunského národa.* V Praze
A Kultúra Világa. 10. kötet: *A föld országai. A világ népei.*
1965 Budapest
A Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája.
1897 Magyar Statisztikai Közlemények 15. Budapest
A Magyar Szent Korona országainak állatlétszáma az 1911-ik évi február 28-iki állapot szerint.
1913 Magyar Statisztikai Közlemények 41. Budapest
DE MARTONNE, Emmanuel
1904 *La vie pastorale et la transhumance dans les Karpates méridionales; leur importance géographique et historique.* In: Zu Friedrich Ratzels Gedächtnis. 225—245. Leipzig (Szerzőnek *La Valachie* című monográfiájában, fejezetként szintén megjelent ugyanez a tanulmány.)
MERNER, Paul-Gerhardt
1937 *Das Nomadentum in nordwestlichen Afrika.* Berliner Geographische Arbeiten, Heft 12.
METEŞ, Ştefan
1925 *Păstori Ardeleni in principatele-Române.* Anuarul Institutului de Istorie Națională 1924. Cluj
MIKLOSICH, Fr.
1880 *Ueber die Wanderungen der Rumänen in den dalmatischen Alpen und den Karpaten.* Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften, Phil. — Hist. Klasse, Bd. XXX. 1—66. Wien
MOLDOVÁN Gergely
1913 *A magyarországi románok.* Budapest
MORARIU, Tiberiu
1937 *Viața pastorală in Munții Rodnei.* Bucureşti
MORANDINI, G.
1964 *Die almgeographische Situation in den italienischen Alpen.* In: Almgeographie. Kolloquium Rottach-Egern 1962. Zusammengestellt von W. HARTKE und K. RUPPERT. Forschungsberichte 4. Wiesbaden
MÜLLER, Elli
1938 *Die Herdenwanderungen im Mittelmeergebiet (Transhumance).* Petermanns Geographische Mitteilungen. Jg. 84. 364—370, mit einer Karte.

PĂCALĂ, Viktor
1905 *A Nagyszeben vidéki resinárok lakóhelye és életviszonyai.* Földrajzi Közlemények. 307—325.
POPP, Mara N.
1942 *Păstoritul in Câmpie în cadrul vieţii pastorale româneşti în genere.* Lucr. Inst. de Geogr. al Univ. din Cluj (Timişoara), VII. 281—312.
POUQUEVILLE, F. C. H. L.
1820 *Voyage dans la Grèce. II.* Paris
Rumänien 1866—1906.
1907 Ministeri um für Landwirtschaft, Industrie, Handel und Domänen. Bukarest
SULZER, Franz Joseph
1781—1782 *Geschichte des transalpinischen Daciens, das ist: der Walachey, Moldau und Bessarabiens, im Zusammenhange mit der Geschichte des übrigen Daciens, als ein Versuch einer allgemeinen dacischen Geschichte mit kritischer Freyheit entworfen von —,* ehemaligem k. k. Hauptmann und Auditor. Bd. I—III. Wien
SZENTKIRÁLYI Ákos
1923 *Erdély juhai, Erdély juhtenyésztése. A múlt. A jelen. A jövő.* Cluj—Kolozsvár
THALLÓCZY, L.
1916 *Illyrisch-albanesiche Forschungen.* Bd. I. Leipzig-München
VERESS, Andrei
1927 *Păstoritul Ardelenilor în Moldova si Ţara Românească (până la 1821).* Academia Română, Memoriile Secţiunii Istorice, Seria III, tomul VII, mem. 6. Bucureşti (VERESS munkájának ez a román nyelvű kiadása tartalmazza a legteljesebb jegyzetanyagot és függelékként 11 darab, az 1786—1815. évekből való román, magyar, német, francia nyelvű dokumentumot közöl.)
VERESS Endre
1928 *Erdélyiek legeltetése Moldva—Havasalföldében.* Gazdaságtörténelmi forrástanulmány. Levéltári kutatásai alapján írta: — Magyar Gazdák Szemléje XXXIII. 162—178, 209—228, 289—308. Budapest
VEYRET, Paul
1951 *Géographie de l'élevage.* Paris
VLĂDUŢIU, Ion
1961 *Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet (Südkarpaten, Rumänien).* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 197—242. Budapest
1962 *О горно-скотоводческом хозяйстве румынских мокан* (по материалам Цара Бырсей),. Советская Этнография. 6. 85—91.
1964 *Noţiunea de „mocan" în păstoritul românesc.* Revista de Etnografie şi Folclor, anul IX, nr. 2, 143—158.
VUIA, Romulus
1964 *Tipuri de păstorit la Românі (sec. XIX. — inceputul sec. XX.).* IV. 141—189. Bucureşti
WEIGAND, Gustaw
1894—1895 *Die Aromunen.* Ethnographisch-philologisch-historische Untersuchungen über das Volk der sogenannten Makedoromanen oder Zinzaren. I—II. Leipzig
WEISS, Richard
1941 *Das Alpwesen Graubündens.* Erlenbach—Zürich

László Földes

"WANDERING PEOPLE OF TRANSYLVANIA"

Historical-ethnographical Research on the Transhumance Between Transylvania and the Danubian Principalities

(Abstract)

From the 1830's a great amount of very detailed sources are available at the National Archives, Budapest about the flocks of sheep driven from Transylvania to the Danur bian Principalities. Through an analyis of this hitherto unknown document the autho-

managed to draw a detailed picture about the organization, proportions and actual practice of transhumance. This movement involved roughly one and a half million animals per year.

The actual analysis of the sources appears in "Agrártörténeti Szemle" (Review of Agrarian History). This section of the work attempts to place the migrations between south Transylvania and the Danubian Principalities among the types of pastoral migrations known in the Mediterranean and the Balkan.

By transhumance the author means that mode of animal husbandry in which a permanently sedentary population (usually with a peasant economy) manages to graze its animals constantly by keeping them in summer on mountain pastures and in winter on lowlands, valleys or seashores and the two are often connected by long migration routes of hundreds of kilometres. The author describes shortly the classic forms of transhumance in Southern Europe, the Italian Peninsula, Spain, Portugal, the North African Mediterranean and in the South of France. He also mentions the migratory sheep-herding of Southern Germany which is similar to transhumance. He states that the Roumanian transhumance of Southern Transylvania forms part of the contiguously spread Southern European transhumance. Two main types can be distinguished depending on whether the inhabitants of the plain drive their flocks to mountain areas *(transhumance normale)* or mountain people herd their flocks to winter pastures *(transhumance inverse)*. The transhumance between Transylvania and the Danubian Principalities belongs to the latter subtype.

Until lately nomadic peoples also lived on the Balkan. The Vlachs of the Balkan are usually regarded to be such. The author, however, points out that their economy and society was more complex and differentiated than that. Following G. WEIGAND's description he distinguishes four types of the migrations of the flocks of the Vlachs and Aromuns. He reviews the historical and ethnographical data concerning Vlach shepherds in Serbia and the Northern Carpathians. These migrations, however, do not belong to transhumance.

Indirect data on the existence of Transylvanian transhumance are available from 1363, direct ones from the 18th century. Flocks of sheep had been herded to winter pastures in four directions: 1. to the Danubian Principalities (this was the most significant), 2. to Moldavia, 3. to the Great Hungarian Plain, 4. to Banat.

From spring to autumn the villages practicing transhumance kept their herds in the region of the mountain pastures. At the end of August, at the beginning of September they set out for the Danubian Principalities with large flocks which were divided into several groups. The equipment of the herdsmen was carried by donkeys. The road from the Carpathian Mountains to the Lower Danube took 10—14 days. They used always the same route. From the second half of the 19th century they had to pay rent for grazing-territories on the way. The flocks consisting of 800—1100 sheep were divided upon arrival to the flood plain of the Danube, the Balta, into smaller groups so that they could be pastured on the islands lying between the branches of the Danube or fed with willow-branches. Sheep can find its food even under snow. Some places they could only reach after the freezing of the water.

To make clear the place and historical importance of transhumance the author also examines other forms of animal husbandry to be found in the Southern Carpathian Mountains. In some villages they grazed animals in the high mountains but wintering was done in the village either by foddering or by grazing on the stubble-fields and hayfields near the village.

R. VUIA distinguishes this form from the one when in the case of scattered settlements the families moved their animals between different hayfields and grazing grounds. Wintering in mountain camps is also known.

In his closing remarks the author points out further problems, thus the connection between wool-production and textile industry of the Southern Transylvanian towns. Through producing, suet and dairy products migratory pastoralism was also part of a wider economic framework. It led to the emergence of a layer of well-to-do sheep-owners. Their emergence was further facilitated by favourable conditions of taxation. The transhumant mode of sheep-herding was less burdened by services required by late feudalism and thus it presented an opportunity for accumulation of wealth. By their long distance migrations the pastoralists contributed greatly to the levelling of peasant culture between the Southern Carpathians and the Danubian Principalities and also played a part in populating the territories south of the Carpathian Mountains.

Miskolczy Ambrus

A dél- és délkelet-erdélyi kézműves ipar a kelet-európai regionális munkamegosztásban a múlt század derekán

A regionális munkamegosztás vizsgálata az utóbbi időben egyre inkább a történetírás és a néprajz közös gondjává vált. Egyre többen egyetértenek abban, hogy a regionális munkamegosztás hálóként fogott össze különböző termelési és földrajzi egységeket. Hálóként azért, mert minden változás messzeérződő hatásokat gyakorolt a napjainkban oly sokat emlegetett centrum és periféria viszonyrendszerében. Bár az új fogalmak elsősorban a világgazdaság, ill. a világgazdasági rendszerek működésének elemzése során születtek, azt magyarázzák, ma már egyre inkább sürgető követelményként jelentkezik a világgazdasági centrum és periféria közötti átmeneti övezetekhez tartozó kisebb-nagyobb régiók munkamegosztásának módszertanilag hasonló vizsgálata. Hiszen még „maguk a nemzeti gazdaságok is újratermelik az általános sémát, önellátó régiókkal vannak megtűzdelve és körülvéve, azt lehet mondani, hogy a világ tele van perifériákkal, gazdaságilag gyengén fejlett országokat, zónákat, sávokat értve ezalatt."[1]

Az új igényeknek a vonzásában fordítjuk figyelmünket Dél-Erdély vegyes lakosságú szász városainak, magyar, román és szász falvainak ipari világa felé, ahol a termelési szakosodás egyfajta etnoszociális munkamegosztást hozott létre és egyben biztosította a sajátos kulturális arculatú etnikai csoportok különállásának alapjait is. Ugyanakkor választ keresünk a szász történetírásnak arra a kérdésére is, hogy hanyatlás vagy fejlődés (és e kettő milyen mértékben) jellemezte a dél-erdélyi kézműves ipar gerincét alkotó szász céhes ipart, ill. annak legfontosabb szektorát: a textilipart.

Aki csak egyszer is megfordult az erdélyi szász városokban, rögtön észrevehette a gót építészeti stílus, mindenekelőtt a monumentálisnak ható gótikus templomok városkép-meghatározó jellegét, és azonnal megérthette, hogy miért látták és látják oly sokan a szász városok gazdasági fejlődésének csúcsát a középkorban és utána már csak a stagnálást és a hanyatlást, egészen az ipari forradalomig. Valóban, az emberi tájat átalakító új fejlődési távlatokat a lassan kibontakozó modern iparosodás ígért. De ahogy a reneszánsz, a barokk és a klasszicizmus nyomot hagyott e városok arculatán, az egyben jelzi az idők változásával lépést tartani akaró igyekezetet is. Csak jelzi, de nem tükrözi annak mértékét. A modernizáció nagy strukturális átalakulásával járó válság és vajúdás mintha kitörölte volna a XIX. század végi és XX. század eleji történeti emlékezetből azt, hogy az 1840-es évek derekán volt olyan korszak, amikor a régi kézművesipari szervezeti formák között, vagy azoknak alárendelten már jelentkeztek azok az új fejlődési mozzanatok, melyek az átmenet megalapozásában nagy szerepet játszottak.

[1] BRAUDEL, Fernand 1979. 55.

1. Az erdélyi kézműipar szerkezete és földrajzi tagolódása

A kézműipar szerkezete és földrajzi tagolódása már önmagában választ ad arra a jogos kérdésre, hogy miért határoljuk el ennyire élesen a dél- és délkelet-erdélyi ipari régiókat, és ha igen, akkor miért nem csak a Szászföldnek ezeket a részeit emeljük ki, hiszen elöljáróban a szász városok arculatáról szóltunk. Nos, az 1844-i iparstatisztika kortárs elemzője szerint a kézműiparosok aránya egész Erdélyben Brassó-vidéken, Nagyszebenszékben és Háromszékben volt a legmagasabb: minden 12-ik, 17-ik és 19-ik lakos önálló iparűző volt, miközben a vármegyékben csak minden 37-ik, a Székelyföldön minden 30-ik és a Szászföldön minden 23-ik.[2] Két — Brassó és Nagyszeben magból álló — sziget körvonalait tükrözik tehát ezek a számok.

A következő megválaszolandó kérdés most már az, hogy mennyire megbízhatók és milyen szempontból torzítanak iparstatisztikai forrásaink. Ezek behatóbb vizsgálata szétfeszítené e dolgozat kereteit, de az a tény, hogy mindeddig elkerülték a történetírás érdeklődését, — leszámítva néhány adat és szám idézgetését — mégis néhány olyan forráskritikai észrevételre késztet, melyek alapján jobban láthatjuk az egész erdélyi kézműipar szerkezetét, táji sokszínűségét és fejlődésének sajátosságait.

Forrásaink első látásra nagyon sokat ígérnek. Úgy látszik, mintha a birodalmi statisztika, a *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie*, — amelyet az erdélyi törvényhatóságok jelentéseit összesítő kolozsvári számvevőség összesítő kimutatása alapján Bécsben öntöttek végső formába — 1829-től 1848-ig évről évre iparáganként tükrözné az önálló kézműiparosok létszámában bekövetkezett változásokat.[3] Valójában inkább csak a változás elemzésének illúziójáról lehet szó, hiszen gyakran egyik évről a másikra nem egy iparágban olyan óriási változásokat mutattak ki, melyek csak az adatfelvétel és az összesítés kiforratlanságával magyarázhatók. Abban, hogy Erdélyben — a határőrvidéket is beleértve — a jelzett időszakban 40 ezerről 60 ezer fölé emelkedett az iparosok száma, a valós tendenciáknál alighanem nagyobb szerepe volt az adatfelvételnek; például annak, hogy 1844-ben Nagyszeben magisztrátusa feltehetően már a szomszéd falvak iparosait is kimutatta a guberniumtól kapott összeírási táblázatban, vagy Marosszék, melynek főbírája azt hangoztatva, hogy ott „semmi nevezetes gyárak és kézművek nem léteznek" az 1830-as években nem küldött semmiféle táblázatos kimutatást,[4] 1844-ben viszont legalább néhány helységről jelenthetett, s a háromszéki és csíki határőrvidéki népességhez tartozók közül is bekerültek az országos összesítésbe. A kortársak között akadt, aki kevésnek[5], és akadt aki soknak tartotta ezt a számot, a két milliónyi lakossághoz képest, miközben paradox módon a Monarchia fejlettebb tartományaihoz mérték az iparosoknak az összlakosságon belüli arányát, és

[2] HINTZ, Johann (1846. 428—437) feltehetően maga összesítette a törvényhatósági kimutatásokat, mert hasonló jellegű egykorú hivatalos összesítés egyelőre még nem került elő.

[3] Az 1830-as évekből a törvényhatóságok jelentései közül több sorozatot is őriz az Országos Levéltár, Erdélyi gubernium, elnöki iratok, Statistik betreffend die Präsidialakten, 397—401. cs. A guberniumi exactoratusi országos szintű összesítések lelőhelye: OL. Erdélyi kancellária, elnöki iratok, 28—29. cs., és az erdélyi kormányhatósági levéltárak vegyes állagai közül: Statisztikai tabellák, 1. cs. Bővebb forráskritikai elemzésük folyamatban.

[4] OL. Erd. gub. eln. 401. cs.

[5] HINTZ, Johann 1845. 245, HINTZ, Johann 1846. 428.

így volt aki 40 ezret tartott reálisnak.[6] Valóban, 1851-re vonatkozóan 34 ezer iparosról készült kimutatás.[7] Az 1857-i népszámlálás alkalmával 25 ezer „gyárost és iparost" találtak és 14 ezer ipari segédmunkást.[8] A kereskedelmi és iparkamarák viszont 1860-ban csak mintegy 18 ezer iparost és kereskedőt tartottak számon,[9] s a Partium nélküli Erdélyben csak ezerrel többet az 1862-i adókimutatás, viszont az 1870-i népszámlálás 29 ezernél több „önálló vállalkozót" mutatott ki az iparban és 5500-nál többet a kereskedelemben.[10]

Ha forrásaink az iparoslétszámot elég hozzávetőlegesen tükrözik, annál egyértelműbben kifejezésre juttatják, hogy az iparoslétszám időbeli alakulását már csak ezért sem lehet biztosan megrajzolni, mert — mint a kortársak is gyakran hangoztatták — az iparűző és földművelő tevékenységet jelentős csoportok és fontos régiók esetében nem lehet élesen elválasztani. Így aztán nemcsak minden egyes forrás összeállításakor más mércével mérték az iparos minőségét, de még egyazon adatfelvétel során is. Jól példázza ezt az 1852 legelején készült községsoros iparosösszeírás,[11] mely több kisebb nagyobb javítással feltehetően az említett 1851-re vonatkozó kimutatás alapjául szolgált.

A reformkorban például az iparosok közt legtöbb, 800 faeszközkészítőt mutattak ki, 1851-re több mint két ezret, ezek 90%-át olyan érchegységi parasztiparosok alkották, akik nyár vége felé jól megrakott lovakkal szálltak le az alföldi vásárokra, hogy termékeiket — készpénz kiiktatásával — közvetlenül gabonára cseréljék. Ugyanakkor az adatok összesítése során nyilván nem tudtak mit kezdeni a szilágysági magyar kisvárosok több mint 100 főnyi gubásával, mert egyszerűen kihagyták őket a végeredményeket közlő kimutatásból. 1852 elején a Nagyszeben melletti 20 faluból álló szelindeki körzet 100—140 iparosa olyan földműves volt, akik „csak szükség esetén dolgoznak polgártársaiknak termény és élelmiszer fejében". Nem csoda, hogy például a teljességgel falusias Alvinc mezővárosban a viszonylag jól kereső 17 suszternek és csizmadiának csak ha jól ment, akkor hozott évente 25 bécsi forintot a mesterség, ha nem, akkor csak 15-öt, annyit amennyit, egy jó kaszás egy hét alatt megkeresett ellátás mellett. De még Nagyszebenben is „az egyes polgárok jóléte nem az iparon nyugodott, hanem sokkal inkább a mellékügyleteken, melyeknek a helyi viszonyok és az időleges konjunkturák kedveztek".[12] Magasabb szinten a város világában is érvényesült az ipar és a földművelés szimbiózisa: „Kolozsvár, Torda, Enyed és több más magyar városok mesteremberei nagyrészint híres szőlőművesek".[13] Nagy múltú európai hagyomány, itt most már inkább archaikus vonás. S ha Nagyszebenben az iparos „egy kisebb városi hivatalt vagy falusi írnokságot kapott, akkor nagyrészt csak a kézműves nevét őrizte meg".[14]

Ahol a természet mostohasága nem kényszerített iparűzésre és az árutermelésnek nem voltak évszázados mély alapjai, ott a paraszti önellátásra való

[6] Söllner, J. 1856. 391.
[7] *Zur Statistik des Großfürstenthums Siebenbürgen.* Mitteilungen II. 14—16.
[8] *Statistische Übersichten* 1857.
[9] OL. Militär- und Civil Gouvernement in Siebenbürgen, Statthalterei, General-Akten 11/28/85, 11/28/141.
[10] Mitteilungen XII., A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás.
[11] OL. Statisztikai tabellák, 4. cs.
[12] Uo.
[13] Kemény Dénes 1848. 36.
[14] Hintz, Johann 1845. 245.

törekvés még olyan fokon érvényesült, hogy a kortársak méltán hangsúlyozhatták: a földműves maga készíti ekéjét és ruházatát. Doboka megye főispánja 1832-ben nyugodtan jelenthette a guberniumnak, miután „a nemes vármegyei tisztség közbejöttével a szükséges vizsgálatot megtétetvén és a tisztség az az aránti conspectusokat hozzám beküldvén", a statisztika gyárak és manufaktúra rovatában pontosan annyi a „juh, gyapjú művelés" és a „len-kender művelés", mint a házak száma.[15] De amellett „minden második faluban" dolgozott szűcs. Az 1837-i kimutatás szerint pedig a megye 160 falujában és egy mezővárosában 158 ácsot, 142 molnárt, 144 kocsmárost, 111 pálinkafőzőt, de csak 45 szűcsöt találunk, 72 helységben pedig 105 kovácsot.[16]

Ha például az északi fekvésű Doboka megye az archaikus vonásokat őrző rendkívül lassú fejlődésre példa, a déli, délkeleti Brassó városa és környéke az árutermelésre alapozott munkamegosztás olyannyira előrehaladott mivoltára, hogy a kutatások előhaladtával talán majd a protoindusztrializáció modelljével lesz jellemezhető. A céhen kívüli falusi háziipar és a paraszt kézművesség rendkívül intenzív árutermelő jelleget öltött. A Barcaságban falvanként 50—100 iparost mutatott ki az 1857-i népszámlálás.[17] Reálisnak tűnnek tehát a birodalmi statisztika számára készült reformkori kimutatások adatai: 1829-ben 4685 önálló iparos működött a városban és 4059 a 4 mezővárosban és a 25 faluban, 1837-ben pedig 4944 és 4212. Sajnos, egész sor nehézséggel találjuk magunkat szembe, ha a nagyrészt ugyanebbe a gazdasági erőtérbe betagolódó Háromszék és az Udvarhelyszékhez tartozó Erdővidék ipari világába akarunk betekinteni. A reformkori statisztikákból — városok és fiókszékek összesítései, melyek rendszertelenül adják a határőrvidéki iparosokat, — elsősorban az derül ki, hogy 1852-ben az ellenforradalom bosszújától és a magas adótól tartó iparosok igyekeztek eltagadni iparűző tevékenységüket. De az éppen olyan nagymérvű torzítás lehetett, hogy 1832-ben a 3000 lakosú Kézdivásárhelyt minden harmadik lélek iparos lett volna, mint az, hogy 1852-ben 374-re és 1857-ben csak 477-re rúgott volna az iparosok létszáma. A népszámlálás során 5—15 iparost találtak a nagyobb háromszéki és udvarhelyszéki falvakban,[18] de emellett „az asszonyok lent, kendert, gyapotot fonnak, szőnek, és festenek, a városokon fehérneműt, kék posztót, törülközőt, zsákot árulnak."[19] Valószínűleg iparűző háztartásokat kell látnunk a reformkori iparstatisztikák kb. 700 gyapjú- és gyapotszövetgyárában és a 800 len-, kender- és takarógyárban, hiszen olyan szakosodott falvakban dolgozott jelentős háziipar, mint például a Kézdivásárhely melletti magyar Albison, ahol „az asszonyok tarka, a legkülönbözőbb színekben pompázó gyapjúszőnyegeket készítenek."[20] Valószínű tehát, hogy azzal a Kőváry Lászlóval szemben, aki szerint „a magyaroknak nincs kedve a mesterségre, a székely undorodik tőle", annak a Johann Hintznek van igaza, aki még a csempészést is többek között arra hozta fel például, hogy „az ország egyik vidékén sem olyan nagy a nem mezőgazdasági

[15] OL. Erd. gub. eln. 397—401. cs.
[16] OL. Erd. gub. eln. 401. cs.
[17] OL. Abszolutizmuskori levéltárak. K. K. Innenministerium, Akten Siebenbürgen, 79. cs., Volkszählung in Siebenbürgen im Jahre 1857. Egykorú kézirat. KSH Könyvtára.
[18] L. 11. és 15. jegyzet.
[19] Hintz, Johann 1846. 433.
[20] Bartha Károly ojtuzi harmincados jelentése. OL. Erdélyi kincstartóság, általános iratok, 1840: 10 212.

kereseti lehetőségek kihasználásának igyekezete, mint a székelyeknél, akik bizonyos értelemben Erdély svájciai", ugyanakkor „nyaranta hátukon kaszával és sarlóval csoportostul rajzanak ki a Szászföldre aratni és kaszálni".[21]

A város, mindenekelőtt Brassó és részben Kézdivásárhely úgy képezte az ipari sziget magját, hogy egyben a vidéki árutermelés éltetője volt. Nagyszebenszék magas iparűző aránya viszont az ipar városba való koncentráltságának köszönhető és annak, hogy a várostól nem messze Nagydisznód a szó szoros értelmében vett takácsfalu volt, olyannyira, hogy bár a földművelésnek is nagy szerepe volt, az 1857-i népszámlálás földbirtokos rovatát üresen hagyták az összeírók, és így a lakosságnak, ill. a jogi népességnek 21%-a lett volna iparos, a 18 év feletti férfi népességnek pedig 74%-a. Nagyszeben környékén az árutermelő háziiparnak egyébként nem volt olyan jelentősége, mint Brassó környékén. Forrásaink is jóval szűkszavúbbak, például az 1852-i összeírásból tudunk arról, hogy a román Porcesden 157 kordoványos paraszt kézműves működött.

Az északi Doboka megyének archaikus, elmaradottabb és a délkeleti Brassónak és környékének modern jellege két véglet. A jellemző a kézműiparnak városokba való összpontosulása, és a városok mellett egy két kivétellel olyan árutermelő falusi iparűzés, mely nem került be az iparstatisztikába (kosárfonás, szalmakalap-készítés, nem egy esetben a fazekasság, fafaragás), a széles körű háziipari önellátást pedig néhány falusi iparos, főleg kovács, aztán csizmadia, szabó, szűcs tevékenysége egészítette ki. Az iparkamarai összeírások szerint a városokban találjuk az iparűzők 70—80%-át. 1851-ben pedig nem egyszerűen azért olyan magas az iparosok aránya a nagyszebeni katonai kerületben, mert a szászlakta területek alkották ennek az új, mesterségesen létrehozott közigazgatási egységnek a gerincét (még az északi fekvésű Beszterce és Szászrégen is ide tartozott), hanem a városok és mezővárosok nagy száma miatt, melyek lakosságának többsége kétségkívül szász volt *(1. táblázat)*.

De a XIX. század derekán egész Erdélyben csak négy városban emelkedett ezer fölé az önálló iparűzők száma, a két említett szász városon kívül, Kolozsvárt és talán Marosvásárhelyt. Az 1840-es évek derekán a dolgozó céhes mesterek száma Brassóban 1220, Nagyszebenben 800, Kolozsvárt pedig 730 körül mozgott. S míg a két szász városban 40 fölött volt a céhek száma, Kolozsvárt csak 26.[22] Ugyanakkor Erdély „fővárosának" nem volt számottevő textilipara, de egyébként céhei többségében több mester dolgozott mint Nagyszebenben és a mesterek több mint negyede csizmadia volt *(2. táblázat)*. Kolozsvár

[21] Kővary László 1847. 216, Hintz, Johann 1846. 434.

[22] Engel, Johann Christian (1804. 126—127) Brassó 1799-i céhes kimutatásában a mesterek és az iparűző mesterözvegyek számát összevonva közli. A kimutatás datált változata: Arhivele Statului, Sibiu. Fond Bruckenthal L 1—5. Nr. 225. f. 44. Hintz, Johann 1848. 117—119, az 1844-i brassói kimutatásban külön-külön adja meg a mesterek és özvegyek számát, anélkül, hogy jelölné, hogy dolgozó mesterekről van szó, vagy sem. Az összehasonlítás érdekében összeadtuk a mesterek és özvegyek számát. Teutsch, Friedrich 1890, minden közelebbi részletezés nélkül közli a nagyszebeni mesterek számát 1797-re vonatkozóan. Az 1846-i részletesebb nagyszebeni kimutatásból (Arh. St. Sibiu, Fond Reißenberger 130. f. 52.) a dolgozó és nem dolgozó mesterek és özvegyek számát összevonva közlöm, a vándorúton levő segédeket viszont nem vettem fel. A *Tafeln* számára készült 1830-as évekbeli kolozsvári kimutatások minden magyarázat nélkül adják meg az iparosok létszámát, talán egy-két esetben a segédekét is. (L. 3. j.) A Kolozsvári Naptár viszont feltehetően a mesterek és özvegyek számát összevonva adja meg az 1840-es években.

1. táblázat. Az erdélyi népesség és kézműiparosok megoszlása 1851-ben

	Nagyszeben	Károlyfehérvár	Kolozsvár	Retteg	Udvarhely	Fogaras	Összesen
	kerület						
Városok	10	6	7	—	2	—	25
Mezővárosok	21	18	12	6	7	1	65
Falvak	367	709	623	427	448	111	2 625
„Hazai" (jogi) népesség	495 867	431 931	419 889	278 049	371 584	64 594	2 061 914
Román	246 509	369 997	281 825	218 876	52 969	56 822	1 226 998
Magyar	37 261	36 573	113 760	40 822	303 838	3 633	535 888
Szász (és német)	176 550	8 195	2 999	1 886	1 082	1 726	192 438
Iparosok	12 247	6 674	7 357	2 826	4 205	908	34,217
Népesség %-os megoszlása	24,04	20,94	20,36	13,48	18,02	3,13	100
Iparosok megoszlása	35,79	19,50	21,50	8,25	12,28	2,65	100
Iparosok %-os aránya az összlakosságon belül	2,46	1,54	1,75	1,01	1,13	1,40	1,65

Forrás: 7. és 145. jegyzet.

2. táblázat. A fontosabb céhek létszámának alakulása Erdély három legnagyobb városában

	Brassó				Nagyszeben			Kolozsvár	
	Mesterek		Segédek		Mesterek		Segédek	Mesterek	
	1799	1844	1799	1844	1797	1846	1846	1832	1846
Faesztergályos	54	56	15	20	16	17	11	4	—
Asztalos	57	86	26	119	44	49	71	33	30
Fazekas	30	36	4	8	15	22	13	45	34
Bognár	24	27	6	25	18	14	15	15	19
Lakatos	32	31	12	51	21	11	—	15	22
Tímár	35	51	13	41	25	38	46	93	66
Szíjgyártó	35	26	9	36	17	25	15	20	20
Szűcs	41	42	13	29	60	92	40	45	33
Kötélverő	54	65	18	53	11	29	16	5	2
Kalapos	18	26	20	84	26	44	53	8	6
Szabó	68	97	20	113	69	61	117	109	110
Cipész	122	82	48	150	76	61	100	250	20
Csizmadia		117		164	75	80	62		225
Lenvászontakács	161	191	37	113	45	67	54	10	10
Gyapjúszövő	60	71	22	19	44	37	26		
Posztókészítő	30	59	10	36	43	56	87	3	—
Rázsa és posztókészítő	38	40	4	24	—	—	—	—	—

Forrás: 22. jegyzet.

iparos társadalmának jellemzésekor még azzal a kivételes körülménnyel is számot kell vetni, hogy a gubernium és a diétai közönség évente 8—24 ezer konv. forintot költött, s ez „az ipar és a kereskedelem terén igen üdvös versenyhez vezetett".[23] Az észak-erdélyi és a magyar városok kézműves iparának szerkezete közelebb állt a kolozsvárihoz, mint a brassóihoz, mely a textilipar túlsúlyával is jellemezhető. A magyar városokban csak alig néhány takácsot, posztókészítőt találunk, a csizmadiák és cipészek száma viszont meghaladta a százat vagy akörül járt, és 30—70 között mozgott a tímárok, szűcsök, szabók száma. A szász városokban még ezenkívül tucatnyi mester dolgozott a textiliparban, Segesvár annyiban kivétel, hogy — elsősorban a Székelyföldre támaszkodva — neki volt a legerősebb pamutipara. Így aztán érthető, hogy országos szinten a molnárok után rögtön a csizmadiák és suszterek érték el a legnagyobb létszámot, miközben csak tucatnyi iparágban haladta meg az önálló iparűzők száma a 900-at *(3. táblázat)*.

3. táblázat. A 200 főnél nagyobb létszámú iparágak és földrajzi megoszlásuk 1851-ben és a reformkorban

	Nagy-szeben	Károly-fehérvár	Kolozs-vár	Retteg	Udvar-hely	Fogaras	Összes 1851	Összes	
	kerület							1832	1844
Molnár	432	1446	792	652	634	106	4062	2556	3058
Cipész	1501	375	989	144	455	17	3481	3415	4445
Pálinkafőző	302	406	870	482	255	84	2399	2568	2860
Faeszközkészítő	93	2030	27	53	10	—	2213	716	317
Kovács	797	318	316	314	315	148	2208	1114	2185
Szabó	513	284	384	74	217	22	1487	1096	1678
Szűcs	625	197	307	59	229	42	1459	1572	1822
Takács (gyapjú, len, gyapot)	1330	31	58	3	22	3	1447	1182	1145
Ács	312	269	376	211	75	43	1286	1054	1348
Fazekas	405	140	346	165	155	25	1236	1018	1368
Mészáros	464	105	204	45	248	30	1132	1103	1253
Asztalos	470	107	162	42	173	17	971	743	999
Tímár	491	89	215	1	85	28	909	1262	1717
Fakereskedő	291	2	485	16	36	—	830	32	63
Bognár	412	85	110	92	61	6	766	646	910
Varga	182	10	186	1	227	125	731	331	260
Kőműves	323	89	122	54	84	14	686	478	837
Kádár pintér	406	51	67	54	14	15	607	529	854
Pék (közönséges)	200	119	192	5	50	5	571	629	945
Fűrészmalom-molnár	75	50	68	36	219	12	520	325	673
Halász	106	76	87	15	16	7	307	319	769
Szíjgyártó	151	34	74	—	31	5	295	345	428
Lakatos	118	44	49	4	55	5	275	221	307
Kalapos	134	20	38	—	40	31	263	290	326
Posztókészítő és nyíró	244	1	1	—	9	2	257	746	266
Kalaposnő (masamód)	73	16	143	3	6	5	246	161	252
Köteles	192	6	13	5	9	13	238	211	340

Forrás: 7. és 2. jegyzet

[23] OL. Statisztikai tabellák, 4. cs.

Alighanem méltán látjuk az erdélyi iparfejlődés egyik legfontosabb mozzanatát abban, hogy a manufaktúra csak elvétve és átmenetileg lépett fel a céhes kézműipar versenytársaként. Kár, hogy Bécsben a birodalmi statisztika összeállításakor nem közölték a kolozsvári számvevőség iparstatisztikai összesítő táblázatából azt az intő figyelmeztetést, hogy a mintegy 2200 manufaktúrát és gyárat (melyek számát az összesítésben megtizedelték) „nem lehet összehasonlítani a külföldiekkel, csak olyan iparnak kell tekinteni, mi által a házigazdák házi szükségleteiket fedezik".[24] Persze, ez így túlzás, hiszen az üvegesűröknek fontos szerep jutott a hazai szükségletek fedezésében, a papírmalmok pedig szinte egészében kielégítették a hazai igényeket, s ha előkelőbb körökben import papíron leveleztek, a hivatali aktatermelés hazai papíron folyt, és exportra is bőven jutott, sőt egy Ghica herceg Széchenyi Istvánnak a brassói román kereskedő, R. Orghidan papírmalmából kikerült papíron írt levelet.[25] Az utóbbi évtizedekben pedig méltán foglalkozott a történetírás a manufaktúrákkal.[26] Az erdélyi ipari tevékenységek gerincét azonban a kézműipar: a műhely és az otthon alkotta. Ez a tény, továbbá az erdélyi fejlődésnek a kelet-, közép-európaival való strukturális azonossága, no meg forrásadottságaink szabják meg a kelet-európai összehasonlítás és kitekintés irányait, lehetőségeit és korlátait.

2. Az erdélyi kézműipar délkelet- és kelet-közép-európai összehasonlításban

Az erdélyi ipari fejlődés lényeges mozzanatát alighanem akkor tudjuk jobban megragadni, ha a Kárpátokon túli területek iparfejlődésével a szerveződés főbb formáit és az ipari tevékenységek ágazati megoszlását hasonlítjuk össze, ami pedig a Monarchia fejlettebb tartományait illeti, elsősorban néhány szektor termelésének értékét vetjük össze.

A balkáni és a nyugat-európai ipari élet szerveződésében a legfontosabb strukturális különbséget abban látja a szakirodalom, hogy a bolgár és a török céhekben a belső önkormányzat és az autonómia lazább mivoltából is következően a mesterjog elnyeréséhez a segédnek nem kellett remeket készítenie, nem kellett vándorútra kelnie szakismeretei bővítésének érdekében és a céhnek nem voltak olyan szigorú, a versenytársakat a székhelyről kirekesztő jogai, bár a balkáni céhek önálló jogi személyek voltak, saját igazságszolgáltatási jogkörrel.[27] A román szakirodalom nem hangsúlyozza ilyen élesen ezeket a különbségeket,[28] de részletesen mutatja be, hogy a fejedelemségekben a XVIII. században a céhes szervezet „magasabbrendű formája" miként hódított teret, magnozzá igen erős „keleti hatással", ami a tisztségviselők többnyire török

[24] OL. Erd. kanc. eln. 29. cs. 1834—6-i kimutatásaiban egyaránt olvashatjuk: „Die hier angesetzten Fabriken und Manufakturen sind (. . .) nicht mit denen des Auslandes zu vergleichen; sondern blos als Gewerbe zu betrachten, wodurch die Hauswirthe ihre häusliche Erforderniße decken." Ráadásul még nagy ingadozásokat is találunk e kimutatásokban, például 1836-ban 30 kallómalomról és 24 ún. Kotzenfabrikról adtak számot, 1838-ra vonatkozóan pedig 463-ról, ill. 153-ról, és feltehetően ez utóbbiak nagy része szintén kallómalom lehetett.

[25] MTA Kézirattára K 204/127.

[26] Imreh, Ştefan 1955, Surdu, Bujor 1961, Imreh István 1979.

[27] Patkoff, G. 1907. 62., Sakâzov, Joan 1929. 238—239, Todorov, N. 1960. 232—233.

[28] Olteanu, Ştefan—Şerban, Constantin 1969, Zane, George 1970, Pavlescu, Eugen 1970, Diculescu, Vladimir 1973.

elnevezésében is megmutatkozott.[29] A tisztségviselők között nem találunk látómestert, ami arra utal, hogy bizonyos minőségi termelési utasítások ellenére a román céhszervezet a bolgárhoz igen közel állt. A segédeknek sem kellett vándorútra kelniök. Nicolae Iorga a céhszervezetnek elsősorban a társadalmi szerepét — egymás segítését, a vallásos hitélet ápolását — emelte ki pozitív értékhangsúllyal.[30] Ugyanakkor a céhek nem tudtak olyan ellenálló erőt kifejteni az uralkodói hatalommal szemben, mint Kelet-, Közép-Európában. 1793-ban a bukaresti posztósok uralkodói rendeletre kénytelenek voltak a pociovaliştei manufaktúrában dolgozni,[31] melynek élén egy Nagyszebenből szökött segéd állott, aki a vállalkozás bukása után hazatért és visszakéredzkedett a céhbe.[32] A céhes kereteknek ez a nyugat- és közép-európai típusánál lazább mivolta viszont lehetővé tette, hogy a központi hatalom az 1830-as években gyakorlatilag teljesen felszámolja a céhes kötöttségeket és az iparűzést iparengedélyhez kösse, olyan helyzetet teremtve így, mely egyre inkább vonzotta a fejlettebb területek iparosait.

Ha egy pillantást vetünk a Balkán gazdaságföldrajzi térképére, akkor még jobban kidomborodik a dél-erdélyi textilipar jelentősége, hiszen az erdélyinél jelentősebb árutermelő textilipart csak a Balkán hegység lejtőin találunk, elsősorban Gabrovo vidékén, és nagyrészt ez a bolgár textilipar látta el a török hadsereget.[33] Havasalföldön az 1830-as évek iparos összeírásaiban már csak alig-alig fordul elő posztószövő vagy posztókészítő kézműiparos. A háziipar viszont igen kiterjedt lehetett, s talán nemcsak a XIX. század végére, hanem elejére is igaz az, hogy „a szövőszék elterjedtebb volt mint az eke."[34] Az Erdélynél már nagyobb lakosságú Havasalföldnek iparoslétszáma a kereskedőkkel és segédekkel együtt 1831-ben 15 ezer körül mozgott.[35] A 60—70 ezer lakosú Bukarestnek annyi céhe volt, mint a 25 ezres Brassónak, és egyelőre viszonylag még csak kevéssel több iparosa.[36] Szerbiában még a 8 ezret sem érte el a kézművesek száma, Belgrádban pedig 1200 alatt volt az iparosok és kereskedők létszáma.[37] Délkelet-európai összehasonlításban az erdélyi kézműipar és a dél-erdélyi régiók ipara tehát nagyon is számottevő.

Ha viszont — az 1857-i népszámlálás alapján — az iparosoknak az összlakosságon belüli arányát vizsgáljuk, akkor Erdély átlaga bizony a Habsburg-monarchia átlaga alatt van. Sőt, ha a fejlettebb tartományokkal vetjük össze az erdélyi „gyárosok és iparosok" arányszámát, nem szabad elfelejteni, hogy a fejlődés alapvető strukturális azonossága ellenére, már más minőségű ipari fejlődési szinteket hasonlítunk össze, hiszen a cseh és osztrák gyáripar az 1840-es évektől kezdve már fokozatosan maga alá rendelte a kézműipar fontos szektorait, ami az 1850—60-as években az önálló iparűző létszám gyors csökkenésében jutott kifejezésre. Ezért nemcsak az méri a fejlettségi

[29] Olteanu, Ştefan—Şerban, Constantin 1969. 295—296.
[30] Iorga, Nicolae 1927. 189.
[31] Olteanu, Ştefan—Şerban, Constantin 1969. 372.
[32] Şerban, Constantin 1952. 97—100.
[33] Iwantschoff, J. 1896. 85—87, Sakâzov, Joan 1929. 225—229, Todorov, N. 1960. 222.
[34] Zane, George 1970. 19.
[35] Diculescu, Vladimir 1973. 100—108.
[36] Zane, George 1980. 41—42, Ştefânescu, Liviu 1972. 340—341, Diculescu, Vladimir 1973. 124—128.
[37] Vuco, Nikola 1976. 221.

szintkülönbséget, hogy például Csehországban az iparosok arányszáma csak kétszerese az erdélyinek, hanem az is, hogy az ipari segédmunkások aránya 8%, míg Erdélyben 0,66%, és itt az ipar tartalékhadserege — a népszámlálás „egyéb szolgák" rovatában szereplő szegődményesek és napszámosok aránya — is kisebb volt *(4. táblázat)*. Az iparosok csekély száma ellenére az erdélyi

4. táblázat. A foglalkozási struktúra néhány mutatója a Habsburg-birodalomban és néhány tartományában 1857-ben

	Tízezer lakosra jutó						100 gyárosra és iparosra jutó ipari segédmunkás
	Földbirtokos	Gyáros és iparos	Segédmunkás		Egyéb szolga	Napszámos	
			mezőgazd.-i	ipari			
Erdély	1364	115	387	66	130	550	57
Magyarország	908	193	428	165	381	669	85
Szerb Vajdaság és Bánát	1013	179	870	147	188	574	82
Galícia	1070	126	1233	94	363	1142	74
Csehország	423	246	631	798	203	793	323
Morvaország	520	302	815	614	242	1005	201
Alsó-Ausztria	848	424	1156	734	188	609	173
Habsburg-birodalom	836	193	1089	342	256	671	176

Forrás: 8. jegyzet.

kisipar súlyát jól érzékelteti az egy iparosra jutó jövedelmi adó összege. Igaz, 1862-ben Erdély 9,12 osztrák értékű forinttal megint csak a Monarchia átlaga (11,32) alatt van, s átlaga ugyancsak jóval kisebb, mint a cseh- és a morvaországi, de magasabb mint a magyarországi és a galíciai, amiben persze sok szerepe lehetett annak is, hogy Erdélyben a viszonylag magas adóterhek miatt feltehetően sokhelyt igyekeztek az iparűző tevékenységet eltagadni[38] *(5. táblázat)*.

5. táblázat. Polgári jellegű jövedelemforrások (ipar, kereskedelem, mezőgazdasági bérlet, értelmiségi foglalkozás) után adózók (osztrák értékű forinttal) a Habsburg-birodalomban 1862-ben

	Összes		Iparban		Önálló gyárosok és iparosok létszáma 1857-ben
	adózók száma	egy adózóra jutó adó	adózók száma	egy adózóra jutó adó	
Erdély	19 311	10,85	9 326	9,12	25 143
Magyarország*	206 003	10,35	117 540	6,95	183 578
(Dunántúl)	43 218	9,97	26 656	7,16	—
Galícia	79 736	11,63	24 969	1,80	58 557
Csehország	217 946	11,76	116 061	11,53	115 985
Morvaország	92 047	12,38	51 781	12,45	56 903
Alsó Ausztria	108 739	55,54	58 042	90,23	58 105
Habsburg-birodalom	994 331	16,48	518 974	11,32	712 277

* A volt Szerb Vajdasággal és Bánáttal
Forrás: 7—8., 10. jegyzet, KATUS 1978.

[38] Mitteilungen XII., KATUS László 1978. 26—29.

Forráskritikai észrevételeink is eléggé egyértelműen sejtetik, hogy a reális összehasonlítás lehetőségét a termelési értékek összevetése biztosíthatja. Még további kutatásokat igényel annak eldöntése, hogy az 1841. évre vonatkozó, gyakran idézett egykorú becslések milyen mértékben nyújtanak reális összehasonlítási alapot, s mennyire csak az összehasonlítás illúzióját. Forrásunk: a többször is említett *Tafeln* ugyanis csak töredékes összesítő adatokat közölt Karl Czoernig és munkatársai nagy igényű, európai vonatkozásban is úttörő munkálataiból, melyek hivatalos statisztikai adatgyűjtésre és néhány esetben megbízhatóbb magánértesülésekre épültek. A kézművesipari termelési értékeket az iparoslétszám és a feldolgozott nyersanyag alapján becsülték, ezért az önellátó háziipari termelésnek egy része is belekerülhetett a kimutatásokba.[39] Így aztán könnyen egyszerre igazít el és vezet félre az a számítás, miszerint Erdély ipari termelésének 1 főre jutó értéke, mintegy 14 konv. forint, alig fele a Lajtán túlinak, valamivel több mint a galíciai (11 k.f.), de jóval kisebb, mint az alsó-ausztriai (45 k.f.) vagy a csehországi (34 k.f.). A magyarországival nem is lehet összehasonlítani, mert onnan nem sikerült összegyűjteni a kézműiparra vonatkozó adatokat, és a részletesebb összehasonlítást nagyon korlátozza az erdélyi iparágakra vonatkozó megjegyzések szűkössége.

Az erdélyi tímárok magas létszáma, a jelentős bőrbehozatal és a hazai állatállomány nagysága, — na meg az „hogy láthatni embert nálunk, ki tetőtől talpig bőrben vagyon"[40] — hitelesíti a *Tafeln* állítását, miszerint Erdély legfontosabb kézműipari terméke a bőráru volt, 5 millió forint értékben, s ez a Monarchia össztermelésének 8%-át tette ki. Sajnos, érdemben mit sem tudunk arról, hogy miként becsülték a len- és kenderáruk (és nyilván a pamutáruk) évi termelését 2,74 millió forintra, ami azért is rendkívül magasnak látszik, mert a közismerten jelentős sótermelés is ekkora értékben szerepel.

A gyapjúipar termelésének becsült értéke ugyan ellenőrizhetően téves adatokra épül, mégis sok vonatkozásban eligazít. A 2 milliós juhállomány biztosította gyapjúmennyiséget, — azon az alapon, hogy egy juh 2 bécsi font gyapjút ad — 40 ezer bécsi mázsára becsülték, az ebből előállított árumennyiséget 25 ezer mázsára. 289 nagydisznódi, brassói és nagyszebeni posztókészítő évi termelését 600 ezer forintra becsülték és 76 gyárszerű intézménynyel számoltak. Alighanem igaza volt George Barițnak, a brassói román kereskedőkkel szoros kapcsolatban álló lapszerkesztőnek, amikor legalább kétszer akkorára becsülte az évi gyapjútermelést és arról írt, hogy „nem nagyon" tud ilyen gyárakról.[41] Mégis, valamiféle realitást kell tükrözzenek a *Tafeln* adatai. Reálisnak látszik az erdélyi árutermelés nyersanyag-igényessége. Az alsó-ausztriai gyapjúáru bécsi mázsájának értéke 272 forint, a csehországié 224, a magyarországié 71, az erdélyié pedig 80. Az erdélyi ipar egyharmadannyi gyapjúmennyiséget használt fel, mint a cseh, de termelésének értéke csak 12%-a a cseh iparénak. Másfélszer annyi — s jóval durvább — gyapjút dolgozott fel az erdélyi, mint az alsó-ausztriai, de termelésének értéke annak csak 27%-a: Ugyanakkor az erdélyi gyapjúipar termelésének 2 millió forintra becsült értéke egyforma az olasz tartományokéval és kétszeresa a galíciainak. Paradox módon különböző adataink hitelesítik ezt az összehasonlítást.

[39] Futó Mihály (1944. 178—181) forráskritikai észrevételek nélkül közöl a *Tafeln zur Statistik der österreichischen Monarchie für das Jahr 1842.* Wien, 1846. 1841-re vonatkozó adataiból.

[40] Kővary László 1847. 230.

[41] Bariț, George 1845a.

A fiktívnek tartható gyárakkal szemben joggal hangsúlyozta BARIŢ a bolgárszegi, Brassó külvárosi és Brassó környéki háziipar jelentőségét. 1850-ben a brassói román kereskedők egyik beadványukban 100 ezer pokróc és 1 millió rőf (Elle) háziipari halinaposztó és szőttes forgalmazásáról írtak.[42] Az egyik brassói kamarai jelentés pedig évente 150 ezer pokróc előállításáról szólt[43]. Mindez 600—700 ezer forintért kerülhetett piacra.[44]

Ugyanekkor, az 1850-es években a brassói gyapjúszövő céh 190 ezer forintra becsülte évi termelését,[45] a „rázsa- és posztókészítő" céh 140 ezerre.[46] Feltehetően ennyi volt a posztókészítő céhé is. Töredékes adatok alapján 100—120 ezer forintra becsülhető a két nagyszebeni gyapjúipari céh évi termelése is.[47] Nagydisznód viszont több mint 750 ezer forintnyi értékben termelt halinaposztót, amíg az olyan városok iparosai mint Medgyes, Székelykeresztúr néhány ezer forint értékű árut, a segesváriak pedig 17 ezernyit állítottak elő.[48] A nagyobb egységek a következő arányban termeltek: Brassó céhes ipara, 20—25%, Brassó külvárosának és környékének háziipara 30—35%, Nagyszeben város 7—8%, Nagydisznód 30—35%, különböző kisvárosok: 2—3%. A sokat idézett CZOERNIG-féle évi gyapjútermelés értéke — 2 millió forint, — csak az árutermelés összege, túlnyomórészt azé az árutermelésé, melyet az erdélyi ipar külső piacai éltettek.

3. A dél-erdélyi ipar külső piaca és „a piacok kihívása"

A dél-erdélyi árutermelő kézművesiparnak két irányban volt jelentős hagyományos külső, ill. távolsági piaca: kelet felé a Kárpátokon túli területek egész Konstantinápolyig és nyugat felé Dél-Magyarország, Horvátország s Szlavónia. Sajnos, csak szórványos és jelzésszerű adatokkal lehet érzékeltetni

[42] Arhivele Statului Braşov. Fond Gremiul de comerţ românesc levantin din Braşov, 1850 : 54. szerint „Tausende von romanischen Familien, welche in Ermangelung jedes anderen Erwerbzweiges jährlich an Hunderttausenden von wollenen Bettdecken, Kotzen und Saricas, so wie auch an eine Million von Ellen Halinatuch (Zeke) und anderes ordinaire Gewebe sowohl für die Landbewohner anfertigen, als auch zur Aufführung ins Ausland den Handelsleuten überlassen."

[43] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 168—169: „... sehr viele Romanen, besonders ihre Frauen spinnen die theils von eigenen Schafen gewonnene, theils aufgekaufte Wolle mit gewöhnlichen Handspindeln und verweben das Garn zu verschiedenartigen, die ländliche Nationaltracht bildenden Kleidungsstücken, als Zeketuch, farbige Schürzen (catrintia, fota) [sic!], sarica (Winterkleid im Gebirge), Azari (ordinäre Teppiche); Kronstadt und den Siebendörfern werden jährlich an 150 000 St. Kotzen (Bettdecken und grobe Pferdekotzen) erzeugt." A hazai és a külföldi áruk vásári forgalmazásáról hozzávetőleges képet ad: TÁLASI István 1979, Beschreibung der Märkte in Siebenbürgen vom Jahre 1841. Kriegsarchiv, Wien, Kartensammlung K VII. k. 382. F.

[44] Becslésünk nagyon hozzávetőleges. Arh. St. Braşov, Fond Gremiul, 1851 : 59. A brassói román kereskedők szerint 1848 végén 1849 elején a következőképpen alakultak a piaci árak: „Bettkotzen 1. Stück a 4—5 Fl. C. M. Pferdekotzen 1 Stück a 1, 48—5. Fl. C. M. Az 1853—56-i brassói kamarai jelentéshez mellékelt táblázatok (Tabellen 61.) csak 570 brassói és hétfalusi, (az ipart az állattartás és földművelés mellett csak mellékfoglalkozásként űző lakosságnak a birtokában levő) szővőszéknek a termeléséről és termelési értékéről adnak számot. *Tabellen* 61. szerint a hosszúfalusi takaró (Kotzen) ára 5 forint, 1 rőf halina pedig 45 krajcár. A brassói posztószövő céh halinájának ára rőfönként 57 krajcár.

[45] *Bericht*, Kronstadt 1852. 101—102.

[46] *Bericht*, Kronstadt 1852. 104.

[47] *Bericht*, Kronstadt 1852. 104—105.

[48] *Tabellen* 61.

az erdélyi készárukivitel megoszlásának arányait. Az 1770-es években az egész erdélyi külkereskedelmi kivitel — 1775-ben 680 ezer forint — több mint fele ment Magyarországra, ezenkívül 10% a Bánságba és egyharmada a török birodalomba, természetesen beleértve a dunai román fejedelemségeket.[49] Az 1820-as években az erdélyi keleti kivitelnek kb. kétötöde kelhetett át a Dunán. BETHLEN Elek ugyanis „pontos adatok" alapján arról tudósított, hogy a brassói kereskedők Brassóból és környékéről majdnem egymillió [bécsi] forint értékben visznek árut Bulgáriába, a szlivnói és uzundzsovói vásárra, továbbá Konstantinápolyba és Kisázsiába, 800—800 ezer forintnyit Dél-Magyarországra és Erdély többi részébe, végül 1,5 millió forint értékben a két román fejedelemségbe.[50] A múlt század elején egy Brassóban megfordult utazó viszont úgy tudta, hogy a brassói ipar termelésének java kerül Havasalföldre.[51] De 1789-re és 1807-re vonatkozó kimutatások szerint a brassói céhek áruinak csak 10—40%-a ment keletre. 1807-ben városi fogyasztásra került a céhek és a külvárosi háziipar 2,7 millió forintra becsült termékeinek 14%-a, Erdélyen belül 12%-a, a Habsburg-birodalomban 38%-a és 36%-a a török birodalomban.[52]

További kutatásokat igényel annak kiderítése, hogy ezek az arányok mennyire voltak állandóak, s mennyire csak egy-egy nagyobb rendelés eredményeként alakultak így. Úgy látszik, mintha 1807-ben a napóleoni konjunktúra hirtelen kitágította volna a magyarországi piacot. A háziipari tevékenységet űző 600 bolgárszegi (Brassó-külvárosi) román család által készített 38 400 pár gyapjúpokrócból 28 ezer ment Magyarországra, s talán ez volt a századunk elején „debreceni takaró" néven ismert lombos pokróc. A brassói gyapjúszövő céh 311 ezer forintnyi évi termelésének 80%-át vitték a Bánságba és Szlavóniába. A Brassó melletti türkösi tímárok 125 ezer forintnyi termelését pedig egészében vitték Magyarországra. A brassói posztókészítők termékeinek 3/4-e ment a román fejedelemségekbe, 3 év múlva a gyapjúszövők ilyen arányban a Bánságba szállítottak árut.[53]

Az 1840—50-es években Brassó 10 millió forintra becsült áruforgalma (a helyi termelést és a távolsági kereskedelmet egyaránt beleértve) fele-fele arányban oszlott meg a török és a Habsburg-birodalom között.[54] Nagyszeben viszont főleg és Nagydisznód pedig szinte kizárólag nyugat felé küldte áruit.[55] Az 1850-es években a temesvári piacon évente félmillió forint értékben keltek el erdélyi céhes és háziipari termékek, melyek értékben 12%-át tették ki a városi piac összforgalmának.[56]

Az 1830—40-es évek általános agrárkonjunktúrájának és népességgyarapodásának az ismeretében alighanem joggal hangsúlyozzuk a piacok felve-

[49] OL. Erdélyi Kincstári Levéltár, Thesaurariatus, Külkereskedelmi kimutatások.
[50] B[ETHLEN ELEK] 1822. 134.
[51] *Fragmente aus dem Tagebuch*, 35.
[52] MARIENBURG, Joseph Lucas 1813. I. 112—132.
[53] MARIENBURG, Joseph Lucas 1813. I. 120—132, MOISUC, Elena 1960. 469.
[54] *Bericht*, Kronstadt 1852. 140.
[55] L. Reißenberger kézirattöredéke Nagyszebenszék iparáról, és adatgyűjtése, közte az 1850-es évek elejéről néhány céhnek a szász comes körkérdésére adott válasza. Arhivele Statului, Sibiu, Fond Reißenberger, E II. (7—17) 130.
[56] *Jahresbericht*, Temesvar 1853—56. 153—154, az évi összforgalmat 15,7 millióra becsülték, ebből a gabonáét 6,6-ra, a fűszerekét 3,8-ra, a jobb minőségű rőfös áruét 1,4-re, a vasárukét pedig 1,1-re, hogy csak a legfontosabbakat idézzük.

vőképességének a növekedését. Joggal beszélhetünk a piacok kihívásáról, amelyben a „hagyománynak" és az újszerűségnek az igénye egyaránt érvényesült. Mert amíg nyugat felé szinte kizárólag hagyományos paraszti igényeket kielégítő cikkeket szállítottak Erdélyből, (néhány kivétel: nagyszebeni gyertya Pestre, és posztó a Felvidékre,) addig délkelet felé az európai életforma és divat térhódításával együttjáró és egyre növekvő igények kielégítésében is szerepet játszott az erdélyi ipar.

Kereslet és kínálat egymást meghatározó kapcsolatát a kortársak látták és elemezték. Az osztrák konzuli jelentésekre építő trieszti Lloyd például egyik tudósításában azt hangsúlyozta, hogy az erdélyi áru nemcsak megfelel a dunai fejedelemségekbeli igényeknek, hanem „a régi szokás folytán nemzeti jelleget öltött".[57] A brassói és az erdélyi román élet irányadó személyisége, George Barițiu viszont az 1870-es évekből visszatekintve, a keresletben az újszerűség igényének érvényesülését látta döntő tényezőnek, mert „1830-tól úgy a román fejedelemségekben mind Bulgáriában nagy változáson kezdett keresztül menni a keleti viselet" is.[58]

Az erdélyi ipari termékek „brassói áru" nevezete alatt kerültek a balkáni városokba és kereskedésekbe. A legkülönbözőbb „közönséges gyártmányokat" értették alatta: tulipános láda, kulacs, kötél, kéményseprő, lenvászon, barchent, ing, takaró, posztó, papír, üveg, vasáru, puskapor, gyertya stb. Olyan közhasználati cikkekről volt szó, melyek az ún. középrétegek, jómódú parasztok, kisnemesek, városi lakosok fogyasztási szükségleteit elégítették ki, amíg a lipcsei és a bécsi áru a bojárság luxusigényeit. S míg a brassói kézműiparosok úgy vélték, hogy lipcsei áruhoz hasonló minőségű árut maguk is tudnak előállítani, „a brassói áru" márkája alatt angol és osztrák termékek is elkeltek a piacon.[59] Így „minden városban találni brassói kereskedéseket és minden faluban látni a brassói szorgalom termékeit".[60] Az erdélyi áru népszerűségét tartósságának köszönhette. Különösen a textíliák. Hangsúlyozták is mindig az erdélyiek a brassói kétszer és háromszor ványolt posztó tartósságát és színállóságát.[61] Még 1859-ben is több havasalföldi kiskereskedő szerint „ugyanazon időben, mialatt 20 darab brassói flanell kel el, csak 10 darab bécsit és 5 lipcseit adnak el".[62] Az erdélyi árucikkek tehát nemcsak alkalmazkodtak a fogyasztói igényekhez, hanem meg is határozták azokat, minőségük mérce lehetett a fogyasztás jelzett szintjén.

A Kárpátokon túli területek nemcsak piacot jelentettek az erdélyi ipar számára, hanem ennek nyersanyagellátásában is nagy szerepet játszottak. Igaz, a jobb minőségű bőrt és a kikészítéshez szükséges vegyszereket Bécsből kellett behozni, a nagyszebeni posztókészítők is a finomabb minőségű gyapjút

[57] „Besondere Kunstfertigkeit ist bei den Kronstädter Waaren nicht zu suchen, sie sind aber wohlfeil, den Landesbedürfnissen angemessen und durch herkömmlichen Gebrauch nazionalisiert." *Verkehr der Fürstenthümer Moldau und Walachei.* Journal des österreichischen Lloyd, 1844. 31. sz.

[58] Bariț, George 1876. 19. sz.

[59] Penelea, Georgeta, 1973. 45—46.

[60] Wien, Finanzarchiv, Präsidial-Akten 1847: 2771, a galaci osztrák konzul jelentése.

[61] Kővári László 1847. 229, *Bericht*, Kronstadt 1852. 102—107.

[62] Popp E. Apostol- Voß A. Franz [1859] 11.

a magyar földesuraktól szerezték be.[63] A dél felől tengelyen szállított gyengébb minőségű macedón gyapot helyett is próbáltak Triesztből gyapothoz jutni.[64]

Az 1840-es években a bőr-, de elsősorban a gyapjúellátás a kölcsönös függőség szálaival fűzte egybe a különböző fejlettségi szinten levő területeket. Erdély juhállománya 2 millióra rúgott, s viszonylagos nagyságát mi sem jellemzi jobban, mint az, hogy minden lakosra egy juh jutott. De a juhállomány egyharmadát, olykor majdnem felét a Duna mellékére hajtották téli legelőre.[65] Emellett pedig évente 600—700 tonna gyapjút, főleg cigáját[66] hoztak be. S mind a behozatalt, mind a transzhumált juhállomány gyapját Erdélyben, főleg Brassó környékén mosták, és „erdélyi gyapjú" nevezete alatt vitték a bécsi piacra, ahol közepes, vagy a legkisebbnél mindig valamivel magasabb áron jó keletnek örvendett.[67]

A piac elérésének és a nyersanyagbeszerzésnek a feltételei olyan kereskedői tevékenységeket tettek lehetővé és szükségessé, amelyek változásai egyben az ipari termelésben bekövetkezett változásokról is tanúskodnak. Általában a kereskedői tevékenységre igaz az, amit egy 1792-ben névtelenül kiadott brosúra írt: „a görögök és az örmények Erdélyben olyanok, mint a pulzus az emberi szervezetben".[68]

4. Változások az erdélyi kereskedőtársadalomban

Az erdélyi kereskedőcsoportok útvonalakra és árufajtákra specializálódtak, gyakran anélkül, hogy ezt a szakosodást a kereskedők működésük mindennapi gyakorlatában észrevették volna.[69]

Az örmények elsősorban marhakereskedelemmel és bőrkikészítéssel foglalkoztak, pontosabban a szattyánbőr-kikészítés titkának ismeretében iparosokat foglalkoztattak, miközben ők maguk sértésnek vették, ha őket iparosnak és nem kereskedőnek tekintették. Még az 1840-es években is hajtottak be Moldvából marhát, hogy aztán a magyar pusztákon felhizlalják őket és Bécs felé küldjék tovább, miközben Erdély és az osztrák örökös tartományok közötti kereskedelemben vezető szerepre tettek szert.[70] A két nagy szász város, Brassó és Nagyszeben 20—30 fős „szász" kereskedőtársaságaiban is túlsúlyba kerültek az örmények az Észak-Magyarországról jött német kereskedőkkel és néhány magyarral együtt a tősgyökeres szászokkal szemben, akik a XVIII. század elejétől már csak másodlagos szerepet játszottak a város belső kereskedésében is.[71]

De az élénk bécsi, pesti, és brassói forgalom lebonyolítása mellett a szász kereskedőtársaság tagjai a keleti kereskedelemben csak a vasáruk forgalmazá-

[63] *Bericht*, Kronstadt 1852. 94—96, 105—107.

[64] OL. Cista Diplomatica, A brassói görög kereskedőtársaságot illető iratok. 1—2. k. Miskolczy Ambrus 1975.

[65] Kővári László 1847. 137—138, Földes László 1969. 345—350.

[66] 1842—44-i harmincadforgalmi kimutatások. Arhivele Statului, Sibiu, Fond Reißenberger, E II. (7—17), 130.

[67] Keeß, S. 1819. 360—361, *Bericht*, Österreich unter der Enns 1854—56, 254—260, *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 58—60.

[68] Über den National-Character der in Siebenbürgen befindlichen Nationen.

[69] L. 64. j.

[70] A gyergyószentmiklósi örmény kereskedőtársulat jelentése 1844-ből. OL. Diaetalia. Az 1841—3-i országgyűlés rendszeres bizottságának közgazdasági osztálya. 125. cs.

[71] Miskolczy Ambrus 1975.

sában tudtak némi fölényre szert tenni a görög és román kereskedőkkel szemben, akik viszont igyekeztek működésüket Bécsre, Triesztre és Pestre is kiterjeszteni, miközben büszkén hangoztatták, hogy ők az igazi hordozói a levantei kereskedelemnek, amit a brassói kereskedelmi és ipari kamara vezetésében is jelentős szerepet játszó Majna-Frankfurtból származó nyomdász, Johann GÖTT így határozott meg: „tulajdonképpeni török áruk behozatala a török birodalomból és hazai termékek, gyártmányok kivitele".[72] Valóban, az erdélyi ipar délkeleti piacai biztosították a levantei kereskedők tevékenységének biztos alapját. Csak kelet felé tornyosultak olyan akadályok, amelyek leküzdése külön szakképzettséget igényelt. Működésükben a magyarországi forgalom lebonyolítása csak másodlagos jelentőségű lehetett, egyszerűen azért, mert az erdélyi vásárokra járó magyarországi kereskedők minden különösebb akadály nélkül köthettek üzleteket, ha pedig olyan nagyobb tételekről volt szó, mint a nagydisznódi posztó, akkor annak forgalmazását a helyi piacon monopolhelyzetet élvező megrendelők sajátították ki. Az 1820-as években például a debreceni szűrszabók kifejezetten szövetkeztek saját városuk és vidékük takácsai ellen, nehogy elcsenjenek a kereskedői haszontól.[73]

A „török alattvaló" görög és román kereskedők viszont nem tudtak az erdélyi áruk forgalmazásában hegemon pozíciókat kiépíteni. Az osztrák birodalom gazdaságpolitikája elég hatékonynak bizonyult, hogy ezt megakadályozza. Ők csak az erdélyi évi vásárokon köthettek üzletet, és a kicsinyben való kereskedés lehetőségétől is el tudták zárni őket a helyi törvényhatóságok. Az osztrák konzuli védelem pedig olyan vonzóerőt jelentett és olyan lehetőségeket biztosított, hogy sokan lemondtak török alattvalói mivoltukról és a „császári-királyi" alattvalók sorába léptek. Az egyik leglátványosabb példa: Constantin Dsanly a XVIII. század második felében a török vörösfestés titkát hozta magával s Hídvégen, Felső-Fehér megyében alapított festődét, hogy mentve legyen a brassói céh zaklatásaitól.[74] Ugyanakkor török retorziótól is lehetett tartani, mert az 1820-as években, miközben a moldvai fejedelem arról panaszkodott a portának, hogy az osztrák alattvalók óriási vagyonokat halmoznak fel,[75] a bolgárszegi kereskedők viszont azon keseregtek, hogy a török alattvaló az osztrákot negyven lépés hátrálásra kényszeríti, ha szekereik nem férnek el a keskeny balkáni utakon.[76] Így az volt a legbiztosabb, ha egy család vagy rokonság szoros üzleti kapcsolatban maradva megosztotta tagjait a két birodalom között, és ki itt, ki ott kamatoztatta az osztrák, ill. török állampolgárság előnyeit.

Alighanem van valami szimbolikus is abban, hogy az 1770-es években Mária Terézia macedóniai származáshoz is kötötte a nagyszebeni és brassói görög compániába való belépés lehetőségét, tehát az osztrák konzuli védelmet. A XVIII. század végén és a XIX. század elején az erdélyi ipari termékek forgalmazása Erdély keleti kereskedelmében csak másodlagos jelentőségű volt a pénzforgalom és a gyapotbehozatal mellett. A macedón gyapot az osztrák ipar egyik legfontosabb nyersanyaga volt, a napóleoni blokád nélkülözhetetlenné tette egy rövid időre. Amikor aztán a levantei kereskedelemnek az Erdélyen keresztül vezető mellékútja elvesztette viszonylagos jelentőségét — pél-

[72] OL. MCG Statthalterei, Ált. iratok 36. Fasz. 1851: 22 777.
[73] GYÖRFFY István 1930. 122.
[74] VOß, Franz 1855. 165, TRÓCSÁNYI Zsolt 1973. 173.
[75] IORGA, Nicolae 1912.
[76] OL. Erd. gub. ált. 1823: 4743.

dául a XVIII. század végén az erdélyi gyapotbehozatal az összbirodalminak 8—10%-a volt, az 1840-es években már a 2%-át sem érte el — fontos változások mentek végbe az erdélyi kereskedőtársadalomban is.

Az 1820-as években egy olyan kereskedő, mint C. Hagi Pop Nagyszebenből Bécsbe tette át székhelyét, hogy fia, — aki Sina Simonnal együtt járta be Európát — mint a bécsi Nemzeti Bank egyik igazgatója 1846-ban, az osztrák fővárosban tervezgesse egy nagy bukaresti székhellyel működő levantei kereskedőtársaság létrehozását, és közben azt bizonygassa a birodalom vezető körei előtt, hogy „a mi Indiánkat és Kínánkat" a dunai román fejedelemségekben is kell keresni.[77]

Erdélyben, miként a gyapotbehozatal, a görög, macedo—román, bolgár kereskedők létszáma is stagnálni kezdett, 20—40 fő között. A keleti kereskedéshez már nem kellett görögül tudni, a görög szabadságharc után a görögök amúgy is kiszorultak az oszmán birodalom gazdasági kulcspozícióiból. S míg az 1820-as években a brassói románok arra panaszkodtak, hogy a török alattvaló görög kereskedők szatócs szintre süllyesztik őket, a brassói görögök pedig azzal hencegtek, hogy a románok kereskedése csak a vámoktól terjed, vagy „legfeljebb Bukaresttől", és „áll kereskedések abból, hogy mit a görögök nékiek kezekre adnak, azt elébb viszik",[78] az 1830-as 40-es években a polgárjogot szerzett és többnyire bolgárszegi eredetű románok már joggal hangoztatták vezető szerepüket. A dunai román fejedelemségek gazdasági fejlődése, a piacok bővülése nekik kedvezett. Az 1840-es években Brassó belvárosában már több mint kétszer annyi román (mintegy 300 fő élt) mint görög, 100 fölött volt a polgárjogot élvező román kereskedők száma, négyszer annyi mint görög, s a vámnaplók tanúsága szerint kétszer annyi román, mint görög vett részt a fejedelemségekkel való kereskedésben.[79] Erdély kivitele, pontosabban az Erdélyben elvámolt áruk kivitele viszonylag gyorsan növekedett, gyorsabban, mint a Habsburg-monarchia vámbelföldjének összkivitele, s gyorsabban annál is, mint a vámbelföldnek a török birodalom felé irányuló szárazföldi s dunai — viszonylag szintén dinamikus — kivitele *(6. táblázat)*.

6. táblázat. Az Erdélyben és a Habsburg-birodalom egész vámbelföldjében elvámolt áruk kivitelének, valamint a vámbelföld török birodalom felé irányuló szárazföldi áruforgalmának alakulása

Év	Erdély összkivitele	Vámbelföld összkivitele	Vámbelföld „török" kivitele	Erdély összkivitelének % aránya a vámbelföld	
				török kivitelében	összkivitelében
1841	100	100	100	29,44	2,05
1845	136	101	123	32,02	2,77
1847	172	104	168	30,14	3,37
1851	100	100	100	30,85	3,40
1855	83	147	179	12,33	1,91
1860	108	193	267	12,51	1,90

Forrás: *Ausweise über den Handel von Österreich*

[77] Miskolczy Ambrus 1980. 528.
[78] OL. Erd. gub. ált. 1821: 2235, 1822: 8188.
[79] Miskolczy Ambrus 1975.

5. Fejlődött-e vagy hanyatlott a céhes ipar és az árutermelő háziipar?

Az eddigiek után költői kérdésként hathat a fenti alcím. Persze elvileg elképzelhető, hogy a céhes ipar már hanyatlott és a háziipar dinamikusan növekedett. A román kereskedők, ha pozíciók kiépítéséről volt szó, a felsőbb hatóságokhoz intézett beadványaikban igyekeztek is némileg így beállítani a helyzetet, — mintha a mindennapi küzdelmeikben a pillanatnyi ellentétek elfeledték volna a tartós egymásrautaltságot.

Ne mitizáljuk a kereskedő és a céhmester főbb vonatkozásban is határozott szembenállását. Természetes, hogy az iparűző földműves közelebb állt a kereskedő szívéhez, márcsak azért is, mert a falusi posztó biztosította azokat „a csodálatos nyereségeket", melyekről a brassói román sajtó is írt.[80] Életformájából következően a falusi háziiparos jobban ki volt szolgáltatva a kereskedőnek, mint akár a városi szegényebb iparos, akinek a céh és a polgárjog némi védelmet biztosított, még akkor is, ha „kalpagolva ment a gyűlölt kereskedőhöz, hogy pénzt szerezzen a nyersanyagra".[81]

A kereskedő és a céhmester hagyományos szembenállása iparáganként változott. Nyilván sértette a kereskedő érdekeit, hogy a háromszéki iparosok Brassóba csak az évi vásárokra hozhatták be áruikat: a festett ládát, a csizmát és pamutvásznat. A szász parasztok lenvásznáért is ki kellett szállniuk a kereskedőknek. A legnagyobb sérelmük azonban a háziipari durva posztónak a hetivásárokról való kirekesztése volt. De ezt inkább presztízsének védelmében tehette a céh, mert áruja finomabb gyapjúból készült és jobb minőségű volt, igaz, drágább is.[82] Ugyanakkor a XVIII. században kiadott kormányrendeletek és a megerősített céhszabályok elejét vették annak, hogy a céh elkoboztassa a kereskedő áruját, amire a XVIII. század közepén is volt még példa.[83] Annál többet panaszkodtak a kereskedők a céhek déli 11 óráig tartó hetipiaci gyapjú-elővásárlási jogára. De az elővásárlási jog érvényesítése is már inkább visszafelé sült el, mert az ún. jogtalanul vásároló és az eladó fiktív üzleteket kötöttek jó magas áron, hogy aztán, amikor a céh rekvirál, hadd fizessen csak rá.[84] Mindebből alighanem joggal következtettünk arra, hogy a kereskedő és az iparos szembenállásában valamiféle egyensúly jött létre, egyik fél sem tudta egyoldalúan maga alá rendelni a másikat.[85] A céhes ipar és a háziipar viszonyáról pedig elmondható, hogy több iparágban az előző képviselte és biztosította a minőséget, míg az utóbbi a mennyiséget, miközben mind-

[80] Bariţ, George 1845a.

[81] Bariţ, George 1845b.

[82] *Bericht*, Kronstadt 1852. 104—107. adatai alapján a brassói gyapjúszövőcéh tagjai által készített halina (fehér) és a kék és szürke ún. Guniatz fajlagos súlya 0,8—0,9 kg/m², ennyi volt a nagydisznódi posztóé is, a posztókészítők által készített kétszer ványolt posztóé kb. 0,5 kg/m², a jobb minőségű rázsa és flanell súlya 0,3 kg/m² volt. 30 év múlva a brassói kereskedelmi kamara egyik jelentésében a következő pontosabb adatokat adja meg „az ún. brassói posztó"-ra vonatkozóan: a barna posztó 0,597/m², a kék 0,556 kg/m², a szürke posztó 0,610 kg/m². OL. Földművelés, Ipar és Kereskedelemügyi minisztérium, (továbbiakban: FIK) ált. iratok, 38. tétel 1885/82.

[83] OL. Erdélyi Fiscalis Levéltár, XXVa. 10.

[84] OL. MCG Statthalterei, ált. iratok, 36. Fasz. 1851: 11912. K. Mager kereskedelmi kamarai elnök jelentése.

[85] Szterényi József 1888. 10. még arról is tud, hogy a múlt század derekán „egy erdélyi iparosokból s kereskedőkből egyrészt, romániai és bulgáriai kereskedőkből másrészt álló kiviteli konzorcium" is létrejött volna.

kettő a brassói áru presztízsének örvendve és részben azt éltetve kelt el a piacon. Ugyanakkor olyan áruknak mint a kékposztó, flanell vagy molton, a céhen kívül nem is lehetett versenytársa.

Ahogy a piacok kihívásában együtt jelentkezett a réginek és az újnak az igénye, ugyanúgy az ipar válaszában, és forrásainkban is, hiszen ezek gyakran egyszerre szólnak „a részben az apáktól örökölt termelési eljárásokról" és az új technikai eljárásokról.[86] De hogy George Bariţnak a havasalföldi és a bulgáriai divat változásáról szóló idézetét folytassuk, „a szász kézművesek a kereskedők buzdítására viszonylag jó eredménnyel kezdtek dolgozni".[87] A brassói német sajtó sem minden haszon és következmény nélkül vette számba az iparosok előtt nyíló új lehetőségeket. Hangoztatta is Kővári László Erdélyország statisztikájában: „Brassó egyedül az, mely célt tűzött magának, Brassó kilesve Oláhhon szükségeit, ezeket igyekszik pótolni, honnan azon haszna lett, hogy némely iparágakat már meg is alapított".[88]

Ha viszont a kortárs megnyilatkozások is a céhes ipar virágzására utalnak, akkor min alapszanak a céhes ipar hanyatlását hangsúlyozó nézetek? Van, aki a termékek minőségének romlását hozza fel érvként.[89] S valóban általános kortárs tapasztalat volt az, hogy minden jobb ún. finom minőségű áru előállítását célzó kísérlet Erdély-szerte kudarcba fulladt. De a közönséges, vagy inkább a közepes minőségű áru előállítása az árutermelés szilárd szektora maradt. Sőt e téren még javult is a minőség, mert amíg a XVIII. század közepén a Hofkriegsrat még közkatonai egyenruhának sem tartotta alkalmasnak az erdélyi posztót, az 1840-es években egymást érték a katonaság rendelései.[90] Nem annyira az ipari világ egészét, mint inkább az értelmiségi kortársakat jellemzik a korabeli sajtó kesergései a céhes ipar jövője fölött, mert azok általában elvontan vetették össze a céhes ipar és a gyáripar fejlődésének kilátásait.[91] Viszont annál nagyobb súllyal esnek latba Leopold von Ranke igazi és méltó erdélyi tanítványának Friedrich Teutschnak a megállapításai, hiszen ő nemcsak a hétköznapok, a mindennapi élet megelevenítésének, a politikai történések felvázolásának volt a szász történetírásban mind ez idáig felülmúlhatatlan mestere, hanem többek között levéltári forrásokig hatoló ipartörténeti kutatásokat is végzett. Hitelesen és logikusan hangzott tehát, „egy fél évszázad alatt Brassóban 500 mesterrel lett kevesebb, közülük mindegyik egy szász családot jelentett, és hasonlóképpen volt ez Nagyszebenben". Mert Brassóban 1798-ban 43 céh működött volna 1936 mesterrel, 1844-ben viszont csak 38 céh 1256 mesterrel.[92] Csakhogy Teutsch súlyos hibát követett el, amikor ezeket a feudalizmus válságának példájaként oly gyakran idézett számokat előállította. Az 1798-i kimutatás nemcsak 43 céh műhelyeinek a létszámát mutatja ki, Teutsch ezekhez még hozzáadta a 600 főre becsült céhen kívüli bolgárszegi

[86] *Bericht*, Kronstadt 1852. 74.
[87] Bariţ, George 1879. 19. sz.
[88] Kővári László 1847. 233.
[89] Göllner, Carl 1971. 68—70.
[90] Teutsch, Friedrich 1907. 175, Bericht, Kronstadt 1852. 102—106. A moldvai hadsereg számára 1860-ban is brassói posztót rendeltek. OL. MCG Statthalterei, ált. iratok 11/40/82.
[91] Molnár Miklós 1957.
[92] Teutsch, Friedrich 1965. 195, Göllner, Carl 1979. 269. is ezt a vélekedést teszi magáévá, anélkül, hogy ellenőrizné Teutsch számításait.

pokróc- és zsinórkészítőket, 7 órást és 102 szegkovácsot, és így kapta a fenti összeget. Vaójában a céhek száma sem csökkent.[93]

Brassóban a XIX. század elejétől az 1830-as évekig gyorsabban nőhetett az önálló iparosok száma, mint a lakosságé. Utána már stagnált, viszont nőtt a segédek létszáma s míg a századfordulón minden negyedik mesterre jutott egy segéd, az 1840-es években már szinte mindegyikre. Az 1840-es években a segéd– mester arány Nagyszebenben is ilyen képet mutatott, ugyanakkor jó néhány iparágban csökkenni kezdett a mesterek száma, amely 1797-től 1829-ig itt is nőtt.[94] Amíg Nagyszeben iparosai, már a válságtól is tartva, 1847-ben a szászföldi céhviszonyok szabályozásának előkészítésekor erősen ragaszkodtak a privilegizáltak intézményesen szabályozott egyenlőségéhez, addig a még prosperáló Brassó iparosai határozottan kérték, hogy minden mesternek jogában álljon termékeit más mesternek eladni, ugyanakkor a helyi piacról elkobzás terhe mellett rekesszék ki a máshonnan behozott, de Brassóban is gyártott kézműipari termékeket.[95] Hiszen a Brassó környéki kisvárosokban is nőtt az iparosok száma, differenciálódott a kézműipar. Például „régebben Szentgyörgyön műipar s kézművek szabadon űzettek; a szabó ökröt vághatott, a fazekas kovácskodhatott. Mostanában céhek keletkeztek, s mikor másutt a céhek nyűgétől menekvésen törik a fejüket, itt folyvást szaporodnak s népesednek azok".[96] A szász városba látogató magyar országjárók pedig némi irigységgel és még inkább saját társadalmukat ostorozó kritikai éllel, s az ebből fakadó túlzással tették szóvá, hogy a szász iparosok közül „némelyek csak házi gépellyel, 10–20 segéddel tudnak évenként annyi pénzt szerezni, mint magyar földesúrnak földművelő tiszttartója 50–100 zsellérrel." S az ilyen iparosnál, legyen az suszter vagy szappanfőző „több az ezüst, mint a 15–20 jobbágyos nemesnél a cin és réz".[97]

Íme, a régi formák között így kezdett létrejönni az új: a nagy reményekre jogosító egyszerű tőkés kooperáció, amire a történetírás is utalt, és mint kisiparról sokat írtak róla a kései kortársak, hol túlbecsülve, hol alábecsülve a jelentőségét. Valószínű, hogy a fejlődési lehetőségeket túl erőteljesen kiemelő álláspont áll közelebb a valósághoz. Erdélyben több iparágban s főleg a textiliparban elsősorban a céhes keretek között tért hódító egyszerű tőkés kooperáció biztosította a kapitalista fejlődés alapjait.[98]

A kézműipar virágzása pedig nem egyszerűen a műhelyekben foglalkoztatottak létszámának felduzzadásán alapult, hanem technikai vívmányok átvételén, fejlettebb munkaerő importján és ennek következtében a munkaerőgazdálkodás módosulásán.

[93] TEUTSCH, Friedrich 1910. 172. számításai MARIENBURG, Joseph Lucas I. 1813. 112–114. és HINTZ, Johann 1848. 117–119. alapján.

[94] TEUTSCH, Friedrich 1890.

[95] Arhivele Statului, Sibiu, Sächsische Nationsuniversität 1847: 452.

[96] EGYED Ákos 1973. 80.

[97] EGYED Ákos 1973. 31.

[98] MÉREI Gyula 1951. 91–92, IMREH István 1979. 212–213, Keveset ír róla FRANK, P. J. 1868, viszont a szászföldi viszonyokat behatóan elemző August JEKELIUS szerint „az exportipar természetes fejlődése következtében a szász kézművesség a nagyipar látszatát (Anstrich) keltette és amikor a céhes kötelékek már egyre inkább meglazultak, néhány iparágban készen állt a virágzó nagyipar alapja," csakhogy az osztrák ipar „diadalútja Magyarországon és Erdélyen, majd az egész Balkánon, megsemmisítette a szász nagyipar szerény csíráit." TANDLER, F. Emil 1909. 40–41.

A technikai vívmányok átvételét már az is indokolta, hogy például 1821—1839 között csak 4 találmányt szabadalmaztattak Erdélyben, és így a Habsburg-birodalom harmadik legnagyobb tartománya az utolsó előtti helyet foglalta el a koronatartományok szabadalmairól készített ranglistán, amelyen például Alsó-Ausztria 1624-gyel, Csehország 200-zal, Magyarország 87-tel szerepelt.[99] A technikai változás a textiliparban a legszembetűnőbb. A főleg Székelyföldnek dolgozó Segesvárt többek között azért is járhatta a „kézművesség aranyat ér" közmondás,[100] mert az 1820-as években bevezették a gyorsvetélőt és a fonalellátás gondjait a bécsi pamutfonal behozatalával enyhítették, mire az 1840-es évekre a mesterek és szövőszékek száma megkétszereződött; pedig már előzőleg is igen népes volt a lenvászonkészítő céh: 1809-ben 96-ra rúgott a mesterek száma, 1815-ben 120 mester 256 szövőszéket működtetett.[101] Nagyszebenben hasonló folyamat eredményeként a mesterek száma 20 év alatt szintén megnőtt, amíg elérte a 60-at; 30 mester 60 szövőszéken len- és kendervásznat készített, 20 mester pedig 60—70 szövőszéken bécsi pamutfonalból szőtt.[102] Szászsebesen a 15—18 tagú céh mellett még 15 szövőszékkel működő műhelyt, ill. gyapot manufaktúrát is sikerült felállítani,[103] miközben 1845-ben az iparstatisztikát elemző J. Hintz éppen arra hozta fel példának a kisvárost, hogy egyébként a mezőgazdasági tevékenység az iparűzés rovására érvényesül,[104] valójában azért mert „a segédszemélyzet szívesebben akart élni a nagyvárosokban, ahol szórakozásra (Vergnügen) talált és magasabbak voltak a munkabérek".[105] Körülbelül másfél tucatnyi Jacquard szövőszék működhetett Dél-Erdélyben, és ugyanakkor akadt olyan nagyszebeni mester is, aki gépeket állított össze és olyan olcsó és jó minőségű áruival, mint ruha- és bútorszövetek, „a pamutipar új ágát alapította meg" — legalábbis a kortárs sajtó szerint.[106] Brassó e téren kevésbé látványosan tartott lépést az idő változásával. A lenvászonkészítő céh mestereinek és özvegyeinek létszáma alig nőtt, 1799-ben 167, 1807-ben 175, 1844-ben 191, viszont ekkor a segédek létszáma 113-ra rúgott, s ez már háromszorosa volt a XVIII. század végének.[107] A munkaerőgazdálkodást pedig olyformán is módosította a fonalbehozatal, hogy korlátozta a barcasági és háromszéki falvak népének állandó kereseti lehetőségét biztosító fonást. Az ipar fonaléhsége azonban akkora volt, hogy az 1840-es években a Brassó melletti Zernyesten egy kereskedő saját maga tervezte gépekkel is dolgozó pamutgyárat állított fel,[108] Nagyszeben mellett pedig a vállalkozó szellemű tartományi főbiztos, Joseph Bedeus von Scharberg morvaországi gépekkel.[109]

[99] *Zur Statistik der Erfindungsprivilegien in Oesterreich.* Journal des österreichischen Lloyd. 1844. 67.

[100] Haltrich, J. 1868. 73.

[101] *Bericht*, Kronstadt 1852. 96. Marienburg, Joseph Lucas 1813. II. 262.

[102] Roth, Daniel 1846.

[103] OL. Statisztikai tabellák 4. cs.

[104] Hintz, Johann 1845.

[105] OL. Statisztikai tabellák 4. cs.

[106] Roth, Daniel 1846.

[107] L. 22. j.

[108] Imreh István 1979. 202—203, 219.

[109] Önéletírása kiadatlanul maradt részében élete „legszerencsétlenebb vállalkozásának" nevezte, mert amíg a 40-es évek derekán durva fonalat készítettek, 10%-os nyereségre sikerült szert tenni, de aztán áttértek a finom fonal gyártására, és 1849 után a nyugati verseny valósággal elseperte a 40 ezer forint veszteséget hozó vállalkozást. Arhivele Statului, Sibiu, Fondul Gustav Bedeus, nr. 113. 262—263.

A pamutiparnál jóval fontosabb gyapjúiparban is hasonló változások zajlottak le, azzal a különbséggel, hogy a fonalellátást továbbra is maguk a céhes iparosok biztosították. Brassóban morva szövőszékek is működtek, de a legnagyobb horderejű technikai vívmány a kártoló- és a fonógépek meghonosítása volt, és ezeket már részben Brassóban készítették.[110] Így azután Brassóban 1856-ban a posztókészítő céh minden egyes mesterének 1—2 kártológépe volt. 1857-ben 10 posztókészítőnek és 4 posztószövőnek 56 darab 60 orsós fonógépe volt és 90 kártolója, és emellett már 2 lóerős gőzgép is működött.[111] 7 rázsakészítő mester pedig 9 darab holland fonógépet működtetett.[112] S annak ellenére, hogy a nagyszebeniek állandóan panaszkodtak a brassói tömegtermelés versenyére,[113] 1851-ben Nagyszebenben már csak egy öreg mesternél fontak kézzel.[114]

A munkaerőgazdálkodásban alapvetően fontos változásnak bizonyult az, hogy a fejlettebb területekről behozott technika alkalmazásának eredményeképpen a céhes műhelyekben rendkívül megnőtt a napszámosok és főleg a cselédek jelentősége. Valóságos előproletariátust alkottak. 1851-ben a 25 ezernyi lakosú Brassóban a 167 kereskedőcég és 1400-nál is több önálló iparos állítólag 8 ezer embert foglalkoztatott.[115] S bár ebben a cserzővargáknak, kalaposoknak, asztalosoknak is nagy szerepe volt, például ez utóbbiak a ládákat nőkkel festtették,[116] pontosabb adataink, melyekkel az arányokat érzékeltetni lehet, csak néhány iparágról vannak. Az 1850-es években 55 kötélverő mester tucatnyi segéd és tucatnyi inas mellett 165-nél is több cselédet tartott, míg az összes többi szász városban — Segesvárt kivéve — a mesterek száma meghaladta a cselédekét.[117] 1851-ben Nagyszebenben a 43 posztókészítő műhely 90 segédet, 8 tanoncot, 80 férfi és 90 női cselédet foglalkoztatott.[118] 1856-ban a 40 önálló brassói posztószövő tucatnyi segéd mellett 120 cselédnek adott munkát, a nagyszebeni 24 pedig csak 48-nak.[119] A 40 brassói posztókészítő 200 főnyi férfi és női segéderőt foglalkoztatott, míg a nagyszebeni 30 mester csak 30 férfi és 50 női cselédet, a 28 brassói rázsakészítő pedig 16 férfit és 50 nőt.[120]

A cselédek és napszámosok nem vették el a segéd kenyerét, mai szóval segédmunkát végeztek, míg a segédek egyre inkább a szakmunkát. A hazai segédek külföldi útjaikról hozhattak haza értékes tapasztalatokat, ugyanakkor a migráció hullámai nagy számban hoztak segédeket a birodalom és Németország fejlettebb területeiről. A „német segéd" jellegzetes alakja is lett az erdélyi ipari világnak, olykor valósággal ki volt neki szolgáltatva a gépekhez nem sokat értő mester, aki igyekezett is akadályozni a segéd mesterré válását.

[110] *Bericht*, Kronstadt 1852. 105—106.
[111] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 166—167.
[112] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 166.
[113] A nagyszebeni görög kompánia bírója szerint a brassóiaknak azért megy jobban az üzlet, mert „a hasznot nem a felemelt eladási árakban, hanem inkább az eladásra kerülő áru mennyiségében keresik." OL. Erdélyi gubernium, általános iratok 1797: 3408.
[114] *Bericht*, Kronstadt 1852. 105.
[115] *Bericht*, Kronstadt 1852. 135.
[116] *Bericht*, Kronstadt 1852. 71—72.
[117] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 172.
[118] *Bericht*, Kronstadt 1852. 105.
[119] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 107.
[120] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 166—167.

Adataink eléggé élesen jelzik a céhen belüli differenciálódás körvonalait, s alighanem ez a legfontosabb mozzanat a céhrendszer oly sokat emlegetett válságában. Ugyanakkor a céhet mégis lehetett korszerűsíteni, vagy inkább korszerű célok szolgálatába állítani. Nemcsak a nyersanyagbeszerzés gondjait sikerült enyhíteni, kallómalmok mellett közös korszerű létesítményeket is sikerült létrehozni, mint például a nagyszebeni posztókészítő céh a guraroi fonodát, amiben a kortársak szintén a „társulás" kiutat és jövőt ígérő eszmejének megvalósulását látták.[121]

A dél-erdélyi kézművesipar tehát annak is köszönhette virágzását, hogy a piaci igényeknek eleget téve, a fejlettebb — főleg osztrák és cseh ipari vidékekről átvett — technikai eljárások felhasználásával a kelet-európai munkamegosztásnak közvetítő szerepet is játszó biztos láncszeme volt, amit a kor gondolkodásának megfelelően jó néhány kortárs úgy ítélt meg, hogy Erdély mint „a polgárosodott Európa része", helyzetéből is következő viszonylagos fejlettségének a haszonélvezője, pontosabban időleges haszonélvezője.[122]

Nem nehéz belátni, Brassóban „a nyugati és keleti kultúra metszésében"[123] az erdélyi ipar milyen törékenynek tűnő egyensúlyviszonyok közepette tudta biztosítani a kereskedelmi forgalom növekedését, és a kortársak között már akadt, aki a hanyatlás felé sodródásról beszélt, holott adataink és az 1850-es és a későbbi évekből való visszaemlékezések a virágzásról tanúskodnak. Jogos a feltételezés: az erdélyi ipar a csökkenő késztermék árak és a növekvő mezőgazdasági árak szorításában valósággal túlerőltette magát, így az 1850-es években az egész Habsburg-monarchiában törvényszerűen bekövetkező strukturális és konjunkturális válság még pusztítóbb, de korántsem mindent elsöprő erővel hatott.

6. A kézművesipar válsága és annak hatásai városon és vidéken

Az 1850-es és 60-as években a dél-erdélyi kézművesek többsége méltán érezhette úgy, hogy egyre inkább két tűz közé kerül. Nemcsak a román fejedelemségek fejlődésnek induló ipara veszélyeztette a fejedelemségbeli piacot, hanem a hazai piacokat is elözönlő modern ausztriai ipar. Bár a krími háború új rendeléseket is hozott az erdélyi iparosoknak is, az erdélyi kivitel hirtelen stagnálni kezdett, amíg az addig lassabban növekvő Habsburg összbirodalmi szárazföldi keleti kivitel hirtelen növekedésnek indult. A kortársak szerint pedig az osztrák, cseh-morva áruk főleg olyan igényeket elégítettek ki, mint az erdélyi városi kézműipari termékek, a brassói posztót például állandóan próbálták Brünnben hamisítani.[124] A brassói román kereskedők száma hirtelen felére apadt le, hogy aztán évről évre tovább csökkenjen. A kézművesek először még azt hitték, hogy az iparnak afféle „csendjéről" van szó, amit az idősebbek többször is átéltek egy-egy rossz termés vagy háborús pusztítás után. De aztán kiderült, hogy „a virágzás" után „olyan rosszul megy, hogy a további

[121] A brassói kereskedelmi kamara jelentése 1856-ból a textilipar helyzetéről. OL. MCG Statthalterei, általános iratok 11/3/1.

[122] Kővary László 1847. 287, ld. még Bethlen Elek 1822. 100, *Bericht*, Kronstadt 1852. 114. A Kárpátokon túli román iparfejlesztést pártoló közírók gyakran panaszkodtak az erdélyi áruk versenyére. Vaillant, J. A. 1844. 65, Slăvescu V. 1941. 311, Warriner, Doreen 1965. 176.

[123] Puşcariu, Sextil 1977. 97.

[124] Kammner, W. 1874, Fuld, Ch. 1857.

rosszabbodás elképzelhetetlen", és „dolgozni annyi mint ráfizetni", ahogy a szólásmondás járta.[125] Brassóban az 1850-es évek elején még egy-két évig nőtt a mesterek száma, mert az új osztrák ipari rendtartás megkönnyítette a mesterré válás feltételeit, de aztán egyik évről a másikra rohamosan csökkenni kezdett a céhek dolgozó állománya és megindult, vagy — mint a Szilágyságban — folytatódott a városi iparosok falura húzódása.[126] A városban maradó iparosok egy része pedig nyilván arra kényszerült, hogy alkalmazottai legyenek az egyszerű tőkés kooperáció folyamán kiemelkedő vállalatoknak és feltehetően ezek biztosították a stagnáló erdélyi keleti összkivitelen belül a viszonylag gyorsan növekvő „szőtt és kötöttáru" kivitelt *(7. táblázat)*.

7. táblázat. Erdély és az Osztrák—Magyar Monarchia vámbelföldje kivitelének %-os alakulása 1867/9—1870/2.

Az elvámolt áruk kiviteli forgalmának iránya	Összes kivitel	Szőtt és kötött-áru kivitel
Erdély-vámkülföld	−1,02	1,62
Vámbelföld-Románia	1,39	−4,93
Vámbelföld-Török birodalom	1,45	−1,52
Vámbelföld-vámkülföld	−1,8	5,86

Forrás: *Ausweise über den Handel von Österreich*

További helytörténeti kutatásokat igényel még annak elemzése, hogy miként emelkedtek többen is „a magyar ipar úttörői" közé;[127] például hogyan lett a céhes műhelyből a Scherg-féle posztógyár, melyet Gács után a másodikként tartottak számon,[128] hogyan született a Dück-féle bőrgyár, melyet a reformkori sajtó azért hozott fel a gyáripar fölényének példájaként, mert egymaga annyit termelt, mint az egész céh,[129] bár ennek része lehetett, mert az akkori iparstatisztikák nem említik. Úgy látszik, a brassói kereskedelmi és iparkamara joggal hangsúlyozta 1867-ben, hogy csak az idősebb generáció sírja vissza a céhprivilégiumokat, szemben „az intelligens törekvő résszel, a fiatal iparűző nemzedék többségével".[130] Mégis arról is olvashatunk, hogy „iparunk csupán annak a körülménynek köszönheti létét, hogy a szász iparos jobban ismeri a dunai fejedelemségek paraszti lakosságának szükségleteit, mint a nyugati gyáros".[131] Így aztán Brassóban „gyáripar eddig nem honosulhatott meg. Helyette nagy és kiterjedt kisipar található itt, mely bátran mondható decentralizált gyáriparnak".[132] Jellegzetes kortárs vélemény, a valóságnak csak egyik szintjére vet fényt. Ugyancsak 1886-ban „a romániai vámháború által sújtott határszéli városok iparcikkeiből rendezett" kolozsvári kiállítás katalógusa többek között 16 brassói, 11 nagyszebeni és 15 segesvári

[125] TRAUSCHENFELS, Eugen 1860. 111. Kronstädter Zeitung 1858. 19. sz.
[126] *Bericht*, Kronstadt 1853—56, KOVÁCH Géza 1958. 99.
[127] GELLÉRI Mór 1887.
[128] *A Magyar Korona Országainak gyáripara*, 1901. 37.
[129] *Einige Bemerkungen* 1839.
[130] OL. FIK. 19. tétel, 1867: 1248.
[131] KAMMNER, W. 1874. 6.
[132] OL. FIK 38. t. 1886: 32255. A brassói kereskedelemi és iparegylet jelentése. Összeállította: Szterényi József titkár, Königes János elnök.

textilgyárról ad számot. 2—3 munkást és néhány gépet foglalkoztató műhelyek mellett 100-nál több munkást is alkalmazó üzemet találunk, hiszen néhány korszerű géppel a brassói belvárosi házban és az udvari műhelyekben már olyan gyárat lehetett alapítani, mely élvezte a magyar ipari törvényhozás által biztosított kedvezményeket.[133] A nagy változások ellenére azonban nem változott lényegesen a fogyasztópiac, amennyiben továbbra is olyan társadalmi rétegek számára termeltek, melyeknek a napilap nem lehetett rendszeres olvasmánya, hiszen a nagyszámú hirdetés között alig akad olyan, mely hazai gyáripari termékre hívta volna fel a figyelmet.[134]

Amennyire örvendetes a néprajz érdeklődése a háziipar iránt, annyira elszomorító az árutermelő háziipar sorsát feltárni hivatott kutatások hiánya. Nem tudjuk, mit hozott az 50-es évek válsága Brassó környéke számára. Az 1857-es párizsi világkiállításra a kereskedők még vittek ki falusi textíliát, lombospokrócot, takarót.[135] De sem a háziipar, sem a céhes ipar már nem biztosította újabb hazai kereskedőcsoport kialakulását, legfeljebb egy két kereskedő és vállalkozó kiemelését, amiben nagy szerepe lehetett annak is, hogy a romániai kereskedő már akadálytalanul mozoghatott Erdélyben. A szász falvak világában is lényeges változások történhettek, mert az erdélyi szövetkezeti mozgalom nagy úttörője, Karl Wolff 1910-ből visszatekintve úgy látta, hogy az 1860-as években még a szász paraszti háztartások is fedezték lenből és kenderből a család számára az öltözködési szükségletek egy részét, és csak aztán vált a paraszti gazdálkodás a szó szoros értelmében vett földműveléssé.[136] Igaz, George Barițiu, egyik 1862-ban kelt levele szerint a szász parasztok „asszonyai nem voltak otthon elfoglalva annyi fonással, varrással, szövéssel, mint a román vagy székely asszonyok".[137] A barcasági szász parasztipar ott működött még egy ideig az 1870-es években is, ahol céhes keretek között szerveződve, már századokkal korábban is a munkamegosztás önálló láncszeme lett.[138]

Nagydisznód viszont a megújulás sajátos útját járta. Sajátos a társadalom dinamizmusa is, mert „itt élesebbek a gazdagság és a szegénység közötti ellentétek, és az átmenet is egyik helyzetből a másikba gyorsabb és meglepőbb, mint máshol az országban".[139] Az emeletes házak, a kövezett utca láttán pedig „Disznódot méltán nevezhette boldogult Ferencz császár legszebb falunak Monarchiájában," — írja 1845-ben kelt naplójában Malom Lujza, aki az otthon világába is bevezet. Lépjünk be vele a műhely fölötti „felső szobába, hol egy kék virágos aggszerű kályhát, fogasokon körül sűrű sor tányért s kancsót, kis tükröt, holmi képeket látunk, többek között Luther Mártonét, néhány francia vagy angol feliratos színezett kőnyomást, sat. Meg voltak a czérna csipkével szegélyezett párnák, magos vetett ágyak, a nagy szoba közepén asztal s azon jegyzőkönyv és biblia; a kályha mellett varrattas kendő a

[133] A 16 brassói üzem alapítási ideje: 1820—47: 4, 1850—60: 5, 1861—1868: 5, 1873: 1, ismeretlen: 1. OL. FIK 38. t. 1886: 32255, 9. t. 1884: 5960, 15379.

[134] Franz Zöhrer, nagyszebeni posztógyáros szerint a nagyszebeni posztót már többen hordták a városban az 1870-es évek végén, mint korábban. Elsősorban cselédek, munkások, altisztek, katonák, (Dienstpersonale, Dienerschaft, Mannschaft). Blätter für Handel 1879. 3. sz.

[135] OL. MCG Statthalterei, ált. iratok 86. Fasz. 1855: 3313.

[136] Wolff, Karl 1910. 4.

[137] Chindriș, Ioan—Kovács Ferenc 1974. 90.

[138] *Die wirtschaftlichen Zustände in Burzenland.* 1874.

[139] *Briefe von Reise.* 1838.

mostan divatozó, de ott hihetőleg régi hagyományú bog őtéssel. Az egész bútorzat a falusi köznép egyszerű igényeire s elhivatására emlékeztetett, s mégis oly valódi jólét s ajánló kényelmes vagyonosság tűnt ki belőle, minőt sok fennhéjázó ármálisos nemzetes és vitézlőnknél hiába kereshetni."[140] E kép nem sokban különbözik a mai múzeum lakószobájáétól. De vegyük csak jobban szemügyre a bútorokat. Festett biedermeier? Mindenesetre ez a közép-európai vidékiesség a technikai haladásra is rányomta bélyegét.

Miközben Brassó és Nagyszeben ipari életét az 50-es évek válsága átstrukturálta, Nagydisznód a nyugalom és jólét szigete maradt, hiszen versenytárs nélkül állt a bővülő piacon. GYÖRFFY István hívja fel a figyelmet a disznódi posztó minőségének javulására.[141] Ebben pedig alighanem nagy szerepe volt annak a fajta modernizálódásnak, melyről a városi céhek esetében már szóltunk. 1856-ban 100 fonógép és 120 kártológép működött.[142] Ez a magasabb fejlettségi szint gyors növekedést tett lehetővé. Az 1850-es években mintegy 380 szövőszék működött, az 1870-es évek elején pedig 700.[143] Az évi termelés pedig 50 ezer darab posztóról 100 ezerre emelkedett, tehát évente mintegy 400 ezer szűrköpenyeghez való anyagot bocsátottak piacra.[144] Eközben a mesterek száma 450-ről csak 500-ra emelkedett, kiknek 10%-a 2 segéddel dolgozott, fele eggyel, 40%-a pedig csak időszakosan alkalmazott segédet, ugyanakkor 2500 segédmunkást foglalkoztattak, akiknek csak egy negyede volt férfi. De már 1856-ban csak 360 mester űzte önállóan az ipart 112 segéddel, 200—230 inassal, 300—360 cselédlánnyal, 100—120 gyerekkel. Vendégmunkást alkalmazó üzemegység-modell körvonalai rajzolódnak ki, ha arra gondolunk, hogy 1850 augusztusában a 3349 főnyi népesség 30%-a „idegen" volt: 302 férfi és 711 nő.[145] S bár kortárs tapasztalat szerint magasabb volt a gyerekek száma mint a többi szász községben[146], mégis a népességnövekedés évi üteme 1786—1850 között a —0,43—0,47%-os átlag alatt maradt. Pontosabban „az idegeneket" is magába foglaló tényleges népesség évente 0,68%-kal gyarapodott, míg a törzsökös jogi népesség csak 0,15%-kal. 1870-ben 3250-re rúgott a lakosság száma, de csak 2536 luteránus szász és 148 részben bevándorolt katolikus német kézműves, részben cigány kovácsok és segédmunkások tartoztak az ún. állandó népességhez. A románoknak az állattartásban jutott nagy szerep, és községi épületekben laktak. Velük együtt érte el nyaranta a segédmunkások száma a 3 ezret, hogy aztán karácsony tájára 600—700-ra olvadjon le, ez utóbbiak, bár tartósan Nagydisznódon tartózkodtak, önálló családot ott nem tudtak alapítani. Egyébként is a lakosságnak 2/3-a tartozott a középosztályhoz, 1/3-ának a szükséggel kellett megküzdenie, mert a

[140] MALOM Lujza útinaplója. MTA Könyvtár, Filmtár.
[141] GYÖRFFY István 1930. 122.
[142] *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 170.
[143] WITTSTOCK, Heinrich 1878.
[144] GYÖRFFY István 1930. 125. szerint 1 darab (vég)posztóból mintegy 4 szűrköpönyeget lehetett szabni. *Bericht*, Kronstadt 1853—56. 169—170. adataiból könnyen kiszámítható, hogy amíg egy brassói önálló posztószövő mester műhelyéből 220 darab posztó került ki, egy nagydisznódi műhelyből évente csak 100 darab. Igaz, Nagydisznódon a reformkori évi 50 ezer darab össztermelésről, az 1850-es évek első felére átmenetileg 30 ezerre esett az évi össztermelés, de súlyban még ez is két és félszerese volt a brassói posztószövő céh össztermelésének.
[145] OL. Statisztikai tabellák. 2. cs.
[146] HINTZ, Johann 1846a. 406.

„közvélemény" szerint „akinek nincsen háza, földje, és emellett nem űz ipart, az szegény".[147]

De mire ez a tudósítás, melyből oly bőven idéztünk, 1879-ben megjelent, immár fél évtizede az egész falu iparát létében fenyegető válság egyharmadára csökkentette az addigi termelést. Tehát Nagydisznód két évtizedes késéssel követte a városok sorsát. A magyar alföldi piacok a divatváltozás miatt kezdtek szűkülni, ezért a nagydisznódiak, akik megszokták, hogy termelésük háromnegyedét maga a fogyasztó viszi el, bár Kecskeméten és Debrecenben is voltak lerakataik, most a válság hatására az archaikusabb igényű piacok, elsősorban Galícia felé kezdtek orientálódni. A századforduló táján pedig sikerült újabb szakaszt nyitni az ipari fejlődésben: a céhes szervezetből sok mindent továbbéltető szövetkezeti társulás, a hagyomány és a korszerűség ötvözésének útján.[148]

7. Néhány következtetés

Ha vizsgálódásaink mérlegét akarjuk megvonni, akkor egyrészt a kézműipar földrajzi megoszlásának felvázolásában, az iparfejlődés szakaszolásában elért, és az eddigiektől nem egy vonatkozásban homlokegyenest eltérő eredményekre és következtetésekre utalnánk, másrészt arra, ahogy ezek birtokában a dél-erdélyi kézműipart jobban be tudjuk illeszteni a kelet-európai regionális munkamegosztás rendszerébe. Divatos téma. Több amerikai történész is vállalkozott az általunk vizsgált térség egyes részeinek olyan elemzésére, hogy a centrum és periféria fogalmi rendszerével találjon magyarázatot a történetírást eddig is foglalkoztató kérdésekre. E kutatások gyümölcsözőnek is bizonyultak, amikor Havasalföldnek a világgazdaságba való beilleszkedését elemezték, bár sajnálatos módon az erdélyi és havasalföldi gazdasági kapcsolatok elemzése kívül rekedt az érdeklődésen.[149] Az Erdéllyel foglalkozó vizsgálódások viszont nem vezettek-e zsákutcába akkor, amikor Erdélyt nem egyszerűen a Habsburg-birodalom és Magyarország archaikus vonásait is őrző részeként, perifériájaként mutatták be, hanem egyoldalúan kizsákmányolt, belső gyarmataként?[150] Marxista történetírásunk a centrum és a periféria dinamikájának elemzésével tárta fel a térség egészének és részeinek világgazdasággal való kapcsolatait, ezeknek a fejlődést meghatározó és társadalomalakító mozzanatait.[151] Továbbra is fontos feladat a széles kézműipari termelési és fogyasztási szintnek a vizsgálata, amelynek egyes részei, a centrum és a periféria fogalmaival is megragadható kapcsolatrendszert reprodukáltak. Félreértés ne essék, nem a kultúrlejtő elméletét akarjuk feleleveníteni, hanem jobban megvilágítani a valóságnak azokat a mozzanatait, melyek a kultúrlejtő torz szemléletének elterjedéséhez is alapot adtak.

Eddigi ismereteink birtokában alighanem joggal hangsúlyozzuk, hogy Erdély, ill. annak déli és délkeleti régiói a kelet-európai regionális munkamegosztásnak olyan önálló láncszemei voltak, melyek Kelet-Közép-Európa peri-

[147] Wittstock, Heinrich 1878.
[148] Filff, Gustav 1931, Rehner, Herman 1931.
[149] Chirot, Daniel 1976.
[150] Verdery, Katherine Maureen 1981.
[151] Berend T. Iván—Ránki György 1979.

fériáján a centrum szerepét játszották Délkelet-Európa felé, mégpedig úgy, hogy közvetítő funkciót töltöttek be.

A közvetítő szerep feltételeként a következő lényeges mozzanatokat emelnénk ki:

1. A termelőerők koncentráltsága,
2. Az árutermelésnek kedvező jogi feltételek,
3. Kedvező gazdaságföldrajzi adottságok,
4. A fogyasztók igényeihez való alkalmazkodás és egyben az igényszint meghatározása,
5. A piacra való behatolás és a tartós kereskedői tevékenység zavartalanságának biztosítottsága,
6. A fejlettebb területekkel való szoros kapcsolatok, melyek lehetővé teszik a fejlettebb technikai eljárások behozatalát és meggyökereztetését.

Alighanem joggal hagyjuk ki a regionális munkamegosztás eme szintjének a vizsgálatából azt a mozzanatot, hogy a centrum és periféria viszonyrendszere a felhalmozás lehetőségeinek biztosításával egyoldalú kizsákmányolást feltételez a centrum javára. Inkább azt hangsúlyoznánk, hogy ez a viszonyrendszer, az általunk tárgyalt térségben is mindenekelőtt kölcsönös függőséget jelent, egymás gazdagítását és a fejlődés előmozdítását.

IRODALOM

Archiv des Verins für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt

Ausweise über deen Handel von Österreich. 1840—1872 Wien

BARIŢ, George

1845a. *Peste industria şi negoţul din Braşov.* Gazeta, 89. sz.

1845b. Gazeta, 84. sz.

1876 *Politica cea mai bună, economie naţională.* Gazeta, 11—22. sz.

***Bericht** der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel, Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe, des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes im Jahre 1852.* 1853 Kronstadt

***Bericht** der Handels- und Gewerbekammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel [. . .] über den Zustand der Gewerbe, des Handels und Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirkes in den Jahren 1853—1856.* 1859 Kronstadt

Bericht der Handels und Gewerbekammer für das Erzherzogtum Österreich unter der Enns, 1853—56. 1857 Wien

BEREND T. Iván—RÁNKI György

1979 *Gazdasági elmaradottság, kiutak és kudarcok a XIX. századi Európában.* Budapest

B[ETHLEN Elek]

1822 *Über die Industrie und den Handel Siebenbürgens.* Hormayr's Archiv.

Blätter für Geist, Gemüt und Vaterlandskunde Kronstadt

Blätter für Handel und Gewerbe Kronstadt

BRAUDEL, Fernand

1979 *Civilisation matérielle, économie et capitalisme XV—XVIIIe siècle.* III. Le Temps du monde. Paris

Briefe von Reise
1838 Blätter für Geist, 43. sz.
CHINDRIŞ, Ioan—KOVÁCS Ferenc
1974 *George Barit magyar levelezése.* Bukarest
CHIROT, Daniel
1974 *Social Change in a Peripheral Society: The Creation of a Balkan Colony.* New York
DICULESCU, Vladimir
1973 *Bresle, negustori şi meseriaşi în Ţara Românească (1830—1848).* Bucureşti
Einige Bemerkungen über die Industrieerzeugnisse Siebenbürgens. 1839 Blätter, 34. sz.
ENGEL, Johann Christian
1804 *Geschichte des Ungrischen Reichs.* II./1. k. Halle
FILFF, Gustav
1931 *Geschichte und Gegenwart der siebenbürgisch-sächsischen Genossenschaften.* Stuttgart
FÖLDES, L[ászló]
1969 *Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Hg. L. Földes. 345—356. Budapest
Fragmente aus dem Tagebuch eines Reisenden durch Siebenbürgen.
1803 Zeitschrift von und für Ungern, II.
FRANK, Peter Joseph
1868 *Siebenbürgens hervorragende Bestimmung als Industrie-Land.* Hermannstadt
FULD, Christian
1857 *Handels und Industrieverhältnisse Siebenbürgens.* Kronstadt
FUTÓ Mihály
1944 *A magyar gyáripar története.* Budapest
Gazeta de Transilvania
—1849 Braşov
Gazeta Transilvaniei
1850— Braşov
GÖLLNER, Carl
1971 *Siebenbürgische Städte im Mittelalter.* Bukarest
GÖLLNER, Carl (red.)
1979 *Geschichte der Deutschen auf dem Gebiete Rumäniens.* Bukarest
GYÖRFFY István
1930 *A cifraszűr.* Budapest
HALTRICH, J.
1868 *Culturhistorische Skizzen aus Schäßburg.* Sächsischer Hausfreund. 69—75.
HINTZ, Johann
1845 *Statistische Daten über den Stand der Fabriken, Handlungen und Gewerbe in mehreren der sächsischen Kreise und Hauptorte.* Transilvania. 53—59. sz.
1846a *Stand der Privat-Industrie, der Fabriken, Manufakturen und Handlungen in Siebenbürgen im Jahre 1844.* Archiv, II. 422—451.
1846b *Die Bevölkerungsverhältnisse im Hermannstädter Stuhl nach der Zählung im Jahre 1839.* Archiv, II. 392—421.
1848 *Bevölkerungsverhältnisse im Kronstädter Distrikt nach der 1839er Zählung.* Archiv, I. 92—119.
IMREH, Ştefan [István]
1955 *Despre începuturile industriei capitaliste din Transilvania în prima jumătate a secolului al XIX-lea.* Bucureşti
1979 *Erdélyi hétköznapok.* Bukarest
IORGA, Nicolae
1912 *Plîngerea lui Ioan Sandu Sturdza vodă împotriva sudiţilor străinii în Moldova.* Separatum. Bucureşti
1927 *Istoria industriilor la Români.* Bucureşti
IWANTSCHOFF, I.
1896 *Primitive Formen des Gewerbebetriebs in Bulgarien.* Leipzig
Jahresbericht der Handels und Gewerbekammer in Temesvar, (1853—56).
1858 Temeswar
Journal des österreichischen Lloyd
Triest

KAMMER, W.
1874 *Gewerbliches Treiben in Kronstadt.* Sächsischer Hausfreund. 2—7.
KATUS László
1978 *A Dunántúl gazdasági és társadalmi fejlődésének fő vonásai 1848—1867.* In: A Dunántúl településtörténete, III. 1848—1867. A Magyar Tudományos Akadémia Pécsi és Veszprémi Akadémiai Bizottságának Értesítője. 6—30.
KEEß, St.
1819 *Beschreibung der rohen Materialien, welche in den Fabriken, Manufakturen und Gewerben des österreichischen Kaiserstaats verarbeitet werden.* Wien, I. l. k.
KEMÉNY Dénes
1848 *Adórendszer.* Budapest
Kolozsvári Naptár
Kolozsvár
KOVÁCH Géza
1958 *A zilahi céhek története.* Bukarest
KŐVÁRY László
1847 *Erdélyország statisztikája.* Kolozsvár
Kronstädter Zeitung
A Magyar Korona országaiban az 1870. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei
1871 Pest
A Magyar Korona Országainak gyáripara az 1898. évben
1901 Budapest, XII. füzet
MARIENBURG, Joseph Lucas
1813 *Geographie des Großfürstenthums Siebenbürgen.* Hermannstadt, I—II. k.
MÉREI Gyula
1951 *Magyar iparfejlődés, 1790—1848.* Budapest
MISKOLCZY Ambrus
1975 *A brassói kereskedelem és a román nemzeti mozgalom az 1790—1850-es években.* Bölcsészdoktori disszertáció
1980 *Népesség, társadalom és gazdaság Erdélyben a feudalizmus válságának idején.* Történelmi Szemle. 509—529.
Mitteilungen aus dem Gebiete der Statistik
Wien
MOISUC, Elena
1960 *Industria textilă din Braşov şi Ţara Bîrsei.* Catalog de documente, 1413—1820. Bucureşti
MOLNÁR Miklós
1957 *Az iparfejlesztés kérdése Erdélyben.* Bukarest
OLTEANU, Ştefan—ŞERBAN, Constantin
1969 *Meşteşugurile din Ţara Românească şi Moldova în evul mediu.* Bucureşti
PAVLESCU, Eugen
1970 *Meşteşug şi negoţ la românii din sudul Transilvaniei (sec. XVII—XIX).* Bucureşti
PENELEA, Georgeta
1973 *Relaţiile economice dintre Ţara Românească şi Transilvania în epoca regulamentară (1829—1848).* Studii şi materiale de istorie modernă. IV. Bucureşti
PETKOFF, G.
1907 *Die sozialen und wirtschaftlichen Verhältnisse in Bulgarien vor der Befreiung.* Erlangen
POPP E. Apostol—Voß A. Franz
1859 *Bericht des Apostol E. Popp und Franz A. Voß Secretärs der Kronstädter Handels- und Gewerbekammer, über die im Auftrage derselben nach den Donaufürstenthümern Walachei und Moldau und nach Bulgarien unternommene Reise.* Kronstadt
PUŞCARIU, Sextil
1977 *Braşovul de altădată.* Cluj-Napoca
REHNER, Hermann
1931 *Heltau.* Hermannstadt
[ROTH, Daniel]
1846 *Die Webindustrie in Hermannstadt.* Transsilvania, 35. sz.
Satellit
SAKÂZOV, Joan
1929 *Bulgarische Wirtschaftsgeschichte.* Berlin—Leipzig

Sächsischer Hausfreund
Kronstadt
SLĂVESCU, Victor
1941 *Viaţa şi opera lui economistului Nicolae Şuţu.* Bucureşti
SÖLLNER, J.
1856 *Statistik des Grossfürstenthums Siebenbürgen.* Hermannstadt
Statistische Übersicht über die Bevölkerung und den Viehstand von Österreich. Nach der Zählung vom 31. Oktober 1857.
1857 Wien
ŞTEFĂNESCU, Liviu
1972 *Dezvoltarea economică şi edilitară a oraşului Bucureşti în perioada precapitalistă.* Apulum. 320—345.
SURDU, Bujor
1964 *Contribuţii la problema naşterii manufacturilor din Transilvania în secolul al XVIII-lea.* Anuarul Institutului de istorie din Cluj. VII. 147—237.
ŞERBAN, Constantin
1952 *Intreprinderea manufacturieră de postav de la Pociovalişte şi Bucureşti.* Studii, 3. sz. 86—105.
SZTERÉNYI József
1888 *Hazánk a keleti kereskedelemben.* Kolozsvár
Tabellen zu dem Bericht der Handels- und Gewerbe-Kammer in Kronstadt an das hohe k. k. Ministerium für Handel und Gewerbe und öffentliche Bauten über den Zustand der Gewerbe des Handels und der Verkehrsverhältnisse des Kammerbezirks in den Jahren 1853 bis 1856.
é. n. [Kronstadt]
Tafeln zur Statistik des österreichischen Monarchie.
1828—1848 Wien
TÁLASI István
1979 *Nagy Ferenc: Vásárlaistrom. Adatok a vásárok néprajzához.* Ethnographia XC. 510—515.
TANDLER, Emil F.
1909 *Die industrielle Entwicklung Siebenbürgens.* Kronstadt
TEUTSCH, Friedrich
1890 *Die Entwicklung des Gewerbes in den letzten 100 Jahren in Hermannstadt.* Hermannstadt
1907—1910 *Geschichte der Siebenbürger Sachsen für das sächsiche Volk.* I—II. k. Hermannstadt
1965 *Kleine Geschichte der Siebenbürger Sachsen.* Darmstadt
TODOROV, N.
1960 *La genèse du capitalisme dans les provinces bulgares de l'Empire ottoman au cours de la première moitié du XIXe siècle.* Études historiques, Sofia
TOLNAI György
1964 *A paraszti szövő-fonóipar és a textilmanufaktúra Magyarországon (1840—1849).* Budapest
1980 *A manufaktúraipar pusztulása és a függő tőkés fejlődés kezdetei Magyarországon, 1850—1867.* Budapest
Transsilvania
Hermannstadt
TRAUSCHENFELS, Eugen
1860 *Die gewerbliche Bildung und unsere Sonntagschulen.* Sächsischer Hausfreund. 110—116.
TRÓCSÁNYI Zsolt
1973 *Erdélyi kormányhatósági levéltárak.* Budapest
Über den National-Character der in Siebenbürgen befindlichen Nationen
1792 Wien (szerzője: Michael LEBRECHT)
VAILLANT, J. A.
1844 *La Romanie ou histoire, langue, littérature, orographie des peuples de la langue d'or.* III. k. Paris
VERDERY, Katherine
1981 *Ethnic Relations and Hierarchies of Dependency in the Late Habsburg Empire: Austria, Hungary and Transylvania.* In: Sam BECK and John W. COLE (eds.): Ethnicity and Nationalism in Southeastern Europe. Amsterdam, 1981. 1—28.

VOß, F
1855 *Ein Beitrag zur Geschichte der Gewerbegesetzgebung in Siebenbürgen.* Satellit, 40. sz.
VUCO, Nikola
1976 *La révolution industrielle et la modernisation des villes en Serbie au XIXe siècle.* In: La révolution industrielle dans le sud-est européen-XIXe siècle. Red. Nikolay TODOROV, Alexander VALTCHEV. Sofia, 205—212.
WARRINEER, Doreen (ed.)
1965 *Contrasts in Emerging Societies.* Bloomington
Die Wirtschaftlichen Zustände in Burzenland
1874 Sächsischer Hausfreund
WITTSTOCK, Heinrich
1878 *Heltau, das Wollenweberdorf.* Blätter für Handel, 9. sz.
WOLFF, Karl
1910 *Das Genossenschaftswesen in Land und Stadt.* Hermannstadt
ZANE, George
1970 *Industria din România în a doua jumătate a secolului al XIX-lea.* Bucureşti
1980 *Studii.* Bucureşti
Zeitschrift von und für Ungern

Ambrus Miskolczy

THE HANDICRAFT INDUSTRY OF SOUTH AND SOUTH-EAST TRANSYLVANIA IN THE EAST EUROPEAN REGIONAL DIVISION OF LABOUR IN THE MIDDLE OF THE LAST CENTURY

(Abstract)

Based on the analysis of archive- and statistical sources, furthermore of contemporary newspaper articles and pamphlets the historian author outlines how rural industry and handicraft industry organized into guilds which were especially concentrated in South-east Transylvania were connected with Western (Hungarian, Croatian) and south-eastern Balkan markets.

1. *The structure and geographical division of Transylvanian handicraft industry.* The main problem of studying contemporary state records and statistics is that the questionnaires made for the entire Habsburg empire had been filled in inconsequently and are not at all reliable with respect to rural industry and to the production of artisans working in town and village guilds. Nevertheless it is clear that most of the craftsmen in the 1840's and 50's were to be found around Brassó and Nagyszeben in the areas inhabited by Saxons and in Háromszék in the Hungarian inhabited areas. Industry and market production in the countryside was kept alive and organized mostly by the towns, such as Brassó, partially Kézdivásárhely, Nagyszeben and Nagydisznód (Braşov, Tîrgu Secuiesc, Sibiu, Cisnădie).

2. *Transylvanian handicraft industry in comparison with South-east and Eastern-Central Europe.* Compared to the Danubian Principalities and other areas of the Balkan, Transylvania had a superior number of craftsmen. The guilds of the Balkan organized after Turkish examples differed from those of Transylvania. Textile industry producing for the market on the Balkan was only to be found the northhern slopes of the Balkan Mountains. Transylvania on the other hand was behind the western parts of the Habsburg Monarchy in the number of craftsmen furthermore the latter had a much more developed business organization. A comparison of production values further accentuates the difference. Even then production for market by rural industry was of great importance. In 1850 for example Roumanian merchants sold 1 million ells of Halina cloth and 100 000 blankets produced by the rural industry in the region of the town Brassó.

3. *Outside markets of Southern Transylvania and the „challenge" of the markets.* South Transylvanian industry had distant outside markets in two directions: to the east and south as far as Constantinople, to the west in Southern Hungary, Croatia, Slavonia. In the 1770's more than half of all Transylvanian exports went to Hungary, further 10% to the Banat and one third to the Turkish empire including the Danubian Principalities. Later the south-eastern exports increased, Bulgaria became a significant market and exports reached Asia Minor. Between 1840 and 50 Brassó's turnover of yearly 10 mil-

lion forints was divided equally between the south-east and the west, while Nagyszeben and Nagydisznód sent Halina cloth almost exlusively to the west. Here, i.e. in Hungary they sold articles fulfilling traditional peasant demands, which as a result of the agrarian and population boom of the 1830's and 40's increased. Other articles went to the southeast introducing new articles with the spread of European mode of life and fashions. "Brassó's goods" became a byeword in the towns of the Balkan and meant such things as Halina cloth, fustian, linen, painted chests, paper, rope, flasks, gunpowder, candles, etc. Textiles from Austria and England were also sold as from „Brassó", under the Roumanian appellation „brașovenie". The areas beyond the Southeastern Carpathians at the same time meant sources of raw material for Transylvanian industry, provided hides and wool although better quality wool was purchased from Hungarian large estates.

4. *Changes in Transylvanian merchant society.* Long distance trade conducted in different directions and with diverse goods was in the hands of specialised groups of merchants. As a result of changes in trade and political conditions significant modifications took place. Among the numbers of the Saxon merchant groups of Brassó and Szeben Armenians, Germans form North Hungary and some Hungarians achieved a leading role. The Saxons lost their hold to Greek and Roumanian merchants. It became more profitable to be Austrian subjects than Turkish subjects as the merchants used to be, it also meant protection in the areas of the Turkish empire. Certain Macedo-Roumanian merchants moved their centre to Vienna already around 1820.

5. *Did the guild system and the rural industry develop or decline* ? Merchants preferred rural industry which was much more dependent on them than the guilds. The sources reflect the different views of competing merchants favouring one or the other side. Until 1830 the number of masters in Brassó increased more quickly than the population. The number of assistants and of servants, furthermore of day-labourers increased and the latter meant the appearance of unskilled labourers. Technological innovations were adapted from Austrian and Czech areas, thus the quick shuttle, carding- and spinning machines. In the eyes of the contemporaries the problems appearing under the heading „the crisis of guild industry" mostly refer to the differentiation between small workshops and big workshops, the latter employing up-to-date technology. Finally the entire handicraft industry was caught by the double pressure of falling prices of finished products and rising agricultural prices.

6. *The crisis of handicraft industry and its impact on towns and the countryside.* In the 1850's and 60's south-eastern markets were depressed by the developing industry of the Danubian Principalities and Hungarian markets by the rapid spread of the products of Austrian and home factories. The number of Roumanian merchants in Brassó was halved. In the 1860's, nevertheless, Nagydisznód was still capable of increasing its production. On the Great Hungarian Plain there was still a demand among the peasants for its rough Halina cloth. With spinning and carding machines they produced hundred thousand pieces of cloth per year, enough to make four hundred thousand cloaks of it. With a delay of two decades, however, the crisis that had overtaken the towns reached them as well.

7. *Conclusions.* The author maintains that it is mistaken to regard Transylvania simply as the periphery of the Habsburg Monarchy as the centre-periphery models — worked out on a continental scale — would have it. As F. Braudel has pointed out relationships of economic dependence work on a smaller scale as well, and on this scale South-east Transylvania had played the role of regional centre.

FÜGGELÉK

K. Csilléry Klára

Irodalmi adatok a XIX. század közepi dél-erdélyi ládakészítésről és a ládakivitelről

Miskolczy Ambrusnak a dél- és délkelet-erdélyi kézművesiparról írt beható tanulmányát hasznosan egészítheti ki Petheő Dénesnek 1864-ből kelt beszámolója, melyben szemtanúként tudósít brassói ládáknak és egyéb brassói árunak a távolabbi piacokra történő szállításáról. Petheő elmondja, hogy átlépve Moldva határát „egyszer csak málhahordó lovak hosszú sorát pillantottam meg, mely mintegy karaván, a hegy lejtőjén jött lefelé. Mindenik két jókora tulipános ládát vitt. Éléjük siettem, hogy közelebbről nézzem meg a sajátos expeditiot. Ló lehetett mintegy 70—80 s három-három ló mellett egy-egy

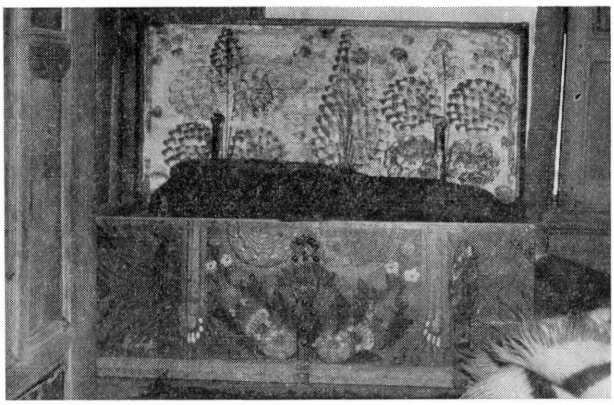

1. kép. Bulgáriában használt „brassói láda", 1856. Kotel, Múzeum

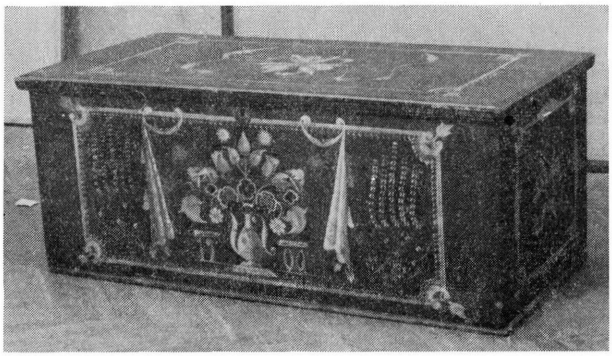

2. kép. Festett láda 1900-ból, a brassói ládák díszítése nyomán kialakított dekorációval. Banszko, Bulgária. Szófia, Néprajzi Múzeum

hajtsár ballagott. Tudakolásomból arról értesültem, hogy a ládák Brassóban készülnek; e város asztalosainak nagyrésze semmi egyebet, csak ilyen ládákat csinál, a miért is a szászok ezeket megkülönböztetésül láda-kovácsoknak (Truhenschmied, vulgo Trugelschmied) nevezik. Az áruszállítók e ládákat az említett asztalosoktól százankint átveszik, azután kefékkel, vakarókkal, lószerszámmal, kanalakkal, tükrökkel s egyéb ily szerekkel megtöltve, Moldvába és Oláhországba küldik. — E két ország azonban annyira el van már tulipános ládákkal árasztva, hogy itt nem igen kelendők s így most a Dunáig viszik, itt hajókra rakják, a Feketetengerre szállítják s innen mindenfelé széthordják, úgy, hogy Ázsia nagy részében, Persiában, Indiában, sőt állítólag még Chinában is meghonosodtak már a Brassói tulipános ládák. Ezek, a kikkel itt találkoztam, Bákóban vették át a szállítmányt s Brailában kellett majd egy áruszállítónak átadniok, ki a tovaküldésről gondoskodott".[1]

Miskolczy Ambrus megemlékezik a cselédmunka nagy jelentőségéről a céhes műhelyekben. Ehhez figyelemre méltó PETHEŐ Dénes egy további megjegyzése. Arról írva, hogy miként szegődtek el a székely lányok Brassóban szolgálatba, elmondja, hogy azután az ilyen cselédlány az asztalosoknál „a háziasszony felügyelete alatt ama bizonyos ládákra festi csodás ügyességgel a tulipánokat s rózsákat".[2]

[1] PETHEŐ Dénes 1864. 16. — A brassói — és hétfalusi — ládák elterjedtségéről, szállításáról lásd még: ORBÁN Balázs 1873a. 85, 135, 280. — ORBÁN Balázs 1873b. 80. — Kós Károly 1872a. 10. — Kós Károly 1972b. 20. — Kós Károly 1976. 83, 91, 93.

[2] PETHEŐ Dénes 1864. 27.

Érdemesnek tűnik még egy, már a vámháború utáni megállapítást is idézni. Itt a brassói ládakészítés hanyatlása mellett Nagyszeben példáján a magyaroknak az asztalos- és bőriparban a válságba jutott szász mesterek rovására történt előretörése is szóba kerül: „Nagyszebenben . . . 1854-ben az asztalosipar űzőinek száma 127 volt,[3] kik közül magyar iparos csak 40 volt; ma meg már alig van még egy pár szász asztalos, míg a magyaroké a 70-et túlhaladja . . . a szomszédos Kézdivásárhely jóhírnevű asztalossainak, valamint az aradi és más gyárak készítményei nagy konkurenciát okoznak . . . Hogy azonban ezen két iparágnál a magyarok túlsúlyra vergődhettek annak . . . oka, hogy a romániai vámháború által különösen ezen két iparág jövedelmező volta szenvedett legtöbbet . . . Brassóból a vámháború előtt nagy kivitele volt Romániába a ládáknak s a láda asztalosság egyike volt a legjövedelmezőbb iparnak . . . ma a láda készítés csaknem teljesen megszűnt . . .”[4]

IRODALOM

Dózsa János
1904 *Egy lap az ipari életből.* Magyar Iparoktatás VIII.
Kós Károly
1972a *A vargyasi festett bútor.* Kolozsvár
1972b *Népélet és néphagyomány.* Bukarest
1976 *Tájak, falvak, hagyományok.* Bukarest
Orbán Balázs
1873a *A Székelyföld leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* VI. Budapest
1873b *Brassó szab. kir. város leírása történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* Budapest
Pethő Dénes
1864 *Moldvai vándorlásaim.* Vasárnapi Újság 11. sz.

Klára K. Csilléry

PRODUCTION AND EXPORTATION OF SOUTH TRANSYLVANIAN PAINTED CHESTS IN THE MIDDLE OF THE 19TH CENTURY

(Some contemporary descriptions)

(Abstract)

The study of Ambrus Miskolczy “The handicraft industry of South and South-East Transylvania in the East European regional division of labour in the middle of the last century” (preceding this communication on pp. 390—422) outlines the impressing volume and the composition of Transylvanian exports directed toward Balkan markets. The author supplements these statements with some contemporary ethnographic descriptions. Dénes Pethő in 1864 observed the caravan of pack-horses carrying on both sides painted chests filled with smaller goods. Hungarian girls hiring themselves out to cabinetmakers in Brassó (Braşov) as servants, were employed to paint the floral design on the chests. The influence of the “Braşov chests” can be clearly recognized on later Bulgarian painted furniture.

[3] Ez a szám jóval kevesebb, mint az 1851-es összeírásban jelzett 470 (lásd Miskolczy Ambrus 3. táblázata), de viszont nagyjából egybevág a mestereknek és segédeknek az 1846-os kimutatásban megadott, összevont számával, mely 120-at tesz ki (lásd Miskolczy Ambrus 2. táblázata).

[4] Dózsa János 1904. 461—462.

Vaszil Marinov

Juhászat a Nyugati-Rodopében és a bolgár tejfeldolgozás etno-kulturális kapcsolatai

Földes László emlékének

Az igazgatási központot képező Babjak községről elnevezett Babjak-vidék az egyik legérdekesebb magashegyi táj a Nyugati-Rodopéban, Bulgária Blagoevgrad kerületében. Hegyi legelőit a török hódoltság idején közép-ázsiai eredetű nomád pásztornépesség nyári legelőnek használta, később itteni bolgárok folytattak transzhumáló juhászatot nagy létszámú nyájakkal, a hegyvidéki nyári legelőt az Égei-tenger vonzáskörében fekvő nyári legelőkkel váltogatva. A bolgár–görög határ megvonása után a terület juhállománya megcsappant, a juhászat szerényebb keretek közt, más szervezetben folytatódott. Közleményemben, amelyben mindebből csak néhány részletkérdést tudok kiemelni, a szakirodalom mellett saját terepmunkára is támaszkodhatom.[1]

A Babjak-vidék kis házcsoportokból álló szórvány jellegű települései kirajzással keletkeztek. Nagyobb, zárt településű falvakból a családok egyenként kiköltöztek a juhteleltető aklokhoz, ahol megtelepedtek, emeletes kőházakat építettek. A jobbmódú udvarokon külön tárolóépületet, nyári juhaklot, valamint marhaistállót is emeltek.[2]

A fél évezredes oszmán hódoltság alatt (1878-ig) a babjakiak nem veszítették el bolgár öntudatukat, a lakosság folyamatossága az elszenvedett súlyos veszteségek és annak ellenére is fennmaradt, hogy egy részüket erőszakkal iszlám hitre térítették.

A hódoltság idején itt legeltető idegen pásztornép, a jurukok, a Babjak-vidék hegyi legelőit nyári legelőnek használta. A juruk pásztorok családostól éltek szélfogóval és tűzhellyel ellátott nyári szállásaikon. Hatalmas nyájaikkal ún. „tűzhelyek" köré csoportosulva helyezkedtek el, az egyes „tűzhelyeknek" megkülönböztető neve volt.[3] Magának a juruk szónak jelentése 'vándor', a juruk pásztornépesség jelenvoltáról pedig máig számos *Jurukov* családnév, illetve helynevek tanúskodnak (*Jurukok szállása, Juruk temető, Jurukok tűzhelye, Jurukovo* falu neve és mások). A jurukokat nem nevezhetjük oszmán-

[1] A régebbi irodalom alig szólt az állattartásról, aminek PRIMOVSKI tanulmányaiban is csak kevés hely jutott. A bemutatásnál így elsősorban saját anyaggyűjtésemre támaszkodom. Vö. KONSTANTINOV 1892. 716—731.; КЪНЧОV 1895. 269—270.; КЪНЧОV 1980. I. 307—309.; FILIPOV 1933. 31—32.; JARANOV 1933. 124.; DELIRADEV 1957. 23—29.; PRIMOVSKI 1960.; PRIMOVSKI 1973. 69—81, 605.; MARINOV 1960. 1—78.

[2] Az 1000—1295 m tengerszint feletti magasságban fekvő Babjak-vidék körülhatárolásáról eltérnek a nézetek. KONSTANTINOV 1892. 716, 728 szerint a Nyugati-Rodope hegygerince és a Mesta folyó közt, 40 km²-en terül el, 20 000 lakossal és 3000 lakóházzal, amelyek 2—3-tól 50—60-ig terjedő házcsoportokban szóródnak. КЪНЧОV 1895. 308 ezzel szemben 1200 lakóházzal számol.

[3] DEČOV 1928. 21.

töröknek, miután közép-ázsiai (iráni) eredetű mohamedán nomádok.[4] A múlt század végén így jellemezték őket: „A jurukok erősen különböznek a törökök-től, mind szokásaikban, mind öltözetükben és foglalkozásukban. A jurukok erőteljesen el vannak kötelezve az állattartásnak. Különbségnek kell lenni a nyelvük között is".[5]

A XVII—XVIII. század folyamán a jurukok fokozatosan feladták addigi vándorló életmódjukat és letelepedtek az Égei-tenger partvidékén. Ezzel párhuzamosan nyájaikat tapasztalt bolgár pásztorokra bízták szer-

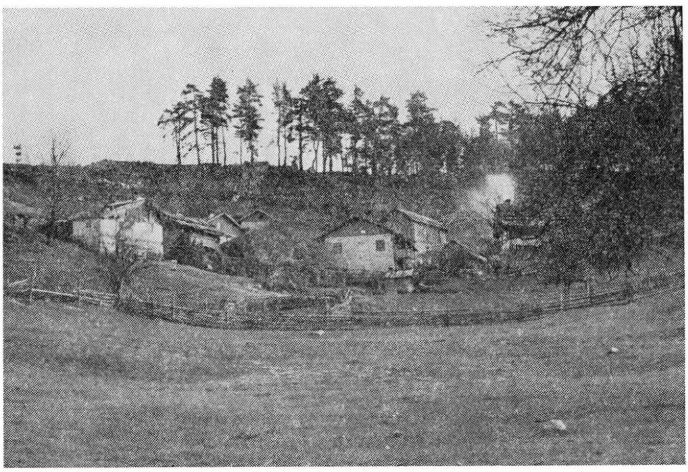

1. ábra. Kolibák. Babeški

ződés alapján. A módos bolgár parasztok és pásztorok továbbfejlesztették a nagy nyájakban való juhtartást. Köztük is akadt, akinek magának 2—3000 juha volt. 1920-ban Babjak községben 13 437 juhot és 4370 kecskét számoltak,[6] Jakoruda pedig maga 45 000 juhval dicsekedhetett. A Közép-Rodopéban Siroka Lъka településen 70 000 anyajuh, 20 000 meddő és 10 000 bárány volt.[7] Ezekből az adatokból következtetni lehet a Babjak-vidék teljes juhállományára is úgy, hogy háztartásonként 50 juhot számítunk. Nem túlzás, ha a Babjak-vidék állatállományát 150 000 juhra és 50 000 kecskére tesszük.[8]

A bolgár pásztorok nagy nyájaikkal télre az Égei-tenger vonzáskörébe, Dráma város vidékére vonultak.[9] Itt legeltettek, a pásztorok maguk vagy saját időszaki enyhelyeken, vagy török házakban teleltek át. Tavasszal visszatértek a babjaki hegyekbe. Idővel mind a nyájak, mind a legelőterület bolgár

[4] Marinov 1971b. 90.
[5] Kъnčov 1980. II. 195.
[6] Primovski 1960. 656.
[7] A juhok száma 110 000-ig is felmehetett, házanként 50—200 juhuk volt. Vasilev 1947. 255.
[8] Becslésem kiindulása 3000 ház/50 juh.
[9] A szerző (a csak bolgár névformában megadott) Sersko és Gjumjuržinsko további helységekkel határolja körül pontosabban az egykori nyári legelőterület vidékét a mai Görögországban. *A szerk.*

faluközösségek tulajdonába került, vagy pedig módos pásztorok vásárolták meg azokat.[10]

A babjaki bolgárok legelőváltó juhászatában csak a pásztorok tartózkodtak a nyájaknál, a családok a babjaki szórványokban éltek. A nők és azok a férfiak, akik a juhászatban nem vettek részt, nyáron földműveléssel foglalkoztak. Szántóikat irtással nyerték, azok kis darabokban, szétszórtan feküdtek, megközelítésük nehéz volt. Télen a férfiak erdei munkát, favágást végeztek, kemencében kátrányt égettek, amit bőrzsákokban szállítva országszerte

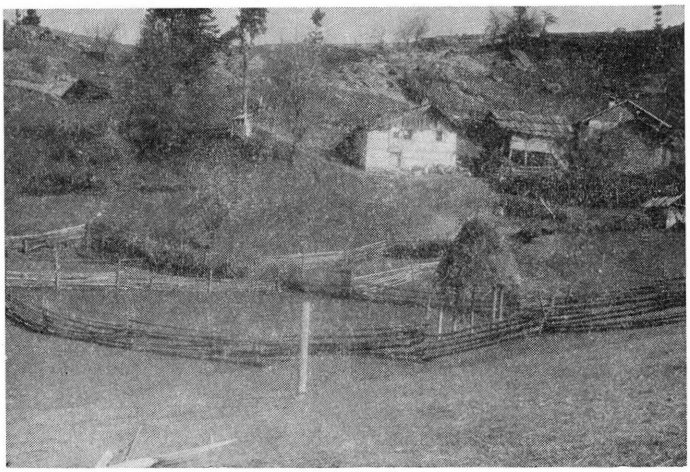

2. ábra. Kosarak *(koşari, egréci)* és *čardak*-ra rakott széna

árultak. A nők a gyapjút fonták, szőtték, rojtos végű színes gyapjúszőnyeget és takarót készítettek.

A Babjak-vidékiek téli —nyári legelőváltó pásztorkodásának ez a gyakorlata, bár valamelyest korlátozódó mértékben, egészen a Bulgária és Görögország közti országhatár megvonásáig folyt. A határ megvonásával a babjakiaknak az Égei-tenger körzetében fekvő addigi téli legelői Görögországba kerültek, és hamarosan megtiltották, hogy továbbra is oda járjanak.

Ez a változás a Babjak-vidék juhászatának hanyatlását vonta maga után. Az állatlétszám drasztikusan visszaesett, a lakosság elszegényedett. Ettől kezdve a juhászok csak saját állatállományukkal foglalkoztak és közülük csak a módosabbak hajtották nyájukat közeli téli legelőre (déli irányban a Gocedelčevsko/Nevrokopsko pole területre, illetve a Dospat folyó védett völgyébe). Ezek tavasszal visszatértek és a babjaki magashegyi legelőket használták. Aratás után a szántókon is kosaraztak.

Saját területükre visszaszorulva, a juhászat kényszerűen kialakult új rendszerében az állatok teleltetése fedél alatt, takarmányozva történt. A nagy nyájjal rendelkező juhászok az erdőben töltötték a telet, ahol egyenként 100—200 állatot befogadó hodályokat emeltek fenyőfából, kétlejtésű tetővel. Ezek az építmények kisebbek voltak, mint a régebbi bolgár és juruk téli aklok.

[10] Vasilev 1947. 251.

Szorosan a hodály mellé pásztorkunyhó és kemence épült. Ugyanígy a szénatartó, az állatok etetésére szolgáló sarokkal, ahol a szénát karók közt szétterítették. A szerényebb állatállománnyal rendelkező juhosgazdák 45—50 állatukat pincében teleltették a lakótelken, amely rakodóépület vagy a lakóház alatt helyezkedett el.

A szénát részben a rakodóépületekben, részben a kaszálón boglyákban tárolták. Kerek, karós boglyákat raktak, s minden boglyát körül is vettek magas karókkal, hogy az állatok ne tehessenek kárt benne. Gyakran látni faemelvényeket, a szénarakodás másik formájának építményeit. Ehhez 3—4 méter magas karókra emelt deszkapadozatot készítenek, arra rakják fel a szénát hosszú nyelű villával. Alatta a juhok szabadon eljárhatnak, anélkül, hogy a szénához hozzáférnének. A hosszú, kemény tél idején a széna a juhok fő takarmánya. Ha kevésnek bizonyul a széna, a takarmányt fenyőkéreggel pótolják. Hetenként egyszer korpából kevert sózott moslékot adnak az állatoknak, kősó pedig állandóan áll előttük.

Nyáron folyt a juhnyírás, -bélyegzés, az állatok szétosztása a fejős, meddő és bárónynyájakba, valamint az összegyűlt tartós tejtermékek elosztása. Mindezeknél a munkáknál valamennyi pásztorra szükség volt, az egyes munkálatok egyúttal családi és gazdasági ünnepet is jelentettek.

A juhnyírás az állattartás egyik legfontosabb eseménye. A munkára 20—30 tapasztalt nyíróból álló csapatot állítottak össze. Ellátásukról a juhosgazda gondoskodott. Juhot, bárányt vágtak, a húsból saslik készült. Miután több napos nehéz fizikai munkára készültek, a nyíráshoz árnyékos helyet kerestek. A kézsérülések megelőzésére a juhnyíró ollók fogóját textildarabokkal tekerték be. Nyíráskor a juh lábát összekötik, a nyírás hagyományosan a nyaknál kezdődik és az egyik oldalon elölről hátrafelé halad. A végére érve a másik oldal következik. Az állat testén ejtett sebeket kátránnyal vagy dohánnyal kezelték. A régi juhnyíró olló keskeny pengéje 30 centiméterig terjedő hosszúságú, a két pengét csak fadarabka kapcsolja össze. Az eszköz fémfogói egyenesek, gyűrűkkel felszerelve. Mikor az olló megtelik gyapjúval, a bal kéz mutatóujjával nyitják szét, majd újra összezárják. Tapasztalt nyírók igen ügyesen dolgoztak vele, megnyírtak naponta 40—50 juhot. Országszerte ez volt a régi ollóforma. A török uralom megszűnése után egy újabb forma is használatba került. Ez az előbbinél rövidebb és szélesebb késű eszköz, vese alakú fogókkal. Késeit egy rugó állandóan nyitva tartja, így ezzel az eszközzel fél kézzel lehet dolgozni. Egy juhról 1,5—2 kg gyapjú jön le.

A babjakiak a bárányokat és a fiatal juhokat is nyírták. Ezek rövid gyapját a felnőtt állatoké közé keverve fonták meg. A hazai fekete és fehér juhfajták gyapja egyaránt nagyon puha. Az asszonyok felsőruházatra szánt durva gyapjút szőttek belőle. Ilyen szövetből, bundával kombinálva, készült a pásztorok munkában használt kabátféléje is.

Még fontosabb, hosszadalmasabb és munkaigényesebb feladat a tejfeldolgozás. A magashegyi környezet kedvező feltételeket nyújt a juh- és kecsketartásra, ez a tejtermékek minőségében is megmutatkozik.

A nyári legelőn a nyájak tejhozamát társulásban dolgozták fel, a sajtkészítés fáradságos munkája így gazdaságosabb. Két, három vagy több juhász társult, hordta a tejet a közösen fenntartott tejfeldolgozó üzemhelyre, amit *bačia* és *mandra* néven egyaránt neveztek. Itt közös felszerelést használtak és számon tartották a tejtermékekből való részesedés mértékét. A Babjak-vidék korábbi mandráinak száma sajnos megállapíthatatlan, tudjuk azonban, hogy például Jakorudaban 1878 előtt 15 000 juh tejének feldolgozását 15 mandrán végezték. A Közép-Rodopéban voltak 35—40 mandrával rendelkező községek is (pl. Siroka Lъka).

A mandrákon folyó tejfeldolgozás hagyományos főterméke sajt (bolg. *sirene*), az ún. tömlősajt (bolg. *tulumsko sirene*) volt. Ezt nemcsak a helyi lakosság fogyasztotta, hanem 1878-ig a török hadsereg ellátására is szállították.

A mandrákat mindig víz közelében, folyóparton vagy hideg hegyi forrásnál helyezték el. A munkahelyet faépület védelmében alakították ki. A mandrára behordott tejet a számadó rováspálcára jegyezte. A rováspálca négyszögletes keresztmetszetű volt, a rajta alkalmazott jelek vonalak és pontok. A fejőidény végén a juhásztársak szétosztják a tejtermékeket. A szétosztás a részesedés mértékének sorrendjében halad. Elsőként annak a részét adják ki, aki a legtöbb állattal vesz részt a társulásban, aztán csökkenő sorrendben a többiekét. A mandrán a bizalom légköre uralkodott, senkinek nem jutott volna eszébe a számadó elszámolását ellenőrizni. A mandrán készült tömlősajtot a juhászok részben hazaszállították, részben már a tejfeldolgozó helyen eladták e célból érkezett kereskedőknek.

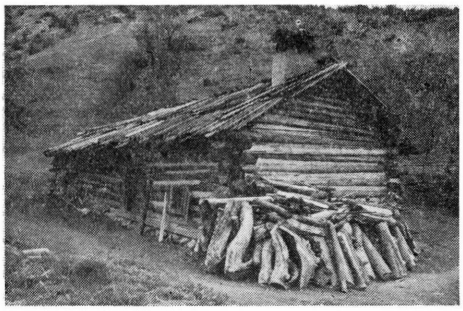

3. ábra. Fából épült téli szállás *(kăsla)*

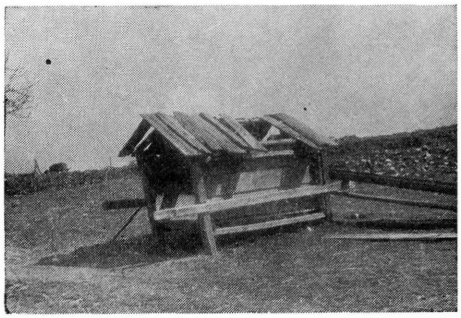

4. ábra. Hordozható pásztorkunyhó

A fejőidény kezdetére a juhászoknak gondoskodniuk kellett a szükséges tömlőkről, valamint oltóról.

A tömlő előkészítése úgy történt, hogy megnyírt juhot vágtak, tömlőre nyúzták. A tömlőt mosták, sózták, majd szellős helyen kifeszítve megszárították. A lábak helyén maradt nyílásokat bekötözték, a tömlőt felfújták, a nyaknyílásnál is zárták, majd hűvös, levegős helyen tárolták. Az így előkészített tömlők bármikor tölthetők. A tömlő bolgár *mjah/meh* elnevezését a *tolum* török jövevényszó háttérbe szorította.

Oltóról már egy évvel a használatbavétel előtt gondoskodtak. Szopós bárány vagy kecskegida, amely még nem legelt oltógyomrát használták oltónak. A fiatal állatokból gyűjtött oltógyomrokat egy éven át szárították. Felhasználáskor a gyomor tartalmából keveset kivettek és a száraz anyagot vízben feloldották. Ezzel az oldattal oltották sajtnak a tejet.

A Babjak-vidéken a tömlősajt készítésének többféle, egymástól részletekben különböző eljárása volt a gyakorlatban. Ezek a következők:

A frissen fejt, lefölözött tejet egy 500 literes kádba öntik. Ha szükséges, előzőleg felmelegítik. A kádban beoltják. Az oltót úgy adagolják, hogy a tej mintegy fél óra alatt aludjon meg. A megalvadt tejet hosszúkás falapáttal keverik, miközben a sajtanyag és a savó szétválik. A sajtanyagot átlyuggatott fakanállal csomónként kiemelik és teknőbe vagy lefolyóval rendelkező sajtoló táblára gyűjtik. Itt átgyúrva laza szövésű gyapjú vagy vászonruhába takarnak egy-egy sajtnyi mennyiséget. Ezeket a sajtokat súllyal lenyomatják. Később a sajtruhából kiszedik, deszkára rakják és sózzák. Szellős helyen, sőt napra is kitéve érlelik. Az érlelés során nyeri sárgás-pirosas színét. Neve ebben az állapotban itt *bito sirene*, *bieno sirene* vagy *žilavec*. (*Bito sirene* szó szerint 'vert sajt', vagyis sovány sajt, amelynek alapanyagából előbb már vajat 'vertek'.) A Rodope hegység más körzetében *želto sirene* ('sárga sajt') elnevezése is előfordul.

A sajtkészítés ezzel azonban még nem fejeződött be. A megfelelően megérlelt friss sajtokat felszeletelik, majd apró kockára felaprítva teknőbe gyűjtik, ahol savótúróval

keverik. Most töltik a bőrtömlőkbe s ezzel kész a tömlősajt *(tulumsko sirene)*. A Közép-Rodopéban ennek „brindzasajt" *(brənza sirene)* elnevezése is előfordul.[11]

Az oltott tejből a sajtanyag kiemelése után visszamaradt savót savótúrónak dolgozzák fel. A sajtanyag gyúrása, nyomtatása során keletkező savót az első savóhoz adják. A savót rézüstben felfőzik, a kicsapódó sajtanyagot, tehát a savótúrót leszűrik. A savótúró neve itt *urda*.[12] Ezt részben a tömlősajtba keverik, részben önállóan fogyasztják. Az utóbbi esetben vagy frissen eszik sózatlanul, vagy sózva elteszik kisebb tömlőkben későbbi felhasználásra.

A tömlősajt készítésének másik módja a következő volt: A friss tejet a megfelelő hőmérsékleten bárányoltóval beoltják és azonnal köpülni kezdik. A kiváló vajat kiszedik, az oltott tejbe pedig forró köveket tesznek. Egy idő után a sajtanyag összeáll, ezt kiszedik és ugyanúgy bánnak vele, mint az elsőként leírt eljárásnál. A megfelelő állapotban a sajt neve itt is *žilavec*. A visszamaradó savóhoz viszont friss tejet adnak és a keverékből újra vajat köpülnek. Az eljárás Bulgária más vidékeiről is ismert.

A tömlősajt készítésének harmadik változatánál forró kövek ugyan nem szerepelnek, forró víz azonban igen. Itt a gyomoroltóval beoltott, rövid ideig köpült tejbe forró vizet öntenek, majd a kicsapódó sajtanyagot sajtnak feldolgozzák. Az eljárás szokásos a Közép-Rodopéban *(pareno sirene, žilavec)* és a karakacsánoknál is *(strombo tiri)*.

Akár sajtot, akár savótúrót töltöttek tömlőbe, a tárolótömlőt szőrös felületével befelé fordítva használták. A tömlőt kézzel vagy erre szolgáló faeszköz segítségével tömték meg, olyan szorosan, hogy a tárolás légmentes legyen. A só egyenletes eloszlását azzal is biztosították, hogy a teli tömlőket deszkára fektetve súllyal megnyomtatták.

Ami a hozamot illeti, egy 40—45 juhval rendelkező háztartásban a fejőidény végére 9—10 tömlő sajt gyűlt össze, ez került részben eladásra, részben saját felhasználásra. A sajt mellett a babjakiak azonban más tejtermékeket is fogyasztottak.

Mint országszerte, itt is általános a joghurtkészítés. A bolgárok nem a török jogurt elnevezést használják, a tejterméket a maguk nyelvén, állandó jelzős összetétellel, „savanyított" vagy egyszerűen „savanyú tejnek" nevezik *(kvaseno mljako, kiselo mljako)*. Ehhez a friss tejet felfőzik, s mikor a megfelelő hőmérsékletre lehűlt, az előző adag joghurtból kivett savanyítóval oltják be.

Az ún. „gyűjtött tej" *(brano mljako, brano kvaseno/kiselo mljako)* hosszabb időre tárolt joghurtkészítmény. Nevét onnan kapta, hogy készítéséhez napokon át gyűjtik a joghurtot egy kádba, az újabb és újabb friss készítésből töltve hozzá. Utolsó rétegként gyomoroltóval sajtnak oltott tejet öntenek rá. A teli edényt zsírréteggel (vajjal, faggyúval) vagy viasszal légmentesen lezárják. A termék hosszú időn át eltartható, egész télen át fogyasztható.

Ugyancsak tartós tejtermék a *katък*. Használatos *aščak, asčak* elnevezése is. Alapanyaga friss tej. Ezt vízfürdőben tűzre tett bográcsban sűrűre befőzik. Keverni nem kell és egy csepp víz sem kerülhet bele. Tapasztalt juhászok tudják csak igazán, mikor kell a tej főzését befejezni. A befőtt, megsűrűsödött tejet tárolóedénybe töltik és hidegre teszik. Az idő múltával a tejtermék egyre sűrűbb lesz. Tárolására faedényt, kisebb tömlőt és cserépedényt egyaránt használtak. Frissen is fogyasztható, a tárolóedényben lezárva pedig egész télen át eltartható. Karácsonyra általában fel szoktak nyitni egy edénnyel. Kenyérrel, sózva és sózatlan egyaránt fogyasztják. Íze enyhén savanykás.

Kormač/kurmač néven friss tejételt és tartós tejterméket egyaránt leírtak a területről. 1903-as leírás szerint a *korkmač* nagy üstben, állandó keverés közben, lassan, hosszan főzött, de fel nem forralt friss tej, amit (feltehetőleg a mandrákon) vendéglátó ételnek készítettek.[13] 1973-ban A. Primovski *korkmač* néven tartós tejterméket mutatott be, amelyet azonban tévesen sorolt a sajtfélék közé. Készítéséhez a friss tejet, fakanállal való állandó keverés közben, üstben felmelegítik 50—60°-ra. Addig keverik, míg mézsűrűségű lesz, akkor leveszik a tűzről. Hidegre teszik és megszórják sóval. Ezután megnedvesített tömlőbe töltik, amelynek a szőre kifelé néz. A tömlőt felakasztják, hogy kicsepegjen. Kétnaponként a szőrt kanállal levakarják. Körülbelül egy hónap elteltével a tömlő tartalmát átöntik egy másik tömlőbe, amelynek már befelé fordul a szőre. Légmentesen lezárják és ezzel kész a korkmač.[14]

[11] Primovski 1973. 339.

[12] Az *urda* hódoltsági, a jurukok által elterjesztett szó. Másutt a bolgárok általában az azonos jelentésű bolgár *izvara* ('savótúró') terminussal párhuzamosan használják. *Izvara* az óbolgár *variti* 'főzni' igéből.

[13] Dečov 1903. 73.

[14] Primovski 1973. 339.

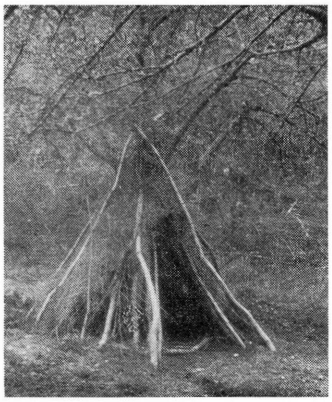

5. ábra. Kúp alakú pásztorkunyhó

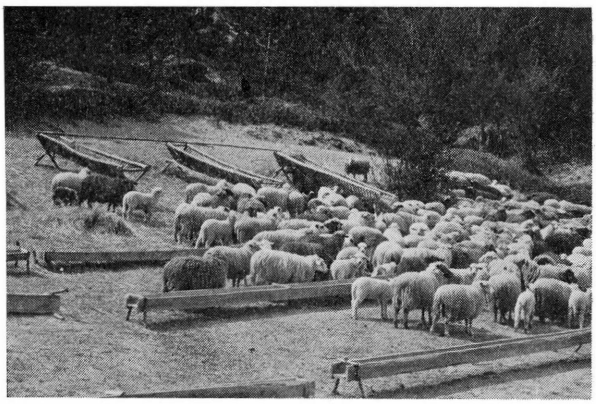

6. ábra. Fejőjuhnyáj *(sagmál)*

Közvetlen fogyasztásra készült sajtétel a sajátos nevű *bjal mъž* ('fehér férfi'). Az elnevezés összevethető azzal a sorozattal, amelyből a magyar *bálmos* szó is kiágazik. A Babjak-vidéken mind a mandrákon, mind a háztartásban csinálják, de ismert az egész Rodopében és különféle elnevezéseken más országrészeken is. Főként ősszel készül, mikor zsíros a tej, és elsősorban vendégek számára. Friss, még csak egy éjszakát állt sajtból csinálják, több változatban. A feldarabolt sajtot serpenyőben tűzre teszik, folytonos keverés közben megolvasztják. Mézzel, cukorral vagy pedig sajtdarabokkal megrakva tálalják. Ez a változat különösen zsíros étel, csak pár falatot lehet enni belőle. A másik változatnál a sajtot vaj és víz hozzáadásával bográcsban főzik, míg nyúlós massza lesz belőle. Ekkor kukoricalisztet főznek hozzá. A nyúlós pépet joghurttal tálalják.

A fejőidényben a lakóházaknál kevés állatot tartottak, így itt a tejfeldolgozásnak csak szerényebb eszközkészletével voltak felszerelve. Friss tejet fogyasztottak és joghurtot készítettek rendszeresen. A friss tejet sózva itták. Mindennapos reggeli étel volt a friss tej beletördelt kenyérrel *(popara)*. Joghurtot naponta annyit csináltak, ami el is fogyott, az újat az előző napinak e célra tartalékolt részével oltották be. Ha nem is rendszeresen, de készítettek a háztartásokban is tartós tejtermékeket, vajat, sajtot, savótúrót és másokat. A vajat joghurtból köpülték, a visszamaradó lét üdítő italként itták. Az utóbbi különösen aratás idején volt nagyon fontos. 1878 után falun és városon egyaránt országszerte elterjedt a vízzel kevert joghurt fogyasztása.

A századfordulótól kezdve a babjaki mandrákon változás történt a főtermék, a sajt tartósításának eljárásában. Ebben az időszakban ez egyébként országos jelenség. A váltás abban állt, hogy a friss sajtot nem tömlősajtként tartósították, hanem sós lében *(solomura)* konzerválták *(solomureno sirene)*. Megkülönböztető fehér színe nyomán a végterméket fehér sajtnak is nevezték *(bjalo sirene)*. A sós lében tartósított fehér juhsajt országszerte fokozatosan kiszorította a tömlősajtot és a belső fogyasztáson túl külföldön is sokfelé jó piacra talált.

A Babjak-vidéken a váltás kapcsolatba hozható azzal, hogy itt 1900 körül jelentek meg a kereskedelmi mandrák, tejfeldolgozók. Ezek nagykereskedők, nagybirtokosok tulajdonában álltak, az üzemvezető az ő alkalmazottuk volt. Ezeken a kereskedelmi tejfeldolgozóhelyeken a friss sajtot nem tömlősajtként tartósították, hanem sóslében kezelt fehér sajtot készítettek.

A babjaki juhászok mandráin a sóslében konzervált fehér sajt fokozatosan váltotta fel a hagyományos tömlős konzerválást. Volt, ahol nagyon sokáig ragaszkodtak a tömlősajthoz, így Jakorudaban például a fehér sajt csak 1945 után jelent meg.

Míg a babjakiak tömlősajtja általában sovány volt, abban az értelemben, hogy a tejből a vajat a feldolgozás valamelyik fázisában kivették, a fehér sajtot mindig teljes tejből csinálták. A sajtkészítéshez a tejet annyira melegítik fel, hogy a tojás ne merüljön el benne, akkor gyomoroltóval beoltják. Fél óra alatt megalszik, akkor feltörik, a sajtanyagot kiszedik és sajtruhákba takarják. A sajtokat súllyal megnyomtatják vagy préssel préselik. A friss, sózatlan sajt neve *teleme*. Ezt felvágják szabályos darabokra és sózókádba rakják. A sózáshoz tengersót használnak. A sajtot a sóslében meghatározott ideig érlelik, utána fogyasztásra kész. A sóslé neve itt is *solomura*, a kész terméké *bjalo sirene*. A sajt savójából a hagyományos eljárással savótúró *(urda)* készül.

A tejtermékekkel azért foglalkoztam más kérdések rovására is részletesebben, mert megjegyzéseket kívánok tenni a bolgár tejfeldolgozás eredetének kérdéséhez, amiben egyelőre eltérő véleményekkel találkozunk.

Hr. Vakarelski a bulgáriai hagyományos tejfeldolgozás munkamenetének, eszközeinek és termékeinek teljes terminológiáját számba véve az összesen 98 szakkifejezés közt 21 török, 4 görög, 3 latin nyelvcsaládbeli (olasz) jövevényszót számolt. A hatvanon felüli bolgárszláv terminus, amelyek közös szláv előzményre vezethetők vissza, a tejfeldolgozás minden lényeges részletét felölelik. Ugyanott Vakarelski helyesen mutatott rá, hogy a török hódoltság korszakából (XIV—XIX. század) származó jövevényszavak egy részét a régebbi bolgár terminusokkal párhuzamosan, vagylagosan használják a tejfeldolgozás folyamatos menetébe eső alapvető készítményeknél, míg másik, kisebb csoportjuk speciális, többnyire alkalmi tejtermékeket, tejes ételeket jelöl.[15]

Összegezésként Vakarelski arra a következtetésre jut, hogy a jövevényszavakban tükröződő kulturális hatások a bolgárok szláv eredetű tejfeldolgozását nem befolyásolták lényegesen, tehát a bolgárok a legújabb korig megtartották a szláv őshazából magukkal hozott tejfeldolgozási rendszert.[16]

A legfrissebb irodalomban is találkozunk ettől eltérő véleményekkel. Kisbán Eszter a bolgár juhászatban szokásos sajtkészítő tejfeldolgozást tipológiailag az ún. vlach tejfeldolgozási rendszerbe sorolja.[17] Jan Podolák pedig a Kárpátokban elterjedt vlach tejfeldolgozási rendszer juhsajt terméke, a *bryndza* készítésmódját, elnevezését és ezek elterjedtségét az egész Kárpát-Balkán térségben vizsgálva összegezésül azt mondja, hogy eredetét a Balkán-félszigeten, ott is a szlávoknál korábbi népességnél kell keresnünk.[18]

Magam lényegében ezekkel a véleményekkel értek egyet, a bolgár tejfeldolgozást alapvetően autochton, balkáni eredetű rendszernek tartom. Csakhogy véleményem szerint meg is nevezhetjük, milyen lakosság helybeli tejfeldolgozó rendszerét sajátítja el itt korán és viszi tovább a legújabb korig a VI—VII. században betelepült bolgárszláv lakosság. A trákokét.[19]

[15] Az első csoportban kivételt képez a tömlősajtot jelölő *tulumsko sirene* kifejezés, amely országszerte uralkodóvá vált úgy, hogy a török *tulum* ('tömlő') háttérbe szorította a bolgár *mjah, meh* ('tömlő') szót.

[16] Vakarelski 1969. 569—571.

[17] Kisbán 1969. 518. Ugyanígy Kisbán 1967.; Kisbán 1971.

[18] Podolák 1977.; Podolák 1979. 150—156.

[19] Vö. Marinov 1964b. 58—59.; Marinov 1971b. 87.; Marinov 1972b. 132.; Marinov 1974. 204—209.; Petrov 1964.; Petrov 1966.; Petrov 1971.; Klepikova 1974. 220—221.; Podolák 1977.; Podolák 1979.

A délre vándorolt és a Balkánon megtelepült óbolgárszlávok, akik egyébként a Peloponnészoszra és az égei szigetekre is eljutottak, nem légüres térbe, hanem olyan vidékre érkeztek, amelynek népei, trák törzsek, már az ókortól éppen pásztorkodásukról, tejfeldolgozásukról ismertek. Az autochton pásztornépesség kulturális befolyásával feltétlenül számolnunk kell. Magam ennek döntő jelentőséget tulajdonítok. A trák nyelv kihalt ugyan a VI. században, trák származású népcsoportnak tekinthető azonban a legújabb korig nyomon követhető karakacsán és vlach pásztornépesség. Az előbbi hellenizált, az utóbbi romanizált népesség, amint ez nyelvükben megnyilvánul.[20] A bolgárok sajtkészítő tejfeldolgozási rendszere megegyezik mind a karakacsánnal, mind a vlach pásztornépesség közvetítésével a Kárpátokban elterjedt struktúrával. A történeti-összehasonlító vizsgálat egyértelműen e sajtkészítő tejfeldolgozási rendszer balkáni eredetét vallja. Kezdeteit időben a szlávok balkáni megjelenését megelőző időszakhoz, annak népességéhez kell kötnünk.

Véleményem szerint a bolgár tejfeldolgozásban a trák pásztornépesség kultúrájából származik 1. maga a sajtkészítő tejfeldolgozási rendszer; 2. hellenizált trák népesség szókincséből a nagybani tejfeldolgozás üzemhelyét, tehát a sajtkészítés színhelyét jelentő *mandra* szó.[21] 3. Ugyancsak trák eredetű a *bjal mъž* néven bemutatott sajtótel.

A délkelet-európai hagyományos joghurtkészítés korának, eredetének kérdését eddig egyedül Kisbán Eszter vizsgálta.[22] A bulgáriai eredetkérdést elsősorban a bolgár történeti forrásanyag ismerőinek hatáskörébe utalta. Bolgár szakemberek előtt is előterjesztett megoldási javaslatait eddig nem vitatták,[23] magam azonban másként látom a kérdést. A bolgár joghurtkészítést illetően egyetértek következtetéseivel abban, hogy a bulgáriai joghurtkészítés az oszmán-török kulturális befolyástól független és annál korábbi. Nem látom azonban szükségesnek, hogy a folyamatos joghurtkészítést önálló tejfeldolgozási rendszerként elkülönítsük, s így Kisbán Eszter feltevésétől[24] eltérően 4. a joghurtkészítést, ugyancsak trák eredetűként, a balkáni terület autochton kultúrájából származtatom. (Columella írja, hogy a bisaltok savanyú tejet ittak.) 5. Trák eredetűnek tartom így természetesen a hosszabb időre konzervált joghurtot is *(brano mljako)*.

6. Végül az autochton kulturális hagyatékhoz kapcsolok egy eddig még nem említett, a kereskedelmi forgalomban a XV. századtól ismert sajtfajtát, a *kaskavalt*. Az első híradás róla azt mondja, hogy a Duna menti Vidinben zsidók készítették. Vakarelski kategorikusan különválasztja a bolgár mandrákon folyó, fentebb a Babjak-vidékről is bemutatott sajtkészítést és a szerinte önálló, tipológiailag különböző és idegen eredetű kaskavalkészítést, ami a bolgárok közt alig terjedt el.[25] A kaskaval bonyolult készítésmódját itt nem ismertethetem, kiemelendő azonban, hogy a mindvégig korongokban érlelt, így

[20] Marinov 1961.; Marinov 1964a.; Marinov 1978. 162—177.

[21] Megjegyzendő, hogy a Bulgáriában használatos azonos jelentésű terminusok közül a *mandra* a legelterjedtebb, míg a török eredetű *bačija* a keleti országrészen szinte ismeretlen, nyugaton pedig a mandraval párhuzamosan használatos. A Kárpátokban gyakori román *stînă*, magyar *esztena* bolgár megfelelője, a *stan* terminus igen ritkán fordul elő. Vö. Földes 1961.

[22] Kisbán 1967.; Kisbán 1969.

[23] Az I. Balkán-Kongresszuson, Szófia 1966. L. Kisbán 1971.

[24] A joghurtkészítő tejfeldolgozási eljárást esetleg a Dunai-Bolgária ótörök népeleme hozta át az Aral-Pontus sztyeppevidékről a Balkánra.

[25] Vakarelski 1969. 564, 571.

forgalmazott *kaskaval* hőkezelt sajt. A fentiekben azért hiányzik a leírása, mert a Babjak-vidéki juhászok egyáltalán nem csinálták, amint a Közép-Rodopéban is hiányzott.[26] A Babjak-vidéken csak e században fordult elő a kereskedelmi mandrákon. VAKARELSKITŐL eltérően e termékkel kapcsolatban elsősorban a hőkezelés mozzanatát emelem ki és visszautalok a tömlősajt készítésének a leíró anyagban bemutatott második és harmadik, hőkezelést szintén mutató, részben meglehetősen archaikus módjára. Megjegyzem továbbá, hogy a karakacsánok is alkalmaznak forró vízzel való hőkezelést sajtnál a valóságos kaskavalétől eltérő eljárásban. Mindezek alapján magam azon az álláspontón vagyok, hogy a kaskavalkészítést nem kell idegen, kívülről származó, későközépkori újításnak tekintenünk, hanem olyan eljárásnak, amely az autochton, trák eredetű helyi sajtkészítésből nőhetett ki és specializálódott.[27]

A hódoltság korabeli nagyobbára nyelvi, kisebb részben eljárásbeli felülrétegződéssel itt most nem foglalkozom.[28]

A bolgár tejfeldolgozásban különféle etnokulturális rétegek találkoznak. A juhtejfeldolgozás domináns rétegének eljárásai a területen autochton, balkáni eredetűek, amelyek a bolgárok közt döntően az óbolgárszlávra visszavezethető szláv terminológiával maradtak fenn. Gyökerében azonban ugyanarról a kulturális rétegről van szó, amely az ún. vlach pásztorkultúra tejfeldolgozási rendszereként a balkáni eredetű, származásában vegyes, ún. vlach pásztornépesség migrációjával később a Dunától északra, idővel egészen a Nyugati-Kárpátokig elterjedt.[29]

IRODALOM

(DEČOV, D.) Дечов, Д.
1903 *Средногородопско овчарство.* СбНУ, кн. XIX.
(DEČOV, V.) Дечов, В.
1928 *Минало на Чепеларе, ч. 1.*
(DELIRADEV, P.) Делирадев, П.
1957 *Родопите като селищна област и планинска система.* София
(FILIPOV, N. P.) Филипов, Н. П.
1933 *Якоруда, Разложко.* София
FÖLDES László
1961 *Esztena und Esztena-Genossenschaft bei den Szeklern.* In: Viehzucht 1961. 283—328.
(IEIM) ИЕИМ = Известия на Етнографския институт и музей. София
(JARANOV, D.) Яранов, Д.
1933 *Разлог. Областно географско изучване.* Македонски преглед 3.
KISBÁN Eszter
1967 *A jogurt helye és szerepe a délkelet-európai tejfeldolgozási rendszerekben.* Ethnographia LXXVIII. 81—94.
1969 *Die historische Bedeutung des Joghurts in den Milchverarbeitungssystemen Südosteuropas.* In: Viehwirtschaft 1969. 517—530.

[26] VAKARELSKI 1969. 564.

[27] MARINOV 1971b. 90.; MARINOV 1974. 208—209.

[28] A jurukoknak tulajdonítom a török *urda, jusmek,* bolgár *isjumik* (valamennyi 'savótúró'), valamint a *sizmъo* terminusok elterjesztését. Az *isjumik* ÉK-Bulgáriában használatos, l. VAKARELSKI 1964. 34. A *sizmъo* kérdéséhez vö. KISBÁN 1967. — A ma Bulgáriában *katъk, aščak* és *korkmač* nevet viselő tejtermékek, úgy gondolom megvoltak helyben és emellett párhuzamosan be is kerültek a hódoltság idején Közép-Ázsiából.

[29] A babjaki anyagközléshez kapcsolódva a bolgár tejfeldolgozás egészének szerkezetéről kifejtett véleményem természetesen a tejfeldolgozás és terminusai országos anyagára épül, ha azt itt nem is volt módom rendszeresen ismertetni.

1971 *Zum Problem der Systeme der Milchverarbeitung in Südosteuropa.* Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes, t. VII. 591—599. Sofia

(KLEPIKOVA, G. P.) Клепникова, Г. П.

1974 *Славянская пастушеская терминология.* Москва

(KONSTANTINOV, H. P.) Константинов, Хр. П.

1892 *Кращето Бабяк в Родопските планини.* СбНУ IX.

(KЪNČOV, V.) Кънчов, В.

1895 *Пътуване по долината на р. Струма, Места и Брегалнийа.* СбНУ I.

1980 *Избрани съчинения. т.* I—II. София

(MARINOV, Vasil) Маринов, В.

1960 *(A Nyugati-Rodope anyagi kultúrájához.)* Terepmunka beszámoló, bolgár nyelven. BTA Néprajzi Intézete és Múzeuma, Szófia. Kézirattár, ltsz. 304-II.

1961 *Die Schafzucht der nomadisierenden Karakatschanen in Bulgarien.* In: Viehzucht 1961. 147—196.

1964a *Принос към произхода, бита и културата на каракачаните в България.* София

1964b *Стар и съвременен бит на овчарите в Средна Стара планина (Карлово и Калоферско).* ИЕИМ

1969 *Die Almenwirtschaftliche Schafhaltung im Zentralen Balkangebirge.* In: Viehwirtschaft 1969. 357—377.

1971a *Ethnographische Charakteristik der Transhumanz in den Ländern der Balkanhalbinsel.* Actes du Premier Congrès International des Etudes Balkaniques et Sud-Est Europeennes, t. VII, 535—579. Sofia

1971b *За етнокултурните приноси на българското животновъдство.* Етногенезис на българския народ. София

1972a *Характерни черти на традиционното животновъдство, земеделие и транспортни средства в Родопите.* ИЕИМ XIV.

1972b *Parallelismes ethnographiques dans la vie productive et la culture materielle de l'élevage des moutons dans la région Carpato-Balkanique.* In: Ethnographia Carpatica, SAV. Bratislava.

1974 *Zum Problem der kulturellen Hinterlassenschaften der Thraker.* Thracia II. (Serdicae, Academia litterarum Thracicorum)

1978 *Расселение пастухов-кочевников влахов по Балканском полуострове и за его пределами. Славяно-волоские связи.* 126—177. Кишинев

(PETROV, P.) Петров, П.

1964 *Върху разпространението на овчарските колиби комарник и комар в Балкано—карпатската област.* ИЕИМ VII. 181—192.

1966 *Един момент на битов-езиков кантакт на южните славяни и романско предславянско население в Западните български земи.* ИЕИМ IX. 75—105.

1971 *Към въпроса за основите на балкано-карпатското овцевъдство.* ИЕИМ XIII. 5—51.

PODOLÁK, Ján

1977 *Pôvod a rozšírenie ovčieho syra zvaného bryndza na Slovensku.* Slovenský Národopis, 261—286.

1979 *Архаични начини за съхраняване на овче сирене в Карпатско—Балканската област.* Етнографски и фолклористични изследвания. 150—156, София

(PRIMOVSKI, A.) Примовски, Ан.

1960 *Село Бабяк, Разложко.* Сборник в чест на Стоян Романски. 619—650, София

1973 *Бит и култура на родопските българи.* СбНУ LIV. София

(SbNU) СбНУ = Сборник за народни умотворения. София

(VAKARELSKI, Ch.) Вакарелски Христо

1964 *Добруджа.* София

1969 *Milchverarbeitung und Milchprodukte bei den Bulgaren.* In: Viehwirtschaft 1969, 547—573.

(VASILEV, G.) Василев, Г.

1947 *Някогашното скотовъдство и Широколъшкия край. Широка лъка. Просветно огнище в Родопите.* 251—257, София

Viehwirtschaft

1969 *Viehwirtschaft und Hirtenkultur.* Hrsg. v. László FÖLDES. Budapest

Viehzucht

1961 *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa.* Red. v. László FÖLDES. Budapest

Wasil M a r i n o w

SCHAFZUCHT IM WESTLICHEN RHODOPENGEBIRGE UND DIE ETHNOKULTURELLE VERBINDUNGEN DER BULGARISCHEN MILCHVERARBEITUNG

(Auszug)

Die erste Hälfte des Artikels schildert die Schafzucht in den westlichen Rhodopen (Bulgarien). Während der Türkenzeit (14—19. Jahrhundert) ließen hier die aus Mittelasien stammenden Juruken, ein nomadisierendes Hirtenvolk, ihre Herden weiden. Sie zogen familienweise mit den Herden während des Sommers ins Gebirge. Im Winter lagen ihre Weidegründe in der Nähe des Ägäischen Meeres. Als sich die Juruken im 17. und 18. Jahrhundert hier im Süden niederließen, kamen ihre Herden in den Besitz der im Bergland wohnenden Bulgaren. Die Bulgaren setzten eine Transhumanz im Bergland und auf den südlichen Sommerweiden fort, bis die bulgarisch-griechische Grenzziehung dem System ein Ende bereitete. Seitdem organisierten sie die Schafzucht in ihrem eigenen Territorium neu. Typisch für die bulgarische Transhumanz war, daß nur die Hirten bei den Herden blieben. Ihre Familien aber wohnten das gesamte Jahr an ein und demselben Ort. Der Artikel schildert eingehend die Milchverarbeitung und ihre Produkte. Dann werden auf Grund des gesamten bulgarischen Materials die historisch-genetischen Probleme der traditionellen bulgarischen Milchverarbeitung beschrieben.

Der jüngst verstorbene bulgarische Ethnograph Hr. VAKARELSKI, hat als Autorität 1969 resümierend erklärt, daß dieses Verfahren ein gemeinslawisches kulturelles Erbgut sei. Er stützte sich bei dieser Behauptung auf die Tatsache, daß die Terminologie der bulgarischen Milchverarbeitung grundsätzlich bulgarisch ist und auch auf das Altbulgarische zurückgeführt werden kann. Dieser Feststellung wiedersprechen sowohl die Struktur des Systems der bulgarischen Milchverarbeitung als auch die Ergebnisse der historisch-vergleichenden ethnographischen Forschungen. Der Verfasser korrigiert die Auffassungen VAKARELSKIS. Er ist der Meinung, daß die Käsebereitung der Bulgaren autochtonen balkanischen Ursprungs ist und mit den bis zu den westlichen Karpaten verbreiteten sog. walachischen Hirtenverfahren übereinstimmt. Andererseits zählt er die Bereitung von Joghurt und des unter dem Namen Kaschkawal bekannten Käses derselben historischen Schicht zu. Er stimmt weder der von KISBÁN 1969 geäußerten Ansicht, daß die Herstellung von Joghurt ein selbständigen System der Milchverarbeitung sei, noch mit VAKARELSKIS Ansicht überein, daß die Herstellung des Kaschkawal-Käses, die von Beginn an vor allem an den Großhandel gebunden war, eine spätmittelalterliche, fremde Neuerung sei. Abweichend von den ausländischen Verfassern führt er die Tradition der bulgarischen Milchverarbeitung auf die vorslawischen Thraker zurück. Die Türkenzeit brachte im Verfahren kaum Änderungen. Ihr sind lediglich einige nebensächliche Milchprodukte zu verdanken. Ihre Einflüsse in die Terminologie beschränken sich auf sekundäre Parallelismen.

KÖZLEMÉNYEK

Balogh István

Szállás és karám Debrecenben a XVII. század végén és a XVIII. század elején

Hajdúböszörményből ismerjük a nagyhatárú mezőváros tanya nélküli szántóvetői által a mezei munkák idején használt ideiglenes enyhelyet, amely révén különösen ősszel és tavasszal, hideg, szeles időjárás esetén a csapós eső ellen védik a szekérhez kötött lovakat, saját magukat és főzéskor a szabad tüzet. Az enyhely neve *karám*, lényegében egy széles és hosszú gyékény (vagy nád) ponyva, a rúd végétől a szekér faráig kissé ferdén kihúzva. A tanya nélküli gazdák, a várostól távol, a határban két-három napi munkájuk miatt kint éjjelezésre kényszerülve, használták a karámot, amely némi védelmet adott embernek—állatnak.[1]

Debrecenben a szót nem hallottam, de az enyhelyet ismerik és használták is 1945 előtt a Hortobágyon május végén és június elején a részes kaszálót váltó gazdák. Ha jó volt a fűtermés, a város a telkek egy részét kaszáltatni kiadta a vállalkozók között. A kaszálás és szénagyűjtés jó idő esetén egy hétig tartott, de ha északkeleti széllel hideg esős idő jött, a munkát nem hagyták abba, mert tudták, hogy az eső nem lesz tartós, utána kiderül. A debreceni ekhós szekér ugyan az élelmet és a gúnyát megvédte az esőtől, de a főzéshez tűz kellett és hogy a szél ki ne fújja a vasfazék alól, a szekér szél felőli oldalához, lőcstől-lőcsig egy 2—3 méter hosszú,100—120 cm széles gyékényponyvát kötöttek függőlegesen.

A történeti anyagban azonban mind a szónak, mind a tárgynak, mind pedig a későbbi funkciójának nyomára akadtunk. Ehhez tudni kell, hogy a XVII. század végén az akkor már nagy kiterjedésű határnak csak a városhoz közelebb eső részét használták szántóföldnek, mégpedig gyepváltós technikával. Az 5—6 évig szántónak használt határrészt hagyták visszagyepesedni és újabb területet fogtak művelés alá. A használat ilyen formájának indoka a föld bőségén és a talaj kimerülésén kívül az is volt, hogy az akkor még kizárólag gabonavetéssel használt földeken a szántással javult a kaszáló minősége. Ugyanis az ideiglenesen szántás-vetéssel használt pusztákat általában kaszálóknak osztották ki.

Az ilyen pusztákon a mezei szállások csak a XVIII. század első évtizedében tűnnek fel. 1728-ban a városhoz közeli nagy pusztán 87 mezei szállást (a *tugurium* szó fordítása a későbbi hivatalos írásokban mindig *szállás)* írtak össze, de a tuguriumok birtokosai átlagosan háromszor annyi kaszálót használtak, mint szántóföldet.[2]

Lehet, hogy volt ott valamiféle építmény is, lehet, hogy csak szénáskert és esetleg valami akol volt a szálláson a telelő állatoknak, de az kétségtelen, hogy a legelső ismert debreceni adatunk szerint 1709-ben egy-egy szállás mellé több gazda is összehordotta nyáron gyűjtött takarmányát. Az említett évben indított perben, felperes szerint, „anno 1708 az Elepről *Borsó András szállása mellől*, ahol öt-hat boglya szénája volt az alperesnek, azt éjszakának idején lopva elvitték". A felperes keresésére indult és az alperes „szállásán kazalja közelébe rakott szénáját megismerte".[3]

A szűkszavú közlésből csupán annyi derült ki, hogy:

1. a később szántóföldi művelés alá fogott pusztákon már a XVII. század végén lehettek szállásnak nevezett külső határbeli tartozékok és

2. e szállások mellé egy vagy több gazda hordotta össze a takarmányát.

Számuk nem lehetett túl sok, mert, mint fentebb mondottuk, az ilyen pusztákon a szántás-vetés aránylag csekély mértékű volt. De éppen ezért a tavaszi—nyári szántás-

[1] Hofer Tamás 1956. 453—518.

[2] *Szabolcs-Szatmár megye levéltára.* IV. A. 1. Fasc. 29. no. 260. 1728.

[3] *Hajdú-Bihar megye levéltára.* IV. A. 1011/a. 25. k. 563. p. 1709. febr. 7.

vetési és betakarítási munkák idejére itt is szükség volt valamiféle enyhelyre és egy 1697-ből való feljegyzés szerint ezt *karám*nak nevezték.

A felperes előadása szerint neki négy ökre és vasas szekere megégett. Az alperes védekezésében előadta, hogy a tűz támasztásában nem volt hibás, mert ő a tüzet eloltotta, betakarta, *gyékénnyel körülvette*, míg földet keresni járt, a gyulladás addig esett, mert egy másik ottan szántogató a tüzet kitakarta, felélesztette, „kenyeret akarván pirítani, a szél miatt elszalasztotta és azért *gyult fel a karám*".[4]

Ez az enyhely tehát olyasféle lehetett, mint a hajdúböszörményi földművesek karámja, ugyanazt a célt is szolgálta; a tavaszi időben, a határban a szálláson (a tanya szó csak egy évszázad múlva lesz használatos) gyékényponyva enyhelyébe húzódtak, raktak tüzet.

IRODALOM

HOFER Tamás
1956 *A hajdúböszörményi földművesek karámja.* Ethnographia LXVII. 453—518.

István Balogh

TEMPORÄRES ODBACH UND WINDSCHUTZ IN DER GEGEND VON DEBRECEN GEGEN ENDE DES 17. UND UM DEN BEGINN DES 18. JAHRHUNDERTS

(Auszug)

Aus ethnographischen Beschreibungen ist bekannt, daß die Bauern in der Umgebung von Debrecen im Frühjahr und im Herbst nach dem Pflügen von ihren weit entfernten Feldern nicht täglich nach Hause kamen. In diesen Fällen bedienten sie sich eines aus Schilf oder Rohrkolben gefertigten Windfanges, der neben dem Wagen und der Deichsel aufgestellt wurde. Im Schutze dieses Windfanges zündeten sie Feuer an, banden die Pferde an und verbrachten die Nacht. Der Verfasser beruft sich auf einige archivalische Angaben vom Beginn des 18. Jahrhunderts, die von ähnlichen Windfängen berichten.

Benda Gyula

Árpaaratás sarlóval és kaszával Lébényszentmiklóson a XVIII. század közepén

A XVIII. században Európa-szerte sokfelé, Magyarországon is egymás mellett élt a sarlóval és kaszával való aratás, a gabona kévébe kötése vagy szénaszerű, kötetlen kezelése. A XVI—XVII. századi dézsmajegyzékek, a XVIII. századi mezővárosi jegyzőkönyvek és agrárszakirodalom alapján nagyszámú szórt adatunk van a különböző eljárások földrajzi és időbeli elterjedéséről, a probléma rendszeres feldolgozása azonban még várat magára.[1]

A Zichy család levéltárában talált levél, amelyben Ugrovich János lébényszentmiklósi kasznár részletesen leírja összeütközését a helybeli jobbágyokkal az árpa aratása kapcsán, nemcsak azért érdekes, mert újabb területről nyújt adalékot a sarlós és kaszás aratás egymás mellett éléséről, hanem egyben tanulságos bepillantást ad a nyugat-magyarországi jobbágyparaszti gazdaságok tevékenységének földesúri ellenőrzésére-befo-

[4] Uo. IV. A. 1011/a. 24. k. 55, 59. p. 1697. ápr. 25.
[1] Ismereteinket összefoglalja TÁLASI István 1978.

lyásolására, hozzásegít a különböző aratási eljárások alkalmazását meghatározó tényezők feltárásához.

Az 1756. augusztus 1-i keltezésű levélből megtudjuk, hogy a kasznár megtiltotta a parasztoknak, hogy az árpát kaszával vágják le és petrencébe rakják. A falu egyik tehetős gazdája, Móritz István ezen feldühödött, s összeszólalkozott Ugrovichcsal. A szóváltás tettlegességig fajult. Az érezhetően mélyen megsértett és felindult kasznár az esetet elbeszéli urának, ömlik belőle a szó és a panasz. A semmiképpen sem hivatalos, hanem magánjellegű írást közvetlen, tényszerű információin túl éppen ez a spontán bőbeszédűség teszi érdekessé: megeleveníti a falu mindennapi életét, árulkodik az uradalmi alkalmazott és a falu gazdag jobbágyai között feszülő ellentétekről. Ezért a levelet teljes terjedelmében közöljük.[2]

Nagy Méltosághos Groff, Kegyelmes Uram, Uram, nékem föllöttébb valo Protector Nagysaghos Uram

Hogy Excellentiájánál mostánságh alkálmátlankodok, azt nem véltem volna, á mikoron kasznári hivátálomban bé léptem. Ugy mind Sz. Mikloson lákoszó egész heless jobbágya Excellentiájának, Móritz Istvány okosza, ki is 18vo Julÿ oly bátorsághot vett az Sz. Miklosÿ korcsomán, á ki is Tákács Istvány[3] jobbágyál együt ivott, hogy méltósághos groffok kastélyjoknak köszepén meg hurczult, ugy hogy az álsó két unnyi szélességő kapcsot az dolmányomrul le szákáztotta, melyet is az arátoja Michael Kláncz ex loco Vindd[4] föll vett, és keszembe otta, ugy másik aratoja Moritz Istványnak Máthias Holcztyhter videkiek[5] elött meg gyalaszott, á mely két arátoi nagyon álmélkották, hogy azt merte cselekedni. Ebbül esett pedigh, hogy az arpáját hátt kaszálhássa megh régi hámis practicumi szokások szerént, á kiknek is pedigh megh tiltottam 12. ftok büntetés állát, mivel az jo termő tiszta buza földeket nagyon ell keszdették már rontáni az távászival, és az dészmát sem lehet oly igászán bé venni, hogy ha kaszált, ugy Szenczÿ tisztárto ur is tilálom állát arátáttya, s más jobbágyai Excellentiájának nem is cselekedvén külömben, mindenüt kinek holy volt tehát, megh arátták, az Török Jánoson[6] kivül, kinek is felét, mivel legh kisebb volt az arpájo az egész hátárban, tehát meg engettem, hogy felét arássa, felét pedigh kaszálhássa, az Moritz Istványnak pedigh az arpájo sokkal nagyobb s külömbb volt, mind másoké. Sz. Miklosÿ biro[7] is látta más esküt emberrel együtt, és én azt feleltem nekie, én tudom mekkora, hánem megh lehet arátni, és aráttássa megh, s nagyon bizonykodván előttem, és sopánkodott, hogy nem lehetne megh arátni, és az aráti sem akárják meg arátni, mivel már az feje csüggőben az föld felé volt, én pedigh szábadságot már egy orával előbb az arátojának, Holcztyhter Mathiásnak attam, kit is az uczán magam szollitottam meg, hogy holy volt, akkoron pedigh az arpó nészésrül jött volt az arátója, mégh Moritz Istványt nemis lattam, hogy felét arásságh megh, felét pedigh kaszálháttya az gazda, és igy az fél földtül az körösztöket duplan veszem, ugy az 9zednek semmi heányossága nem lészen. Már az előtt két héttel egy hold arpa fölgyet le arátták az arátoi, ekkor kérdeszték tüle az arátoi, hogy ha vagyon é vagy sem több helett, tehát Moritz István el tagátta, hogy nincsen több helet, mert Moritz István abban biszott, há másként nem, tehát maid megh éjesztem az kasznárt, és igy fogom kaszálni, s magamnak fogh esni az rész, de abbul semmi sem lett, hánem megh parancsoltam nékie, és az arátoinak megh mondottam (mivel kedvek sem volt hozzájo), hogy nem tartosznak le arátni, mivel ell tagátta, arátoi pedigh ajánlották magokat meg esküdni, hogy ell tagatta légyen. És igy maga embereivel nem felét, hánem egézben megh arássa,

[2] A levél lelőhelye: Országos Levéltár (a továbbiakban OL), P 707 Zichy család levéltára, Fasc. 57 et A (Szentmiklósi vegyes iratok) nº 39. A levelet betűhíven közöljük, mivel helyesírása sok helyen ejtési sajátosságot tükröz. A központosítást és a nagy-, illetve kisbetűk használatát azonban nem tartottuk meg, hanem mai gyakorlat szerint módosítottuk.

[3] *Takács István:* az 1754. évi összeírás szerint egész telkes jobbágy. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 25 Conscriptio Inclitÿ Dominÿ Sz. Miklosiensis, Anni 1754.

[4] Vindd esetleg a Moson megyei Vinden faluval azonosítható.

[5] A vidékiek jelentése nem világos. Jelenthet esetleg egyszerűen más faluból valót.

[6] *Török János:* az 1754. évi összeírás szerint egész telkes jobbágy. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 25. Conscriptio Inclitÿ Dominÿ Sz. Miklosiensis. Anni 1754.

[7] 1755-ben és 1758-ban is *Tóth György* neve szerepel bíróként a kasznár által benyújtott nyugtákon. OL, Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A (szentmiklósi számadások) nº 3. *Tóth György* féltelkes jobbágy. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 25. Conscriptio Inclitÿ Dominÿ Sz. Miklosiensis. Anni 1754.

vagy akár kikkel másokkal arattássa, Sz. Miklosÿ biro elött volt megh mondva, és groff Mikloss eö excellentiájának részéröl Takács Joseph[8] esküt emberek elött, de mégh is Moritz Istvány maga practicumibul az Sz. Miklosÿ bironak parancsolattya lett volna, azt mondotta az aratoinak, kiket mikoron azon arpájat aratták, kérkesztem eöket, magok jo voltábul aráttyák é, á vágy sem, és az arátoi azt felelték, hogy ha meg nem aráttyák, tehát addigh az részeket ki nem hágya vünni az falubul helségh birájo. Aszonbán Szenczÿ tisztárto urhoz mentem dolgom léven, tehát az biro ippen ottán volt, á kirül is kérdem, hogy ha eö mondotta volna é, á vágy sem, ki is magára nem vette, hogy eö parancsolta volna, mivel hallotta tülem válo parancsolátott, igy tehát maga practicájo volt Moritz Istványnak, gász embernek, á kit is mondottam már az elött, méglen meg nem hurczult volna, mivel ollyás volt, mind az kullancs szokot lenni. Mást már magáro hágyom kegyelmes nagysághos urámro, ollyás ember nem sok böcsületre mélto, mind Moritz Istvány, ki is azt mondotta, s megh esküdöt előttem, ugy az Laky Mihály[9] esküt előtt, hogy ha az háza killebb volna, tehát mingyárast megh gyuitána, és ezen actussa előtt Moritz Istványnak 6.7. héttel lováinak szenát attam, Excellentiájának gratiájábul, Bécsben ment volt akkor robodban, és akkor megh fenyitettem, hogy illyes szoknak hagyon békét, hánem hogy ha eö Excellentiájának jobbágya nem akár lenni, mennyen Isten hérevel, mert egy helet akar 4.5. lészen, á ki szivessen fog az urasághoknak szolgálni, nem pedigh morgolodva. Mely szép dologh, 522 köröszt tiszta buzájo termet nékie az idén, abajnátz 62 köröszt, arpájo 149 köröszt, á melyeket is az arátoitul ki kérdesztem, szábád fölgyök is vannak az Soson, Károm telekin[10] és Lenyes kertnek,[11] á melyeket hinak, három helet, kikrül deszmát nem adnak, s nem attak eddighis. Eszekrül is Szenczÿ tisztárto urrál beszélgettem, hogy leg állább az Károm telekit is megh deszmálhátnank, de aszt felelte, hogy ha 9zedet fogunk venni, tehát az tekintetes nemes kaptálány 10det fog venni, hánem az urasághnak mind réth földektül füszetnek.[12] Miulta pedigh az quartalitásnak ell osztáso volt,[13] tehát az két méltosághos urásághoknak semmit sem attak, mivel instructiomban sem tálálom, hánem rea huzom üket, valamit füszessenek, vagy pedigh ez után megh fogom deszmálni. Ez előtt pedigh, hogy hova füszettek, s kinek attak, ki kérdezem. Nem külömben feö jágerját méltosághos groff Zichy Istvány eö nagysághának utászássában Moritz Istvány tractálta, az esküt oda szállitotta, nem maradhátott nálo, nagy karomkodások miát, hanem az esküthöz kölletett nekie hálni menni. Moritz Istvány pedigh oly szolgálo jobbágh embere az urásághoknak, kinek is házanál két hászos fia vagyon, az eörebbik hászos fia, á mikoron gratiájábul Excellentiajának Sz. Miklosra jöttem Bogásrammal, Györöt annyam asszony háza elött már ki mutatta az foga fehérét, és fejességét, mivel parancsolatom ellen, az többi szekerektül ell maradott egy orráigh, az ladaim pedigh raita volták, de ugyan károm még is nem esett. Ugy egy emberni ember fia vagyon, még nem hászos ugyan, még is legh csálárdábbnák tapásztáltam az urásságh dolgaiban ollyást küldöt, hogy legh gyárlobb szokot lenni az többiek köszöt, mivel még az ellöbbeniekben eöromest kivánt volna elni Moritz Istvány. Tákács Istvány és Moritz Istvány ez előtt magokat tártották méltosághos groffok tisztjeinek Sz. Mikloson, á mind az többiektül kölletett gyakorta ez előtt is hállánom, tápásztált dologh előttem is, mivel

[8] *Takács József:* Zichy Miklós egész telkes jobbágya. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 21, 1748 május 6-án Csejtey Imre királyi táblai jegyző által Zichy Miklós, István és János birtokairól készített összeírás.

[9] *Laky Mihály:* féltelkes jobbágy. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 25 Conscriptio Inclitÿ Dominÿ Sz. Miklosiensis. Anni 1754.

[10] A 8. jegyzetben idézett 1748. évi összeírás a réteknél felsorolja *Soós*, valamint *Károm Telek alatt* nevű dűlőket. Egy későbbi, évszám nélküli felmérés *Kálom telek* nevű dűlőben urasági szántót tüntet fel. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 72 Remonstratio capacitas territorÿ Szent Miklosiensis (év nélkül). Egy szintén datálatlan XVIII. század eleji összeírás *Három Teleki, Kis Karom Teleki* dűlőket emleget. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 78 Conscriptio Domini Szent Miklós.

[11] A 10. jegyzetben idézett későbbi felmérésben urasági szántókat találunk a *Lenes kertek* nevű dűlőben. Az 1748. évi összeírás nem említi.

[12] Ebben az esetben a réteket szántónak feltörték, de utána dézsmát nem adnak. Az 1748. évi összeírás utal rá, hogy a szétszórt rétföldeket a magasabb helyeken a jobbágyok szántják: „sed haec quoque posteriore foenilia interdum subarantur per subditos, in locis praesertim elevatioribus ubi exundationis aquarum nocere non possunt." OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 21.

[13] Zichy Imre 1746-ban bekövetkezett halála után feltehetőleg az 1748. évi összeírás ez osztály céljára készült.

oly csálárdak voltak, mind az ketten pedigh egész hélessegh, hogy soha igássan nem szolgálták, Moritz Istvánt tehát méltán mondhattam gász embernek, mivel mind ezek előttem forogtak, de beszek eö nagyon böcsületembe gaszolt, s alaszátossaggal követem mind ezekrül Kegyelmes Uramat, á kik fognak jönni, ugy mind huntzfutnak mondott, gász embernek, semmire válo gazdának, semmit sem tudok az gazdasághosz, pertu, az utan ezekre mentem bé az szobában, fogtam az palczat, s megh mutattam nékie, hogy nem kérem eszekre az gász embert, elöbb lehetett volna eö tiszt nálomnál az Castélyban, kiáltotta torok tátva, kurvászta szülo annyámat, ki is jelen nem volt, jámbor asszony, nem külömben felesegemet szajha lélek kurvának kiáltotta, kit is böcsületes asszonynak tartok, nem külömben, Isten nyugosza eörögh életben, az annyat mocskolta szájával, és azt mondotta magamnak, há mástan botom volna, tehát soha nem enném több kenyeret, mingyárt agyon verne, ugyan egesz utczakon ezen csunya beszédekkel ment és szitkoszodasokkál. Már mást csák azt várom, hogy az deszmában válamely fogyatkoszass nem leszen é, ha pedigh lészen, tehát Moritz Istvánt kötöszve Pálotáro[14] le küldetem, mást pedigh megh döbbenvén, ha igászan is meg fogja mondáni, tehát meghis állásszátossághál kérem kegyelmes uram Excellentiáját, hogy ezen le irt embert meg köll igászittani, ne talántan mégh az után nagyobb practicumokat vennének s bátorsághokat csinnyajon magoknak. Az Sz. Miklosÿ dészmának allapottya, hállom az Gráfli Istványtul[15] is, ez előtt á mint folt, ellégh roszul volt, á mint deszma előtt vüttek bé magok szüksegekre, volt is, nem is föll irva, csák fele hármádában mondották bé. Azért joll lehet, hogy szegény legeny vágyok, de böcsületem szeretem mindenek fölött, ugy az feleségemnek és édes annyámnak, ki is 22 esztendöss öszvegh aszszony. Aszért továbbis instálok, s kérem allászátossággal kegyelmes urámat Excellentiáját, mind igáz böcsületes kasznárjának tártom is magámat, azért böcsületemnek satisfactioját is ohájtom.

leg kissebbik alászátos szolgájo
Ugrovich János L. Sz. Miklosÿ kasznárja.

Excellentiajának
Kegyelmes Uram Nagysághos Uramnak
Sig. L. Sz. Mikloss die 1ma Augusti 1756[16]

A levél címzettje gróf Zichy János, a szentmiklósi uradalom birtokosa. A Moson megyében fekvő uradalomhoz a XVIII. században három falu tartozott: Lébényszentmiklós, Mecsér és Lébény. Tulajdonosa a Zichy család volt. A Zichy Károly halála után, 1742-ben tett családi osztály Lébényszentmiklós háromnegyedét Zichy Miklósnak juttatta, a fennmaradó egynegyed Zichy Imréé lett. Zichy Imre 1746-ban meghalt, s az ő quartalisán osztozott egyenlő arányban Zichy János és testvére, István.[17]

1748-ban részletes összeírás készült az uradalomról, ennek segítségével képet adhatunk róla. Lébényszentmiklóson kastély és majorság állott. A majorhoz istálló, karám, szérű, csűr, borpince és juhhodály tartozott. A földesurak a jobbágyok robotjával 5 teleknyi szántóföldet műveltettek a maguk számára (a jobbágyok és zsellérek kezén 48 telek volt). A majorsághoz rétek és szőlők is tartoztak. Lébényben major nem volt, de az allódium számára a jobbágyok szántottak valamennyi földet és szénát is kaszáltak. Mecséren viszont nem volt allodiális föld.[18]

[14] Várpalota (Veszprém megye): a Zichy-birtokok központi igazgatása és Zichy János udvartartása is Várpalotán volt.

[15] *Gráffi István* szentmiklósi ispán.

[16] A borítékon a címzés a következő: Excellentissimo ac Illustrissimo Domino Domino e Comitibus Joanni Zichy de Vasonkeö Perpetuo in Palota et Adon, nec non Sacrae Caesareae Majestatis actuali intimo consiliario, domino domino mihi gratissimo.

[17] Az 1748. évi összeírás. OL P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21. Ezenkívül *A Zichy család levéltára*, 1963.

[18] Az 1748. évi összeírás részletesen leírja a majorság épületeit, a földesúr által használt földek kiterjedését azonban üresen hagyja (pl. dominium in territorio hujus possessionis habet foenilia falcatorum n° . . .), ezért nem tudjuk azok nagyságát. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21. A későbbi, de datálatlan felmérés szerint az urasági szántók kiterjedése 464,5 pozsonyi mérő (174 kh), az összes szántó 12,5%-a, a réteké 445,5 p. m. (167 kh), az összes rét 10,7%-a. Lébényben az allódium a szántók 2%-át, a réteknek pedig 7%-át foglalja el. Mecsérben ekkor sincs majorsági föld. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 72. Remonstratio capacitas territorÿ Szent Miklosiensis.

Az uradalmat tiszttartó irányította. 1734 és 1758 között ezt a tisztet Szenczy András töltötte be, aki saját szavai szerint ifjúságától fogva 55 esztendőkig szolgálta a Zichy családot.[19] Az uradalom másik vezető tisztje a fiskális volt, az ő feladata elsősorban a földesúri bíráskodás ellátása, úriszék tartása, peres ügyek vitele lehetett. Mellettük a kasznár intézte a gabonatermeléssel és eladással kapcsolatos ügyeket, a vincellér pedig a szőlőkkel és borokkal foglalkozott. A szolgarendű alkalmazottak élén az ispán állt, melletle a konvenciós táblákban az állattenyésztésben dolgozó szolgák (juhász, gulyás sajtos), csőszök, vadászok és kertész szerepel.[20]

Ugrovich János 1755-ben került Szentmiklósra kasznárnak.[21] Személyéről csak annyit tudunk, amennyit levelében magáról elárul: anyja 22 éve özvegyasszony, Győrött háza van, s ő maga is ebből a házból költözött át az urasági kastélyba. Valószínűleg polgári származású, s anyanyelve nem magyar, hanem német lehetett (az utóbbiról tanúskodnak magánhangzói mellett jellegzetes b—p és d—t hangtévesztései).[22]

Kasznárként az volt a feladata, hogy felügyeljen a gabonatermelésre, számba vegye a majorsági termést és a kilencedként begyűlt gabonát, próbacséplést végeztessen, majd a cséplést követően a szemes terményt átvegye. Ő szervezte meg a konvenciók és az urasági szükségleten felül megmaradt gabona eladását, alkalmanként maga is elkísérte Bécsbe vagy más piacra a robotosok szekereit. Minderről, a bevett és kiadott gabonáról részletes számadással tartozott.[23]

Levele tanúsága szerint Ugrovich ambiciózusan látta el feladatát. Urának érdekeit szem előtt tartva szabályozta az aratás rendjét, felügyelt a faluban dolgozó aratókra, rendet akart teremteni a robot és dézsma körül is. Megítélése szerint a parasztok csalárdak a robotban, s a dézsma ügye is rosszul áll.

Számadásai az 1755 és 1760 közötti évekről maradtak fenn. A palotai központi birtokigazgatás, amely 1758-ban felülvizsgálta azokat, számos hibát talált bennük,[24] talán ez is hozzájárult ahhoz, hogy 1759-ben át kellett adnia a kulcsokat az új tiszttartónak. Billik András 1758-ban került tiszttartónak Szentmiklósra, s hamar összeütközésbe került a kasznárral. 1760 után már a gabonáról is ő készít számadást. Ugrovich sorsát nem ismerjük.[25]

1756 nyarán azonban nem feljebbvalójával, hanem egy tehetős jobbággyal került összeütközésbe. A kiváltó ok a kasznár utasítása volt, amelyik megtiltotta, hogy a jobbágyok az árpát kaszával vágják le. A levélből azonban kiviláglik, hogy az ellentét Ugrovich kasznár és Móritz István jobbágy között valamivel korábbi és mélyebb.

[19] Számadásai szerint az uradalmat 1734-ben vette át Ausperger Páltól. Vö. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. nº 2. (szentmiklósi számadások). 1758-ban az uradalmat Zichy Ferenc győri püspök vette át, s ekkor Szenczy helyére Billik András került. Szenczy nyugdíjként továbbra is megkapta konvencióját. 1760. július 14-én Lébényből kelt levele OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 83.

[20] 1758-ban a *Tabella conventionum* a következőket tartalmazza: provisor (tiszttartó), fiscalis, frumentarius (kasznár), venator phasianeti (fáczányos jáger, vadász), spanus (ispán), villicus (majoros), pastor gregis (juhász), vinicola (vincellér), hajdo (hajdú). A tabellán kívül konvenciót kap még a szentmiklósi vadász, a gulyás, kertészlegény és a sajtos. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 36 és nº 32.

[21] Ugrovich első számadása 1755—56-ra vonatkozik, ebben még egyes eladásoknál hivatkozik elődjére. 1760. július 18-án lemondása miatt készíti el utolsó számadását. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. nº 3.

[22] A levél ejtési-helyesírási sajátosságai erősen jellegzetesek: az a helyett á, d—t, g—k, b—p tévesztések.

[23] A kasznár — levélben említett — instrukciója nem maradt fenn. Feladatait az elszámolások és a felülvizsgálatuk során tett ellenvetések alapján fogalmaztuk meg. Ezek mind a számadásanyagban maradtak fenn. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. nº 3.

[24] Reflexiók és Difficultások Nemzetes Ugrovich János Leben Sz. Miklósi kasznárnak számadásai iránt pro Anno 1759 és quoad rationes Anni 1760. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. nº 3. Ugyanott találhatók Ugrovich János replikái.

[25] Ugrovich János más fennmaradt leveleiből kitűnik, hogy a számadásokban jelentkező elszámolási hibák miatt romlott meg körülötte a légkör, ekkor említi, hogy „Billik Andras tisztarto uram nékem jó ákárom soha nem volt", sőt mindenáron meg akart szabadulni a kasznártól. 1759 november 9-i levél OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 32.

Móritz István a levél szerint gazdag ember, aki több száz kereszt gabonával, népes családdal (három felnőtt fiú munkaerejével) rendelkezik. Rátarti ember, aki minden eszközzel igyekszik kibújni a terhek (főleg a robot) alól: amikor Bécsbe küldik szekérrel, erősen morgolódik, egész telkes jobbágy létére sem végez marhás robotot, munkára pedig igen gyenge munkaerőt küld. (A földesúri követelésekkel szembeni paraszti védekezést a kasznár csalásnak tartja, és emiatt nevezi Móritz Istvánt gazembernek.) Móritz alakjában az uradalom gazdag jobbágyainak egyik típusát vélhetjük felismerni.

Szentmiklós népességét a XVIII. század közepén 500—600 lélekre becsülhetjük. Lakói szabad költözési joggal bíró jobbágyok. 1748-ban az összeírás 115 jobbágyot és zsellért sorol fel. A 42 jobbágy közül 30 egész telken gazdálkodik, 12 pedig fél helyen. A zsellérek közül 12 házzal és szántóföldde is rendelkezik, tehát valójában kisebb jobbágygazdasággal bír. Mellettük 41 házas és 18 házatlan zsellér is él a faluban. A nagylétszámú zsellérség sem volt szegény, többségük lovat tartott, s feltehetőleg fuvarozásból pénzelt, szőleje volt, és majd mindegyik tehenet is tartott.

Egy egész telekhez 45 pozsonyi mérő (17 kh) őszi és tavaszi vetés, 14—16 kaszáló rét tartozott. Főleg búzát és rozsot (valamint a kettő keverékét, kétszeres vagy abajdóc búzát) termeltek. Fejlett állattartást folytattak, egy egész telkes gazda általában 3—4 lovat, 6 ökröt, 2—4 tehenet, 4—6 sertést tartott.

1748-ban Móritz István egyike az egytelkes jobbágyoknak. 45 pozsonyi mérő szántóját két pozsonyi mérő irtásföld egészíti ki, 14 kaszás rétjének egy részét is szántóként hasznosította. Állatállománya igen nagy, bár nem a legnagyobb a faluban (5 ló, 6 ökör, 4 tehén, 2 tinó, 1 üsző, 2 borjú, 2 sertés). 6 kapás szőlő is tartozik a gazdasághoz.[26]

1754-ben a Zichy János és István kezén levő negyedrészről készült összeírás. Eszerint Móritz István hat év alatt jelentősen megnövelte gazdaságát. Saját egész telke mellett János fiának is van egy fél helye, amely „applicáltatik" az apa gazdaságához. A másfél teleknyi osztatlan birtokhoz már 8 ökör, 4 ló és 6 fejőstehén tartozik.[27] A kasznár szerint két házas fia él vele a „házánál", s ezen kívül egy harmadik „emberni" fia is van.

A Móritzok feltehetőleg a falu azon lakosai közé tartoznak, akikről az 1748. évi összeírás azt mondja, századok óta itt élnek őseik.[28] 1720-ban a kilencedjegyzékben két Móritz István is szerepel, feltehetőleg apa és fia (erre utal az ifjabb jelző a második nevénél). 1723-ban és 1724-ben már csak az Ifjú (vagy Kis) Móritz István fizet kilencedet. Ekkoriban 382, illetve 287 kereszt búzáját és rozsát dézsmálták el, 1756-ban csak búzája 522 kereszttel termett.[29]

Móritz István tehát harminc év alatt erősen növelni tudta gazdaságát, még földszerzésre is volt lehetősége, ebben bizonyára része volt a családi munkaerő gyarapodásának a fiúk felnövekedésével. Bizton állíthatjuk, hogy 1756-ban a falu legelső gazdái közé tartozhatott. A nagy gazdaság az öreg Móritz halálával valószínűleg felosztódott a három fiú között, de más családok esetében sem zárhatunk ki hasonló, ciklikusan jelentkező koncentrálódást. A XVIII. század közepén a szentmiklósi uradalomban a paraszti gazdagodás és felhalmozás lehetősége még adott volt: a közeli piacok (Mosony és Nezsider, vagy akár Győr, Sopron, sőt Bécs is) rendszeres árutermelést tettek lehetővé, a majorság nem támasztott nagy versenyt. A viszonylag differenciált falusi társadalmi szerkezet csúcsán, felső részén helyezkedhettek el a Móritz István féle jobbágyok. A levélben többször említegetett Takács István is közéjük tartozhatott.

A gazdagsághoz öntudat is járult. Móritz István a kasznárral szemben is tartotta magát valakinek. A levél hangsúlyozottan említi, hogy korábban magát az uraság tisztének tartotta, illetve azt kiabálta, ő is lehetne az uraság tisztje. Ugrovichot semmirevaló gazdának tartotta, aki nem ért a gazdasághoz. Fia is kimutatta, hogy a kasznár nem parancsol neki (költözködéskor egy óra hosszat elmaradt, őrizetlen hagyva a rakott

[26] OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21. A jobbágyok szántóinak nagyságát az összeírás ellentmondásosan adja meg. A név szerinti kimutatásnál 45 p. m., a leíró részben pedig azt mondja, hogy 1 telekhez 16 hold szántó tartozik, s egy hold 4 pozsonyi mérő magot fogad be. Eszerint 64 p. m. lenne a teljes terület. 1754-ben a részösszeírás 19 holdat tüntet fel. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 25.

[27] OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 55. n° 25.

[28] „Licet nonnuli coloni, eorumque praedecessores jam ultra saeculum hic fixam residentiam habuerint." OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21. A Mórocz Balázs név előjön egy 1628-ból fennmaradt dézsmajegyzéken, zsellérként. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21.

[29] A kilencedről készült jegyzékek a fenti évekből a számadások mellékleteiként maradtak fenn. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229. n° 1.

szekeret). A levél tanúsága szerint Móritz István tudatában volt gazdagságának, társadalmi súlyának, s azt fel is használta arra, hogy kedvezményes helyet vívjon ki magának.

Vele szemben a kasznárt éppen az emberi és társadalmi bizonytalanság jellemzi. Társadalmi helyzete sok szempontból köztes állapot volt: származását tekintve is paraszt és úr között lehetett, alacsony rangú tisztviselőként is a paraszti származású szolgálók és az uradalom vezető tisztviselői között helyezkedett el. Ebből fakad talán, hogy hol feljebbvalójára hivatkozik (a levél elején kiadott utasítását azzal támasztja alá, hogy a tiszttartó is tilalom alatt arattatja az árpát), hol pedig a falut (faluközösséget) képviselő bíróra vagy esküdtekre (az árpa termés minősítésénél megjegyzi, hogy a bíró és esküdtek is látták). De ez a bizonytalanság (amit valószínűleg személyisége is felerősít) szülte az egész levelet, s annak számunkra szokatlan hangnemét. Az uradalmat képviselő kasznár szinte védekezni kényszerül a jobbággyal való konfliktusában: jóllehet levele végén becsülete „satisfactióját" kívánja, mégis egyetlen lehetősége és reménysége, hogy dézsmacsaláson csípheti haragosát, és akkor a palotai tömlöcbe küldheti, ahol az uraság „megigazíthatja" a nyakas embert.

Szinte mosolygunk azon az igyekezeten, ahogy a szóváltás során elhangzott becsmérlő szavak alól tisztázni kívánja magát és családját, s megvédi családja nőtagjainak becsületét: „kurvázta szülőanyámat, ki is jelen nem volt, jámbor asszony, nem különben feleségemet szajha lélek kurvának kiáltotta ki, kit is becsületes asszonynak tartok." Azt is hosszasan bizonyítja, hogy ő viszont méltán nevezte gazembernek Móritz Istvánt. A tehetős jobbággyal szemben saját magát szegény legénynek nevezi, akinek a becsülete igen fontos kincs.

Talán kicsit merészen fogalmaztuk meg a levél olvasásakor keletkezett benyomásainkat és gondolatainkat, a kasznár és a jobbágy személyes összeütközését tágabb összefüggésbe igyekeztünk helyezni. Mindezzel csak azt kívántuk megmutatni, hogy a tömeges források kvantitatív feldolgozása mellett nem haszontalan kisebb, adalékszerű források mélyebb elemzése sem.

A közölt levél emellett fontos adatokkal szolgál az aratás rendjéről is. A jobbágyok — „régi hamis practicumi szokások szerint" — az árpát kaszával vágták le és petrencébe rakták. Ezt tilalmazta pénzbüntetés mellett a kasznár, s a jobbágyokat az árpa aratására kötelezte. Kivételt csak ott engedett, ahol az árpa szárának alacsonysága igen megnehezítette a kévébe kötést. A dézsmálás megkönnyítése érdekében azonban csak egy-egy tábla felének kaszálását engedélyezte, így a másik felének keresztjeiből a kilencedet — kétszeresen véve — kiszedhette.

Az aratás és kaszálás — ahogy ezt a néprajzi irodalom tisztázta — a XVI—XVII. században a gabona levágásának és összehordásának két eltérő módját jelentette. Az aratók az életet sarlóval vágták le, azt kévébe kötötték, és a kévéket keresztekbe hordták össze. Kaszáláskor a gabonát rendre vágták, villával vagy gereblyével gyűjtötték fel és boglyákba (vontatókba) rakták.[30] A kasznár leveléből egyértelmű, hogy a kaszálás terminus technicus itt is magában foglalja a kasza használata mellett a kötetlen kezelést is. Ezzel szemben az aratásnál, ahol kévék és keresztek szerepelnek, a sarló használatát kell feltételeznünk. A XVIII. század közepén tehát Lébényszentmiklóson egymás mellett élt a sarlós aratás és a kötetlen-kaszás aratás, azaz az aratás és takarás.

Az árpa kaszával való levágásáról és kötetlen kezeléséről, boglyába, petrencébe való összerakásáról a XVIII. század első felének összeírásai is hírt adnak. A szentmiklósi uradalomnak egy XVIII. század eleji összeírása mindhárom falunál azonos módon rögzíti: a földesuraság a kilencedet természetben szedi, de mivel a jobbágyok az árpát kaszálják, az árpaföldek esetében minden hold után egy köböl szemet szolgáltatnak.[31] Ezt a gyakorlatot tükrözik az 1720-ból, 1723-ból és 1724-ből fennmaradt kilencedjegyzékek. Az árpát általában holdszám írják össze, a bevételt pedig köbölszám. De mind az árpánál, mind pedig a zabnál megtalálható az aratott árpa, zab és a kaszált árpa, zab megkülönböztetése. Árpa esetében a rend a kaszálás és az aratás a rendkívüli, zabnál az aratás a gyakoribb és a kaszálás a kivétel.[32]

[30] Az aratási munkaeljárások magyar megnevezéseinek időbeli és földrajzi különbözőségét, azok összefüggését a munkafolyamatok változásával tisztázta Tálasi István 1957; történeti adatokat hoz a XVI—XVII. századra Balogh István 1957.

[31] „Decimam percipit in natura Venerabile Capitulum Jaurinense, nonam vero Dominium . . . Pro hordeo vero quod falcatur, á singulo jugere nonae loco cubulus hordei in granis cedit . . ." OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 78.

[32] Vö. 28. jegyzet.

1748-ban az összeírás szerint már nem él az árpaföldek utáni átalányfizetés. Lébényszentmiklóson azonban a kilencedként beszedett gabona szokásos évi mennyiségét feltüntetve az összeíró a búza-, rozs-, zabkeresztek mellett az árpa mennyiségét boglyában (cumulus) adja meg. A másik két falu esetében már az árpát is keresztszám szerint dézsmálták.[33] 1754-ben a kasznár által a szalmás gabonatermésről készített kimutatás az árpánál és zabnál keresztek mellett petrencéket is feltüntet. Lébényszentmiklóson az árpadézsmában az uradalom 74 kereszt mellett mindössze egyetlen petrence árpát vett számba, de a mecséri kilencedben 42 kereszt mellett 24,5 petrence árpát szállítottak be a majorba. (Ez utóbbi községben a zabtermés egy részét is petrencében dézsmálták.) 1755-ben azonban ugyanezen kimutatásban már egyetlen petrencét sem találunk. Láttuk, 1756-ban a kasznár tilalma miatt hasonló helyzet keletkezett.[34]

Adataink tehát azt mutatják, hogy a XVIII. század első harmadában az uradalom területén általános volt az árpa kaszálása és kötetlen kezelése. Ez időnként a zab betakarításánál is előfordult. A történeti néprajz és az agrártörténet a XVI—XVIII. századból az ország legkülönbözőbb területeiről gyűjtött össze adatokat a sarlós aratás és a kötetlen-kaszás aratás egymás mellett éléséről.

A kasza aratóeszközként a XV—XVI. században terjedt el egy időben Északnyugat-Európában (Németalföld, Anglia, Észak-Németország) és Kelet-Közép-Európában (Lengyelország, Csehország, Magyarország). Magyarországon a kaszálás mint aratási módszer a XV. században már ismertnek feltételezhető, a XVI. században pedig széles körben elterjedt az Alföldön és annak peremvidékein. E területeken a kasza használata általában a kötetlen-kaszás aratási formát jelentette. Tálasi István a következő okokat veszi számba elterjedésénél: „biológiai szempontból alkalmasnak találják a tavasziak alkatához, a megcsökött vagy gazos gabona viszonylagos megmentésére, háborús időkben vagy későbbi konjunktúrák idején a szemnyerés gyors biztosítására; dézsmáláskor a terményjárandóság kielégítésére a jobbágynak előnyös volt a viszonylag olcsóbb pénzbeli megváltás lehetősége, ezért kedvetlenek a birtokosok s kívánják — ha eltiltani nem is sikerül — a természetbeni, szemben való lerovást."[35]

A kötetlen-kaszás aratási móddal először a tavasziak esetében éltek, a Nagyalföldön azonban korán szinte kizárólagossá vált mindenfajta gabonánál. Más területeken azonban fennmaradt a vegyes rendszer, ahol az őszieket sarlóval aratják és kévébe kötik, a tavasziakat pedig kaszával levágják és boglyába, vontatóba rakják. Az agrártörténetírás ez utóbbit a XVIII. századi Dunántúlon általános formának tekinti.[36] A Nyugat-Dunántúlról mind ez ideig nem voltak rá adataink a XVIII. század elejéről. A szomszédos osztrák vidékeken sem élt még ekkor ez a gyakorlat. A lébényszentmiklósi uradalomban 1720-tól adatszerűen igazolható az árpa kaszával való aratása, s az a század első felében Moson megye más területein is ismert volt.[37]

Az aratás-takarás kettősségéhez a levél tanúsága szerint eltérő munkaszervezet is tartozott: az aratást más faluból fogadott aratók végezték részért, a kaszálást pedig maga a gazda.[38] Az árpa levágásának módja tehát csak részben volt technológiai kérdés. Termelékenyebb volta mellett a lazábban ellenőrizhető dézsmálási módok, munkaszervezeti könnyebbségek is magyarázzák, hogy a jobbágyok ragaszkodtak hozzá.

[33] OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 21.

[34] 1754 augusztus 14. Szent Miklosi Dominiumban proveniált majorság és kilenczed gabonának specificatioja. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 26. 1755. Mindenféle majorság és kilenczed gabonának specificatiója. U. O. Fasc. 229 et A. nº 3 (az 1755 szeptember 1—december 30-i közti időszakról készült számadás melléklete). 1756-ban nem készült ilyen tábla, ahogy ezt a számadások felülvizsgálatánál meg is jegyzik.

[35] Tálasi István 1978. 243., az elterjedésre az egész tanulmány. A kötetlen kezelés elterjedését összefüggésében elemzi Hoffmann Tamás 1963. 89—122.

[36] Wellmann Imre 1933. 137.

[37] 1754-ben az oroszvári Zichy uradalomban az árpa esetében a teljes majorsági termés és dézsma „Boglyácskában" volt megadva, a zab pedig részben keresztekben, részben petrencében. 1754 augusztus 14. Oroszvári és Szent Miklosi dominiumban proveniált majorság, kilenczed és dézsma mindenféle gabonának specificatioja. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. nº 26.

[38] A kétféle aratás és a munkaszervezet összefüggésére más szempontból rámutatott Tálasi István 1957.

A gabona learatásában megnyilvánuló kettősség természetesen a szemnyerés módját is befolyásolja. (E vonatkozásban csak a majorságról van adatunk.) 1748-ban az allódium leírásakor a csűr (horreum) mellett ott van a szérű (trituratoria area) is.[39] Az uradalmi elszámolásokban külön szerepel a cséplőktől bevett búza, rozs és a nyomtatók által beszállított árpa, zab. Külön értékesíti a kasznár a kisebb értékű nyomtatott szalmát és a jobb áron eladható csépelt szalmát.[40] Az uradalom tehát párhuzamosan csépeltette és nyomtattatta a gabonát: a búzát, a kétszerest, a rozsot, vagyis a kenyérgabonát csépelték, az árpát és a zabot pedig nyomtatták.

Az aratás rendjét a faluközösség és az uradalom együtt szabályozta. A levélből kitűnően a kasznár — a földesúr képviselője — beleszólt az aratás módjába, ellenőrizte az aratókat, szabályozta munkájukat, kötelességeiket és jogaikat, de mellette mindig ott vannak a faluközösség képviselői is, a bíró vagy az esküdtek. Szerepük azonban alárendelt.[41] A határ (az árpavetések) szemléjénél a kasznár mellett ott találjuk a bírót és az esküdteket. A bíró megtilthatta az aratóknak, hogy kivigyék a faluból megkeresett gabonarészüket, amíg — feltehetőleg szokásjogi — szerződésüknek eleget nem tettek, s az összes gabonát le nem aratták; a kasznár ezt a tilalmat feloldhatta (másfajta szokásjogra hivatkozva — az eltagadott gabonát nem kötelesek megaratni). A bíró a kasznár utasítását nem bírálhatta felül (nem adott parancsot, mert már értesült a kasznár ellenkező döntéséről). Az adott esetben az uradalom — egyes jobbágyok ellenállása ellenére — megszüntette az árpa kaszálását és boglyába rakását. Mi indokolta eljárását?

Feltehetően részben az, hogy a megváltozott századközepi körülmények között az uradalom igyekezett fokozni a jobbágyszolgáltatásokat és növelni a majorsági termelést. (Ez utóbbi Szentmiklóson 1758 után válik erőteljessé, amikor Zichy Ferenc győri püspök veszi át a majorságot.) Az árpaföldek utáni átalányfizetés, majd a boglyaszám szerinti dézsmálás nehezítette a kilenced pontos beszedését.[42] Az 1740-es évektől a háborús konjunktúra megnövelhette az árpa termelését és a termelés külterjességét, erre utalhat a kasznár is levelében: „az jó termő tiszta búza földeket nagyon elkezdették már rontani tavaszival."

Az uradalom mindenesetre elérte célját, az árpaboglyák eltűntek a földekről, a későbbiekben már csak gyenge termés esetén kaszálják az árpát vagy a zabot, sőt néha a konkolyos búzát is.[43] A megye más területein azonban a kevert gyakorlat még 1816-ban is fennállt. Ebben az évben a szolgabírák által az aratásról felküldött jelentés szerint a tanulmányi alap lébényi birtokán a teljes árpatermés 426 cumulus, ezen kívül Rajka, Oroszvár, Köpcsény határában is árpaboglyákat találunk.[44]

[39] „In circuitu hujus allodÿ, datur et tertia, quae est trituratoria area, rectanculis, et horreo instructo, quo fruges convehi, et asservari solent, in qua horrei tectum scandilis, sed nimis ruinosis opertum visitur." OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 21.

[40] Ugrovich János kasznár számadása az 1755—56. évről Zichy János részére. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. n° 3. „Praedecessorum idejben ell adtam az mecheri biro László Joseph nyomtatott szalmát 5 öllyet — öllyet á f. 1 xr 15 . . . Item cséplet szalmat 3 öllyet á f. 1 x 30 . . .

[41] Legújabban összefoglalóan foglalkozik a faluközösséggel Wellmann Imre 1980.

[42] Már a XVI. században a kaszálást, mint a dézsmálás körüli csalások egyikét említik a dézsmások utasításaiban. Balogh István 1957.

[43] Az 1760—61. évi kimutatásokban már csak keresztek szerepelnek a dézsma gabonánál is. 1760. évi OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 56. n° 43, az 1761. évi uo. n° 47. Az alkalmankénti kaszálásra: pl. az 1758. évi számadásban találunk „konkolyos kaszált buzát" a majorsági termésben. OL, P 707 Zichy cs. lt. Fasc. 229 et A. n° 3. 1758. A gabonának perceptioja az nyomtatoknak és cséplőknek részeken kívül. — Hoffmann Tamás 1963. 114. lapon levő térképe Győr, Sopron és Komárom megye területén tüntet fel egy-egy XX. századi adatot jégverte, silány minőségű gabona kötetlen kezeléséről.

[44] OL, Helytartótanácsi lt. C 51 Departamentum politiae in genere et civitatum, 1816 fons n° 4, pozicio 413. Moson megye jelentése, 1816 augusztus 3.

IRODALOM

BALOGH István
1957 *A gabona betakarítása a XVI—XVII. században.* Ethnographia LXVIII. 270—291.
GYÖRFFY István
1928 *Takarás és nyomtatás az Alföldön.* Néprajzi Értesítő 1—46.
HOFFMANN Tamás
1963 *A gabonaneműek nyomtatása a magyar parasztok gazdálkodásában.* Budapest.
TÁLASI István
1957 *A termelés és nyelv kapcsolata aratóműveleteinkben.* Ethnographia LXVIII. 217—251.
1978 *Az európai aratóműveletek néprajzi vizsgálatának főbb eredményei.* MTA Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei XXX. 309—343.
WELLMANN Imre
1933 *A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása.* Budapest
1980 *Közösségi rend és egyéni törekvések a 18. századi falu életében.* Történelmi Szemle 376—449.
Zichy család levéltára
1963 A Zichy család levéltára. Repertórium. Levéltári Leltárak 22. Budapest

Gyula Benda

ERNTEN VON GERSTE MIT SICHEL UND SENSE UM DIE MITTE DES 18. JAHRHUNDERTS IN LÉBÉNYSZENTMIKLÓS

(Auszug)

An Hand eines ausführlichen archivalischen Dokumentes untersucht der Verfasser teils das Verhältnis zwischen herrschaftlicher Gutsverwaltung und wohlhabenden Fronbauern, teils technische Varianten der Ernten.

Lébényszentmiklós liegt im Komitate Moson in Westungarn und war um die Mitte des 18. Jahrhunderts Mittelpunkt einer aus drei Dörfern bestehenden kleineren Herrschaft der gräflichen Familie Zichy. Die Studie veröffentlicht den Brief aus dem Jahre 1756, in dem der Meier über einen Konflikt mit einem wohlhabenden Fronbauern des Dorfes berichtet. Der Meier hatte den Bauern verboten, die Gerste mit der Sense zu ernten und sie ohne sie in Garben zu binden abzulegen, wie es früher üblich war und verpflichtete sie, mit der Sichel zu ernten und die Gerste in Garben zu binden. Ein Fronbauer auf einem ganzen Grundstück weigerte sich, dieses Verbot hinzunehmen, schmähte den Meier und vergriff sich an ihm. Der Brief gibt uns einen Einblick in die Vermögenslage und materielle Unabhängigkeit eines mit seinen drei erwachsenen Söhnen gemeinsam wirtschaftenden, wohlhabenden Fronbauern und in sein auch dem Meier gegenüber zur Schau getragenes Selbstbewußtsein. Der Brief weist auch nach, daß die Bauern des Dorfes die Gerste mit der Sichel schnitten, (wie aus dem Zehntenverzeichnis hervorgeht, seit 1720 allgemein) ja manchmal wurde auch der Hafer so geschnitten. Das Schneiden des Getreides mit der Sense war in Ungarn seit dem 14.—15. Jahrhundert bekannt und im 16. Jahrhundert in einigen Gegenden der Großen Ungarischen Tiefebene ausschließlich angewendet. Gegen Ende des 18. Jahrhunderts wurde das Herbstgetreide in der westlichen Hälfte des Landes mit der Sichel, das Frühjahrsgetreide mit der Sense geschnitten, vom Beginn des Jahrhunderts aber waren keine Angaben über das Schneiden mit der Sense bekannt. In Lébényszentmiklós behielt im übrigen die Herrschaft die Oberhand und in den folgenden Jahren wurde auch die Gerste mit der Sichel geschnitten. Dieser Konflikt zeigt die Interessenverschiedenheiten zwischen Dorfgemeinde und Herrschaft bei der Wahl der Erntetechnik. Die Herrschaft bestand auf dem Binden von Garben, um den Zehnten genauer bestimmen und Körnerverluste reduzieren zu können, dem Fronbauer war es vorteilhafter, mit der Sense zu schneiden, weil er dies mit seinen Familienmitgliedern vornehmen konnte, während er bei Gebrauch der Sichel Lohnarbeiter anstellen mußte.

Viga Gyula

Szamártartás Magyarországon

A szamár az egyetlen nagytestű emlősállat, amelyből Afrika népei neveltek háziállatot. Afrika és Ázsia népeinél játszott szerepéről az antikvitástól kezdve sok adat tanúskodik. Fontos málhás állata volt a szamár az ókori hadseregeknek, s az i. e. 3. évezredtől gyakran szerepel különféle ábrázolásokon mezőgazdasági munkák (aratás, hordás, nyomtatás) közben.[1] Jelentős szerepet játszott az ókori Görögországban és Rómában: kistermelők, kertészek, molnárok háziállata volt. Malomkövet forgatott, öntözéshez vizet emelt ki forgatható szerkezetek segítségével. A középkori Európában általános volt a használata ipari üzemekben és bányákban.[2]

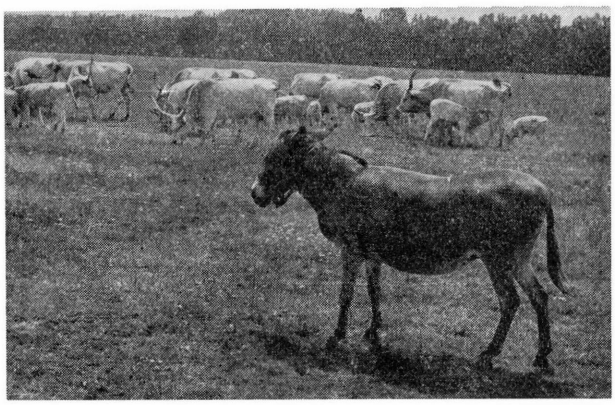

1. kép. Szamár a bugaci szürkegulyában (ez és a többi kép a szerző felvétele)

Az európai néprajzi irodalom — különösen a pásztorkodás kapcsán — gyakran tesz említést a szamárról. A Balkánon a pásztorok fontos háziállata, gyakran a nyáj vezérállata, s teherhordó a völgyi települések és a pásztorszállások között.[3] A pásztorok málhás állata a kárpáti pásztorkodásban is, mely átalvetőkben vagy bőrtömlőkben szállítja a tejtermékeket.[4] Szlovén területeken csak a tengerparton volt jelentősége, az alpi régióban kevésbé.[5] Az Ibériai-félszigeten a száraz területeken, s ahol a kisparcella uralkodó, ott a ló szerepét a szamár veszi át.[6] Nyugat-Európa nagyvárosaihoz régen hozzátartozott a szamár, mely kordékba fogva hordta a nagyvárosi árucsarnokokba az élelmet.[7]

A magyar néprajzi szakirodalom a szamarat ugyancsak a pásztorok teherhordó állataként tartja számon elsősorban.[8] Ebből eredően főleg az alföldi területek állattartásának kísérőjeként ismerik a szamarat, egyéb irányú hasznosítását csupán az említés szintjén érintik.[9] Jelen tanulmány elsősorban adalékokkal szolgál a magyarországi szamártartás megismeréséhez, néprajzi vonatkozásainak feltárásához.

[1] Matolcsi János 1975. 188.; Nicolaisen, Johannes 1969. 175—176.; Henninger, Joseph 1969. 45. skk.

[2] Bökönyi Sándor 1974. 304.; Matolcsi János 1975. 189.

[3] Marinov, Vasil 1961. 171.; Marinov, Vasil 1969. 364, 367.

[4] K. Kovács László 1961. 354.; Vladuţiu, Ion 1961. 230.

[5] Novak, Vilko 1961. 660.

[6] Dias, Jorge 1969. 814.

[7] Y, 1868. 87.

[8] A teljesség igénye nélkül: Turi Mészáros István 1912. 141.; Szendrey Zsigmond 1937/a. 85.; Szabó Kálmán 1942. 16—18.; Hankó Béla 1954. 97.; Matolcsi János 1975. 189. stb.

[9] Kivételnek számít: Szilágyi Miklós 1964. 279—282.; Viga Gyula 1978—79.

A szamár a magyar állattartásban soha nem játszott igazán lényeges szerepet. A szamárállomány száma alacsony volt, tartása csak kísérője volt az állattartás meghatározó vonulatainak. A korábbi évszázadokból nem állnak rendelkezésünkre megbízható adatok, csupán szórványos híradások. Úgy tűnik, hogy az állat jelentősége a jelenleginél némileg nagyobb lehetett, bár meghatározó szerepet soha nem játszott.

A szamár — a római kor után — az Árpád-korban jelent meg ismét a Kárpát-medencében. Igázásra kevésbé használták, elsősorban kolostorok, kastélyok vízhordó állata volt.[10] A késői középkorban már a juhászathoz is hozzátartozott hátasállatként. Használták a szamarat zsákok hordására és taposómalmok hajtására, vízkiemelő szerkezetek működtetésére, különösen a várakban levő mély kutak esetén.[11] A sümegi várban például a XVI—XVII. században külön pásztort fogadtak a szamarak mellé, akinek évi fizetése egy szürke ruha, nadrág és dolmány morva posztóból, két gyolcs és vászon fehérnemű volt, lábbeliként pedig egy bocskor.[12] (Későbbi időkből csupán a Pest megyei Szokolyáról van egy adatunk, ami külön szamárcsordáról ad számot.[13]) A XVI—XVII. században a szamár a hadsereg fontos teherhordó állata volt. Ezért I. Ferdinánd például nagyobb számban hozatott be szamarakat Itáliából és Dalmáciából. Ezt a szerepét a hadseregben egészen századunk első harmadáig megtartotta.[14] Tartottak szamarat a földesúri majorságok is: a gyalui uradalomban 1648-ban 9 szamarat írtak össze.[15] Igen korán felbukkan a szamár a juhászattal kapcsolatos iratokban. Kecskemét — a város juhai mellé — 1665-ben egy szamarat vásárolt 5 tallérért és 20 denárért.[16] A juhászok szamártartására serkentőleg hathatott, hogy számukra tiltották a ló- és ösztvértartást.[17] Szabó Kálmán szerint kecskeméti iratok azt igazolják, hogy a juhnyájak mellett feleslegben is tartottak szamarakat. Kecskemét városa 1812-ben megtiltja a juhászok számára a szamártartást: „... a juhászok körül tapasztaltatván azon visszaélés is, hogy fejős juhászok szamarakat tartanának, mely valamint soha szokásban nem volt, úgy most nem csak szükségtelen, de károsnak is találtatott, ezért is az ebbéli visszaélés a fejős juhászoknál található akárki szamarának confiscáltatás terhe alatt a jövendőre tilalmaztatik".[18] 1828-ban meghatározza Kecskemét tanácsa a nyájak mellett tartható szamarak számát. Ebből az iratból egyértelműen kiderül a tiltás oka is. „Tapasztaltatván az, hogy a helyben történő lopásokat a juhászok cselekszik, arra pedig nékiek a felesleg való szamarak tartása nyújt alkalmatosságot. Ezek után a juhászok[nak] szamarat tartani tulajdonképpen szabad nem lészen, a gazdák pedig köteleztetnek arra, hogy Demetertől kezdve a juh falkák mellett felesleg számú szamarakat ne tartsanak, a legnagyobb falkánál 5-nél többet és azt is bélyegeikkel megjegyezve. Különben mindenféle billeg nélkül található, vagy felesleg számú szamarak a mezei biztos s pusztázó Hadnagyok által elvétetni és confiscáltatni fognak."[19] Ez az adat — a tartásmód mellett — a szamártartás nagyobb volumenére is utal.

Megtalálhatók voltak a szamarak az erdélyi vándorpásztorok transzhumáló nyájaiban is.[20] Kétségtelen, hogy a szamártartás a költözködő pásztorkodás egyik nyomjelzője a közép-európai térségben, függetlenül a vándorlás amplitúdójától.

Úgy tűnik, hogy a szamár mindig megvetett és lenézett állat lehetett. Erre utalnak Pethe Ferenc 1814-ben írott sorai: „Ez egy rest és otromba melódiájú, nagy fülű, cudar jószág, melyet mindazonáltal némely állapotban méltó tartani azért, mert igen állandó egészségű, a legalábbvaló takarmányon is megél, és terhet emel; néhol szántanak és boronálnak vele; a kolostorokban, nagyobb iskolákban gyakran látni; a juhászoknak vizet, eleséget hordó ingóbingó tárházok, melynek különösen csacsi nevet adnak."[21] Hunfalvy János, Gömör megye monográfusa a következőket jegyzi fel a szamártartásról: „A juhászatnak szerény attribútuma s tartásából nem sokkal több a haszon annál, hogy

[10] Bökönyi Sándor 1974. 304.; Matolcsi János 1975. 189.
[11] Bökönyi Sándor 1974. 304.
[12] Bodó Sándor szíves közlése
[13] Morvay Péter 1938. 283.
[14] Hankó Béla 1954. 97.; Gunst Péter 1970. 402.
[15] Makkai László 1954. 537.
[16] Szabó Kálmán 1942. 15.
[17] Szabó Kálmán 1942. 16.; Takács Lajos 1957. 347. skk.
[18] Szabó Kálmán 1942. 16—17.
[19] Szabó Kálmán 1942. 16.
[20] Földes László 1968. 235. skk.
[21] Idézi: Matolcsi János 1975. 189.

a juhász élelmet és almot hord rajta a nyájának s komájához szekerezik rajta, mulatság idején."[22] Korponay János, Abaúj monográfusa más haszonra is felhívja a figyelmet: „A szamár a mennyiben az emelkedett szőlők mívelése miatt, a szőlőtermesztő vidéken szükséges állat, azonkívül a juhászok teherhordásait is képezi . . .".[23]

A rendszeres statisztikák tükrében az elmúlt évszázad alatt a következők szerint változott a szamárállomány száma:[24]

Megye	1895	1911	1935	1942	1972
Baranya	201	225	135	255	216
Bács-Kiskun	814	442	169	209	459
Békés	490	327	392	423	267
Borsod-A-Z.	914	637	374	441	216
Csongrád	202	156	95	186	337
Fejér	1132	834	396	546	188
Győr-Sopron	308	269	152	188	30
Hajdú-Bihar	362	234	116	153	42
Heves	551	414	203	256	77
Komárom	388	386	166	246	136
Nógrád	766	590	299	344	139
Pest	621	486	198	302	432
Somogy	769	561	266	272	81
Szabolcs-Szatmár	281	188	100	124	36
Szolnok	524	358	145	275	147
Tolna	1112	674	333	491	250
Vas	274	208	119	189	41
Veszprém	1036	734	167	211	35
Zala	234	423	76	116	18
Összesen:	10 979	8 146	3 906	5 227	3 147

A szamár tartása az 1920-as évektől megszűnőben volt, csupán a II. világháború alatt kapott némi lendületet a lóállomány pusztulásának következményeként. A haszonvétel szempontjából is tanulságos az állomány területi megoszlásának vizsgálata. 1935-ben az egész állomány 49%-a a Dunántúlon, 29%-a az Alföldön, 22%-a jutott az északi hegyvidékre. Ugyanekkor az állomány 59,5%-a 100 holdon felüli birtokon volt (ebből 41,5% 1000 hold fölött), 33,5%-a 5 holdon aluli üzemek szolgálatában állt, s csak 7%-a esett 5—100 holdas birtokra.[25]

Tekintettel a történeti források szűkös voltára, bizonyságként idézhetjük a szamártartás egykori jelentősége mellett a helyneveket is. A földrajzi nevek tanulsággal szolgálnak az illető területen egykor élt állatvilágra vonatkozóan is.[26] Szamárral kapcsolatos helyneveink már az Árpád-korban felbukkannak: pl. 1211.: *villa Zamard;* 1269.: *Zamarvth* stb.[27] Az alábbi, megyénként közölt adatsor természetesen nem teljes, csupán a szamárral kapcsolatos helynevek típusaira kíván utalni.

Baranya megye: Magyaregregy: *Szamár-kút, Szamárhegy.*[28]

Borsod-Abaúj-Zemplén megye: Arka: *Szamár-út* (1857); Árló: *Szamár-völgy* (1855); Bánhorváti: *Szamárberek* (1860); Boldogkőváralja: *Szamárút;* Borsodbóta: *Szamárbükk;* Tornaszentjakab: *Szamaraskút.*[29]

[22] Idézi Paládi-Kovács Attila 1965. 98.

[23] Korponay János 1871. 303.

[24] *Mezőgazdasági Statisztikai Adatgyűjtemény 6.;* Általános Mezőgazdasági Összeírás 6. (Mai megyehatárokra vonatkoztatva!)

[25] Gunst Péter 1970. 402.

[26] Boros Ádám 1931. 438—441.; Gunda Béla 1970. 214.

[27] Idézi: Bökönyi Sándor 1974. 304.

[28] Reuter Camillo 1961. 380.

[29] *Levéltári füzetek* 6. 29, 35, 52, valamint Dobosy László szíves közlése.

Csongrád megye: Szeged: *Szamársziget.*[30]
Hajdú-Bihar megye: Hajdúböszörmény: *Szamár szék* (1766).[31]
Heves megye: Bélapátfalva: *Szamárkő* (XVIII. sz.); Eger: *Szamarastető, Szamaras lápa.*[32]
Pest megye: Vác: *Szamár, Szamárka.*[33]
Somogy megye: Baté: *Szamaras kert;* Beleg: *Szamár domb;* Csurgónagymarton: *Szamaras gödör;* Somogytúr: *Szamár-ódal;* Zamárdi: *Szamár-domb, Szamár kő.*[34]
Szabolcs-Szatmár megye: Tiszabercel: *Szamár ere.*[35]
Zala megye: Murarátka: *Szamár-rét;* Pördefölde: *Szamár-föd* stb.[36]
Az adatokat lehetne tovább sorakoztatni, úgy véljük azonban, hogy az eddigiek elegendő adalékul szolgálnak. A névtípusok vizsgálata nem lehet ezen tanulmány feladata.

1. A különböző üzemtípusok a szamártartás, ill. az állat haszonvételének eltérő formáját jelölik ki. 1. *Pásztorok szamártartása:* A pásztorok kezén a szamár többféle célt szolgált, de elsősorban a pásztor teherhordó állata volt. Attól függően, hogy milyen terhet cipelt, megkülönböztethetjük a pásztor *gunyás szamarát*, ami a pásztor batyuját vitte, valamint *eleséges, húsos, csobános, bundahordó* és *dögös* szamarát, valamint *hátas* állatát.[37] Az Alföld területén a szamár málházásnak sajátos eszköze a *terhelő nyereg* (tergenye), mely lényegesen különbözik a magyar nyergektől, melynek — véleményünk szerint — elsősorban mediterrán kapcsolatait kellene nyomozni. A szamár hordta a pásztor összes szerszámát, ruháját, elemózsiáját. Jelenléte a költözködő pásztorkodás lényeges attribútuma. Szamarat főleg a juhászok tartottak. A nyájat — a juhok számától függően — 2—3—5—7 szamár kísérte. A fejős juhászok szamárháton szállították a tejterméket. Pl. az inaktelki (Kalotaszeg) esztenán 4 szamarat tartott a juhtársaság, melyek a társaság tulajdonai voltak, s az esztenáról hordták rajtuk a tejet. A téli hónapokban egy-egy gazda tartotta őket, amiért *járótejet* (egyszeri fejés) kaptak.[38] A terhet vagy átalvetőben tették a szamár hátára, vagy a terhelő nyeregre akasztották fel.[39] A szamarak közül került ki a juhász hátasállata is, melyet általában csak szőrén vagy rádobott birkabőrön ült meg. A jó hátas szamarat a pásztorok megbecsülték, nem fogták hámba.[40] A juhászok szamarának felszerelését és felmálházását a pásztorkodás több kutatója részletesen leírta.[41] A szamár gyakran a juhnyáj vezérállata is volt. A palóc juhász nem ült a szamár hátára, hanem kétkerekű *kordélyba, kólyikába* fogja be.[42]
A pásztoroknál a szamár nélkülözhetetlen segítőtársa volt az embernek a lassan mozgó nyáj követésében.

2. Lényegesen kevesebbet foglalkozott néprajzi irodalmunk a szamár egyéb irányú hasznosításával. Szorosan kapcsolódott ez az állat az intenzív kert- és gyümölcskultúrához, szőlőműveléshez. A *kertészet* és a *szőlészet* — főleg kis parcellákon — nem igényelte a sokkal drágább és lényegesen igényesebb ló tartását, alkalmi szállításokra megfelelt az igénytelen, olcsó és adómentes szamár is. A szamarak beszerzésének egyik legfontosabb területe mindenkor az Alföld és az Északi-középhegység találkozásánál fekvő történelmi borvidék volt. Az északi borvidék intenzív szőlőkultúráját — a hagyomány szerint — régen nagyszámú szamár is kiszolgálta. A szamarat a trágya, víz, permetlé hegyre való felszállítására használták. Az emlékezet szerint a nyergére akasztották a kosarakat és a vödröket. Emellett szamárfogatokkal vitték ki a szőlőkbe a hordókat, ezzel hordták a

[30] Inczefi Géza 1960. 82.
[31] H. Fekete Péter 1959. 103.
[32] Bakos József—Fekete Péter 1972. 107.
[33] Tragor Ignác 1935. 107.
[34] *Somogy megye földrajzi nevei* 476, 663, 610, 118, 566, 78, 147.
[35] Kiss Lajos 1961. 365.
[36] *Zala megye földrajzi nevei* 477, 389, 555, 249.
[37] Borzsák Endre 1964. 565.
[38] Vámszer Géza 1959. 96.
[39] Turi Mészáros István 1912. 141.
[40] Szabó Kálmán 1942. 17.
[41] A teljesség igénye nélkül: Balogh István 1961. 480.; Béres András 1961. 510.; Nagy Czirok László 1959. 107.; Szabó Kálmán 1942. 16.; Borzsák Endre 1964. 565.; Bálint Sándor 1976. 482.
[42] Paládi-Kovács Attila 1965. 98—99.

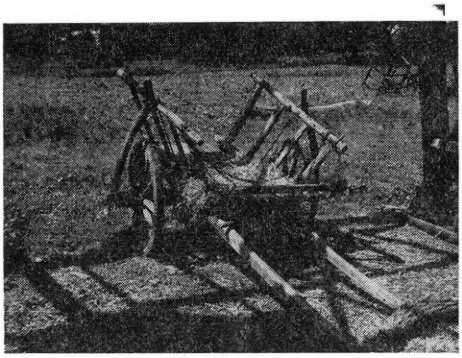

2. kép. Szamártalyiga
(Pere, Abaúj megye)

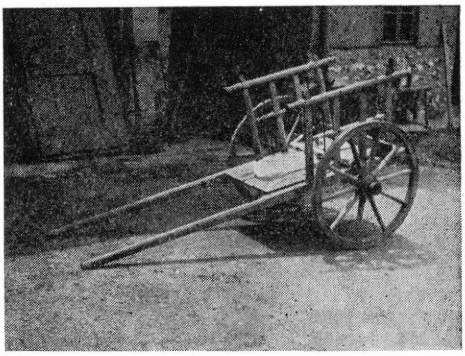

3. kép. Szamártalyiga
(Répáshuta, Borsod megye)

4. kép. Szamárfogat
(Emőd, Borsod megye)

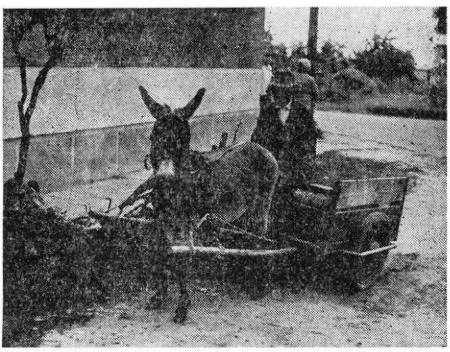

5. kép. Szamárfogat
(Kunszállás, Bács-Kiskun megye)

6. kép. Szamárfogat (Jászszentlászló, Bács-Kiskun megye)

munkaeszközöket. A szamárfogatok ezen felhasználása ismert volt az ország valamennyi szőlőtermő vidékén.[43] A Duna—Tisza köze szőlős-gyümölcsös gazdái közül sokan hordták szamárfogattal a piacra termelvényeiket.

Jelentős szerepet kapott a szamár egyes vidékek *vándorkereskedelmé*ben, *árucseré*jében is. Főleg szegényebb emberek használták itt is, akik — a tehetősebb gazdák kereskedő tevékenységét kiegészítve — szűkebb körben és kisebb volumenben kereskedtek áruikkal. Két példát említek ezen a helyen. Egyik a bükki szamaras *meszeseké*. A szamaras mészárusok azon a belső, kisebb területen árultak, főleg Borsod megye területén, ahol még nem volt érdemes eladni a lóval és ökörrel szállított meszet. (A mész ára a távolsággal nőtt.) Szamárfogataikkal 20—50 km-es körben közlekedtek, s jelentős szerepet kaptak a vidék árucseréjében. A legszegényebbek az aprószemű meszet zsákokba töltötték, s a szamár hátán átvetve szállították. Ők a legbelső, kis kört töltötték ki, főleg a szomszédos falvakban kereskedtek. A másik példa az abaúji szamaras faárusoké, akik az uradalomtól váltott fával házaltak a 20—50 km-re eső falvakban, vagy fatelepre vállaltak fuvart. Egy fordulót két nap alatt tudtak megtenni, s egy heti munkával 8—10 pengőt kerestek. Telkibánya környékén a kaolin fuvarozásában vettek részt a szamarasok.

Külön kell szólni a városok, s egykori mezővárosok szamártartásáról. Ezen települések piaca és üzlethálózata, főleg fatelepek és boltok kiszolgálására tartottak szamarakat. Velük a településen belül végzett fuvarozás mintegy szolgáltatást jelentett a lakosság számára, s szűkös megélhetést néhány szegény embernek. A szamarasok ezen települések jellegzetes figurái voltak még a közelmúltban is.

Az itt bemutatott, s az állat hasznosítása szempontjából eltérő formák mellett szinte minden településen volt 1—2 szamár szegény emberek kezén, akik tevékenységükkel — főleg fuvarozás — sajátos helyet foglaltak el egy-egy faluban. Ezek az emberek alkalmi fuvarokból éltek, többen ma is élnek, szociális helyzetük a közösség perifériájára kényszerítette őket. A *szamaras, csacsis* gúnynév, felnőttek és gyerekek állandó csúfolódása az alacsony életnívó jele. Helyzetük sajátos, tevékenységüket nem számítják semmiféle elfogadott mesterséghez, a fuvarosokkal sem említik együtt őket.

Hegyvidéken a szamarasok munkájában jelentős szerepet kapott a *vízhordás*, ami a hegyes terület vízhálózatát és vízellátását tekintve fontos feladat volt. De tudunk Duna- és Tisza-vizet áruló szamarasokról is.[44] A bükki szlovák falvakban, melyek az ország legmagasabban fekvő települései közé tartoznak, a fúrott kutak megjelenéséig szamárral hordták a vizet a határban levő forrásból, ill. a falu közepén levő kútból. A talyigára fahordót vagy 2 dézsát tettek, s pár fillérbe vagy egy-egy tányér ételbe került a fuvar. Az abaúji uradalmakban — nyári nagy munkák idején — szamaras vízhordót, *zsongárt* fogadtak, aki naponta négyszer vizet vitt a kordéra szerelt hordóban a munkásoknak.

Előszeretettel tartottak szamarat olyan emberek, akiknek munkájuk során szükség volt kisebb-nagyobb teher szállítására, de nem volt kifizetődő lovat tartaniuk. Gazdasági és szociális nehézségek idején azonban lényegesen megnőtt a szamarak száma, hogy aztán pár év elteltével, a kényszer elmúlásával számuk ismét csökkenjen. A parasztság azonban mindig lenézte a szamarat, s tartását a szegénység megnyilvánulásának tartotta. A parasztember számára csak a ló jelentett büszkeséget. A legszegényebbek azonban az eke elé is befogták a szamarat. Manapság — a háztáji gazdaságokban — ideálisnak tartják a szamár tartását.

A szamarat tartó gazdaságok szociális helyzete szerint két típust kell tehát elkülönítenünk. *a)* A szegény emberekét, akik *nem tudnak* más vonóállatot tartani. *b)* Azok a gazdaságok, amelyek üzemszervezetüknél fogva *nem igénylik* más vonóállat tartását, gazdálkodásuk és munkaszervezetük miatt elegendő az olcsó szamár tartása.

A szamártartók részéről az állat megbecsülése, a vele való kapcsolat és bánásmód olyan, mint másoknál a ló esetében. Sőt, úgy tűnik, hogy szegénységük miatt jobban kötődnek az állathoz, jobban megbecsülik azt.

Hazánkban igen gyenge volt a szamárállomány minősége. Néha — ószvérekkel együtt — hoztak be szamarakat is, főleg Olaszországból. Tiszta vérű tenyészállomány azonban nem alakult ki.[45] A magyarság háromfajta szamarat tenyésztett. A spanyolországi fajta, sötétbarna-fekete *katalán* szamarat, a dús szőrű *martine franca* olasz fajtát és a nagytestű, fekete vagy sötétbarna, francia fajta *poiteut*.[46] Népünk azonban a szamár-

[43] Jankó János 1902. 293.
[44] Bálint Sándor 1957. II. 578.; Szilágyi Miklós 1964. 280.
[45] Gunst Péter 1970. 402—403.
[46] Matolcsi János 1975. 190.

fajtákat nem ismerte, nem tartotta számon, legfeljebb a szín és testalkat alapján különítette el nagytestű *bánáti* és — a leggyakoribb — *szürke* szamarat.[47]

A különböző nemű és életkorú állatok megjelölésére utaló kifejezések a szamár esetében nem mutatnak nagy változatosságot. A nőstény állat mindenütt *kanca, szamárkanca*, a hím *csődör, szamárcsődör*, a régiségben *monyos szamár*.[48] A kasztrált állat megjelölése általában *herélt*, az Alföld középső területein *paripa, paripa szamár*.[49] A fiatal állat általában *csikó, szamárcsikó*, ill. neme szerint *kancacsikó* vagy *csődörcsikó*, ritkán *kisszamár*, a Hortobágyon *szamárkölyök*.[50] A bükki szlovák falvakban *csődör, kobula* (kanca), *máli somar* (csikó), *vümiskovani* (herélt) a különböző nemű és életkorú állatok nevei.

7. kép. Szamárfogat
(Hidasnémeti, Borsod megye)

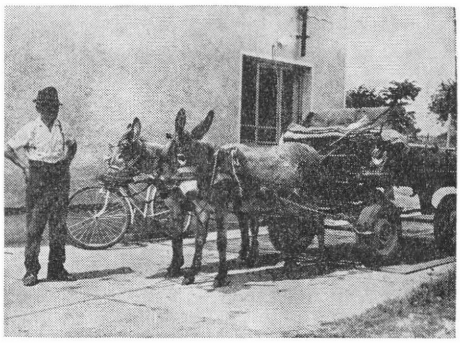

8. kép. Szamárfogat
(Szelevény, Szolnok megye)

Igen gazdag a szamár színére vonatkozó terminológiák sora. Kecskemét környékén pl. *barna, deres, egérszőrű, egérszőrű-fakó, fekete-fehérhasú, feketehóka, feketecsilás, hamuszőrű, macskaszőrű, szőke, szőkeszőrű-fecskehasú, szürke, veresszőrű, setétveresszőrű, vadszőrű* szamarakat különböztettek meg.[51] Ezeken kívül felbukkan a *pej, fecske* (sötét szőr világos has),[52] *hamuszín, fehér* szín az állat színével kapcsolatban. Szabó Kálmán kecskeméti adatai arra utalnak, hogy régen jegyet is tettek a szamárra. Pl.: 1833: „Tavalyi fecskehasú kanca szőke szamár csikó, jobb füle nyilas s elől ki van véve"; 1834: „Setétveres paripa szamár, jobb füléből hátul kivéve, bal füle csapott" stb.[53] A szamarak nevei vagy személynevek, ill. abból képzettek *(Lujza, Marci, Manci, Juci, Jankó, Pista, Matyi)* vagy színt, külső jegyet *(Fecske, Rigó, Badár, Fakó, Cifra, Csinos, Vizsla)* vagy tulajdonságot fejeznek ki *(Kani, Betyár, Csibész, Céda* stb.).[54] A nevek azonban viselik az állattal való sajátos kapcsolat pajkos hangulati jegyeit is.

A falvakban általában vegyesen tartották mindkét nemű szamarat. A kancákat általában falun belül fedeztették, s 1—2 pohár bort fizettek érte a csődör gazdájának. A szamarak szaporodását, párzását nem szabályozták különösebben, csak ritkán avatkoztak bele heréléssel. Ahol nem volt szamárcsődör, ott távolabbi falvakba is elvitték fedeztetni a kancákat. A szamaras vándorárusok útközben fedeztették állataikat. A szamárcsikót — ha anyját hajtották — 6 hónapig hagyták szopni, utána abrakra fogták, különkötötték az anyjától. Sok helyen nem fordítottak gondot a csikó elválasztására, addig szopott, amíg az anyja el nem rúgta magától. A fiatal állatot általában másfél éves korától kezdték el az anyjával járatni, egyelőre teher nélkül. Pásztoroknál születésétől

[47] Nagy Czirok László 1959. 110.
[48] Kecskemét, 1826. Vö.: Szabó Kálmán 1942. 17.
[49] Saját gyűjtés: Tiszainoka, Cserkeszőlő, Kunbábony, Jászszentlászló. Kecske métről vö.: Szabó Kálmán 1942. 17.
[50] Herman Ottó 1914. 576.
[51] Szabó Kálmán 1942. 17.
[52] Herman Ottó 1914. 576—577.
[53] Szabó Kálmán 1942. 17.
[54] Jankó János 1902. 293.; Herman Ottó 1914. 577.; S. gy.

kezdve járt az anyja után, el nem maradt tőle; a pásztor szamara a nyáj körül nőtt fel. Ha nem akarták megtartani, akkor 1—2 éves korában vitték vásárra a csikót. Igába kétéves korában fogták be először a szamarat, először üres kocsiba, majd könnyű teher elé. Kétéves korban kezdték a pásztorok is betörni szamaraikat. Először szűrt tettek rá, később a bundát. Majd a pakolás hordására szoktatták, s csak aztán a nyereghez. Volt, aki csak birkabőrt tett rá, s úgy ülte meg. Egyik ember fogta, míg a másik ráült. Hátára ülve a botot az álla alá tartották, azzal emelték fel a fejét, hogy utasát ne tudja ledobni.[55] Kétéves korban volt szokásos a hím állatok herélése is. A fogatosok általában nem szerették a nyugtalan csődöröket, ezért *kivágatták* őket. Hegyvidéken, s a fogatosok állatorvossal heréltettek, az alföldi juhászok maguk herélték a szamaraikat. Az állat lábaira kötélhurkot tettek, hasa alatt is áthúztak egy kötelet az első és hátsó lábak között. Ezt hozzákötötték a hátsó lábon levő hurkokhoz, s húzásával lefektették az állatot. Így a szamár lassan dőlt el, s nem bírt megmozdulni. Késsel oldalt felhasították a herezacskót, s a *golyót* és a *zsinórt* kihúzták. Vigyáztak, hogy a hártyát meg ne sértsék. A sebet *hipermangával* (káliumpermanganát) szórták be. A herélésre tavasszal volt jó idő, főleg *nagypénteken* volt szokásos. A herét eldobták, nem használták fel.[56] Voltak azonban, akik nem szerették a herélt szamarat, mert lassúnak, lustának tartották.

A szamarat — főleg a fuvarosok — éppen úgy *vakarták* és *csutakolták*, mint a lovat. Annyira azért nem adtak a tisztaságára, mint a ló esetében. Ha a szamár harapós volt, akkor igyekeztek leszoktatni róla: ha hozzákapott az emberhez, akkor rákoppintottak a bottal az orrára. Alkalmanként azonban szájkosarat használtak a harapós szamárra. Alföldi pásztorok gönci vagy alberti béklyóval akadályozták szamaraik mozgását.[57]

Hegyvidéken általános gyakorlat volt a fogatolt szamarak patkolása. A köves utak miatt kellett a patkó, az állatokat a helyi kovács patkolta be. Időnként azonban a patkolatlan szamár körmét is *megszedték*. Ilyenkor a fejét magasra kötötték, hogy ne tudjon rúgni. A szamár patkolása fele annyiba került, mint a lóé. Formára azonos volt a ló és szamár patkója, csak a mérete más. A szamárra soha nem tettek gyógypatkót, de *téli patkót* számára is csináltak: néhány szeget kovácsoltak a patkó elejébe, hogy kapaszkodni tudjon. Néha a gazdák maguk is megpatkolták szamaraikat. Ilyenkor a körmöt nem is készítették elő, csak letisztították.

Ha a szamár hátát feltörte a hám, akkor *kreolin*nak kenték be. Az állatnak egyébként éppen olyan betegségei vannak, mint a lónak, hasonló a gyógyítása is. Leggyakoribb betegsége a *keh*. Ezt nehéz volt gyógyítani, a kehes állattól igyekeztek mielőbb megszabadulni. Az Alföldön *kehgyökeret* szedtek, árral beleszúrtak az állat szügyébe, a bőre alá, s ide húzták be a gyökeret.

A pásztorok külön nem gondoskodtak a szamár takarmányáról. Az igénytelen állat mindig együtt legelt a nyájjal. Azt tartották, hogy ahol a juh megél, ott megél a szamár is, mert az „a legaljasabb izékkel is megelégszik".[58] A fuvarosok általában istállózták a szamarat, csak hosszabb utak szünetében csapták legelni, ill. a fuvarozás szünetében a falu szélén pányván legeltették. A fuvaros szamarat abrakolni kellett, ha nem hajtották, akkor szecskán, szénán, lucernán, de gazon is megélt. Az abrakot tarisznyából kapta. Óját vagy régi istállóból alakították ki vagy alkalmi ólakban, egykori sertésólban tartották. A kabai juhászoknál a *szamár helye* a karám része, az északi szélnek kitéve.[59]

A jó szamárnak — pásztorok és fuvarosok között egyaránt — nagy becsülete volt. A juhászok szamaraikat részben a falusi vásárokon szerezték be, részben egymással cserélték. A felvidéki vándorárusok gyakran adtak el szamarat alföldi falvakban.[60] A szegedi határban pl. nem tenyésztettek szamarat, a juhászok a *majsai, dorozsmai* vásárban majsaiaktól vették.[61] Szabó Kálmán szerint a juhászok között virtusnak számított, ha valaki a csökönyös szamarat, vagy azt, amelyik a gúnyát szétszórta, rá tudta sózni a másikra.[62] Bár a szamarak vásári beszerzésének rendje a vásárhelyek és a vásári alkalmak

[55] Dorogi Márton 1969. 104—105.
[56] S. gy.: Kunbábony
[57] Szabó Kálmán 1942. 18.
[58] Szabó Kálmán 1942. 18.; *r.*, 1866. 44.
[59] Herman Ottó 1914. 204.
[60] Szilágyi Miklós 1964. 279.
[61] Bálint Sándor 1957. II. 448.
[62] Szabó Kálmán 1942. 17.

földrajzi és naptári rendjéhez igazodott, mégis úgy tűnik, hogy voltak számon tartott „szamártartó helyek", szamaras vásárok. Ilyen volt *Verpelét*, *Domoszló*, az *Eger* környéki történelmi borvidék, *Miskolc* és *Mezőkövesd* vására, az alföldi részen pedig *Kiskunmajsa* és *Kecskemét*, s környéke.

A szamarak ára koronként változó, értékét azonban össze lehet vetni minden korban más állatok értékével. Pl.: 1400-ban, a nonai káptalan előtt kelt bírósági irat szerint amikor egy ökör 10, bika és tehén 4 libra, ugyanakkor egy szamár 2 libra.[63] Századunk elején, ha 300—400 pengő volt egy ló, akkor kb. 100 pengő volt egy szamár ára. Napjainkban keresett az adómentes szamár ára 8—10 ezer forint körül változik.

A szamár hasznosításának legelterjedtebb módja az állat fogatolása, vonóerejének kihasználása. Ennek elve és szerszámai lényegében azonosak a ló fogatolásával. A szamár fogatolásának szerszámai és az általa vontatott járművek azonban sok alkalmi megoldást, a szamarasok által konstruált elemet tartalmaznak. A fogatolás régebben általános módja a *talyigá*ba való befogás volt. Ez a jármű alkalmazkodik leginkább a szamár testi, fizikai adottságaihoz. A talyigát általában helyi kerékgyártók készítették, de voltak házilag eszkábált példányok is. Nem lehet ezen tanulmány feladata a témával való részletes foglalkozás, de rá kell mutatni, hogy a szamártalyigák között vidékenként több, számottevő eltérés mutatkozik, melyek alapos kutatása, térképezése lényeges feladat lenne. Fellelhetők olyan darabok, melyeknél a szekéroldal kitámasztása rakoncával történik, de vannak lőcsös példányok is. Mindkét esetben többféle a szekéroldal, ill. a kocsiszekrény formája, a szállított anyagnak megfelelően. Szélesebb perspektívában történő vizsgálatnál mindenképpen kutatni kellene, hogy a szamártartás és a kétkerekű talyiga nem együtt jelent-e meg hazánk hegyes vidékein.

A szamár fogatolásának elterjedt módja két állat befogása kisméretű, könnyű, gyakran gumis kocsiba. A szekeret a gazdák nemegyszer maguk készítik el, régi szekerek alkatrészeinek felhasználásával. Egy szamár esetén általában talyigát használtak. Ideiglenesen magában is befogták az állatot négykerekű szekérbe, egy rúd mellé, gyakoribb azonban ilyen esetben kétrudas szekér alkalmazása. A két rúd között van elhelyezve a *hámfa*, melyhez az istrángot erősítik. Ritkán előfordul az is, hogy hámfát nem használnak, hanem a rudakon húz az állat.[64] Adatainkból nem derül ki egyértelműen, hogy a két rúd alkalmazása korábbi fogatolásmódot őriz-e, vagy újabban elterjedt fogatolástechnikai megoldás. További feladat lenne — szélesebb körben — a szamár által vontatott járművek típusainak, s elterjedésének vizsgálata. Az adatközlők szerint az alkalmazott járműtípus a szállítandó anyagtól függött, de azok minősége mellett lényeges volt menynyiségük is. A szőlősgazdák általában talyigát használtak, mert könnyebben mozgott az emelkedőkön,[65] ugyanakkor csak egy szamár kellett hozzá. A bükki meszesek viszont általában kétszamaras fogatokat használtak, mert ezt kívánta üzleti érdekük: minél messzebb vitték a meszet, annál drágábban adhatták el. S míg egy talyiga csupán 2,5—3 q terhet bírt el, addig két szamárral elvitt a szekér 6—8 q-t is.

A szamár befogásához használt szerszámok általában csak méretükben különböznek a lószerszámtól. Ezeket általában szíjjártók árulták vásárokban, de sokan házilag is elkészítették kötélből, tarisznyaszíjakból, régi csizmából és egyéb hulladék bőrökből. Ezek a szerszámok gyakran fémrészek nélkül készültek. Sokan régi lószerszámot alakítottak át a szamárra. A befogás módja azonos volt a lovakéval. Kétkerekű jármű esetén a *hátszíj* viszi át a terhet az állat hátára, a teher előre és hátra mozgását a *hám* és a *farhám* biztosítja, a rúdra vagy a hámfára víve át az erőt. Ha nincs hámfa, akkor az istráng a kocsiszekrény elején, a rudak tövénél vagy a rudak között levő keresztlécen van rögzítve. A lóhoz hasonló módon fogták be a szamarat az ekébe és az ekekapába is.

A szamarat általában bottal, fogatoknál néha kis ostorral hajtották. A szamár makacs állat, néha keményen meg kellett „csapkodni", hogy menjen. A juhászok — általában jobb lábukon — *sarkantyút*, *szamárszúrót* viseltek, amivel állataikat ösztökélték.[66] A felmálházott vagy befogott, nehéz terhet cipelő szamarat kötőféken vezették. A befogott szamarat — egy állatnál — *tülled* és *gyeride*, két szamárnál *tülled* és *hozzád* szavakkal irányították, úgy mint a lovat.[67]

[63] *Zsigmond-kori Oklevéltár* II. 1. rész 21. (117. szám.)
[64] Viga Gyula 1980. 97—98.
[65] Bodgál Ferenc 1960. 525.
[66] Bálint Sándor 1976. 481.; Tálasi István 1936. 34.
[67] S. gy.: Pere (BAZ megye)

3. Azokon a területeken, ahol szamarat tartottak, különböző jelentőséggel ugyan, de mindenütt felbukkan a szamárhús fogyasztásának nyoma. A szamárhús mindig is alacsonyabb értékére utalhat, hogy a régi Athénben külön piacon kellett árusítani.[68] A legszegényebbek fogyasztották a régi Rómában is. Etnológiai párhuzamok is azt sejtetik, hogy a szamárhús fogyasztásának elsősorban ínséges időkben volt jelentősége.[69]

A magyar néprajzi irodalom a szamár húsának fogyasztását lokális jelenségként, kuriózumként tartotta számon. E vonatkozásban mindenki Györffy István kis adatközlésére, újabban Szilágyi Miklós cikkére hivatkozik. Györffy—Ébner Sándor közlése nyomán — a Heves megyeiek szamárhús evéséről ad hírt.[70] A *Magyarság Néprajzá*ban Györffy már a *Palócság, Jászság* és *Heves* megye alföldi területéről említi a szamárhús fogyasztását:[71] „A szamarat . . . ősszel tengerivel rendszeresen hizlalják és levágják. Húsát úgy kezelik, mint a disznóét, s télen költik el." Újabb néprajzi adatok azt jelzik, hogy a szamárhús alkalmankénti fogyasztása szinte mindenütt ismert volt, ahol szamarat tartottak. Az idevonatkozó adatok az Alföld területén határozottan sűrűbbek, ami feltehetően nem magyarázható csupán a gyűjtött adatok nagyobb számával.[72] Az állat hizlalásának, levágásának, szamártor tartásának szokásként való megléte csak alföldi területeken található meg. Korai történeti adatként említést érdemel egy bejegyzés *Túrkeve* protocollumában, mely szerint „Etsegi Csösz Szabó György", akit a padlásán talált állatbőrök és egyéb állati termékek miatt faggattak, a következőket vallotta: „a Kanta Zsírt pedig egy maga Szamara meg dögölvén annak köveriből készítette".[73] Egy 1810-ből származó kecskeméti adat szerint „Veresvári Miklós Csinger Jánostól négy szamarat lopott s az egyiket zsírjáért levágta".[74] Szabó Kálmán szerint *Kiskunmajsa* lakóit azzal csúfolták a pásztorok, hogy szeretik a szamárhúst.[75] Alkalmanként moslékon hízlalták és levágták a szamarat a keleti paloc vidéken is. Zsírját kisütötték, húsát felfüstölték vagy kolbászt készítettek belőle.[76] Északkelet-Magyarország hegyes vidékein is levágták alkalmanként a szamarat, fogyasztása azonban csak a szegények táplálkozásához kötődött.[77] Domaházán (Borsod megye) darán hizlalták meg a Pásztó környékén megvett szamarat. Húsát ették frissen, de füstölték is. Zsírját a cukrászoknak adták el. A Bükk-vidéken nem él a szamárhús fogyasztásának emléke, felbukkan viszont Abaúj és Zemplén néhány településén. Azonban ezeken a területeken is ínségeledelnek tartják, amit csak a legszegényebbek fogyasztottak el. Legyesbényén a szamarat, főleg heréltet — ha hízóba fogták — az istálló egyik sarkába kötötték, soha nem engedték ki. Darát, kukoricát, szénát, lucernát adtak neki. A hízóba fogott szamarat *sőré*nek nevezték. Mikor már nem fogadott el takarmányt, akkor nyakát elvágták, bőrét lenyúzták. A húsát teknőben besózták, majd 4—5 napig füstölték. A húst hasonlóan készítették el, mint a sertését. A szamár beleibe 3—4 ujjnyi vastag kolbászt töltöttek a húsból. Húsából el is adtak a falun belül. Szalonnáját 2 ujjnyi csíkokra vágták és kisütötték. Zsírját szerencsi és miskolci cukrászok vették meg.[78]

A szórványos adatok birtokában — dunántúli adatok hiányában — aligha lehet egyértelműen állást foglalni abban a kérdésben, hogy szokás volt-e vagy alkalomszerűen fordult elő népünknél a szamárhús fogyasztása. Tekintettel a szamárállomány alacsony számára, úgy tűnik, hogy az utóbbit kell feltételeznünk. Ezt erősíti az is, hogy régi források, gazdasági szakírók lényegében nem tesznek említést a haszonvétel ezen formájáról. Negatív bizonyságként a Falusi Gazda múlt századi szerkesztőjét lehetne idézni, aki

[68] Bökönyi Sándor 1974. 12.

[69] Nicolaisen, Johannes 1969. 176.; Matolcsi János 1975. 189—190.

[70] Györffy István 1936. 323. Vö.: Ébner Sándor 1882. 338—339.

[71] Györffy István é. n. II. 165.

[72] Szendrey Zsigmond 1937a. 85.; Vö.: Szilágyi Miklós 1964. 279—282.; *Szolnok megye néprajzi atlasza* 23. térképlap, kommentár 178—179., S. gy.: Tázlár, Kunbábony (Bács-Kiskun megye)

[73] Túrkeve prot. 5. *1790.* jan. 2—3. darab. Az adatért Szilágyi Miklósnak tartozom köszönettel.

[74] Szabó Kálmán 1942. 18.

[75] Szabó Kálmán 1942. 18.

[76] Paládi-Kovács Attila 1965. 99.

[77] Viga Gyula 1978—79. 293—295.

[78] Az idősebb cukrászok nem tudnak arról, hogy a szamárzsírt a cukrászok felhasználták volna Nem említik ezt a leggyakrabban forgatott szakácskönyveik, cukrászati könyveik sem. Fiatalabb társaik szerint a kakaóvaj pótlására megfelelő a szamárzsír, de az öregek szégyenlik bevallani a használatát.

— miután egy szerző közli, hogy Olaszországban és Spanyolországban fogyasztják a szamárhúst — lábjegyzetben a következőt jegyzi meg: „A menkőbe! Hát talán mégis igaz lehet, hogy az annyira kedvelt olasz szalámi legfőbb ingredientiaját a szamárhús tenné ?" Ez a kérdés jelzi a bizonytalanságot és találgatást, ami a szamárhús fogyasztását kísérte, s részben kíséri ma is.

A szamár levágásakor, vagy ha az állat elpusztult, bőrét lenyúzták. A bőrt hamuval hintették be, bedörzsölték vele, összehajtották, s pár nap múlva eladták a bőrösöknek. A bőrből szattyánt, pergament készítettek, vagy dobokra feszítették rá.[79]

4. Szerepet kapott a szamár a népi gyógyászatban is. Ahol szamarat tartanak, szinte mindenütt gyógyító erőt tulajdonítanak a tejének.[80] Leginkább a köhögés enyhítésére használják.[81] A német népi gyógyászat — a kecske tejéhez hasonlóan — a tüdővész gyógyítására ajánlja.[82] Nálunk a szamarat csak alkalomszerűen fejték, rendszeresen nem. Általánosan ismert azonban a *szamárkeh, szamárköhögés* gyógyítására a szamártej alkalmazása. Gyógyító hatásúnak tartották *vízibetegség* és *asztma* ellen is.[83] Egy XVII—XVIII. századi kéziratos gyógyító könyv szerint: „*A' Kiben geleszta vagyon:* Szamár tejet vizelletivel egyben kell tölteni, és a förödőben meg-kell innya".[84] Erdélyben a szamártejjel bőrbetegségeket (sömör, ekcéma) gyógyítottak, s használták napégette sebre és kozmetikai célokra is.[85] Szamárköhögés ellen gyógyszernek tartják azt a vizet is, ami a szamár itatása közben kicsorog az állat szájából.[86] A bátyai nép gyógyításában az a kifli vagy zsömle szerepel, amit szamárral megnyalatnak, s utána megetetik a gyerekkel.[87] Betegségűzőnek tartja népünk a szamár szőrének égetését is.[88] Alsógagyon (Abaúj megye) a szamárköhögésben szenvedő gyerek számára vízben szamárszőrt kellett főzni, s azzal itatni.[89] Domaházán (Borsod megye) a szamárköhögős gyereket szamárszőr füstjébe kellett tartani. Legyesbényén, ha valaki megvágta az ujját, akkor a szamár szőrének vakarása közben kijövő port kell rátenni. A szemmelvert gyerek fejkötőjéhez — Kiss Lajos gyűjtése szerint — a szamár sörényéből húzott szálakat kell hozzávarrni, méghozzá fiúéhoz kan, lányéhoz nőstény szamárét.[90] Gyógyító erőt tulajdonítottak a szamár vizeletének is. A *Házi különös orvosságok* c. XVIII. századi gyógyító könyv a következőket tartalmazza: „Béka, kígyó, vagy egyéb féreg kiben vagyon . . . Szamárnak vizeletét tejével együtt fürdőben add meginni".[91] Használták a szamár vizeletét az állatgyógyításban is. A már idézett tokaji gyógyító könyv szerint: „*Rühös juh ellen:* Vigyázz a szamár hól vizellik, és azt a sárt fel szedvén kend-meg véle a rühes juhokat".[92]

Nyelvünk gazdag a szamárral kapcsolatos hasonlatokban, s több tucat közmondás van a szamárral kapcsolatban.[93] Ugyancsak általánosan ismert pl. a szamárfül, szamárpad kifejezés.[94] A szamár néphitünkben jósló állat, de gyakran ölt a boszorkány is szamár alakot.[95] Közismert a szamár állítólagos időjósló szerepe. *Szamáráldomás*ról beszélnek, ha csak az egyik fél fizet, *szamártemetés*ről (XVII. század), ha valaki részegségében halt meg.[96] Szokolyán ünnepi viselet volt a *szamárszoknya*, Szegeden gyermekjáték a *szamár, szamarazás*.[97] Ma is általánosan ismert legendaszerű mesetípus az, amely a szamár hátán

[79] Lovassy Sándor 1927. 272.
[80] Matolcsi János 1975. 190.
[81] Nicolaisen, Johannes 1969. 176.
[82] *Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens* VI. 272.
[83] *r.*, 1866. 44.; Szendrey Zsigmond 1937b. 165.
[84] *Tokaji Gyógyító Könyv* (Eredetije a miskolci Herman Ottó Múzeum történeti gyűjteményében) 1145. sz. Az adatért Fügedi Mártának tartozom köszönettel.
[85] K. Kovács László 1969. 647.
[86] Szendrey Zsigmond 1937a. 86.
[87] Fehér Zoltán 1975. 139.
[88] Szendrey Zsigmond 1937b. 161.
[89] Vajkai Aurél 1937. 146.
[90] Kiss Lajos 1919. 89.
[91] Barla Szabó Jenő 1907. 222.; Magyary-Kossa Gyula III. 360.
[92] *Tokaji Gyógyító Könyv* 948. sz.
[93] Már Herman Ottó egész sorozatot közölt ezekből. Vö. Herman Ottó 1914. 43—44.
[94] Az utóbbihoz Vö.: Szendrey Zsigmond 1937a. 86.
[95] Szendrey Zsigmond 1937a. 85.; Fehér Zoltán 1975. 168.
[96] László Elek 1896. 385.; Magyary-Kossa Gyula I. 187.
[97] Herkely Károly 1938. 288.; Bálint Sándor 1957. II. 448.

levő keresztről szól.[98] Egy másik variáns szerint Krisztus botütésének nyomát viseli a szamár, mert nem akart átkelni vele a Jordán vizén.[99] Egy másik mondaszerű történet szerint a nádlevél szélén levő cakkok úgy keletkeztek, hogy mikor Jézus a szamáron átkelt a Jordán vizén, a szamár mindig beleharapott, hozzákapkodott menet közben a nádlevelekhez. Így a nádlevél a szamárfog nyomait őrzi.[100]

Igen gazdagnak tűnik a szamárhoz kapcsolódó szóbeli hagyományok köre, részletes vizsgálatuk — s fajtánként a többi háziállaté! — feltétlenül figyelmet érdemelne.

Összegezés

A szamártartás elsősorban a nem hagyományos szerkezetű paraszti üzemekhez kötődik, hanem specializálódott gazdaságokhoz (szőlő, gyümölcs, kertészet), valamint törpeparcellán élő szegényekhez, pásztorokhoz, s gyakran a nem mezőgazdaságból élő népességhez. Szociális nehézségek idején — a szegényeknél általánosan — a lovat helyettesíti. A szamár lényegében a szegényember lova.

A haszonvétel legfőbb formája a fogatolás és a hátalás, málházás. Lényeges feladat lenne a szamár által vontatott járművek tipizálása, az egyes fajták elterjedésének térképezése. További vizsgálatot igényel, hogy a szamár fogatolásának és málházásának módja csupán a ló hasznosításának formáit őrzi, azt vette át, vagy vannak speciálisan a szamárhoz köthető formák, melyek a szamártartással együtt terjedtek el nálunk.

Igazolható, hogy a szamártartás — az alföldi pásztorkodás mellett — jelen volt a hegyvidéki területek életmódjában, s a szamár hasznosításának az eddigiektől lényegesen több formája volt feltárható. Lényegesen bővíthető a szamárhús fogyasztásának köre is.

A szamártartás egy sor olyan elemet tartalmaz, amely — az állattartás egészét nézve — atipikus. Ez viszont arra figyelmeztet, hogy az állattartás perifériájára szorult állatok tenyésztése gyakran épül fel effajta elemekből.

Úgy tűnik, hogy a szamártartás vizsgálata, az állat kis jelentősége ellenére is szolgálhat néhány általánosítható tanulsággal, s esetleg további kutatást is igényel.

IRODALOM

Általános mezőgazdasági összeírás 6.
1972 Budapest

Bakos József—Fekete Péter
1972 *Eger és Felnémet földrajzi nevei.* Eger

Balogh István
1961 *Formen der extensiven Viehhaltung auf den Pußten von Debrecen.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 465—504. Budapest

Barla Sz. Jenő
1907 *Régi babonás gyógymódok.* Ethnographia XVIII. 221—227.

Bálint Sándor
1957 *Szegedi szótár I—II.* Szeged
1976 *A szögedi nemzet I.* Szeged

Berze Nagy János
1957 *Magyar népmesetípusok I—II.* Pécs

Béres András
1961 *Treiber und Treibgeräte der Hirten auf den Pußten in der Umgebung von Debrecen.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 505—528. Budapest

Bodgál Ferenc
1960 *A miskolci talyiga.* Ethnographia LXXI. 524—536.

Boros Ádám
1931 *Helynévmagyarázatok életföldrajzi jelentősége.* Debreceni Szemle 438—441.

[98] Berze-Nagy János 779. XVIII.* Krisztus a lovat megbünteti. II. 350.
[99] Nagy Cziok László 1959. 108—109.
[100] S. gy.: Kunbábony

Borzsák Endre
1964 *A meddőnyáj.* Ethnographia LXXV. 557—577.
Bökönyi Sándor
1974 *History of domestic mammals in Central and Eastern Europe.* Budapest
Dias, Jorge
1969 *Das Hirtenwesen in Portugal.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrsg.: László Földes.) 790—814. Budapest
Dorogi Márton
1969 *Adatok a hajdúsági és nagykunsági állattartáshoz, különös tekintettel a ló, a szarvasmarha és a szamár betanítására.* Néprajzi Közlemények XIV/3—4. 44—124.
Fehér Zoltán
1975 *Bátya néphite.* Folklor Archívum 3. Budapest
H. Fekete Péter
1959 *Hajdúböszörmény helyneveinek adattára.* Budapest
Földes László
1968 *Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. század első felében.* Műveltség és Hagyomány X. 231—246.
Gunda Béla
1970 *Erdély pásztorélete a földrajzi nevek tükrében.* In.: Kázmér Miklós és Végh József (szerk.): Névtudományi előadások II. 213—219. Budapest
Gunst Péter
1970 *A mezőgazdasági termelés története Magyarországon 1920—1938.* Budapest
Györffy István
é. n. *Állattartás.* In.: A magyarság néprajza II. 107—182. Budapest
1936 *Ló- és szamárhúsevés a magyar népnél.* Ethnographia XLVIII. 323.
Handwörterbuch des Deutschen Aberglaubens
1929 VI. Berlin—Leipzig
Hankó Béla
1954 *A magyar háziállatok története ősidőktől máig.* Budapest
Henninger, Joseph
1969 *Zum frühsemitischen Nomadentum.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrsg.: László Földes.) 33—68. Budapest
Herkely Károly
1938 *A szokolyai viselet.* Néprajzi Értesítő XXX. 287—296.
Herman Ottó
1914 *A magyar pásztorok nyelvkincse.* Budapest
Inczefi Géza
1960 *Szeged környékének földrajzi nevei.* Budapest
Jankó János
1902 *A balatonmelléki lakosság néprajza.* Budapest
Kiss Lajos
1919 *A születéssel, kereszteléssel és felneveléssel járó szokások, babonás hiedelmek Hódmezővásárhelyről.* Ethnographia XXX. 84—91.
1961 *Régi Rétköz.* Budapest
Korponay János
1871 *Abaúj vármegye monographiája.* Kassa
K. Kovács László
1961 *Beiträge zur Frage der Esztena-Genossenschaften in der Siebenbürger Heide.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 329—362. Budapest
László Elek
1896 *Csíki székely népszokások.* Ethnographia VII. 383—398.
Lovassy Sándor
1926 *Magyarország gerinces állatai és gazdasági vonatkozásaik.* Budapest
Magyary-Kossa Gyula
1929—1932 *Magyar orvosi emlékek I—IV.* Budapest
Makkai László
1954 *I. Rákóczi György birtokainak gazdasági iratai.* Budapest
Marinov, Vasil
1961 *Die Schaftzucht der Nomadisierenden. Karakatschanen in Bulgarien.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 147—196. Budapest

1969 *Die Almenwirtschaftliche Schafhaltung im zentralen Balkangebirge.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrsg.: László Földes.) 357—377. Budapest

Matolcsi János
1975 *A háziállatok eredete.* Budapest

Mezőgazdasági statisztikai adatgyűjtemény 1870—1970.
1972 Budapest

Morvay Péter
1938 *Szokolya gazdálkodása.* Néprajzi Értesítő XXX. 282—287.

Nagy-Czirok László
1959 *Pásztorélet a Kiskunságon.* Budapest

Nicolaisen, Johannes
1969 *Nomadism and Stock-Breeding among the Tuareg.* In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. (Hrsg.: László Földes.) 161—185. Budapest

Novak, Vilko
1961 *Übersicht über Viehhaltungsformen und Alpwesen in Slowenien.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 647—662. Budapest

Paládi-Kovács Attila
1965 *A keleti palócok pásztorkodása.* Debrecen

r.
1866 *Adalék a szamár természetrajzához.* Falusi Gazda I. félév 44.

Reuter Camillo
1960 *Magyaregregy helynevei.* Értekezések az MTA Dunántúli Tudományos Intézetéből 350—387.

Román János (szerk.)
1977 *Földrajzi nevek a Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár kéziratos térképein.* A—B. Miskolc

Somogy megye földrajzi nevei.
1974 Szerk.: Várkonyi Imre—Király Lajos. Budapest

Szabó Kálmán
1942 *Kecskemét pásztorélete.* Néprajzi Értesítő XXXIV. 1—62.

Szendrey Zsigmond
1937a *A szamár a magyar néphitben.* Ethnographia XLVIII. 85—86.
1937b *A növény-, állat- és ásványvilág a varázslatokban.* Ethnographia XLVIII. 154—166.

Szilágyi Miklós
1964 *Adatok állattartásunk egy kevéssé kutatott problémájához.* Ethnographia LXXV. 279—282.

Szolnok megye néprajzi atlasza I/1—2.
1974—75 Szolnok

Takács Lajos
1957 *A juhászok lótartásának eltiltása Zala és Vas vármegyékben* (1814, 1816). Néprajzi Közlemények II/3—4. 347—350.

Tálasi István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest

Tragor Ignác
1935 *Vác és határának hely- és ingatlannevei.* Vác

Turi Mészáros István
1912 *A szamár.* Magyar Nyelv VIII. 141.
1868 *Mire nem képes mindenre a szamár?* Falusi Gazda 87.

Vajkai Aurél
1937 *Adatok a Felföld népi orvoslásához.* Ethnographia XLVIII. 140—154.

Vámszer Géza
1959 *Állatnevek, állatterelő, állathivogató és állatkergető szavak Székről és Inaktelkéről.* Néprajzi Közlemények IV/4. 88—100.

Viga Gyula
1978—1979 *Északkelet-magyarországi adatok a szamártartáshoz.* A miskolci Herman Ottó Múzeum évkönyve XVII—XVIII. 281—298.
1980 *A gönci „kólya".* A Herman Ottó Múzeum Közleményei 18. 96—100.

Vladuțiu, Ion
1961 *Almenwirtschaftliche Viehhaltung und Transhumance im Brangebiet* (Südostkarpaten, Rumänien). In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. (Red.: László Földes.) 197—241. Budapest

y.
1868 *Mire nem képes mindenre a szamár?* Falusi Gazda 87.
Zala megye földrajzi nevei.
1964 Szerk. VÉGH József Budapest
Zsigmondkori oklevéltár II. (1400—1410). Első rész.
1956 Budapest

Gyula Viga

DAS HALTEN VON ESELN IN UNGARN

(Auszug)

Über das Halten von Eseln in Ungarn gibt es mittelalterliche Angaben und auch Ortsnamen bestätigen es. Gleichwohl spielte es nur eine peripherische Rolle. Der Esel war Tragtier der Hirten und Leittier der Schafhirten. Außerdem zählte er als Tragtier bei spezialisierten Pflanzenkulturen und bei besonderen bäuerlichen Betriebsformen, wie im Weinbau und der Gartenkultur. Er trug Dünger, Wasser und Spritzmittel. Einzelne Hausindustrielle lösten die Transportprobleme ihrer Waren ebenfalls mit Hilfe von Trageseln, zum Beispiel die Kalkbrenner in Nordungarn.

Der Verfasser stellt die Angaben über die Züchtung, Schulung, Heilung ihrer Krankheiten und Fütterung zusammen und nennt die wegen ihrer Eselszucht bekannten Orte und Gegenden. Aus der Großen Ungarischen Tiefebene weiß man, daß Esel gemästet, Eselsfleisch und Eselsfett verzehrt wurden. Zum Einspannen der Esel dienten je nach der Gegend verschiedene zweirädrige Karren, beziehungsweise vierrädrige Wagen. Eselsmilch und Eselshaar wurden zu Heilzwecken benützt. Endlich gibt die Studie eine Übersicht über die mit Eseln zusammenhängenden Aberglauben, über die mit dem Esel Christi zusammenhängenden Legenden und über die mit dem Esel verbundenen Kinderspiele.

VITA, VÉLEMÉNYEK

Kristó Gyula

A X. század közepi magyarság „nomadizmusának" kérdéséhez

A szakirodalomban közhellyé kopott a megállapítás, hogy az írott források kevés száma, illetve hiánya mennyire megnehezíti a honfoglaló magyarság történetének kutatását. Ennek igazolására legyen elég két példa az utóbbi évek terméséből. „Az *írott* forrásemlékek száma e korszakból ugyanis *csekély*, értékelésük olykor nehézségekbe ütközik, s a belőlük honfoglaló őseinkről kirajzolódó kép nemcsak hogy nem részletes és teljes, hanem néha nagyon is szubjektív és *kritikával* kezelendő."[1] Vagy: „Mint X. századi történelmünkről általában, a honfoglaló magyarság társadalmáról is keveset szólnak az írott források."[2]

Joggal lehetne arra gondolni, hogy az ilyen és hasonló állásfoglalások a honfoglaló magyarokra vonatkozó, ténylegesen csekély számú írásos információ hiánytalan számbavétele és gondos elemzése után születtek. A honfoglalás és az utána következő mintegy fél évszázad történetébe bepillantani engedő kútfők és tudósítások legtöbbje valóban sokoldalú és árnyalt elemzésben részesült, ugyanakkor egy-két ponton egyenesen megdöbbentő az a hallgatás, amely bizonyos híradásoknak osztályrészül jutott. Konsztantínosz Porfürogennétosz *De administrando imperio* (a továbbiakban DAI) című munkája sokszor és rendkívüli részletességgel megtárgyalt magyar vonatkozású adatainak a sorában van — egyebek mellett — egy, amely lényegében kívül rekedt az utóbbi évtizedek vizsgálódásainak körén, s visszhangtalan maradt. A DAI 30., dalmáciai vonatkozású és a földrajzi lokalizálást Dalmácia szempontjából végző fejezetének egy megjegyzése szerint „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak."[3] Oly mértékben kiesett ez az adat az utóbbi idők kutatásának horizontjából, hogy rendre hiányzik idézése a szakmunkákból, sőt még a két kiadást megért, a honfoglalásra vonatkozó forrásokat magyar fordításban közzétevő, *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról* című gyűjteményes kötetből is kimaradt e hely, amely pedig bő válogatást ad Konsztantínosz magyar vonatkozású tudósításaiból.[4]

A hallgatásnál azonban többre érdemes e tudósítás. Önmagában azzá teszi a hír jellege. Páratlan rövidséggel utal e mondat arra, hogy Konsztantínosz munkája készültének idején, azaz 950 táján[5] a már mai, Kárpát-medencei hazájukban élő magyarok nomád életet éltek. Külön érdekessége e hírnek, hogy nem Konsztantínosz „magyar", „kabar" vagy „besenyő" fejezeteiben fordul elő, ahol bizonyos mértékig „rendszeres" képet rajzol a munka e népekről, hanem egy, ebben a vonatkozásban teljességgel váratlan helyen, ott, ahol a császár VII. század eleji eseményeket taglal.[6] Nem lehet tehát arról szó, mintha a szerzőt egy tárgy elbeszélése során lendülete és fantáziája ragadta volna tovább a valóságos és megengedhető mértéknél. Ellenkezőleg: azt kell mondani, Konsztantínosz ezen a helyen még annak elárulására sem volt kényszerítve, hogy a Kárpát-medencei magyarok saját korában milyen életformát folytattak, hiszen az idézett mondat elsősorban földrajzi lokalizálás célját szolgálja, azt hírül adni, hogy az avarok az elbeszélés időpontjában a mai (Konsztantínosz-kori) magyar szállásterületen laktak. Konsztantínosz más esetben is nyúlt ehhez a módszerhez, hogy ti. egy nép lakhelyét egy másik népével határozza meg, így pl. a besenyők saját korabeli szállásterületét (vagyis Etelközt) úgy jellemzi, mint „amelyen abban az időben [a magyar honfoglalás előtt] a türkök [= a magyarok]

[1] Hajdú Péter 1978. 1510.
[2] Fodor István 1978. 1494.
[3] Moravcsik Gyula 1950. 140—141.
[4] Györffy György 1958.; Györffy György 1975.
[5] Makk Ferenc 1976. 152.
[6] Szádeczky-Kardoss, Samuel 1972. 87.

laktak".[7] Nem volt tehát különösebb oka Konsztantínosznak a 30. fejezetben hírül adni, hogy a türkök nomád életet élnek. Ha ezt mégis megtette, nyilván azért tette meg, mert a maga számára természetesnek tűnő információt írt le, olyant, amelyet műve későbbi fejezeteiben többé már nem ismételt meg a magyarokra nézve.

De vajon a „nomád" jelző nem kedvelt kifejezése-e Konsztantínosznak, nem minősül-e sztereotipiának ? A DAI szövegének átnézése — bár megbízható szójegyzék híján az eredmény sohasem teljes bizonyosságú — arról győzött meg, hogy a „nomád" jelző csak ebben az egyetlen esetben fordul elő az egész műben. Nem lehet tehát arról szó, hogy a jelző minduntalan felbukkanása csökkentené magyarokra vonatkoztatásának értékét. Természetesen nincs okunk számon kérni Konsztantínosztól, hogy miért nem alkalmazta a „nomád" jelzőt mindazon esetekben, amikor alkalmazhatta volna (pl. a besenyők vagy az arabok esetében). Mohamed elődeiről szólva ugyan említést tesz azokról, akik „sátrakban lakva állattenyésztést űztek",[8] de a „nomád" kifejezést még itt sem használja. A tényt ténynek kell elfogadnunk: a DAI csak és kizárólag a magyarokról szólván ír a „nomád" jelzőt említve életmódjukról, ám ez a körülmény nem jelentheti azt, hogy a DAI lapjain felsorakoztatott többi nép között más nomád életű ne lett volna, de azt sem, hogy eme vagy bármily más ok folytán a magyarokra vonatkoztatás realitását eleve el kellene vetnünk, vagy hallgatással kellene le nem írttá tenni.

Az elhallgatásnak nem szolgálhat magyarázatául az a körülmény sem, hogy Konsztantínosz adata egyedi, társtalan adat lenne a X. század közepi magyarságra vonatkozóan. Régóta ismert, hogy a Konsztantínosszal kortárs arab Maszúdí a magyarokat és a besenyőket magukban foglaló türkökről nyilatkozott akként, hogy „részben nomádok, részben letelepültek", továbbá hogy „királyaik nomád életet folytatnak."[9] Vagyis a magyarokkal kapcsolatba hozható „nomád" minősítés a X. század közepén egy másik forrásában is felbukkan.

Csakis ezen adatok figyelmen kívül hagyásának, illetve jelentősége alábecsülésének tulajdonítható, hogy az utóbbi évtizedekben a kutatók széles köre a X. századi magyarság életformájának minősítésekor nagyobb fontosságot tulajdonított a kazár kaganátus, a szaltovo-majackoje kultúra analógiájának, a bizonytalan keltezésű Kárpát-medencei régészeti leletanyagnak és terepbejárási megfigyeléseknek, valamint a XI—XIII. századi magyarországi vagy magyarországi vonatkozású latin nyelvű kútfőkből tett visszakövetkeztetéseknek, mint az egykorú és hitelességüket illetően nehezen kétségesnek minősíthető forrásoknak. Jól tükröződött ez az alapállás a Magyar Néprajzi Társaság 1974. május 22-én tartott vitaülésén, amelynek vitaindító előadását Balassa Iván tartotta *Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához?* címmel. E referátum szerint az újabb szakirodalom „a magyarságot közvetlenül a honfoglalás előtt és után olyan félnomád népnek tartja, mely a téli szállás körül földet művelt és tavasszal indult vándorútra legelőről legelőre, hogy az ősz végére ismét visszatérjen." Ennek alapján a magyarság életformája „nem is a nomád állattartás, hanem a transzhumansz pásztorkodás kategóriájába tartoznék." Ám — folytatja Balassa Iván — a méhészek, halászok, földművesek jelenléte a honfoglalás előtti és utáni magyarságnál, bizonyos földművelő eszközök (eke, sarló) használata, a honfoglaló magyarok feltehető gyümölcs- és szőlőművelése egyaránt azt mutatják, hogy „a magyarság gazdasági életében a honfoglalást megelőző és követő évszázadokban számos olyan vonás található, mely az állattartás mellett más mezőgazdasági ágak meglétét valószínűsíti." Végső fokon — egyetértve Szőke Bélával — „már a délorosz szteppén kialakult viszonylag egységes műveltséghordozó magyarság életében a nomád állattenyésztés csak korlátolt szerepet játszott."[10] A vitaülés résztvevői elfogadták Balassa Iván megállapításait. Györffy György szerint Balassa helyesen hangsúlyozza „azt a mindinkább elfogadottá váló tudományos eredményt, hogy a honfoglaló magyarság életmódja általában nem tekinthető nomádnak, hanem félnomádnak, amelyben a földművelésnek nagyobb

[7] Moravcsik Gyula 1950. 174—175.
[8] Moravcsik Gyula 1950. 76—77.
[9] Györffy György 1975. 101.
[10] Balassa Iván 1974. 575—585., különösen 578., 582., 583. — Balassa Iván (1974. 583—584.) felfigyelt arra, hogy „a honfoglalással egykorú vagy utána keletkezett források elsősorban a magyarság nomád voltát hangsúlyozzák". E híradás megbízható voltát részint elfogadta („a magyarság esetében is a honfoglalás idején és közvetlenül utána számolnunk kell a nomád vonások megerősödésével"), részint elvitatta („a krónikaírók elsősorban a nomád harcoló magyarokat ismerhették meg, akik az állatállomány szakmányolását tekintették fő céljuknak. Az ezekből szerzett közvetlen vagy közvetett tapasztalataikat az egész népre kiterjesztették").

szerepe volt, mint azt régebben vélték."[11] DIENES István kritikában részesítette CSALOG Zsolt munkáját, amely „azt a régi, meggyökeresedett közhiedelmet ismételte meg, miszerint a magyarság zöme állattenyésztő lovasnomád lett volna a Kárpát-medencébe való betelepedés idején."[12] FODOR Istvánnak e vitában elhangzott megszívlelendő fejtegetését érdemes és tanulságos hosszabban idézni: „Az elméleti kérdések jobb kimunkálásában látom a néprajz egyik legfontosabb feladatát a magyar őstörténet terén. A szilárd elméleti megalapozottság hiányával magyarázhatjuk például a honfoglalók gazdálkodásával kapcsolatos nézetek nem egészen következetes változásait is. A legutóbbi időkig ugyanis tudományos közvéleményünk szinte szélsőségesen nomádnak vélte az ősmagyarság gazdálkodását, megfeledkezve ezen életforma valódi tartalmáról és összetettségéről. Kutatóink nagy részének figyelmét sajnálatos módon elkerülték azok a rendkívül fontos adatok is, melyek kelet-európai rokon népeink, valamint a bolgár-törökök és a kazárok egészen más típusú gazdálkodásáról tanúskodnak . . . Nemrég aztán egyes szakembereink — felfigyelve az említett adatokra — az ellenkező végletbe estek: honfoglalóinkat csaknem teljes egészében szántó-vetőknek tartják, életmódjukban alig hagynak helyet a nomadizmusnak. Pedig az újabb kutatások aligha hagynak kétséget afelől, hogy az ősmagyarság a bronzkor végén és a vaskor elején áttért a nomád állattartásra. Történelmének későbbi szakaszain aztán (különösen a Don környékén) körülményei a letelepült életmód felé terelték, földművelése jelentős mértékben fejlődött, a nomadizmus szerepe azonban továbbra is igen fontos maradt. Csak így érthetjük meg hosszú steppei vándorútjukat is. Úgy vélem tehát, hogy őstörténetünk jobb megismerésének érdekében a nomadizmus kérdéseinek az eddiginél jóval több figyelmet kellene szentelnünk."[13]

Vajon az elmúlt évek szakirodalmában melyik irányzat kapott inkább hangot, a honfoglaló magyarság szántóvető voltát (túl)hangsúlyozó, vagy pedig nomadizmusát megfelelő súllyal méltató állásfoglalás-e? Az 1974 utáni kutatások és megnyilatkozások a megelőző időszak tendenciáit vitték tovább, erős nyomatékkal hangsúlyozva a honfoglaló magyarok fejlett földművelését, letelepedett vagy ahhoz közel álló életmódját. A kérdéskört nagy apparátussal vizsgáló GYÖRFFY György megállapítása szerint a különböző tudományok „eredményeinek . . . egybevágása elegendő arra, hogy megcáfolja a X. századi magyarság belső viszonyait nem ismerő elbeszélők alkotta képet a szittya—hun típusú »nomád« magyarokról, és kétségtelenné tegye, hogy életmódjukat a nomád és letelepült állapot közötti átmenet jellemzi, az, amit találó kifejezéssel »félnomád«-nak nevez az újabb kutatás." GYÖRFFY által a félnomád életet élő köznép életformájának főbb mutatói ezek: települése télen állandó szállás vagy falu, tavasztól őszig váltott szállások; lakása télen ház, ól, tavasztól őszig sátor; a legeltetés tavasztól őszig egész nap folyik, télen alkalmilag nappal, helye pedig a szállástól néhány napi távolságban vagy a falu környékén van; télen a falu mellett telelő igényesebb állatot rendszeresen takarmányozzák; az állattartásnak alárendelten a jószágállás trágyás földjén vagy pihent, jó talajon gabonát és kendert termesztenek. E típustól elválasztja GYÖRFFY a „főemberek látszólagos nomadizálását"-t, „időszakos szállásváltását"-t.[14]

A továbbiakban a teljesség igénye nélkül néhány korábbi állásfoglalást idézünk az elmúlt évek termésből. FODOR István 1975-ben megjelent könyve szerint „a magyarság a fejlett állattartás és földművelés ősi hagyományával tarsolyában lépte át új hazája határait . . . A X. századi magyarság gazdálkodásának tehát két fő ágazata volt: a legeltető állattartás és a földművelés. Fejlődésében mind szembetűnőbben megerősödik a letelepült életmód, szaporodnak földműves falvaink."[15] HAJDÚ Péter 1978-ban ekként foglalt állást: „A nyelvészeti vizsgálat tehát amellett szól, hogy a *Kárpátok* között új hazát foglaló elődeink nem egyszerűen lótenyésztő nomádok voltak, hanem megvoltak a fejlettebb típusú ekés földművelésre, a kerti kultúrára, a kézművességre és a kereskedésre vonatkozó ismereteik is, azaz egy már a tartós letelepedettségre vágyó és azt kereső nép talált itt végleges otthonra."[16] BARTHA Antal 1979-ben napvilágot látott munkája szerint „a honfoglalók a földművelés és az állattenyésztés ismeretében érkeztek a Kárpát-medencébe". A „népesség egy része az állandóbb falvakban élt és művelte a földet, míg a fiatalabb férfiak a jószággal járták a legelőket. Bizonyára még télen is ritkán húzódtak be a falvakba . . . Ezek a falvak is csak viszonylag voltak állandóak."[17] BAKAY Kornél

[11] GYÖRFFY György 1974. 593.
[12] DIENES István 1974. 587—591., különösen 588.
[13] FODOR István 1974. 599—600.
[14] GYÖRFFY György 1977. 399., 403—404.
[15] FODOR István 1975. 242.
[16] HAJDÚ Péter 1978. 1511. — L. még MAKKAI László 1980. 7—8.
[17] BARTHA Antal 1979. 26., 27.

1978-ban megjelent könyvében ezt írja: „A magyarság már a honszerzés időszakában állattartó és ekés földművelést űző népesség volt. Ez persze másként fogalmazva annyit jelent, hogy a népesség egy része megtelepedett és kisebb-nagyobb falvakban élt."[18] BÁLINT Csanád 1980-ban közzétett tanulmánya szerint „a magyarság már fejlett földműves ismeretekkel érkezhetett végső hazájába." Továbbá „az eddigi megfigyelések alapján is kétségtelennek látszik, hogy a honfoglalás kori letelepültség mértéke a korábban feltételezettnél jóval nagyobb volt." Ugyanakkor „ezen új megfigyelések ellenére és mellett természetesen nem szorul bizonyításra, hogy a honfoglaló magyarság nagyban foglalkozott állattenyésztéssel. A kérdés a kétféle életmód aránya s a pásztorkodásnak, ill. földművelésnek az esetleges etnikai, társadalmi vetületei körül forogható."[19]

Az eddig idézett nézetek általában — kimondva vagy kimondatlanul — félnomádnak minősíthető életmódot tulajdonítottak a honfoglaló magyarságnak. Néhány olyan állásfoglalás is született az elmúlt években, amely a félnomád szintet túllépő, szinte a teljes letelepedettségig eljutó életformával számol. Talán ilyen kép rajzolódik ki NÉMETH Péter 1978. évi cikkében: az a körülmény, hogy a honfoglaló magyarok az ország legjobb termőterületeit vették birtokba, „*nem nomád* életformára vall . . . Maga a sűrű települési rend is ellene szól a nomád életmódnak."[20] Bizonyosra mondható ez MESTERHÁZY Károlynak 1980-ban napvilágot látott könyvéből kitetsző nézetéről: „nem fogadhatjuk el a honfoglaló magyarság félnomád életformáját valló elképzeléseket, sem a téli—nyárszállások rendszerét. A X. században a magyarság döntő többsége letelepedett, földművelő és állattenyésztő gazdálkodást folytatott. Azokon a területeken, ahonnan terepjárási adataink vannak, állandó falvakat ismerünk, melyek viszonylag hosszú ideig lakottak voltak."[21]

A X. századi magyarság életmódjával kapcsolatban az elmúlt években új írott forrás vált számunkra ismertté. Ibn Ḥayyān (ibn Ḥaijān) mór történetíró *Muqtabas* című munkájából Pedro CHALMETA 1976-ban francia fordításban részleteket tett közzé koém mentárok kíséretében, köztük magyar vonatkozásúakat is,[22] ez utóbbiak egy részts CZEGLÉDY Károly 1979-ben az arab eredetiről készült magyar fordításban publiká lta,i elvégezte az új forrás bizonyos helyeinek elsődleges értelmezését is.[23] E forrás fontosságát mind CZEGLÉDY Károly („a távoli mór birodalom történetírója váratlanul új adatokkal gazdagította őstörténeti kutatásunkat"),[24] mind a kútfő magyar vezérnévsorát vizsgáló GYÖRFFY György („A magyar kalandozáskor története igen jelentős új forrással gyarapodott")[25] elismerte. Magunk — első benyomások alapján — „fontosságára nézve szinte Konsztantínosz Porfürogennétosz híradásaival vetekvő kútfő"-nek minősítettük a mór krónikát.[26]

Minden továbblépés előfeltétele az újonnan ismertté vált forrás információi hitelessége megvizsgálásának kérdése. A megbízhatóság dolgában már CZEGLÉDY Károly véleményt nyilvánított. Mivel a magyarok spanyolországi kalandozásáról egy kortárs krónikás, a latinul író Liudprand is hagyományozott ránk tudósítást, a két híradás között CZEGLÉDY által elvégzett összevetések arra vezettek, hogy a két krónikás szava között „kronológiai egyezés" állapítható meg, illetve hogy „Ibn Ḥaijān és Liudprand tudósításai más részletekben is igen szerencsésen egészítik ki egymást." Kedvező CZEGLÉDY benyomása a spanyolországi hadjárat részleteinek megörökítéséről. „Minthogy tudósítása végeredményben szemtanúk beszámolóira megy vissza, ebben nincs is okunk kételkedni." Továbbá: „Ibn Ḥaijān tudósításának egyéb részletei is józanságról és jó megfigyelésről tesznek tanúságot." Kritika mindössze a mór krónika magyar vonatkozású tudósításának utolsó részletét érte CZEGLÉDY oldaláról, ahol arról esik szó, hogy a visszavonuló magyarok frank területen igen súlyos vereséget szenvedtek. Mivel ennek a nagy magyar vereségnek a frank forrásanyagban nem maradt nyoma, ez a körülmény a tudósítás hitele ellen szól. „Ibn Ḥaijān — írja CZEGLÉDY — itt már nem mór szemtanúk beszámolóit közli, hanem frank területről, nagy távolságról érkező híreket."[27] Eszerint

[18] BAKAY Kornél 1978. 19.
[19] BÁLINT Csanád 1980. 39., 46—47.
[20] NÉMETH Péter 1978. 1574.
[21] MESTERHÁZY Károly 1980. 31.
[22] CHALMETA, Pedro 1976. 337—351.
[23] CZEGLÉDY Károly 1979. 273—282.
[24] CZEGLÉDY Károly 1979. 282.
[25] GYÖRFFY György 1980. 308.
[26] KRISTÓ Gyula 1980. 574.
[27] CZEGLÉDY Károly 1979. 277—278.

kétkedéssel kellene fogadnunk a mór krónika minden olyan információját, amely a távoli Magyarország belső viszonyairól és a magyarok politikai szervezetéről szól?

Vajon honnan származhatnak a mór krónika mindama információi, amelyek a távoli Magyarországot érintik? Maga Ibn Ḥaijān említi, hogy az általa turkoknak nevezett magyarok közül Zaragoza ura öt foglyot elküldött a kordovai kalifának eredeti külsejükkel és öltözékükben. Miután a kalifa megnézte őket, a turk foglyok felvették az iszlám vallást, és a kalifa apródjainak (ġilmān) sorába kerültek.[28] Györffy György arra gyanakszik, hogy „minden valószínűség szerint tőlük ered az a tudósítás, amely a magyarok vezéreire vonatkozik."[29] Ibn Ḥaijān magyarokkal kapcsolatos forrásbázisáról két megjegyzést tesz krónikájában. A magyar szállásterület határait és a magyarok életmódját tárgyaló passzusát ezzel a megjegyzéssel indítja: „Valaki, aki jól tájékozott volt [turk] ügyben, megemlíti, hogy országuk a távoli keleten van" stb.[30] Eszerint olyan informátor állt rendelkezésére, aki — mint majd látjuk — konkrét ismeretekkel rendelkezett a magyarok Kárpát-medencei országát illetően. Nincs értelme találgatni, hogy milyen nemzetiségű és milyen foglalkozású volt az informátor. Egy dolog tűnik csak bizonyosnak: nem turk volt. Ezt onnan tudjuk, hogy a magyar vonatkozású rész végén a krónika megjegyzi: „[a turkokra vonatkozó] tudósítások maradékát e [cím] alatt azok megjelenéséhez képest egy évnyi eltéréssel gyűjtöttük össze avégből, hogy ezeket kiegészítsük."[31] Márpedig, ha a fogoly turkok lettek volna minden magyar vonatkozású, a magyarok országára vonatkozó hír informátorai, az ő megszólaltatásukkal aligha kellett volna egy évet várni, mivel ők a magyar kalandozás után két hónappal, 942 szeptember elején már a kalifa előtt álltak. Ebből az adatból csak annyi következtetés adódhat, hogy aki ismeretekkel rendelkezett a magyarok távoli országáról, az 942 második felében és 943 első hónapjaiban nem állt a szerző rendelkezésére. Ez megadja annak a feltételezésnek a lehetőségét, hogy a magyarokkal kapcsolatos tudósítások egésze talán (de legalábbis egy része bizonyosan) nem turk forrásból való. Ha ez igaz, akkor a mór krónikában a magyarok belső viszonyaira utaló információ külső megfigyelőtől származik, olyan idegentől, aki bizonnyal maga is megfordult a Kárpát-medencében.

Vajon mennyire pontosak, megbízhatóak a turkok belső viszonyaira vonatkozó hírek? Három terület látszik alkalmasnak e probléma vizsgálatára: a mór krónikában megőrzött magyar vezérnévsor, a magyar szállásterület határainak leírása, valamint a magyarok életmódjával kapcsolatos tudósítás. Kifejezett szerencsének mondható, hogy mindezekről a mór krónika eredeti információjával lényegében azonos korban keletkezett DAI is szól, megadva így a lehetőséget a két különböző kultúrkörben fogant, két különböző nyelvű, egymástól genetikusan teljes bizonyossággal független kútfő szembesítésére.

Kezdjük a vezérnévsorral! A mór krónika szövegének magyar fordítása ekként hangzik: „Hét főnök [amīr] alá tartoztak. A leghatalmasabbat közülük *Šānā*-nak hívták, továbbá közülük volt *Ṭ . x . x . la* . Utána egy másik következett: *W . l . ǧ . ūdī*, majd *X . s . mān* és *L . j . s* . és *X . x(?) . ' . r . w . d* és *? H . r . ḥ . r . j* ."[32] Konsztantínosz — a kabarokat nem számítva — a türkök hét törzséről tesz említést, s név szerint is megnevezi a törzseket. Egy más helyütt — a múltra vonatkoztatva — szól arról, hogy „a türkök hét törzsből állottak".[33] A magyarok hajdani politikai szervezetét meghatározó hetes számnak a jóval későbbi magyarországi latin nyelvű krónikás anyagban is nyoma maradt. Amikor krónikáink hét vezérről, hét kapitányról emlékeznek meg, vagy amikor Anonymus a honfoglalás előtti hét fejedelmi személyt hétmagyarnak (Hetumogernek) nevezi, állításunk igaza mellett tanúskodnak. A kérdést inkább az jelenti, hogy a mór krónika hét főnöke a 942. évben Spanyolországba kalandozó magyar seregek hét vezérét jelenti-e, vagy a hét magyar politikai szervezet — a mi véleményünk szerint: törzs — vezetőjét-e. Az e kérdésben eddig véleményt nyilvánító két kutató álláspontja lényegében eltér egymástól. Czeglédy Károly szerint „942-ben egy nagy magyar kalandozó hadsereg valóban hét vezér parancsnoksága alatt állt."[34] Györffy György némileg bizonytalanabbul fogalmazza meg a maga ezzel ellentétes nézetét: „valószínűbb, hogy nem a kalandozó had parancsnokairól, hanem a magyar nép 942. évi hét vezéréről van szó", illetve az egyes részletekben ekként: „Amennyiben forrásunk a hét vezért so-

[28] Chalmeta, Pedro 1976. 343—344.
[29] Györffy György 1980. 308.
[30] Chalmeta, Pedro 1976. 343.
[31] Chalmeta, Pedro 1976. 344.
[32] Czeglédy Károly 1979. 276.
[33] Moravcsik Gyula 1950. 174—175., 170—171.
[34] Czeglédy Károly 1979. 282.

rolja fel"; „De még ha a vezérnévsorban csupán kalandozó sereg parancsnokait látnánk" stb.[35]

El kell ismerni, a forrásszöveg felületes áttekintése CZEGLÉDY megállapításának igaza mellett szólhat (hiszen ha egy hadjáratról megemlékező szöveg vezéreket említ, a legtermészetesebb interpretáció a seregvezérekre gondolni), kiváltképpen úgy, ha az ellenkező nézetet megalapozó GYÖRFFY-féle okfejtés nem látszik meggyőzőnek. GYÖRFFY ekként érvel: „Amennyiben elfogadnánk, hogy a harmadik vezér, Bulcsú, már mint harka *(karchas)* kalandozott Spanyolországig, következnék belőle, hogy vele együtt részt vett a kalandozásban a második vezér, a »gyula«, sőt a »leghatalmasabb közülük«, az első vezér is, kit a forrás *Šana* néven említ. Nézetem szerint ez valószínűtlen. Arra, hogy a magyarok két első vezére, a honfoglaláskori kende és gyula utóda valaha is részt vett kalandozásban, nincs adat, és ez nem is valószínű." Bulcsú — folytatja GYÖRFFY — megfordult ugyan Bizáncban, ahol 948-ban a császár megkeresztelte, majd 954-ben felvonult seregével Németországba, s 955-ben ugyanezt a hadjáratot megismételte, „de ez eladdig szövetséges országok földjén való felvonulást jelentett, amikor is a »harka« valamely egyenrangú vagy rangosabb féllel állt szemben." Elképzelhető, hogy Bulcsú járt Veronában vagy Páviában a béke megújítására, illetve az adó elhozatalára, de „nem valószínű, hogy részt vett a Hugó itáliai király kérésére vezetett távoli kalandozások lefolytatásában is."[36] GYÖRFFY érveiből csak azzal tudunk egyetérteni, hogy a főfejedelem, Konsztantínosz megasz arkhónja, a honfoglalás kori kende utóda nem vett részt egyetlen kalandozó hadjáratban sem. Alkalmasint a X. század közepére elhaló szakralitás is megakadályozhatta ebben.[37] Bulcsúról bizonyosan, a gyuláról pedig szinte a bizonyosság szintjén tudjuk, hogy kifejezetten kalandozó jellegű hadjáratok részesei voltak, az előbbi Nyugat-Európában és a Balkánon, az utóbbi pedig a bizánci birodalom területén.[38]

Kecsegtet bizonyos sikerrel az a vizsgálat, amelyet a mór krónika magyar vonatkozású részének szerkezete tárgyában végezhetünk el. Ez a következő szüzsékből épül fel:

1. Egy levél, amely tudósít a magyarok támadásáról, váratlan megjelenésükről a frankoknál: Lerida lerohanása, arab várak megtámadása, Barbastro városa urának foglyul ejtése.
2. Újabb levél a magyarok visszavonulásáról ad hírt.
3. Ismét más levél igazolja a magyarok visszavonulásáról szóló hírt.
4. A spanyolországi magyar katonai akció leírása: a támadás a frankok földje felől történt, letáboroztak Lerida kapujánál, foglyul ejtették Barbastro városának urát. Élelmiszerhiány miatt kénytelenek voltak távozni.
5. A hét főnök nevének közlése.
6. Lerida ostoma nyolc napig tartott. Kevés volt a magyarok élelme, ezért visszavonultak.
7. A magyarok határai és életmódjuk.
8. Öt fogoly magyar a kalifa előtt, majd az iszlám vallásra térve a kalifa apródjainak sorában.
9. A magyarok kezén 33 napig fogolykodó mór előkelőt, Barbastro városa urát váltságdíj ellenében kiszabadítják.
10. Egy további levél, amely a frankok győzelméről tudósít a magyarok felett, akik közül csak néhányan tértek vissza hazájukba.

A szüzsé áttekintése világossá teszi, hogy nem folyamatos előadással állunk szemben, hanem olyan tudósítással, amely rapszodikus előadásmódban, egy-egy mozzanat többszöri megemlítésével fejti ki mondanivalóját. Mivel ebben a leírásban bizonnyal van *egy* olyan szüzsé, amely nem kapcsolódik szorosan a hispániai magyar katonai akcióhoz (mégpedig a magyarok határainak és életmódjuknak a leírása), joggal tehető fel, hogy a hét magyar főnök nevének megemlítése is ebbe a sorba tartozik. Természetesen ez még csak lehetőség és nem bizonyosság. A bizonyosság felé vezető utat további megfigyelések egyengethetik. Az egyikre CZEGLÉDY Károly ama megjegyzésével hívta fel a figyelmet, hogy „törzsszervezet és katonai szervezet nem fedték egymást a magyarsággal egykor szoros kapcsolatban volt török népeknél és távolabb sem, a steppe keleti vidékein." Igaz, ennek a problémának a megoldását CZEGLÉDY más módon képzeli el, úgy ti., hogy

[35] GYÖRFFY György 1980. 310., 314., 316.
[36] GYÖRFFY György 1980. 309.
[37] KRISTÓ Gyula 1980. 228., 482.
[38] Az adatokat l. KRISTÓ Gyula 1980. 287., 291., 305—306., 369—370., 375., 459.

„egy még meglevő X. századi és talán a korábban magyar hadsereg felosztásában szintén nem feltétlenül a hetes törzsszervezet jutott kifejezésre, hanem egy hagyományos hetes felosztás",[39] magunk más lehetőséget vetünk fel. Mivel Konsztantínoszból bizonyosan tudjuk, hogy a magyarok hetes törzsszervezete még a X. század közepén is politikai realitás volt, egyszerűbb azt feltételezni, hogy a mór krónikában ennek a hét törzsfőnek a neve őrződött meg, s nem a kalandozó akció élén álló seregvezéreké.

Egy további szempontot a vezérnévsor egyes neveinek megfejtése jelenthet. CZEGLÉDY Károly — a lejegyzés sorrendjében — Csanádra, Djilára (Gyulára), Bulcsúra gondol, továbbá az ötödik névvel kapcsolatban javaslatot tesz Lélre (Lehelre).[40] GYÖRFFY — támaszkodva CZEGLÉDY megfejtési eredményeire — sorrendben a következő megoldásokat adja: Csaba, gyula, Bulcsú, Basman, Velek, majd a hetedik Győ. A vezérnévsor 4—7. helyein szereplő nevek olvasata és értelmezése vonatkozásában a végső szó még korántsincs kimondva. A legbizonyosabbnak (némi túlzással: az egyetlen abszolút biztosnak) a 3. számú név megfejtése látszik. „A harmadik vezér neve teljes bizonyossággal *Wul(u)ǧūdī*-nak olvasható."[41] A Bulcsú név *-di* kicsinyítő képzős alakját jegyezte fel Ioannész Szkülitzész is *βουλοσουδής* alakban.[42] E név *harmadik* helyen szereplése a mór krónika vezérnévsorában teljes összecsengést mutat Konsztantínosz ama megjegyzésével, amely szerint Bulcsú Turkíának *harmadik* fejedelme és karchája.[43] Hogy a mór krónikában a X. század közepi magyar politikai szervezet emléke őrződött meg és nem a hispániai kalandozó hadjáratban részt vevő seregvezérek nevei, azt roppant valószínűvé teszi az alábbi körülmény. Konsztantínosz az Árpád-nemzetségből való fejedelem (nagyfejedelem) mellett még másik két fejedelmet említ: a jilát (gyulát) és a karchát. Hogy közülük a jila volt a nagyobb méltóság, azt Konsztantínosz kifejezetten megmondja. Eszerint tehát — ha a karcha a harmadik fejedelem — a jila (gyula) a rangban *második* fejedelem. Márpedig a krónika vezérlistájának *második* helyén *T . x . x . la* áll, amelyet CZEGLÉDY „e pillanatban evidens olvasat"-ként *Djila*-nak értelmez, s amelyhez GYÖRFFY azt a megjegyzést fűzi, hogy „noha itt elsősorban személynevet várnánk, és más magyarázat is elképzelhető, Czeglédy olvasata megalapozottnak látszik."[44] Nagyjából bizonyosnak vehető tehát, hogy a mór krónikában foglalt magyar vezérnévsor második és harmadik helyén a magyarok Konsztantínosztól ismert második és harmadik fejedelme szerepel. Ez önmagában nagyfokú megfelelés a két forrás között, s jelentős mértékben növeli a bizalmat a mór forrás azon hírei iránt, amelyek nem közvetlenül a spanyolországi kalandozás eseményeivel kapcsolatosak.

Már az arab kútfő sorrendjéből is arra a következtetésre kellene jutnunk, de a forrásszöveg kifejezetten szól is róla, hogy a vezérek között elsőként említett a rangra legtekintélyesebb vezető.[45] Egy gyula és egy karcha előtt a vezérek között „leghatalmasabb" csak a főfejedelem, Konsztantínosz nagyfejedelme (megasz arkhónja) lehet. Konsztantínosz hírül adja, hogy Árpád fejedelemmé tétele óta „mindmáig ennek a nemzetségéből lesz Turkía fejedelme."[46] A DAI idézett tudósításának hitelében nincs okunk kételkedni. Árpád mellett Konsztantínosz arkhónnak (fejedelemnek) nevezi Liüntikát (Leventét), Árpád fiát, továbbá a bizánci uralkodóval kortárs Falicsit, Árpád unokáját. Mivel Liüntika a magyar honfoglalás körüli időben volt fejedelem, Falicsi pedig 950 táján, bizonyos, hogy kettejük között más fejedelemmel vagy fejedelmekkel is kell számolni. Anonymus Zoltát (Árpád fiát) említi Árpád utódaként.[47] Árpád és Falicsi közé a modern kutatók közül VAJAY Szabolcs Tarhost és Zoltát, HECKENAST Gusztáv feltételesen Jelechet, továbbá Jutast, GYÖRFFY György pedig Szabolcsot helyezte el.[48] A mór krónikában első helyen említett, „leghatalmasabb" magyar vezér Árpád-házba tartozása roppant valószínű. Nem tudunk tehát egyetérteni GYÖRFFY Šānā nevet Csabának olvasó konjektúrájára támaszkodó feltevésével. GYÖRFFY szerint „azt az álláspontot képviselve, hogy a hét vezér névsorával állunk szemben, 942-től 948-ig lényeges változás

[39] CZEGLÉDY Károly 1979. 282.
[40] CZEGLÉDY Károly 1979. 279—281.
[41] GYÖRFFY György 1980. 310—317.; CZEGLÉDY Károly 1979. 280.
[42] GYÓNI Mátyás 1943. 37.
[43] MORAVCSIK Gyula 1950. 178—179.
[44] CZEGLÉDY Károly 1979. 280.; GYÖRFFY György 1980. 311.
[45] CZEGLÉDY Károly 1979. 276.
[46] MORAVCSIK Gyula 1950. 172—173.
[47] SZENTPÉTERY, Emericus 1937. 106—107.
[48] VAJAY, Szabolcs de 1968. Tafel III. Ungarn; HECKENAST Gusztáv 1970. 39., 39. old. 82. jegyz.; GYÖRFFY György 1970. 209—214.

következett be az első vezéri szék betöltésében . . . 942-ben ezt nem Árpád leszármazotta töltötte be, mert Csabát semmilyen forrás nem sorolja Árpád utódai közé, viszont 948 körül már Árpád unokája volt az első vezér. 942 és 948 között tehát történt valamilyen belső fordulat a magyar fejedelemség történetében, amikor a »leghatalmasabb« vezér letűnt a magyar történelemből, és Árpád unokája, Fajsz lépett a helyébe."[49]

A nem Árpád-házi Csaba fejedelemségének elvetésével együtt természetesen mindazok a kombinációk is elesnek, amelyeket Györffy e Csaba feltételezett 942—948 közti bukásához kapcsol, így mindenekelőtt az a dátum, hogy ti. a székelyek éppen ebben az időben szórattak szét a gyepűkre, határvédő szolgálatra. Önmagában is nehéz lenne arra gondolni, hogy egy új rezsim a megbuktatott fejedelem megbízhatatlannak bélyegzett népére ruházta volna az oly fontos határok védelmét. Sokkal súlyosabban esik latba, hogy Györffy elméleténél maradva nemcsak 942—948 között „történt valamilyen belső fordulat a magyar fejedelemség történetében", hanem a IX—X. század fordulója és 942 között is, hiszen előbb el kellett veszíteniük az Árpádoknak az Árpád (és Liüntika) által birtokolt hatalmat, hogy Falicsi révén visszaszerezhessék azt. Az adatok birtokában (az Álmos—Árpád—Liüntika, majd Falicsi fejedelemsor ismeretében), továbbá Konsztantínosz idézett passzusa alapján, hogy ti. Árpád óta „mindmáig" (Konsztantínosz koráig) Árpád nemzetségéből van Magyarország fejedelme, a mór krónika *Šānā*-ját Árpád-házinak kell tekinteni.

Ettől a problémától lényegében független, hogy miként olvassuk, illetve értelmezzük a név arab betűjeles írásképét. Chalmeta *ḫān* alakra gondol: „et ils donnaient au plus grand le titre de *ḫān (šān)*."[50] Erről már Czeglédy megjegyezte, hogy „paleográfiailag teljesen indokolatlan", s maga *Šānā* olvasatot ad. Megjegyzi továbbá, hogy a „Šānā-t nem szükséges megváltoztatnunk, minthogy a névben nagy valószínűséggel kereshetjük az Anonymusnál és az Árpád-korban szereplő *Šunad(i), Chanad, Csanád* ismeretlen eredetű személy- és földrajzi nevet".[51] Györffy szerint „amennyiben a *Šānā* név *n* betűjében a pontot nem felülre, hanem alulra tesszük, a név *Šaba*-nak olvasandó. Feltehető, hogy a kivonatoló, illetőleg a másoló pontozta át a nevet, egy általa ismert névre vagy szóra gondolva",[52] azaz a Csaba névre. Magunk kacérkodtunk azzal az ötlettel, hogy az arab betűs írásképből a *kān(d)ā* szót olvassuk ki, de — amint Marton Irén szíves tájékoztatásából megbizonyosodtunk róla — a *kāf* betű szókezdő helyzetben olyannyira különbözik a szókezdő *šīn* betűformájától, hogy *k* kezdőbetűs olvasat nem jöhet szóba. Úgy tűnik, nincs elégséges alap arra, hogy akár Czeglédy, akár Györffy *Šānā* olvasaton alapuló értelmezéseit, konjektúráit elfogadjuk. A Czeglédy által adott magyarázattal szemben Györffy helyesen utalt arra, hogy a „*Sana* vezérnévvel kapcsolatba hozott *Csanád* nevet a XII. században általában *Chunad*-nak vagy *Sunad*-nak írták".[53] E megállapítás érvényét aligha érinti az a körülmény, hogy a teljesen nyíltabbá vált *Chanad* alak már — mint ezt Szilágyi Loránd összeállításából tudjuk — 1113-ban előfordul, de lényegében az egész XII. század folyamán társtalanul. A XII. században a Csanád név első szótagjában az *u* betű, illetve hang dominál.[54] Györffy Csaba konjektúrájával szemben más természetű kifogás támasztható. Nála az emendáció szükségességét két mozzanat indokolja: részint hogy „ilyen nevű X. századi magyar vezérről . . . nem maradt emlékezet. Konstantinos Porphyrogennetos 948-ban név szerint felsorolta Árpád leszármazottait, s ezek sorában még hasonló nevet sem találunk", részint pedig hogy „a magyar gestákban nem szereplő Árpád-fiak emlékét fenntartották a helynevek, így *Tarhos, Tevel, Tormás, Jutas, Fajsz* nevét, *Sana* vagy *Csana* nevű Árpád-kori helynevet azonban nem ismerünk, holott minden fejedelem neve számos helynévben jelentkezik."[55] Megjegyzésével szemben felhozható, hogy a X. század első felének magyar nagyfejedelmi listája erősen hiányos. Falicsi fejedelemségének emlékét csak a DAI őrzi, a közte és Árpád (valamint Liüntika) közti időszakban pedig nincs biztos hírünk a nagyfejedelmek kilétét illetően. Nem kell azon meglepődni, ha egy új forrás éppen e kritikus évtizedek vonatkozásában új fejedelemnévvel ismertet meg bennünket. Már Falicsi esete példát szolgáltat arra, hogy nem mindegyik X. századi magyar nagyfejedelem emlékét őrizte meg a későbbi magyar írásbeliség. Fontos megjegyezni, hogy Konsztantínosz min-

[49] Györffy György 1980. 314.
[50] Chalmeta, Pedro 1976. 343.
[51] Czeglédy Károly 1979. 280.
[52] Györffy György 1980. 312.
[53] Györffy György 1980. 311.
[54] Szilágyi Loránd 1937. 142—144.
[55] Györffy György 1980. 311.

den Árpád-fiúnak csak egy-egy fiát említi meg, amivel nyilván nem meríti ki az Árpád-házi fiági unokákat. Ami az érvelés további részét illeti, ezzel kapcsolatban nyomós érvként jön szóba, hogy több X. századi fejedelem emléke nem őrződött meg helynevekben, így Liüntikáé, továbbá Falicsié sem, s szerfelett kérdéses, hogy néhány középkori Árpád helynevünk közül akár egy is visszavezethető-e a IX. század végi fejedelem nevére.[56] Úgy hisszük, új szempont felbukkanásáig a mór krónika magyar vezérnévsorában első helyen említett vezért Šānā-nak kell tekintenünk, aki az Árpád-ház tagja volt, s a nagyfejedelmi méltóságban alkalmasint Falicsi közvetlen előde. A DAI írásának időpontjában már nem élt, mivel Konsztantínosz nem említi a még élő Árpád-unokák között, illetve mert ekkor már Falicsi viselte a nagyfejedelemséget.

Nem feladatunk itt, hogy véleményt nyilvánítsunk a mór krónika többi négy vezérének kilétéről, illetve a nevük olvasatával kapcsolatos állásfoglalásokról. Célunk e részben az volt: a DAI és a mór krónika összevetésével szempontokat szerezni az utóbbi forrás megbízhatóságáról. E téren szerzett benyomásaink kedvezőek. Amíg Konsztantínosz szerint a hét törzsből álló magyaroknak „első fejük az Árpád nemzetségből sorban következő fejedelem, és van két másik is, a jila és a karcha", s ez utóbbi méltóságot a X. század közepén Bulcsú viselte, addig a mór krónika a hét főnök leghatalmasabbikát Šānā-nak nevezi, utána pedig gyulát és Bulcsút említi a második és a harmadik helyen.[57] A megfelelés tökéletes. S ez a körülmény alkalmasint dönthet abban a dilemmában is, hogy vajon a mór krónika vezérnévsora fejedelmi névsor-e vagy pedig a seregvezetők nevének lajstroma. Egyszerűen elképzelhetetlen, hogy egy oly távoli kalandozásra, mint amilyen a 942. évi hispániai volt, a magyar törzsszövetség három leghatalmasabb méltósága kart karba öltve kivonult volna. Egy viszonylag hosszabb ideig tartó időszakra nyilván aligha hagyta volna ott az országot éppen a három legfontosabb törzsszövetségi vezető. A kalandozások kora forrásanyagában van arra példánk, hogy közülük egyik vagy másik (a gyula, illetve Bulcsú) kalandozott,[58] de már arra nincs, hogy a három közül akár kettő együtt vonult volna, nem is beszélve arról, hogy mindhárom. A mór krónikában a 4—7. helyen szereplő vezérek nyilván annak a konsztantínoszi tudósításnak szolgáltatják igazságát, hogy „van fejedelme minden törzsnek is".[59] Amiként a főfejedelem, a gyula és Bulcsú karcha egyúttal saját törzsük vezetője is volt, a mór krónika többi vezérén a többi törzs főnöke értendő. Ebben az összefüggésben még inkább elképzelhetetlen, hogy a hét magyar törzs feje (köztük a három törzsszövetségi tisztségviselő) — védtelenül hagyva az országot — egyazon időpontban egységesen ment volna hazájától több ezer km távolságra portyázni.

Folytassuk a mór krónika azon hírei megbízhatóságának vizsgálatát, amelyek a turkok belső viszonyaira vonatkoznak! Az arab forrás ekként fogalmaz: a turk ügyekben tájékozott egyén „megemlíti, hogy országuk a távoli keleten van, és hogy a besenyők a keleti szomszédaik, hogy Róma földje tőlük délre esik és Konstantinápoly országa egy kicsit ferdén tőlük keletre. Ezektől [a turkoktól] északra van Morvaország városa *(Marāwa)* és a szlávok országának többi része *(Saqāliba)*. Tőlük nyugatra vannak a szászok *(Šāḫušniš)* és a frankok . . . Az út, amelyet ezek [a turkok] követtek e hadjárat alatt, Lombardia *(Lunbardiya)* felé vezetett, amely a szomszédjuk nyolc nap [járóföldnyi távolságra]."[60] Minden részletező kommentár nélkül megállapítható: a mór krónika pontosan jelöli meg a Kárpát-medencei magyarokkal szomszédos népeket és országokat.

[56] Kristó Gyula 1976. 30—32.

[57] Moravcsik Gyula 1950. 178—179.; Czeglédy Károly 1979. 276., 280.

[58] L. fentebb, 38. jegyzet.

[59] Moravcsik Gyula 1950. 178—179. — Azokra a — kéziratunk lezárása és az Ethnographiához történt eljuttatása után — frissen megjelent munkákra és állásfoglalásokra (Elter István 1981. 413—419.; Czeglédy Károly 1981. 419—423.; Györffy György 1981. 511—512.), amelyek a hét főnök nevének újabb (nagyrészt az arab szöveg 1979-ben közzétett kritikai kiadásán — *Al-Mugtabas* [*V*] *de Ibn Ḥayyān*. Edición por: P. Chalmeta. Madrid 1979. — alapuló) olvasatait tartalmazzák, részletesen már nincs módunk kitérni. Összefoglalóan annyit jegyzünk meg: továbbra is igen valószínűnek kell tartanunk, hogy a hét főnök nem a spanyolországi kalandozáson ténylegesen részt vevő hét sereg vezérének, hanem a hét magyar törzs főnökének nevét őrizte meg. Ez esetben pedig — jelen ismereteink szerint — a *T . x . x . la* (*Djila, azaz Gyula) név előtt még egy főnök nevét jogosult keresnünk, azét, aki Konsztantínosz Porfürogennétosz szerint a magyaroknak a gyulát és a karchát rangban, méltóságban megelőző, első fejedelmük volt.

[60] Chalmeta, Pedro 1976. 343.

Nem haszon nélküli ezzel összevetni a DAI-ban ránk maradt leírásokat a magyarok szomszédairól. Konsztantínosz két helyütt rajzolja meg a magyar szállásterület határvonalát. A 13. fejezetben ez olvasható: „A türkökkel a következő népek határosak: a tőlük nyugatabbra levő vidéken Frankország, északabbra a besenyők, a délre eső vidéken Nagy Moravia, azaz Szvjatopluk országa, melyet ezek a türkök teljesen végigpusztítottak és elfoglaltak. A hegyek felé pedig a horvátok határosak a türkökkel."[61] A 40. fejezet szerint a „türkök közelében vannak keleti oldalon a bulgárok, ahol őket az Isztrosz folyó választja el, amelyet Dunának is neveznek, észak felé a besenyők, nyugatabbra a frankok, dél felé pedig a horvátok."[62] Ha bizonyos tájolási problémákat vet is fel a DAI főleg utóbbi leírása, lényegében megbízható és pontos tudósításnak tekinthető. A Konsztantínosznál olvasható népek közül a mór krónika nem ismeri a bolgárokat és e néven a horvátokat, akikben bizonyosan azokat a fehér horvátokat kell értenünk, akiket Konsztantínosz „Turkián túl, Frankországhoz közel" lokalizál, s akik rendszeresen kapcsolatot tartottak a magyarokkal.[63] E horvátok szállásterülete a mai Dél-Lengyelországba, a Kárpátok hegyeitől északra helyezhető. Ha viszont ez így van, akkor ők is beleértendők a mór krónika által a magyaroktól északra elhelyezett „szlávok országának többi részé"-be. Eszerint az arab forrás csak a bolgárokat hagyja említetlenül. Ez bizonyos szempontból érthető, hiszen amilyen természetes, hogy a Bizáncban élő Konsztantínosz őket megemlítse (bár csak egyik alkalommal teszi), oly mértékben érthető, hogy Hispániától való távolságuk miatt miért éppen ők hiányoznak a magyarokkal szomszédos népek sorából. Megint csak rendjén való, hogy a mór krónika többlete a DAI-val szemben a magyarok nyugati szomszédaira vonatkozik, azokra a népekre, amelyek Hispániához közelebb laktak. Ibn Ḥaijān a frankok mellett megemlíti a szászokat (még ha a földrajzi szomszédság okán történt említésük nem is áll vitán felül), valamint Lombardiát. Mindent egybevéve a mór krónika nem ad kevesebbet és nem ír rosszabbul a magyarok szomszédait illetően, mint a DAI.

És így — az arab forrás turkok belső viszonyaira vonatkozó tudósításainak hitelességében egyre inkább bizakodva — érkeztünk el a magyarok életmódját érintő információjához. Ez ekként hangzik: „Duna *(Ṭūna)* folyó mellett laknak és nomádok, mint az arabok. Se városuk, se házuk nincsen, nemezsátrakban élnek, szétszórt településeken."[64] Az ezzel párhuzamba állítható DAI-passzust már dolgozatunk elején idéztük: „az avarok a Duna folyón túl tanyáztak, ahol most a nomád életet élő türkök vannak."[65] Vajon véletlen-e, hogy egy 942. évre vonatkozóan információt nyújtó hispániai arab forrás éppen úgy nomádoknak minősíti a magyarokat, mint egy 950 táján görög nyelven írott munka ? A tudósításaik iránti figyelmet fokozza, hogy az egyik (a görög kútfő) talán magyar informátorok nyomán dolgozott, a másik (a mór forrás) pedig éppen nem magyaroktól kaphatta ezt a híradást. A DAI sommás ítéletét a „nomád életet élő türkök"-ről szerencsésen egészíti ki a mór krónika valamivel részletezőbb — de a kutató számára sajnos távolról sem a kívánt részletességű — előadása. Innen a magyarok „nomadizmusának" biztos minősítését kapjuk: a magyarok az arabokhoz hasonlóan nomádok. Márpedig a hispániai araboknak bizonyára voltak fogalmaik saját etnikumuk nomadizmusáról. Ibn Ḥaijāntól emellett nehezen túlbecsülhető fontosságú híradást kapunk a X, század közepi magyar településrendszerről, amely aligha a félnomádokkal szemben támasztott kritériumoknak felel meg.

Kétségtelen: minden bizonyítvány magyarázható. Lehet, hogy a mór krónikában foglalt információ közvetítője nyáron járt Magyarországon, felvethető lehetőségként, hogy egy töredéknyi nomádot látott, de annak már nehezebben adható oka, hogy — ha nem éppen csak bekukkantott a Kárpát-medencébe, hanem végig is ment azon, vagy legalábbis egy jókora darabján — miért nem látott városokat, házakat. Itt lenne az ideje eldönteni: kinek higgyünk ? Higgyünk a magyarokra csak közvetve és áttételesen vonatkoztatható kazár kaganátusbeli viszonyok vagy a szaltovo-majackoje kultúra analógiáinak? Higgyünk a bizonytalan keltezésű (és egyáltalán: megbízhatóan nagyon nehezen keltezhető) Kárpát-medencei régészeti emlékanyagnak, vagy a kronológiailag még inkább nehezebben hasznosítható régészeti terepbejárási eredményeknek ? Netán higgyünk a XI—XIII. századi magyarországi vagy magyarországi vonatkozású, visszakövetkeztetésre alkalmas vagy alkalmasnak hitt latin nyelvű kútfőknek (amelyeknek nem egy

[61] Moravcsik Gyula 1950. 64—65.
[62] Moravcsik Gyula 1950. 178—179.
[63] Moravcsik Gyula 1950. 146—147., 142—143.
[64] Chalmeta, Pedro 1976. 343.
[65] Moravcsik Gyula 1950. 140—141.

darabját a rossz bizonyítványhoz hasonlóan magyarázgatják meg egyesek)? Nehezen jóvá tehető tévedés lenne a mór krónika most ismertté vált adata (valamint az erre rímelő DAI-adat) alapján fellebbezést nem tűrően azt deklarálni: a X. századi magyarok mindenestül „sültnomádok" voltak. A X. század közepi magyarság „nomadizmusának" kérdésében biztosat vagy netán véglegeset mondani most még nem lehet. De hogy a jobbára még ezután következő, előítéletektől és prekoncepcióktól mentes, feltétlenül korrekt módon elvégzendő komplex vizsgálatoknak — ahelyett, hogy az írott források hiányán vagy szűkszavúságán keseregnénk — ezekre az egykorú írásos kútfőkre nagy figyelmet kell fordítanunk, az már ma is kétségtelen.

IRODALOM

Bakay Kornél
1978 *A magyar államalapítás.* Magyar História. Budapest

Balassa Iván
1974 *Mivel járulhat hozzá a néprajztudomány a honfoglaló magyarság életmódjának kutatásához?* Ethnographia LXXXV. 575—585.

Bálint Csanád
1980 *Természeti földrajzi tényezők a honfoglaló magyarok megtelepedésében.* Ethnographia XCI. 35—52.

Bartha Antal
1979 *A honfoglalás.* A mi világunk 58. Budapest

Chalmeta, Pedro
1976 *La Méditerranée occidentale et al-Andalus de 934 à 941: les données d'Ibn Ḥayyān.* Revista degli Studi Orientali.

Czeglédy Károly
1979 *Új arab forrás a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról.* Magyar Nyelv.
1981 *Még egyszer a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról.* Magyar Nyelv.

Dienes István
1974 *Hozzászólás.* Ethnographia LXXXV. 587—591.

Elter István
1981 *Néhány megjegyzés Ibn Ḥayyānnak a magyarok 942. évi spanyolországi kalandozásáról szóló tudósításához.* Magyar Nyelv.

Fodor István
1974 *Hozzászólás.* Ethnographia LXXXV. 599—601.
1975 *Verecke híres útján . . .* Magyar história. Budapest
1978 *A honfoglalók társadalma.* Élet és Tudomány.

Gyóni Mátyás
1943 *A magyar nyelv görög jeljegyzéses szórványemlékei.* Magyar—görög tanulmányok 24. Budapest

Györffy György
1958 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Nemzeti Könyvtár. Történelem. Budapest
1970 *A honfoglaló magyarok települési rendjéről.* Archaeologiai Értesítő.
1974 *Hozzászólás.* Ethnographia LXXXV. 593.
1975 *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Kortársak és krónikások híradásai.* Nemzeti Könyvtár. Történelem. (2. kiadás) Budapest
1977 *István király és műve.* Budapest
1980 *A 942. évi magyar vezérnévsor kérdéséhez.* Magyar Nyelv.
1981 *Levélszekrény.* Magyar Nyelv.

Hajdú Péter
1978 *Mit mond a nyelvészet a honfoglalók életmódjáról?* Élet és Tudomány.

Heckenast Gusztáv
1970 *Fejedelmi (királyi) szolgálónépek a korai Árpád-korban.* Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat 53. Budapest

Kristó Gyula
1976 *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Universitatis Szegediensis de Attila József nominatae. Acta Historica LV. Szeged
1980 *Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig.* Budapest

MAKK Ferenc
1976 *VII. (Bíborbanszületett) Konstantín.* Bevezetés a magyar őstörténet kutatásának forrásaiba I: 2. Szerk. HAJDÚ P.—KRISTÓ Gy.—RÓNA-TAS A. Kézirat. Budapest
MAKKAI László
1980 *Hogyan éltek elődeink?* Fejezetek a magyar művelődés történetéből. Budapest
MESTERHÁZY Károly
1980 *Nemzetségi szervezet és az osztályviszonyok kialakulása a honfoglaló magyarságnál.* Budapest
MORAVCSIK Gyula
1950 *Bíborbanszületett Konstantín. A birodalom kormányzása.* Budapest
NÉMETH Péter
1978 *A honfoglalástól az államalapításig.* Élet és Tudomány.
SZÁDECZKY-KARDOSS, Samuel
1972 *Ein Versuch zur Sammlung und chronologischen Anordnung der griechischen Quellen der Awarengeschichte nebst einer Auswahl von anderssprachigen Quellen.* Opuscula Byzantina I. Szeged.
SZENTPÉTERY, Emericus
1937 *Scriptores rerum Hungaricarum I.* Budapestini
SZILÁGYI Loránd
1937 *Az Anonymus-kérdés revíziója.* Századok.
VAJAY, Szabolcs de
1968 *Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862—933).* Mainz

Gyula Kristó

ON THE QUESTION OF THE "NOMADISM" OF HUNGARIANS OF THE MIDDLE OF THE 10TH CENTURY

(Abstract)

In the ethnographical and historical literature of the past decades the view that Hungarians arriving to the Carpathian Basin in the middle of the 10th century were only nomadic to a small extent, engaged in cultivation and most of the population lived in villages become more and more accepted. A similar standpoint was taken up by Iván BALASSA in 1974 as well and by several participants of a debate on his lecture.

In forming this view the significance of some of the written sources on the conquering Hungarians were not appreciated properly Konstantinos Porphyrogennetos in the section on Dalmatia of his „De administrando imperio", chapter 30. had written: „The Avars stayed beyond the river Danube where now the nomadic Turks (= Hungarians) are to be found." Ibn Ḥayyān, the Moorish historiographer in his work entitled "AL—Muqtabas" which only became known recently terms 10th century Hungarians equivocally nomads. The paper examines in detail the possible sources of Ibn Ḥayyān's data on Hungarians, the question of Hungarians captured in the course of the Hungarian campaign of 942 in Spain and the authenticity of the list of Hungarian chieftains mentioned by the Moorish historiographer. According to the author Ibn Ḥayyān's information coming from a Hungarian and a foreign source is authentic. This is what lends significance to his statement that „the Hungarians like Arabs are nomadic." In the author's view the question of the nomadism or „semi-nomadism" of 10th century Hungarians has to be left open.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Andrásfalvy Bertalan

Földes László
1934—1980

FÖLDES László a Csallóközből származó dr. FÖLDES Zoltán tanító és a székely PUSKÁS Laura nyolcadik gyermekeként született Szászvároson. Gyermekéveit édesapja sokat változó szolgálati helye következtében Nyárádtőn, Csíksomlyón és Csíkjenőfalván töltötte. A második világháború idején édesapja csatlakozott a Gyergyóból menekülő-kitelepülő csíkiakhoz és a ditrai székelyekkel Budajenőn telepedett le. Gimnáziumba a fővárosba járt, 1951-ben érettségizett és nyert felvételt az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, néprajz-muzeológus szakra. A néprajz mellett régészetet, településföldrajzot és szlavisztikai előadásokat hallgatott rendszeresen, különösen KNIEZSA István nyelvészprofesszor volt nagy hatással tudományos érdeklődésére, alakította ki benne a nyelvi kérdések iránti fogékonyságot. Szinte valamennyi szláv nyelven értett, oroszul és lengyelül jól beszélt, szlovák nyelvismeretét később tökéletesítette. Sem tanulmányai idején, sem később, kutatómunkájában nem tudta szétválasztani a tárgyi-néprajzi és a folklórkutatást: mindkét tanszékre megírta szakdolgozatát: a ditrai állattartásról és a budajenői székely betlehemes játékról; TÁLASI Istvánt ugyanúgy mesterének vallotta, mint ORTUTAY Gyulát.

Az egyetem elvégzése után sem hagyta abba a rendszeres tanulást. A szláv nyelvek tökéletesítése mellett megtanult románul és németül, bizonyos mértékig franciául és angolul is. Elvégezte a történelem szakot is, hogy történeti kutatásait jobban megalapozza, majd szociológiai tanulmányokat végzett az esti egyetemen. Többször jelentkezett hazai és külföldi aspirantúrára, azzal a vággyal, hogy így valóban mélyrehatóan ismerheti meg kutatásának tárgyát idehaza, illetve egy szomszéd nép tudományos életét, belső problémáit; sikertelenül. Közvetlen halála előtt tette le az önálló, aspirantúrán kívül benyújtandó kandidátusi értekezéshez szükséges vizsgákat.

Származása, rokonsága és gyermekéveinek székely környezete kötelező erővel jelölte ki későbbi kutatásainak egyik fő érdeklődési területét, az erdélyi székelység és kirajzásainak vizsgálatát. Sok terve volt, sok lendületes kezdeményezése és félbemaradt kísérlete egy átfogó, leíró műre, melyben e népcsoport mai sorsa, Magyarországra vetődött részeinek kérdései különös figyelmet kaptak volna: ezért járta végig a Buda környéki és a Tolna-baranyai telepeket igen sokirányú jegyzeteket, fényképeket készítve. 1956-tól kezdve több alkalommal kutatott Erdélyben, egészen rövid idő alatt gyűjtötte össze azt a néprajzi anyagot, melyből később a székely esztenaközösségekről szóló tanulmányát írta meg. Foglalkozott a székely közbirtokosság kérdéseivel, Dózsa Györgyről fennmaradt makkfalvi családi-történeti hagyománnyal, a székely lótenyésztéssel. Ezeken az utakon, mint később bármelyik külföldi útján, fontos feladatának tekintette a szaktársak felkeresését, a személyes tudományos kapcsolatok kiépítését a magyar és nemmagyar, román, szlovák, lengyel, cseh, orosz s más kollégákkal. Székely-kutatásaival kapcsolatban két nevet kell felidéznünk. Az egyik Orbán Balázs, a múlt századi Székelyföld leírója, akinek történeti-földrajzi-néprajzi munkássága példaképéül szolgált, a másik Küsmődi Bálint, a Budajenőn lakó ditrai székely közösség szellemi vezére, nótafája, játékvezetője, költészetének, népi tudásának letéteményese és vissza- szétsugárzója. Földes László Küsmődi Bálint életét, tudásanyagát tekintélyes kötetben szerette volna közreadni, ez csak részben valósulhatott meg; Orbán Balázs köteteinek újrakiadásáért hosszú éveken át harcolt eredménytelenül, ha már ő nem írhatott meg egy új „Orbán Balázs"-t, a székelység új monográfiáját, mint diákkorában lelkesen tervezte.

Kutatásainak egyik fő irányát az állattartás vizsgálata jelentette, ezen belül is a magashegységi, úgynevezett kárpáti vagy vlach pásztorkodás történeti-nyelvészeti, földrajzi és néprajzi nyomozása. 1957-ben hosszabb időt töltött a hortobágyi magyar állattartás vizsgálatával, de még ugyanebben az évben három hónapos szlovákiai tanulmányút keretében eljutott a vlach pásztorkultúra legnyugatibb területére, Morva-Valaskóba. Az éles szemű és erejét összpontosító kutató rövid idő alatt is olyan hatalmas anyagra tett szert, hogy abból a szlovákiai népi állattartás átfogó leírására mert vállalkozni. A gyűjtés során készített rendkívül fontos fényképfelvételei azonban használhatatlanoknak bizonyultak az előhívás után — a gép rossz volt. A nagy lendülettel indult vállalkozás, az óriási anyagra épülő áttekintés félbemaradt. A következő esztendőkben bejárta a Kárpátok lengyel oldalát és az azokhoz csatlakozó magashegyvidéket, Romániát és Bulgáriát is. Ezeknek az utaknak a során nemcsak olyan átfogó és nagy ismeretanyag birtokába került az állattartást illetően, mellyel őelőtte még senki sem rendelkezett, hanem olyan sok kutatót is megismerhetett, hogy egy nemzetközi tanulmánykötet kiadását szorgalmazhatta. Közvetlen és tiszta emberi kapcsolainak és elismert szaktudásának

bizonyítéka, hogy rövid idő alatt igen rangos és soknemzetiségű szerzőtársakat hozott össze, melyhez hasonló nemcsak a magyar, hanem a nemzetközi szakirodalomban is párját ritkítja. Személyes megbeszélések, kiterjedt levelezés és lelkiismeretes szerkesztői munka gyümölcse az 1961-ben megjelent *Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa* c. kötet, melyben nagy lépést tett előre a szakkifejezések összevetésének, egységes német értelmezésének a területén is. A kötet nagy nemzetközi elismerést aratott, s néhány évvel később új kötet szerkesztésére adott lehetőséget. *Viehwirtschaft und Hirtenkultur* című köteteiben már eurázsiai és észak-afrikai állattartási problémák is helyet kaptak.

Romániai tanulmányútjai során ismerkedett meg a Havasalföld és Erdély közötti legelőváltó állattartás történeti kérdéseivel, melyek kutatását Veress Endre kezdte meg e század elején. Új történeti-statisztikai források feltárásával Földes László ebből írta meg doktori értekezését — összehasonlítva e legelőváltást a dél-európai és mediterrán transzhumáló állattartás formáival, táji változataival (1967). Kutató és tudományszervező munkájának „melléktermé ke" az állattartás-kutatás annotált néprajzi könyvészete, e szakterület kutatóinak immár nélkülözhetetlen és felbecsülhetetlen útmutatója. 1967-ben jutott el Mongóliába. Ez az út igen nagy élményt jelentett számára, igen sok tanulsággal és indíttatással gazdagította. Ekkor figyelt fel a magyar nyereg tanulmányozásának fontosságára.

Az 1964-ben tett féléves lengyelországi tanulmányútja során talált rá a kis szepességi Frydman falura, melynek igen szerencsés körülmények következtében jól rekonstruálható középkori határképe kutatásával nagy kedvvel foglalkozott éveken át több alkalommal is visszatérőleg.

Ugyancsak vissza-visszatérő témája volt a telek, telekszervezet, telekhasználat kérdése. Nyelvészeti elemzéseken kívül régészeti és történeti forrásokat is felhasználva írta meg többek közt *Telkek és költözködő falvak a honfoglaló-Árpád-kori magyarság gazdálkodásában* című előadását.

1967-ben a Magyar Néprajzi Társaság főtitkárává választotta, 1972-ben az Ethnographia szerkesztője lett. Ő kezdeményezte a Néprajzi Hírek kiadását, a hozzáférhetetlen régi Ethnographia számok újranyomását is. A Néprajzi Múzeum Adattárában dolgozva sokat fáradt az önkéntes gyűjtők szervezésében. Az adatnyilvántartás korszerűsítésére — Szacsvay Évával — lyukkártyarendszert dolgozott ki. A Magyar Tudományos Akadémia Néprajzi Kutatócsoportjához kerülve vállalta a dokumentációs folyóirat szerkesztését.

1972-ben a néprajzi tudományos nemzetközi együttműködés egyik legeredményesebb kezdeményezőjét és a pásztorkodás nagyhírű kutatóját az UNESCO meghívta Türkméniába, Ashabadba, Belső-Ázsia kutatásának szentelt konferenciára. A többnapos utazásban, az erőltetett munkában megfáradt idegzete összeroppant és többet nem gyógyult meg. Hosszú hónapokon át tartó kórházi kezelések után vissza-visszatért hosszabb-rövidebb ideig szerettei, — három gyermeke és felesége, hűséges segítőtársa, munkatársa, Györgyi Erzsébet — körébe, megvált a Néprajzi Múzeumtól és a Néprajzi Kutatócsoport munkatársa lett. Újra nekifogott a tanulásnak, kisebb tanulmányokat is írt erőt véve szorongásain, kétségbeejtő reményvesztettségén. A lelki szenvedés e mélységeit mi, barátai kívülről csak sejtettük, s csak az tudna számot adni róla, aki e befejezetlenségében is ragyogó életpálya napfényes, bőven termő szakaszának is csendes tartaléka, biztosítéka volt. Földes László több kísérlet után 1980. október 13-án véget vetett kínlódásának.

Földes László szerény, csendes megnyilatkozásai mögött szenvedélyes munkaszeretet és elkötelezettség izzott. Kutatásai, főként terepmunkája során nem kímélte magát, azonosulni kívánt a megkérdezett emberek belső világával, szelíd erőszakkal törte át az ember és ember közt fennálló gátakat, teljes empátiával velük és közöttük akart élni, ha csak órákra, napokra is, velük dolgozni és ünnepelni, s közben kielégíthetetlen csodálkozással megfigyelni és rögzíteni minden lehetséges mozzanatot. Így élte át és írta le például a hajdúszoboszlói juhtartó gazdatársaság ünnepi, évzáró ebédjét . . . Súlyos betegen is jegyezgette betegtársai, a társadalom legelesettebbjeinek furcsa-csodálatos életét. Néhánynak irodalmi értékű életrajza maradt kéziratban. . .

Sokszínű s mégis elmélyült kutatói egyéniségét, biztató, kedves dallamú szavait még sokáig érezzük közöttünk, s amikor kezünkbe vesszük két híres kötetét, felcsillanhat a történelem során oly sokszor keservesen egymás ellen fordított népek együttműködésének, egymást megbecsülésének reménye, lehetősége. Hogy szaktudományával is ezt akarta szolgálni, nem kisebbíti tudósi érdemeit, példája ezért mutat túl tudomány- és országhatárokon.

Földes László irodalmi munkássága

(Földes László jegyzeteinek fölhasználásával összeállította S. Gémes Magda, Györgyi Erzsébet, Varga Mária)

1956 *Aynard mester és Zajnát kapitány találkozása.* Pestmegyei Népújság VII. 1.
A Ditróból Budajenőre települt székelyek állattartása eljövetelükig. Néprajzi Közlemények. 170—210.

1957 *A juhtartás típusai és építményei a Kárpát-medencében.* Schafhaltungstypen und ihre Bauten im Karpathenbecken. Néprajzi Közlemények. 1—2. sz. 149—156.
Ism. Hofer Tamás. Demos. 1960. 43—44. h.

1958 *A Budajenőre telepített székelyek betlehemezése.* Das Hirtenspiel der in Budajenő abgesiedelten Szekler. Ethnographia. 209—259.
Ism. Új Ember. 1959. márc. 22.
Földes László. Demos. 1961. 184—185. h.
Küsmődi Bálint. Adattári Értesítő. 21—22.
A Néprajzi Múzeum busómaszkjai. Die Busómasken des Ethnographischen Museums zu Budapest. Néprajzi Értesítő. 209—230.
Rideg lótartás a székelyeknél. Extensive Pferdehaltung bei den Szeklern. Néprajzi Közlemények. 1—2. sz. 31—39.

1959 *Lengyel ismertetés a magyar néprajztudományról.* Ethnographia. 472.
A Magyar Néprajzi Társaság fennállásának 70. éve alkalmából rendezett ünnepi ülésszak munkaértekezletei. (1959. X. 29—31.) Ethnographia. 622—629.
M. G. Levin és I. N. Grozdova beszámolója magyarországi tanulmányútjukról. Ethnographia. 472.

1960 *Kosár „karám, ól".* Kosár (korzina) v szmüszle „hleb, zagon". Ung. kosár „Hürde, Stall von Flechtwerk". Ethnographia. 437—453.
Ism. Uő. Demos. 1962. 114—115. h.
Tanulmánykötet a kelet-európai pásztorkodásról. Ethnographia. 131.

1961 *Esztena und Esztena-Genossenschaft bei den Szeklern.* In: Viehzucht und Hirtenleben in Ost-mitteleuropa. 283—328.
Prace z zakresu hodowli bydla i pasterstwa w południowowschodniej Europie. Etnografia Polska. 312—314.
Sachverzeichnis. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 684—699.
Viehzucht und Hirtenleben in Ost-Mitteleuropa. Ethnographische Studien. Red. von László Földes unter Mitwirkung von Márta Belényesy und Béla Gunda. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. VIII, 699 l.

Ism. Barabás Jenő. Acta Ethnographica. 1962. 235—239.
Herre, Wolf. Zur Domestikation ... der Haustiere. Teil 3. Hamburg—Berlin, 1962. 263—264.
Hornberger, Theodor. Hessische Blätter für Volkskunde. 1962. 116—117.
Jacobeit, W. Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 1962. 479—486.
Jacobeit, W. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 1962. 253—255.
Kretzenbacher, Leopold. Südost-Forschungen. 1962. 441—443.
Marinov, V. Priroda. 1962. 3. sz. 109—110.
Novak, Vilko. Slovenski Etnograf. 1962. 277—278.
Pevetz. Schrifttum der Agrarwirtschaft. 1962. Bd. 2. Heft 3—4.
Planhol, X. de Revue Géographique de l'Est. 1962. 311—313.
Schlenger, H. Zeitschrift für Ostforschung. 1962. 749—751.
World Agricultural Economics and Rural Sociology Abstracts. 1962. Vol. 4/3.
Földes László. Demos. 1963. 54—55. has.
Hubschmid, J. Zeitschrift für romanische Philologie. 1963. 466—469.
Jettmar, K. Tribus. 1963. 224—225.
Reychman, J. Wierchy. 1963. 312.
Wildhaber, Robert. Schweizerisches Archiv für Volkskunde. 1963. 115—117.
Krandžalov, D. Studia Slavica. 1964. 291—342.
Podolák, Jan. Slovenský Národopis. 1964. 319—320.
Vajkai Aurél. Ethnographia. 1963. 129—134.
Rudolph, Wolfgang. Sociologus. 1964. 92—93.
Schellbach, Ingrid. Finnisch—Ugrische Forschungen. Vol. 35. 1964. 179—181.
Beuermann, A. Geographische Rundschau.
Herre. Zeitschrift für Tierzüchtung und Züchtungsbiologie. 77. évf. 2. sz.

Vorwort. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ost-Mitteleuropa. V—VIII.

Wörterverzeichnis. In: Viehzucht und Hirtenleben in Ost-Mitteleuropa. 665—683.

1962 *Dunăre Nicolae román néprajzkutató előadása.* Ethnographia. 342—345.

Egy alföldi juhtartó gazdatársaság. Eine traditionelle Bauerngenossenschaft für Schafhaltung in der Grossen Ungarischen Tiefebene (Hajdúszoboszló). Néprajzi Értesítő. 27—79.

Külföldi kollégák beszámolói magyarországi tanulmányútjukról. Ethnographia. 342.

1963 *Az állattartás és pásztorélet magyar néprajzi szakirodalma.* Index Ethnographicus. 1—373.

Ism. Paládi-Kovács Attila. Ethnographia. 1968. 442—443.
Szabadfalvi József. Demos. 1966. 171—172. h.
Uő. Műveltség és Hagyomány. 1966. 207—209.

A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgygyűjtése. Az Építkezés Gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1962. Die Sammlung Baugewerbe und Bauten. Néprajzi Értesítő. 121—122, 167—168.

A Néprajzi Múzeum 1962. évi tárgygyűjtése. A Közlekedés Gyűjtemény. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1962. ... die Neuerwerbungen der Sammlung Verkehr. Néprajzi Értesítő. 112—114, 163—165.

1964 *Karácsonyfa, regösének, luca széke.* Élet és Tudomány. 52. sz. 2460—2464. Györgyi Erzsébettel.

1965 *„A múzeumok — a kultúra egyetemei".* (Kiállítások, előadások, filmbemutatók a lengyel múzeumokban). Múzeumi Közlemények. 4. sz. 277—279.

1967 *Bibliografia historii kultury ludowej Karpat.* Część II. *Materiały do bibliografii węgierskiej.* Wrocław—Warszawa—Kraków, Ossolineum. 11—70 p. Györgyi Erzsébettel.

1968 *Busójárás.* Élet és Tudomány. 406—411.

Az erdélyi vándorpásztorok állatfajtái a XIX. sz. első felében. Műveltség és Hagyomány. 231—246.
Ism. Szabadfalvi József. Demos. 1969. 160—161. h.

Materiały do badań nad pasterstwem w Karpatach. Rocznik Muzeum Etnograficznego. 5—17.

1969 *A Néprajzi Múzeum 1967—68. évi tárgygyűjtése. Az Állattartás Gyűjtemény gyarapodása.* Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1967 und 1968. Neuerwerbungen der Sammlung Viehzucht. Néprajzi Értesítő 58—59, 98—99.

A Néprajzi Múzeum 1967—68. évi tárgygyűjtése. A Közlekedésgyűjtemény gyarapodása. Die Sammeltätigkeit des Ethnographischen Museums 1967 und 1968. Neuer-

werbungen der Sammlung Verkehr und Transport. Néprajzi Értesítő. 59—60, 99—101.
Quellen zur Transhumance in Siebenbürgen-Walachei aus der ersten hälfte des 19. Jahrhunderts. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 345—356.
Ism. Szabadfalvi József. Demos. 1970. 31. has.
Viehwirtschaft und Hirtenkultur. Hrsg. von László Földes. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1969. 903.
Ism. Berezowski, Stanisław Przegląd Geograficzny. 1969. 4. sz.
Kretzenbacher, Leopold Südost-Forschungen. 1969. 301.
Novak, Vilko. Slovenski Etnograf. 1968—69. 156—157.
Schmidt, Leopold. Österreichische Zeitschrift für Volkskunde. 1969. 273.
Dunăre, Nicolae. Revista de referate şi recenzii — Istorie, etnografie. 1970. 102—107.
Földes László. Demos. 1970. 15—18. h.
Haiding, K. Zeitschrift für Volkskunde. 1970. 287—292.
Herzog, Rolf. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie. 1970. 1. sz.
Janata, Alfred. Archiv für Völkerkunde. 1970. 317.
Jettmar, Karl. Tribus. 1970. 147.
Massi, Ernesto. Bolletino della Società Geografica Italiana. 1970. 302—304.
Podolák, Ján. Slovenský Národopis. 1970. 384—386.
Tremel, Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark. 1970.
Marinov, Vasil. Muzei i pamietnici na kulturata. 1971. Kn 2. 50—52.
Markov, G. E. Szovjetszkaja Etnografija. 1971. 161—164.
Petzoldt, L. Wissenschaftlicher Literaturanzeiger. 1971. Juni. 94.
R. de V. Revue Biblique. 1971. Janvier. 123.
(anonim) Lebensmitteltechnik. 1971. 590.
(anonim) Budapester Rundschau. 1971. Okt. 4.
Barabás, Jenő. Ethnographia. 1972. 393—396.
Göbel, Peter. Ethnographische-Archäologische Zeitschrift. 1972. 303—310.
(anonim) Milchwissenschaft. 1972. Mai 5.
Cabouret, Michael. Annales de geographie. 1973. 81—85.
Huppertz, Josefine. Anthropos. 1973. 641—645.
Bienz, G. Regio Basiliensis. XI. 2.
Sachregister. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 883—903.
Vorwort. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 9—14.
Wortregister. In: Viehwirtschaft und Hirtenkultur. 841—881.

1970 *Telekrendszer és ragadványnévszisztéma egy szepességi gorál faluban.* Szisztema zemel'nüh ucsasztkov i szisztema prozviscs v odnoj goralszkoj derevne oblaszti Szpis. Hufensystem und Beinamensystem in einem Goralendorf der Zips. Ethnographia. 578—597.
Ism. Jávor Katalin. Demos. 1972. 37—38. has.

1971 *Finnugor kongresszus, múzeumok, kiállítások Észtországban.* Múzeumi Kurír. 5. sz. 1—3.
Főtitkári jelentés (a Magyar Néprajzi Társaság 80. 1968. évi közgyűlésén.) Ethnographia 166—168.
Főtitkári jelentés (a Magyar Néprajzi Társaság 81. 1969. évi közgyűlésén). Ethnographia 305—308.
Főtitkári jelentés (a Magyar Néprajzi Társaság 82. 1970. évi közgyűlésén). Ethnographia 312—314.
Frydman — priklad dedin s pevným lánovym systémom. Frydman — ein Beispiel von Dörfern festen Hufensystems. In: Medzinárodná konferencia. Kultúrne spoločenstvo a diferencie v ludovom stavitelstve v Karpatoch. Smolenice 15—20. nov. 1971. 5—10.
A Györffy István Emlékérem alapító okirata. Ethnographia 311. Balassa Ivánnal.
A Györffy István Emlékérem odaítélése Ortutay Gyulának és Tálasi Istvánnak. Ethnographia. 312. Balassa Ivánnal.
Historisch-statistische Beiträge zur Forschung der Transhumance (Wanderschaftaltung) in den Südkarpaten (XIX. Jh.). Actes du Premier Congres International des Études Balkaniques et Sud-Est Européennes. Sofia. 525—533.
A Magyar Néprajzi Társaság alapszabályai. Ethnographia 315—319. Ortutay Gyulával.
A telek „földterület" jelentéstörténete. Magyar Nyelv. 418—431.

1972 *Főtitkári jelentés* (a Magyar Néprajzi Társaság 83. 1971. évi közgyűlésén). Ethnographia. 594—596.
Főtitkári jelentés (a Magyar Néprajzi Társaság 84. 1972. évi közgyűlésén.) Ethnographia. 599—604.
A Györffy István Emlékérem odaítélése Diószegi Vilmosnak és Kustaa Vilkunának. Ethnographia. 598—599. Ortutay Gyulával.
A Györffy István Emlékérem odaítélése Gunda Bélának és Christo Vakarelskinek. Ethnographia. 593. Balassa Ivánnal és Ortutay Gyulával.
A magyar néprajztudomány bibliográfiája 1971. Összeáll.: S. Gémes Magda. Gondozta és az előszót írta Földes László. Néprajzi Hírek. 111—184.
1975 *Főtitkári jelentés* (a Magyar Néprajzi Társaság 85. 1973. évi közgyűlésén). Ethnographia. 643—646.
A Györffy István Emlékérem odaítélése Szűcs Sándornak. Ethnographia. 643. Ortutay Gyulával.
1976 *Fűvönosztás, gyepszegés.* Magyar Nyelv. 332—334.
Hortobágy. Múzeumi Kurír. 22. sz. 19—31.
Mongol lakat — magyar lakat. Múzeumi Kurír. 20. sz. 80.
1977 *Állathívogató. Béklyó. Borjúkantár. Delelés. Esztena. Esztenaközösség. Etetőrács.* Magyar Néprajzi Lexikon. 1. köt. 82, 241—243, 330, 573, 733, 734, 739.
Bárányjel. Csanak. Magyar Néprajzi Lexikon. 1. Kötet. 219—220, 451—454. Manga Jánossal.
A Györffy István Emlékérem alapító okirata. Néprajzi Hírek. 1—2. Balassa Ivánnal.
Konferencia Tiszazug állattartásáról. Kistenyésztők Lapja. 12. sz. 30.
A trágyázás módja az Árpád-korban, avagy az ősi „telek". Kistenyésztők Lapja. 12. sz. 15.
1978 *Alföldi juhosgazdák hagyományos gazdaságtársulása.* Kistenyésztők Lapja. 7. sz. 26.
Dózsa Györgyről, rokonaitól. Honismeret. 1. sz. 36—38.
Az esztena és pásztorai. Kistenyésztők Lapja. 4. sz. 25.
Esztenapásztorok. In: Kis magyar néprajz a rádióban. 80—82.
Hortobágyi lovasnapok. Kistenyésztők Lapja. 6. sz. 33.
A jószág számontartása rovásokon. In: Kis magyar néprajz a rádióban. 83—84.
Keleti írások. Néprajzi Hírek. 135.
A Kőrösi Csoma Társaság tisztújító közgyűlése. Néprajzi Hírek. 120—121.
A magyar fanyergekről. Múzeumi Kurír. 26. sz. 23—24.
A magyar pásztorművészetről. Kistenyésztők Lapja. 10. sz. 27.
A szilaj csikó kifogása a ménesből a Hortobágyon és Mongóliában. Kistenyésztők Lapja. 2. sz. 6.
Szilárd telekrendszerű irtásfalu a Szepességben. Fridmanvágása 1320 — Frydman 1964/1969. A firm plot system clearing-village in the Zips. Fridmanvágása 1320 — Frydman 1964/1969. Agrártörténeti Szemle. 357—381, 606—607.
Tadeusz Lewicki professzor köszöntése. Múzeumi Kurír. 26. sz. 50—52.
A transzhumáló pásztorkodás Európa déli részén. Múzeumi Kurír. 31. sz. 75—76.
1979 *Az egykori „gazdasági evés" (Hajdúszoboszló).* Kistenyésztők Lapja. 9. sz. 10.
Falfestő asszonyok vetélkedése a lengyelországi Zalipiében és a környező falvakban. (1979. június 15—17.) Néprajzi Hírek. 48—49.
Fejőedény. Gazdasági evés. Gomolyanyomó asztal. Göföje. Havasi pásztorkodás. Juh. Magyar Néprajzi Lexikon. 2. köt. 110, 273, 294, 303, 495—497, 689—691.
Fejőszék. Magyar Néprajzi Lexikon. 2. köt. 111. Csilléry Klárával.
Gazdaság. Magyar Néprajzi Lexikon. 2. köt. 271—272. Szabó Lászlóval.
Küsmődi Bálint élettörténete. Néprajzi Közlemények. 121—219.
A transzhumáló pásztorkodás Európa déli részén. Múzeumi Kurír. 31. sz. 75—76.
1980 *Balkisz Karmüseva magyarországi látogatása.* Néprajzi Hírek. 46.
A csehétfalvi juhászat múltja. Kistenyésztők Lapja. 12. sz. 15.
Az Erdélyi Magyar Szótörténeti Tár szerkesztői munkálatainak állása. Néprajzi Hírek. 50—51.
Gulyásbojtár a Bükk-fennsíkon (1900—1914 közt). Múzeumi Kurír. 32. sz. 26—27.
Kaszoj. Kecske. Kerenta. Kosarazás. Legelőbér. Magyar Néprajzi Lexikon. 3. köt. 96, 110—111, 155, 281, 420—423.
Kós Károly „néprajzi trilógiája". Néprajzi Hírek. 51.
Kulturális kölcsönhatások a kárpáti pásztorkodásban. Múzeumi Kurír. 32. sz. 13—14.
Megjelent a szlovák néprajz és folklorisztika bibliográfiája (1960—1969). Néprajzi Hírek. 54—55.

A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság elnökségi ülése és határozatai. Néprajzi Hírek. 8—9.
A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság jubileumi konferenciája Krakkó—Mogilany, 1979. október 8—12. Ethnographia. 574—575.
A Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság jubileumi konferenciája. (Kraków—Mogilany 1979. X. 8—12.). Néprajzi Hírek. 7—8.
Nyelvész szemmel a székelyekről. Beszélgetés Benkő Loránd akadémikussal. Új Tükör. 7. sz. 22—23.
Az ősi székely ló és rideg havasi tartása. Kistenyésztők Lapja. 9. sz. 8.
A székely esztenatársaságok. Kistenyésztők Lapja. 3. sz. 22—23.
Székelyek és németek Buda környékén. Múzeumi Kurír. 33. sz. 12—14.
A székelység eredete a nyelvtudomány szemszögéből. Benkő Loránd akadémikus előadása a Néprajzi Társaságban. Néprajzi Hírek. 1—2.

1981 *A csehétfalvi juhászok.* Múzeumi Kurír. 36. sz. 8—18.
Die geschichtliche Typologie des Pferdegebisses bei den Ungarn. In: Traditionelle Transportmethoden. Szerk.: Paládi-Kovács, Attila. Bp. 1981. 145—148. Illusztr.
Ein Beispiel für das feste Hunfensystem in den Nord-Karpaten (Friedmanvágása 1320 — Frydman 1970). Acta Ethnographica. XXX. 71—110.
Nomadizmus. Ostor. Pujna. Rovás. Sajtprés. Sajtszárítás. Szájkosár. Magyar Néprajzi Lexikon. 4. köt. 40—41, 117, 277—278, 375—376, 391, 392—393, 529—530.
Karpatské elementy v stavbách madarskych pastierov oviec. Karpatszkie elementü v posztrojkah vengerszkih pasztuhov ovec. Karpaten-Elemente in den Bauten der ungarischen Schäfer. Slovenský Národopis. XXIX. 255—258.

1982 *A vándorló Erdély. Történeti-néprajzi vizsgálatok az Erdély-Havasalföld közötti transhumance-ról.* Ethnographia. XCIII. 353—389

Megjelenés alatt:

„Telkek" és költözködő falvak a honfoglaló — Árpád-kori magyarság gazdálkodásában. Nomád társadalmak és államalakulatok. Szerk. Tőkei Ferenc. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 18.)
Dél-erdélyi juhosgazdák vándorlásai. Agrártörténeti Szemle
Das wandernde Siebenbürgen. Zur Geschichte der Transhumanz in den Karpaten und auf dem Balkan. Budapest.

Folyóiratszerkesztés

1972—1975/1. Ethnographia.

Ismertetések

1956 Faragó József: Diófának három ága. Székely népballadák. Bukarest, 1956. — Index Ethnographicus. 123.
Kovács Dénes: Írott botok és guzsalyok mintái. I. Csíkszereda. 1954. — Index Ethnographicus. 107—108.
Narodopisje Slovencev. 1—2. Ljubljana, 1944—1952. — Ethnographia. 206—208. Jakab J.-vel.
Rübel, Hans Ulrich: Viehzucht im Oberwallis. Freuenfeld. 1950. — Index Ethnographicus. 92—93.
A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879—1954. Marosvásárhely. 1955. — Index Ethnographicus. 85—86.

1957 Kollreider, Franz: Katalog zum Museum bäuerlicher Arbeitsgeräte in Schloss Bruck Lienz. Wien 1957. — Index Ethnographicus. 114.
Schmidt, Leopold—Riedl, Norbert: Die Johann R. Bünker-Sammlung zur Sachvolkskunde des mittleren Burgenlandes. Eisenstadt. 1955. — Index Ethnographicus. 18.
A Sepsiszentgyörgyi Tartományi Múzeum Évkönyve 1879—1954. Marosvásárhely. 1955. — Ethnographia. 367—368.
Straube, Helmut: Die Tierverkleidungen der afrikanischen Naturvölker. Wiesbaden. 1955. — Index Ethnographicus. 26—27.

1958 Cortez Vazquez, Luis: Las ovejas y la lana en Lumbrales. Salamanca 1957. — Index Ethnographicus. 152.
Ethnographia. Bd. 68. No. 1—2. 1957. — Acta Ethnographica. 246—249.
Meschgang, Jan: Die Tracht der katholischen Sorben. Bautzen. 1957. — Index Ethnographicus. 19.

Moszyński, Kazimierz: Człowiek. Wstęp do etnografii powszechnej i etnologii. Wrocław—Kraków—Warszawa. 1958. — Index Ethnographicus. 138—139.
Nagy Czirok László: Pásztorélet a Kiskunságon. Bp. 1959. — Index Ethnographicus. 152—153.
Polski Atlas Etnograficzny. Zeszyt probny. Wrocław. 1958. — Index Ethnographicus. 141—142.
Pubal, Václav: Musejnictvi v Maďarsku. Praha. 1957. — Index Ethnographicus. 8.
Zambrzycka-Kunachowicz, Anna: Przegląd bibliografii etnograficznych. Warszawa. 1958. — Index Ethnographicus. 134—135.

1959 Ethnographia. Bd. 68. No. 3—4. 1957. — Acta Ethnographica. 148—151.
Pubal, V.: Musejnictvi v Maďarsku. Praha. 1957. — Ethnographia. 480—481.
Rubi, Christian: Beschnitzte Geräte. Bern. é. n. — Index Ethnographicus. 21.
Studia i materiały do historii kultury wsi polskiej w. 19. i 20. w. Red. K. Zawistowicz-Adamska. Wrocław. 1958. — Acta Ethnographica. 354—365. és Agrártörténeti Szemle. 228—230.

1960 Belényesy Márta: Az állattartás a XIV. században Magyarországon. Néprajzi Értesítő. 1956. 23—59. — Demos. 41—42. h.
Ethnographia. Bd. 69. 1958. — Acta Ethnographica. 230—237.
Hadjimichali, A.: Szarakatszánok. 1—2. Athén. 1957. — Ethnographia. 626—630.
Hofer Tamás: Hordozható szélfogó és kerekjászol rekonstrukciója Hajdúböszörményben. Néprajzi Értesítő. 1956. 261—270. — Demos. 44. h.
Ortutay Gyula: Kérdőív betlehemesjátékok gyűjtéséhez. Ethnographia. 1956. 19—98. — Demos. 202—203. h.

1962 Nyárády Mihály: Fajtaváltozás a kéki juhtenyésztésben. Néprajzi Közlemények. 1959. 1—2. sz. 163—202. — Demos. 23. h.
Történeti-néprajzi füzetek. 1—2. Szerk. Belényesy Márta. Budapest, 1959. — Ethnographia. 483—485.
Vámszer Géza: A csíkmegyei háziállatok elnevezései, keresztnevei, hajtó, hívogató, előző (riasztó) és megállító szavai. Néprajzi Közlemények. 1959. 1—2. sz. 237—251. — Demos. 115. h.

1963 Podolák, Jan: Spôsoby chovu hospodárskych zvierat. Bratislava 1962. — Ethnographia. 158—160.

1965 Szabadfalvi József: Juhmakkoltatás az északkelet-magyarországi hegyvidéken. Műveltség és Hagyomány. 1963. 131—143. — Demos. 179. h.
Szabadfalvi József: Az őszi pásztorünnepek Magyarországon. Műveltség és hagyomány. 1964. 19—64. — Demos. 193. h.

1966 Balogh István: 'A lófogatok Debrecenben a XVIII—XIX. században. Ethnographia. 1965. 161—186. — Demos. 73. h.
Barabás Jenő: Kartográfiai módszer a néprajzban. Bp. 1963. — Ethnographia. 591—593.
Borzsák Endre: A meddőnyáj. Ethnographia. 1964. 557—577. — Demos. 63. h.
Csalog Zsolt: A kosárfonás ún. spirál-technikája a magyar nyelvterületen. Néprajzi Értesítő 1963. 5—34. — Demos. 80. h.
Marinov, Vaszil: Prinosz kem izucsavanego na proizhoda, bita i kulturata na karakacsanite v Bölgarija. Szofia. 1964. — Ethnographia. 603—604.
Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány. 1965. — Demos. 253—254. h.
Wildhaber, Robert: Hirtenkulturen in Europa. Basel. 1966. — Ethnographia. 603.

1967 Cseh és lengyel néprajzi bibliográfia, repertórium, mutató. — Ethnographia. 152—156.
Paládi-Kovács Attila: A keleti palócok pásztorkodása. Műveltség és Hagyomány. 1965. 209 p. — Acta Ethnographica. 422—424.
Vuia, Romulus: Tipuri de păstorit la romîni (sec. XIX. — începutul sec. XX.) Bukarest, 1964. — Deutsches Jahrbuch für Volkskunde. 470—472.
Wildhaber, Robert: Hirtenkulturen in Europa. Basel. 1966. — Acta Ethnographica. 438.

1968 Kavadias, G. B.: Pasteurs-nomades méditerranées. — Les Saracatsans de Gréce. Paris. 1965. — Acta Ethnographica. 217—218.

1975 Maksay Ferenc: Telekrend és népesedés a Sopron megyei Cirákon 1366—1856. Ethnographia. 1972. 507—515. — Demos. 103—104. h.
Tálasi István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához. Ethnographia. 1972. 74—77. — Demos. 126. h.

1978 Radwańska-Paryska, Zofja-Paryski, Witold H.: Encyklopedia Tatrzańska. Warszawa. é. n. — Múzeumi Kurír. 26. sz. 57.
1979 Bökönyi Sándor: „Vadakat terelő juhász . . ." — Kistenyésztők Lapja. 2. sz. 27.
Klepikova, G. P.: Szlavjanszkaja pasztuseszkaja terminologia. Moszkva. 1974. — Ethnographia. 132.
1980 Barabás Jenő—Gilyén Nándor: Vezérfonal népi építészetünk kutatásához. Bp. 1979. — Honismeret. 4. sz. 60—61.
Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata. Karcag. 1979. — Néprajzi Hírek. 52.

ISMERTETÉSEK

Kósa László: A burgonya Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 253 l. és 51 kép.

Selmeczi Kovács Attila

Amerika felfedezése után az Európába özönlő újvilági növények közül kétségtelenül a burgonya rendelkezik a legnagyobb jelentőséggel. Elegendő csupán arra a szerepkörére utalni, amit — olcsó néptáplálékként — a XIX. századi nyugat-európai nagyméretű urbanizálódásban betöltött. Sajátos módon azonban a tengerentúlról érkezett kultúrnövényeink sorában éppen a burgonya volt az, amelyre szinte utolsóként figyeltek fel, és amely európai meghonosodása a legkésőbb következett be. Az új növényeket nagy érdeklődéssel kísérő és publikáló kertészkönyvekben a XVI. század legvégéig a burgonya egyáltalán nem fordul elő. Elsőként BAUHIN, Caspar bázeli orvosbotanikus végezte el pontos növénytani leírását és rendszerbe sorolását. Tőle származik a mindmáig használatos *Solanum tuberosum* rendszertani megnevezés. Amint ő maga és egy későbbi botanikai munka beszámol róla, a növény leírásához azt a kitűnő színes ábrázolást használta fel, amit *Papa Hispanorum* néven Laurentius SCHOLTZIUS (SCHOLTZEN Lőrinc) pozsonyi orvostól kapott 1590-ben, aki botanikai kertjében ez időben már a burgonyát is termesztette (vö. BAUHIN, Caspar: *Phytopinax, seu enumeratio plantarum.* Basileae, 1596. 302.; BLACKWELL, Elisabeth: *Collectio stirpium.* Norimbergae, 1765. Tab. 523.). Ez a feledésbe merült korai adat két oknál fogva is figyelmet érdemel: egyfelől tanúsítja, hogy a burgonya Európába kerülését és elterjesztését eleinte kizárólag a spanyoloknak tulajdonították; másrészt adalékot nyújt a burgonya magyarországi ismeretének kezdetéhez, egyben a hazai botanikai gyakorlat és LIPPAI *Posoni kertjének* kultúrtörténeti előzményeihez.

Az újvilági kultúrnövények — kuriozitásuk miatt — kezdetben főképpen az orvosok és botanikusok figyelmét vonták magukra. Közönségessé válásuk, paraszti művelésbe kerülésük után azonban megcsappant iránturk a publicisztikai érdeklődés, ami teljesen a gyakorlati mezőgazdasági szakirodalom keretei közé szorult. Már csak ezért is különös jelentősége van a magyar néprajztudomány azon vállalkozásának, amely az újkori kapásnövények történeti-néprajzi feldolgozására irányul. Az 1960-as években a kukoricáról, a dohányról és a paprikáról megjelent nagyszabású néprajzi szintézisekhez szervesen kapcsolódik KÓSA László burgonyáról írt könyve, amely egyenértékű kiegészítését, további bővítését nyújtja ennek az európai vonatkozásban is egyedülálló monográfiasorozatnak. A szerző követi azt a gyakorlatot, hogy a témavizsgálat fókuszába a speciális növénykultúra művelésmódjának történeti formálódását és azzal összefüggésben álló társadalmi jellemzőit helyezi. Amint a bevezetésben rámutat, a burgonyakultúra teljes egészében újkori problematikájú, meghonosodása hazánkban hozzájárult a hagyományos paraszti gazdálkodás felbomlásához és az egész népesség táplálkozásának átalakulásához, ezért vizsgálata lehetőséget nyújt a néprajztudományban ritkábban felvetett kérdések tárgyalására. E növény monografikus feldolgozása, éppen úgy mint a többi kapásnövényé, nem támaszkodhat megfelelő néprajzi részletvizsgálatokra, ezért ugyanazon munka keretében kell az anyagfeltárást, elemzést és a szintézist megvalósítani, ami meglehetősen befolyásolja a monográfia tematikai és módszertani arculatát. KÓSA László a rendkívül heterogén és egyenetlen forrásanyag jó érzékű szelektálásával és dicséretesen mértéktartó interpretálásával mindvégig úrrá tud lenni a témafeldolgozás nehézségein, következetesen vezeti végig vizsgálatát a növénykultúra minden lényeges problémakörén. Módszertanilag is figyelmet érdemel a növényre vonatkozó gazdag szépirodalmi anyag kiaknázása, ami dokumentatív és illusztrációs értékén túl a munka olvasmányosságát is növeli.

A burgonyatermesztés történeti alakulásának részletes, korszakolt áttekintése ahhoz a végső eredményhez vezet, hogy a hosszan tartó idegenkedés után a múlt század második harmadában véglegesen kialakult a növény Kárpát-medencei topográfiája: a nyugati és északi magashegyi tájak német és szlovák lakossága művelte legszámottevőbb

mértékben. Ez időtől a gabonaneműek mellett a burgonya volt a legjelentősebb táplálóknövény, és ebben a minőségében mintegy tájilag is kiegészítette a kukorica szerepét. Rendkívül tanulságos a két növény kapcsolatának e szempontból nyújtott értékelése. Az 1850-es évektől statisztikailag is megragadható termelésnövekedés okait elsősorban a városi lakosság olcsó ellátásában, a háborús konjunktúra és a mezőgazdasági ipar hatásában, valamint a kiviteli lehetőségekben látja a szerző. Ezeket a hatásokat a mindmáig jelentős tájtermesztési körzetek (Nyírség és Dél-Somogy) kialakulásának és kapitalizmuskori történetének felvázolása során is nyomon követi.

A monográfia középponti fejezetét a burgonya paraszti művelésének bemutatása adja. Kósa László saját gyűjtései és a korabeli gazdasági irodalom adatai alapján rögzíti a termeléstechnika változásait, amelyek vidékenként és társadalmi rétegenként eltérő időben következtek be elsősorban a nagyobb termesztési tájakon. A burgonyaművelés azonban itt sem érte el a kertészeti specializálódás fokát, más vidékeken pedig a termelési tapasztalatok alig haladják meg a múlt század végi ismereteket. A művelésmód és az eszközhasználat beható vizsgálata arról tanúskodik, hogy a burgonya nem rendelkezik speciális eszközkészlettel. Művelésének szerszámait jobbára a kukorica- és szántóföldi zöldségtermelés köréből kölcsönzi, éppen ezért mind az eszköz használata, mind a művelés technikája nagy innovációs hajlamot mutat. A tematikai koncepciónak megfelelően a vizsgálat nagy hangsúlyt helyez a művelésmóddal összefonódó árutermelő parasztgazdaságok jellegzetességeire is. A paraszti találmányok, az uradalmi példák és a gazdaoktatás hatása, valamint a fajtaismeret értékelése számos új vonással gazdagítja az árutermelő parasztságról alkotott ismereteinket.

A burgonya alapvetően táplálóknövény, ezért elsőrendűen ez a szerepköre határozta meg a mezőgazdasági kultúrába és a hagyományos paraszti életmódba való beilleszkedésének módját. A monográfia záró fejezete két irányból közelíti meg ezt a problémakört: egyrészt a szegény emberek eledeleként a néptáplálkozás szociális vonatkozásait tárja fel; másfelől a burgonyaételek alaptechnikájuk szerinti rendszerezése nyomán igazolja, hogy a burgonya nemcsak beilleszkedett a hazai táplálkozásba, hanem mint új nyersanyag, jelentős újításokat is kiváltott az ételkészítési eljárásokban, amelynek hatása mindmáig érvényesül.

Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 311 l.

Paládi-Kovács Attila

Magyarországon az erdőgazdálkodás történetének kutatását — mint ismeretes — Tagányi Károly hatalmas forrásgyűjteménye alapozta meg. Az 1896-ban kiadott *Magyar erdészeti oklevéltár* három kötetét azonban nem követték a korszakokat felölelő, értékelő tanulmányok és az összegző monográfiák. Igaz, az érdekelt történeti diszciplínák, köztük a néprajz, eredményesen vizsgáltak különböző résztémákat az azóta eltelt nyolc évtizedben. A hetvenes években már nagyobb lélegzetű feldolgozások is megjelentek (Kolossváry Szabolcsné szerk.: *Az erdőgazdálkodás története Magyarországon*. Budapest, 1975.; Hegyi Imre: *A népi erdőkiélés történeti formái*. Budapest, 1978.). Csőre Pál pedig arra vállalkozott, hogy a magyar középkor erdőgazdálkodását dolgozza fel monografikus igénnyel, s a kezdetektől az 1500-as évek elejéig nyomon kövesse az erdők sorsának, kezelésének, haszonvételének történetét a Kárpát-medence területén.

Ehhez elsősorban a fennmaradt okleveles forrásokat kellett számba venni és megszólaltatni. Mint a bőségesen sorakozó szövegközi utalásokból és lapalji jegyzetekből, illetve az oklevélkivonatoknak a kötet végén elhelyezett gyűjteményéből kitűnik, ezt a nagy fáradtságot és szakértelmet megkívánó munkát a szerző el is végezte. A források megszólaltatásához, a tematika kialakításához azonban nem elegendő az erdészet elméletében és gyakorlatában, a hazai és európai erdészeti irodalomban szerzett jártasság. Ez a téma csak komplex módon, több tudományszak (pl. gazdaság-, technika- és jogtörténet, nyelvtörténet, régészet, néprajz, botanika stb.) eredményeinek felhasználásával tárható fel. A törekvés a komplexitásra, az interdiszciplináris megközelítésre ez esetben nyilvánvaló, bár nem mindig járt teljes sikerrel. A könyv erényei közt kell említeni azt is, hogy az erdők sorsáról, hasznosításának formáiról teljes keresztmetszetet nyújt. A dolog természetéből adódik, hogy a megrajzolt kép részletessége témánként eltérő, helyenként élesebbre, máshol homályosabbra sikerült. Felkelti az etnográfus szimpátiáját, hogy az egyes jelenségekről hírt adva, nem elégszik meg a regisztrálásukkal. Igyekszik fényt deríteni a tárgyak, munkaeszközök formájára, a technikák, munkamódok miben-

létére is. (Például nemcsak azt állapítja meg, hogy a szénégetés első írásbeli emléke hazánkban 1222-ből való, de a szénégetés módjára is következtetni próbál (200. l.), s hasonló példát még számosat említhetnénk.)

A könyv szerkezeti tagolása nem egészen érthető. Ugyanis a főleg kutatástörténettel foglalkozó bevezetést követő fejezet a Kárpát-medence erdőinek honfoglalás előtti történetét tárgyalja, majd az erdőtörténetet megszakítva következik egy fejezet Magyarország középkori társadalmi-gazdasági berendezkedéséről, különös tekintettel az erdőjogi kérdésekre, hogy ezt egy újabb erdőtörténeti fejezet kövesse. Ez utóbbi nemcsak az erdőtípusokat, hanem az erdei fafajokat is tárgyalja. Legterjedelmesebb és az etnográfia számára legtöbbet nyújtó fejezete *Az erdőhasznosítás módjai* címet viseli (129—222. lap), s áttekinti az erdő- és vadgazdálkodás szervezeti, jogi formáit, a vadászati módokat, eszközöket, az erdei állattartás kérdéskörét, a fakitermelést és az erdei iparokat, valamint az ún. mellékhaszonvételeket (gyűjtögetés). Az utolsó, VI. fejezet rövid helyzetképet ad az újkor elején jelentős változások előtt álló magyar erdőkről és erdőgazdálkodásról.

A kötet hiányai, tárgyi tévedései jórészt a vállalkozás jellegéből következnek. Csupán példaként említünk közülük néhányat. A királyi erdőispánságok, az erdő- és vadgazdálkodás szervezetével, az erdőóvók, solymászok, darócok, peszérek népével anélkül foglalkozik, hogy ismerné Heckenast Gusztáv és Györffy György publikációit a korai Árpád-kor szolgálónépeiről. A soltészség, kenézség intézményének, az erdőirtást végző telepesek helyzetének megvilágításához sem veszi igénybe a településtörténet eredményeit, Mályusz, Szabó István, Maksay, Fügedi és mások írásait. Hasonló hiányokat észlelünk a néprajzi irodalom felhasználásában is. Gunda Béla, Hegyi Imre, Takács Lajos és a többiek írásait kiaknázva plasztikusabb képet rajzolhatott volna a vadfogás és vadászat, az erdőirtás módozatairól és sok egyéb kérdésről. Úgy tűnik, túl sok régi adalékot használt a szerző, miközben mellőzte az újabb irodalmi forrásokat. Például egy 1853-ban kiadott német munka nyomán azt fejtegeti, hogy Gömör megye neve a német Hammer szóból származik, holott a szó ótörök eredetét nyelvészeink már régen kimutatták. Nem szerencsés, hogy a felhasznált irodalmat fejezetenként elrendezett jegyzékben adja meg, mert sok a fölösleges ismétlés, s végül nem ad teljes áttekintést az irodalomról.

Nem lehetünk több tudományszak mezején egyformán otthonosak, ezért nem is folytatom a hasonló kritikai észrevételek sorát. Tudományközi területen mozgó műveknél a tájékozódás hiányait, a kellő kritika hiányából eredő tévedéseket csak több irányú lektorálással lehetne kiküszöbölni.

Ezúttal erre aligha volt mód, s a kritikus kedvű céhbeli olvasónak meglehet az a szórakozása, hogy maga javítson, jegyzeteljen itt-ott a könyvbe, s végül is haszonnal forgassa a magyar erdőgazdálkodás korai történetének első monográfiáját. A szerzőt áldozatos, nagy munkájáért mindenképp tisztelet illeti meg.

Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon. Borsodi kismonográfiák 12. Herman Ottó Múzeum. Miskolc, 1981. 147 l. 32 kép, angol és német nyelvű összefoglaló.

Paládi-Kovács Attila

Néprajzi irodalmunk bővelkedik az állattartás és a pásztorélet apró részleteit jólrosszul leíró adatközlésekben, de nagyon szűkölködik elemző és rendszerező, országos áttekintést nyújtó és történeti fejlődésmenetet felvázoló tanulmányokban. Hiába keresünk tematikus monográfiákat olyan súlyponti kérdéskörökről, mint a pásztorépítményeké, de említhetjük a magyar népi tejgazdálkodást, a legelőgazdaságot és a nyájszervezést, az állatorvoslást, az állatteleltetést stb. Nagyon hiányoznak az egyes haszonállatok népi tenyésztését bemutató monográfiák is. E tények ismeretében tudjuk igazán értékelni Viga Gyula vállalkozásának jelentőségét. Tanulmánya az első nagyobb lélegzetű összefoglalás a magyar kecsketartás néprajzáról.

Vizsgálódásait csak részben építette saját néprajzi gyűjtéseire. Terepmunkát főként az ország keleti felében végzett, — gömöri, borsodi gyűjtéseit jórészt publikálta is már, — de nem juthatott el a leggazdagabb recens anyagot sejtető erdélyi, kárpáti tájakra. Ezt a hiányt részben pótolta e térségek néprajzi és történeti irodalmának alapos kiaknázásával, s így végül is sikerült kialakítania a vizsgált kérdéskör problematikáját, teljes tematikáját. A tanulmány hat fejezetében sorra veszi a magyar népi kecsketartás történeti kérdéseit, bemutatja társadalmi-gazdasági hátterét, felvázolja táji- és üzemi típusait. E

fejezetek közül mind terjedelmét, mind anyaggazdagságát tekintve kiemelkedik a IV., amelyik a zootechnikai vonatkozásokat és a kecsketartás magyar terminológiáját tekinti át. Tartalmas, gondolatébresztő, további kutatómunkára serkentő fejezetek szólnak a pásztorokról, továbbá a kecsketartás haszonvételi formáiról is.

A tanulmány fontos, valószínűleg leglényegesebb eredménye a kecsketartás történeti-táji típusrendjének felvázolása, a fontosabb üzemtípusok meghatározása. Három táji típust különít el *(alföldi, középhegységi, havasi)*, de ezek koránt sincsenek olyan szoros függésben az építményekkel, mint a Szerző fejtegeti. A kecsketartásban nem tudunk olyan fajtaváltásról, mint a racka-merinó váltás volt a juhtenyésztésben, s nem voltak olyan jellegzetes nádépítmények, sem hodályok, mint a juhtartás esetében. Tanulságos az erdei kecsketartásról összeállított történeti adattár (30—34. lap). Rámutat, hogy egyedül Tagányi Károly erdészeti oklevéltára mintegy 150 olyan oklevelet tartalmaz, amelyekben kecskék erdei kártételéről, a kecskék erdei legeltetésének tilalmazásáról esik szó. Hasonlóan gazdag történeti iratanyag tanúskodik az úri majorságok kecsketartásáról. Viga az alábbi üzemtípusok meghatározását, rövid jellemzését adja meg:

1. Csak kecskét tartó szegény családok gazdasága, 2. Komplex parasztgazdaságok, 3. Pásztorok kecsketartása, 4. Majorságok, 5. Szocialista nagyüzemek kecsketartása.

Egy-egy részlet kapcsán bátran vállalkozik kitekintésre. Például a nyájszervezésről, a juhok és kecskék közös legeltetéséről szólva számos párhuzamot említ, a szomszéd népektől, sőt távolabbi kultúrákból is hoz néhány analógiát. Térben és időben egyaránt keresi a távlatokat, a kutatás további lehetőségeit. Egyik-másik feltevése, mint pl. az ugorok korai kecsketartása, túl merésznek hat, de abban egyetértünk vele, hogy népünk a kecsketartás ismeretével érkezett a Kárpát-medencébe. Erről tanúskodik bolgár-török eredetű *kecske* és *olló* szavunk is. A későbbi történeti fejlemények, a nyugati-szláv és balkáni (román, oszmán) impulzusok kérdéskörét azonban még a jövő kutatásai fogják tisztázni. Remélhetőleg Viga Gyula további közreműködésével.

Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata. Karcag, 1979. 250 l. + 119 kép.

Paládi-Kovács Attila

Ez a kötet a Nagykunság egyik jellegzetesen állattartó-pásztorkodó településének hagyományos juhtartását mutatja be teljességre törő igénnyel. Kunmadarasnak a Hortobágy szomszédságában elterülő pusztáin, téres legelőin archaikusabb pásztorélet őrződött meg a legutóbbi évekig, mint a kunsági városok (Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr vagy akár Túrkeve) határában. Mindamellett a kunmadarasi jelenségek többsége vonatkoztatható az egész Nagykunságra, s így ez a monográfia a recens kunsági juhászat legfontosabb forrásművének tekinthető. Kilenc fejezete felöleli a pásztoréletet, az állattartás nyári és téli rendjét, a legelők és építmények mellett a juhászok gyógyító tudományát, állatismeretét, társadalmi szokásait, és ízelítőt ad gazdag folklórjából is. A könyv részletező tartalmi ismertetésére nincs itt terünk, csupán néhány újdonságát emelhetjük ki.

Igen instruktív a mai juhtartás tulajdonviszonyainak bemutatása, a Legeltetési Bizottság működésének, a fűbér kivetésének leírása, a termelőszövetkezeti és a háztáji, illetőleg az egyéni juhtartás arányainak, összefüggéseinek adatolása. A közölt bérlevelek, munkaszerződések jól megvilágítják a juhtartás legújabb fejlődési szakaszát is (64—70. lap). Ugyanilyen hasznos az ún. legelőrendtartás közlése, mivel néprajzi irodalmunkban eddig nem publikáltak ilyeneket, s csak újabban figyelt fel a kutatás az állami és a helyi közigazgatás irányító szerepére.

A munka egyik legnagyobb értéke a XIX. századi gyapjúkereskedelem, különösen az Ausztriába, Csehországba irányuló gyapjúkivitel gazdag adatolása (160—169. lap). Főként Szilágyi Miklós újabb közleményeiből ismeretes, hogy a Békés megyei mezővárosok gyapjúértékesítése, az árak megállapítása hasonló módon volt szabályozva. Igen tanulságosak a kötetnek az élőjuhokkal történő kereskedelemre, a vágójuhok XIX. századi exportjára vonatkozó adalékai is. Szinte önálló kis dolgozatnak beillő, sok eredeti megfigyelést tartalmazó fejezetet találunk a pásztorkutyákról, amelyben a betanításuk, gyógyításuk, mindennapi munkájuk igen árnyalt bemutatást kap. Az állattartó gazdák, a nagykunsági gazdatársadalom jelenléte mindvégig jól érzékelhető, de Fazekas Mihály — érthető módon — inkább a pásztorok felé fordítja figyelmét. Tanulságos megfigyelése, hogy lakodalmakon, társas összejöveteleken még ma is gyakran elkülönülnek a birkapaprikást kedvelő nagykunsági vendégek a birkahúst nem szívesen fogyasztó, más vidékről való vendégektől. Részletgazdag leírást ad a pásztorfogadásokról. Hiteles forrásból érte-

sülünk például az 1781. és 1793. évi pásztorfogadásról. Bizonyítja, hogy a pásztorfogadás az 1700-as évektől az 1870-es évekig a tanács feladata volt (32—38. lap). Érzékletesen eleveníti meg a helyi törzsökös pásztorcsaládok, pásztordinasztiák szerepét a szakmai ismeretek hagyományozódásában, a pásztorrangsor, a „presztízs" alakulásában.

A juhászok folklórja c. fejezetből kiemelkedik a *Juhászlakodalom* és a *Juhászkeresztelő* c. részlet. Lakodalom alkalmával birkabőrzászlót vittek a násznép előtt még a századfordulón is. Később a menyasszonyt már lófogaton vitték, de a juhászok csacsiháton vonultak. A dérmációra hiteles feljegyzést idéz 1832-ből, s a Nagykunságból eddig ez a legkorábbi adat.

A Szerző helyenként talán statikusabb képet rajzol a valóságosnál, amikor épp a változást kellene kiemelnie. Legfőbb eredményének mégis azt tartjuk, hogy alapos történeti, levéltári búvárkodásával csaknem háromszáz éven át, a XVIII. század első harmadától napjainkig követte nyomon a madarasi juhászat történetét. Lelkiismeretes néprajzi és levéltári adatgyűjtő munkájával érte el, hogy nagynevű elődök (Herman Ottó, Györffy István, Tálasi István) után is tudott nóvumot mondani a Nagykunság népi állattartásáról. A kötetet értékes képanyag illusztrálja; a Szerző felvételein kívül Györffy és Bellon Tibor fotói dokumentálják a madarasi pásztorélet tárgyait, mozzanatait. Köszönet illeti a Debreceni Akadémiai Bizottságot és a szolnoki Damjanich Múzeum igazgatóságát a könyv megjelentetéséért.

Szilágyi Miklós: A Hernád halászata. Borsodi Kismonográfiák 10. Szerk.: Szabadfalvi József. Miskolc, 1980. 89 l.

Solymos Ede

A magyar hagyományos (népi) halászat kutatói előszeretettel fordították figyelmüket a kisebb vizek felé. Itt remélték ugyanis a legtöbb „ősiséget", „archaikumot" megtalálni. Ennek ellenére, mint Szilágyi Miklós a bevezetőben írja, az észak-magyarországi folyókról nincs rendszerezett néprajzi képünk. Azzal, hogy az 1959—1961-ben végzett, teljességre törekvő gyűjtésének anyagát most közreadja, nemcsak az említett hiányt akarja pótolni, hanem — amint azt már tőle megszoktuk — általánosabb következtetéseket is akar levonni. Ebben a felhasznált széles körű irodalom is segíti.

A Hernád 119 km-es magyarországi szakasza átlag 30 m széles, 1—2 m mély, sebesebb folyású, századunk eleje óta szabályozott folyó. Halállománya ennek megfelelően változott meg, s csökkent az idők folyamán, bár az 1920—30-as évek bérleti díjai elég magasak.

Főfoglalkozású, hivatásos halászra az adatközlők nem emlékeznek. Voltak viszont nem halász vállalkozó bérlők, közösen bérlő vagy albérlő kishalászok, orvhalászok és alkalmi halászok. Ennek megfelelően alakult — a természeti viszonyok figyelembevételével — az alkalmazott eszköz és halászati mód is.

A tanulmány első részében ismerteti a szerző a Hernádon — részben már csak emlékezetben — fellelhető halászszerszámokat és módszereket. Ilyenek a halfogás kézzel — ennek specialistái is voltak —, a kosárral merítés, a vesszőtapogató, a mérgezés (kizárólag maszlaggal), robbantás oltatlan mésszel, a kaparóháló s a fő szerszámok a meriszák és a csempely.

A *meriszák* tulajdonképpen a közismert bokorháló, farkasháló, többnyire a téli halászat eszköze. Általában három hálót nyomnak le a jég alá, és három *botló* rudakkal hajtják feléjük a halat. A vizsolyiak viszont nyáron használták hasonló módon, de egy hálóval is átkötötték a vizet. Téli „nagyhalászatot" űztek a *csempely*nek nevezett emelőhálóval is, hasonlóan a meriszákhoz. Az emelőhálónak egyébként sok változata élt a Hernádon, kisebb-nagyobb rúddal vagy kötéllel emelhető, egyszerű vagy érzős változat. Tisztázatlan a csempely szó eredete, és hogy mi magyarázza a meriszák és a csempely egyidejű, azonos célú és módú használatát.

A kerítőhalászat szerszáma a kétközháló, hossza 10—60 m-ig változhat a körülményektől függően. A halászok közösen állították elő. Míg a kisebbekkel a helybeliek is megpróbálkoztak, a nagyméretűeket csak a bérlők használták.

A horgászatnál tetten érhetők az idegen hatások. A nyeleshorognál a sporthorgász, a véghorgoknál a vándor tiszai halász hatás. Különösebb jelentőségre azonban a horgászat nem tett szert.

Nincs hagyománya a varsának, dobóhálónak, de a szigonynak sem. Újdonságnak számít az emelőháló borítós változata, mely ismert már a Sajóról, de a Dunáról is.

A tanulmány második része összehasonlító elemzést ad az előzőkben részletesen ismertetett halászszerszámokról, s eredményei más vizekre is alkalmazhatók. A Hernádon paraszthalászat folyt. Az „archaikusnak" tartott, s bárhol előfordulható fogási módokat az alkalmi halfogók használták. Legfontosabb fogóeszköz a meriszák és a csempely, melyek hajtással és rekesztéssel kombinálva nagyon alkalmasak és gazdaságosak a kisebb folyók alkalomszerű halászatára.

A fogási módok elemzése azt mutatja, hogy a Hernád közbülső helyet foglal el, s bár a hegyi patakoknál használt fogási módok némelyike is megtalálható, inkább a kisebb alföldi folyókon szokásos technika a jellemző. Megfigyelhető bizonyos fokú felső-tiszai hatás is.

A leíró résznél sokszor szívesen olvastunk volna további részleteket, de tudomásul kell vennünk, hogy az anyagot 20 évvel ezelőtt az egyetemi hallgató Szilágyi Miklós gyűjtötte, s már akkor is sok mindent elbeszélések alapján kellett rekonstruálnia. Örvendetes viszont, hogy ennyi év után közreadta, s a mai Szilágyi Miklós értelmezte. Bárcsak minden magyarországi halászóvízről lenne hasonló kismonográfiánk!

A tanulmányt német és orosz nyelvű összefoglalás zárja.

Бутинов, Н. А. Решетов, А. М. (ред.): Ранние земледельцы: Етнографические очерки. (Korai földművelők: néprajzi tanulmányok.) Наука. Ленинградское отделение. Leningrád, 1980. 184 l.

Tagányi Zoltán

A szovjet tudományban bizonyos megfontolások következtében még ma is fenntartásokkal élnek a kisázsiai neolitikus forradalom Childe-i elméletével szemben. Nos, ez a kötet ezen a szemléleti módon igyekszik változtatni. Ez a törekvés azonban nem egyértelmű, mert hagyományos etnológiai konvenciók, elsősorban a német etnológia hagyományainak bizonyos folytonossága is megfigyelhető.

A kötet különböző nézőpontokból közelít a neolitikus és a földművelési forradalom kérdéshez: ökológiai, demográfia, etnobotanikai szempontból. A perui kapás kultúrák esetében a díszítőművészetet is elemzi, találhatunk olyan tanulmányokat, melyek Pápua Új Guinea rokonsági rendszerével, mitológiájával foglalkoznak. Azonban a munka elsősorban a földművelő társadalmak ökológiai szerkezete és népességi viszonyaira vonatkozóan ad igen megfontolandó eredményeket.

Kozincev bevezető dolgozatában jelzi, hogy a mezolit korszakában a népesség életkorának kitolódása megfigyelhető, a határ 44—47 évet is elérhet, de a neolitikumot megelőző időkben a gyermekhalandóság mérete igen nagy volt. Fontos megállapítása, hogy a gyűjtögetők és a vadászok esetében a kezdeti társadalmi közösségi egységek létszáma korlátozott volt ökológiai adottságok következtében, és 15-től a 75-ig terjedhetett. A földművelés elterjedésével azonban Dél-Amerikában egy településen 40—250 ember, Malaysiában 20—275, Melanéziában 70—1000, Guineában és Szenegálban 10—1000 ember élhetett egy közösségben. A neolitikus forradalommal együtt a táplálkozás forradalmasítása is bekövetkezik és nő a fehérjék fogyasztásának mértéke is. Jelzi, hogy a neolitikus forradalom egyben erdőirtó mozgalom.

Resetov tanulmányában elsősorban a mezőgazdasági innovációs központokat sorolja fel így I. a kínai központot, II. az indiai, II/a. az indo—malaysiai központot, III. a középázsiai, V. a földközi-tengeri, VI. az etiópiai, VII. a dél-mexikói és közép-amerikai, VIII. a dél-amerikai, VIII/a. a chilei, VIII/b. a brazíliai és a paraguayi központokat. A tanulmány a továbbiakban — elsősorban — etnobotanikai szempontból érdemel figyelmet, ugyanis bemutatja a jam, taro, manióka, batáta, burgonya, cukornád, kókuszos növények, pálmák és banán művelésén alapuló földművelő kultúrákat. Tud ugyan a földközi-tengeri, kisázsiai újítási központról, azonban elsősorban a parlag- és erdőváltó kapás műveléssel és az ezzel kapcsolatos kooperációs formákkal foglalkozik.

Popova tanulmányában a Szovjetunió területén a tripoljei kultúra régészeti anyagát elemzi, majd a soron következő tanulmány Kabo tollából, a neolitikus forradalom előtti betakarító népek kialakulását mutatja be. Így elsősorban Lips munkája alapján azt elemzi, hogy a gyűjtögető és halászó, vadászó népek hogyan térnek át egy bizonyos növény gyűjtögetésére. Így — Lips alapján — a Nagy Tavak vidékén az indiánok a vadrizs gyűjtögetésére specializálódtak. Ökológiai szempontból nagyon figyelemreméltó az a megállapítása, hogy a gyűjtögetők és a halászok, vadászok közösségei 50—100 fősek, a földművelőké 100—150 fő, ez utóbbiak felső határa 350—400 ember. Jelzi, hogy Çatal-Hüjükben is kisebb családi egységek éltek és gazdálkodtak.

BEREZKIN a perui földművelés kialakulását tárgyalja etnobotanikai alapokon. Az i. e. IV. évezredben olyan növények jelennek meg, mint a kukorica, bab, manióka, édes burgonya stb., de ezek általános művelése csak az i. e. III. évezredben figyelhető meg. BUTINOV a Pápua Új Guinea-i kapás művelők klasszifikációs rokonsági szervezetével foglalkozik. MARITENA Északkelet-India kapás művelői rokonsági szervezetének egy sajátos vonására utal. A khasziknál ugyanis matriarchátus figyelhető meg, noha matrilinearitás és patrilinearitás egyformán fellép náluk.

Végül a tanulmánykötet záró dolgozata MASSON tollából származik, aki nyomatékkal felhívja a figyelmet Çatal-Hüjük ásatási eredményeire és azokra az adatokra, melyek szerint az i. e. VII. évezred második felében, majd pedig az i. e. VI. évezred első felében az öntözéses rendszer bevezetésével, valamint a kisázsiai neolitikus városforradalom következtében egy hektáron 2000—3000 ember élhetett, sőt mi több, a kisázsiai bronzkorban ez a szám elérhette az 5000-t is. Ugyanakkor például Közép-Ázsiában az eneolit korszakában csak 1000—2000 ember jutott egy hektárra. A szerző utal arra, hogy a városi magaskultúrák kutatásában a szovjet tudománynak is vannak kimagasló képviselői, így a maja városkultúrák kutatásánál DJAKONOV tevékenységét említi.

Az eddigi bemutatásból kitetszően, a földműves és a törzsi népek ökológiai viszonyaira vonatkozóan nagyon fontos megállapításokat tesznek a szerzők. A szovjet tudományban KOSZVEN tevékenysége eredményeként hivatalosan sokáig a patrimónia elmélete volt az általános. Ez az elmélet zárt, faluközösséghez hasonló közösségekben tételezi fel a törzsi népesség tömörülését. Az ismertetett tanulmányok viszont nagyon világosan kimutatják, hogy az ökológiai viszonyok következtében a gyűjtögető és vadászó, halászó népek esetében nagyobb községek együttes éléséről szó sem lehet, és elsősorban a földművelés megjelenésével alakulnak ki az egy közösségben élő nagyobb létszámú embercsoportok. A szerzők tudnak arról, hogy több földművelési újítási központ volt, és így RESETOV tanulmányában utal a földközi-tengeri újítási központra is. Azonban elsősorban etnológiai konvenciók miatt, úgy tekintik, hogy a neolitikus művelés forradalma kapás jellegű, és gumós növények művelésén alapult. A kisázsiai kultúrában viszont a gabona szemtermelése és a túróekés földművelés jelenik meg, melynek kisugárzása a dunai neolitikus kultúrákban megfigyelhető. Az etnológiai konvenciók betartása következtében foglalkoznak olyan sokat például a Pápua Új Guinea-i kapás kultúrákkal, noha köztudott, hogy ezek sokkal későbbiek és BEREZKIN is jelzi tanulmányában, hogy például a perui gumósnövényekre alapozott kultúrák csak az i. e. III. évezredben borultak virágjukba. A szerzők azonban a korai ökológiai viszonyokat nagyon helyes fényben mutatják.

Pryor, Frederic L.: The Origins of Economy. A Comparative Study of Distribution of Primitive and Peasant Economics. Academic Press Inc. New York, San-Francisco, London, 1977. 472 l.

Tagányi Zoltán

PRYOR ezen munkájában, lényegében a POLÁNYI-féle iskola alapvető felfogását tartja fenn. A korai primitív társadalmak esetében a cserekereskedelmet kölcsönösnek, reciproknak tartja. Ennek első formája az alkalmi jellegű transzfer jelensége. Az „exchange", a csere esetében viszont már állandó reciprocitásról van szó és pénz nélküli piaci mechanizmusokról beszélhetünk. A csere, felfogása szerint, elsősorban családi egységek között zajlik le. Alapvető elgondolásaiban mindenütt nukleáris családok szerepelnek, ezek között folyik a csere. Csupán egyes paraszti társadalmakban, elsősorban az irtásos földművelést folytató népeknél használja a nagyobb családi egységek fogalmát. Alapvető felfogása az, hogy ősi közösség nincs, lényegében a közösséget csak a leszármazás, a „lineage" alakítja ki.

A munkában érződik az összes etnológiai iskola hatása és azok kritikája is. Így elsősorban az unilineáris fejlődési képet elveti, mondván, hogy ez alaptalanul a közösséget tekintette a társadalmi fejlődés kiindulási pontjának. A szerző határozottan elutasítja az ősközösségi faluközösségek föltételezését, mondván, hogy a közösség csak „lineage" és elsősorban a közös leszármazás eredménye, tagjai között ezenkívül semmiféle kapocs nincs. Csak a földművelő paraszti társadalmakban figyelhető meg a munkatársulás jelensége, mely kölcsönös jellegű, és összefügg a mezőgazdasági munkálatok ceremoniális és szertartásos intézményeivel.

Ugyan az ENGELS-i kronológiát elveti, azonban az alternatív fejlődés lehetőségét felvillantja, mint az unilineáris fejlődés ellenlábasát. Így feltételezi a Grundrisse alapján,

hogy a rabszolgaság intézményéből többféle társadalmi formáció alakulhatott ki, a fejlődés szálai több irányban futhattak le. Hajlik abba az irányba, hogy az orosz feudalizmust ázsiainak tekintse, de végeredményben azonban az európai megoldások körébe sorolja.

Érdemes áttekinteni, hogy a hagyományos etnológiai iskolákból mi az, amit nem tud elfogadni. Elsősorban elveti az unilineáris evolúcionizmust és az ENGELS-i kronológiát, mondván; a fejlődés kezdetén mindenütt a nukleáris kiscsalád figyelhető meg. Támadja a strukturális és funkcionális iskolát, mert ez a cserét csak az izolációban élő társadalmakban képzelte el, és elgondolásai alapvetően mikroszociológiai jellegűek voltak, viszont a csere jelenségeit — szerinte — makroszociológiai méretekben is vizsgálni kellene. A strukturalistákkal és funkcionalistákkal szemben leszögezi, hogy igenis, az interetnikus kapcsolatok és a diffúzió jelensége megfigyelhető. Módszerében és anyagvizsgálatában nagyon sok vonást és jegyet vett át a BOAS-féle iskolából, és egyben általános társadalomtipológiát igyekszik alkalmazni az „area research" irányzattal együtt. Egyedüli megállapítás amit a jelenlegi antropológiai irodalomból átvesz és elfogad az, hogy a parasztság az adófizetés jelenségével, az állammal együtt jelenik meg.

Ebből a munkából is láthatjuk, hogy az unilineáris társadalmi fejlődés képe az angolszász etnológiában zátonyra futott, az evolúcionizmus előtti megfontolások és így a diffúzionalizmus és a kultúrkörök az „area research" elméletei vannak visszatérőben. Ugyanakkor, a több irányú fejlődés modelljének alkalmazására megvolnának az igények, és ehhez a Grundrisse alapot adna, azonban a szerző az ázsiai termelési mód fogalmának kialakításához még nem tudott eljutni. Támadja a brit iskolát is, a strukturális és funkcionális iskolát, mondván, hogy ez a cserét csak izolált társadalmak között tételezi fel, és a funkcionalizmus mikrostruktúrájú szociológiája helyett, makrostrukturális vizsgálatokat követel, közben azonban olyan hibákat követ el, hogy a törzsi jellegű társadalmak pénz nélküli reciprok cseréjét primitív gazdaságnak nevezi.

A könyv lényegében a MURDOCK-féle iskolához sorolható, ahol az egyes társadalmak tipológiájával van dolgunk.

Netting, McC.: Cultural Ecology. Benjamin Cummings Publishing Co. Menlo Park, California, 1977. 199 l., 8 kép, 4 ábra.

Sámuel Nikolett

Mc C. NETTING, az Arizonai Egyetem antropológiai tanára, Észak-Dakotában a Ft. Berthold Rezervációban, Észak-Nigériában a kofiároknál és a svájci Valais Kantonban folytatott kutatást; művei népi földműveléssel, a földtulajdonnal és történeti demográfiával foglalkoznak, amerikai terminológiában kulturális ökológiával. Előszavában leírja tanári tapasztalatát: hallgatói minduntalan megkísérelték az irracionálisnak tűnő jelenségeket tényszerű adatokra visszavezetni és rendszerbe foglalni. Ugyanekkor kétkedésük, kérdéseik nemegyszer újrafogalmazták a kifejtett elméleteket. E tapasztalatokkal kezdi el a tudományágak határait átszelő, néprajzi, etnológiai ökológiát bemutatni.

Az ökológiai antropológia a 70-es évek második felében kezdett a kulturális antropológiától eltérő úton járni; elválásuk annyira a közelmúlt eseménye, hogy a szerző csupán rövid és vázlatos tudománytörténetet ad. Rámutat arra, hogy az ökológiai antropológia a földrajz, a biológia s antropológiában a Julian STEWARD-féle kulturális ökológia nézőpontjából alakult. Hatására a szerző — a hatvanas években a Pennsylvániai Egyetemen előadottak szellemében — az etnológiai, néprajzi tananyagon mutatta be a felismert ökológiai összefüggéseket.

A tankönyvként írt „jegyzet" fejezetei: ökológiai perspektívák; északnyugati partvidéki halászok; kelet-afrikai nomadizáló pásztorok; növénytermesztők. Ezután az utolsó fejezet főleg metodikai kérdéseket mutat be.

Az első fejezetben NETTING különböző meghatározásokkal, magyarázatokkal érzékelteti az új nézőpontot. Pl. az ökológia a szervezeteket környezetükben vizsgálja; a szervezetek helyhez kötöttségét folyamatként szemléli. Az ökológia a szerző szerint sem önálló diszciplína, nincs saját ismereti és kutatási módszere, hanem *mindent átfogó nézőpont*. Megjelenése csak a BOAS-tanítványok, iskoláik, s az angol funkcionalisták ismeretében érthető. A szerző szerint az ökológia előretörését az magyarázza, hogy a különböző kulturális típusok határozatlanok, elmosódottak voltak, viszont a strukturalizmus a társadalmi változásokat és egyéni eltéréseket túl mereven magyarázta. Az antropológusok új nemzedéke éppen a terepen ismerte fel, hogy elődeik — noha sok, pontos és összehasonlítható adatuk volt — mégsem becsülték jelentősége szerint az ember alkalmazkodását

környezetéhez. Az ökológiai nézőpont jogosultságát NETTING szerint már az is igazolná, ha vele eddigi adatainkkal, csupáncsak eddigi ismereteinket támaszthatnánk alá, de új oldalról! Arra azonban, hogy az ökológiai vizsgálódásnak többet köszönhetni, mint az eddigi ismereteink megerősítését, mindjárt jó példák a vadászokról, gyűjtögetőkről írottak. A szakmai közfelfogás, fejlődési alapon idáig azt állította, hogy az így élők állandósult szükségállapotban tengődnek. Ezzel szemben az újabb adatok bizonyítják, hogy szükségleteiket könnyen kielégítik, az átlagos életkor hosszú, s hogy csoportjaikat, létszámukat nem csupán a táplálékszerzés módja, hanem társadalmi tényezők is befolyásolják, így pl. a csoport tagjainak barátsága vagy ellenszenve. A létszám-szabályozás tehát részben környezeti, részben társadalmi tényezőkön múlik. Előző csoportba tartozik a táplálékszerzés lehetősége, a szülés, szoptatás s a vándorlásra kényszerítő körülmények, míg az utóbbiba a csoporttagok, s a csoportok változó igénye, azaz a vadászatra, gyűjtögetésre összeállt, s társadalmi okokból változó csoportlétszám.

Az észak-amerikai nyugati partvidék halász-törzseinek szertartásairól, az északkelet-afrikai nomadizáló pásztorok „presztízs-javakként" tartott jószágairól etnológiai művek kimerítően írnak, de az ismertetett kultúrák gondolat- és eszmerendszerét az emberek önmagukról, javaikról és világukról alkotott felfogását nem használnánk, ha természeti környezetüket, változásait, azaz az ökológiai összefüggéseket akarnánk megismerni. Ezek az összefüggések idáig feltáratlanok, s az irodalom is nélkülözi e társadalmi jelenségek természeti háttere megismeréséhez szükséges adatokat. A hiányt NETTING a legújabb terepmunkák megfigyeléseivel igyekszik pótolni.

Hasonlóképpen új adatokkal egészíti ki a növénytermelőkről, életformájukról kialakított ismereteinket is. Szerinte idáig alig ismerhettük meg a változatos növényi élelem összefüggéseit klímával, talajjal, eredeti vegetációval noha a növénytermesztés erre épül. Vizsgálni kellett volna, ill. kellene a művelési módszerekhez kapcsolódó népesség létszámát és településszerkezetét, a táplálkozási szokások, termelési eszközök és az ezekhez kapcsolódó jog összefüggéseit. De a századforduló antropológusait inkább az esőtánc érdekelte mint az eső, a gabonatermesztés és babonák inkább mint a művelés ciklusa. Amikor végül felismerték, hogy az etnológiai vizsgálatokra több időt kell fordítani, csupán a szűkebben vett társadalmi szerveződésre összpontosították figyelmüket. Így elmulasztották megkeresni a természeti erőforrásokkal élő egységeket, pl. a családot, annak fogyasztási szokásait és ehhez kapcsolódóan az öröklési formákat. Viszont művelési módok és környezetük közti kapcsolatot, folyamatukat, rendszerként csak akkor írhatjuk le, ha már az összefüggéseket szélesebb körben megismertük.

A fentiekből következik: a növénytermesztőkkel foglalkozó fejezetben NETTINGnek ízelítőt kellett adnia a kívánt sokoldalú vizsgálat módszereiből, ill. az ilyen módszerekkel elért eredményekről. Nem csoda, ha így e fejezet kb. háromszorosa a többinek.

Egyetérthetünk a szerzővel, amikor rámutat arra, hogy antropológusok, etnológusok, a fehér ember növénytermesztését leszámítva, minden más művelési módszert pazarlónak minősítettek, holott alapos vizsgálatokból az ellenkezője derült volna ki. Például az etnológus hiányos talaj- és növénytani ismeretei miatt nem ismerhette fel a művelés gazdaságosságát. Néhány példa a célszerűségre: egy afrikai közösség, a zandék földművelését jellemezve, DE SCHLIPPE (1956.) szemügyre vette „rendetlen" veteményeskertjüket. Kiderült, hogy az itt-ott foltokban termelt növény a szükséges mikrokörnyezeti adottságok miatt került a termesztett fajnak legjobb helyre. Az ipari társadalom laboratóriumi vizsgálattal állapítja meg a talaj állapotát — ezzel szemben pl. a *hanuóok*, a Fülöp-szigeti *midorok* népe tíz alap- és 30 másodlagos-talajt különböztet meg, s az ismert 1500 hasznos növény közül 430-at, mint talajlazítót sorol fel. Nem csoda, hogy az eróziót éppúgy ismeri, mint a talajerő változását (CONKLIN 1954.). Gyarmati tisztviselők Észak-Nigéria Jos fennsíkján tudatlanságnak tartották, hogy a termesztett digitariához tartozó fűféléhez, az *acha*hoz nem használnak műtrágyát. Ezzel szemben a bennszülöttek azért nem alkalmazták, mert a műtrágyázott talajban a növény előbb dőlt meg, minthogy magja beért volna.

A növénytermesztést NETTING az alábbi beosztásban tárgyalja: mezőgazdasági ismeretek és rendszerek a nem-nyugati (nem fehérek által folytatott) földművelésben; égetéses erdőváltó gazdálkodás és az intenzív termelés módszerei; földművelés és társadalmi szervezet közti funkcionális kapcsolat. Példákat találunk a trópusi vetésforgó rendszerekről, különböző termékek előállításához szükséges munkáról, munkaidőről, a fogyasztott növények mennyiségéről, tápértékéről. Ezeket az adatokat azután a termelési egység (kis vagy nagycsalád) időbeosztása, életformája fényében vizsgálja. Így pl. kiderül, hogy az állandó vándorlással élt egyenlítő körüli őserdők és az intenzív öntözőgazdálkodással egész évben folytatott növénytermelés két szélsőséges forma és közöttük rendszersorozatok húzódnak. WOLF (1966.) megjegyzi, hogy a rövid időre ugaron hagyott

vagy csak részletekben ugarolt terület jellemző eszköze az ásóbot. ALLAN (1965.) rámutat, hogy a talajt fokozatosan megművelő termelésre a gyenge, kilúgozott vagy homokos talajon kerül sor, míg a vulkáni eredetű, vagy üledékes, esetleg kötött agyagos földön, ott, ahol állandó a vízhozam, a termesztés állandósul. Van ahol a vetésforgó nagy területet igényel, s a lakosság gyér, ez azonban még nem jelenti, hogy e rendszer nem termelékeny — az egységnyi területre fordított munkaórát vizsgálva kiviláglik, hogy jelenlegi hozamaik a mérsékelt égövieket megközelítik, olykor túl is szárnyalják. (HARRIS 1972.). Ahol viszonylag kevés a művelhető terület, a kis faluszerű települést körülveheti a különböző, időszakosan felhasznált termőföld. Másutt, ahol igen kevés a lakosság, pl. az Amazonas medencéjében, a művelt földek helyét nem annyira a talaj minősége, mint inkább a vad- és halszerzés lehetősége határozza meg. E területen ugyanis az utóbbiak alkotják a kizárólagos proteinforrást.

Az intenzív mezőgazdasági művelést sem kell olyan „forradalmi" felfedezésnek tulajdonítani, mint a fémek, eke, háziasított igavonó, vagy az alkotótehetség kibontakozásához szükséges természeti környezet. A fejezetben tárgyaltak bizonyítják, hogy az ún. kezdetleges eszközökkel is lehet intenzíven termelni, s hogy az értékes felismeréseknek nem kell egy-egy központból elterjednie — megjelennek ezek a helyi szükségletek nyomában is! Demográfiai növekedés, művelési rendszer, pénzgazdálkodás, be- és elvándorlás, háborúk vagy háborúskodás, mind hat egymásra, bár a kapcsolatok szövevényesek és csak nehezen tekinthetők át. Funkcionális kapcsolat a mezőgazdaság és a társadalom szervezettsége között, a családnagyság és a termelés jellege között, termelési módok és etnikumok sajátságos reakciói, erőforrások, népesség, energiaátvitel, versengés, mind ökológiai kérdés — és a válasz állandóan változik, — nehéz lecke az antropológiának.

Az utolsó fejezet megkísérli az ökológiai nézőponttal járó módszereket és érvényességüket megmutatni, mintegy ellenpróbát tenni lehetővé. Rámutat arra, hogy az antropológusnak vagy jobban kell ismernie a természettudományokat, vagy meg kell tanulnia más szakterület embereit munkájába bevonni, így pl. botanikust, zoológust, klimatológust stb. Nyomatékkal mondja NETTING, hogy az a kifogás, hogy az ökológiailag követelt kiegészítő vizsgálatok nem végezhetők el, egyszerűen nem igaz — sok példa bizonyítja az ellenkezőjét. Különböző kultúrák és történeti vizsgálatuk is megoldható — fontos is tisztában lenni azzal, hogy a jelen eredményekről, adatokról kiderülhet, hosszabb távon nem jellemzőek. (Így pl. fontos lehet a klímaalakulás áttekintése!) Az ökológiai kutatásoknak gyakorlati jelentőségük is van, ott ahol a modern élet követelményeként kisebb-nagyobb közösségek életmódjába központi irányítás, vagy tervezés lényeges változást hoz. Itt azután az eredmény mutatja meg, hogy az antropológus felismerte összefüggések csakugyan megállják-e a helyüket. Mindenesetre az ökológiai kérdésekkel az antropológus a társadalmi szerveződés és kulturális értékek, továbbá a természetes környezethez való kapcsolódás lényeges és fontos elemeit akarja elkülöníteni a kevésbé fontosaktól; NETTING szerint e munkával az antropológia hagyományos érdeklődési területe új dimenzióhoz jut.

A vékony könyv néhány fényképet közöl és jó bibliografiát ad. Az idézett művek legkésőbb 1977-ből valók. Jó bevezető tankönyv.

Tools and Tillage. Edited by Grith LERCHE, Alexander FENTON, Axel STEENSBERG. Vol. IV: 1. National Museum of Denmark. Copenhagen, 1980.

Balassa Iván

A jeles folyóirat negyedik kötetének első füzetét vehetik kezükbe azok, akik a földművelő szerszámok kérdései iránt az egész világon érdeklődnek. Az első három kötet a szántással és földmegmunkálással kapcsolatos szerszámokról és eljárásokról egész sor fontos, sok esetben alapvetően új tanulmányt tartalmazott, de más munkaeszközök bemutatásával és elemzésével is gyakran találkoztunk.

Így történik ez esetben is, amikor SZABÓ Mátyás *(Clearing of Stony Ground and Cultivation in Sweden.* 3—35. old.) a svéd szántóföldek követől való megtisztításának munkaeszközeit, technikáját és gazdasági vonatkozásait történeti mélységében ismerteti. Hiszen a történelem előtti időktől kezdve az ember rákényszerült erre a munkára, mert a növények számára a földet ásóbottal, ásóval, kapával vagy akár ekével csak úgy tudta előkészíteni, ha a köveket előzőleg eltávolította. De csak így lehetett a sarlót vagy kaszát, sőt az aratógépet is biztonságosan használni. Svédországban az 1720-as évektől kezdve

egyre inkább növelték a gabonatermelésre szolgáló szántóföldek területét, és így a köves területek megtisztítására jobb és hatékonyabb módszereket alakítottak ki. Igénybe vették a tüzet és a vizet egyaránt, ez utóbbit a kő alá eresztették, ahol az megfagyva kimozdította azt eredeti helyéről, és így könnyebbé vált a kiemelése. A XVIII. század második felétől kezdve különböző egyszerűbb és bonyolultabb emelőket alkalmaztak, továbbá a két- és négykerekű szállítóeszközök egész sora alakult ki, melyeket a traktor megjelenéséig, sőt néha azután is használtak. A csomóban vagy hosszan elnyúló csíkokban elhelyezett kövek még akkor is az egykori földművelésről tanúskodnak, amikor azzal az adott helyen esetleg már régen felhagytak. Szabó Mátyás dolgozata egy új kutatási területre hívja fel a figyelmet, és önkéntelenül is eszembe jutottak azok a kőcsomók, hosszan elnyúló gátak, melyeket Tokaj-Hegyalján magam is sokszor megfigyelhettem.

Az ekenyomokról, melyek dombok, házak vagy akár mocsarak alól kerültek elő, különösen Európa északi részében az őskorból viszonylag elég sokat tudunk. De kevesebbet ismerünk a középkorból, és éppen ezért jelentős Per Kristian Madsen *(Medieval Ploughing Marks in Ribe.* 36—45 old.) tanulmánya, aki a nyugat-jütlandi Ribe városka belterületén a XIII. századból fedezett fel ilyeneket. Feltehetően különböző időkben túró- és ágyekét egyaránt használhattak itt, bár sokszor igen nehéz ezek nyomát egymástól megkülönböztetni. Éppen ezért nagy jelentőségűek a régészeti-történeti kísérleti központok (pl. Dániában, Angliában), ahol az ekenyomok előállításának körülményeit kísérletileg meg tudják teremteni.

Írország hegyvidékének legfontosabb faeketípusait mutatja be Jonathan Bell *(Wooden Ploughs from the Mountains of Mourne, Ireland.* 46—57 old.) fejlődési sorrendbe szedve azokat az utóbbi két évszázadból. Különösen érdekes annak a folyamatnak a bemutatása, ahogyan a Skóciából származó ekék a helyi körülményekhez igazodtak. Grith Lerche tovább folytatja a C 14 vizsgálatokkal elért eredményeinek közreadását *(The Radiocarbon Dated Implements.* 57—59 old.). Ez alkalommal kettős evező alakú ásókat ismertet i.e. első évezredből, illetve az első i.sz. évezred végéről.

Gaetano Forni rövid jegyzetének *(Recent Archaeological Finds of Tilling Tools and Fossil Ard Traces in Italy.* 60—63 old.) az adja meg jelentőségét, hogy az olaszországi fosszilis ekemaradványokról és a római kor kivételével a régészet ekével kapcsolatos eredményeiről viszonylag keveset tudunk. A bemutatott 1970-es években kiásott két eke i.e. második évezredből származik (Desenzano, Carrera), az egyik nem messze onnan, ahol 1943-ban a Garda-tó mellett már egy bronzkori eke maradványait megtalálták. A késő vaskorból származó közép-olaszországi ekenyomok (Fonti della Nova) azt bizonyítják, hogy az ilyen kutatások nemcsak Észak-, hanem Dél-Európában is sikerrel járhatnak.

A különböző tartalmú, terjedelmű tanulmányok, akárcsak az előző kötetek közleményei, sok újat tudatnak velünk, és ezen túl arra serkentenek, hogy megfelelőket a szakemberek saját területükön keressenek.

Bentzien, Ulrich: Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u. Z. bis zu 1800. Veröffentlichungen zur Volkskunde und Kulturgeschichte Band 67. Akademie Verlag. Berlin, 1980. 271 l. 110 rajz, 26 fénykép, 16 táblázat.

Balassa Iván

U. Bentzien a legújabb német munkaeszköz-kutatás kiemelkedő egyénisége, akinek különösen az ekéről írt számos dolgozata és jeles könyve (*Haken und Pflug.* Berlin, 1969. Ism.: Ethn. XXXII. 116—118.) nemcsak sok új adatot tartalmaz, hanem eddig fel nem ismert kapcsolatokra mutat rá. Azok közé a kutatók közé tartozik, akik a munkaeszközök kérdését a velük végzett munka oldaláról közelítik meg. Így a néprajzi és agrártörténeti bemutatásokban egyaránt teljesebb eredményekhez juthatott.

A Szerző ebben a könyvében a paraszti munka két alapvető területét, a földművelést és az állattenyésztést vizsgálja a feudalizmus négy időszakában. Először az átmenetet (IX—X. század) mutatja be, majd a fejlett feudalizmus kérdéseire kerít sort. Ezt követi a német parasztháborúk (XVI—XVII. század) kora és a könyvet berekeszti az a fejezet, mely a polgári agrárreform előestéjének időszakával foglalkozik. Ezek mindegyike előtt nagy alapossággal ismerteti az egyes korszakok eddig megjelent irodalmát és a gazdasági-társadalmi körülményeket. A bevezetésben mondja el véleményét az olyan elvi kérdésekről, melyek megállapításai a megértéshez feltétlenül szükségesek, és esetleg a

szakirodalom azokat már korábban bemutatta vagy vitatta. Ezek és a korszakonkénti rövid, de találó összefoglalások, a gazdag irodalom még csak jobban kiemelik az alapos összefoglalás kézikönyv jellegét.

U. BENTZIEN a legkülönbözőbb forrásterületeken nagy biztonsággal, otthonossággal mozog. Így használja a régészeti irodalmat, éppen úgy, mint a kiadott és kiadatlan levéltári forrásokat, a statisztikákat, az agrár- és technikatörténet egyre növekvő ismereteit. Bár sok és rendkívül különböző forrásanyagot használ, de mégis szemléletében elsősorban néprajzkutató és ez különösen eredményeinek összegezésében, széles körű látásmódjában, problémafelvetésében nyilatkozik meg.

A feudalizmus korszakának termelési kérdései mennyiségileg elsősorban a mezőgazdaság területére összpontosulnak. E korszak lassú fejlődését nem szakították meg olyan minőségi változások, mint amilyen a neolitikus forradalom vagy az ipari forradalmat követő mezőgazdasági forradalom vagy éppen a mai korszak viharos ütemű átalakulása. Mégis a parasztság munkájának folyamatossága, a mezőgazdaság egy-egy részidőszakban történő fellendülése, a munkaeszközök tökéletesedése, a paraszthábórúk megmegújuló sora végül is a feudalizmus alapjainak meggyengüléséhez vezetett, és annak bukását készítette elő. A XVII—XIX. századi mezőgazdasági forradalmat nem érthetjük meg az előző korszak alapos elemzése nélkül, és ehhez is alapvető segítséget nyújt ez a munka.

A korszakok bemutatása során elsősorban a munkaeszközök és a velük végzett munka áll kutatásának középpontjában. Ez a német néprajzi kutatásban a szellemi kultúra mellett a legutóbbi időkig elhanyagolt területnek számított. Ha a múlt század második felében itt-ott ez irányba jelentkezett is érdeklődés, de annak idealista célkitűzései között mindig ott szerepelt a germán-német felsőbbrendűség bizonyítása. Elég, ha ezzel kapcsolatban arra a meg-megújuló vitára utalok, mely az európai eke történetével kapcsolatban a *plug* ~ *pflug* germán vagy szláv eredetét vitatja. Az idealista maradványokat biztos kézzel mutatja ki, elsősorban a nyugatnémet tudósok jelenkori munkáiban, de ott lappang ez a német társadalmi (amatőr) néprajzi gyűjtők felfogásában is.

A munkaeszközök kutatása területén, melynek németországi művelésében éppen a szerzőnek vannak alapvető érdemei, bizonyos elhatárolás szükséges az agrár- és technikatörténet, de a szociológia irányába is. Ezt segíti elő az olyan jellegű néprajzi kutatás, mely a tárgyat termelési eszköznek tekinti ugyan, de ugyanakkor műveltségi javat is lát benne, és ennek megfelelően közelít hozzá elvi és módszertani szempontból egyaránt. A néprajz az NDK-ban az 1970-es években művelődéstörténeti irányzatúvá kezd válni, ami nemcsak a különböző tudományszakok eredményeinek felhasználását teszi számára lehetővé, hanem alapot teremt saját eredményeinek más tudományszakokba történő beépítéséhez is.

Nagyon érdekes és megszívlelendő az, amit az *anyagi kultúra* néprajzi terminus kialakulásával és belső tartalmával kapcsolatban ír. Ennek meghatározó eleme a *kultúra*, hiszen a gazdasági fejlődés csak abban az esetben értékes, ha az az emberi művelődés, műveltség alapját gyarapítja. A műveltséggel kapcsolatban már HERDER is hirdette, hogy annak legfontosabb célja a humanitás. BENTZIEN munkájában is az anyagi kultúra kutatásában azok a vonások kerülnek előtérbe, melyek az emberi műveltség emelkedéséhez járultak hozzá.

Éppen ezért munkájában ne keresse az olvasó a németországi termelőerők fejlődésének történetét, mert nem ezt kívánja nyújtani. Így nem találjuk meg benne az árak, bérek tételes felsorolását, de a jövedelmezőségi számítások nyomára se bukkanunk benne, mert célja nem agrártörténeti, hanem mindenekelőtt néprajzi. Ennek megfelelően a német paraszti anyagi műveltséghez kíván nemcsak adatokkal, hanem összefoglalással is szolgálni, különösen a munkaeszközök és eljárások területén, úgy hogy azt más tudományszakok is fel tudják használni.

A számos elvi és módszertani kérdés közül csak egyet, az innovációs központok kérdését említem meg (126—129 old.). Ezzel kapcsolatban erőteljesen bírálja G. WIEGELMANN (*Innovationszentren in der ländlichen Sachkultur Mitteleuropas*. In: Volkskultur und Geschichte. Berlin, 1970.) elméletét és annak eredményeit. Megállapítja, hogy a mezőgazdaság területén a flandriai—holland terület volt a vezető, míg Közép- és Délnyugat-Németország a XV—XVI. század fordulóján játszott a mezőgazdasági újítások kérdésében jelentősebb szerepet. Kétségtelen azonban, hogy a további kutatásnak még jelentős területei maradtak árnyékban.

A fentiekben éppen csak érinteni tudtam e nagy fontosságú kézikönyv néhány, inkább elvi jellegű megállapítását. Ennél többre nem is igen lehet vállalkozni, hiszen ez a jövőben nemcsak a történeti érdeklődésű néprajzkutatók számára lesz nélkülözhetetlen mű, hanem a történettudomány és más tudományszakok egyaránt meríthetnek belőle.

U. BENTZIEN példát mutatott arra, hogy más országok ennek nyomán hogyan dolgozhatják fel összegyűjtött ismereteiket. Őszintén remélem, hogy megvalósítja ígéretét, és megírja munkájának XIX—XX. századot felölelő részét, ahol az általa kitűzött elveket még inkább meg tudja valósítani.

Феоктистова, Л. Х.: Земледелие у Эстонцев XVIII – начало XX. в. Системы и техника (Az észtek földművelése a XVIII—XX. század eleje között. A földművelési rendszerek és a technika). Академия Наук СССР. Институт Этнографии им. Миклухо-Маклая. Изд. »Наука«. Москва, 190 l. 57 rajz, térkép, fénykép.

Balassa Iván

Az észt földművelés kérdései iránt a néprajzi érdeklődés igen korán megkezdődött, és kutatói között olyan európai rangú tudósokat találunk mint MANNINEN, RÄNK, MOORA, de a finn (VILKUNA, VALONEN) és svéd kutatók (ERIXON) is írtak tanulmányokat az észt földművelés munkaeszközeiről. Az utóbbi évtizedekben a munka még csak fokozódott e téren, melyben L. H. FEOKTISZTOVA tanulmányai jelentős helyet foglalnak el. Így megérett arra is az idő, hogy éppen ő egy viszonylag nem nagy terjedelmű, de alapos összefoglalást adjon az észt földművelés rendszeréről és technikájáról, a XVIII. század elejétől kezdve egészen 1917-ig, de egy-egy esetben még az azon túlmenő időszak egy-egy jelenségéről is.

A Szerző rendkívül sok forrásból merít. Így az észt múzeumok, néprajzi adattárak, levéltárak anyagán kívül elsősorban saját néprajzi gyűjtéseire alapoz. Az agrártörténet eredményeit éppen úgy hasznosítja, mint ahogy figyelemmel kíséri a talajadottságokat (1. ábra), a termesztett fajokat és fajtákat. A munkaeszközöket nemcsak elemzi, hanem azok földrajzi elterjedését különböző korokban, térképek segítségével be is mutatja. Az észt terminológiát felsorolja, és abból következtetést is von le. Eredményeit elsősorban a Baltikumban hasonlítja össze, de az orosz és belorusz vonatkozásokat is figyelemmel kíséri. Csak sajnálni lehet, hogy a betakarítás, aratás, esetleg a feldolgozás kérdéseivel nem foglalkozik.

A könyv három fő fejezetre tagozódik. Az első a föld megmunkálásának rendszerét mutatja be a parlagolástól a többfordulós rendszerig, de ismerteti azokat a maradványokat is, melyek a pihentető és irtásos földművelés emlékeit őrizték meg. Ez utóbbi elsősorban Észtország erdős részein játszott nagy szerepet és emlékekben sok helyen egészen a legutóbbi időkig megmaradt.

A második fejezetben a föld megmunkálását és vetését tárgyalja a XVIII. század második felétől a XIX. század közepéig. Itt különbséget tesz a régebb idő óta szántott és újonnan feltört parlag és bozótos talaj között. Széles körű irodalmi, levéltári kutatásai alapján térképre tudta vetíteni, hogy milyen ekéket használtak a múlt század közepén. Ebből világosan kiderül, hogy a szigeteken és a nyugati részeken a túróeke volt az általános, míg a sokkal nagyobb középső és keleti területeken a szoha különböző változatai terjedtek el, és itt ekével e korban még kivételként sem találkozunk. Gazdagon illusztrálja nemcsak az ekéket, hanem a különböző boronákat is, és térképen azok elterjedését is érzékelteti. A vetőkosarak változatait éppen úgy megismerhetjük, mint a kötényből történő vetés módozatait.

A harmadik rész a XIX. század második felétől a XX. század elejéig mutatja be a föld megmunkálásának eszközeit és azok használatát. Ebben az időszakban jelenik meg az ágyeke, mely lassanként háttérbe szorítja a régebbi formákat. Kerületenként sorolja fel az ekefajták arányát 1910-ben (41. ábra). Eszerint látszik, hogy az ágyeke észak, északnyugat felől terjedt, ahol aránya már a 40—50%-ot is elérte, míg a déli részeken csak 10—20% között mozgott, ugyanitt a szoha és a koszulja típusú ekék még az állománynak több mint felét tették, míg az északi részeken csupán 40% körül fordultak elő. Lassú felszámolódásukra csak a két világháború között került sor. A Szerző nemcsak leírja az új földművelő eszközök megjelenését, nemcsak statisztikai adatokkal támasztja alá, hanem az előbbihez hasonlóan térképeken érzékelteti a folyamatokat. A boronák esetében azt lehet ezekről leolvasni, hogy az északi és nyugati területeken a farámájú és -fogú boronák 1910-ben is többségben voltak (43—62%), míg a déli részeken arányuk jelentősen csökkent (21—37%), ugyanakkor itt a farámás, fémfogú formák már többségbe kerültek (44—56%), sőt a teljesen vasból készült boronák is terjedni kezdtek (7—10%). A modern

ekék és boronák elterjedése tehát nem azonos irányból és azonos módon történt. A hengert ugyan nagybirtokon már a XVIII. század végén is említik, de a parasztgazdaságokban csak a múlt század végén kezdett feltünedezni.

Végül a különböző eke- és boronafajták XIX. század közepi adatait egyetlen térképre vetíti és megállapítja, hogy a különböző formák megegyeznek a társadalmi-kulturális jelenségek elterjedésének vonalaival. Észtországnak három nyelvjárási és folklór szempontból jól elváló területe az anyagi kultúra területén is kimutatható. A továbbiakban leszögezi, hogy a történeti, néprajzi területek határának kijelölésében igen nagy jelentősége van a hagyományos anyagi kultúrának, különösen a lakóháznak, a népviseletnek, a munkaeszközöknek és köztük a földművelési szerszámoknak. Magam ez utóbbival nem minden esetben értek egyet. Mert például az ágyeke elterjedési területe olyan méretű, hogy abból semmiképpen sem lehet etnikai—néprajzi—táji elkülönülésre utaló következtetéseket levonni. Ez olyan elvi kérdés, melyben a szovjet etnográfusok sem foglalnak el egységes álláspontot, a kérdést sok, alapos és részletező tanulmány tudja majd megoldani.

Mindent összevetve Feoktisztova kitűnő összefoglalása nemcsak az észt néprajz nyeresége, hanem az egész európai agráretnográfia mint kézikönyvet használhatja. A források széles körű feltárása, elemzése és egységbe foglalása, a történeti kartográfiai módszer alkalmazása mintául szolgálhat.

Sigaut, François: Les réserves de grains à long terme. Techniques de conservation et fonctions sociales dans l'histoire. Edition de la Maison des Sciences de l'Homme — Publications de l'Université de Lille III. H. n., 1978. 201 l.

Füzes Endre

A párizsi *Centre de Recherches Historiques E. H. E. S. S.* kezdeményezésére az elmúlt években széles körű kutatás indult a kicsépelt gabona megőrzése, tárolása témakörben. A kutatást földrajzilag öt kontinensre terjesztették ki, időben az ősi Kínától a XX. századig, és a különböző fejlettségű, különböző kultúrájú társadalmak (ókori poliszok, nomádok, földműves társadalmak, modern államok stb.) gyakorlatát is szemügyre vették. Először 1977-ben Sénanque-ban, majd 1978-ban Arudyben, 1980-ban pedig Levroux-ban rendezett konferencián vitatták meg a különböző korok gabonatárolási módszereit és azok társadalmi és gazdasági meghatározóit, mindannyiszor széles nemzetközi részvétellel.

A fenti címmel megjelent könyvecske F. Sigaut, a leginkább agrártörténészként számon tartott francia kutató 1977-ben a sénanque-i konferencián tartott — kibővített, pontosított és mellékletekkel felszerelt — előadását tartalmazza.

Sigaut, F. előadásában és könyvében arra vállalkozott, hogy a különböző korokban alkalmazott gabonásvermeket és magtárakat áttekintse, a szétszórt, gyakran nehezen hozzáférhető adatokat, forrásokat az egész világról összegyűjtse és a lehetőségekhez képest értékelje azokat. Célkitűzése elsősorban a problémák felvetése, a témakörrel kapcsolatos kérdések megfogalmazása, mintsem a rendelkezésre álló adatok rendszerezése, a feltett kérdések megválaszolása. Könyvét maga is kompilációnak tartja, mely felkeltheti az érdeklődést a téma iránt, földrajzilag és történetileg számba veszi a földalatti gabonatárolás és a különböző magtárak elterjedtségét, keresi a társadalmi és a gazdasági determinánsokat, de a szerteágazó problémák megoldását a későbbi kutatásra hagyja.

A kérdéseket megfogalmazó bevezető fejezetek után röviden áttekinti a gabonásvermek „felfedezését és újrafelfedezését" az 1708 és 1960 közötti időszakban, vagyis azokat a tényeket, amelyek a gabonásvermek intenzívebb alkalmazására utalnak, nyomatékkal hangsúlyozva, hogy egyáltalán nem valami idejétmúlt technológiáról van szó, hiszen a dél-amerikai államokban a legutóbbi évtizedekben is a légmentesen lezárt föld alatti gabonatárolókban sok millió tonna gabonát tudtak tartósan tárolni.

A következő fejezetben a „hagyományos" vermek — a földművelő társadalmakban alkalmazott vermek — problémáit vizsgálja világviszonylatban, szinte kérdőívszerűen felsorakoztatva azokat a kérdéscsoportokat, amelyeket a néprajzi kutatások is mindig szem előtt tartottak (a vermek helye, készítése, formája, kapacitása, a használat időtartama, tartósítása, a betöltés ideje és módja, befedés, rejtés, felügyelet, kiürítés, terminológiák, mit tároltak bennük stb.). Hangsúlyozza a légmentesítés — és ezzel össze-

függésben a tárolt gabona minőségének — problémáját. Vázolja a vermek elterjedtségét és helyi terminológiáit szerte a világon. Jóllehet hivatkozott szakirodalmi ismeretei — főleg néprajzi vonatkozásban — sajnálatosan hézagosak, mégis áttekintéséből kirajzolódik egy szubtropikus és mérsékelt övi zóna a glóbuszon, ahol a XVIII—XX. században föld alatt raktározták a gabonát: Európában az Ibériai-félsziget, a Földközi-tenger melléke, a Kárpát-medence, a Balkán, Afrika északi zónája, a Közel-Kelet térsége, a Kaukázus vidéke, Kelet-Ázsiában Kína, India és Laosz szubtropikus zónái, Észak- és Dél-Amerika ugyancsak mérsékelt övi, gabonatermelő területei.

A továbbiakban áttekinti, hogy a különböző területeken milyen alternatívák kínálkoztak még a gabona tartós tárolására, majd a vermek gazdasági szerepét elemzi a paraszti önellátás, a városok ellátása és a gabonakereskedelem vonatkozásában. Különböző szerzők megállapításai nyomán utal a vermek és a földművelés kezdeteinek összefüggésére.

Külön fejezetet szentel a gabonásvermek ökológiája tanulmányozására, ahol részletesen elemzi a vermekben őrzött gabona épségével, illetve romlásával kapcsolatos tényezőket (talajösszetétel, hőmérséklet, nedvesség, a rovarok, mikroorganizmusok kártevései).

A következtetéseket a könyv utolsó fejezetében vonja le. Megállapítja, hogy a gabonásvermek a világ számos részén hosszú korszakokon át a legfontosabbak voltak a tartalékok megőrzésére. A korai időkben aktív szerepük volt a cserekereskedelem kibontakozásában. Kutatásukra három módszertanilag különválasztható szakaszt javasol: 1. a közvetlen megfigyelés, a hagyományos gyakorlat felvázolása, ahol ez már nem lehetséges, a történeti források elemzése. 2. az adatok interpretálása, elemzése. Ezen belül figyelmet kell fordítani a technológiai kérdésekre, a gazdasági meghatározókra és a szociális-politikai viszonyokra. 3. ezt követően lehet a relatív szintéziseket elkészíteni, mindig az adott társadalmi típusok (társadalmi viszonyok) figyelembevételével (pl. feudális paraszttársadalmak, ókori poliszok, ókori birodalmak, afrikai naturális közösségek stb.).

A könyv nagyobb, terjedelmesebb részét a tanulmányhoz csatolt dokumentumok, XVI—XX. századi francia, olasz, spanyol, afrikai, indiai, ókori kínai források szövegközlése, szakirodalom jegyzéke, továbbá országonkénti mutatója és szakmutatója egészíti ki.

Jóllehet néprajzi szakirodalmi forrásai meglehetősen hiányosak és módszertani javaslatai sem újak a néprajzkutatók előtt, mégis a könyvecskét azzal ajánlhatjuk a hazai kutatóknak, hogy jó összefoglalása egy témának, egy olyan néprajzi jelenségnek, amelynek megértését és helyes történeti értékelését több kontinensre történő kitekintéssel ma már csak interdiszciplináris szemlélettel és módszerekkel lehet elvégezni.

Kowalska-Lewicka, Anna: Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim. Polska Akademia Nauk. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1980. 172 l. 33 kép.

Bődi Erzsébet

A Beskid Sądecki gazdálkodását s ezzel összefüggésben a lakosság kultúráját a legeltető állattartás és az erdei gazdálkodás határozza meg még napjainkban is, bár az utóbbi években megnőtt a turizmus és az üdültetés szerepe a kisvárosokban (Szczawnica, Krynica) és falvakban (Piwniczna, Lomnica), továbbá egyre többen járnak el ipari munkára.

A monográfia anyaga néprajzi terepmunkára épült. Ebből következik, hogy a XIX. század végétől követi nyomon a terület állattartását.

A vizsgált területen a szarvasmarha és a juh tartása a legjelentősebb. Az első világháború előtt szívesen vásároltak magyar szürke marhát igavonásra, de nem tenyésztették. Tenyésztésre saját hegyi szarvasmarhafajtájukat szánták. A fejőstehén a gazdaság legértékesebb ingósága. A sądecki paraszt sohasem vágta le. A juhfajták elterjedésében etnikai sajátosságot vél felfedezni Anna Kowalska-Lewicka. A lengyel lakosság a fekete szőrű, míg a lemák ukrán nép a fehér szőrű juhokat tartotta. Az eltérést a népviselet kedvelt színeivel is lehet magyarázni. A Beskid Sądecki elsősorban kecsketartásáról ismert tájegység. Ideiglenesen, a háború alatt fejlett kecsketenyészet alakult ki, s napjainkig kecskefalkák legelnek együtt a juhnyájakkal.

A legelők hasznosítási módját a szerző a földművelést történelmileg determináló határhasználattal mutatja be. A vizsgált területen megkülönböztet szántóföldközösséggel rendelkező településeket, erdőtelkes és uradalmi falvakat. Minden típusnál elemzi a legelőkön, erdei tisztásokon folyó szénagazdálkodás és földművelés mértékét. A tájegység sajátosságaként emeli ki azt a megállapítását, miszerint az erdei tisztások, az irtványterületek hasznosítása, feltörése és bevezetése, egyszóval gazdálkodása mindennapi szerves része a falu gazdasági életének. A határ és a falu élete még ideiglenesen sem szakadt szét oly módon, mint a magashegyi pásztorkultúrájú Tátrában.

A Beskid Sądecki legspecifikusabb kultúreleme a lakóház alaprajzi egységéhez tartozó *piekarnie*. A *piekarnie* tágas helyiség szabadkéménnyel. Két részre tagolódik, az állatok etetésére, éjszakáztatására berendezett területre és a háziak munkaterétil szolgáló részre. A szerző nyomatékosan hangsúlyozza, hogy a *piekarnie* meglétére nem a szegénység ad okot, hanem a hagyományozódás ereje, mely a legerősebbnek ezen a területen bizonyult. A *piekarnie* a múlt század közepéig az egész Kárpátalja és az Északi-Kárpátok területén megvolt. A *piekarnie* lengyelországi földrajzi elterjedésének megállapítását bonyolítja többféle jelentése (sütőház, cselédlak) és funkciója (ideiglenes lakott helyiség istállóval, kenyérsütőház). Anna Kowalska-Lewicka leszögezi, hogy az általa vizsgált területen csak a lengyel etnikumnál találta meg, a lemákoknál nem. A pásztorépítmények közül a pásztorkunyhóról, a *kolibá*ról és a *kosor*ról ad részletes leírást a könyv.

A szerző egyik kedvelt kutatási témája a tejgazdálkodás. Több cikke jelent meg e témakörből. A vizsgált területen tapasztaltakat így nagyobb térbeli kultúrképhez viszonyítja, mint a többi fejezetek esetében. A Beskid Sądecki területén a juhászfeleségek egy sajátos tejterméket állítanak elő. Ez a *porna bryndza*. Az édes sajtot szeletekre vágva vagy darabokra törve megolvasztják, mint a vajat és sóval összekeverik, faedényben, *putyrca*ban érlelik túróvá.

A mágikus gyakorlatok szinte kizárólag a juhtartással és a tehéntartással függnek össze. A helyi lakosok hiedelme szerint a kecskére nem hatnak a rontást előidéző jelenségek. Véleményük alapján ezért is tartanak szívesen kecskét a juhnyájjal együtt. A pásztorokat titokzatos erővel ruházzák fel, különösen a szlovák *baca*, juhász áll tudós ember hírében.

Anna Kowalska-Lewicka könyve gazdag néprajzi anyagot tartalmaz. Felfedi az okozati összefüggéseket. A vizsgált terület állattartását egy nagyobb tájegység (Északi-Kárpátok, Kislengyelország, néhol az egész lengyel terület) kultúrképébe helyezi, ugyanakkor megállapítja a belső térbeli differenciálódást.

Szromba-Rysowa, Zofia: Pożywienie ludności wiejskiej na Śląsku. Polska Akademia Nauk. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1978. 136 l. 31 ill.

Bődi Erzsébet

Módszertanilag figyelemre méltó vállalkozás eredményeivel ismerkedhetünk meg a könyvben. A szerző úgy alkalmazza az összehasonlító-elemző módszert a táplálkozáskutatásban, hogy a vizsgált jelenségeket nem szakítja ki a társadalmi-kulturális környezetükből, nem bontja azokat fel részekre, s a részekről nem ad bő leírást az összehasonlításhoz. Munkájának célja a sziléziai népi táplálkozás struktúrájának és funkciójának vizsgálata avégett, hogy feltárja a lokális kulturális eltérések, az utóbbi években bekövetkezett nem egyenlő változások okait, és megállapítsa az élelmiszerfogyasztás tendenciáit. Kutatásaihoz három falut választott ki. A falvak egymástól eltérő gazdasági és földrajzi viszonyokkal rendelkező körzetekben találhatók. A választottak között van egy síkvidéki földművelő falu, egy nagy iparváros szomszédságában fekvő település és egy állattartó-földművelő hegyi falu. Történetük is különböző. A XIX. század második felétől az első világháborúig *Dzierzysławice* lengyel, *Dąbrówka Wielka* német, *Istebna* osztrák fennhatóság alá tartozott.

A falvak táplálkozási kultúrájának összehasonlítása négy nagy kérdéskör elemzésével történik.

Elsőként az élelmiszerellátás és -fogyasztás szintjét és szerkezetét közvetlen befolyásoló tényezőket vizsgálja a szerző. E tényezők sorából kiemeli a földművelő-állattartó gazdálkodás struktúrájának, a lakosság társadalmi rétegződésének és foglalkozásbeli megoszlásának, valamint a lokális és egyéb kapcsolatoknak a hatását. A vizs-

gált időszakban — a XIX. század második felétől napjainkig — a táplálkozás és a gazdálkodás között az összefüggés legerősebb a hegyvidéken, a kiválasztott három falu közül *Istebna*ban. A lakosság a saját termékeiből — *zab, tatarka*, fehérrépa *(kfaki)* és főleg a XVIII. századtól honos burgonya, juhhús és tej — készült ételeket, italokat fogyasztotta. Amit megtermeltek, azt fel is élték. A másik két faluban az élelmiszertermelés már meghaladta a fogyasztást. A vagyoni és a foglalkozásbeli rétegződéstől és elsősorban az iparban, a bányászatban foglalkoztatottak számától függően differenciálódott a vizsgált közösségek táplálkozása. A nők külső munkavállalása gyors minőségi változást idézett elő a fogyasztásban.

A népi táplálkozás sajátosságainak és e sajátosságok alakulásának vizsgálata jelenti a munka következő nagy kérdéskörét. A szerző megállapítja, hogy a lakosság táplálkozásának önellátó jellege közvetlenül függ a szántóföldterület nagyságától, az adott nyersanyag megtermelésétől vagy meg nem termelésétől, a piaci értékesítés lehetőségeitől, az üzlethálózat és árukészlet nagyságától és a fogyasztási szokásoktól. A falusi élelmiszerfogyasztás idényjellege az önellátásból következik. A hagyományos táplálkozásban túlsúlyban voltak a növényi nyersanyagból készült ételek. Kevés tejterméket és húst ettek. Ez alól az általánosan ismert jelenség alól kivételként emeli ki a szerző a Kárpátok vonulatai között meghúzódó településeket, így *Istebnat* is, hol a gazdálkodást és életmódot a juh- és a tehéntartás alakította ki a XVII. századtól kezdődően. Kenyérgabona hiányában jelentős helyet foglalnak el a táplálkozásukban a hús- és tejtermékek még akkor is, mikor már a burgonya fogyasztása mindennapivá vált. A fogyasztási szokásoknál az előírt és tiltott háztartási munkák, valamint ételek szabályozó hatását méri fel a szerző.

A könyvben a táplálkozás differenciáltságát vizsgáló fejezet foglalkozik a néprajzi táplálkozáskutatás egyik legalapvetőbb feladatával, az ételek terminológiájának, technológiájának és az étrendben betöltött helyének leírásával. A leírás ez esetben a táji tagoltság megállapítását segíti elő. A főtt ételeket a szerző léfélék *(polewka)* és pépes *(bryje)* ételek csoportja alatt ismerteti. A lakosság által ismert sült tésztákat *(placki, kołaczes* csak megemlíti. A húskészítményekről is röviden szól. A paraszti gazdaságokban a napi étkezések jellegzetességéhez tartozik, hogy a nap különböző szakaszában ugyanazt az ételt ették. A reggeli, ebéd és vacsora elkülönítése helyett hétköznapi, ünnepi és vasárnapi étrend vizsgálata tárja fel az egyes ételek szerepét a nép táplálkozásában. A vizsgált falvakban például századunk első évtizedeiben az ünnepi étrendet a leves feladása különítette el a hétköznapitól. Napjainkban finomodott ez az eltérés, mert a húsleves jelenti az ünnepi eseményt.

Zofia Szromba-Rysowa könyvében figyelemre méltó az élelmiszerfogyasztás funkcióinak vizsgálata. A biológiai szerepén túl a társadalmi funkcióit jelenítik meg a szerző szerint a közös munkák, az ajándékozások, a családi és jelesnapi összejövetelek. Gazdasági funkcióját a szegényeknek a gazdagoktól, kenyéradóktól való függőségének mértéke fejezi ki. Az ételekkel kedveskedést, segítséget és köszönetet nyilvánítanak az emberek. A táplálékok mágikus, szimbolikus szerepe is sokrétű. A leggazdagabb a kenyérrel kapcsolatban. Pl. Felső-Szilézsiában a XIX. században már lejegyezték azt a szokást, miszerint az ételek szétosztásakor egy falat kenyeret adnak barátság jeléül az asztal mellett ülőknek. Esztétikai és reprezentáló szerepet az ünnepi és alkalmi étkezések, lakomák étrendjeinek ételei töltenek be.

Az élelmiszerfogyasztás színvonalát a szerző egyértelműen alacsonynak minősíti mindhárom faluban. Mint néprajzkutató vizsgálta a mennyiség és a minőség arányát, a lakosok és a szakirodalom véleményét a múltbeli táplálkozásról, a takarékosság hatását, a családok nagyságát, a főzési és a sütési készséget és felszereltséget.

A könyv utolsó fejezete vizsgálja a népi táplálkozás hagyományozódását és változását. A szerző a minőség, az általánosság és az idő szintjén elemzi a nyersanyagok feldolgozását, ételeket és étrendek alakulását. A hagyományozódás mértékét, az újítást akadályozó tényezőkkel próbálja felmérni, így figyelembe veszi az anyagi eszközök hiányát, a kulturális örökség hatását, a vallási magatartást és az adott társadalmi értékrendet.

Zofia Szromba-Rysowa könyve a vizsgált falvak táplálkozási kultúráján keresztül egy nagyobb tájegység, Szilézia népi táplálkozásának alakulását mutatja be. Csak részben forrásmunka. Összefüggésekre, folyamatokra és tendenciákra vet fényt. Ilyen téren példaként hasznos szolgálatot tehet a hazai táplálkozáskutatásnak.

Frolec, Václav (red.): Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a přilehlých územích. Lidová kultura a současnost, svazek 7., Nakladatelství Blok v Brně, 1981. 371 l. 183 ábra.

Füzes Endre

A csehszlovák Kárpátok és érintkező területei népi építészetével és lakáskultúrájával foglalkozó gyűjteményes kötet előzményei 1978 végére nyúlnak vissza, amikor a Nemzetközi Kárpát-Balkán Bizottság csehszlovák szekciója és a brnói Purkyne Egyetem szervezésében konferenciát tartottak Strážniceben, melyen e sorok írója is részt vehetett (vö. Néprajzi Hírek 1979. 1—4. sz. 15—16.). A konferencia célja az volt, hogy — a Kárpát-Balkán Bizottság keretei közt nemzetközi összefogással készülő népi építészeti monográfia előkészítéseként — a csehszlovák kutatók áttekintsék a csehszlovák Kárpátok és érintkező területei (voltaképpen az Északi-Kárpátok, a kelet-morva területekkel és egész Szlovákiával együtt) népi építészete és lakáskultúrája vizsgálatának legújabb eredményeit. A gyűjteményes kötet a konferencián elhangzott előadásokat adja közre.

A kötetben közölt tanulmányok iránti érdeklődés a magyar kutatás részéről nemcsak azért lehet indokolt, mert érintkező területekről van szó, melyek kutatási eredményei a hazai vizsgálatok értelmezését segíthetik, hanem azért is, mert a kötet, illetve a tanulmányai módszertani tanulsággal is szolgálnak. A kötet arra törekedett — amint ezt Václav Frolec szerkesztő előszava is hangsúlyozza —, hogy a népi építészet és a lakáskultúra jelenségeit a komplexen közelítse meg, és a recens néprajzi eredményeket a régészet, a történettudomány, a nyelvtudomány oldaláról, sőt a műemlékvédelem praktikus tapasztalataival egészítse ki. A kötetben 23 tanulmány jelent meg, közülük elsősorban azokat emeljük ki, melyek számunkra a legtöbb tanulsággal szolgálnak.

Kiemelésre érdemes A. Ruttkay tanulmánya, melyben a szlovákiai házra, a szlovákiai falusi településekre vonatkozó, a IX—XV. századból származó régészeti adatokat és azok tanulságait foglalta össze. Jóllehet ezek a kutatások — a hazai helyzethez hasonlóan — térben és időben meglehetősen korlátozottak (pl. a XV. századi mintegy 2800 szlovákiai falusi település közül csak 48 falu régészeti kutatása történt meg), mégis rögzíteni lehetett a kora középkori lakóház típusait és azok földrajzi különbözőségét. A X—XIII. században az egyhelyiséges falusi házak részben félig a földbe mélyítettek voltak (a déli sík vidékeken), részben fennálló falakkal rendelkeztek (a hegyvidékeken). A falazat fából készült (boronafal), a XIV. századtól mutatható ki a sározott vesszőfalak, a döngölt sárfalak, majd a vályogfalak alkalmazása. Ugyanebben az időben jelennek meg a két- és háromhelyiséges házak (pitvar, kamra, szoba), az egyik helyiség sarkában kőtűzhely vagy kúpos sárkemence állt. A házakat szalmával, gazzal vagy náddal fedett nyeregtető borította. A szerző a továbbiakban a ház berendezésére, a gazdasági épületekre, a kerítésekre, a kapukra vonatkozó régészeti adatokat elemzi.

P. Horváth tanulmánya a népi építészet történeti értékeléséhez használható történeti forrásokat ismerteti, majd I. Ripka a lakóház néhány terminusa nyelvészeti elemzéséből adódó értelmezési lehetőségekre mutat rá. Számunkra igen tanulságos S. Kovačevičova összefoglalása, mely a Szlovák Néprajzi Atlasz és más források alapján a XIX—XX. századi szlovákiai lakóház építési anyagait és technikáit foglalja rendszerbe. A XIX. században háromféle falanyag és technika volt ismeretes, melyek földrajzilag is elkülöníthetők: *fa* (borona és gerendavázas) az egész Kárpátokban, *sár* (rakott, vert és vályog) Délnyugat- és Dél-Szlovákiában, valamint *kő* (faragott és terméskő) Közép-Szlovákiában. A továbbiakban elemzi a tetőformát, a tetőszerkezeteket és a héjazat anyagát, végül megállapítja, hogy a legutóbbi két évszázadban a szlovákiai népi építészet alakulásában két jelentős csomópont figyelhető meg. Az egyik a XVIII. század vége, amikor a teréziánus hatósági intézkedések következtében változik meg jelentősen a népi építészet jellege. A másik csomópont a XIX. század második fele, amikor a falusi házak kivitelezése jobbára szakiparosok kezébe kerül és a városi hatások meghatározóvá válnak.

Figyelmet érdemel S. Horváth terjedelmes tanulmánya, aki a lakóház függőleges tagolódását vizsgálja Szlovákiában. Megállapítja a két-, illetve többszintes házak kialakulásának gyökereit, a típusok földrajzi zónáit, továbbá elterjedésének okait. Ugyanezt a kérdést vizsgálja regionális jelleggel E. Pančuhová és J. Langer is.

Módszertanilag is rendkívül figyelemre méltó J. Botík munkája, amely a család és a lakóház viszonyát elemzi, különös tekintettel arra, hogy a család nagysága, összetétele, gazdasági tevékenysége, a családon belüli kapcsolatok jellege stb. milyen mértékben határozta meg a lakóházat (elhelyezését, a helyiségek számát, funkcióját). A körültekintő, alaprajzokkal és vázlatokkal illusztrált elemzésből levont következtetésekből felvázolja a viszonylatok alaptípusait és azok különböző módon determinált változatait.

Ehhez a tanulmányhoz kapcsolódik V. VALENTOVÁ rövid írása is, aki azt vizsgálja, hogy a Kárpátok területén a ház vagy a gazdasági épületek melyik részét használták alvásra.

J. TURZO tanulmánya az északnyugat-szlovákiai tüzelőberendezéseket foglalja rendszerbe. A martini szabadtéri múzeum munkálatai során keletkezett dokumentációk alapján megállapítja a tüzelőberendezés és a füstelvezetés típusait, azok variánsait, az anyagokat, szerkezeti elveket, a fejlődés meghatározó tényezőit és törvényszerűségeit. Számos olyan összefüggésre hívja fel a figyelmet, amely az eddigi kutatások során háttérbe szorult.

Végül említenünk kell M. SOPOLIGA írását, aki a kelet-szlovákiai ukránok hagyományos lakóházairól közöl számos képpel illusztrált, részletes leírást. A kötetet N. DUNARE két rövid írása *(Zárt parasztudvarok a román Kárpátokban; Sokszögű csűrök a román Nyugati-Kárpátokban)*, és B. GEORGIEVA Boženci bolgár műemlékfalu építészetét bemutató tanulmánya zárja.

A kötetet, írásait külföldi érdeklődők számára a terjedelmes orosz, angol és német nyelvű kivonatok teszik hozzáférhetővé.

Baumgarten, Karl: Das deutsche Bauernhaus. Eine Einführung in seine Geschichte vom 9. bis zum 19. Jahrhundert. Akademie-Verlag. Berlin, 1980. 200 l. 83 ábra.

Füzes Endre

A szerző több évtizedes saját kutatásaira építve, továbbá az európai népi építészeti vizsgálatok, a régészeti és történeti kutatások eredményeire támaszkodva látott hozzá, hogy a német paraszthaz IX—XIX. század közötti történetét összefoglalja. Könyvét a hasonló vállalkozások sorából az emeli ki, hogy első ízben tett kísérletet arra, hogy a német paraszthaz alakulásának, fejlődésének menetét a mindenkori társadalmi és gazdasági folyamatokkal együtt, szociális és ökológiai összefüggéseiben mutassa be, a jószerével csak régészeti adatokkal elérhető IX. századtól a XIX. század közepéig. Szándékának megfelelően éppen ezért mellőzi a német nyelvterület különböző táji lakóháztípusai egymástól eltérő alakulásmenetének vázolását, már csak azért is, mert már bebizonyosodott, hogy a XIX—XX. században rögzített táji változatok egy része mindössze néhány évszázados múltra tekint vissza. Könyvében elsősorban a társadalmi és gazdasági folyamatoktól determinált *fő fejlődési tendenciákat*, a minőségi változásokkal indokolható és szétválasztható *történeti rétegeket* mutatja be az egész német nyelvterületre kiterjedő igénnyel, tudományos alapossággal, de közérthető fogalmazásban.

BAUMGARTEN felfogása szerint a *német paraszthaz* csak néprajzi fikció, mely valójában sohasem létezett, hiszen a nyelvterület különböző részeinek eltérő gazdasági és társadalmi fejlődése, az eltérő ökológiai feltételek már a kora középkortól kezdve a típusváltozatok sorát hozták létre. Ezek közül egyesek alapvonásaikban maradandónak bizonyultak, miután állandóan alkalmazkodtak a változó életformához, mások átalakultak, illetve eltűntek. Ilyenformán BAUMGARTEN könyvének címe mögött a fogalom egyfajta történelmi absztrakcióját kell látnunk, melyet a szerző a marxista történelemfelfogás szerint értelmez. Feldolgozásából elég világosan tárulnak elénk a fejlődés fő vonalai, a minőségi ugrásokat magyarázó történelmi tények, és bepillanthatunk az önálló táji típusként rögzített lakóházaknak a fő tendenciáktól eltérő alakulásmenetébe. Könyvének érdeme, hogy a kutatás által feltárt és elég nehezen áttekinthető paraszthaz típusokat lmost együtt láthatjuk a különböző időmetszetekben, és kitapinthatjuk az ezredéves fejlődés fő csomópontjait.

Az első fejezet a *korai feudalizmus* (IX—XI. sz.) időszakának építészetét tárgyalja. A germán törzsek korai jogi rendelkezései elemzése, a régészeti adatok tanulmányozása alapján összefoglalja itt a korai települések rendszereit, az építmények típusait, azok funkcióját, a lakóház formáját, anyagát, szerkezeteit, belső beosztását és berendezését. Vázolja a fejlődés földrajzilag is differenciálható irányait, melyek később is meghatározók maradtak. *A kibontakozó feudalizmus* (XII—XIII. sz.) c. fejezetben kitűnik, hogy ez az az időszak, amikor az agrár- és kézműipari termelés, a kereskedelmi fellendülés, valamint a városok fejlődése következtében kialakulnak mindazon paraszthazak, melyeket önálló típusként értékelt a XIX—XX. századi néprajzi kutatás. Ebben az időben tapasztalható a *csarnokház* (Hallenhaus) erőteljes expanziója az Északi-tenger mellékéről dél és kelet felé, ekkor jelennek meg a különféle gerendavázas szerkezetek. Az agrártermelés ugrásszerű növekedése következtében — összefüggésben a klimatikus viszonyokkal — ekkor jelenik meg a német parasztudvarok két jellegzetes építménye: a *csűr* és a *gabonás*.

A korai polgári forradalom korszaka (XV—XVII. sz.) c. fejezet elénk tárja azt a folyamatot, amikor a korszak elején az agrárkrízis következtében tapasztalható átmeneti stagnálás után, a XV. század második felétől a gabonát és textilipari nyersanyagokat szállító területeken kialakulnak azok a paraszttáztípusok, melyek bonyolult szerkezeteikkel, díszes kiképzésükkel már a gazdagodó parasztok reprezentációs igényeit is kielégítik. Joggal nevezi a szerző ezt az időszakot a „hagyományos" népi építészet virágkorának. *A feudális abszolutizmus* (XVII—XVIII. sz.) c. fejezetben arról kapunk tájékoztatást, hogy az ez idő tájt megerősödő német fejedelemségek uralmának eltérő politikai, gazdasági és társadalmi feltételei között miként terjednek el és erősödnek meg a különféle paraszttáz formák. Ez a folyamat oda vezetett, hogy ebből az időből a kutatás több mint száz variánst rögzíthetett. Igen tanulságos a kiemelkedő és meghatározó változatok alakulásának a nyomon kísérése, melyben a paraszti innovációk, a földesúri és más hatósági előírások, gazdasági kényszerítő körülmények egyaránt szerepet játszottak. *Az ipari forradalom előestéje* (XIX. sz. első fele) c. fejezet a kibontakozó kapitalizmus politikai és gazdasági keretei között differenciálódó parasztság építészetének alakulását, voltaképpen a „hagyományos" paraszttáz felbomlása folyamatát tárgyalja, amikor a szilárd építőanyagok, új szerkezetek irénybevételével, a polgári igényeket tükröző belső és külső átalakításokkal a paraszttáz jobbára elveszti történeti és táji karakterét.

Az elmondottak alapján Karl BAUMGARTEN rajzokkal illusztrált, irodalomjegyzékkel, mutatóval ellátott könyvét joggal minősíthetjük olyan történeti-néprajzi munkának, mely a német nyelvterület paraszttházainak évezredes történetét, a néprajzi módszerekkel feltárt és elemzett táji típusokat a paraszttáz történetének széles keretei között ábrázolja.

Voskuil, J. J.: Van vlechtwerk tot baksteen — Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland. Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek. Arnhem, 1979. 160 l. 127 ábra.

Gilyén Nándor

VOSKUIL műve a holland népi építészet faltechnikáinak topográfiai és történeti számbavétele. Az első nagy fejezet az előzményeket tárgyalja, a tégla XII. századi megjelenéséig. A prehisztorikus korról csupán néhány ásatás eredményei tudósítanak, így ezek általános érvényű következtetésekre nem alkalmasak, különösen ha figyelembe vesszük, hogy a késői vaskorig a kultúrák folytonossága sem mutatható ki. Az ásatások leggyakrabban olyan sövényfalakat mutatnak, amelyek a tetőt tartó faváztól függetlenek, a faváz oszlopain belül helyezkednek el. De előfordul a vízszintes vagy függőleges deszkákból összerótt fal és a gyeptégla fal is. Feltűnő, hogy a római uralomnak nem volt kimutatható hatása a népi építészetre. A nagyobb arányú fejlődés a XI. századtól indult meg, és a XII—XIII. században vett nagyobb lendületet (a termőterület növelése irtásokkal és feltöltésekkel, városok alapítása, kőtemplomok építése stb.). A népi építészetben ekkor terjedt el a faváz (Fachwerk), amelyet már talpgerendára vagy szilárd anyagú lábazati falra állítanak.

A könyv zömét kitevő második rész a tégla megjelenésétől napjainkig tárgyalja a paraszti épületek falazatát. A tégla először a gazdaságilag fejlettebb nyugati és északi tartományokban terjedt el. Már a XII. század második felében megjelenik mint faváz kitöltő szerkezet, a XIII—XIV. században pedig nagymértékben elterjedt és „státusszimbólummá" vált. A XIII. század végén Rotterdam környékén már teljesen téglából is épültek házak, bár ez a XVI. század első feléig ritkaságszámba megy. A téglaépítészet elterjedését a gazdasági fejlődésen kívül a helyszíni adottság, az agyagtalaj is elősegítette. A téglát természetesen sokáig, sok helyen még a XIX. században is a helyszínen található anyagból, helyben égették. Ezek a tényezők együttesen magyarázzák, hogy a keleti és délkeleti tartományokban csak a XIX. században vált általánossá a téglafal. Elsősorban a természeti adottságokkal magyarázható, hogy a kőfal csak Limburg tartomány déli részén terjedt el. Már a XVI. században is építettek kőfalat, a XVIII. századtól napjainkig pedig e vidék jellegzetessége volt.

Az elmondottakból természetesen nem szabad azt a következtetést levonni, hogy a holland népi építészetben a tégla (és részben a terméskő) gyorsan kiszorította a hagyományos fa és sár alapanyagú falakat. A XV. században még az ország egész területén általános a favázas tapasztott sövényfal, az ország keleti-délkeleti részén pedig csak

a XIX. század folyamán szorítja ki a tégla. A XVIII. század végéig a gazdasági épületek, de a szerényebb lakóházak is mindenütt favázas szerkezetűek voltak. A gazdasági épületeket még századunkban is sok helyen, elsősorban keleten, hagyományos szerkezettel építették.

A favázas sövényfalnak is többféle szerkezeti megoldása ismert. A legkezdetlegesebb, földbe ásott oszlopokkal készülő falat a késői középkor után már csak gazdasági épületekben használják. Noord-Brabant tartomány keleti részén például még századunkban is előfordul. Egyébként a „Fachwerk" az általánosan alkalmazott szerkezet. A kitöltő falazat kezdetlegesebb formája, ha a váz gerendáira léceket szögeznek (különösen Brabantra jellemző). Gyakoribb, hogy a sövényfonást tartó léceket, ágakat a gerendavázba bevésik. Vessző helyett előfordul a szalmafonás is, elsősorban gazdasági épületeken. A tapasztott sövényfalat napjainkig sokszor szalmával vagy deszkával védik. A szerző ezzel magyarázza a deszkafalak kialakulását is. A zsilipelt deszkafal a XII. században tűnik fel, a XVI. századi adatok szerint még ebben az időben is rangos házak szerkezete volt. Gazdasági épületekben, elsősorban a keleti vidékek csűreiben máig előfordul. Sokkal gyakoribb viszont a favázra szögezett deszkaburkolat, amely a vázszerkezetet teljesen eltakarja. Az ilyen házak legjellemzőbb területe Noord-Holland, ahol az oromfalas homlokzaton függőlegesen, az oldalhomlokzaton pedig vízszintesen helyezik el a deszkázatot. Ezen a tájon, bár az ország nyugati részén fekszik, a tégla csak későn terjedt el, a XVI. századtól a XIX. századig a faházak többségben voltak, és még ma is a vidék jellegzetességét adják. A faépítészet fejlettségét jelzi, hogy a deszkaburkolat hornyolása itt már a XVII. században elterjedt, míg az ország keleti részén még a múlt században is kézzel fűrészelt egyszerű tölgyfadeszkát használtak.

A szerző figyelme kiterjed a falak sározására, vakolására és festésére is. A meszelés a tégla- és terméskőfalak építésével párhuzamosan terjedt el, nyugaton a XVI. század elejétől, Limburgban (a kőfal vidékén) a XVIII. században. A meszelésnek nemcsak esztétikai jelentősége volt, hanem a helyszínen égetett, rossz minőségű tégla védelmét is szolgálta. Viszont egyértelműen esztétikai, presztízs oka volt például annak, hogy a keleti tájakon a tégla kitöltő falazatú házak favázát téglaszínűre festették. A deszkafalakat általában nem festik, csak az ablakokat, ajtókat, oromdíszeket színezik. Kivételt képeznek Noord-Holland tartomány festett deszkafalú házai. A XVIII. században elterjedt változatos színeket a múlt században a máig jellemző zöld szín szorította ki.

Voskuil könyvének rövid tartalmi ismertetése után érdemes néhány szót szólni témájának feldolgozásáról is. A szerző nem a szokásos néprajzi módszereket alkalmazza, hanem technikatörténeti szempontok szerint tárgyalja a falszerkezeteket. Az irodalmi források (a bibliográfia mintegy 300 művet sorol fel) mellett példamutató a régi térképek (a felhasznált nagyszámú térképről külön jegyzéket közöl) és korabeli műalkotások, festmények, miniatúrák épületábrázolásainak feldolgozása. A szerző a magyar kutatókhoz képest természetesen előnyös helyzetben van, hiszen már a XV. századtól bőven állnak rendelkezésére ilyen jellegű források is.

Külön ki kell emelni a szerző történeti szemléletét. Könyve úgy is felfogható, mint Vidal de la Blanche és Steinbach közismert, az építőanyagok területi elterjedését tárgyaló munkáinak cáfolata, amelyek szerint Hollandia a „Fachwerk" területéhez tartozik. Ez a megállapítás, mint Voskuil részletes kutatásaiból kitűnik, legfeljebb egy viszonylag rövid időszakra, a XIV—XVI. századra érvényes. Korábban az egyszerűbb faváz, később inkább a tégla a jellemző, bár a részletes vizsgálatok alapján ez a leegyszerűsítés sem igen engedhető meg. A szerző érdeme, hogy a holland népi építészet falszerkezeteinek alakulását, fejlődését a földrajzi, gazdasági, társadalmi és műszaki tényezők feltárásával mutatja be, így művének tanulmányozása az etnográfus szakember számára is haszonnal járhat.

Érdemes még megjegyezni, hogy az ismertetett mű a kiadó által indított monográfia-sorozat második kötete.

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 758 l.

Fried István

Alapvető kézikönyvet tett a XVIII. század kutatóinak asztalára Kosáry Domokos. Olyan művet, amely nem csupán egy még oly tágan értelmezett diszciplína művelőit érdekli; olyat, amelyet mindenkinek lapozgatnia, olvasnia, tanulmányoznia kell, aki a legcsekélyebb kapcsolatba is kerül a XVIII. századdal. S aki rászánja magát

ennek az olvasmányos, színes, de kissé zsúfolt könyvnek az olvasására, a tanulságokon kívül vitára ingerlő, sőt provokáló tételekkel találkozik. Nyilván a maga szakmájából kiindulva meg fogja tenni a polemikus megjegyzéseket. Esetleg már a kiindulási pontokat szeretné másutt és főleg másképpen keresni. S ez KOSÁRY monográfiájának érdeme is. Korszakmonográfia. Egy hatalmas arányú kutatómunka összegzése. Önálló látomás egy zaklatott korszakról. S mert szuverén állásfoglalású, a szerző határozottan nyilvánít véleményt, olykor ellentmondást nem tűrő hangon jelent ki vitatásra érdemes téziseket, fel fogja ébreszteni a XVIII. század búvárait álmaikból; további, hasonlóan elmélyült munkára ösztönözve őket. Még akkor is ez lesz az eredmény, ha a monográfiát olvasó az egyébként logikusan megkonstruált struktúrát eleve némi kétséggel fogadja, és számos részlethez volna — nem egyszerűen kiegészíteni, hanem — helyesbíteni valója. A magunk részéről ilyen értelemben tanulmányoztuk végig KOSÁRY munkáját. A felgyülemlett cédulákat rendszerezve tulajdonképpen kismonográfiával szerettünk volna válaszolni a könyv „kihívásai"-ra, de terjedelmi és egyéb szempontok miatt csak széljegyzetekre futotta.

KOSÁRY jólesően szakít a begyökerezett szakmai felfogással, s a mentalitástörténetben helyesen érzékeli és érzékelteti a XVIII. századra megragadható és demonstrálható lényegét. Az egyes korszakokra nézve a késő-barokk és a felvilágosodás az a két kulcskategória, amely periodizációs és tipologizáló elvül érvényesül. A rokokó ezeken belül jön létre — KOSÁRY szerint —, jórészt bomlástermékként. Ám a szerző hangsúlyozza, a francia modell ettől általában eltérő képlet. Szerintünk pl. a rokokót tekintve a lengyel is az, s úgy sejtjük: a magyar is. A horizontális metszet fölvázolása után a vertikális metszet részben a társadalom-, részben mentalitástörténeti jellegű: a társadalom különböző szintjeiről beszél KOSÁRY, „felülről" „lefelé" haladva. A „második szint" képviselői az alsóbb nemesi rétegek, amelyek ízlését, magatartását, kultúráját kissé mereven választja el a harmadik, a paraszti szinttől.

A modell felvázolása után tér rá a művelődés szektoraira: a vallás és az egyház funkciójára, az oktatásügyre, a művelődés létezési körülményeire s magára a művelődésre. Lényegében ezt a jól áttekinthető felépítést alkalmazza a szerző mind a barokk, mind a felvilágosodás főfejezetekben. Csak halkan merül föl bennünk a kérdés: teljesen célszerűen-e ? Vajon a XVIII. század első, illetve második felének egyébként jól bemutatott változásai, eltérései nem érvényesülnének pregnánsabban akkor, ha a felépítés is érzékeltetné?

De térjünk vissza a kiindulóponthoz. KOSÁRYnak igaza van, hogy az általa felfogott, de kevéssé meghatározott művelődéstörténetet az anyag bőségére és sokrétűségére tekintettel leszűkíti. Abban már nincs igaza, hogy az anyagi kultúrát, amely a mentalitástörténet logikusabb és folyamatszerű leírását is lehetővé teszi, elhanyagolja. Pedig a külföldi szakirodalomban még módszertani fogózóra is lelhetett volna (D. W. H. SCHWARZ: *Sachgüter und Lebensformen. Einführung in die materielle Kulturgeschichte des Mittelalters und der Neuzeit.* Berlin, 1970.; F. BRAUDEL: *Civilisation matérielle et capitalisme. XV—XVIII. siècle.* Paris, 1967.) Továbbhaladva: azt is sajnáljuk, hogy a különböző szintek tárgyalásakor nem vette figyelembe az idevonatkozó ikonográfiai kutatásokat. Érdeklődése kevéssé terjedt ki a Magyar Történelmi Arcképcsarnokban található „képes" anyagra. A festmények, azokon a ruhák, ill. a metszetek, a tervek stb. alaposabb vizsgálata nem mindenben fedte volna KOSÁRY elképzeléseit. Mint ahogy az irodalomtörténet eredményei sem azonosak KOSÁRY téziseivel. Ami az irodalmat illeti, itt a késő barokk—rokokó—felvilágosodás-modell legfeljebb munkahipotézisként használható. Inkább előzetes sémaként, melyet a konkrét anyag (vers, életmű) elemzése után el kell vetnünk. Másrészt a „szintek" ilyen merev kezelése sem mindig vezet célhoz.

S itt konkrét példán szemléltetjük, hol látjuk KOSÁRY módszerének néhány buktatóját. KOSÁRY a népiességet többnyire idézőjelben említi, megtagadva a népiestől a népivel való bármily közösséget. Határozottan és helyesen választja el a folklórtól, a harmadik szint kultúrájától. Jórészt ezt valljuk mi is, de a népiesség problémáját egész másképp látjuk, mint KOSÁRY. Egyrészt azért (s itt megelégszünk ennyivel), mert HORVÁTH János óta közmegegyezés „irodalmi népiesség"-ről szólni, amely egy bizonyos korszaknak produktuma, és amely a XIX. század második felében virágzik el, a népinemzeti iskola epigonjainak kiválónak aligha nevezhető műveiben. HORVÁTH János lényegében FALUDItól számítja az irodalmi népiességet. S amit ő még Faludiban a népi imitációjának vagy önkéntes áthallásnak hitt, arról utóbb a kutatás földerítette, hogy az Itáliát járt, az Arkádiában tevőleges szerepet játszó Faludinak másutt tanult hozománya. Annyit azonban még mindig állít az irodalomtörténet, hogy az irodalmi népiesség valamikor az 1770-es években kezd feltörni, erőt kap RÁT Mátyás és RÉVAI Miklós gyűjtésre buzdító felhívásától. A klasszicizmus magyar esztétikusai számára nemcsak

a népies, hanem bizonyos mértékben a népi (vagy a népinek hitt) egyes műfajokban helyénvaló, az alacsonyabb tónusban megengedett.

S ha korábbi történetét nyomozzuk, akkor csupán a népi vagy folklorisztikus elemek irodalmi alkotásokba kerülését regisztrálhatjuk, semmi esetre sem az esztétikailag, filozófiailag alátámasztott népiességet, mint majd RÉVAI Miklós tevékenységétől kezdve. Nem tagadjuk a késő barokk „népiesség" létét. Más kérdés, hogy a népiesség fogalmat a késő barokk XVIII. század közepi-végi viszonylatában nem tartjuk szerencsésnek megfelelő jelzők nélkül. S nem hisszük, hogy a GYÖNGYÖSY-hagyomány továbbélésének, népkönyvek, kalendáriumok, anekdoták, énekeskönyvek lényegének megragadására alkalmas lenne. Igaz az, hogy az első szint (vegyük át KOSÁRY terminológiáját!) jórészt elutasítja ezt a fajta kulturális anyagot; de a második szint is csak a maga szükségletei szerint él vele. Csak nézzük meg alaposabban: mivé lett a GYÖNGYÖSY-hagyomány pl. GVADÁNYI tollán? Elegendő-e a népiesség vagy a késő barokk fogalma ennek a vitathatatlanul provinciális, ám pl. a népszokásokat vagy a városi alsóbb rétegek szokásait is megörökítő, jóízű, bár olykor vaskosan ízetlen „költészet"-nek a jellemzésére? S ha a késő barokk népiességet fenntartjuk GVADÁNYIék számára, elegendő-e DUGONICS folklorisztikus érdeklődését a második szint elavult szemléletű provincializmusával magyarázni? S mit tegyünk KAZINCZY Ferenc nép- és népies dal iránti, eddig alig-alig számba vett kíváncsiságával?

S azt sem hisszük, hogy a diákénekek mindegyike oly kategorikusan elválasztható lenne a népdaltól; azt sem hisszük, hogy a költészet és a zene, de bizonyára a tánc viszonylatában ne lenne a „fent" és a „lent" bizonyos mértékű cseréje jellemző korszakunkra.

S még egy szempont. A XVIII. század elején a szerb katonáktól jegyezték le azokat az énekeket, amelyeket a délszláv népköltészet kutatói az *Erlangeni kézirat* c. gyűjteményből ismernek. Ezek közül az énekek közül néhányat valódi folklórként később ismét összegyűjtöttek, mások a kisvárosi lírát reprezentáló daloskönyvekbe kerültek, és az ún. második szint művelődési anyagaként tarthatók számon. Ehhez hasonló nyilván a magyar népköltészetben is megfigyelhető. GAÁL György 1822-ben adta ki németül magyar mesegyűjteményét. Ő a XIX. század első két évtizedében a főleg Bécsben szolgáló magyar közkatonáktól szedte össze anyagát. E mesék többsége valódi népmeseként BERZE NAGY János népmesekatalógusában is helyet kapott. A GAÁL közölte mesék között található Árgirus és Tündér Ilona története is, amelynek széphistóriai eredete, majd ponyvanyomtatványként való élete közismert, s amely egyként szolgált a második és a harmadik szint kulturális táplálékául és produktumául (hogy aztán VÖRÖSMARTY Csongor és Tündéjében kapja legszebb megfogalmazását).

Példánkkal a merev osztályozás és differenciálás veszélyeire szerettük volna irányítani a figyelmet. A felvilágosodás eszmevilágában alkotó íróink jó részében tartózkodás élt a második szint kultúrájával szemben, s ebből az alapállásból kiindulva általában elutasították a harmadik szint kultúráját is. Ez történt az induló VERSEGHY Ferenccel, aki aztán a XIX. század elején a verselésben, a ritmikában, olykor a témát tekintve visszatalált az irodalmi népiességhez.

A XVIII. század első felének irodalma, a kéziratos daloskönyvek anyaga a ma gyakorlatlan olvasója előtt valóban gyakran összemosódik a valódi folklórral. Még RÉVAI Miklós elképzelése szerint is a népi a régivel lenne azonos. Mindazonáltal esetenként a népi ihletését hiba volna tagadnunk. Irodalmi alkotások vizsgálatakor nemcsak a mű eszmei, hanem a stílus rétegeiben kifejeződő szándékot is nyomoznunk kell.

Ami pedig a szinteket illeti: nehezen tudjuk ebbe beleilleszteni a XVIII. század második felének magyar irodalmát. Ha mereven alkalmazzuk, egymással ellentétes tendenciák kerülnek egy nevezőre vagy írói életművek különböző korszakai válnak el egymástól. Mit kezdjünk ilyenformán pl. ÁNYOS Pál életművével, amelyben libertinus és felvilágosodott eszmeiség váltakozik a második szint bizonyos rétegeinek felvilágosodás ellenességével, késő barokk stílusmegoldások feleselnek a korszerűbb, illetve népiesebb megoldásokkal? Vagy akár ORCZY Lőrinc szemléletének és magatartásának különböző állomásaival? RÁDAY Gedeon sem pusztán „nemesi verselő": KAZINCZY Ferenc nemcsak a hajlékonyabb verselést, hanem a korszerűbb esztétikai szemléletet is tanulta tőle.

A vitát apró részletekről és a modellről, a szintekről hosszan lehetne folytatni. Természetesen az lenne a célszerű, hogy megpezsdüljön a XVIII. századi kutatás, és tanulmányok, monográfiák vitatnák vagy igazolnák KOSÁRY tételeit. A magunk kérdőjeleinek kirakásával csupán az volt a szándékunk, hogy arra világítsunk: mennyi gondolatot, mennyi problémát rejt ez a méreteiben és tartalmában egyaránt impozáns könyv.

Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában. Gondolat. Budapest, 1978. 268 l.

Fejős Zoltán

Tarnócz Márton Bethlen Gábor trónralépésétől (1613) II. Rákóczi György lengyelországi hadjáratáig, illetve a hadjárat következményeként az önálló Erdély bukásáig (1660—1662) tartó fél évszázados erdélyi virágkor irodalomtörténetét és művelődéstörténetét dolgozta fel munkájában. Mint ahogy a szerző méltán hangsúlyozza, a korban a magyarság szellemi, politikai életének súlypontja átmenetileg Erdélybe került, s a három nemzet uniója és a négy vallás egymás mellett élése nemcsak a magyar kulturális élet egyik legfényesebb szakaszát hívta életre, hanem ezzel a korabeli Európában is kivételes példát mutatott. Az „Erdélyország tündérország" gondolatban összefonódott idealizált tájszemlélet és a sajátos szerepet nyert politikai keretekkel is biztosított önálló gazdasági, társadalmi fejlődés, illetve a gazdagon felvirágzó kulturális élet e korban vetette meg alapjait a későbbi transsylvanizmus eszmerendszerének. E sajátos ideológia keletkezésének, működésének leírásában és értelmezésében, úgy vélem, izgalmas problémákat vizsgálhatna a folklorisztika is: pl. az erdélyi természeti környezet eszményített népi (és irodalmi) tájszemléletének feldolgozásában, vagy pedig ezen eszmerendszer folklór jellegű szerkezetének megragadásában stb. Tarnócz Márton a kérdéskör művelődéstörténeti hátterét, a korszak irodalmi, művészeti panorámáját rajzolta meg. Nem mélyfúrásokat, s nem részvizsgálatokat végzett elsősorban, hanem a főbb jelenségek áttekintésére vállalkozott. Szól a fejedelmek művelődéspolitikájáról, az anyanyelvű kultúra térhódításáról és az irodalom fejlődéséről. Önálló részben ír a hitvitázó irodalom gazdag művelődéstörténeti értékeiről, részletesen foglalkozik a világi próza, a világi költészet és a történetírás alakulásával. Korabeli forrásokból, elfeledett művekből merített bő idézetekkel a korszak atmoszféráját is sikerül érzékeltetnie. A mű tehát főként a kor kultúrájának legértékesebb („felsőbb") szintjeit mutatja be, de adalékokkal szolgál a népélet kutatói számára is. Így elsősorban a hitvitázó irodalom, a levelezés, a históriás ének, a világi líra és a kéziratos énekköltészet taglalásakor olvashatunk szorosabban vett néprajzi adalékokat. A mű mindent összevéve a XVII. század derekának mentalitástörténeti körképét rajzolja meg, s egyben feladatot is ró a néprajz művelőire: hol aprólékos filológiával, hol a tömeges források elemzésével e kép alsóbb szintjeinek kidolgozása felé irányítja figyelmünket.

Bobrovszky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980. 155 l. 131 kép.

Balogh István

Örvendetes, hogy a művészettörténész szerző vállalkozott az alföldi mezővárosok művészetének önálló történeti jelenségként való bemutatására. (Lényegében három alföldi mezővárosról, Kecskemétről, Nagykőrösről és Debrecenről ír, bár könyvében szó esik az Alfölddel érintkező területekről is, Miskolcról, Nagyváradról, de csak mellékesen.) Érthető az is, hogy művészettörténészként elsősorban a fennmaradt emlékek számbavételéből, elemzéséből indul ki, művésznevek és művészi életművek meghatározására törekszik, motívumok és díszítmények összefüggéseit kívánja feltárni. Tiszteletreméltó fáradozással gyűjtötte össze — sok esetben nehezen hozzáférhető — helyi kiadványokból a tárgyára vonatkozó adatokat, és számos, Kecskeméten, Nagykőrösön, Debrecenben és Nagyváradon élt és munkálkodott ötvös adatait állította össze, ami az esetleg később felbukkanó alkotások azonosításához is hasznos lesz. Az etnográfus olvasó azonban a tanulmány eredményeit elsősorban saját kategóriáiban próbálja elhelyezni, s azt vizsgálja, ez a kötet mivel járul hozzá az egykori alföldi lakosság életmódjának, gondolkodásának, tárgyi környezetének megismeréséhez.

Ez a beillesztés nem megy könnyen, a fogalomhasználat eltérései miatt. Már a mezőváros fogalom használata sem egészen pontos. Az említett három város a tanulmányban parasztvárosként szerepel, ami így sommásan talán illik a XVII. századi Kecskemétre és Nagykőrösre, de semmiképpen nem Debrecenre vagy Nagyváradra. A fogalmi bizonytalanság a tárgykör elhatárolásában is visszatér, végül a közölt anyag alapján arra a megállapításra juthatunk, hogy a szerző iparművészet alatt csak az ötvösséget érti. (A közölt anyagban három asztalosmunka található, ebből kettő debreceni, és három református templomi úrasztali terítő képe. További három, nem ötvösművet ábrázoló kép

közül is csak egynek van köze az ötvösséghez). Úgy tűnik, mintha a mezővárosok agrártársadalmában csupán az ötvösművészetnek lett volna valami művészeti igényt kielégítő funkciója. Az olvasóban talán akaratlanul is az a kép rögzítődik, hogy a XVII. századi három (vagy öt) mezővárosban a paraszt-polgári életformához kincsként őrzött értékes ötvösmunkák szorosan hozzátartoztak volna. A tárgyak ugyanígy félrevezető képet adnak a mezővárosi polgár gazdagságáról, ízléséről. A kelyhek, kancsók, poharak, — habár némelyikük polgári tulajdonban is lehetett — soha köznapi, de még ünnepi használatban sem voltak, legföljebb jól elzárt ládák mélyén őrizték őket, mint könnyen elrejthető és menekíthető tőkét. Még az egyházak számára felajánlott értékes ötvöstárgyak adományozásában is ott lappangott az a háttérgondolat, hogy szükség esetén jók lesznek a rosszindulatú világi hatalmak kiengesztelésére. Az ötvösművészetből tehát bajos a mezővárosi paraszt-polgárság művészeti kultúrájára következtetni — legfeljebb egy egészen szűk körű patrícius polgárság ízléséről vallanak.

A szerző által fölvázolt kép előzményei részben a korábbi közlésekben találhatók. A megmaradt ötvöstárgyakról megjelent szépszámú közlemény annak idején bizonyos célzatossággal próbálta igazolni később lehanyatlott polgárságunk egykori magas kulturáltságát és ízlését.

Az igaz, hogy az ismert ötvösmesterek a XVII. században valóban magas mesterségbeli tudással és ízléssel űzték mesterségüket. Ennek a mesterségnek mind Váradon, mind Debrecenben akkor már egy évszázados előzménye volt. Debrecen 1548—1552 közötti átnézett jegyzőkönyveiben négy ötvösmester neve merül fel gyakorta a peresetek között, és a szöveg nem hagy kétséget afelől, hogy a családnév ekkor még a mesterséget jelenti. A későbbi évtizedekben is van ilyen családnév, de a XVII. században ez már nem jelenti a mesterséget is. A családnévadás XV. századi szabályai alapján s a perek szövegéből azonban azt is megállapíthatjuk, hogy elég szép számmal akadtak Debrecenben olyan egyéb mesterséget űzők is, (pl. Igyártó, Asztalgyártó, Csiszár, Lakatgyártó, sőt hímzőnő = netrix), akik a mesterségüket nem csupán a célszerűség szintjén, hanem magasabb igények szem előtt tartásával gyakorolták.

A szerző jól tudja, hogy a mezővárosi polgárság művészi ízléséről és kultúrájáról a hagyatéki leltárak alapján kaphatnánk valamiféle képet (53—54 l.), de maga csupán néhány elszórt közlésre támaszkodhatott. E téren változás nem is várható, amíg mezővárosaink levéltári anyagát az eddiginél gondosabb — és fáradságosabb — kutatással valaki át nem nézi.

Bobrovszky Ida munkája mégis nyereség az etnográfus számára is, mert most már együtt van az irodalmi és tárgyi anyag, ami a XVII. századi Alföldi ötvösművészetre eddig publikálódott. Az anyag tartóssága mellett a munkák kétségtelen művészi — és nem csekély mértékben thezaurális — értéke is közrejátszott abban, hogy ezekből aránylag elég sok megmaradt. De tévútra vezetne bennünket, ha az alföldi mezővárosi polgárság egykori művészi ízlését, életformáját e statisztikai tényből következtetve próbálnánk rekonstruálni.

A céhes élet Erdélyben. Válogatta, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Kovách Géza és Binder Pál. Kriterion. Bukarest, 1981. 320 l.

Dóka Klára

A XVI—XVII. századi Erdély gazdasági-társadalmi viszonyairól ritkán vehetünk kézbe olyan tudományos igénnyel összeállított, mégis színes és olvasmányos gyűjteményt, mint Kovách Géza és Binder Pál érdekes munkáját. A szerzők a kötet első részében áttekintik az erdélyi céhek fejlődését, a második részben pedig 33 dokumentumot közölnek a testületek irataiból. Az összeállítás történeti ismereteink bővítése szempontjából rendkívül fontos. Egyrészt azért, mert az Erdéllyel kapcsolatos monográfiák és tanulmányok elsősorban a politikai kérdésekre helyezik a hangsúlyt, így a gazdasági élet, a városfejlődés és az ipar bemutatására kevesebb lehetőség jut. Másrészt a kézműipar magyarországi kutatóinak még áttekintésük sincs az erdélyi céhes forrásokról, és ezen az évek óta folyó országos forrásfeltárás, és az 1975-ben kiadott *Céhkataszter* sem tudott segíteni. A munka ezért régi hiányt pótol.

A céhek általános leírásával foglalkozó fejezetből megismerhetjük az erdélyi szervezetek fejlődését. Az okleveles anyag tanúsága szerint — írják a szerzők — Erdélyben már a XI. században éltek kézművesek, majd az ipar technikai fejlődésének felgyorsulásával, a XIV. századtól jelentek meg a céhek. Elsősorban a privilegizált városokban vagy vásárhelyeken (pl. Szeben, Brassó, Beszterce, Kolozsvár) váltottak kiváltságlevelet

a mesterek, akik ebben az időszakban termékeiket nemcsak a helyi lakosságnak adták el, hanem kereskedők útján idegenben is értékesítették. A fennmaradt első, hiteles céhlevél 1376-ban kelt és a szebeni, segesvári, szászsebesi, szászvárosi mestereknek adott kiváltságokat. 1412-ben kelt a nagybányai szabók, 1420-ban a brassói szűcsök, 1422-ben a kolozsvári mészárosok, 1479-ben a kolozsvári takácsok, 1471-ben a brassói tímárok, 1500-ban a besztercei szűcsök kiváltságlevele. A testületek szerveződése gyakorlatilag egybeesik a magyarországi céhek megalakulásával. A mohácsi vész után a fejlődés Erdélyben is megállt, de míg Magyarországon, a hódoltsági területen a XVII. század végéig nem volt lehetőség a továbblépésre, addig az önálló erdélyi fejedelemség megalakulása után, a XVI—XVII. században az itteni céhek fénykorukat élték. Báthoriak, Bethlen Gábor és a két Rákóczi alatt számos kolozsvári, brassói, szebeni, besztercei, dési, zilahi, gyulafehérvári stb. céhlevél született, Erdély „aranykorában" pedig újabb fellendülés következett be, Fogaras, Torda, Székelyudvarhely, Marosvásárhely, Nagyenyed városokban.

A XVII. század végén, XVIII. század elején, amikor a volt hódoltsági területek városaiban a céhek gyors ütemben újjászerveződtek, az erdélyi fejlődés megállt. Az 1730-as évektől a töröktől sokat szenvedett, nyugati határszélen levő városok (pl. Arad, Temesvár, Nagyvárad) iparosai váltottak céhkiváltságokat, a XVIII. század második felében pedig — a magyarországi helyzethez hasonlóan — a mezővárosi céhek erősödtek meg. Az erdélyi mezővárosokba telepedő, növekvő számú iparosréteg igyekezett megteremteni a megfelelő jogi kereteket a mesterség gyakorlásához, másrészt a céhkiváltság megszerzése — a szerzők véleménye szerint — az első lépést is jelentette a jobbágyi függés megszüntetése felé. Mivel néhány mezővárosban az egy-egy mesterséget űző iparosok száma alacsony volt, több mesterséget egyesítő, vegyes céhek jöttek létre. (Például Dettán 21, Vingán 43, Pankotán 15 féle mesterek voltak egy-egy céhben.)

A szerzők megállapítása szerint a testületek Erdély nemzetiségi összetételének megfelelően is tagozódtak, főként a magyarok és szászok között volt elkülönülés. Ha a mesterek kis száma miatt közös szervezeteket hoztak létre, akkor a tisztségeket osztották a nemzetiségek szerint.

Az erdélyi céhek a XVI. századig nem akadályozták az ipar fejlődését. A török előrenyomulás következtében azonban a kézművesek számára leszűkült a külső piac, ezért a céhbeliek legalább a belső piacot igyekeztek monopolizálni maguknak. Törekvéseik a kontárokkal folytatott küzdelemben, a tagfelvételek nehezítésében, a belső verseny korlátozásában mutatkoztak meg. Míg a magyarországi céhek harcot folytattak a más városokban lakó, azonos ipart űző kézművesek ellen, akiket konkurrenseiknek tekintettek, addig Erdélyben a különböző városok mesterei céhuniókat hoztak létre. Együtt vették fel a küzdelmet a kontárokkal és falusi iparűzőkkel, a mester jogot kérő supplikánsokkal, és közösen határozták meg a nyersanyagok, kész termékek árát is. A céhuniók létrehozása elsősorban szász jelenség volt, és a királyföldi mesterek között alakultak ki a legerősebb szervezetek, voltak azonban egész Erdélyre kiterjedő céhuniók is. Ezek szabályzatainak összeállításánál a gazdasági érdekközösség áthidalt minden nemzetiségi különbséget.

A szerzők a céhes élet bemutatása során áttekintést adnak az erdélyi kézműves mesterségekről. Öt csoportot különböztetnek meg: a ruházati-, építő-, élelmiszer-, mezőgazdaságot kiszolgáló- és egyéb iparokat. A ruházati iparok közé sorolják a bőr- és bőrfeldolgozó, valamint a textilipari mesterségeket, a mezőgazdaságot kiszolgáló iparok közé pedig a kovácsokat, kádárokat, kupásokat, fazekasokat, kötélverőket. Kovách Géza és Binder Pál leírják, hogy Erdélyben már a XV. században voltak kalapos céhek, a XIV. században létrehozták testületeiket a kötélverők, céhük volt a képíróknak, boglároknak (gyögyfűzők, láncképzítők), amit Magyarországon szabad művészetnek tekintettek. Erdélyben az önálló asztalos mesterség kevésbé volt jelentős mint Magyarországon, de a kupások (faedénykészítők) a XVIII. század elején céhbe szerveződtek. Míg a kalapos és kötélverő céhek Erdélyben két évszázaddal korábban jelentek meg, mint Magyarországon, addig a paszomántverők, gombkötők XVIII. századi szervezetei másfél évszázaddal később alakultak a hasonló magyarországi céheknél. A szerzők — a felsoroltakon kívül — még kb. 50 mesterséget írnak le, amelyek fejlődése megegyezett a magyarországival. (Az egyes mesterségek azonosítását a kötet végén elhelyezett magyar—román—latin—német mesterségnév-szótár könnyíti meg.)

A kötetben közölt dokumentumok elsősorban kiváltságlevelek, a céhuniók által összeállított szabályzatok, legénytársaságok privilégiumai. A kiváltságleveleket a XVI—XVII. században az a joghatóság erősítette meg, amely alá a céh tartozott: a városok esetében a magisztrátus, a mezővárosoknál és falvaknál a földesúr. A szerzők bemutatnak azonban a Szász Egyetem vagy más testület által kiadott céhleveleket is, amelyeket

gyakran maga a fejedelem is megerősített. A XVIII. században, Mária Terézia rendelete nyomán — ahogyan Magyarországon — Erdélyben is csak az uralkodó vagy a Főkormányszék adhatott a mesterek számára céhprivilégiumokat.

A dokumentumok eredetije az erdélyi múzeumokban és levéltárakban található, azok — egy-két kivételtől eltekintve — nem szerepelnek a *Céhkataszter*ben. A közölt iratokból bepillantást nyerhetünk az erdélyi céhek világába, belső életébe, amely másképp fejlődött, mint a magyarországi, volt hódoltsági területeken levő, XVII—XVIII. században újjászervezett, bizonyos fokig már formális céheké.

Az erdélyi mesterek XVI—XVII. századi szervezetei mindenekelőtt munkaszervezési formák voltak, amelyek politikai jelentőségét a városokban a tanács és a céhpolgárság összefonódása biztosította. A céhes funkciók a közösségen belül tényleges jogokat jelentettek. Az atyamester például nemcsak gondoskodott a legényekről, hanem azok munkábaállításával meghatározta a mesterek között a munkaerő elosztását is. A látómester rendszeresen ellenőrizte a műhelyeket, ügyelt a termelés minőségére, a bejárómester felülvizsgálta az inasok és legények munkakörülményeit, a főcéhmester pedig az egész közösség sorsáról dönthetett.

Erdélyben az inasok 3—4 éven keresztül tanulták mesterségüket. Szegődtetéskor *vendégasztal*lal köszöntötték a céh előljáróit, felszabaduláskor pedig *társaspoharazás*sal léptek a legények sorába. Vándorlásuk a török hódítás miatt legtöbbször csak az erdélyi területre, Havasalföldre és Moldvára korlátozódott. A legényeket ennek befejezése után *mesteresztendő*re bocsátották, majd elkészítették remekjüket, és 15—20 fogásból álló *mesterasztalt* adtak, mielőtt teljes jogú tagként beléphettek a céhbe. A szabályok előírták, hogy a mesterjog megszerzését követően egy éven belül meg kell házasodni, céhbelépés előtt azonban a legény nem nősülhetett.

A két szerző által közölt dokumentumokból a kézműipar történetének rendkívül érdekes periódusa és a sajátos erdélyi fejlődés tárul elénk. A kiteljesedett céhes szokások a XVI—XVII. században — a kapitalizmus fejlődésétől még nem érintve — tényleges tartalmat kaptak, és maga az erdélyi zárt világ történeti fejlődésével hozzájárult azok fennmaradásához. A kötet megjelenése nagy nyereség a magyar történettudomány számára is, hiszen új vonásokkal gazdagítja Erdély történetét, és a XVI—XVII. század kézműiparával kapcsolatos ismereteinket.

Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 486 l. 22 térk.

Szilágyi Miklós

Az új (vagy újra-értelmezett) adatok áradó bősége, mégis: az érvelés, a bizonyítás szokatlan lendületessége, a téma már-már esszéisztikus könnyedségű kezelése a hódoltságkori kutatások nélkülözhetetlen „adattárává", s egyszersmind izgalmas olvasmánynyá teszi Szakály Ferenc könyvét! Olvasmányélménye ilyen „bevallása" után mégsem szabad azzal bíbelődnie a recenzensnek, hogy a mondandót legalább vázlatosan összefoglalja. Elegendő idéznie néhány „tézist". Ilyeneket pl.: „a török feudalizmus súlyos vereséget szenvedett saját, Magyarországból elfoglalt területein a magyar feudalizmustól", mert: „A magyar adóztató nemcsak a hódoltság egészére, hanem az ott szedhető adók összességére is jogot formált". Egy néprajzos természetesen nem érezheti magát illetékesnek arra, hogy a kandidátusi értekezés történész opponenseinek e „világtörténelmi curiosumról" kifejtett (s az összefoglalásban ismételten mérlegelt) különvéleményét megerősítse vagy vitassa. *Ezért* illendő tartózkodnia a lényegi gondolatok felidézésétől, hiszen a „tanulságok" bármilyen summázása egyszersmind állásfoglalás is abban a vitában, melyet Szakály egy évszázad után — Salamon Ferenc jelentőségéhez mérten soha sem méltatott eredményeire hivatkozva — újra kezdeményezett. És ezért elegendő következtetéseit, a néprajzi kutatások eredményeit és „megsejtéseit" mérlegelő töprengéseit nem (az aprólékosan amúgy sem számba vehető) rész-következtetésekhez, hanem egyszerűen a „tézisekhez" kapcsolnia.

Mert az idézett „tézisek" következetes végiggondolása eleve feltételezi a „kuruc" *vagy* „labanc" történetírói hagyománnyal: az érzelmi elfogultságokkal való szakítást, vagyis: annak tudomásul vételét, hogy a történeti kutatásnak nem „a két rossz közül melyik volt a jobbik?" nemzeti sorstragédia kérdéseket kell megvitatnia és eldöntenie, az etnográfiai következtetések sem indíthatók immáron a hódoltsági terület és népe „teljes pusztulását" valló vagy vitató koncepciók valamelyikéből. Nem lehet tehát

az a legfőbb kérdésünk, hogy új-e vagy a hagyományok talaján újjászerveződött inkább a XVIII. század paraszti kultúrája. Célszerű abból kiindulnunk, amivel SZAKÁLY fejtegetéseit zárja: „a hódoltsági paraszttársadalom nem roppant bele a kettős — némelykor: hármas — adóteher viselésébe; nem épült le s nem szorult vissza a vegetálás szintjére", sőt kiemelkedett belőle az a gazdagparaszti réteg, mely a távolsági kereskedelembe is bekapcsolódott, s „jelentős anyagi áldozatokat hozott a korszak legnagyobb társadalmi és szellemi mozgalmának: a reformációnak felkarolására". Bármennyire „új minőségűnek" jellemezzük tehát a késő feudalizmus paraszti kultúráját, hangsúlyozván a töröktől felszabadított országrésznyi terület újratelepítésének, a migrációnak és a népesség keveredésének a népi kultúrát meghatározó hatását, nem a *pusztulás* és *újraéledés* viszonyrendszerében, hanem a szükségszerű *átszerveződés* tényeit felismerve kell vizsgálódnunk.

Ha a hódoltsági terület XVI—XVII. századi, illetve XVIII—XIX. századi paraszttársadalmát és -kultúráját az egymáshoz viszonyításból meg nem érthető, egymástól lényegileg független struktúrának tételezzük, két következtetést alighanem megfogalmazhatunk. Az egyik: mindkét struktúra mélyen belegyökerezett a maga korának feudális-hatalmi érdekviszonyaiba, sehová sem jutunk tehát annak bizonyításával, hogy a megváltozott hatalom „kihívására" adott paraszti válaszok egyrészt az árutermelés igényének kényszerű feladása, a kulturális horizont beszűkülése felé tendálnak, másrészt viszont az „elvadult táj" feltűnően gyors meghódítását, a paraszti kultúra kivirágoztatását mutatják fel teljesítményként. Ha a koronként és szükségszerűen változó tartalmú kompromisszumok jellegzetes „termékének" fogjuk fel a parasztság kultúráját, legalább annak változékony, átszerveződni képes részét, inkább azt kell majd néprajzi módszerekkel értelmeznünk, hogy a tragikus színekkel festett törökkori széttagoltság *ellenére* lényegileg egységes maradt a magyar — s ezen belül a paraszti — kultúra, s éppen a hatalmi egység megteremtődése után vált mind jellemzőbbé a differenciálódás. Ennek a „paradoxonnak" valószínűleg a hódoltsági adóztatás érdekében tökéletessé fejlesztett, az országrészek és társadalmi osztályok közötti közlekedést biztosító intézményrendszerben, illetve szükségszerű leépülésében lelhetjük meg a magyarázatát.

Az alá-, fölé- és mellérendeltség bonyolult szövevényét jelentő, a parasztság szempontjából viszont az önkormányzatra lehetőséget biztosító intézményrendszer említése átvezet másik következtetésünkhöz. A hódoltság parasztvárosai (kevésbé hatékonyan: a falvai) a folyamatosan fluktuáló tömeg érdekközösséggé szervezése révén szerezték meg azt a helyzeti energiát, melyet az egymással vetélkedő feudális hatalmaknak önálló gazdasági tényezőként figyelembe lehetett és kellett venniük. A parasztok gazdaságszervezése ugyanakkor együttjárt a tökéletlenül működő politikai intézmények politikai-hatalmi funkcióinak időleges átvállalásával is. Végsősoron a feudális intézmények mind tökéletesebbé szerveződése után fokozatosan visszavett ilyen funkciók tették minőségileg más tartalmúvá a paraszti önkormányzatot, degradálták a diktátumok végrehajtó szerveivé. És ennek a tartalommódosulásnak a következménye a kulturális eszmények és aspirációk beszűkülése: a „visszaparasztosodás" is.

SZAKÁLY munkájának továbbgondolható tanulságai természetesen sokrétűbbek annál, mintsem egy recenzióban tüzetesen számba vehetnénk. Arra sem utalhattunk pl., hogy a hódoltság parasztsága által tökéletessé fejlesztett gazdaságmodell egyes elemei igencsak korszerűtlenek voltak, a kényszer-kompromisszumok rendszerében mégis jól prosperáltak, sőt: az innovációs készséget szolgálták. Nyilván nem kutatástörténeti véletlen, inkább a rendszer vizsgálata elhanyagolásának következménye tehát, ha azt tapasztaljuk: a néprajzi kutatások hajlamosak voltak (s részben ma is hajlamosak) megőrzött vagy újjáéledő „nomadizmusként" értelmezni ezt a gazdaság-modellt, s nem találják az összefüggést a nyilvánvaló innovációs készséggel. SZAKÁLY Ferenc eredményei kiváló lehetőséget adnak arra, hogy tüzetesen tanulmányozzuk — magát a rendszert.

EGYETEMI NÉPRAJZI INTÉZET BUDAPEST

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. II. 24. — Terjedelem: 14 (A/5) ív
82.10596 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **Nr. 3**

Ismertetések — Book Reviews

Anyagi kultúra, gazdálkodás — Material culture, economy

Kósa László: A burgonya Magyarországon *(Selmeczi Kovács Attila)*; — Csőre Pál: A magyar erdőgazdálkodás története. Középkor *(Paládi-Kovács Attila)*; — Viga Gyula: Népi kecsketartás Magyarországon *(Paládi-Kovács Attila)*; — Fazekas Mihály: Kunmadaras juhászata *(Paládi-Kovács Attila)*; — Szilágyi Miklós: A Hernád halászata *(Solymos Ede)*; — Butinov, N. A.—A. M. Resetov (red.): Rannie zemlegyelcü *(Tagányi Zoltán)*; — Pryor, Frederic L.: The Origins of Economy. A Comparative Study of Distribution of Primitive and Peasant Economics *(Tagányi Zoltán)*; — Netting, McC.: Cultural Ecology *(Sámuel Nikolett)*; — Tools and Tillage. Vol. IV: 1 *(Balassa Iván)*; — Bentzien, Ulrich: Bauernarbeit im Feudalismus *(Balassa Iván)*; — Feoktisztova, L. H.: Zemlegyelije u Esztoncev XVIII—nacsalo XX. v. *(Balassa Iván)*; — Sigaut, François: Les réserves de grains à long terme *(Füzes Endre)*; — Kowalska-Lewicka, Anna: Hodowla i pasterstwo w Beskidzie Sądeckim *(Bődi Erzsébet)*; — Szromba-Rysowa, Zofia: Pożywienie ludności wiejskiej na Śląsku *(Bődi Erzsébet)*; — Frolec, Václav (red.): Lidová stavební kultura v Československých Karpatech a přilehlých územích *(Füzes Endre)*; — Baumgarten, Karl: Das deutsche Bauernhaus *(Füzes Endre)*; — Voskuil, J. J.: Van vlechtwerk tot baksteen — Geschiedenis van de wanden van het boerenhuis in Nederland *(Gilyén Nándor)*

Művelődéstörténet, parasztságtörténet — Cultural history, history of the peasantry

Kosáry Domokos: Művelődés a XVIII. századi Magyarországon *(Fried István)*; — Tarnócz Márton: Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában *(Fejős Zoltán)*; — Bobrovszky Ida: A XVII. századi mezővárosok iparművészete *(Balogh István)*; — Kovách Géza és Binder Pál (szerk.): A céhes élet Erdélyben *(Dóka Klára)*; — Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban *(Szilágyi Miklós)*

Terjeszti a Magyar Posta

Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál és a Posta Központi Hírlap Irodánál (PKHI 1900 Budapest V., József nádor tér 1.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a PKHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Előfizetés bejelenthető az Akadémiai Kiadónál (1363 Budapest V., Alkotmány utca 21. Telefon: 111-010).

Példányonként beszerezhető: az Akadémiai Könyvesboltban (1368 Budapest V. Váci utca 22. Telefon: 185-881), a PKHI Hírlapbotjában (1055 Budapest V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. Telefon: 116-269) és minden nagyobb árusítóhelyen.

Előfizetési díj egy évre: 100,— Ft
1 szám ára: 25,— Ft
Index szám: 25210

Külföldön terjeszti a KULTURA Külkereskedelmi Vállalat,
H-389 Bdapest, Pf. 149

Ára
Előf. egy évre: 200 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII 1982 3

CONTENTS

Articles

Földes, László: "Wandering people of Transylvania". Historical-ethnographical research on the transhumance between Transylvania and the Danubian Principalities 353
Miskolczy, Ambrus: The handicraft industry of South and South-east Transylvania in the East European regional division of labour in the middle of the last century 390
Appendix. *K. Csilléry, Klára:* Production and exportation of South Transylvanian painted chests in the middle of the 19th century (some contemporary descriptions) 422
Marinow, Wasil: Schafzucht im westlichen Rodopegebirge und die ethnokulturelle Verbindungen der bulgarischen Milchverarbeitung 425

Communications

Balogh, István: Temporäres Obdach und Windschutz in der Gegend von Debrecen gegen Ende des 17. und um den Beginn des 18. Jahrhunderts 437
Benda, Gyula: Ernten von Gerste mit Sichel und Sense um die Mitte des 18. Jahrhunderts in Lébényszentmiklós 438
Viga, Gyula: Das Halten von Eseln in Ungarn 448

Discussion and Debate

Kristó, Gyula: On the question of the "nomadism" of Hungarians of the middle of the 10th century 463

Personalia

Andrásfalvy, Bertalan: László Földes 1934—1980 475
Bibliography of László Földes 478

Book Reviews

(for a full list see p. 3 of the cover) 485

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. ÉVFOLYAM, 4. SZÁM

BUDAPEST, 1982

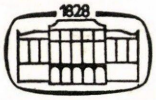

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

A szerkesztő bizottság tagjai

BODROGI TIBOR, K. CSILLÉRY KLÁRA, DÖMÖTÖR TEKLA, GUNDA BÉLA, KRÍZA ILDIKÓ, MARTIN GYÖRGY, TÁLASI ISTVÁN

A szerkesztő bizottság elnöke

BALASSA IVÁN

Szerkesztő

HOFER TAMÁS

A szerkesztőség címe: Magyar Néprajzi Társaság, 1055 Budapest V., Kossuth Lajos tér 12. Telefon: 326-340
Felelős kiadó: az Akadémiai Kiadó igazgatója

TARTALOM

Tanulmányok

Sárosi Bálint: Hangszeres népzene Kodály műveiben: a Galántai és a Marosszéki táncok (16 kottával) 513
Paksa Katalin: Kis hangterjedelmű öt- és négyfokú dalaink keleti rokonsága (19 kottával) 527

Közlemények

Pávai István: Egy kvintváltó dallam átalakulásai (10 kottával) 554
Dömötör Sándor: A Jáger Jóska ballada történeti háttere 560
Székely László: Egy csíki Szent Anna-legenda irodalmi forrásai 570

Kutatástörténet

Tari Lujza: Hangszeres népzenekutatásunk első szakasza (7 kottával) 573
Achs Károlyné: Kiss Géza 1891—1947 (5 képpel) 587

Kutatók, életművek

Dömötör Tekla: Leopold Schmidt 1912—1981 (1 képpel) 614
Balassa Iván: K. Kovács Péter 1912—1981 (1 képpel) 616

Ismertetések

(Részletes jegyzéküket lásd a borító 3. oldalán) 619

ETHNOGRAPHIA

A MAGYAR NÉPRAJZI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

XCIII. * BUDAPEST 1982 * 4. SZÁM

Sárosi Bálint

Hangszeres népzene Kodály műveiben: a Galántai és a Marosszéki táncok

Saját zenei kifejezésmódját KODÁLY alapvetően vokális jellegűnek minősíti. „Mindig különösen vonzódtam az énekhez..." — vallja önmagáról, és így folytatja vallomását: „...a hangszerek csak annyira érdekeltek, amennyire a komponálás kedvéért meg kellett ismernem őket. Számomra egész természetes volt, hogy kiváltképpen énekhangokra írtam...".[1] BARTÓKot, kimondottan hangszeres hajlamú barátját és kollégáját, aki gyermekek számára is elsősorban zongoradarabokat írt, ő beszélte rá a harmincas évek közepén, gyermekkórusok írására.[2] Pedagógiai koncepciójának egyik sarkalatos tétele, hogy „a zeneismeretek elsajátítása... nem fűződik feltétlen a hangszeres zene gyakorlati tudásához".[3] Sőt, „a mélyebb zenei műveltségnek kizárólag az ének az alapja. Az emberi hang viszont mindenkié."[4]

Népzenekutatóként a vokális zene — a népdalok — értékét és fontosságát ugyancsak magasan a hangszeres zene fölé emelte. A magyar népzenét illetőleg ebben BARTÓK is egyetértett vele. 1913-ban, amikor az egyetemes magyar népdalgyűjtemény kiadásának terve elkészült, kettőjük vokális gyűjtésének számát mintegy 3000 szöveges dallamra becsülték, ugyanakkor hangszeres darabot, „duda-, furulya-, hegedűszó után leírott"-at, mindössze körülbelül százat említenek. A hangszeres népzene zenei rendszerezését sem akkor (a század elején), sem később nem kísérelték meg. Igaz, az általuk magyar népinek és hangszeresnek elfogadott anyag mennyisége a rendszeralkotáshoz nem is volt megfelelő. 1911-ben írt első tanulmányában — *A hangszeres zene folklórja Magyarországon* — BARTÓK kimondja, ami lényegében mindkettőjük gondolkodására mindvégig jellemző maradt: „Természetesen csak népies hangszeren előadott, parasztzenészektől származó zene érdekel bennünket"; továbbá: „... minden zene kezdete a vokális zene, amely hosszú ideig egyedüli kifejezője volt az emberek muzsikális érzésének." KODÁLY: „A népzene hangszeres része alig egyéb, mint szöveges dallamok áttétele hangszerekre."[5]

[1] KODÁLY Zoltán 1972. 73.
[2] KODÁLY Zoltán 1972. 74.
[3] Nyilatkozat a Fiatalok c. lapban (1941). KODÁLY Zoltán 1964. 91.
[4] KODÁLY Zoltán 1964. 91.
[5] SZABOLCSI Bence és TÓTH Aladár 1935. II. 68.

A „népies hangszeren" — dudán, furulyán, tekerőn, citerán stb. — játszó paraszti amatőr zenészek kimondott hangszeres zenét valóban alig játszanak. Ilyet nagyobb arányban csak a zenével hivatásszerűen foglalkozó falusi cigányzenészektől lehet hallani. A hangszeres magyar népzenét játszó cigányzenészekről azonban KODÁLY és BARTÓK folkloristaként alig vett tudomást. *A magyar népzene* című, először 1937-ben közölt tanulmányában KODÁLY felveti ugyan a cigányok zenélésének „vitatott kérdés"-ét,[6] de a kérdést tisztázni már csak azért sem lehetett, mert cigányzenészektől gyűjtött anyagból mindaddig kevés állt rendelkezésre. (Nagyobb arányú gyűjtésre cigányzenészek között csak LAJTHA László vállalkozott, 1940-től kezdve. Rendszeres gyűjtésre pedig csak a magnetofon korszakában, nem kis mértékben a néptáncgyűjtés melléktermékeként, az 50-es évektől került sor.) Ma már nyilvánvaló dolog, hogy a cigányzenészek Magyarországon ugyanazt a szerepet töltik be, amit a világon bármely más nép zenéjében az illető nép hangszeres zenészei. A hagyomány szerint élő falusi nép között, környezetükhöz asszimilálódva, annak zenei igényeit elégítik ki; nem cigányzenét játszanak, hanem a hagyománynak megfelelő helyi magyar hangszeres zenét.

A magyar népzenekutatás nagy úttörőinek okuk volt rá, hogy tudományos érdeklődésükkel a meglehetősen vegyesnek látszó hangszeres zene helyett a vokális zene tisztább stílusai felé forduljanak. Azt azonban tudomásul vették, ha folkloristaként keveset nyilatkoztak is róla, hogy dalai mellett a falusi nép a hivatásos zenészek által művelt — sok tekintetben más elbírálás alá eső — hangszeres zenét is magáénak tekinti. Ebben a zenében a cigányzenészek több, mint kétszáz év óta fő szerepet játszanak. Zeneszerzőként ennek megfelelő arányban fogadta be BARTÓK is, KODÁLY is a cigányzenészek hatását.

A hangszeres zene „paraszti" (parasztok által művelt) rétegéből mindkettőjük kompozícióiban leginkább a hajdani hivatásos zenélés emlékeit is őrző dudazene hagyott nyomot. „Dudanóták" és ugyancsak az alapvető dudarepertoárhoz tartozó „kanásznóták" vokális kompozícióikban is többnyire a hangszer melletti mulatás képét idézik. KODÁLY kórusművében, a *Mátrai képek*ben az *allegro molto* szakasz pl. nem egyéb, mint zajos, dudazenés lakodalmi jelenet művészi ábrázolása: duda- és kanásznótadallamok alatt a kísérőszólamok is a dudakíséretet utánozzák. A *Gergelyjárás* záró része fölött pedig egyenesen a „Dudaszó" feliratot találjuk: a második szoprán és az alt szólam „dudakísérete" fölött az ütempárokból mintegy improvizáltan szerkesztett dallam egyszerre juttatja eszünkbe a hasonló felépítésű gyermekdallamokat és a hajdani motívumismétlő zenének a dudások által megőrzött maradványát, az „apráját". KODÁLY műveiben (mint egyébként BARTÓKéban is) még a pásztorok szignáldallamainak is nyomára bukkanunk. A *Háry János* szvit *Bécsi harangjáték*ában pl. nem kell feltétlenül zenélő órák dallamát keresnünk. Alapmotívumára az 1912-ben, bukovinai székely pásztortól KODÁLY által fonográfra vett (természetes) trombita-dallamban is ráismerünk *(1. kotta)*.

Ne feledjük, hogy mindazt, ami a *Háry János*ban történik, magyar parasztember szájából halljuk. Hogyan születhetett pl. a *Napóleon csatája* című tételben a groteszk — nagyszeptimes bővített kvartos — harsona-motívum? Hiszen Háry képzeletében maga a császári udvar is alig különbözik egy jómódú falusi gazda portájától ... Aligha lehet kétséges, hogy a torz hangzás magyar

[6] KODÁLY Zoltán 1969. 81.

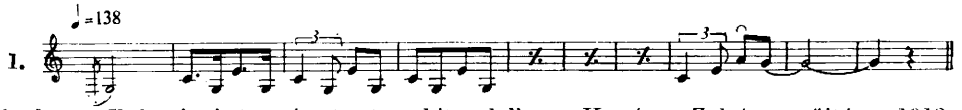

1. kotta. Bukovinai természetes-trombita dallam. KODÁLY Zoltán gyűjtése 1912.; SÁROSI Bálint 1967. 104.

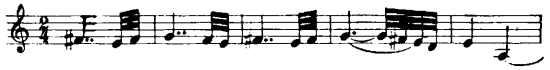

2. kotta. KODÁLY saját témája a *Galántai táncok*ban

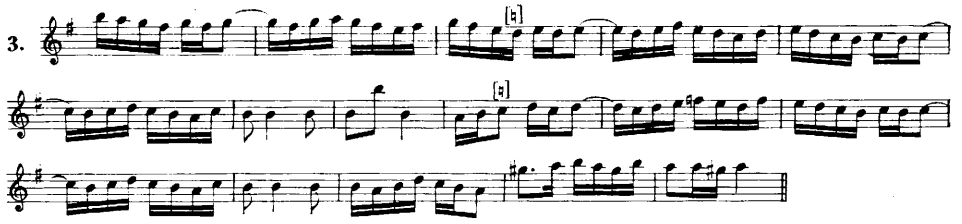

3. kotta. 25 Originelle ungarische Nationaltänze für das Clavier. Wien, é. n. 4. füzet 2. sz.

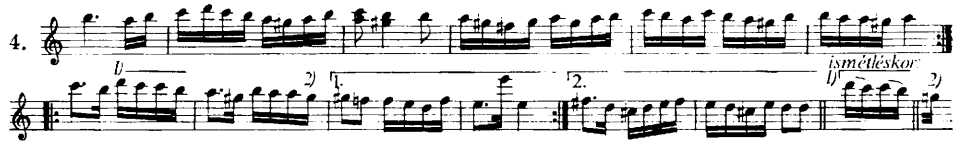

4. kotta. 22 Originelle ungarische Nationaltänze. Wien, é. n. 1. füzet 17. sz.

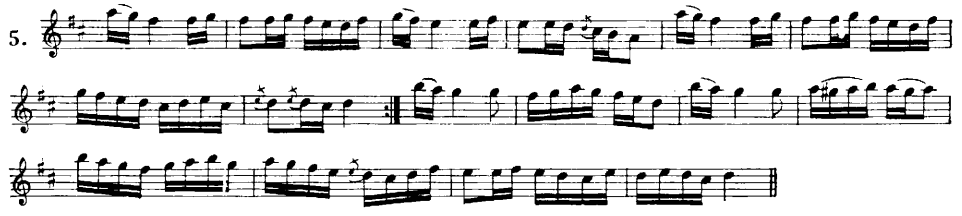

5. kotta. Ausgesuchte Ungarische Nationaltaenze im Clavierauszug von verschiedenen Zigeunern aus Galantha. Vienne, é. n. (legkésőbb 1803, vö. MAJOR Ervin 1967. 241. lap, 24. jegyzet), 1. füzet 12. sz.

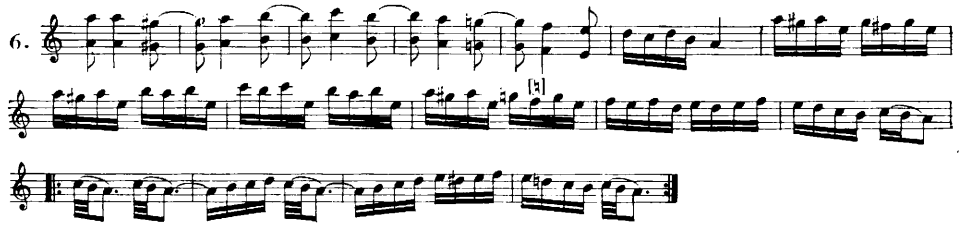

6. kotta. Az előbb idézett gyűjteményből 1. füzet 14. sz.

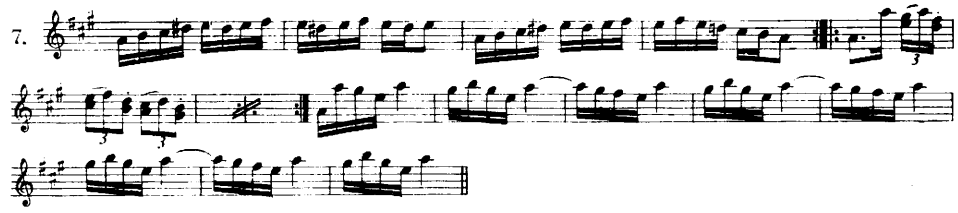

7. kotta. Az előbb idézett gyűjteményből 1. füzet 11. sz.

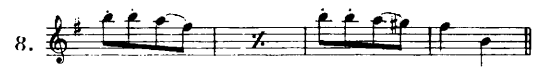

8. kotta. KODÁLY saját témája a *Galántai táncok*ban

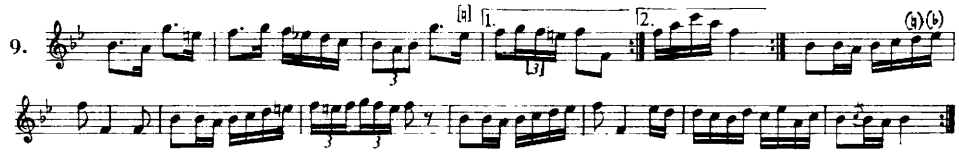

9. kotta. Ausgesuchte Ungarische Nationaltaenze im Clavierauszug von verschiedenen Zigeunern aus Galantha. Vienne, é. n. 2. füzet (XII Petits Divertissements...) 16. sz. (Ugyanezt a dallamot további két periódussal meghosszabbítva l. még: *22 Originelle ungarische Nationaltänze*... 1. füzet 13. sz.)

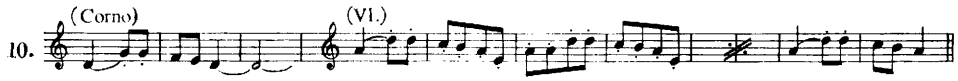

10. kotta. KODÁLY saját témája a *Galántai táncok*ban

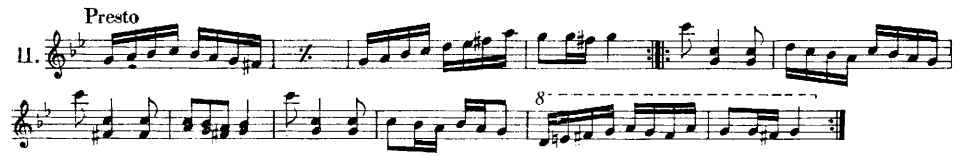

11. kotta. 22 Originelle ungarische Nationaltänze. Wien, é. n. 1. füzet 8. sz.

paraszti mintaképe a kanásztülök hangja volt; ezt fordította le KODÁLY a szimfonikus zenekar nyelvére.

A cigányzenészek által őrzött és érlelt – a „parasztinál" sokkal jelentősebb – hangszeres zenei hagyományról KODÁLY szavakban is kifejezi elismerését. *Magyarság a zenében* című cikkében (1939) a cigányhegedűsök előadásmódjáról így nyilatkozik: „Liszt és Joachim korszakalkotó jelentősége nem pusztán egyéni adottságukból nőtt. Stílusuk csíráját szülőhazájukból vitték magukkal. Előttük jóformán csak cigányhegedűsök előadásmódjában volt megfogható. Általuk és utánuk, számtalan tanítványuk révén önálló iskola lett. Jellemzi: a tónus tömörsége, sötét tüze, az énekszerű előadás drámai be-

szédessége. A ritmus ereje és plasztikája, a tempó módosításai, de nem önkényes ötletszerűséggel, hanem a kisebb-nagyobb szerkezeti egységek minél élesebb megvilágítása érdekében."[7] Hogy az évszázadokon át értékes hagyománnyá fejlesztett cigányhegedűs játékstílusnak nemcsak az előadók, hanem a zeneszerzők is hasznát vehették, azt egyebek közt éppen a *Galántai táncok* vonós hangzásai tanúsítják. Ennek elemzéséből az is kiderül, hogy nemcsak ritmus-, tempó- és tónusbeli sajátságokról, hanem ennél többről is szó van — különösen, ha a hegedűs játéka mellé az egész cigánybanda szerepét is tekintetbe vesszük.

A *Galántai táncok* nyersanyaga — XVIII. századi cigányzenészek által játszott magyar táncdallamok vázlatos kottája — 1800 táján készült zongorakiadványokban, sablonos harmonizálással maradt fenn *(3., 4., 5., 6., 7., 9., 11. kotta)*.[8] Ahhoz, hogy ezek a témák, a partitúra ajánlásában is kifejezett szándék szerint, mintegy az élő hagyomány folytatásává váljanak, az előadásukhoz (egyben lényegükhöz!) tartozó, az élő hagyományban fennmaradt stíluseszközökkel való újbóli egyesítésükre volt szükség. *(2—11. kotta)*
Nem kétséges, hogy e témák többségéhez a népzenegyűjteményből is előbbutóbb előkerülnek többé-kevésbé meggyőző párhuzamok. Kiválasztásuknál tudatosan vagy ösztönösen bizonyára a lehetséges élő párhuzamok is közrejátszottak.[9] Életre keltésük folyamatában már az is fontos, amit a zeneszerző téma mivoltukban hozzájuk adott. Ezek az apró hozzáadások legalább olyan mértékben tanúskodnak hagyomány*tiszteletről*, mint amennyi hagyomány*ismeretet* árulnak el. Azzal gyarapodtak, amivel talán eredetileg is rendelkeztek vagy rendelkezhettek volna, s azt vette el belőlük a zeneszerző, ami eredetileg sem tartozott szorosan hozzájuk.

A főtémadallam *(3. kotta)* nem éppen eseménydús dallammenetével és megismételt záróütemeivel, leginkább az erdélyi „jaj-nóták"-ra emlékeztet.[10] Kompozícióbeli változatát a pontozás tette karakteres főtémává és hozta egyben közelebb az élő népzenéhez, valamint elsősorban a kifejezni kívánt verbunkos stílushoz. Csekélynek látszó, de igen hatásos — régi népzenei és egyben magyar történelmi levegőt árasztó — változtatás az utolsó előtti 4. és 3. ütemben a bővített szekundos menetet és fríg zárlatot eredményező kitérés.

Az első epizódtéma dallama *(4. kotta)* minden táncossága mellett is — amit KODÁLY ritmusváltoztatásai a dallam első felében még jobban kihangsúlyoznak —, a históriás zenével (pl. az Árgirus nótával),[11] sőt a siratóval és a vele egy tőről fakadó régies magyar népi táncdallamoknak egy egész rétegével (pl. a *Cigánysirató* kórusdarabban vokális változatban feldolgozott dallam) mutat rokonságot. A mű bevezetésének lassú témája *(2. kotta)* sejthetőleg ennek a dallamnak kezdő ütemeiből alakult ki.

A főtéma *düvő* jellegű és az első epizód *esztam* kísérete (a cigánybanda hagyományos kísérőritmus formulái) után a második epizódtémához a duda-

[7] KODÁLY Zoltán 1964. II. 252.

[8] A dallamok kíséretét mellőztük, mivel azt a feldolgozásban KODÁLY sem vette figyelembe. A dallamok közlése, ha nem is teljességükben, egyszer már megtörtént, l. KOVÁCS János 1957.

[9] A finále egyik témájának *(11. kotta)* magyar népzenei párhuzamait l. OLSVAI Imre 1978.

[10] Vö. pl. KODÁLY—VARGYAS 1969. 304. és 305. sz. A 304. számú dalnál a rokonságra VARGYAS Lajos is figyelmeztet. A „jaj-nóta" elnevezés onnan származik, hogy e dalok szövegébe *jaj-jaj-jaj* vagy ehhez hasonló értelmetlen szavakat is beleszőnek.

[11] KODÁLY—VARGYAS 1969. 349. sz.

kíséret volt a zeneszerző mintája — kétségkívül nem csupán a változatosság kedvéért, hanem azért is, mert a dallam így kívánta *(5. kotta)*. A dallam karaktere nem idegen a leginkább dudán, esetleg tekerőn játszott ütemparós zenétől („aprájától"), de magyar népzenei rokonságáról ennél többet egyelőre nem tudunk mondani. A kompozícióban KODÁLY csupán annyit változtatott rajta, hogy első periódusának végét nyitva hagyta: alaphangon való zárás helyett az 5. fokra futtatta le.

A *Galántai táncok* 236. ütemével *(allegro)* kezdődik a mű igazi táncos szakasza. Ettől fogva — eltekintve a 366–378. ütemben a főtémát idéző kadenciától — a partitúrának egyetlen nyugalmasabb helye van: a 334. ütemmel induló *poco meno mosso* rész. Az itt szereplő téma *(9. kotta)*, jellemzően, változtatás nélkül szólal meg. A többi témával viszont a műnek ebben a szakaszában KODÁLY lényegében azt teszi, amit a tánchoz játszó, improvizáló cigányzenészek: a felhasznált dallamokat, dallamelemeket a szó szoros értelmében nyersanyagnak tekinti. A 6. sz. dallamot *(6. kotta)* először eredeti variációjával együtt (a kotta 7–12. üteme) használja fel, de elhagyja a motívumismétlő folytatást (a kotta 13–16. üteme). Később viszont, a mű 283. ütemétől ugyanezt a motívumismétlő anyagot, a célnak megfelelően variálva, áthidaló közjátéknak használja. Valamivel rangosabb közjáték szerep jut a *7. kotta* mozgékony, sokféleképp alakítható első négy ütemének. Túlságosan is jelentéktelen ütemparós folytatására (5–16. ütem) viszont a zeneszerző már nem tartott igényt. A 303–311. ütemben levő népdalsorszerű töredékről *(8. kotta)* feltételezhető, hogy a 11. dallam második felének sűrített kivonata. Ugyanígy jöhetett létre a 10. számú, önálló témaként is szereplő, ugyancsak magyar népdalsorra emlékeztető töredék – a *11. kotta* első feléből. Ezt a dallamot, a 11.-et, KODÁLY eleve kettéosztotta, s a két részt egymástól mintegy függetlenül használta fel, a második részt tekintve igazi témának.[12]

A *Galántai táncok* finálója aránytalanul hosszúnak látszik: 607 ütemből 372. Olyan fajta szertelenség ez, amit a tánchagyomány ősidők óta szentesített. Megfelelő hangulatban a zenészek a paraszti táncciklus utolsó táncát hosszan kijátsszák, abban különböző dallamokat szeszélyesen és virtuózan egymáshoz fűznek, variálnak, váltogatnak. Periódusnyi vagy kisebb terjedelmű dallamokat, dallamtöredékeket úgy kapcsolnak egymáshoz, hogy ennek az improvizáló zenei eljárásnak az eredményeként a szvit és a rondó formának mintegy hibridje jön létre. Háttérben a zeneszerző szigorú rendtartó fegyelmével, valami ilyenféle improvizáló frisseséget áraszt a *Galántai táncok* második fele. Így válhattak élővé a késői zeneműben a vázlatossá egyszerűsített, másfél százada kottába merevített régi magyar táncok.

A *Marosszéki táncok* partitúrájának rövid előszavát KODÁLY így fejezi be: „A Brahmstól világgá vitt 'magyar táncok' az 1860 körüli városi Magyarország hangja: jobbára akkor élt szerzők művei. A Marosszéki táncok messzibb múltban gyökereznek, az egykori Tündérország képét idézik fel." A mű főtémájának messzibb múltban való gyökerezettségét *A magyar népzene* című tanulmányában ő maga a zenetörténeti és élő népzenei változatok sorával igazolja.[13] A zenetörténeti változatok közül a legkorábbit az 1680 táján keletkezett kéziratos gyűjtemény, a *Vietorisz-kódex* őrizte meg. Ez ugyanúgy vokális dallam, mint a XVIII. és a XIX. században megörökített változatok

[12] Erről l. még OLSVAI 1978.
[13] KODÁLY—VARGYAS 1969. 143—146. jegyzet.

(köztük egy 1739-ben keltezett német egyházi ének). Az általa 1910-ben gyűjtött Csík megyei hangszeres dallamhoz a *Zenei lexikon*ban KODÁLY a magyar nyelvterület egy távol eső sarkából, Nyitracsehiből idéz népdalváltozatot.[14] *A magyar népzené*ben a főtéma-dallam mellett a Vietorisz-kódex dallama és egy csíki népdal áll párhuzamként.[15] A „marosszéki" — teljes nevén „marosszéki forgatós" — a hajdani Maros-Torda (jelenleg Mureş) megye környékén elterjedt páros tánc. Egyéb elnevezései: „korcsos", „forgatós", „vetélős", „vármegye". A táncban a férfi a nőt maga előtt forgatva egyik karjáról a másikra dobálja (innen a forgatós, ill. vetélős elnevezés).[16]

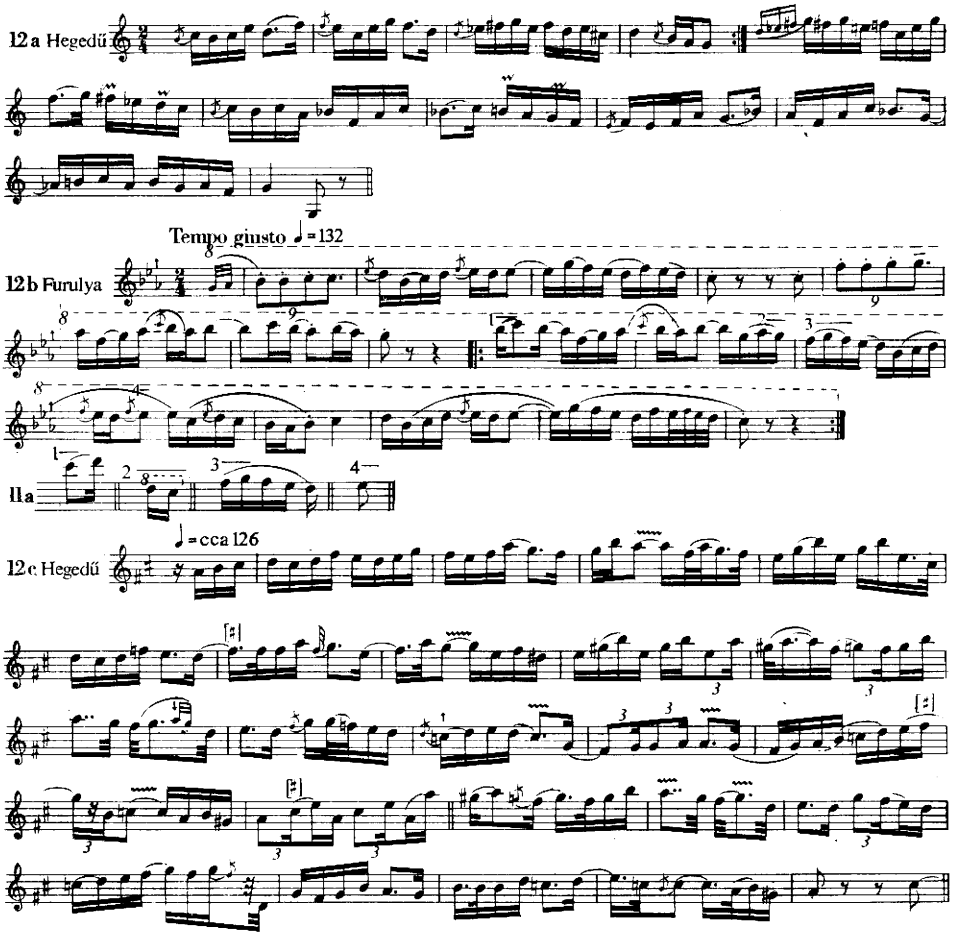

[14] Az idézett Zenei lexikon II. kötet 68. lapján a hangszeres dallam lelőhelyeként Gyergyóremete, a későbbi közlések mellett viszont Gyergyószentmiklós van feltüntetve. A dallam fonográffelvételéről nem tudunk.

[15] KODÁLY Zoltán: Folk Music of Hungary 1971-ben készült, VARGYAS Lajos által átnézett és kibővített kiadásban további változatként egy KODÁLY által 1910-ben ugyancsak a Székelyföldön gyűjtött dal („Egy nagyóru bóha . . . ") — a „marosszéki"-dallam önállósult második fele — is szerepel; 138. lap.

[16] A tánc ról l. MARTIN György 1980.

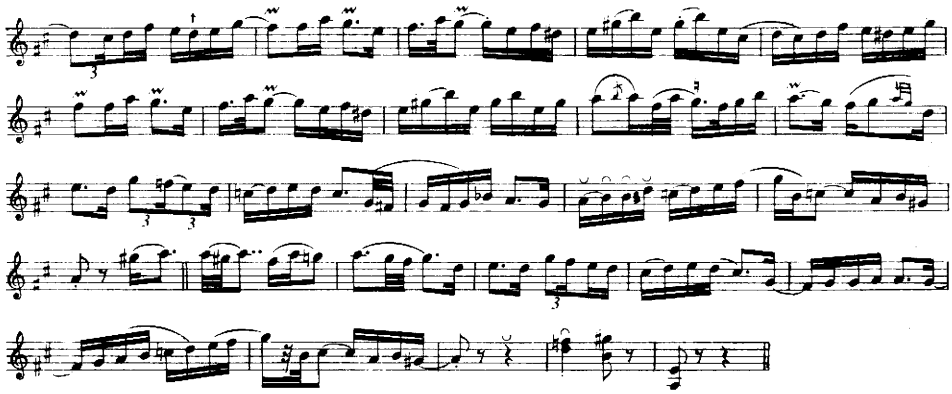

12. kotta. a) „Marosszéki". Gyűjtötte KODÁLY 1910-ben gyergyóremetei vagy gyergyószentmiklósi cigányzenésztől. *Zenei Lexikon* II. kötet 68. lap; továbbá: KODÁLY Zoltán (1969) 89. lap. A dallamhoz KODÁLY fonográfjelzetet nem közöl; valószínűleg csak helyszíni lejegyzés készült róla *b)* „Forgatós". Furulyán játszotta Tóth György 37 éves, Nyárádremetén (Maros-Torda megye). Gyűjtötte BARTÓK Béla 1914-ben. Hanglemezen: *Hungarian Folk Music Collected by Béla Bartók.* Phonograph Cylinders. Hungaroton (1981) LPX 18069, Side I. 7e. *c)* „Vármegye". Hegedűn játszotta Lunka József 55 éves cigányzenész Péterlakán (Petrilaca, Jud. Mureş, Románia). Gyűjtötte SÁROSI Bálint 1973-ban

A KODÁLY által idézett dallampárhuzamok helyett ezúttal két további népi hangszeres változatot állítunk az eredeti főtéma-dallam mellé: a 12b. BARTÓK által 1914-ben, Maros-Torda megyében gyűjtött, furulyán játszott „forgatós"; a 12c. ugyanazon a vidéken 1973-ban, cigányzenész játéka nyomán készült hangfelvétel kottája *(12a., b., c. kotta).*

Az a. dallamhoz KODÁLY nem közöl tempójelzést. A másik két dallam tempója ♩ = 132, ill. ♩ = 126. E két hangfelvétel tánc nélkül készült. Ha a marosszéki forgatóst tánchoz játsszák, a tempó ennél valamivel lassúbb: 100—120 között van. De még így is sokkal gyorsabb annál, ahogy a partitúra előírja. A kompozíció céljára KODÁLY a tempót lelassította, kiszélesítette, a hajdani nemesi táncok méltóságát vitte bele.[17] A dallam vokális változataiban, valamint az itt közölt furulya-változatban nincs módosított hang. A közel-keleties kromatika nélküli változatok KODÁLYnak tehát rendelkezésére álltak. Mégis — bár BARTÓKkal egyetértve a bővített szekundot a cigányzenész modorosság eszközének tekintette és elítélte — ezúttal a bővített szekundos változat mellett döntött. BARTÓKkal együtt ugyanis azt is tudta — ha folkloristaként erről nem is nyilatkozott —, hogy a bővített szekundnak a magyar nóta dekadens korszakán (XIX—XX. századforduló tája) messze túlterjedő mély gyökerei vannak a magyar zenei hagyományban. Régi dallamainkban a bővített szekund a XVII. századot, benne Erdély aranykorát s a kuruc szabadságharcok idejét idézi.

[17] Apaffi Mihály erdélyi fejedelemnek, APOR Péter 1739-ben készült leírása szerint:
Magyar módon igen lassú volt az táncza
Csak alig láttatott, hogy mozog a lába
Méltósághoz méltó volt az fordulása. (l. APOR Péter 1903.)

A rondó formában komponált *Marosszéki táncok* első és második epizódjának valamint fináléjának eredeti dallamát VIKÁR Béla, KODÁLY és BARTÓK közvetlen magyarországi népzenegyűjtő elődje 1900 táján vette fonográfhengerre, a Maros-Tordával szomszédos Udvarhely megyében. Budapesten a Néprajzi Múzeum birtokában levő eredeti fonográffelvételek lejegyzését viszont KODÁLY készítette el. Az első epizódtéma eredeti dallamát „Gálfi Pista, cigányklarinétos" játszotta, a lejegyző megállapítása szerint „kissé magos D"-klarinéton. A második epizód és a finálétéma népzenei adatközlője Elekes Tamás, akinek ugyancsak klarinét a hangszere, „D vagy Es-ben". Az adat-

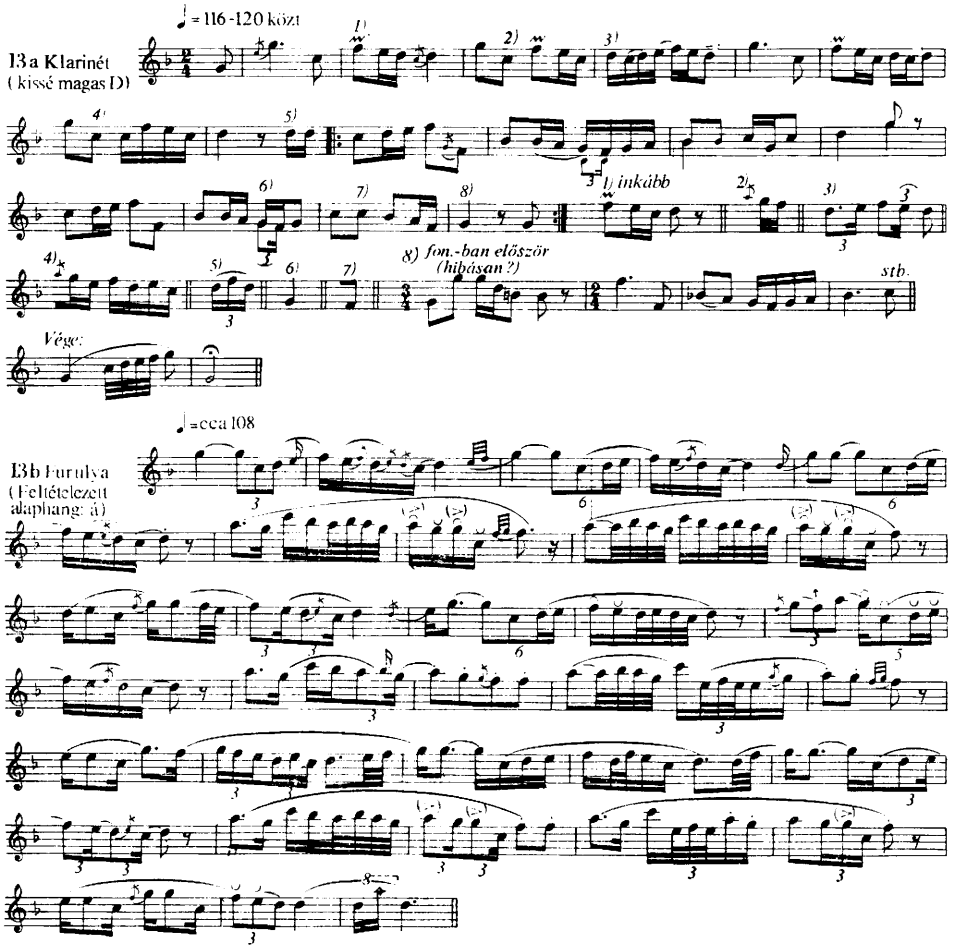

13. kotta. a) „Marosszéki". Játszotta Gálfi Pista cigányklarinétos Betfalván (Udvarhely megye). Gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte KODÁLY Zoltán. A fonográfhenger és a lejegyzés jelzete: M. f. 369a, ill. BR. 12856. (A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetében; ugyanígy a többi jelzetek is]. *b)* „Árgyelán". Furulyán játszotta Nyisztor Titusz 43 éves pásztor, Istensegíts nevű faluban (Bukovina). Gyűjtötte KODÁLY Zoltán 1914-ben, lejegyezte SÁROSI Bálint. A hangfelvétel és a lejegyzés jelzete: AP 6032h.

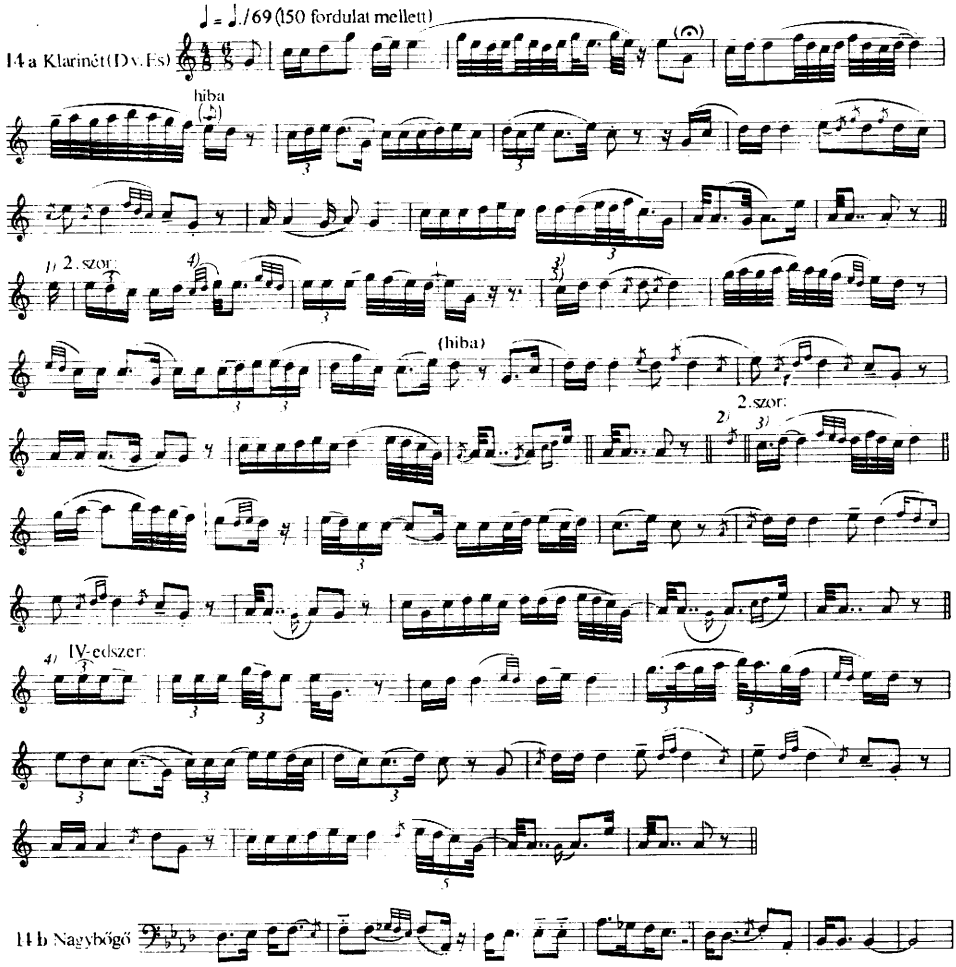

14. kotta. a) „Cigánynóta". Klarinéton játszotta Elekes Tamás Kápolnás-Oláhfaluban (Udvarhely megye). Gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte KODÁLY Zoltán. A hangfelvétel és a lejegyzés jelzete: M. f. 465a, ill. BR. 12857. *b)* A második epizódtéma kivonata. *Marosszéki táncok* 148—154. ütem.

közlők életkoráról és arról, hogy az utóbbi cigány volna, nincs adat. A második epizódtéma eredetijének jegyzőkönyvében mindenesetre a „Cigánynóta" felirat áll — ami leginkább azt jelenti, hogy hivatásos zenészek — cigányzenészek — által játszott hangszeres dallamról van szó.

Az első epizód témája, a gyűjtési jegyzőkönyv tanúsága szerint (szerkezete és tempója szerint is) szintén „marosszéki" *(13a. kotta)*. A dallam egy kevésbé sikerült változatát 1914-ben, bukovinai székely furulyástól „árgyelán" (erdélyes tánc) címen Kodály is fonográfra vette *(13b. kotta)*.

Ennél a témánál is, de különösen a második epizód témájánál figyelhető meg, mennyire részletekbe menően ragaszkodik KODÁLY a partitúrában is az ere-

deti kottaképhez. Ezeket a témákat, ellentétben a *Galántai táncok* témáival, eredeti és többszöri elhangzásban ismerhette meg. A többszöri eljátszás folyamán észlelt eltéréseket lejegyzőként természetesen gondosan jelzi: a változtatott helyeket megszámozza, s a változatokat a számozás szerint kiírja. Zeneszerzőként pedig — az előkékig, pontozásokig, kötésekig el — takarékosan felhasználja az eredeti hangszeres előadás minden számba vehető részletét. Érdekes, hogy a második epizódtéma oboán, fuvolán, piccolón és hegedűn szólal meg, az eredeti hangfelvétel hangszerének, a klarinétnak viszont itt nem jut szólószerep (igaz, hogy a D- vagy Es-klarinét éles hangzása ebbe a környezetbe nem is igen illik). A mű korábbi elemzői ezt a tételt általában furulyaimprovizációnak tekintik. Ehhez néprajzi háttérként megemlíthetjük, hogy parasztklarinétosok többnyire furulyán kezdték a hangszertanulást, s ami a játéktechnikát, dallamdíszítést, frazeálást illeti, különösen a pásztorok (de nem a rezesbanda-klarinétosok!) játéka valóban hasonlít a furulyázáshoz. Így akár erre a témára is *(14a. kotta)* alkalmazhatjuk, amit KODÁLY *A magyar népzene* című könyvében a furulyáról mond: „Nem könnyű a furulya futamai közül kihámozni az egyszerűbb, énekelt dallamot."[18] A kihámozást a tétel végén ezúttal ő maga végzi el; az énekelt — pontosabban: énekelhető — dallamot a 148 - 154. ütemben szóló nagybőgőn mutatja be *(14b. kotta)*. Ezzel a néhány ütemes töredékkel is jelzi: a második epizódtéma sem eredetijében, sem a feldolgozásban nem valami kötetlen improvizáció, hanem szabályos lassú táncdallam, a „jaj-nóták" köréből; kísérete is *dűvő*-szerű táncos kíséret.

A harmadik epizódtéma KODÁLY gyűjtése: 1912-ben kászonjakabfalvi (Csík megye) furulyástól vette fonográfhengerre. A tánc neve: „sebes", a nép közt sokféle néven és változatban ismert csárdás egy fajtája. Ritmusképlete nem egyéb, mint a középkortól kezdve Európa-szerte kedvelt *vagáns* képlet — közhasználatú magyar nevén *kanásztánc*. A régebbi magyar táncok zömének — így a marosszéki forgatósnak is —, nyíltabban vagy rejtettebben, ez a ritmussémája. A szóban forgó dallam széles rokonságából elég, ha most csupán megemlítjük az 1634 és 1671 között keletkezett *Kájoni-kódex* egyik darabját,

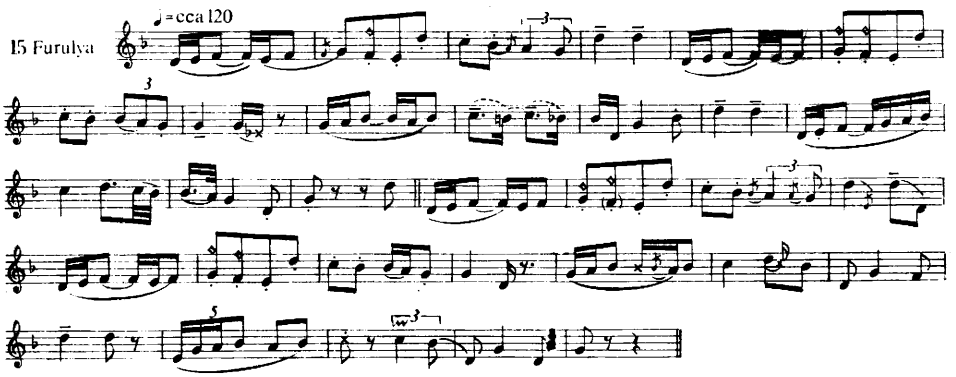

15. kotta. „Sebes". Furulyán játszotta Bernát Sándor kb. 50 éves, Kászonjakabfalván (Csík megye). Gyűjtötte KODÁLY Zoltán 1912-ben. Lejegyezte SÁROSI Bálint. A hangfelvétel és a lejegyzés jelzete: AP 6030g.

[18] KODÁLY—VARGYAS 1969. 88.

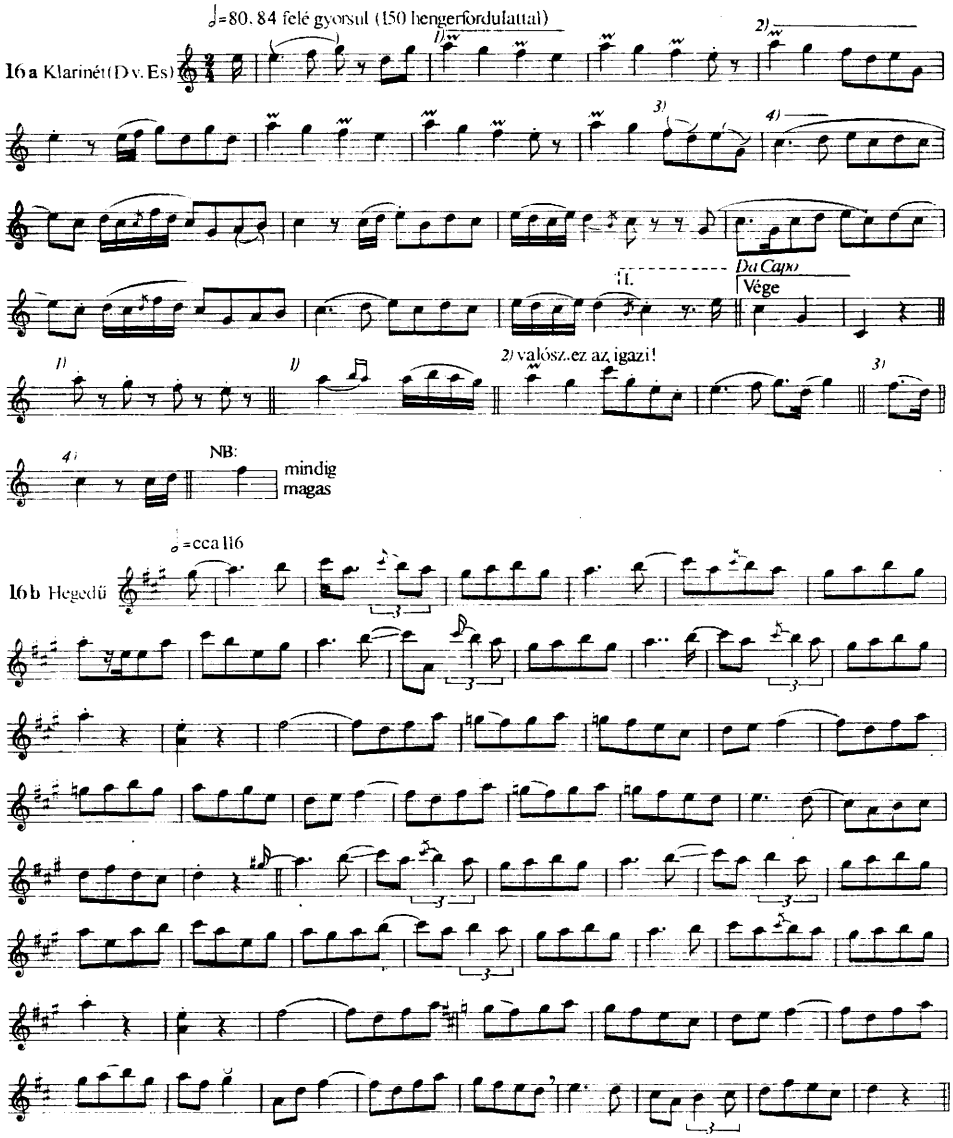

16. kotta. a) „Táncdallam". Klarinéton játszotta Elekes Tamás Kápolnás-Oláhfaluban (Udvarhely megye). Gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte KODÁLY Zoltán. A hangfelvétel és a lejegyzés jelzete: M. f. 465b, ill. BR. 12856. b) „Oláhos". Hegedűn játszotta Laji János cigányzenész Kászonújfaluban (Csík megye). Gyűjtötte KODÁLY Zoltán 1912-ben, lejegyezte SÁROSI Bálint. A hangfelvétel és a lejegyzés jelzete: AP 6031v,

A *12c., 13a., 13b., 14a., 15.* és *16b.* kották korábbi közlését l. SUPPAN Wolfgang. 1977. 43—49 lap.

„Apor Lázár táncá"-t s annak az erdélyi (magyar és román) hangszeres zenében máig fellelhető rengeteg változatát. A hangfelvételen a furulyás a dallam első két ütemét következetesen töri — oktávval mélyebben játssza —, amit a feldolgozásban KODÁLY természetesen kiigazított *(15. kotta)*.

A gyűjtési jegyzőkönyvbe „Táncdallam"-ként bejegyzett finálétéma tulajdonképpen motívumismétlő, a duda-„apráják" körébe sorolható dallam. Olyan zenei anyag, amit a népzenében is egy-egy hosszabb ciklus záró (és átvezető) szakaszában használnak fel. A kétféle — jellemzően negyed-, ill. jellemzően nyolcad-egységekből álló — motívum ugyanilyen sorrendben való alkalmazását és rögzítettségét nagyon sok magyar táncdallamban megfigyelhetjük (pl. a közismert „Erdő mellett nem jó lakni..."). A felvétel idején már ez a dallam is ismételhető, rögzített forma *(16a. kotta)*. Van olyan változata is, éppen KODÁLY székelyföldi gyűjtésében, melyben az itteni második motívum került a dallam elejére, folytatása pedig egyéb nyolcad-mozgású anyag *(16b. kotta)*. KODÁLY a rögzített formát tiszteletben tartotta, nem bontotta szét korábban valószínűleg önállóan is létező (egyéb improvizált összefüggésekben is alkalmazható) elemeire. Ahol motivikus fejlesztésre volt szüksége (pl. a darab végén, a 334. ütemtől), ott is inkább a hagyományos műzenei gyakorlat, mint a hangszeres népzenei minták szerint járt el. Ennyiben a *Marosszéki táncok* fináléja, az élő népzenéből vett témája ellenére, ha úgy tetszik, kevésbé népzenei, mint a *Galántai táncoké*.

A *Marosszéki* és a *Galántai táncok* előszavából kiderül, hogy e művekkel KODÁLY nemcsak egyszerűen gyarapítani kívánta az értékes magyar opuszok számát, hanem emellett, mint úgyszólván minden tudományos és művészi megnyilatkozásával, tanítani is akart. Ezúttal a hangszeres zenére koncentrálva, mintegy rekonstruálta bennük az írásos dokumentumokban szegény magyar zenetörténet egy-egy fejezetét. Zeneszerzőként megmutatta: mi mindent lehet és érdemes tudni a magyar népzenének arról a rétegéről — a hivatásos hangszeres rétegről —, amelyről folkloristaként alig nyilatkozott.

IRODALOM

APOR Péter, báró
1903 *Metamorphosis Transsylvaniae.* Báró APOR Péter verses művei és levelei I. Szerk. dr. SZÁDECZKY Lajos. Budapest

KODÁLY Zoltán
1937 *A magyar népzene.* Budapest
1964 *Visszatekintés. I—II.* Szerk. BÓNIS Ferenc. Budapest
1969 *A magyar népzene.* 4. kiadás. A példatárat szerkesztette VARGYAS Lajos. Budapest
1971 *Folk Music of Hungary.* Budapest
1972 *Utam a zenéhez.* Öt beszélgetés Lutz BESCH-sel. Budapest

KODÁLY—VARGYAS
1969 = KODÁLY Zoltán 1969

KOVÁCS János
1957 *Kodály Zoltán szimfónikus művei.* In: SZABOLCSI Bence és BARTHA Dénes (szerk.): Zenetudományi tanulmányok Kodály Zoltán 75. születésnapjára. 43—104. Budapest

MAJOR Ervin
1967 *Fejezetek a magyar zene történetéből.* Szerk. BÓNIS Ferenc. Budapest

MARTIN György
1980 *Marosszéki forgatós.* In: Magyar Néprajzi Lexikon 3. 523. Budapest

Olsvai Imre
1978 *On a Theme of Kodály's Dances of Galánta.* Bulletin of the International Kodály Society 1978/2. 34—46.
Sárosi, Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns.* Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente I/1. Hrg. Ernst Emsheimer und Erich Stockmann. Leipzig
Suppan, Wolfgang (hrg.)
1977 *Musikethnologische Sammelbände 1.* Vorträge Graz und Seggau 1973. Graz
Szabolcsi Bence és Tóth Aladár (szerk.)
1935 *Zenei lexikon. I—II.* Budapest

Bálint Sárosi

INSTRUMENTALE VOLKSMUSIK IN DEN WERKEN KODÁLYS: DIE GALÁNTAER UND DIE MAROSSZÉKER TÄNZE

(Auszug)

Als Folklorist hat sich Kodály — ebenso wie Bartók — nur wenig mit instrumentaler ungarischer Volksmusik beschäftigt. In dieser Musik suchte er kaum etwas anderes, als auf Musikinstrumenten gespielte vokale Melodien. Trotzdem schätzte er die Rolle der auf der Flöte, dem Dudelsack, der Drehleier und der Zither spielenden Amateur Bauernmusikanten ethnographisch höher ein, als die ebenfalls für Bauern spielenden Berufsmusiker — in der ersten Linie die Zigeunermusikanten.

Für die ethnographische Bewertung unterliegt es aber heute keinem Zweifel mehr, daß die Zigeunermusikanten in der ungarischen Volkstradition dieselbe Rolle wie die Berufsvolksmusiker in und außerhalb Europas in jedem beliebigen Volke spielen. Dem ungarischen Volk spielen die Zigeunermusikanten seit bereits mehr als zweihundert Jahren die vom Volk gewünschte Musik (eine andere kennen sie gar nicht). Die von ihnen bewahrte und entwickelte instrumentale Musik ist also ein organischer Teil der mündlich überlieferten musikalischen Tradition.

In einem der beiden obigen vom ethnomusikologischen Standpunkt analysierten symphonischen Werken, den *Tänzen von Galánta,* werden in Druck aufbewahrte Themen aus dem Tanzrepertoire der Zigeunermusikanten des 18. Jahrhunderts aufgearbeitet. Durch die Art der Aufarbeitung, besonders im zweiten Teile des Werkes, legt der Verfasser durch künstlerische Nachahmung des improvisierenden Stils der Zigeunermusikanten Zeugnis von unübertrefflicher Kenntnis der lebenden instrumentalen Tradition ab. In den *Marosszéker Tänzen* arbeitet er „lebende" instrumentale Musik, um die Jahrhundertwende gesammelte und auf Tonaufnahmen verewigte Volkstanzmelodien auf — Varianten, die ausgesprochen in der berufsmäßigen Ausübung der Musik zustande gekommen sind. In der Ausarbeitung aber gleicht er sich bis ins kleinste Detail den Stilkennzeichen der von ihm transkribierten Melodien an.

Paksa Katalin

Kis hangterjedelmű öt- és négyfokú dalaink keleti rokonsága

Minél fejlettebb a dallam: ambitusa, hangkészlete, dallamvonala, motivikája, szerkezete minél jellegzetesebb, annál meggyőzőbben lehet az összehasonlító vizsgálatok során rokonságot, egyezést kimutatni. A magyar népzene ősrétege oktávnál nagyobb hangterjedelmű, ereszkedő, pentaton dalainak rokon népi párhuzamai KODÁLY tanulmánya óta[1] a figyelem központjában vannak. Kevesebb szó esik azokról az összevetéseiről, amelyekben kisebb ambitusú, nem kvintváltó — vagyis kevésbé jellegzetesnek látszó — dallamok szerepelnek.[2] Bizonyára azért van így, mert ezek a dallamok jóval ritkábbak a magyar népzenében, mint a több ezer változattal rendelkező, nagy ambitusú, kvintváltó[3] vagy kvintváltás nélkül ereszkedő dalok. Ritkábbak ugyan, de nem kivételesek és az újabb gyűjtések a régi adatokat kiegészítve egyre jobban megerősítik, hogy nem esetleges, romlott, kopott változatok, hanem a dallamfejlődésnek korábbi, előző állomását képviselik, az ötfokú dallamosságnak azt a legegyszerűbb fokozatát, amelyből az oktáv-kettőzés hiányzik és az öt hangból álló hangkészlet ambitusa a legkisebb (szext: *szo,-la,-do-re-mi)*. Az ilyen alap-ötfokú dalok külön figyelmet érdemelnek, mivel mintegy összekötő kapocsként, közbeeső láncszemként értelmezhetők strofikus népzenénk legarchaikusabb tetraton (és triton) dalai és az oktávnál nagyobb (általában nóna, decima) terjedelmű pentaton ereszkedő dalok között. „Miután felszínre kerültek ... 3—4 fokú dallamok — írja VARGYAS Lajos[4] —, bizonyos régebben ismert darabok is új megvilágításba kerültek." Régiségük mellett szól az is, hogy szórványosan, a magyar nyelvterület leginkább hagyományőrző vidékein fordulnak elő: Dél-Dunántúlon, Zobor-vidéken, a Mezőségen, Székelyföldön és legnagyobb számban, összefüggő változatcsoportokban Gyimesben és Moldvában. Példaként egy somogyi[5] és egy udvarhelyi dallamot idézünk, amelyek egyazon típus változatai és a nagy földrajzi távolság ellenére dallamrajzban, ritmusban, a szöveg 3 + 3-as tagolódásában és az ezzel kapcsolatos díszítmény-elrendezésben[6] egyaránt hasonlóak. A főkadenciák különbsége dia-

[1] L. KODÁLY Zoltán 1934., 1969., valamint BARTÓK Béla 1924.
[2] KODÁLY Zoltán 1969. 28., 32., 34.
[3] L. például *A Magyar Népzene Tára VI—VII.* kötet dallamait.
[4] VARGYAS Lajos 1981. 278.
[5] Az 1/a dallam dunántúli variánsösszefüggéseiről l. OLSVAI Imre 1975. 429—430., 415.
[6] A magyar népdalokban általában a negyedik szótag törvényszerű díszítése jellemző, amely többnyire a dallamsor első legkisebb belső egységének a vége (vö. PAKSA Katalin 1980. 353—354.). A 3 + 3 tagolás jóval ritkább, de ahol megvan, ott az ornamensek elrendezését is befolyásolja, ott a harmadik szótag díszített (vö. PAKSA Katalin 1979. 161.).

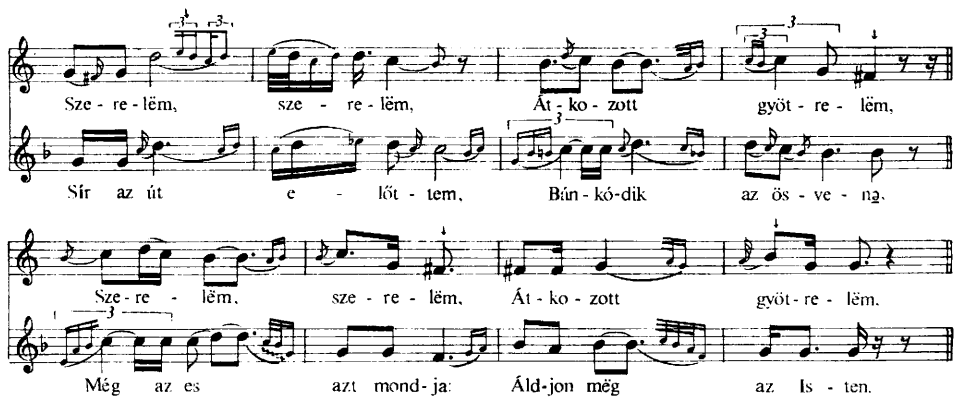

1. kotta. a) Berzence (Somogy m.) Káplár János 52 éves. 1935. Gyűjtötte SEEMAYER Vilmos, lejegyezte BARTÓK Béla. MF 3224a *b) Farkaslaka*-Lupeni (v. Udvarhely m.) Lőrincz Balázs 70 éves. 1903. Gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte BARTÓK Béla. MF 480a

lektus-jellegzetesség, mint ahogyan a „dunántúli terc" is az a berzencei dallamban.

Az alap-ötfokúság, illetőleg a tetraton (és triton) hangsor a *csuvas* népzenében általánosan elterjedt. VARGYAS Lajos LACH és MAKSZIMOV gyűjteményei alapján megállapította, hogy „ez az anyag meglepően archaikus, és teljesen eltér attól a képtől, amit a török—mongol ereszkedő-ötfokú stílusról eddig vallottunk. Itt még a cseremiszeknél is nagyobb arányban találunk szext-terjedelmű *szo-* és *do*-ötfokú dalokat, vagyis az alapskálát a legszűkebb sorrendben."[7] VIKÁR László csuvas népdalgyűjteményében[8] azután (másfajta, félhangos ötfokú dalok mellett) tömegével szerepelnek ilyen dallamok. Ez a hangnemi, sőt szorosabban vett hangkészletbeli egyezés hívta fel a figyelmet arra, hogy dallamvonal, motivika, szerkezet terén is hasonlóságot vagy éppen egyezéseket próbáljunk kimutatni a csuvas és a magyar anyagban.

Dallamrokonságot vagy tágabb értelemben vett stílusrokonságot csak ott feltételezhetünk, ahol több fontos zenei tulajdonság megegyezik. SZABOLCSI Bence leszögezi,[9] hogy általában pentaton stílusról nem beszélhetünk,[10] hanem pentaton *stílusokról*, amely alatt „valamely ötfokú hangrendszer és bizonyos dallamszerkezeti elv együttes, konkrét jelentkezését értjük". A csuvas népdalok egy nagyszámú, jelentős csoportjában — a félhangnélküli alap-ötfokúság és a *szo* végződés mellett — jellemző a háromsoros szerkezet. A strófa általában két zenei gondolatot tartalmaz, amelyből a második meg van ismételve (ABB forma). VIKÁR László megállapítja, hogy az ilyen felépítésű dalok többsége a déli és keleti csuvasoknál található és a legegyszerűbb háromsoros dallamokat a tatár területen élő csuvasok őrizték meg. Kisebb mennyiségben az északi csuvasoknál is előfordulnak.[11] Már a földrajzi elterjedés is mutatja,

[7] VARGYAS Lajos 1980. 5.
[8] VIKÁR László 1979.
[9] SZABOLCSI Bence 1957. 288.
[10] „Kifejlődhetett az ötfokú hangrendszer . . . oly népeknél, melyek egymással való érintkezését bajos elképzelni . . . " KODÁLY Zoltán 1969. 37.
[11] VIKÁR László 1979. 36.

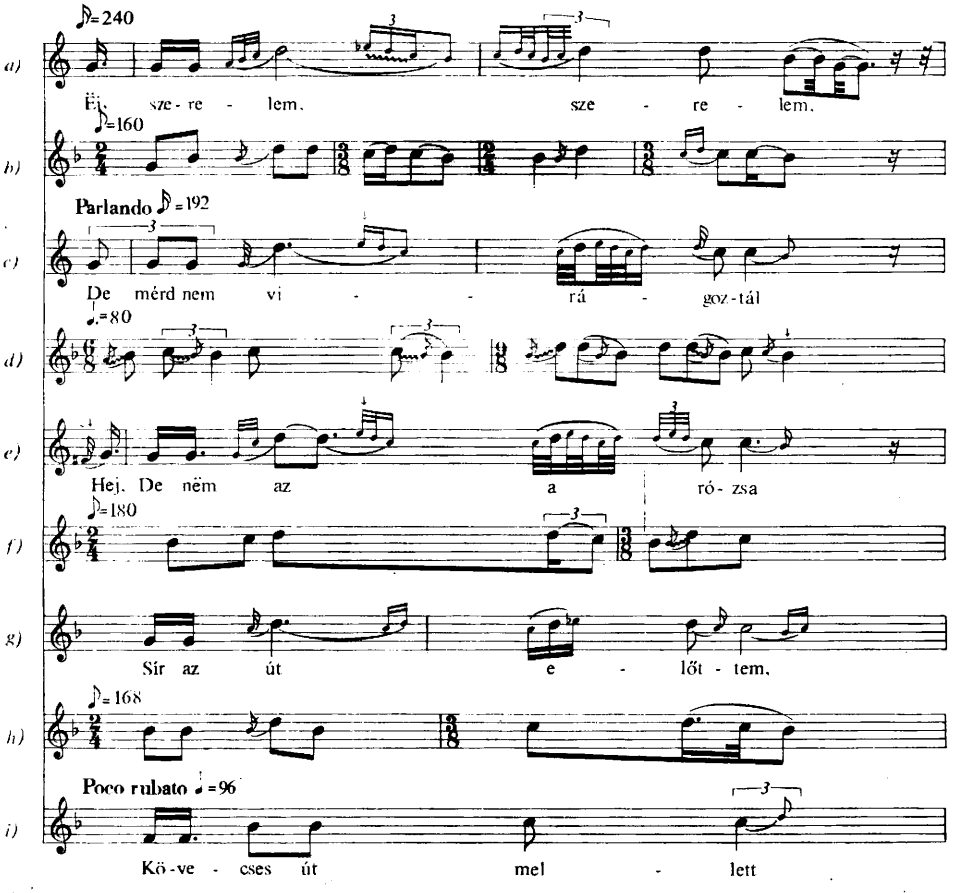

hogy a nagy ambitusú dalokhoz képest ezek a fejlődésnek egy korábbi állapotát képviselik, amely kisebbségi területen maradhatott fenn legtovább, de nyomai a fejlett északi vidéken is megmaradtak, bár ott a nagyívű dallamok erősen háttérbe szorították őket.

Hasonló hangkészletű dalok a magyar népzene ősrétegében is előfordulnak, de az ABB szerkezet ismeretlen. (Háromsoros dalaink többnyire nyugati eredetűek.) Számolnunk kell azonban azzal is, hogy „a pentatonia határozott dallamformákban jelentkezik ugyan, de ezek a formák fejlődnek, alakulnak".[12] A fenti kotta[13] magyar dallamai mind négysorosak, de feltételezhető, hogy e szerkezet mögött egy továbbfejlesztett háromsorosság áll, mivel a második és harmadik dallamsor anyaga azonos vagy hasonló, a negyedik sor pe-

[12] Szabolcsi Bence 1957. 288.

[13] A magyar dalok egy része publikálatlan, ezért ezeket egységesen mind szöveggel közöljük, a nyomtatásban megjelent csuvas daloknál azonban a szöveg közlésétől eltekintettünk.

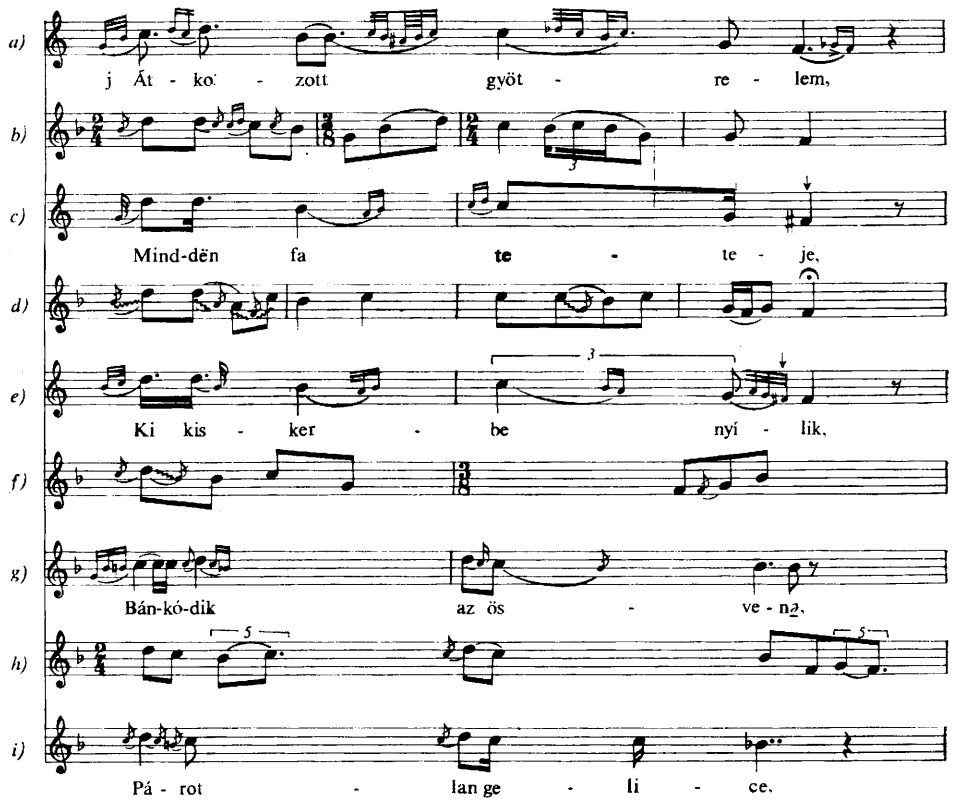

dig már csak a záróhang körül topog vagy közhelyszerű lezárás, mely alkalmas a népzenénkben általánosan jellemző *la* vég elérésére. Összehasonlító vizsgálatokban közös alapra utalhatnak a törvényszerű eltérések is, így az, hogy a csuvas ABB szerkezet a magyarban ABBC szerkezetnek felel meg. Nem valószínű, hogy mind a csuvas háromsoros, mind a magyar négysoros strófa egy eredetileg közös kétsoros (AB) formából egymástól függetlenül fejlődött volna ki. Bár, mint KODÁLY írja, „a csuvas zene sem maradhatott minden változás nélkül, szinte másfélezer év óta; de közelebb maradt az őshöz".[14] És valóban, a zenei elemzések is azt mutatják, hogy ebben az esetben az ABB formát kell közös alapnak tartanunk (mint ami „közelebb maradt az őshöz"), hiszen a dallambeli egyezésen túl a szerkezet is hasonló, a sorismétlés a strófában ugyanazon a helyeken (a B sorokban) van.

Előfordul az is, hogy a magyar dallam a csuvashoz hasonlóan szintén csak két zenei gondolatot használ, két sor után már nem hoz újat, csupán a másodikat ismételgeti: formája $ABBB_k$ vagy ABB_vB_v (3/b, d kotta). Ez nyilvánvalóan az ABB forma legegyszerűbb továbbfejlesztése. Az egyik magyar dal (d) *szo* végződésében is megegyezik a csuvasokkal.

[14] KODÁLY Zoltán 1947.
[15] További változatai: VIKÁR László 1979. 80., 81. sz.

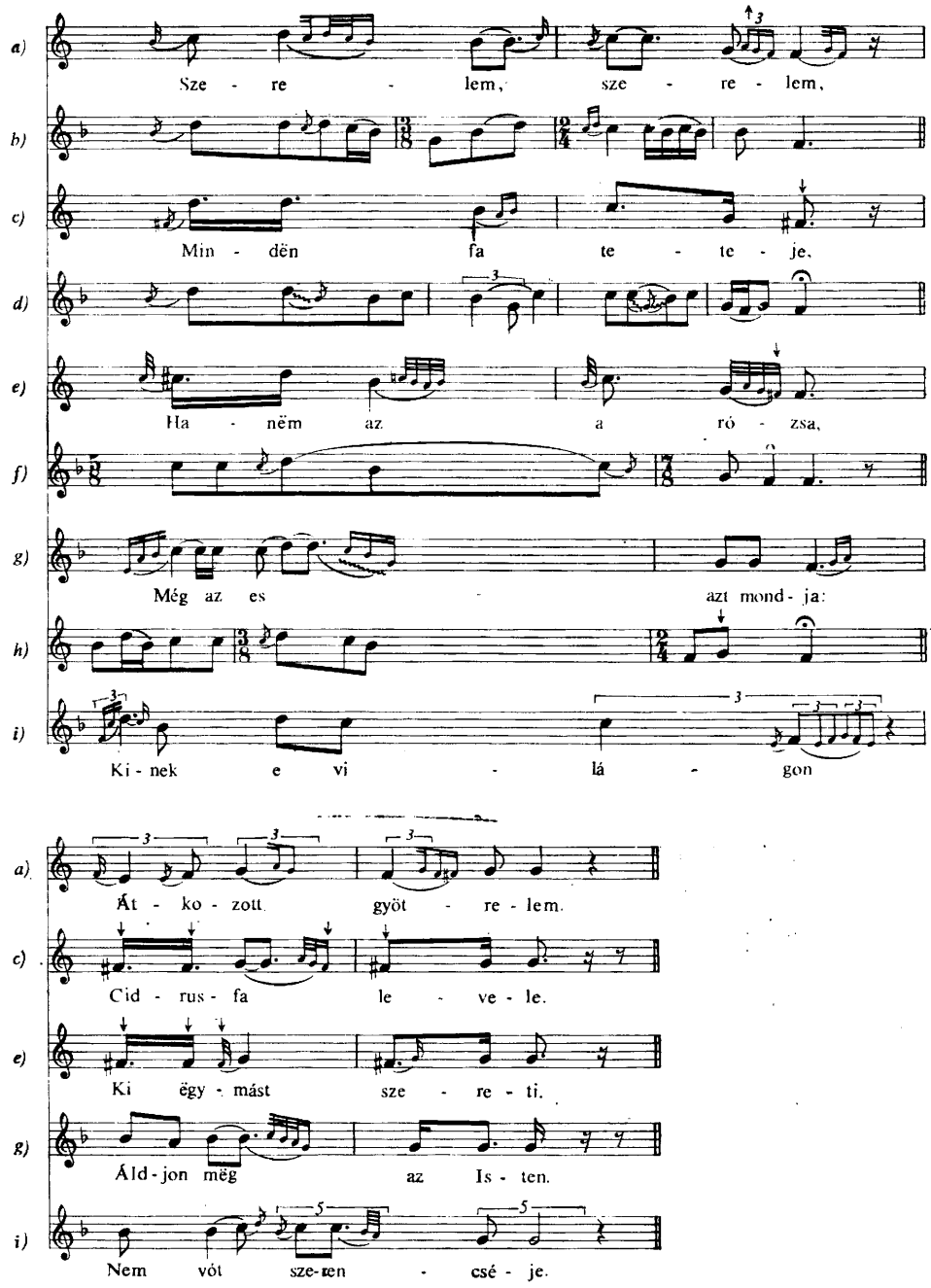

2. kotta. a) Berzence (Somogy m.) Káplár János 53 éves. 1936. Gyűjtötte SEEMAYER **Vilmos**, lejegyezte BARTÓK Béla. 1. versszak. Gr 59/Aa MNGF 7. sz. *b)* VIKÁR László 1979. 82. sz.[15] *c) Berzence* Káplár János 52 éves. 1935. Gyűjtötte SEEMAYER Vilmos, lejegyezte BARTÓK Béla. 2. versszak. MF 3224a *d)* VIKÁR László 1979. 85. sz. *e)* MF 3224a 3. versszak *f)* VIKÁR László 1979. 145. sz. *g) Farkaslaka*-Lupeni (v. Udvarhely m.) Lőrincz Balázs 70 éves. 1903. Gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte BARTÓK Béla. MF 480a *h)* VIKÁR László 1979. 13. sz. *i) Szépkenyerűszentmárton*-Sînmartin (v. Szolnok-Doboka m.) Lapohos Mártonné Szilágyi Etelka 1941. Gyűjtötte LAJTHA László. (LAJTHA László 1954. 9. sz.) MF 3983b

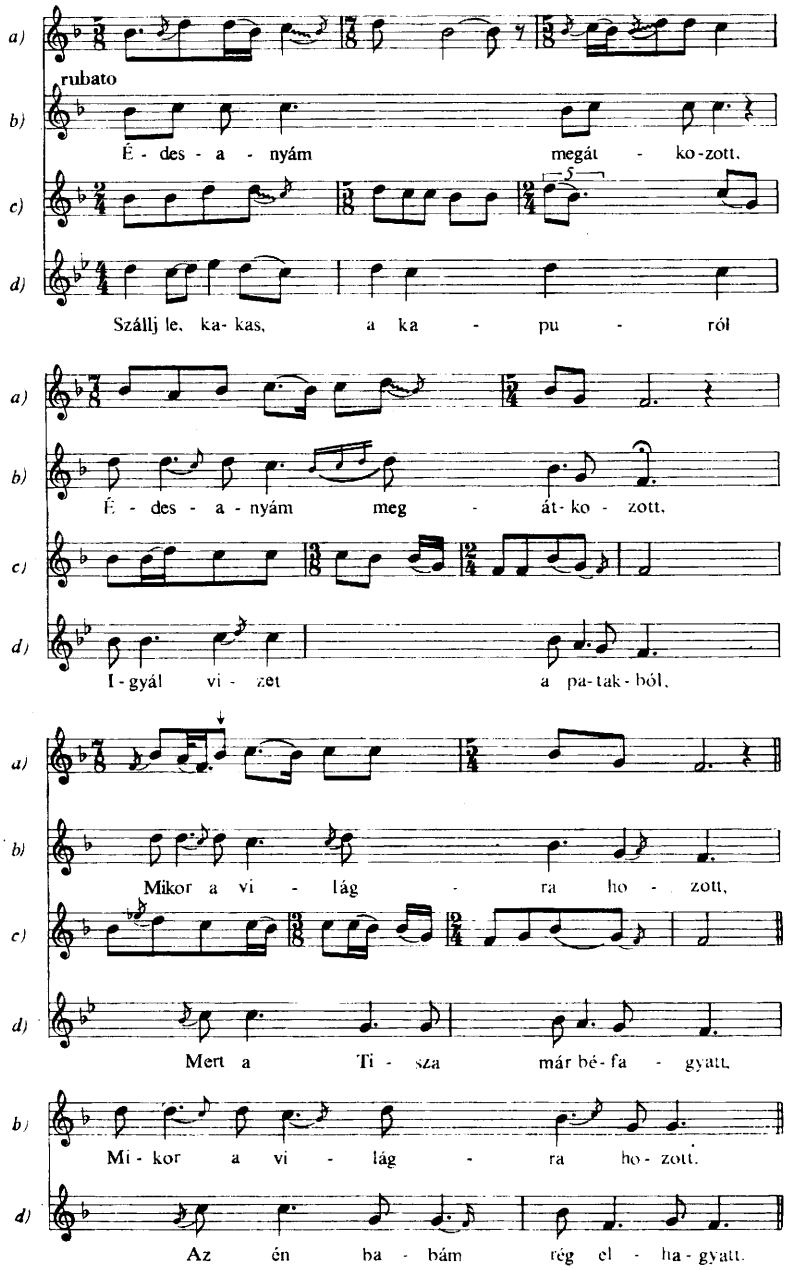

3. kotta. a) VIKÁR László 1979. 123. sz. *b) Magyarvista*-Vişţea (v. Kolozs m.) Török János 38 éves. 1955 körül. Gyűjtötte SÁROSI Bálint KR 1022 *c)* VIKÁR László 1979. 54. sz.[16] *d) Visa*-Vişea (v. Kolozs m.) Kelemen Sándorné Lakatos Mari 54 éves. 1951. Gyűjtötte BIRTALAN Józsefné FOGARASSY Judit. (JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 7. sz.)

[16] További változatai: VIKÁR László 1979. 55., 90. sz.

Az előző dallamösszevetésnek szinte kiegészítője a következő, hasonló motivikájú és szerkezetű két dallam (4/a, b), bár a magyar főkadenciában eltér. A harmadik sor kezdőhangjának elölről való „ütemelőszerű" megtámasztása azonban éppen a csuvas dal főkadencia-hangjával egyezik. Ez lehet esetleg az elmaradt *szo* záróhang maradványa. A megtámasztással való sorkezdés ugyan fiziológiai szükség,[17] de már a hang magasságának megválasztása nem biztos, hogy véletlen. Ugyanez figyelhető meg a 6/b, d és 14/b dallam főkadenciája után is.

Az 5. összevetés hasonló felépítésű dallamai a második és harmadik sor kadenciájában eltérnek egymástól. A magyar dal ABB_vB_k szerkezete úgy jön létre, hogy a csuvashoz képest a kadenciahang variálódik két soron keresztül, az utolsó sorban azonban megvalósul a *szo* végződés, amely a csuvas dalok B sorainak záróhangja.

Az eddig bemutatott csuvas dalok általában 10-szótagúak,[18] a magyarok 8- (esetleg 6-) szótagúak voltak. Az összehasonlítás során így a hosszabb sorok bizonyos hangjaitól el kellett tekintenünk, ezeket „bővülésnek, szaporításnak"

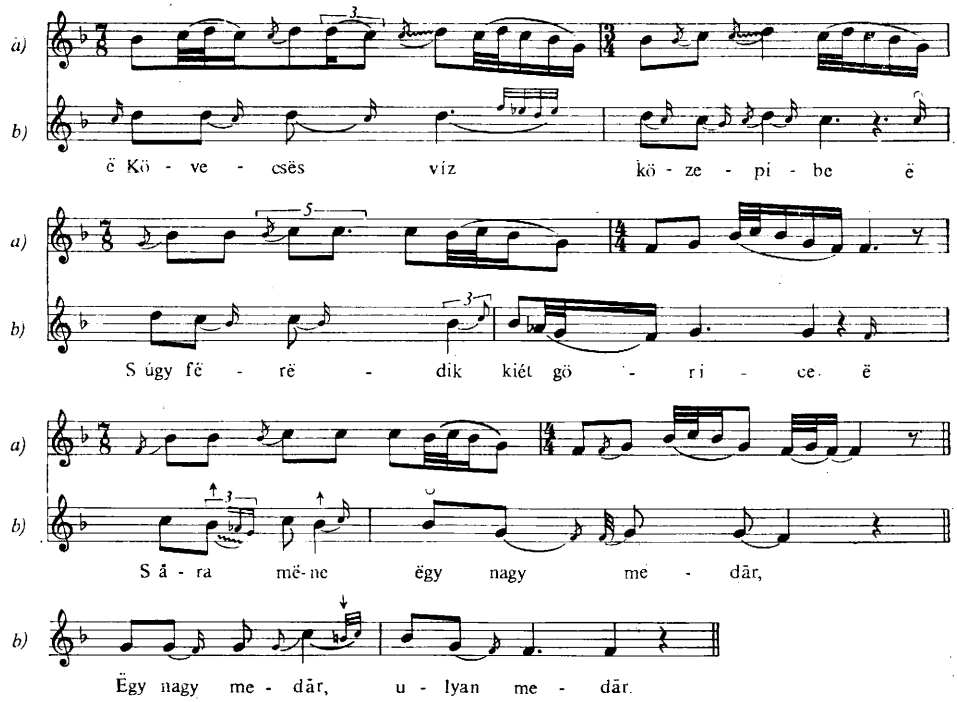

4. kotta. a) Vikár László 1979. 56. sz. *b) Somoska*-Somuşca (Moldva) Győr Benke 62 éves. 1953. Gyűjtötte Kallós Zoltán. (Jagamas János—Faragó József 1974. 37. sz. = Kallós Zoltán 1970. 70. sz.)

[17] Kodály Zoltán 1917. (in: *Visszatekintés II.* 71.).

[18] A háromsoros csuvas dalok tipikus szótagszáma 9—12-ig terjed. Vikár László 1979. 66.

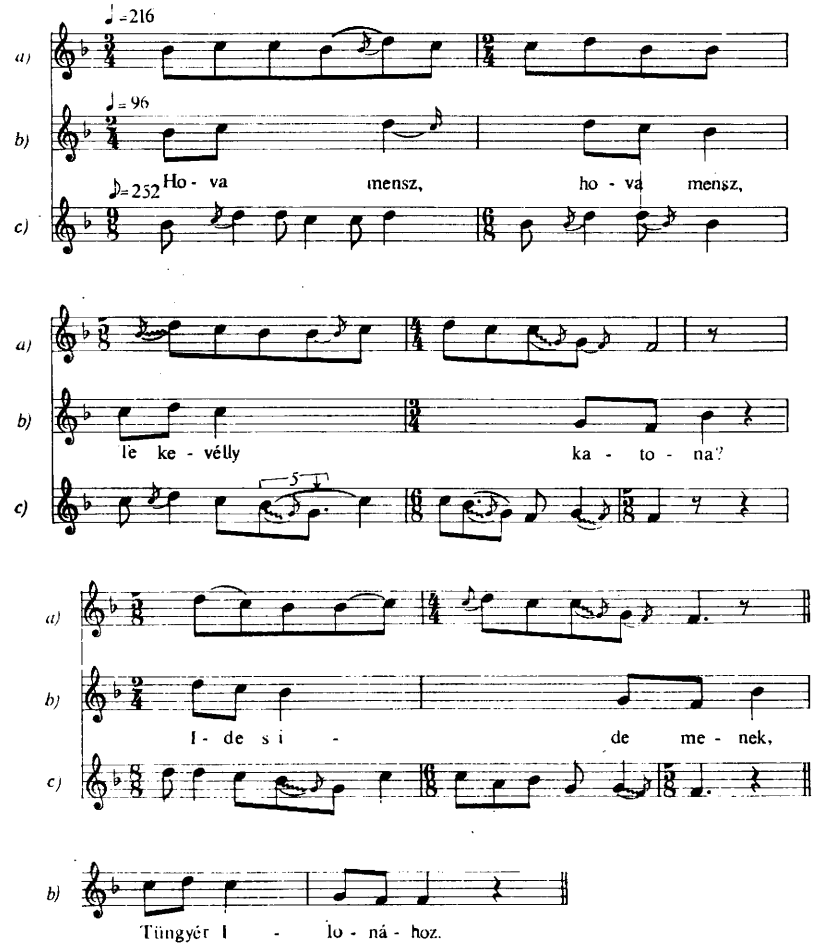

5. kotta. a) Vikár László 1979. 92. sz. 2. versszak *b) Klézse*-Cleja (Moldva) Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa. Gyűjtötte Kallós Zoltán. (Kallós Zoltán 1973. 10. sz.) *c)* Vikár László 1979. 91. sz.

fogtuk fel. Nem merészség ezt megtenni, mert számos népzenei példából tudjuk, hogy egyetlen dallamtípus vagy dallamfajta különböző szótagszámokban jelentkezhet.[19] A *6. kotta* két magyar dallama például egymás közeli változata, bár az egyik 8-, a másik 6-szótagos. Hasonlóságuk a szerkezetben is megvan: a b) dallam AA_kBB_k, a d) dallam AA_vBC, vagyis csupán két vagy három sornyi zenei anyagból állnak az előző példákhoz hasonlóan. Különbség viszont, hogy itt az első sor megismétlődik. A csuvas dalok szerkezete: a) AA_kB, c) ABB.

[19] Így az ún. „páva dallamcsalád" típusai 6—14 szótagosak lehetnek: vö. *A Magyar Népzene Tára VI—VII.* kötet dallamai.

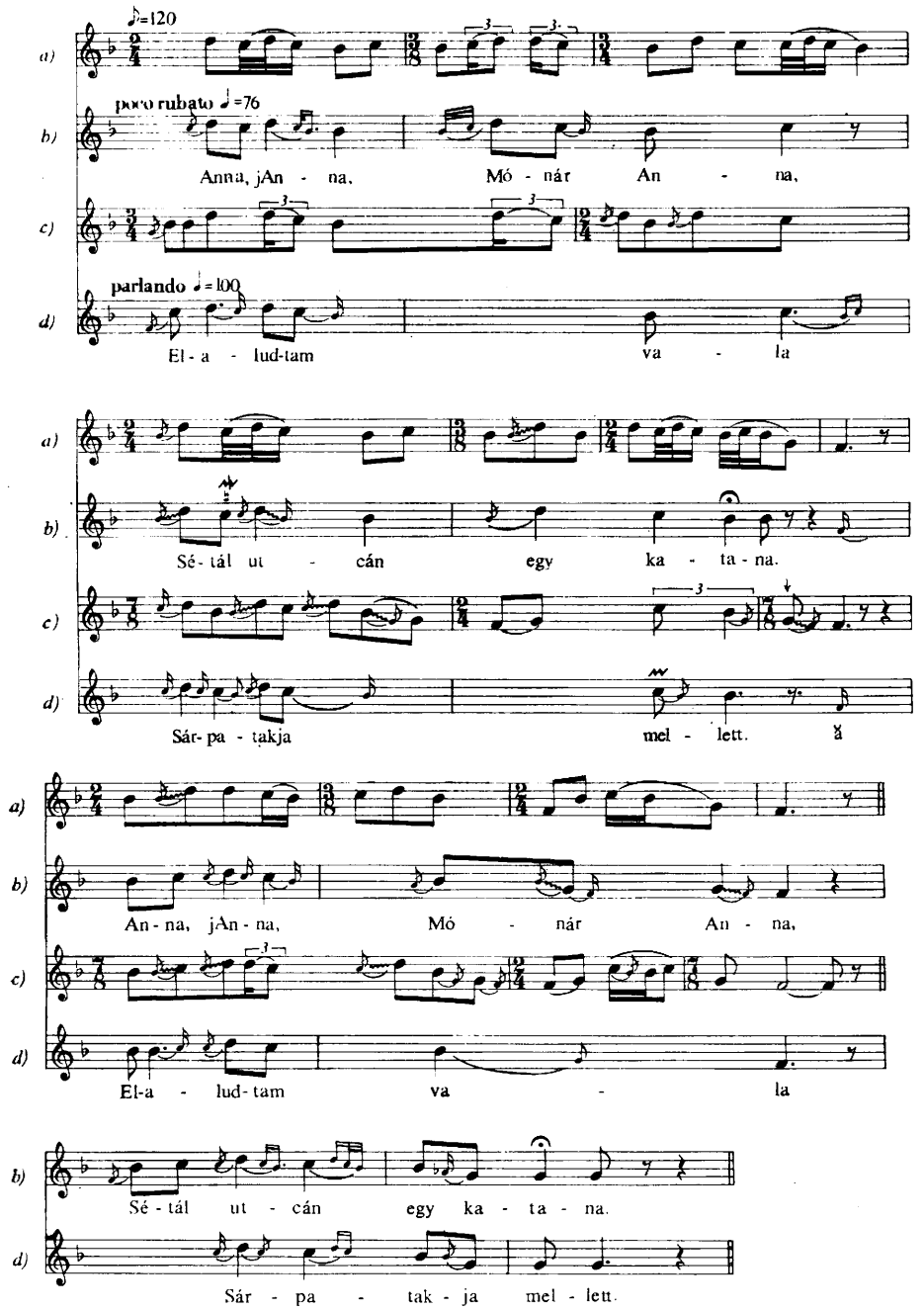

6. *kotta. a)* VIKÁR László 1979. 93. sz. *b) Lészped*-Lespezi (Moldva) Puskás Antalné Jánó Erzsi 33 éves. Gyűjtötte JAGAMAS János. (FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 3D sz.) *c)* VIKÁR László 1979. 121. sz. *d) Gajdár*-Gaidar (Moldva) Szászka Jánosné Butak Mari 47 éves. Gyűjtötte JAGAMAS János. (FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 6B sz.)

Az eddigi összevetések alapján megállapíthatjuk, hogy a háromsoros csuvas dalok (vö. *2—6. kotta)* szerkezete a rokon magyar dallamokban a következőképpen alakul:

ABB_v (9 db) ⟶ ABB_vB_v (3 db)
↘
ABC (1 db) ⟶ ABB_vC (4 db)
AA_kB (1 db) ⟶ AA_kBB_k (1 db)
AA_vBC (1 db)

Ez azt jelenti, hogy a csuvasokból tíz dallam csupán kétsornyi zenei anyagot használ, a magyarból ugyanez négyről mondható el. De a többi öt magyar között sincs olyan, amelynek mindegyik sora új gondolatot hozna. Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a jellegzetes csuvas ABB formának a magyar ABBB és az ABBC forma felel meg.[20]

A következő összevetésekben hasonló hangkészletű *négysoros* csuvas dallamok szerepelnek, de ezek a dalok is legfeljebb három sornyi zenei anyagot tartalmaznak. A *7. kotta* magyar dallama $ABCB_k$ felépítésű, a csuvas ABCB. A második sor mindkettőben lehajló vonalú, a lehajlás mértéke azonban a magyarban valamivel kisebb: csak *la*-ig terjed, míg a csuvasban *szo*-ig. A negyedik sor viszont mindkét dalban — a kadenciát illetően is — megegyezik.[21]

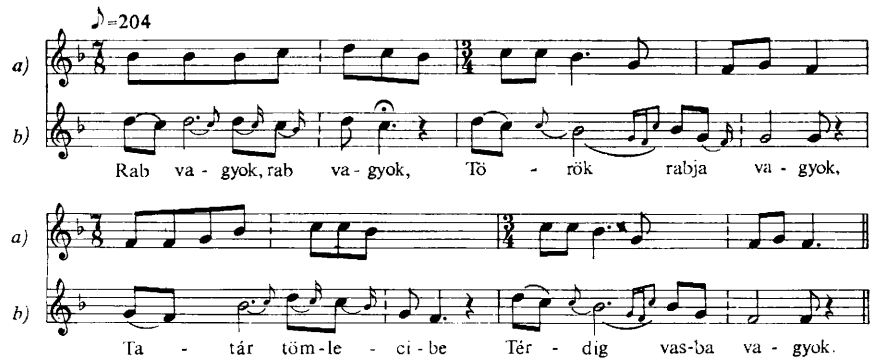

7. kotta. a) Vikár László 1979. 187. sz. *b) Klézse*-Cleja (Moldva) Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa. Gyűjtötte Kallós Zoltán. (Kallós 1970. 235. sz.)[22]

A 8/a dallam — tanulmányunkban az egyetlen *burját* — az eddig bemutatott csuvasokhoz és szorosabban véve a 8/b magyar dallamhoz egyaránt hasonló motivikája miatt került ide. A magyar dal egyezik vele a népzenénkben ritkábbnak számító *szo* végben is. A burját szerkezete $ABCB_v$, a magyaré ABB_vB_v.[23]

[20] Talán nem fölösleges megemlíteni, hogy Bartók Béla a (nagy ambitusú) régi stílusú dalokban jelentkező ABBC szerkezetet jellegzetesen régi alakulatnak tartotta, amely régi parlando-rubato nyolcszótagúakra jellemző, a „C-osztályból viszont szinte teljesen hiányzik." Bartók Béla 1924. XXI.

[21] Vö. még Iljuhin J. A. 1969. 43. sz.

[22] Ugyanettől az énekestől más szöveggel: Kallós Zoltán 1973. 3. sz.

[23] Vö. még Iljuhin, J. A. 1969. 29. sz.

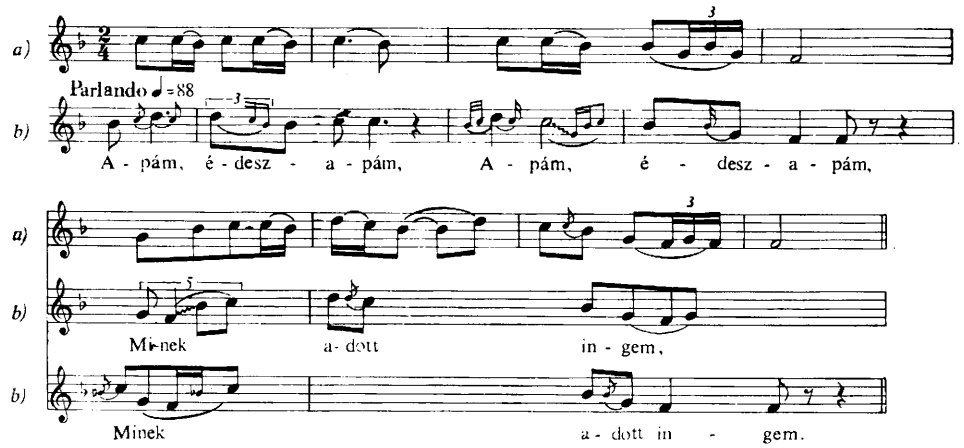

8. kotta. a) Dugarov, D. Sz. 1964. 222. sz. *b) Trunk*-Galbeni (Moldva) Benedek Péterné Magyari Ilona 35 éves, Bodó Péterné Csobotár Bori 29 éves, Szabó Istvánné Csobotár Mária 46 éves. Gyűjtötte Szenik Ilona. (Faragó József—Jagamas János 1954. 12C sz.)

A *7.* és *8. összeállítás* dalai rokonok, egy típushoz tartoznak. Érdemes külön is megvizsgálni a magyar dalok (7/b, 8/b) harmadik, melizmás sorát. Esetlegesnek látszik, hogy melyik szótagra hány hangot vonnak össze az énekesek, de szilárd az egymás után következő hangok sorrendje, vagyis a dallamvonal.

Tekintve, hogy a régi stílusú magyar dalok díszítményeiről bebizonyosodott, hogy nagy részük nem pusztán dekorációs képződmény, hanem a dallam elhagyhatatlan, lényegi tagja,[24] a csuvas—magyar összehasonlítás során

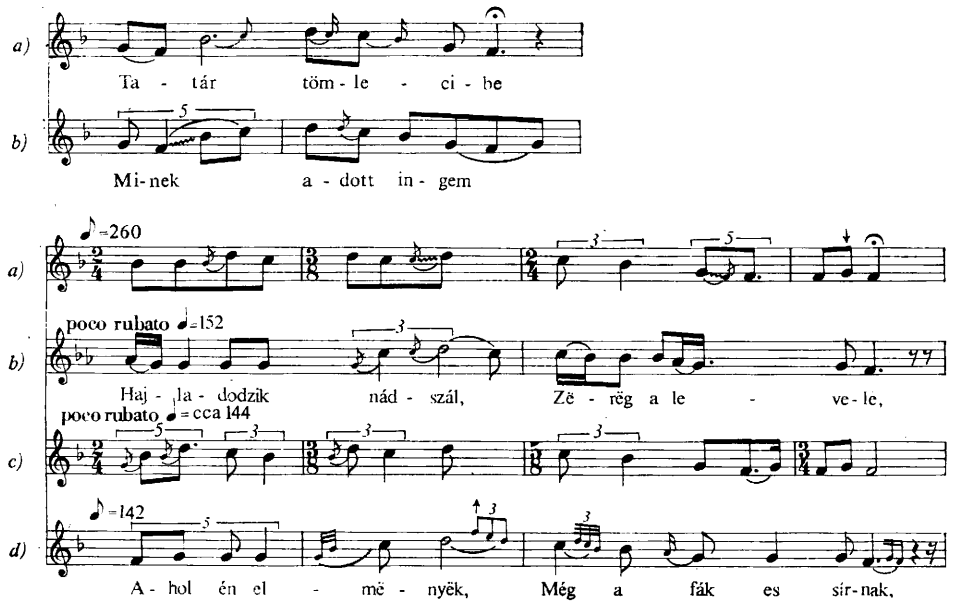

[24] Paksa Katalin 1980.

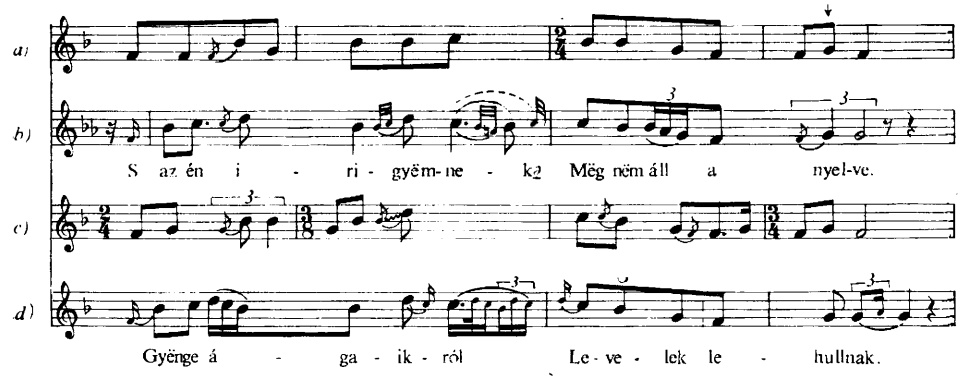

9. kotta. a) VIKÁR László 1979. 189. sz. *b) Lészped*-Lespezi (Moldva) Jakab Istvánné Fazekas Anna 44 éves. Gyűjtötte DOMOKOS Pál Péter, lejegyezte RAJECZKY Benjamin. (A felvétel Budapesten készült. Vö. DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 5/a sz.) Gr 141/Ac *c)* VIKÁR László 1979. 190. sz. *d) Lészped*—Lespezi (Moldva) Simon Ferenc Józsefné 1932. Gyűjtötte DOMOKOS Pál Péter, lejegyezte BARTÓK Béla. MF 2712

is a főhangok mellett az ornamenseket szintén figyelembe vettük. Ennek eredményeként — jellemző módon — a dallamok még közelebb kerültek egymáshoz.

A *9. kotta* a) és c) dallama — a *7.* és *8. összevetés*hez hasonlóan — ABC felépítésű, egymás közeli változatai. Ugyanígy a két magyar is (9/b, d), melyek $ABCB_v$ szerkezetükben szintén megegyeznek.[25] Az első és harmadik sor dallamvonala a magyar és csuvas dalban fel van cserélve.

A következő összevetés magyar dallamának (10/b) szerkezete ugyancsak ABCB.[26] A motivikában nagyon hasonló csuvas dal (10/a) azonban kissé eltérő felépítésű: három különböző tartalmú sorból áll (10. 9. 7 + 5. szótagszámú), a hosszabb harmadik sor szövege refrén (de felfogható 10. 9. 7. 5. szótagú négysorosnak is, $ABCC_v$ szerkezettel).

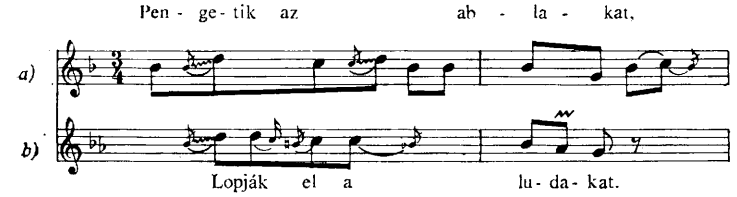

[25] További magyar változatok: KALLÓS Zoltán 1970. 103. sz. szintén $ABCB_v$ szerkezetű, valamint FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 49. sz., amelynek felépítése még egyszerűbb: $ABAB_v$.

[26] Vö. DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 29., 29a. sz.

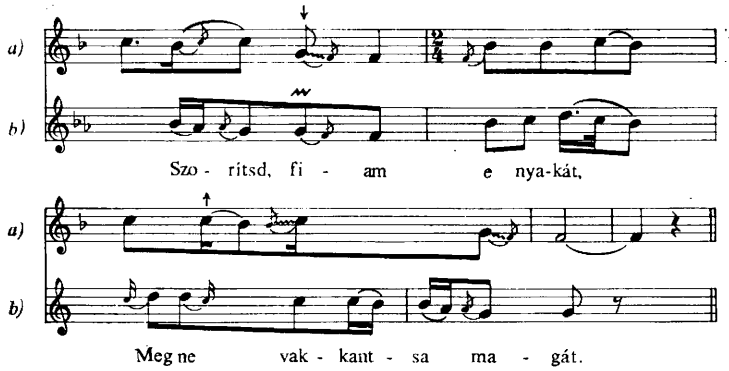

10. kotta. a) Vikár László 1979. 147. sz. *b) Klézse*-Cleja (Moldva) Csurál Józsefné Kánya Katalin 44 éves. Gyűjtötte Jagamas János. (Faragó József—Jagamas János 1954. 153. sz.)

Kétsornyi zenei anyagból is felépülhet négysoros dallam. A következő csuvas és magyar dal szerkezete $AABB_v$. A magyar dal sorai simább vonalúak, mint a csuvaséi, a típusazonosság mégis felismerhető.

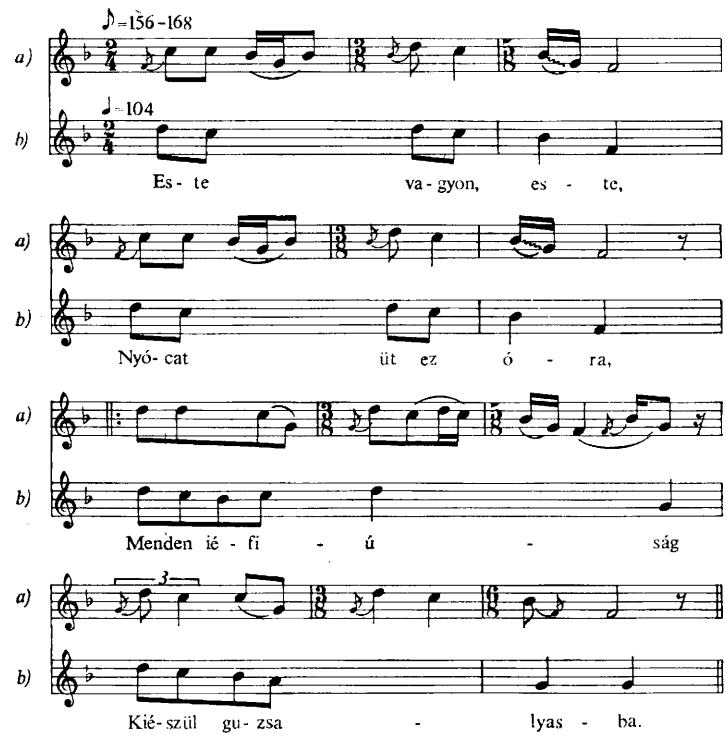

11. kotta. a) Vikár László 1979. 182. sz. *b) Klézse*-Cleja (Moldva) Miklós Gyurkáné Szályka Rózsa 76 éves. Gyűjtötte Kallós Zoltán. (Kallós Zoltán 1973. 13. sz.)

A 12/a csuvas dal szerkezete AA_vBB, a magyaré $A^5BA_vB_v$. Mindkettő nyolcszótagú. Ennek ellenére a dallamok szorosan vett egyezéséről nem beszélhetünk, inkább csak nagyjából hasonló ambitusú és dallamrajzú sorokról. Ugyanakkor a csuvas dallam mintha *do-re-mi* kezdetű dalainkat is idézné. A „Szivárvány havasán" kezdetű dallammal a kadenciákon túl motivikusan is egyezik, távolabbról pedig a „Ha kiindulsz Erdély felől" kezdetűvel.[27]

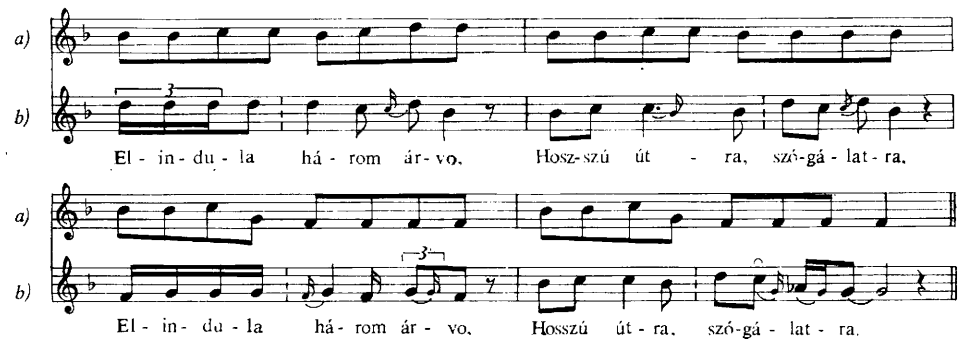

12. kotta. a) Lach R. 1940. VIII/17. sz. *b) Tordaszentlászló*-Săvădisla (v. Torda-Aranyos m.) Csányi László 42 éves. 1950. Gyűjtötte Jagamas János. (Jagamas János—Faragó József 1974. 77. sz.)

Az előző csuvas dallamtól (12/a) a következő (13/a) csak harmadik sorában különbözik. Szerkezete AA_kA_vB. A magyarnak viszont — bár dallamvonalban erős a hasonlóság — a szerkezete más (ABB_vC).[28] Szótagszámban — 7. 7. 8. 8. — azonosak.[29]

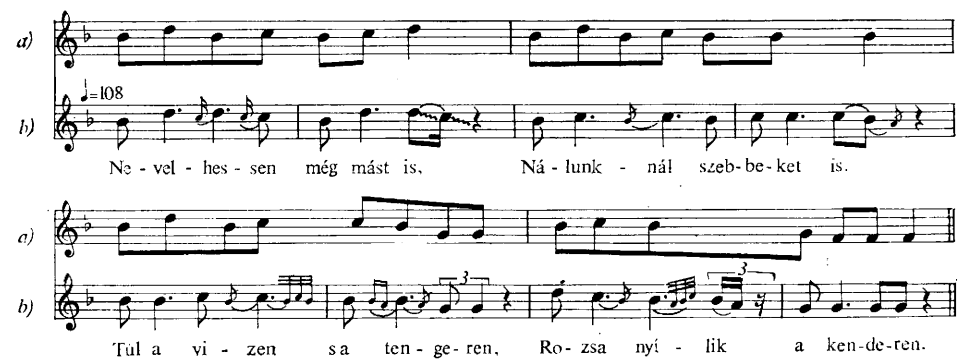

13. kotta. a) Lach R. 1940. XV/1. sz. *b) Szépkenyerűszentmárton*-Sînmartin (v. Szolnok-Doboka m.) Szatmári Istvánné Harangozó Máriskó 56 éves. Gyűjtötte Lajtha László. (Lajtha László 1954. 13. sz.) 2. versszak

[27] Bartók Béla—Kodály Zoltán 1923. 83. és 91. sz. A 83. sz. dallamot cseremisz megfelelőjével közli Kodály Zoltán (1969. 35.).

[28] Vö. még Domokos Pál Péter—Rajeczky Benjamin 1961. 12a; továbbá Kallós Zoltán 1973. 30., 42. sz.

[29] Itt említem meg, hogy Vikár László megállapítása szerint a 7- és 8-szótagos sorok tipikusak a csuvas népzenében és általában 4 + 3 vagy 4 + 4-szótagos egységekből állnak össze. L. Vikár László 1979. 66. A magyar népdalszövegekre is többnyire ez a belső tagolódás jellemző. Vö. Vargyas Lajos 1966. 12—13.

A 14/b csuvas dal szerkezete AA_kA_vB. A vele kapcsolatba hozható magyarok négysoros strófája ugyancsak két zenei sorból építkezik, némileg más elrendezésben: a 14/a szerkezete AA_vBA_k, a 14/c szerkezete ABA_vB_v.[30] A magyar dalok hangkészlete kevesebb, mint a csuvasoké, hangsoruk *la-do-re-mi* tetraton, míg a csuvas alap-ötfokú. Bár az ilyen tetratonia a négysoros csuvas dalokban gyakori, dallami (és szerkezeti) hasonlóságot mégis — ebben az eset-

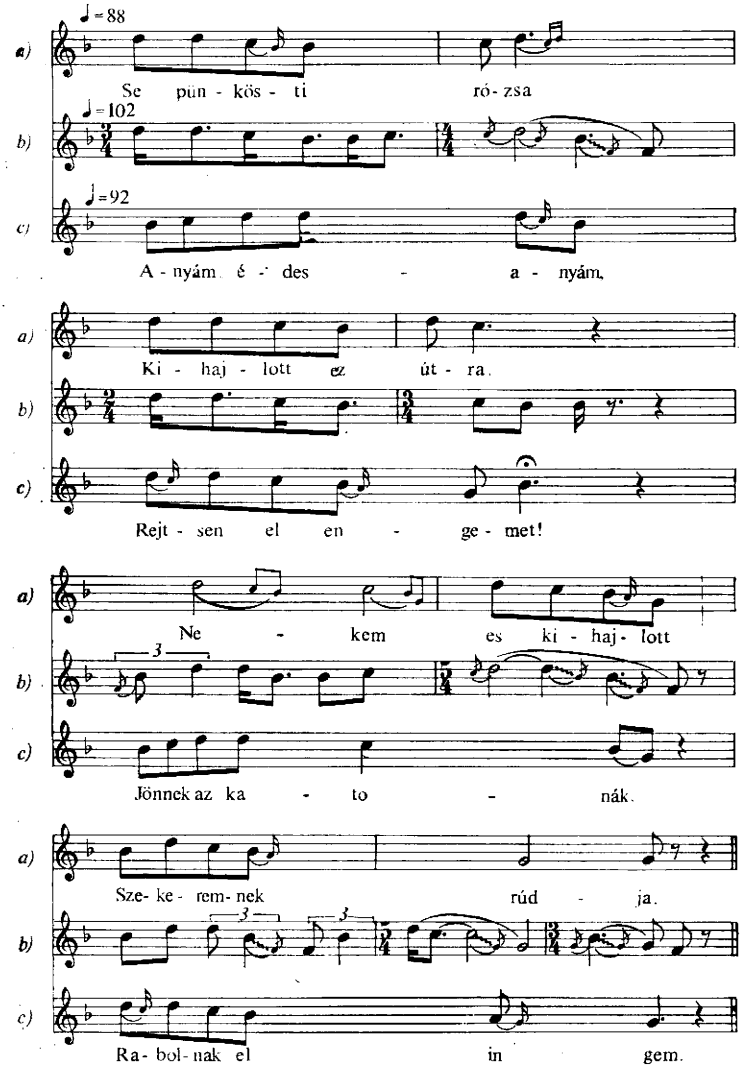

14. kotta. a) Klézse-Cleja (Moldva) Miklós Erzse. (KALLÓS Zoltán 1970. 219. sz.) *b)* VIKÁR László 1979. 195. sz. *c) Lészped*-Lespezi (Moldva) Bálint Anna. (KALLÓS Zoltán 1970. 105. sz.)

[30] Vö. DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 22., 22a. — erősen pienhangos variánsok, valamint KALLÓS Zoltán 1973. 2. sz.

ben — egy pentaton dallal találtunk. Ez a tény arra utal, hogy elméletileg ugyan a tetratonia és az alap-ötfokúság a zenei fejlődés két különböző lépcsőfoka, a dallamok életében azonban e két szomszédos fázis összemosódhat.

Dallampárhuzamaink szerint *(7—13. kotta)* a négysoros csuvas dallamok szerkezetének a rokon magyar dallamokban a következők felelnek meg:

ABCB ---> ABCB vagy $ABCB_k$ vagy $ABCB_v$ (ld. *7., 9., 10. kotta)*
$ABCB_v$ ---> ABB_vB_v (ld. *8. kotta)*
$AABB_v$ ---> $AABB_v$ (ld. *11. kotta)*
AA_vBB ---> $A^5BA_vB_v$ (ld. *12. kotta)*
AA_kA_vB --> ABB_vC (ld. *13. kotta)*
AA_vA_vB --> AA_vBA_v vagy ABB_vB_v (ld. *14. kotta)*

Másként változik a szerkezet olyan háromsoros csuvas dalok esetében, ahol fél sorok felelnek meg a magyar változat teljes sorainak. A 15/a csuvas dal első sora két azonos motívumból, a többi sora két hasonló motívumból áll,[31] ami bizonyos belső tagolódást eredményez. Szótagszáma 7 + 4. 7 + 3. 7 + 3, a magyaroké[32] 8. 5. 8. 5. vagy 8. 6. 8. 6. A magyar változatok azonban 8 + 5. 8 + 5. és 8 + 6. 8 + 6. szótagszámú kétsoros periódusnak is felfoghatók.

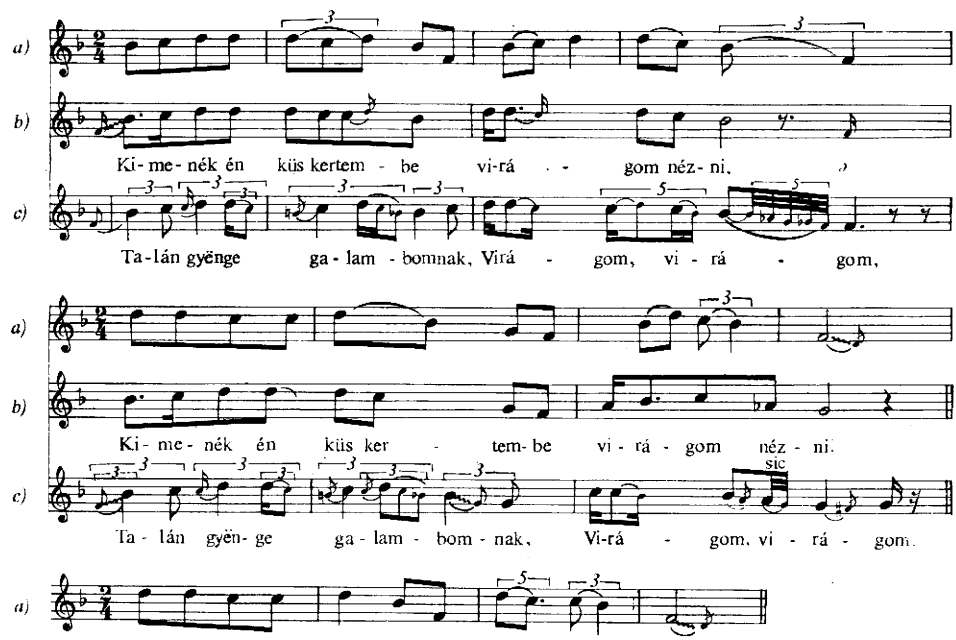

15. kotta. a) Vikár László 1979. 43. sz. *b) Lészped*-Lespezi (Moldva) Jakab Istvánné 44 éves. 1949. Gyűjtötte Domokos Pál Péter, lejegyezte Rajeczky Benjamin. Gr 127/Bd *c) Lészped*—Lespezi Simon Ferenc Józsefné 78 éves. Gyűjtötte Domokos Mária

[31] Vö. Vikár László 1979. 36. l.

[32] A dallam XVII. századi feljegyzéséről és népi változatairól l. Kodály Zoltán 1969. 72—73., továbbá Szendrei Janka—Dobszay László—Rajeczky Benjamin 1979. I: 118., II: 56—57.

Főkadenciájuk *b* és *f* egyaránt lehet, a csuvasban egy szótagra énekelve mind a két hang szerepel.

Ugyancsak fél sorok egyeznek meg a magyar változatok teljes soraival a következő összevetésben. A 16/b dallam KODÁLY tanulmányában cseremisz változatával szerepel.[33] VARGYAS ugyanezt egy másik csuvas dallal hozza rokonságba, amely a 16/a dallamnak közeli változata.[34]

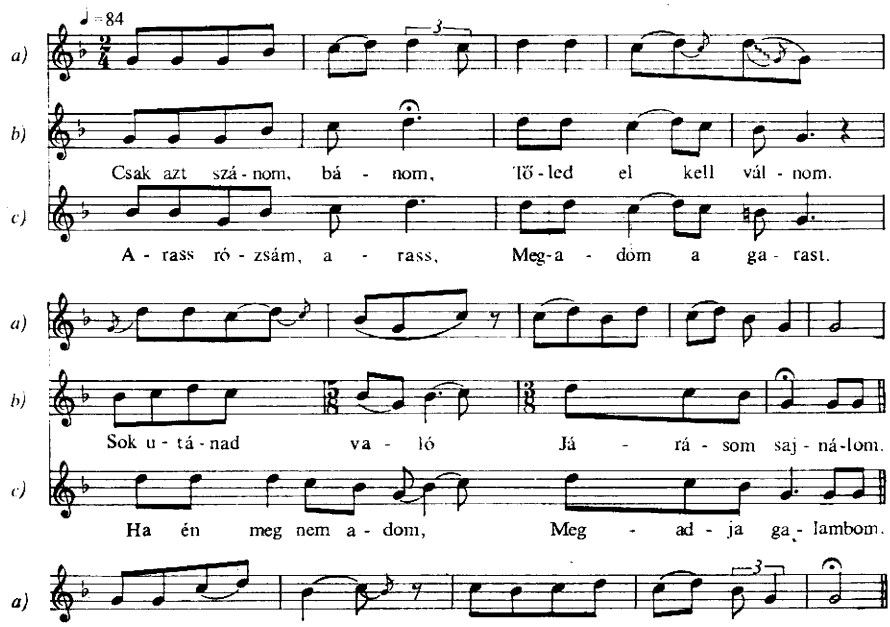

16. kotta. a) VIKÁR László 1979. 150. sz. *b) Bodok* (v. Nyitra m.) 1906. Gyűjtötte KODÁLY Zoltán. *c) Kolon*-Kolinany (v. Nyitra m.) 60 éves asszony. 1956. Gyűjtötte VIKÁR László. (VARGYAS Lajos 1981. 0149. sz.) AP 1689a

Nem meglepő, hogy a kutatás megkülönböztetett figyelmet szentelt ennek a dalnak, hiszen tetraton hangsora a magyar anyagban ritkaságnak számít. Tetraton dallamokat ezen kívül sokáig csak Moldvából ismertünk.[35] Az elmúlt évtizedekben azonban gyímesi csángóktól is több változatban előkerültek.[36] „Egyre világosabban látszik, hogy valami négyfokú dallamstílus maradványaival is kell számolnunk a magyar nép zenéjében . . . A Volga—Káma-köz zenéjének figyelmesebb vizsgálata... azt is megvilágította, hogy ott összefüggő stílusként élnek ilyen dalok, egyes népeknél mint számbelileg kicsiny ősi maradvány — például a cseremiszeknél —, másoknál viszont mint számbelileg nagyon jelentős, központi hagyomány — például a csuvasoknál... Ez a határozottan kialakult stílus nyilvánvalóan az ötfokú rendszer kialakulásának előzménye. A fejlődés is ezt mutatja, mert ezeknél a népeknél sok az

[33] KODÁLY Zoltán 1969. 28. l.

[34] A VIKÁR László 1979. 155. sz. dallammal. L. VARGYAS Lajos: *Népzene* (in: *A magyarság néprajza V.* — kéziratban).

[35] VERESS Sándor gyűjtése 1930-ból.

[36] KALLÓS Zoltán gyűjtése a hatvanas évekből.

egy hanggal továbbfejlesztett 1—6 terjedelmű ... ötfokúság."[37] VIKÁR László gyűjteménye VARGYAS Lajos megállapítását megerősíti, és értékes anyag közlésével támasztja alá. Bevezető tanulmányában részletesen tárgyalja a tetraton dalok földrajzi elterjedését, motivikus és szerkezeti sajátságaikat, szerepüket a csuvas népzenében.[38] A *la-do-re-mi* hangkészletű tetraton dalokról (vö. *12/a kotta)* elmondja, hogy elterjedésük általános és rendszerint régi népszokásokkal kapcsolatosak. Többnyire *la*-végűek,[39] mint az itt bemutatott dallam is.

A *17. kotta* a magyar anyagban előforduló másik fajta — *szo-la-do-re* hangkészletű — tetraton dallamokat tartalmaz. Közülük egy (c), mint a csuvas dalok, *szo*-végű. A magyar dalok szótagszáma hat vagy nyolc, de Moldvából (három és négysoros) 12-es változatok is ismeretesek,[40] Gyimesből pedig olyanok, amelyekben a hatszótagos strófák nyolcassal, sőt strófán belül is egyéb szótagszámmal keverednek. Ez a jelenség a szótagszámban még nem egészen szabályozott strófaszerkezet emléke.[41] A magyar dallamok szerkezete ABB_vB_v (17/c, e) vagy ABCD (17/a), a csuvasoké ABB_v és ABB (17/b, d). A sorok bizonyos motivikus összefonódása is megfigyelhető: a csuvas (b) dallamban a harmadik sor indulása azonos az első sor kezdetével, a magyar (c) dallamban pedig az egészében eltérő tartalmú első és második sor kezdőmotívuma (a díszítményt is beleértve) megegyezik: *re-do-la.* (A b) dallam szertartásos ének, a menyasszony énekli a lakodalom harmadik napján.[42])

A háromhangnyi — *la-do-re* — motívum ismételgetéséből álló csuvas dallamok[43] (18/b, d) kétségkívül a legarchaikusabbak közül valók.[44] Egyikük

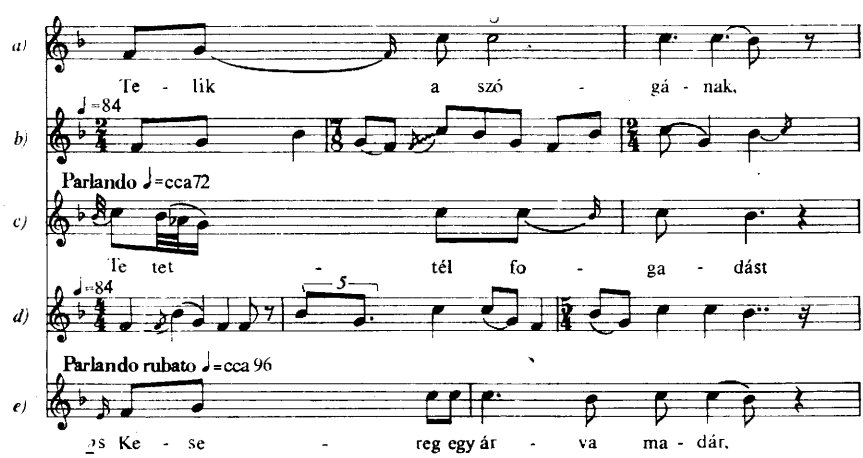

[37] VARGYAS Lajos 1981. 278.

[38] VIKÁR László 1979. 33—34., 36., 42—45.

[39] A háromsoros *la*-végű dallamok hangkészlete ritkán haladja meg a *la-do-re-mi* tetraton skálát. VIKÁR László 1979. 36.

[40] Például JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 60. sz. (pien-hangokkal). Hatszótagos uo. 65. sz. További változatok: FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 10D: 12-szótagos; KALLÓS Zoltán 1970. 41. sz.: 12-szótagos, 36. sz.: 6-szótagos.

[41] L. PAKSA Katalin 1982.

[42] VIKÁR László 1979. 445.

[43] Az összehasonlítás kedvéért VIKÁR László lejegyzését egy nagyszekunddal feljebb transzponálva közöljük.

[44] VIKÁR László 1979. 33. l.

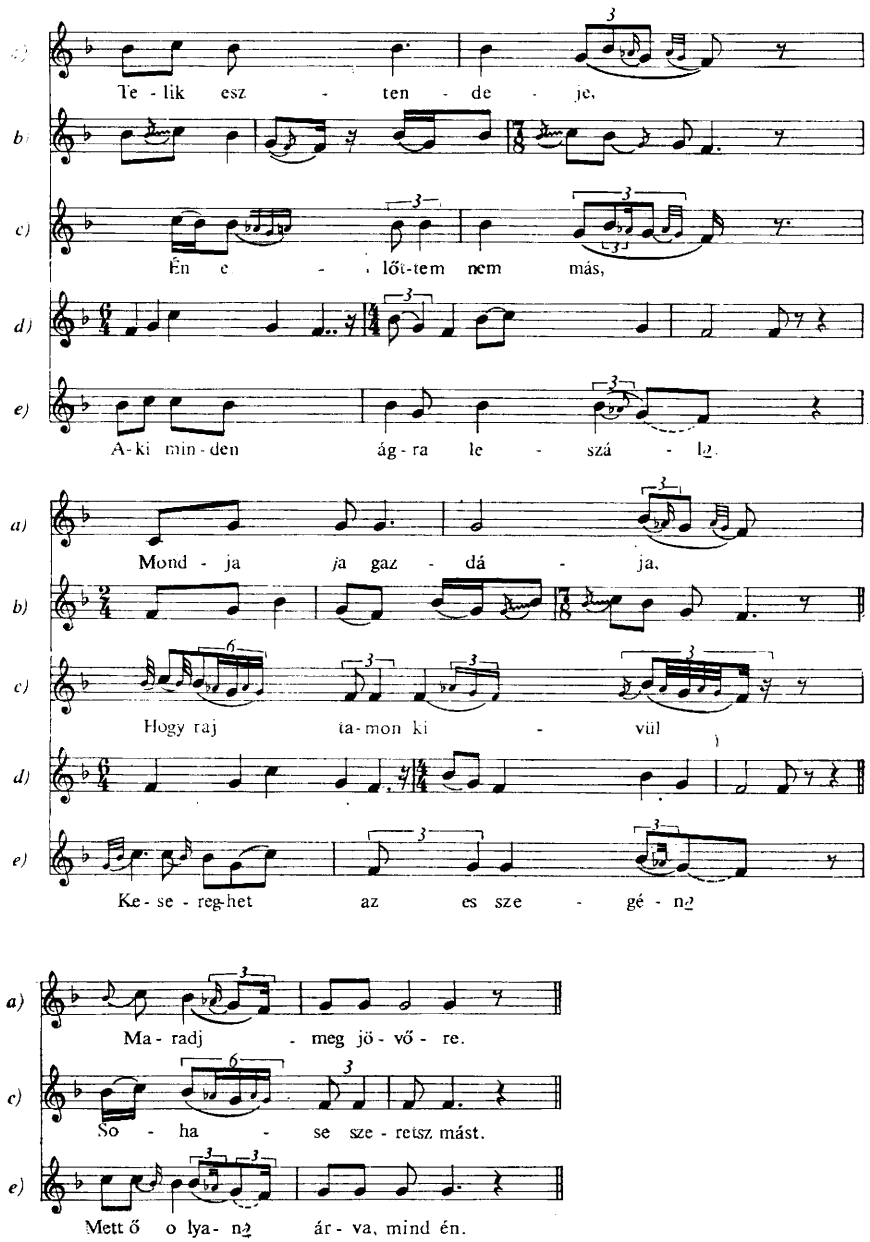

17. kotta. a) Gyimesfelsőlok-Lunca de Sus (v. Csík m.) Ambrus Anna 62 éves 1962. Gyűjtötte KALLÓS Zoltán. AP 7334c *b)* VIKÁR László 1979. 73. sz. *c) Gyimesközéplok*-Lunca de Jos (v. Csík m.) Balogh András Imréné Bodor Anna 76 éves 1969. Gyűjtötte ÚJVÁRY Lajos. AP 7531f *d)* VIKÁR László 1979. 74. sz. *e) Gyimesfelsőlok*-Lunca de Sus (v. Csík m.) Ambrus Gézáné Bodor Erzsébet 64 éves 1965. Gyűjtötte KALLÓS Zoltán. AP 7249a—c

(b) alkalomhoz kötött, húshagyó kedden éneklik.[45] Ebben az összeállításban a magyar dallamokkal való szerkezeti hasonlóságról természetesen nem beszélhetünk, hiszen azok zárt, négysoros strofikus dalok. Feltűnő azonban, hogy motivikájuk milyen következetesen azonos, illetőleg, hogy a magyar dalok valamennyi sora ugyanazzal a *re-do-la*, motívummal kezdődik. (A 17/c magyar dal szintén, és a 17/a, e utolsó sora is így indul.) Mégsem hoztuk volna kapcsolatba őket egymással, ha csupán ezt az egyetlen csuvas—magyar dallampárhuzamot ismernénk. Az előző összevetések azonban feljogosítanak arra — ha nem is tekintjük őket egyazon típus csuvas és magyar változatainak —, hogy bennük ugyanannak a dallamosságnak különböző (mindkét esetben) archaikus megformálását lássuk. A triton csuvas dallamokhoz képest a magyarok eggyel több hangot, lehajló díszítménybokraikban *szo*-t is tartalmaznak.[46]

A bemutatott 16 dallamösszevetésben 29 magyar dal (25 csuvassal és egy burjáttal) szerepelt. Ilyen mennyiségű megfelelés a két nép zenéjének szo-

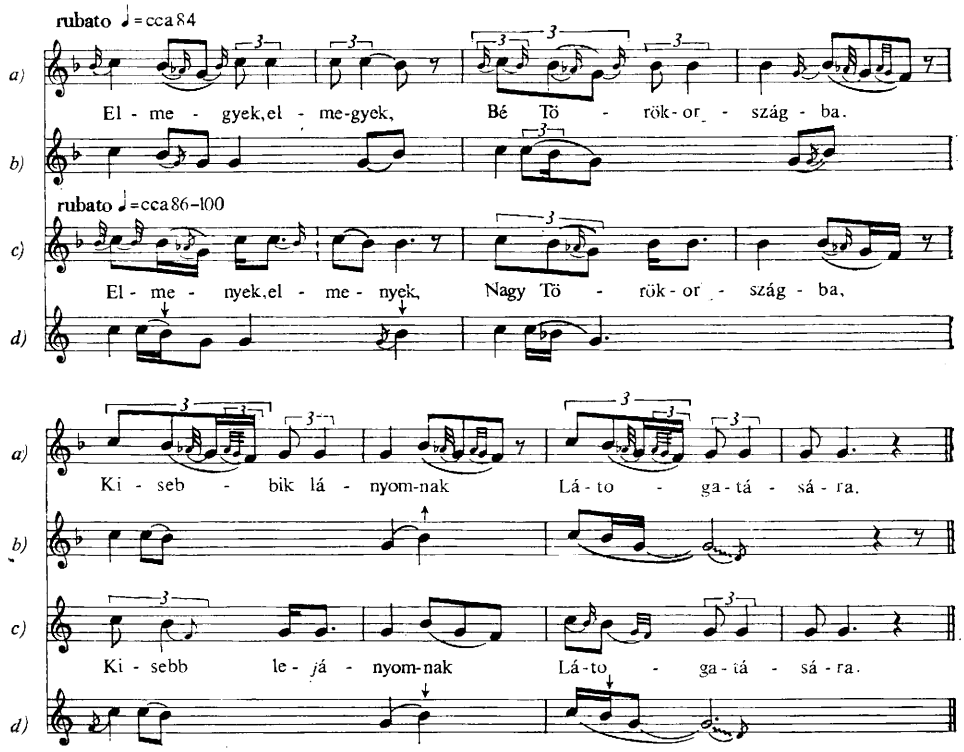

18. kotta. a) Gyimesfelsőlok-Lunca de Sus (v. Csík m.) Gábor Péter 45 éves 1971. Gyűjtötte Újváry Lajos. AP 8052a *b)* Vikár László 1979. 1. sz. *c) Gyimesfelsőlok*-Lunca de Sus (v. Csík m.) Rónapataka özv. Póra Istvánné Tankó Katalin 77 éves 1962. Gyűjtötte Kallós Zoltán. AP 4675b *d)* Vikár László 1979. 3. sz.

[45] Vikár László 1979. 431. l.
[46] További magyar változat: Kallós Zoltán 1970. 106. sz.

rosabb kapcsolatára utal. KODÁLY írja:[47] „Már ma is valószínűnek látszik, hogy zenénknek a mári és csuvas anyaggal egyező formái annak az ó-bolgár hatásnak emléke, melynek nyelvünk mintegy kétszáz szót köszön. Amennyire átalakulhatott e szavak tanúsága szerint az V—VII. században az egész magyar élet, annyira változhatott, gazdagodhatott a zene is." Az érintett dalok mindkét nép zenéjének ősrétegébe tartoznak. Stílusjegyeik részint megegyeznek (ambitus, hangkészlet, motivika, esetleg a felépítés is), részint törvényszerű elváltozásokat mutatnak (szerkezet, *la* és *szo*-végűség[48]). Ez az elváltozás azonban nem olyan mértékű, hogy a stílusazonosság megállapítását megkérdőjelezhetné. Az ilyenfajta csuvas dalok népük zenéjében jelentősebb helyet foglalnak el, arányuk jóval nagyobb, mint a magyaroké. A magyar dalok kisebb száma viszont — a zenei jegyeken túl — régiségükre utal. Nyolc magyar népdalgyűjteményben[49] 63 ilyen szabású dalt találtunk.[50]

Két zenei gondolatból építkezik 19 dallam

AAA_vB BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1923. 56.
AA_vBA_v KALLÓS Zoltán 1970. **219.**
$AA_{(v)}BB_v$ FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. **3D.** 83.; KALLÓS Zoltán 1970. 69. 191. KALLÓS Zoltán 1973. **13.**; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 78. 89.
$ABA_{(v)}B_v$ FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 49.; DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 13. KALLÓS ZOLTÁN 1970. **105.**; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 34.
$A^5BA_vB_v$ JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. **77.**
ABB_v JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. **264.** 270.
ABB_vB_v BARTÓK Béla 1924. 2.; FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. **7. 12C.**; KALLÓS Zoltán 1973. **10.**

Három zenei gondolatból áll 35 dallam

$AA_{(v)}BC$ BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1923. 54. 58.; BARTÓK Béla 1924. 44; FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. **6B.** 135.; DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 12a.; KALLÓS Zoltán 1970. 2. 35. 45. **219.**; KALLÓS Zoltán 1973. 2.; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. **118.**
ABA_vC FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 32B.; KALLÓS Zoltán 1970. 39. 55.
ABB_vC LAJTHA László 1954. **9.**; KALLÓS Zoltán 1970. **70.**; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. **37.**
$ABCB_{(v)}$ FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. **153.**; DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. **5.** 5a).; KALLÓS Zoltán 1970. 103. 228. **235.**; KALLÓS Zoltán 1973. 3. 42.
$ABCC_v$ BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1923. 79.; BARTÓK Béla 1924. 293.; FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. **12C.** 63.; KALLÓS Zoltán 1970. **41.** 82. 106.; KALLÓS Zoltán 1973. 30.

Négy zenei gondolatból áll 9 dallam

ABCD BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1923. 91.; LAJTHA László 1954. **13.** 14.; KALLÓS Zoltán 1970. 36. 95. 198.; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 107.; DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961. 22. 22a.

[47] KODÁLY Zoltán 1969. 37.

[48] Törvényszerű elváltozásnak tekintette KODÁLY a csuvas népzenében gyakoribb *szo* véghez képest a magyar dalok *la* végződését, az újabban előkerült magyar dalok közt azonban több *szo*-végű is előfordul: 4/b, 6/b, 7/b, 8/b, 17/c.

[49] BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán 1923.; BARTÓK Béla 1924.; FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954.; LAJTHA László 1954.; DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin 1961.; KALLÓS Zoltán 1970.; 1973.; JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974.

[50] A vastagon szedett számok azokat a dalokat jelölik, amelyek összevetéseinkben szerepeltek.

Utolsó dallamösszevetésünkben a magyar és a két csuvas dal mellett egy román (19/c) is szerepel. A magyar—román párhuzam JAGAMAS János könyvéből való.[51] A 19/b dalról azt írja, hogy „a román folklórban ismert dallamtípus. Dallamvonala és háromsoros felépítése ugyancsak román rokonságra enged következtetni... Hasonló kezdősorú mari és csuvas dallamok viszont régebbi és távolabbi rendszerbe is beleillesztik."[52]

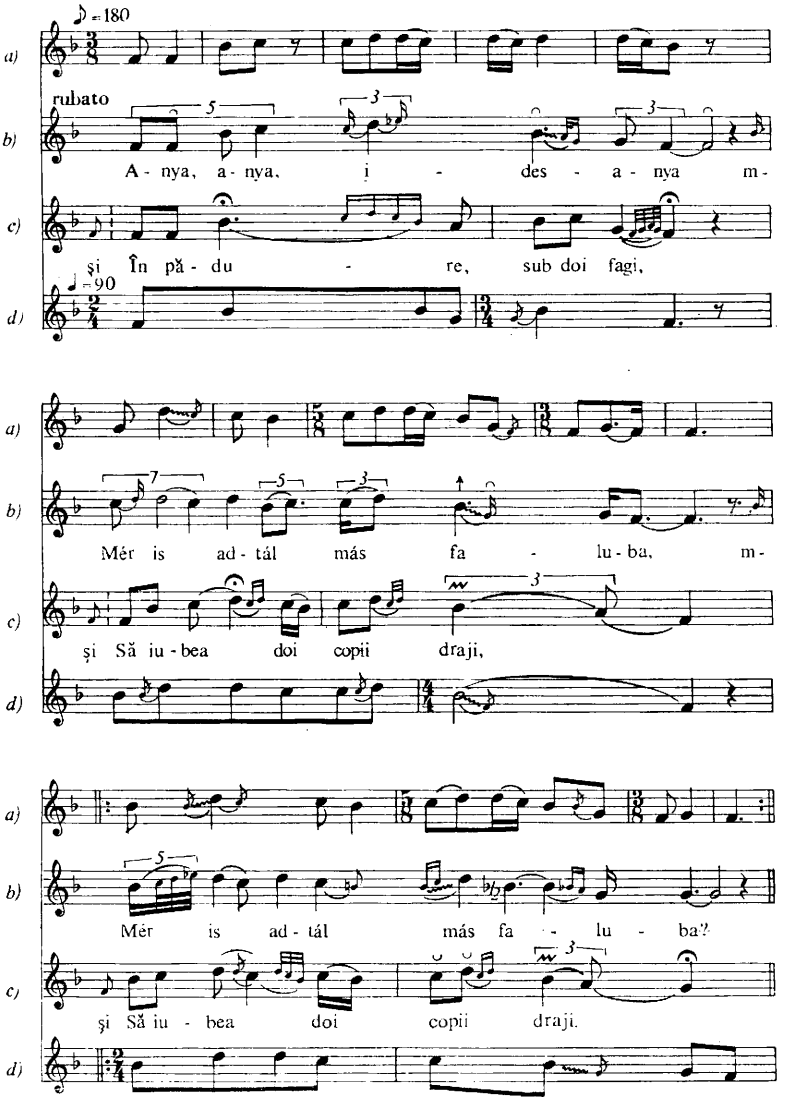

[51] JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 429. l.

[52] A továbbiakban JAGAMAS szám szerint utal cseremisz és csuvas dalokra, melyek KODÁLY Zoltán: *Ötfokú zene III—IV.* füzetében jelentek meg.

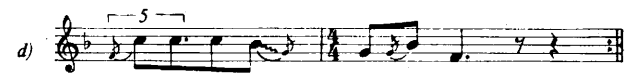

19. kotta. a) VIKÁR László 1979. 76. sz. *b)* JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 264. sz. *c)* JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 264. sz. jegyzete *d)* VIKÁR László 1979. 179. sz.

Meg kell vizsgálnunk tehát részletesen, több zenei jegyet sorba véve, hogy mi az, ami a csuvas—magyar—román dalokban közös, és mi az, ami különbözik!

Forma tekintetében a csuvas és román áll közel egymáshoz, mindkét nép zenéjében a háromsoros strófa nagyon elterjedt (bár természetesen négysoros dalaik is vannak), a magyarban azonban a négysorosság jellemző, míg a háromsorosság kivételes.

A hangnemet illetően már bonyolultabb a helyzet. A legfeljebb szextnyi hangterjedelmen belül is anyagunkban többféle hangsorral találkozunk. A csuvas és magyar dalok pentatonok (vagy tetratonok). A csuvasoknál a többségben levő anhemiton pentatonia mellett félhangos ötfokúság is előfordul.[53] A magyar dalokra az anhemiton pentatonia jellemző, esetenként azonban (súlytalan helyen vagy díszítményben) *pien*-hangok is megjelenhetnek. A tárgyalt dallamfajtához legközelebb álló román anyag a bihari románok vokális zenéje. Jellemző hangsoruk BARTÓK szerint a *szo-la-ti-di-re-mi* hexachord.[54] (A *di* helyett vagy azzal együtt *do* is szerepelhet.) Kevesebb számban ötfokú dalaik is vannak. A 19/c mezőségi dallam szintén pentaton, de a második sor utolsó szótagjának dallammenete olyan jellegzetes, pien-hangos fordulat, amely mind a csuvas, mind a magyar dalokban ismeretlen. A román végződés *do-ti,-szo.* a magyar és csuvas *do-la,-szo,* (vagy *do-szo).* A *do-ti,-szo,* illetőleg a *szo-ti-do* fordulat díszítményként igen gyakori a bihari román dalokban.[55] Ez a diatonikus dallammenet emlékeztet a csuvas dalokban (ritkábban) előforduló *szo-ti-do-re-mi* félhangos ötfokúságra. A román dallamokban azonban a *la* (legalábbis záróhangként) mindig szerepel, tehát a félhangos ötfokúsággal való kapcsolat nem valószínű.

Legfontosabb különbség a csuvas és román dalok között, hogy a csuvasok döntő többsége *szo*-végű, a románok viszont mindig *la*-végűek. A magyar dalok is általában *la*-ra végződnek, de éppen a tárgyalt dallamcsoportban aránylag gyakori a *szo*-végűség. Ezek a magyar dalok Gyimesből, Moldvából (és a Mezőségről) valók, ahol a román zene hatásával leginkább számolhatunk, viszont éppen a *szo*-végűséget semmiképpen nem lehet románból való átvételnek tulajdonítani.[56] A csuvas és román népzenére egyaránt jellemző a VII kadencia. A magyar dalokban ritkább, de az alap-ötfokú dalok csoportjában

[53] VIKÁR László 1979. 47. l.

[54] BARTÓK Béla 1931. és 1967/a, 13—14. l.

[55] Például BARTÓK Béla 1967/b, 27. sz. dalban ötször, a 23., 25., 28., 75., 77. sz. dalban négyszer, a 60. sz. dalban háromszor fordul elő.

[56] A félreértés elkerülése végett — amit esetleg a relatív szolmizáció okozhat — itt jegyezzük meg, hogy egyes román dalok szolmizálhatók úgy is, hogy az utolsó hangjuk *szo*, de ezekben a záróhang alatt még egy nagyszekund, a *fa* is szerepel. A *szo*-végű csuvas és magyar dalok azonban a finálisnál mélyebb hangot nem tartalmaznak.

meglehetősen általános: az összevetésekben szereplő dalok közül 30 dallamsor végződik VII-re.[57]

A 19/b, c dalok dallamvonaláról JAGAMAS megállapította, hogy egyezik a cseremisz és csuvas népzenében jellegzetes kupolás ívű sorokkal.[58] A román népzenében igen gyakori az ilyen dallamvonal, a magyarban ritka, de előfordul: vizsgált dalaink közül kupolás sort tartalmaz öt dallam (4/b IV. sora, 7/b és 8/b III. sora, 9/c és 17/a I—II. sora együttesen). Az ilyen sort sem tekinthetjük tehát a magyar népi dallamosságtól idegennek, annál is inkább, mivel még új stílusú dalokban is találunk *szo*-tól *mi*-ig emelkedő, majd *szo*-ra visszahajló pentaton sorokat.[59]

A zenei jellemzők sorbavétele után — az összefüggések minél alaposabb tisztázására törekedve — utalunk még a *Moldvai csángó népdalok és népballadák* című könyv előszavára, ahol a magyar és román dalok kapcsolatáról olvashatunk.[60] A szerzők 15 olyan dalt sorolnak fel, amelyeket románból való átvételnek minősítenek. Főként nagy ambitusú dalok ezek, kis hangterjedelmű csupán három akad közöttük és ebből a háromból is csak egy — a 135. sz. — olyan, mint a tárgyalt dallamfajta.[61] A román hatást mutató dalok száma **13.** Közülük kis ambitusú kettő, de nem pentaton, hanem dúr, illetőleg moll hexacord.[62] Mindebből valószínű, hogy a moldvai magyar kis ambitusú pentaton daloknak nincs közvetlen kapcsolata a román népzenével.

A magyar és román népdalok közti távolabbi kapcsolat lehetőségét azonban már KODÁLY és BARTÓK is fölvetette. KODÁLY csuvas, magyar és román dalokat hasonlított össze és úgy találta, hogy a vizsgált dallam „a román anyagba a magyarból került, ha ugyan nem közös kun örökség".[63] BARTÓK pedig a román pentaton dalokról a következőket írja: „Ezek a pentaton dallamok sokfélék ... nagyobb részük háromsoros és dallamvonaluk inkább a hangsor alsó felében mozog. Legtöbbjükről román gyűjtők azt hiszik, hogy csak nemrég szivárogtak be Erdélyből, de erre a feltevésre bizonyítékot nem mutattak... Hogyan került ... a román anyagba, hogyan hatalmasodott ott annyira el a magyar, vagy mondjuk északi török-tatár pentaton stílus? Vajon csak a magyarok révén? Vagy valamilyen más nép révén? Vagy talán éppenséggel többfelől jövő közös hatással volna itt dolgunk? ... Ha ismerni fogjuk az Ázsia és Európa határán lakó északi török (türk) és tatár népek zenéjét is, akkor, akkor talán felelhetünk ezekre a kérdésekre."[64]

VIKÁR László—BERECZKI Gábor gyűjteménye révén — amely az első valóban tudományos kiadvány a csuvas népzenéről — ismereteink jelentősen

[57] A II—III—IV. sorban: 3/d, 17/c. Az I—II. sorban: 11/b. A II—III. sorban: 2/a, 3/b, 17/a, e. A II. és IV. sorban: 8/b. A III—IV. sorban: 4/b, 7/b. A II. sorban: 9/b, d, 15/c. A III. sorban: 6/b, d, 12/b, 15/b. A IV. sorban: 5/b.

[58] VIKÁR László 1979. 57—58. l.

[59] JAGAMAS János régi és új stílusú dallamsorokat hasonlít össze és megállapítja, hogy „az új dallamsort érezzük régiesebbnek, mert tiszta, pienhang nélküli pentaton, *szo* végződéssel. Ezt igazolják az alattuk közölt [hasonló vonalú cseremisz és csuvas] keleti változatok is, amelyek kivétel nélkül *szo* végződésűek". JAGAMAS János 1977. 60. l.

[60] FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 48. l.

[61] A másik két kis ambitusú dallam: 109. sz., amelynek hangsora pentachord és 40. sz., amelynek sajátos heteropodikus szerkezete idegen a magyartól.

[62] FARAGÓ József—JAGAMAS János 1954. 3B és 92B sz. Az utóbbi valójában magyar műdal.

[63] KODÁLY Zoltán 1969. 32. l.

[64] BARTÓK Béla 1934.

bővültek. Újabb dallampárhuzamok megállapítására nyílt lehetőség, melyek minden bizonnyal hozzájárulnak e bonyolult kérdés tisztázásához még akkor is, ha a végső megoldásra továbbra is várnunk kell.

A csuvas—magyar dallamkapcsolatok felderítése ugyanakkor a magyar népzenei stíluskutatás számára is fontos. A már korábban ismert dallampárhuzamok a magyar ősréteg oktávnál nagyobb hangterjedelmű pentaton stílusából kerültek ki. Jelen összeállításunk az alap-ötfokú dalokra hívja fel a figyelmet. Ezek a tetraton dalok csoportjával függnek össze, mint a fejlődés következő állomása (és érintkeznek a *do-re-mi* kezdetű daloknak azzal a legrégiesebb csoportjával, amelyre a rövid sorok és az alap-ötfokúság vagy tetratonia jellemző[65]). Az alap-ötfokú dalok a csuvas népzenében a nagy ambitusú kvintváltóktól területileg is elhatárolható, külön stílust alkotnak. Egyre inkább úgy látszik, hogy a csuvas és magyar zene között — a nagyívű, kvintváltó dalokon kívül — egy archaikusabb stílusban is kapcsolat van, és ez a stílus strofikus dalaink közt a legarchaikusabb fejlődési fokot képviseli.

IRODALOM ÉS RÖVIDÍTÉSEK

AP
A Magyar Tudományos Akadémia Zenetudományi Intézetének pirál-lemeze

BARTÓK Béla
1924 *A magyar népdal.* Budapest
1931 *Román népzene.* In: Bartók összegyűjtött írásai I. 1966. Közreadja SZŐLLŐSY András. 473—476. Budapest
1934 *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje.* In: Bartók összegyűjtött írásai I. 403—461. Budapest
1967a *Rumanian Folk Music II.* Edited by Benjamin SUCHOFF. The Hague
1967b *Ethnomusikologische Schriften. Faksimile-Nachdrucke III. Rumänische Volkslieder aus dem Komitat Bihar.* Herausgegeben von D. DILLE. Budapest

BARTÓK Béla—KODÁLY Zoltán
1923 *Erdélyi magyarság. Népdalok.* Budapest

DOBSZAY László—SZENDREI Janka
1977 *„Szivárvány havasán". A magyar népzene régi rétegének harmadik stíluscsoportja.* In: Népzene és zenetörténet III. Szerkesztette VARGYAS Lajos. 5—101. Budapest

DOMOKOS Pál Péter—RAJECZKY Benjamin
1961 *Csángó népzene II.* Budapest

DUGAROV, D. Sz.
1964 *Burjatszkie narodnüe peszni I. Peszni Hori-burjat.* Ulan-Ude

FARAGÓ József—JAGAMAS János
1954 *Moldvai csángó népdalok és népballadák.* Bukarest

ILJUHIN, J. A.
1969 *Csăvas halăh jurriszem. Gavril Fedorovran szürsza ilně 620 jură-kĕvĕ.* Csuvasszkie narodnüe peszni. 620 peszen i melodij. Zapiszannüh ot Gavrila FEDOROVA. Csebokszarü

JAGAMAS János
1977 *A magyar népdal régi és új stílusának kapcsolatairól.* In: Zenetudományi írások. Szerkesztette SZABÓ Csaba. 52—72. Bukarest

JAGAMAS János—FARAGÓ József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest

JÁRDÁNYI Pál
1961 *Magyar népdaltípusok I.* Budapest

[65] Vö. DOBSZAY László—SZENDREI Janka 1977. 18., 19., 21—23., 25., 91., 92., 168. sz. dallam.

KALLÓS Zoltán
1970 *Balladák könyve.* Bukarest
1973 *Új guzsalyam mellett.* Bukarest
KODÁLY Zoltán
1917 *Ötfokú hangsor a magyar népzenében.* In: KODÁLY Zoltán: Visszatekintés II. 1964. Sajtó alá rendezte és bibliográfiai jegyzetekkel ellátta BÓNIS Ferenc. 65—75. Budapest
1934 *Sajátos dallamszerkezet a cseremisz népzenében.* In: KODÁLY Zoltán: Visszatekintés II. 145—154. Budapest
1947 *Ötfokú zene. Utószó a IV. füzethez. (Mi közünk a csuvas népzenéhez?)* In: KODÁLY Zoltán: Visszatekintés I. 169—170. Budapest
1969 *A magyar népzene.* A példatárt szerkesztette VARGYAS Lajos. Budapest
KR
KODÁLY kadencia-rendje
LACH, R.
1940 *Gesänge russischer Kriegsgefangener I. Finnisch-ugrische Völker.* 4. Abteilung: *Tschuwaschische Gesänge.* Wien—Leipzig
LAJTHA László
1954 *Szépkenyerűszentmártoni gyűjtés.* Budapest
MNT VI
1973 *A Magyar Népzene Tára VI. Népdaltípusok 1.* Szerk.: BARTÓK Béla és KODÁLY Zoltán. Sajtó alá rendezte JÁRDÁNYI Pál és OLSVAI Imre. Budapest
MNT VII
é.n. *A Magyar Népzene Tára VII. Népdaltípusok 2.* JÁRDÁNYI Pál rendszerében szerk.: OLSVAI Imre. (Sajtó alatt.)
MF
Múzeumi fonográffelvétel. A Néprajzi Múzeum népzenei osztályának tulajdonában
MNGF
1937 *Magyar népzenei gramafonfelvételek.* 1. sorozat. Összeállította: BARTHA Dénes Budapest
OLSVAI Imre
1975 *A somogyi magyarság népzenéje.* In: EGYÜD Árpád: Somogyi népköltészet. 409—493. Kaposvár
PAKSA Katalin
1979 *László Máténé Kőműves Kelemenje.* In: Zenetudományi dolgozatok. Szerk.: BERLÁSZ Melinda és DOMOKOS Mária. 157—176. Budapest
1980 *A magyar népdalok zenei ékesítése. Díszítésrendszer a „páva dallamcsalád"-ban.* Ethnographia XCI. 329—360.
1982 *Gyimesi tetraton-triton dalok díszítési módja.* In: Népzene és zenetörténet IV. Szerk.: VARGYAS Lajos. Budapest
SZABOLCSI Bence
1957 *Egyetemes művelődéstörténet és ötfokú hangsorok.* In: A melódia története. 2. kiadás. 270—304. Budapest
SZENDREI Janka—DOBSZAY László—RAJECZKY Benjamin
1979 *XVII—XVIII. századi dallamaink a népi emlékezetben I—II.* Budapest
VARGYAS Lajos
1966 *Magyar vers — magyar nyelv.* Budapest
1980 *A magyar zene őstörténete I—II.* Ethnographia XCI. 1—34., 192—136.
1981 *A magyarság népzenéje.* Budapest
é. n. *Népzene.* In: *A magyarság néprajza V.* Szerk.: DÖMÖTÖR Tekla. (Sajtó alatt.)
VIKÁR László—BERECZKI Gábor
1979 *Chuvash Folksongs.* Budapest

Katalin Paksa

DIE ORIENTALISCHE VERWANDTSCHAFT DER FÜNF- UND VIERSTUFIGEN UNGARISCHEN VOLKSLIEDER MIT GERINGEM TONUMFANG

(Auszug)

Seit KODÁLYS Aufsatz stehen die tscheremissischen und tschuwaschischen Parallelen der mehr als eine Oktave umfangenden, fallenden, pentatonischen Gruppe der alten ungarischen Volkslieder im Mittelpunkt des Interesses. Die Forscher der ungarischen Volksmusik wandten ihre Aufmerksamkeit erst in den letzten Zeiten den fünf- und vierstufigen Liedern mit geringem Tonumfang zu, von denen wir früher nur vereinzelte Stücke kannten und die in größeren Mengen erst von den jüngsten Sammlungen an die Oberfläche gebracht wurden. In ihrer Mehrzahl stammen sie aus Siebenbürgen und der Moldau (Rumänien), wir haben aber auch Beispiele aus der nördlichen Gegend von Zobor (in der ČSSR) und Südwestungarn.

Lieder mit einem solchen Tonschatz kommen in der tschuwaschischen Volksmusik massenhaft vor und — wie es die mitgeteilten achtzehn Melodienvergleiche zeigen — sind, was Motivation, Melodienlinie und Struktur betrifft, mit den ungarischen Melodien verwandt. Die Tatsache der Verwandtschaft wird auch durch gewisse gesetzmäßige Veränderungen bekräftigt. Die mit den tschuwaschischen dreizeiligen Liedern im allgemeinen vergleichbaren ungarischen Lieder sind Vierzeiler, bewahren aber erkennbar das Andenken an die Dreizeiligkeit. Die für die tschuwaschischen Lieder charakteristische Endung *-so* kommt in Spuren auch in den ungarischen Liedern vor, obzwar die Endung *-la* in der ungarischen Volksmusik allgemein geworden ist. (Siehe Notenbeispiele 3/d, 4/b, 5/b, 7/b, 8/b und 17/c.)

Bei der Untersuchung dreizeiliger rumänischer Lieder mit geringem Ambitus, fand man, daß sie sich trotz gewisser gleicher Züge doch vom ungarischen Stoff absondern: ihre Skala ist im allgemeinen diatonisch und nicht pentatonisch und die Endung *-so* kommt in ihnen nie vor (vergleiche Notenbeispiel 19). Gleichzeitig könnte man sich vorstellen, daß man in der rumänischen Tradition auch mit türkischen (kumanischen) musikalischem Erbe rechnen kann, wie dies BARTÓK schreibt *(La musique populaire des Hongrois et des peuples voisins.* Archivum Europae Centro Orientalis. II. Fasc. 3—4. Budapest, 1936).

Die Klärung der tschuwaschisch—ungarischen Melodienverbindungen fördert auch eine differenziertere Absonderung und ein besseres Verständnis der ungarischen Volksmusikstile. Die fünfstufigen Lieder mit geringem Ambitus bilden in der tschuwaschischen Volksmusik einen auch lokal vom quintwechselnden Stil mit großem Ambitus abgrenzbaren Stil. Es scheint immer mehr so, als ob zwischen der tschuwaschischen und der ungarischen Volksmusik — außer den pentatonischen Liedern mit großem Ambitus — auch in einem archaischeren Stil ein Zusammenhang besteht und daß dieser Stil unter den ungarischen strophischen Liedern die archaistischste Entwicklungsstufe darstellt.

KÖZLEMÉNYEK

Pávai István

Egy kvintváltó dallam átalakulásai

A magyar népzene történeti stílusrétegekre való tagolódását elsőnek KODÁLY Zoltán és BARTÓK Béla figyelte meg, közös kutatásaik során. BARTÓK Béla *A magyar népdal* című munkájában (1924) az addig felgyűjtött anyag ismeretében két stílust — régit és újat — különített el a vegyes osztálytól.[1] További gyűjtések növelték a tanulmányozható anyagot, s ennek alapján KODÁLY Zoltán *A magyar népzene* című összefoglaló tanulmányában továbbfejlesztette az előbbi rendszert, az új stílus kialakulását megelőző korszakok zenéjét régi rétegnek nevezte, amelyben többféle stílus is helyet kaphat.[2] A szaktudomány további eredményei a régi réteg belső tagolódásának fokozatos feltárásához vezettek.[3]

Az új stílusú dallamok sajátos jegyeiknél fogva mindegyik rendszerezésben élesen elhatárolódtak, de már BARTÓK megállapította, hogy a két stílusréteg között összefüggés van, az új ritmusképletei többnyire a régiből öröklődtek, pentaton fordulataik is innen származnak, amit KODÁLY is megerősít.[4] KODÁLY ugyanakkor fölveti a magyar népzene ötfokú ősrétegéhez tartozó lejtős kvintváltó dallamok visszatérő szerkezetű kupolás formájú dalokká alakulásának lehetőségét.[5] Ilyenfajta rokonságban álló dalok BARTÓK gyűjtésében is előfordulnak.[6] OLSVAI Imre egész sor új stílusú népdalt helyez egymás alá, amelyek nyilvánvalóan az úgynevezett „páva-dallamok"-ból jöttek létre.[7] JAGAMAS János részletesen elemezte a két dallamstílus összefüggéseit JÁRDÁNYI típuskötetei alapján,[8] egybevetve egyes keleti rokonnépek zenéjével is.[9]

A két stílusréteg összefüggése tehát elfogadott tudományos tény. E dolgozat célja csupán az átalakulási folyamat részletesebb megvilágítása, egyetlen dallam ugyanazon helységen, illetve kisebb tájegységen belül előforduló régi, új és átmeneti formáinak bemutatásával.[10]

*

A *Romániai magyar népdalok* 219. számú, Korondon lejegyzett dallamáról a következőket írja JAGAMAS János a jegyzetben: „Az eredetileg lejtős dallamvonal az első sor öt hanggal mélyebbre helyezése folytán kupolássá alakult; mintha itt is egy régi stílusú dallam új stílusúvá alakulásáról lenne szó. Nem terjesztésre ajánljuk, hanem tudományos

[1] BARTÓK Béla 1924. 111.
[2] KODÁLY Zoltán 1973. 17—38.
[3] SZABOLCSI Bence 1933., 1937.; VARGYAS Lajos 1952., 1953., 1980.
[4] BARTÓK Béla 1924. 141—147., 138.; KODÁLY Zoltán 1973. 43—45.
[5] KODÁLY Zoltán 1934. 154.; 1973. 42—43.
[6] AVASI Béla 1973. 161—163.
[7] OLSVAI Imre 1975. 417.
[8] JÁRDÁNYI Pál 1961. I—II.
[9] JAGAMAS János 1972. 52—72.
[10] Az új stílusú formatípusok nyugati előfordulására, keletkezésének korára és társadalmi körülményeire vonatkozóan lásd: BARTÓK Béla 1924. 140.; KODÁLY Zoltán 1973. 39—42.; SZABOLCSI Bence 1954., 1955.; VARGYAS Lajos 1955.; CSOMASZ TÓTH Kálmán 1958. 181—197.; RAJECZKY Benjamin 1962. 59—64.; SZOMJAS-SCHIFFERT György 1978. Régi stílusú elemeknek az újban való előfordulásáról lásd BORSAI Ilona 1977.

adatként közöljük."[11] Újabb sóvidéki gyűjtések beigazolták ezt a feltevést: a kötetben közölt, átmeneti formának tekinthető dallam több régi és új stílusú változata került elő egyazon helységen belül is.

A dallam lejtős kvintváltó alakját három település (Fenyőkút, Korond, Pálpataka) öt adatközlőjétől gyűjtött hét változat képviseli. Közös jellemzőjük a kétrendszerű ötfokúság, néha idegen hanggal. Sorzáróképletük többnyire 8) (5) (4, csak ritkábban fordul elő (b3)-as főcezúra. Kezdősoruk stagnáló vagy völgy után lejtő. A páros sorok zenei tartalma nagyobbrészt különbözik a páratlanokétól, azért formaképletük **A^{5}B^{5}AB**. A harmadik sorban mindig eltérés mutatkozik a pontos kvintáthelyezéstől, magas kezdés vagy kiemelkedő sorközép miatt:[12]

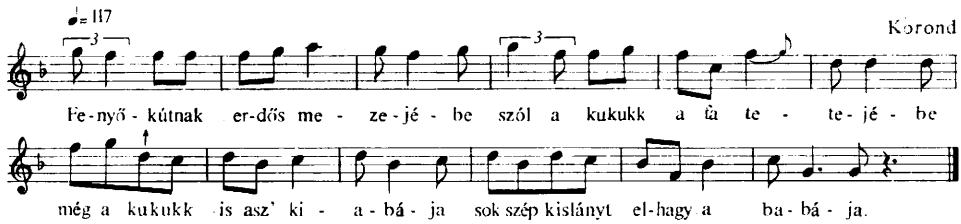

Amint JAGAMAS János idézett mondatából kiderül, az átmeneti formára az első sor öt hanggal mélyebbre helyezése, az ereszkedő dallamvonal kupolássá alakulása jellemző, ugyanakkor a harmadik sor a másodikhoz idomul, attól csak a sorvégen tér el.[13]

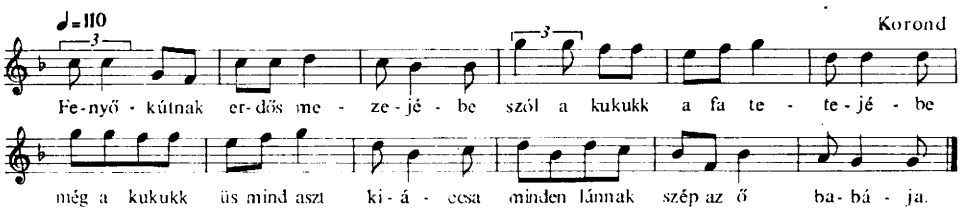

Az ilyen átalakult dallamok annyiban különböznek a tulajdonképpeni új stílusúaktól, hogy első soruk nem 1)-en, hanem b3)-an zár és ezért nem alkalmas visszatérésre.[14] Az első sor 1)-es záróhangja új stílusú népdalok esetében kivételesen lecsúszhat VII)-re[15] felugorhat 5)-re[16] vagy 8)-ra,[17] de b3)-ra soha. Így teljesen kizárt az a feltevés, hogy itt új stílusú dallam ilyenfajta elváltozásáról lenne szó.

Ezt a b3) (5) (4 sorvégzős átmeneti formát hat korondi énekestől tíz változatban rögzítettük.

A következő dallam első sora 1)-en végződik, hangterjedelme az új stílusra jellemzően kibővült, de nem azonos a zárósorral.[18]

[11] JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 418.

[12] K 2936/36.

[13] K 2936/246.

[14] Csupán mint ugyanabba a regiszterbe való visszatérés értelmezhető az ilyen dallamok zárósora.

[15] KALLÓS Zoltán 1971. 212.

[16] KODÁLY Zoltán 1917—1929. 73.

[17] Pt. 68. (tulajdonképpeni visszatéréstől mentes). Visszatérést megvalósító változatai Erdély-szerte ismertek (JÁRDÁNYI Pál 1961. II. 5.). További kupolás szerkezetű visszatérés nélküli dallamok JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 216—218. (a 217. Korondról).

[18] K 2937/57.

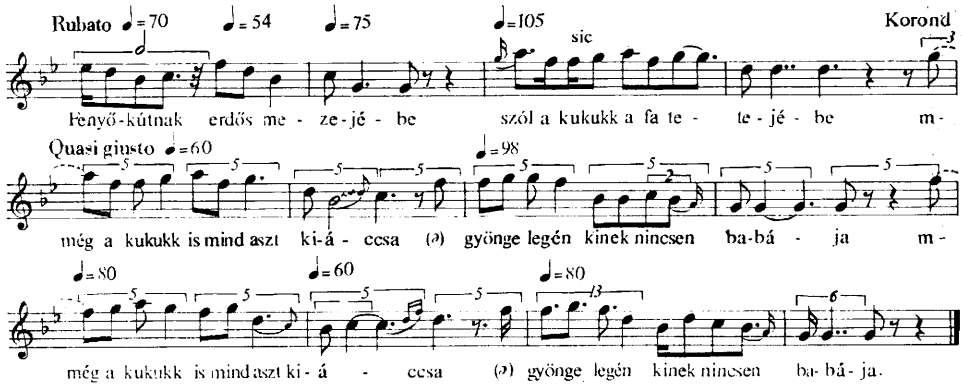

Három olyan változat is előkerült (1 Korondról, 2 Pálpatakáról), amelyben részlegesen a visszatérés is megvalósul, a negyedik sor csak kezdetében tér el az elsőtől.[19]

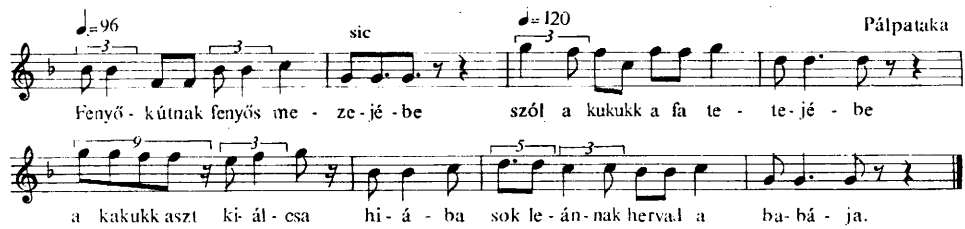

A következő dallampélda — a visszatérés pontossága mellett —, az előbbiekhez képest a magas fekvésű sorok elkülönülésének kezdeti fokozatát szemlélteti az A sorhoz viszonyítva. Tulajdonképpen ez a kezdő (és záró) A sor távolodott el jobban az eredeti mintától.[20]

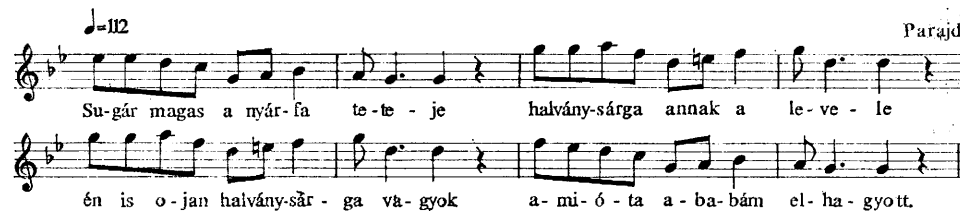

Olyan változat is előkerült, amelyben a belső sorok további differenciálódásával a kvintváltás nyomai csak a sorzárókban maradtak meg, a dallamszerkezet **ABBA**-vá alakult.[21]

[19] K 2938/121.
[20] FO 1068.
[21] K 2937/24.

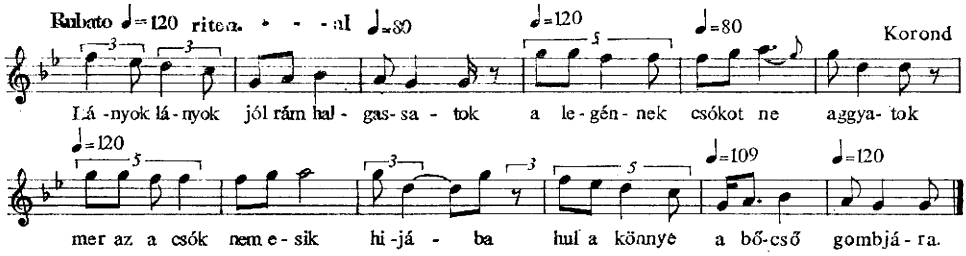

A fenti példákból megfigyelhető, hogy a dallamvonalbeli (stílusbeli) átalakulás ritmikai módosulásokat is eredményez. Az új stílusú népdalok soraira nem jellemző szinkópás ritmuszáradék ♪♩.♩𝄾-vá alakult,[22] s ezzel a kisütemes-tripodikus sorok nagyütemes-dipodikusokká váltak.

Az eredeti formából más típusú alakulatok is létrejöttek. Ilyen például a következő **A⁵A⁵A⁵A** képletű dallam,[23] amelyet négy korondi énekestől rögzítettünk, öt változatban:

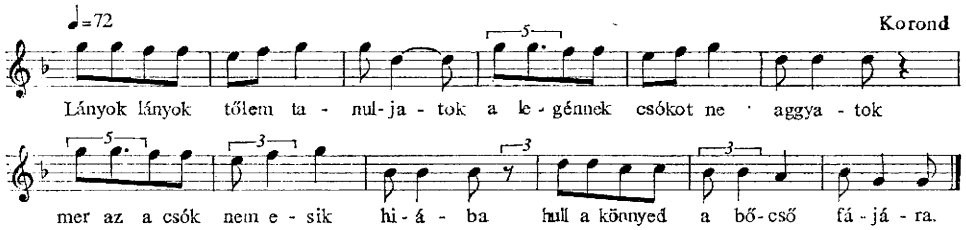

Elméletileg feltételezhető, hogy ez a szerkezet új stílusú népdal első sorának magas regiszterbe való visszahelyezésével jött létre, de a fentihez hasonló *8—5* hangterjedelmű ismételt sorral induló dallam gyakori a magyar népzenében, s bár jellemző formaképletük **AABB**$_k$ vagy **AABC**, gyakran kvintnyomokat találunk a mélyebb fekvésű **B**, illetve **C** sorokban.[24] Az MNT VI-ban megfigyelhető, hogy a típusok egyes változataiban a két első sor fokozatosan azonosul, míg az utótag sorai ezektől lassan elkülönülnek.[25] Nyilvánvaló, hogy az ilyen magasan járó előtagú, mélyen járó utótagú **AABB**$_k$ és **AABC** dallamok az ereszkedő kvintváltókból jöttek létre, s fenti dallampéldánk is erre az átalakulásra utal. Ugyanez a szerkezet (**A⁵A⁵A⁵A**) más szótagszámú és sorméretű változatban is megtalálható Korondon.[26]

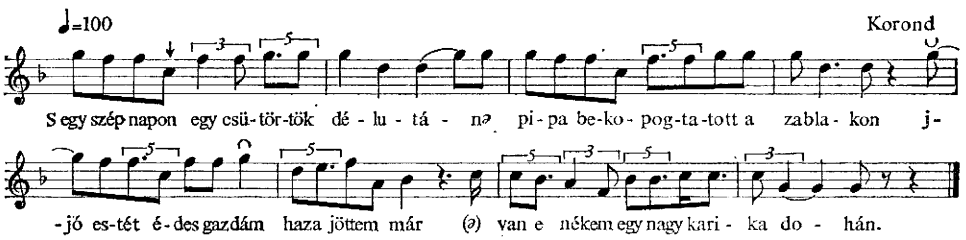

[22] E ritmuszáradék régi és új stílusú népdalokban való gyakoriságáról lásd JAGAMAS János 1972. 54.

[23] PÁVAI István magángyűjteményében.

[24] JAGAMAS János—FARAGÓ József 1974. 29 (**AABB**$_k$); JÁRDÁNYI Pál 1961/I. 95, 96 (**AABC**).

[25] MNT VI 176, 394, 395.

[26] K 2936/64.

A dallamhoz kapcsolódó formatípusok nem mindig határolódnak el világosan az adatközlők tudatában. Ezért fordulhatott elő, hogy két énekes az első versszakot a dallam eredeti alakjával, a másodikat az átmenetivel társította, vagy ugyanattól a személytől három nap eltéréssel készülhetett fölvétel a dallam új stílusú, majd átmeneti formájáról. Gyakran keverik össze az átmeneti $A^5A^5A^5{}_kA$ szerkezetű változatot más dallamokkal. Így került egy esetben a harmadik sor helyére egy általánosan ismert új stílusú népdal harmadik sora,[27]

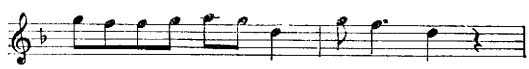

vagy más esetben a negyedik sor helyére egy műdal nagyobb szótagszámú zárósora.[28]

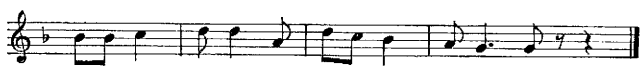

Mindez azt bizonyítja, hogy ez a dallamátalakulási jelenség a közelmúltban is élő folyamat volt Korondon és környékén, amely a pozitív irány, az új stílus felé haladás mellett kisebb mértékben romlott formákat is kitermelt.

Idézett népdalunk különböző szerkezetekben más vidékeken is előfordul. JÁRDÁNYI Pál földrajzi mutatója szerint a dallam lejtős kvintváltó alakja székelyföldi, mezőségi és kisebb részben dunántúli elterjedtségű.[29] A jelentősebb gyűjteményekben ezt a régi réteghez tartozó formát három változat képviseli: Marosmagyaróról[30], Gyergyószentmiklósról[31] és Gyantából.[32] Ez utóbbi kapcsán jegyzi meg BARTÓK, hogy BARTALUS hétkötetes kiadványában található két változata,[33] továbbá ismer egy dunántúli és egy felvidéki változatot, s felhívja a figyelmet, hogy Liszt XIII. magyar rapszódiája Allegro részének 1. témáját is ez a dallam képezi.[34] Így valószínű, hogy a XIX. század elején még általánosan ismert volt.

7. dallampéldánkra ($A^5A^5A^5{}_kA$) emlékeztető **AABC** formájú változat Csíkszentdomokosról került elő.[35]

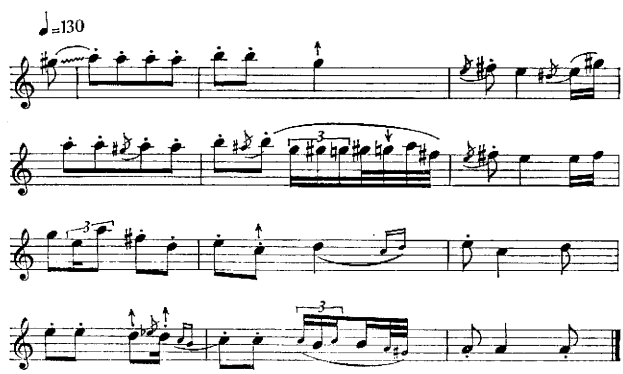

[27] JÁRDÁNYI Pál 1961/II. 10.

[28] KERÉNYI György 1961. 70. Az idézett dallamsort e műdal népi formájából kölcsönözte az adatközlő, amely egyebek közt az említett ritmikai átalakulást szenvedte az eredetileg szinkópás ritmuszáradékos Simonffy Kálmán szerzeményhez képest. A két változatot egybevetette SÁROSI Bálint 1970. 146.

[29] JÁRDÁNYI Pál 1961. II. 229/68.

[30] ALMÁSI István—HERȚEA Iosif 1970. 84.

[31] Pt. 32.

[32] BARTÓK Béla 1924. 200.

[33] BARTALUS István 1873—1896. IV/132, VII/169.

[34] BARTÓK Béla 1924. 271. 72. jegyz.

[35] IMETS Dénes magángyűjteményében.

Az új stílusú formát megtalálhatjuk Kalotaszegen is,[36] s az átalakulást leginkább bizonyító átmeneti forma Bartalus István kéziratos népdalgyűjteményében (1871)[37] és Seprődi János 1897-es kibédi gyűjtésében is szerepel.[38] Tehát a folyamat nyomon követhető a múlt század második feléig, természetesen erre a dallamra vonatkoztatva. Valószínűleg több tájegységen belül végbement egymástól függetlenül is, kisebb-nagyobb időbeli eltolódással, viszont a továbbterjedés tényére utal a dallam régi és új formájának különálló dallamként való számontartása több adatközlő tudatában (például a Gyimesekben).

IRODALOM

Almási István—Herţea Iosif
1970 *245 népi táncdallam.* Csíkszereda

Avasi Béla
1973 *Zeneelmélet I.* Budapest

Bartalus István
1871 *Kéziratos népdalgyűjtemény.*
1873—1896 *Magyar Népdalok. Egyetemes Gyűjtemény.* I—VII. Budapest

Bartók Béla
1924 *A magyar népdal.* Budapest

Borsai Ilona
1977 *Régi stílusú elemek megjelenése az új magyar népdalstílusban.* Ethnographia LXXXVIII. 136—146.

Csomasz Tóth Kálmán
1958 *A XVI. század magyar dallamai.* Régi magyar dallamok tára I. Budapest

FO = a kolozsvári Folklór Osztály archívuma

Jagamas János
1972 *A magyar népdal régi és új stílusának kapcsolatairól.* In: Szabó Csaba (szerk.): Zenetudományi írások. Bukarest, 1977. 52—72.

Jagamas János—Faragó József
1974 *Romániai magyar népdalok.* Bukarest

Járdányi Pál
1961 *Magyar népdaltípusok. I—II.* Budapest

K = a kolozsvári Konzervatórium archívuma

Kallós Zsoltán
1971 *Balladák könyve.* Bukarest

Kerényi György
1961 *Népies dalok.* Budapest

Kodály Zoltán
1917—1929 *Ötfokú hangsor a magyar népzenében.* In: Visszatekintés. II. 65—75.
1934 *Sajátságos dallamszerkezet a cseremisz népzenében.* In: Visszatekintés. II. 145—154.
1973 *A magyar népzene.* (1. kiadás 1937.) Budapest

MNT VI = *Magyar Népzene Tára* VI.

Olsvai Imre
1975 *A somogyi magyarság népzenéje.* In: Együd Árpád: Somogyi népköltészet. Kaposvár. 409—493.

Pt = *Példatár* = Vargyas Lajos 1952—1973.

Rajeczky Benjamin
1962 *Középkori magyar zenei emlékek és az új stílusú népdal.* In: Rajeczky Benjamin írásai. Budapest. 59—64.

Sárosi Bálint
1970 *Cigányzene.* Budapest

Seprődi János
1974 *Válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése.* Bukarest

[36] Kallós Zoltán 1971. 175.
[37] A kézirat az MTA Népzenekutató Csoportjának könyvtárában található.
[38] Seprődi János 1974. 312.

Szabolcsi Bence
1933 *Osztyák hősdalok — magyar siratók melódiái.* Ethnographia XLIV. 71—95.
1937 *Osztyák és vogul dallamok (Újabb adatok a magyar népi siratódallam problémájához).* Ethnographia XLVIII. 340—345.
1954 *Népzene és történelem.* Budapest
1955 *Megjegyzések Vargyas Lajos bírálatára.* Ethnographia LXVI. 519—521.
Szomjas-Schiffert György
1978 *Az új stílus (rondó forma) kifejlődése a magyar és a cseh-morva népzenében.* Ethnographia LXXXIX. 23—93.
Vargyas Lajos
1952—1973 *Példatár* Kodály Zoltán *A magyar népzene* c. tanulmányához (= Pt.). Budapest
1953 *Ugor réteg a magyar népzenében.* Zenetudományi Tanulmányok 611—657.
1955 *Észrevételek Szabolcsi új tanulmánykötetére.* Ethnographia LXVI. 514—519.
1980 *A magyar zene őstörténete.* Ethnographia XCI. 1—34, 192—236.

István Pávai

TRANSFORMATIONS OF A PENTATONIC TUNE

(Abstract)

As it was stated by Béla Bartók there are connections between the old and new styles of the Hungarian folk music. Zoltán Kodály pointed to the fact that pentatone (fifth construction) tunes with a descending melodic line that belong to the old, archaic stratum of Hungarian folk music could change into a song with returning stanca-structure and dome-shaped melodic line. (As such they could fit in the new style.) The author examines the variations of tunes collected in a restricted area to show this process of changes. The tunes are the No. 219 of János Jagamas —József Faragó: *Romániai magyar népdalok.* Bukarest, 1974. and its variations and contaminated forms in the sorroundings of the village of Korond, the locality of the original notation.

Dömötör Sándor

A Jáger Jóska ballada történeti háttere

Ujváry Zoltán megfigyelései szerint Jáger Jóska a gömöri néphagyomány kedvelt alakja volt. Ma is emlegetik erőszakos tetteit, merész cselekedeteit, csínyeit. Elsősorban a pásztorok körében él róla eleven epikai hagyomány.[1] A pásztorélet termelte ki azokat a sajátos körülményeket, amelyek közt az individuális társadalmi lázadás helyi jelenségei kapcsolatba hozhatók a forradalmi tiltakozás archaikus formáival. Bár a betyárok útonálló rablók, gyilkosok, gonosztevők voltak, a pásztornép sajnálta ezeket a megbélyegzett embereket, akik ujjat húztak a hatalommal. A betyárok nem voltak a szegénynép támogatói, hiszen elsősorban az ő segítségükre szorultak. Hobsbawn angol társadalomtudós véleménye szerint a progresszív társadalmi tartalmat is hordozó banditizmus alapja, hogy a lakosság a helyi erkölcsök szerint a hatalom túlkapásai miatt nem tekintette bűnösnek a betyárt. Hobsbawn szerint nagyobb csapás nem érhetett társadalmi banditákat, akik közé a magyar betyárok is sorolhatók, mint ha elszakadtak helyi forrásaiktól, élelmezőiktől, bújtatóiktól. Előfordult azonban, hogy valóságos segítőik megkárosítására, társadalmi bázisuk lerombolására kényszerültek.[2]

[1] Ujváry Zoltán 1977b. 80. Jáger Jóska balladájának négy recens változatát is közli: 477—480.

[2] Eric J. Hobsbawn 1974. 10—36. (Az angol eredeti: *Primitive Rebels.* London, 1959. A művet több nyelvre is lefordították. A magyar kiadás a bővített 3. kiadás után készült, Tandori Dezső műve. Hobsbawn-nak *Bandits* címmel — London—New York 1969. — minket közelebbről érintő műve is az általunk idézett mű szemléletmódját alkalmazza. Hobsbawn műveire Hofer Tamás hívta fel figyelmünket.)

Jáger Jóska is ilyen, környezetével ellentétbe kerülő primitív lázadó volt, akit egy ideig bújtatott, lappangtatott, segített környezete, az egyszerű nép, azonban kegyetlenkedései miatt végül is ellene fordult. Jáger Jóska balladája nem a búsongva hejehujázó betyárok közé vezet, hanem a kegyetlen betyárvilág embertelenségeit mutatja be.

Története a balladakutatók előtt régebben sem volt ismeretlen, bár első változatát csak 1870-ből ismerjük. VARGYAS Lajos adattára 43 változatát tartja számon, ebből 4 erdélyi, 5 dunántúli, 12 alföldi és 22 felvidéki.[3] VARGYAS feltevése szerint a 43 változatban számon tartott ballada hőse az elterjedésből kikövetkeztethetően a Palócföldön élhetett, a Jáger (uradalmi vadász-erdész, erdőkerülő) foglalkozásnév erdei foglalkozású embernek mutatja. Az 1954-ben feljegyzett bekölcei változat első öt versszaka a balladahős leányruhában elkövetett ruhavásárlását Eger város egyik boltjába helyezi. VARGYAS a balladatípus címét e csínnyel jelöli, mert „a kisasszonyruhában elkövetett bolti kaland tartalma az éneknek". A központi cselekménynek látszó csíny azonban olyan vándortéma, amely valószínűleg máshonnan tapadt Jáger nevéhez.[4] Történeti adalékaink szerint viszont Jáger Jóska kegyetlen halála élettörténetének valóságos mozzanata. Ez alkalommal Jáger Jóska életrajzi adalékainak publikálását tekintjük elsőrendű feladatunknak.

A bekölcei változat második részét kitevő nyolc versszak az eseményeket nevekkel is konkretizálja. Jáger Jóska Lelesz felé az erdőben lepi meg Sipkás József nevű juhászt. Ennivalót, ruhát, csizmát követel tőle. Sipkás szívesen ad neki enni, de ruháitól nem akar megválni. Amíg Jáger eszik, baltájával kettéhasítja Jáger fejét. A holttestet az egyik cserfa alatt haraszttal betakarja, majd Eger felé igyekszik, hogy feladja magát. Előbb Csácsra, majd Bot községbe ér. Itt Pukér József bírónak bejelenti, hogy megölte a híres rablót. UJVÁRY Zoltán újabban publikált gömöri változatai az eseményeket hasonló tagolásban, más nevekkel vagy nevek nélkül drámaibb sűrítéssel írják le. A ballada máig élő változatai is azt mutatják, hogy Jáger erőszakos csizma-ruha szerzési kísérletének emléke a balladisztikus hagyománykincsben az egész magyar nyelvterületen fennmaradt.[5]

1. Elsősorban tehát a betyároknak nevezett banditák társadalmi közegének életkörülményeivel kell megismerkednünk. A XVIII—XIX. század fordulóján Magyarországon az állattenyésztés nagyméretű és nagyüzemi jellegű volt. A Felvidéken a nagy kiterjedésű uradalmi erdőkben igen sok alföldi vándorpásztor tevékenykedett. A kanászok nemcsak a mocsolyákban szívesen turkáló állatokat gondozták, hanem életük kockáztatásával is védték a rájuk bízott jószágot a bujdosók, a kóborlók, a haramiák és a farkascsordák ellen. Keményen helyt kellett állniok a rájuk bízott vagyon, az állatok és saját életük megvédéséért. Az erdőkben igen sok dezertőr, katonaszökevény, csavargó bujkált, lappangott, akik — ha nem kaptak a pásztoroktól ruhát és élelmet, — kegyetlenül elvették. A gyilkosságok napirenden voltak, és nem mindig kerültek kézre az elvetemült tettesek.[6] A nyájat őrző kanász-juhász mégis gyakran vált gyanússá a nyájak tulajdonosai és a hatalom emberei előtt, mert — ha életét akarta menteni — akaratlanul is segítenie kellett a lappangó embereket. A pásztoroktól elvárták, hogy gondoskodjanak a beteg állatok orvoslásáról, a tulajdonosok nem mindig hittek a kényszervágásokról szóló beszámolóknak.[7]

Az erdei és az alföldi pásztorok szükségszerű helyzete a felelősségvállalás nagysága következtében sokak által megcsodált magabiztosságot, önállóság- és függetlenségérzetet fejlesztett ki bennük. Sokan pszichikai sajátosságnak tartották a pásztorok józan gondolkodásmódját, amelyet a más vagyonára őrködő lelkiismeretes munkájuk termelt ki, mások kételkedtek bennük.[8] KÜRTI Menyhért egri tanár megfigyelései alapján írja Heves megye millenniumi monográfiájában hogy „a palóc nép, mely szegényebb, mint az alföldi, s a műveltségnek a vármegye lakosaihoz viszonyítva alacsonyabb fokán áll, az idegen és a saját tulajdon között nem igen érzi a különbséget. Az uraság erdejéből a falopást mesterségesen űzi, a nadrágos ember udvarán a malacot, a pulykát könnyen a szűr alá rejti, sőt a szomszéd szénáját is megdézsmálja, szerszámfáját, ami keze ügyébe esik, kerülve-fordulva egy-kettőre elemeli, mint ő mondja: ötön veszi".[9] KÜRTI XIX. század végi megfigyeléseit

[3] VARGYAS Lajos 1976. II. 693—696.
[4] DÖMÖTÖR Sándor 1977. 259—261.
[5] UJVÁRY Zoltán 1977a. 62—63.; BURA László 1978. 97., 209—210.
[6] BALOGH István 1958., 1959., 1965.; SZABADFALVI József 1963., 1968., 1970.; HOFMANN Tamás 1950. 3—6.
[7] BÉRES András 1964.; SZABÓ Ferenc 1964.; TÁLASI István 1936.
[8] SZÁNTÓ Imre 1956.; SZABÓ Ferenc 1964.; BÉKÉS István 1966.
[9] BOROVSZKY Samu 1909. 210.

a XIX. század eleji német útleírók általánosítva úgy fogalmazzák meg, hogy „a magyar pásztoroknak homályos fogalmai vannak az enyém-tied törvényéről". Szerintük „csak az a tolvaj, aki emberi kéz által készített tárgyat lop el, amit a természet produkál, az — őseitől örökölt nézete szerint — minden emberé. Így nem is gondol arra, hogy egy ménes vagy egy gyümölcsös egy ember tulajdona is lehet. Ilyen észjárással persze sokszor átlépik a civilizáció határait, rabolnak, sőt a gyilkosságtól sem riadnak vissza."[10]

Nem célunk rámutatni a két szöveg tévedéseire, csupán arra hívjuk fel a figyelmet, hogy mind a XIX. század eleji, mind a XIX. század végi megfigyelésben közös vonás, hogy a népet azért tekintik „a műveltség alacsonyabb fokán állónak", mert „az ősöktől örökölt hagyományos észjárás alapján" nem a megfigyelők módján különböztetik meg „az idegen és a saját tulajdont". Hobsbawn szerint a feudális kor kései szakaszában az uralkodó osztály a magántulajdon fogalmát a földről fokozatosan olyan tárgyakra és javakra terjeszti ki, amelyek a feudális kommunitásban egy-egy adott személy, a földbirtokos tulajdonát képezik ugyan, de ezekből bizonyos hagyományok és szokások alapján az adott földön élő nép is részesedik. A földesúr ezt a hagyományos részesedést (legelő-erdőhasználat, faizás, utószüret, a föld terméséből különféle ünnepségek, lakomák, torok) állandóan csökkentette. A piacra termelés a polgári gondolkodás kényszere és hatása alatt kegyetlenül növelte azokat a terheket, a csak neki járó ajándékokat, amelyekkel a föld használóit sarcolta meg.[11] A késő feudális rendben a földesúr népeinek nem atyja, gondviselője, hanem mindinkább lelketlen kufár, aki egyéni profitját minden eszközzel, népei kijátszásával növeli. A földesúr már nem óvja, védi népei munkaerejét, hanem könyörtelenül igyekszik a munkaerő árát leszorítani. A nép atyáitól örökölt ősi, maradi módon, a földesúr modern kereskedelmi-gazdasági-polgári módon gondolkodik a magántulajdonnal járó társadalmi kötelezettségről: a késő feudális kor a családi birtokot személyes tulajdonának tekinti, a rajta élő népeket nem.[12]

A feudális nagycsaládi rendben, a családon belül is megvoltak a gazdasági jellegű ellentétek. Ezek azonban megoldódtak — sokszor nemzedékeken át —, s nem váltak súlyos társadalmi kérdéssé. Megoldásukban mindig nagy szerepük volt az emberi érzéseknek és az indulatoknak.[13] Kürti megfigyelései szerint a paloc nép „ha sértik, verekedni is kész és ittas állapotban könnyen követ el törvénybe ütköző tettet". A műveltség alacsony foka és az indulatosság azonban nemcsak társadalmi meghatározói, hanem természetes bázisai is a feudális uralkodóosztály erőszakos elnyomása elleni paraszti tiltakozásnak.[14] Az egyéni sérelmek sokasodnak ugyan, de még nem társadalmi méretűek. Még nem értek meg a forradalmi harc társadalmi feltételei, mert nem a földesurat védő törvények és az elavult szokásjog megváltoztatására törekednek, hanem személyes igazságtevésre, a földesúri túlkapások okozta károk jóvátételére. A földesúr megtörésére és a hatalom kegyetlen visszaéléseinek megtorlására vállalt helyi harc azonban nem abszolút társadalmi érték. Szükségszerű árnyoldala az elnyomott osztályok és rétegek elembertelenedése, kíméletlensége, kegyetlensége, amelyek a legtöbb esetben értelmetlenek és semmivel sem menthetők.[15]

A munkaadó vagyonát becsületesen védő pásztor és a földesúri rendben helyét nem találó szegénylegény, a bújdosó betyár, aki ekkor főként katonaszökevény vagy munkanélküli napszámos, kérlelhetetlen ellenfelek. A bujdosók száma azonban egyre nőtt és elkerülhetetlen volt némi együttműködés a pusztákon és az erdőkben kóborlókkal. Vidrócki Marcit 1873-ban, a kései betyárvilágban szegénylegény pajtása Eger közelében, Bodony községben baltával ütötte le, mert tudta róla, hogy „ha én nem ütöm agyon, ő vág agyon".[16] Egy újabban (1968) feljegyzett népdal is azt mutatja, hogy a rabló elleni kíméletlen fellépés esetén is könnyen gyanúba keveredett a pásztor.[17]

[10] Dukony Mária 1937. 81.; Hofmann Tamás 1959. 5—6.
[11] Szántó Imre 1956. 477—491.; Hobsbawn, E. J. 1964. 164—180.
[12] Bodgál Ferenc 1970. 5—8.; Módy György 1957.
[13] Morvay Judit 1956.; Hobsbawn, E. J. 1974. 19—24.
[14] Barsi Ernő 1976. 225—239.; Hobsbawn, E. J. 1974. 19—32.
[15] Szabó Ferenc 1964.; Békés István 1966.; Hobsbawn, E. J. 1974. 19.
[16] Vargyas Lajos 1976. II. 645. Berentén 1938-ban lejegyzett dal szövege is mutatja, hogy az emlékezetben Jáger Jóska tettei keveredtek Vidróczkiéval:

Zöld erdőben a csata áll,
Vidróczki is abban betyár.
Jáger Jóska is odament,
Ő Vidróczkit agyonvágta. (Bodgál Ferenc 1970. 67. és 75.)

[17] Ág Tibor 1974. 68. sz. Énekelte Ondrej Márton 66 éves.

A peresi vágás vérrel virágozik,
Két ökrész legény benne hadakozik.
Megölték Kosikot, ott történt halála,
A középvágásban vágtak a nyakába.

Viszik Petró Misót Jancsival a vasra,
Siratja az anyja, utána, utána,
Ne sírj, édesanyám, így kell annak lenni,
A zsivány Kosikért halált kell szenvedni.

A töredék mutatja, hogy Kosik, az erőszakos, kegyetlen zsivány a két ökrésznek nem adta meg magát, a „hadakozásban" agyonverték. Az erdőben bujkáló haramiák gyakran kerültek oly helyzetbe, hogy ajánlatosnak tartották ruhájuk elcserélését a pásztorral. Még akkor sem történt ez barátságosan, ha régi ismerősök voltak. Hamar lesújtott a balta nemcsak emberölési szándékból, hanem virtuskodásból is. Könnyen megesett az emberhalál. Az egri levéltár statáriális iratai között találtunk olyan jegyzőkönyveket, amelyek mutatják, hogy elkeseredésükben gyakran semmiségekért ölték meg pajtásaikat a bujdosó szegénylegények. Viselkedésük elrémítő hatással volt az erdőben dolgozgató emberekre.[18]

Babus Mihály 50 éves és Besze József 64 éves fegyveres hadnagyok 1817. március 28-án Gyöngyösoroszi községben, a Peszmeg csárdában fogták el Keskeny István 22 éves szökött katonát, aki egy esztendeje szökött meg „Herzeg Eszterházy Nemes Gyalog ezredéből", s azóta a környéken bujkált. Keskeny Pista a kocsmáros lányával volt a szobában, töltött karabéllyel és kondás fejszével akart kiugrani az ablakon, de a két tapasztalt perzekutornak sikerült őt lefülelni. A patai születésű Keskeny István a bírák előtt így mondta el bujdosása történetét:

"Épen most múlt esztendeje, Miskoltz Városából, a Katonaságtul megszökvén, egyenesen szülötteföldem felé jöttem. Utamban a Hasznosi Huta tájékán egy szénégető Embert észrevévén, annak szürét, mely egy fa mellé vala téve, elloptam. Az erdőkön lappangván, az ősz bekövetkezésével Bogyi János és Kabók Ferentz Desertorokval a Nyikom nevezetű réten öszvecakadván, egyes akaratval el tökélettük magunkban, hogy Elek Comissarius Urnak Szurdoki csárdáját azon okbul, mivel ő szokta az ilyen Szegény Legényeket üldözni, kirabollyuk. (Részletesen el is mondja, hogyan történt meg a rablás.) Ezeken kivel meg vallom igazán azt is, hogy a múlt Újj Esztendő napján virradóra Tot Ferentz kenyeres pajtásomat a Szt. Kuti Kortsma Házban tsupán azon okbul, hogy előtte való napon engemet meg vert, háromszor vágtam fejében az éles fejszét. Agyonvágtam, aki halomba dőlvén, egyszeriben szörnyű halálval halt meg.

Ezelőtt mintegy két hetekvel Szép András és Bogyi vagy Jójárt János társaimval újra öszve szövetkeztem és egy ösméretlen Hasznosi Embert a Hasznosi Erdőben meg támadtunk. Halálos fenyegetődzés között szűrétől, lajblijától, kalapjától meg fosztottuk. Ugyanazon napon egy más hasznosi Embert hasonló rabló módon szűrétül és lajblijától meg fosztottunk.

A nálam levő karabélyt Kaparó Pusztáján adta nekem Gosztonyi Ur Juhász Bojtárja András, a benne levő töltést pedig valamint máskor több töltéseket az Erdőkön adtak nekem a Kerülők, akiket én nem ösmérek, neveiket nem tudom. Három esztendei katonáskodásom alatt ötször szökvén meg, két ízben meg páltzáztattam, harmadszor Generel Pardonra mentem vissza a Regementhez, negyedszer nyoltzszor fel és le vesszőt futottam. Egyébként büntetve nem voltam."

A bujdosók tetteit erőszak és kegyetlenkedés jellemezte. A népek ezért féltek tőlük, ezért féltek feladásuktól. „Csikós másként Tott István, nőtelen, 25 esztendős, Gyöngyöshalászi születésű Herczek Ferdinánd lovas ezredbéli obsitos katona" keresetlen szavakkal mondja el Keskeny Pistával közösen elkövetett gyilkosságuk történetét.

"Keskeny István és Bógyi János szökött katonákval ezelőtt néhány hetekvel a verebéli csárdában megösmérkedvén, midőn a csárdából kijöttünk volna, Bógyi János Pajtásom így szólított meg: »Baszom az Istenit, itt megy egy tari

[18] HmLt. IV—11/1 köteg nro 18. (Statáriális iratok.) A köteget Szántó Imre is említi: 1956. 489—490.

ember, aki engem sokat megvert, verjük meg.« Elindulván a tari ember után a tari híd mellett Keskeny Istvány baltájával Király András tari ember felé vágott. Elhibázván az ütést, én ütöttem fejszefokkal hátba. Ütésem után egyben mellém ugratott Bógyi János, aki a tari embert pisztollyal mellbe lőtte. Mind a hárman addig vertük aztán baltáinkval, míg meg nem holt.

Tavaly voltam fogva káromkodásért. Harmintz botokval büntettettem meg."

A vallomásokban rögzített tények azt mutatják, hogy Keskeny Pistát nemcsak a katonaságtól való szökése, hanem inkább erőszakoskodó hajlama tette bűnözővé. A juhászoktól és a kerülőktől fegyvert, lőszert, eleséget kapott, megfelelő ruhához azonban nehezen jutott. Bujdosó pajtásainak is a ruhaszerzés okozott problémát. Szükségükben még az emberöléstől sem riadtak vissza. 1817. április 8-án Ragó István 20 esztendős hasznosi lakos vallja, hogy „két héttel ezelőtt világos nappal az hasznosi erdőben levő két vár között járt, amikor Keskeny Istvány és három ösméretlen társai szörnyű káromkodások közt nálok levő Pisztolyaikkal, Puskáikkal, fejszéjeikkel, bottyaikkal megtámadván, halálos fenyegetőzéssel ruhájának által adására kényszerítették. Szűrétől és lájblijától ezen nagy Zsiványok által erő hatalommal meg fosztatott."

Palóczy László, Borsod megye főjegyzője hivataloskodása alatt nemcsak a sokasodó bűntetteket igyekezett megtorolni, hanem a köztudat formálásával, az erkölcsi érzék nevelésével is próbálkozott. Pályája kezdetén, 1818-ban Fodor Pál geszti lakos különös kegyetlenséggel elkövetett gyilkossága ügyében a halálos ítéletet minden helységben vasárnap és ünnepnapokon a templomnál egybesereglett nép előtt a járási szolgabírákkal is kihirdettette.[19] Szigethy Mihály miskolci tipográfus az ítélet szövegét a megyei nótáriusi hivataltól kikérte és önnön költségén kinyomtattatta. A gyilkos tett valóban olyan felháborító volt, hogy Palóczy joggal bízhatott a további bűncselekmények megakadályozásában a közönség segítségére és támogatására.

A kis ponyvafüzetben közzétett hiteles leírás szerint a raboskodó Fodor Pál 53 éves geszti lakos 1817. Pünkösd hava 5. napja reggelén az egri születésű Csatári Mária 16 éves leányt a tibolddaróci határ Teknővölgy nevű részében a kezében volt fűzfadoronggal oly nagy erővel verte főbe, hogy a leány azonnal meghalt. Fodor Pál ezután Csatári Máriát nemcsak batyujától fosztotta meg, hanem ruháját és a lábán volt csizmákat is lehúzta. A holttestet egy közeli árokba bevonta és földdel behányta. Amikor elfogták, magát kisgyőri lakosnak, Kövesdről jövő utasnak állította. A nála levő holmikról azt mondta, hogy egy katonától vette át. Tagadása ellenére a bűntett elkövetése reábizonyult. Fodor Pál már régebben tolvajkodásért, házfeltörésért, fegyveres kézzel elkövetett útonállásért és rablásért három és fél évi tömlöcöt, valamint 300 pálcaütést szenvedett. Megátalkodottsága miatt kegyelmet nem érdemelvén, a halálos ítéletet 1818. május 25-én Miskolcon végrehajtották.

A ponyvafüzetszerű kiadványt tehát nem szenzációhajhászás szülte, hanem a szolgabíráknak segített az ítélet közhírré tételében. Az ítélet indokolása az olvasókat a törvény tiszteletére inti: „Tanulja meg kiki e példából, hogy egy jól elrendezett közönséges Társaságban (mai szavakkal: korszerűen elrendezett emberi társadalomban, közösségben) a Törvénynek, és a Felsőség Parantsolatjainak való pontos engedelmeskedés legfőbb Regula lévén, bizonyos büntetés nélkül a Törvényt és Polgár Társainknak Életét, Javait megbántani, s a Belső tsendességet zavarodásban hozni sohasem lehet." Az indokolás utolsó szavai mutatják, hogy az ítélet széles körű ismertetésének nemcsak morális példát, hanem politikai intelmet is kellett szolgálnia.

Az indoklás utolsó szavai mutatják, hogy az elrettentő bűnözés bemutatása jó alkalom volt a belső csendesség hangsúlyozására is. A belső zavarodások okai nem az árva betyár tulajdon elleni vétségei voltak, hanem a hatalom kegyetlensége, amely vetekedett a Fodor Pál-féle megátalkodott gonosztevők rémtetteivel. Ezekről azonban nem esett szó.

2. Másodsorban Jáger Jóska élettörténetével foglalkozunk, amennyire a felkutatott történeti adalékok lehetővé teszik. Az ismertetett ballada hőse nem képzelt, hanem élő történeti személy volt. Kilétéről az első nyomokat a már említett Palóczy László (1783—

[19] Az OSzK 803.804. sz. példányára a címlapra egykorú kézírással ráírták: *Kiadta Palóczy László.* A kis füzet teljes címe: *Tekintetes Nemes Borsod Vármegyei Törvény-széki és felsőbb ítélő-székek által is Rablásért, és Gyilkosságért Halálra ítéltetett Fodor Pál Geszthi lakos ellen hozatott, — s Miskólczon 1818-dik Esztendőbeli Pünkösd Hava 25-dikén kihirdetetett, — és Végre is hajtatatott ítéletek. Kinyomattatott Miskolczon, Nemes Szigethy Mihály Privil, Könyvnyomtatónál.*

1861) Miskolcról 1830. december 3-án írott levelében találtuk.[20] Palóczy 1807-től állt Borsod megye szolgálatában több mint harminc éven keresztül, előbb mint főjegyző, országgyűlési követ, majd másodalispán. 1806-ban iskolatársával, Ragályi Tamással (1785—1841) *Segítő* címen irodalmi-esztétikai folyóiratot adott ki, verseket írt, élete során sohasem szakadt el az irodalomtól.[21] Miskolcról 1826. augusztus 18-án tudósította Pozsonyban Ragályit arról, hogy vele együtt választották meg Borsod megye követeül. „Fogadj el engem Követ Társadnak, s én Te hozzád azt a Baráti igaz szívet viszem fel, melly első ifjúságunktól fogva hozzád voltt köttetve." — írja levelében. Ezután sűrűn váltottak levelet egymással, így került sor arra, hogy helyi érdekességként egy borzalmas rablógyilkosságról is beszámolt Ragályinak.

> Az eset Palóczy tudósítása szerint 1830. november 19-én történt. „Éjjel a Miskolcz és Diósgyőr között levő Dara őrlő malomra a haramiák rá ütöttek; a Molnárt megölték, a Molnár legény egy haramiát puska lövéssel halálosan meg sebesített; a Rablók ezen társoknak fejét, holott még éltt ! (hogy róla meg ne tudódjanak) fejszével elvágták; a ruhával együtt elvitték. — A Bikkben is rabolgatott fegyveres kézzel egy Banda; s már nem tsak a sertés nyájakat hajtotta el; hanem az utasokat is fosztogatta; sőt a Falukban is éjjel berontott. — Ezek közül hármat úgymint Czudar Ferentzet, Tálas másképen Jáger Józsefet és Révész Mihályt elfogván, a tömlötzben behozták. — A Molnár gyilkosai még kézben nem kerültek. A Nemes Vármegye pénzbeli prémiumot is currentáltatott annak számára, a ki az Investigatus Deputationak Dátumot fog szolgáltatni."[22]

A nyomozás nagy körültekintéssel indult meg. Kiszely István komisszárius megegyezett az egri főszolgabíróval, hogy az üldözés folyamán Heves megyében nem egyenruhát, hanem polgári ruhát visel majd pandúraival. A bravúros nyomozás sommás beszámolója Borsod megye közgyűlési jegyzőkönyvében megmaradt. A komisszárius négy borsodi tizedessel és a Heves megyei pandúrok segítségével a diósgyőri daramalom támadóit mind elfogta. Nevezetesen Tálas másként Jáger József tibolddaróci, Molnár másként Kenyhetz Mihály újhelyi (Zemplén m.), Vaklakó másként Medve, igazabban pedig Szakó Ferenc és Medve Bera István sikátori (Gömör m.), Frantzia másként Begyerő János hevesi lakosokat, rablókat és gyilkosokat, valamint a híres gonosztevő Czudar Ferentzet. (A társai által megölt rabló kilétéről nem találtunk említést.) A diósgyőri rablás után nevezettek Hangony, Velkenye, Uraj és Csiz erdeiben lappangtak, majd Bots és Bátor községekben szálltak meg. Kiszely István komisszárius itt lepte meg őket és innen vitte be az egész bandát a miskolci megyeházára.[23]

Az eseményeket csak főbb vonásaiban ismerjük. A megye a kihallgatások jegyzőkönyveit megküldte az egri és a szentpéteri járás főszolgabíráinak, de Bihar és Szabolcs megyét, valamint Debrecen városát is megkereste velük.[24] Tóth másként Czudar Ferenc csáti származású, halmozott tolvajsággal és egyéb gonoszságokkal terhelt rab vallomását a kárvallottak kihallgatása végett sokfelé elküldték. „Minthogy a Raboskodó meg vallya azt is, hogy Nagy Váradon, a Polgári és a Debretzenyi földeken darab ideig tsavargott és a sarudi határról hat darab lovakat lopott el", további bűnös tetteire is fény derülhet.[25] Bár a diósgyőri bűntettet ez a banda követte el, a hosszadalmas nyomozások és vallatások miatt ítéletre nem került sor, mert a haramiák a börtönből megszöktek.

Jáger József tibolddaróci kondás, a rablóbanda egyik jelentős tagja hivatalosan 30 éves korában került összeütközésbe a törvénnyel. Tolvajsággal és orgazdasággal vádolva került börtönbe Futó igazabban Szabó Mihály, Venetz József, Kotsis Ferentz, Bean

[20] OL P 1700. sz. Ragályi cs. lt. 1—2. csomó 8. tétel.

[21] KEREKES Lajos 1962. 3. sz. 53—58. A családtörténeti adatokat vázlatosan közli, inkább közéleti tevékenységeit ismerteti. A miskolci múzeumban őrzött relikviákról, síremlékéről, arcképéről és emléktáblájáról sok foto.

[22] Lásd a 20. jegyzetnél. A Medve család tagjainak jelentős szerepe volt ebben a rablásban. Később az 1836. december 27-én halálra ítélt Medve Pál Miskolcon ötödmagával támadta meg a Tizenháromváros utcában lakó 82 éves Holló Józsefet, kinek segélykiáltása felverte a környéket. Tzihay János és Béres Mihály bátran szálltak szembe a rablókkal, mire ezek jobbnak látták a menekülést, de Medve Pált elfogták és kivégezték. Históriáját KOMÁROMY János versbe szedte. BÉKÉS István 1966. 22—26.

[23] BAZmLt. Borsod megye közgyűlései 1831. év 336., 543., 1093., 1240. és 1480. sz.

[24] Uo. 4422/1830. sz.

[25] Uo. 4421/1830. sz.

vagy Tóth György, Balás János, Molnár Mihály, Prágai József, Prágai vagy Szüts György, Varga vagy Tóth György, Csatlós József tibolddaróci lakosokkal. Futó Mihály bevallotta, hogy 1825-től kezdve a rábízott sertések közül 19 darabot folyamatosan eladogatott rabtársainak. Futót a lopásért 3 hónapos tömlöcre és 80 pálcaütésre ítélték. Bűntársai kisebb-nagyobb botbüntetéssel úszták meg a falut alaposan behálózó bűnügyet. Jáger a lopott sertésekből kettőt vett át, az ő büntetése sem lehetett túlságosan jelentős. Tény azonban, hogy „megjegyzett ember" lett.[26]

A büntetés után nem szállt magába: mind jelentősebb lopásokba keveredett. El is kapták, de 1827. szeptember 20-án Borsod megye tömlöcéből megszökött. A körözvény „gonosztevő nappali rabló"-nak minősíti, de ekkori gonosztetteit utalásokból sem ismerjük. Ekkori személyleírása a következő:

> "Jáger igazábban Tálas József Darótzi születés, mintegy 32 esztendős kondás, alatson, terepély, vaskos, szőke, fejér ábrázatú, matska szemű, kis bajuszú, gyakrabban pederve hordja, a jobbik ortzáján valami hasított forma láttzik a szemén, kalapot és fejér Bárányból Sipkát, szűrt és ujjas lajblit visel, és Sarkantyús Csizmát. R. Catholicus, beszél magyarul."

A körözvényt 1828. december 10-én adták ki.[27] Jáger újabb gonosztetteit Borsod, Heves és Gömör megye területén lappangva követte el. Gömör megye arról tudósította Borsod megyét, hogy 1829. november 15-én gróf Csáky Teodor juhászát a latori pusztán, Sály mellett öt gonosztevő megtámadta. Összekötözték és 300 juhot mintegy két órányi távolságra elhajtottak. Ahol is 103 darabot kiválogatván, úgy elmentek velük, hogy nyomukba jutni nem lehetett. A gróf tiszttartója jelentette Holló Pál alszolgabírónak, hogy a rablók közt volt Jáger József nevű csavargó. Okolitsányi Ferenc főszolgabíró Jágert elfogatta, aki ekkor Kis Péter néven bujdosott. Jáger bevallotta, hogy részt vett a juhok elhajtásában, s hogy tőlük a juhokat Sulyok másként Ebugatta Mihály Gömör megye Jéne helységében vette át. Bár Ebugatta a juhok átvételét tagadta, Jéne községben a juhok közül 7, a cikóházi pusztán pedig 6 darabot felismertek.[28] Mivel Jáger Jóska ekkor már Borsod megye rabja volt, a gömöriek azt kérték, hogy vallassák ki őt alaposabban a rablás körülményeiről. Jáger azonban nem volt hajlandó cinkosait megnevezni.[29]

A szentpéteri főszolgabíró bejelentette a megyének, hogy 1829-ben Ivanics István tapolcsányi molnárt Jáger József és társai verték meg és rabolták ki. Heves megye tudatta, hogy Bátor községből Jáger és társai 23 sertést hajtottak el.[30] Egy sertést adtak a botsi bírónak, az ottani mészáros pedig tíz forintért több darabot vett meg tőlük, és szállást is adott nekik.[31] Jáger szívesebben tevékenykedett Heves megyében, mint Borsodban, mert ott kevesebb családi kapcsolata volt, kevesebben ismerték fel hamis passusa alatt. A tapolcsányi molnártól pulykákat lopott, melyeket Bots helységben a kántornál tartózkodó szabóval két pisztolyért cserélt el.[32] Csizmákat is lopott Heves megyében, melyeket Rizsik Rozinak és Berta Katának adott.[33] Bujdosásában Kis Péter és Kovács András néven hamis passusokat használt.[34] 1832. január havában Okolitsányi Ferenctől és Kiszely Istvántól sertéseket hajtott el, melyek orgazdái bátori lakosok voltak. Csobolyós másként Takács Mihály, Ipacs Gergely, Jancsi nevű kácsi kanász is Jáger bandájához tartozott.[35]

A diósgyőri rablásban részt vevő Molnár másként Kenyhetz Mihály, „ragaszték költött névvel Barkó József" újhelyi lakos volt a molnár gyilkosa. Ő ölhette meg sebesült rablótársukat is. Beismerte, hogy 1830-ban runyai kondás korában feleségét megölte, a varbói nyájból elhajtott nyolc sertést és 48 forintért eladta a cikóházi pusztabeli juhász Koska Gergelynek. Beismerte, hogy Kázár András velkenyei csordást egy csavargásban levő társával baltájától és szűrétől erőszakosan megfosztotta. Jáger József és Révész Mihály cinkostársaival a hangonyi erdőben egy malacot és egy kecskét levágva emésztet-

[26] Uo. 910, 942, 1016, 1905, 1912/1826. sz.
[27] Uo. 2314/1828. sz.
[28] Uo. 191/1831. sz.
[29] Uo. 3516/1831. sz.
[30] Uo. 2093/1831. sz.
[31] Uo. 4811/1830., 3516/1831. sz. HmLt. Közgy. 2595/1830. sz.
[32] HmLt. Közgy. 960/1832. sz.
[33] Uo. 2817/1830. sz.
[34] Uo. 2595/1830. sz.
[35] Uo. 1000, 2797/1832. sz.

tek el, vagyis ellopták és megették.[36] Kázár András nem volt egészen jámbor ember, mert Prágai György és Jáger József társaságában részt vett a zsérci rablásban, amit Boldisár József és János ellen követtek el. Segítségükre volt egy Matyi nevű felsőtárkányi juhász is.[37] Jáger egyik nagy orgazdája Barta Ádám apátfalusi molnár és felesége, Szabó Anna volt.[38] Jáger Szilakszóról is ellopott egy lovat, és egy Sasi nevű asszony fiának, a csizi csikósnak adta el.[39] Baratza János azt vallotta, hogy Jáger Ózdról négy lovat és egy csikót lopott, és eladta Hamzos István latori lakosnak.[40]

Ez a sok adalék nem teljes bűnlajstroma Jágernek, de jól szemlélteti, hogy néhány évi működése folyamán szülőhelyétől nem túl messze tevékenykedett. Rablásai során családi és rokoni kapcsolatai segítették. Jáger József a tibolddaróci katolikus plébánia születési anyakönyve szerint 1798. március 9-én született. Apja Tálas István, anyja Orosz Ilona volt. 1796-ban István fia születésénél az apa neve „Stepjanus Tálas alias Jáger", — tehát a Jáger melléknevet nem csupán a rabló használta: valószínűleg apja foglalkozását jelölte. Szülei 1793. január 20-án kötöttek házasságot: apja akkor 19 éves, anyja 16 éves volt. Jáger Józsefnek 1800-ban Borbála nevű húga is született. A gyerekek születésénél minden esetben Szalay József és Gulyás Katalin voltak a keresztszülők. A szülők házasságkötésénél a 80 éves Tóth György volt az egyik tanú, a másik Szobolovszky Adalbert (Béla) rangosabb uradalmi alkalmazott, talán éppen Tálas István főnöke. Az anyakönyv szerint Tálas János 20 éves legény 1792. szeptember 16-án kötött házasságot a 21 éves Szűcs alias Prágai Máriával. 1797-ben Tálas Andrásnak és Tóth Erzsébetnek Mihály nevű fia született. A Tálas család nem más faluból származott Darócra. Több ága is volt: a Jáger melléknév apja foglalkozása révén tapadt hozzájuk. Az adalékok mutatják, hogy Jáger Jóska nem számolta fel családi kapcsolatait, élete utolsó szakaszában is bizonyos mértékben ezek segítették.

Jáger Jóska 1823. február 7-én kötött házasságot a 18 éves Tóth Máriával. A házassági anyakönyv bejegyzése szerint ekkor 19 éves volt. A valóságban 1798-ban születvén, 25 éves volt. Az 1831. évi körözés 35 évesnek írja, pedig csak 33 éves volt. Feltehető, hogy tudatosan jelölte tévesen életkorát, de lehet, hogy emlékezetében ő maga sem őrizte meg pontosan. A Tóth családdal kapcsolatai igen erősek voltak. Tóth János nemesember volt, egy 1830. évi bejegyzés szerint lovas katona a felkelő seregben. Jáger felesége nemes Tóth Mária 1832-ben elhalálozott: Mária nevű 9 éves kisleányuk még 1831-ben meghalt.[41] Apósa, nemes Tóth János két ökrök eltolvajlása és rablókkal való szövetkezés miatt Jágerné elhalálozása után börtönben volt.[42] Jáger apja 1832-ben 58, anyja 55 éves volt. Ha éltek még, nem voltak éppen a legöregebb emberek. A hatóságnak Jáger Jóska feleségének hagyatékával voltak problémái.

Jáger Jóska életútja utolsó éveiben kalandosnak mondható: Balogh Ábrahám főfiskális 1831 pünkösd hava 4. napján jelenti, hogy Jáger József három másik rabbal együtt megszökött.[43] Ez alkalommal kiadott személyleírása némileg különbözik az 1828. évitől:

> "Tálas másként Jáger József 35 esztendős, özvegy, középszerű, vállas, zömökes termetű, kerék képű, szőke hajú, bajusszú, a jobb válla lapocka hegyin egy folyó seb, a bal szeme alatt vágás helye van, egy kevéssé nagyot hall."

Jáger szökése, melyet börtöne falai kiásásával hajtott végre, sikerült, de bandájának tagjai lebuktak. A csobánkai rablást, vagyis Móritz János erdőbíró 15 sertésének elhajtását Gömör megye tudósítása szerint Molnár másként Kenyhetz Mihály, aki magát Barkó Józsefnek is hivatta, Balogh Pista, Frantzia János, Kénosi másként Sulyok Mihály gömöri rablók követték el,[44] de orgazdáik Csipkés vagy Molnár András váraszói és Dudás vagy Jakulik János domoszlai bacso,[45] Juhász András és Józsa Gergely, akikkel együtt juhokat

[36] BAZmLt. Közgy. 4618/1830. sz.
[37] Uo. 1155—1156/1833. sz.
[38] Uo. 4527. 4577/1830. sz.
[39] Uo. 3444/1832. sz.
[40] Uo. 333—3351/1833. sz.
[41] Uo. 3450/1832. sz.
[42] Uo. 3446/1832. sz.
[43] Uo. 2809/1831. sz. HmLt. Közgy. 79/1832. sz.
[44] HmLt. Közgy. 649/1832. sz.
[45] Uo. 1131/1833. sz.

loptak, megfenyíttettek.[46] A szentpéteri járás főszolgabírája jelentette, hogy Jáger József híres rablót Szucs község erdejében 1832 Szent András hava előtt megölték.[47] Heves megye pedig tudatta, hogy a híres rablót nemes Kormos József vágta agyon, és kérte részére a kitűzött jutalmat.[48] Borsod megye ezt azonban azért nem fizethette ki, mert a helytartótanács úgy intézkedett, hogy állami jutalmat csak törvényesen elítélt gonosztevő kézre kerítése esetén lehet kifizetni. Borsod megye a diósgyőri molnár gyilkosaira megyei díjat tűzött ki, és azt ki is fizette.[49] Jáger József kézre kerítésére szökése után újabb díjat nem tűzött ki, így megöléséért semmi címen nem fizethet.[50]

Jáger József egyik cinkostársáról, Révész Mihályról találunk némi utalást az egyik verses krónikában. Kosuth Dániel sajóvámosi földműves (1835—1908) sokat olvasott, szívesen mesélt élményeiről és maga is költött verseket. Egy általa összeírt füzetben található a *Kadar históriája* című versezet. Tartalma sem a kézirat, sem a versezet keletkezéséről, sem Kadar életének időpontjáról nem ad útbaigazítást. A szöveg arra mutat, hogy nem volt énekelt dal, túlságosan darabos. Egy Kadar nevű haramia első személyben mondja el diestelen életét. Kisgyőrött született, már iskolás korában lopogatott. Juhász lett, itt még jobban megtanulta a lopást. Hamarosan börtönbe került. Mikorra kiszabadult, apja meghalt, egyedül maradt. Bujdosni kezdett az erdőben, ott barátkozott össze Révész Mihállyal. Rámentek az adári molnárra, megölték, de kevés pénze volt. Kettesben több nagy rablást követtek el, de Kadar elszakadt Révésztől. Elfogták és felakasztották. A „história" tulajdonképpen búcsúzása a világtól.[51]

Ha Kosuth Dániel a históriás búcsúszó szerzője, életkora alapján a vers keletkezésének időpontját a szabadságharc utáni években kereshetjük, nem Jáger tevékenysége idején. Ha a versezetben szereplő Révész Mihály Jáger József kortársa volt, Kadar halála közvetlenül a Jágerrel való cimborálás előtt következett be. A versezet archaikus fordulatai inkább erre az időpontra mutatnak, mint a későbbire. Ha e felé hajlunk, Kosuth a versezet szerzője nem lehet, csupán másolója. A kegyetlen Fodor Pál elrettentő ítélete kihirdetése alkalmával keletkezhettek olyan emlékezések is, amelyek még Révész Mihály életében keveredtek moralizáló mozzanatokkal. A *Kadar históriája* című versezet azt mutatja, hogy a haramiák búcsúzása a köznépet a szégyenteljes halálra emlékeztette. A ponyván nagyobb számban megjelenő moralitások, erkölcsnemesítő versezetek elsősorban az egyszerű nép elrettentését szolgálták, a fennálló törvények erejére utaltak. A ponyvaárusok a feudális rend kiszolgálói voltak, nem a nép érdekeit védő írók. Ezek a fércművek azonban termékenyítően hatottak a népköltészetre. Korukban a véres tettek iránti felháborodást fokozták. Jáger Jóska balladája a kegyetlen betyárvilág történeti kezdeteinek epikai elemekkel bővített népköltészeti terméke.

Jáger Jóska csupán a betyárköltészetnek a hőse, nem tekinthető semmiképpen sem népi hősnek. Csupán egy történeti korszak jellegzetes alakja. E korszak valóságos körülményei a köztudatban mindinkább elmosódva, a társadalmi lázadás regényes elemeit segítik érvényesülni.[52]

IRODALOM

Ág Tibor
1974 *Édesanyám rózsafája.* Palóc népdalok. Bratislava

Balogh István
1958 *Pusztai legeltetési rend Debrecenben a XVIII—XIX. században.* Ethnographia LXIX. 537—566.
1959 *Szabolcs megyei statutumok a pásztorok megrendszabályozásáról a XVIII. században.* Nyíregyháza
1965 *Szabolcs megyei pásztorösszeírás 1796-ból.* Ethnographia LXX. 291—312.

Barsi Ernő
1976 *A sályi agrárszegénység és dalai.* In: Dobrossy István (szerk.): Foglalkozások és életmódok. Miskolc

[46] Uo. 2336, 2346/1833. sz.
[47] BAZmLt. Közgy. 199—200/1833. sz.
[48] HmLt. Közgy. 2131/1833. sz.
[49] BAZmLt. Közgy. 1041/1833. sz.
[50] HmLt. Közgy. 1131/1833. sz.
[51] Kilián István 1966. 416—443.
[52] Zákonyi Ferenc 1976. 17—40.

BÉKÉS István
1966 *Magyar ponyva Pitaval.* Budapest
BÉRES András
1964 *Az „esett jószág" eltakarítása a Hortobágyon és környékén.* Ethnographia LXXV. 462—467.
BODGÁL Ferenc
1970 *Vidróczky Marci az északmagyarországi néphagyományban és az irodalmi forrásokban.* Miskolc
BOROVSZKY Samu (szerk.)
1909 *Heves vármegye.* Budapest
BURA László
1978 *Szatmári népballadák.* Bukarest
DÖMÖTÖR Sándor
1977 *Geszten Józsi Borsodban.* A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVI. 239—267.
DUKONY Mária
1937 *Az Alföld a német irodalomban.* Budapest
HOBSBAWN, Eric John
1964 *A forradalmak kora.* (1789—1848) Budapest
1974 *Primitív lázadók. Vázlatok a társadalmi mozgalmak archaikus formáiról a XIX. és a XX. században.* Budapest
HOFFMANN Tamás
1950 *Dunántúli betyár ábrázolások.* Klny. a Szabad Művészet 1—2. számából. Budapest
KEREKES Lajos
1962 *Palóczy László élete és munkássága.* Borsodi Szemle
KILIÁN István
1966 *Kosuth Dániel sajóvámosi kéziratos versgyűjteménye.* In: BODGÁL Ferenc (szerk.): Borsod megye népi hagyományai. Miskolc
MÓDY György
1957 *Adatok a betyár szó tartalmi változásaihoz.* Ethnographia LXVIII. 349—351.
MORVAY Judit
1956 *Asszonyok a nagycsaládban.* Budapest
SZABADFALVI József
1970 *Az extenzív állattenyésztés Magyarországon.* Debrecen
SZABÓ Ferenc
1964 *A délalföldi betyárvilág.* Gyula
SZÁNTÓ Imre
1956 *Zöld Marci. Betyárvilág Heves és Külső Szolnok megyében a XIX. század első évtizedeiben.* Pedagógiai Főiskola Évkönyve. Eger
TÁLASI István
1936 *A Kiskunság népi állattartása.* Budapest
UJVÁRY Zoltán
1977a *Szállj el, fecskemadár. Gömöri népballadák.* Debrecen
1977b *Gömöri népdalok és népballadák.* Miskolc
VARGYAS Lajos
1976 *A magyar népballada és Európa.* Budapest
ZÁKONYI Ferenc
1976 *A gyöngyösi csárda.* Keszthely

Rövidítések

BAZmLt	Borsod-Abaúj-Zemplén megyei Levéltár. Miskolc
HmLt	Heves megyei Levéltár. Eger
OL	Országos Levéltár. Budapest

Sándor Dömötör

DER GESCHICHTLICHE HINTERGRUND DER BALLADE VON JÓSKA JÁGER

(Auszug)

Im ganzen ungarischen Sprachraum ist die Ballade vom Räuber Jóska Jáger bekannt. Besonders volkstümlich ist sie im Norden, wo übrigens Jóska Jáger auch seine Taten verübte.

Der Verfasser analysiert zuerst die geschichtlichen Umstände, unter denen die Betyár (Räuber) Banden tätig waren und wie sich die Betyár-Balladen herausbildeten. Entgegen den romantisch-idealisierenden Darstellungen weist er darauf hin, daß die Bauern und Hirten des 18. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts sich vor ihnen fürchteten und sie für Verbrecher hielten, obwohl nachträglich ihr Andenken mit Zügen des Volkshelden ausgestattet wurde. Dann rekonstruiert er an Hand von Verwaltungs- und Prozeßdokumenten die Lebensgeschichte Jóska Jágers. Er wurde im Jahre 1798 geboren, sein Vater dürfte Waldhüter und Jäger einer Herrschaft gewesen sein, von wo auch der Beiname Jáger der Familie stammt. Jóska Jáger selbst war Schweinehirt, genau weiß man nicht, wie er zum Banditen wurde, dagegen werden einige seiner Räubereien auf Grund der Prozeßakten eingehend charakterisiert. Er wurde zum Kerker verurteilt, es gelang ihm aber zu fliehen und schließlisch wurde er von einem Schafhirten, dem er seine Kleider abnehmen wollte, erschlagen. Sein Tod ist das am allgemeinsten vorkommende Motiv der von ihm handelnden Balladen.

Die Studie weist die historisch identifizierbare Person nach, von der die Balladen handeln.

Székely László

Egy csíki Szent Anna-legenda irodalmi forrásai

Az alábbi, a csíki nép ajkán ma is élő, Mária születését elbeszélő legenda irodalmi forrásait a Teleki-kódex Szent Anna-legendájában olvashatjuk. Az 1525—1531 között íródott Teleki-kódexet a marosvásárhelyi Teleki könyvtár őrzi. Eredetét annak idején KATONA Lajos ismertette.[1] A neves filológus azt írja, hogy „ez a kódex Marosvásárhelyen íródott, s a székely földet úgy látszik sohasem hagyta el". Erről tanúskodik egyébként az a csíki legenda is, amelyet alább közlünk. A kódex ARANKA György adományából került 1811—1817 között a könyvtárba. Rövidített szövegét KATONA a Kazinczy-kódexben (1526) is megtalálta. A kódex forrásait kutatva a szerző kitér a Szent Anna kultuszra, s elterjedését Szent Anna egyik ereklyéjének[2] 1478-ban Perugiából Kölnbe vitelével és a bázeli zsinat Szűz Mária szeplőtelen fogantatása tárgyában kimondott határozatával (1439. szept. 17.) magyarázza.[3] KATONA a müncheni állami könyvtár ősnyomtatványait, kéziratait kutatva ráakadt arra a kéziratra, amely mind a Teleki-, mind a Kazinczy-kódex ősforrása lehetett. A kézirat kolofonja szerint 1497-ben keletkezett. A gót betűkkel írt negyedrét nyomtatvány első levelének rektóján ez a cím áll: *Legenda santissime matrone anne genitricis v'gis marie et ih'u xpi auie.* A kézirat harmadik fejezetében található az a rész, amelynek népies változatát a gyimesi hagyomány is őrzi. Ebből a fejezetből meg-

[1] KATONA Lajos 1904. 1—16.

[2] Szent Anna ereklyéinek kultuszáról l. BÁLINT Sándor 1977. 112.

[3] KATONA Lajos 1904. 8. A Szent Anna-kultusz Csíkban is elterjedt. Erről tanúskodik a Szent Annát ábrázoló csíkmenasági (1543.), a csíkszentléleki (1510.) szárnyasoltár képe, a gyergyószentmiklósi csobothegyi XIII. században épült, 1677-ben kibővített kápolna; a csíktusnádi Szent Anna-kápolna, amelynek ősét a kőkápolnát Csíktusnádi Demeter Kecskes Péter 1764-ben a pestistől való szabadulás emlékére emeltette. JÓKAI Mór—KŐVÁRI László 1853. 62. Régebben itt két búcsút is tartottak Szent Anna és Kisasszony napján. BÁLINT Sándor arról is tud, hogy a Szent Anna tónál a Szent Anna-kápolna mellett Szent Joáchimnak is volt egy kápolnája. BÁLINT Sándor 1977. 107. Megemlíthetem azt az agrárkultuszt is, amely szerint régen Csíkban a kender nyűvését Szent Anna napján kezdték. SZÉKELY László 1944. 25.

tudjuk, hogy mint utasítja vissza a templomszentelés ünnepén Isachar[4] áldozó pap (pontifex) a meddő házaspár Anna és Joachim áldozatát, s emiatti szégyenében Joachim mint bujdosik a pusztába böjtölve, imádkozva, s mint vonul vissza felesége is Názáretbe: siratni meddőségét s elveszettnek hitt férjét. De Isten angyala mindkettőt megvigasztalja, s megjövendöli Mária születését s a magzat jövőjét. A negyedik s az ötödik fejezet Mária fogantatását, születését s a templomba való bemutatását mondja el. (A legenda összevontabb variánsát ILLYÉS András csíkszentgyörgyi születésű erdélyi püspök leírása alapján BÁLINT Sándor is ismerteti.[5])

Az említett müncheni latin kéziratnak KATONA szerint ősforrása a II. században keletkezett *Protoevangelium Jacobi* c. apokrif irat. Az ezekből keletkezett Teleki-kódex szerzőjének legendája él tovább a nép ajkán az alábbi gyimesi változatban.

A legenda elmondója Póra Sándor Hidegségben, Szalamás patakán (Gyimesvölgye) 1923. február 3-án született. Lakhelye Rakottyás (Gyimesvölgye). Apja Póra György, anyja Póra Györgyné, Tankó Vilma „Jáji" 1874. nov. 6-án született a Prezsmer nemzetségből és 80 éves korában hunyt el Szalamás patakán. Póra Sándor jellegzetes népi mesélő, aki sok régi éneket és legendát is tud. Mária születésének a Teleki-kódex szövegével nagyobbrészt megegyező legendáját — melyet 1979. aug. 15-én magnószalagra mondott —, dédanyjától *Tankó Teréziától* hallotta, aki a Gothárd nemzetségből született és 98 éves korában a Hidegségben, Bükkhavaspatakán (Gyimesvölgye) hunyt el. A legenda, a magnószalag szerint ekképp szól:

„Hát hallgassa meg: én régen az öregektől hallottam, a dédnagyanyámtól, — az öregasszonyt Tankó Gothárd Terézsinek hívták, — mikor összegyűltünk az estéji fonóba, ahol kendert, szöszt fontak, varrtak, ki-ki mit tudott mesélt a régiségről. Azt mondja az öregasszony az egyik este: Tudjátok-e fiaim, hogy mekkora nagy nap Mária fogantatásának a napja. S hát hogy tudja kied vén mámám — kérdeztük őt, s aszongya, hogy mikor szent Jovákim s Szent Anna elvitték húsvétkor az áldozatot az ótárra, a jeruzsalemi témplomba, hát az ottvaló nagy pap, a rabbin megnézte azt s réjik es nezett s azt kérdezte: gyermekik van-e? Azt mondták: nincs. Akkor a rabbin levette az ótárról az áldozattyukat s aszonta, hogy tük nem vagytok az Isten elött elfogadva s megáldva, mert nincsen gyermeketek. Erre megbúsulódott erőst nagyon Szent Jovákim es s Szent Anna es. Kimentek a témblomból s nagy bánatosan egymástól elváltak, mert elhatározták magikba, hogy ketten kétfelé mennek, ki merre lát, a déli nap felé, hogy bánatot tartsanak azétt, hogy az Isten őket olyan magtalan életvel látta meg, hátha a jó Isten megbocsássa a bűnűket, mert nem tudták, hogy az Isten milyen bűnért látta meg magtalansággal őket. S amint elmentek a messze pusztába, erdőkön, mezőkön keresztül, egyszer Szent Annának az Isten angyala megjelent s aszonta: erigy vissza Anna s légy boldog s örvendjél, mert a jó Isten meghallgatta könyörgésedet, megsajnálta sírásaidat s meg fog áldani, magzatot fogsz szülni, te fogod szülni az Isten Anyját. Megörvendett akkor Szent Anna s visszatért a messze pusztából, s ott ahol elvált a témplom ajtóban Szent Jovákimval találkozott, elmondta neki a hírt, hogy ne neki az angyal mit mondott. Aszonta Szent Jovákim, hogy: nekem es pontosan akkor mondta meg az angyal, én es azért tértem vissza, há ha találkoznám veled, hogy tudjam megmondani neked az örömhírt. Bémentek a témblomba, s öröm hálaénekekben tőtötték az időt. Olyan boldogok vótak mindaketten, hogy *azon a boldogságon és gyönyörüségen még a nap es három óráig állott és gyönyörködött, vigadozott.* Este mikor a nap hazament, azt kérdi az édesanyja: te fiam, te fiam, hol vóltál egész nap, hol késtél így meg; mennyit átkoztak a napszámosok, hogy máma be hosszú vótál? Azt mondta a nap: edesanyám, azért késtem három órát, mert olyan gyönyörűséget láttam két öreg között, amilyen boldogságot nem láttam, amióta az eget járom, s nem es fogok látni sohasem. S akkor kérdezte az édesanyja, hogy há mi? Azt mondja a nap: az az, hogy két öregnek nem volt gyermekik s a jó Isten megáldotta őket, hogy az öregasszony magzatot fog szülni s az a magzat egy leányka lesz, aki meg fogja szülni Isten Fiát, aki a világot meg fogja váltani. Ezért gyönyörködtem s ezért gyönyörködök s várni fogom ezt a jövendőlést, hogy érjem meg én es azt a boldogságot. S a nap megérte az első karácsonyt, amelyet szerettem volna, hogy mi is megérjünk és gyönyörködjünk a pásztorokkal s az angyalokkal mindörökké."

Eddig a legenda, amely mint látjuk, egy új részlettel, a nap-motívummal bővül. Ez a Teleki-kódex legendájában nem szerepel. Hadd említsem meg, hogy a székelyeknél még ma is elevenen él a nap megszemélyesítése, tisztelete. Ezzel kapcsolatban

[4] KATONA Lajos megjegyzi, hogy az áldozópap neve a szövegekben sokféleképpen fordul elő, a Protoevangelium Jacobi-ban pl. Ruben néven.

[5] BÁLINT Sándor 1977. 97—98.

Bosnyák Sándor 1971—1972-ben végzett gyűjtésekor sok érdekes adatot jegyzett fel. A klézseiek (Bákó m.) a reggeli napfelkeltét köszöntve a naphoz mint személyhez szólnak: „Áldott Nap, szent Nap, légy segítségemre, adj áldást a földre" (Klézse. L. M. 60 éves). Az átkozódásukban is a napot, mint személyt idézik: „Verjen meg a Nap". (Istensegíts. J. L. 71. éves). Egy száz év előtti változatban pedig a Napot azonosították Istennel: „Verjen meg a Nap-Isten".[6] A leszpédiek úgy tartották, hogy a nap Isten szeme: „Az áldott Nap mindent lát" (Leszpéd—Bákó m. S. J. 77. éves). A hadikfalviak a napot Isten tulajdonságaival ruházták fel: „A Nap a Zisten lelke" (Hadikfalva. Sz. A. 69. éves), „A Nap a Zistennek az akarattya" (uő.). Egyesek magát az Istent is látni vélik a napban. Talán a nap tiszteletéről tanúskodnak a szabófalvi (Román m.), gyimesvölgyi (Hidegség) házak napsugaras oromdíszei, a kapuk napsugaras díszítései is.[7]

Póra Sándor legendájában a napnak mint személynek szerepeltetése tehát esetleg kapcsolatban lehet a székelységnek a napról alkotott hagyományos szemléletével.[8]

A gyimesi legenda-variánsnak a nap megállásával kapcsolatos motívuma természetesen további kutatást igényel.

IRODALOM

Bálint Sándor
1977 *Ünnepi Kalendárium II.* Budapest

Bosnyák Sándor
1973 *A jelkelő nap köszöntése a csángó népcsoportoknál.* Ethnographia LXXXVI. 559—563.

Jókai Mór—Kőváry László
1853 *A Szent Anna tava.* In: Kubinyi Ferenc és Vahot Imre: *Magyarország és Erdély képekben.* II. Pest

Katona Lajos
1904 *A Teleki-codex legendái.* In: Akadémiai Értesítő a Nyelv és Széptudományok köréből. XVIII. 10. sz. Budapest

Magyar Népköltési Gyűjtemény
1882 III. Budapest

Székely László
1944 *Ünneplő székelyek.* Csíkszereda

Vécsey Gyula
1970 *Miért esküdtek őseink a Napra, Holdra és a csillagokra.* Hargita Kalendárium. Csíkszereda
1974 *A csíkrákosi műemlék jelképei.* Hargita Kalendárium. Csíkszereda

László Székely

A LEGEND OF SAINT ANNA FROM CSÍK COUNTY (TRANSYLVANIA, ROMANIA) AND ITS LITERARY SOURCES

(Abstract)

The author publishes the text of a legend collected among the csángó Hungarians in the Gyimes area. According to it, in Jerusalem the priest Isachar refused the offering of Joachim and Anna because they were childless. They peregrinated separately in grief. Then they saw a vision of their future child who would be born and become the mother of the Saviour. Seeing their joy the Sun stopped for three hours on his way. The oldest source of this legend is an apocryphal script, the Protoevangelium Jacobi. Versions of this text can be found in several Hungarian codices from the early 16th century.

[6] *Magyar Népköltési Gyűjtemény* 1882. 316.
[7] Bosnyák Sándor 1973. 559—563.
[8] Vécsey Gyula 1970. 142—145; 1974. 148—149.

KUTATÁSTÖRTÉNET

Tari Lujza

Hangszeres népzenekutatásunk első szakasza

A magyar népzenekutatás elérkezett arra a pontra, mikor a népi hangszerek számbavétele, majd típusmeghatározása, idő- és térbeli elterjedtségének behatárolása, ergológiájának és terminológiájának leírása stb. megtörtént,[1] s ezzel megkezdheti a tulajdonképpeni zenei vizsgálódást: a zene genezisén keresztül a típusalkotást, végső soron pedig a hangszeres magyar népzene stílusának meghatározását.

Ilyen nagyobb lépés előtt általában elgondolkozunk, milyen indítékok nyomán jutott az adott tudományág egy bizonyos szintre. A hangszeres népzenekutatás az amúgy is fiatal népzenekutatásnak csak igen kései hajtása,[2] annál inkább érdemes arra, hogy útját a kezdetektől legalább — a hangszer — hangszeres zenekutatás számára is utat nyitó — BARTÓK—KODÁLY megjelenéséig végigkövessük.

A hangszeres népzenekutatás története nagyjából a vokáliséval azonos egész Európában. Ahogy kezdetben nem valósult meg dallam és szöveg egysége a népdal értelmezésében, úgy a hangszeres zenekutatás sem tükrözte a hangszer és a rajta keresztül testet öltő zene összetartozását. Vagyis, ahogy a népdal főképp dalszövegeket jelentett,[3] a hangszeres zene iránti érdeklődés eleinte kimerült a megszólaltató eszközöknek: hangszereknek, mint tárgyaknak leltárszerű fölmérésében.

Magyarországon is ez volt a jellemző. Az első adatok rögzítését nem is zenei érdeklődés sugallta, hanem, szinte véletlenszerűen a néprajz megismerését célzó gyűjtések hozták azokat felszínre.[4] A néprajztudósok azonban csak olyan mértékben foglalkoztak hangszerek gyűjtésével, amilyen mértékben erre egy régebbi paraszti életforma láttatására szükség volt. Ezért a mindennapi életben szorosan vagy járulékosan funkciót betöltő eszközök lettek a népi hangszerek reprezentánsai,[5] s csak ritkábban jelentek meg a szórakoztatást szolgáló eszközök.[6]

Nemcsak a magyar, hanem az európai állapotokat is tükrözi VIKÁR Bélának a millenniumot 3 évvel megelőzően közzétett, országos gyűjtési akcióra serkentő felhívása.[7] Ebben indokolja a gyűjtések szükségességét, s hogy az amatőr gyűjtőket segítse, a gyűjtendő dolgok részére külön csoportokat hoz létre.

„Külön 6. és utolsó főcsoportba osztanám be az egyéb tárgyakat a következő alosztályokkal:

a) tűzi és dohányzószerek...

b) a zenei szerszámok, a pásztorok kürtje, sípja stb. ...

c) a játékra és mulatságra szolgáló eszközök..."[8]

[1] Összefoglalása: SÁROSI Bálint 1967.

[2] Megindításának szükségességére még a 60-as években is figyelmeztetni kell. HOERBURGER, Felix 1966. 43.

[3] A két összetevő merev szétválasztását KÜLLŐS Imola részben a kiadások körüli anyagi-technikai nehézségekkel magyarázza. 1977. 112.

[4] Ha ez nem így történik, ki tudja hány évet késik még hangszeres kutatásunk csak az indulásnál. Az idevágó legfontosabb irodalom felsorolását l. TARI Lujza 1978a 125.

[5] Foglalkozási eszközként gyűjtötték, ill. írták le a kanásztülköt, trombitát, fakürtöt; foglalkozási tartozékként: furulyát, dudát; népszokások tartozékaiként: ugyancsak furulyaféléket, láncosbotot; gyermekjátékként: pánsípot, mirlitonokat, kereplőt, kóréhegedűt. Még ennek szellemében készült *A Magyarság Néprajza* hangszerekről írott része. VISKI Károly 1941. IV. 57—67., 385.

[6] Citera, hegedű, doromb (utóbbi gyermekjátékként is).

[7] VIKÁR Béla, 1893. 91.

[8] A rendszerezésben finnországi tanulmányútjának tapasztalataira támaszkodik. VIKÁR Béla 1893. 91.

A hangszer a hangszeres zenekutatás szempontjából sajnálatosan, de — tegyük hozzá rögtön — a néprajz szempontjából teljesen indokoltan kerül az utolsó előtti helyre a gyűjtendő néprajzi tárgyak sorában.

VIKÁR egyben népi mivoltjukat is meghatározza. „Kiemelendő lenne, mint általános alapelv, hogy a néprajzi gyűjtés tisztán csak népi eredetű tárgyakra szorítkozzék. Nem értem azonban népi eredetűn egyedül azt, ami a nép készítménye, hanem azt is, amit a nép habár a műiparból vesz át, a maga czéljaira eredeti módon alkalmaz."[9] Hiába a „műipar" által készített eszközöknek tett engedmény, ha ilyen hangszerek a múlt század végi Magyarországon még nemigen vannak. Akadnak viszont kézműiparosok által készített munkaeszköznek szánt hangkeltő eszközök: kanásztülök, kolomp, csengő.[10] A „népi" kritériumának tehát akaratlanul is a paraszti kézből kikerülő hagyományos eszközökkel és hagyományos módon elkészített hangszerek felelnek meg. Ez a bizonyos tevékenységhez (vagyis: hangszer elsősorban mint munkaeszköz) kapcsolódó hangszerszemlélet jó előre megszabja a hangszerkutatás sorsát.

A hangszerekkel kapcsolatos XIX. századi folklorista felfogás olyannyira megrögződött, hogy BARTÓK és KODÁLY is egészen magáévá tette. Annál inkább, mert ők a hangszereken játszott zenét is kezdettől vizsgálták. A XIX. század elejére korábbi szerepét már elvesztett, dekadens irányt vett városi cigányzenében már nem azt látják — nem is láthatják —, amit LISZT pl. közvetlenül tapasztalt: a népi-nemzeti jelleg hordozóját. Ahol népi dallamok szólnak, ott leginkább duda, furulya, tekerő, doromb, tilinkó stb. a zene eszköze, s parasztember a megszólaltatója. Nemcsak természetes ösztönükkel, hanem a néprajztudomány (hazai és külföldi) eredményeinek birtokában ismerték fel helyesen, hogy a népzene igazi forrása a parasztság. Ezzel ugyan szakadás állt be a gyűjtők és saját koruk között,[11] de ez nem változtatott azon a tényen, hogy a cigányzene akkoriban nem volt alkalmas (pontosabban legfeljebb közvetetten, fenntartásokkal), a népzene — szűkebben hangszeres népzene — mibenlétének bemutatására. Ennek előbb újból asszimilálódnia kellett ahhoz, hogy népzenévé válhasson. Ezt a napjainkig tartó folyamatot részben már BARTÓK és KODÁLY is megélte, később ezért tettek engedményeket a cigányzenének.[12] Mégis, BARTÓKnak—KODÁLYnak az az akkoriban egyetlen lehetséges és alapvetően helyes fölfogása, hogy ti. a népzene őrzőjét a parasztságban látták, s ennek zenéjéből pedig a közszájon forgó, sokak által használt vokális zene feltárását, majd rendjének kialakítását tartották elsőrendű feladatuknak, sajnálatosan tévútra vitte az őket követőket. Az Európa-szerte nagy lendületet vett vokális zenei kutatások mellett az 50-es évekig alig folyik számottevő hangszeres népzenekutatás, s az is jórészt a parasztságra koncentrált szólisztikus hangszerek leírására korlátozódik.[13]

Mint ismeretes, a XIX. század végén a fonográf felfedezése jelent nagy előrelépést a folklórkutatásban. „A dialektológia, a népnyelvi hagyományok tanulmányozása általában csak akkor fog valóban biztos és objektív alapra helyezkedni, ha phonographszerű készülékkel foghatjuk fel a népnyelv és népzene hangját, amint photographiakban fixírozzuk a néprajzi tárgyakat" — írja HERRMANN Antal.[14] De nemcsak a legelőrelátóbb tudósok, művészek (néprajzkutatók, zenészek, írók-költők) ismerik fel a fonográfban rejlő lehetőségeket, hanem egyes lelkes — a kor szellemét megragadó — amatőrök is. PUNGUR Béla kolozsvári távírótiszt pl. „A magyar zenehagyomány megmentése és meg-

[9] VIKÁR Béla 1893. IV. 91.

[10] A nehezebben előállítható hangszerek közül dudát és néha hegedűt is készítettek a parasztok sajátkezűleg (maguk vagy mások számára), de pl. klarinétot-tárogatót, rézfuvós hangszereket s többnyire hegedűt is boltban vásároltak drága pénzért. Piacon is árultak dorombot, furulyát (ezeket vándorárusok is), sőt ma is piacon árulják cigányok a kereplőt, igaz, már kizárólag mint játékot.

[11] ORTUTAY Gyula 1962. 542.

[12] Ennek következménye lehet KODÁLY 1926-os északkelet-magyarországi gyűjtőútja városi stílusú cigányzenészeknél. BARTÓK munkássága pedig önmagáért beszél — legalábbis a szomszéd népi hangszeres zenekutatásokat nézve. Zeneszerzőként egyébként öntudatlanul mindketten éltek a cigányzene elemeivel.

[13] A cigányzenészek körében végzett kutatások elhanyagolásáról F. HOERBURGER: „Man kann nicht über die instrumentale Volksmusik in Europa und über ihre Musikanten sprechen, ohne den Zigeunern eine besondere Aufmerksamkeit zuzuwenden." HOERBURGER, Felix 1966. 72.

[14] HERRMANN ANTAL 1890. 57.

őrzése iránt... társaságot vél alakítandónak."[15] Véleménye szerint „A népdalok országszerte fonográffal fogandók fel és annak alapján teendők hangjegyre."[16] Sorai máig érvényes — részben már BARTÓK—KODÁLY munkásságában megvalósított — igazán mégis csak 1950 után előtérbe kerülő alapelveket tartalmaznak. Országos méretű felméréssel, kellő mennyiségű változatok birtokában már akkoriban lehetőség lett volna összehasonlító vizsgálatra, a hangzó zenével pedig az egyes területek előadásmódja akkori állapotának vizsgálatára. PUNGUR Béla kiemeli a „népzene és táncz" kapcsolatát is.[17] A hangszeres zenei adatokat ez idő tájt elsősorban a táncról — emellett a népszokásokról: főleg lakodalomról, ritkábban temetésről esetleg keresztelőről — szóló leírások szolgáltatják leginkább. Igaz, a zenékre vonatkozó feljegyzések nagy része általánosságokat tartalmaz; pl. menyasszonytánc, verbunk, a menyasszony/halott kedvenc nótái, menyasszonybúcsúztató/halottkísérő, különböző nóták lakodalomban az egyes ételek felhordásakor (pl. „levesnóta" „hús nóta" stb.), vendégküldő-kísérő mars (legtöbbször a Rákóczi-induló).[18] Még ezek az általánosságok sem érdektelenek a mai hangszeres zenekutatás számára, mert legalább a zene szokáson belüli helyét jelzik, s egyúttal a századforduló magyar falvaiban egyre jobban terjedő cigányzenekarokról is hírt adnak.[19]

Ami ezeknél is fontosabb számunkra, az a néhány kottában is közölt hangszeres vagy tánchoz hangszeren játszott vokális dallam. Közülük elsőnek érdemel említést PINTÉR Sándor szécsényi ügyvéd:[20] *Régi palóc táncnóták* c. írása dallamainak precíz lejegyzése nem olyan meglepő, ha elgondoljuk, hogy PINTÉR Sándor a kisvárosi (falusi középnemesi/polgári) értelmiségi réteg képviselője, s ilyenként zenében is írástudó.[21] PINTÉR dallamai után még két táncdallam következik EPERJESI Ferenc feljegyzésében Pusztamonostorról.[22]

FARKAS Lajos *A Kállai kettős* dallamait közli ugyancsak gondos leírásban.[23] Azonkívül, hogy a típusalkotás egyik lényeges összetevőjét: a genetikai összefüggést is megsejti a szerző, több fontos dolgot is közöl a tánc zenéjére, szövegére, a koreográfiára és mindezek összességére vonatkozóan.[24] Ezek közül egyet föltétlenül érdemes kiemelnünk.

[15] Közli HERRMANN Antal 1890. 162.

[16] HERRMANN Antal 1890. 162.

[17] HERRMANN Antal 1890. 163.

[18] Néhány kiragadott példa század végi szokásleírásokból: (valamennyi az Ethnographia c. folyóiratból való). Menyasszonytáncról: KÖTSE István: *Népélet és népszokások Baranyamegyében.* 1890. I. 9—10., 448—464.; Zenéről, menyasszonytáncról: THURY József: *Kis-Kun-Halas néprajza.* 1890. I. 8. 381—410.; GÖNCZI Ferenc: *A muraközi nép lakodalmi szokásai.* 1890. I. 313—331. Itt a verbunkos zenéről: 327. old. az étel zeneszóval történő felhordásáról: 328. old., menyasszonybúcsúztatóról 328. old., násznagyok zeneszóval kíséréséről 330. old. Általánosságok a táncról: WAGNER Aladár: *Népszokások Nagy-Bakónak vidékén.* 1895. VI. 314—317.; ISTVÁNFFY Gyula: *Mátravidéki palóc népszokások.* 1894. V.; BORBÉLY Sándor: *Az aranyosszékiek tánca.* 1891. II. 243—246. (lassúról-sebesről, a zenészek megfogadásáról).

[19] Ismeretesek a nagyobb együttesekkel szembeni ellenérzések is. Egy zenésztől a nagyobb bandákig való alkalmazásról KODÁLY Zoltán 1960. 57—58. *Hangszeres zene* c. fejezet. A már meglevő nagyobb banda megfogadását részletesen írja le LÁSZLÓ Elek: „18—20 pengőétt meg fogaggyák a mozsikást egy primás egy kontorás és egy dargonyost — mely bánda hetenként 3—4-ezer tartoznak huzni a kikötés szerént egészen hammasszeredáig." LÁSZLÓ Elek 1896. 386—387. A cikk írója e részletnél nyilván magukat a zenészeket idézi, s így „dargonyos" = gardonos!

[20] Nevét a tagok névsorában közli az Ethnographia 1890. I. 66.

[21] Az ún. köztes réteg zenei felkészültségéről, írástudásáról DOBSZAY László, 1975. 336. PINTÉR igyekszik rögzíteni az előkéket, cifrákat is 1895. 221. 3 dallamot közöl: 1. kanásztánc ritmusú 3 részes dallam, 2. része XIX. századi szekvenciázó típus, csak 3 ütem, a 4. valószínűleg lemaradt. 2. = „Nem bánom, hogy parasztnak születtem" 6 ⑤ 2 helyett a záróformula valószínű elírásából adódóan 6 ⑥ 2 a kadencia. 3. = „Felment a kondás a fára" dudanóta, nyolcadra diminuált írásban, 5 ① 1-es kadenciákkal.

[22] PINTÉR Sándor 1895. 222. Pusztamonostor neve külön írva (Komárom megye). Két dallama: 1. = „Pista bácsi, János bácsi" dudamotivika, 1 ütem toldalékkal, 4 ④ 1-es kadenciákkal. 2. kontaminált dallam, eleje „Szivárványos az ég alja" típus, vége 5—1 kadenciázó fríg, kanásztánc toldalékkal.

[23] FARKAS Lajos 1895. 288—297.

[24] FARKAS Lajos 1895. 290—291.

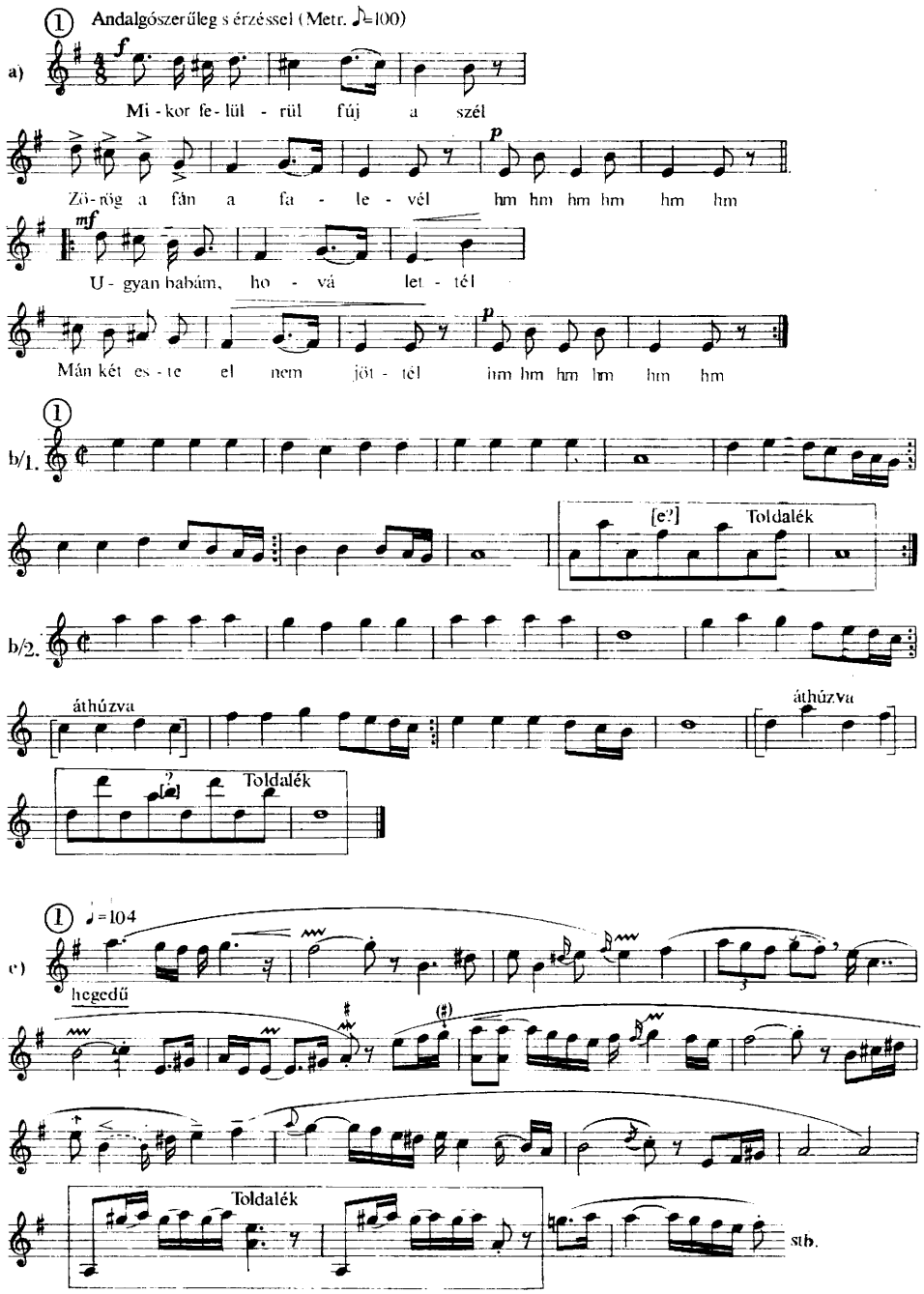

1. kotta. a) Farkas Lajos feljegyzése *Mikor felűlrül fúj a szél b)*$_{1,2}$ Szirmainé Keczer Anna kéziratának idevágó dallama, a Szabolcsi Bence által közölt mindkét megoldásban *c)* Kodály Zoltán felvétele: *Kállai kettős, Lassú, Hidegen fújdogál a szél* (Nagykálló, Balázs Ferkó prímás, KF 489, AP 6057/a) Féldallam, közlésben a két első sor, lejegyezte Tari Lujza 1978.

„Érdekes vonása a dallam közepén (e helyen a „Mikor felülről fúj a szél" szövegűről van szó) refrénszerűleg megújuló ún. »pityegtetés« mit hegedűn picicatóval, énekléskor pedig bizonyos dongókarszerű ümmögéssel s a hüvelyk s közép ujjak ritmikus csattogtatásával szoktak előadni."[25] Az északkelet-magyarországi — s részben nyugat-erdélyi cigányzenészek előadásmódjából ismert toldalék a dallamban nyilvánvalóan cigányzenei effektus, mely az említett területeken kívül nem vált a hangszeres népzene jellegzetességévé. (Kivéve természetesen a kutatási területünkön kívül eső városi éttermi cigányzenészeket.) Külső alakja mögött meghúzódó jelentéstartalmát nem ismerjük, de hogy e betoldás több lehetett puszta hümmögésre alkalmas hangoknál, azt a Rákóczi-nóta egy XVII. századi szlovák gyűjteményben feljegyzett változata sejteti.[26] Egyben, mint már annyiszor, most is a népi előadói modor segít hozzá bennünket az egykori dallamfeljegyzés korabeli előadásának elképzeléséhez. (*l. kotta*)

A XIX. századi szórványos kottás feljegyzéseknél (melyek a hangszeres zene egészéről nem nyújthatnak áttekintést) fontosabbak a tudatos és rendszeres népzenegyűjtések. Bár a hangszeres zene gyűjtésére nem történt felhívás, a fonográf megjelenése változást hoz ezen a téren is. E területen is VIKÁR Bélát említhetjük elsőnek. Mellette SEPRŐDI Jánost emelhetjük ki, aki először idegenkedett a fonográftól, de a hangszeres dallamok gyűjtésével, lejegyzésével járó nehézségek később mégis rávitték a gép használatára.[27] Működése ugyan BARTÓK és KODÁLY tevékenységébe is belenyúlik (tudatos népzenegyűjtői tevékenysége az 1897—1911-es időszakra esik), sok tekintetben mégis eltérő azokétól. VIKÁRtól függetlenül SEPRŐDI is a teljes magyar népzene összegyűjtésére törekszik,[28] nem törődve azzal, vokális vagy hangszeres eredetű-e valamely dallam, parasztvagy cigányzenész-e előadója (s főleg itt a különbség BARTÓKhoz, KODÁLYhoz viszonyítva). Ez utóbbi kérdésben nyilván szerepe volt SEPRŐDI származásának is; a hagyományos életmódú székely faluközösség tagjaként bizonyára átélte a hangszeres zenében végbement változást, s tapasztalhatta, hogy a cigányzenész „alkalmazása" nem jelenti föltétlenül a teljes addigi hagyomány megtagadását. (Még ha a hangszerhasználatban erős változás történt is a szólisztikus hangszerek használatától a kamara együttes — prím, brácsa, bőgő, cimbalom, klarinét stb. irányába, s az előadók egyénileg igyekeztek is lépést tartani a divattal.)[29] Gyűjtött anyagán meglátszik a művelt zenész keze nyoma, pedig a vidék nem volt hagyományőrzőbb, mint ott ahol VIKÁR Béla járt. Ez abban nyilvánul meg, hogy a dallamok többségükben megformáltabbak, kerekebbek, bizonyos értelemben régiesebbek, mint a VIKÁR által gyűjtött hangszeres dallamok. (Szinte érezni, tudta, mit kérdezzen az előadótól, nem rá bízta a választást). VIKÁRnak ellenben zenei — s főképpen hangszeres zenei — kontrollja nem volt. Énekelt dalokban kellő fölkészültséggel válogathatott, hiszen a század végére a népdal (szöveg)-kutatási előzményekkel már nemcsak a néprajzos számára volt nyilvánvaló, melyek a klasszikus értékű népdalok. Nem meglepő tehát, hogy elsősorban régi dalokat, veretes balladákat stb. vett fonográfra. A hangszeres daraboknál nem volt, s nem is lehetett ilyen szempontja. Sőt szemében ugyanannak a közegnek a képviselője volt a cigány klarinétos, mint a falusi tanító.[30] Mindezek a tulajdonképp véletlen, s más szempontból ugyanakkor sajnálatos körülmé-

[25] FARKAS Lajos 1895. 291.

[26] SZIRMAINÉ KECZER Anna kéziratából közli SZABOLCSI Bence 1959. 333. 2. dallam. A hangszeres zenei toldalékokat illetően nem számolunk ezúttal az „abszolút" hangszeres zenei közjátékba olvadó figurációs töltő s részben a szerkezetet befolyásoló formákkal. Ezekről l. TARI Lujza, 1981.

[27] SEPRŐDI népzenegyűjtő munkásságának részletes ismertetését l. ALMÁSI István 1974. 53—72. A fonográf használatával kapcsolatban l. 61 oldalt.

[28] Egymástól függetlenül egy úton jártak. Ismeretesek egyébként SEPRŐDInek VIKÁRral szembeni fenntartásai. ALMÁSI István 1974. 69. Ugyanitt arról is ír, hogy a teljes magyar népzene összegyűjtése ez idő tájt csak BARTÓKnak és KODÁLYnak sikerül.

[29] A változásokat tapasztalta és jelezte KOCSIS Lajos is (SEPRŐDI tanítványa), melyeket *Felsőtök és vidéke szöveg nélküli népzenéjének ismertetése* c. munkájában rögzített. ALMÁSI István 1980. 271—272.

[30] Adatközlői közt pl. Nagy Elek tanító, Árvátfalva, v. Udvarhely m., Tóth Vilmos tanító, Szentábrahám, v. Udvarhely m. Ennek MF 413/c jelzetű felvételéről készült kottáján BARTÓK kézírásos megjegyzése: „nem rev; ki kell hagyni!" (rev. = revideálandó). Egy nyíl mutat a tanító feliratra indoklásképp. VIKÁR sok felvételt készített egy Gálfi Pista nevű cigány klarinétossal, valamint egy másik (ismeretlen, valószínűleg szintén cigányzenész) klarinétossal Betfalván és Kápolnás-Oláhfaluban, mindkettő v. Udvarhely m.

nyek mégis erősen megemelik VIKÁR Béla hangszeres zenei gyűjtésének értékét. Előadói ugyanis csak kisszámú szöveges dalt játszottak, ellenben igen sok, a nép közé csak frissen keveredett, kiforratlan (főleg verbunkos) hangszeres táncdallamot. A mai kutatás számára ezek a láncszemek igen értékesek. A XIX. század végére fokozatosan szerteáradó, minden társadalmi rétegben — így a parasztság körében is egyre inkább — térthódító verbunkos zene szintetizálódásának fokozatait, a minőségi változás egyes állomásait nem ismerjük eléggé. Pedig a hangszeres magyar népzene stílusának meghatározásához a beágyazódás folyamatát is látnunk kell, mint ahogy minden egyéb stílusmeghatározáshoz: melyek azok a tipikus jegyek, melyek a nagyobb apparátuson alapuló hangszeres zenei stílus születésekor végérvényesen stílusmeghatározókká lettek, milyen elemek hogyan szelektálódtak, vagy melyek bizonyultak rövid élettartamúaknak. VIKÁR Bélának BARTÓK és KODÁLY lejegyzésében ránk maradt hangszeres kottapéldái nemcsak az alakulóban levő jövevény dallamokról adnak számot,[31] hanem az ugyancsak új dallamok azonnali szétválásának is tanulságos alakjai. A szétválás tipikus hangszeres zenei módja: *a* hangszeres alakban is a szövegezhetőbb formát választó előadás, *b* elsősorban a hangszeres lehetőségeket (bonyolultabb ritmusképletek, figurálás, fekvésváltás, felhangsor sűrítése stb.) kihasználó dallamformálásmód. A felvételek-lejegyzések ezáltal egyben a különféle megoldások öntudatlan szimbiózisának is hű tükrei. Álljon itt ennek bizonyítására csupán egyetlen példa. VIKÁR Udvarhely megye két falujában rögzít egy „Az én csizmám disznóbőr" emlékeztető-szövegű[32] dallamot.[33] Jó néhány évvel későbbi erdélyi gyűjtőútjainak tapasztalatait összegezve KODÁLY a csűrdöngölő legismertebbjének nevezi e dallamot,[34] s megállapítja róla, hogy nyilvánvalóan nyugatról (német közvetítéssel) került hozzánk. Ütemparós szerkezete, szöveget inkább csak táncszóként alkalmazó tulajdonsága miatt a primitív tánczenék közé sorolja.[35] A VIKÁR-féle bethlenfalvi változat ezek közé az egyszerűbb alakok közé illik.

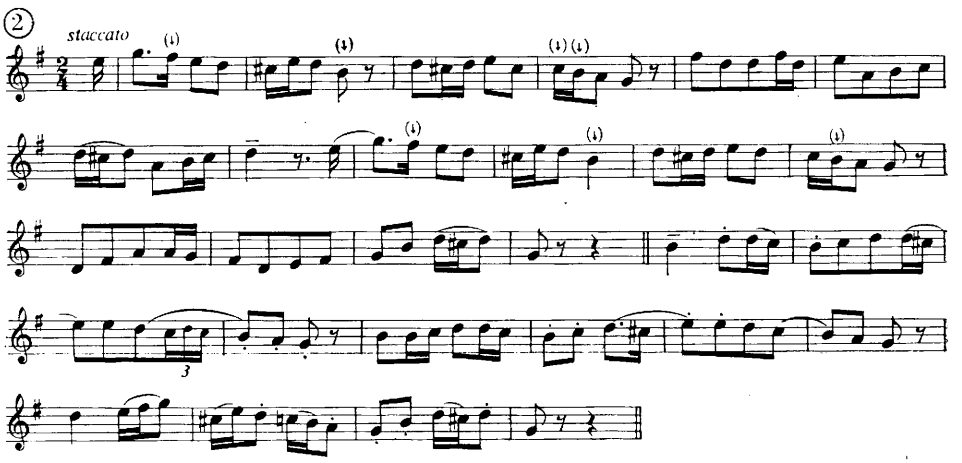

2. kotta. MF 359/c (v. Udvarhely m.) Fütyülte Osváth Lajos

[31] Egy formát és hangnemet még nem kellően tisztázott dallamot VIKÁR gyűjtéséből KODÁLY lejegyzésében l. TARI Lujza 1978b, 186.

[32] Emlékeztető szöveg: a dallamnak nincs szövege, de legjellemzőbb ritmusképletére (periódusára) szöveget húznak, mely állandósulhat. E szöveggel, ill. a hozzá tartozó táncdallammal kapcsolatban SEPRŐDI élénken tiltakozik az ellen, hogy a *Csűrdöngölő* táncra (melyhez tapad) énekelnének, s JÓKAIra hivatkozva kijelenti: „. . . ezek nem dallamszövegek, hanem puszta táncszók". ALMÁSI István 1974. 150.

[33] A felvétel helyei: Kápolnás-Oláhfalu és Bethlenfalva. Mai változatokat közölnek: ALMÁSI István—Iosif HERȚEA 1970. 174. sz., *Magyar verbunk;* SÁROSI Bálint 1976. 127. *Magyarországi verbunk*, valamint MARTIN György 1974. 68. *Székely verbunk.*

[34] KODÁLY csak Erdélyt említi a dallammal kapcsolatban. KODÁLY Zoltán 1960. 64—65., valamint 149-es jegyzet, 78. *(Idegen, ismeretlen eredetű darabok* c. rész).

[35] KODÁLY Zoltán 1960. 78.

Székelyföldön, valamint Kalotaszeg-Mezőségben ma is él a dallamnak a viszonylag egyszerűbb dúr alakja,[36] mely egyben más típusok elemeit is gyakran magába olvasztja.

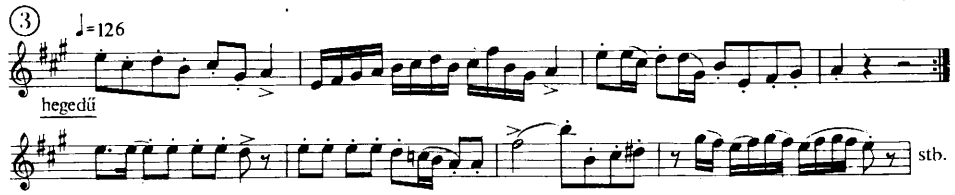

3. kotta. Verbunk AP 9287/d Szék (v. Szolnok-Doboka megye) Gyűjtötte ifj. Csóri Sándor 1973., előadta Ádám István 63. éves prímás, lejegyezte Tari Lujza

Az említett két területen, de főleg a Székelyföldön, valamint Gyimesben van a dallamnak moll alakja is, s ez — mint a Vikár gyűjtésből kitűnik — már a századfordulón is megvolt. Ebben a dallamban viszont már nem a nyugat, hanem a Közel-Kelet és Balkán hatása érződik: a dúr hexacord bővített sextes moll skálává alakul át,[37] Gyimesben gyakran még ritmikailag is megváltoztatva: az egyenletes nyolcad-tizenhatod hangokat aksakra cserélve.

A néphagyományban kialakult elnevezések az alkalomhoz nem kötött zenék közt még az azonos fogalomra vonatkozó nevek esetében is igen sokfélék, ezért a kutatás számára nem mérvadóak. Jelen esetben mégis találónak érezzük a gyimesiek *Magyarországi verbunk* elnevezését a hangszeres zenei rend házi használatában *Disznóbőr*ként számon tartott dallamra, talán valóban a nyugatról származás emlékét őrzi.

A dallamnak még egy jellegzetessége van. Mégpedig az, hogy a dúr-moll skálán alapuló két különböző hangnem nemcsak külön-külön bukkan fel (más területen, más-más előadónál, azonos előadónál más alkalommal stb.), hanem ugyanazon játékos egyetlen előadásában egymásután is megjelenhet; dúrt mollra, mollt dúrra cserélve. A hangszeres zene nem szigorúan kötött hangnemiségére az első nagyobb arányú gyűjtésektől kezdve történnek utalások,[38] de a dúr-moll váltások szokásos előfordulási helye legtöbbször egy tizenhatod-menetes figuráció (vagy egyéb ritmusképletben lejátszódó figuráció), ahol az egymást váltó hangok a strukturális melizmák részei, s ilyenként a dallam lineáris vonulatának csupán színező elemei. Kész dallamegységek mindkét alakjának szinte egyidejű használata (két prímás unisono játékában lehet akár egyidejű is!) azonban ritka, sőt majdnem kizárólag csak e dallamban fordul elő.[39] Vikár bethlenfalvi felvételén csak a színező hangos megoldás érvényesül, még két mai mezőségi társát a dúr-moll hangnemek egymást követő — egy darabon belüli egyidejű — használata jellemzi. (*4. kotta*)

Ahogy a század eleji hangszeres zenei gyűjtések a műzene-népzene körforgásának, s általában a népzene történetiségének bizonyítékai, úgy a hangszeres zenei dialektusterületek mai határainak megvonása szempontjából is tanulságosak. Ha csak a mai gyűj-

[36] Ilyen egyszerű dúr alak pl. a 33-as jegyzetben említett *Székely verbunk*.

[37] Moll középrészes székelyföldi változatot közöl Homoródalmásról Almási István—Iosif Herţea 1970. 174. (33-as jegyzet). Távolabbi változat, mintegy altípus: Almási István 1974. 112. sz. További változatok, ingadozó hangnemmel: Almási István—Iosif Herţea 1970. 190. sz. *Árvátfalvi verbunkos*, valamint Lajtha László 1955. 18. sz., *Szentmiklósi ugrós/szökős*. Pillanatnyilag a mezőségi moll alakok a gyimesi és székelyföldieknek egyenes átvételeinek tűnnek, ettől keletebbre csak dúr változatokat ismerünk. (Mindamellett a mezőségiek is gyakoribbak dúrban, s lényegesen egyénibb ízűek is, mint mollban).

[38] Bartók és Kodály esetében ez már a Vikár felvételek lejegyzéseinél elkezdődik. A bethlenfalvi felvételről készült támlapon ez áll: „Itt is [két csillag utal a hangokra] más helyen is h-b cis-c magassága bizonytalan, mégis úgy látszik h dúr skála akarna lenni cisekkel mint váltóhangokkal". A lejegyző neve nincs külön jelölve. Emellett l. Bartóknak a dudával kapcsolatos megjegyzéseit, 1966. 62.; valamint Lajtha László 1953. 170. Újabban Sárosi Bálint 1978. 183.

[39] Az egyéb hangszeres népzenei bitonalitásról Tari Lujza 1981.

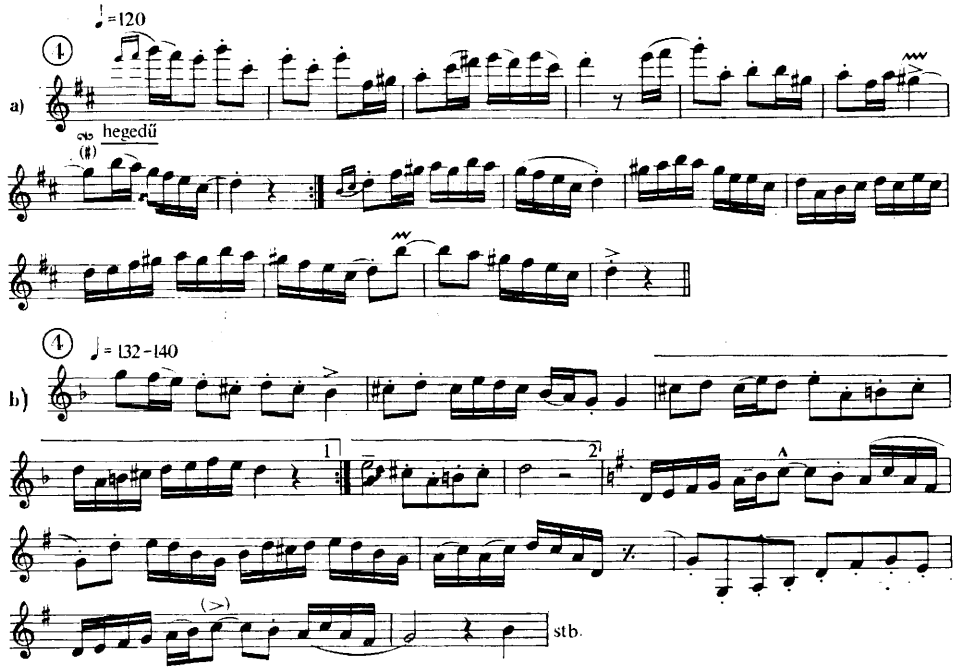

4. kotta. a) Verbunk AP 6248/g Magyarpalatka (v. Kolozs m.). Gyűjtötte KALLÓS Zoltán, 1963. Előadta 3 tagú cigánybanda (prím, kontra, bőgő, vázlatos közlés TARI Lujza lejegyzésében) *b) Verbunk* AP 5210/j, Válaszút (v. Kolozs m.) Gyűjtötte KALLÓS Zoltán—MARTIN György—PESOVÁR Ferenc—ANDRÁSFALVY Bertalan, 1962. Előadta kéttagú cigánybanda (prím—brácsa, vázlatos közlés TARI Lujza lejegyzésében)

tésekből kellene egy dallam elterjedtségét fölmérnünk, jóval kisebb területi egységeket kapnánk. Fordítva is járhatnánk, egykori nagyobb elterjedtséget tulajdoníthatnánk egyes dallamoknak, zenei elemeknek a megfelelő kontroll híján, pedig esetleg csak a tömegkommunikációs eszközök (itt elsősorban a rádió) siettették a terjedést. Nézzünk egy példát az előbbi esetre. A gyimesi *Sebes magyaros* (neve *Verbunk* is) egyik legfőbb típusa a következő:

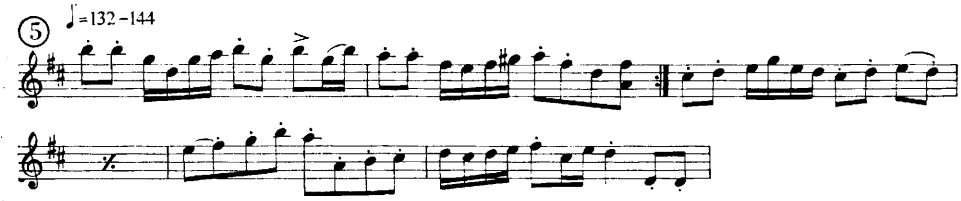

5. kotta AP 8698/d Gyimesközéplok (v. Csík m.). Gyűjtötte és lejegyezte TARI Lujza 1973. Előadta Pulika János 49 éves és Pulika Gizella 63 éves (cigányzenészek, hegedű-gardon, itt csak hegedű)

Az európai hangszeres népi tánczenében számtalan IV—I. fokot körbejáró motívumismétléses periodizáló dallam van, de ezek dallamformálási, ritmikai és számtalan egyéb eltérésüknél fogva még egy nép zenéjén belül sem hozhatók egymással mindig összefüggésbe. A magyar hangszeres népzenében 3 különböző területen mutatható ki IV.—

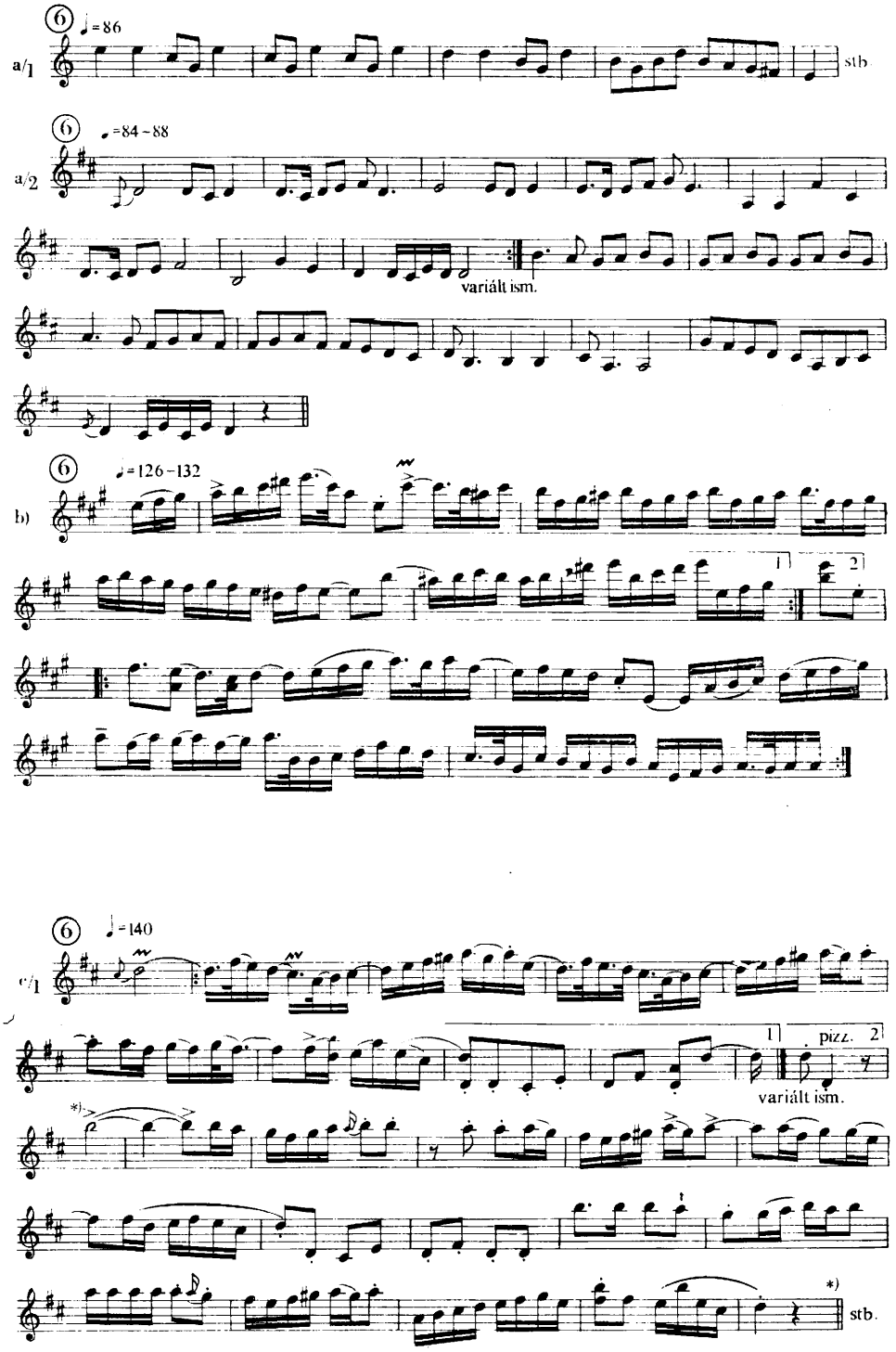
a/1
♩=86
stb
a/2
♩=84–88
variált ism.
b)
♩=126–132
1
2
c/1
♩=140
pizz.
variált ism.
*)
stb.

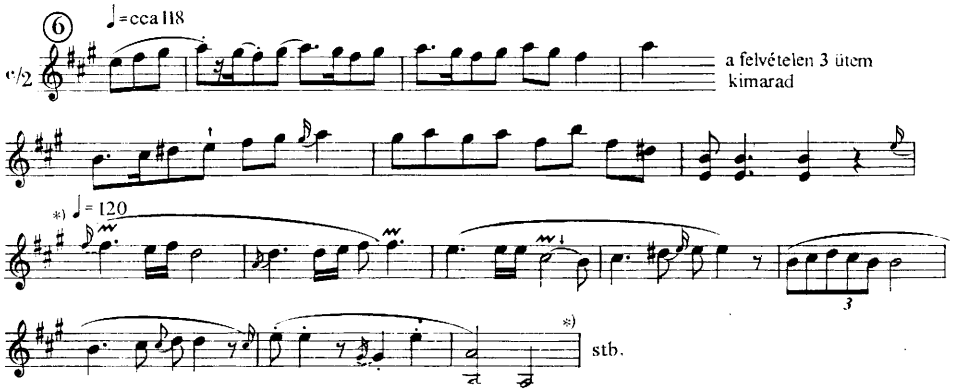

6. kotta a_1*) Magyar verbunk*, AP 5557/d Vaja (Szabolcs-Szatmár m.), MARTIN György gyűjtése 1957-ből.[40] Előadta Ánis János 54. éves prímás és Vici József kontrás a_2*) Magyar verbunk*, AP 5461/a Győrtelek (Szabolcs-Szatmár m.) Gyűjtötte VARGYAS Lajos—MARTIN György 1955. Előadta győrteleki cigánybanda *b) Kőrösfői magyar legényes*, AP 7384/c Bánffyhunyad (v. Kolozs m.). Gyűjtötte PESOVÁR Ferenc, 1964. Előadta Varga István 36 éves és Bunyi József 55 éves (cigányzenészek, prím—brácsa) c_1*) Magyar* AP 9304/f_1 Szék (v. Szolnok-Doboka m.). Gyűjtötte HALMOS Béla 1974. Előadta Ádám István 65 éves prímás c_2*) Verbunk* AP 9304/c_2, adatok, mint előbb. Valamennyi kotta vázlatos közlés, TARI Lujza lejegyzése

I.-en alapuló azonos dallamstílus: Gyimesben és a Székelyföld Udvarhely-Csík megye részein (Gyimest és a Székelyföldet zenei anyagban most egységesnek vesszük), Nyugat-Erdélyben és Kelet-Magyarországon. Közülük a gyimesi az ősibb az egész dallam folyamatához strukturálisan erősebben kötődő (az egészből nehezen kiemelhető) voltánál fogva. A kelet-magyarországi dallam ugyanakkor már egy kétrészes dallamegység határozottan hangsúlyozott második, indító része, amit ritmikailag az egyenletes negyed mozgás emel ki. Emellett az egyes ütemek végén levő negyedek hangsúlyozása tökéletesen megadja a verbunkos zene ízét. Részben ez a helyzet a Mezőségen és Kalotaszegben is, annyival másként, hogy a dallam első része változékony, s a 2. rész tempóját, szerkezetbe illesztését is erősebben meghatározza a tánc (l. erre a két széki példát *6. kottánk*ban).

SEPRŐDI kibédi gyűjtése a hiányzó székely területi sávot is bekapcsolja; kötetében e dallam *Csürdöngölő* névvel szerepel.[41] KODÁLY hadikfalvi gyűjtése pedig egyértelművé teszi az egykori nagyobb területi (benne teljes székelyföldi) elterjedtséget.[42] Ezzel a földrajzi kiterjedtség a típusalkotás számára biztosítja a genetikailag összetartozó dallamok egymás mellé kerülését,[43] (s nem kényszerülünk típust alkotni egyes darabokból), a gyűjtések időbeli egymásutánja pedig a zene korszakonkénti stílus-, ill. előadásmód változásának vizsgálatát teszi lehetővé.

A századfordulón gyűjtött hangszeres zenei felvételek a történeti zenékkel való összehasonlítás állandó szem előtt tartásának szükségességét is újból és újból jelzik. Még olyan helyen is előbukkannak elfeledettnek vélt (valamely korban esetleg mindennapos) elemek, ahol a genetikusan összetartozó stílust a mindenkori előadói modor fedi el,[44] vagy egy később keletkezett stílus olvasztja magába. Kíséret nélküli, klarinéton előadott, táncnév nélküli verbunkos zene az egyik kápolnásoláhfalui VIKÁR-felvétel. A dallam bő-

[40] MARTIN György 1974. 38.

[41] ALMÁSI István 1974. 104. sz. A gyimesi *sebes*sel megegyező rész a 407. oldaltól.

[42] „Oláh, mikor a hazait békontyolják" AP 8232/h, hegedűn Csernik Lázár játszotta.

[43] S csak ez győz meg valóban a típus létezéséről, különben csak hasonlóan építkező, hasonló (azonos) elemekből álló különböző egyedekről lenne szó.

[44] Különösen érvényes ez a hangszeres tánczenére, l. a 6. kották különbözőségét.

vített periódus. Első félperiódusa szabályosan, négy ütem után érkezik az V. fokra, innen pedig motívumismétléssel egyszerűen variált, — de már 10 ütemre megnövekedett — félperiódus következik. (A 2. félperiódus „szabályos" alakja az 5—6. és 9—10., ill. a 13—14. ütem lenne, ha nem lenne közben ismétlés.) A motívumismétlésben szekvenciákkal tűzdelt dallammozgás dúr skálán alapul (nem tekintve az ingadozó 7. és 4. fokot). Figyelmesebb átnézése után a modális zene korszakából jól ismert I—V—V$^{\flat 3}$—II$^{3\sharp}$—V—IV—I (dúr) hangzatfűzést kapjuk.[45] Az újabb stílus(ok) vagy annak elemei (pl. dúr-moll hangsor) rárakódásának, majd stilizáló hatásának (pl. verbunkos) következtében azonban az említett modális harmóniasor már el van födve, s legfeljebb kísérettel bukkan ismét elő.[46]

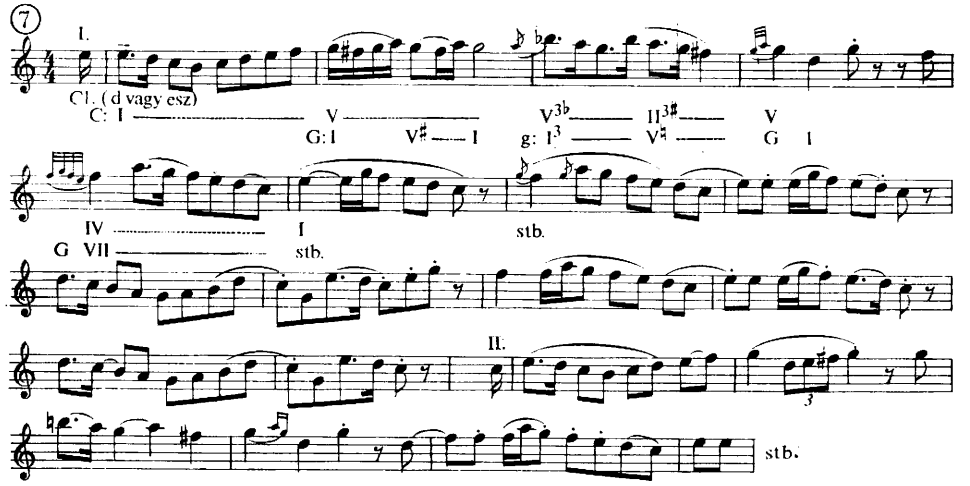

7. *kotta.* MF 462/b, Kápolnás-oláhfalu, gyűjtötte VIKÁR Béla, lejegyezte KODÁLY Zoltán (D vagy esz klarinét, egyéb adatok nincsenek)

Ne mélyedjünk most bele a további elemzésbe; végeláthatatlannak tűnik, mert minden egyes dallam egész sor információt hordoz magában. Elég, ha csak a SEPRŐDI gyűjtésében található — az igen erős improvizatív technikán alapuló — énekes és hangszeres határon álló dallamokat vesszük. Ezek a fejlődés különböző fokain állnak, alakulóban levő zavaros alak is és kész kiforrott példány is van közöttük.[47]

A századforduló hangszeres népzenegyűjtéseinek értéke mégsem önmagában van. Legnagyobb eredménye, hogy gyűjtői más-máshonnan indíttatva bár (néprajz, ill. műzene), de hangzó, ill. legalábbis lekottázott anyag felmutatása mellett tágítják ki a folklór — s azon belül a népzene fogalmát, a hangszeres zene bekapcsolása révén utat nyitnak a hangszeres népzenekutatáshoz. Az embert a munkáján keresztül idéző néprajzi tárgyi

[45] LAJTHA kőrispataki kötetében találunk több hasonló (de főleg I—VII kötésen alapuló) harmonizálást, pl. 4. sz. A virginál irodalomból ugyancsak hozhatunk fel példákat, így pl. a *Vietórisz-kódex* 41. sz. dallama 2. részének hangzatai fordított irányban teszik meg ugyanezt az utat. SZABOLCSI Bence 1959. 321.

[46] Figyelmeztetésül arra, hogy a dallamok harmonizálását nem csak a harmóniai folyamatok irányítják, hanem már maga a dallammozgás megszabhatja azzal, hogy egyidejűleg többféle lehetőséget hordoz magában.

[47] Az ún. *jaj-nótákról* van szó. A kötet vokálisként közölt dallamait ezúttal nem vesszük figyelembe. Hangszeresek közt „kész"-nek nevezhető: 101. sz. Szöveg nélkül közölve, a teljes dallam után 2 újabb sorral bővítve találjuk meg az „Édesanyám sok szép szava" 1 4 (♭3) 1 4 dallamot, 107. sz. Alakulóban levők: 93, 95—96. A dallamok végén SEPRŐDI fontos megjegyzéseket tett a forma improvizatív módosulásaira vonatkozóan.

eszköztől (hangszertől) eljutni az embert teljesebben kifejező (az emberben élő) zenéig viszonylag rövid idő alatt, szükségszerű volt még akkor is, ha folyamatában inkább ösztönösség vitte, mint tudatosság irányította. Ezeknek az előzményeknek ugyancsak szükségszerű következménye a nép teljes zenekultúrájának feltárása iránti igény. BARTÓKOT és KODÁLYT ilyen előzmények segítették hozzá SEPRŐDI—VIKÁR munkásságán és az ismeretlenebbek ügybuzgalmán keresztül a *népdalkutatás* helyett a *népzenekutatás* alapjainak lerakásához.

IRODALOM

ALMÁSI István—Iosif HERȚEA
1970 *245 népi táncdallam*. Marosvásárhely

ALMÁSI István
1974 A népzenekutató c. fejezet. In: *Seprődi János válogatott zenei írásai és népzenei gyűjtése*. Bukarest. 53—72.
1980 *Kocsis Lajos századeleji népzenegyűjtése*, Zenetudományi írások. Bukarest. 271—291.

BARTÓK Béla
1966 *A hangszeres zene folklórja Magyarországon*. In: *Bartók összegyűjtött írásai*. Közreadja: SZŐLLŐSY András. Budapest. 59—76.

DOBSZAY László
1975 *A siratóstílus dallamköre zenetörténetünkben és népzenénkben*, Kandidátusi értekezés. Budapest (Kéziratban az MTA Zenetudományi Intézete könyvtárában 2191. szám alatt).

FARKAS Lajos
1895 *A „Kállai Kettős"*. Ethnographia VI. 288—297

HERRMANN Antal
1890 *Műkedvelő-fotografiai kiállítás*. Ethnographia I. 57.

HOERBURGER, FELIX
1966 *Musica vulgaris, Lebensgesetze der instrumentalen Volksmusik*. Erlangen

KODÁLY Zoltán
1960 *A magyar népzene*. Budapest

KÜLLŐS Imola
1977 *Adalékok a magyar népdalfogalom történetéhez*. Népi kultúra—népi társadalom. IX. Budapest. 111—138.

LAJTHA László
1953 *Egy „hamis" zenekar*. Zenetudományi Tanulmányok I. Budapest
1955 *Kőrispataki gyűjtés*. Budapest

LÁSZLÓ Elek
1896 *Csíki székely népszokások*. Ethnographia VII. 386—387.

MARTIN György
1974 *A magyar nép táncai*. Magyar Népművészet 7. Budapest

ORTUTAY Gyula
1962 *A magyar népköltészeti kutatás története*. In: G. COCCHIARA: Az európai folklór története. Budapest. 522—548.

PINTÉR Sándor
1891 *Régi palóc táncnóták*. Ethnographia VI. 288—297.

SÁROSI Bálint
1967 *Die Volksmusikinstrumente Ungarns*. Handbuch der europäischen Volksmusikinstrumente. I/1. Leipzig
1976 *Instrumentale Volksmusik in Ungarn*. In: Studia instrumentorum musicae popularis IV. Stockholm
1978 *A gyimesi csángó hegedűstílus*. Magyar Zene XIX. 2. 176—183.

SZABOLCSI Bence
1959 *A XVII. század magyar világi dallamai*. In: A magyar zene évszázadai a középkortól a XVII. századig. Budapest 281—372.

TARI Lujza
1978a *Szignálhangszereink és dallamaik*. Zenetudományi dolgozatok. Budapest. 125—147.
1978b *Kodály hangszeres gyűjtése*. Magyar Zene XIX. 2. 184—196.
1981 *Egy közjáték dallam*. Magyar Zene XXII. 3. 285—302.

VIKÁR Béla
1893 *Néprajzi tárgyak gyűjtése a milleneumra.* Ethnographia IV. 91.
VISKI KÁROLY (szerk.)
1943 *A Magyarság Néprajza.* IV. 2. kiadás. Budapest (Ezen belül: *Játék* c. fejezet, írta N. BARTHA Károly, valamint *Zene* c. fejezet, írta KODÁLY Zoltán).

Lujza Tari

DER ERSTE ABSCHNITT DER ERFORSCHUNG DER UNGARISCHEN INSTRUMENTALEN VOLKSMUSIK

(Auszug)

Die Erforschung der ungarischen instrumentalen Volksmusik hat die Registrierung der volkstümlichen Musikinstrumente, die Definition der Instrumententypen, die Umschreibung der zeitlichen und örtlichen Verbreitung derselben und die Schilderung der mit den Instrumenten zusammenhängenden Spielarten beendigt. Jetzt geraten die im engeren Sinne genommenen musikalischen Untersuchungen und die Bestimmung der Stileigenheiten der instrumentalen ungarischen Volksmusik in den Vordergrund. Die Aufgabe macht es notwendig, die Geschichte dieses Wissenschaftszweiges zu ergründen.

Die Erforschung der instrumentalen Volksmusik hat sich in Europa im großen und ganzen mit der Erforschung der vokalen Volksmusik entwickelt. Das Interesse konzentrierte sich zunächst auf die objektive Beschreibung der Instrumente und beschränkte sich auf den Bauernstand. In Ungarn wurden die ersten Daten von Volkskundlern (Otto HERMAN, Béla VIKÁR, Antal HERRMANN usw.) gesammelt. Um die Jahrhundertwende erkannten außer einigen Gelehrten und Künstlern von weitem Gesichtskreis auch Amateur Forscher die Möglichkeiten des Festhaltens der Melodien durch den Phonographen. Diese letzteren betrachteten im Gegensatz zu den Ethnographen und Folkloristen nicht nur die Bauernklasse als Träger der Volksmusik, sie dehnten ihre Aufmersamkeit auch auf die für die Bauern musizierenden Berufsmusiker aus, was ihre Sammeltätigkeit für die heutige Forschung besonders wertvoll gestaltet.

Die Mitteilung der auf die Instrumentalmusik bezüglichen Daten ging in den folgenden Formen vor sich:

a) als Teile allgemeiner volkskundlicher Beschreibungen,
b) in Notenveröffentlichungen,
c) auf Phonographaufnahmen und in den diesbezüglichen Nachrichten,
d) als ideale Lösung, selten: Phonographaufnahmen und von diesen angefertigte Notenpublikationen, wie zum Beispiel beim Kolozsvárer Musikprofessor und Forscher János SEPRŐDI.

Diese frühen Veröffentlichungen liefern uns Daten über die geographische Verbreitung von Erscheinungen der instrumentalen Volksmusik. Die aus verschiedenen Zeiten stammenden Aufzeichnungen erlauben auch die Untersuchung der Veränderungen im musikalischen Stil und in der Vortragsweise. Diese Mitteilungen halfen bei der Ausbildung eines Volksmusikbegriffes, der über das Volkslied hinausging. Dies wurde später von BARTÓK und KODÁLY ausgearbeitet.

Achs Károlyné

Kiss Géza
1891—1947

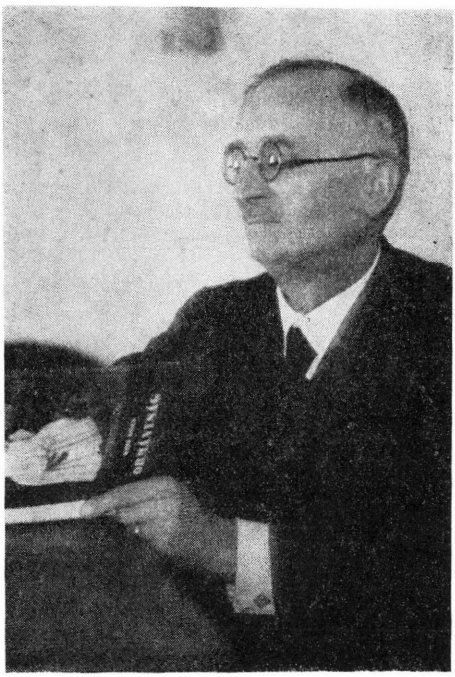

1. kép. Kiss Géza

Az 1920-as, 30-as években az Ormánság pusztuló parasztságáról érkező irodalmi híradásoknak, szociográfiai adatsoroknak kulcsszerepe volt a falukutató mozgalom indulásában, a népi írók tömörülésében, a közvélemény parasztság-képének átalakításában. Az Ormánság feltárásában a néprajztudomány a Kemsemonográfia (*Elsüllyedt falu a Dunántúlon.* Budapest, 1936) révén vett részt.

Az egykéről, a nyomasztó birtokviszonyokról Kiss Géza kákicsi református lelkész 1916 óta küldte a riasztó jelzéseket cikkeiben, előadásaiban. A 30-as évek elején az Ormánsággal foglalkozó nagy hatású írások az ő demográfiai adatsoraira és személyes megfigyeléseire is támaszkodtak. A kákicsi parókián megfordult ekkoriban Kodolányi János, Fülep Lajos, Féja Géza, Bajcsy-Zsilinszky Endre, Móricz Zsigmond és Lajtha László, Gunda Béla, Ortutay Gyula, Kovács Imre. Kodolányi és Móricz írásaiban áttételes tükörképben kirajzolódik nem egy Kiss Géza révén átélt élményük s a törékeny alkatú lelkész alakja maga is. Közben Kiss Géza következetesen fáradozott az eltűnő régi életmód, a tájnyelv s a népdalok megörökítésén — ezt a munkáját foglalta össze az 1937-ben megjelent *Ormányság* és a posztumusz *Ormánysági szótár.*

Achs Károlyné életrajza személyes dokumentum; a szerző Kiss Géza leánya, aki rengeteg eddig föltáratlan részlet összeillesztésével mintegy a kákicsi parókia felől nézve rajzolja meg az ormánsági „pusztulás" feltárásának történetét. *(Szerk.)*

Kiss Géza néprajzi monográfiája 1937 őszén jelent meg.[1] Az egyik leglátványosabb nemzetgyalázási per napjaiban jött ki a nyomdából, bevezetőjében a következő sorokkal: „Itt az ideje, hogy világosan lássunk. Nem az szereti igazán a hazáját, aki elkendőzi a halálos bajt — jaj, idegenek meg ne tudják! — s közben meghal a halódó. Hanem az szereti igazán, aki felelőssége tudatában odavezet a nyitott sebhez: ezen a seben feltétlenül kifolyik az utolsó csöpp vér is, de kössük be a sebet s mentsük meg a halódót."[2]

Mikor Kiss Géza ezeket a sorokat leírta, élete csaknem negyed századának célját, törekvését, tevékenységét sűrítette össze bennük. Bár életpályája, körülményei s egyénisége sem engedték meg, hogy tudományos szigorúsággal egyetlen szakterületre korlátozza magát, az elszigeteltség miatt, a lehetőségek és társak hiánya miatt is hol ez, hol az a vonala erősödött meg sokirányú érdeklődésének, a szerteágazó tevékenységet az életre figyelő, az életet mentő felelősségtudat fogta egységbe.

Mivel ezt a felelősséget nagyon erős gyökerekből táplálkozó, a népe, szülőföldje iránt kemény próbákat kiállt hűsége támogatta, szükségesnek tartom, hogy elmondjak néhány dolgot a gyökerekről.

Egyik öröksége baranyai református papelődeinek felelőssége volt. Sztárai Mihály, Szegedi Kis István kora óta kis falusi gyülekezetek „talpas szentegyházaik" (a talpas házak módjára épített templomok) köré tömörülve igyekeztek megmaradni a török és Habsburg elnyomás idején. Kiss Géza az 1576-os Hercegszőllősi Kánonok életszabályozó tételeit nagy tisztelettel idézte, s morális és kulturális követelményeit saját élete törvényeinek is tartotta, pl.: „. . . híven eljárjanak mind az ifjaknak és gyermekeknek tanításában . . ."[3]

A másik, ezzel összefüggő örökség családi. Négy közvetlen őse volt ormánsági református lelkész. Dédapja, Munkácsy Dániel az egyik első baranyai néprajzi leírás szerzője,[4] nagy műveltségű, az irodalomhoz, nyelvekhez értő ember. Nagyapja, Munkácsy Albert korteshadjáratának köszönhető, hogy Táncsicsot a siklósi kerület képviselővé választotta. Munkácsy állandó szellemi kapcsolatban volt Táncsicscsal. Írásai, levelei nagy politikai érettséget, bátorságot, elvhűséget bizonyítanak. 1849 nyarán egyik fő szervezője volt a népfölkelőkkel indított turonyi csatának. Végigharcolta a szabadságharcot, tíz évi várfogságra ítélték, ahonnan Haynau amnesztiája szabadította ki, s élete végéig megmaradt a szülőföld szolgálatában. Sorsa, egyénisége, néplátása, szinte fanatikus elszántsága sokban előképe Kiss Géza későbbi életútjának.[5]

Munkácsy Albert árváját, Máriát vette feleségül a parasztfiúból pappá lett kákicsi lelkész, Kiss József, házasságukból született 1891. február 26-án Kiss Géza. A hétgyermekes család nehéz körülményei szabták meg tanulási lehetőségeit.

Harmadik meghatározó öröksége az, amit szemléletben, erkölcsi tartásban iskolái, a bennük működő kiemelkedő tanáregyéniségek adtak neki.

A gimnázium alsó négy osztályát (1901—1905) Kunszentmiklóson végezte. Később az „alumnista" szegény diákok sorsközösségére mint jó nevelőiskolára gondolt vissza.[6] Patrónusai közt volt Baksay Sándor, ő az irodalom és népnyelv szeretetét, a ragaszkodást az ormánsági néphez mélyítette el benne. Későbbi jóbarátja, népnyelvi gyűjteményének első közlője, Mészöly Gedeon itt fiatal latintanárként edzette tudásszomját, kitartását.

1905-ben felső gimnáziumba a nagy múltú pápai kollégiumba került. Ugyanaz az „ősi köztársaság", csak míg a kunszentmiklósi kisdiák életére emlékezve inkább a személyes élmények követelik a megfogalmazást, a pápai szellemet idézve az általánosítás kívánkozik Kiss Géza tollára: milyen embertípust is nevelt ez az iskola. Négy jellemvonást hangsúlyoz: „Sohasem akar többnek látszani, mindig kevesebbnek . . . De belenéz minden felfújt nagyságba s nem tud meghajolni semmi üres forma és emberi hiúság előtt . . . Sohase beszél három lépés távolságból. Meleg a szíve . . . Tud ideálokat hordozni."[7]

A kollégium legfőbb fóruma a tehetségek kibontakoztatására a híres Főiskolai Ifjúsági Képzőtársulat volt. Ennek Kiss Géza már gimnazista korában aktív tagja, sőt tisztségviselője volt, költői s irodalomtörténeti ambíciói biztatásokat kaptak s reménységet arra, hogy elszakadhat az ősök diktálta vonaltól: tanár szeretett volna lenni. Élete nagy

[1] Kiss Géza 1937b.
[2] Kiss Géza 1937b 5.
[3] Kiss Géza 1937a 12.
[4] Munkácsy Dániel 1842. 567—570., 583—584.
[5] Németh Balázs 1955. 523—528. — Kiss Géza (pécsi) 1973. 115—130.
[6] Kiss Géza 1932e 391.
[7] Kiss Géza 1932b 66.

konfliktusainak sorozata igazán itt kezdődött el, meg kellett vívnia édesapjával, aki lélektani eszközökkel végül is elérte, hogy fia a teológiára iratkozzék be.

Ettől kezdve megrendítő figyelni, hogy a látszólag „kényszerpálya" hogy telik meg mindig gazdagabb tartalommal. Ebben is a pápai főiskola nyitottsága segítette a befelé fordulásra hajlamos, vívódó fiatalembert. Tisztáznia kellett önmagában, mit is tehet mint lelkész. Egy útját kereső fiatal társaságban, Pongrácz József tanár irányításával életre szóló erkölcsi elkötelezettséget kapott. Már itt tudta, hogy a cselekvés nélküli meggyőződés — nem meggyőződés.

Másrészt valamennyire kielégülést kaphatott nevelői-irodalmi érdeklődése. Főiskolai indexe szerint legszorgalmasabban a neveléstörténeti—filozófiai—nyelvészeti kurzusokat látogatta. Életének jelentős részét igényelte az irodalom is. Bizonyítja ezt barátja, Bereczky Albert: „. . . milyen jó volt az, hogy az estéket és féléjszakákat az akkor már művelt, nagyobb teológus Kiss Géza társaságában tölthettem el, s olvastuk Burns-öt és Heinét, olvastuk Péterfi Jenőt s az ő kalauzolása mellett próbálgattunk a nagy görögökbe is beletekinteni, Aischylosba, Sophoklesbe, Euripidesbe . . . a fordításokat itt-ott igyekeztünk összevetni az eredeti szöveggel."[8] „Akkor már a Nyugatot olvastuk és szinte szomjazva vártuk . . . a Nyugatnak egy-egy új számát, benne egy-egy új Ady-verset . . . Kiss Géza . . . írt verseket is . . . tudott németül és tudott angolul, úgy hogy tudtunk vele hosszú estéket, még éjszakákat is eltölteni azzal, hogy ízlelgettük az ő műfordításának gyönyörűségeit, különösen Heine-fordításait."[9] A kollégiumi értesítők szerint sokszor nyert képzőtársulati díjat különböző műfajú írásokkal: irodalomtörténeti értekezésekkel (Petőfiről, a modern magyar lírai költészetről), dallal, ódával, elégiával, balladával, március 15-i ünnepi beszéddel, szatírával. Másodéves korában képzőtársulati titkár, majd ifjúsági elnök lett. Sőt, tevékenysége kilépett az iskolai keretekből: a Pápai Hírlap 1911-től éveken át jelentette meg verseit. (Már ebben az évben előfordul a későbbi aláírás: g.)

Öt félév után 1912 februárjától 1913 elejéig két szemesztert töltött a lipcsei egyetemen. Itt elsősorban Wilhelm Wundt kísérleti lélektani előadásai vonzották, s hagytak nyomot benne és maradandó ösztönzést, hogy később is visszakívánkozzék lélektani kutatásokhoz.

A Dunántúli Protestáns Lap versen kívül prózai írásai sorát is közölte, ezekben — bár egyházi témájú írások — erős hangot kapott közéleti érzékenysége. A valóság képeiből a nyomort (a cigányokét is), az iszákosságot, az *egykét*, az értelmiség kiábrándultságát és eszménytelenségét idézte. Felrótta a nevelésnek, hogy a jellemnevelésről majdnem teljesen átcsúszott a puszta tananyagra. Hangjának könyörtelensége a fiatalembert mutatja — „A felelősség alól való kihúzás közönséges gyávaság" — de ajánlott módszere gyakorlati érzéket mutat: az egyszerű kis tényeknél kell kezdeni, hogy fölnőhessünk a nagy feladatokhoz.[10]

Az említett két lapban mint műfordítóval is találkozunk vele: angolból, németből fordít prózát és verset — Heine-dalokat is, hangulati érzékenységgel, jó ritmikával.

Még egy fontos indíttatásról kell beszélnem a pápai évek kapcsán. Bár Kiss Gézának a népdal iránti érdeklődését jelzi egy már 1912-ben lejegyzett s később *Ormányság* című könyvében is közölt dal, meghatározó hatású lehetett rá a Magyar Néprajzi Társaság második, vidéken rendezett vándorgyűlése 1913. június 8-án Pápán. A gazdag témakör szinte minden előadása beleillett Kiss Géza érdeklődési világába (pl. Thaly Kálmán kuruc gyűjtése, Bornemisza Péter ördögi kísértetei, a magyar népszokások, a néprajz és pedagógia kapcsolata, a magyar népdal forrásai). A Folklore Fellows, azaz a néphagyományt kutató nemzetközi tudományos szövetség magyar osztályának IV. ifjúsági gyűlését is ekkor tartották, itt a gyűjtés fontosságát hangsúlyozták, s megalakult a pápai intézetek gyűjtőszövetsége. Solymossy Sándor a népdal és népmese gyűjtésének módszerére oktatta az ifjúságot, előadás hangzott el a Pápa-vidéki népnyelv hangtani lejegyzéséről.[11]

Az iskolai években már csírában szinte mindaz a motívum megvolt Kiss Géza életében, amely hol háttérbe szorulva, hol fölerősödve tartalmat adott a néha majdnem elviselhetetlenné váló sorsnak. De a fiatal lelket egzisztenciálisan megragadó, az életre elkötelező hatások mellett a halál érintését is ekkor kapta meg. Mikor a család hatodik gyermekeként megszületett, édesanyja már azzal az emlékkel élt, hogy két első kisfiát öt napon belül el kellett temetnie. 1912-ben és 1913-ban két fiatal nővére halt meg tüdőbajban, s a két temetés között ő is súlyos tbc-s fertőzésen esett át. A 8. félévet, 1913 első felét nem is

[8] Bereczky Albert 1965. 15.
[9] Bereczky Albert é. n.
[10] Kiss Géza 1913a, 1913b.
[11] Dunántúli Protestáns Lap 1913. jún. 8.

Pápán töltötte. (A Pápai Hírlapban, 1913. február 8-án megjelent három verse alá írt helymegjelölés — Davos — valószínűvé teszi, hogy a sváji szanatóriumot is megjárta.) A betegség, hol valóságosan, hol fenyegetésként, kísérte ezután életében, s nyilván hozzájárult ahhoz, hogy egyszerre volt képes nagy érzékenységgel élni belső életet s azonosulni sokféle emberi szenvedéssel. Erkölcsi elszántságát mutatja, hogy — bár verseiben később is felfeltör a melankólia — humanizmusa a testi erőtlenséget legyőzve aktivizálódik, s az önmagából kilépés, a külső valóságra irányultság lesz az erősebb életében. „Kötelességem magam minél alkalmasabb eszközzé képezni . . . " — írja még ebben az évben, egyik előbb említett cikkében.

1913 szeptemberében letett záróvizsgái után még három hónapi káplánság és szeniorság tartja Pápán, de részben e város vonzásában él még 1914 februárjától 1915 októberéig a budapesti Kálvin téri segédlelkészség idején is. Hogy a tanári pályáról még most sem mondott le, mutatja, hogy Pesten beiratkozott a bölcsészetre. Önéletrajzában így beszél erről: „. . . . a háború kitörése éveiben nehéz szolgálatokat kellett végeznem, s ez akadályozott meg abban, hogy az egyetem bölcsészeti szakán, bár beiratkoztam, komoly munkát végezhettem volna."[12]

A szolgálat, a cselekvés elsőbbsége mutatkozik 1915 februárjában megjelenő kis kötetében *(Új Magyarország és keresztyénség)*. Néhány — a kötet végére szánt — verse a századvég stílusában írt gyönge alkotás (később maga is elfelejtette őket). Alaphangjuk a menekülés. Egyházi célra szánt beszédeiben viszont világméretben nézi már a „napjainkban folyó történelmet", a „csődöt mondott" emberi gondolatokat, a „társadalmi, nemzeti és nemzetközi nyomorúságokat", a nagyvárosi elidegenedést. Feladatszabásai is tágasak. A „gyökeres orvoslást" is társadalmi, nemzeti és nemzetközi síkon követeli. „Csak a *cselekvés* és újra a *cselekvés* az a mindeneknél hatalmasabb lépés, ami tétlen csüggetegségedből kivezet az örömök világába." Követeli, hogy: „. . . minden ember életének meglegyen a maga cselekvő küldetése a világ számára."[13]

A Dunántúli Protestáns Lap csak részben közli egy Pestről küldött egyházi beszédét,[14] valószínűleg az élesebb hangú felét hagyják el, de a megjelenő rész is láttatja a pesti proletárnyomort, a tőke és munka küzdelmét, a hadsereg-panamázást, az értelmiségi és nőkérdést. Budapest a gazdagabb társadalomszemléletet adta Kiss Gézának. De az *egyke* ebben a beszédben is hangsúlyt kap.

Azt kell mondanunk: készen van ez a fiatalember. Világnézeti, szemléleti érettség jellemzi. Sőt eredményeket is tudhat maga mögött: elismertetés, megjelenő írások, az ország vezető református gyülekezetében szolgálat, kilátások egy „sikeres" pályára. És ekkor jön a világnézet próbája. Édesapjának, a nyugdíjba kényszerített öreg kákicsi lelkésznek el kell hagynia a parókiát, ha nem családtag vállalja a kákicsi lelkészséget. Mit tehet egy fiatalember, ha le merte írni ezeket a sorokat: „Légy éltető és tisztító erő a te nemzeted életében! Add oda egészen mások szolgálatára az életedet, ha magadnak akarsz szolgálni!" És ezeket: „Ha eredményt akarsz elérni, olyanra vállalkozz, ami lehetetlen! . . . Csak azért érdemes küzdeni, ami lehetetlen." Mit tehet, ha számára Kálvin jeltelen sírja a reformáció „legmagasabb dogmája", szimbóluma, mondván: „Kálvin nincs, mert csak az igazság van", s ha világnézete nem enged meg szakadékot a szó és a cselekvés között? Megy Kákicsra, az ország talán legkisebb, legnyomorultabb gyülekezetébe.[15]

Ha nem látnánk eddigi fejlődését, idealista hősködésnek is tarthatnánk ezt a lépést. De valószínűleg nem is látta át teljesen, mi vár rá. 1915. november 7-én foglalta el állását. Csikesz Sándor, az ekkor még csányoszrói lelkész, később debreceni egyetemi tanár számára írt 1916. április 19-i levele összegző képet ad állapotáról. Lelkészi tennivalók helyett a hadikölcsönök, a gabona- és állatösszeírások, a rekvirálások várják. Nincstelenség a faluban és otthonában: öreg szüleinek s nővére két árvájának a gondja is az övé. „. . . az ember belefárad a nincstelenségbe, 25 éves fejjel a holnapi nap nyomja a lelkét, . . . egy sereg ambíciónak a szárnyát szinte nap-nap után kénytelen legalább is megnyirbálni". Mik ezek az ambíciók? A gyermeklélektan, a mese és játék pedagógiai szerepéről tanulmányokat végezni, fölhasználható meséket is írni. Görögül alaposabban megtanulni és újszövetségi teológiával foglalkozni. „Szeretnék általában is sokat tanulni." Szépirodalommal is foglalkozni.

[12] Debreceni Egyetemi Könyvtár. Kiss Géza bölcsészetdoktorátusának iratai. 701/1937—38. bksz.

[13] Kiss Géza 1915a 55., 58.

[14] Kiss Géza 1915b jún. 13.

[15] Kiss Géza 1915a 40., 70., 81—82.

Körülményeit tekintve — igényesnek tarthatjuk ezeket az ambíciókat s ugyanakkor a helyi lehetőségekhez igazodóknak is. A nincstelenségen, az ólálkodó betegségen kívül legnagyobb nehézsége: a magány. „Siess, mert nekem itt senkim sincs rajtad kívül" — írja Csikesznek az említett levélben, ezzel jellemezve is azt a szellemi környezetet, amelyben dolgoznia kellett. 1917-ben édesanyját, 1922-ben édesapját veszítette el, 1924-ben Csikesz is végképp Debrecenbe költözött, s 1929-ig, házasságáig Kiss Gézát a teljes magány vette körül. Nem ott van hát az igazi hősiesség, hogy megtette a lépést

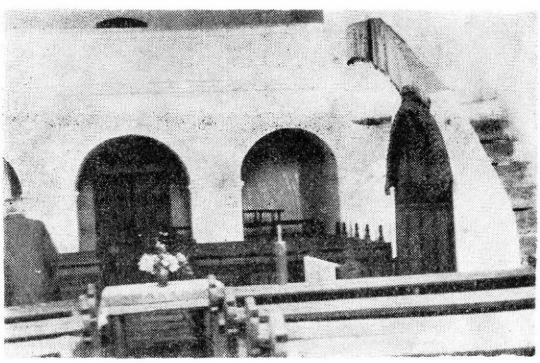

2—3. kép. A kákicsi református templom

Kákics felé, hanem hogy mikor szembesült mindazzal, ami ott várta — maradt, és maradt később is, amikor a kezdeti megoldatlanságokat részben más jellegű, talán ezeknél is súlyosabb emberpróbáló nehézségek váltották fel.

Munkája visszhangjának hiánya miatt inkább csak a készülődés időszakának nevezhetjük a Kákicson eltöltött első évtizedet, de bontakozik párhuzamosan későbbi működésének minden motívuma: melléktémaként és pihenőül irodalmi próbálkozások, fő területként a szociográfiai-politikai, a néprajzi-népnyelvi, a lelkészi-nevelői-emberi tevékenység területei. Ebben az időben a legutóbbi motiválja a többit is.

1921-ig Csikesz Sándorral szerkeszti a Baranyai Kálvinista Lobogót, s több egyházi kiadványnak állandó munkatársa. Egyházi célú írásait is átjárja lélektani képzettsége, pedagógiai érzéke.

Mint lelkész kerül szembe faluja gazdasági, társadalmi, erkölcsi kérdéseivel. *Rajzok* című 1916-os írása hiteles szociográfia.[16] Az első igazi szembetalálkozás döbbenete is ott van a sötét képekben. (Önkéntelenül Móricz 1938-as könyörtelen kákicsi riportjára gondolunk olvastán.) Csak néhány hónapja él még a faluban, de már felmérte a nagybirtoktól körülzárt falu földtelenségét, a higiénia hiányát, a lelki sötétséget, a paraszti világ erkölcsi torzulásait: a gyermekgyilkosságtól a durvaságig, a háborús segélyügyek miatt támadt gyűlölködésig és följelentgetésig. Keserűség és jövőféltés találkozik ebben az írásban. Egy év múlva címszóként egy problémát emel ki — *Az „egyke"*[17] —, de az okokat

[16] Kiss Géza 1916. 147.
[17] Kiss Géza 1917a.

keresve összegező áttekintést ad a falu életéről. Írásában minden gondolat ott van már, amit csak a jövendő népi írói mozgalom érintett. Nem is helyi jelenségként beszél az állapotokról, hanem országos tágasságban (tehát az Alföldet, sőt Erdély helyzetét is féltve), „nemzeti jövendőnk" perspektívájában. Együtt tárgyalja a gazdasági, kulturális, erkölcsi tényezőket. Az egyke kérdését összekapcsolja a kivándorlás problémájával, s mindkettőért a társadalmi rendszert okolja. Az erkölcsi állapotokat is a súlyos gazdasági helyzettel hozza összefüggésbe: „Tégy egy népet szegénnyé, súlyos gondokkal küszködővé, s lealjasítottad azt a népet." De felelőssé teszi az értelmiségi réteget, a nevelési rendszert is. Írása nemcsak fölmér, hanem megoldási javaslatokat is ad. Már itt beszél egy hiteles statisztikák alapján készített egyketérkép szükségességéről. Nem ismer félutat a nagybirtokkérdéssel kapcsolatban. Szerinte az ország újjáteremtése „... csak az eddigi birtokrendszer tökéletes megváltoztatásával lehetséges." (1917-ben vagyunk!) A nevelési rendszer teljesen új alapokra helyezését követeli, s addig is, míg nem szervezik meg a gazdasági iskolai rendszert, minden faluba népház építését vagy bérelését tanácsolja olvasószobával, előadószobával, heti előadások számára, szellemi és gyakorlati képzések tartására a lányoknak is, szépirodalmi és *szak*könyvtárral. „Ha a szocialista szakszervezetek tudnak városonkint szabad líceumokat szervezni, nem kellene valamit tennünk földműves népünk érdekében is?" (Lelkészi naplójából tudjuk, hogy a maga területén meg is próbálta nevelési elképzeléseit megvalósítani: saját otthona lett helyszíne az ifjúsági és felnőtt-képzéseknek. Az asszonyoknak énekkart vezetett, a felnőtt férfiakkal gazdasági kérdéseket vitatott meg, az ifjúságnak irodalomtörténeti kurzusokat tartott, ahol a Königsbergi Töredéktől s a Halotti Beszédtől kezdve végigvitte őket az irodalmon. Vasárnap estéin kultúresteket rendezett a kis falusi iskolában.) Már ebben az írásban fölvázol egy örökösödési törvénytervezetet, de ezt is a gazdasági helyzet megváltoztatása esetén tartja reálisnak.

Ugyanebben az időben egy képes ifjúsági havilapban, az Ébresztőben közöl szubjektív hangú riportot a faluról.[18] Eleven, realista írásában a falusi életet idillinek képzelő városi számára rajzol megdöbbentő képet a hadiözvegységgel, pénztelenséggel, tüdőbajjal és primitívséggel egyszerre küszködő húsz éves fiatalasszonyról. „... ne ítéld el azt a kiabáló asszonyt, aki öblögetve magyarázza szegényke előtt, hogy ki vesz majd neki szemfedőt. Ne ítéld el a szájtáti rokont, aki itt is csiraborjúról magyaráz... Ne ítéld el, hogy olyan közönségesek, oly gondolattalanok, olyan sivárak mind, akik itt rád bámulnak..."

De maguknak a parasztoknak is ad a kezébe egy felvilágosító, nevelő céllal írt füzetet,[19] benne egész Magyarország parasztságát szólítgatja Baranyától Erdélyig. Itt központi probléma az idegen terjeszkedés az életenergiát nélkülöző magyarsággal szemben s a banktőke népellenes tevékenysége, de sok mindenért magát a népet teszi felelőssé, s fölvonultatja a temetők sok menyecskesírját, az agyondédelgetett egykék céltalanná váló életét, a birtokéhséget, az iszákosságot, gyűlölködést, dologtalanságot.

Ezt a radikális hangot egyelőre elhallgattatják a történelem eseményei. 1918. november 14-én a szerb-horvát-szlovén királyság csapatai megszállják Pécset és környékét, így a Tanácsköztársaság politikája erre a területre nem terjed ki. A Trianoni békeszerződés értelmében 1921 augusztusában kerül vissza a vidék Magyarországhoz. A három év alatt alig van lehetőség publikálásra. De eddigi hangját is ki hallotta? Még 1977-ben is úgy nyilatkozott Illyés Gyula, hogy Ady „kétségbeesetten fogadta Erdélynek a veszedelmét; de például arra, hogy a Dunántúlra is az a sors várhat, mint Erdélyre, senki nem gondolt."[20] Kiss Gézának az első világháború alatt írt figyelmeztetései valóban nem jutottak el az irodalmi világhoz. Írásaira az egyházi körökön kívül csak a fiatal Kodolányi figyel fel. Ő 1919-ben költözik vissza az Ormánságba, két évig Vajszlón él, s többször meglakja a kákicsi parókiát. A húsz éves fiatalember nyugtalanságával szívja magába, amit Csikesz Sándortól s Kiss Gézától hall. Később Kiss Gézát mesterei egyikének vallja.[21] Valószínűleg olvasta Kiss Géza írásait is, s bizonyára a Csikesztől, Kiss Gézától kapott sűrített tényanyag is okozója 1922-től megjelenő ormánsági novellái zsúfoltságának, tragikusan fojtó légkörének. Kiss Géza 1917-es riportjára emlékezve már nem is tűnik olyan valószínűtlennek, amit a *Sötétség* című novella haldokló fiatalasszonyának az ágyánál átélünk. Sajnos azonban egyelőre Kodolányi szépirodalmi eszközei

[18] Kiss Géza 1917b.
[19] Kiss Géza 1918.
[20] Illyés Gyula 1977. 7.
[21] Kodolányi János 1938.

sem bizonyulnak elégnek ahhoz, hogy a fájó kérdések tágabb körben érdeklődést kapjanak.

A kedvezőbb politikai, lélektani helyzetet várva Kiss Géza egyéb területeken munkálkodik a maga csöndjében. Eredményei — egyszerre több vonalon is — 1927-től kezdve jelennek meg.

Körülveszi magát újra a pszichológia szakirodalmával, s önmaga is állandó kísérletezést folytat a gyermekmunkában. A Felsőbaranyai Református Egyházmegye jegyzőkönyvei évről évre kiemelik magas szívonalú pedagógiai tevékenységét. A „teljesen irodalom nélkül szűkölködő magyar vasárnapi-iskolai ügy" számára tömör elméleti összegezést és gyakorlati útmutatást ad *A gyermek lelkivilága* című kiadványában. Bár „mindentől elzárt falusi magány"-ában nem ambicionálta a tudományosságot, füzetének első fele mégis tájékozottságról tanúskodik: áttekinti a pszichológia fejlődésének irányzatait, mindegyikhez kritikai megjegyzéseket fűzve s a gyermeklélektan oldaláról nézve használhatóságukat. Ő maga a kísérleti lélektan útját járja, s szembefordul a metafizikai lélektannal.

A mai pedagógus is tanulsággal olvashatja gyakorlati útmutatásait. Mivel egyetlen iskolai korosztály — 10—12 éves korig — világával foglalkozik, a játék, a szemléltetés fontosságát hangsúlyozza. „Mihelyt nem elvont fogalmakat adsz, hanem szinte megláttatod azt az igazságot, tied a gyermek." A szemléltetés kérdését is összetetten fogja fel, belefoglalja a mesét, képet, zenét — sőt a gyakorlati élet területeit. „Hogy fölfigyelne a gyermek, pl. ha a magvető példázatát odakünn mutatnád be neki, ha a szőlőskertben maga előtt látná a szőlőtőke és szőlővessző példázatát."[22]

A kísérletezést folytatta a füzet megjelenése után is. 1930-as tanulmánya a gyermek képzeletvilágáról csak kéziratban van meg — hiányosan.

Egy összképből nem hagyhattam ki életének ezt a vonalát sem. Hiszen ha egyéniségének hatását szeretnénk megfejteni, egyik erejét ebben a lélektani érzékenységben is láthatjuk.

Még mindig nem adta fel egészen irodalmi ambícióit sem. Sajnos, irodalmi látóköre szűkül, hiszen szellemi elszigeteltsége miatt nincs kapcsolata a korszak irodalmával. Egy-két könyvkritikája beszél csak arról, hogy ízlése, kritikai szigora, esztétikai követelményrendszere él, de mind kevesebb tápanyagot kap. 1928-ban lírai mesekötetet ad ki *Sugárka* címmel. A Protestáns Szemle kritikája szerint „figyelemre méltó kis könyv".

Számunkra a könyv érdekessége abban van, hogy a parabolák megmutatják szerzőjük vergődését és néha ágaskodásnak tűnő igyekezetét, hogy önmaga erőtlenségét legyőzze. „Magányos, esti órákon, mikor a nagy, üres ház csöndje olyan szomorú meséket mond..." — kezdődik egyik írása. S tudjuk, hogy ez nem mese. Ide kívánkoznak Kodolányi sorai, aki késői emlékezésében ugyan erősen torzít, de hitelessé teszi a mesekezdetet: „Parókiája, lakása igazi nyomortanya. Horpadt zsúptető, meztelen, vakolatuk hullott falak, ajtó- meg ablakszárnyak, amelyeken besüvölt az őszi szél, s kioltja a gyertyát..."[23]

Kodolányi az előbb idézett helyen ezt is mondja Kiss Gézáról: „... néprajzi és tájnyelvi gyűjtögetéssel foglalkozik, volna is már anyaga egy-két tisztességes kötetre..." Ez így valószínűleg még nem igaz 1919 és 1921 között, mikor Kodolányi Kákicsra járt, de népdalainak, népi monológjainak, elbeszéléseinek egy része a korai évekből származik, s gyűjti a népélet jellemzőit is. Hivatalos körök is tudnak erről, ő az 1926-os mohácsi kiállítás néprajzi részének egyik rendezője.

Ekkor foglalja nagyobb terjedelmű írásba kutatási eredményeit. Ebből a nagyobb tanulmányból közöl fejezeteket *Az Ormányság* címmel 1927-ben a Protestáns Szemle.[24] Egyetlen forrásul a népélet esztendőkre visszamenő tanulmányozását említi, „ami komoly ethnographiai tanulmánynál nem is lehet másként", de munkája végeztével eredményeit összevetette a meglevő irodalommal átnézve a nyelvészeti és néprajzi szakfolyóiratok valamennyi évfolyamát és minden nagyobb művet.

Beszél itt az Ormánság területéről, röviden gazdasági helyzetéről, érinti a tájnyelv kérdését. Már ekkor foglalkoztatják az Ormánság és Székelyföld nyelvhasonlóságai. „Készülő szójegyzékemben az egyezéseket s meglepő hasonlóságokat a további tudományos kutatás számára külön megjelöltem." Foglalkozik a családi hajlékkal, a születési, lakodalmi és halotti szertartásokkal. Ez az írás alapmódszerében, szemléletében közvetlen előzménye a tíz év múlva megjelenő néprajzi könyvnek. Az egész tanulmány törek-

[22] Kiss Géza 1929a 19.
[23] Kodolányi János 1960. 52.
[24] Kiss Géza 1927. 432., 483.

vése, hogy az adott néprajzi anyagot élethelyzetekbe állítsa. Nála pl. a családi hajlék nem élettelen tárgy, hanem a családi élet színtere. A berendezés darabjai, az eszközök az emberekkel való kapcsolatukkal, funkciójuk betöltése közben kerülnek a néprajzi leírásba. A térbeli elrendezés időbelivel ötvöződik, így az élettelen tárgyak között pl. egy családi este folyik le, ahol alkalom van a rokonságnevek, megszólítások beillesztésére, párbeszédek, monológok beszövésére is. Tájszógyűjteményének odaillő szócsokrait is beledolgozza a leírásokba. (Később szótára kéziratában fordított előjelű az egységre és funkcionalizmusra törekvés: ott a nyelvi anyag lesz élővé a gazdag néprajzi tartalom miatt.) Ma, amikor a tények száraz rögzítése helyett a funkció lép előtérbe, s a részletek mint az egész és az összefüggések alkotóelemei érdekelnek bennünket, mind korszerűbbnek tűnik ez a módszer.

Az ellen viszont tudatosan védekezett, hogy a tudományos megbízhatóságot a kép szépsége kedvéért csorbítsa. A tanulmány összefoglalja az Ormánság addigi irodalmát. Bodonyi Nándorról írja: „Sok érdekes megfigyelése mellett ... a valóság tényeit sok helyütt annyira összekeveri írói fantáziája önálló alkotásaival s más vidékek népszokásairól való ismereteivel, hogy komoly tudományos szempontból művészi értékeinél forrásértéke jóval csekélyebb." És idézzük már itt az Ormányság előszavában leírt sorokat: „Nyugodt lelkiismerettel mondom, hogy a szakember egyetlen adatot se fog találni, amit ne a való életből vettem volna a legalaposabb és sokszoros utánajárással. Még ott is, ahol hangulat színezi az előadást, az utolsó vonásig és szóig minden a való élet tükre..."[25]

Természetesen az ormánsági életnek azokat a motívumait is meg akarta ragadni, amelyek már a múltéi: pl. a régi foglalkozásokat, a makkoltatást, lovászságot. Mivel adatait az öregek elbeszéléséből veszi, tőlük veszi a múltat szebbnek mutató, a közös erdő-legelő-víz világát visszavágyó szemléletet is. „Akkor is volt az urasági erdőnek »erdős«-e, de nem volt »kujcsa«." Később világosan mondja: meg kellett volna keresni a közösségi gazdálkodás újabb, korszerűbb formáit. Tehát nem a földesúri világot, hanem annak közösségi elemeit szépíti meg öregjei szemével nézve. Itt viszont ez még nem tűnik ki világosan, ezért múltszemlélete jogosan kelt fel kritikai ellenvéleményeket. A néppel együtt élés pozitívuma tehát a részletek gazdagsága és egy teljességigény, negatívuma, hogy a távolságtartás hiánya miatt perspektíváját is befolyásolja a nép történelemszemlélete.

Az említett megjelent írások nem csupán egy csöndes munkálkodás eredményei és egy korszak lezárói, hanem egy nagyon pezsgő kornak a nyitányai is. Mielőtt tehát néprajzi kutatásainak további vonalát követnénk, fordítsuk figyelmünket azokra a tényekre, melyek a teljes elszigeteltségből mindinkább kiemelték Kiss Gézát!

Ha a kortárs falura figyelő és figyelmet fölkeltő igyekezete a tízes években alig kapott visszhangot, most végre ezen a vonalon társakat kap. Kodolányi a szépirodalmi vészjelzések után 1926-ban cikksorozatot közöl a baranyai állapotokról,[26] s 1927-ben memorandumot intéz a képviselőház alelnökéhez az egykéről.[27] Ugyanebben az évben kerül Fülep Lajos Zengővárkonyba, Kiss Géza benne küzdőtársat talál. 1928 őszén egy nagy kórházi kivizsgálás föloldja attól a lelkiismereti szorongástól, hogy felelőtlenség az ő egészségi állapotával megnősülni s egy családot a fertőzés veszélyének kitenni. 1929 januárjában tehát végre családot alapít, szorongató magánya és elhagyatottsága is oldódik, hiszen feleségében intelligenciában és főleg lelki erőben igaz társat kap. Budapesti barátai, köztük pápai diákkoruktól legjobb barátja, Bereczky Albert, lapot indítanak (Református Figyelő 1928—1933), ez teret ad legélesebb hangú cikkeinek is. (Folytatásának, az 1934—1944-ig funkcionáló Református Életnek főmunkatársa lesz.) A kibontakozó gazdasági világválság is a jelen társadalmi kérdéseit állítja az érdeklődés középpontjába. Így objektív és szubjektív tényezők adják meg értelmét annak, hogy visszatérjen első írásai témájához, s bár a néprajzi-népnyelvi kutatást sem hagyja abba, párhuzamos témaként a következő évtized alapproblémája lesz a falu jelene. Cikkeit főleg egyházi lapoknak írja, sokszor fedőnéven s nemegyszer saját magával vitázva különféle neveken (Rusticus, Vigyázó, g., G., X.), hogy minél jobban fölkeltse a figyelmet.

1928. november 28-i aláírású cikkét a Protestáns Szemlébe szerkesztői felszólításra írja.[28] Címe: *Az egyke-kérdéshez*, de az egyke csak ürügy arra, hogy a nép gazdasági helyzetéről szóljon. Igazi célja a gazdasági és pszichológiai elemzés s a megoldás keresése.

[25] Kiss Géza 1937. 6.
[26] Kodolányi János 1963. 17.
[27] Kodolányi János 1963. 16.
[28] Kiss Géza 1929b. 243.

Az egykét csak mint a gazdasági okok okozatát említi, s a megoldást sem az egyke megszüntetésének hitében keresi. „Óriási bűn az egyke, halálharangot kongat fejünk felett, de Magyarországnak ezen a pontján, Dél-Baranyában, legalább gazdasági téren megvan a magyarázata..” Az erkölcsé változott egykézésben a nép mélységes pesszimizmusa mutatkozik: „Nem hisz jövőjében.” Legsúlyosabbnak látja a földkérdést, a kötött nagybirtokkal körülvett kis falu 1000 holdjának 90 családra oszlását, ebbe az erdőt, legelőt, rétet is beleszámítva. De elemzi a gazdálkodási módot, az ipar, kereskedelem állapotát, a munkalehetőségeket, illetve munkanélküliséget. Megoldásként elsősorban újabb földosztást követel — az előző földosztás negatív tanulságaira is figyelve. De a gazdálkodás részleteire is vannak igen jó, realitásérzéket mutató — részben ma realizálódó — gyakorlati tanácsai. A felelősség kérdése ezt az írást is átjárja, olyan vezetést követel, amely „akkor is győzelmét kívánja az igazabb és emberibb... világnak, ha annak szekere a saját érdekein dübörög keresztül”.

E cikkének folytatása a *Baranyai kis egyházak anyagi válsága* című írása.[29] Annyiban különbözik az előzőtől, hogy részben indulatosabb, hiszen a Protestáns Szemlében egy cikk[30] megkérdőjelezte előbbi írásának néhány tételét; másrészt éppen ezért még alaposabb, aprólékosabb, ami a gazdasági tényezők bemutatását illeti. Ismétli a birtokmegoszlás adatait, de még megfoghatóbbá teszi a hitbizományi birtokok kérdését: „Az én falumat például csak körülbelül száz lépés szélességben nem határolja ez a gyűrű.” És még türelmetlenebbül beszél róla: „Hadd kiáltsam újra bele a világba, hogy igenis... Magyarországnak egyik legszégyenletesebb szociális problémája az az 1000 osztva azzal a 80—90-nel, körülötte az áttörhetetlen gyűrű...” Pontosan fölvázolja faluja birtokeloszlását: a családokat a földtulajdon nagysága szerint kategorizálva. Sőt, az átlagholdat pontosan átszámítja terményre, majd pénzre, levonja az adókat, s fillérre kiszámítja, miből kell megélnie a családnak. Új szempont a betegsegélyző, az anya- és csecsemővédelem ügye. És az, hogy föltételezi: ez nem csupán az ormánsági, hanem általában a magyar falu helyzete. Minden református gyülekezetről vagyoni kataszter készítését javasolja, és egyenlő teher- és segélyelosztást követel. S mivel akik Kiss Gézáról felszínesen tudnak, általában az egykekérdésre korlátozzák szociográfiai tevékenységét, hadd idézzem még — stílusát is érzékeltetni akarva — néhány sorát: „Íme, — a rideg valóságkép... S ha valaki erre azt mondaná, hogy azért raktam tele rajzomat sötét foltokkal, mert szeretem ezt a népet s védeni akarom azoktól, akik fegyencruhában, ököllel szeme közé csapva ráncigálják a nemzet egyetemes ítélőszéke elé, annak ezt felelném: Igen, védem, mert lelkiismeretem legtisztább igaza szerint az igazi országos probléma itt nem a szégyenletes egyke problémája, hanem az azt előidéző, százszorta szégyenteljesebb s mindannyiunkat bűnbánatra késztető okok problémája. S igen, — szeretem... de — csak aki szeretni tud, az tud egész közelről megnézni dolgokat. Ez a feleletem.”

Néhány hónap múlva Fülep Lajosnak is cikksorozata jelenik meg a kérdésről. A visszhangot ugyan csak egy későbbi tragikus történelmi pillanat hozza meg, de Fülep gazdag országos kapcsolatai, szellemi tekintélye révén mozgatná — mintegy háttérből — az irodalmi világ képviselőit, Kiss Géza pedig cikkek, karcolatok sorában folytatja harcát. Publicisztikáját a támadó szókimondás jellemzi.

Az 1930. szeptember 1-i budapesti tüntetés után meleg vonásokkal rajzolja meg egy proletárasszony portréját, az „őrült fogalomzavarban” a proletárcsaládok élet-halál kérdésének elsikkadásától fél, s óva inti az egyházat: „Végzetesnek tartanám s az alapfogalmak bántóan rövidlátó összekeverésének, ha valaki szept. 1 után így fújna riadót: Marx kivonult az utcára, — egyházak, frontba tömörüljetek! Nem.”[31]

A gazdasági válság éveiben falujában figyeli a kisparaszt már élni sem tudó vergődését.[32]

A falu egészségügyi helyzetét felháborító adatokkal illusztrálja, lírai kesergéssel siratja el az orvosi költség híján — hiszen a két hold föld kizár minden közsegítséget — szülésébe belehaló fiatalasszonyt.[33]

Nem rejtegeti népe hibáit sem. Megdöbbentő adatokat közöl, mit rombol az amúgy is ősi babonák közt élő falu erkölcsi állapotán, hogy szinte kenyerét pótolja az olcsón

[29] Kiss Géza 1929c.
[30] Csukás Endre hozzászólása, Protestáns Szemle 1929. május.
[31] Kiss Géza 1930a.
[32] Kiss Géza 1932c, 1932d.
[33] Kiss Géza 1931a.

termő Noával, s gyógyszerként használja.[34] Erre a cikkére a napisajtóban is többen reagálnak.[35]

És állandó fájdalma a falu magárahagyatottsága, „árvasága": „... az egész állami gépezetben nem lát egyebet, mint ami könyörtelenül vesz, de semmit nem ad."[36]

Érdemes figyelni az egyházat legalább ilyen keményen bíráló írásaira is, hiszen lelkészként, belülről szemléli a dolgokat, így megállapításai nemcsak hitelesek, hanem írójuk erkölcsi bátorságának tanúsítói is. Visszatérő témája a kisegyházak anyagi túlterheltsége, a túlméretezett, lélektelen intézményesítés: „Hol a demokratikus egyházalkotmány, amikor egyházaink 2/3 részének nyomorára ügyet se vetünk...?"[37] Két éve kenyér sincs a „péterek" asztalán, hogy tudnának hozzájárulni „szükséges, félig szükséges és tökéletesen nélkülözhető egyházi alkotásokhoz"? „Ma minden egyéb probléma csingilingi-probléma a Péter-probléma mellett."[38] Vajon ki hallgatott ezekre a szavakra: „...mi, ifjabb nemzedék (fele hajunk ősz már) nem tudunk többé a múltnak megadott minden hódoló tiszteletünk mellett úgy rajongani ezért az épületért, mint a *jelen* szükségleteiért."[39] És: „... a múltak egyik legnagyobb alkotása nem felel meg a *jelen* szükségleteinek."[40] Sőt eljut oda, hogy le kell építeni az avult intézményt s a népet szolgáló célokra fordítani az adót.[41]

Újra és újra szemtanúkat hív, messzebb kiáltó társakat. És ezt teszi Fülep Lajos is személyes beszélgetésekben. Babits Mihály 1931-ben találkozik Pécsett „barátjával, Fülleppel,"[42] de „ijedt fantázia lázrémének" tartja, amit Fülep a magyarság pusztulásáról mond. 1932-ben Illyés Gyula tölt három napot Fülep zengővárkonyi parókiáján, de ő is pesszimistának tartja Fülepet. Egy év múlva, 1933 júliusában — mivel a kapott seb üszkösödött — „gyógyításért vagy vígaszért" megy vissza Zengővárkonyba. Vigasz helyett pontos felmérés következik. „Ma már összetanultunk, kiegészítjük egymást..."

Ez a „ma már" az a tragikus történelmi pillanat, amire föntebb utaltam. Németh László így beszél erről: „Ha 1933 telén, ami könnyen megeshetett volna, nem Hitler, hanem a berlini kommunisták győznek — 1933 őszén a magyar irodalmi világ aligha siet az ormánsági magyarok sorsán megrendülni." A fiatal írók mozgalmának „szítója természetesen a baranyai útirajz volt" — folytatja az emlékezést.[43] Ha van is némi ironikus felhangja Németh László megállapításának, igaza van abban, hogy a hitleri imperializmus lehetősége, majd előretörése mind jogosultabbá tette a magyarságféltést. S mivel még napjainkban sem tudunk mindig tiszta lelkiismerettel gondolni a magyarságkérdésre, s a fogalmak tisztázása most is vitákat vált ki, nem árt, ha idézzük Fülep világos fogalomtisztázását 1934 elejéről; később Kiss Géza is hivatkozik Fülepnek *Nemzeti öncélúság* című tanulmányára: „Ha az igazi problémák iránt nincs érzék, mert hiányzik a kritérium, akkor éppen azért nincs érzék minden igazi nemzeti probléma iránt se, mert az értékek alól kivont s ezzel merőben külsőségessé tett »nemzeti« kritérium az igazán nemzeti és ál-nemzeti közt se tud különbséget tenni... Nagy nacionalistáink nem tudják, milyen országban élnek."[44] Az országot felfedező írások sorát indítja meg a Németh László által említett útirajz, Illyés zengővárkonyi látogatásának az eredménye. Mindjárt az első döbbenet hatására megírta Babitsnak tapasztalatait. Babits Illyést is pesszimizmussal vádolta válaszában. A látottakból, a Füleptől hallottakból, Illyés vívódásaiból születik meg s jelenik meg a Nyugat 1933. szeptember 1—16-i kettős számában Illyés írása, a *Pusztulás*. Illyés felelős hangja, az útijegyzetek magas irodalmi színvonala, a Nyugat tekintélye egyszerre megtöri a csendet. Maga a Nyugat ad alkalmat rá, hogy többen hozzászóljanak Illyés cikkéhez, mégpedig mindjárt a következő számban, október elsején. Babits nyitja meg az ankétot. „Elfogy a magyarság?" — kérdi már hozzászólása címében. Fülep két évvel ezelőtt elhangzott szavait most érti csak meg: „Amit őtőle hallottam a baranyai magyarság pusztulásáról, az valami ijedt fantázia lázrémének

[34] Kiss Géza 1930b.
[35] Budapesti Hírlap 1930. dec. 14., 21., 1931. jan. 20.
[36] Kiss Géza 1933.
[37] Kiss Géza 1931b.
[38] Kiss Géza 1932d.
[39] Kiss Géza 1932a 50.
[40] Kiss Géza 1932b 66.
[41] Kiss Géza 1933. 67.
[42] Babits Mihály 1933.
[43] Németh László 1977. 490—511.
[44] Fülep Lajos 1934. 2—23.

látszott. Pedig minden szó tény és élmény volt: azaz gyötrődés és keserűség." S bár BABITS nem is próbálja a megoldás útjait keresni, hajdani hitetlensége most sürgetésbe csap át: „... nem szabad hallgatni, beszélni kell, kiáltozni, sírni..." ILLYÉS a *Pusztulás* megjelenése után levélben közölte FÜLEPpel, hogy cikke után sem hisznek a tényeknek. FÜLEP tehát maga is elküldi hozzászólását *Mit mond a szemtanú* címen.[45] Nem az elvek tisztázását, hanem a *tények* földerítését követeli. Maga is tényeket hoz, pátosz- és szólammentesen, de igen szellemes, élő stílusban, vitázó hangon. KISS Gézára is hivatkozik, mint aki „közismert szaktekintély az ormánysági dolgokban, odavaló születés, nép és

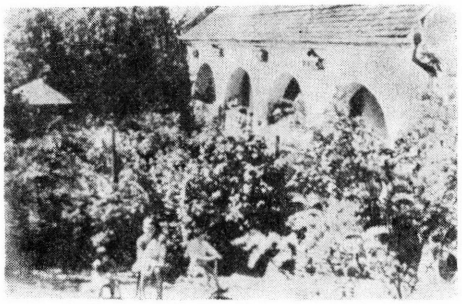

4—5. kép. A kákicsi parókia

vidék legalaposabb ismerője", és saját adatai igazolására idéz KISS Géza 1929-es Protestáns Szemle-beli cikkéből.

Ebben az időben KISS Gézának FÜLEPpel való kapcsolata már barátivá kezd válni. FÜLEP így emlékezik kapcsolatuk keletkezésére: „Én őt csak 1930 táján ismertem meg, amikor indítványomra a megye megkezdte a gyűjtést a baranyai múzeumhoz, és végigmentem a megye egy részén, hogy megmutassam, mit és hogyan kell gyűjteni; így kerültem Kákicsra; akkor először és utoljára. Ettől kezdve ő járogatott hozzám.[46] Találkozhattak egymással 1933. szeptember 5-én, Baranya megye közönségének rendes kisgyűlésén is, ahol FISCHER Béla alispán FÜLEP hatására javaslatot terjesztett elő, hogy a vármegye gyűjtesse össze és adassa ki a baranyai magyarság szellemi néprajzának termékeit.[47] ILLYÉS útirajzáról is tájékoztatta FÜLEP KISS Gézát, s talán hozzászólásra is ösztönözte. KISS Géza, mielőtt magát a *Pusztulást* ismerte volna — ILLYÉS adott postára számára október 17-én három Nyugat-számot — levelet írt ILLYÉSnek. Levelét nem ismerjük, de ILLYÉS október 18-i válaszából (a teljes levelet a Jelenkor 1977. novemberi számában közöltem) következtethetünk rá, hogy KISS Géza terjedelmes levélben közölhetett reális tényeket, fölismerhető eseteket, pontos statisztikai adatokat. Először nyilvánosságnak szánta a levél tartalmát, de hangja olyan éles lehetett, hogy utószóban kérte ILLYÉST, mégse közöljék. Ebben az időben is következetesen végzett néprajzi munkája és szociográfiai felelőssége azt követelte KISS Gézától, hogy falujában éljen, ott figyelje és gyűjtse a valóság tényeit. Ehhez a falubeli parasztemberek bizalmára, őszinteségére volt szüksége; egész további munkáját tette volna lehetetlenné, ha eljátssza a nép bizalmát, megsértve érzékenységét. Pedig maga BABITS is szeretett volna közölni a levélből: „Mostani leveléből felolvastam BABITS Mihálynak egy részt, megmutattam neki az igen szerencsésen összeállított kis statisztikát; rögtön el akarta kérni közlés végett. Szeretném tehát, ha Nagytiszteletű úr a most közölt kimutatáshoz hasonlóan készítene még szélesebb körű kimutatást (akár több faluról, akár több járásról vagy megyéről) s azt egy-két sor kíséretében elküldené" — írja ILLYÉS, s kéri KISS Gézát, hogy a Nyugat-beli cikkek ébresztette gondolatait, saját felfogását publikálja. Fórumul a Protestáns Szemlét ajánlja: „... hogy minél több helyen essék szó róla, minél többen értesüljenek róla. Legszerencsésebb lenne, ha a Nyugat és a Protestáns Szemle vitába bocsátkoznának... Ez a legjobb módszer az érdeklődés felkeltésére." ILLYÉS személyes találkozásra

[45] FÜLEP Lajos 1933. 281—287.
[46] FÜLEP Lajos levele Achs Károlynénak 1960. dec. 23.
[47] BERZE NAGY János 1940.

is hívja Kiss Gézát. Ez valószínűleg elmaradt, de Kiss Géza műveit, sorsát figyelhette Illyés, hiszen 1977-ben így nyilatkozott: „Kiss Géza... rám is nagy hatással volt."[48]

Nyilvánvalóan Illyés biztatásának engedve közli Kiss Géza a Protestáns Szemle 1934. januári számában cikkét az egykéről. Az Illyésnek küldött kákicsi és marócsai statisztikát ide illeszti be az év végéig kialakult helyzet szerint pontosítva az adatokat. (Illyés is beépíti majd őket a levélbeli első formában az ügyre a Nyugat áprilisi számában visszatekintő írásába.)

Mintha valóban vitaanyagot akarna szolgáltatni a Nyugatnak, az egyke okainak vizsgálatába új szempontokat visz. Grafikonjai azt bizonyítják, hogy a születések száma a rosszul, félmegoldásokkal végrehajtott jobbágyfelszabadítás óta fokozott gyorsasággal esett. Kora nagybirtok-politikája elleni felháborodásában szinte magasabbrendűnek látja a jobbágyrendszert a harmincas évek állapotánál. Következetlen abban is, hogy nem minden nagybirtokos kezéből venné ki a földet. Bár az egyke orvoslásában nem hisz, mégis leleplező eredményt remél egy kidolgozandó egyke-térképtől, a falu állapotainak alapos kivizsgálásától. Egy új orvosi gárda, a telepítés, az örökösödési törvény jelenthet még valamit s elsősorban egy földreform: „A földnek és népnek viszonyát... új alapokra kell fektetni." (Ez utóbbi hangot hallottuk már 1917-es írásából is.)

Fülleppel most már karöltve igyekeznek a felpezsdült érdeklődést ébren tartani. Fülep az Új Magyarság felszólítására ír levelet a szerkesztőnek ugyancsak januárban. Kiss Géza egy februári cikkében két faluja kiürült házainak adatait közli. Amit 1927-es néprajzi tanulmányának funkcionális szemléletéről mondtunk, az itt is mutatkozik: „Néhány éve próbálgattam összegyűjteni azokból az ősi gyermekjátékokból és dalokból az összeszedhetőt, amikből a ma gyermeke alig tud már valamit." S miért nem tud? Mert nincs pajtás, nincs kivel játszani. Itt is konkrét adatokat közöl gyermekhalálról, éhezésről, egy famunkás napi eleségéről.[49] A református papság számára 1934. február 6-án tartott egyke-értekezleten is együtt dolgoznak Fülleppel. Fülep csaknem kétórás, kemény hangú előadást tart, adatszerűen tárja fel a német terjeszkedést s a magyarság fogyását, megoldást követelve. Kiss Géza hozzászólása adatokkal egészíti ki a beszédet. Beszámol tervéről, hogy a Dunántúli és Dunamelléki Egyházkerület születési statisztikáját feldolgozza 100 évre visszamenőleg, s ehhez az adatok kiszolgáltatására rendeletet kér az egyházkerületek vezetőségétől.[50] Jellemző a megnövekedett életkedvre, hogy a Duna melléki adatokat néhány hónap múlva már statisztikai rendben, grafikonokkal közölheti a Protestáns Szemle.[51]

Bajcsy-Zsilinszky lapja, a Szabadság is bekapcsolódik a vitába. Hosszan idéz Kiss Géza januári tanulmányából, bírálja is. Kiss Géza is részt vesz a párbeszédben.[52] S mivel „kiszivárgott a hír, hogy a dunántúli magyarságról újabb Illyés-cikk jelenik meg a legközelebbi Nyugat-számban"[53] a Magyarország megbízza Kodolányit egy baranyai úttal s beszámolók írásával. Kodolányi Bajcsy-Zsilinszkyt, Talpassy Tibort is magával viszi Baranyát látni. Legfőbb állomásaik Zengővárkony, Vajszló, Kákics, legtöbb adatot a három ormánsági szakértőtől, Fülep Lajostól, dr. Herbert Jánostól és Kiss Gézától szereznek. Mindhárman írnak élményeikről. Bajcsy-Zsilinszky optimizmusra és pesszimizmusra egyaránt talál okot. Kiss Géza „remek népdalokat" dúdol nekik, másrészt dermesztő adatokkal ismertetik meg őket Kiss Géza statisztikái. „Optimizmusra hangoló jelenség a pusztuló magyarság e földjén, hogy itt olyan református papokkal találkoztam, kiknek hatalmas könyvtárszobája köröskörül a mennyezetig roskadásig tömött könyvespolcokkal telve, kiknek eredeti tudományos eredményei csak azért nem hatnak Budapestig, mert művészetfilozófia, népdal, népművészet, csodálatosan gazdag tájszótár, mely világraszóló erővel hirdeti a magyar népi alkotóerő kimeríthetetlen gazdagságát s az egyke ellen való szívós és magános harc: mindez nem sokat érdekli a budapesti hivatalos hatalmasságokat."[54] Fülepről és Kiss Gézáról alkotott véleményét kapcsolja itt egybe.

Kodolányi foglalkozik legrészletesebben a látottakkal. Végigvezeti olvasóját az Ormánság több faluján. Utolsó állomásként érnek „az Ormánság szenvedélyes szerelmese és kihalásának esztendők óta szemlélője, Kiss Géza református lelkész ősi parókiájára..."

[48] Illyés Gyula 1977. 5.
[49] Kiss Géza 1934c.
[50] Kiss Géza 1934d.
[51] Kiss Géza 1934h. 542.
[52] Kiss Géza 1934b.
[53] Talpassy Tibor 1971. 113.
[54] Bajcsy-Zsilinszky Endre 1934a.

Kiss Géza grafikonjainak százaira hivatkozik, s felhasználja riportjában azokat az adatokat, epizódokat, melyeket Kiss Géza mondott el nekik vagy írt meg régebbi írásaiban. Később visszatérek a riport egy nagyon érdekes részletére, a marócsai jubileumi istentisztelet leírására. Ebből látjuk, hogy Kiss Géza a népnek is fölvázolja a pusztulás adatait. Kodolányit és társait fogva tartja a jövőjét sirató és önmagát temető nép istentiszteletének hatása: „Hangzott-e el már ennél megrendítőbb jajkiáltás a magyar életben? Filmre kellett volna felvenni a kis *baranyai* falu istentiszteletét *a sírva beszélő pappal és a sírva hallgató hívekkel*..."[55] Kodolányi négy év múlva is idézi a kákicsi látogatás képeit: „Lehetetlen vissza nem emlékeznem arra a húsvétra..." Az elhagyott falu láttán „Zsilinszky nem tudta visszafojtani könnyeit. Kiss Géza kákicsi parókiájában, a halálos esti csendben olvastuk aztán a grafikonok ijesztő számait. Néztük a zuhanó vonalakat, melyek egy nemes nép pokoli hullását mutatták..."[56]

Talpassy is hivatkozik Kiss Géza adataira. Későbbi visszaemlékezései szerint a látott munkánál is jobban megfogta őket Kiss Géza egyénisége. Egy napon át hallgatták „ennek a pokolfenéki életnek a részleteit". De: „Nem azzal törődtem, amit Kiss Géza a falujáról mondott, hanem vele, aki beszélt. Apáczai Csere, Szenczi Molnár, Misztótfalusi Kiss és Kőrösi Csoma elszántságát, akaraterejét éreztem benne együtt, mert enélkül el sem lehetett képzelni, hogy ép ésszel kibírta, aminek részese volt... Egyetlen egyszer, egyetlen napon át voltam együtt ezzel a törékeny, halk szavú férfiúval, de azóta sem tudok megrendülés nélkül gondolni rá." Talpassy Bajcsy-Zsilinszkyt így idézi: „... Kiss Géza olyan, mint Petőfi vagy Shelley a költők közül. Nincs más számára... csak amire feltette életét... Ő van a legkétségbeejtőbb helyzetben hármuk között, ... mégis ő ébreszt szánalmat legkevésbé. Így szeretnék kötelességet teljesíteni, így szeretnék meghalni én is..."[57]

Pedig valóban törékeny ember volt. Mint írtam, 1929 januárjára jutott oda, hogy orvosai inaktívnak nyilvánították tuberkulózisát, s megnősülhetett. Már az év novemberében — első gyermekét szülő feleségével egy időben — kórházban volt, s ettől kezdve életének periodikusan ismétlődő színterei voltak a kórházak. De törékeny volt lelkileg is. Éjszakákat elrabló önmarcangolásába került, hogy egy-egy folytathatatlannak látszó pillanat után talpra álljon. Érzékeny idegrendszerét szinte lenyűgözte népe féltése. De ettől csak hangja szenvedélyessége növekedett. Attól viszont mérhetetlenül szenvedett, hogy a parasztok sem értették harcát. Ebben nem volt egyedül, hiszen Kodolányitól és Talpassytól is tudjuk, milyen drasztikusan torolták meg Fülepen az említett Bajcsy-Zsilinszky-cikk kemény hangját.[58] Bajcsy—Kodolányi—Talpassy a Szabadság 1934. április 29-i számában a nép megnyugtatását szolgáló közös nyilatkozatot kénytelenek megjelentetni Fülepet védő kijelentésekkel, békítő, helyrehozó hanggal.

Bizonyára Kiss Gézát is támadták, ha nem is ennyire fizikális értelemben. Ő maga is idézi egyik előadásában, milyen gúny érte feleségét, hogy világra hozta harmadik gyermekét ez év tavaszán. Kétségbeesése tükröződik Csikesz Sándornak írt 1934. június 12-i levelében: „... lelkileg nem bírom már ezt a nyomorult, lealjasodott lelkű népet. Különösen, amióta az egyke-kérdésben olvastak egyetmást az én munkámról is. Azt hiszem, hogy én ezért a népért megtettem mindent, egész Ormánységot hozzáértve, amit ember megtehetett. Szolgálatomat elvégeztem, nekem itt nincs tovább... Bármilyen szolgálatot kész szívvel vállalnék hivatalszolgától föl vallástanárságig..." Ez a keserűség a megújuló támadások után később is elfogta, de mikor alkalmat kapott az elmenetelre — négyszer ajánlottak fel neki konkrét formában új és „jobb" állást, köztük egyetemi tanítást is — visszautasította. „Ki törődik ezzel a néppel, ha én is itt hagyom?" (Kiss Gézáné emlékezései).

Már ugyanebben a hónapban cikkel jelentkezik. (Fülepnek is a bántások után, májusban jelent meg föntebb említett és máig alaptanulmánynak tekinthető *Nemzeti öncélúság* című írása. Kiss Géza hivatkozik is rá, és szinte kötelezővé teszi minden magyar embernek a tanulmány elolvasását.) Kiss Géza cikke polémia. Ravasz Lászlónak vezércikke jelent meg a Budapesti Hírlapban a *Lélek korszaka* címen. Ezzel vitázik Bajcsy-Zsilinszky.[59] Kiss Géza kettejük gondolatmenetéhez kapcsolódva foglalkozik a magyarság sorsával.[60] Szerinte ez a korszak „a lélek kialvásának korszaka". „Ha meg-

[55] Kodolányi János 1934a.
[56] Kodolányi János 1938.
[57] Talpassy Tibor 1934., 1971. 138.
[58] Kodolányi János 1963. 54., 1968. 399., Talpassy Tibor 1971. 113—140.
[59] Bajcsy-Zsilinszky Endre 1934b.
[60] Kiss Géza 1934e.

rajzolnám előttetek a magyar falu százainak lelkirajzát, megborzadnátok." A 3 millió koldus holnapjának kérdését abban a perspektívában veti föl, ha az ország „idegen impérium" alá kerülne. Történelmi példával bizonyítja, hogy az egész magyarságnak is létkérdése a földosztás, hiszen a nacionalista versengések idején az „idegen impérium" nem a magyar nincsteleneknek fog földet osztani. Magyarságféltés is ez, de elsősorban a 3 millió koldus sorsáért való rettegés: „Ha a mi lelkünk érzéketlen halott annak a 3 millió koldusnak a meglátására, ha mi egyszer lekerülünk a cselekvés színpadáról, — hiszen az a 3 millió magyar koldus éhen fog akkor halni. Ha mi nem törődünk velük, fognak *akkor* törődni velük?" A 3 millió meglevő koldus mellé fölsorakoztatja a rendszer nem élő vagy nem itt élő áldozatait: a tüdővészben, a gyermekhalandóság miatt elpusztultakat, a kivándoroltakat. Követeli a történelmi szemléletet, s különösen történelmünknek azokra a szakaszaira hívja föl a figyelmet, amikor az osztrák elnyomó politika legerősebben érvényesült. Cikkének ezeket a gondolatokat kifejtő részleteit a Szabadság is közli.

Az Illyés biztatására januárban írt cikkét most egy jóval élesebb hangú, alaposabb tanulmány követi. A Szabadság három év múlva is fölháborodottan emlegeti, hogy semmi hatása nem lett annak a memorandumnak, melyet 1934 júniusában a református teológia egyke-ankétjának eredményeképpen terjesztettek a kormány elé.[61] Ezen az ankéton hangzott el Kiss Gézának egy előadása; hangjának élességére jellemző az ankét után lefolyt párbeszéd Kiss Géza s néhány részt vevő fiatalember között:„ Nagytiszteletű úr tudja-e, hogy azokért, amiket mondott, börtön jár?" „Tudom." „De mi is ott leszünk Nagytiszteletű úr mellett." (Kiss Gézáné emlékezései.)

Előadásának szövegét alakította át s jelentette meg a Potestáns Szemle júliusi számában. Az előadás stílusa szubjektívebb (pl. nagyon melegen beszél Fülep Lajosról, hivatkozik Illyésre), bizonyos vonatkozásban részletezőbb, de a cikk sem bátortalanabb, holott — mint idézi — egy „előkelő napilap" „hazugságon felépülő s elsöprésre ítélt agrárdemagógiá"-nak, egy másik hang „majdnem hazaárulás"-nak nevezte fellépésüket. Bár van egy bizonyos szertelenség a cikkben (a folyóirat szerkesztője már akkor megjegyezte, hogy a szociográfiai tanulmány megszokott hangja helyett inkább „lázas jajkiáltást" kap az olvasó), s bizonyos részletei is torzak a mi fülünk számára, mégis két szempontból is jellemző írás: a valóságfeltárásban is s írója erkölcsi arculatának képviseletében is. Kezében vannak már a Dunamelléki Egyházkerület adatai. Az előadás szerint: „Amióta azt a statisztikát megláttam, nagyon sok álmatlan órám volt." A cikk szerint: „... sok ponton, ha nem is másképpen gondolkozom, de más oldalait is látom a kérdésnek." Gondolatmenete azt bizonyítja, hogy nem lehet kiragadni az egykekérdést a nép életének a komplexumából. Bár a születési statisztika adatait is részletezi, de ugyanakkor követeli a birtokviszonyok pontos, hamisítatlan felmérését. Ő maga máris adatokat hoz bizonyos területekről a nagybirtok arányát illetően. És adatokat hoz a nép magárahagyatottságáról, egészségügyi téren való elesettségéről, erkölcsi arculatáról. Világosan látja, hogy már közfelfogás az egykézés, mégis szerinte a megoldást a gazdasági gyökereknél kell kezdeni: „... ismét ki kell ábrándítanom sok farizeusát ennek a beteg magyar közéletnek, akik lelki úton képzelik tökéletesen tudatlanul ennek a kérdésnek megoldását..."

Ha az év vitáit olvassuk, érdekes látni, mennyire meghatározza az írók szemléletét, hogy mennyire vannak közel a nép életéhez. Németh László pl. *Pusztulás* c. 1934-es írásában ezt írja: „A magyar földbirtokelosztás természetesen irtózatos; de az egykének nem ez az oka, henem mi, akik nem tudtunk a renyheségnél nagyobb ideált adni a népnek. Bennünket utánzott a nép."[62] Bizonyára ez is egyik igazsága a kérdéskomplexumnak. Kiss Géza is látja a Németh László által emlegetett „szervezett köd"-öt. Látja a nép iránti közönyt, s felháborodik a „jégcsapoktól zörgő, csak a mát látó nemtörődömség"-en, „a tudományos, hazafias, politikai s nem tudom, miféle mezbe, csak a valóság mezébe nem öltözött délibábkergetés"-en. „A jerikói leütött ember sebei körül a rabló késénél és botja zuhanásánál nagyobb átok volt — *a pap, aki elkerülte*" — mondja a maga bibliás stílusában. De ahogy összetettségében elemezte a helyzetet, a megoldást is csak a követelések teljesítésének egységében látja: az örökösödési törvény, a telepítés is csak „nagyarányú, megfelelő birtokreform"-mal, szociális (gyermek- és anyavédelmi) és kulturális intézkedésekkel együtt ér valamit. Egy későbbi gondolatom kedvéért hadd idézzek még a befejező sorokból: „Mint Julián barát valamikor, úgy jövök hozzátok. Julián hangja belehalt az éjszakába. Jaj nekünk, ha a mi hangunk is odavész."

[61] Szabadság 1937. nov. 28.
[62] Németh László 1970. 536.

S egy júliusi cikkéből: „... tetemre hívok mindenkit, akik ennek a törékeny, nyomorult tollnak évekre visszanyúló jajgatásait semmibe vették, ... akik ma, amikor országos kérdéssé jajgattuk... egy lépéssel nem tudták előbbre vinni ennek a sebnek gyógyulását..."[63]

Mások is a felelős szervek süketségéről beszélnek. TALPASSY összegezi a néhány hónapig tartó sajtókampány „eredményeit": néhány politikusi felszólalás, egy semmire se kötelező, vérszegény kormányzói nyilatkozat, magának az irodalmi harcnak pedig tudatos visszaszorítása.[64]

KODOLÁNYI még szeptemberben újra leutazik Vajszlóra. Méltatlankodva beszél arról, hogyan vész kárba a három baranyai kutató munkájának szinte minden eredménye a közvélemény, a sajtó közönyétől. KISS Géza megjelenő tájszótárát csak egy-két tudós veszi észre, népdalai, statisztikái a kis parókia évszázados falai között hevernek észrevétlenül.[65]

Hogy mégsem volt hiábavaló a riasztás, arról ILLYÉS egy 1934. decemberi jegyzete beszél: „A baranyai tapasztalat csak az első lecke, a bevezetés a magyarság teljes megismeréséhez."[66] S négy év múlva, a *Magyarok* bevezetőjében úgy beszél baranyai útinaplójáról, mint amely „majdnem országos mozgalmat indított. E mozgalom idején kezdett összetoborzódni az a fiatal írói gárda, amely tüzetesebb kutatásai során az ország csaknem minden régi s új kérdését felvetette, megoldást sürgetett, üldöztetést vállalt".[67]

A baranyai kutatók szemléletét továbbra is FÜLEP szavai jellemzik: „... hallgatni csak ott szabad, ahol a fölismert bajon a segítés munkájához látnak. Nincs más választás: hallgatni és tenni, vagy kiáltani, amíg nem tesznek."[68] Számukra egyelőre a kiáltás lehetősége maradt. Így talán érthető, miért tartottam szükségesnek, hogy ahol ő csaknem 20 éve hangoztatott gondolatokat is ismétel, én se féljek az ismétléstől. Két dolgot szerettem volna ezzel érzékeltetni: azt a keménységet, ahogy KISS Géza vállalta az „egy ügyű" ember szerepét, s a közéletnek azt a mérhetetlen közönyét, amely szükségessé is tette, hogy ezzel az „egy ügy"-gyel kapcsolatban újra és újra csendháborítás történjék. KISS Gézának még az elkövetkező két évben jelennek meg kimondottan társadalombíráló cikkei, hogy azután átadják helyüket a néprajzi publikációnak és munkának, illetve a meg-megjelenő egyházi beszédek közvetett vagy közvetlen utalásainak.

Egyik írásában a gyermeknevelés megkönnyítéséért szól. „Még ma" országos reformot követel. Balmazújvárosi példákat is említ a szegénység állapotára, valószínűleg figyelt VERES Péter munkájára is.[69]

„Vess rám egy-két kapaföldet..." Ez a címe következő cikkének. „Talán megérdemlem tőled" — ez a folytatása a címben idézett versikének. Temetési szokásról beszél a 150 haza „ebrudalt" nyírségi család kapcsán. „Nem azért, hogy mi is temetni akartuk a halottakat, hanem azért...: tudja meg az a halott, hogy mi siratjuk." Nincstelen földmunkásokról van szó. Úgy hallották, hogy Dél-Baranya községei elnéptelenedtek, s hogy ott földhöz, házhoz, munkához lehet jutni. A hírre közel háromszázan utolsó értékeiket tették pénzzé, hogy vasúti jegyet válthassanak Baranyáig. Egy részük az út felét gyalog, hófúvásban tette meg, s eljutott Pécsig. Más részüket már előbb „csendőrrajok" fogadták, s mindnyájukat visszatoloncolták szülőföldjükre.[70] Ennek a nekiindulásnak reális alapja az volt, hogy a pécsi diákok telepítési akciója révén 16 nyírségi család helyet kapott már Baranyában. Az ő boldog leveleik nyomán indult meg a „baranya-vándorlás".[71] Ez a szerencsétlen megmozdulás olyan rosszindulatú sajtókampányt indít el, hogy a pécsi fiatalok telepítési munkája megakad, s egyelőre meg kell elégedniük annyival, hogy előadás-sorozat segítségével ismerkedjenek meg megyéjük népének életével. Előadóul KISS Gézát is meghívták. Az ellenséges sajtóhangokkal száll szembe említett cikkében. Úgy állítja a támadók elé FÜLEP Lajost, FÉJA Gézát és másokat, mint akik nem csupán csöndháborítói voltak a magyar életnek, hanem szakszerű, tudományos munkával ők leplezték le a valóság reális képeit a közvélemény előtt. Türelmetlenül tagadja a tulajdonjog szentségét. Nem lehet már az ország ügyét lassú evolúcióra hagyni. Ha azonnal nem

[63] KISS Géza 1934g.
[64] TALPASSY Tibor 1971. 139—140.
[65] KODOLÁNYI János 1934b.
[66] ILLYÉS Gyula 1976. 97.
[67] ILLYÉS Gyula 1976. 10—11.
[68] FÜLEP Lajos 1934. 2—23.
[69] KISS Géza 1935a.
[70] FÉJA Géza 1935.
[71] *A pécsi fiatalok munkanemzedéke.* Szabadság 1935. márc. 17.

történik valami, öt éven belül összeroppanhat a nemzet. Bár következtetésének alapgondolata egy „lelki revolúció" szükségessége, jellemzők a következő szavak: „... mi, református keresztyének soha nem fogunk jelszavak gyári márkái mögé bújni, de ezzel a lélekkel szívünkben politikai jelszavakként elsepült jeligék valóságos és komoly jelentését se félünk vállalni." A sürgetés szava ez: „... nincs ezen az úton egy lépés se tovább. Ezen az úton csak temetni fogunk, amíg végre magunkat is eltemetjük..."[72]

Nem hisz már a felülről jöhető reformokban. A magyar föld problémája című, legradikálisabb hangú írása már nem „kipusztuló, hanem tudatosan és gonoszul sírba kényszerített" népről beszél. A nagybirtok vétkeit az előretörő imperializmus s egy újabb világháború fenyegetése árnyékában elemzi. Pontos statisztikát közöl az 1923-as földreform utáni állapotokról. Az Ormánság területén 49,41% a nagybirtok az 50,59% kisbirtokkal szemben. De az Ormánság területén túlról is hoz adatokat: pontosan kiszámítja, miből él K. község (kéziratos glosszája szerint Kapuvár) 2—3 átlagos holdi birtokú parasztja. Keményen bírálja a hitbizományi és telepítési kormányjavaslatokat. A falu parasztjaival számította ki, hogy a kormányjavaslat szerint éppen a rászorulók nem jutnának földhöz. Tényekkel bizonyítja, hogy az igazságtalan adópolitika mennyivel nagyobb terhet ró a kisbirtokosra a nagybirtokosnál. A nagybirtok helyére falut kellene telepíteni. „De a jogi paragrafusok tömege minden utat elzár azzal, hogy a hitbizomány jelenlegi ura élete fogytáig birtokban marad. Isten éltesse Baranya hitbizományi urait az emberi kor végső határáig, de az én Ormányságom népe akkorra már túl lesz a segítés minden határán, mert egyszerűen — nem lesz." Míg néhány évvel ezelőtt kivételt tett volna nagybirtokos és nagybirtokos között, most ezt a kivételt már nem találjuk. A gazdasági megoldások mellett egy „lelke mélyéig átalakult új embernemzedéket" is keres.[73] (A támadásról Draskovich gróf is tudott. Intézője a sellyei állomáson barátja felé lobogtatta a cikket: „Bolond ember ez a Kiss Géza. Gazdaggá tenné a gróf, csak hallgatna." — Kiss Gézáné emlékezése.)

Mindjárt e mellett az írás mellett egy pusztai temetésről ad lírai riportot: „Két rozoga széken még rozogább, néhány szál deszkából összeábdált koporsó: Farkas Dániel 83 éves." S míg fölidézi a nincstelen Dániel sorsát, s nézi a fekete menetet, a „sírja szélén is vakon tántorgó" magyarság koporsójának látomása jelenik meg előtte, a magyarságé, „amelynek talán egyetlen ép része még a Dánielek soha nevetni nem tudó, szikár, bronzarcú népe. *Akiknek itt egy arasz födjük nincs.*"[74]

A temetéseket idéző cikkek után még — *Quo usque tandem?* — Cicero Catilinához intézett beszédére célozva szegezi a kérdést az egyházvezetésnek: meddig él még vissza a kis falusi gyülekezetek türelmével. „... százszor belekiáltottunk már süket fülekbe!"[75] S ezzel — ezen a vonalon — el is hallgat.

Két ok miatt foglalkoztam ennyire részletesen újságcikkeivel, szociográfiai írásaival. Egyrészt, mert ezekhez az írásokhoz alig lehet már hozzájutni. Másrészt bennük annak a korszaknak a képét láthatjuk, amikor Kiss Géza magános küzdelme társakat s némi visszhangot is kapott, s belekerült egy országos küzdelem áramába.

Amíg a fasizmus eluralkodása s a kitörő világháború ténylegesen is lehetetlenné teszi a nyílt színen való harcot, még megkeresi a maga fórumait: ahogy lehet.

Évek óta hangoztatja, hogy a statisztikák adatai csak akkor támadnak életre, ha a felelős emberek közelébe mernek menni az életnek, s személyes tapasztalatként veszik szemügyre a valóságot. Az „intelligencia" — amelynek felelősségére annyiszor apellált — falura hívása jegyében rendezi meg a 100 éves kákicsi templom ünnepét, itt elhangzó előadása nyomtatásban is olvasható. A jelen romlása gyökereinek keresése történelmi kutatásokra indítja: a vármegyei levéltárat járja Baranya múltjának adataiért. Beszédét — az alkalom jellegének megfelelően — faluja múltjával kezdi. Egy másik ormánsági faluval együtt Kákicsról van a legrégibb írásos emlékezés: 1102-ből, így lehetősége van évszázadok történelmét áttekinteni, az egész Ormánságot vizsgálva. Mintegy ez előző írásaiban is többször veszélyként jelzett, „nyugatról" jövő imperializmus németesítő politikájának előzményeként beszél keserűen a Rákóczi-szabadságharcot megtorló időkről, Mária Terézia telepítési politikájáról: „Mária Terézia egy leiratát őrzi a pécsi városi levéltár, amelyben elrendeli, hogy Pécs városa köteles minden svábnak ingyentelket adni, bosnyáknak 100 dénárért, magyarnak 200 dénárért. Kétségtelen, hogy a későbbi irtózatos magyarsorvadás tünetei ezekbe az intézkedésekbe eresztik első gyökerei-

[72] Kiss Géza 1935b.
[73] Kiss Géza 1936a.
[74] Kiss Géza 1936b.
[75] Kiss Géza 1936c.

ket." „... 21 éve sírok és kiáltok fölfelé, kiáltok lefelé" — mondja, s egy „egyetemes, nagy lelki megújulás" szükségét hirdeti.[76]

Ez a beszéde lesz a magja a következő évben megjelenő *Ormánység* nagy történelmi-szociográfiai fejezetének, de abban jóval gazdagabb történelmi adatanyagot és lényeges szemléleti előrelépést látunk majd.

Újságcikkei néprajzi utalásaiból s ugyanezekben az 1931-től szaporodó szemléltető tájszavakból is látható volt, hogy a közéleti harc mellett néprajzi munkáját is folytatja. E munkálkodásnak tényleges eredményei is születnek. 1927-es Protestáns Szemle-beli néprajzi tanulmányára tudományos körökben is felfigyelnek, a Néprajzi Társaság már ebben az évben tagjául választja. A tanulmányból kimaradt részleteredményeit is szívesen rendelkezésére bocsátja azoknak, akik megfordulnak nála. Így jár nála 1930 novemberében népzenei gyűjtése során Lajtha László, és fonográfra veszi Kiss Géza — későbbi könyvében is szereplő — 1926-os és 1930-as gyűjtésének dallamait. Jelentésében említi, hogy Kákicson „... igen eredményes munkát végezhettünk", de elfelejti megmagyarázni, minek köszönhető az eredményesség.[77] Mészöly Gedeon az Ormánység szó finnugor eredetével foglalkozva hivatkozik Kiss Gézának, az Ormánság „leghivatottabb" tanulmányozójának 1927-es leírására s a tőle azóta is kapott adatokra.[78] (Ez az etimológia szolgáltatta egyik alapját Mészöly és Kodolányi későbbi igen éles hangú vitájának; Nép és Nyelv, Magyar Nyelvőr, Magyar Élet.)

Ugyanebben az évben Kiss Géza előadást tart a Néprajzi Társaságban az ormánsági népviseletről, tanulmánya meg is jelenik.[79] *Az ormánysági néphit körében* címmel is közöl tanulmányt 1932-ben.[80] 1934-ben Mészöly folytatásokban jelenteti meg a Szegedi Füzetekben Kiss Géza tájszógyűjteményét.[81] Közben nyelvtudományi tanulmányokat is folytat, s ehhez segítséget keresve barátkozik meg Csűry Bálint debreceni professzorral.[82]

Objektív oka is van hát annak, hogy 1936 márciusától közéleti vonatkozású cikkei megszűnnek: tető alá kell hoznia készülő könyvét. Elsősorban Fülep Lajos biztatja arra, hogy eddigi tanulmányainak anyagát s jelenleg is folyó kutatásainak eredményeit foglalja egységbe egy néprajzi műben.[83]

Míg műve készül, valóságos népvándorlás célpontja a kákicsi parókia. Ez az időszak a falukutató munka fénykora. Egyetemi fiatalok, néprajztudósok, zenészek, írók jutnak el Kiss Gézához (Farkas Ferenc, Veress Sándor, Vaszy Viktor, Ortutay Gyula, Gunda Béla stb.). A népi irodalom 1935—38-as szakaszának legradikálisabb hangú képviselői közül Féja Géza és Kovács Imre látogatja meg. Féja később így emlékezik: „Kákicson voltam nála néhányszor. Egyszerűen élt... Nemcsak beszélt, hanem bizonyított is. Odahívott embereket, akik őszintén elmondtak nekem mindent az egykéről. Nagy szellemi becsületesség jellemezte Kiss Gézát."[84]

Kovács Imre Gunda Bélával, a fiatal néprajzkutatóval s egy munkaközösség több tagjával együtt készít szociográfiát egy „elsüllyedt faluról", az ormánsági Kemséről.[85] Az Ormánságban s főleg Kiss Gézánál szerzett anyaga kiáltóan jelenik meg *Néma forradalom* című művében. A könyvet, amely egy-két hónap alatt két kiadást is megért, elkobozzák, íróját perbe fogják, majd három havi fogházra, három évi hivatalvesztésre és politikai jogvesztésre ítélik. (Féja Géza pere is ez év áprilisában folyt le.)

Perének főtárgyalásán Kovács Imre hivatkozik Kiss Gézánál szerzett tapasztalataira is.[86] Lássunk a főtárgyalás szövegéből néhány sort: „Találkoztam olyan református papokkal, akik már beleőrültek ennek a szörnyű tragédiának figyelésébe. Hivatkozom Kiss Géza kákicsi lelkészre, aki 25 éve viaskodik az egykével és 25 év alatt nem tudta elérni, hogy legalább egy gyermekkel több született volna." ... „És én sem tettem mást, mint megírtam azt, amit láttam és hallottam. Kiss Géza Kákics határában gyűjti a nö-

[76] Kiss Géza 1937a 18., 21.
[77] Lajtha László 1931. 70.
[78] Mészöly Gedeon 1931. 276.
[79] Kiss Géza 1931c.
[80] Kiss Géza 1932f.
[81] Kiss Géza 1934i.
[82] Achs Károlyné 1981. 208.
[83] Fülep Lajos levele Achs Károlynéhoz 1960. dec. 23.
[84] Makay Miklós 1975. 1.
[85] Elek Péter, Gunda Béla, Hilscher Zoltán ... 1936.
[86] [Név nélkül:] Kovács Imre pere 1937. 28., 29., 30., 54.

vényeket és virágokat, kijár a rétekre, földekre, elmegy az erdőkbe. Aztán felkeresi a házakat és szedi össze az etnográfiai vonatkozású tárgyakat. Azokat kirakja a parókián egy nagy asztalra és esténként behívja a falu öregjeit, hogy mondják meg, mi egyes tárgyak és növények ormánysági neve. Ezt azért teszi, hogy megmentse ennek a népnek a nyelvét, kultúráját az utókor számára. Tanú akar lenni, hogy milyen értékes népet ítéltek itt halálra. És ahogy ő mondja: készíti egy nép testamentumát." ... „Elnök: Ha testamentumot készít, készítheti a sajátját, de ha a nemzetet tünteti fel úgy, hogy annak testamentumot kell készíteni, akkor kiteszi magát annak, hogy a kir. ügyészség ellene is vádiratot fog készíteni. Vádlott: Azt nem szabad megtenni, mert Kiss Géza jó magyar ember és nagy szolgálatot tesz a nemzetnek. Ő sem tudja tétlenül nézni a magyarság pusztulását, hiszen amióta itt van, 100 lélekkel fogyott a község lakossága, de legalább megmenti a legtörzsökösebb magyarságnak a kultúráját. Mit is tehetne mást? De bátorkodom hivatkozni egy másik papra is: Fülep Lajos zengővárkonyi lelkészre. Ő valamikor a legnagyobb harcosa volt az egyke elleni küzdelemnek, de látta annak reménytelenségét és most hallgat. És ez szörnyű..." A védőügyvéd, a nagyon tájékozott, felelős hangú Sulyok Rezső kéri mások között Kiss Géza és Fülep Lajos tanúul való kihallgatását, de a Törvényszék a kérést elutasítja. Kiss Géza tud a perekről, tud a fenyegetésről. De ez sem hallgattatja el. 1937. október 27-én folyik a tárgyalás, s a Szabadság novemberben már részletesen beszámol előadásáról, melyet az Ormánság népéről tartott Budapesten a Református Férfiak Társaságában.[87]

Ezekben a napokban jön ki a nyomdából *Ormányság* című monográfiája. S ha egyéb természetű írásait is át- meg átszövik néprajzi vonatkozású megjegyzései, ezt a művet meg szemléletében, részben módszerében is meghatározza a paraszti jövő féltése, az a tudat, hogy valóban „testamentumot" készít. „Ez a könyv nagy lelki gyötrődésekből született. Évtizedek óta figyelem népem mindinkább gyorsuló ütemben halálba rohanását... Ennek a könyvnek első, bár nem egyetlen föladata tehát ezen a földarabon a pusztuló magyar élet kincseinek összegyűjtése, újra-megragyogtatása és megmentése az elkallódástól" — írja a könyv előszavában. S itt ad magyarázatot az „irodalmias" formára is. Mivel célja rámutatni a pusztulásra, „ha talán ebben a tizenkettedik órában visszhangot verhetnék", ezért nem szánhatta művét egy szűk tudományos világnak, hanem minél szélesebb körben érthetővé és érdeklődést fölkeltővé akarta formálni. Ugyanakkor minden adata hiteles, anyagát a való életből vette „a legalaposabb és sokszoros utánajárással".

A könyv igen nagy területét tekinti át a részben még élő, részben az öregek elbeszéléseiből rekonstruált paraszti valóságnak. Megismerjük belőle az Ormánság földjét, a nép hajdani „szállásait", lakóhelyeit — berendezésükkel. Módszere ismerős 1927-es írásából: a leírások magukat a mindennapokat támasztják életre. A tárgyaknak is életük van, az emberi cselekvések is tárgyakhoz kötődnek. Az *Ősfoglalkozások* című fejezetek bemutatják a mező, láp, erdő, vizek világát, a szövést-fonást-kivarrást. Az erdő című fejezetbe pl. belefférnek a favágáson kívül a szállítás és szállítóeszközök, a fafeldolgozás, a fából készített munkaeszközök, a fafajták, a fából készült népművészeti tárgyak, a cserjefajták, az erdő nyújtotta élelmek, így a vad, tehát a vadfogások módja is, majd a disznónevelés erdei változata, a makkoltatás, sőt a betyárélet is. A korabeli kritika kiemeli a népviseletekről szóló rész fontosságát, hiszen a viselet darabjai alig voltak már találhatók. A születési-szülési, lakodalmi, temetési szokások jellemrajzot is adnak, s az utóbbi részletben a korabeli baranyai gyűjtésben ritkaságszámba mennek a hiteles siratók. (Berze Nagy János a Baranyai Magyar Néphagyományok bevezetőjében ezt írja: „Valódi *siratóénekeket* nem sikerült találnom... A nép fia a valóban elhangzott siratást a világért sem mondaná el, mert úgy véli, hogy azzal a sirató személyét legszentebb érzéseiben bántaná meg.") A babonák, regölők, részben a gyermekjátékok a művelődéstörténet ősibb rétegeiből mentenek meg adatokat. A táncok fejezete a táncfajták legtipikusabb változatait adja. *Néphumor* címen a korabeli falu életképeit kapjuk. Inkább az irodalmár szólal meg a népköltészetet elemző részben. Értékesek a ritmikára vonatkozó megfigyelései is, de a népzenekutatásnak fontosabb a függelékként közölt, egy nagyobb gyűjteményből válogatott 63 dal, köztük több régi stílusú dallam. Kodály Zoltán a Mögütik a dobot város közepibe kezdetű dalt pl. a magyar népdalkincs egyik legcsodálatosabb gyöngyszemének nevezte.[88] A dalok lejegyzésének pontosságát abszolút hallása (Fülep szóbeli közlése) és hegedűtudása biztosította. (Dalgyűjtő módszerének legfon-

[87] Szabadság 1937. nov. 21.

[88] Kodály Zoltán 1945. nov. 10-én, a diákok számára rendezett pécsi népdalversenyen (személyes emlék).

tosabb változata az volt, hogy otthonába meghívta a legjobb forrásokat, beszélgetéssel, pogácsával, borral megoldotta a nyelvüket, a dalokat azonnal kottázta, hegedűn visszajátszotta, így maguk a dalosok ellenőrizték a hitelességet.) A legjellemzőbb darabok kiválogatása és szakszerű leírása FARKAS Ferencnek és VERESS Sándornak köszönhető.

Feltétlenül beszélnünk kell a tájnyelvi vonatkozásokról. Az előszó szerint több mint 1500 tájszó van a könyvben. Ezt részben a nagyon értékes *Tájnyelv* fejezet tömöríti, ebben a betűrendes gyűjteményt az ormánsági beszédet jellemző rövid nyelvészeti elemzés előzi meg. De a néprajzi leírások is tele vannak tájnyelvi elemekkel. Ő tudatosan, atmoszféráteremtő céllal választotta ezt az utat, bár módszere megkérdőjelezhető. Azért viszont a mai, szövegközpontú nyelvészet hálás lehet, hogy könyve sok helyén teljes népi monológokat, összefüggő elbeszéléseket találhat, s így módja lehet az ormánsági népi szövegstruktúrák tanulmányozására. (Ezek értékét már akkor meglátta MÉSZÖLY Gedeon, aki 1944-es levelében „valami balladaszerű, tömör, drámai előadást, elbeszélést" kér. „Mint az őz-lövés."[89] S mint látni fogjuk, MÓRICZnak is fontosak voltak ezek a szövegek.)

S még néhány szót arról a hangról, ami miatt többen romantikusnak tartják a művet. BAJCSY-ZSILINSZKY 1934-es ormánsági írása szerint ez a vidék pesszimizmusra ad okot pusztulásával, optimizmusra csodálatos kultúrtermékeivel. Ezt a kettősséget látjuk KISS Gézában is. A halál erősödő víziója nyűgözi le, de néprajzi munkájában minden új adatnak szinte játékosan örülő, fiatalosan lelkes kutató.

Szándékait és arcát is úgy adja hitelesen a könyv, hogy a szeretettől beragyogott néprajzi részek után a *Múlt és jelen* című fejezet egy kemény statisztikákra, grafikonokra, pontos számadatokra épített történeti hitelességű szociográfiában a nép múltjának és mai sorsának sötét perspektíváit vázolja föl. A szikáran, prózaian sorjázó számok felháborítóbban beszélnek az állapotokról, mint amikor a külső hatalmak közeli támadásától s az idegen terjeszkedéstől féltve a népet az író stílusa pátoszba csap át. Gondolatmenetével sem érthetünk mindenben egyet, ha az akkori történelmi pillanat indokolja is perspektívájának módosulását. Követelményei itt kevésbé radikálisak, mint egy-két megelőző cikkében. Új szempont viszont, hogy magában a népben kell felkelteni a hitet önmaga és jövője iránt. Mert a nép akarása, újra kezdeni tudó küzdőkészsége nélkül — nem lehet megmenteni a népet. (Ezt a talpra állást előadásokban is követeli a néptől, főleg a fiataloktól.)

A művet egyetemi professzorok, írók, újságírók ismertették, s KISS Géza hamarosan személyes reagálásokat is tapasztalhatott. Elsőként APRILY Lajos 1937. december 24-i levelének meleg soraiban, melyek szerint a költő „régen nem tapasztalt izgalommal" olvassa a könyvet: „Irigylem érte, mert ennél szebbet alig lehet megvalósítani. Megmaradni a gyökereknél, megismerni őket maradéktalanul és megírni az életüket."

Közelebbi és fájdalmasabb reagálást jelentett népe meg nem értése. A művet falubeli adatszolgáltatóinak karácsonyi ajándékul adta, s vele inkább felháborodást, mint örömet okozott. Szemtanúja voltam annak a jelenetnek, mikor KISS Gézának a vasárnapi beszédre készülő szombat esti csendjébe szinte betört egy indulatos ember. Kiabálva vonta felelősségre KISS Gézát azért, mert ország-világ elé vitte az ő felesége halálakor elhangzott siratót. (Deres Zsófinak, a fiatalasszony édesanyjának a siratója. *Ormánység*, 122.) Egy ősi büntetési móddal fenyegették meg, a „kihordással", ugyanis századokkal ezelőtt szokás volt a falusi egyházi életben, hogy ha nem voltak megelégedve a pappal, családostul, bútorostul kocsira rakták, valahol a falun kívül letették: menjen Isten hírével. Felejthetetlen az az önuralom és szelídség, amellyel a szombat esti látogatót lecsendesítette.

Elképzelhető lelkiállapota, amelyben MÓRICZ találta január elsején. Ugyanis az írói világból talán igazán MÓRICZ volt az első, aki — mondhatjuk — lázba jött a könyvtől. Ahogy első ormánsági riportjában írja: „... ez a könyv hozott ide, mert feltüzelt, mint a jó baranyai bor s látni kívántam azt a tájat, amely az író szerint a magyar népéletnek utolsó fészke."[90] (Ez persze nincs KISS Géza könyvében.) A művet MÓRICZ karácsonyi ajándékul kapta, s Kardosnénak írt levelében így számol be: „Újév reggelén, a Virág esküvőjéről egyenesen a Keleti pályaudvarra mentem s elutaztam ide az Ormánságba."[91] Öt napot töltött Kákicson KISS Géza vendégeként. Néprajzi érdekességet, regénytémát keresett, de a várt színek helyett a falu jelenének nyers valósága verte mellbe:

[89] ACHS Károlyné 1981. 217.
[90] MÓRICZ Zsigmond 1938a.
[91] MÓRICZ Zsigmond 1963. II. 293.

„Nem tudok elmenni innen, úgy tűnik fel, most találtam meg a nagy gyötrelmet, mely számomra mindennél nagyobb: azt az érzést, hogy vége a magyarságnak. S én egész életemben ebben a gondolatkörben éltem s léteztem: a magyarságomban."[92] Megrendülését jelzi, hogy hetekre ott marad a vidéken, riportsorozatban vívódik a kérdéssel. Írásai nemcsak töprengéseit, hanem lelkiállapotát is mutatják: „Keresztül mentem a legnagyobb nemzeti rémületen, a magyar faj elbukásának, megszűnésének minden fájdalmán. Másfél hónapig nem bírtam elmozdulni a helyszínről s mint méreggel szívtam tele magam a probléma minden adalékával."[93] Még március végén is ez a mérlege: „Ebbe az évbe nem írtam többet hat cikknél. Három hónap alatt. Se regény, se darab, se mozi, csak ülök, jövök megyek s nézem, ahogy nő a fű."[94] És a végső hang: „Én eleinte fel voltam ellenük háborodva... Most már más véleményen vagyok... Sorsuk ott a végeken annyira reménytelen, hogy nem tehetnek mást, el kell múlni."[95]

Kiss Géza elvitte Móriczot több parasztcsaládhoz, otthonába is meghívta egy estére három legfőbb adatközlőjét, akik az írónak éjszakába nyúlóan beszéltek. Ezekből a tapasztalatokból született meg a kákicsiakban még ma is keserű emlékeket támasztó első riport.[96] Célja az volt, hogy elrettentő képet fessen a falu állapotáról, de elmulasztotta az ehhez a súlyos kérdéshez szükséges alaposságot és tapintatot. Kiss Géza lassan negyedszázados harcának ismeretében különösnek tűnik megállapítása, miszerint a faluról senki sem tud pontos adatot, mert a lelkész „rettegő szerelemmel rejtegeti a falu hibáit". Tény, hogy Kiss Géza a Móricz-riportra küldött terjedelmes válaszában igyekszik a Móricz által szinte karikírozott tényeket más megvilágításban is megmutatni,[97] s népét féltő hangjával igazolja is a Móricztól kifogásolt szeretetet. De keservesebb tanulsága a vitának, hogy Móricz a helyén felelősséggel megmaradó, a falusi élet nehézségeit és szegénységét népével együtt élő kutató előtt becsukta a kapukat, hiszen a falusiak őt is okolták Móricz riportjáért. Móricz rövid helyrehozó nyilatkozata, amely azt hangsúlyozza, hogy céljuk azonos, csak módszereik különböznek, már nem sokat segíthetett.[98]

A Református Élet 1938. január 22-i száma nagyon szomorúnak találja, hogy „egy nyitott szemű magyar író *most* fedezi fel ezt a szörnyű nyílt sebet, amelyen át a nemzetnek a vére folyik el évtizedek óta". Móricz ugyanitt válaszol,[99] s megdöbbenésének legfőbb okát abban az élni nem akarásban, életuntságban, kilátástalanságban látja, amelyet az Ormánságban tapasztalt. „... borzalom ezekben a falukban egy órát eltölteni is..." — írja. Hogy személyesen is bántotta a meggondolatlan hang, Fülepnek írt leveléből látszik. Attól tart, riportja következményeképpen megvonják Kiss Gézától a könyv nyomdai adósságának enyhítésére ígért megyei támogatást, s szándékában van az alispánnál eljárni, az ügy érdekében. Fülepet kéri a közvetítésre, írja meg Kiss Gézának: „... én annyira értékelem az ő föllépését, hogy nem akarok elmaradni mögötte a munkában."[100]

De hogy belső ügyévé lett Móricznak az ormánsági hatás, legjobban következő éveinek írói munkássága bizonyítja. A jelenkori faluban szerzett tapasztalatait két műve hordozza. Az *Életem regénye* tele van utalásokkal a baranyai élményekre, szinte a mai faluval való találkozása szabadította fel benne a gyerekkori falu képeit. De Illyésnek írt levele szerint az *Árvácska* megírásában is része volt az egykekérdésnek.[101] S valószínűleg a történelmi események hatására jut el ő is arra az álláspontra, melyet Kiss Géza könyvének történelmi-szociográfiai részében láttunk: a népet csak saját életkedve, akarata mentheti meg.[102] A cselekvő nép modelljét igyekszik megrajzolni Rózsa Sándorában. E cél megvalósításához most újra kézbe veszi Kiss Géza könyvét. A Rózsa Sándor első kötetének nagyon lényeges fejezetei ihletődnek Kiss Géza könyvétől, több közülük nem más, mint a néprajzkönyv egy-egy elbeszélésének, leírásának kibontása.[103]

[92] Móricz Zsigmond 1963. II. 293.
[93] Móricz Zsigmond 1938d.
[94] Móricz Zsigmond 1963. II. 299.
[95] Móricz Zsigmond 1938e.
[96] Móricz Zsigmond 1938a.
[97] Kiss Géza 1938. jan. 19.
[98] Móricz Zsigmond 1938b.
[99] Móricz Zsigmond 1938c.
[100] Móricz Zsigmond 1963. II. 295.
[101] Móricz Zsigmond 1963. II. 439.
[102] Móricz Zsigmond 1958. 273.
[103] Achs Károlyné 1977. 457.; A. Kiss Gizella (Achs Károlyné) 1978. 362.

A Református Élet említett írása a bírálat mellett várakozását is kifejezi MÓRICZ ormánsági útjával kapcsolatban: „Hátha abból a szenvedésből, amit átérzett és amit okozott, lesz mégis valami új indítás is?"

A sajtót mindenesetre megélénkítette MÓRICZ ormánsági ügye. Fellépését többen bírálják. Így KODOLÁNYI határozottan KISS Gézát támogatja ebben a kérdésben.[104] A Szabadság is helyteleníti, hogy MÓRICZ csak riportot s nem „elmélyedő, komoly tanulmányt" írt a nagy horderejű kérdésről.[105] CSŰRY Bálint professzor levélben bátorítja KISS Gézát a vita utáni letörtségben: „... semmi okod nincs rá, hogy nyugalmadat elveszítsed. A tudománynak felbecsülhetetlen haszna van a könyvedből és meg vagyok róla győződve, hogy végre történni is fog már valami a te néped ügyében és ez a te könyvednek lesz köszönhető."[106] (NÉMETH László groteszk drámájának, a *Pusztuló magyarok*nak több utalása szerint ő is odafigyelhetett MÓRICZ látogatására.)

De talán ahhoz is hozzájárult az ügy, hogy elszaporodtak a KISS Géza monográfiájáról írt ismertetések. KOVÁCS Imre a „magyar történelem legszörnyűbb vádiratának" nevezi.[107] SZABÓ Dezső „el nem fakulható értékű könyv"-nek, „mozdító példá"-nak.[108] Az ekkor még SZABÓ Pál szerkesztésében megjelenő Kelet Népe kétszer is foglalkozik vele, másodszor MÓRICZ útja kapcsán.[109] (MÓRICZ szerkesztése idején is visszatér még egy írás a könyvre.[110] Érdekes, hogy ez akkor javasolja a monográfia forrásul való felhasználását egy betyártémához, mikor a főszerkesztő már túl van a felhasználáson.)

KODOLÁNYI írja a legrészletesebb bírálatot. Ő a magyar kultúrélet legjelentősebb eseményei közé sorolja a könyv megjelenését. KISS Gézát itt említi mesterei egyikének, s ez a kapcsolat indítja rá, hogy az alapos ismertetésbe negatív észrevételeket is fűzzön.[111]

KODOLÁNYIt ez az írói korszaka újra a népi Ormánsághoz köti. Törvényszerűséget láthatunk abban, hogy ahogy szorul vissza a cselekvés lehetősége a mindig feszültebb jelenben, úgy növekszik meg a múltat faggató művek száma. Múltszemléletű néprajzába építi bele KISS Géza a jelenre vonatkozó megállapításait. Önéletrajzában, Rózsa Sándorában a múltban keresi a jelen gyökereit, a múltból táplálja a jelen törekvéseit MÓRICZ. KODOLÁNYI is történelmi trilógiában láttatja egy országos katasztrófa közeledtét, s mutatja fel a népi erő példáit.

Itt szeretnék röviden említést tenni arról, hogy KODOLÁNYI e korszakának irodalmi munkásságában is van nyoma KISS Gézával való kapcsolatának. A BAJCSY-ZSILINSZKYvel tett 1934-es kákicsi látogatáskor bizonyára előkerült a Szegedi Füzetekben éppen megjelenő tájszógyűjtemény is, mert a *Vas fiai* (1936) tanúsága szerint egész szócsokrok segítették KODOLÁNYIt a mű nyelvi légkörének megteremtésében. Az *Ormányság*ról szóló könyvbírálatában újra felidézi ennek a látogatásnak emlékét, átéléssel beszél a KISS Gézánál töltött estéről, az akkori érzésekről. „Ez az érzés lep meg, mikor KISS Géza könyvét leteszem a kezemből." Hangja gúnyos, pesszimista felkiáltásba csap át: bizonyára ma is érintetlen marad a közvélemény. „Holott tele kellene lennie a sajtónak, visszhangoznia kellene az Országgyűlésnek. De hát KISS Géza nem filmnagyság, nem külföldről hazatért színész, KISS Géza csak magyar falusi lelkész, elporladt prédikátorok utóda."

Ez az érzelmi megrendülés gazdagíthatja a most formálódó *Juliánus barát* (1938) alakját KISS Géza-vonásokkal. „Juliánus fráter alakjában az íróra éppúgy ráismerhetünk, mint CSIKESZ Sándor vagy KISS Géza vonásaira..." — mondja TÜSKÉS Tibor.[112] TALPASSY is benne érzi KISS Gézát ebben a regényalakban.[113] De ugyanez év drámájában, a *Földindulás*ban ténylegesen is szerepel KISS Géza. Föltételezhető, hogy KODOLÁNYI Kákicson találkozott egy — az egyke-törvény szabályai szerint végbement — gyermekgyilkosság történetével. A szerencsétlen anya kisebbik gyermekével Kákicson élt. (Az életfogytiglani börtönre ítélt apa Sopronkőhidáról 1941. január 1-én KISS Gézának írt levelét ma is őrzöm.) A *Földindulás* motívumai több ponton érintkeznek a valóságos eseménnyel, de KODOLÁNYI is a népi erőt keresi már: a *Sötétség*ben, első novellájában világgá kiáltott „elvégeztetett" megváltoztathatatlansága helyett a szembeszegülés lesz a dráma

[104] KODOLÁNYI János 1938.
[105] Szabadság 1938. febr. 6.
[106] ACHS Károlyné 1981. 210.
[107] KOVÁCS Imre 1938. febr. 19.
[108] SZABÓ Dezső 1941.
[109] ANTALFFY Gyula 1938. márc. — y F — 1938. ápr.
[110] BARTÓK János 1942. január.
[111] KODOLÁNYI János 1938.
[112] TÜSKÉS Tibor 1974. 160.
[113] TALPASSY Tibor 1971. 138.

megoldása. A *Földindulás* alaphangját az az istentisztelet adja meg, melyet KODOLÁNYI a marócsai kis gyülekezet évfordulós ünnepeként élt át 1934-ben. Már akkor azt mondta: „Filmre kellett volna felvenni..." Most ez az istentisztelet a dráma nyitó jelenete. Plágiumperéről írva, önmagáról harmadik személyben beszélve műve eredetiségének érvei között hangsúlyos helyet ad a marócsai beszédnek: „... a pap beszédét, amely a Földindulás megnyitó jelenete, jóbarátja, KISS Géza ref. lelkész mondotta el lényegében úgy, ahogy a darabban elhangzik, a kicsiny, kiveszőmarócsai gyülekezetben..."[114]

KISS Gézának még egy új kapcsolatát szeretném említeni ebből az évből, jelezve, milyen mozgalmas tíz év jutott tetőfokára, hogy hamarosan csendes munkálkodásnak adja át helyét.

SZÁSZ Leventének a finn irodalomról szóló könyve szerint JÄRVENTAUS, a finnek magyarbarát írója KODOLÁNYI közvetítésével került KISS Gézához.[115] Ezt az adatot ki kell igazítanom. Igaz, hogy KODOLÁNYI igen jó barátságban volt JÄRVENTAUSszal, 1936-tól ismerték egymást, de JÄRVENTAUS ormánsági útitervéről KODOLÁNYI is egy JÄRVENTAUS-levélből értesül.[116] JÄRVENTAUS 1937 őszén jön Magyarországra, magyar útirajz írására készül, ezért be akarja járni az egész országot. Kísérője és tolmácsa MÓRICZ Zsigmond sógorának a lánya, HOLICS Imola. Egyik fontos állomása Debrecen, ahol többek között CSŰRY Bálinttal van kapcsolata.

CSŰRY és KISS Géza között 1936-os első, szakmai hangú levélváltásuk óta személyes barátság alakult ki. 1938. január végén a finnugor nyelvészet kérdéseiről leveleznek, KISS Gézának finn nyelvtanra lenne szüksége nyelvészeti tanulmányaihoz. E levelezés közben érkezik JÄRVENTAUS Debrecenbe. CSŰRY február eleji levele — szakmai tanácsadások után — rátér JÄRVENTAUS látogatására: „Rólad sokat beszéltünk neki, megmutattam neki a könyvedet. Nagyon szeretne Veled megismerkedni s e célból Pécsről, ahová e hó 15-ike körül utazik, Kákicsra is ellátogatna Hozzád."[117]

JÄRVENTAUS február 19-től 21-ig van Kákicson HOLICS Imolával. Egy év múlva megjelenő útirajzának egy fejezetét a KISS Gézánál töltött két nap emlékének szánja.[118] Mire a könyv megjelenik, KISS Géza már jól olvas finnül. JÄRVENTAUS több finn nyelvű regényét elolvassa, JÄRVENTAUS egyik versét, az útikönyv Kákics című fejezetét le is fordítja. E fordítás érzékelteti a látogatás hangulatát. Levelezésük JÄRVENTAUS egy év múlva bekövetkező haláláig tart. KODOLÁNYI említett, JÄRVENTAUSról szóló írása megérteti vonzalmukat: jellemüknek voltak hasonló vonásai. Bár JÄRVENTAUS ma Finnországban nem „divatos", de Kai LAITINËN, az egyik legjobb mai finn irodalomtörténész szerint „lappföldi néprajzi könyvei nagyon értékesek".[119]

Debrecenben másképpen is figyelnek KISS Gézára. A debreceni egyetem felszólítja, nyújtsa be művét doktori disszertációként. A szakbírálat a könyvet „az utóbbi évek legnagyobb hatású irodalmi alkotásai közé" sorolja. — Egyénisége idegenkedik ugyan a doktori címtől, s inkább az unszolásnak enged, az utóbbi hónapok zaklatott élete is megviselte, mégis régi szenvedélyének élhet, amikor — CSIKESznek írt április 8-i levele szerint: „Félig vakon és majdnem állandó fejfájással" — újra áttanulmányozza a nyelvészeti, irodalmi, történelmi szakirodalmat. 1938. május 21-én avatják bölcsészeti doktorrá.

A debreceni fiatalok is meghívják előadást tartani az Ormánságról. Az előadásban még egyszer elhangzik az a gondolat, hogy az ifjúságnak kell kikényszerítenie a szükséges intézkedéseket, sőt megalkotnia egy nagy átalakítás tervezetét. Egy a miniszterelnöknek szánt memorandum elkészítéséhez néhány pontot ajánl is, ezek nagyrészt az eddig is hangoztatott követelmények világos indoklással.

Többen szíveseh emlékeznek még nagy hatású előadására és népdal-bemutatójára, melyet ugyanez év nyarán egy szárszói ifjúsági konferencián tartott. Érdekes epizód, hogy innen táviratozzák haza: József Ferenc főherceg óhajtja meglátogatni Kákicson.

KISS Géza az Országos Református Lelkészegyesület konferenciáján, Debrecenben 1938. augusztus 24-én tartott előadásában a legkisebb megalkuvást sem engedi sem önmagának, sem hallgatóinak.[120] Hangjának fokozott szigorát az is magyarázza, hogy

[114] KODOLÁNYI János 1939.
[115] SZÁSZ Levente 1976. 227.
[116] KODOLÁNYI János 1943.
[117] ACHS Károlyné 1981. 211.
[118] JÄRVENTAUS (Arvi) 1939. 97.
[119] RAITTILA (Anna-Maija) 1977.
[120] KISS Géza 1939a.

lelkésztársai felelősségére apellál. A mi „mindentől elkésett nagy magyar problémáink" elemzésekor együtt említi a feudális kiváltságokat, a bankokrációt s az idegen hatalom okozta veszélyt, közeledni látja azt az időt, amikor „az elerőtlenült tetemre idegen hatalom teszi már vastalpát". Követelménye önjellemzés is. Az egyik irányban: „Sokszor olyan eves a seb, hogy csak a kés segít. Gyűlölet szikrázik felém. De viszem a kést és gyógyítok." A másik irányban: „... bátor kiállás egyenként és összesen a nemzet egyeteme elé olyan kérdésekben, amiknek megoldása vagy megnemoldása századokra vagy talán örökre eldönti ennek a nemzetnek sorsát." Az előadás végső mondatai a Jónás könyvének azokat a gondolatait előlegezik, melyek az Úr szavaiban fogalmazódnak meg Babits költeményében: „Ki tudja, ahol én csak sötétet és halált látok, Ő nem életet és jövendőt lát-e még mindig? S amit én elgondolni se tudok, Ő nem világosan látja-e már az eszközöket is, amik és akik útján meg akarja valósítani azt az életet és jövendőt?"

Ezt a beszédet egy nagyon mozgalmas korszak lezárójának tekinthetjük. Néhány — szűkebb körben elmondott — előadáson s egy szociálpolitikai konferencián való részvételen túl[121] további magatartását inkább a visszahúzódás, a tudománnyal való körülbástyázódás jellemzi. Oka ennek elsősorban a kialakuló politikai helyzet. De vannak az elcsöndesedésnek szubjektív okai is. Egyrészt rohamosan romló egészségi állapota: 1939-től szinte minden évben hónapokat tölt kórházban. Másrészt kedélyvilága: a háborús fejlemények egyre erősítik benne a reménytelenséget, úgy látja, félelmetes jóslatai a magyarságot elnyelő külső hatalomról mind beteljesülnek.

Fogyó erejével is megkeresi a cselekvés lehetőségeit. Csűry Bálint biztatására a könyvében megjelent szótári anyag bővítésén fáradozik, egy önálló nagy tájszótár reményében, közben nyelvészeti tanulmányokat is folytat. (A Magyar Nyelvtudományi Társaság választmányi tagsággal akarja megtisztelni 1938-ban.[122]) Csűry többször meglátogatja Kákicson is, s minden levelében szakmai és emberi segítséggel tartja a lelket barátjában. Csűry 1941-es halála után is a neki tett ígéret készteti a gyengülő Kiss Gézát munkája bevégzésére. Az „erkölcsin" kívül hivatalos elkötelezettsége is van: az Államtudományi Intézet megállapodást köt vele 1942. június 15-én. Ennek értelmében Kiss Géza vállalkozik rá, hogy 1942. szeptember 1-én beküldi a Dunamelléki Református Egyházkerület egyke-statisztikáját 100 évre visszamenőleg, s elkészíti az Ormánság tájszótárát 1945. január 1-ig. Az előző munkát át is adja az intézetnek, de kiadására már nem kerülhet sor. Szomorúan jelképes ennek a munkának a sorsa. 1934-től kezdve évek során készült, fejlődött, mozgósított ez a statisztika, s rendítette meg és inspirálta azokat, akik a kis eldugott falu parókiáján fölé hajoltak. S ahogy nőtt a kívülről fenyegető veszély, úgy hangosodott ezeknek az adatoknak a kiáltása a magyarság pusztulásáról. Az Államtudományi Intézet Budapest ostroma előtt a várba mentette legféltettebb irataival együtt, biztonságba akarta helyezni az utókor számára. A várnak éppen az a része égett le, amelyben ezek a féltett írások voltak. Szándékkal sem tüntethette volna el ügyesebben a fasiszta háború egy letűnt korszak vádoló dokumentumait.[123] (Dr. Altner László szóbeli közlése.)

A szótár örömöket is jelent számára: „Pásztor voltam. Az egész munka nem volt egyéb, mint pihenő órák furulyaszava" — írja a szótárkészítésről. Különösen az jelent neki alkotói örömet, ami az ő munkáját megkülönbözteti a szótárkészítés általános szokásától. Ő ugyanis — ahogy néprajzi munkájában — itt is komplexitásra törekszik. A betűrend bizonyos fokú mellőzésével szócsaládokat igyekszik adni, együtt megmutatni pl. egy-egy ige, főnév valamennyi, az ormánsági tájnyelvben előforduló képzett szavát. Kéziratában találkozunk szinonima-csoportosításokkal is. Ezen a területen sem csupán a szavak vonzzák, hanem a nyelvi fordulatoknak, szólásoknak, szóláshasonlatoknak szinonimikus változatai. (Pl. lányának írt levelében az öregember elfáradását, tehetetlenségét kifejező nyelvi változatokat küldi el — önmaga erőtlenségén ironizálva.) Szótára bevezetőjének nyelvészeti elemzéseiben funkcionális nyelvszemlélet tükröződik. A nyelvtani sajátságok mellett szövegstilisztikai megfigyeléseinek eredményeit is közli. Nem a kisebb nyelvi egységek az alapjai megfigyeléseinek, hanem a beszéd. Figyel a beszédhelyzetekre, az előadói sajátságokra, a hangsúly- és hanglejtéstörvényekre, a szövegek építkezésére. A szabályokat mindig megfigyelt élő szövegekből vonja le.

Azt láthatjuk mindebből, hogy a nyelvi anyaggal is a népélet megismertetését akarja szolgálni. Nyelvészeti érdeklődését mutatják az időnként beépített nyelvtörténeti adatok, etimológiák, finnugor összevetések, nyelvesztétikai méltatások.

[121] Szabadság 1939. márc. 4.
[122] Achs Károlyné 1981. 212.
[123] Kiss Géza 1952. XXV—XLII.

Módszere ugyanaz, mint népdalgyűjtésekor. Évek tapasztalatai ismertették föl vele az igazi forrásokat, a másoktól kapott adatokat is velük ellenőrizteti. S ha a tudományos központoktól független kutató szabadsága ennyire sajátos munkát is eredményez, amit nem tud majd az utókor változatlanul elfogadni, az anyag gazdagsága és hitelessége újra csak annak köszönhető, hogy együtt él népével, az ormánsági nyelvi világ veszi körül néhány diákévét kivéve egész életében. „Meg vagyok róla győződve, hogy benneélés és beleélés nélkül még fonográflemezzel fölszerelt kiszállásokkal se végezhet valaki tökéletes munkát" — írja bevezetőjében. Az ő élő szövegei természetes beszédhelyzetekben, nagyon oldott kommunikációs viszonyban születtek. (A bevezetőben említi egyik legfőbb forrását, egy nyomorék, majdnem teljesen vak koldust. Ez a Gergő József gyakran jött kukoricát morzsolni Kiss Gézához. Ő melléje ült, hosszan elbeszélgetett vele, s mikor az a bizalomtól föloldódva csöndes elbeszélésbe kezdett, Kiss Géza azonnal jegyezte a szöveget, — a beszélő mitsem tudott erről, semmi gátlása sem lehetett. Ugyanígy, ha panaszra jött hozzá valaki, kérvényírást, egy-egy ügy elintézését kérte, „Mondja csak, Zsófi néném, figyelek ám, csak még ezt a kis munkámat elvégzem" — s már jegyezte is a látogató szavait. A kommunikációs viszony oldottságára mindig nagyon ügyelt (csak így tudott hinni a szöveg lélektani hitelességében).

Megmaradt barátai közül — már Csikesz is halott — Mészöly Gedeon most az a „pedagógusa" Kiss Gézának, aki a hajdani kunszentmiklósi kisdiákban is táplálta az önbizalmat: „Sok az aratnivaló ott az ormánysági nyelvjárásban. Isten tartsa sokáig az aratóját! Sokat tudnék tanulni Tőled, ha melletted lehetnék. Nem Te énmellettem, hanem én Temelletted! ... Sok esztendővel ezelőtt azt a tanácsot adtam, hogy kövesd Csűry szótárát. Most már azt mondom — múld fölül! Több szempontot vígy művedbe!"[124] Levelezésük szakmai párbeszéd is, Mészöly adatokat kap, tanácsokat ad, ötletet a szócsoportokra vonatkozóan, mondattani cikket kér a Nép és Nyelv számára. Meg is látogatja Kákicson Kiss Gézát.

A nyelvészek közül Beke Ödön keres még kapcsolatot Kiss Gézával. Kiss Gézának 1937 és 1942 között írt 11 lapja és egy levele sok jellemző adalékot őriz a néprajzi monográfia és a tájszótár készüléséről, a kutatói módszerről, sőt a kutató magánéleti nehézségeiről.

Néhány zenészbarátja figyel még rá. 1939 nyarán Farkas Ferenc tölt napokat Kiss Gézánál, 1946-ban a pesti nehéz állapotokból menekülve Ádám Jenő él néhány hétig Kiss Géza otthonában, tábortűznél előadást is tart a falu népének.

A sötétedő atmoszférában szubjektív megnyilatkozásokra két területen van alkalma Kiss Gézának. 1940 májusában a hosszas kórházi tartózkodás idején — „egész nap magamra voltam a gondolataimmal" — újra verseket ír. „Erre az egyre jó csak a csönd" — írja családjának.

Talpassy, említett visszaemlékezésében, arról is beszél, hogy a vállalt nehéz sorsért „költői tehetségét is odadobta" Kiss Géza.[125] Ha a hajdani diák versei nem is ígértek nagyot, a 40-es évek néhány erőteljes verse erről az eldobott tehetségről tanúskodik. Képeit az ormánsági élet jelenségeiből, tárgyaiból, tájaiból, növényeiből építi, nem egyszer teljes életképet bont ki lírai mondanivalója érzékeltetésére. Munkája reménytelenségének jelképe pl. a mindent elnyelő „opár":

„Vittem virágot gyökerestül,
Raktam bürüt sáron keresztül —
Virágaim mind odahaltak,
Sár nyalta be a tölgyfatalpat.
Hoztam új élet énekét:
Vihar zúgása tépte szét.
S mi kincse volt szegény szivemnek,
Itt szórtam el csúf partja mellett
S egy pillanat: hörpölte már
A feneketlen, néma sár."

Egy megcsöndesedett élet hangjai ezek: nem a lázadás, hanem a tudomásulvétel hangjai.

Másik területe népe közti csöndes szolgálata. A háború éveiben még erőteljesebben éli át eredeti hivatását: „Pásztor voltam."

Műsoros estjei bátorítanak. Igyekszik családdá formálni a tragédiákat élő falut. Tolsztoj egyik népies elbeszélésének ötletére építve színjátékot ír.[126] A tolsztoji alapgondolatot a falu ráismerhető élethelyzeteire, figuráira applikálja.

[124] Achs Károlyné 1981. 217.
[125] Talpassy Tibor 1971. 138.
[126] Kiss Géza é. n. [1948?]

Ebben az időben csak egyházi beszédei jelennek meg (háborús följegyzéseit egy hirtelen razzia miatt tűzbe dobja), belőlük, illetve ugyancsak egyházi jellegű kéziratos hagyatékából rajzolódik ki utolsó éveinek emberi arculata.

Régebbi beszédei is tükrei a népéletnek, saját törekvéseinek. Most a háború közeledte és képei tartják fogva, s prófétikus hangon és hittel beszél „egy bűnös világ készülő összeomlásá"-ról (1939. jan.), de egy új világ lehetőségéről is. Szorongó kérdései saját szerepét is érintik: „Milyen szörnyű felelősség lehetett Mózes vállain. Vezetni egy egész népet ismeretlen világ felé." „... problémám: *maga a harc problémája*. — Szalad az élet — lassan belépek az öregkorba. Harc... Hát még mindig nem vívtam meg a harcaimat?" S az önmagának adott válasz: „Míg itt vagyok, harc az életem kívül-belül. De *becsületes* harc." A laskói presbiteri konferencián 1942. június 7-én elmondott beszédében kiindulásul nem tartja elégnek a Károlyi-biblia mértéktartóbb kifejezéseit — „Én kiáltó szó vagyok a pusztában" —, az 1430 táján készült bibliafordítás, Tamás és Bálint papok erőteljesebb szavait idézi: „Én vagyok kietlenben ivöltetnek szava." Népéről szólva: „Hittem a jövőjében. Ráztam egy életen át a tespedt álomból: ébredjetek! ... Hiába üvöltöttem."[127]

A háború ténylegesen is bevonult a kis ormánsági faluba. Egyrészt onnan is szedte áldozatait, Kiss Gézának több fiatal családapát kellett az elárvult családokkal együtt elsiratnia. De valóságos hadszíntérré is lett Kákics, s ha fegyveres harcot nem is élt át, a hadak átvonulásának terepeként félelmek, kifosztatások között kellett élnie. Kiss Géza parókiája átjáróház lett. Egy-két napra a német katonák is megszállták Kákicsot. 1944. december elején vonultak be a szovjet csapatok. Kiss Géza otthona orosz katonáknak, szerb partizánoknak, jugoszláviai horvát menekülteknek, a Dráva menti falukból munkaszolgálatra, lövészárok ásására hozott magyar parasztoknak lett felváltva lakása, sőt élelmezője — amíg volt miből.

Beszédeinek kéziratai nemcsak az eseményeknek, hanem a falu lelkületének is dokumentumai. (Az utolsó 1947. febr. 9-i keltezésű.) 1945. újévi beszédének pl. a bizalom a témája: „Új világnak kell születnie... nem a jajgatók közé állok: mindennek vége! Hanem... a kötelességek egész áradata szorongatja a lelkemet: nem a vége van itt mindennek, — most kezdődik valami. Hol segíthetek? Hol építhetek?"

Gyakorlati érzéke s a falu gondjaival való teljes együttélése mutatkozik meg barátjának, az akkor államtitkár Bereczky Albertnek írt leveleiben. Kér, követel: jusson több föld a Draskovich-birtokból a marócsai kisparasztoknak, jöjjenek a pesti éhező gyerekeknek összegyűjtött élelmiszerért, teremtsenek rendet a közélet torzulásai között.

Az új világ is számított az ő működésére. 1946 nyarán megalakult a Magyar Népi Művelődési Intézet Illyés Gyula vezetésével. Illyés kiáltványt bocsát ki a parasztság művelődése ügyében. „A magyar szegény parasztság forradalom nélkül juthatott egy forradalmi vívmányhoz: a szabad földhöz. Szellemi szabadságához csak a maga forradalmi lendületével juthat el: lelket nem lehet kölcsönözni" — mondja a kiáltvány. Ebben a forradalmi átalakulásban látták nagy szerepét az új népi értelmiségnek. Ezért állítottak fel az ormánsági Csányoszrón is tanítóképzőt paraszt dolgozóknak, hogy „a nagybirtok »halálgyűrű«-jéből kiszabadult ormánysági magyarság részére biztosítsuk a politikai és gazdasági demokrácia után a kulturális demokráciát is."[128] A tanítóképző munkájába szerette volna az Intézet bekapcsolni Kiss Gézát is. Harsányi István miniszteri osztálytanácsos személyesen akarta megbeszélni vele az ügyet, de nem találta otthon: akkor is kórházban volt. Harsányi hosszú levélben kérte meg Illyés Gyula nevében is, hogy vállalja a tanárságot. Néprajzot kellett volna tanítania, faluszemináriumot vezetnie s lerakni egy ormánsági néprajzi múzeum alapját.

Kiss Géza már nem tudott részt venni a munkában. Kórházból írt válaszában alapos indoklást ad. Egészsége teljesen elroncsolódott, orvosai szerint már három éve nyugdíjba kellett volna mennie, de három kiskorú gyermeke miatt nem teheti. Állandóan dolgozik a tájszótáron: „Ezt szeretném maradék időmmel és erőmmel befejezni... Talán a Népművelési Intézet is több hasznát látná idővel, mint bármi egyéb szolgálatomnak."

A kórházból még hazatért december végén, hogy az ünnepi szolgálatokat elvégezze. Február elején újra ágynak esett, s érezve, hogy ez az utolsó, erejét összeszedve szótára bevezetőjének egy részét már ágyból diktálta feleségének. Mikor elkészült vele, újra bement a pécsi kórházba, s ott fejezte be életét 1947. április 28-án. Váratlan volt ez a halál, hiszen a szótár bevezetőjének szövege munkaerőt és életkedvet mutat. Ő azonban biztó-

[127] Kiss Géza 1939b, 1939c, 1940. 123., 1942. 227.
[128] Harsányi István 1946.

san készült rá. Utolsó beszédének befejezésében olvasható: „Mi lenne, ha holnap meghalnál...?" Temetését halála előtt egy héttel megbeszélte a látogató kákicsi parasztasszonyokkal. Koporsójánál fejezte ki népe, hogy érzi, kit veszített: temetésére messze falukból özönlöttek azok s azok ivadékai, akiktől összegyűjtötte az Ormánság ősi dalait, ízes szavait, szövegeit, művészi tárgyait, s akiknek jövőjéért élete meg nem szűnő kiáltás volt.

IRODALOM

ACHS Károlyné
1977a *Illyés Gyula levele Kiss Gézának.* Jelenkor 11. sz. 1050—1055.
1977b *Egy ormánsági népi elbeszélés szerepe Móricz Rózsa Sándorában.* Magyar Nyelvőr 457—467.
1978 (A. KISS Gizella) *Ormánsági motívumok Móricz Zsigmond prózájában.* Irodalomtörténet 362—382.
1981 *Magyar nyelvtudósok az Ormánysági Szótár születésénél.* Magyar Nyelvőr 207—218.
ANTALFFY Gyula
1938 *Egy pusztuló nép testamentuma.* Kelet Népe márc.
ÁPRILY Lajos
1937 *Levél Kiss Gézának* dec. 24. Kézirat Achs Károlynénál
BABITS Mihály
1933 *Élfogy a magyarság?* Nyugat okt. 1.
BAJCSY-ZSILINSZKY Endre
1934a *„E szűzi földön valami rág . . . "* Magyarország ápr. 8.
1934b *Válasz Ravasz László A Lélek korszaka című cikkére.* Magyarország máj. 29.
BARTÓK János
1942 *Baranyai magyar néphagyományok.* Kelet Népe jan. 15.
BERECZKY Albert
1965 *A gyülekezetben él az egyház.* Református Egyház 1. sz. 15. é. n. *Életemről.* Kézirat. Victor Jánosné tulajdona
BERZE NAGY János
1940 *Baranyai Magyar Néphagyományok.* Pécs
ELEK Péter, GUNDA Béla, HILSCHER Zoltán, HORVÁTH Sándor és mások
1936 *Elsüllyedt falu a Dunántúlon. Kemse község élete.* Budapest
FÉJA Géza
1935 *„Zselénszky gulyása, Tisza urak csősze".* Szabadság febr. 24.
FÜLEP Lajos
1933 *Mit mond a szemtanú.* Nyugat 19. sz. 281—287.
1934 *Nemzeti öncélúság.* Válasz 1. sz. 2—23.
1960 *Levél Achs Károlynénak* dec. 23.
HARSÁNYI István
1946 *Levél Kiss Gézának* nov. 22. Achs Károlynénál.
ILLYÉS Gyula
1933 *Pusztulás.* Nyugat szept. 1—16.
1976 *Itt élned kell.* Budapest
1977 *Látlelettől a változtatásig. Beszélgetés Illyés Gyulával a magyar szociográfiáról.* Forrás 4. sz. 3—13.
JÄRVENTAUS (Arvi)
1939 *Itkevien pajujen maa.* Helsinki
KISS Géza
1913a *Ádvent.* Dunántúli Protestáns Lap dec. 21.
1913b *Jézus Krisztus tegnap és ma.* Dunántúli Protestáns Lap dec. 28.
1915a *Új Magyarország és keresztyénség.* Budapest
1915b *A nemzeti élet legnagyobb törvénye.* Dunántúli Protestáns Lap jun. 13.
1916 *Rajzok.* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap márc. 26. 147.
1917a *Az „egyke".* Protestáns Egyházi és Iskolai Lap márc. 25., ápr. 1.
1917b *Riport — A faluról —.* Ébresztő 5. sz.
1918 *Az az egy is elesett.* Koszorú 211. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság népies kiadványai. Budapest
1927 *Az Ormányság.* Protestáns Szemle (1952) szept. 432., okt. 483.

1928 *Sugárka.* Kiss Géza meséi. Budapest
1929a *A gyermek lelkivilága.* Budapest
1929b *Az egyke-kérdéshez.* Protestáns Szemle 4. sz. 243.
1929c *Baranyai kis egyházak anyagi válsága.* Református Figyelő máj. 18. 238., máj. 25. 253.
1930a *Szeptember 1 után.* Református Figyelő szept. 6. 425.
1930b *A „Noa".* Református Figyelő nov. 23. 563.
1931a *Mári.* Református Figyelő márc. 21. 138.
1931b *Összeroppanás előtt.* Református Figyelő aug. 1. 358.
1931c *Az ormánysági népviselet.* Ethnographia XLI. 1.
1932 *A falu.* Református Figyelő febr. 13. 50.
1932b *Régiek dícséreti.* Református Figyelő febr. 27. 66.
1932c *Péter.* Református Figyelő márc. 9. 86.
1932d *Dal a 70 kiló búzáról.* Református Figyelő júl. 23. 242.
1932e *Baksay-emlékek.* Református Figyelő dec. 3. 391.
1932f *Az ormánysági néphit köréből.* Ethnographia XLII. 27.
1933 *A falu lelkisége.* Református Figyelő febr. 25. 59., márc. 4. 67.
1934a *Az „egyke".* Protestáns Szemle 1. sz. 10.
1934b *Ne bízzuk el magunkat.* Szabadság febr. 18.
1934c *Behavazott falvak.* Református Élet 1934. febr. 3.
1934d *Egyke-értekezlet Baranyában.* Református Élet febr. 24. 68.
1934e *A „Lélek korszaka"?* Református Élet jún. 30. 214. (Részletek a cikkből: Szabadság júl. 8.)
1934f *Az egyke okai.* Protestáns Szemle júl.—szept. 401.
1934g *Még egyszer Hidas.* Református Élet júl. 21. 237.
1934h *Adatok az egyke-kérdéshez.* Protestáns Szemle 542.
1934i *Az ormánysági nyelvjárásból.* Szegedi Füzetek I. 98., 176., 275.
1935a *Pusztulunk-veszünk.* Református Híradó 1. sz. 1.
1935b *„Vess rám egy-két kapaföldet . . .* " Református Élet márc. 9. 74.
1936a *A magyar föld problémája.* Református Élet jan. 18. 22.
1936b *Pusztai temetés.* Református Élet jan. 25. 33.
1936c *Quo usque tandem?* Református Élet márc. 7. 86.
1937a *Talpas szentegyházak, kőtemplomok.* Budapest
1937b *Ormányság.* Budapest
1938 *A kákicsi helyzet.* Kiss *Géza ref. lelkész levele.* Pesti Napló jan. 19.
1939a *Népünk igényei velünk szemben.* Igazság és Élet 70., 110.
1939b *Üzenet.* Református Igehirdető 1. sz. 2.
1939c *Mutasd meg a Te dicsőségedet!* Református Igehirdető 11. sz. 555.
1940 *Küzdelmeim.* Református Igehirdető 4. sz. 121.
1942 *Kietlenben ivöltetnek szava.* Református Igehirdető 8. sz. 225.
é. n. (1948?) *Márton.* Színjáték két felvonásban. Népi Műsortár 23. Budapest
1952 *Ormánysági szótár.* Budapest

Kéziratok:

Levelek: Beke Ödönnek — Magyar Tudományos Akadémia, Kézirattár; Bereczky Albertnek — Victor Jánosnénál; Csikesz Sándornak — Debreceni Református Kollégiumi Nagykönyvtár; családjának — Achs Károlynénál; Harsányi Istvánnak — Harsányi Istvánnál.

Előadások, prédikációk, versek — Achs Károlynénál.

Kiss Géza (pécsi)
1973 *Adatok Munkácsy Albert portréjához . . .* Baranyai Helytörténetírás. Pécs

Kodolányi János
1934a *Nincs gyerek — kié a jövő?* Magyarország ápr. 14.
1934b *Útinapló a pusztuló Ormánságból.* Szabadság szept. 30.
1938 *Ormányság.* Magyar Élet 2. sz.
1939 *Kik és miért vádolnak engem plágiummal?* Magyar Élet 7. sz.
1943 *Arvi Järventaus és egyéb emlékek.* Sorsunk 6. sz.
1960 *Vízválasztó.* Budapest
1968 *Visszapillantó tükör.* Budapest

Kodolányi János — ifjú Kodolányi János
1963 *Baranyai utazás.* Budapest

Kovács Imre
1938 *Egy pusztuló nép testamentuma.* Református Élet febr. 19.

LAJTHA László
1931 *Beszámoló a Magyar Néprajzi Társaság 1931. jan. 28-i ülésén.* Ethnographia XLII. 70.
MAKAY MIKLÓS
1975 *Beszélgetés Féja Géza íróval.* Református Lapja febr. 9. 1.
MÉSZÖLY Gedeon
1931 *Az Ormánság szó finnugor eredete.* Magyar Nyelv 27. évf. 276.
MÓRICZ Zsigmond
1938a *Az Ormányság kincse a gyermek.* Pesti Napló jan. 9.
1938b *Válasz Kiss Gézának.* Pesti Napló jan. 19.
1938c *Ormánysági levél.* Református Élet jan. 25.
1938d *Városrom.* Pesti Napló febr. 24.
1938e *Tiszta falvak* Kelet Népe júl.
1958 *Riportok 1936—1942.* Budapest
1963 *Móricz Zsigmond levelei.* Budapest
MUNKÁCSY Dániel
1842 *Bőköz.* Regélő Pesti Divatlap 567—570., 583—584.
NÉMETH Balázs
1955 *Munkácsy Albert: Egy lelkipásztor arcképe 1848—49-ből.* Református Egyház dec. 1. 523—528.
NÉMETH László
1970 *Két nemzedék.* Budapest
1977 *Homályból homályba.* Budapest
RAITTILA (Anna-Maija)
1977 *Levél Achs Károlynénak* okt. 15. ACHS Károlynénál
SZABÓ Dezső
1941 *Ormányság. Mai jegyzetek.* Szabó Dezső füzetek, jún. 61.
SZÁSZ Levente
1976 *„Jelet rakj az úton végig". A finnek irodalma.* Pécs
TALPASSY Tibor
1934 *A magyar pusztulás országában.* Szabadság 1934. május 6.
1971 *A holtak visszajárnak.* Budapest
TÜSKÉS Tibor
1974 *Kodolányi János.* Budapest
— y F —
1938 *„Ormányság".* Kelet Népe ápr.
Név nélkül
1913 *A Magyar Néprajzi Társaság gyűlése Pápán.* Dunántúli Protestáns Lap dec., 21.
1935 *A pécsi fiatalok munkanemzedéke.* Szabadság márc. 17.
1937 *A néma forradalom.* KOVÁCS *Imre izgatási és nemzetgyalázási pere.* Budapest
1937 *Egyke és a nagybirtok pusztítja Alsódunántúl magyar népét.* Szabadság nov. 21., nov. 28.
1938 *Utóhang az ormánysági irodalmi vitához.* Szabadság febr. 6.

Frau Károly Achs

GÉZA KISS 1891—1947

(Auszug)

Géza KISS war reformierter Geistlicher im kleinen Dorfe Kákics in der Ormányság genannten Gegend. Von 1917 an warnte er in Zeitschriftartikeln vor dem Ein-Kind-System, dem Aussterben der ungarischen ländlichen Bevölkerung der Gegend und den schädlichen Einflüssen des Großgrundbesitzes. Er sammelte Angaben über die frühere Lebensform, die Bräuche, Volkslieder und über den Dialekt der Gegend und diese wurden in mehreren bedeutenden Arbeiten veröffentlicht.

Die Verfasserin, die Tochter von Géza KISS, schildert das Leben ihres Vaters, von dessen Kindheit und Erziehung bis an sein Ende. Außer mit seiner priesterlichen, beschäftigt sie sich auch mit seiner psychologischen, soziographischen und literarischen Tätigkeit. Besonders zahlreiche Angaben veröffentlicht sie über die sogenannten „Dorfforschungsbewegung" der dreißiger Jahre, als Schriftsteller, Politiker und Ethnographen bemüht waren, die Aufmerksamkeit der öffentlichen Meinung auf die unseligen dörflichen Zustände hinzulenken.

KUTATÓK, ÉLETMŰVEK

Dömötör Tekla

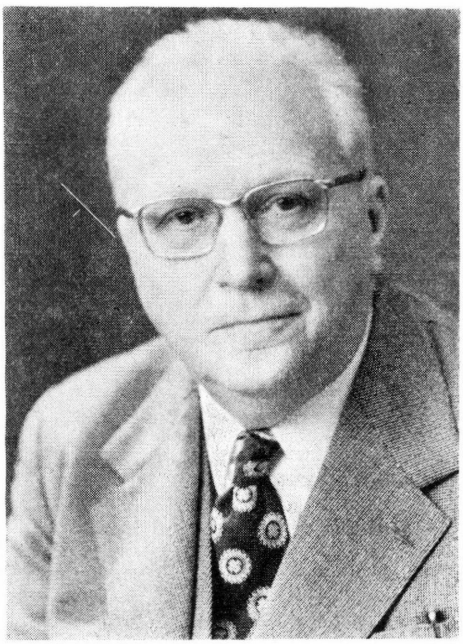

Leopold Schmidt
1912—1981

1981. december 12-én súlyos betegség után, de mégis váratlan hirtelenséggel elhunyt Leopold SCHMIDT professzor, az Osztrák Néprajzi Társaság elnöke, címzetes egyetemi tanár, az Österreichisches Museum für Volkskunde nyugalmazott igazgatója és még számos fontos tisztség betöltője. Leopold SCHMIDT kétségkívül az egyik legmarkánsabb és legtöbbet publikáló egyénisége volt Ausztriának. Az 1977-ben megjelent, 1930–1977 közti publikációit tartalmazó jegyzék 3678 tételt foglal magába. Még akkor is, ha tudjuk, hogy e hihetetlen nagyszámú publikáció jelentős része könyvismertetés, megdöbbentően és példátlanul nagy szám ez.

SCHMIDT elsősorban népi színjátszással, folklórral, szokásokkal foglalkozott, de hasonló erudícióval írt néphitről, díszítőművészetről és tárgyi néprajzról is. Egyike volt az elsőknek Európában, aki a városi néprajzkutatás elméleti és gyakorlati problémáit felvetette. Működését honorálták hazájában éppúgy, mint külföldön: tagja volt az Osztrák Tudományos Akadémiának, tiszteleti tagja külföldi akadémiáknak, társaságoknak (a Magyar Néprajzi

Társaság 1981-ben választotta tiszteleti tagjává) és számos magas kitüntetéssel rendelkezett.

SCHMIDT 1912-ben Bécsben született, 1935-ben Bécsben szerzett bölcsészdoktori diplomát. Éppúgy mint kortársai közül a legtöbben, ő is szenvedő hőse volt a II. világháborúnak: katona, majd hadifogoly volt 1939-től 1945-ig. Antifasiszta politikai nézetei miatt ért sérelmei sebét jóformán haláláig hordozta lelkében.

1946-tól haláláig az Osztrák Néprajzi Múzeum volt a fő munkahelye, emellett azonban címzetes egyetemi tanár volt, az Osztrák Néprajzi Társaság vezéralakja és 1958-tól az Österreichische Zeitschrift für Volkskunde főszerkesztője és hosszú éveken át fáradhatatlan könyvismertetője. Tevékeny részt vett az osztrák népdalkutatás munkájában, és így folytathatnók szinte vég nélkül munkásságát és feladatköreit.

Hadd jegyezzem meg mindjárt, hogy SCHMIDTet, különösen fiatal éveiben, számos szál fűzte a magyar néprajzi kutatáshoz is. Egyik munkatársa volt az 1938-ban megjelent *Deutsche Volksschauspiele aus den oberungarischen Bergstädten* című többkötetes, Budapesten kiadott könyvnek. A szomszédos Magyarország népi színjátszása, folklór- és népművészetkutatása rendkívül érdekelte. Ha jelentősebb kiadvány látott napvilágot hazánkban, akkor az általa szerkesztett osztrák folyóirat következő számában már felhívta a figyelmet a könyvre, gyakran előbb jelent meg Bécsben egy-egy fontos magyar néprajzi könyv ismertetése, mint hazánkban. Magyarul ugyan idősebb korában nem beszélt, passzív magyar nyelvtudása azonban lehetővé tette a magyar publikációk tanulmányozását, és komoly érdeklődéssel viseltetett a magyar kutatás iránt.

Egy nekrológnak nem lehet feladata az elhunyt tudományos életművének értékelése. Az azonban kétségtelen, hogy nemcsak Ausztria, hanem az egész német nyelvterület néprajzi kutatásának kiemelkedő egyénisége volt. Ugyanakkor ritkán vett részt nemzetközi vállalkozásokban.

A bécsi Néprajzi Múzeumban lévő szobájában mindent elolvasott, amit kortársai írtak, és az általa szerkesztett folyóiratban írásban reagált rá. Páratlan és sokoldalú tárgyi tudása, történeti szemléletmódja és érzékenysége az elméleti kérdések iránt éppúgy kitűnik könyveiből, mint kritikáiból, recenzióiból. Munkatársaitól épp olyan fegyelmezett és odaadó munkát várt el, mint amit saját magától is megkövetelt. Ahhoz a néhány kollégához azonban, akit megbecsült, a sírig hű maradt. Így önként választott elszigeteltségében is nagy hatású tudós volt, és meggyőződésünk, hogy az utókor könyveit és tudományos kezdeményezését nem apadó forrásnak fogja tekinteni, amelyből példát, ihletést nyerhet.

A Magyar Néprajzi Társaság tisztelettel emlékezik meg haláláról, magyarországi kollégái pedig szomorúan búcsúznak attól a hű baráttól és tudóstól, aki mindenkor szívesen sietett segítségükre jótanácsaival, jó szavával.

Balassa Iván

K. Kovács Péter
1912—1981

A Hortobágy egyik zugában, a Polgárhoz tartozó Örvényszögön, régi pásztorcsaládban látta meg 1912. július 4-én a napvilágot és ez a származás nyomta rá bélyegét néprajzi érdeklődésére. Tiszacsegén nevelkedett, majd középiskoláit Balmazújvároson és Debrecenben végezte. Ezután Budapestre került, a Közgazdaságtudományi és Műszaki Egyetem hallgatója, de mindemellett rendszeresen hallgatott a Bölcsészettudományi Egyetemen földrajzi és néprajzi előadásokat. Bár egyetemi doktorátust gazdaságföldrajzból szerzett, egyik melléktárgyának a néprajzot választotta. Ez tükröződött *Az életformák változása a táj életében (Észak-Tiszántúl gazdasági élete)* című, sajnos kéziratban maradt doktori disszertációjában is, melyet csaknem egy évtizedes kutatómunka eredményeként írt meg.

Működését mint egyetemi gyakornok, majd tanársegéd kezdte, de tanított középiskolában is. Nem sokkal a háború előtt az USA-ban ösztöndíjasként kutatott. A háború befejezése után a hadifogságból súlyos betegséggel került haza, amit emberfeletti akaraterővel igyekezett leküzdeni, és így végzett teljes értékű szervezési és tudományos munkát. Először a Néptudományi

Intézetben intézeti tanár, majd 1949-től a Néprajzi Múzeum munkatársa, osztályvezető-helyettese, végül osztályvezetője egészen 1973-ban történt nyugdíjazásáig.

Kitűnő szervező egyéniség, aki ott volt a Györffy Kollégium alapításánál, egyik mozgatója a Bars és Ugocsa megyei Táj- és Népkutató Tábornak. Másfél évig vezette az Államtudományi Intézet Térképészetét, számos kiállítás rendezésében vett részt. Mégis a Néprajzi Múzeum Etnológiai Adattárában, ott is különösképpen a Kézirat Gyűjteménynek felvirágoztatásában, gyűjtések, hagyatékok megszerzésében szerzett komoly érdemeket. Ez utóbbi gyűjtemény működésének eredményeként több, mint hússzorosára növekedett. Elkészült névmutatója, megindult földrajzi- és szakmutatóval történő ellátása. El nem évülő érdeme a hatalmas kéziratos anyag rendszerezése, mely nélkül ma a magyar néprajztudomány nagy összefoglalásait nem lehetne elkészíteni.

Egyik feljegyzésében írja a következőket: „Egyetemi hallgató koromtól kezdve részt vettem a falukutató munkában, főiskolai munkatáborok, népfőiskolák szervezésében és az intézményes táj- és népkutató munka, kutatótáborok megszervezésében." Ott segédkezett az Országos Néprajzi Társadalmi Gyűjtés és Pályázat megindításánál (vö. beszámolóját Múzeumi Híradó 1953), melynek munkáját kérdőívvel és útmutatóval is segítette *(Volt uradalmi cselédek élete, munkája és hagyományai. Ajánlott pályatétel feldolgozási útmutatója.* A Néprajzi Múzeum Adattárának Értesítője 1962—1963. 52—57).

Gazdaság- és emberföldrajzi munkái közül alig jelent meg valami, hiszen ezek színes térképei olyan mértékben megdrágították volna egy-egy dolgozata kiadását, hogy arra a nehéz háborús és háború utáni években senki sem vállalkozhatott. A Néprajzi Múzeumba kerülésével tudományos munkássága a néprajz felé fordult és mélyreható megfigyeléseivel elsősorban az állattartás, közelebbről a Hortobágy környéki állattartás eddig nem vagy alig kutatott kérdéseire derített fényt. Egyik alapvető dolgozata a jószág betanítását vizsgálta *(A járó-, vonó- és fejősjószág betanítása Tiszacsegén. Adatok a Hortobágyszéli kezestartáshoz.* Ethn. LXII. 1951. 370—395). A borjúnevelés kérdését is nagy alapossággal tárgyalta *(Szabados borjú. A borjúnevelés összefüggésének kérdéséhez.* Ethn. LXIX. 1958. 261—270). Az árutermelő szarvasmarhatartás részleteit tárta fel és adatokat szolgáltatott a paraszti szaktudáshoz egyik jeles tanulmányában *(A falu tehene. Jelentősége és szerepe Bőcs község szarvasmarhatartásában.* NÉ. XXXVIII. 1956. 277—302). Figyelme kiterjedt a viselet egy-egy kevésbé méltatott részletére is *(Balos toll. Tollviseletünk összefüggésének kérdéséhez.* Néprajzi Közlemények II. 1957. 3—4. 156—161).

K. Kovács Péter nem tartozott a könnyen író szakemberek közé, mert egy-egy kérdést sokáig hordott magában, valósággal kiérlelve azt. Ezért több kész vagy csaknem elkészült dolgozat maradt utána. Maga írja egy visszaemlékezése során: „Számos, kevés munkával nyomdakészre érlelhető kéziratom van. Pl. az egyes kupec központok (borjú-, tinó-, tehén-, ökör-, lókupec) és kupectípusok (kupecember, kupecasszony) szaktudást bemutató stb. vagy egyéb hézagpótló pl. a béresek életéről, munkájáról szóló, vagy néprajztörténeti kérdéseket tárgyaló." Ezek közül néhányról tudom, hogy már el is készült (pl. *A poroszlai borjúkupecek; Szarvhajlítás, szarvegyenesítés az arnóti tinókupeceknél; Tinószoktató, ökörszoktató eszközök és eljárásmódok. A Néprajzi Múzeum tinóoktató gyűjteménye; A béresek élete és munkája a Hortobágy széli volt uradalmakban).* Foglalkozott a néprajz történetének kérdéseivel is, így a Magyarság Néprajza előfutáraival *(Bellosics Bálint Kis Etnografiája).*

Egy kiváló emberi vonásáról feltétlenül meg kell emlékeznünk. Rendszeres kapcsolatot tartott a néprajztudomány idősebb és elöregedett képviselőivel, akiket igyekezett támogatni és visszaemlékezéseiket hangfelvétellel megörökíteni. Jó néhány ilyen felvételt köszönhetünk neki, számos nagy értékű hagyatékot tudott így megmenteni és jó néhány egykori kutatót és családját, ha mással nem, de jó szóval, igyekezett a néprajztudományhoz kapcsolni.

Nyugdíjba vonulása után nem vett részt a néprajzi életben, még a Magyar Néprajzi Társaság ülésein se igen láttuk, pedig annak hosszú időn át hűséges és megbecsült tisztségviselője volt. Halálával nemcsak egy tudatos szervező egyéniség távozott el sorainkból, hanem egy a mélységek és apró részletek iránt rendkívül fogékony jeles kutató, akinek emlékét hálás kegyelettel őrizzük.

ISMERTETÉSEK

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum Budapestini Habitus Anno 1975. Pars I. Acta Sessionum. Redigit Gyula ORTUTAY, curavit János GULYA. Budapest, 1975. 242 l. — Pars II. Acta Sessionum. Redigit Gyula ORTUTAY, curavit János GULYA. Budapest, 1980. 259 l. — Pars IV. Acta Sectionis Ethnographicae. Redigit Gyula ORTUTAY, curatores Attila PALÁDI-KOVÁCS, János GULYA. Budapest, 1981. 240 l.

Kodolányi János

Nagyon tanulságos végignézni a finnugor kongresszusok tudományos eredményeit, figyelmünket nem kerülheti el a folyamatos tematikai és mennyiségi gazdagodás. Már az első kongresszus is a komplexitásra törekedett, azonban a nyelvészet mellé még csak kis számú képviselővel társultak a többi tudományszakok, közöttük a néprajz. Bizonyára a gazdagodás, bővülés is okozhatta, hogy az Akadémia csak részletekben tudta közzétenni az előadásokat, valamint a viták anyagát. A néprajzi előadások, hozzászólások az I., a II. és a IV. kötetben kaptak helyet, a IV. kötet csak a néprajzé. A IV. Kongresszus szervezői előre meghatározták azokat a főbb témaköröket, amelyek mintegy a kongresszus csontvázát voltak hivatva alkotni. Az ismertetésre kerülő kötetek a kongresszusi témakörök szerint csoportosítva tartalmazzák az előadásokat és a hozzászólásokat.

A két plenáris ülés közül az egyiknek néprajzi témája volt, VILKUNA, Kustaa a szerzője, a nyelvi határ, az etnikai határ és a kulturális határ kérdéseiről (I. 49—58.). Előadása azt a kérdést boncolja, hogy a nyelvi, az etnikai és a kulturális határnak mi a viszonya egymáshoz? Tézise szerint ezek a határok általában nem egyeznek. Egybeesésük csak olyan nép esetében képzelhető el, amely hosszú ideje teljesen elkülönülten él. Európában azonban ez évezredek óta elképzelhetetlen. VILKUNA előadásához szóltak hozzá: GURVICS, I. Sz.—TYERENTYEVA, L. N. a Szovjetunióban élő finnugor népek mai etnikai folyamatairól, ERDÉLYI István a honfoglaló magyarság etnikai határainak kérdéseiről, valamint GUNDA Béla, CSEBOKSZAROV, N. N., BALASSA Iván, DÉCSY Gyula és SADOVSZKY Ottó J. (II. 41—56.).

A néprajzi szekció első témaköre a társadalom problematikáját ölelte föl. A vitaindító előadást BODROGI Tibor tartotta a finnugor népek társadalmi szervezetéről (I. 103—120.). A finnugor nyelvek rokonsági terminológiájából állítja össze a rokonsági rendszert ábrázoló táblázatokat. Előadásához a következők szóltak hozzá: MORVAY Judit azokról a jelenségekről, amelyek a XIX. század végén, a XX. század elején a magyar nyelvterületen a parasztság körében a rokonsági terminológiában még használatosak voltak, NIKOLSZKAJA, R. F. a karjalaiak rokonsági rendszeréről és VASZILJEV, V. I. a szibériai nyenyecek frátriális szervezetének eredetéről.

A néprajzi szekció második témakörét a népművészet alkotta. Bevezető előadásában IVANOV, Sz. V. a finnugor népek hagyományos művészetéről szólt (I. 121—139.). Rendszerbe foglalta a fa, a csont, valamint a textil anyagú tárgyakon található díszítőelemeket, bemutatván azokat a régészeti emlékeket, amelyeket a néprajzi jelenségekkel kapcsolatba tud hozni. Előadásához a következők szóltak hozzá: KLIMOVA, G. N. a komi specifikus ornamentikáról (II. 125—133.), GRIBOVA, L. Sz. az Urál menti finnugorok hagyományos népművészeti formáinak az eredetéről (II. 133—138.), VINOGRADOV, Sz. N. az udmurt népművészet nap-motívumairól (II. 138—139.), MOSINSZKAJA, V. I. Urál vidéki és nyugat-szibériai leletek alapján a zoomorf plasztikus ábrázolásokról (II. 139—148.) és végül KOÓS Judit arról a kérdésről, miként érvényesülnek a hagyományok a finn művészetben és iparművészetben (II. 148—150.)?

A szekció harmadik témaköreként a finnugor összehasonlító népzenekutatás története és eredményei szerepeltek. SZOMJAS-SCHIFFERT György bevezető előadásában (I. 141—158.) zenei példákkal is illusztrált áttekintést adott a kutatástörténetről, valamint a kutatások problematikájáról. Előadásához a következők szóltak hozzá: KOLK, Udo a dallamtípusról, mint alapfogalomról az összehasonlító népzenekutatásban (II. 163—166.) és végül ELEKFI László a dallamvizsgálatokról (II. 167.).

Az első kötet tartalmazza még a másik plenáris ülés előadását (LAKÓ György a finnugor tudományok eszközeiről és útjairól), valamint a nyelvészeti, a régészeti-történeti-

antropológiai és az irodalmi szekcióülések előadásait. Ugyanezekhez a második kötetben kapcsolódnak a hozzászólások.

A szerkesztők a negyedik kötetben gyűjtötték össze a többi néprajzi előadást, abban a három témakörben csoportosítva, amelyben a kongresszuson elhangzottak. 1. A finnugor népek népköltészetének műfajstruktúrái; 2. A népszokások társadalmi funkciói a finnugor népek körében és 3. Differenciálódás és integráció a finnugor népek anyagi kultúrájában.

Az első témakörben 14 előadást találunk. VOIGT Vilmos mintegy bevezetőnek tekinthető írása azokat a műfajokat: hőseposz, epikus költészet, eredetmonda, hiedelemmonda, történeti monda, mese, találóskérdés tekinti át, amelyeknek a terén lehetségesnek látja a finnugrisztikai összehasonlító vizsgálatokat. POZDEEV, P. K. *Az udmurtok epikus költészete* című írásában példákat mutat be annak bizonyítására, hogy az udmurt folklórban megvoltak az epikus költészet formái. TARAKINA, E. N. a mai mordvin gyermekfolklór műfaji összetételével foglalkozik. SZAMORODOV, K. T. írása a mordvin lakodalmi költészet műfaji összetételét vizsgálja. Megállapítja, hogy a lakodalomhoz sok verses és prózai varázslóformula kapcsolódott. KOKARE, Elsa a lett és az észt közmondásokat hasonlítja össze. KATONA Imre előadása a magyar lírai népköltészet szerkezeti kérdéseit boncolja. KOVÁCS Ágnes új helyszíni gyűjtésekre támaszkodva a népmese-szövegek ritmuskérdéseit vizsgálja. KRÍZA Ildikó előadásában a népballadák elbeszélő szerkezetéről értekezik. ERDÉSZ Sándor a magyar népmese finnugor kapcsolatait elemzi. Sorra veszi azokat az elemeket (táltospárbaj, az égigérő fa, a kacsalábon forgó vár stb.), amelyeknek a kapcsolatai föltehetőleg finnugor eredetűek. OLSVAI Imre előadásának a címe: *A magyar népzene egyik fő rétegének rokonnépi kapcsolatai*. KEMPPINEN, Ivar előadásában a Kalevala szampójának már 140 éve sokat vitatott kérdését több új oldalról világítja meg. TINURIST, I. V. a kantele nevű hangszert vizsgálja, helyét a balti finn, a balti és az orosz népi kultúrában. FELFÖLDI László az obi-ugorok tánckultúrájának a forrásait kutató előadásában XVIII—XIX. századi forrásokat (NOVICKIJ, ZUJEV, SAVROV, PÁPAI, REGULY, MUNKÁCSI) mutat be. REYNOLDS, Stephen azokkal a kapcsolatokkal foglalkozik, amelyek a kárpát-ukrán görög-keleti rítusú, valamint a római katolikus és protestáns rítusú magyar zene között kialakultak.

A második témacsoport 10 előadást tartalmaz. PENTIKÄINEN, Juha a „természetfeletti" jelenségek tipológiájáról írt tanulmányt, ebben főleg Marina Takalo hiedelemvilágának jelenségeit dolgozza fel. KUUSI, Anna-Leena írása a sámánfokozatok kérdésével foglalkozik, főleg a szamojédekről feljegyzett adatok alapján. A sámánizmus köréből merített témát CZIGÁNY Lóránt is. Hiedelemrendszer, világnézet és mitológia tárgyú írásában HOPPÁL Mihály az említett fogalmak egymáshoz való viszonyának tisztázására törekszik. U. KŐHALMI Katalin a vogul medveünnep szibériai hátterét tárja fel. KALITS, Vilve néhány hagyományos és mai észt lakodalmi szokás közötti kapcsolatot mutat be. AKCORIN, V. A. a mai népszokások fejlődését kutatja, a szokásokat átalakító tényezőket ismerteti. KITIKOV, A. E. a Volga és az Urál vidéki finnugor népek családi és házassági viszonyait vizsgálva arra a megállapításra jut, hogy a történelmi fejlődés eltérései miatt nagyon kevés közös eredetű folklórjelenség mutatható ki. GRANCSEVA, G. N. a nganaszánok társadalmával, rokonsági kategóriáival foglalkozik. TEDRE, Ülo előadása azt vizsgálja, hogyan jelentkeznek a Katalin-napi szokások az észt néphagyományban.

A harmadik témakör 15 előadást ölel föl, jóllehet tematikailag nem mind illeszkedik oda szorosabban. KODOLÁNYI János az észak-eurázsiai rénszarvastartást vizsgálja, bemutatja mind az integrálódásnak, mind pedig a differenciálódásnak a jelenségeit. KESZI-KOVÁCS László *Az ugorok lovaskultúrája* című előadásában azt állapítja meg, hogy nem bizonyítható az obi-ugorok eredeti, ugor kori lovaskultúrája, hanem talán XIII. századi átvétel a magyarságtól. CIMERMANIS, Saulvedis a lív és a lett anyagi kultúra XIX. század végi, XX. század eleji kölcsönhatásait elemzi. TAKÁCS Lajos írása az irtásgazdálkodás néhány kérdésével, az irtásföldek foglalási szokásaival és jeleivel foglalkozik. BALASSA Iván a magyar mocsári gazdálkodás néhány vonását vizsgálva a sulyom, a harmatkása s még néhány más vízinövény termésének gyűjtögetését és hasznosítását mutatja be. BENTZIEN, Ulrich a váltóeke magyarországi elterjedésének datálása kérdésében tár fel új történeti forrásokat. ANDRÁSFALVY Bertalan a Duna árterének hagyományos hasznosítását vizsgálja, a középkorig nyúló előzményeit bizonyítja. VIIRES, Ants előadásában elsőnek a differenciálódás, valamint az integráció néprajzi értelmezésével foglalkozik, majd észt közlekedési eszközök példájával világítja meg a differenciálódás fogalmát. ZSEREBCOV, L. N. a komi hagyományos anyagi kultúra fejlődését tekinti át. LUKJANCSENKO, T. V. a kolai lappok viseleti kultúráját, kapcsolatait elemzi. SLIGINA, N. V. előadása a Leningrád környéki kis finn nyelvű népek női viseletének fejlődési folyamatát

mutatja be. A két előbbi íráshoz szorosan kapcsolódik VOOLMAA, Aino írása, amely az észt népviseletet, mint a kulturális kapcsolatok tükrét írja le. KRESZ Mária *A magyar szűcsornamentika* című előadásában olyan elemeket tár fel, amelyeknek az analógiáit a paziriki leletekben keresi. TROSZKA, Gea a balti-finn paraszti települések kérdéseivel foglalkozik. FILEP Antal előadása a magyar ház- és lakáskultúrát tekinti át, bemutatva késő középkori társadalomtörténeti hátterét.

Mind a szerkesztők, mind a kiadó szolgálatot tettek az anyag közreadásával, jóllehet sajnálnunk kell, hogy a szerkesztés nem tudott egységes követelményeket érvényesíteni: egymás mellé kerültek a vázlatok és a tanulmányok, azonkívül egy-egy témacsoportba olyan írások is besorolódtak, amelyek meglehetősen távol állnak attól. Az írások mégsem csupán arra valók, hogy a lezajlott kongresszus „jegyzőkönyvét" alkossák, képet adjanak a kongresszus munkájáról, hanem nélkülözhetetlen forrásai is az újabb kutatásoknak.

Timaffy László: Szigetköz. Gondolat Kiadó. Budapest, 1980. 253 l., 33 fénykép, 1 térkép.

Bárth János

A Gondolat Kiadó Magyar Néprajz sorozatának 13. köteteként látott napvilágot TIMAFFY László könyve a kisalföldi Szigetközről. A 13-as szám ezúttal nem bizonyult szerencsétlennek. Jó és hasznos könyv született, amely méltán tarthat igényt a néprajzkutatók érdeklődésére.

A kötet követi a sorozat szerkezeti hagyományait. Teljes néprajzi képet igyekszik rajzolni egy aprófalvas nyugat-magyarországi táj régi vízjárta világáról. A szerzőnek ez a törekvése sikerrel járt. A könyv mondatait olvasva érezzük, hogy TIMAFFY László több évtizedes kitartó kutatómunkájának eredményei sűrűsödtek össze a sorokban. Hatalmas tényanyag, arányos belső szerkezet, közérthető szép stílus — így jellemezhetnénk a könyvet röviden. Alaposabban szemügyre véve, láthatjuk, hogy a szerző minden témának keresi a történelmi előzményeit. Nagy erénye a történelmi szemlélet, amely az egész könyvet áthatja. Leírásai a könyv lehetőségeihez mérten részletesek, pontosak. A gazdasági néprajz fejezeteiben kiválóan ötvözi az anyagi kultúrát és a folklórt, pl. a különböző jövedelemszerzési és megélhetési módok tárgyalásakor rendszeresen bemutatja az egyes foglalkozások és munkák folklórját is. Stílusa néha szépirodalmi mércével mérhető, ami egy nagyközönségnek írt tudománynépszerűsítő könyv esetében fölöttébb becsülendő erény. A mondatokon átizzik a tájszeretet, a személyes élmény ereje.

Mondhatnánk, hogy a könyv főszereplője az ezer ágon hullámzó Duna-víz, amely évszázadokon át meghatározta a Szigetköz népének életét. Következésképp a kötetben a néprajz azon témái kapták a legnagyobb teret, amelyek a vízzel kapcsolatosak: a halászat, az aranyászat, a malmok, a hajózás, a révátkelés stb. De itt a „száraz" termelési, jövedelemszerzési ágak, pl. az állattartás és a földművelés is vizes arcot öltöttek. Érthető, hiszen a néprajzi krónikásnak a tájilag speciálisat kellett feltárni és bemutatni.

Így az állattartásból és a földművelésből elsősorban azt, amit a vizek közelsége és gyakori vendégsége különleges vonásként alakított ki a táj népének gazdálkodásában.

Két kisebb kritikai észrevételt kell csak papírra vetnünk. Az egyik a csalló köziek (tejfaluiak, doborgaziak, keszölciek, vajkaiak) szigetközi birtokaival és szállásaival kapcsolatos. E telephelyekről írva nem túl szerencsés a tanya szót alkalmazni (pl. 46. l.). Másrészt a település-megosztottságnak ez a különleges formája nem szigetközi specialitás. A lakófalvaktól vizek és mocsarak által elválasztott paraszti gazdasági telephelycsoportok rendszere végigkíséri a Duna tájékát. Erre legalább egy mondatban utalni kellett volna, hiszen a témának bő példatárat felvonultató alapos irodalma van. Másik megjegyzésünk témája valószínűleg tollhiba. A 27. oldalon a szerző pannonhalmi jobbágylistát emleget 1865-ből. Ez szó szerint értve történelmi anakronizmus.

A könyv szép, tanulságos és sokszor dokumentum értékűnek számító képeit a szerző készítette. A sorozat hagyományaival ellentétben hasznos újítás volt a legfontosabb szigetközi tájszavak és népi elnevezések közlése a kötet végén.

Butură, Valer: Etnografia poporului român. Editura Dacia. Cluj-Napoca, 1978. 465 l.

Szent-Iványi István

A román anyagi műveltség kutatásának kétségtelenül jelentős és ismertetésre érdemes eredménye V. BUTURĂ összefoglaló munkája. Voltaképpen hézagpótlónak is tekinthető, jóllehet az elmúlt években ez már a második ilyen jellegű kísérlet e kutatási terület bemutatására. Ion VLĂDUȚIU munkájáról *(Etnografie românească.* București, 1973.) óvatos elnézéssel hallgatott a hazai néprajztudomány. Méltánytalan lenne ez alkalommal annak hiányosságait emlegetni, megfeledkezve úttörő jelentőségéről, mégis indokoltnak véljük BUTURĂ ezzel kapcsolatos összefoglaló véleményét idézni: „Sajnos — véleményünk szerint — I. VLĂDUȚIU említett munkájában nem esett érdemben szó az anyagi kultúra néhány jelentős területéről, másokat pedig vázlatosan mutatott be, mint például a háziipart, a mesterségeket, a közlekedést, szállítást, kereskedelmet." (6. l.)

Éppen ezek a jogos kifogások alapozták meg az igényt a román anyagi műveltség újabb szintézisére. Az anyagi műveltség kutatásának romániai hagyományai szorosan összefonódtak a „bukaresti iskola" szociológiai indíttatású falukutatásával, s ez a befolyás még ma is döntő szerepet játszik. Részben ezért sem alakulhatott ki a mienkhez hasonló, a néprajz közép-európai hagyományait követő, történelmi-nyelvészeti-földrajzi megalapozottságú néprajzi közélet.

Az *etnografia* szó a román tudományos nyelvben — a magyartól eltérően — csak az anyagi kultúra kutatását jelöli, mindezt valamivel szélesebb spektrumban: erősen hangsúlyozott földrajzi és szociológiai (és valamelyest elhanyagolt történelmi) háttérvizsgálattal. BUTURĂ munkáját is ez a szemlélet hatja át; ez vezérli könyvének első fejezetében is *(A román népi kultúra kialakulásának és fejlődésének földrajzi és történelmi keretei).* A történelmi keretek megrajzolása során elsősorban a román történettudomány leszögezett álláspontjára támaszkodik, de csak mértéktartóan összegzi ennek az elvi álláspontnak szokásos néprajzi bizonyságait.

E fejezet értékes (tudomásunk szerint az első rendszerezett) kísérlet a román néprajzi zónák rövid, szinte csak megnevezésszerű bemutatására. Nyilvánvaló, hogy e felosztás szempontjai még részben kimunkálatlanok, nem támaszkodhatnak megbízható előzményekre. BUTURĂ néprajzi zónái részben elvi (tehát bizonyos fokig művi) alapokon nyugvó felosztást alkotnak, másrészt viszont a román népi (vagy legalábbis népnyelvi) térszemlélet terminusaira támaszkodnak. Az előbbi típus érvényesítése nyilvánvalóan BUTURĂ földrajzi tájékozottságával függ szorosan össze (1940—46 között a bukaresti, majd azt követően a kolozsvári egyetemen földrajzot adott elő), az utóbbi típust a román népnyelvben oly gyakori 'Țară' nevű tájegységek alapján vázolta föl. Véleménye szerint a 'țară' (ország) a hegyeken kívüli területet jelöli, „azaz az ország legnagyobb részét, mely — legalább részben — megmagyarázza, hogy amikor eljutottunk az államalapításhoz, akkor azt 'țară'-nak neveztük". (37. l.) (Egyébiránt ez a tájszemlélet a magyar népnyelvtől sem idegen, gondoljunk csak a Somogyország, Biharország elnevezésekre.) Talán nem egészen jogtalan az az észrevétel, hogy a szerző az erdélyi néprajzi zónákat jobban ismeri és nagyobb gondot fordít az elkülönítésükre mint az Ókirályság néprajzi tájai esetében, — jóllehet tagadhatatlanul az előbbieken belül jelentősebbek a történelmi, nyelvjárási és kulturális különbségek. BUTURĂ 28 erdélyi néprajzi zónát, több szubzónát különböztet meg, Olténiából viszont csak hetet ismertet (meglepő módon ezek több alkalommal egybeesnek az idáig anynyit bolygatott megyehatárokkal), Munténia területén 8 szignifikánsan eltérő néprajzi zóna található, Moldvában kilencet tartott megnevezésre érdemesnek, Dobrudzsát pedig az égtájak (észak és dél) osztják ketté. Az elmélyültebb ismeretek hiányában is megkockáztatjuk, hogy a román szakirodalom még feltehetőleg módosítani fogja ezt az ebben a formában is tájékozódásra hasznos táji tagolást.

A következő fejezet a településeket és azok fejlődését vizsgálja. Könyvének ez a része mindenképpen hasznosan egészíti ki VLĂDUȚIU említett munkáját, bár R. VUIA román, francia és magyar nyelvű közleményeiből megszokott világos összegzésénél többet vagy újabbat mondani lényegében nem tud. Előbb a román falutípusokat szedi rendbe, majd a telek és a gazdaság fejlődésével foglalkozik (fejtegetései a kettős udvarú telekkel kapcsolatban jó részben GUNDA B. Lápos menti vizsgálataira támaszkodnak). Hazai kutatásunk számára is megszívlelendő az a kétségkívül iskolás, de világos és jól használható összegzés, mely a fejlődési fokok megragadásával mutatja be a legjellegzetesebb román háztípusokat. Fejtegetései során kerülte a szaktudományi bírálat súlyát ki nem álló feltevéseket, és szaktekintélyét megóvta egy olyan kritikátlan fejlődési sor vázolásától, mint amellyel az utóbbi időben több alkalommal is találkozhattunk (pl. Șt. PASCU: *Voievodatul*

Transilvaniei. II. Cluj-Napoca, 1979. 108—120.). A történeti anyag példa jellegű dokumentálása nem egészen híven ad képet a román népi építészet hagyományairól, hiszen pl. a módos felsőgáldi Preja családnak a gyulafehérvári szőlőhegyen álló (a kolozsvári szabadtéri néprajzi múzeumban megtekinthető), udvarházra emlékeztető pincés háza nem tekinthető a román népi műemlékek hagyományos és szokványos épülettípusának (79. l.).

A kötet legterjedelmesebb és egyben legértékesebb fejezete a román nép „foglalkozásairól" *(ocupăţiile)* szól. A feldolgozás alapelve tematikus, tehát a fejlődés bemutatása az egyes alfejezeteken belül érvényesül. A földművelés, a gyümölcs- és szőlőkultúra ismertetésével kezdi, ezt az állattartás, méhészet bemutatása követi, majd a fejezetet az ősfoglalkozások, tehát a vadászat és halászat leírásával zárja. Elég meglepő, bár az újabb gyakorlattal nem ellenkezik, hogy a fejezeten belül fontossági elvet érvényesít, tehát a fejlettebb ágazatokat követi pl. a gyűjtögetés. E fejezeten belül talál alkalmat a népi táplálkozás meglehetősen rövidre fogott (283—286 l.) ismertetésére. A táplálékok négy fajtáját különbözteti meg: *alaptáplálék*nak tekinti a kenyeret és a puliszkát, melyet kölesből és árpából, utóbb már kukoricából készítettek; beszél a *főtáplálékok*ról, ilyen a hús (télen disznó-, nyáron bárányhús), a zsiradékok, tejtermékek stb.; szinte csak megnevezésszerűen említi a *szezonális táplálékok* csoportját (gyümölcsök, zöldségek), és nem fordít nagyobb gondot az *alkalmi táplálékok* bemutatására, ami alatt az ünnepi, pl. a lakodalmi táplálékok körét érti. Még ugyanez a fejezet ad teret a román népviselet ismertetésének. Hangsúlyozza a szerző, hogy a román népviselet a közelmúltig megőrizte a rá jellemző egyszerű vonalakat, a régi hagyományt, a legutóbbi időkig csak jelentéktelen mértékben változott. E népviselet történetében három jelentős korszakot különít el: az első és egyben leghosszabb korszak egybeesik a feudalizmus korával (kár, hogy ennek az általa vélt korszakhatárait nem adja meg), ekkor különül el a környező népek viseletétől, és megjelennek a zónális eltérések csírái. A második, lényegesen rövidebb korszakában megnövekedik a városi öltözet hatása, állandósulnak a zónális eltérések és helyenként tért hódítanak az ipari alapanyagok. A legújabb, a szocialista átalakulás által meghatározott korszakában már aktív továbbfejlődés alig, elsősorban hegyvidéki területeken történik, elsősorban népi énekkarok és tánccsoportok öltözetévé válik.

Jó áttekintést ad a „paraszti mesterségekről" *(meşteşugurile ţăraneşti)* és technikai eszközeiről a mű utolsó, alaposan kidolgozott részében. Első alfejezet e tárgyon belül az élelemfeldolgozás eszközanyagát és munkafolyamatát vázolja, a második, kitűnő ábrákkal illusztrált alfejezet a famegmunkálás eszközeit és a készített tárgyak némelyikét mutatja be.

További alfejezetet szentel a fazekasság, kőfaragás, szövés-fonás, bőrmegmunkálás, kovácsmesterség, az aranymosás, valamint egyéb, kisebb jelentőségű mesterségeknek. A fejezet megemlítendő erénye részint a világos munkafolyamat- és tárgyleírásokban, másrészt az áttekinthető kísérő ábrákban rejlik.

Az utolsó két témakör a közlekedés, szállítás, ill. a csere és a kereskedelem témakörével foglalkozik. E fejezetek kapcsán közel azonos kifogásokkal élhetünk, mint amelyeket BUTURĂ tett VLĂDUŢIU említett műve esetében.

Le kell szögeznünk, hogy a mű egészében igyekszik eleget tenni a történeti szemlélet követelményeinek: ahol mód nyílott rá, ott a mű koncepciójába szervesen beillesztette az odavágó történeti, ill. statisztikai adatokat és tényeket. Örömmel vettük, hogy ha nem is súlyát illető terjedelemben, de a lehetőségekhez mérten méltányosan hasznosítja a magyar nyelvű kutatás eredményeit is; több alkalommal hivatkozik GUNDA Béla és GÖNEY S. (sic!) magyar nyelvű, valamint TÓTH Z. és KÓS Károly román nyelvű munkásságára. Magyar nyelvű történelmi közleményeket is felhasznál, pl. PAULINYI O., ill. PAPP K. dolgozatait.

A könyv használhatóságát fokozza a jó névmutató, 81 szövegközti ábra, a 62 feketefehér és 16 színes kép. Összegzésül elmondhatjuk, hogy a román anyagi műveltség kutatásának e legutóbbi szintézise komoly segítséget nyújthat a Balkán-kutatás szakembereinek, és tanulságokkal szolgál az etnokulturális kapcsolatok kutatói számára is.

Virtaranta, Pertti: Vienan kyliä kiertämässä (Gyűjtőúton Szovjet-Karjalában) Kirjayhtymä Kiadó. 1978.

Pap Éva

A három részből álló, hatalmas kiterjedésű Kuittijärvi-tó a Szovjetunió északnyugati részén, a finn határ közelében fekszik. Pertti VIRTARANTA finn nyelvészprofesszor, a karjalai nyelvjárások kiváló kutatója legutóbb 1972-ben járta végig e vidéket, szorgal-

masan jegyezgetve, illetve magnószalagra véve mindazt, amit idős adatközlői meséltek. Pertti VIRTARANTÁnak nem ez volt az első útja Szovjet-Karjalába. A második világháború idején ismerkedett meg először a karjalai falvakkal, és figyelt fel az itt élő népek sajátos nyelvjárására. Az ún. észak-karjalai nyelvjárás, amelyet többek között a Kuittijärvi-tó környékén is beszélnek, oly közel áll a finn nyelvhez, hogy beszélőik minden különösebb nehézség nélkül megérthetik egymást. A háború után VIRTARANTA professzor 1954-ben indult hosszabb gyűjtőútra, először a finn-karjalai falvakba, majd pedig 1957—58-ban szovjet-karjalai falvakat látogatott sorra. Ekkori és későbbi gyűjtéseit *Vienan kansa muistelee* (1958), *Tverin karjalaisten entistä elämää* (1961), *Kultarengas korvaan* (1971), illetve *Polku sammui* (1973) címmel rendezte sajtó alá.

A *Vienan kyliä kiertämässä* (1978) című könyvében a Kuittijärvi-tó környékén faluról falura járva gyűjtött anyagot bocsátja VIRTARANTA az olvasó elé. Valaha e vidéket lappok lakhatták, a tó környékén fekvő falvakban ugyanis még ma is találunk emlékeket, amelyeket a néphagyomány a lappokkal hoz összefüggésbe. A. J. SJÖGREN finn kutató 1825-ben Vuokkinieminben jártakor jegyzett fel erre vonatkozó adatokat, J. W. JUVELIUS néprajztudós pedig 1886-ban őstörténeti kutatásai közben bukkant lapp emlékekre e vidéken — rénszarvas sírokra, lapp kunyhó maradványaira. A lappok távoztával új nép települt e vidékre. Néhány faluban pontosan tudják kik, honnan és mikor jöttek, máshol csak annyit ismernek: valahonnan Finnországból. Az itt élő népek életében rendkívül fontos szerepe volt a halászatnak. Nemre, korra és évszakra való tekintet nélkül halásztak, varsával, hálóval, télen a tó jegébe vágott léken keresztül. Korábban az asszonyok eveztek, s az ember ült elöl, ma már a nők vetik a hálót, és a férfiaké az evező. A hálóhúzó helyen a „halak tiszteletére" ágaitól megfosztott fenyőből emlékoszlopot (karsikkopuu) állítottak. A jó halászszerencse biztosítására máshol keresztet helyeztek el közvetlenül a tóparton. Kosmusniemiben ezt a keresztet a helybéliek „kalajumala"-nak, halistennek hívják. A halászok ígéretet tettek a kereszt előtt, hogy ha gazdag zsákmánnyal térnek vissza, követ helyeznek a kereszt lábához. Úgy tartják, a Kuittijärvi-tó halgazdagsága attól van, hogy ezerszámra hoztak áldozati követ a kereszt lábához a halászok, bármilyen messziről kellett is gyűjteniök.

Nagy volt a becsülete a faluban a sikeres medvevadásznak is. A venehjärvibeli Anni Karhu még pontosan emlékezett rá, mit énekelt a bátyja a medvevadászat egyes fázisaiban: mit, amikor kutyáit a medvebarlang elé állította, mit, amikor a lenyúzott bőrt magához vette, mit, amikor a kertbe érve síléceit levetette és a falhoz állította, mit, amikor a házba belépett, s mivel fogadta a gazdasszony az urát, amikor az hátáról ledobva a medvebőrt szemtől-szembe állt vele.

VIRTARANTA jóformán minden adatközlője tudott valami történetet mesélni a medvéről, amit tiszteltek, amit rettegtek, amit nevén nevezni sem mertek. A karkujärvibeli Okahvie Mäkelä azt is megemlítette, hogy az ő korában már medvehúst is ettek az emberek, pedig korábban nem volt szabad, mert úgy tartották, hogy a medve elvarázsolt ember. Ezért rendezték a medvetort is, mert tor nélkül nem lehet embert temetni — mondta Okahvie Mäkelä.

Szigorú törvények szabályozták a közösség életét, s az íratlan szabályok megszegéséért hajdan kemény büntetés járt. Senkinek sem jutott volna eszébe például, hogy a másik által állított csapdából elvegye a zsákmányt, pedig ezzel kereskedtek. A közösség felbomlási folyamatának törvényszerű velejárója azonban az egykori normák hatóerejének csökkenése. — Többnyire maguk az adatközlők sem tudták már megmondani, hogy mit miért tiltottak vagy írtak elő úgy, ahogy előírták ezek az íratlan szabályok. Ki tudja ma már, hogy miért kellett mindig bal kézzel enni adni, miért kellett mindig terített asztalnál enni, jobb oldalukkal felfelé bal oldalukkal ágyba dőlni, a keresztet a nyakban éjszaka is viselni, férfiaknak és nőknek egyaránt övet hordani, az eljegyzett lány haját még éjszakára is bekötni, ha nem családtag is aludt ugyanabban a szobában, s miért nem volt szabad a levágott körömnek vagy a kifésült hajnak a földre lehullani?

Betegségek, kórok, bajok orvoslására minden házban kéznél volt valamilyen recept — fagyott végtagok gyógyítására, vérzés csillapítására, kutyaharapás ellen, az elég gyakori angolkór orvoslására, ha pedig nem segítettek az otthoni szerek, még mindig ott volt a táltos, akinek erejéről, hatalmáról csodákat meséltek, s akihez többnapi járóföldről is jöttek a segélykérők. Venehjärviből két híres táltost is emlegettek az adatközlők, nem kevésbé nagy hírnévnek örvendett a pirttilahtiak táltosa, Miikkula Smötky és fia Riiko Smötky. Ha kellett, az erdőben elkóborolt teheneket is elő tudták varázsolni, vagy idegbeteget gyógyítottak, vagy az útjukat álló kígyót parancsolták be a puskacsőbe, sőt Riiko Smötky egyenesen az ördögtől vette vissza elrabolt asszonyát!

Az ünnepek iránt érdeklődve VIRTARANTA a legízesebb, legszínesebb elbeszéléseket a karácsony és vízkereszt közötti kéthetes ünnepről (vieriśśän keski) kapta. Ezekben a

napokban különösen az eladósorban levő lányok szorgoskodtak, s különféle mesterkedésekkel-jóslásokkal próbálták jövőjüket kifürkészni.

Pertti VIRTARANTA professzor az 1973-ban megjelent könyvének a *Polku sammui* (Az ösvény kihunyt) címet adta, s benne azokat a határ menti karjalai **falvak**at és lakóit mutatta be (Hietajärvi, Kuivajärvi, Rimpi valamint Vuokinsalmi, Lyttä, Saarijärvi, Niskajärvi és Kivijärvi), akik szoros családi- és kereskedelmi kapcsolatban álltak egymással, akiket nemcsak vallásuk, szokásaik, de halottaik is összekapcsoltak egymással, hiszen Kuivajärvi és Hietajärvi halottait egészen az I. világháborúig Vuokkijärvi egyik szigetén temették, s itt helyezték el Vuokinsalmi és Saarijärvi halottait is. Nem kevésbé szoros volt a kapcsolat a Kuittijärvi-tó partján fekvő falvak lakói és a finnek között. Alighogy felcseperedett egy legény, útnak indult Finnország felé szerencsét próbálni. A találóan „táskahordozó"-nak (laukunkantaja) nevezett kereskedők faluról falura járva kínálták portékáikat — többnyire prémeket — s hoztak haza a kapott pénzen használati cikkeket, például rokkát. Minthogy a karjalai férfiak évente 5—6 hónapot töltöttek kereskedő úton Finnország különböző vidékein (a svéd nyelvű területeken is), valamint Svédország finn és lapp nyelvű vidékén, sőt Észak-Norvégiában, sok új hatást hoztak magukkal, melyek megőrződtek, beleágyazódtak a karjalai kultúrába. A Finnországból hozott feleségek a karjalaiak számára idegen szokásokat hoztak magukkal, melyekről ma is emlékeznek még az adatközlők. Uhtuában az egyetlen disznó a Hirsso-tanyán volt, melynek finn gazdaszonya otthonról hozta magával a sertéstartás tudományát, Moarie Livahantyttö Nikitin pedig a suomussalmi Hossából való édesanyjáról mesélte, hogy a sajtkészítés csínjával-bínjával ismertette meg a karjalaiakat. VIRTARANTA professzor, mai adatközlőit faggatva a jelenből a múltba tekint, egy tűnőfélben levő életforma, szokásrendszer kialakulásának, kifejlődésének feltérképezésére, rögzítésére vállalkozik, s közben a „megváltoztathatatlan változás" tényét juttatja kifejezésre. E karjalai faluközösségeknek a múlt ismeretében végzett, a jelenből a jövő felé tekintő vizsgálata a Karjala-kutatás új fázisát jelentheti.

A Múlt Magyar Tudósai IX. Geday Gusztáv: Entz Ferenc. 234 l.; **Lakó György: Budenz József.** 240 l.; **Szabó József: Hunfalvy János.** 196 l.; **Varga József: Bánki Donát.** 228 l.; **Hoppál Mihály: Ipolyi Arnold.** 230 l. — Akadémiai Kiadó. Budapest, 1980.

Sándor István

A tudománytörténeti sorozat újabb öt darabja közül csupán a BÁNKI életművét ismertető érdemes kötet esik kívül a néprajz illetékességi területén. A továbbiak — mind a XIX. század második felének kiváló alkotó szellemei — etnográfiánk történetében is helyet követelnek. E kismonográfiák érthetően szerzőik szorosabb kutatói szakágának felfogásában készülnek, s itt valóban gonddal és alapossággal; az egyes életművek **néprajzi** jelentőségének méltatása így csak érintőleges lehet. Ám az, amit ENTZ, BUDENZ, HUNFALVI János és IPOLYI tudományos életünkben, nagyrészt a BACH és SCHMERLING nevével jelzett korszakban alkotott, szükségszerűen mutat túl e szorosan megvont szakmai határokon. Nevük egész tudományterületek hazai kibontakozását és európai szintre emelkedését jelzi; e szakok pedig a néprajz közvetlen rokonágai, IPOLYI esetén éppenséggel etnográfiánk egyik központi terrénumáé. Így e nagyok életművében a néprajzi vonatkozások felmérése e jeles, figyelmeztetőként is érdemes munkálatok után is feladatunk marad.

ENTZ Ferenc (1805—1877) a szabadságharc után orvosi hivatásától eltiltatván, kiváló élettani ismereteit, szervező erejét a hazai kertészet és szőlészet tudományának és gyakorlatának megalapozására kamatoztatta. Könyvek, tanulmányok, folyóiratok, kiállítások, mintakertészet és magas szintű oktatási szakintézmények által „a modern magyar kertészet elméleti és gyakorlati megalapítója lett", mint GEDAY megállapítja (213. l.). A feudális gazdasági formák felbomlását követően e munkáját egyetemes hatással teljesítette, a kurtanemesi, polgári és paraszti apró-gazdaságok számára nyíló új utakat, lehetőségeket, nagyobb hasznot biztosító megoldásokat mutatta meg. Viszonyaink országos terepbejárással végzett felmérése által a tájankint kedvelt terményfajták, művelési módok és eszközök, tárolási és feldolgozási eljárások valóságos enciklopédikus rögzítője lett, olykor a hagyományok értékeit, máskor korszerűtlenségét és orvoslási lehetőségét emelve ki tanulmányaiban. Franciaországi, Rajna-vidéki, hollandiai szőlészeti vizsgálatai gyakorlati jelentőségük mellett összehasonlító néprajzi szempontból is jelentősek.

HUNFALVY János (1820—1888) életpályáján hasonló szakértéssel kalauzol végig SZABÓ József műve. 48 után HUNFALVYra is állásvesztés, börtön vár; s bár a korábbi tanulmányait összefoglaló háromkötetes *Egyetemes története* mégis sajtóhoz jutott (1851—1852),

sőt 1887-ig hét kiadást is megért, — állástalan nevelősködésének hosszú évei alatt (ezek egy részét az Aradon kivégzett LEININGEN Károly családjánál tölti) az ő tudományos érdeklődése is irányt változtat. Példátlanul gazdag ismeretanyag birtokában fordul ekkor a természettudományos alapokon épülő modern földrajz diszciplínája felé. A XVIII—XIX. század fordulójának „államismereti" jelleggel űzött munkálatai után e tudományterületen Karl RITTER elvei szabnak új utat, a földrajzi terek ember- és kultúraalakító erőinek feltárását és vizsgálatát tűzve célul. HUNFALVY nagy művei: *A magyar birodalom természeti viszonyainak leírása* (1863—1865), s utóbb az *Egyetemes földrajz* (1884—1890.) hasonló szemlélettel nyújtanak teret a földrajzi viszonyoktól „szelíden determinált" néprajzi és történelmi jelenségek ábrázolására. 1866-ban a műegyetemen, majd 1870-ben a Pázmány Péter Tudományegyetemen tanszéket nyervén, ismételten külön néprajzi kollégiumokat is hirdetett, egyik előadássorozatának litografált jegyzete is fönnmaradt. SZABÓ József e néprajzi vonatkozásokat is figyelmünkbe ajánlja; hiányérzetünk pusztán a HUNFALVY János szerkesztésében kiadott *Gömör és Kishont törvényesen egyesült vármegyék leírása* c. munkával kapcsolatban lehet (Pest, 1867), amely máig forrásértékű tájmonográfiánk.

Mintaszerű megoldással mutatja be LAKÓ György BUDENZ József tudományos pályáját. BUDENZ (1836—1892) német földről nyelvünk elsajátítása végett jött hazánkba, tanulóból lett a nyelvünket is magába ölelő finnugor nyelvtudomány korszakalkotó jelentőségű tudósává. LAKÓ György fejlődésében mutatja be e folyamatot, amely egyúttal az összehasonlító nyelvtudomány módszertanának kibontakozását is szemléltetheti. Az egyes finnugor nyelvek nyelvtani és lexikológiai vizsgálatain át vezet el BUDENZ útja évek során a *Magyar-ugor összehasonlító szótár* (1873—1881.), majd *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana* (1884—1894.) c. művekhez. Vitában VÁMBÉRY Ármin és követői eltérő feltételezésével így biztosított szilárd alapot annak a ténynek, hogy nyelvünk a finnugor nyelvek rokonsági rendjében foglal helyet, s ezt mind nyelvtani sajátossága, mind szókincsének elemi jelentőségű csoportjai egyértelműen igazolják. E tények pedig etnográfiai vizsgálatainkat is körülírtabb, határozottabb történeti háttérhez juttatták, népünk eredetkérdéseinek tisztázásához, ősibb műveltségrétegeinek meghatározásához is kulcsot adtak. Mint a földrajz HUNFALVY János, úgy az összehasonlító finnugor nyelvészet BUDENZ által nyert hazánkban polgárjogot, egyetemi tanszéket, külön szervet Földrajzi, illetve Nyelvtudományi Társaságunk által, s folyóiratot is eredményeinek közzétételére. Önálló néprajzi fórumok hiányában e keretek a magyar néprajzi munkálatok fejlődésében is jeles szerepet kaptak.

Különös érdeklődéssel fordulunk az IPOLYI Arnold pályájával (1823—1886) foglalkozó kötet, HOPPÁL Mihály műve felé. IPOLYI hivatása szerint lelkipásztor volt, akinek életállomásai a nevelősködés Mednyánszky Alajos veszelei és galgóci házánál, majd a mohori, utóbb a törökszentmiklósi plébánosi állás, az egri kanonoki stallum, majd a besztercebányai s végül a váradi püspöki szék. Gondolkodását azonban, mint HOPPÁL kiemeli, alapvetően befolyásolja a korát átlengő őstörténeti érdeklődés, az a „romantikus axióma", hogy nagy hagyományú nemzeti kulturális örökség birtokosai vagyunk, amely tudományos szempontból is kötelez. Szemléletében így a folklór e kultúrának csupán egyik szelvényét képviseli; munkássága kiterjed a régészet, a történelem, az irodalom-, művelődés- és művészettörténet kérdéseire, gyakorlati szempontból pedig mindezek függvényeként tárgyi emlékeink gyűjtésére, a műpártolás, muzeológia, műemlékvédelem ügyére, könyvkiadásunkra, s mondhatni, a magyar közoktatásügy és közművelődés teljességére. Mindezen területeken lényeges eredmények fűződnek nevéhez, nem pusztán ügyeket képvisel, hanem felismert feladatait sorra megoldáshoz is segíti. Valóban egyetemes hatású tudósegyéniség.

Folklórtanulmányok kivált pályája első évtizedében foglalkoztatták. Alakja nemcsak folklórirodalmunk első monumentális alkotása, a *Magyar mythologia* (1854.), s az utóbb KÁLMÁNY Lajos gondozásában kiadott mesegyűjtemény (MNGy. XIII. k. 1914.), hanem a Mátyusföldet, Pozsony és Nyitra megyét, valamint a Csallóközt, Moson és Komárom megye megfelelő részterületeit felmérő nyugat-magyarországi tájmonográfia jogán is (Vasárnapi Újság 1858—1860.) etnográfiánk máig utól nem ért nagyjai között foglal helyet. Ám későbbi dolgozatai is arról győznek meg, érdeklődése népünk hiedelmei iránt élete végéig eleven, régészeti-műtörténeti munkáiban is a tárgyi emlékekből leszűrhető szokások, mitikus elemek felé fordul; irodalomtörténeti tanulmányai is lényeges néprajzi tények feltárásához vezetnek.

HOPPÁL gondos kalauzunk e gazdag pályán, mindössze az IPOLYI—CSENGERI vita értékelésében várnánk — főként KOROMPAY Bertalan érvei alapján (Ethn. LXVII. 1956. 322 s köv. l.) — határozottabb állásfoglalást. IPOLYI műve végül is hiedelmeink napjainkig használt gazdag adattára, összehasonlító párhuzamai — ha nem is mindig mentesek a

romantikától — gondolatébresztőek, valóban az „öröklés és kölcsönhatás" lehetőségének mérlegelésére indítanak. Ha pedig megfontoljuk, hogy még REGULY korszakalkotó gyűjtésének első szemelvényes ismertetései, HUNFALVY Pál és BUDENZ összehasonlító munkálatai előtt építette fel művét, s mégis — „előtte soha egy magyar vizsgáló sem látott, annál kevésbé használt fel annyi finn kútfőt tárgyában" (Religio 1855. II. k. 266 l.), CSENGERI kritikájának még a magyar ősvallás kelet-európai gyökereire való utalása is pedánsnak és fölöslegesnek tetszik. Egyéb érdemeit tisztelettel említve, kritikája lényegében CASTREN 1853-ban közzétett mitológiai művének, KOROMPAY szerint e „már-már elfelejtett műnek a kivonata", s mint ilyen pusztán a történeti szemlélettel való kutatások szorgalmazásával jár IPOLYI előtt.

A *Magyar mythológia* értékelésében HOPPÁL mércéje így is helyes, megjegyzésünk inkább előadásának hangsúlyosságát érinti, éppen mivel CSENGERI hozzászólásait irodalomtörténetünk érdemén felül és IPOLYI rovására szokta méltatni. Egyet kell értenünk a szerzővel abban is, hogy az ismételt kiadásai ellenére egyre keresett munka jegyzetes kritikai kiadása a magyar néprajz nagy adósságai közé tartozik.

Végül a bibliográfus megjegyzése! BALLA Gergely *Nagy-Kőrösi krónika* c. művét bibliográfiánk 1850—1870. évközi kötete az 1839. tételszámon regisztrálja, úgyis mint a *Történeti emlékek a magyar nép közösségi és magán életéből a XVIII. század végéig* c. sorozat első darabját. Az utóbbi cím tehát nem külön műre, hanem a BALLA krónikáját közlő sorozatra vonatkozik. Szerzőnket nyilván BUNYITAY könyvészetének téves közlése vezette félre (vö. IPOLYI A. *kisebb tanulmányai*. V. k. 543—544 l.).

Fried István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban Kazinczytól Jókaiig. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1979. 355 lap.

Voigt Vilmos

Újabban nemcsak a jó recenziók, hanem a jól recenzálható művek száma is csökken. Most végre egy kitűnő munka látott napvilágot, amely igazán ismertetésre hivatott. Tulajdonképpen tanulmányok sorozatából áll a könyv, szűkebb témaköre szerint a délszláv népek költészetének a magyar irodalomba jutását tárgyalja, ez azonban egy kissé a magyar folklorisztika és az irodalmi népiesség története is, sőt, mivel a szerb és horvát irodalom egészen az utóbbi évtizedekig a világirodalomban e korszak népinek tekintett műveivel volt jelen, a világirodalom európai kibontakozását is érinti, ami megint csak visszahat a mi művelődéstörténetünkre is, mégpedig kettős vonatkozásban: a felfedezett délszláv népköltészet gyakran mintája volt a magyar népköltészet értékelésének — egyszersmind a magyar népköltészet itthon is, külföldön is olyasféle „elvárások" körébe került, mint amilyennek az akkori délszláv népköltészetet vélték. Ehhez a bonyolultan egyszerű témakörhöz jól ért FRIED István, annál inkább, mivel nem szűk értelemben vett balkanista vagy folklorista, hanem összehasonlító irodalomtörténész, művelődéstörténész, aki már korábban is számos tanulmányban adta jelét érdeklődésének. Számunkra az is külön előny, hogy mégsem folklorista, ezért éppen ott lehet kiegészíteni elgondolásait, ahol a néprajztudomány vagy folklorisztika kezdődik. Ez természetes is, és fel sem kellene sorolni az ilyen részleteket, hiszen a szakmabeli jártasság mindig egyoldalúság, és éppen az ilyen munkákból tanulhatni a legtöbbet. A pontos és megbízható munkával kapcsolatban éppen ezért csak néhány, továbbgondolást sugalló széljegyzetet fogalmazhatunk.

Igen gazdag tudománytörténeti áttekintéssel indul a kötet, és noha a szerző megemlíti, milyen takarékosan bánt a jegyzetapparátussal, ez szinte teljesnek nevezhető, voltaképpen bemutatja és értékeli az utóbbi bő fél évszázad tudománytörténeti és általános tanulmányait. Válogatása, súlypontjai, egy-két szavas megjegyzései útbaigazítóak. A kapcsolattörténeti és komparatista szemlélet híve, egy kissé leértékeli a korábbi, más módszerű munkákat. Feltűnik azonban, hogy az általa rajzolt kép egyoldalú: úgy látszik, mintha magyar szerzők sokkal többet foglalkoztak volna e témákkal, mint délszláv kollégáink. Tüzetes szemle igazolhatja, így van-e vagy csupán abból ered e látszat, hogy FRIED mégiscsak a délszláv irodalom magyarországi recepciójához kereste a tudománytörténeti előzményeket. Noha munkája a teljes folklorisztikai fordítástörténetet is figyelembe veszi, mégsem téveszthető össze sem a délszláv, sem a délszláv—magyar folklorisztika történeti bemutatásával. Többen is megkísérelték már, hogy képet adjanak a délszláv és magyar folklorisztikai (sőt, tágabb értelemben néprajzi) kapcsolatokról. Ezek közül néhány munkát FRIED idéz is. Mégis, elvégzendő feladat lenne egy új, tüzetes áttekintés.

A felvilágosodás koráról szólván néhol bővebben is írhatott volna: kéziratos költészetünk délszláv párhuzamai részletezendők lennének, itt (62. lap) a szerző még hivatkozást sem ad. Felismeri viszont FORTIS klasszikus munkájának észrevételét nálunk is (63. lap), egy ismeretlen cikket ás elő a *Magyar Hírmondó* 1792-es évéből (74. lap), amikor GRIMM, HERDER, VUK szerepéről beszél, akkor is olyan adatokra hivatkozik, amelyeket folkloristáink nem mindig említenek — ámbár éppen itt az európai folklorisztikatörténeti háttér színesebb, mint sejteti, sőt pl. RÉVAI Miklós magyar felhívását sem lehet egyszerűen „visszhangtalannak" nevezni (80. lap).

VITKOVICS Mihály életművével az utóbbi időben számos kutató és kiadvány foglalkozott, úgy látszik, most érkeztünk el ahhoz, hogy ezt a munkásságot kellő fogalmakkal értelmezhessük. Egy kicsit annak a veszélye is kísért, hogy a közvetítéstörténet szempontjából fontos személyt az utókor költőként is nagyobbra értékeli. Reformkori irodalmunk történetének utóbbi évtizedében megjelent a túlideologizálás is: egy-egy kifejezés, levélbeli vélemény bizonyára tükröz ideológiai elgondolásokat is, ha azonban egyébként nincs nagyszabású elméleti vagy költői művekben fedezete e kijelentéseknek, nem szabad túlértékelnünk ezeket. FRIED józanabb, utal VITKOVICS életművének feltáratlan részeire (könyvtárát nem ismerjük, nem tudjuk, volt-e a család birtokában valamilyen „pesmarica" — kéziratos énekeskönyv — 117. lap), és általában nem tartja HERDER, GRIMM vagy GOETHE népiességével egyenlő jelentőségűnek VITKOVICS nézeteit. Ez a józanság kollégáira is ráférne, akiknek apró adatai vagy szellemtörténeti szárnyalásai között egy sosem volt reformkori magyar szellemi Parnasszus óriás távlatai sejlenek fel olykor. Amikor FRIED mikrofilológiai módon számol be arról, hogyan készülhetett egy KÖLCSEY és VITKOVICS magyarítás feltehető kéziratos előzményéből (126—127. lapok), módszere követendő. Viszont annak a feltételezésével, hogy VITKOVICS fordításai VUK gyűjteményeit megelőző forrásokból származnának, FRIED a szerb filológia számára is érdekes elgondoláshoz jutott. Részletesebben kellene kidolgozni, mit jelent az, hogy ilyen szerb énekek voltak ismeretesek Magyarországon. Természetesen az az irodalmi közeg, ahol e szövegek elképzelhetőek, az ún. *gradjanska lirika*, a szerb irodalomtörténet által jól feldolgozott jelenség, amelynek azonban magyar irodalomtörténeti vizsgálata mindmáig késik, noha az egész anyag (!) az akkori magyar területekről ismert, és mind kéziratos költészetünk nemzetközi—nemzetiségi távlataihoz, mind a városi—polgári magyar költészet kialakulásához nélkülözhetetlen párhuzam. (Bárha többet tudnánk e kor társítható román irodalomtörténeti jelenségeiről !) Viszont valami kimaradhatott FRIED érveléséből, amikor a 127. lapon összeveti VITKOVICS szövegét szerb leánydicsérőkkel. Itt nincs semmi szövegszerű összefüggés, legfeljebb a szerb szövegek vehettek át valamit a kor érzelgős, az almanach-lírára emlékeztető szókincséből és képvilágából.

A magyar poétika- és metrikatörténetnek örökzöld témája a „szerbus manír" vizsgálata. FRIED itt is tud újat mondani, nem csupán az adatok higgadt egymás mellé helyezése az érdeme. Tanulságos volna például kidolgozni a szerb témájú hazai szlovák (!) verselés adatait (155. lap). SZÉKÁCS József munkásságával már korábban is foglalkozott, itt is a mikrofilológia és a részletes tárgyalás a szerző legfőbb érdeme. A kitekintés szempontjából fontos, amit a szláv romantikus ballada jelenségeiről szólván idéz cseh és lengyel vonatkozásban (197. lap). Áttekintő jellegű fejezet *(Romantika, délszláv népköltészet, magyar irodalom)* foglalkozik a magyar reformkor egyik alapvető irodalmi tájékozódási irányával. Itt KOLLÁR, BOWRING, CSAPLOVICS szintén előkerül, úgyhogy a valódi témakör még szélesebb is. Voltaképpen a kor elméleti megfogalmazásai kerülnének sorra, és FRIED bemutatása korrekt, mégis e kérdéskör is folklorisztikatörténeti áttekintő után kiált. Több új adat kerül viszont elő, ezek közül legfontosabbnak a *Közhasznú Esméretek Tára* címszavainak bemutatását nevezhetjük (251. lap). ERDÉLYI és ARANY János életműve kortörténeti szempontból került egyúvé a következő fejezetben. Itt is szinte a legérdekesebb a felemlített cseh és szlovák összehasonlító adattár. E fejezetben kerül sor KONDOR Lajos alakjának méltatására, akinek teljes tevékenységét még most sem ismerjük kellőképpen. (A néprajzi bibliográfia adatait figyelembe véve más cikkeit is említhetnénk.) A JÓKAIval foglalkozó zárófejezet már inkább irodalomtörténeti érdekű, forrástanulmány. Itt azt jegyezhetjük meg, hogy az *Osztrák Magyar Monarchia Irásban és Képben* című díszkiadvány német és magyar szövegét egyszer végre össze kellene vetni a magyar néprajztörténeti kutatásnak, ebből számos további tanulság lenne levonható.

A kötet végén 6 oldalnyi az *Összefoglalás*. Áttekintés és távlat igénye villan fel itt, azonban éppen ezért egy sokkal terjedelmesebb összegezés is jó lett volna. FRIED a maga tudománytörténeti szemléjében utalt a korábbi, elnagyolt összegezések hiányosságaira. Most, a maga távlatai között nyilván hasonló kifogástól félt. Pedig az összegezésnek van értelme. A délszláv felvilágosodásról sok munka született az újabb időben. Ezek szemlé-

jére volna itt szükség. Hasonló módon a cseh (és kisebb mértékben a szlovák) irodalomtörténet is érdemben foglalkozott a szlavizmus és a nemzetiség jelentkezésével a XIX. századra tehető irodalmakban. Noha mindez csak háttere lehet a délszláv költészet magyar recepciótörténetének, mégis itt kellett volna ilyen összefüggésben mégegyszer áttekinteni a könyv adatvilágát. FRIED újabb tanulmányai is mutatnak ilyen érdeklődést, úgyhogy ezt a záró fejezetet valaha szívesen látjuk majd. Hasznos a kötet végén olvasható névmutató is. Mivel ugyanazokra a munkákra többször is hivatkozik a szerző, lapalji jegyzetei néha további lapozást igényelnek, a munka mégis jól adatolt, áttekinthető.

Amikor a munka egészét illetően pozitív véleményt formálhatunk, néhány ponton további munkákra hívhatjuk fel a szerző és az olvasó figyelmét. Maga írja, hogy 1975 májusában fejezte be a könyvet, későbbi adatokat már nem vett figyelembe. Mivel azonban folklorisztikai tényekről vagy meggondolásokról van szó, mégis célszerű e megjegyzéseket megtenni. Viszont utalni szeretnék arra, hogy ezek felsorolása nem csökkenti a szerző érdemeit. Éppen ellenkezőleg, gondos áttekintése tette lehetővé, hogy megtehessük megjegyzéseinket, amelyek közül mintegy *tizednyit* írunk le az alábbiakban.

12. lap: KÁLLAY Benjámin naplói megjelentek szerb-horvátul, igen fontos forrásanyagot tartalmazva, magyar szerzők viszont alig ismertették. — 33. lap: PÁVEL Ágoston munkásságát újabban több kiadvány összegezte. — 36. lap: a magyar népköltészet balkáni vonatkozásairól több áttekintés is készült, amely megjelent a szófiai balkanisztikai kongresszus aktái között éppúgy, mint az *Artes Populares* I (1970) kötetében, magyarul pedig az újvidéki *Hungarológiai Intézet Közleményei* 4 (1972) 11—12. számában. — 58. lap: a Hasanaganicáról az 1974-ben a *Medjunarodni Slavisticki Centar* rendezett konferenciát, anyagát a *Naučni Sastanak Slavista u Vukove Dane* 4. kötete tette közzé. — 62. lap: a Kerekes Izsák ballada kétes. — 80. lap: A GRIMM-testvéreknek az európai folklorisztika kialakulásában játszott szerepével sok tanulmánykötet foglalkozik. Nálunk ORTUTAY Gyula állított össze ilyen áttekintést, a GRIMM-centenáriumra két tanulmánykötet is megjelent, most újabbak készülnek. — 156. lap: az idézett versben a „szláv antitézis" figyelhető meg, amelynek tetemes, sőt magyar irodalma is van. — 228. lap: CSAPLOVICS tevékenységével újabb, főleg szlovák tudománytörténeti áttekintések foglalkoztak. — Általában véve a délszláv felvilágosodás, az illirizmus kérdéseiről FRIED megemlíthetett volna néhány áttekintő munkát, noha ezekben csak áttételesen van meg a délszláv népköltészet magyar recenziójának tárgyalása, de a háttér szempontjából ezek felsorolása mégis hasznos. Az előzményeket sokmindenki áttekintette, ezek közül talán a legjobb LAUER dolgozata az *Ethnogenese und Staatsbildung in Südosteuropa* (Göttingen, 1974) tanulmánygyűjteményben. VALJAVEC és mások régi áttekintései mellett érdekes szempontok találhatók LESILOVSZKAJA történeti tanulmányaiban és 1968-as *Illirizm* c. könyvében. JUNGMANN és a cseh fejlődés adatait FRIED említi. Itt PRAŽÁK újabb dolgozataiban találunk összegezést. Érdemes lett volna viszont megemlíteni, hogy e korszak délszláv irodalma kifejleszti az irodalomtudományt és műfajelméletet is. Erről több áttekintés készült, közülük Dorothea KADACH: *Die Anfänge der Literaturtheorie bei den Serben.* (München, 1960) a legismertebb, a kiinduló irodalom műfaji tudatosságát innen lehet látni.

Megemlíthetem még, hogy létezik egy érdekes könyvecske: *Različite pjesme sa slavonskago na serbskii prepisane, va Budine 1807.* ennek külön leírása is jó lenne. Egyébként pedig, ha nem is a teljes könyvet kiadni, de bő kivonatokban közzétenni lenne érdemes KÁLLAY naplóját *(Dnevnik Benjamina Kalaja 1868—1875.* Beograd — Novi Sad, 1976), amely ugyan későbbi korszakot illet, de egyike a legérdekesebb dokumentumoknak, amely a délszláv magyar etnológiai kapcsolatok történetére vonatkozik.

VITKOVICS *Bácskai regedaláról* legutóbb VESELINOVIĆ-ŠULC, Magdolna a *Magyar Szó* 1980. december 27-i számában írt.

G. Vass István: A békéscsabai múzeum története 1899—1979. A békéscsabai Városi Tanács kiadása. Békéscsaba, 1979. 174 lap, 40 fénykép.

Szilágyi Miklós

Úgy tartjuk számon, hogy a békéscsabai múzeum megszervezése, gyűjteményeinek gyarapítása nem tartozott a magyar muzeológia példaadó teljesítményei közé. A megyeszékhely Gyula múzeumát a vidéki múzeumszervezések első hullámában (1868-ban) alapozta meg az autodidakta helytörténész és műgyűjtő MOGYORÓSSY János. Ha ez

az igencsak vegyes értékű gyűjtemény nem is „jogutódja", az 1874-es alapítású „Békésvármegyei Múzeum", s különösen fenntartó egyesületének kutatásszervező munkája — a Békésvármegyei Régészeti és Művelődéstörténeti Társulat Évkönyvének 1874—1895 között megjelent tizenhét kötete, a máig haszonnal forgatott helytörténeti közlemények egész sora — igencsak kiemelkedik az egykorú múzeumi teljesítmények tisztes átlagából. Ezekhez a közvetlen összehasonlításul kínálkozó példás eredményekhez képest majdnem „megkésettnek" minősíthető a gyulai múzeum hanyatló korszakában (s a millenniumi nemzeti felbuzdulás „leszálló ágában") kikristályosodó békéscsabai múzeumi gondolat.

G. Vass István múzeumtörténete azonban a „példa", az „úttörő érdem" bemutatásának korlátozott lehetősége ellenére is kiemelkedő jelentőségű. S nem csupán azért, mert a helyi érdekű adatok áradó bőségét felsorakoztatva méltányolhatóan mértéktartó, nem akar kétes dicsfénnyel övezni jó szándékú, de szerény eredményű kezdeményezéseket. Sokkal inkább azért, mert következetesen hozzá méri a magyar társadalomtörténet, művelődéstörténet és tudománytörténet jellemző tendenciáihoz ezeket a majdnem megkésett, de a megyeszékhely Csabára helyezését sürgető „mozgalommal" is összefüggő, így jellegzetes „célrendszerbe" integrálódott múzeumszervező szándékokat. Általánosítható érvénnyel hívja fel a figyelmünket arra, hogy a múzeumnak egy majdnem falu alföldi mezővárosban is a polgárság volt a legfőbb társadalmi bázisa, s ennek a rétegnek eléggé szűkös anyagi lehetőségeit és szellemi felkészültségét a település-hierarchiát az infrastruktúra átrendeződéséhez hozzáigazítani akaró szándékok, nemkülönben a helyi célok kormányszintű támogatói hatásosan korrigálni tudták.

Mivel a békéscsabai múzeumi gondolatot — ezek szerint — nem a szaktudományok helyi művelésének szükséglete éltette, természetes, ha az evidensen „kincs értékű" gyűjtemények (a régészeti és a művészettörténeti) gyarapítására nagyobb gondot fordítottak, mint a népélet megismerésére. Az első évek lázas ütemű gyarapításai ellenére pl. 1912-ben 414, s 1930-ban is csak 601 tárgyat tartottak nyilván néprajziként, pedig ekkortájt az iránymutató példa s a helyi program sem hiányzott. Ha viszont a magyarországi néprajzi érdeklődés „forrásvidékeit" szeretnénk feltérképezni, G. Vass István néhány új eredményét tudománytörténetünk is számon tarthatja. Figyelemre méltó például, hogy a békéscsabai Reök István (Munkácsy Mihály nagybátyja!) már 1874-ben figyelmeztette a megyei múzeum szervezőit a népviseletek gyűjtésére és a néprajzi fényképezésre. Arról sem tudtunk mindeddig, hogy a hivatalnok-feleség Bartóky Lászlóné az 1870-es évek végétől több szövőtanfolyamot szervezett a békéscsabai parasztasszonyok számára, s jóllehet gyűjteményének jeles darabjai utóbb a Néprajzi Múzeumba, illetve a helyi múzeumba kerültek, e tanfolyamokon nem ezeket a tárgyakat másoltatta, hanem a maga szecessziós modorban tervezett mintáit szövette, aminek azután az „új stílus" elterjedése lett a következménye. A kevésbé látványos tárgyak — a munkaeszközök — iránti érdeklődés bizonyítéka a köröstarcsai halászati gyűjtés 1903-ban; a közvetlen környezet etnikai arculatának tudomásulvételét példázza a nemzetiségi népművészet bátortalan s a sugalmazott magyarosító törekvésektől jórészt függetlenülő gyűjtési programja. És Linder Lászlónak az 1930-as években kezdeményezett népművészeti gyűjtéseit — társadalmi eseménynek számító néprajzi kiállításait, néhány jeles publikációját — is a figyelmet érdemlő néprajzi események sorában illendő számon tartanunk.

Токарев, С. А.: История зарубежной этнографии. (A külföldi etnográfia története.) Издательство „Высшая школа". Moszkva, 1978. 350 l.

Gyurgyák János

Hazánkban is, de a többi szocialista országban is meglehetősen elhanyagolt a néprajz tudománytörténete, a saját kutató tradíció föltárása, de még inkább az egyetemes néprajztudomány történetének értékelése. Éppen ezért joggal nevezhető hiánypótlónak Sz. A. Tokarjev 1978-ban megjelent könyve.

Sz. A. Tokarjev több évtizede foglalkozik a néprajztudomány történetével. Az orosz etnográfia történetéről írt monográfiája 1966-ban jelent meg Moszkvában. (*История русской этнографии.* Москва, 1966.) Ugyancsak 1978-ban a Szovjet Tudományos Akadémia mellett működő Nauka kiadó megjelentette az *Etnográfia tudományának kezdetei a XIX. sz. közepéig* című kötetét (Истоки этнографической науки. Москва, 1978.). Ehhez csatlakozik a most ismertetett kötet, mely napjainkig követi a szaktudomány alakulását. Tokarjev véleménye szerint egy további átfogó tudománytörténeti

munkára is szükség lenne, mely a Kelet országainak etnográfiai ismereteit foglalná össze. Erre azonban TOKARJEV nem vállalkozhat, mivel speciális felkészültséget, nyelvismeretet kívánna.

A könyv elsősorban a szovjet egyetemek történész hallgatóihoz szól, voltaképpen TOKARJEVnek a moszkvai egyetemen tartott néprajz-tudománytörténeti előadásait foglalja össze. Az utólagos szerkesztés — sajnos — nem is tudta hiánytalanul eltüntetni az egyetemi előadások természetéből fakadó aránytalanságokat. Háttérbe szorul a kötet fejezeteiben az a bevezetőben kifejtett helyes tétel is, mely szerint a különböző etnográfiai iskolákat az adott ország és az adott korszak társadalom- és ideológiatörténetébe illesztve lehet tudományosan értékelni.

TOKARJEV kiemeli, hogy egy-egy tudomány megismerésére milyen kiváló lehetőséget kínál a historiográfiai, tudománytörténeti megközelítés. Szerinte egy tudománytörténeti munka elsődleges célja, hogy számba vegye, mit adtak a különböző iskolák, irányzatok, kutatók, s nem az, hogy számon kérje: mit nem adtak. Bevezetésének egyik szakaszában röviden összefoglalja az egyetemes néprajztudomány történetét feldolgozó munkákat; ez a szakasz bibliográfiaként is jól használható a néprajztudomány történetéhez.

Hivatkozva a néprajztudomány kezdeteiről írt másik munkájára, TOKARJEV nem időzik a néprajz előtörténeténél. Első átfogó témaként az etnográfiának mint tudománynak a megszületését vázolja fel. Rövid, vázlatos korkép után az evolúció eszméjének kibontakozását ismerteti. Az általa „klasszikus evolucionizmusnak" nevezett korszakot főbb képviselőinek munkásságán keresztül mutatja be (BASTIAN, WAITZ, MACLENNAN, SPENCER, LUBBOCK, TYLOR, LETOURNEAU, LIPPERT, PESCHEL stb.) — kiemelve L. H. MORGAN szerepét.

Önálló fejezetben foglalkozik a szerző a marxizmus megalapítóinak, MARXnak és ENGELSnek etnográfiai nézeteivel. A tárgyalt témakörök: történelmi materializmus és etnográfia, MARX és ENGELS az őstársadalomról, az antropogenezis problémája, vallástörténeti kérdések, a nemzeti mozgalmak problémái. A fejezet hoz néhány adalékot az ún. „ázsiai termelési mód" vitájához is. A szerző szerint a marxizmus megalapítói későbbi munkásságukban az ázsiai termelési mód fogalmát elvetették, „valószínűleg meghatározhatatlan volta miatt" (74. l.). Az „őstársadalom" tárgyalása során TOKARJEV nem mutat rá az etnográfia őstörténet-centrizmusára, amely az egész kort befolyásolta, és ezzel összefüggésben az etnográfiai megfigyelések „analógia-módszerrel" történő felhasználására, őstörténeti következtetésekre. Mai ismereteink alapján itt nagyobb óvatosságot kellene ajánlani. Rámutat viszont a könyv, hogy a marxizmus klasszikusainál a történelmi múlt problémái szorosan kapcsolódnak az aktuális politikai kérdésekhez.

A XIX. század végének és a XX. század elejének etnográfiája című fejezetben a szerző röviden áttekinti a korszak tudományosságát nagymértékben befolyásoló terepkutatásokat, a néprajzi szakmúzeumok és folyóiratok ekkor történő kialakulását és jelentőségét. Foglalkozik az evolucionista etnográfia revíziójával (WESTERMARCK, CUNOW, SCHURTZ, GROSSE), gazdasági problémák jelentkezésével (HAHN, SOMLÓ, BÜCHER), a vallás eredetének problémájával (LANG, FRAZER, MARRETT, WUNDT).

Az ezt követő fejezetekben TOKARJEV különböző etnográfiai áramlatokat, irányzatokat mutat be. Mindegyik fejezet az irányzat kialakulásával indul, főbb képviselőit jellemzi és általános értékeléssel zárul. Ilyen módon sorra kerül a diffuzionizmus (RATZEL, GRAEBNER, SCHMIDT, MENGHIN, FROBENIUS, RIVERS, G. ELLIOT SMITH, BIRKET-SMITH), biologizmus (GOBINEAU, AMMON, LAPONGE, WOLTMANN), rasszizmus (CHAMBERLAIN, GÜNTHER), freudizmus (FREUD, RÓHEIM, JUNG), a francia szociológiai iskola (DURKHEIM, MAUSS, LEVY-BRUHL), funkcionalizmus (MALINOWSKI, RADCLIFF-BROWN, THURNWALD), az amerikai iskola (BOAS, WISSLER, KROEBER, GOLDENWEISER, LOWIE, RADIN), az etnopszichológiai irányzat (Ruth BENEDICT, KARDINER, MEAD).

A recens etnográfiát elemző fejezetben a nyugati országokban folyó kutatásokat TOKARJEV előbb problémakörök szerint tekinti át (kulturális relativizmus, neoevolucionizmus, historizmus, gazdasági antropológia, strukturalizmus stb.), majd országok szerint vizsgálja. Önálló fejezet foglalkozik az európai szocialista országok néprajztudományával.

A könyvből sajnálatosan hiányzik egy összefoglaló bibliográfia. A lábjegyzetekből történő visszakeresés pedig igen fáradságos munka, néha szinte lehetetlen, mivel a hivatkozások 100—120 évvel ezelőtt kiadott orosz nyelvű fordításokra utalnak. Csatlakozik viszont a könyvhöz egy tárgy- és névmutató. A tárgymutató sajnos a könyvben feldolgozott anyagnak csak kis töredékét tárja fel. A névmutató viszont részben segít áthidalni a bibliográfiánál említett nehézségeket, mivel közli az idegen nevek eredeti formáját is, még ha nem is mindig következetesen.

Összegezve a mondottakat: Sz. A. TOKARJEV könyve hiánypótló, fontos és hasznos munka, mondhatnánk kézikönyv. Egyben ösztönzés arra, hogy tudományszakunk történetének feltárásáért tegyünk többet.

Averkieva, J. P.: Isztorija teoreticseszkoj müszli v amerikanszkoj etnografii. (Az elméleti gondolkodás fejlődése az amerikai etnográfiában.) Nauka. Moszkva, 1979. 283 l. — **Etnografiaja za rubezsom.** (A külföldi etnográfia.) Isztoricseszkije ocserki. Izdatyelsztvo Nauka. Moszkva, 1979. 280 oldal.

Tagányi Zoltán

A Miklucho-Maklaj etnográfiai intézet igen sok munkát szentel a nyugati néprajztudomány eredményei vizsgálatának, ebben a két kötetben ilyen szintetikus összefoglalási kísérleteket láthatunk. Az elsőben AVERKIEVA foglalja össze az amerikai antropológia fejlődését, a másodikban viszont elsősorban azokat az európai láncszemeket követhetjük nyomon, melyek AVERKIEVA munkájából hiányoznak.

Az amerikai etnológia kezdetei elsősorban MORGAN munkásságával indultak, aki egy unilineáris fejlődési képet és egy ősközösségi társadalmat látott, melyben a matriarchátus a fejlődés korábbi fázisában jelent meg, mint a patriarchátus. MORGAN követői, elsősorban POWELL a törzsi társadalmak keretén belül igyekeztek az amerikai kontinensen az ipar és kereskedelem kezdetét kimutatni, ők is feltételeztek ősközösségi kooperációkat a halászó és a vadászó törzsek között.

Az amerikai etnológia új fejlődési irányt vett fel Franz BOAS tevékenysége következtében. Ő egy induktív történeti szemléletből indult ki, a diffuzionalizmust és a konvergencia elméletét egyformán elismerte. Nála jelent meg legelőször a társadalmi és kulturális tény fogalma, és ezeknek a konfiguratív fejlődési formája. Nála azonban a fő hangsúly a társadalmak leírásán és az adatgyűjtésen, a jelenségek térbeli elhelyezkedésének vizsgálatán volt. Ezekből a megfontolásokból nőtt ki WISSLER „area research" elmélete, mely kapcsolatban volt egyben a bécsi iskola kultúrkör elméletével.

BOAS esetében bizonyos mértékben a klasszikus evolucionalizmussal szembeni fenntartásokat figyelhetjük meg, ennek ellentéteként alakult ki a kulturális relativizmus és a személyiség vizsgálatán alapuló pszichológiai iskolák megjelenése az amerikai etnológiában. AVERKIEVA azonban jelzi, hogy a két háború közötti időszakban az amerikai etnológiában a történeti evolucionalizmushoz való visszatérés jelensége is megfigyelhető. Ez a történetiség teljesen más jellegű, mint a XIX. századi evolucionalizmus. KROEBER és WHITE nézeteiből nagyon is jól látható, hogy ők elsősorban az európai etnológiai iskolákhoz közelítenek. Így mind a két esetben megjelenik a társadalmi tény jelensége, mely konfigurációkat hoz létre. Az etnológia e felfogásban empirikus tudomány, hasonló az egzakt tudományokhoz. Ez egyben a durkheimi gondolathoz való visszatérés egyik mozzanata. Ez a kontinuitás nagyon jól megfigyelhető a második munka esetében BUTINOV cikkénél, ahol LÉVI-STRAUSS felfogását ismerteti.

AVERKIEVA megállapításait nagyon jól kiegészítik a második kötetben a brit iskolára vonatkozó megállapítások is, VESZELKIN cikkében. A primitív társadalmak izolációban élnek és ezek egy-egy holisztikus egészet alkotnak. A társadalom jellege és tulajdonságai biológiai jellegűek, mint ahogy ezt AVERKIEVA KROEBERnél és Leslie WHITE esetében jelezte. A társadalmat atomok építik fel, és ezek konfigurációjának mozgása határozza meg a társadalmi képletet. Ezzel igyekeztek a brit iskola képviselői a történetiség kategóriáját visszacsempészni azzal a statikus elképzeléssel szemben, mely a klasszikus evolucionalizmus után alakult ki az angolszász tudományokban. VESZELKIN az angolszász etnológiában és a brit iskolában bevezetett társadalmi hálózatra (social network) és a kommunikációs rendszer fogalmára is hivatkozik, mint a dezorganizációt egyensúlyozó tényezőre, melyek bevezetése újabb fejlemény a brit iskolában.

Datcu, Jordan—S. C. Stroescu: Dicţionarul folcloriştilor. Folclor literar românesc. (Folkloristák szótára. Román irodalmi folklór.) Cu o prefaţă de Ovidiu BÎRLEA. Editura Ştiintifică şi Enciclopedică. Bucureşti, 1979. 501 l.

Székely László

A román folkloristák már régóta várták ezt a fontos munkát, melyet ők „szótárnak" neveznek (magyarul lexikonnak mondanánk). Míg a magyar szakemberek lexikális munkáikba a néprajz minden ágát belefoglalják (l. *Magyar Néprajzi Lexikon)*, addig a románok az etnológiának, folklorisztikának, a muzikológiának, és koreográfiának különkülön kötetet szentelnek. A közlemények beosztása (életrajz, munkásság, bibliográfia) egyébként megegyezik a *Magyar Néprajzi Lexikon*éval. A román „szótárak" egyelőre kisebb terjedelműek, és nem közölnek képeket, rajzokat. Dokumentációs illusztrációkat csak a népművészeti művekben publikálnak.

Bár a bibliográfiai tevékenységet még mindig nem értékelik kellőképpen, a szóban forgó lexikon sok mindenben meg fogja könnyíteni a kutatók munkáját.

Bevezető tanulmányában Ovidiu BÎRLEA a folklorisztikai munka három szakaszát különbözteti meg. Az elsőbe a folklóralkotások lejegyzését, a variánsok osztályozását, a típusok meghatározását és ezek alapján a korpuszok antológiáját sorolja. Ez utóbbival kapcsolatban megemlíti a közmondások (A. ZANNE: *Proverbele românilor.* I—X. 1895—1912), a találóskérdések (A. GOROVEI: *Ciniliturile românilor.* 1898), a mesék (L. SĂINEANU: *Basmele românilor.* 1895.; A. SCHULLERUS: *Verzeichnis der rumänischen Märchen.* 1928.), a ráolvasások (A. GOROVEI: *Descîntecele românilor.* 1931.) korpuszát, valamint az adomák, trufák típusmutatóját (S. C. STROESCU: *Typologie bibliographique des facéties roumaines.* 1970.).

BÎRLEA a folklorisztikai tevékenység második szakaszát a folklorbibliográfiákban látja. Ezzel kapcsolatban megemlíti az eddig megjelent kisebb-nagyobb bibliográfiákat és M. POP 1968-ban megjelent nagyszabású bibliográfiáját *(Bibliografia generală a etnografiei şi folclorului românesc)*, amely felöleli az 1800—1891 évek anyagát.

A folklorisztikai munka harmadik lépcsőfokának BÎRLEA a folkloristák fennebb említett lexikonát mondja.

A román folkloristákról már a francia Henry CARNOY is írt *Dictionnaire international des folkloristes contemporains* (Paris, 1897.) c. művében, amiről a román szerzők eddig nem emlékeztek meg. A folkloristák szótárának első tervét 1969-ben D. CARACOSTEA vetette fel.

A szerzőknek könyvtári, levéltári, levelező munkájuk során több nehézséggel kellett megküzdeniük. Ezeknek a zömét sikerült legyőzniök — de ahogyan bevezetőjükben mondják —, még sok személyi adat bizonytalan vagy ismeretlen maradt.

J. DATCU és S. C. STROESCU lexikona 352 folkloristát ismertet (a muzikológusokat és koreográfusokat további kötetekben fogják méltatni). A folklórgyűjtőket (ide sorolják a falusi tanítókat, papokat és a faluról származó egyetemistákat is) és elemzőket három vonatkozásban tárgyalják: ismertetik életrajzi adataikat, munkásságukat és műveiket valamint azok recenzióit.

A kis lexikon érdeme, hogy sok olyan folkloristáról tudósít, akik eddig ismeretlenek voltak: ilyen pl. Juliu BUGNARIU *Muza someşeană* c. művével. Több folklorista életrajzi adatait is feltárták. A munka bőséges könyvészeti adatai miatt nemcsak néprajzi, hanem irodalomtörténeti szempontból is jelentős. A lexikonból megtudhatjuk, hogy a román folkloristák közül többen neves külföldi professzorok (a párizsi Charles BÉMONT, Joseph BÉDIER, a berlini Adolf SPAMER) előadásait hallgatták.

Arról is olvashatunk, hogy a románok a külföldi folkloristák elméleteinek hazai népszerűsítői voltak, mint pl. M. GASTER, aki Th. BENFEY mesevándorlási elméletének, J HALTRICH, aki a HERDER és a GRIMM-testvérek romantikus iskolájának volt követője A román folkloristák új meglátásokkal gazdagították a strukturális-iskola képviselőinek (V. J. PROPP, A. DUNDES, Cl. BREMMONT) módszereit is. E téren kitűnik Stanca FOTINO a *Fantasztikus mese modellálása* c. művével. Nagy figyelmet fordítottak A. VAN GENNEP, P. SAINTYVES, Ch. PERRAULT, O. LEROY, P. LAFARGUE, G. PITRÉ, G. MAYER munkásságára is. Az európai hírű tudósok közül többen méltatták a román folkloristák eredményeit, mint pl. J. GRIMM, K. SIMROCK, W. MANNHARDT, G. PARIS, G. PITRÉ, ADAMANTIOS.

A szerzők megemlékeznek a román—magyar folklórkapcsolatok úttörőiről is. E téren értékes munkát végzett: ÁCS Károly, E. BRAN, EMBER György, A. FILIMON, HERMAN Antal, MAILAND Oszkár, M. MARINESCU, MOLDOVÁN Gergely, V. PĂCALĂ, R. VUIA, J. VULCAN. Jelenkori folkloristáink közül ALMÁSI Istvánt FARAGÓ Józsefet, KISS Jenőt,

Nagy Olgát, M. Popot, Vöő Gabriellát említik. A román–német folklórkapcsolatokat ápolók közül A. H. Markel, F. Obert, J. K. Schuller, F. W. Schuster munkásságát méltatják.

A folkloristák bibliográfiájához kiegészítésül szolgálhatnak a recenzensnek az Ethnographiában megjelent alábbi ismertetései is: O. Bîrlea: *Istoria folcloristicii românești.* 1974. (Ethn. LXXXIX. 1978.151—152.); V. Ene: *Folcloriști români.* 1977. (Ethn. XC. 1979. 284—285.); J. Muşlea: *Cercetări etnografice.* I—II. 1971—72. (Ethn. LXXXVI. 1973. 632—633.); J. Taloş: *Meşterul Manole.* 1973. (Ethn. LXXX. 1973. 635—636.)

A hasznos munka recenzióját a szerzők soraival zárjuk: „A folkloristák lexikona elismerésül szolgál azoknak a gyűjtőknek és exegetáknak, akik sokszor minden ellenszolgáltatás nélkül, hazafiúi kötelességből végezték folklorisztikai tevékenységüket; ha pedig egyesek még mindig homályban maradtak, ez nem a szerzők fáradozásának hiányát jelenti. Ezért hálásak lesznek minden helyesbítésért, kiegészítő adatközlésért."

Bodrogi Tibor (szerk.): Törzsi művészet. I—II. Corvina Kiadó. Budapest, 1981. 1. köt. 248 l., 104 tábla, 2. köt. 229 l., 80 tábla

Németh Lajos

A magyar néprajztudomány — hasonlóan a többi társadalomtudományhoz — még adós az összefoglaló jellegű, nagy kézikönyvek megjelentetésével. A művészetetnológia területéről eddig csak néhány részterületről jelent meg könyv, de általában hiányoznak az afféle „világ népei kultúrája" típusú tudományos vagy tudományos ismeretterjesztő jellegű áttekintések is. Márpedig az ilyen szintetizáló művek nem csupán a szakember-utánpótlás képzésében nélkülözhetetlenek, hanem szüksége van rá a közönségnek is, hiszen szerepük nagy a művelődéstörténeti szemlélet kialakításában, segítik az idegen kultúrák értékei iránti szellemi nyitottság kibontakozását.

E szintetizáló művek hiányát tehát mindenképp pótolni kell, még ha a külföldi szakirodalom vetületében talán anakronisztikusnak is hat a feladatvállalás. Az elmaradás azonban — mint példázza a *Törzsi művészet* impozáns két kötete — néha erény forrása is lehet. Hiszen minden szintetizálási kísérletnek, kézikönyv jellegű összefoglalásnak paradoxonja, hogy amint megjelenik, a tudomány új eredményei fényében már túlhaladottá is válik. Különösen érvényes ez a néprajztudományra, amelyben az elmúlt évtizedekben a strukturalizmustól, a strukturalista antropológián, az új kultúraelméleti vizsgálatokon át az etnoszemiotika módszereinek finomodásáig ugyancsak látványos szemléleti és módszertani forradalom zajlott le, másrészt pedig — különösen a törzsi kultúrákat illetően — az újabb és újabb tudományos expedíciók alaposan megnövelték az ismereteket, és ezzel az eddigi hipotézisek megkérdőjeleződtek. A feladatát tekintve tehát talán elkésettnek, túlhaladottnak minősíthető, ám a szakmai, társadalmi funkciója miatt elodázhatatlan vállalkozás, épp e későn jövése miatt, e tekintetben némi előnyt élvez a korábbi, immár klasszikusnak minősíthető, de szükségképp túlhaladottá vált összefoglaló jellegű művekkel szemben: a legújabb tudományos módszerekre és ismeretekre, a hallatlanul megszaporodott szakirodalomra támaszkodhatik. Ez természetesen csupán lehetőség, ugyanakkor szakmaetikai felelősség is, hiszen a szakirodalom említett bősége meg is nehezíti az áttekintést és összefoglalást.

A kitűnően felkészült munkatársi gárdát felvonultató *Törzsi művészet* szerzői megfeleltek a nem könnyű feladatnak, átérezték a szakmai felelősséget. Legfőbb erényük, hogy megtalálták az ilyen nagy, egyszerre tudományos és népszerűsítő igényű összefoglaláshoz alkalmas módszert: gazdag tényanyagot közölnek, ugyanakkor néhány reprezentatív példa elemzésével „mélyfúrást" is végeznek, elkerülik a tetszetős és felületes hipotéziseket, objektíven foglalják össze a szakirodalom — és saját kutatásaik — legújabb eredményeit — s mindezt közérthető, olvasmányos, értekező stílusban. Megtalálták az informatív adatközlés és az értékelő sommázás helyes arányát.

Pedig a kitűnő szerkesztői munkát végző Bodrogi Tibornak és munkatársainak nem volt könnyű dolga, hiszen már a könyv tárgyának választott, feldolgozandó tematika meghatározása is nehézségekbe ütközött. Bizonyítja ezt már a kötet címének megválasztása is. Bármennyire lényegében azonos jelenségekre gondol ugyanis a szakmai közvélemény, ha a művészetetnológia kutatóterületéről van szó, a határok meglehetősen bizonytalanok és a megnevezés is problematikus. A „primitív művészet" meghatározás olyan zavaros konnotációval, szóródó asszociációs szférával párosul, hogy ma már használhatatlan, mint ahogy az a már metaforaként iselavult „Naturvölker" megnevezés. Maradt tehát — a szerkesztő által is megkérdőjelezett, de mégis viszonylag legszabatosabb — „törzsi

művészet" elnevezés, amelynek értelmezését jól foglalja össze tudománytörténeti áttekintésre is támaszkodva a bevezető tanulmány, és finoman árnyalják a résztanulmányoknak az adott törzsi közösségek gazdasági és társadalmi berendezkedését elemző passzusai.

De a tárgy meghatározásánál nem csupán a „törzsi" elnevezés problematikus, hanem a „művészeté" is. Vajon a törzsi csoportok szinkrétikus, expresszív kultúrája esetében jogos-e e terminus használata, nem csupán egy mai fogalom történelmietlen és inadekvát visszavetítéséről van szó? Bodrogi Tibor elmélyült bevezető tanulmányában sokoldalúan elemzi a művészetetnológiának ezt az alapproblémáját és lényegében helyesen keresi a választ — jóllehet propozíciójában, mikor is a marxista esztétika tükrözési elméletének némiképp vulgarizált megfogalmazására támaszkodik, felsejlik a túlzó általánosítás, szimplifikálás és a vulgárevolucionizmus veszélye. Lényegében azonban elkerüli e veszélyt, mikor a vizsgálódás középpontjába az adott törzsi kultúrában némi fenntartással művészetnek is nevezhető jelenségcsoport, társadalmi tevékenység és tárgykultúra társadalmi funkciójának konkrét elemzését állítja a művészetetnológiai kutatás középpontjába, és helyesen ezt teszik a tanulmányok szerzői is. A bevezető tanulmány nagyvonalúan foglalja össze az általános jellemvonásokat, ugyanakkor hangsúlyozza az egyedi sajátosságokat, hiszen a törzsi kultúrák és művészeti megnyilvánulásaik között, ha találhatók is analógiák, mégis az individuális jelleg dominál. Ezt hangsúlyozzák és mindvégig szem előtt tartják a tanulmányok is.

A törzsi művészet áttekintésekor szükségképp felvetődik az a probléma, hogy a tárgyalt csoportok általában szinkronban éltek vagy élnek magaskultúrákkal, amelyek hatottak rájuk, kultúrájuk gyakran e leszüremlő hatások adaptálása és konzerválása. A kötet azonban értelemszerűen e magaskultúrákkal nem foglalkozik. Bizonyos sommás ismertetésük azonban — különösen Amerikát illetően — nélkülözhetetlen. A szerkesztésnek általában sikerült megtalálni e tekintetben is a kellő arányt, megadja a szükséges tudnivalókat, ugyanakkor nem mossa el a határt a magaskultúrák és a törzsi kultúrák között, mint ahogy pedig gyakran történik a „primitív művészetet" tárgyaló kézikönyvekben. E tekintetben csupán az afrikai földrész kultúráinak számbavétele hagy hiányérzést. Itt ugyanis — helyesen — bemutatásra kerül az észak-afrikai sziklaművészet, de továbbiakban a tárgyalás csupán Fekete-Afrikára vonatkozik, pedig helyes lett volna — legalábbis utalásszerűen — érinteni az arab kultúrától ugyan megérintett, de nomád elemeket is őrző pásztortörzsek művészetét, mint jellegzetes határesetet a magaskultúrák és a törzsi kultúrák között.

A kötet szemléletbeli erénye, hogy a törzsi művészetet mindig történeti sorsában, tehát a környező civilizációkkal való viszonyukban tárgyalja és figyelemmel kíséri jelenbeli alakulásukat is. Bodrogi Tibornak illúziómentes, objektív hangú zárótanulmánya úttörő módon foglalkozik a törzsi művészet jelenlegi helyzetével, funkcióváltásával, szuvenír-művészetté sekélyesedésével. E tanulmány méltó befejezése a kitűnő kötetnek, amely — mint ahogy a befejező passzus írja — a művészetetnológus munkáját tiszteletadásnak tekinti a törzsi művészet előtt, s így e könyvet is rekviemnek szánja a törzsi művészetért.

A kötet értékei közé tartozik a kitűnő apparátus, a gondosan összeállított bibliográfia és a jól válogatott képanyag. Ugyancsak példás a könyvművészeti értékű kiadói, nyomdai munka.

Kelemen Pál: Régi amerikai művészet. Ősi indián és spanyol gyarmati kor. Corvina Kiadó. Budapest, 1981. 208 l. 319 kép.

Domanovszky György

A szerző, az 1969-ben megjelent előszóban szerényen azt írja, hogy könyve mindenekelőtt a nagyközönségnek szól. A mű elolvasása után nyugodtan mondhatjuk, hogy az mindenkihez szól, a nagyközönséghez és a szakemberekhez egyaránt, éspedig egyenlő mértékben. Gondolom érthető, hogy miért éppen főleg — ha nem is kizárólag — az utóbbiról fogok írni.

Nagy erénye a könyvnek, hogy nemcsak a művészeti anyagot ismerteti, hanem — ha nagy vonalakban is — felvázolja a régészeti, néprajzi, gazdasági stb. hátteret is. A mű, amint az alcím is jelzi, két részre oszlik: az első tárgyalja az indián őslakosság, a második az európai, de még az amerikai szakemberek előtt is kevéssé ismert spanyol gyarmati kor művészetét.

A hódítások előtti indián lakosság művészetét, amelyből főleg az európai középkornak megfelelő korszakot tárgyalja, különösen az építészetet figyelembe véve, területileg

öt nagy egységre osztja: 1. az Egyesült Államok délnyugati része, 2. a mexikói terület, 3. a maja terület, 4. az ún. köztes terület, mely főleg Közép-Amerika déli részét foglalja magába és 5. az andesi terület.

A művészeti ágakat is öt csoportba osztja: 1. építészet, 2. szobrászat, 3. kerámia, 4. szövés és 5. fémművesség. Az öt nagy területi egység felosztásában csak az építészet szerepel, a többi ágazat pedig csak ott szerepel e területi felosztásban, ahol különösebb hangsúlyt kapott. A szobrászat csak a mexikói és maja, a kerámia szintén mind az öt, a szövés jóformán csak az andesi, a fémművesség pedig felosztás nélkül az andesi, de más térségekben is szerepel, kisebb vagy nagyobb hangsúllyal. Ezzel a beosztással az olvasó könnyen rátalál az őt éppen érdeklő, emlékezését megerősítendő anyagra.

A második rész a spanyol gyarmatosítás korszakának művészetét adja. KELEMEN Pál újszerű szemlélet alapján nyúl az anyaghoz: nem a spanyolok által átplántált és csak provinciális értékűvé vált alkotásokként szemléli azokat. Helytálló véleménye az, hogy az Európából átplántált művészet a spanyol gyarmatokon bizonyos mértékben ötvöződve az indiánok művészetével lényegében teljesen újat hívott létre.

Ennek az anyagnak jól áttekinthető beosztása és a lényegeset ismertető tálalása az, ami az európai, de valószínűleg még az amerikai szakemberek előtt is a művészettörténet új területeit nyitotta meg.

A mondandók illusztrálására összeválogatott anyagról külön kell szólni. A szokástól eltérően a bemutatott képek közt sok az ismeretlen, eddig nem publikált, ami a mű értékét nagyban növeli.

Végül hangot kell adnunk annak, milyen kár, hogy a magyar kiadásra tizenkét évet kellett várni és reméljük, hogy korábbi munkáinak kiadását is megvalósítjuk. A magyar KELEMEN Pál műveinek ott kell sorakoznia az érdeklődő hazai közönség könyvespolcain.

Domanovszky György: A magyar nép díszítőművészete. I—II. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1981. 1. köt. 322 l., 2. köt. 397 l.

Németh Lajos

Impozáns feladatra vállalkozott a szerző, mikor is — mindenekelőtt a népművészet iránt érdeklődő, nem szakember olvasókra gondolva — a magyar nép díszítőművészetét, történeti alakulását, ágazatait és fontosabb egységeit kívánta összefoglalni. A vállalkozás eredményeként hasznos könyv született, amelynek tudományos népszerűsítő missziója tagadhatatlan, még ha szempontjai, feldolgozási módja némiképp vitatható is.

Vitatható maga a cím és ami ezzel szükségképp összefügg, a feldolgozandó témakör megválasztása. A szerző a magyar néprajztudomány egyik klasszikus művére, VISKI Károlynak a *Magyarság Néprajzá*ba írt tanulmányára támaszkodva választotta a köztudatban jobban elterjedt népművészet meghatározás helyett a népi díszítőművészet megnevezést. A bevezetésben e fogalmat tisztázandó szükségképp fel is veti a kérdést: „van-e a népművészet és a népi díszítőművészet megjelölések között különbség, és mi tartozik a népi díszítőművészet körébe". A meghatározásban azonban összemossa a két fogalmat: „A népi díszítőművészet, illetőleg népművészet alatt tehát a parasztság tárgyformáló, tárgyat díszítő művészi alkotótevékenységét kell érteni."

E terminológiai tisztázatlanság a későbbiekben megbosszulja magát, hiszen az elemzés során összemosódik a parasztság anyagi kultúrájának, tárgyi világának, környezetének — például a háztípusoknak — az elemzése a valóban díszítő jellegű tevékenység számbavételével.

Az elméleti kérdések tisztázatlansága, illetve a népművészet és népi díszítőművészet fogalmának nem elég komplex, nem a funkcióra támaszkodó értelmezése megmutatkozik a népművészet történeti múltjának rövid összefoglalása és a periodizációs javaslatok során is. Az áttekintésben összemosódnak az egész társadalom anyagi kultúrájának és a paraszti rétegkultúrának a sajátosságai. Néprajztudományunk egyik alapproblémája húzódik meg egyébként e bizonytalanság mögött. Alapvető régészeti és levéltári kutatások nyújthatnak csak majd e téren fogódzót, az eddigi történeti áttekintések ugyanis gyakran még ma is az összstruktúra differenciált elemzése, a rétegstruktúrák számbavétele helyett belecsúsznak az analógiás-hipotetikus megállapításokba. DOMANOVSZKY történeti periodizációs javaslatából sajnálatos módon kimaradt a XIX. század végén kibomló, ún. „új stílus" elemzése, márpedig az elmúlt évek kutatásai, vitái bizonyítják, hogy milyen fontos elméleti kérdések rejlenek e problémakörben.

Az említett hiányosságokkal szemben azonban számos jó összefoglalás található a könyvben. Kitűnő a provinciális és a népművészet közti terület, az ún. „periférikus művészet" jelentőségének kiemelése, a mesterségi és helyi hagyomány megkülönböztetése, jó a hagyomány determinatív erejét elemző fejezet, az alkotó egyéniség szerepének vizsgálata és kitűnőek a stílusra, a kompozícióra, formaadásra vonatkozó, összefoglaló megjegyzések. Ugyancsak megbízható ismereteket nyújtanak a *Népművészetünk ágazatai* c. rész fejezetei is. A könyv erényei közé tartozik a jól választott illusztrációs anyag, a színes képek kitűnő minősége.

Kós Károly—Szentimrei Judit—Nagy Jenő: Moldvai csángó népművészet. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1981. 470 l.

Kresz Mária

A Kriterion Könyvkiadó köztiszteletnek örvendő néprajzi sorozatában kiemelkedő jelentőségű e rendkívül tartalmas könyv. A három kiváló erdélyi szerzőnek ez immár a negyedik közös könyve, mely a romániai magyarok népművészetéről egy évtizeden belül megjelent: *Kászoni székely népművészet* (1972), *Szilágysági magyar népművészet* (1974), és *Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet* (1978) után a jelen kötet az előző munkák tapasztalatait felhasználja és megkoronázza az eddigi kutatásokat. A másik háromhoz hasonló szerkezetű: Kós Károly az *Építkezés, Lakásbelső* és *Fazekasság* fejezeteket vállalta, a *Bevezetés* is az ő munkája; Szentimrei Judit a *Szőttesek, varrások-hímzések* rész írója; Nagy Jenő az *Öltözet* fejezet szerzője. A három szerző mellett mintegy 15 kutató, rajzoló és fotós működött közre az évekig tartó gyűjtőmunkában, melyet még 1953-ban a Román Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézete Népművészeti Osztálya kezdeményezett.

Lenyűgöző az illusztrációs anyag gazdagsága, Kós fejezeteit 212 rajz, Szentimrei Juditét 120, Nagy Jenőét 32 rajz kíséri. Mivel egy-egy rajz sokszor több ábrát tartalmaz (pl. a 76—78. oldalon), nem túlzás, ha azt állítjuk, hogy e 364 szövegközti rajz voltaképpen mintegy 1000 ábra ! Különösen Kós Károly illusztrációiról kell szólni, világos rajzai nemcsak saját fejezeteit kísérik, hanem az öltözettel, textíliával foglalkozó részeket is. A fekete-fehér fényképek száma 318; 31 színes táblán kb. 100 színes fotó látható. Igaz, hogy a fekete-fehér fotók homályosak, de ez a nyomda hibája, nem a fotósoké ! Ha túltesszük magunkat az elmosódott nyomás miatti bosszankodáson, és inkább a képek tartalmát nézzük, mély bepillantást nyerünk a csángók mindennapi életébe, társadalmába, emberi magatartásába. Öreget-fiatalt látunk, ünneplőt-munkálkodót, mindig a maga őszinte természetességében. A színes táblák technikai színvonala elmaradt a szokott népművészeti kiadványokétól, azonban a képszerkesztés itt is híven követi a mondanivalót, a csángó színvilág megismertetését.

A könyv végén mintegy 2000 szó felsorolása és magyarázata található 39 oldalon *Szakszójegyzék és szómutató* címen, Nagy Jenő munkája. A kötetben másutt is találunk összehasonlító szójegyzékeket (pl. a kender- és gyapjúmunkánál, a fonalelőkészítésnél, szövésnél, hímzésnél), e táblázatok az eddig tanulmányozott más magyar vidékekkel összevetik e kifejezéseket, kitűnő összehasonlító anyagot nyújtva nyelvészetnek és néprajznak egyaránt.

Moldva csángólakta településeiből 49 helységet kerestek fel a kutatók. Bár nagy területen dolgoztak, figyelni kellett a távolabbi környezettel való kapcsolatokat is: miben különbözik a csángó a moldvai romántól, miben hasonul, mennyire van rá hatással a „Hegy" túlsó oldalán élő székelység, mi a sajátosan „csángó", és mi a környezet hatása. Ilyen kérdésekre válaszol Kós Károly, amikor elemzi a népi építészet különböző összetevőit, a természeti környezet, az építőanyag és más tényezők összefüggéseit. A csángók általában talpas házat építettek; a talpatlan sövényfalú pajta helyi átvétel, ezt idővel emeletes csűr váltotta fel. A házak nádfedése a Szeret nádasaiban vágható nyersanyagnak köszönhető. „Mióta a világ megszaporodott és megvékonyult a fa", újabb építési technikákkal kísérleteznek: az újítások részben a Székelyföld felől érkeznek („Itt mindent a Hedbe felé látnak, onnan hoznak"), másrészt a helybeli románoktól. Kós rajzairól újra szólni kell: milyen tartalmas az a családfával ellátott települési vázlat, mely szemlélteti a nemzetségi zsákutcás település kialakulását, amely még kapuval is elzárható, mert a „telkek mind a véreké".

A *Fazekasság* fejezetben Kós elsősorban Gorzafalva mesterségét ismerteti. Gorzafalva mintegy 360 fazekasával Románia legnépesebb fazekasközpontja századunkban,

a néprajzi szakirodalom azonban nem tartotta számon. Míg más moldvai csángó és román fazekasok mázatlan edényt égettek, Gorzafalván mázas edényt készítettek, hullámvonalas díszét bőr „író"-val húzták. Ezek az egyszerű használati edények nem kerültek a falra, mert Moldvában a „kendőszeg"-re — a szó eredeti értelmének megfelelően — kendőket akasztottak.

Így kapcsolódik egyik fejezet a másikhoz. A házbelső dísze a faszegekre és rudakra váltakozó színritmus szerint akasztott ruhanemű, öltözetdarabok. „Sohasem hittem volna, hogy minimális bútorral ilyen otthont lehet teremteni" — írja SZENTIMREI Judit a színes szőttesekbe öltöztetett falakról. E fejezet újdonsága és erőssége, hogy a szerző a technikai ismeretek birtokában biztos kézzel tudja rendszerbe foglalni a kender- és gyapjúmunka sokféle bonyolult folyamatát és termékét, a helyi kifejezéseket szakszerűen elmagyarázva. Ez a jártasság teszi lehetővé, hogy még a népköltészet vonatkozó részeit is megértesse az olvasóval. Áttekinthetővé válik a hímzésöltések világa: „szem" az egyszerű vízszintes öltés, „fog" a függőleges öltés. A ferde öltés „ín"; az összevarrás neve „inazás" mind a szűcshímzésben, mind a vászonhímzésben. Egyenes sorok „rendek"-ben állnak, a hullámvonalas minta „kandargó". Nem egy esetben meg tudja érteni a minta értelmét, jelképes, mágikus tartalmát, mert ez még élő, eleven hagyomány a csángók körében. Távlati összehasonlítást is ad, egy rövid bekezdésben az ún. Holbein-öltésről való néprajzi vélekedéseket sorolja fel; neve itt egyszerű „őtögetés", az elhelyezés szerint lehet „tyúkszem", „rákszem", „lúdszem" vagy „paránia".

A csángók öltözete ma megkülönböztető jelnek számít („port unguresc"), de ez a viselettípus valamikor kelet-európai volt, hasonló román, bolgár, ukrán öltözet létezett, feltételezhetően volt hasonló XVII—XVIII. századi székely ruházat is. NAGY Jenő egy évszázad változásait követi nyomon, a legkorábbi 1868-as ábrázolástól kezdve. Az archaikus öltözetet jelen könyv ezernyi változatában-alakulásában mutatja be, az anyag, forma, díszítés variálódását, kor és alkalom, falvak és „divat" szerint.

A művészetben jártas szerzők az esztétikai értékelést is vállalhatják. Az egyszerű lineáris, színezésükben kiváló művészi érzékkel megkomponált szőttesekről, hímzésekről írja SZENTIMREI: „Valóban a célszerű szépnek olyan szokatlan megfogalmazásával állunk szemben, amely iparművész számára is meggondolkoztató", „Tanult iparművész becsületére válna, ha ilyen egyszerű eszközökkel ilyen szín- és térhatást tudna elérni." A csángók biztos ízlése az új anilin színeket is be tudja illeszteni a maga rendszerébe, de megbizonytalanodik, amikor hirtelen a naturális virágminták divatját akarja átvenni. Pedig ez élő művészet, sokféle új hatást magáévá tud tenni. Érdekes példa a műszálhulladék feldolgozása, áztatják, fehérítik, fonják, szövik, beleillesztik a helyi szőtteskultúrába. A népi térkialakító és építőtevékenység is „korlátozott lehetőségei miatt vagy éppen ezért, roppant józanságról, leleményességről, formaérzékről és teremtőkészségről tanúskodik", írja KÓS.

Egy rövid ismertetés keretében nehéz összefoglalni azt a néprajzi és emberi élményt, amelyet a kötet olvasása nyújt, — csak köszönetet mondhatunk a kutatógárdának. „Mert a csángóság még ma is kiapadhatatlan kincsesbánya. Amit itt bemutattunk, az csak felszíni fejtés" — olvassuk. „Csángóföldön nemcsak Európa nagy hagyományai élnek tovább, de Kelet-Európának is egy olyan hagyományőrző vidéke ez, amely még nagyon sokat mondhat és adhat mind a magyar, mind a román, de az egyetemes néprajztudomány és a nagyközönség számára is."

Sinkó Kalló Katalin: Kalotaszegi nagyírásos. Kriterion Könyvkiadó. Bukarest, 1980. 16 l. szöveg, 355 hímzésminta-rajz táblákon.

Flórián Mária

A nagy formátumú kiadvány a szerző által 1972-től kezdve összegyűjtött mintegy 350 mintát adja közre táblákon, a bevezetésül eléjük adott szövegben pedig áttekinti a kalotaszegi hímzés, elsősorban a nagyírásos kutatásának, újravarrásának történetét, az alapanyagára, öltéstechnikájára, mintaelemeire és mintái felépítésére vonatkozó ismereteket. Öltéselem- és motívumrajzok mellett ezt a bevezetőt színes és fekete-fehér fényképek is illusztrálják: bemutatnak neves íróasszonyokat, érzékeltetik a régi nagyírásos hímzések színének-visszájának eredeti megjelenését (amit az íróasszonyok előrajzoló technikájához hasonlóan rajzolt táblák mintavázai nem adhatnak vissza).

Művészek és tudósok a múlt század végén Kalotaszegen „fedezték fel" a népművészetet, s azóta ez az érdeklődés ismét és ismét megújul. A közelmúltban éppen a Kriterion gondozásában jelent meg FARAGÓ József, NAGY Jenő és VÁMSZER Géza monográfiája a

Kalotaszegi magyar népviseletről (1977), 1949—1950-es gyűjtésük alapján, majd PÉNTEK János kötete: *A kalotaszegi hímzés és szókincse* (1979). Az ismertetett kötethez hasonlóan a román—magyar közös könyvkiadás keretében megjelent munkák hazai és romániai példányszámai tanúskodnak az érdeklődés intenzitásáról, egyben fölhívják a figyelmet arra is, hogy a jelen kötetben ne pusztán híradást lássunk a kalotaszegi hímzés jelenkori állapotáról, hanem olyan mintalap-gyűjteményt, amely hímzőasszonyok kezén azóta már sokszorozódik, alakítja az élő gyakorlatot.

A kötet így többféle tanulsággal is szolgál az etnográfus olvasónak. Bepillantást ad a jelenkori kalotaszegi hímzőgyakorlatba, emellett azonban az erdélyi népművészet-felfogásba is, amely a mai jelenségek megítélésében némileg különbözik az itthonitól. SINKÓ KALLÓ Katalin, amikor 1972-ben megkezdte kutatását, annak az élő és közelmúlt hímzőgyakorlatnak a mintakincsét kívánta rögzíteni, amelyik nagyobbrészt már díványpárnákat, falvédőket készít eladásra. Sajnos a szűkszavú bevezetés nem mutatja meg pontosan, hol van a vizsgált öt falu népének saját használatára-gyönyörűségére és az idegeneknek, eladásra készített varrásai közt a határvonal. Olyan adatok azonban, miszerint a menyasszony kelengyéjét vivő teherautó visszapillantó tükrére ma is „habékendőt", vőfélykendőt kötnek, amit ajándékul megkap a gépkocsivezető — sejteti, hogy a kereskedelmi produkció hátterében továbbélő hagyomány vagy a hagyomány spontán újraalkotása is kereshető.

A nagyírásos emlékeit GYARMATHY Zsigánénak már 1885-ben is jórészt ládák mélyéről kellett előkeresnie. A nagyírásos varrását a külső kereslet és az eladásra történő hímzés megszervezése élesztette újjá. Az értékesítés azonban nagymértékben paraszti vállalkozók, közvetítők kezén, sőt maguknak a varróknak az üzleti érzékén nyugodott továbbra is, és a kalotaszegi hímzés az elmúlt évtizedekben sem kapott olyan szövetkezeti, „nagyüzemi" kereteket, mint például a matyó hímzés készítése. SINKÓ KALLÓ Katalin így olyan íróasszonyokhoz fordulhatott felvilágosításokért, mintákért, akik közvetlen falubeli asszonytársaik kérésére-megrendelésére rajzolták elő a hímzéseket. Ők már általában papírlapokon „gyűjtötték össze és őrizgették" mintakincsüket. A „fejből" (és valószínűleg más varrások alapján) folyó tervezés helyett KÓNYA Gyuláné SCHÉFER Teréz (1884—1971), a magyarvalkói református lelkész felesége vezette be a szerző szerint a mintáknak ezt a papíron való rögzítését. Az általa vizsgált falukban a korábbi „sűrű" varrottasok tömörségét is ő kezdte feloldani és a mintákat a kereskedelmi termelés számára fölnagyítani. SINKÓ KALLÓ Katalin több adatközlője is KÓNYÁNÉTÓL tanult, az ő mintáit rajzolta át — a Kriterionnál megjelent könyvben a korábbi „fejből" reprodukálás helyett az 1920-as évektől már „papírra írt" minták lépnek mintegy továbbélésük új szakaszába, nyomtatva, könyvesboltokban terjesztve.

Az etnográfus számára természetes, hogy a most közreadott mintaanyagot összehasonlítsa azzal, amit Kalotaszegről különösen nagy számban őriznek a múzeumok, s közöltek korábbi kiadványok, így MALONYAY Dezső kalotaszegi kötete, BÁTKY Zsigmond mintagyűjteménye. A régi „fejből" tervezett minták között, ha az eredeti gránátalmás, rózsás, tulipános motívumok torzításával is, de sajátos egyéni stílus felé hajló változatokat találhat, geometrikus hatású, szögletes vonalvezetésű varrásokat például, és olyan darabokat, amelyeket az egész felület nagyvonalú egységes megkomponálása jellemez stb. A most közölt mintalapokon ezzel szemben — óhatatlanul — szabályosak és kissé merevek a rajzok. Maga a szerző is utal arra, hogy vannak köztük kevésbé szerencsés mintaváltozatok, de tanácsot már nem ad, hogy a varró ezeket hogy kerülje el. A kötet a falukban föllelt régi minták mellett valójában egy elsősorban már városiak és turisták igényeire tekintő hímzőtevékenység mintakincsét tekinti át, adja kézbe és joggal mutat rá arra, hogy a mai varrógyakorlat kibontakozásában, fennmaradásában kulcsszerepet játszó íróasszonyok s az ő munkájukat befolyásoló-irányító falusi értelmiségi asszonyok sem voltak híjával a kreativitásnak. Állapotrögzítésként a könyv a szaktudomány számára érték. Fájlaljuk azonban, hogy a szerző és a kiadó e szépen nyomott kötet lehetőségét nem használta fel nagyobb mértékben arra, hogy a régi, Kalotaszeg számára egykor hírt s nevet szerző emlékanyagot a mai olvasóval, tovább-varróval jobban megismertesse, s esztétikai tájékozódó képességét fejlessze.

Soproni Olivér: A magyar művészi kerámia születése. — A török hódoltság kerámiája. „Mesterségek" sorozat. Szerk.: ZELNIK József. Népművelési Propaganda Iroda. Budapest, 1980. 241 l. 57 szövegközti ábra, 17 színes tábla.

Kresz Mária

SOPRONI Olivér könyvének megjelenése régen várt esemény. A kézirat még az 1950-es évek végén készült el, egyes fejezetei meg is jelentek *(Szolnok török kerámiája.* Jászkunság, 1956. 2—3. sz.; *Régi magyar ólommázas kerámia.* Az Iparművészeti Múzeum Évkönyvei III—IV. 1959.; *Bizánci hatások a felső-tiszai kerámiában.* NÉ. 1959.; *Visegrádi folyatottmázas török kerámia.* Műv. Tört. Tanulmányok. Bp., 1960.; *Leadglazed Turkish and Hungarian Pottery from the Time of the Turkish Occupation of Hungary.* Faenza, 1961). Dicséret illeti mind a kiadót, mind a szerkesztőt, hogy végre lehetővé tették e kötet kiadását a szerző rajzait tartalmazó 17 színes táblával, mintegy 100 tárgy bemutatásával.

Sokszor hangsúlyoztuk, hogy a magyar fazekasság története hiányos, mert bár a középkori és a reneszánsz fazekasságról (főleg a kályhacsempékről) megjelentek tanulmányok, a hódoltság korának és a XVIII. századnak feldolgozását mellőzték. SOPRONI Olivér elévülhetetlen érdeme, hogy áthidalta ezt az űrt; felhasználva orientalista képesítését feltárta, leltározta és rendszerezte e korszak cseréptöredékeit, múzeumokban őrzött tárgyakat; helyére tette az anyagot a világ kerámiatörténetében és az ornamentikatörténetben. A feltárt kerámia főleg Buda, Esztergom, Visegrád, Győr, Pécs, Szigetvár, Székesfehérvár, Eger, Miskolc-Diósgyőr, Szolnok, Gyula, Debrecen, valamint Balassagyarmat, Sárospatak, Kecskemét múzeumaiból származik. E korszak töredékei gyakran elkerülték az ásató régészek figyelmét; az újkori anyagnál általában elmaradt a gondos régészeti dokumentáció. Ezért nem tud SOPRONI régészeti módszerekkel kormeghatározást adni; vizsgálata stíluskritikai analízisre korlátozott. A stíluskritikai, esztétikai elemzést azonban mesterien végzi és olvasmányos nyelven írja le megfigyeléseit, újszerű szakkifejezéseket teremtve. Leírásainak megértését elősegítik a rajzok, de ahol nincs kép, ott nehéz eligazodni a bőségesen tárgyalt anyagban. Mivel minden tárgy leltárszámát megadja, mód van arra, hogy utólagos megfigyeléseket végezzenek majd különböző érdeklődésű kutatók a tárgyalt anyagban.

SOPRONI két nagy csoportra osztja a hódoltság korának kerámiáját: megkülönböztet *török* kerámiát és *magyar* kerámiát. A *török* csoportba tartoznak szerinte a fekete korsók, a mázas korsók és gyertyatartók, továbbá különböző táltípusok; a *magyar* csoport többsége tál, de egészen másfajta díszítéssel. Stíluskritikai és művészettörténeti összehasonlítás alapján végzi el az etnikai megkülönböztetést. Megállapításait többnyire elfogadjuk, bár olykor kétely vetődik fel bennünk, hogy e néma tárgyak készítőinek nemzetiségét valóban ilyen biztosan meg lehet-e állapítani? Mindjárt az első csoportnál, a fekete korsóknál vetődik fel a kétely. „Hazánkban már a népvándorlás korában és az Árpádok alatt is volt fekete kerámia" — írja. Megkülönböztet olyan korsókat, amelyek „valószínűleg török—magyar műhelyek" készítményei és olyanokat, amelyek magyarok „törökös munkái". Ha így van, miért kell minden fekete korsót *török*nek minősíteni? Éppen SOPRONI alapján tudjuk, hogy a korsó mely vonásai tűntek fel a török hódoltság korában, így a későbbi magyar *csecses korsó* prototípusa a *szűrőkupakos korsó (kalapos korsó).* E *szűrőkupak*ról szólva írja: „az egyiptomi iszlám kerámia korsóinál a lyukak által alkotott minták gazdagsága ejti ámulatba a szemlélőt". A *mázas korsók* esetében sem elég meggyőző, hogy „magyaros részletek mellett lényegükben törökös edények".

A tálak egyik csoportja — a sgraffito díszű talpas tálak — esetében meggyőzően bizonyítja a szerző, hogy a formának sem előzménye nem volt magyar földön, sem folytatása nem lett, a hazánkba költözött örmények rituális edénye volt. Mivel 1600-ban határozatot hoztak, hogy az örmény és görög kereskedők tiltassanak ki az országból, és a török uralom második felében már nem fordul elő ilyen tálacska a megszállt területen (így Egerben nincs belőle), SOPRONI érvelése meggyőző.

A könyv lényege a *török* és a *magyar* mázas tálak megkülönböztetése. A magunk szóhasználatával úgy mondanánk:

a *török* ornamentika geometrikus —
a *török* nagyrészt fésűs díszű, olykor írókás —
a *török* színes mázú, sárga, barna, zöld —

a *magyar* ornamentika többnyire növényi;
a *magyar* írókás díszű;
a *magyar* színtelen mázú,' alatta fehér alapon sötét kontúrú dísz, vörös és zöld színezés.

Ami a két stílus utóéletét illeti: a *magyar* stílus él tovább a közép-tiszai és a felső-tiszai kerámiában, a Sárközben is; a *török* stílus a közelmúlt kerámiájában csak sporadikusan található, inkább a hódoltsági területeken túl (Vas megye — a moldvai Gorzafalva). Mind az éles különbözőség, mind a továbbélés meggyőzővé teszi, hogy SOPRONI Olivérnek igaza van a két stílus elhatárolásában. A *török* esetében a Balkánról felmenekült szláv eredetű mesterek munkásságát tételezi fel; a *magyar* kerámia esetében a motívumkincs itáliai eredetét hangsúlyozza.

A kerámia fésűs, sávos mintáinak művészeti elemzésével SOPRONI belelát a különböző vallású, nemzetiségű emberek lelkébe, megkülönbözteti a végtelen ismétlődő arabeszk iszlám készítőjének gondolatvilágát, a török térlátását, fogalmazási módját s még inkább az európai közösségbe beilleszkedett, de keleti jelleget is őrző magyar formavilágot. S közben a képeken szebbnél szebb cserépedényeket láthatunk: madár, szarvas, ló és lovas, forgó rózsa és gránátalma, boglárok és csillagok vibrálnak a tálak öblében, s körül, a peremen változatos ívminták és füzérminták, melyeket SOPRONI úgy rendszerez, mint botanikus a virágoskertet.

A könyv szövegének nagy része a díszítés és a motívumok messzi múltját tárja fel nagy összehasonlító irodalomra hivatkozva. Ragyogó a sgraffito kialakulásáról és elterjedéséről írt fejezetrész Arthur LANE kutatásaira támaszkodva. A lótuszmotívum továbbélését főleg GOODYEAR *(The Grammar of the Lotus.* 1891.) és MEURER a növényi ornamentika összehasonlító formatana (1909.) könyve alapján fejtegeti. Az életfamotívumot SPIESS alapján két típusra osztja, megkülönböztetve az indoeurópai életfát és a dionüszoszi életfát, a madár szerepét és a nap-szimbólummal való kapcsolatát. A magyar néprajzban — véleményem szerint a művészettörténettel és régészettel való gyenge kapcsolat miatt — inkább periferikusan folyik az ornamentikakutatás, HUSZKA és LÜKŐ után a néprajztudomány bizalmatlanul tekint e kérdésekre. SOPRONI kutatása nagyon gondolatébresztő, nagy teljesítmény volt ezt végigvinni, de bár érdeklődéssel olvassuk fejtegetéseit, követőinek azt tanácsoljuk, hogy csak újabb tájékozódás után foglalkozzanak e nehéz kérdésekkel.

A magyar anyaghoz írt összefoglalóban SOPRONI leszögezi: „Feltűnő, hogy ez a kerámia minden magyar előzmény nélkül tűnt fel és azonnal ilyen magas művészi nívóval." E fejezet bevezetésében megismételte azt a nagyon sokszor elhangzott megállapítást, hogy az újkor elején kezdődő korszakban a magyar kerámiára három tényező hatott: 1. a Mátyás király udvarába átplántált olasz majolikaművesség, 2. a hódoltság török művészete, 3. a habánok betelepülése. De hozzáfűzi: „Most tárgyalandó kerámiánk ezek egyikéhez sem tartozik. Eredete is problematikus; megjelenési formája is újszerű, de mindamellett mindegyikkel rokonságot tart, a kölcsönhatások tüzében született, itáliai, reneszánsz gyökerei nyilvánvalóak."

SOPRONI eredményei tehát módosítják a fent idézett megállapítást: elsősorban nem külső hatásokat, hanem a hódoltság kori magyar kerámiát kell tekintetbe venni a magyar művészi kerámia genezisénél, amint a könyv címe is jelzi.

SOPRONI Olivér könyve alapkönyv. A magyar kerámiakutatás a jövőben e kötetre építhet. Századokat nyitott meg; megmentett, rendszerezett s magyarázott egy sereg jelenséget; csak köszönni lehet neki, hogy ezt a nagy munkát elvégezte.

Klusch, Horst: Siebenbürgische Töpferkunst aus drei Jahrhunderten. Kriterion. Bukarest, 1980. 98 l., 220 fekete-fehér, 35 színes fotó, számos szövegközti ábra. — **Klusch, Horst: Die kontinuierliche Entwicklung des rumänischen Töpferhandwerks in zwei Jahrtausenden.** Rumänische, sächsische und ungarische volkstümliche Töpferkunst in Siebenbürgen. Teil 1. Historische Frühformen und Hafnerware des 17. bis 19. Jahrhunderts. — Keramik, 10 sz. 1980. 80 l., 39 színes fotó.

Kresz Mária

Erdély fazekasművészetéről imponáló kötet jelent meg német nyelven a nagyszebeni Horst KLUSCH tollából a bukaresti Kriterion kiadásában és egyidejűleg a nyugatnémet Keramik folyóirat is megjelentette Horst KLUSCH írását ugyancsak számos színes fényképpel. E két szép kötet az erdélyi kerámiáról bizonyára meglepetést fog okozni a német nyelvű olvasóközönségnek, annál inkább, mert ma már elérhetetlen a korábban megjelent gazdagon illusztrált romániai irodalom (B. SLĂTINEANU, P. STAHL, P. PETRESCU, C. NICOLESCU kötetei). A régebbi német nyelvű irodalom is jórészt elérhetetlen,

így V. Roth alapvető művei, J. Bielz nagyszebeni múzeumigazgató tanulmányai, bár Misch Orend 1963-as *Krüge und Teller* c. kötetét hasonmás kiadásban adták ki a Német Szövetségi Köztársaságban.

A szerző szándéka hármas: megismertetni a román, szász és magyar fazekasműhelyek művészetét, megkönnyíteni a tárgyak azonosítását és szólni az erdélyi kerámia történeti fejlődéséről, technikájáról, valamint a díszítőmotívumok szimbolikájának eredetéről.

Horst Klusch a nagyszebeni Szocialista Kultúra és Nevelés Központjának munkatársa és évek óta tagja annak a kerámiakutató munkaközösségnek, amelyet néhai Paul Stieber szervezett Münchenben és főleg Tirolban tartotta összejöveteleit. (A munkaközösség 1980-as nagyszebeni értekezletéről l. az Ethnographia 1981. 2. számát.) Klusch maga is gyűjtő, könyvének mintegy 30 tárgya saját magángyűjteményéből származik, a bemutatott kerámia többsége pedig a nagyszebeni Brukenthal Múzeum anyaga.

A következőkben elsősorban a Kriterion kötetet ismertetjük. A nagyvonalú bevezető fejezet a feltételezett „kontinuitás"-ról szól, mely az őskor kultúráit a recens népi kerámiával összeköti. A fejezet további része történeti forrásokat, céhiratokat ismertet — a magyar fazekascéheket is felsorolja —, többek között saját kutatásának eredményeit. E történeti bevezető után (melyben a társadalmi feltételekről is sok szó esik) a szerző rendkívül óvatosan, megfontoltan vezeti be a tárgyak azonosításának problematikáját. Véleménye szerint egy tárgytípus hovatartozását készítőközponthoz csak akkor lehet megnyugtatóan eldönteni, ha 1. szavahihető korabeli tanú van arra, hogy valóban ott készült a tárgy, 2. ha hiteles felirat van a tárgyon, 3. ha újkori régészet bebizonyította a tárgy helybeli készítését. Mivel azonban — úgymond — e feltételek hiányoznak az erdélyi kerámia nagy részénél, a tárgyaknak legfeljebb 2%-át lehet hitelesen készítőhelyhez kötni. Meglepő megállapítás. E kételkedés eredménye, hogy a képeknél nincs megadva a tárgyak feltételezett készítéshelye, de nem jelöli a hiteles lelőhelyet sem, pedig a tárgyak egy részénél, ha nem is mindegyiknél, ezt lehet tudni.

Horst Klusch tehát elveti az eddigi meghatározásokat, amelyek egy-egy típust valamelyik készítőközpontnak tulajdonítanak, és az illető típust a helység nemzetiségével azonosítják. Megalapozatlannak tartja, hogy az irodalom és a gyűjtők megkülönböztetnek „román", „szász" és „magyar" kerámiát a vélt központ lakosságának nemzetisége alapján. A kerámia hovatartozásánál — hangsúlyozza — nemcsak a készítőhelyet kell figyelembe venni, hanem a használat helyét is, a lelőhelyet, az ott lakók nemzetiségét, a használó közönség befolyását a fazekasokra és a fazekasok alkalmazkodását a közönség igényéhez, ízléséhez. Egy-egy központban különböző nemzetiségű fazekasok dolgozhatnak, és többféle stílus alakulhat ki párhuzamosan. Történeti statisztikai adatokat közöl különböző nemzetiségű vándorlegényekről. Mind e meggondolások alapján nem az ismert, közkeletű elnevezésekkel illeti az egyes típusokat, hanem betűvel jelzi a csoportokat. Legalábbis így tesz a Kriterion kötetben, a Keramik kötetben azonban mégiscsak visszatér az olvasó által könnyebben követhető „tudománytalan" földrajzi nevekhez. Az áttekintés kedvéért a következőkben mi a Keramik kötet elnevezéseit használjuk, majd a Kriterion kötetnek azokkal a betűkkel jelzett további csoportjaival folytatjuk az ismertetését, amelyek nincsenek benne a Keramik számában.

Klusch a Stieber-féle technológiai rendszert követve a cserépedény első csoportjaként a mázatlan árut tárgyalja, tegyük hozzá, a mázatlan vörös árut, mivel a feketeedény külön fejezet. Mázatlan használati edények — természetesen — Erdély valamennyi nemzetiségénél találhatók, és valamennyi nemzetiségű fazekas égetett ilyeneket, mégis — mondja Klusch — a románok, mint nem városi, nem céhes mesterek különösen sokáig őrizték ezt az archaikus hagyományt. Idézi Cornul Irimie és Herbert Hoffmann leírását a román Szászcsór (Săsciori) fazekasságáról, és megemlíti a Borgó völgy kevéssé kutatott román kerámiáját, de Gönyey Sándor e tárgyú dolgozata nem jutott kezébe (Néprajzi Értesítő, 1958. XL. 231—240.).

Különálló csoportként tárgyalja Klusch a színes, sárga, barna, zöld mázzal (ólommázzal) fedett edényeket. Technikailag jogosult ez a csoportosítás, de mivel ilyen edények gyakorlatilag mindenütt készülhettek, ahol mázasan dolgoztak, ez a tényező a központok szerinti megkülönböztetésre nem alkalmas. Különösen jelentősek a nagyméretű zöld boroskancsók, a legrégebbi 1583-ban készült Homoróddarócon. E formából sajnos csupán egyet mutat be (a Keramik kötetben), az Urwegen-i szomszédság számára Samuel Roth által 1874-ben Szászsebesen (Sebeș, Mühlbach) készített német feliratú darabot, saját gyűjteményéből. Egyes bokályokon és tálakon sárga vagy zöld máz alatt fehér angobbal ecsettel festett minta látható, e ritka kerámiatípuson 1770 és 1800 közötti évszámok olvashatók. Ezt a kerámiát Nemesnek, Nemșa-nak tulajdonították, de ott a jelzett években az anyakönyvekben nem említenek fazekast, ez a feltételezés tehát nem fogadható el.

A legnagyobb és legrészletesebben ismertetett csoport a színtelen mázzal (ólommázzal) borított kerámia, mely több alcsoportra oszlik.

Kriterion kötet L csoportja és a Keramik kötet V. fejezete: fehér alapon karcolt (sgraffito) díszítés. A két kötet ellentmondása, hogy a széles elterjedtségű típust a Keramikban „régi besztercei típus" cím alatt tárgyalja, a Kriterion kötet viszont azt állítja, hogy éppen Beszterce környékén, valamint a Barcaságban hiányzik. A legrégibb datált tárgyak tartoznak ide, pontos hovatartozásuk kétséges. Néhány kiemelkedő szép korai darabot láthatunk: 1712-es kupát a Brukenthal Múzeum gyűjteményéből, hasonló díszű csizma alakú edényt, kancsót, bokályt, tányért; KLUSCH bemutatja a legkorábbi datált bokályt is, a budapesti Néprajzi Múzeum 1728-as tárgyát. Ezzel a típussal kapcsolatban szól KLUSCH az ólommázas kerámia és a sgraffito díszítés széles euráziai rokonságáról és Tancred BĂNĂTEANUT idézi az örmények szerepéről e technika terjesztésénél. Szól az ornamentika szimbolikájáról, olyan bizánci eredetű motívumokról, mint a spirál, a bekockázott háromszög, a madár, a kétfejű sas és az „életfa". Karl SPIESS alapján megkülönböztet kétféle életfát, az iráni jellegű életfa alul szétágazik, ott az életvize forrása van, míg a bizánci, illetve közép-európai típusnál az életfa szív alakból indul.

E technikához sorol két olyan bokályt is (Kriterion 182, 183.), melyeket háromszéki székely munkának tartunk; KLUSCH is írja, hogy Sepsiszentgyörgy és Székelyudvarhely környéki a típus.

A Kriterion kötet E csoportja többszínűen díszített írókás tálak és kék díszű bokályok, az ún. „besztercei szász" típus. A keskeny peremű, gyakran madaras tálak többsége évszámos, 1790 és 1824 között keletkeztek. Elfogadva e típust besztercei szásznak, felvetjük a lehetőséget, hogy a fő készítőhely nem Beszterce volt, mint KLUSCH véli, hanem Szászrégen, mivel e városban sokkal több fazekas dolgozott még a múlt század végén, mint Besztercén. Minthogy Régen közel van a Székelyföldhöz, ez magyarázhatná e szász típus hasonlatosságát a Maros menti székely kerámiával. KLUSCH az ornamentikában a román népművészettel lát rokonságot, a bizánci motívumokat hangsúlyozza. E fejezet említi a jellegzetes figurális besztercei szász kályhacsempéket is.

Kriterion A csoport, Keramik VI. csoportja: kék írókás díszítés fehér angobon, nagyszebeni típus. A legkorábbi írókás tárgyak tartoznak ide, 1703-tól 1752-ig lehet az évszámokat követni. Bokályok és tálak tartoznak e típusba, KLUSCH lehetségesnek tartja, hogy a koraiakat az alvinci habánok készítették, mert ők ólommázasan is dolgoztak. Különösen jellegzetes a stilizált szegfűkkel díszített egyenes oldalú kupa forma („Nelkenhumpen"), ezeket a kutatók egyértelműen a Nagyszebenben működő fazekasmestereknek tulajdonítják. KLUSCH feldolgozta a nagyszebeni fazekascéh céhiratait *(Dokumente über das Hermannstädter Töpferhandwerk — 14—19. Jahrhundert*, In: Studii şi Comunicari. Sibiu, 1980.), és megállapította, hogy Michael Gross, aki 1721-ben lett fazekaslegény, 1732-ben mester és 1752-ben halt meg, amikor e kupatípus hirtelen elmaradt. Minden bizonnyal ő volt e kupák mestere. Bravúros azonosítás, ritkán sikerül így egyeztetni az emlékanyagot a levéltári adatokkal.

Kriterion B, valamint C csoport, Keramik VII. csoport: kék díszítés főleg ecsettel fehér alapon. E csoport központját sokáig Homoródardócnak (Drass) vélték, főleg Daróc — Nagyszeben és Segesvár között a szász vidéken gyakori. (A budapesti Néprajzi Múzeumba elsősorban Brassóból került be még a múlt század végén.) Számtalan tárggyal — bokály, tál, kanta, nagykancsó — képviselt hosszú életű kerámiafajta, első időszaka 1730-tól 1830-ig tart, a második, immár „hanyatló" korszak 1890-ig. Sem levéltári anyag, sem emlékezés nem hitelesíti ezt a nagy csoportot, lehetséges, hogy több helységben is készült, számba jön Szászkézd és Kőhalom. Német feliratok alapján bizonyos, hogy szász.

Kriterion M csoport, Keramik VIII. csoport: többszínűen díszített írókás típus, különös ismertetőjele a bokály forma tagoltsága és a lécdíszítés, — fémkancsók utánzata. Készítőhelye vitás, a gyűjtők Kürpödnek (Kirchberg) szokták tulajdonítani, elterjedése Nagyszeben szűkebb körzete. Viszonylag rövid életű volt, az évszámos darabok 1743 és 1776 között készültek. A budapesti Néprajzi Múzeum anyaga alapján az 1800-as évekig tovább él a típus, de akkor már egyszínű kékké válik a dísze. 1789-es évszámos cserépkályha is tartozik a csoporthoz, pompás színes virágmotívumokkal díszítve (218. kép). A kályha a Szeben melletti Resinár falumúzeumában áll, valószínűleg eredetileg szász házban lehetett.

Kriterion N csoportja, a Keramik IX. fejezete: a híres kék sgraffito kerámiatípus, amelyet Szászkézdhez (Keisd) kötnek, bár a vélemények különbözőek. Számos évszámos tárgy alapján 1766-tól 1848-ig datálható, eleinte csak bokály, utóbb tál és kancsó. E típusnak igen nagy az irodalma. (1888, PAP J.; 1889. PETRIK L.; 1905. BÁTKY Zs.; 1905 J. TEUTSCH; 1907, E. SIGERUS; 1908. V. ROTH; 1911. M. KIMAKOVICZ; 1925. M. OREND; 1927. J. BIELZ; 1968/69. KLUSCH, l. még KATONA Imre.) Problematikus a kapcsolata a

hasonló cseh kerámiával, mely a XVII. század végétől 1730-ig készült. Az 1730-tól 1766-ig terjedő időköz a cseh és az erdélyi típus között áthidalhatatlan, különös tekintettel arra, hogy a fazekasok rövid életű emberek voltak. KLUSCH számítása szerint az átlagos életkor akkoriban 42 év volt, munkaidejük átlagosan 17 év. Lehetséges a habán mesterekkel való kapcsolat is, e mellett szól, hogy a habánok egy csoportja 1764 és 1767 között Deutsch Kreuz-ban (Szászkeresztúr) élt és munkálkodott, a szomszédos Kézd pedig régi fazekasközpont, ahol már 1702-ben van céh. KLUSCH e vitás kérdésekhez új szempontokkal járul hozzá, újszerűen közelíti meg a technika kérdését is, felvetve a batikszerű eljárás lehetőségét.

A fenti öt csoportot a kutatás egyértelműen szász munkának tartotta és tartja. Valamennyiben sok a rangos XVIII. századi edény, a képanyag mintegy 40 darabot ismertet meg belőlük. Mindegyik szász kerámiatípus korán múlt el, többségük nem érte meg a XIX. századot, századunkig készítőhely nem maradt. Így néprajzi kutatással már nem lehetett megszólaltatni a mestereket, ez a hiányosság teszi oly kétségessé az azonosítást.

A további kerámiatípusok esetében (Kriterion kötet D, F, G, H, I, J, K és L típus) más a helyzet. KLUSCH nem említi a gyűjtőknél elfogadott nevüket. Ritka az évszámmal jelölt tárgy, ha pedig van, az évszám nem korai. E kerámia azonban számunkra nagyon ismerős és úgy véljük, ha KLUSCH tanulmányozta volna az újabb magyar kerámiairodalmat, akkor jobban meg tudta volna közelíteni az azonosítás problémáit. Mert míg számos régebbi magyar szerzőt idéz (ORBÁN B., HERMAN O., PAP J., PETRIK L., JANKÓ J., BÁTKY ZS., MALONYAY D.) és több újabbat (IMRE S., SZABÓ T. A., MÁRTON Gy., SOPRONI O., KRISZTINKOVICH B., BUNTA M.), nem veszi tekintetbe a legújabb magyar kerámiairodalmat. Főleg azt hiányoljuk, hogy dr. Kós Károly műveit nem használta, holott Kós számos cikke mellett három kötete mindegyikében van fazekassággal kapcsolatos tanulmány. Az 1972-es Népélet és néphagyomány kötetben a *Népi kandallók és kályhacsempék az erdélyi magyarság körében* c. munka mintegy 30 magyar fazekasközpontot ismertet. De menjünk sorba.

D csoport, írókás díszítés kék, kék-barna, kék-zöld színezésben. KLUSCH barcaságinak mondja, és több altípusra osztja, becslése szerint a XVIII—XIX. század fordulóján alakulhatott a stílus. Albert EICHHORN Brassón készültnek tartja. E csoportról az a véleményünk, hogy készítőhelye Barcaújfalu, mely faluról már ORBÁN Balázs megírta, hogy híres fazekashely. Véleményünket főleg két tárgyra alapozzuk, helybeli fazekas Dávid Mihály szignált munkája 1889-ben; az egyiket DOMANOVSZKY György mutatta be *Népi fazekasság — Ungarische Volkskunst, Töpferei* c. (Officina) könyvében. („Hétfalusi csángó"-nak mondja, ez tévedés, mert Barcaújfalu „csángó" falu ugyan, de nem tartozik „Hétfalu"-hoz.) Újabban SERES András dolgozta fel Barcaújfalu fazekashagyományait. Ez az írókás magyar kerámia kétségtelenül rokonságban van az ecsetes szász kerámiatípussal. Ez különösen az ún. akácleveles tányérok esetében figyelhető meg; KLUSCH Kriterion kötete gondos képszerkesztésének köszönhető, hogy mód van ilyen részleteket összehasonlítani. (103. és 104. kép.)

F csoport, kék díszítés, pontokkal való minta, virágozás. KLUSCH főleg Nagyszeben környékéről ismeri. HEREPEI János e sorok írója által idézett véleménye szerint lehetséges, hogy Székelyzsombor volt a készítőhely. E csoport nagyon rokon a J csoporttal, ott visszatérünk rá.

G csoport, sokszínűen díszített írókás típus, hosszú életű, 1930-as darabok is vannak. Főleg a Fogaras és Nagyszeben környéki román házakban gyakori, de kapcsolódik a barcasági kerámiához is, sőt Székelyudvarhelyig elterjedt. SERES András a Népismereti Dolgozatok 1980-as kötetében Fogarasföld népi fazekasságáról írva megszólaltatja e típus készítőit, Románújfalu magyar fazekasait. E sorok írója lehetségesnek tartja, hogy Székelyudvarhelyen is dolgoztak hasonló módon századunkban.

H csoport, az egyik legnagyobb és legproblematikusabb típus. Dolgozatomban *(Illusztrációk az erdélyi kerámia történetéhez)* részleteztem e típus meghatározásának nehézségeit; véleményem szerint a habán munka főleg Erdély nyugati részére volt hatással, a városokban dolgozó, túlnyomóan magyar fazekasokra, Nagyvárad, Mezőtelegd, Kolozsvár, Torda, Zilah mestereire, — ez a hatás egészen Székelyudvarhelyig ért, ezért e típust többnyire „udvarhelyi székely bokály"-nak nevezik. Nagyon sajnáljuk, hogy KLUSCH ezt a gondolatmenetet nem vette figyelembe, s nem vette figyelembe a SZABÓ T. Attilától idézett adatokat, melyek a nyugatról hozott fehéredény utánzására vonatkoznak.

E csoport az, mellyel KLUSCH a díszítés szimbolikájával kapcsolatban leginkább foglalkozik, főleg Karl SPIESS műveire, továbbá SOPRONI Olivér SPIESS által befolyásolt írására alapozva gondolatait. SPIESS szerint az iráni életfa gyökerénél a fa kettéhasad, itt van az életvíz forrása. Az életfához hozzátartozik a madár, a szarvas stb. Ez a motívum Bizáncon és Velencén keresztül került Erdélybe, mondja KLUSCH, s ennek a motívum-

nak variációit látja az erdélyi bokályok díszítményeiben, sőt minden háromszög alakú motívumban. E sorok írója a két koronájú „életfa"-motívumot a nyugat-európai Chinoiserie divatjának tulajdonítja, mégpedig a kínai „famille verte" mintáit Hollandia 1750 táján vette át, majd a Bécs—Brünn—Pozsony-vidéki fehéredényesek, a habánok utódai közvetítették Erdély felé. KLUSCH jól ismeri a Chinoiserie divatjának kelet felé áramlását, a fehér-kék színezés esetében hivatkozik is rá, de a fenti ornamentika esetében mélyebb hagyományokat keres. Engedményeket téve véleményének, elképzelhető, hogy az Erdély számára dolgozó fehéredényesekre egy korábban meglevő erdélyi igény is hathatott, amint magát a bokály formát is főleg Erdély igénye diktálta. A korábbi habán edényeken egyes motívumok hiányoztak, például szarvas vagy madár nem volt, csak miután Erdély számára dolgoztak, jelentek meg nagyobb számban. KLUSCH is megfigyelte, hogy a már Erdélyben készült bokályokon a szarvas feje sokszor hátrafelé fordul, mert, úgymond, az üldözött állat egy korábbi nagyobb kompozíció része. Az adó-vevő viszony tehát igen érdekes, és ha nem is fogadjuk el fenntartás nélkül KLUSCH feltételezéseit, mégis érdeme, hogy a szimbolika kérdéseit világosan megfogalmazta és ezáltal további vitának adott alapot.

Az I csoport különbözik az előzőtől, színezése barna-zöld-sárga, díszítménye rokon a D csoport, azaz Barcaújfalu mintáival. Kós Károly kézdivásárhelyinek tartja; egy helyi családtól vásárolt tárgyak alapján a szomszédos, ugyancsak háromszéki, Bereck is lehet készítőhely. SERES András, Barcaújfalu feldolgozója mutatott rá, hogy ez a színezés — nemcsak a kék — lehet barcaújfalusi. Mindez nem mond egymásnak ellent, mindenképpen úgy tűnik, hogy a Székelyföld keleti része, Háromszék és a szomszédos Barcaság magyar fazekassága találkozik e régies típusban, melyre *nem* hatott a habán ornamentika. KLUSCH e csoportba sorolja az udvarhelyi székely bokályok „cserelapis" típusát is.

A J csoport igen problematikus. Gyakori, kék díszű tárgyakról van szó, igen sok formáról, melyeknél KLUSCH újra tanácstalan. Jó része Tordához köthető, l. JANKÓ János monográfiájának a fazekasságról szóló részét. Lehetségesnek tartom, hogy egy altípusnál Mezőtelegd is szóba jöhet, talán Kolozsvár is. Ebben az esetben egy több várost érintő XIX. századi kerámiadivatról van szó, a habán minták kék színben való kivitelezéséről.

A K csoport tárgyain egyszerű, nagyvonalú színes mázú — főleg zöld mázú — díszítés van. A nagykancsók, butykoskorsók, bokályok a két Küküllő mentéről származnak, közelebbi készítőhely ismeretlen.

A fenti betűkkel jelzett csoportok (túlnyomóan magyar fazekasok által készített kerámiatípusok) a rövidebb Keramik kötetben nincsenek említve, mely így — címe ellenére — elsősorban szász kerámiát tartalmaz.

Végigvettük az egyes csoportokat, csupán a mindkét könyvben tárgyalt habán kerámia, a fekete kerámia és gyári áru kivételével.

Egyetlen különleges, korai tálról kell még szólni. Csak a Keramik kötet mutatja be ezt az 1696-ra datált tálat, átmérője 50 cm, a Brukenthal Múzeum tulajdona, már Misch OREND *Krüge und Teller* kötete is közölte. Pompás díszítménye írókás, két szembeforduló madár, fent és lent virágágak, a két madár között kettős virágba nyíló szár. E tál színezése is rendkívüli. Míg a XVIII. századi és a XIX. századi erdélyi kerámia kivétel nélkül sárga-zöld-barna, és a vörös szín hiányzik (csak a XX. században fordul elő), ez a nevezetes tál vörös-zöld díszű, mint a közép-tiszai és felső-tiszai kerámia. Éppen ezért úgy véljük, hogy vagy az Alföldön készült vagy talán Kolozsvárott, ahonnét ismeretes hasonló színű töredék (HEREPEI János, Erdélyi Irodalmi Szemle 1927. IV. 2. sz. 212—223.). Ha ide soroljuk, akkor a SOPRONI Olivér által hódoltság kori „magyar" típusnak nevezett kerámiának ez a legkorábbi évszámos darabja.

Mindkét könyvet csak ajánlani tudjuk a kerámiát és Erdélyt szerető embernek. Bár szót adtunk kifogásainknak, mégis elmondhatjuk, hogy lelkiismeretesen, nagy gonddal és hozzáértéssel megírt művet vesz kézbe az olvasó, és a bőséges képanyag révén kimagasló szépségű tárgyakkal ismerkedhet meg.

Pišútová, Irena: Fayencen. Tatran. Bratislava, 1981. 350 l.

Verebélyi Kincső

Szemet és szívet gyönyörködtető kiadvánnyal örvendeztette meg a Tatran Kiadó a népművészet kedvelőit, értőit 1981-ben „A népművészet Szlovákiában" című sorozat első darabjával. A kiadó tervei szerint mintegy ötven hasonló kötet lát majd napvilágot,

amelyek a szlovák folklór valamennyi területét, az irodalmi alkotásokat csakúgy, mint a folklór jellegű képzőművészetet lesznek hivatva közzétenni. (Megjegyezzük, hogy nemcsak a szerkesztők széles látókörét bizonyítja az, hogy egy népművészeti sorozatot egy nem kimondottan népi témával indítanak, hanem ehhez az is alapot ad, hogy a szlovák néprajzi kutatás mindig is rugalmasan értelmezte a népművészet határait és olyan területekre is kitekintett, amelyeket merevebb szemlélet más diszciplínák hatáskörébe utalna.)

A szlovák után német nyelven is megjelent könyv a kerámiafajták közül a fajansz-(majolika)-féléknek a történetével foglalkozik. Nem általában adja elő a szerző ennek az iparművészeti ágnak a történetét, hanem Szlovákia területén való kibontakozását mutatja be a habánok XVI. századi betelepedésétől kezdve szinte napjainkig. A kötet terjedelmileg a következőképpen oszlik meg: A fajansz történetét elemző tanulmány a 9—54. lapokon olvasható, majd a 297. lapig következik az illusztrációs anyag, 293 zömében színes kép. A könyv a 297. oldaltól a 350. oldalig fekete-fehér kicsi fotókkal illusztrált részletes tárgyleírásokat tartalmazó katalógussal zárul.

Irena PIŠÚTOVÁ kitűnően összefogott tömör, ám mégis közérthető tanulmánya a habánok tevékenységének bemutatásával kezdődik. Véleménye szerint a XVI—XVII. században készített edényfélék, formájuk és olasz—török, illetve a hollandiai Delftben készített fajánszok hatását tükröző díszítményeik ekkor még elsősorban a főúri, nemesi háztartások igényeinek feleltek meg. Az agyag megmunkálása, az edénykészítés technikai fortélyaira vonatkozó követelmények mellett a szerző a díszítmények stíluselemeinek jellemzésére vállalkozik s röviden a habán fajansz elterjedésének, elnépiesedése lassú folyamatának jelzésére is kitér. A XVIII. században a hagyományos serlegek, kannák, tálak mellett a hazai cserépedények néhány típusa is megjelenik, például a hasas korsó, kulacs és újabb pohár-félék. Hasonlóképpen a reneszánsz és barokk díszítmények, illetve keletiesmotívumok mellett vagy azok helyett többé-kevésbé lokális újítások is helyet kapnak. Például a keleti eredetű architektonikus motívumoknál a korábbi, idegenszerű várak és templomok helyett hazai építmények képe kap helyet az edényeken, újjárendeződnek a korábbi, geometrikus minták, a heraldikai motívumok oldottabbá válnak, céhes jelvényekkel helyettesítődnek stb. Ez magától értetődik, ha arra gondolunk, hogy a megrendelők, fogyasztók között egyre több a polgár már ebben az időszakban. A brnói múzeum egyik 1726-ban datált, fedeles söröskorsóján még betyárok is megjelennek (a Jánošík-hagyomány kutatóinak nem csekély örömére). Ugyancsak ebben az időszakban a jellegzetes növény- és állatornamentika mellett az életképszerű jelenetábrázolások is sokasodnak a fajansz edényeken. A XVIII. század végétől a monogramokon kívül hosszabb szöveges feliratok is a díszítmény részeiként mutatkoznak meg.

A szigorú habán hagyomány felbomlásával, a sokasodó manufaktúrák termelésének növekedésével párhuzamosan egyre inkább helyi stílusok bontakoznak ki, sokszor tehetséges, alkotó kerámikusok munkásságának hatására. Az 1740-es évek elejétől 1827-ig működő széles körű befolyást gyakorló holicsi műhely közvetítésével a német, francia, olasz és más európai kerámiaközpontok technikai újításai, újszerű, már inkább rokokó díszítményei is bekerültek a szlovákiai fajansz-termelés vérkeringésébe. A XIX. században Bolezár, Dejte, Kosolna, Malacka, Szmolenice, Ó-szombat, Trencsén, Modor stb. kerámiaközpontok igyekeztek kielégíteni a díszedények és használati edények iránti igényeket — egyre kevesebb sikerrel. Hosszabb-rövidebb ideig tartó virágzás után e műhelyek kénytelenek voltak tevékenységüket megszüntetni, hogy a helyüket a piacon a kőedény-gyárak termékei vegyék át.

A szerző tanulmánya új felfedezéseket nem tartalmaz, de jól foglalja össze nemcsak a hazai, hanem a nemzetközi fajanszkutatás eredményeit is. Példaszerű az is, mennyire következetesen érvényesül az említett iparművészeti-népművészeti műfaj változásának bemutatásánál a társadalomtörténeti szemlélet. Kitűnőek az illusztrációk, amelyek időben némileg továbbmennek, mint a tanulmány. Szerző éppen csak jelzi, hogy a szlovák fajansz, illetve népies kerámiahagyomány a XX. században a népi iparművészek kezén éled újjá, ezt illusztrálja részletesebben 21 kép. Kár, hogy olykor a színes tárgyak pasztel színekben derengő háttere édeskés hangulatot áraszt, amely az egész könyv szellemével, világos szerkezetével ellentétben áll. Örvendetes, hogy az illusztrált katalógus közlésével az adatokat böngésző kutatókra is gondoltak, s csak sajnálni tudjuk, hogy az itt másodszor közölt kicsi képek nem más szögből mutatják a tárgyakat, mint a nagyok. (Legalábbis néhány különösen érdekes minta- vagy jelenetábrázolás esetében.)

A nemzetközi összehasonlító kutatás számára nélkülözhetetlenek az ilyen és hasonló publikációk: örömmel üdvözöljük ezt a kiadványt és várjuk a folytatást (némileg irigykedve, hiszen mikor lesz alkalma a magyar népművészet-kutatásnak ilyen terjedelmű és színvonalú könyv, sőt könyvsorozat keretében anyagot közölni?).

A Kiskunság népművészete. Honismereti tanácskozás Kiskunfélegyházán 1978. október 9. Szerkesztette: KORKES Zsuzsanna és PÉTER László. Szeged, 1980. 95 l.

Tüskés Gábor

A magyar népi kultúra kutatása terén sokáig tartotta magát az elképzelés, hogy ennek a kultúrának a megnyilvánulásait — így a népművészet körébe tartozó jelenségeket is — csak bizonyos mesterkélt elhatárolásokkal, némi tudományos erőszakkal lehet besorolni a nagytájak keretei közé. E felfogás alapjául az az elgondolás szolgált, hogy a magyarságot nem osztják meg olyan jelentős mértékben a történelemben gyökerező táji különbségek, mint a legtöbb európai népet. Az egy-egy táji csoport népművészetéhez kapcsolódó, egymás után megjelenő táji monográfiák, a részletesebb vizsgálatok nyomán azonban terjed a fölismerés, hogy az egymás mellett élő magyar népcsoportok jelentősen különböző ideálokat és elképzeléseket valósítottak meg kultúrájukban, népművészetükben.

Ez a fölismerés lehetett az egyik fő mozgatója annak az akaratnak, amely egyrészt megszervezte *A Kiskunság népművészete* című tanácskozást, másrészt módot talált arra, hogy a konferencián elhangzott előadásokat és hozzászólásokat — szerény formában ugyan, de — hozzáférhetővé tette az érdeklődőknek. A kis füzet nem pusztán az utóbbi években jelentősen megszaporodott vidéki néprajzi kiadványok számát növeli eggyel. A sokszorosított szövegek az írás eredeti értelmét őrzik: nem véglegesen letisztázott, kész kutatási eredményeket tárnak az olvasó elé, hanem egy „közbeeső állapotot" rögzítenek, mintegy feljegyzéseket tartalmaznak a kutatás eddig elért szintjéről.

Az előadások elsősorban arra a kérdésre keresnek választ, hogy az eddig kevésbé vizsgált vidékek (ebben az esetben a polgárias, városias mezővárosi sávhoz tartozó Kiskunfélegyháza és környéke) népművészetének kutatása, ezen belül az eddig jórészt figyelmen kívül hagyott — hivatás, vallás, rang szerint elkülönülő rétegekhez kapcsolódó — műfajok, tárgyféleségek számbavétele, hogyan gazdagítja a magyar népművészetről eddig kialakított összképet (HOFER Tamás). Az előadások nyomán fokozatosan bontakozik ki előttünk az adott tájra jellemző sajátos műfajstruktúra: a már eddig is ismert tárgyféleségeken kívül (SZTRINKÓ István) az útmenti keresztek (FEKETE János), a fejfák (NOVÁK László), a molnárfaragások (KORKES Zsuzsanna), a kiskunsági Madonnák (SÜMEGI György) és a szakrális emlékek (BÁLINT Sándor) kerülnek részletes bemutatásra. A társadalmi fejlődés és a tárgyi felszerelés közti összefüggés vizsgálatára vállalkozik előadásában a jászsági helytörténeti, néprajzi kutatások eredményeinek alapján SZABÓ László. TÁLASI István összefoglalójában a táji csoportok népművészetének történeti vizsgálatára, a helyi stílusok alakulásának és fáziskülönbségeinek kutatására irányítja a figyelmet.

Volkskunst im slowenischen Alpenland (Oberkrain). Katalog. Kittsee, 1981. 46 l., 16 fekete-fehér és színes kép.

Tüskés Gábor

Az Osztrák Néprajzi Múzeumnak a Monarchia-beli utódállamok területéről származó anyaga a II. világháború után raktárakba került, s csak az utóbbi években vált lehetővé, hogy a tárgyak fokozatos feldolgozásával és kisebb, ún. tanulmányi gyűjtemények létrehozásával ismét hozzáférhetővé tegyék ezeket az együtteseket. Ez a munka a szomszédos országok néprajzi kutatásaival szoros együttműködésben zajlik.

A burgenlandi Köpcsény (Kittsee) kastélymúzeuma az Osztrák Néprajzi Múzeum egyik reprezentatív vidéki kiállító helye. 1981-ben itt került megrendezésre a szlovén Alpok (Felső-Krajna, ma Gorenjsko) népművészetét bemutató kiállítás, amelyet az elmúlt évben szerényebb keretek között Villach-ban már látni lehetett. A kiállításon a kranji, ljubljanai, škofja loka-i, kamniki és radovljicai múzeumok anyagából válogatott tárgyak segítségével a XVII. századtól követhetjük nyomon Felső-Szlovénia népművészetének alakulását. A rendezők (Anka NOVAK, Gorazd MAKAROVIČ, Marusa AVGUŠTIN és Cene AVGUŠTIN) a tárgyakat azok eredeti kapcsolatrendszerének figyelembevételével csoportosították. Így jöttek létre a településkép (a falvak téralakításának esztétikai értéke), az építészet, a belső berendezés, az ünnepnapok és a munkafolyamatok köré csoportosított önálló egységek. A kiállításhoz készült katalógus leíró része is ezt a beosztást követi.

A katalógus előszavában Klaus BEITL röviden ismerteti a szlovéniai néprajzi kutatások történetét J. W. VALVASOR nagyszabású munkájától kezdve (*Ehre des Herzogthums*

Krain. 1689.) *Az Osztrák—Magyar Monarchia írásban és képben* megfelelő kötetének (1891.) ide vonatkozó leírásáig. A bevezető tanulmányban Gorazd MAKAROVIČ vázlatos képet rajzol a szlovén népművészet fejlődéséről. Az áttekintés végén megállapítja, hogy az etnikai határok a népművészet területén sem jelentenek valódi különállást, Felső-Szlovénia népművészete a hasonló természeti-kulturális feltételek miatt az alpesi népművészet szerves részét képezi. A katalógus második része több mint 200 tárgy adatszerű leírását nyújtja, amit a bemutatott tárgyak lelőhelyének névmutatója és néhány szemléletes fényképfelvétel egészít ki.

Szilágyi István: Kálváriák. Építészeti hagyományok. Corvina Kiadó. Budapest, 1980. 143 l., 93 kép.

Füzes Endre

Szakrális építészeti emlékeink feltárásának, tudományos és népszerű feldolgozásának hazánkban nagy hagyományai vannak. Örvendetes, hogy ez a hagyományos gyakorlat az utóbbi évtizedben a kevésbé rangos, falusi építészeti emlékekre is kiterjedt, sőt egy-egy monografikus igényű feldolgozás közreadására kiadó is vállalkozott. MAROSI Ernő: *Magyar falusi templomok* c. (2. kiad. Bp., 1975.) könyve után a Corvina Kiadó — ZÁDOR Anna sorozatszerkesztésében — most olyan téma publikálására adott lehetőséget, amelynek eddig semmiféle összefoglaló igényű hazai kutatási előzménye nem volt. A téma szakrális építészetünknek abba a szektorába tartozik, amely a városi és a falusi közötti mezsgyén áll, amennyiben ugyanazt a vallási gyakorlatot kiszolgáló *kálváriák* — jóllehet más és más megformálásban — az elmúlt 200—300 évben városban és falun egyaránt megtalálhatók voltak. SZILÁGYI István vállalkozása ezért is elismerésre méltó. A kiadvány rövid ismertetését azért tartjuk fontosnak a néprajz szempontjából, mert a falusi kálváriák (a szerző figyelmét ezekre is kiterjesztette), mint közösségi igényeket kiszolgáló építmények, felfogásunk szerint, meghatározott történelmi periódusban szorosan hozzátartoztak a falu építészeti képéhez. Előljáróban még megjegyezzük, hogy a szerzőnek a hazai kálváriákról történeti igényű, széles kitekintésű tanulmánya jelent meg 1972-ben (*Magyar kálváriák.* Építés—Építészettudomány, IV. k. 1—2. sz.), és sajnáljuk, hogy — feltehetően a könyv ismeretterjesztő jellege miatt — a tanulmány értékes elemzéseit csak korlátozott mértékben tudta itt szövegébe iktatni. Megítélésünk szerint a tanulmány és a könyv együttesen ad átfogó képet kálváriáinkról.

A kálváriaépítmények — ide sorolva a kálváriák magját alkotó kápolnát, keresztet, valamint a keresztutat ábrázoló stációkat is — voltaképpen a tridenti zsinat után a barokk stílussal együtt terjedtek el, először német és flamand nyelvterületen, majd Franciaországban és Ausztriában. A történeti Magyarország területén a kálváriák a XVIII. században jelentek meg, elsősorban a városokban, tömegesebb és falusi elterjedésük a XVIII. századra tehető. Falusi megjelenésükben jelentős szerepet játszott a szerzetesrendek (köztük a ferencesek), valamint az egyházi és világi kegyurak szorgalmazása.

A következő fejezetekben a kálváriák fő alkotóelemeivel, a telepítés szempontjaival és körülményeivel ismerkedhetünk meg, konkrét hazai példákkal szemléltetve. Külön fejezetek elemzik a kálváriák magját alkotó építményeket, azután a stációs kálváriákat, továbbá a kálváriákhoz tartozó templomokat, kápolnákat, szent lépcsőket és remetelakokat. Amíg ezekben a fejezetekben a szerző építészeti érdeklődése áll előtérben, a további fejezetekben, ahol a társművészetek szerepét, a műveket és alkotóikat veszi részletesebben szemügyre, inkább a művészettörténet művelője nyilatkozik meg, mindannyiszor sok-sok konkrét adattal és példával. Végül áttekintést kapunk kálváriáink mai állapotáról és a velük kapcsolatos műemlékvédelmi feladatokról.

A könyv átfogó igényű ugyan, kálváriáink kutatása azonban mégsem tekinthető teljesen lezártnak. Utal erre egyébként a szerző is. A néprajzkutatót természetesen elsősorban a falusi kálváriák érdeklik, ezek történeti elemzése a néprajznak is adhat feladatot. Feltűnő például, hogy a falusi stációs kálváriák többsége német telepítésű falvakban létesült. Kézenfekvőnek látszik az a feltevés, hogy ezeket a kálváriákat olyan vallási és építési hagyomány teremtette meg, amelyet a XVIII. századi német telepesek az óhazából hoztak magukkal. A szerző 1972. évi tanulmányából tudjuk, hogy a kálváriák tömegesen először a német államokban terjedtek el a XV—XVII. században. Persze e feltevés igazolása vagy elvetése további kutatást igényel. Ugyancsak néprajzkutatóra várna az a feladat, hogy a falusi kálváriákhoz kapcsolódó vallási gyakorlat szerepét meghatározzák a falu szokásrendjében. Éppen a további munkálatok érdekében, de a laikus érdeklődők kielégítésére is, jó lett volna a belső borító térképén az összes ismert és még álló kálváriát

feltüntetni és az adattárat is teljessé tenni. Ugyanis azok számára, akik csak a könyvet veszik kézbe, úgy tűnik, mintha csak a térképen feltüntetett és az adattárban szereplő kálváriák léteznének.

Mindenesetre Szilágyi István könyve, Hoppe László kiváló rajzaival, Dobos Lajos szép fényképeivel, a Corvina Kiadótól megszokott igényes előállítással méltóképpen reprezentálja szakrális építészetünknek ezt az eddig méltatlanul mellőzött csoportját.

Könenkamp, Wolf-Dieter: Wirtschaft, Gesellschaft und Kleidungsstil in den Vierländen während des 18. und 19. Jahrhunderts. Zur Situation einer Tracht. Schriften zur niederdeutschen Volkskunde, Band 9. Verlag Otto Schwartz & Co. Göttingen, 1978. 163 l.

Verebélyi Kincső

Az utóbbi évtizedekben Hermann Bausinger és mások nyomán elsősorban német nyelvterületen, de másutt is megerősödött az a kutatási irány, amely a szó klasszikus értelmében vett néprajzi jelenségekből kiindulva azok folyamat jellegét vizsgálja, ügyelve a társadalomtörténeti, gazdasági és kultúrtörténeti összetevőkre is. Az ilyen munkák a néprajzi jellegű leírások mellett figyelembe veszik számos társtudomány — pl. a történettudományok, gazdaságföldrajz, statisztika, demográfia, szociológia, társadalomlélektan, művészettörténet, jeltudomány stb. —, megállapításait, adatait is, azért, hogy mind a meghatározott tárgykörre és időszakra vonatkozóan, mind pedig általánosabb összefüggésekre, adott kultúra egészével összekapcsolható törvényszerűségekre is kitekinthessenek.

Wolf-Dieter Könenkamp összefogott, arányaiban kiegyensúlyozott, a levéltári, múzeumi és irodalmi forrásokat, valamint a különféle illusztrációs dokumentumokat kiaknázó tanulmánya mintegy iskolapéldája a fent említett kutatási iránynak.

Hamburgtól nem messze kelet felé, az Elba mentén elterülő vidéket, Neuengamme, Kirchenwerder, Altengamme, Curslack településekhez tartozó területeket jelölik évszázadok óta „die Vierlande" elnevezéssel. E négy falura jellemző viseletek alakulását vizsgálja könyvében a szerző a XVIII. század elejétől a XIX. század utolsó harmadáig. A bevezető — 1. *Problemstellung, Methode, Quellen.* 3. *Kurze Beschreibung der Vierlande.* — és befejező fejezetek — 7. *Schlussbetrachtung.* 8. *Quellen und Literaturverzeichnis.* 9. *Abbildungen* (26 illusztráció és 7 táblán szabásrajzok) — eligazítanak bennünket a kutatás tárgyára és módszereire vonatkozóan, illetve összegezik a vizsgálat során nyert eredményeket. Megjegyezzük, hogy a szerző kizárólag német nyelvű publikációkat sorol fel irodalomjegyzékében, noha P. Bogatyrev *The Function of Folk Costume in Moravian Slovakia* (Mouton. The Hague, Paris, 1971.), A. L. Kroeber *Style and Civilisation* (In: *Kinds and Properties of Styles,* University of California Press. Berkeley and Los Angeles, 1973. 1—27.) vagy Bo Lönnqvist *Kansanpuku ja Kansallispuku* (Helsingissa, Kunstannusosakeyhtiö. Otava, 1978. 166.) tanulmányai — hogy csak néhány, esetlegesen kiragadott példát említsünk —, ha másért nem, de módszertani szempontból mindenesetre a szerző számára is tanulságosak lehettek volna. A kötet 4. fejezete: *Wirtschaftliche Verhältnisse in den Vierländen* és 5. fejezete: *Gesellschaftliche Verhältnisse in den Vierländen,* az említett terület lakóinak, elsősorban parasztságának gazdasági körülményeit, társadalmi tagolódásának menetét mutatja be. Az említett folyamatok a XVIII. sz. elejétől a XIX. század utolsó harmadáig mintegy három szakaszban zajlottak le. Az első szakasz a XVIII. század elejétől az 1780-as évekig, a második körülbelül 1830-ig s a harmadik pedig az 1860-as évekig tartott. A szerző a környező vidékekkel összevetve vizsgálja a fent nevezett tájon a birtokviszonyok alakulását, a kertgazdálkodáson alapuló árutermelés szerkezetét, az értékesítési lehetőségek kibontakozását, az adózási kötelezettségek jellegét, és megállapítja, hogy a kedvező földrajzi fekvés (termékeny talaj, Hamburgnak mint árut igénylő és felvevő helynek a közelsége) és a kedvező jogi viszonyok következtében itt 1720-tól kezdve viszonylagos jóléttel lehet számolni, noha a gazdasági fellendülést olykor természeti katasztrófák, háborúk akadályozták.

W. D. Könenkamp a társadalomlélektan csoportfogalmát, a csoportképződés kritériumait tartja szem előtt akkor, amikor igyekszik megragadni azokat a momentumokat, amelyek a XVI. századtól kezdve hozzájárultak ahhoz, hogy „die Vierlande" lakói a környék többi településének lakóitól megkülönböztessék magukat, és lassanként e különbözőséget ki is fejezzék. Az említett négy egyházközség lakói csoporttudatát erősítették az azonos közigazgatási központhoz való tartozás, az azonos gátépítési kötelezettség, az adó és szolgáltatási terhek azonossága. Ugyancsak a csoport integrálódásának irá-

nyába hatott a sajátos termelési módból adódó munkamegosztás, a környező falvak lakóival a kereskedelmi konkurrenciáért folytatott versengés, Hamburg város lakóival való sokféle szituációban megvalósuló szembesülés. Az integrálódás folyamatáról tanúskodnak a házasságkötés adatai, sőt még a névadás divatja is. Ugyanezek a mutatók, annak megfelelően, ahogyan a XIX. század elejétől-közepétől kezdve a gazdasági viszonyok megváltoztak, ahogyan a társadalmi feszültségek felerősödtek, a csoport összetartozásának lazulásáról, az említett regionális kultúra és értékrendje felbomlásáról tanúskodnak. A kötet tartalmilag és ennek megfelelően terjedelemben is legjelentősebb része a 6. fejezet: *Die Kleidung der Vierländer*. A viseletkutatás szempontjai differenciálódásának leírása után tér rá a szerző Vierlände lakói viseletének bemutatására. E viselet kialakulása pontos datálásához segít hozzá a XVII—XVIII. századi városi és falusi viseletek összevetése, valamint adott időszakon belül több falu viseletének összehasonlítása. Irodalmi források, képi ábrázolások alapján megállapítható, hogy a sajátos vierlande-i viselet 1750—70 között alakulhatott ki, mintegy az előző ötven év gazdasági-társadalmi folyamatainak lecsapódásaként. Az előzőekben említett csoporttudat a jellegzetes öltözködési stílus megteremtésében is kifejeződött. A szerző a vierlande-i viselet 1770 és 1850 közötti alakulását bemutatva kitűnő elemzését adja mindazoknak a tényezőknek, amelyek a változásokat előidézték és igen finom érzékenységgel értelmezi is a viseletnek mint társadalmi tartalmak kifejezőjének funkcióit. A viseletdarabok számbavételén túl ismerteti a felhasznált anyagokat, a vásárolt és saját kezűleg készített darabok arányát, adott közösség viselettel kapcsolatos elvárásait, valamint a viselet társadalmi szerepének változásait.

Jóllehet maga a könyvben tárgyalt anyag regionális kultúrához tartozik, a szerző kérdésfelvetése, az a mód, ahogyan e kérdést megoldja, oly intelligens, hogy bátran ajánlhatjuk e munkát hazai viseletkutatóink figyelmébe.

Barişta, Örcün: Osmanli Imparatorluk Dömeni Türk Islemelerinden Örnekler. (Az oszmán szultáni uralom alatti török hímzés-munkák.) Yüksek Teknik Öğretmen Okulu Matbaasinda Basilmiştir. Ankara, 1981. 277 + 36 táblázat.

Verebélyi Kincső

A török népművészet egyik leggazdagabb, ha nem a leggazdagabb ága a fémművesség mellett a textilművészet és ezen belül is a hímzés. A téma iránt érdeklődő kutató sajátos előnyöket élvez, ám ugyanakkor sajátos nehézségekbe is ütközik.

Szerencsés a helyzete, mert a hímzett textilfélék, mint az uralkodók, illetve előkelő főurak háztartásának tartozékai viszonylag hosszú idő, több évszázad óta megőrződtek, mígnem a szultáni és más kincstárakból múzeumi gyűjteményekbe kerültek. Így azután a múzeumi, illetve múzeumi jellegű egyéb gyűjteményekben olyan anyag halmozódhatott fel, amely többféle szempontból eredményekkel kecsegtetően tanulmányozható. Jóllehet a hímzett textilféléknek, mint értékeknek a nemzedékről nemzedékre való megőrzésével nemcsak az előkelő, hanem a paraszti háztartásokban is számolhatunk, ez utóbbiak tudatos összegyűjtésével, regionális elrendezésével inkább csak az utóbbi időkben találkozunk Törökországban. Ismeretes, hogy a török néprajzi kutatások intézményes keretei viszonylag későn, századunk húszas—harmincas éveiben alakultak ki, s maguknak a kutatásoknak elméleti-módszertani értelemben a Volkskunde típusú kutatások voltak az előképei. (Lásd: A. Güzel: *Folklore in der Türkei*. In: Folklór-Társadalom-Művészet 10—11, Budapest, 1981. 71.) Természetesen az utóbbi évtizedekben a tájékozódás köre bővült, s a külföldi turkológusok mellett a hazai etnográfusok, illetve folkloristák is egyre nagyobb számban közölnek tanulmányokat. Lásd: *Açiklamali, Türk Müziği Kitap ve Makalebev Bibliyografyasi*. Istanbul, 1969, illetve *Türk Folklor ve Etnografya Bibliyografyasi*. Ankara, 1971. (I), 1973 (II), 1975 (III). *Karacaoglan Bibliyografyasi*, Ankara, 1981.

Mindezek ellenére az 1981 júniusában Bursában megrendezett II. Török Folklór Konferencia előadásainak alapján (anyaga sajtó alatt) inkább azt mondhatjuk, hogy a török néprajzi, illetve folklorisztikai kutatások egy része a szakterület határainak, illetékességi körének felismerésével küszködik. Ez a bizonytalanság tükröződik a népművészeti kiadványok, bemutatók, kiállítások anyagának összeállításában is, amelyeknél a források társadalmi meghatározása nemigen fordul elő, s amennyiben nem recens anyagról van szó, ez már aligha pótolható. Mindenesetre, a további kutatások sikeres folytatásának előfeltétele a már meglévő anyag számbavétele s valamilyen rendszerezése. A török hímzéseket illetően mintegy másfél évtizedes előmunkálatok után Örcün Barişta művészettörténész, szakfőiskolai oktató, több hazai és külföldi múzeum anyagából válogatva, 415

hímzés illusztrált, mondhatni annotált katalógusát adta közre. Az első hímzések a XVI. századból, az utolsók napjainkból származnak. Különösebb csoportosítás nélkül, időrendi sorrendben követik egymást, legnagyobbrészt kendőfélék, s csak a legkorábbi időszakból találunk közöttük viseleti darabot. A kötetben valamennyi hímzés fényképe megtalálható — sajnos nyomdatechnikai okokból igen rossz minőségben —, amelyeket 17 pontból álló leírások egészítenek ki. A hímzések lelőhelyeinek pontos adatain kívül e leírások az anyag, a kivitelezési technika, a használt színek mellett megadják a keletkezés idejét és a motívumok, illetve kompozíciók rövid leírását is. A XVI—XX. századig gyűjtött anyag áttekintését, tárgyféléket, technikákat, színeket, a földrajzi eloszlást mutató táblázatok is elősegítik a kötet végén.

Jóllehet, ma már aligha lehet a tárgyak keletkezésének pontos idejét és helyét meghatározni, a nagy mennyiségű anyagnak magának az elemzése már ezen az alapszinten sem haszontalan. Bizonyos tárgyféléknek, színeknek, illetve öltésfajtáknak adott időszakban való gyakori előfordulása alapján a díszítmények elterjedtségére, alakulására vonatkozóan lehet, egyebek között, következtetéseket levonni. A szerzőnő korábbi publikációi ugyan inkább technikai-gyakorlati leírások voltak (*Techniques in Turkish Embroidery*, Technical Teacher Training College, Ankara 1978, *Illustrations from Turkish Embroidery*, uo. Ankara, 1978, *Designs from Turkish Embroidery* uo. Ankara 1978.), jól megalapozott anyagismerete alapján azonban feltételezhető, hogy kutatásai az elemzés és összegzés területén is tovább folynak. Könyvével mindenesetre olyan korpuszt hozott létre, illetve tett hozzáférhetővé, amely a díszítőművészetek, ornamentális motívumok nemzetközi összehasonlító kutatása számára nélkülözhetetlen.

Mutató az Ethnographia — a Magyar Néprajzi Társaság folyóirata — 1940—1969. (LI—LXXX.) évfolyamához. Összeállította: TÁTRAI Zsuzsanna. Akadémiai Kiadó. Budapest, 1982. 374 l.

Csoma Zsigmond

Az egyre sokasodó szakirodalom, szemmel kísérendő munkák mellett a már megjelentekben a tájékozódást, kutatást segítik a különböző mutatók. Jó érzés forgatni a most megjelent, nagy tekintélyű és múltú társadalomtudományi szakfolyóirat, az Ethnographia mutatóját. A jó érzés nemcsak abból adódik, hogy az 1940 és 1969 között megjelent szakanyagban könnyen el lehet igazodni, hanem azért is, mert a mutatók, bibliográfiák részben egy tudományterület érettségét, nagyságrendjét is jelezhetik. Ugyanakkor a mutatók, bibliográfiák száma nincs feltétlen egyenes arányban egy ország gazdasági helyzetével.

Az Ethnographia mutatójának összeállítója már olyan jelentős előzményekre alapozhatta munkáját, mint az egy időben megjelent Néprajzi Értesítő és Ethnographia korábban megjelent mutatóira. (*Mutató a Néprajzi Múzeum... Értesítője I—XXXII. évfolyamához.* Összeállította Cs. SEBESTYÉN Károly. Bp. 1942; *Mutató az Ethnographia Népélet... I—L. évfolyamához.* Összeállította: SZENDREY Zsigmond. Bp. 1942.) A most megjelent kötet előzményének tekinthető saját korábbi munkája (*Documentatio Ethnographica*, Szolnok 1970.). Számtalan módszertani segítséget kaphatott más jellegű bibliográfiáktól, mutatóktól is. A mostani Ethnographia mutató a korábbinál nemcsak a feldolgozott anyagban bővebb, hanem részletesebben is szerkesztett. Az 1942-ben megjelent mutató egy mondattal utalt is arra, hogy valószínű anyagi okok miatt a földrajzi mutatója hiányzott. Így három nagy részre tagolódott: szerzők és cikkeikre, szó- és tárgymutatóra, valamint képek és rajzok mutatójára. Összesen 74 oldalon a hivatkozás évfolyamokra és lapszámra vonatkozott. A Néprajzi Értesítő egykori mutatója már személynév és helynévmutatóval bővült, összesen 128 oldalon.

Az újabb Ethnographia mutató 374 oldalon három nagy csoportba foglalta össze a 30 év anyagát:

1. Önálló művek, ebben a szerzők és közleményeiket, névtelen közleményeket és a Magyar Néprajzi Társaság ügyeit.

2. Ismertetett művek, ebben a katalógusokat, atlaszokat, bibliográfiákat, szótárakat, szójegyzéket, tanulmányokat, tanulmánygyűjteményeket, monográfiákat, szöveggyűjteményeket, valamint folyóiratokat, időszakos kiadványokat ismertetett.

3. A harmadik rész a részletes mutató, ami tárgy, fogalom, személynév és földrajzinév mutatót ad az Ethnographia szerkesztői, szerkesztő bizottságai mellett.

Mivel az Ethnographia nemcsak folklóranyag közlésére vállalkozott, az anyagi kultúra alapos mutatózása is nagyobb terjedelmet eredményezett. A néprajzi vizsgálati

módszerek változása (egyre több történeti néprajzi munka jelent meg) mellett új, addig elhanyagoltabb kutatási témák kerültek előtérbe (társadalom-néprajz).

A Mutató lapjain egyben az elmúlt évszázad-harmad történelme tükröződik. 1940-ben még a II. világháborúban visszacsatolt történeti magyar népesség által lakott területek kutatásait, majd a felszabadulás után a néprajztudomány bírálatát (1949), majd a szocialista kultúra, élet és új falusi életmód kutatását (1952: 434—445, 1953: 366—379), a Tanácsköztársaság értékelését (1951, 1959) és más ideológiai—szakmai cikkeket tükröznek a ma már öreg, megsárguló, könnyen törő oldalak.

A fiatalabb — mutatót forgató — nemzedéknek már csak történelem, hogy a személyi kultusz idején még Rákosi Mátyás 60. születésnapjára rendezett népi díszítőművészeti kiállításról is be kellett számolni (1952. 1—9).

Az Ethnographia hasábjain azonban az újabb kutatási irányok, módszerek is megjelentek. Így hírt adott a társadalomnéprajzi első szervezett kutatásokról (1959: 625—626, 1962: 63—81) vagy a folklór strukturális elemzéseiről, tipológiájáról (1964: 36—45, 1969: 349—354), vagy a kommunikáció (1969: 354—355, 579—590), szemiotika kérdéseiről is (1969: 349—354).

A Mutató jól szemlélteti a generációváltást, Györffy István, Viski Károly, Bátky Zsigmond után. Részben tanítványaik, részben más társtudományok területéről érkezőkből (nyelvészet, földrajztudomány, orvostudomány stb.) alakult ki az 1940-es évek közepén az a fiatal csoport, akik máig ható tevékenységükkel és még ma is születő munkáikkal formálták és meghatározták a tudományágat. Azóta már fiatalabb generációk is figyelemre méltó munkát végeztek.

Az összeállítás nagy és értékes munkáját nem csorbítja az az észrevételem, hogy talán a mutatónál is jó lett volna (pagina) élőfej megadása. Ez a gyorsabb mutatóhasználatot segítette volna. Ugyanakkor a lapszámok belső felső oldalsarokba nyomása ugyancsak nehezíti a mutatóktól elvárt gyors használatot. Az új Mutatóban a *'csángó'* szó nincs feltüntetve, ami megtévesztő lehet, mert mint *gyimesi, moldvai, hétfalusi* szerepel. Hiányzik az Ethnographia szerkesztői felsorolásából az 1949—50-es évekből az akkori szerkesztő Balassa Iván. Nyomdahiba lehet, hogy a Göcseji Falumúzeum-ról írt cikket 1979-re jelöli 1969 helyett.

Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból. 1979. Zalai gyűjtemény 12. Szerkeszti: Degré Alajos. Kiadja a Zala megyei Levéltár. Zalaegerszeg, 1979. 242 l.

Flórián Mária

A *Zalai gyűjtemény* 12. száma a megyei közgyűjtemények 1978. évi kutatómunkájáról tájékoztat. A különböző földrajzi, régészeti, irodalomtörténeti, történelmi tanulmányok a témák történeti időrendi sorrendjében sorakoznak.

Gódor Győző: *A közép-zalai dombság felszínfejlődési problémái I.* c. geológiai cikke a meridionális völgyek múltbeli és jelenkori fejlődésével foglalkozik. A régészeti ásatásokról szóló beszámolókat Lőrincz Barnabás a *Római-kori bélyeges téglák Zala megyében* és L. Szabó Klára—Vándor László a *Római-kori tumulusok Pördeföldén* c. tanulmányai vezetik be. Valter Ilona: *Árpád-kori kovácsműhely Csatáron* című ásatási beszámolója egy fegyverkovácsműhely leleteit ismerteti, összevetve az eddig feltárt középkori kovácsműhelyek leletanyagával. A történeti anyag, a földrajzi nevek és a régészeti leletek egybevágó eredményei valószínűsítik, hogy e műhely közelében volt a fegyverkovácsok telepe is. A kovácsok lakta falu helyének felkutatása azonban a jövő feladata. Vándor László *A lenti vár 1976—1978. évi kutatásának eredményei* alapján a vár XVII—XVIII. századi képéről nyújt új ismereteket. A XVII. században a védőműveknek csak kisebb része épült szilárd építőanyagból, bár maga az építmény már több évszázados lehetett egy XIII—XIV. századi bronzbuzogány tanúsága szerint. Jelentős kerámia-leletanyagból megemlítendőek a késő reneszánsz és kora barokk kályhacsempék és egy 1680-ból datált habán tál, mely Zala megye területén az első évszámos habán kerámialelet.

Németh József a *Zalai gyűjtemény* 8. kötetében kezdte meg a megye művelődési, elsősorban irodalmi emlékeinek számbavételét. *Adatok Zala megye kulturális emlékeiről. II. A reformáció kora* címmel a Mohács utáni két évszázad hasonló jellegű értékeit tekinti át. A reformáció szellemében élő, a latin nyelv uralmát megtörő korszak ószövetségi eredetű, tanító célzatú történeteket, a katonai vitézséget, végvári életet méltató verseket, lovagi széphistóriákat, erkölcsös életre intő prédikációgyűjteményeket hagyott ránk. Különös figyelmet érdemel Pálfi János 1636-ban *Sárkány István halálára* írt bú-

csúztatója, melyet a Szentsei daloskönyv őrzött meg, s a hagyományos paraszti búcsúztató szövegekkel, siratókkal való összevetés alapja lehet.

LENDVAI Anna *A XVIII. századi zalai céhek* alakulásával és életének vizsgálatával foglalkozik XVII. századi kiváltságlevelek adataiból kiindulva. Felvázolja a középkorban még virágzó településhálózat tönkremenetelét a török pusztítások nyomán, és a mezővárosokba szorult népesség ellátására, valamint a várépítő munkákhoz szükséges iparosok városokba tömörülését. Ismerteti a céhalakulások két periódusát: 1630—1640 és 1680—1690 között kérték, ill. kölcsönözték a zalai céhek privilégiumaikat, ill. statútumaikat. Vázolja a céhek iparágak szerinti arányát, a privilégiumok származáshelyét, a céhlevelek útját. A XVII. századi céhalakulás jellegzetes vonásaként kiemeli a vegyes céhek létrejöttét és a céhleveleknek azt a közös vonását, hogy a *confirmálást* a mezőváros földesurától kapták, mintegy a tőle való függés bizonyítékaként. A céhek életét az artikulusok tükrében ismerteti a szerző: a céhtaggá válás feltételeit, az inasok, legények és mesterek mindennapi életének normáit és a kontárokkal szembeni kikötéseket. PETANOVICS Katalin már a XIX. század végére, a XX. század elejére elsorvadt céhes ipar állapotára utal a *„Mesterkedő" takácsok* c. dolgozatával. A terepmunkák során a hajdani mesterekkel szorosabb kapcsolatba került gyűjtő bennfentességével vázolja a szabályokkal már nem kötött takácsok „mesterkedéseit", melyekkel szerény keresetüket igyekeztek kiegészíteni. Feltárja a megrendelők és iparosok viszonyát egy olyan korszakban, amikor a textilipar már háttérbe szorította a kis- és háziipart, de az öltözködés és a gazdasági munkák miatt még szükséges a takácsvászon is. A megnyújtott vászon, kelleténél ritkább borda használata, a láncnak használt vastagabb fonal és a szakadt láncfonal befésüléssel történő eltüntetése terhelte a takácsok lelkiismeretét. S ha a szövető rosszul sodrott vagy a kelleténél kevesebb fonallal csapta be a mestert, az az előző fogásokkal állt bosszút megkárosítóján.

SZENTMIHÁLYI Imre *Népköltészetünk gyűjtője vagy hamisítója volt-e Kőváry Béla?* címmel a zalai Attila monda hitelességéről értekezik, vitára kelve NÉMETH József e kötetben megjelent véleményével és más szakmai munkák értékeléseivel.

SZABÓ Béla bemutatja, miként zajlott *Az 1741-évi insurrectio szervezése Zala megyében.* Ugyancsak a történelmi távlat tényszerűsítő hangján tárgyalja KERECSÉNYI Edit, hogy a gabonaexport, a gyorsan bővülő vasúthálózat, a kisajátítások, építkezési panamák és egyéb üzleti manőverek révén hogyan gazdagodott meg és követelt magának részt a közélet irányításában is néhány vállalkozó. *A nagykanizsai Gutmann család felemelkedése a nagyburzsoáziába* ezt a három nemzedéknyi folyamatot illusztrálja család- és gazdaságtörténeti adatok alapján. A kötetet záró újkortörténeti tanulmányok a megye iparával és mezőgazdaságával foglalkoznak. T. MÉREY Klára a megye gyáriparának 1942-es állapotát rögzíti, melyből kitűnik, hogy a megye alapanyag-előállítóként szerepelt, s a máshol feldolgozásra került alapanyaggal együtt a helyi munkásság is elvándorlásra kényszerült *(Zala megye gyáripara 1944 előtt).* LENDVAY Béla a *Mezőgazdasági szakkörök működése a zalaegerszegi járásban (1959—1973)* címmel az 1960-as években itt kibontakozott szakköri munkával foglalkozik, mely annak idején nagyban hozzájárult a parasztság szakmai önképzéséhez és társas életéhez.

A kötetet BOGÁR Imre—CSEPELLA Katalin—GYIMESI Endre *Zala megye irodalma* című, 1978-as anyagot feldolgozó válogatott bibliográfiája zárja le.

A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII—XVIII. Szerkesztette: SZABADFALVI József. Miskolc, 1979. 382 l.

Selmeczi Kovács Attila

Az évkönyv tartalomjegyzékének „néprajz" címszava alatt ugyan öt tanulmány szerepel, valójában azonban ennél több néprajzi vonatkozású vagy a szakkutatás számára hasznosítható publikáció van a kiadványban. Ezek a kapcsolódások is megerősítik a vegyes tartalmú: a szélesebb szaktudományi skálán mozgó évkönyvek információs előnyét, interdiszciplináris erősségét az újabban hódító „egyszakú", tematikus évkönyvekkel szemben. Pl. a népi méhészkedés történeti múltjának és technikájának megvilágításához járul hozzá a középkori kaptárkövek, sziklafülkék megyei régészeti topográfiájával MIHÁLY Péter. A diósgyőri koronauradalom XVIII. század közepétől kibontakozó kamarai gazdálkodásának vizsgálata során VERES László pedig tanulságos archiválisadatokat tár fel a parasztság élet- és munkakörülményeiről.

A múzeum névadójának életrajzához két tanulmány nyújt értékes dokumentációs anyagot. SZABADFALVI József JÁSZAI Marinak HERMAN Ottóhoz írt leveleit adja közre,

kitágítva a tudós kolozsvári éveinek ismeretét; HUSZTY Sándor pedig azt a szervezőtevékenységet mutatja be, amelyet Herman Ottó a válságba került Néprajzi Társaság és folyóirata megmentéséért 1892-ben eredményesen kifejtett. Ennek az anyagnak közreadása azért is érdemel figyelmet, mert HERMAN Ottó ezután végleg megvált a Társaságtól. Szintén archiválís anyagból, egy XVIII. századi gyógyítókönyvből ad közre szemelvényeket DOBROSSY István és FÜGEDI Márta. A feltehetően egy tokaji kirurgustól származó kéziratos könyv ráolvasásainak 48 szövegét műfaji csoportosításban olvashatjuk.

A paraszti közbirtokosságok, legeltetési társulatok szervezeti formáit, tevékenységi körét, működésének alakulását a Hegyköz területéről mutatja be PETERCSÁK Tivadar. A gazdag recens és levéltári anyagra támaszkodó tanulmány bizonyítja, hogy a jobbágyfelszabadítás után létrejött kisparaszti gazdaságok működésében a közbirtokosságok fontos koordinációs funkciót töltöttek be az osztatlan közös birtokok (erdők, legelők) használatának szabályozásával. A népi állattartás kutatásának mindmáig méltatlanul kezelt területei közül VIGA Gyula a szamártartást veszi vizsgálat alá. Az északkelet-magyarországi középhegység területén végzett kutatásai arról tanúskodnak, hogy ennek az állatnak mind a hegyvidéki gazdálkodásban, mind a tájon belüli árucserében történetileg is megmutatkozó jelentősége volt. Tartásának és hasznosításának táji sajátosságai a specializálódott parasztgazdaságok (szőlő, gyümölcstermelő), valamint szociális tényezők révén alakultak ki. DOBROSSY István és FÜGEDI Márta a paraszti kenderfeldolgozás előkészítő munkafázisainak (áztatás, szárítás) a megye területére kiterjedő kartografikus elemzését végzik el. Rámutatnak azokra a táji eltérésekre, amelyek kialakulása részben a földrajzi környezethez, részben néprajzi csoportokhoz köthetők.

Az évkönyv néprajzi tanulmányainak számát növelik a lengyel vonatkozású publikációk, amelyek a múzeum interetnikus vizsgálatainak, nemzetközi kapcsolatainak további bővülését jelzik. A lengyel néprajztudomány egyik kiemelkedő kutatója, J. S. BYSTROŃ munkásságának legfontosabb területeivel ismertet meg bennünket BŐDI Erzsébet tudománytörténeti áttekintésében. KRASIŃSKA, Ewa és KANTOR, Ryszard az észak-magyarországi lengyel telepesfalvak (Derenk és Istvánmajor) lakosai körében végzett néprajzi kutatásáról nyújt tájékoztatást. A kötetet LIPPÓCZY Norbert személyes hangú beszámolója zárja a tarnówi múzeumban elhelyezett üvegfestmény-gyűjteményének létrehozásáról és több mint fél évszázados gyűjtőtevékenységéről.

Tibiscus, Ethnografie 1976—1978. Timişoara, 1978. 317 l., 163 fénykép, 33 rajz, 3 térkép.

Székely László

A változatos, gazdag tartalmú évkönyv egyaránt bővíti a Bánságban élő német, magyar és román csoportokra vonatkozó tárgyi ismereteinket, ezenkívül módszertanilag érdekes kísérleteket is közread strukturális és kommunikáció-elméleti elemzésekre.

Erich LAMMERT és Hans GEHL a bánsági német ház típusait és azok fejlődését elemzi. A megtelepedés időszakából származó leírások szerint az első telepesházak az új haza építkezési formáihoz igazodtak. Az óhazára legfeljebb a homlokzat mágikus jelentőségű lófejben végződő széldeszkákkal való díszítése, a ház és az istálló kétszárnyú, le- és felnyitható ajtaja utalhat (152. old.). Később különféle szükségletek és közigazgatásilag bevezetett háztípusok hatására sokféle ház és udvarforma keletkezett. Az oromzat és a tornác barokk elemei részben balkáni, részben pannóniai kapcsolatokra utalnak.

A Temes megyei Babsára 1906-ban magyarokat telepítettek, az 1910-es népszámlálás szerint a magyar falurésznek 302 lakosa volt. A telepesek kétharmada Nyitra, Pozsony, Esztergom, Zemplén, Heves és Bács-Bodrog megyéből érkezett. 1975-ben Babsáról egy magyar telepes lakóházat, valamennyi melléképületével, bevittek a temesvári szabadtéri múzeumba. A házat N. SĂCARĂ—V. CICĂ ismerteti. Alaprajzokkal, fényképekkel mutatják be a házat és a vele egy fedél alatt levő istállót, a gabonahombárt és a kukoricagórét. Végső következtetésük: a ház sablonos megoldásával nem igazodott a bánsági hagyományokhoz, hanem hatóságilag tervezett, helyi anyaggal kivitelezett megoldást mutat. A melléképületek azonban a helyi építkezés átvett formáit mutatják (178. old.).

Krassó-Szörény megye legismertebb népi gyapjúfeldolgozó központja Gîrliște, melynek ványolói egykor az egész bánsági mezőséget kiszolgálták. Még 1950-ben is 36 posztó- és 8 csergeványoló működött itt. Nicolae TĂRANU ezeknek a ványolóknak a technikai berendezését és a szolgálataikat igénybe vevő falusiakkal való kapcsolatait elemzi. Kétféle ványoló típust különböztet meg: az ingamozgású, oldalt csapó ványolóbotos délbánsági típust és az északi Bánságra jellemző függőleges mozgású ványolóbotos erdélyi típust. A ványolásra beadott összegöngyölt szőttest románul *vig*nek nevezik, ami a finn-

ugor eredetű magyar *vég* szóból származik (vö. *Dicţionarul explicatic al limbii române.* Bucureşti, 1975. 1018.).

Constantin VID a bánsági hegyvidék sajátos hordozható bölcsőtípusáról írt tanulmányt. A bölcső alja vékony bükkfa deszka, oldala hársfakéreg, kéregszalaggal rögzítik az aljhoz. Az anya színes gyapotzsinórral viszi a bölcsőt a hátán. Egy éves koráig hordják így a csecsemőt — az anya útközben más terhet is vihet vagy munkát végezhet, pl. fonhat. A szerző egy kornyarévai (Krassó-Szörény megye) bölcsőkészítő elbeszélése nyomán ismerteti a készítés mozzanatait. Figyelemre méltó, hogy ezt a bölcsőt még ma is használják a modern gyermekkocsi mellett.

Eutimiu LĂPĂDUŞ történeti és terepen végzett kutatásai alapján a Bánság főkötőtípusait, *ceapsa* és *conci*, ismerteti. A *ceapsa* a bánsági hegyvidék népének viselete, ez a régibb és nagyobb területen elterjedt. A *conci* a síkságra jellemző, egyaránt értik rajta a hajat tartó kontykarikát és a főkötőt. A történeti összehasonlításnál a szerző hivatkozik PRÓNAY Gábor, KRESZ Mária, NAGY Jenő munkáira.

Etnolingvisztikai módszerrel kívánja a bánsági női viselet sajátságait meghatározni Jana NEGOIŢĂ. A *conci*, *ciupag* és *opreg* fogalmát vizsgálja összehasonlító módszerrel. A *conci*t csak férjhez ment és jobbágyszármazású nők viselték. A *ciupag* — fodrozott ujjú női ing — etnikai, társadalmi és családi állapot szerinti jelölő szerepet is betöltött, mivel csak román parasztlányok viselték. Az *opreg*, a sajátságosan bánsági rojtos katrinca csak férjhez ment nőknek jár.

Sanda LARIONESCU az év nagy ünnepeihez kapcsolódó szokásokban a halotti kultusz maradványait keresi a szemiotika és a kommunikációelmélet segítségével. A szövegelemzés módszerével megállapítja, hogy bár az ősi halotti kultusz *(moşi)* a keresztény ünnepekhez kapcsolódva háttérbe szorult, de mégis megőrizte struktúráját. Kifejezi az élők és a holtak közötti összetartozást és a nemzetségi kapcsolatok fennmaradását.

Vannak olyan szokások, amelyeknek már csak töredékekből lehet rekonstruálni eredeti struktúráját és funkcióját. Ilyen munkára vállalkozott Doina DASCĂLU és Pleşa TEODOR, amikor a krassó-szörényi Almási medence több falujában ismert farsangi „a somok egyezkedése", „a somok lakodalma", illetve „az ostobák eljegyzése és házassága" szokást elemzik. A ma már csak álarcos felvonulást jelentő farsangvégi szokás hátterében, öregek emlékezete alapján, föltárták a „somok hórája" *(hora cornillor)* szokást. „Húshagyó hétfőn", „nagy hóra" idején a táncban részt vevő legények kis somfa vesszőkkel ütögették kedveseiket, hogy olyan egészségesek legyenek, mint a korán virágzó som. Ha a som húshagyó hétfőn kivirágzik, hosszú télre, de jó termést hozó nyárra és őszre számítanak. A ma már csak töredékeiben élő szokás elemzése arra vezette a szerzőket, hogy az ősi dramatikus játék funkciója megváltozott és a házassági szertartásokból átvett álarcosok vették át a főszerepet. Az ősi játék nevének sokféle megőrzött változata viszont tanúskodik az eredetről.

Karpińska, Grazyna Ewa: Bibliografia etnografii polskiej za lata 1970—1975. Ossolineum. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, 1980. 430 l.

Niedermüller Péter

Lassan teljessé válik a lengyel néprajz II. világháború utáni eredményeit összegző bibliográfiai sorozat. A munka 1972-ben indult meg a Lengyel Néprajzi Társaság Dokumentációs és Információs Központjának, valamint a łódzi egyetem Néprajzi Tanszékének a szervezésében, 1975 óta a Lengyel Tudományos Akadémia Etnológiai Tudományok Bizottsága irányítja. A sorozat első köteteként KULESZA-ZAKRZEWSKA, Teresa munkája jelent meg a lengyel néprajzi tanszékeken 1945—1975 között elkészült diplomamunkákról, doktori értekezésekről és kandidátusi disszertációkról. A sorozat második kötete a kezünkben levő bibliográfia. Előkészületben vannak ugyanennek a sorozatnak további kötetei is, amelyek az 1960—1970 közötti időszak néprajzi bibliográfiáját tartalmazzák majd. Itt kell megjegyezni, hogy 1958-ban már megjelent az 1945—1954 közti évekre vonatkozó lengyel néprajzi bibliográfia (BITTNER-SZEWCZYKOWA, Halina munkája), majd a *Lud* c. folyóirat 1960., 1962. és 1967. évi köteteiben, GAWIN, Boleslaw összeállításában az 1955—1960. évekre vonatkozó anyag is. Az előttünk fekvő vaskos kötet 3657 tételben összegzi a címben jelzett öt év lengyel néprajzi termését. A lengyel néprajz nagy hagyományokkal bíró kutatási területei mellett (építkezés, állattartás, különösen a magashegyi pásztorkodás, kismesterségek, népművészet stb.) a bibliográfia rögzíti az utóbbi években kialakult új kutatási irányzatok első eredményeit is. Így viszonylag jelentős helyet kaptak a bibliográfiában a folklorizmus-kutatás eredményei, valamint a falusi életmód vál-

tozásait figyelő és elemző kutatások. Külön figyelmet érdemel a naplókkal, önéletrajzokkal, általában a paraszti írásbeliséggel foglalkozó témacsoport. A bibliográfiának jelentős részét a különböző jellegű muzeológiai cikkek és tanulmányok felsorolása teszi ki. A bibliográfia használatát jelentős mértékben megkönnyítik az angol nyelvű bevezető, az angolul is megadott címleírások, valamint a nevek és a néprajzi területek (!) szerinti mutatók.

Ethnological Bibliography 1935—1970 and 1975—1976 Suomen perinnetieteellinen bibliografia. Edited by/toimittaneet: Sulo HALTSONEN—Päivi HEIKKILÄ—Henni ILOMÄKI—Terttu KAIVOLA. (Studia Fennica 23.) Folklore and Folklife Research in Finland. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. Helsinki, 1980. 205 l.

Voigt Vilmos

A finnisztikai kutatások nemzetközi orgánuma, a *Studia Fennica* az 1935-ös tárgyévtől kezdve adta HALTSONEN összeállításában a finn néprajzi könyvészetet, amely egyszersmind a *Volkskundliche Bibliographie* anyaga is volt. Most ebből az anyagból válogattak egy áttekintő bibliográfiát, mintegy 3000 tételnyi anyagot. Némi tárgymutató zárja ezt a részt. Ennek van angol nyelvű utalórendszere is, de maga az anyag a finn címeket is csak eredetiben közli, sőt az előszó is finn nyelvű. Így felemásan sikerült a nemzetközivétel egyébként bevallott célkitűzése. A kötet második részében az 1975—76-os bibliográfia olvasható, ezernyi adattal. Ennek mutatórendszere azonos az első részével. (A közbülső évek anyaga is megjelent már.) A véglegesítő válogatás gondos munka eredménye, és ily módon egy kötetben kapja az olvasó több évtized legfontosabb műveinek jegyzékét. Voltaképpen a magyar néprajzi bibliográfia is létrehozhatna egy hasonló összesítő vállalkozást, hiszen nekünk is van a két világháború közti évekből *Volkskundliche Bibliographie* anyagunk.

Anthropological Literature — An Index to Periodical Articles and Essays. Volume I. Number 1. Winter 1979. Editor Nancy J. SCHMIDT. Tozzer Library. Peabody Museum of Archaeology and Ethnology.

Voigt Vilmos

A világszerte hatványozottan növekedő néprajzi szakirodalomban talán a legkevésbé számon tartott művek a tanulmánygyűjtemények, ünnepi kiadványok, gyűjteményes kötetek, mivel ezeket a bibliográfiák is egy címen szokták csak felvenni. Tudjuk ugyan, hogy a monográfiák nem adhatnak számot mindenről, a folyóiratok pedig profiljuk következtében sok mindent visszautasítanak, ami tudományos érték. Másrészt az ünnepi és jubileumi kiadványok egyre inkább a friss, összefogó tanulmányok lerakatává váltak, ahol a részletesebben nem indokolandó eredmények olvashatók. Folyóiratok rendszeresen tematikus számokat jelentetnek meg, évkönyvek folyóiratosodnak és viszont, múzeumok egész sorozatokat adnak ki. Mindezek valódi eredményei még a különben nem elégséges számú és minőségű szakbibliográfiákból is eltűntek. A világ egyik legjobb néprajzi múzeumának könyvtárából most éppen ezt az anyagot rendszerező sorozatot indítottak el. A nemzetközi távlatú első publikáció első negyedévi anyaga 2387 adatot hoz, öt témakörbe csoportosítva *(Cultural and Social Anthropology — Archaeology — Biological and Physical Anthropology — Linguistics — General Method and Theory)*. Az egyes részeken belül a szerzők ábécé-sorrendjét adják, így a kötet végén csak a társszerzők névmutatójára, a régészeti kultúrák, a népek és nyelvek mutatójára van szükség. Európai, szovjet, sőt magyar adatok is vannak a publikációban, ezek száma mégsem elég, nem képviseli a lehetséges teljességet.

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.
Műszaki szerkesztő: Sándor István
A kézirat nyomdába érkezett: 1982. V. 11 — Terjedelem: 12,60 (A/5) ív
83.10849 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: Bernát György

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **Nr. 4**

Ismertetések — Book Reviews

Általános művek, kézikönyvek — General Works, Handbooks

Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum *(Kodolányi János);* — T i m a f f y László: Szigetköz *(Bárth János);* — B u t u r ă, Valer: Etnografia poporului român *(Szent-Iványi István);* — V i r t a r a n t a, Pertti: Vienan kyliä kiertämässä *(Pap Éva)*

Tudománytörténet — History of Science

G e d a y Gusztáv: Entz Ferenc; L a k ó György: Budenz József; S z a b ó József: Hunfalvy János; V a r g a József: Bánki Donát; H o p p á l Mihály: Ipolyi Arnold *(Sándor István);* — F r i e d István: A délszláv népköltészet recepciója a magyar irodalomban *(Voigt Vilmos);* — G. V a s s István: A békéscsabai múzeum története 1899—1979 *(Szilágyi Miklós);* — T o k a r j e v, Sz. A.: Isztorija zarubezsnoj etnografii *(Gyurgyák János);* — A v e r k i e v a, J. P.: Isztorija teoreticseszkoj müszli v amerikanszkoj etnografii; Etnografija za rubezsom *(Tagányi Zoltán);* — D a t c u, Jordan—S. C. S t r o e s c u: Dicţionarul folcloriştilor *(Székely László)*

Törzsi művészet, népművészet — Tribal Art, Folk Art

B o d r o g i Tibor (szerk.): Törzsi művészet I—II. *(Németh Lajos);* — K e l e m e n Pál: Régi amerikai művészet *(Domanovszky György);* — D o m a n o v s z k y György: A magyar nép díszítőművészete I—II. *(Németh Lajos);* — K ó s Károly— S z e n t i m r e i Judit— N a g y Jenő: Moldvai csángó népművészet *(Kresz Mária);* — S i n k ó K a l l ó Katalin: Kalotaszegi nagyírásos *(Flórián Mária);* — S o p r o n i Olivér: A magyar művészi kerámia születése *(Kresz Mária);* — K l u s c h, Horst: Siebenbürgische Töpferkunst; Uő.: Die kontinuierliche Entwicklung des rumänischen Töpferhandwerks *(Kresz Mária);* — P i š ú t o v á, Irena: Fayencen *(Verebélyi Kincső);* — A kiskunság népművészete *(Tüskés Gábor);* — Volkskunst im slowenischen Alpenland *(Tüskés Gábor);* — S z i l á g y i István: Kálváriák *(Füzes Endre);* — K ö n e n k a m p, Wolf-Dieter: Wirtschaft, Gesellschaft und Kleidungsstil *(Verebélyi Kincső);* — B a r i ş t a, Öreün: Osmanli Imparatorluk Dömeni Türk Islemelerinden Örnekler *(Verebélyi Kincső)*

Folyóiratok, bibliográfiák — Periodicals, Bibliographies

T á t r a i Zsuzsanna: Mutató az Ethnographia 1940—1969. évfolyamához *(Csoma Zsigmond);* — Közlemények Zala megye közgyűjteményeinek kutatásaiból *(Flórián Mária);* — A Herman Ottó Múzeum Évkönyve XVII—XVIII. *(Selmeczi Kovács Attila);* — Tibiscus. Ethnografie *(Székely László);* — K a r p i ń s k a, Grazyna Ewa: Bibliografia etnografii polskiej *(Niedermüller Péter);* — Ethnological Bibliography 1935—1970 and 1975—1976 *(Voigt Vilmos);* — Anthropological Literature — An Index to Periodical Articles and Essays *(Voigt Vilmos)*

Ára: 25 Ft
Előfizetés egy évre: 100 Ft

INDEX: 25.210
ISSN 0014—1798

ETHNOGRAPHIA

Vol. XCIII **1982** **4**

CONTENTS

Articles

Sárosi, Bálint: Instrumentale Volksmusik in den Werken Kodálys: die Galántaer und Marosszéker Tänze 513
Paksa, Katalin: Die orientalische Verwandtschaft der fünf- und vierstufigen ungarischen Volkslieder mit geringem Tonumfang 527

Communications

Pávai, István: Transformations of a pentatonic tune 554
Dömötör, Sándor: Der geschichtliche Hintergrund der Ballade von Jóska Jáger 560
Székely, László: A legend of Saint Anna from Csík County (Transylvania, Romania) and its literary sources 570

History of Ethnography and Folklore

Tari, Lujza: Der erste Abschnitt der Erforschung der ungarischen instrumentalen Volksmusik 573
Achs, Frau Károly: Géza Kiss 1891—1947 586

Personalia

Dömötör, Tekla: Leopold Schmidt 1912—1981 614
Balassa, Iván: K. Kovács Péter 1912—1981 616

Book Reviews

(For a full list see p. 3 of the cover) 619